واتە

3

کۆوارێکی ڕۆشنبیریی گشتییە

تشرینی یەکەم ٢٠١٠

کۆواری واتە

بەهاوبەشی لە نێوان

دەزگای شەفەق لە کەرکووک و

دەزگای ئاراس لە هەولێر

دەردەچێ

هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com

وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com

تەلەفۆن: 00964 (0) 66 224 49 35

واتە بۆ ئەوانەیە کە
دەیانەوێ واتەیەک بدەن بەژیان

خاوەنی ئیمتیاز: بەدران ئەحمەد حەبیب
راوێژکار: ئەحمەد تاقانە
سەرنووسیار: یوسف لەتیف
جێگری سەرنووسیار: سەباح ئیسماعیل
بەڕێوەبەری نووسیاری: چنوور نامیق
نەخشاندن: ئاراس ئەکرەم
هەڵەگری: تریسکە ئەحمەد، بۆکان نووری، ئاریان ئەحمەد

سەروتار

بەدران ئەحمەد حەبیب

کۆواری واتە بایەخ بەو پرسانە دەدا کە بخوێنی کوردی دەبێ ئاگاداریان بێ و زانیارییان لەبارەوە بزانێ. ئەو پرسانەش یەکجار زۆرن. بایەخەکانی مرۆڤ لەم سەردەمەدا زۆر تەنیوەتەوە و ئەگەر لەژێر سەردێر و تایتلی سەربەخۆدا بنووسرێتەوە ڕەنگە ئەو سەردێر و تایتلانە بگەن بەسەدان. مرۆڤی خوێندەوار لەم سەردەمەدا بۆ ئەوەی بتوانێ پێ بەپێی ژیان بڕواتە ڕێوە دەبێ لەبارەی هەموو ئەو چمک و واتایانەوە زانیاریی سەردەمییانەی هەبێ. بەکورتی دەبێ ئینسایکلۆپیدیایی بێ و بایەخ بەژمارەیەکی زۆر بابەت بدا.

لەبەر ئەمە نابێ پێت سەیر بێ لە کۆوارێکی وەک ئەم کۆوارەی ئێمەدا، ناونیشان و بابەتگەلی جوێجوێت بکەوێتە بەرچاو. ئەم بابەتانە بەڕواڵەت لە یەکترەوە دوورن، ناوچەی زۆر دوور و لەیەک جیاوازی دنیاش دەگرنە خۆیان بۆ نموونە بابەتێک لەبارەی کۆمەڵکوژیی ئەرمەنەوە لە دوادوای دەسەڵاتی عوسمانی لە سەدەی نۆزدەیەم و بیستەمدا، لەتەک بابەتێک لەبارەی سێکس فرۆشتنەوە لە کوبا، ئەمانە لە ڕواڵەتدا دوورن لەیەکەوە و شتێک نییە کۆیان بکاتەوە بەڵام ڕاستیت بوێ وانییە. ئەمانە دەبێ بەیەکەوە و لە یەک شوێندا بخرێنە بەردەستی خوێنەری کورد. دەیان و سەدان بابەت و پرسی تری لەم جۆرە، لەم سەردەمەدا بوونەتە ئەرک بەسەر خوێندەوارەوە کە زانیارییان لەبارەوە بزانێ تا لە دواجاردا بتوانێ وەک مرۆڤێکی سەردەمی، دنیابینییەکی ڕێک و ڕەوانی هەبێ.

لەم سێ ژمارەیەی واتەدا بابەتێک نەبوو بۆ بخوێنی کوردی پێویست نەبێ، لە ژمارەکانی داهاتووشدا سەدان بابەتی تر لەبارەی پرس و کێشەی جۆرەوجۆرەوە دەخرێنە بەردەست. ئەمە ئەرکی ئەم کۆوارەی ئێمەیە. تکایە کەس وا تێ نەگا کارەکان کارێکی هەڕەمەییە و لە

چێشتی گاوانان دەچێ. نەخێر بەرنامەی کارەکەمان ئەمەیە کە دەبینن، بەر لە دەرچوونی ژمارەی یەکەمیش نامەیەکمان ئاراستەی زۆر لە رۆشنبیرانی ناسراو کرد و ئەم ئامانجەی خۆمان تێیدا روون کردەوە. لە سەروتاری ژمارە یەکەمی واتەشدا بەدرێژی لێی دواین.

دەمێنێتەوە سیاسەتی کۆوارەکە، لەمەشدا دەمەوێ روونکردنەوەیەک پێشکێش بکەم. وەک دەبینن زۆربەی بابەتەکان لە زمانانی ترەوە هاتوونەتە وەرگێران بۆ سەر کوردی. هەریەکەی لە زمانێک و لە وڵاتێکەوە. بیر و بۆچوون و سەرگە هزرییەکان لەیەکەوە دوورن. بەڵام دەشێ هەموویان لە هێڵێکی پاندا جێیان بۆ بێتە کردنەوە. ئەمەش سیاسەتێکە ئەم سەردەمە سەپاندوویەتی نەک تەنیا بەسەر داوودەزگا رۆشنبیری و بڵاوکراوەکاندا بگرە تەنانەت خوێنەرانیش دەبێ لیبرالانە شت بخوێننەوە و لیبرالانە تاوتوێیان بکەن. دروستکردنی مرۆڤی مێشک کراوە و زمان هەراش و رەخنەگر بەوە دەبێ بابەتی جۆراوجۆری لە روانگەی جۆرەوجۆرەوە بۆ بخرێتە بەردەست. بخوێن دەبێ دەرگە و پەنجەرەکانی مێشکی خۆی بۆ هەموو شنەبایەک واڵا بکا.

بەنەختی و بەپوختی، دەمانەوێ بخوێنەوەی کورد بابەتگەلی سەردەمییانە بخوێنێتەوە و سەردەمییانەش لە دەوروبەر رابمێنێ و سەردەمییانەش بڕیار بدا و هەڵسوکەوت بکا. ئەمە ئامانجی سەرەتا و بنەتای کۆواری واتەیە. هیوادارین لەیەک دووریی بابەتەکان سەرنج بۆ ئەوە رانەکێشن کە کارەکەمان جەڵەبی و هەرەمەییە و چۆنی بۆمان هاتبێ خستبمانە سەر یەک تاوەکو کۆوارێکی قەبارە زلی لێ بخەینە بازێرەوە. دەزگای ئاراس پێویستی بەم جۆرە خۆنواندنانە نییە. هیچ بابەتێکیش بەزلی و گەورەیی نایەتە هەڵسەنگاندن. نرخ و پەند لە ناوەڕۆک و رێبازدایە. زۆربەی بابەتەکانی ئەم کۆوارە دەتوانم بڵێم لە ٩٠٪ زیاتری، پێش وەرگێران یان نووسین هاتوونەتە تاوتوێکردن و سەرنجیان لەبارەوە هاتوونەتە گۆڕینەوە، تا گەیشتووینەتە ئەوەی ئاخۆ ئەم بابەتە بۆ بخوێنی ئەمڕۆی کوردستان پێویستە یان نا.

ئاسۆی واتە

دوکتۆر محەمەد شەریف ئەحمەد*

پێشەکی

کۆواری ڕەنگینی تازەی کوردەواری (واتە) کە دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس لە هەولێر ئاراستەی خوێنەری کوردی دەکا لەو دوو ژمارەیەی دەستپێکی نیشانی داوە کە گەرەکیەتی ئاسۆی (واتەی کوردی) فرەوانتر بکا و هەروەها ئاواتەکانی ڕۆشنبیری کوردیش بەرەو ئاسۆیەکی تازە ببات.

ئەم ئامانجە دڵرفێنانە تەنیا وشەی (واتە) هەڵی دەگرێ، هەر لەبەر ئەوەش بوو ئەم وشەیە سەرنجی بۆ خۆی ڕاکێشام؛ چونکە (واتە) وردبوونەوەیەکی زمانەوانی و لۆجیکی و زانستی فەلسەفییانەی تێدا هەیە و ئاسۆیەکی یەکجار فراوانیشی لە گوزارشتکردن لە هەست و هەڵوێستی ئادەمیزاددا نیشان دەدا.

ئەگەرچی دەکرێ مانای وشەی (واتە) لە فەرهەنگێکدا دەربێنین و بەیەک وشە ڕزگارمان ببێ و بزانین کە دەکاتە (مەبەست یاخۆ meaning)، بەڵام خۆ وشەی (واتە) هەروەها ڕەمەکی (هکذایی) نییە؛ چونکە واتە هەر ئەو مەبەستە نییە کە ڕاستەوخۆ لە وشەکەوە دەزانرێ، بگرە واتە، جگە لە مانای ڕاستەوخۆ، جۆرێک لە هەست و هەڵوێستی تر لە خەیاڵی مرۆڤدا، دەورووژێنێ کە وشەکە دەماودەم نایگرێتەوە. ئەم چەشنە ورووژاندنە، لە زانستی لۆجیکدا پێی دەڵێن: (دلالة التزامية) یان بەڵگەی پابەندبوون.

....

* سەرۆکی کۆڕبەندی هزری ئیسلامی لە کوردستان

هەروەها لە بنەماکانی شرۆڤەکردنی دەقەکانی یاسا یاخۆ شەریعەتدا، چەند زاراوەیەک بۆ پۆلێنی ئەم واتایانەی کە لەم دەقانەدا گوزارشتی لێ دەکەین، هاتووە: وەکو واتەی یان چەمکی تەبا (مفهوم موافق)، چەمکی دەروازەی باشتر (المفهوم من باب أولى) و چەمکی ناتەبا (مفهوم مخالف).

ئەمانە، هەموویان، ئاسۆی واتە فراوان دەکەن. بۆ ئەوەی وشەکانمان بەپێویستییە دەروونییەکانمان ڕابگا، چارەسەری هەست و خوستی مرۆڤ بکا، واتە هەر لە سنووری پیتەکانی وشەدا نەمێنێ واتا ئەگەر هەر لە سنووری وشەدا بمێنێ، نە یاسا کەڵکی تەواوی دەبێ نە ئەدەب و کولتووری ڕۆشنبیری و نە شیعر و نە پەخشانیش گەشە دەکەن و ئیتر لە جێی خۆیاندا دەچەقن.

هەروەها زانایانی فەلسەفەی یاسا باس لە هەندێک وشە دەکەن کە (واتە)کەی مژاوییە و بەم مەبەستە هەموو سنوورەکەی دیار نییە. دەڵێن جگە لە خاڵی ئاشکرا، پانتاییەکی هەیە کە لە سێبەری وشەکەدایە، نازانین واتەیە ئەویش دەگرێتەوە. نموونەی زۆرە بەتایبەتیش ئەو چەمکانەی کە پێویستییان بەچەند پێکهاتەیەک هەبێ، بۆ نموونە دەڵێین وشەی کۆمەڵێک بەرد، بێگومان ١٠٠ بەرد دەبێتە کۆمەڵێک، ٢ بەرد نابێتە کۆمەڵە، ئاخۆ ١٠ بەرد پێی یێژن کۆمەڵە بەردێک؟

دیارە جارجار واتە لەگەڵ سێبەری وشەدا ئیش دەکا. هەروەها دیاریشە کەواتە دووانییە (ثنائية) ئەو دووانییەش سروشتییە و لەناو چەمکی ژیانیشە:

ژیان و مردن؛ ڕووناهی و تاریکی؛ گەرم و سارد؛ پۆزەتیڤ (موجب) و نێگەتیڤ (سالب)، بەهەمان شێوەش دبێژن: وشە و واتە. ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە ئادەمیزاد تەنیا وشەی بەدەستە بۆ گوزارشتدان لە هەست و ویستی، نەخێر، ئامێرێکی زۆری پێ هەیە بەتایبەت لە جۆری ئامێری هونەری (فنی) وەک نیگار و جووڵە و شێوەکار و... هتد، بەڵام کە مێشک فیدباکی دەکات، وشە بەکار دێنێ، دەڵێت جوانە؛ وەکو پێشتر گوتمان وشە هەر واتەی ڕاستەوخۆی نییە، بگرە هەندێک لەو وشانەی کە مێژووی خۆیانیان هەیە و لەناو دڵی کۆمەڵدا، خۆیان چەسپاندووە، یان چەند چەمکێکی پێوەندیداریان هەیە، ئەمە خەیاڵی بیستەر (مستمع) لەسەر واتەی ڕاستەوخۆدا، ڕاناوەستێنێ، بگرە دەڕوات بۆ هەموو ئەو چەمکانەی کە ئەم وشەیە دەیانورووژێنێ.

بۆ نموونە پێشتر باسی ژمارە چار و جووتیی دەکرا. بەڵام بلا ئێمە نموونەیەکی پاراوتر بێنینەوە و ئەویش:

وشەی (پێشمەرگە)یە:

واتە ئامادەکەی: پێشمەرگە مرۆڤێکە لە پرۆسەی ئازادیی میللەتی کوردستان بەشدارە یان پێشتر بەشدار بووە. بەڵام ئەم وشەیە هێمای زنجیرەیەک لە خەبات و فیداکارییە؛ بۆیە لەگەڵ وشەی پێشمەرگە، ئەم ئاسۆیە فراوانە لە واتەی ئەم وشەیەدا وەدیار دەکەوێ؛ لەوانەیە بگوترێ مەبەستە دیارێکتەکەی لە بیر بکرێ.

وشەی ئەنفالیش بەهەمان شێوە، هێمای زنجیرەیەکە لە تراجیدییەکانی دڵتەزێن کە لە سەردەمی ڕێژیمی دیکتاتۆرییەتی سەدام و بەعسییەکان، بەسەر کورددا هاتووە.

بەڵێ، وشە دەنگێکی میکانیکییە، لە چەند پیتێک دروست دەبێ، ئاماژە بەشتێک دەکات، چ ناو، چ کار، کە دەچێتە ناو ڕستەیەک دەبێتە هێمای مەبەستێک کە لەناو زیهنی مرۆڤدا خۆی شاردووەتەوە.

بۆیە یاساناسەکان دەڵێن هەرچەند مرۆڤ، لە دانانی یاسا، پسپۆڕی زۆر بێ، ناتوانێ بە وشە گوزارشت لە هەموو پێویستەکانی ئێستا و داهاتوو بکا.

بەڵام ئەو ڕاستییە لە یاد نەکەین: کە مێژووناسانی شارستانی دبێژن: کە ئادەمیزاد پێی کرا بە وشە گوزارشت لە هەست و ویستی خۆی بدا ئەمە قۆناخێکی شارستانیەتی بوو کە تا ئێستا بە پێشکەوتووترین داهێنان دەژمێردرێ لە ڕەوڕەوەی پێشکەوتنی شارستانیی (حضاري) مرۆڤ.

بۆ ئەوەی پتر تیشک باوێینە سەر ئاسۆی فراوانی واتە، با گەشتێک بەنێوان پانتاییە بێ سنوورەکانی (واتە)دا بکەین. لە زانستی لۆجیک کە بایەخ بەبابەتی واتە دەدا. دووەم (واتە) لە یاسا و فیقهدا چ دەگەیەنێ:

١- واتە و لۆجیک (علم المنطق).

لۆجیک ئامێری ڕاستکردنەوەی هزری مرۆڤە و زانستێکە هزری مرۆڤ لە هەڵەکردن دەپارێزێ؛ لۆجیک وەک تەرازوو وایە، بۆیە غەزالی بە(پێوەری زانستەکان - معیار العلوم) ناوزەدی دەکا.

لۆجیکزانەکان دەڵێن: "بابەتی ئێمە هزرە و واتەیە (معنی) نەک وشەکە خۆی." ئەوان، کە پێشەکیی بابەتەکانیان باسی وشەیە، دەڵێن: "ئێمە چارەمان نییە، دەبێ باسی وشە بکەین، چونکە واتە - کە بابەتی ئێمەیە - بارێکی دەروونییە، تا ببێتە دیاردە و کاری لەسەر بکرێ دەبێ لە قەبارەیەک بە دیار بکەوێ؛ ئەمەش کاری وشەیە، بۆیەش دەڵێن "وشەکان قەوارەی واتەکانن." (الألفاظ قوالب للمعاني).

ئەوەش دەڵێن کە: باشە، وشە کە واتەی خۆی هەیە، ئەم واتەیەش پێش ئەوەی ببێتە وشە،

هەر لە دەروونی مرۆڤدا بوو.

ململانێیەک هەیە، ئەویش ئەمەیە: ئاخۆ وشە بۆ مەبەستی ناو دەروون داندراوە، یان بۆ ئەو شتەیە کە لە دەرەوەی زیهن (ذهن)دا هەیە.

زۆربەی زانایانی لۆجیک دەڵێن:

وشە بۆ ئەو واتەیە ڕێک خراوەکە لە زیهنی مرۆڤدا هەیە؛ بۆیە وشە بەگۆڕانی ئەوەی لە زیهنی مرۆڤدا هەیە، دەگۆڕێ.

بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم ململانێیە، بۆ نموونە، دەڵێین:

ئەگەر ئێمە لە دوورەوەڕا شتێکمان دیت، لە هزری خۆمان وامان زانی کە شتەکە (بەردە)، ناوی دەبەین (بەرد) و دەڵێین: ئەم شتەی لە دوورەوەڕا دیارە بەردە. بەڵام کە لێی نزیک بووینەوە، دڵنیا دەبین کە، نەخێر بەرد نەبووە، بگرە ئەمە ئاژەڵە. جا کە ئەوەی لە هزرماندا هەبوو گۆڕا، وشەکەش دەگۆڕێ.

لەبەرئەوەی بابەتی لۆجیک هزرە وشە نییە، بۆیە زانایانی لۆجیک لە وشە و ئەو شتانەی کە بەڵگەی (دلالە) بۆ دەکەن خۆیان بە ڕێزمان (نحو)ی عەرەبی نابەستنەوە. بگرە بەشێوەیەک باسی لێ دەکەن کە لەگەڵ هەموو زمانەکاندا بگونجێ.

لە کن زانستی لۆجیک (علم المنطق)، وشە هێمای ئەو واتایەیە کە بۆی داندراوە، یان لەسەرییەوە ڕێک کەوتوون (اصطلاح)، بەڵام لە هەمان کاتدا، جگە لە واتەی ڕاستەوخۆی کە لە قاموس وەدەست دەکەوێ، ئاماژە بەچەند چەمکێکی تر دەکات کە هەندێ وشە لە خەیاڵی مرۆڤی بیستەر (مستمع)دا، دەیوروژێنن. هەر وەکو لە پێشەکیی ئەو توێژە باسی وشەی پێشمەرگە و ئەنفال کراوە، لە زانستی لۆجیک، بۆ نموونە، دەڵێن: ئەگەر وشە ئادەمیزاد گوترا، ئەوە بەهزرماندا دێ کە وشەی نووسەر بێ. بێگومان ئەم تایبەتمەندییە بەهزرماندا نایەت ئەگەر ناوی هەر ئاژەڵێکی تر بگوترێ؛ یاخۆ جووت و تاقی بۆ ژمارە دوو. بەم پێوەندییە دەڵێن (لزوم ذهنی) یان پێوەستی هزری – دەروونی.

ئەمە وا دەگەیەنێ کە دەبێ پێوەستێکی هزری لە نێوان واتەی وشە و ئەم چەمکانەی کە دەیوروژێنێت هەبێ. کە باسی کوێر بکرێ چاوساغ دێتە خەیاڵ؛ لە هەندێک جار پێوەستە کە نەریتییە (لزوم عرفی)، وەکو باران و گیا، یاخۆ پێشمەرگە و ئازایەتی. ئەگەر ئێمە لە زانستی زمانەوانیدا، باس لە وشەی تاک بکەین، دەبینین لە زانستی لۆجیک باس لە واتەی تاک دەکا و پۆلێنیشی دەکات و ئەم جۆرەش درێژەی دەروونی دەڵێن:

کە شتێکت زانی، وێنەی ئەم شتە لەناو هزرتدا دروست دەبێ، ئەمەیە پێی دەڵێن زانست، ئەم وێنەیە لە هزریدا چەسپاوە. ئەگەر لەم وێنەیەدا ورد ببینەوە، بێی ئەوەی تێبینیی ئەوە بکەین کە

لە هزری مرۆڤەکەدا هەیە، پێی دەگوترێ (زاندراو – معلوم).

هەروەکو زانست پۆلێن دەکرێ و دەڵێن: زانست یان تەنیا هێنانە پێش چاوە (تصور)، یاخۆ پەسندکردنی بڕیارێکە (تصدیق).

هەروەها زاندراویش پۆلێن دەکرێ:

١- زانراوی تاک هەیە؛ کە ناکرێ لە یەک زیاتر بێ، وەک ناوی مرۆڤەکان شوان، حەسەن، شێرکۆ؛ ئەمانە ناون و تەنیا یەکێک هەڵی دەگرێ.

٢- زانراوی تێکڕایی (کلی) هەیە؛ ئەمەیان بەپێچەوانەی زانراوی تاکە، دەشێ تاکی زۆری هەبێ. چونکە زانراوی تێکڕایی بۆ پێناسەی ڕاستییەکان (حقائق) بەکار دێ، بۆیە بۆ پێنج جۆرە زاراوەی تێکڕایی پۆلێن کراوە:

أ) ڕەگەزە (جنس) کە بریتییە لەو تێکڕاییەی (کلی) کە زۆر بەشی جیاوازی هەیە، هەر یەک لەو بەشانە ڕاستی خۆی هەیە و ئەویش بۆ بەجۆرێکی تر تێکڕاییە، وەکو ئاژەڵ کە ڕەگەزە، چەند جۆر ئاژەڵ هەیە، وەکو مرۆڤ، مانگا، پەز، دەوار... هەریەک لەوانە ڕاستیی خۆی هەیە، تێکڕاییە بەڵام ڕەگەز نییە و جۆرە.

ب) جۆرە (نوع) بریتییەلەو تێکڕاییەی کە هەموو تاکمەکانی هاوبەشن لە ڕاستیی ئەم جۆرە وەکو ئادەمیزاد، کە هەموو تاکەکانی هاوبەشن لە ڕاستیی مرۆڤایەتیدا.

ت) بەشە (فصل) کە بریتییە لە تێکڕاییەک ئیشی ئەوەیە جۆرەکان لە یەکتری جودا بکاتەوە، هەر وەکو هزرڤان (مفکر ناطق) ئادەمزاد لە ئاژەڵەمدکانی تر جودا دەکاتەوە.

پ) تایبەت (خاصە) بریتییە لە تێکڕاییەک کە پێوەندی تایبەتی هەیە بەجۆرێک، وەکو پێکەنین بۆ ئادەمزاد.

ج) گشتی (عرض عام) بریتییە لە تێکڕاییەک کە تایبەت نییە تەنیا بەڕاستییەک (حقیقە) بگرە لەگەڵ زۆر لەڕاستییەکان دەگونجێ، وەکو بلێین دەڕوات بۆ ئادەمزاد. خۆ ئاژەڵێش دەڕوا.

بۆ ئەوی زیاتر ئاسۆی واتە فراوانتر بێ، ئەم ڕوونکردنەوەیەش پێویستە: ویژدان یاخۆ هەر یەکێک لە ئامێرەکانی هەست و ئیحساس (بینین، بیستن، بۆنکردن، دەست لێدان، تامکردن) هەروەها عەقڵ، ئەمانە سەرچاوەی زانین (مصادر المعرفة). بەڵام وەکو باسمان کرد لۆجیک کار لەگەڵ زانراوی گشتی (مفهوم کلی) دەکات کە ئیشی ئامێرەکانی هەستکردن نییە. بۆ ئەوەی پێوەندی نێوان زانراوە تێکڕاییەکان مژاوی نەبێ، لۆجیک بەراورد دەکا لە نێوان ئەم زاندراوانەدا بەم جۆرە:

ئەگەر هاتو دوو تێکڕایی پێکەوە دەکرا بن بەوەسفی بابەتێک وەکو چەمکی هۆشمەند و چەمکی ئینسان ئەوە ئەو دووە تێکڕاییە یەکسانن، هەر یەک لەمانە شوێنی ئەوەکەی تریان دەگرێتەوە. ئەگەر هاتو یەکێکیان لەوی تریان گشتی تر بوو و ئەوی تریان کەمتر بوو، دەکەوتە ژێر زانراوی ترە کە پێوەندی ئەم دوو تێکڕاییە دەبێتە تایبەتی گشتی ڕەهایە (عموم وخصوص مطلق). هەردەم ئاژەڵ وەکو ڕەگەز گشتیترە لە ئادەمیزاد وەکو جۆرێک لە ئاژەڵ. ئەگەر یەکێکیان پێچەوانەی ئەوی تریان بوو، پێکەوە دانوویان نەدەکولا، ئەم دوو تێکڕاییە دژی یەکترن (تباین) وەکو خوێندەوار و نەخوێندەوار. ئەگەر ئەم دوو تێکڕاییە لە هەندێک نموونەدا کۆ ببنەوە و لە هەندێک یەکێکیان دەبوو و ئەوی تریان نا، ئەوە پێی دەڵێن (عموم و خصوص من وجە) واتە هەر یەک لەلایەکەوە گشتی ترە. وەکو چەمکی ئادەمزاد و چەمکی سپی. دەکرێ ئادەمزاد سپی بێ، هەر وەها سپیش نەبێ. سپیش دەکرێ ئادەمزاد بێ یان شتێکی تر.

٢- بێگومان ئەم بابەتە زۆری دەوێ، وەکو کوردەواری دەڵێن: "ئەم هەویرە ئاوێکی زۆری دەوێ." تەنانەت کەباسی شرۆڤەی دەقەکانی یاسا بکرێ، یاخۆ باسی شەریعەت بکرێ، کە یەکێک لە بنەماکانی یاسا و فیقە دەڵێ: ئەو بنەڕەتەی بۆی دەگەڕێتەوە، مەبەست و واتەکانی نەوەک وشەکان (العبرة بالمقاصد والمعاني لا بالألفاظ والمباني) بەڵام خۆ بەم پەرت و بەڵاوییەوە ناچینە ناو ئەم توێژەوە، کاری ئێمە لێرەدا تەنیا ئەوەیە کە تیشک بخەینە سەر چەند خاڵێکی تایبەت بەپێگەی واتە لە پرۆسەی یاسادا، مەبەستمان ئەوەی بزانین سنووری واتەی دەقەکانی یاسا چییە؟

لە بڕگەی یەکەمی یاسای سیڤیلی عیراقیدا (القانون المدني العراقي) هاتووە: "دەقەکانی یاسا، لە ڕێگەی واتەی ڕاستەخۆ یان ڕوح و مەبەستی دەقەکان، چارەسەری هەموو ئەو دۆزانە (مسائل) دەکات کە دەیگرێتەوە."

ئەم دەقە پێشانمان دەدات کە دەقی یاسا دوو جۆرە واتەی هەیە:

واتە یەکیان ڕاستەخۆ لە دەقەکانەوە وەردەگیرێ، ئەم واتەیە بەکارە ئەگەر دەقەکە تازە بێت، بارودۆخەکەی نەگۆڕا بێ، زەمان کاری لێ نەرکردبێ، ئەگەر زەمان بەسەریدا ڕەت بووبوو و حاڵەتە تیپیکاڵەکەی کە یاساساز ڕەچاوی کردبوو گۆڕانی بەسەردا هات، لەژێر پاڵەپەستۆی ئابووری یان کۆمەڵایەتی، لەم حاڵەتەدا مانای ڕاستەخۆ بەکەلک نایەت، کۆن بووە، بگرە پەنا دەبەینەبەر وردبوونەوە لە ئامانجی دەقەکە، لە چەمکە مرۆڤایەتییەی کە یاساساز لە کاتی دارشتنی یاسایەکەدا، ڕەچاوی کردبوو. ئەمەش پێی دەڵێن گیانی دەقەکە (SPIRIT) لە یاسای سوێسری، هەروەها ناواخنی دەق (فحوى النص) لە یاسای سیڤیلی عێراقیدا ئەگەرچی ڕوحی دەق زۆر وردتر و گشتیترە لە وشەی فەحوا کە خۆی لە دەروازەی باشتر (باب أولى) دەبینێتەوە

و بەس لای زانایانی فیقە و بنەماکانی.

ئاشکرایە کە زانایانی فیقە و بنەمایەکانی (الفقە وأصولە) زیاتر باڵادەست و زیاتر زانیارییان بووە لە وردەکاری شرۆڤەی دەق، بەهۆی خەریکبوونیان بەشرۆڤەی دەقی شەرعی.

هەروەکو ئەوان دەڵێن، یاساناسانیش لەوانیان وەرگرتووە شرۆڤەی دەقی یاسا هەروەها شوریعەت بەدوو جۆرە:

١- مانای ڕاستەوخۆی وشە و ڕستەکان وەردەگێڕدرێ بێ کەم و زیادی ئەمەش پێی دەڵێن شرۆڤەی وشەیی لەلای یاسا ناسەکان (تفسیر لفظي)

٢) شرۆڤەیەکە خۆی بە وشە نابەستێتەوە بگرە بەگیانی یان مەنتیقی دەقەکە ئەمەش جۆری زۆرە؛ دەکرێ ناوی ببەین بەشرۆڤی لۆجیکی (تفسیر منطقي)، چونکە هەر دەقەکەیە، سەرنجت بۆ ئەم واتەیانە ڕادەکێشێ. لە دەرەوەڕا وەرنەگیراوە ئەگینا ڕەوا نابێ. ئەو چەمکانەی باسیان دەکەین ئەمانەن:

أ) چەمکی گونجاو (مفهوم موافق) دیارە هەر دەقێک هۆیەکی لە دواوەیە کە لە فیقە ناوی دەبەن بە(عیللەت یان سەبەب)، ئەم هۆیەی یاساساز لە بڕیاردان لە دەقەکەی ڕەچاوی کردووە لەهەر حاڵەتێکدا ئەم هۆیە بەڕوونی ڕوو بدا خودی بڕیارەکە دەیگرێتەوە؛ چونکە پرەنسیپی عەدالەت و یەکسانی وەسا دەخوازێ.

بۆ نموونە لە یاسای سیڤیلی عێراقیدا، لە بڕگەی ٢١٠ هاتووە دادوەر بۆی هەیە قەرەبووی قەردارەکە کەم بکاتەوە ئەگەر خاوەن قەردەکە لە هەڵەکەیدا بەشدار بووبێ. باشە ئەگەر، نەک خاوەن قەردەکە، بگرە هۆیەکی بیانی لە هەڵەکەدا بەشدار بوو، ئاخۆ بڕیارەکە چۆن دەبێ؟ دادوەر هیچ لە قەرەبووەکە کەم ناکاتەوە؟ بەڵێ دادوەر چەمکی گونجاوی بەدەستەوەیە و دەڵێ دادوەر بەهەمان هۆ، بۆی هەیە قەرەبووەکە کەمتر بکاتەوە.

ب) چەمکی دەروازەی باشتر (المفهوم من باب أولى) دەروازەی باشتر زاندراوێکی لۆجیکییە، هەروەها زاراوێکی لۆجیکییە، لە یاسا و شەریعەتدا فرە بەکار هاتووە، پێوەندیی بە هەندێک بنەمای لۆجیکی هەیە وەکو بڵێین: ئەوەی زۆری هەیە دیارە کەمیشی هەیە.

کۆماری کوردان لە مەهاباد

ئارکی رووزڤێلتی گچکە

ئارکیبۆلد بولۆک رووزڤێلتی گچکە (١٩١٨-١٩٩٠) کوڕی ئارکیبۆلد بولۆک رووزڤێلتی گەورەیە و نەوەی سەرۆکی ئەمەریکا تیۆدۆر رۆزڤێلتە. ئارکی سەرباز و ئەدیب و زمانزان و چاوگە بوو لەبارەی رۆهەڵاتی ناوەڕاست هەروەها ئەفسەرێکی سی ئای ئەی ئەمەریکایی بوو لە زۆر شوێن لەوانەش عێراق و ئێران. ئەو هەروەها وەکو بەرپرسی نووسینگەی سی ئای ئەی لە مەدرید و ئەستەنبۆڵ و لەندەن کاری کردووە. ئارکی بەلایەنی کەم بە ٢٠ زمان قسەی کردووە یان توانیویەتی بخوێنێتەوە.

ئارچی لە کاتی شەڕی دووەمی جیهانیدا بوو بە ئەفسەری هەواڵگری. لە کاتی دابەزینی سەربازانی ئەمەریکایی لە باکوری ئەفەریقا لە ساڵی ١٩٤٢ هاوڕێی سەربازەکان بوو. پاشان بوو بە پاشکۆی سەربازی لە عێراق و ئێران.

ساڵی ١٩٤٤ لە بەغدا و پاشان لە ١٩٤٦ لە تاران وەکو ئەفسەری سی ئای ئەی کاری دەکرد و بەنێو کۆماری مەهابادا گەشتی کردووە و ئاگەداری دواین ساتەکانی ڕووخانی کۆمار بووە. لە یەکێک لە وێنەکاندا دەردەکەوێت کە لەگەڵ قازی محەمەددا بەیەکەوەن.

ساڵی ١٩٨٨ یاداشتنامەیەکی بڵاو کردەوە بە ناونیشانی "بۆ حەسرەتی زانین: بیرەوەرییەکانی ئەفسەرێکی هەواڵگری" کە تێیدا زۆر بەتوندی پێوەست بوو بەسوێندەکەی بۆ پاراستنی نهێنییەکانی سی ئا ئەی کە تەنانەت ناوی ئەو وڵاتانەشی ئاشکرا نەکرد ئیشی تێدا کردبوون.

(*) وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: عەوف عەبدورەحمان "مەلا شاخەوان"

قازی محەمەد لەگەڵ گەورەپیاوانی مهاباد و ئەفسەرانی کۆمار

خەونی نەتەوەپەروەرانی کورد بە کوردستانێکی سەربەخۆوە، بەشێوەیەکی بچووککراوە لە ئێران لە نێوان کانوونی یەکەمی ١٩٤٥ و کانوونی یەکەمی ١٩٤٦ هاتە دی. بناخەی کۆمارە بچکۆلانەکەی کورد و مێژووی کورت و پڕ ڕووداوی و ڕووخانی لە ناکاویشی چیرۆکێکە زیاتر دۆخی ڕۆهەڵاتی ناوەڕاستی هاوچەرخ ڕوون دەکاتەوە. هەروەها ئەو چمکە دژ بەیەکانەی بەشێوەیەکی سەیر لە خۆیانی گرتبوو وەک خێڵەکایەتی و سیستمی دژ بەیەکی ئیمپریالیست و سۆسیالیست و سوارچاکیی سەدەکانی ناوەڕاست و نەتەوەپەروەریی ئایدیاڵ هەموویان ئاڵۆزیی وێنەکەی کورد پێشان دەدەن، میللەتێکی بەم شێوەیەش هەرگیز یەکی نەگرتووە و لەنێو پێنج وڵاتدا دابەش کراوە کە هیچ یەکێکیان پێی خۆش نییە خواستە نەتەوەییەکانی کورد بێنە دی.

لە ئەیلوولی ١٩٤١، هێزەکانی بەریتانیا و سۆڤیەت هێرشیان کردە سەر خاکی ئێران و ئەو بنیاتەیان ڕووخاند کە ڕەزا شای پەهلەوی بەسەختی دروستی کردبوو. دوای ئەوەی سەربازەکانی پەرت بوون، چەکەکانیان فرۆشت یان دایانە دەستی ئەو خێڵانەی هێشتا بە شاخە ڕووتەکانی ئێرانەوە بوون و پێوەستی ڕێکخستن و نەریت و شێوازی خۆیان بوون لە ژیاندا هەرچەندە شا هەوڵی زۆری دابوو بەسەریاندا زاڵ بێت. لەنێو ئەوانەی تری سوودمەند لەم هەرەسەی ئێران، ئەو خێڵە کوردانە بوون کە نیشتەجێی چیاکانی سەر سنووری ئێران لەگەڵ عێراق و تورکیا هەر لە ماکۆوە بەبن سێبەری زنجیرە چیای ئاراراتەوە تا دەگاتە قەسری شیرین لە سەرڕێی نێوان کرماشان و بەغدا لە باشوور.

لەلای باکورەوە، کورد خۆیان وا دیتەوە کە بە مۆڵگەی سەربازیی بەهێزی سۆڤیەتەوە دەورە دراون، لە ڕەزائییە و شاپوور و خۆی و ماکۆ. بەنەبوونی دەسەڵاتێکی کاریگەری ئێران، سۆڤیەتەکان پێوەندیی ڕاستەوخۆیان لەگەڵ خێڵەکاندا گرێ دا - جەلالی لە باکور و شکاک لە چیاکانی

ڕۆئاوای شاپوور و هەرکی لە ڕۆئاوای ڕەزائییە. سەرکردەی خێڵەکان، لەلایەن سۆڤیەتەکانەوە ڕێیان پێ درا خۆیان کاروباری خۆیان بەڕێوە ببەن و لە بەرامبەری ئەمەدا داوایان لێ کرا ئاسایش بپارێزن و سەرانە بدەنە سوپای سوور. لە ئاراستەی باشووری ناوچەی کوردانیش، نێزیک بەڕێگەی کرماشان و بەغدا – کە یەکێک بوو لە شادەمارەکانی گەیاندنی پێداویستەکان لە نێوان هاوپەیمانە ڕۆئاواییەکان و یەکەتیی سۆڤیەت – هێزەکانی بەریتانیا ئارامیی خێڵەکانیان ڕاگرت.

لەو ناوچە فرەوانەی نێوان هێزەکانی بەریتانیا و هێزەکانی سۆڤیەتدا و لەو بۆشاییەی ئێرانییە هەلاتووەکان جێیان هێشتبوو، کورد توانییان ئۆتۆنۆمیی خۆیان بەدەست بهێننەوە. لە سەرەتادا، هەردوو مەڵبەندی سەرەکیی ناسەقامگیری مەریوان و چیاکانی هەورامان بوون، کە لەوێدا مەحموود خانی کانی سێنان دەسەڵاتێکی ناجێگیریان دامەزراند، لە بانەش حەمە ڕەشید خان، کە ماوەیەکی زۆر بوو بۆ عێراق دەرکرابوو، میرنشینێکی دروست کرد کە سەقز و سەردەشتیشی گرتەوە. ئەم دوو سەرکردە خێڵەکییە بۆ ماوەیەک لەلایەن حکوومەتی ئێرانەوە دانیان پێدا نرابوو وەک حاکمی نیمچە فەرمیی ناوچەکە، بەڵام لە ڕێی سوپای فەرمییەوە بەرەو عێراق ڕاو نرابوون. بەهاتنی پایزی ١٩٤٥، هەموو کوردستانی باشووری هێڵی سەقز – بانە – سەردەشت دووبارە کەوتەوە ژێر دەسەڵاتی تەواوی حکوومەت. بەمەش بۆشاییەکە بچووک کرایەوە و تەنیا بووە ئەو شوێنەی لە نێوان ئەم هێڵە و ناوچەی هێزەکانی سۆڤیەت کە لە ڕەزائییە جێگیر بوون و لەو ناوچەیەدا تەنیا یەک شارێک هەبوو کە شیاوی باس بێت ئەویش مەهاباد بوو کە پێشتر بە ساوجبلاخ ناسرابوو و چەند میلێک لە باشووری دەریاچەی ورمێوەیە.

دروستکردنی کۆمەڵە

لەم شارەی مەهابادەدا بوو، کە هاوپەیمانان لێی گەڕابوون، دواین بزووتنەوەی نەتەوەییی کورد لەدایک بوو. لە ١٦ی ئابی ١٩٤٣، ژمارەیەک لاوی کورد کە زۆربەیان وردە بازرگان و وردە فەرمانبەر بوون لە شارەکە، کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردیان دروست کرد. بەمەبەستی پاراستنی نهێنیی کارەکە ژمارەی ئەندامانی حزبە نوێیەکە لە خوار سەد ئەندامەوە هێڵرایەوە و حزبەکە دابەش کرایە سەر چەندان خانە و کۆبوونەوە نیمچە هەفتانەکان هەرگیز دووجار بەدوای یەکدا لە هەمان شوێندا نەدەکرانەوە. پێڕۆی کۆمەڵە نەتەوەپەرستانە بوو و ئەندامانی دەبوایە تەنیا لەو کوردانە بن کە لە هەردوو سەرەوە کوردن و تەنیا یەک دایکێکی ئاسووری لەم بنەمایە وەدەر نرا – ئەمەش ئاماژەیە بۆ پێوەندیی بەهێزی نێوان کورد و ئاسوورییەکان.

کۆمەڵە بەخێرایی تەشەنەی کرد، نەک تەنیا لە ئێران، بگرە لە وڵاتانی تریش، چونکە کورد پێیان وابوو ئەم گرووپە نوێیە لە حزبە نەرێتییە نەتەوەییە کوردییەکان چالاکترە. نووسینگەگەلی کۆمەڵە لە شارەکانی عێراق وەک مووسڵ و کەرکووک و هەولێر و سلێمانی و ڕواندز و شەقڵاوە کرانەوە، تەنانەت نووسینگەیەکیش لە تورکیا چالاک بوو کە لەوێدا چالاکیی نەتەوەییی کوردانە تاوانێک بوو سزاکەی مردن بوو. سەرکردەی خێڵەکانی دەوروبەری مەهاباد نوێنەری خۆیان دەنارد و هاوکاریی

خۆیان دەخستە ڕوو. وەڵامیش ئەوە بوو کە ئەوان لەو کاتەدا پێویست نین و لەوانەیە لە داهاتوودا بانگ بکرێن. گومانی تێدا نەبوو کە ئەو دوو زلهێزەی گرینگییان بەناوچەکە دەدا هەواڵی کۆمەڵە دەبیستن. بەریتانیاییەکان کە بیرە نەوتینەکانی کەرکووکیان دەکەوتنە وڵاتی کوردەوە بەوردی چاودێریی پێشهاتەکانیان دەکرد. هەندێ جار ڕاوێژکاری سیاسییان لە مووسڵ خۆی دەگەیاندە نزیکی مەهاباد، لە کاتێکدا دەست و پێوەندەکانی لە ڕواندز و کەرکووک و هەولێر و سلێمانی گیرسابوونەوە. لەبەرئەوەی بەریتانیاییەکان ئەگەر پشتگیریی خواستەکانی کوردیان بکردایە ئەوا نارەزاییی عەرەب بەرز دەبووەوە، بۆیە خۆیان لە بانگەواز و داخوازی نەتەوەپەروەرانی کورد کەڕ کرد.

دزەکردنی سۆڤیەت

پرسەکە بۆ سۆڤیەت بەجۆرێکی تر بوو. پێش هەموو شتێک، ئاشکرا بوو ئەوان ئامادە نەبوون بۆ کاری کاریگەر لەنێو کورداندا، هەرچەندە جارێک لە ساڵی ١٩٤٢ بەبانگهێشتنی ئاغاکان بۆ باکۆ ئەو کارەیان کرد. لە بەهاری ئەو ساڵەدا، کاتێک کورد هێرشیان کردە سەر چەند گوندێکی ڕۆئاوای دەریاچەی ورمێ، سۆڤیەتەکان تەنانەت سوپای ئێران جەندەرمەیان بۆ ئەو شوێنانە گێڕایەوە (هەرچەندە شیمانەی چالاکبوونەوەیانیان خستە ژێر کاریگەریی دەستوەردانی بەردەوامەوە). بەڵام سۆڤیەتەکان بە ڕوونی شیمانەی دۆخەکەیان بۆ ئاشکرا بوو. ساڵی ١٩٤٤ ئازەربایجان و کوردستان پڕ بووبوون لە کارمەندی سیاسی و کرێگرتەی سۆڤیەت، کە زۆربەیان لە موسڵمانەکانی ئازەربایجانی سۆڤیەت بوون. کار لە کوردستان لە دەوری کونسوڵگەی سۆڤیەت لە ڕەزائییە چڕ بووبووەوە و بەند بوو بەو کەسەی بەلایەنی کەمەوە یەکێک بوو لەو سەد هەزار کوردەی سۆڤیەت، کە بە کاپتن جافەرۆڤ ناسرابوو و بە ئازادی لەنێو خێڵەکی و گوندەکییانی ناوچەی کوردی هاموشۆی دەکرد.

مێژووی چالاکیی سۆڤیەت لە مەهاباد بۆ ئەو ڕۆژانە دەگەڕێتەوە کە دوو پیاوی ئەوان، بەناوی عەبدوڵلایۆڤ و حاجیۆڤ دەرکەوتن، لە ڕووکەشدا بۆ کڕینی ئەسپ بۆ سوپای سوور. ئەمەش دیدارێکی سەرپێیی بوو کە بۆ یەکەمین جار بە بزووتنەوەی نەتەوەییی کوردیانی گەیاند. چیرۆکەکە ئەمەیە، عەبدوڵلایۆڤ لە دووکانی مەیفرۆشێکی ئەرمەنی لە مەهاباد چاوی بەپیاوێک کەوت کە بەرگی کوردیی پۆشیبوو و بۆ پۆشینی ئەو بەرگە نەتەوەییە پەسنی دا. ئەم بایەخدانە سەرنجی کابرای کوردی بەکێش کرد، کە بە ڕێککەوت یەکێک لە دامەزرێنانی کۆمەڵە بوو. دوای ئەوە دوو پیاوەکە کەوتنە گفتوگۆ و لە کۆتادا کوردەکە پرسیاری ئەوەی کرد ئاخۆ سۆڤیەتەکان لە کاتی دروستکردنی پارتێکی نەتەوەپەروەر لەلایەن کوردانەوە ئامادەن پڕ چەکی بکەن، عەبدوڵلایۆڤ خۆی لە وەڵامدانەوەی پرسیارەکە لادا و پرسی "بۆ ئێوە لە کێ دەترسن؟"، کوردەکەش لە وەڵامدا وتی ئەوان تەنیا لە خانەکانی خۆیان دەترسن. دوای ئەمە کوردەکە عەبدوڵلایۆڤی بردە ماڵێکی تایبەت و لەوێ بەسەرکردەکانی تری کۆمەڵەی ناساند. دوای ئەمە پێوەندیی زیاتر لەگەڵ دەسەڵاتی سۆڤیەت ڕێک خران و یەکێک لە سەرکردەکانی کۆمەڵە کە زمانی ڕووسیی دەزانی کرایە ئەفسەری

قازی محەمەد و رووزڤێلت

پێوەندیی پارتەکە. لەو کاتەوە، هەرچەندە پرۆگرامی پارتەکە داوای پێوەندیی لەگەڵ هەر یەکێک لە سێ زلهێزەکە دەکرد، کۆمەڵە بە ئاشکرا خزایە نێو خولگەی سۆڤیەتەوە.

لەو دەمە (ڤۆکس) کە ڕێکخراوی نێودەوڵەتیی پڕوپاگەندەی سۆڤیەت بوو، دەستی کرد بەدروستکردنی ژمارەیەک (کۆمەڵەی دۆستایەتیی کولتووریی ئێران – سۆڤیەتی) لە گشت شوێنێکی ئێران. لەلای خۆشیەوە کۆمەڵە ئەوەندە گەورە بووبوو ئیتر نەدەکرا کۆبوونەوەکانی لە ماڵان بکرێن بۆیە سەرکردەکانی داوایان لە سۆڤیەت کرد لقێک لە مەهاباد بکەنەوە و هیوایان دەخواست بەم کارە شوێنێک دابین بکەن بۆ کۆبوونەوە بەبێ ئەوەی سەرنجی زۆر بەلای خۆیاندا بەکێش بکەن. سۆڤیەتەکانیش بێ دوودڵی داواکەیان جێبەجێ کرد و لقەکە دامەزرا، بەڵام نەک وەک لقێکی کۆمەڵەی دۆستایەتیی کولتووریی ئێران – سۆڤیەتی بەڵکو وەک (ئەنجوومەنی فەرهەنگیی کوردستان و شوورەوی). ئەوەندەی نەبرد بارەگەی کۆمەڵەکە لەبەر کورد جمەی دەهات، کە بۆ دەربڕینی پێزانین بۆ پەنادەری نوێیان دە سندووق جگەرەیان بۆ سەرکەوتووانی لینینگراد نارد، کە لە تووتنی کوردی دروست کرابوون.

لە ڕێوڕەسمێکدا کە لە نیسانی ١٩٤٥ لە بارەگەی کۆمەڵەی دۆستایەتیدا بەڕێوە چوو، کۆمەڵە ڕاگەیەنرا. لەوێدا کۆنسوڵی سۆڤیەت لە ڕەزائییە و سەرۆکی لقی ڤۆکس لە ئازەربایجان وەک میوانی ڕێزلێنراو ئامادە بوون. بابەتی سەرەکیی ئاهەنگەکە "ئۆپێرا"یەک بوو کە تێیدا ئافرەتێک بەناوی "دایکی نیشتمان" لەلایەن سێ خراپەکارەوە، عێراق و ئێران و تورکیا، دەستدرێژیی دەکرایە سەر و لە کۆتادا لەلایەن ڕۆڵە ئازاکانیەوە ڕزگار دەکرا. بینەران، کە لە دیتنی ئەم جۆرە دیمەنانە ڕانەهاتبوون بە یەکجاری درووژان و ئەوانەی چەندان نەوە بوو دوژمنی باوەکوشتەی یەکتر بوون بە دەم گریانەوە دەستیان لە ملی یەک نا و هەموو سوێندیان خوارد تۆڵەی کوردستان بکەنەوە.

لە کۆتای ئەم ڕێوڕەسمەدا سەرۆکی دەوڵەتی کوردیی داهاتوو، قازی محەمەد، بۆ ڕازیکردنی سۆڤیەت کە حەزیان لە ڕێکخراوی دیموکراتخوازی کۆمەڵە نەبوو و بەدوای کەسێکدا دەگەڕان کە بەگوێرەی پێشنیازەکانی ئەوان کارەکان بەڕێوە ببات، هێنرایە ناو حزبەکەوە. سەرەتا، سۆڤیەتەکان کە درکیان بە هێزی خێڵەکی کردبوو داوایان لە سەرکردە خێڵەکییەکان کرد پێشەوایەتیی بزووتنەوە نەتەوەیییەکە بکەن. بەڵام تەنیا سێ لەوان بۆ ئەو ئەرکە گونجاو بوون – قەرەنی ئاغا ڕەئیسولعەشایەر سەرۆکی بەڕێزی خێڵی مامەش و سەرکردەی ئەو فیدراسیۆنەی کە تێیدا بەشدار بوون، عەمەر خان شەریفی سەرۆکی خێڵی شکاک و بەتەمەنی کوردستان، ئەمیر ئەسەدی دیبوکری کە پارێزکارێکی سەرسەخت بوو و سەرکردەی فەخریی جەندرمە و لەلایەن حکوومەتی ئێرانەوە کرابووە بەرپرسی پاراستنی ئاسایشی ناوچەکە. بەڵام پێشنیازی سۆڤیەت بۆ هەر یەکێک لەوان بە ئەدەبەوە ڕەت کرایەوە.

بۆیە سۆڤیەتەکان لە کۆتادا ڕوویان لە قازی محەمەد کرد، کە میراتگری قازیەتی و ڕابەرایەتیی ئایینیی مەهاباد بوو و ئەندامی بەڕێزترین خێزانی شارەکە بوو. ئەوان بە ئاشکرا سەردانی ماڵی ئەویان دەکرد و لە کۆتادا یارمەتییان دا بە پاڵەپەستۆ خستنە سەر حکوومەتی ئێران بۆ ئەوەی سەیفی قازیی برای بخاتە جێی ئەمیر ئەسەد وەک نوێنەری حکوومەت لە ناوچەکە و نازناوی سەرکردەی جەندرمەی پێ درا. دەگوترێ کە قازی محەمەد دوای تێپەڕینی ساڵێک بەسەر دامەزراندنیدا ئینجا بە بوونی کۆمەڵەی زانی پاشان بەدزییەوە نوێنەری خۆی نارد و پێشنیازی کرد ببێتە ئەندامی کۆمەڵە. سەرکردەکانی کۆمەڵە بڕیاریان دا وەری نەگرن چونکە دەترسان بەهۆی کەسایەتیی بەهێز و دەسەڵاتخوازییەوە و هەروەها بەهۆی ئەو جیاوازییەی لە منداڵییەوە

ڕێوڕەسمی دیمەنێکی ناو شاری مەهاباد لەکاتی کۆماردا

هەستیان دەکرد کە دەبێ بەرامبەر بەو و بە خێزانەکەی هەبێ، بەهۆی ئەمانەوە ئەو لە کۆتادا دەست بەسەر حزبەکەدا بگرێت و کارەکتەرە دیموکراتەکەی لەناو ببات. کاتێکیش لە کۆتادا و بەهۆی مکوڕیی سۆڤیەتەکانەوە کۆمەڵە دانی بەودا نا و وەری گرت، ئەوەی لێی دەترسان ڕووی دا – حزب کەوتە ژێر ڕکێفی تاکە کەسێکەوە.

وەرگرتنی قازی بووە هۆی ئەوەی کورد بە خێرایی بچنە سەر خەتی سیاسەتی سۆڤیەتەوە کە بە هاتنی هاوینی ١٩٤٥ دەستی کرد ببێتە ڕەنگدانەوەی پێشێلکارییە زیادکردووەکانی سۆڤیەت لە شوێنەکانی تردا. پێشتر هۆکاری دزەکردنی سۆڤیەت بۆ ناو ئێران حزبی تودە بوو، کە بەرەیەکی فرەوانی چەپەکانی ئێران بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەی لە ناوچەکانی تری ئێراندا سەرکەوتوو بوو، هەرگیز نەیتوانی ڕەگ لە کوردستان داکوتێت. بەڵام ئێستا سۆڤیەتەکان بیر لە پلانێکی ئومێددەری نوێ دەکەنەوە – لکاندنی باکوری خۆرئاوای ئێران بە یەکەتیی سۆڤیەتەوە. بۆیە حزبێکی سەربەخۆیان لە ئازەربایجان دروست کرد تاکو جێی تودە بگرێتەوە و دواتر بەبێ ئەوەی تودە لە شوێنانی تری ئێران تووشی شەرمەزاری بکات، شۆڕشێک هەڵگیرسێنێت و سەربەخۆیی ئەو پارێزگەیە ڕاگەیەنێت و دواتریش داوای چوونە ناو یەکەتیی سۆڤیەت بکات. بەپێی فەرمانەکانی سۆڤیەت، تودە خۆی هەڵوەشاندەوە و (فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان)ی دروست کرد کە زمانی تورکیی ئازەریی کردە زمانی فەرمیی خۆی و داوای جیابوونەوەی لە ئێران کرد.

کوردەکانی ڕۆژئاوای ئازەربایجان – کە مەهابادیش دەگرێتەوە – پێشبینیی ئەوەیان لێ نەدەکرا بچنە پاڵ حزبێکەوە بانگەشەی نەتەوەپەروەریی تورکی ئازەربایجان بکات، بۆیە پێویست بوو حزبێکی نوێ دروست بکرێت تاکو ئامادەیان بکا بۆ چوونە ژێر باڵی پلانەکەی سۆڤیەتەوە. لە ١٢ی ئەیلوول کاپتن نامازالییڤ سەرکردەی سۆڤیەت لە شاری میاندواو، سەرکردەکانی خێڵە کوردە گرینگەکانی لەگەڵ قازی محەمەد و سەیفی قازی بانگهێشتن کرد بۆ تەورێز بەبیانووی دیتنی کۆنسوڵی سۆڤیەت. بەڵام لەگەڵ گەیشتنیان، یەکسەر داوا لە کوردانی سەرسام کرا بەرەو وێستگەی شەمەندەفەر بچن و لەوێ سواری شەمەندەفەرێک کران و ڕەوانەی باکۆ کران. بۆ ماوەی سێ ڕۆژان لەوێ لە کۆشکێک لە دەرەوەی شار مانەوە و چەند گەشت و سەیرانێکیان بۆ ڕێک خرا و برانە شانۆ و ئۆپێرا. لە ڕۆژی چوارەمدا داوایان لێ کرا باقرۆڤ ببینن کە سەرۆکی کۆماری ئازەربایجانی سۆڤیەت بوو، ئەویش ڕەخنەی لەو کارە خراپانە گرت کە ڕەزا شا دەرهەق بەوانی کردبوو و پێیانی ڕاگەیاند کەوا حکومەتی سۆڤیەت یارمەتیی حیزبی دیموکراتی نوێ دەدات کە ئامانجی ڕزگاریی خەڵکی چەوساوەیە و بە گەرمی داوای لێ کردن بچنە پاڵیەوە. هەروەها سەرکۆنەی حزبی تودەی کرد و بە گرووپێکی بێ کاریگەری و گێرەشێوێن وەسپی کرد و سەرکۆنەی کۆمەڵەشی کرد و وتی لە عێراق لەژێر باڵی هەواڵگریی بەریتانیادا سەری هەڵداوە و تەنیا داردەستێکی ئیمپرالیزمی بەریتانیاییە و هیچی تر. دوایی، دوای ئاگەدارکردنەوەیان لەوەی نابێ هیچ شتێک لەبارەی ئەم گەشتەوە بدرکێنن، کوردەکان خرانە ناو شەمەندەفەرەوە و بەرەو تەورێز بەڕێ خرانەوە و لەوێ لە ئۆتۆمۆبێلەکانی سوپای سوور بار کران و برانەوە بەرەو ماڵەکانی خۆیان.

ئەوەندەی نەبرد ئاکامەکانی ئەو گەشتە دەرکەوتن. هەر دوا بەدوای گەڕانەوەی، قازی محەمەد ناودارانی کوردی بانگ کرد بۆ ئەوەی دامەزراندنی حیزبی دێموکراتی کوردستان ڕاگەیەنێت و هانی گشتیانی دا بێنە ناو حزبەکەوە. ناوی حزبەکە ئەوە پێشان دەدا کە ئامانجی حزبەکە دیموکراسییەکە وەک ئەوەی ئەمەریکا، بۆیە زۆربەیان بە پەرۆشەوە بەدەنگییەوە چوون. لەوێ بەیاننامەیەک لەلایەن قازی محەمەد و ١٠٥ ناوداری کوردەوە ئیمزا کرا، تێیدا هاتبوو کە گەلی کورد ئێستا ئارەزوو دەکات "سوود لەو ئازادییە وەرگرێت کە بە ڕووخاندنی فاشیزم جیهانی گرتەوە و بەشیان لەو بەڵێنانەدا هەبێت کە لە دەستووری پەیمانی ئەتلانتیدا هاتووە". بەیاننامەکە وتی کە کورد تەنیا مافەکانی مرۆڤ و ئەو مافە دەستوورییانەیان دەوێت کە ڕەزا شا لێیانی سەندووەتەوە و ئامانجەکانی خۆیان بەم خاڵانە دیاری کرد:

١- گەلی کورد لە ئێران دەبێ ئازاد بن و خۆیان کاروباری ناوەخۆیی خۆیان بەڕێوە ببەن و مافی ئۆتۆنۆمییان لە سنووری دەوڵەتی ئێراندا هەبێت.

٢- دەبێ زمانی کوردی لە خوێندن بەکار بێت و ببێتە زمانی فەرمی و بۆ کاروباری کارگێڕی بەکار بێت.

٣- ئەنجوومەنی ناوەخۆیی کوردستان دەبێ ڕاستەوخۆ بێتە هەڵبژاردن و بەپێی یاسای دەستووری و دەبێ سەرپەرشتیی هەموو کاروباری دەوڵەت و خەڵک بکا و بیانخاتە ژێر چاودێرییەوە.

٤- دەبێ هەموو بەرپرسانی دەوڵەت خەڵکی ناوچەکە بن.

٥- دەبێ یەک یاسا بەسەر جووتیاران و بەگزادەکاندا بسەپێنرێت و دواڕۆژی هەردوو لا دەستەبەر بکرێ.

٦- حیزبی دێموکراتی کوردستان هەوڵێکی تایبەت دەدا بۆ بەدیهێنانی یەکەتی و برایەتیی تەواو لەگەڵ گەلی ئازەربایجان و هەموو ئەو گەلانەی تر کە لە ئازەربایجاندا دەژین (وەک ئاسووری و ئەرمەنی و ئەوانی تر).

٧- حیزبی دێموکراتی ئێران تێ دەکۆشێ لە پێناو چاککردنی دۆخی واتایی و ئابووریی گەلی کورد لە ڕێی دۆزینەوەی سامانە سروشتییە زۆرەکانی شاراوەی کوردستان و پێشخستنی کشتوکاڵ و بازرگانی و تەندروستی و فێرکردنەوە.

٨- دەمانەوێ خەڵکی ئێران بتوانن ئازادانە کار بکەن بۆ شادی و پێشکەوتنی وڵاتەکە.

بەیاننامەکە بە شێوازی سۆڤیەتییانە بەکۆتا هات بەوشەکانی "بژی ئۆتۆنۆمیی دیموکراتیی کورد".

دروستکردنی حیزبە نوێیەکە بووە هۆی توانەوەی کۆمەڵە و بەکێشکردنی ئەندامەکانی بەرەو دیموکراتەکان. بەڵام هەر لە سەرەتاوە، سەرکردە خێڵەکییەکان لە حزبە نوێیەکە نیگەران بوون و پەیمانێکی پشتگیرییان ئیمزا کرد کە ئەو ئەفسەرە سیاسییەی سۆڤیەت کە بە ناوچەکەدا دەگەڕا

پێشکێشی کردن. ئەم بەرەنگارییە شاراوە خێڵەکییە ڕەنگ بوو پێگەی قازی محەمەد لاواز بکات ئەگەر ئەو پشتیوانییە لابەلایە نەبوایە کە لە عێراقەوە گەیشت – مەلا مستەفا و بارزانییەکان.

بارزانییەکان لە سەردەمی عوسمانییەکانیش یەکێک بوون لە کێشەدارترین خێڵەکانی کورد. لە ۱۹۲۰ەکاندا شێخ ئەحمەدی بارزان، کە بارزانییەکان و خێڵەکانی دەوروبەر بە خودان ناویان دەبرد، بەئاشکرا ڕووبەڕووی بەریتانیاییەکان بووەوە کە چەندان جار ناچار بوون داوای یارمەتیی هێزی ئاسمانیی شایانە بکەن. لە کۆتادا شێخ ئەحمەد و برا بچووکەکەی، مەلا مستەفا، لەگەڵ شوێنکەوتە سەرەکییەکانیان دوور خرانەوە، سەرەتا بۆ باشووری عێراق و دواتر بۆ سلێمانی. لە ۱۱ی حوزەیرانی ۱۹٤۲، مەلا مستەفا کە ڕێنوێنیی لە براکەیەوە وەرگرتبوو بەرەو بارزان هەڵاتەوە.

چیرۆکی شەڕە یەک لە دوای یەکەکانی مەلا مستەفا لەگەڵ حکوومەتی عێراق و چۆن توانی لە ساڵی ۱۹٤٥ دووجار سوپای عێراق ببەزێنێت و چۆن وەزارەتی ناوەخۆی عێراق توانی لە ڕێی بەکارهێنانی ژیرانەی پارەوە خێڵە کوردەکانی تر لە دژی ئەو کۆ بکاتەوە و لە بارزان بیهێنێتە دەرەوە، پێویستە لە کاتێکی تردا باس بکرێت. ئەوەندە بەسە بگوترێ کە لە ۱۱ی تشرینی یەکەمی ۱۹٤٥ مەلا مستەفا و شێخ ئەحمەد و نزیکەی هەزار چەکداری بارزانی بەخێزانەکانیانەوە، لە خاڵێکی باکوری شنۆوە، چوونە نێو خاکی ئێرانەوە. لەگەڵ خۆیاندا ژمارەیەک فەرمانبەری بچووک و مامۆستای قوتابخانەی هەڵاتووی کورد و چەند ڕاکردوویێکی کورد لە سوپا و جەندرمە هەبوون، لەگەڵ دوازدە ئەفسەری سوپا. ئەمانەی دوایی زۆر بەتوانا بوون و زۆربەیان لە ئینگلتەرا مەشقیان کردبوو و لە دەستەی ئەرکانی گشتیی عێراقدا پلەدار بوون.

دوای ماوەیەکی کورت لە گەیشتنی بۆ ئێران، مەلا مستەفا لەگەڵ ژمارەیەک ئەفسەری سۆڤیەت کۆ بووەوە کە فەرماندەی گشتیی هێزەکانی سۆڤیەت لە ڕۆژهەڵاتی ئازەربایجان لەناویاندا بوو. سۆڤیەتەکان داوایان لێی کرد خۆی بخاتە ژێر فەرمانی قازی محەمەد و فەرمانیان بە کوردی ناوچەکە دا نان و جێ بۆ بارزانییە بێ نەواکان دابین بکەن. لەگەڵ هاتنی کۆتایی تشرینی یەکەمدا هێزەکانی مەلا مستەفا پڕ بوون لە پەنابەر و سەرکێشگەلێک کە لە عێراقەوە دەهاتن و ژمارەیان بوو بە ۳۰۰۰ کەسی چەکدار بە تفەنگی ئینگلیزی و ڕشێنکە (ڕەشاش) و یەک تۆپی مەیدان کە هی سوپای عێراق بوون و ئەوان دەستیان بەسەردا گرتبوون.

حکوومەتی گەلی کورد

لە تشرینی دووەم و سەرەتای کانوونی یەکەمدا، دارودەستەی سۆڤیەتەکان لەنێو خێڵە کوردەکاندا بڵاو بوونەوە و داوایان لێیان کرد بجووڵێنەوە بۆ خەباتی داهاتوو لە پێناو سەربەخۆیی و فەرمانیان بە سەرکردەکان دا لە مەهاباد کۆ ببنەوە. ئەوانیش هەموویان، جگە لە مامەش و مەنگوڕ و دیبوکری، بەدەنگیانەوە هاتن. لەم کاتەدا باری حکوومەتی ئێران لە شوێنانی تری ئازەربایجاندا بە خێرایی لار دەبووەوە. "دیموکراتە" چەکدارەکان کە زۆربەیان خەڵکی

ئازەربایجانی سۆڤیەت و قەوقاز بوون دەستیان کرد بە هێرشکردنە سەر سەرباز و جەندرمە ئێرانییەکان کە بە پەلەپرووزە بارەگاکانی خۆیان چۆڵ دەکرد و تێیان دەتەقاند. هەموو پارێزگاکە کەوتە ژێر باری یاخیبوونێکی کراوەوە، لەو کاتەدا سوپای سوور ڕێی لە هێزەکانی بەهاناوەهاتن گرت کە لەلایەن حکوومەتی ناوەندەوە بۆ پتەوکردنی هێزی بنکە سەربازییەکان بەرەو باکور دەنێردران. لە کۆتاییدا و لە ١٠ی کانوونی یەکەم دیموکراتەکان هێرشیان کردە سەر سەربازگەی تەورێز و ناچاریان کرد خۆی بەدەستەوە بدات. بەمەش هەموو ڕۆهەڵاتی ئازەربایجان کەوتە ژێر دەسەڵاتی "حکوومەتی میلیی ئازەربایجان"ی تازە دروستبوو.

ڕووخانی تەورێز ئاماژە بوو بۆ قازی محەمەد بۆ ئەوەی ئەویش سەربەخۆیی ناوچەکەی خۆی ڕاگەیەنێت - کە لە ڕاستیدا ماوەیەکی زۆر بوو سەربەخۆ بوو. لە ١٥ی کانوونی یەکەم و لە کۆبوونەوەیەک لە مەهاباد کە سەرۆک خێڵەکان ئامادەی بوون لەگەڵ سەرکردەکانی حزبی دیموکراتی کوردی نوێ و مەلا مستەفا و سێ ئەفسەری سۆڤیەت بە ئۆتۆمۆبێلێکی جیپ و ڕشێنکەوە، ئەو بەڕێزەوە حکوومەتی میللیی کوردی ڕاگەیاند و ئاڵای کوردی هەڵکرد. پەرلەمانێکی نیشتمانی لە ١٣ ئەندام پێک هات و لە ٢٢ی کانوونی دووەمی ١٩٤٦ قازی محەمەد بە سەرۆکی کۆماری نوێ هاتە هەڵبژاردن. وەزیری شەڕ ئامۆزای خۆی بوو، محەمەد حوسێن خان سەیفی قازی کە بازرگانێک بوو و ناوبانگە سەربازییەکەی پشتی بەو پلەی کاپتنە شانازییە دەبەست کە جەندرمەی ئێران پێیان درابوو. سەیفی قازی و مەلا مستەفا و عەمەر خانی شکاک و حەمە ڕەشید خانی بانە (تازە لەگەڵ پیاوانی خێڵەکەی لە عێراقەوە گەڕابووەوە) و زێرۆ بەگی هەرکی

ڕۆژی (٢)ی ڕێبەندان ١٩٤٦/١/٢٢ قازی محەمەد سڵاوی سەربازی لە لەشکری پێشمەرگەی کۆمار وەردەگرێتەوە

پلەی (مارشاڵ)یان پێ درا و بەرگی سەربازیی سۆڤیەتییان پێ درا بە جزمەی درێژ و ملیوانی ڕەق و کڵاوی خەت سوورەوە[١].

حکوومەتی نوێ، کە تەنیا دەسەڵاتی بەسەر ناوچەیەکی بچووکدا هەبوو کە شارەکانی مەهاباد و بۆکان و نەغەدە و شنۆی دەگرتەوە، چاودێری نارد بۆ بەشداری لە کردنەوەی پەرلەمانی نیشتمانیی ئازەربایجان و پەرلەمانێکی خنجیلانەشی بۆ خۆی دروست کرد. هەروەها مەلا مستەفای بەرەو باشوور نارد بۆ شەڕی سەربازگەکانی ئێرانی لە سەقز و بانە و سەردەشت کە بەهۆی بەفری زۆری زستانەوە لە یەکتر پچڕان و لە بنکەی سەرەکیی سنە دابڕان.

پێوەندیی لەگەڵ تەورێز و تاران

لەلایەکی ترەوە، گرتنی ڕەزائییە لەلایەن دیموکراتەکانی ئازەربایجانەوە کێشەی نوێی بۆ حکوومەتی کوردی دروست کرد. هەرچەندە زۆرینەی دانیشتوانی دەشتەکانی ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ، لە ڕەزائییەوە بەرەو باکور تا ماکۆ، تورکی ئازەرین بەڵام خێڵەکانی سەر ئەو بەرزاییانەی دەوروانە سەر دەشتاییەکان کوردن. هەروەها ناوچەی میاندواو لە باشووری ڕۆهەڵاتی دەریاچەکەش دانیشتوانەکەی تێکەڵن. بۆیە هەردوو حکوومەتی تەورێز و مەهاباد داوای ئەو ناوچانەیان دەکرد و بووبوونە سەرچاوەی بەردەوامی کێشە لە نێوانیاندا. عەمەر خان و خێڵەکان ئەوەندە گوێیان بە دیموکراتەکانی ئازەربایجان نەدەدا و بەردەوام دەستیان درێژ دەکردە ئەو گوند و شارۆکانەی دەبوو لەژێر دەسەڵاتی تەورێزدا بن. لە نیسانی ١٩٤٦ سۆڤیەتەکان قازی محەمەدیان بردە تەورێز وەک هەوڵێک بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی نێوان ئازەر و کورد. لەو ساتەوەختەدا، لە سەروبەندی کردنەوەی دەرگەی گفتوگۆ لە نێوان دیموکراتەکان و حکوومەتی ئێران بۆ دۆزینەوەی چارەسەرێکی بەردەوام بۆ دۆخی پارێزگەکە، گەلێک گرینگ بوو هەردوو دەوڵەتی نوێ بەرەیەکی یەکگرتوو دروست بکەن. ئاکامی کۆتاییی وتووێژی نێوان پیشەوەری، سەرکردەی دیموکراتە ئازەرییەکان و قازی محەمەد و سۆڤیەتەکان پەیمانێک بوو کە لە ٢٣ی نیسانی ١٩٤٦ لە نێوان نوێنەرانی کورد و ئازەرەکاندا ئیمزا کرا. بڵاوکردنەوەی ئەو پەیمانە بووە هۆی دروستکردنی ترس لە تاران، چونکە بەندەکانی و بێگومان هەبوونی ئەوەی پێشان دەدا کە جمکە دیموکراتەکە خۆیان بە دوو دەوڵەتی سەربەخۆ دەزانن لەوەی مافی گۆڕینەوەی نوێنەرایەتی و بەستنی پەیماننامەیان هەیە. دەقی پەیمانەکەش بەم شێوەیە بوو:

١- هەردوو لایەنی ئیمزاکەر، هەر کاتێک بە باشیان زانی، نوێنەرایەتی دەگۆڕنەوە.

٢- لەو بەشانەی ئازەربایجان کە کورد تیایاندا کەمایەتین، کوردەکان لە دەزگاکانی حکوومەت دێنە دامەزراندن و لەو بەشانەی کوردستان کە ئازەرەکانی تێدا کەمینەن، ئازەرییەکان لە دەزگاکانی حکوومەت دێنە دامەزراندن.

٣- کۆمیتەیەکی ئابووریی هاوبەش بۆ چارەسەرکردنی کێشە ئابوورییەکانی نێوان هەردوو لایەنی

ئیـــمزاکـــەر پێک دێت. ئەندامـــانی ئـەو کـۆمــیـتـــەیە لەلایەن ســەرکـردایەتیی حکوومـــەتە نیشتمانییەکانەوە دێنە دامەزراندن.

٤- دەبێ هێزە سـەربازییـەکانی هـەردوو دەوڵەتی ئیـمزاکـەر لە کاتی پێویسـتدا یارمـەتیی یەکتر بدەن.

٥- هـەر گـفـتوگـۆیەک لەگـەڵ حکوومـەتی تاران دەبێ بەرژەوەندیی هاوبەشـی هـەردوو حکوومـەتی نیشتمانیی ئازەر و کورد لە بەرچاو بگرێت.

٦- حکوومـەتی نیشـتمـانیی ئازەربایجـان هـەنگاوی پێویست دەنێت بۆ پێشخسـتنی بەکارهێنانی زمانی کوردی و برەودان بـە کولتووری کوردی ئازەربایجان و حکوومەتی نیشتمـانیی کوردیش هـەمـان ئـەو هـەنگاوانە دەنێت سـەبارەت بـە زمـان و کـولتـووری ئازەرییـەکـانی دانیـشـتـووی کوردستان.

٧- هـەردوو دەوڵەتی ئیـمزاکـەر هـەنگاو دەنێن بۆ سـزادانی هـەر کـەسـێک یان گرووپێک کـە هـەوڵ بدات بۆ تێکدانی دۆستایەتیی مێژوویی و برایەتیی دیموکراتییانەی نێوان ئازەر و کورد.

دیموکراتەکانی ئازەربـایجـان بۆ وتوویژ لەگـەڵ سـەرۆک وەزیرانی ئێران، ئـەحـمـەد قـەوام، لە پێناو دۆزینەوەی چارەسـەرێک چوونە تاران. بەپێی مەرجـەکانی ئـەو چارەسـەرەش، ئازەربایجان بە ناوچە کوردەکـانیـەوە دەبێـتـەوە بەشـێک لە ئێران، لە کـاتێکدا سـەرکـردە دیموکراتـەکان کـە پۆسـتـیـان حکوومـەتی دیموکرات هـەبوو، هـەمان ئـەو پۆسـتـانە لە پارێزگـەی ئازەربایجـان وەردەگرنـەوە. کورد بـەم ڕێککەوتنە ناقایل بوون. هـەرچـەندە ئـەوان لە بەشێکی گفتوگۆکان نوێنەرایەتی دەکران لەلایەن سـەدری قـازیی برای قـازی مـحـەمـەد و ئەندامی پـەرلەمـانی ئێرانەوە، بەڵام هـەسـتـیـان کـرد کـە ویستـەکانیـان تا ڕادەیەکی زۆر پشتگوێ خراون. لە کـاتێکدا دیموکراتە ئازەرییـەکان شـەرعیـەتیان بەو پۆسـتـانە دا کـە دەسـتـیـان بەسـەردا گرتبـوون، حکوومـەتەکـەی قـازی مـحـەمەد هـیـچ بنەوایەکی یاسـاییی نـەما . کوردیش دوای ئەوەی کـەمـینەیەک بوون لە دەوڵـەتی ئێراندا بوون بەکـەمـینەیەک لە دەوڵەتی ئازەریی تورکزمان.

لە کـۆتاییـدا قـازی مـحـەمـەد ناچار بـوو بۆ دەربڕینی نـاڕەزاییی خـۆی بچـێـتـە تاران بۆ دیتنی قـەوامی سـەرۆک وەزیران. داواشی کـرد بکرێتـە حـاکـمی پارێزگـەیەکی کوردنشـینی نوێ لە بەشـە کوردنشینەکانی ئازەربایجان و ناوچە کوردنشینەکانی تر کە هێشتا لەژێر دەسـەڵاتی ئێراندا بوون – ناوچـەیەک کە لە سنووری ڕووسـیاوە دەست پێ دەکا تا نیـوەی ڕێی نێوان کرمـاشان و سنە. ئەم پارێزگە نوێیـە دەبوو جـۆرێک لە ئۆتۆنۆمـیی نێوەخـۆییی هـەبێت، لە پاڵ بەرپرسـگـەلی نێوەخـۆیی و سـەربازگـەی خـۆی کـە هـەمـوو سـەربازەکـانی لە خـەڵکی ناوچەکـە بن. سـەرۆک وەزیرانی فـێـلـزانی ئێـران بە پێـشـنیـازەکـەی قـازی قـایل بـوو، بەڵام بەو مـەرجـەی قـازی دەبێ ڕەزامـەندیی دوکـتـۆر جـاویدیش، حاکـمی دیموکراتی ئـازەربایجان، بەدەست بهـێنێ. بەڵام دوکـتۆر جـاوید بەتووڕەییـیەوە پلانەکەی ڕەت کردەوە و ناکۆکیی نێوان کورد و دیموکراتەکانی ئازەربایجان بەردەوام بوو.

لەگـەڵ ئەوەی لە کـاتی ئەم وتوویژانەدا لە تاران، رێککەوتن لەسـەر ئاگربەسـتـێک لە نێـوان حکوومـەتی نـاوەندی لەلایەک و کـورد و ئازەرییـەکـان لەلایەکی ترەوە کرابوو، بەڵام تەقـوتۆق هـەر بەردەوام بوو و جاروبار دەبووە شـەڕی کراوەش. ئێرانییەکان بەپشتبەستن بە نیازی ڕاگەیەنراوی سۆڤیەتەکان بۆ چۆڵکردنی ئێران لە سەرەتای مـانگی ئایاردا(٢)، دەسـتیان دایە کاری سـەربازیی چالاکـتـر. فـەیلـەقی چواری ئێـران بە سـەرکـردایەتیی جـەنەراڵ هـومـایونی کـە بەو دواییـیـە لە خوزسـتانەوە گواستـرابووەوە و لەوێ بەرنامـەیەکی چالاکیی چەککردنی خێڵە عەرەبەکانی ئەنجام دابوو، بەرەی ڕووبەڕووبوونەوەی کـوردانـی گـرت. لە ناوەڕاسـتـی نیسـان، هومـایونی ڕێگەکـانی کردەوە و پشتیوانیی گەیاندە سەقز و بانە و سەردەشت.

دەگوترا کە سۆڤیەتەکان بەڵێنیان بە کورد دابوو باڵەفڕ و تانک و چەکی گرانیان بداتێ و پەنجا لاوی کورد ببـەنە باکـۆ بۆ مـەشـقـی سـەربازی و سـیـاسـی. لەگـەڵ ئەوەشـدا لەو کاتە دەبـوو قـازی محەمەد پشت بە چەکدارە خێڵەکییەکان ببەستێ بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئێرانییەکان. لەو گردانەی دەیانڕوانییـە سـەر هێـزەکـانی هومـایونی، هێـزێکی گەورە بەڵام پەرت هـەبوو کـە بەشـێـوەیەکی سـەرەکی لە بارزانییـەکان پێک هـاتبوو لـەگەڵ هەندێ خـێـڵی بچووکی کوردی بەردەوام ئامـادە بۆ شەڕ و تاڵان و حەمە ڕەشید و لایەنگرە سیاسییەکانی.

دوای ئەوەی جـەنەراڵ هومـایـونی بەردەوام پشـتـەوانیی بەرەو ناوچەکـە بەکـێش دەکـرد، قـازی محەمەد و سۆڤیەتەکان پاڵەپەستۆیان خستە سەر عەمەر خانی شکاک و هاوپەیمانە هەرکییەکانی بۆ ئەوەی لـە باکورەوە بێنە خـوارەوە و یارمـەتیی ئۆپەراسـیـۆنەکـان بدەن. عـەمـەر خـان سـەرەتا بیانووی ئەوەی هێنایەوە کە ئەسپەکانی لە کوێستانەکانن و دوورن و ناتوانێ بیانهێنێتەوە، بەڵام لە سەرەتای ئایار بە بیرەبیرەوە پیاوانی خێڵەکەی ڕەوانەی ناوچەی شەڕ کرد.

مـانگی ئایار ١٩٤٦ ژمـارەیەک شـەڕی گرانی بەخۆیەوە دی، کە زۆربەیان بـە ژمـارەیەکی کـەمی خەڵک کران و هیچ یەکێکیان نەبووە شەڕێکی یەکلاکەرەوە. لە سەرەتای مانگەکە، کورد شەڕێکیان بردەوە کە ئابڕووبەر بوو بۆ سوپای ئێران، ئەویش کاتێک هێرشـیـان کردە سـەر هێزێکی سـوپا لە نزیک سـەقـز و بیـست سـەربازیـان کوشت و سـیی تریان بە دیل گـرت و دەسـتـیـان بەسـەر دوو ڕشێنکە و ٤٠٠٠ شریت فیشـەکدا گرت. سەربازە کوردە دیلەکان کرانەوە بە سـەرباز لە سـوپای کورد و ئەوانەی تریش ڕەوانەی تەورێز کران.

لەگـەڵ ئەوەشـدا پاشـەکشـە بە کورد کرا لـە هێرشـێکی نزیک دەربەندی مـەحـمـووداوای نزیک سـەقز، کـە مـەبەسـتـەکـەی بڕینی ڕێی سنە بوو، دواتریش دوای ئەوەی دەسـت گیـرا بەسـەر ئەو گـردانەی دەیانڕوانییـە سـەقز، سـوپای ئێـران لەوێیـانی دەرکـرد و لەسـەر لووتکەکـان کـەلووی چاودێریی بەقوڕ دروست کرد و هەر یەکێکیان سی تا چل سەربازی بۆ تەرخان کرا. لە کۆتاییدا ئاگربەستێک هاتە کایەوە دوای ئاڵوگۆڕی ئەفسەری پێوەندی هەر لایەنێک لە شـوێنی خۆی مایەوە و کورد مـافی پشکنینی ئەو ئۆتۆمۆبێلانەیان پێ درا کە لە سەقزەوە بۆ بانە و سەردەشت دەچوون

پێشەوا قازی محەمەد لە ئۆفیسەکەی خۆی
نەخشەی کوردستان بەدیوارەوە هەڵواسراوە

و بەمەش بۆیان هەبوو ڕێ لە گەیشتنی چەک و تەقەمەنی بۆ سەربازگەکانی ئێران لەو شوێنانە بگرن. شکاک و هەرکییەکانیش گەڕانەوە بۆ باکور.

کەسایەتیی قازی محەمەد و کۆمارە کوردییەکە

دوای ئەم ماوەی ڕووبەڕووبوونەوەیە، قازی محەمەد پەردە ئاسنینەکانی لادا و هەڵێکی بە چاودێرە ناسۆڤیەتەکان دا تا چاوێک لە وڵاتەکەی بکەن. بەڵام هەستی دژە بەریتانیا بەهۆی وەدەرنانی بارزانییەکانەوە لە عێراق و هاندانی پروپاگەندەی دژە بەریتانیا لەلایەن سۆڤیەتەکانەوە، هەروەها چەند ڕووداوێک لە ڕابردوو کە کورد تیایاندا خۆیان بە قوربانیی هەڵپەرستیی بەریتانیا دەزانن، هۆکاری بەهێزبوون بۆ ئەوەی ڕێ بەوان نەدرێت سەردانی کۆمارە بچکۆلانەکەی کوردان بکەن، بەڵام چەند جارێک چوار ئەمەریکایی و فرەنسایییەک میوانی قازی محەمەد بوون.

ئەم چاودێرانە پێیان وا بوو کۆمارەکە دەشێ کارا بێت. هەرچەندە بەبێ هیچ بنەمایەکی یاسایی بوو، حکوومەتەکەی قازی محەمەد وەک پێشوو بەردەوام بوو و تەنیا ناونیشانی وەزیرەکانی لە (وەزیر)ەوە گۆڕی بۆ (ڕەیس). خۆشی تەنیا بووە سەرۆکی پارتەکە (پێشەوای حیزبی دێموکراتی کورد). گوندەکان هەر لەلایەن خاوەن موڵکەکان و سەرۆک خێڵەکانەوە بەڕێوە دەبران بە پشتیوانیی ئەو جەندرمانەی لە خەڵکی ناوچەکە پێک هێنران و بەرگی کوردییان دەپۆشی، بەڵام لەلایەن ئەفسەرگەلێک لە مەهابادەوە و بە بەرگی سۆڤیەتەکانەوە سەرکردایەتی دەکران. مەهابادیش، لە شارێکی پشتگوێخراوی فارسییەوە گۆڕا بۆ شارێکی دڵڕفێنی ڕەنگین و

شەقامەکانی لەو ساتەدا جمەیان دەهات لە کوردی کوردیپۆشی ئازاد لە سەرباز و جەندرمەی ناحەزی ئێرانی.

ئەوانەی هەلی بینینی قازی محەمەدیان بۆ دەڕەخسا، دەکەوتنە ژێر کاریگەریی کەسایەتیی ئەو پیاوەوە و تێ دەگەیشتن چۆن بووەتە سیمبولی نەتەوەی کورد لە هەموو شوێنێک. پیاوێکی کورتەبالا، لە پەنجاکانی تەمەندا، ساقۆیەکی سەربازیی کۆنی لەبەردا بوو، بە تەنکەڕیشێکەوە، دەموچاوێکی لاواز و کەمێک ڕەنگ زەرد بەهۆی نەخۆشیی گەدەوە. دەنگی نەرم و ڕێک و ئاماژەکانی لەسەرخۆ بەڵام کاریگەر بوون. هەندێک نێونەتەوەیی، ئەو گرینگیی دەدا بەهەموو گەلانی دنیا و چەند زمانێکی دەزانی، لەوانە ڕووسی و کەمێک ئینگلیزی لەگەڵ زمانی ئێسپیرانتۆی نێودەوڵەتی. مێزەکەی بەردەوام پڕ بوو لە کتێبگەلی ڕێزمان و خوێندنەوە و ئەدەبیات بە زمانگەلی بێگانە.

پیاوێکی پڕ بڕوا و ئازایەتییەکی دەگمەن و خۆبەختکەر، لەگەڵ ئەوەشدا هێمن و خاوەن مێشکی فرەوان و نێوانڕۆ. لەو ماوەیەدا کە جێی باسە، بەلایەنی کەم داواکارییەکانی نێوانڕۆ بوون: ئۆتۆنۆمی بۆ کورد لە سنووری دەوڵەتی ئێراندا. ئەو بڕوای بەو بۆچوونەی کوردێکی زۆر هەبوو کە دەڵێ کورد و فارس سەر بەیەک خێزانی ڕەگەزی ئێرانین، لەبەرئەوەش هیچ هۆکارێک نییە ڕێگر بێت لەوەی دووبارە لە یەک پێکهاتەدا کۆ ببنەوە وەک ئەوانەی سەردەمی میدیا و پارسی کۆن. قازی خۆی پێی وا بوو کورد نەوەی میدیان، مەیلی بە لای ئەوەدا هەبوو بڵێ ناوی مەهاباد بە مانای "ماڵی میدیا" دێت.

لەگەڵ ئەوەشدا مەحاڵە نکووڵی لەوە بکرێت کە خۆی و شوێنکەوتەکانی خاوەن خواستی کوردانەی گشتگر بوون و ئاواتیان بوو مەهاباد بکەنە مەڵبەندی کولتووری کورد و بزووتنەوەی نەتەوەییی کورد، وەک جێگرەوەیەک بۆ سووریا و سلێمانی کە لەو کاتەدا مەڵبەند بوون. هەوڵی زۆر دەدران بۆ ئەوەی فێرکردنی کوردی بگەیەنرێتە ئاستێکی شیاو. سەرەتا دەبوو مامۆستایانی کورد لە ناو پۆلدا و بە زارەکی بابەتەکانی لە فارسییەوە وەرگێڕنە سەر زمانی کوردی، بەڵام بە ماوەیەکی کورت پێش ڕووخانی کۆمارەکە کتێبی کوردی بۆ قۆناخی سەرەتایی چاپ کرابوون. هەروەها، ڕۆژنامەیەک و مانگنامەیەکی سیاسی دەردەچوون، هەردووکیان بەناوی "کوردستان"، هەروەها دوو کۆواری ئەدەبی بڵاو بوونەوە بەناوی "هاوار" و "هەڵاڵە". هەموو ئەم بڵاوکراوانەی لە چاپخانەیەک چاپ دەکران کە سوپای سوور پێشکێشی حیزبی دێموکراتی کوردستانی کردبوو. ڕەنگە گرینگیدانی زۆری قازی محەمەد بە ئەدەب و زمانی کوردی لە هەبوونی دوو شاعیری کوردەوە لەنێو ستافەکەیدا سەرچاوەی گرتبوو، ئەوانیش هەژار و هێمن بوون کە سەرباری کەمیی کاغەز شیعرەکانیان بڵاو دەکرانەوە.

هەرچەندە ئەم هەوڵانە، لەو ماوە کورتەی تەمەنی کۆمارەکەدا، بە هیچ جۆرێک بەشی ئەوەیان نەدەکرد بگەنە ئاستی ستانداردی دوو مەڵبەندەکەی تری کولتووری کورد کە تیایاندا زمانی

کوردی ئازادانە بۆ ماوەی بیست و پێنج ساڵ دەنووسرا و دەخوێندرا، بەڵام مەهاباد بەلای کەمەوە لە رووی سیاسییەوە بووە ئەو رووگەیەی کە هەموو کورد روویان تێ کرد. لە ناوەندە رۆشنبیرییەکانی کورد لە بەیرووت و ئەستەنبۆڵ و بەغدا، هەروەها لە چیا سەختەکانی رۆهەڵاتی ئاسیاشەوە هەمووان چاویان بڕیبووە ئەوەی بزانن ئاخۆ قازی محەمەد سەردەکەوێت یان بۆر دەخوات. هەواڵی لە گرووپە کوردەکانەوە پێ دەگەیشت، نەک تەنیا لە عێراقەوە بگرە لە سووریا و تورکیاشەوە. بزووتنەوەکەی بە شێوەیەکی تایبەتی جێی سەرنجی لاوان بوو، کە هەستیان دەکرد پارتە نەتەوەییە کۆنەکان زۆر سەرکەوتوو نەبوون. بۆ نموونە، لە عێراق، حیزبێکی نهێنیی نوێ، کە (ڕزگاری)ی چەپ بوو، لەلایەن ئەو لاوانەوە دامەزرا.

هەستی دژەسۆڤیەت

پارتە نەتەوەییە کۆنەکان، هیوا لە عێراق و خۆیبوون لە سووریا، زۆر بە قازی محەمەد دڵخۆش نەبوون، ئەویش بەهۆی پێوەندییەکانی لەگەڵ سۆڤیەتدا. ترس و تەنانەت رقیش لە سۆڤیەت لەنێو کورد لەبەر چەندان هۆ بەهێز بوون. هۆی یەکەم ئەوە بوو زۆربەی کورد ئاینپەروەر بوون و ترسیان لە بۆچوونی سۆڤیەت بەرامبەر بە ئاین هەبوو. هەروەها زۆربەیان چاویان بەو ئاوارانە کەوتبوو کە تازە لە یەکەتیی سۆڤیەتەوە هاتبوون و قسەیان لەگەڵ زۆر لە موسڵمانانی نێو سوپای سوور کردبوو، کە کەمینەیەکی کەم لەوان وێنەیەکی جوانیان لەبارەی دۆخی خەڵکی رۆهەڵاتی لەژێر سایەی یەکەتیی سۆڤیەتدا دەگێڕایەوە. نابێ ئەوەش لە بیر بکرێت کە رووس لە سەردەمی سیزارەکانەوە دوژمنی لەمێژینەی کورد بوون. لە شەڕی یەکەمی دنیاش رووس لەسەر بەشێکی زۆری خاکی کوردستان شەڕیان کردبوو و خەرمانێکیان لە کەلاوە و وێرانی لە دوای خۆیان لە دۆڵ و گوندەکانی کوردستاندا بەجێ هێشتبوو. هەر لە مەهاباد خۆی، سەربازانی رووس بۆ چەندان رۆژ فەرمانی کوشتنی هەموو ئەو کەسانەیان پێ بوو کە لەسەر شەقامدا دەبینرێن و شارەکەیان تالان کردبوو و سووتاندبوویان. هیچ یەکێک لەم شتانە لە یادگەی کوردان نەسڕابووەوە، بگرە تا ئێستاش بۆ بێدەنگکردنی منداڵەکانیان بە هاتنی "رووس" دەیانترسێنن.

سۆڤیەتەکان هەوڵی زۆریان دا ئەم بۆچوونانە بەرەواژ بکەنەوە. بۆیە پەنایان بردە بەر "ئۆتۆنۆمیی کورد" لە یەکەتیی سۆڤیەت و کارە ئازایانەکانی کۆلۆنێلێکی کوردی نێو سوپای سوور بەناوی (سەمەند سیامەندۆف) و نازناوی "پاڵەوانی لینینگراد"یان پێی دا. زۆر سەختە بزانرێ تا چەند سەرکەوتنیان بەدەست هێنا، بەڵام ئاشکرایە کە بەشێکی زۆر لە دانیشتوان و خاوەن موڵک و بازرگان و سەرکردەی ئاینی لە متمانە نەکردن پێیان بەردەوام بوون، ئەم بێ متمانەییە قازی محەمەدیشی دەگرتەوە کە پێوەندییەکانی لەگەڵ سۆڤیەت شاراوە نەبوون. دیوارەکانی بارەگەی حکوومەتەکەی بە پۆستەرگەلی پروپاگەندەی سۆڤیەتەکاندا پۆشرابوون، هەروەها رۆژنامە و کۆوارەکانی بەشێکیان تەرخان بوو بۆ بابەتی سۆڤیەتیی دەقاودەق وەرگێڕاو بۆ سەر زمانی

کوردی، شیعرەکانیشی پەسنی ستالین و سوپای سووریان تێدا هەبوو.

لەگەڵ ئەوەی کوردستان، بەپێچەوانەی بەشەکانی تری ئازەربایجان، لە ڕواڵەتدا ڤالا بوو لە دەستوپێوەندی سۆڤیەت. جگە لە هەندێ شۆفێری ئۆتۆمۆبێلی گواستنەوە کە وەک چاودێر بۆ سۆڤیەت و حکوومەتەکانی سەر بە سۆڤیەت کاریان دەکرد، هاوولاتیی سۆڤیەتی لە ناوچەکە نەدەبینران و دەستوپێوەندی سۆڤیەتەکانیش بە شاراوەیی کاریان دەکرد. دەگوترا کە نوێنەرایەتییەکی سۆڤیەت لە خانووێکی مەهاباد هەبوو، بەڵام دەسەڵاتی کورد نکووڵیی لەوە دەکرد. جاروباریش هاشمۆڤی کۆنسوڵی سۆڤیەت لە ڕەزائییە و عەلی ئەکبەرۆڤی یاریدەری سەردانی مەهابادیان دەکرد.

لە کاتێکدا کە تیرۆر بەربڵاو بوو لە ڕۆژهەڵاتی ئازەربایجان، زیندانی سیاسی لە کوردستان ئەگەر هەبوویێتیش زۆر کەم بووە و تەنیا یەک یان دوو ڕووداوی کوشتنی سیاسی ڕوویان دا، لەگەڵ ئەوەش ژمارەیەک کورد بەرەو تاران هەڵاتن. لە شەقامەکانی مەهاباد گوێت لە دەنگی ڕادیۆی ئەنقەرە و لەندەن دەبوو، لە کاتێکدا لە تەوریز سزای گوێگرتن لەو ئێزگانە مردن بوو. ئەگەر هۆکاری ئەمە نوێخوازی و ئازادیخوازیی قازی محەمەد و حکوومەتەکەی بێت یان هەبوونی ئەو خێڵانە بێت کە هەرگیز قایل نەدەبوون کەس لە ئەندامانی خێڵەکانیان دەستدرێژیی بکرێتە سەر، ئەوا ئاکامەکە ئەوەیە کە ڕژێمەکە، هیچ نەبێت لەنێو خەڵکی مەهاباد خۆشەویست دەبوو کە ئاسوودە بوون بە ڕزگاربوون لە جیاکاری و ستەمی دەسەڵاتی حکوومەتی ناوەندیی ئێران.

بەرهەڵستکاریی خێڵەکان

ئەگەر سۆڤیەتەکان دەستوەردانی ئاشکرای خۆیان لە نزمترین ئاستدا پاراستبێت بۆ ئەوەی خێڵەکان و ڕژێمەکە ئاشت بکەنەوە، ئەوا بێگومان سەرکەوتوو نەبوون. چونکە سەرباری بەرهەڵستکاریی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و ئایینی خێڵەکان بۆ ئەو حکوومەتەی سۆڤیەت پاڵپشتیەتی، هۆکاری گەلێک بەهێزی ئابووری هەبوون. زۆربەی خێڵەکانی کورد بۆ بژێویی خۆیان پشتیان بە بەرهەمی تووتن دەبەست، ئێستاش کە ڕێی بازاڕی ناو بەشەکانی تری ئێرانیان لێ گیرابوو تووشی ئاستەنگی زۆر گەورە هاتوون. لە هەندێ شوێنیش سەرباری کەمیی بژێوی، دەبوایە ئەوەی هەیانە لەگەڵ بارزانییە هەژارەکاندا بەشی بکەن.

ئەم بێزارییە خێڵەکییە لە باشوور گەلێک بەهێزتر بوو، چونکە لەوێ مام عەزیزی کوڕی خوالێخۆشبوو قەرەنی ئاغای سەرکردەی مامەش و هاوپەیمانەکەی، بایەزید ئاغای مەنگوڕ بە ئاشکرا بەرهەڵستیی قازی محەمەدیان دەکرد بەشێوەیەک وای لە جێگری کۆنسوڵی سۆڤیەت لە ڕەزائییە کردبێت و هەڕەشەی ئەوەیان لێ بکات کە بارزانییەکانیان دەنێرێتە سەر. کاتێ مام عەزیز لە بەرهەڵستی بەردەوام بوو، بارزانییەکان بەڕاستی هێرشیان کردە سەری و ناچار کرا لەگەڵ هەندێ لە پیاوانی خێڵەکەی بەرەو عێراق ڕابکات. لە باکوری ڕەزائییە، خێڵەکان چاویان لە

سەرکردایەتیی عەمەر خانی شکاک بوو کە لە پۆستەکەی لە حکوومەتی قازی وەک وەزیری شەڕ دەستی کێشاوە و لە زیندەشت، پایەتەختە چیاییەکەی لە باشووری ڕۆئاوای شاپوور، خۆی مات کرد. تەنیا خێڵ کە قازی محەمەد دەیتوانی پشتیان پێ ببەستێ گەورک بوون لە مەهاباد و ژمارەی پیاوەکانیان کەمتر بوو لە هەزار پیاوی چەکدار، هەروەها بەشێکی خێڵی زەرزا لە ناوچەی شنۆ، کە خێڵێکی بچووک بوو. تەنانەت مەلا مستەفا و بارزانییەکانیش لەگەڵ قازی محەمەد نەمابوون کە چیی تر توانای نەما نانیان بدات.

بەمەش قازی محەمەد لە بەرامبەر دوژمنکاریی زیادکردووی حکوومەتی تاران، خۆی تا ڕادەیەکی زۆر بێ پشت و پەنا دەبینی. هەرچەندە سۆڤیەتەکان بەڵێنی هاوکاری و کەرەستەیان پێی دابوو، بەڵام تا پایزی ١٩٤٦ قازی بێ چەکی گران و سەربازی مەشقدیتە مابووەوە، یان ڕاستتره بڵێی بێ هیچ سوپایەکی کارا بوو. کاتێکیش ئامادەکاریی ئێران بەتەواوی ئاشکرا بوو، قازی نامەی بە پەلەی بۆ خێڵەکان نارد کە تەنیا ئومێد بوون بۆی و پێیانی وت کە سۆڤیەتەکان بەڵێنیان داوە پشتگیریی کورد بکەن و داوای لە خێڵەکان کرد بێنە بەرەی شەڕەوە دژ بە سوپای ئێران. خێڵەکان بەدەنگیەوە نەهاتن.

گەڕانەوەی دەسەڵاتی ئێرانی

لەو ساتەوەختەدا، ڕووداوەکان بە خێرایی بەرەوپێش دەچوون. حکوومەتی ئێران جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە دەبێ دیموکراتەکان ناوچەی زەنجان بەدەستەوە بدەن، کە بەشێک نییە لە پارێزگەی ئازەربایجان. کاتێکیش وا دەرکەوت کە ئێرانییەکان خەریکن بە هێز پاڵپشتیی ئەم داوایە بکەن، دیموکراتەکان قایل بوون ئەو ناوچەیە چۆڵ بکەن و لە کۆتای تشرینی دووەمدا ناوچەکە بە تەواوی لەژێر کۆنترۆڵی سوپای ئێران بوو. دوای نیوەشەوی ١٠ی کانوونی یەکەم، ئێرانییەکان هێرشیان کردە سەر پێگەی دیموکراتەکان لە دەربەندی قافلانکۆ، لە باشووری میانە، دوای بیست و چوار سەعات بەرگری، سەرکردەکانی دیموکرات پاش یەک ساڵی تەواو لە گرتنی تەورێز سواری باڵەفڕ بوون و بەرەو یەکەتیی سۆڤیەت تێیان تەقاند. لە برووسکە خۆبەدەستەوەدانەکەی کە ئاراستە قەوامی سەرۆک وەزیرانی کردبوو، حاکمی دیموکرات وتبووی کە سەیفی قازیی فەرماندەی کورد، لەم بڕیارە ئاگەدارە و پێی وتراوە وا چاوەڕوان دەکرێ فەرمان بە هێزەکانی بدات دوژمنکاری ڕاگرن.

لە ١٣ی کانوونی یەکەم، سەدری قازی، کە نوێنەر بوو لە پەرلەمانی ئێران و پەیامبەری نێوان براکەی و ئێرانییەکان بوو، لە میاندواو دەرکەوت. لەوێ بە جەنەراڵ هومایونیی وت کورد ئامادەن بە شێوەیەکی ئاشتییانە پێشوازیی سوپای ئێران بکەن. جەنەراڵیش پێی وت کە ئەو هەر لەگەڵ چۆڵکردنی مەهاباد لەلایەن بارزانییەکانەوە هێزەکانی خۆی دێنێتە پێشەوە. هەندێ خێڵەکیی سەر بەحکوومەتیشی بەرەو پێشەوە نارد، کە بریتی بوون لە ژمارەیەک پیاوانی خێڵەکانی دیبوکری و

مامەش و مەنگوڕ کە لە عێراق گەڕابوونەوە و عەمید غەفاری سەرکردایەتییانی دەکرد. ئەمانە لە شوێنێک، کە زۆر لە مەهابادەوە دوور نەبوو، لەلایەن نوێنەری قازی محەمەدەوە ڕاگیران و پێیان وترا کە ڕێککەوتنەکە لەگەڵ هومایۆنی لەسەر ئەوەیە هێزی سەربازیی نیزامی بێنە ناو مەهابادەوە، نەک چەکدارانی خێڵەکی کە ڕەنگە ببنە هۆی بشێوی. لە کۆتاییدا پیاوانی خێڵەکان بەبێ شەڕ کشانەوە و لە ١٥ی کانوونی یەکەم و دوای کشانەوەی بارزانییەکان بۆ نەغەدە، سوپای ئێران چووە ناو مەهابادەوە و بەوەش کۆماری یەک ساڵەی کوردان بەکۆتا هات.

سوپای ئێران بەخێر هێنرا و قازی محەمەد و سەرکردەکانی سوپا سەردانی یەکتریان دەکرد. بەڵام لە ١٧ی کانوونی یەکەم ژمارەیەک کورد هاتنە گرتن و ڕۆژی دواتر قازی محەمەد و سەیفی قازی و خەڵکێکی تری زۆر گیران. تەنیا ئەندامێکی حکوومەتەکەی قازی کە بە ئازادی مایەوە حاجی بابەشێخ بوو کە بەهۆی پێگە ئاینییەکەیەوە نەهاتە گرتن. هەروەها هەندێ کوردیش بەرەو عێراق هەڵاتن یان خۆیان لە گوندەکان حەشار دا. لە پاڵ گرتنەوە، سەرکردە کوردەکان بەوەش سزا دران کە ماڵەکانیان کرانە بارەگەی چەکدارانی خێڵەکی کە لەسەر حسێبی ئەوان دەیانخوارد و دەنووستن – ئەمە نەریتێکی ئێرانی بوو بۆ سەپاندنی تاوانە بەبێ فەرمانی دادگە. لە ٣٠ی کانوونی یەکەم، سەدری قازی کە گەڕابووەوە تاران، هاتە گرتن و گواستنەوە بۆ مەهاباد و لەگەڵ براکەی خرایە گرتیگەوە، هەرچەندە ئەو لە ماوەی ئەو ساڵەدا تەنیا لەو کاتانە تارانی بەجێ دەهێشت کە لەلایەن ئێرانییەکانەوە بە ئەرکی ناوبژیوانی دەنێردرا. سوپا داوای لە هەموو ئەو کەسانە کرد کە گازاندەیان لە گیراوەکان هەیە بەڵگەکانی خۆیان پێشکێش بکەن و دوای کۆڵینەوە لەلایەن دادگەیەکی سەربازییەوە حوکمی کوشتن بۆ قازی محەمەد و سەیفی قازی و سەدری قازی دەرچوو. لە بەرەبەیانی ٣١ی ئاداری ١٩٤٧ هەرسێکیان لە گۆڕەپانی مەهاباد کران بە دارەوە.

دوای ئەوە حکوومەتی سەربازیی ئێران بەرنامەیەکی پیادە کرد بۆ ئەوەی هەموو ئاسەوارێکی ڕێژیمی قازی محەمەد لەناو ببا. چاپخانە کوردییەکە داخرا و، خوێندن بە زمانی کوردی قەدەغە کرا و هەموو ئەو کتێبانەی بە زمانی کوردی بوون بە بەرچاوی خەڵکەوە هاتنە سووتاندن. بۆ ئەوەی پێشانی خێڵەکانیشی بدات کە بەڕاستیەتی، سوپا یازدە کەسی لە سەرکردە بچووکەکانی خێڵەکانی فەیزوڵڵا بەگی و گەورکی ناوچەی سەقزی لەدار دا.

یەک خاسیەتی دووبارە داگیرکردنەوەی مەهاباد پێویستە بخرێتە بەرچاو، ئەویش ئەوەیە لە هەموو شوێنێکی تری ئازەربایجان، هەر لەگەڵ دەرکەوتنی نیشانەکانی ڕووخانی دیموکراتەکان، جووتیار و کارگەر و دووکاندارەکان دەستیان دایە سەربڕینی دیموکراتەکان. ئەم کاردانەوە دڕندانەیە بێگومان ئاکامی ڕقی خەڵکەکە بوو لە ڕێژیمەکە. بەڵام لە مەهاباد ڕووداوەکان ئاشتییانە بەڕێوە چوون، ئەوەی سەرنجڕاکێش بوو لە گشت شوێنەکانی تر لە ئازەربایجان پۆلیسی نهێنی بەهێز و تەیار بوون بۆ هەر پێشهاتێک، بەڵام قازی محەمەد ئەم جۆرە داروودەستەیەی نەبوو. ئەم ڕاستییە تەنیا ئەو ڕاپۆرتانە پشتڕاست دەکاتەوە کە دەڵێن ڕێژیمی قازی محەمەد ڕێژیمێکی

جەماوەری بوو – هەر نەبێ لە پایەتەختەکەیدا.

لە باکور، عەمەر خان و ئەو خێڵانەی لەژێر دەسەڵاتی ئەودا بوون بەهیچ شێوەیەک لەم ڕووداوانەدا بەشدار نەبوون. سوپای ئێرانیش کە دیار بوو حەزی نەدەکرد هیچ ئەرکێک بخاتە سەر خۆی، عەمەر خانی لە نیازی خۆی بۆ هێرشکردنە سەر ئازەربایجان ئاگەدار نەکردەوە، بۆیە کاتێ کە ئەو چەکدارانی خێڵەکیی خۆی کۆ کردەوە شەڕ تەواو بووبوو. عەمەر خان و سەرکردە خێڵەکییەکانی تر بە پەلە پشتگیریی خۆیان بۆ سوپای ئێران ڕاگەیاند. هەموویان وەرگیرانەوە تەنیا زێرۆ بەگ نەبێت کە پیاوەکانی بۆسەیان بۆ ژمارەیەک سەربازی ئێرانی نابووەوە لە بالانش لە نێزیک ڕەزائییە لە کاتێکدا خۆی لەگەڵ جەنەراڵ هومایۆنیدا گفتوگۆی دەکرد. بۆیە زێرۆ ناچار بوو ڕابکات، هەندێ پیاوانی خێڵەکی و ئاسووریی لەگەڵ خۆی برد و بەرەو شنۆ هەڵاتن لەوێش خۆیان گەیاندە مەلا مستەفا و بارزانییەکانیان کە لە ئاگربەستێکی لەرزۆکدا بوون لەگەڵ حکوومەتی ناوەندی. مەلا مستەفا لە کۆتاییدا ڕەتی کردەوە ملکەچی فەرمانی حکوومەت بێت و پیاوەکانی چەک بکات یان بگەڕێتەوە بۆ عێراق، بۆیە دیسان شەڕ دەستی پێ کردەوە. بە هاتنی مانگی حوزەیرانی ١٩٤٧ بارزانییەکان بە دەم شەڕەوە بەرەو باکور ڕۆیشتبوون و خۆیان گەیاندبووە ماکۆ و ئەوەندەیان نەمابوو سنوور ببڕن بۆ ناو خاکی یەکەتیی سۆڤیەت.

پوختە

دواین هەوڵ بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی بەداگیرکردنی مەهاباد لەلایەن ئێرانییەکانەوە کۆتاییی پێ هات. ئەم هەوڵە وەک هەوڵەکانی پێشوو بە پلەی یەکەم لەبەر یەک نەگرتوویی کوردان بۆڕی خوارد. یەکێک لە کێشەکانی بزووتنەوەی نەتەوەییی کورد ئەوەیە لە کاتێکدا زۆربەی سەرکردە و کادیرەکانی شارستانی و ڕووناکبیرن، هێزە سەربازییەکەی بەردەوام لە خێڵەکان و سەرکردەکانیان بووە کە هیچ کاتێک خوێندەوار نەبوونە و بیریان لە هیچ شتێک نەکردووەتەوە جگە لە تالان و بڕۆ لە کاتی لاوازبوونی دەسەڵاتی حکوومەتدا. بەدرێژاییی ساڵی ١٩٤٦ خێڵە کوردەکان، کە بە شێوەیەکی سروشتی دژ بەدەسەڵاتی حکوومەت بوون، هەستیان کرد کە لەژێر دەسەڵاتی قازی محەمەدیش وەک دەسەڵاتی حکوومەتی ناوەندی ناڕەحەتن، هەرچەندیشە کە ئەم لە نەتەوەی خۆیانە. ئەم هەستە شان بەشانی گومان لە پێوەندیی قازی محەمەد لەگەڵ سۆڤیەتەکان تا ڕادەیەکی زۆر وای کرد خێڵەکان بچنە پاڵ سوپای ئێرانەوە.

هۆکاری سەرەکیی ڕاستەوخۆی ڕووخانی کۆمارەکە شکستی سۆڤیەت بوو لە هێنانەدیی بەڵێنی پشتگیرییان. حیزبێکی نەتەوەییی نوێ و بەهێزی گەنج کە لەوانەیە زۆرینەی کوردە خوێندەوارەکانی یەک خستبوو، خەڵکی بێگانە توانییان دزە بکەنە نێو ڕیزەکانی و بۆ خۆیان بەکاری بهێنن و لە کۆتادا لێی گەڕێن تاکو بڕووخێ. دەوڵەتە خنجیلانەکەش لە سایەی پاراستنی سوپای سووردا دروست کرا و دوای کشانەوەی ئەو سوپایەش بە ئومێدی گەڕانەوەی سوپاکەوە

مـایەوە. بەڵام کـاتێ کورد لەمە بێ ئومێد بوون، ئێرانییـەکانیش چیی تر ئەو ترسـەیان نەمـا، هیچ هەلێک بۆ مانەوەی بزووتنەوەکەی قازی محەمەد نەما.

چیرۆکەکە هەمووی برێتی بوو لە زەبرێک بۆ پێشکەوتنی نەتەوەپەروەریی کورد. ئەوەتا ئێستا نە کۆمەڵە ماوە و نە حیزبی دێموکراتی کوردستان، ژمارەیەکی زۆر لە سـەرکردە چاوەڕوانکراوەکانی کـورد یان مـردن یان کـەوتنە زیندانەوە و یان رەهەندەن. بەڵام ئەمـە ئەوە ناگـەیەنێت کـە نەتەوەپەروەریی کـورد بە کـۆتا گـەیشت. کـۆمـاری کـوردان پشـتـیـوانیی خـۆی لەنێـو توخـمـە پێشکەوتنخوازەکانی کۆمەڵگەدا دۆزییەوە کە پێ دەچوو ژمارە و گرینگییـان لە زیادبوون بێت و لەلایەن ئەو توخـمـانەوە بەرهەڵسـتـیی دەکـرا کـە پێـویست بوو لەناو بچن. مـایـەوە بزانرێ ئاخـۆ نەتەوەپەروەریی کورد گونجاوە بۆ ناوچەیەک کە تا ئەم دواییانە هیچی لەبارەی نەتەوەپەروەرییەوە نەدەزانی و هێشتا پیاوەکانی ملکەچی سەرکردە ئاینی و خێڵەکییەکانیان بوون. کورد هەرگیز لە دەوڵەتێکی جێگیردا کۆ نەبوونەتەوە کە دەوڵەتی خۆیان بێت و کولتوورێکی یەکگرتووی دێرینیـان نەبووە. بەهۆی جـیـاکـردنەوەیان لە یـەکـتـر بەو چیـایـانەی دایانی دەبڕی، کـورد بەردەوام بۆ بەدەسـتـهـێنانی پێداویسـتـیـیـە کولتـووری و ئابوورییـەکـانیـان ڕوویان لە پایەتەخـتـەکـانی وڵاتە جیاجیاکانیان دەکرد کە تیایاندا دەژین.

ئەگەر ئەو دەوڵەتانەی کوردیان تێدا دەژین جۆرێک لە ئۆتۆنۆمـیی ناوەخۆیی بدەن بە هاووڵاتییـە کـوردەکـانیـان و واز لەو هەوڵە بێنن بەناچارکـردنی کـورد بۆ ئـەوەی ببنە بەشـێک لە نەتـەوەیەکی جێگرەوە، ڕەنگە سـەرکـەون لە بەدەسـتـهێنانی نیشـتـمـانپەروەرییەکی وەکو ئەوەی لە سـویسـرای فـرەنەتەوە هـەیە. وڵاتە عـەرەبەکـان هەنگاوێکی دەسـپـێکیـان لەم بوارەدا ناوە. سـیـاسـەتێکی هاوشـێوەش لە ئێـران، ئەگـەر دەسـتی دەرەکی لێی بگەڕێت، لەوانەیە ببێـتـە هۆی یەکـەتیـیـەکی بەهێزتر لە نێوان ئەو دوو گەلەی وڵاتەکە.

تێبینییەکان:

* ئارکی رووزڤێڵتی گچکە، یاریدەری پاشکۆی سـەربازیی ئەمـەریکایی بوو لە تاران لە ئاداری ١٩٤٦ەوە تا شـوباتی ١٩٤٧. لەو ماوەیەشـدا تۆژینەوەیەکی تایبـەتی لەسـەر دۆخی کورد کرد و یەکێک بوو لەو چوار ئەمەریکاییەی لە ماوەی تەمەنی کورتی کۆماری کورداندا سـەردانی مەهابادیان کرد.

(١) بەرپرسەکانی تری حکوومەتە نوێیەکە برێتی بـوون لە: حاجی بابەشـێخ، سەرکردەی ئاینیی ناوچەکە و سـەرۆک وەزیران، سـادق حـەیدەری وەزیری کـار و پڕوپاگـەندە، مـەناف کـەریمی وەزیری پەروەردە، محەمەد ئەمین موعینی وەزیری بازرگانی، ئەحمەد ئیلاهی وەزیری گەنجینە، سـەید محـەمەد تەهازادە وەزیری تەندروسـتی و، خەلیل خوسرەوی وەزیری ناوەخۆ. تەنیا یەک کەس لەم پیاوانە لە دامـەزرێنانی کۆمـەڵە بوو، هـەموو ئەوانەی تر لە چینە باڵاکانی کۆمـەڵگە و بازرگانی بچـووک و فەرمـانبەر و مـوڵکدار بوون.

(٢) لە کۆتاییدا سوپای سوور ئێرانی لە ٩ی ئایاری ١٩٤٦دا چۆڵ کرد.

دوا ساڵەکانی مستەفا بارزانی

باڵیۆز: دیڤید کۆرن

باڵیۆز دەیڤد کۆرن: لە ١٩٥٧ تا ١٩٨٨، لە گەلێک بواری فەرمانبەرایەتیی میری لە حکوومەتی وڵاتە یەکگرتووەکان، کاری کردووە و زۆربەی کارەکەشی لە کاروباری ڕۆهەڵاتی ناوین بووە و لە باڵیۆزخانەکانی وڵاتە یەکگرتووەکان لە لبنان و مۆریتانیا و ئیسرائیل کاری کردووە، لە ١٩٧٢ تا ١٩٧٥ بەڕێوەبەری ئۆفیسی کاروباری عەرەبی بووە. لە ١٩٧٨ تا ١٩٨١ پۆستی بەڕێوەبەری کاروباری ئیسرائیل و پۆستی کاروباری عەرەبی و ئیسرائیلی و بریکاری وەزیری دەرەوەی وڵاتە یەکگرتووەکان بەوەکالەت بووە.

دەیڤد کۆرن پشکداری دانوستاندنی کامپ دەیڤد و بەری ڕۆئاوا و هێزە فرە ڕەگەزەکانی سینای کردووە. لە ١٩٨٢ تا ١٩٨٥، لە ئەدیس ئابابای پایەتەختی ئێتیۆپیا، سەرۆکی باڵیۆزخانەی وڵاتە یەکگرتووەکان بووە و لە ١٩٨٦تا ١٩٨٨، لە تۆگۆ باڵیۆزی وڵاتەکەی بووە. پێنج کتێبی داناوە کە ئەمانەن: ئێتیۆپیا و وڵاتە یەکگرتووەکان و یەکەتیی سۆڤیەت؛ لە کرۆم هڵ (لەندەنی و لە وەشانگەی ئێلینۆی باشوور لە ١٩٨٦ چاپ کراوە. مافەکانی مرۆڤ لە عێراق (بەپێی ڕێککەوتنێک لەگەڵ میدڵ ئیست وۆچ و ڕێکخراوی مافەکانی مرۆڤ لە ڕۆهەڵاتی ناوین) لە وەشانگەی یل لە ١٩٩٠ چاپ بووە. تەنگژە: ئیسرائیل و میسر و دیپلۆماسیی زلهێزەکان لە ڕۆهەڵاتی ناڤین ١٩٦٧-١٩٧٠، وەشانگەی وێسڤیو، بۆڵدەر، کۆلۆرادۆ، ١٩٩٢، کوشتنێک لە خەرتووم، لە وەشانگەی زانکۆی ئیندیانا و پەیمانگەی زانکۆی جۆرج تاون بۆ خوێندنی دیپلۆماسی، لە ١٩٩٣ چاپ بووە. دواین کتێبیشی کتێبی (ئەو دوو پیاوەی کوردیان بە عێراقەوە لکاند (وەرگێڕی ئەم بابەتە بۆ زمانی عەرەبی و بەناوی - الرجلان اللذان ضما الکرد الی العراق- وەرگێڕاو).

(*) وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: تاهیر تەیب ئەحمەد (مامکاک)

ئەوانەی پارە و چەکی وڵاتە یەکگرتووەکانیان وەردەگرت گرووپێکی ئیتنیی یاخی بوون، لە وڵاتێکدا کە لەسەر سنووری وڵاتێکی هاوپەیمانی ئێمە بوو، لە پێناوی ئۆتۆنۆمیدا شەڕیان دەکرد. ئەو دۆکیومێنتانەی لە بەردەستی کۆمیتەدانە، بە ڕاشکاوی نیشان دەدەن کە سەرۆک و دوکتۆر کیسنگەر و سەرۆکی دەوڵەتێکی بیانی ئومێدیان ئەوە بوو کە دۆستەکانمان سەرنەکەون. لەبری ئەوە، هەموویان بەسادەییەوە، وایان پێ پەسند بوو یاخییەکان لە جۆرە پەلاماردانێک بەردەوام بن کە وشکاو بە سەرچاوەگەلی دراوسێی هاوپەیمانەکەمان، بهێنن. خۆ تەنانەت لە نێوان کاری نهێنیشدا، ئەوەی ئێمە کردمان کارێکی گاڵتەجاڕی بوو.

لە دەقی ڕاپۆرتێکی نهێنیی کۆمیتەی خەفیەیی هەڵبژاردەی ئەنجوومەنی نوێنەران House Se-lect Intelligence Committee، لە Voice The Village، لە ١٦ شـــــوباتی ١٩٧٦دا هاتە وەشاندن.

٦ی ئۆکتۆبەری ١٩٩٣، بۆ کورد، لە هەموو شتێک نزیکتر لە جەژنێکی نەتەوەییی دەکرد کە تا ئێستا لەو دەوڵەتە ڕانەگەیەندراوە بەئاستەم ناسراو و ناسکەیاندا، پێیان زانیبێ. حکوومەتی بەعس لە بەغدا گەمارۆی دابوون، هەر ئەوەتە تورکە دراوسێیەکانیان چاوپۆشییان لێ دەکردن، هەموو دنیا گەمارۆی لەسەر دانابوون، تەنانەت ئەمەریکایی و ئەوروپاییە ڕۆئاواییەکانی کە دەیانپاراستن، ئەوانیش خۆیان لێ بەدوور دەگرتن، خۆراک و سووتەمەنی و دەرمانیان کەم بوو و هەموو جۆرە نەهامەتییەکیان دەچێشت. لەگەڵ ئەمە هەمووشیدا، لەو ڕۆژیدا، لە هەموو شارێک و گوندێکی ناوچەکانی کوردی بۆ ئاهەنگگێڕان کۆبوونەوە. تەرمی مەلا مستەفا بارزانی، ئەو پیاوەی بەدرێژاییی دەیان ساڵی خەباتی خۆی سەرکردەیان بوو، لە کەژاوەیێکی سەرکەوتووانەدا لە گڵکۆیەکەی لەوبەری سنووری ناو ئێرانەوەڕا، بۆ شاردنەوەی لەو خاکەی لە پێناوی ئازادکردنیدا خەباتی کردبوو، دەهێندرایەوە.

لەناو کورد، بارزانی پلە و پایەی ئەفسانەییی هەبوو. ژیانی بووبووە بابەتی ئەفسانە. هەرچەندە پێی دەگوترا مەلا مستەفا، وەلێ خۆ مەلا نەبوو، بگرە پیاوێک بوو بۆ ئەوە خوڵقاو و پەروەردە بووبوو تا لە خەباتدا بێ و لە شەڕدا سەرکردایەتیی خەڵکانی تر بکا. شۆڕشەکانی و جوامێریی ئەو لە مەیدان و ئەو دوازدە ساڵەی لە یەکەتیی سۆڤیەت لە دەسبەسەریدا مایەوە و گەڕانەوە شکۆمەندەکەی و پاڵەوانەتییە دوورخایەنەکەی لە پێناوی مافەکانی کورد، وای کرد هەموو کوردێک لە هەر شوێنێک بن – نەک هەر تەنیا لە عێراق، بگرە لە تورکیا و ئێران و سووریا و یەکەتیی سۆڤیەت و لە هەندەرانیش لە ئەوروپای ڕۆئاوا و لە وڵاتە یەکگرتووەکان – هەست بەشانازی و بە بەنەتەوەبوونێکی ئاوا بکەن کە پێشتر هەرگیز هەستیان پێی نەکردبوو. گەیشتە ئەوپەڕی پلەی بەرزی، بەڵام چونکە بەچاکی پێگەی خۆی هەڵنەسەنگاندبوو، لەبەر ئەوە کێ کەوت. ئەو بزووتنەوەیەی بە پتر لە چوار دەیە ساڵ خەبات دروستی کرد، ڕووخا و بەخۆی و بەوانەی پێوەندییان پێیەوە کردبوو هەموو شتێکیان لەدەست دا.

ئەو گەڕانەوە شكۆمەندە سەركەوتووەی لە دوای كۆچكردنی بۆ كوردستانی عێراق، تاجی دوا قۆناخی ئەو گەشتەی مستەفا بارزانی بوو كە لە پاش نیوەڕۆیەكی زووی ئابی ١٩٧٥ لە باڵەفڕگەی جۆون ف. كێنێدی لە نیویۆرک، دەستی پێ كردبوو. گەیشتنی ئەو ڕۆژی و بە باڵەفڕەیەكی هێڵی ئاسمانیی ئێرانی كە لە تارانەوە هات، بە ئەوپەڕی نهێنی بوو. بەخۆی و بە هەرسێ هاوڕێكەیەوە لەسەرەخۆ لە كابینەیێكی فێرست كلاس، بە باڵەفڕەیەكی بۆینگی ٧٤٧، گەیشتنە جێ. پاش گەیشتنیان، دەبوو دوو هاوسەفەرەكەی لە ڕووكارە نامۆیەكانی كارمەندانی ئاسایشی كۆچ و گومرگی وڵاتە یەكگرتووەكان وەلاوە بدرێن. جا هەركە لە سەكۆیەكە دابەزین و پێیان خستە سەر ڕێڕەوی فڕگەكە، دوو پیاو بە بەرگی پیشەییەوە؛ كراسی سپی و كەراڤاتیان لەبەردا بوو، بەرانبەریان بوون. ئەو دوو كەسە، كە دیارە ئەمەریكایی بوون میوانەكانیان بۆ ناو چەند ئۆتۆمۆبێلێكی ڕەشی بێ نیشان برد كە لە دوور لە باڵەفڕەكە ڕاوەستا بوون و مەكینەكانیان هەر لە گەڕدا بوون. كۆمەڵەكە چوونە ناو ئۆتۆمۆبیلەكان و بە دەروازەیەكی لاچەپدا چوونە سەر ڕێگەی خێرا و بەرەو شاری نیویۆرک چوون.

هەرچەندە لەو تەمەنەشیدا، بارزانی ماندووبوونی ڕێگەی پێوە دیار نەبوو، وەلێ بارزانی بەشێنەیی دەڕۆیشت و دەلەنگی. ئەو جلەی پۆشتبووی باش بەبەری نەدەكرد، كاراڤاتەكیشی خراپ بۆی بەسترابوو. هەموو لە هەمووی ئەوەی نیشان دەدا ئەمە نە پۆشاكی ئەو بوو و ئەمانەش دەوروبەری ئاساییی خۆی نەبوون. هەرچەندە تەمەنی حەفتا و دوو ساڵ و ئاوارەش بوو، بەڵام هەر كەسایەتییەک بوو سەرنجی بۆ خۆی ڕادەكێشا. باڵابەرزیی ئەو پیاوە نەبوو كە لە خەڵكی تر جودای دەكردەوە – باڵاكەی لە پێنج پێ و شەش ئینج بەرزتر نەدەبوو. بەڵكو چوارشانەیی و ئێسقان ئەستووری و باسكی بە ماسوولكەی توند بوو، هێزێكی جەستەیی مەزنیان پێ دابوو. سەرە گەورە و بە قژە كورتە تەنكە ڕەش و سپییە داپۆشراوەكەی، چوارگۆشە بەسەر ملییەوە بوو. لە حەقیقەتدا، هەموو كەسێک یەكەم جار چاوەكانی دەدیت. ئەو ڕووناهییە لە ئاسایی بەدەرەی لە ناخ دەچەقی، چەندان ساڵ بوو پەیامنێران بۆی بەشاخەكاندا هەڵدەگەڕان و ڕێی سەختیان دەبڕی و دەچوونە سەردانی بارەگاكانی بارزانی لەو شاخانە، هەر بۆ ئەوەی لەبارەیەوە بنووسن.

هاوڕێیەكانی گەشتەكەی هاوڕێیەكی دێرین و دوو پیاوی گەنجتر بوون، هەردووكیان لە ناوەڕاستی سییەكاندا بوون، یەكیان كوردێكی یارمەتیدەری بارزانی و ئەوی تریان ئێرانییەک بوو. شەوێک لە شاری نیویۆرک مانەوە و بەیانیی پاشتر سواری باڵەفڕەیەک بوون و بۆ مینیاپۆڵس چوون و لەوێشەوەڕا باڵەفڕەیان گۆڕی و بۆ ڕۆچستەری مینیسۆتا چوون، مایۆ كلینیک لەوێ بوو. ئاخر، بارزانی نەساغ بوو، ڕەنگە نەخۆشییەكی كوشندە بووبێ. بەڵام خۆی هێشتا هیوای هەبوو، هەر ئەو ئومێدەشی بوو بۆ ئەمەریكای هێنابوو.

شۆڕشی کوردی ۱۹۷٤ – ۱۹۷٥

تەنیا پێنج مانگ پێشتر، لە ئاداری ۱۹۷٥ بوو کە هێزی لەشکری کوردی بە شێوەیەکی کتوپڕی شپرزەهێن ڕووخا. ساڵێکی ڕەبەق بەر لەمە، لە ئاداری ۱۹۷٤ بوو، بارزانی بانگەوازی بۆ کوردی عێراق کرد بۆ ئەوەی چەک هەڵگرن. بەلای کەم دە جار هەوڵی کوشتنی بۆ دراوە – دووانیان کە هێندەیان نەمابوو سەرکەون، لەلایەنی ڕێژیمی عەرەبی لە بەغداوە کران. باوەڕی بە عێراق نەمابوو کە بیەوێ ڕێککەوتنەکەی ئۆتۆنۆمیی کوردی جێبەجێ بکات کە لە ئاداری ۱۹۷۰ لەگەڵ بریکاری سەرۆکی عێراقی، سەدام حوسێن تکریتی، مۆری کردبوو. جا هەرچەندە لە سەرەوەی حەفتاش بوو، بەڵام هەر بڕیاری دا ئەمجارەش خەبات بکا. بە گرەوێکی ژیرانە دەچوو، لەبەرئەوەی بارزانی ئێستا سەرکردەیەکی بێ هاوتای کوردی عێراقی بوو و کەم و زۆرێک پشتیوانیی بەئاشکرای حەمەڕەزا شای ئێرانی هەبوو. لەوەش گرینگتر ئەوە بوو، هەستی کرد پشتیوانییەکی نهێنیی حکومەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی هەیە، کە سەرۆک ریچەرد نیکسن خۆی و هێنری کێسنگەری ڕاوێژکاری ئاسایشی نەتەوەیی نیکسن و پاشتریش وەزیری دەرەوە، پشتیوانییەکەیان بەرفرەتر کردبوو.

کوردی عێراقی بێ دوودڵی وەپیری خواستی بارزانییەوە هاتن. کوردە خێڵەکییان گەلەکۆمەیان لێ کرد، ئەفسەر و پیاوانی کورد ڕێزی سوپای عێراقیان چۆڵ کرد، خاوەن پیشە لە بەغدا و کەرکووک و مووسڵ کارەکانی خۆیانیان بەجێ هێشت، قوتابییانی ئامادەیی و زانکۆکان پۆلەکانی خوێندنیان لە هەموو شوێنێکدا پشتگوێ خست. هەموویان پێوەندییان بەڕیزەکانی پێشمەرگەی بارزانییەوە کرد یانیش بەهەر شێوەیێکی توانییان بۆ خزمەتی کێشەکە هاتنە گەڕ. خێزانەکانی خۆیانیان لەگەڵ خۆدا برد. سەدان هەزار ژن و منداڵ و پیر لە (ناوچە ئازادکراوەکان)دا کۆ بوونەوە و بۆ ئێران چوون. بەورەی بەرزەوە هاتن. متمانە بە سەرکردایەتیی مەلا مستەفا بارزانیی شارەزا و شەڕوانی پیر، تا ئەو ڕادەیە بوو زۆربەیان لەم باوەڕە بوون کە بەلایەنی کەم بە شەش مانگی داهاتوو، دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لە کێوەکانی باکوری عێراق، پەیدا دەبێ. لە دوا قۆناخ، پاش پازدە ساڵ لە گەڕانەوەی لە ۱۹٥۸ لە هەندەران لە یەکەتیی سۆڤیەت، بارزانی ڕۆژ لە ڕۆژ بەهێزتر دەبوو و بە پێش کوردە ڕکابەرەکانی دەکەوت و سوپای عێراقیی لە مەیدانەکانی شەڕدا زەلیل دەکرد و لە بەرانبەریشدا حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی لە بەغدا دەڕووخاند و دانوستاندنی لەگەڵیاندا دەکرد. بۆچی ئەمجارەیان ئاوا جیاواز بوو؟

ئەمجارەیان جوداییەک هەبوو. لەو دەمەی حکومەتی عەرەبی خەریک بوو ئاشتیی لەگەڵ کورددا دەکرد، لە بەغدا خۆی بۆ شەڕ ساز دەدا. سوپای عێراقی دووبارە بنیات ناوە و گەورەتری کرد و پڕی تانک و تۆپ و باڵەفڕەی شەڕ و بۆمبهاوێژی کارگەکانی سۆڤیەتی کرد. ئەوەی بارزانی لە هاوپەیمانی وەری گرت، بارتەقای ئەوە نەبوو سۆڤیەتییەکان بۆ عێراقیان دەنارد. بارزانی

پارەی باش و کەم چەکێکی لە شا وەرگرت. بەڵام هەرگیز بایی پێویست نە چەک نە تەقەمەنی بۆ نەهات. هێزەکانی تەنیا تفەنگ - کە هەندێکیان هی سەردەمی شەڕی یەکەمی جیهانی و هەندێکیشیان کۆنتریش بوون - و ڕەشێنکە (رشاش) و هاوەنی سووک و بەر لە کۆتاییش، ژمارەیێک چەکی تانکشکێنی بۆ نارد. ئیسرائیلیش کە دۆستێکی لەمێژینە بوو تەنیا مەشق و کەمێک چەکی بۆ ناردن. ئەمەریکاییەکان ڕاستەخۆ پارەیان بە گرووپی بارزانی دا؛ وەلێ پوولەکە زۆر لە هی ئێرانییەکان کەمتر بوو و بەهای کڕینی هەندێک لەو چەکانەشیان دا کە ئێرانییەکان پێیان دەدان. بەڵام لە لای بارزانی سیمبۆلی هاریکاریی ئەمەریکاییەکان لە قەوارەکەی گرینگتر بوو؛ چونکە متمانەی ئەوەی پێ دابوو کە شا لە ناکاو ڕۆژێک دەستبەرداری نابێت.

لەگەڵ ئەمەشدا، ئەنجامەکەی ئەوە بوو کە سەد هەزار پێشمەرگە بە هێزەکانی ١٩٧٥هەردەم بە خراپی چەکیان لێ دەبڕا. عێراقییەکان لە هەموو شوێنێک، کۆنترۆڵی ئاسمانیان کردبوو و لە هەر شوێنێکیش زرێپۆشی بۆ بچووبایە، ئەوان باڵادەست دەبوون، بەدڵی خۆیان کوردیان بۆردمان دەکرد و سزایان دەدان - نەک هەر پێشمەرگەی کورد، بگرە گوندی کورد و کێڵگەکانیش وەبەر دەکەوتن. لەسەر زەوییش کورد سوودی لە کەژ و کێوە بەرزەکان وەردەگرت و باوەڕیان بە بەرگریکردن لە وڵاتی خۆیان هەبوو. شەڕ دژوار بوو و هەردوو لا کوشتاری زۆریان دا. لە شەڕە گەورەکانیشدا، ئێرانییەکان ناوە ناوە پارسەنگیان دەدان تۆپە دوورئاوێژەکانیان لە سنووری وڵاتەکەیان لەگەڵ عێراق نزیک دەکردەوە و لەوێوەڕا بۆردمانی هێرشبەرە عێراقییەکانیان دەکرد. بەڵام زۆربەی کات، کورد دەبوو لە ڕووی سوپای عێراقدا پاشەکشە بکەن؛ چونکە ئەوان لە هەردوو لایەنی هێزی ئاگر firepower و هێزی مرۆڤییەوە manpower باڵادەست بوون.

لەگەڵ ئەمەشدا، هێشتا کورد سەری شۆڕ نەکرد. پێشمەرگەکانیان مەشقی کەمیان لەسەر شەڕی هاوچەرخ کردبوو بەڵام بەشێوەیێک خۆڕاگر و بوێر بوون کە باوەڕ ناکرێ. ئەو جەنەراڵە ئیسرائیلییانەی سەردانیان کردن، لە خۆڕاگری و لە بەرگەگرتنی تەنگانە و لە ملکەچبوون بۆ فەرمانەکان، واقیان لە پێشمەرگەی کورد، وڕدەما. هەتا پێشمەرگە چەک و تەقەمەنی بۆ هاتبا، شەڕی دەکرد. بارزانی پێشبینیی ئەوەی نەکرد کە لە مەیدانی شەڕدا ئەم شەڕە دەباتەوە، چونکە دوژمنەکەی هەم بە چەک هەمیش بە ژمارە باڵادەست بوو. بگرە وەکو ڕابردوو پشتی بە ڕووخانی ڕێژیمی بەغدا بەست و بۆ ئەمەش هێندە خوێنی لەبەر سوپا ڕواند و هەندەش زیانی بەداراییی گەیاند تا گەیشتە ئەوەی چک بکا، تا لە کۆتاییدا مل بۆ خواستەکانی کورد شۆڕ بکا و لێیان بگەڕێن کاروباری خۆیان بە خۆیان ڕاپەڕێنن. پێشتر ئەمەی کردبوو: هەر لە ١٩٦٠ەکانەوە، شۆڕشەکانی ئەو هەندێک حکوومەتی عێراقییان ڕووخاندبوو و هەندێکیانیشی وا لێ کرد کە بڕووخێن. هیچ هۆیەکیش نەبوو مەزەندە بکەی کە لە ١٩٧٠کانیشدا وای پێ ناکرێ.

لەوە بترازێ کە ئێستا عێراق و هەموو دنیا دەگۆڕان. لە ١٩٦٠ەکاندا، سەرچاوە زەبەلاحەکانی نەوتی عێراقی - کە لە دوای عەرەبستانی سعوودیی دووەم دەهات - تەنیا شتێکی کەمی دەهاتە

بەرهەم و لە بازاڕەکانی دنیا، زۆر هەرزان بوو، هەروەها کۆمپانیا ئەمەریکایی و بەریتانی و هۆڵەندایییەکان کۆنترۆڵی نرخ و وەبەرهەمهێنانیان کردبوو. حکوومەتەکانی کە لە بەغدا بوون، هەر لە دێرزەمانەوە بێ پارە بوون و لە زگماکییەوە لاواز و بێ هێز بوون. بەڵام لە ١٩٦٨حزبی بەعس لە بەغدا دەسەڵاتی وەرگرت. لەو دەمی هەروەک هەموو کودەتایەکی پێشتر وابوو، بەڵام زۆری نەبرد ئاشکرا بوو کە ئەمەیان جیاواز بوو. لە ناوەڕاستی ١٩٧٠کاندا بوو کە حکوومەتی بەعسی حوکمێکی پۆڵایینی ئاوای بەسەر عێراقدا سەپاند گەلانی ئەو وڵاتە ئەم جۆرە نەهامەتی و شەڕوشۆڕەیان، هەرگیز، پێشتر نەدیتبوو. لە ١٩٧٢ حکوومەتەکە کۆمپانیا نەوتییە ڕۆئاوایییەکانی خۆماڵی کردن و لە دوای شەڕی عەرەب و ئیسرائیل لە ئۆکتۆبەری ١٩٧٣، نرخی نەوتی دنیا بەجارێک هەستا و دەهەندەی نرخەکەی ساڵانی ١٩٦٠ەکانی لێ هات. پارە بە خوڕ بۆ ناو گەنجینەی عێراقی هات – پارەکە تێرای تۆپ و قەیماخی دەکرد، تێراییی ئەوەی دەکرد شەڕ لەگەڵ کورد بکا و وڵات بەرەو گەشەکردن و پێشکەوتنێکی ئاوا ببا کە پێشبینی نەدەکرا.

ئەمجارەیان بارزانی نەیارێکی لە جاران جیاوازی هەبوو. جیاوازییەکە تەنیا هەر لەو گرووپەدا نەبوو کە بەغدای حوکم دەکرد و سەرچاوەکانی بەدەستەوە بوو، بگرە لە سەدام حوسێندا بوو، سەرکردەیێک بوو تازە هەڵدەکەوت. سەدام پیاوێکی سەرڕەش بوو، لە ناوەڕاستی سییەکان بوو چاوی بریبووە دزینی دەسەڵات، ویستی دەسەڵات گرتنە دەستی گەنجایەتییەکەی بێ هاوتا کردبوو. ئەو پیاوەی ئەمجارەیان وەک هیچ کام لەو پیاوانە نەبوو کە پێشتر بارزانی ڕووبەڕوویان هاتبوو. مەلا مستەفا بارزانی کە ئەوپەڕ تەنیا خوێندنی سەرەتایی هەبوو، بە درێژاییی ژیانی توانی بەرپەرچی هەموو ئەو فرتوفێڵ و خواروخێچییانە بداتەوە کە حکوومەتە یەک لە دوا یەکەکانی بەغدا لە دژیان پەیڕەو دەکرد. بەدەگمەن کەسێک هەبووە لەو باشتر ئەگەر هەر لە ئەسڵدا هەبووبێ. بەڵێ قەت پێشتر وا نەبووە کە بکەوێتە داوی کابرایەکی ئەوپەڕ فێڵبازی بێ بەزەی وەک ئەو ئەستێرە گەنجەی ڕێژیمی بەعس.

ڕووخانی کوردی

وا دیارە بەخەیاڵی بارزانیدا نەهاتبێ کاتێک سەدام حوسێن نەیتوانی سەرکەوتنی سەربازی وەدەست بێنێ، دەچێ ڕوو لە کردەوەی دیپلۆماسی دەکا. بیری لەوەش نەکردەوە ئەو عێراقییە ڕەنگە بچێ شا بکڕێ. یان شا بێ شەرەفانە ڕەنگە بارزانی و گەلەکەی بەهەندێ پارچە زەویی بێ بەها، بفرۆشێتەوە. ئەو هەواڵەی باسی کرد کە شا و سەدام حوسێن لە پەراوێزی کۆبوونەوەکانی سەرانی ڕێکخراوی وڵاتانی هەناردۆکی پێترۆڵ، کۆ بوونەوە و لە ٥ی ئاداری ١٩٧٥ڕێککەوتنێکیان مۆر کرد، ئەو پێکهاتنە وەک برووسکێک لە ئاسمانێکی سامالدا هات و لە بارزانی و پێشمەرگەکانی سەنگەر و سەرتاسەری دنیای دا.

بۆ وەزیرەکانی شا خۆی و ڕێچەرد هێلمزی باڵیۆزی وڵاتە یەکگرتووەکان لە ئێران و بەڕێوەبەری

پێشووی سی ئای ئەی (CIA)یش کارێکی سەرسوڕهێن و کتوپڕ بوو. هێڵمز لە ٦ی ئادار، لە باڵەفڕگەی تاران بوو، کاتێک کە کاربەدەستانی ئێرانی بۆ پێشوازیکردنی شا لە گەڕانەوەی لە گەشتەکەی بۆ جەزایر لە فڕگەکە کۆ بووبوونەوە. سەیری کرد یارمەتیدەرانی شا چەند یەکپۆش بوون، هێندەش وەکو خۆی سەر لێشێواو بوون. هێڵمز بە نیگەرانییەوە چاودێریی دەکرد، کاتێک کە شا هەمووی حەپەساندن؛ چونکە هەر لەگەڵ دابەزینی لە باڵەفڕەکە و لەسەر مەدرەجی ڕێنوێنییەکانی خۆی دەرکرد و تەنانەت چاوەڕێی نەکرد تا دەگاتەوە کۆشکەکەی و لەگەڵیاندا کۆ ببێتەوە. فەرمانی دا هەر چ یارمەتییەکی سەربازی کە بۆ کورد دەچوو دەمودەست بوەستێ و هەموو شێوە یارمەتییەکی دارایی و هەر یارمەتییەکی تر هەبێ دەبێ ڕابگیرێ و سنووری نێوان عێراق و ئێران پاش ماوەیێکی کەم، دابخرێ.

بەیانیی ڕۆژی پاشتر هێڵمز بە پیری بانگەوازی شا چوو، بینی شا لە هەموو کاتێک پتر خۆی ساز دابوو. داوای لە وڵاتە یەکگرتووەکان نەکرد تا بە قسەی بکەن و یارمەتییەکانیان لە کورد ببڕن _ سێ ساڵ پێشتر خۆی لە سەرۆک نیکسنی خواست یارمەتییەکە پتر بکا. بە ئاسانی بە هێڵمزی گوت کە ئەو یارمەتییانەی ئێران بۆ شۆڕشوانەکانی بارزانی دەینارد بڕا و بەم پێیەش ئەو یارمەتییەی وڵاتە یەکگرتووەکانیش دەیکا، دەبڕێتەوە. داوای هیچ جۆرە لێبووردنێکی بەهۆی ئەم کارە کتوپڕەی، لە هێڵمز نەکرد؛ چونکە خۆی ئەو جۆرە پیاوە نەبوو داوای لێبووردن بکا. لەگەڵ ئەمەشدا شرۆڤەی خۆی هەبوو. گوتی: (بارزانی بە چاکی لە دژی عێراقییان شەڕی نەدەکرد؛ هەر لێی پاڵ دەداوە و لە کەسانی تری دەخواست شەڕی بۆ بکەن.) ئەفسەرانی بنکەی سی ئای ئەی لە باڵیۆزخانەکەی هێڵمز – ئەوانەی سێ ساڵ لەگەڵ بارزانی و گرووپەکەی کاریان کردبوو – نیگەران و بێزار بوون و لە ڕاستیشدا بەم هەواڵانە تووڕەش بوون. بەڵام هێڵمز بۆ خۆی پێویستی بە بڕواکردن نەبوو. ڕیککەوتنەکەی نێوان عێراق و ئێرانیشی بەپێشکەوتنێکی ئەرێنی دانا، کە ڕەنگە ناوچەکە سەقامگیر بکا. توانی بەچاکی و بە پوختی لەوەش بگا کە حکوومەتەکان جا چ لە بەغدا بێ یان لە تاران دەبێ بەرهەڵستیی ئەوە بکەن کە خاکیان بکەوێتە بەردەستی کەمینە یاخییەکانەوە.

کە هێڵمز ڕاپۆرتەکەی خۆی سەبارەت بەقسەکردنی لەگەڵ شا، بە برووسکەیەک، نارد؛ چاوەڕێ بوو سەرەکەی کە وەزیری دەرەوە، هێنری کیسنگەر بوو، پێشوازی لە ئاساییکردنەوەی پێوەندییەکانی نێوان تاران و بەغدا بکا. بەڵام کە کیسنگەر بە تووڕەییییەوە وەڵامی داوە، حەپەسا. نە کێشە و نە بنەوای نیگەرانیی سەبارەت بەباری مرۆییی کوردە ناپاکی لێکراوەکان بوو کە کیسنگەری پێ هەڵچوو. بگرە لە وەزارەتی دەرەوە، بە زۆری بۆ ئەوە دەچوون کە کیسنگەر هەر گەرەکی بوو کورد لە پەلبەستکردنی عێراقییەکان بەردەوام بن بۆ ئەوەی نەهێڵن بەغدا گرفت بۆ ئیسرائیل بنێتەوە. بڕیارەکەی شای پێ خۆش نەبوو؛ وەلێ نەشیویست هەوڵ بدا بیگۆڕێ. هێنری کیسنگەر لەوە نەبوو لەگەڵ حەمەڕەزا شای پەهلەوی بەشەڕ بێ، چونکە، لە کۆتاییدا دەستی لە شا

بەرنەدەبوو، چونکە لە ڕۆهەڵاتی ناوین، شا کۆڵەگەی سیاسەتی ئەمەریکایی بوو، ئەو پیاوە بوو بۆ سەقامگیرکردنی ناوچەی کەنداوی فارس، واشنتۆن پشتی پێ دەبەستا.

شا وای کرد بارزانی نزیکەی یەک حەفتە چاوەڕێ بکا، تا ١١ ئادار، بەر لەوەی پێشوازی لە سەرکردەی کورد بکا و بەفەرمی چارەنووسەکەی پێ ڕابگەیەنێ. شەفیق قەزاز (هەرچەندە ناونیشانی فەرمیی نەبوو) بەڵام باڵیۆزی بارزانی بوو لە تاران و ئۆفیسەکەی نزیکەی سی کارمەندی هەبوو، لەگەڵ بارزانی چاوەڕێی دەکرد. قەزاز لە گرینگترین تێکەڵی لەگەڵ حکوومەتی حەمەڕەزا شای پەهلەوی بەرپرسیار بوو؛ سەرپەرشتیی گواستنەوەی ئەو پارە و چەکەی دەکرد کە بۆ ئەو حکوومەتە کوردییەی باکوری ڕۆهەڵاتی عێراقی دراوسێ ڕەوان دەکرا (کە تەنیا ناوی لێ کەم بوو)؛ هەر خۆیشی نەخۆشخانە کوردییەکانی لە ئێران بەڕێوە دەبرد کە بریندار و نەخۆشی تێدا چارەسەر دەکرا و ئاگای لە پەنابەرانی کورد دەبوو کە ژمارەیان خۆی لە ملیۆنێک کەس دەدا و هەروەها بەڕێوەبردنی پێوەندییەکانی لەگەڵ (جەستن Justin)دا دەکرد؛ جەستن ناوی نهێنیی گەورە ئەفسەری بنکەی ئاژانسی خەفیەیی ناوەندی لە پایەتەختی ئێران، بوو. قەزاز پیاوێکی باڵابەرزی باریکەڵەی قۆز بوو بە شێوەزارێکی بەریتانی خۆشی بێ هەڵوەستە بە ئینگلیزی دەئاخاوت. چوار ساڵ پێشتر توێژینەوەی دوکتۆرای لە زانکۆی ئەمەریکایی لە واشنتۆن تەواو کردبوو و تێیدا ڕەخنەی لە بارزانی دەگرت. ئەوەش بەر لەوە بوو کە بە ڕاستی سەرکردەی کورد بناسێ. ئێستاش کوڕ چەند دڵسۆزی باوکییەتی، قەزاز هێندە دڵسۆزی بارزانییە.

بەهزری قەزاز، ئەو چاوەڕوانییە درێژخایەنە ڕەقەکارییەکی لە ڕادەبەدەری دیکتاتۆرێکی ڕۆهەڵاتی بوو، چونکە ١١ی ئاداری ١٩٧٥پێنجەمین ساڵوەگەڕی ئەو ڕۆژە بوو کە بارزانی ڕێککەوتنێکی لەگەڵ سەدام حوسێن کرد - شا باوەڕی وابوو بارزانی پەیمانی پێ دابوو ڕێککەوتنەکە بە ئاکام نەگەیەنێ. لەو دەمەدا، قەزاز هەستی کرد ئێرانییەکان چێژیان لە تۆڵەکردنەوە لە بارزانی وەردەگرت و خەنجەرەکەیان لەو پیاوە دەچەماندەوە وەک ئەوەی لەناو جەستەیان چەقاندبێ.

قەزاز لەگەڵ بارزانی و دوکتۆر مەحموود عوسمان دوکتۆری تایبەتی بارزانی و گەورە یاریدەریدا بوو کە چوونە ناو تەلارەکەی شاوە. شای ئێران پوختەکەی گوت و یەکسەر لە مەرامی خۆی دا. بۆی باس کردن کە قووڵتر لە شەڕەکە بیری کردەوە لەوەی لە کاتی دەست پێکردنی یارمەتیی کورد، پێشبینیی دەکرد. بارەکە لەوە گرانتر بوو پێی هەڵبگیرێ و ناچار بوو ڕێککەوتنێک لەگەڵ عێراقدا بکا. گوتی کەوا لەو دەمەدا ئەو ڕێککەوتنەی لەگەڵ حزبی بەعس بەڕێککەوتنێکی کاتی دەزانێ. نەشیدەزانی ئاخۆ عێراقییەکان بەڕاستی ڕێز لە ڕێککەوتنەکە دەگرن و بە تاقیکردنەوەیێکی پێوەندییەکانی هەردوو وڵاتیشی دادەنێن. بەڵام لە هەمان کاتیشدا، هەموو یارمەتییەکانی لە کورد دەبڕی. سنووری ئێران تەنیا بۆ ماوەی سی ڕۆژی تر بۆیان دەکرێتەوە و لەو ماوەیەدا هەر کوردێکی دەیەوێ دەربازی نێو سنووری ئێران ببێ بەخێر بێ و

دڵنیاشی کردنەوە ئەوانەی دێن (کاریان پێ دەدرێ و وەک هاووڵاتییانی خۆمان هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا دەکرێ.) پاشتر سنوور دادەخرێ. عوسمان تووڕە بوو. ئاخۆ دەبێ خەباتی ئەو گەلەی سەر و سامانی کردە قوربانی بەکەیفی ئەم کابرایە کەی ئەو بیەوێ بڕوا و کەی ویستیشی بوەستێ؟ دەنگی ناقایلبوونی هەڵبڕی. "کە پەیمانی یارمەتیت پێ داین هیچ باسی خۆکشاندنەوە نەکرا..." شا قسەی پێ بڕی. "من بڕیاری خۆمت پێ ڕادەگەیەنم. هیچ شت نییە تاووتوێی بکەین" قەزاز لە بیریەتی کە بارزانی بێدەنگ گوێی ڕاگرت و بێدەنگیش ڕۆیشت. هێندە زۆر حەپەسا و هێندە نیگەران بوو تەنانەت داوای لە شا نەکرد تا بەبڕیارەکەیدا بچێتەوە.

بەڵام پاشتر لە کاتی کۆبوونەوەی لەگەڵ گەورە یاریدەرانی، مەلا مستەفا ڕای گەیاند کە خەباتی چەکداری بەردەوام دەبێ. هەردوو کوڕەکەی ئیدریس و مەسعوودی ناردەوە بۆ کوردستانی عێراق بۆ ئەوەی پێشمەرگە ساز بدەنەوە و وەک جاران تاکتیکی پێشمەرگەی ١٩٦٠ەکان لە لێدە و ڕاکە پەیڕەو بکەنەوە. خۆیشی هاتەوە بارەگایەکەی لە گوندی ناوپردان، کە لە نزیکی سنووری ناوەوەی عێراقدایە. لە کاتی کۆبوونەوەیێکی چەند ڕۆژ پاشتر لەژێر چادرێک کە لە بناری گردێک هەڵدرابوو، بارزانی ڕێککەوتنەکەی نێوان شا و سەدام حوسێنی بەنسکۆیەکی کاتی وەسف کرد کە تووشی کێشەی کورد هات. هەروەها وتی کەوا: "٩٠٪ دڵنیایە" کە کارەکان بەرەو چاکتر دەبنەوە. پاش ئەوەی بارزانی ڕۆیشت، هەموو دەورەیان لە قەزاز دا. پرسییان ئاخۆ چی بوو ئاوا بارزانیی گەشبین کردبوو؟ قەزاز نەیتوانی هیچ وەڵامێک بداتەوە. ئاخۆ بارزانی هیچ شتێکی دەزانی کە ئەوانی تر ئاگایان لێی نەبوو؟ یان هەر دەیویست ورەی خەڵکەکە بەرز ڕاگرێ؟

پاش ماوەیێکی کورت، ئەو ڕووناکبینییەی بارزانی گۆڕا و دەستی لە کار کشاندەوە. لە ١٨ی ئادار، کە لەگەڵ گەورە سەرکردە سەربازییەکانی کۆ بووەوە، ئاشکرای کرد کە ئیتر ناتوانێ بەردەوام بێ. جاڕی دا کەوا ئێران لە ٣٠ نیساندا سنوورەکانی خۆی دادەخات؛ لەو کات تورکیاش سنووری خۆی داخستبوو؛ سوپای عێراقیش سنوورەکانی باشوور و ڕۆئاوا دادەخات. دۆخێکی بێ ئومێدانە بوو. بارزانی گوتی ئەگەر کەسێک هەیە بیەوێ لە شەڕ بەردەوام بێ، من پڕ بەدڵ پشتیوانیی لێ دەکەم. پێشنیازەکە پتر هەر قسە بوو لەوەی ڕاستی بێ. ئەوانەی گوێیان لە بارزانی بوو تێ گەیشتن کە بارزانی دەیگوت: "ئەمە کۆتاییە، پێویستە لێرە بوەستین." جا کە چاوی بەژوورەکەدا گێڕا، سەرکردەکان لەسەر ئەوە ڕێک کەوتن کە بەبێ ئەوەی سنوور کراوە بێ تا چەک و تفاقی لێوە بێ، مەحاڵە بەردەوام بن. لە عەلی عەسکەری بترازێ کە داوای مۆڵەتی چەند ڕۆژێکی کرد بۆ ئەوەی بزانێ باری لەشکرەکانی چۆنە، ئەوانی تر هەموو لەسەر ئەو بۆچوونە بوون کە بەرگری سوودی نابێ و پاشان عەلی عەسکەرییش هاتە سەر بۆچوونی ئەوان.

گەلێک لەو سەرکردانەی کە شەڕ جەربەزەی کردبوون، بەپشتشکاوی و بەچاوی پڕ لە فرمێسکەوە، لە کۆبوونەوەکە هاتنە دەرەوە. کە هەواڵ هاتە وەشاندن، ڕیزی یەکەکانی پێشمەرگە گێرەشێوێنیی تێ کەوت. هەندێ لە سەربازەکان چەکەکانی خۆیانیان شکاند. هەندێک لە

نائومێدییان، چەکەکانیان بە گەلییەکاندا هەڵدا و هەندێکیشیان چەکەکانیان فڕێی ناو ڕووبارەکان دا و هی تریش هەبوون بە کوڵ گریان و باسیان لە خۆکوشتن کرد. دیلبوونی دەستی نائومێدی خەڵکی تووشی سەرسامی و تفتی کرد، ئاواتەکان نەمان، خەونەکان زڕان، داهاتوو یان دەبوو هەندەرانی ئێران بێت، یان ئەگەر باوەڕ بە پەیمانی حکوومەتی بەعس بەو لێبووردنە بکەن کە دابووی و بگەڕێنەوە بۆ عێراق، هەموو دەیانزانی کە زۆر لەگینە - بۆ هەزارانیش حەقیقەتەکەی وابوو - نەفیکران و زیندانیکردن یان کوشتن سزایان بێ. ئەو شۆکەی تووشی دوکتۆری تایبەتی و یاریدەری بارزانی، دوکتۆر عوسمان هات، وای لێ کرد لە بارزانی جودا ببێتەوە و بەهۆی وازهێنانیشی لە خەباتی چەکداری ڕەخنەشی لێ بگرێ.

چ بوو لەو چەند ڕۆژەی نێوان ئەو دوو کۆبوونەوەیە ئاوا بە شێوەیێکی بنەڕەتی هەڵوێستی بارزانیی گۆڕی؟ تێبینی کرا کە یەکسەر پێش ئەوەی لە ١٨ی ئادار، ئاگەدارییەکی خۆی بدا، بارزانی دوو تەلەفۆنی لە تارانەوە بۆ کرا. ئاخۆ ئێرانییەکان هەڕەشەیان لێی کرد؟ ئاخۆ ئەمەریکاییەکان دەستیان لە کارەکە وەر دا و وەریان پێی نەهێشت؟ کەس ناتوانێ ئەمە پشتڕاست بکاتەوە. بەڵام پاشتر هەندێک لەوانەی بارزانییان دەناسی، جەختیان کردەوە کە ئەم پیاوەی لە ١٩٤٠وەڕا سەرکردایەتیی هەموو شۆڕشە گەورەکانی کوردی کردووە، هەڕەشە هێندەی بڕیاری خۆی کاری تێ ناکا. لە تەمەنی حەفتا و دوودا زانیی نە ئەو لەشساغییە پۆڵاینەی جاران و نە ئەو وزە بێ سنوورەی ماوە تا ڕێی بدا سەرکردایەتیی هەڵمەتێکی تر لە شاخەکاندا بکا. لەو شەڕەی تازە کۆتایی هاتبوو، وەک شەڕەکانی پێشتری نەبوو، ئەمجارەیان بە زۆری لە بارەگایەکانی دەحەسایەوە. نەیدەتوانی وەک چۆن جاران ناوبانگی پێ دەرکردبوو، بە درێژاییی شەو لە سەنگەرێکەوە بۆ ئەوی تریان، شەوڕۆ بکا و بنکەکانی دوژمن سەح بکاتەوە، ڕێنوێنییەکانی بدا و ناوە ناوەش هاویەشی لە شەڕەکاندا بکا. ئەگەر مستەفا بارزانی نەتوانێ چیی تر سەرکردایەتیی بکا، چۆن کەسێکی تر دەیکا؟ بە سادەییەوە دەگوترێ کە ئەو متمانەی بە توانستی کەسانی تر نەبوو تاکو ئەو شتەی ئەو لەمێژ بوو خۆی دەیکرد ئەوان وا بکەن.

ژمارەیێکی کەم لە کوردان هێشتا لەمەش توندتر حوکمیان لەسەر دا. بارزانی تەنیا خۆی نەبوو کە متمانەی بەکەس نەبوو بتوانێ شوێنەکەی بگرێتەوە؛ ڕاستییەکە ئەوە بوو ئەوانیش هەستیان پێ کرد کە نایەوێ کەسێک شوێنەکەی بگرێتەوە. نەیتوانی بیر لەوە بکاتەوە پیاوێکی تر بێ و ئەو میراتە وەربگرێ کە لەمێژ بوو خۆی بەدەستیەوە گرتبوو. جا ئەگەر مستەفا بارزانی نەتوانێ چیی تر ڕێنوێنیی کورد لە خەباتەکەیاندا بکا، کەواتە کەسێکی تر نابێ.

میوانی شا

هەرکە شۆڕشی کوردی بەکۆتا هات، بارزانی بووە (میوان)ی حەمەڕەزا شای پەهلەوی، هەر ئەو کەسە خۆی بوو کە ناپاکیی لێ کردبوو. خۆی و ئەندامانی بنەماڵەکەی گوازرانەوە بۆ خانووێک لە

کۆمپاوندی سازمانی کیشوەر و ئەمنیەتی ئیتلاعات، کە پاشتر بە (ساڤاک) ناسرا. ئەمەش دەزگای پۆلیسی نهێنیی شای ئێران بوو. خانووەکە جوان و خۆش بوو، هیچ کەرەستەیێکی لێ کەم نەبوو. وەلێ بارزانی هێشتا هەر هەستی وابوو کە لە گرتیگەدا دەژیا. پێوەندیی بە لایەنگرانی و بە هەموو دنیاوە نەمابوو؛ بەند بوو. ئەو نسکۆیە مەزنەی دووچاری هات بێزار و نیگەران و خەمباری کردبوو، تا وای لێ هات کاری لە تەندروستیی کرد. لە سەرەتای ١٩٧٠کان بوو، قاچی چەپەی دەهێشا و بووە هۆی شەلینی و ڕێگەی لە بزووتنەوەی دەگرت. دوکتۆرەکان دەستنیشانیان بەوە کرد کە بڕبڕەی پشتی تەسک بووەتەوە spinal stenosis، بە زمانی میللی دەمارێکی کرتاوە و ئەمەش مەترسیی مردنی لێ ناکرێ، بگرە تەنیا نیشانەیێکی پیرییە.

وەلێ ئێستا نیشانەی پتر وەدەر کەوتن – لای ڕاستەی سەرەوەی سینگی، ژانی دەکرد. لە سەرەتای ١٩٧٥، ئێشەکە نەپسایەوە، ئیدریسی کوڕی مەلا مستەفا، داوای لە نەجمەدین کەریم کرد، کە دوکتۆرێکی گەنجی کەرکووکی بوو، بێ باوکی بپشکنێ. هەر لە سەردەمی قوتابییەتیی لە کۆلێجی پزیشکیی زانکۆی مووسڵ، کەریم ئالوودەی سۆزی نەتەوەییی کوردی کەوتبووە سەر. هەرکە لە ١٩٧٣ ئیقامەی خۆی تەواو کرد، یەکسەر چوو لە شاخەکان پێوەندیی بە بارزانییەوە کرد. هاوشان لەگەڵ دوکتۆر عوسمان، وێکڕا نەخۆشخانەیێکی چکۆڵەی مەیدانییان لە بارەگاکانی بارزانیدا، ڕێک خست. کە عوسمان بەرەو ئاراستەی سیاسەت و سەربازی و شەڕ چوو، کەریم بەرپرسیاریەتیی نەخۆشخانەکەی لە ئەستۆ گرت و ڕۆژانە سەری لە سەدان نەخۆش دەدا. هێندە بەئیشەکەیەوە سەرقاڵ بوو، نەیتوانی مل بەسیاسەت بدا یان لە نزیکەوە بایەخ بە پێشەوەچوونی شەڕەکە بدا. پەیتا پەیتا شوێنی عوسمانی گرتەوە و بووە دوکتۆری بنەماڵەی بارزانی. لە ئیگزام (فەحس)ێکی خێرای دڵی ئەم جوامێرە، بۆ کەریمی ئاشکرا بوو کە دڵەکە ساغ بوو. نەساغییەکەی دۆزییەوە ئەو گرێیە بوو کە لە نزیکی هێسکی گردەملی بوو و ژانی دەکرد. کەریم گومانی لە شێرپەنجەی سییەکان بوو. نیشانەکان بەو دەچوون و بارزانییش فرە جگەرەی دەکێشا. بارزانی هەرگیز جگەرەی پاکەتی نەکێشاوە، خۆی جگەرەی بۆ خۆی دەپێچاوە و توونی شاخەکانی کوردستانی دەکێشا. هەندەی دوو پاکەت جگەرەی ڕۆژانە دەکێشا و نزیکەی شێست ساڵ بوو جگەرەکێش بوو. دەستنیشانکردنەکە بێ وەرگرتنی تیشکی ئێکس بە ڕاست نەدەزاندرا. بارزانی ئەمەی قەبووڵ نەبوو و قایلیش نەبوو ئەو پسپۆڕە ئێرانییانەی شا ناردیانی بیپشکنن. بە کەریمی گوت: "نامەوێ هیچ تیشکێک لێرە بگرم. ئەگەر لێرە دەست بەچارەسەر بکەم، ئیتر هەرگیز ڕێگەم نادەن دەرچم. پێم دەڵێن دەبێ چارەسەرەکەم لێرە تەواو بکەم."

ویستی بچێتە وڵاتە یەکگرتووەکان، ئەمەش هەر بۆ ئەوە نەبوو تا چارەسەرێکی تەندروستی باشتری ببێ، بگرە بۆ ئەوە بوو، بە خۆی، ڕووبەڕوو هێنری کیسنگەر لە کێشەی کورد ببینێ. کیسنگەر دوو حەفتە پێش ئەوەی سەدام حوسێن لەگەڵ شا ڕێک بکەوێ، بۆ بارزانیی نووسیبوو: "دەمەوێ ئەوە بزانن کە ئێمە چەند ڕیز لە خۆت و لە گەلەکەت دەگرین بۆ ئەو کۆششە ئازایانەی

ئێوه دەیکەن." بارزانی پشتی بەوە بەست کە هاوپەیمانی بەدەسەڵاتی لە وڵاتە یەکگرتووەکاندا هەبوو، بە تایبەتیش سینەتۆر هێنری (سکووپ) جاکسن، دیموکراتی پارێزگار لە ویلایەتی واشنتۆن و جیۆرج مینی، سەرۆکی AFL-CIO. ئەمانە هەردووکیان زۆر پشتیوانیی مافەکانی کوردیان دەکرد. هەروەها پێشبینیی دەکرد کە گشتەوەری ئەمەریکایی American public هاوسۆزی بن. نەخۆشییەکەی ڕێگەی بۆ خۆش کرد تا لە گرتیگەی ئێرانییەکان دەرچێ و بگاتە ئەمەریکا.

نە شا و نە کیسنگەر نەیاندەویست بارزانی بێ و بەناو ئەمەریکادا سوور بدا و نهێنیی چیرۆکی یارمەتییە پڕ نیگەرانی و نهێنییەکەی وڵاتە یەکگرتووەکان بۆ کوردی عێراق بگێڕێتەوە و سەربردەی کتوپڕ پشت تێکردنی هەڵماڵێ. بەڵام مەلا مستەفا لە ڕاستیدا برادەراتییەکی بەهێزی لەگەڵ جاکسن و مینی هەبوو، ئەوان ئەو برادەرانە بوون دەیانتوانی چیرۆکەکەی بگێڕنەوە ئەگەر بیانزانیبایە نارەوایی ڕێگەی پێ نەداوە لە وڵاتە یەکگرتووەکان چارەسەری نەخۆشییەکەی بکرێ. شا و کیسنگەر بە دوودڵییەوە بریاریان دا بە سەلامەتترین ڕێگەدا تێ پەڕن و لێ گەڕێن بارزانی بێتە وڵاتە یەکگرتووەکان بۆ ئەوەی نەخۆشییەکەی دەستنیشان و چارەسەر بکرێ، بەڵام جووڵانەوە و پێوەندییەکانی تا ئەوپەڕ سنووردار بکرێ. سی ئای ئەی هەموو کارەکان ڕێک دەخا – هەموو خەرجییەکانی بۆ دەدا – لە هەمان کاتیشدا ئەفسەرانی سی ئای ئەی و ساڤاک بە هەموو کات چاودێریی بارزانی و ئەندامانی پارتییەکەی دەکەن. بەم شێوەیە بوو کە لە دوا قۆناخ ڕێگە درا بارزانی بێتە وڵاتە یەکگرتووەکان و ئەوەبوو لەو دوانیوەڕۆیە هەڵماوییەی ئابی ١٩٧٥ گەیشتە جێ.

چارەسەری لە وڵاتە یەکگرتووەکان

محەمەد دۆسکی کوردێکە لە بنەماڵەیەکی ناسراوی باکوری عێراقە، یەکەم کەس بوو لە مایۆ کلینیک، لە سێپتێمبەری ١٩٧٥سەری، لە بارزانی دا. دۆسکی کابرایەکی کورتەڵەی تێک چەقیو بوو، هیچ لە ڕوویدا نەدەخوێندرایەوە، لە ناوەڕاستی چلەکانی تەمەنی بوو، بەڵام بە دە ساڵ گەورەتر دیاربوو. هەر لە منداڵییەوە مەلا مستەفای بە گەورە داناوە بەڵام هەرگیز بۆ کێشەی کورد کاری نەکردووە. تا ساڵی ١٩٧١، کە حزبی بەعس بڕیاری دا هەر کێ ژنەکەی بیانییە – نە عەرەبە نە موسڵمانە – دەبێ تەڵاقی بدا، ئەو لە بواری دیپلۆماسی کاری دەکرد. دۆسکی لەو کات بڕیاری دا واز لە کاری دیپلۆماسی بێنێ و عێراقیش بەجێ بێڵێ. بە خۆی و بە هاوسەرە ئەمەریکاییەکەی کە لەوەتەی سەرەتای ١٩٥٠ قوتابی بوو و بەسەردان هاتبوو، هێنابووی. هاتن لە وڵاتە یەکگرتووەکان نیشتەجێ بوون. بەر لەوەی بڕوا، پێشنیازی کرد کە ئەزموونی دیپلۆماتی خۆی بۆ خزمەتی کورد بەگەڕ بخا. چاوساغانی بە ئیش خست و هاتە خزمەت بارزانی و ئەویش ڕیزی لە پسپۆڕییەکەی گرت. لەو سەردەمدا، ژمارەیەکی کەم کورد لە وڵاتە یەکگرتووەکان دەژیان. پارتی دیموکراتی کوردستان، کە بارزانی سەرۆکی بوو، هیچ نوێنەرێکی لە واشنتۆن نەبوو. بۆیە بارزانی

داخوازی لە دۆسکی کرد تا لە بری ئەو پێوەندی بە چەند کەسانێکەوە بکا و ئەنجامەکەیشی بۆ بێنێتەوە. دۆسکی لە ١٩٧٢، هاتە واشنتۆن و بە کۆنگرێس و بە وەزارەتی دەرەوەدا گەڕا. پێوەندیی بە سینەتۆر جاکسن و بە یارمەتیدەرە گەنجەکەیەوە کرد کە ڕیچەرد پێرڵ بوو. پێوەندیی بە جۆرج مینی و بە ئێرنست لی، زاوای مینیشەوە کرد. ئێرنست لی سەرۆکی بەشی دەرەوەی AFL-CIO بوو.

بەڵام دۆسکی بەدرەنگەوە بەخزمەتی بارزانی گەیشت، بۆیێ نەیتوانی متمانەی تەواویان بەدەست بێنێ. پێی نەگوترابوو کاتێک کە ئیدریسی کوڕی مەلا مستەفا و دوکتۆر مەحموود عوسمان، هەر ئەو ساڵی، بە نهێنی گەشتی واشنتۆنیان کردبوو تا لەوێ لە بارەگای سی ئای ئەی کۆبوونەوە بکەن. نە پاشتر بەشداری لە کۆبوونەوەکانی نێوان بارزانی و سی ئای ئەی کرد، لەگەڵ ئەوەشدا لە کۆتاییەکەدا شنەبایەکە هەر لێی دا. تا پاش هاتنی بارزانی بۆ وڵاتە یەککگرتووەکان لە ئابی ١٩٧٥، ئینجا دۆسکی بەهەندێ پارێزەوە لە سنووری ناوەوەی هاوەڵانی بارزانی وەرگیرا.

کە لە سێپتێمبەری ١٩٧٥، دۆسکی لە مایۆ کلینیک، سەردانی بارزانیی کرد، لەو هەڵسوکەوتە پراکتیکانەی ئەوێ دڵنیا بوو کە سەرکردەی کورد ئامانجی سی ئای ئەی و ساڤاک بوو. جا سەردانەکەی پاشتری دۆسکی بۆ مایۆ کلینیک لە سەرەتای ئۆکتۆبەر، بە نهێنی کرا. لە دوای نیوەڕۆ گەیشتە ڕۆچستەر و بەناوێکی خوازراو لەو هۆتێلەی بارزانی لێی بوو و بە مایۆ کلینیکەوە نووسابوو، ناوی خۆی نووسی. ئینجا دۆسکی تەلەفۆنی ژمارەی ئەو ژوورەی کرد، کە شەفیق قەزاز پێی دابوو. پاش چل و پێنج خولەک، قەزاز و مەسعوود بارزانی کە ئەویش هاتبووە لای باوکی لە ڕۆچستەر، لە دەرگەی ژوورەکەی دۆسکییان دا. پلانەکەیان شرۆڤە کرد. لە سەعاتی ٨:٣٠ پاش نیوەڕۆ هەردوو ئەفسەرەکانی سی ئای ئەی و ساواک بۆ ئێوارەخوانێک بانگهێشتن دەکەن. میواندارییەکی وەک ئەوەی ڕۆهەڵاتی ناڤینیان دەکەن، بادەیان بۆ دەکرن، چەند جار بۆیان دێننەوە، بەلای کەم دەبێ دوو سەعات میوانەکانیان لەسەر خوانەکە گیر بکەن. بەمەش ماوە بە مەلا مستەفا دەدەن تا ڕا و پرسی خۆی لەگەڵ دۆسکیدا بکا.

دۆسکی دیتی بارزانی لەسەر قەرەوێڵەیەک دانیشتووە، باش بوو، بەڵێ قژی لە ئەنجامی تیشک و چارەسەری کیمیایی هەڵوەرابوو. بارزانی بەوردی گوێی لە دۆسکی ڕاگرت کاتێک کە نامەی سینەتۆر جاکسنی بۆ خوێندەوە و پەیامێکی زارەکیشی لە جۆرج مینی پێ ڕاگەیاند. پەیامەکەی مینی، بەتایبەتی، سەرنجی بارزانیی ڕاکێشا، چونکە مینی پێشنیازی کرد هەڵمەتێکی پڕوپاگەندە بۆ بەرژەوەندیی کورد ساز بدا. پاش ئەوەی بارزانی هەردوو پەیامەکەی بیست، دۆسکیی حەپەساند.

"بە ڕای تۆ، ئاخۆ AFL-CIO من لێرە دەرڕفێنێ؟" بارزانی باسی ئەوەی کرد کە لەوەتەی ئۆگستەوە لەوێ بووە. چارەسەری تیشکی تەواو کردووە و ئەو چارەسازییە کیمیاوییەی ئێستا دەیکا، دەشێ لە هەر شوێنێکدا بکرێ. بەردەوام داوای دەکرد بهێڵن سەفەری واشنتۆن بکا. بەڵێ

ئەو کەسەی لە سی ئای ئەی ئاگای لێی بوو بەردەوام بیانووی بۆ دەهێناوە. هەردەم پێی دەگوت حەفتەی دێ، سبەی یان دووسبەی. بارزانی پێشنیازی کرد، دەشێ تا مەسعوود و قەزاز میوانداریی پیاوانی سی ئای ئەی و ساواک دەکەن، دۆسکی بچێ باڵەفڕەیەکی بچووک بەکرێ بگرێ و بۆ ئەوەی بتوانێ بۆ بچێتە دەرەوەی هۆتێلەکە و لەگەڵ دۆسکی بەیەکەوە بۆ واشنتۆن بفڕن.

دۆسکی بە بارزانیی نەگوت ئەو بیرۆکەیە چەند نارێک بوو. ئاخر ئێرە وڵاتە یەکگرتووەکان بوو، نەک دەوڵەتێکی پۆلیسیی ڕۆهەڵاتی ناوین. تۆ خۆت باڵەفڕەت بەکرێ نەگرت؛ بە باڵەفڕەیێکی بازرگانی هاتی. بەڵام دۆسکی نەیویست مشتومڕ لەگەڵ بارزانیدا بکا. تەنیا ئەوەی پێی گوت کە کارەکە دەقەتێ. بارزانی بە دۆسکیی گوت تا پلانێک بۆ هەڵاتن بسازێنێ و ئێوارەی پاشتر بێتەوە تا بیبێنێ.

کە هاتەوە، سەری سوڕما ئاوا بە ساردی پێشوازیی لێ کرا. بارزانی بە تووڕەییەوە لێی پرسی: "لەوەتەی دوێنێ منت بینی، لەگەڵ هیچ کەس قسەت کرد؟" دۆسکی گوتی: تەنیا شەفیق و مەسعوود. بۆچی بارزانی ئەمەی پرسی؟ "چونکە پاش نیوەڕۆی ئەمڕۆ پیاوەکەی سی ئای ئەی هاتە لام و پێی گوتم کە ڕێگەم پێ دراوە بۆ واشنتۆن بچم. وام زانی تۆ قسەت لەگەڵیاندا کردووە." دۆسکی دڵنیای کردەوە و گوتی هەرگیز ئەمەی نەکردووە. دۆسکی گوتی: ڕەنگە ئامێرێکی بیستن لە ژوورێدا هەبێ. دەبێ بیپشکنین. بارزانی وەڵامی داوە: "خۆت نیگەران مەکە، ئێمە ئەمە بدۆزینەوە، ئەوان یەکێکی تر لە شوێنێکی تر دادەنێن."

بارزانی ڕێنوێنیی دۆسکی کرد تا بچێتەوە بۆ واشنتۆن و بۆی ڕێک بخا نەک هەر جاکسن و مینی ببینێ، بەڵکو وا بکا چاوی بە سینەتۆر ویلیەم ڕۆکسیمایەری ویسکنسن و هی تریش بکەوێ. دۆسکی ڕۆژی پاشتر فڕییەوە بۆ واشنتۆن. ئینجا چاوەڕێ بوو... دوو حەفتە بەسەر چوو، وەلێ ئەو هیچی نەبیست. لە سەرەتای حەفتەی سێیەم بوو، دۆسکی تەلەفۆنی بۆ هۆتێلەکەی لە ڕۆچستەر کرد. پێیان گوت کۆمەڵەکە لەمێژە ڕۆیشتوونە و نازانن ئەدرێسی نوێیان چییە. دۆسکی وەخت بوو شێت بێ. دەشێ سی ئای ئەی ڕفاندبێتیانی؟ دەشێ بارزانی بۆ ئێران ڕەوانە کردبێتەوە؟ یان دەشێ لە گرتیگەیەکی نهێنییاندا شاردبێتەوە؟

لە سەرەتای حەفتەی چوارەم بوو، قەزاز تەلەفۆنی کرد. تێی گەیاند کە سی ئای ئەی بارزانی و هەواڵەکانی بۆ (پشوودان)ێک بردووە. حەفتەیێکیان لە لێوارەکانی دەریاچەی تاهۆو Taehoe لە کالیفۆرنیا بەسەر بردووە و بەهەندێ شوێنی تری ڕۆئاواشدا گەڕاون. سێ ڕۆژ بەر لە ئێستا هاتوونەتەوە واشنتۆن و لەوێ سی ئای ئەی لە گەڕەکی ڤێرجینیا لە خانوویێکی داناون کە تەلەفۆنەکەی کاری نەکرد. پاسەوانەکانی سی ئای ئەی بارزانی و هاوەڵەکانیان بۆ (دیدەنی)ی واشنتۆن بردووە. سی ئای ئەی بە ئۆتۆمۆبێل، ئەوانی بە تەک کۆشکی سپیدا بردووە و پێی گوتوون: "ئەمە وایت هاوسە،" وەلێ کە بارزانی لێی خواستووە بوەستێ، ئەویش نکووڵیی کردووە.

هەمان چیرۆک لە کاپیتۆڵیش دووبارە بووەتەوە. تەنیا قەزاز توانی بە بیانووی ئەوەی دەچێ زرکچەکەی دەبینێ، لێی دەرچووە و خۆی گەیاندووەتە ئافرەتێکی ئەمەریکایی کە لە ناوچەی واشنتۆن دەژی.

دواتر هەر لە هەمان ڕۆژ، دۆسکی لە لۆبیی هۆتێلی ماریۆت لە ڕۆسلین، لەوبەری جۆرجتاون، قەزازی دیت. قەزاز گوتی کە سی ئای ئەی سوور بووە لەسەر ئەوەی مەلا مستەفا بگەڕێتەوە ئێران. بارزاییش ڕێگریی لە ناردنەوەی دەکرد و دەیگوت ناچمەوە تا چارەسەر نەکرێم چونکە لە ئێران ئەم چارەسەرە نەبوو، ئەگەر ناچاریش بکرایە وڵاتە یەکگرتووەکان جێ بێڵێ، دەیویست بۆ سویسرا یا بۆ سوێد بچێ، یانیش بۆ شوێنێک ڕەوان بکرێ کە چارەسەری باشی لێ هەبێ. قەزاز گوتی، لە وەڵامی هەموو ئەوانە یەک قسەی گێلانەیان دەگوت ئەویش ئەوە بوو کە "شا دەیەوێ بگەڕێیتەوە."

کە بارزانی نکووڵیی لە گەڕانەوەی بۆ ئێران کرد، هەردەم وەڵامێکی هێرانەیان دەداوە و ئەویش ئەوە بوو: "شا دەیەوێ بگەڕێیتەوە."

بارزانی لە کۆتاییدا قایل بوو. بەبۆچوونی دۆسکی بارزانی ئەگەر بەردەوام با، ڕەنگ بوو لایەنگران و بنەماڵەکەی لە ئێران هەراسان بکرێن. بەر لە ڕۆیشتنی ویستی یەک پەیمانی بچووکی پێ بدەن. بارزانی بەبەردەوامی دەیویست چاوی بە کیسنگەر بکەوێ، چونکە لەوە دڵنیا بوو ئەگەر بتوانێ کێشەی خۆی بۆ کیسنگەر ڕوون بکاتەوە، کیسنگەری وەزیری دەرەوە هەموو شتێک بۆ کورد ڕاست دەکاتەوە. ئەو گەورە شەڕوانە کوردە نەیدەزانی چەند بەخراپی لەو پیاوە گەیشتبوو کە پێشتر زۆر بەگەرمییەوە بۆی دەنووسی. (دەڵێن) پاشتر کیسنگەر هەموو قەفی یارمەتیی وڵاتە یەکگرتووەکانی بۆ کورد بەو تێبینییە فرە بێ ڕێزەکەی ڕەش کردەوە کە نووسی: "نابێ کردەوەیێکی نهێنی لەگەڵ کارێکی مزگێنگەیێن تێکەڵی یەکتری بکرێن" – "covert action should not be confused with missionary work". هیچ مەیلی نەبوو کە بارزانی ببینێ. ڕوون و ئاشکرا وای بەچاک دەزانی بە تەواوەتی بارزانی پشتگوێ بخات. بۆیە ڕێنوێنیی جۆزیف سیسکۆی کرد کە بریکاری وەزیری کاروباری سیاسی بوو، گوتی: "گوێ لە بارزانی ڕابگرە و لێی گەڕێ با هەر زوڕنا لێ بدا و چیی تر نا."Hear Barzani out and let him blow off steam, nothing more."

سیسکۆ ئەرکەکەی بەلاوە بێ تام بوو. کە کیسنگەر دەستی پێ کرد لە ١٩٧٢، بە نهێنی یارمەتیی بۆ کورد دەنارد، جۆزیف سیسکۆ یاریدەری وەزیری بۆ کاروباری ڕۆژهەڵاتی نزیک و باشووری ئاسیا بوو، وەلێ هیچ ئاگای لەم ئیشە نەبوو. خۆ تەنانەت کە لە ١٩٧٤یش بووە بریکاری وەزیر، هێشتا هیچ ئاگای لە درێژەی هەڵسوکەوت و پرۆگرامەکە نەبوو. هەموو لە هەمووی تەنیا لە بن دەستی کیسنگەردا بوو. ئێستا وا کیسنگەر پێی دەڵێ تا بچێ و چاوی بەو پیاوە بکەوێ کە هەست دەکا بەهۆی ڕاگرتنی پرۆگرامەکەوە، ناپاکیی لێ کراوە.

سیسکۆ بەتاریکی برایە ئەو ماڵە نهێنییەکەی سی ئای ئەی کە بارزانی و هاوەڵانی تێدا دەژیان. چونکە بارزانی باش نەبوو، کابرای پەشۆکاند، بەڵام خۆ هەر لە هێزەوە قسەکانی خۆی کرد و نارەزاییی توندی بەرانبەر بەو شێوەیە دەربری کە هەڵسوکەوتی لەگەڵدا کرابوو. مێژووی پێوەندیی خۆی لەگەڵ حکوومەتەکانی وڵاتە یەکگرتووەکان بۆی گێراوە و باسی ئەو متمانەیەی کرد کە خۆی بە ئەمەریکاییەکانی هەبوو. گوتی کە هەرگیز متمانەی بە شا نەبووە، وەلێ کە ئەمەریکاییەکان هاتنە ناوەوە لەوە دڵنیا بوو ئیتر پشتگوێ ناخرێ. هەرگیز لەگەڵ حکوومەتی بەغدا نەدەکەوتنەوە شەر ئەگەر باییی یەک تۆسقاڵ گومانی لە پابەندبوونی وڵاتە یەکگرتووەکان هەبوایە.

سیسکۆ شرۆڤەی کرد کە وڵاتە یەکگرتووەکان لەسەر خواستی شا بە پیری یارمەتیدانی کوردەوە هات و ئێستاش بە خواستی شایە لێی دەکشێتەوە. سیسکو پابەندی رێنوێنییەکان بوو و نەیتوانی هیچ ئومێدێک بدا کە رەنگە وڵاتە یەکگرتووەکان بە خۆیدا بچێتەوە. تەنیا توانیی بڵێ کە ئەو قسانەی بارزانی کردی، هەمووی بۆ سەرانی خۆی بەرز دەکاتەوە. لە درەنگەی ئۆکتۆبەری ۱۹۷۵، سەردانەکەی بارزانی بۆ وڵاتە یەکگرتووەکان بەکۆتا هات. لە بەیانیی رۆژی فرینی بۆ ئێران، پاسەوانەکانی سی ئای ئەی تێرای شەش مانگ دەرمانیان بۆی هاورد. دۆسکی و قەزاز ئەمەیان بە هێمایێکی گاڵتەجاری دانا. چونکە دڵنیا بوون کە دوکتۆرەکان بە ئاژانسەکەیان گوتبوو بارزانی ناتوانێ لە نیو ساڵ پتر بژی. پێشبینییان نەدەکرد ئیتر ببیننەوە و دەرمانەکانیش رێگەیێک بوون بۆ ئەوەی خواحافیزیی لێ بکەن.

ئەگەر ئەوە بەراستی ویستی ئەوان بوایە، ئەوا هەڵە بوون. بەڵام دوکتۆرەکانی مایۆ کلینیک شتێکی هەندەشیان پێ نەبوو. دوای وەرگرتنی تیشکی ئێکس و تاقیکردنەوەی خوێن لە ئاب، دەرکەوت کە (شێرپەنجەی توند)ی هەبوو. شێرپەنجەکە لە سییەکانەوە تەشەنەی بۆ لای سەرەوەی سینگ کردبوو و چارەی نەدەکرا. دوکتۆری جێنیش لە مایۆ کلینیک بە شەفیق قەزازی گوت: "بە خێرایی بڵاو دەبێتەوە. دەتوانم بڵێم رەنگە لە هەشت مانگ تا ساڵێکی تر بژی." پیاوێکی وەک ئەو خۆراگر نەبا، رەنگ بوو هێندەش نەژی. بەڵام پێکهاتەی پۆڵاییی مەلا مستەفا سێ ساڵ و نیوی تری تەمەن پێ دا.

دووبارە زیندانی دەستی شا

کە گەراوە تاران، بارزانی دیسان بووەوە گیراوی دەستی شا و لە هەموو ئەوانە دابرا کە پێشتر سەرکردایەتیی دەکردن. زۆریان بە کەیفی خۆیان چوونەوە عێراق و بەڵام چەند سەد هەزارێک لە ئێران مانەوە و پێشوازیکردنیان بە هیچ شێوەیێک وەک ئەوە نەبوو کە شا پەیمانی پێ دابوون. زۆریان لەو کامپانەدا بوون کە بەچری پاس دەکران. بێ کار بوون. هەندە خۆراکیان پێ دەدرا کە لە برسان نەمرن. هەرگاو هەرەشەی بەزۆری ناردنەوەی عێراق یان شوێنە دوورەدەستەکانی ئێرانییان لێ دەکرا. چونکە پێشتر بە کوێرەیی بە دوای بارزانی کەوتبوون، زۆریان تووک لێ

دەکرد، ئۆباڵی ئەو کارەساتەیان دەخستە ئەستۆی کە ئاوا ڕووخاندبوونی.

بۆ بارزانی کاتێکی تەنگ بوو. شێخ بابۆی برا و هاوڕێی دێرینی لە شوباتی ١٩٧٦دا مرد. قەزاز و کەریم لە لەلای بارزانی بوون کاتێک هەواڵەکەی پێ گەیشت. هیچیان هەرگیز بارزانییان نەدیتبوو بگری. بەڵام ئێستا لە بیانەیش خۆی وەک گیانلەبەرێکی بریندار، گریا. ماڵئاواییکردنی بابۆ، پێ دەچوو، هەموو لەشکری خەمی لە ناخی مەلا مستەفای بەردا، نەخۆشییەکەیشی هێشتا دڵتەنگتری کردبوو. کابرایێکی بەجووڵە بوو، شێرپەنجەکەشی هەردەم بەهۆی چارەسەری کیمیایی تاقی دەکراوە، بەڵام چارەسەری کیمیایی هێشتا نەساختری کرد. دوکتۆر کەریم هێشتا هەر دوکتۆری ماڵەوەیان بوو، لە نەخۆشخانەیێکی تاران سەرپەرشتیی چارەسەرییەکەی دەکرد. پاشان لە کاتی ڕشانەوە و ئێش و ئازاریشی هەر لەگەڵ بارزانیدا بوو. شلەی لە دەمارەکان دەکرد و دەرمانی پێ دەدا بەڵکو تۆزێک بیحەسێنێتەوە.

بارزانی پێی ناخۆش بوو بۆ ئێران هاتبووەوە. بە کەریمی گوت هەڵەیێکی گەورە بوو. ویستی دووبارە بچێتەوە ئەمەریکا. خەمی ئەوە بوو ئەگەر بیتوانیایە دیسان بچێتەوە ئەمەریکا، دڵنیا بوو دەیتوانی ئەمەریکاییەکان قایل بکا دەست بەیارمەتیدانی کورد بکەنەوە و شا ناچار بکەن ڕێبازەکەی بگۆڕێ. ئێرانییەکان خواستەکەی بارزانییان بۆ چوونەوە بۆ وڵاتە یەکگرتووەکان پشتگوێ خست. باڵیۆزخانەی ئەمەریکاش لە تاران هەر هەمان هەڵوێستی هەبوو. لەبەرئەوەی دۆسکی ئەرکی کارکردنی لە واشنتۆن پێ سپێردرا.

پاش ئەوەی بارزانی واشنتۆنی بەجێ هێشت، دۆسکی خۆی لە دیمانەی تۆمارکراو دوور خستەوە نەکا بارزانی لە تاران تووشی گرفت ببێ. بەڵام بەنەرمی هەواڵی نەخۆشیی بارزانی و چۆنیەتیی هەڵسوکەوتکردنی سی ئای ئەی لەگەڵیدا لە کاتی سەردانیکردنی بۆ وڵاتە یەکگرتووەکان، بڵاوی کردەوە. لە نۆڤێمبەری ١٩٧٥ بوو، دۆسکی سەردانی دانیێل شۆری هەواڵنووسی تەلەڤزیۆنی سی بی ئێسی کرد و چیرۆکەکەی بۆ گێڕاوە. شۆریش بابەتەکەی لە هەواڵی ئێوارەی سی بی ئێسدا وەشاندەوە. لە ١٦ی شوباتی ١٩٧٦یش، (دی ڤیلێج ڤۆیس The Village Voice) چەند پارچە دەقی دۆکیومێنتی نهێنیی بەچاپ گەیاند تەئکیدی یارمەتییە نهێنییەکەی بەڕێوەبەرایەتیی نیکسن بۆ کورد و چۆنیەتیی لە ناکاو ڕاگرتنیانی دەکردەوە.

لە سەرەتای ئایاری ١٩٧٦، دۆسکی تەلەفۆنی بۆ سیدنی سۆوبەر کرد کە بریکارێکی یاریدەری وەزیری دەرەوە، بۆ کاروباری ڕۆژهەڵاتی ناوین بوو. سەرەتا سۆبەر خواستەکەی دۆسکی بۆ ئەوەی ڤیزا بەبارزانی بدا و وەزارەتی دەرەوە بێتە ناو بابەتەکە و داوا لە حکوومەتی شا بکا تا ڕێگە بە بارزانی بدا ئێران جێ بێڵێ. سۆبەر بە ئاشکرا گوتی: "ئێمە ناتوانین دەست لە کاروباری ناوخۆی ئێران وەربدەین. شا ڕێگەی ئەم جۆرە شتانە نادا."

دۆسکی بڕیاری دا لەگەڵیدا توند بێ و پێی گوت: "پار بوو هەندێ شتم بە سی بی ئێس ڕاگەیاند کە چۆن وڵاتە یەکگرتووەکان هەڵسوکەوتی لەگەڵ بارزانیدا کردووە. بەڵام خۆ هێشتا گەلێک زۆر

ماوه بیڵێم. بارزانی وا خەریکە دەمرێ. ئەگەر ڕێی پێ نەدەی بۆ چارەسەری بێتەوە، دەچم هەموو چیرۆکەکە دەگێڕمەوە."

دۆسکی فێڵی دەکرد. دوای دە ساڵ دیمانەیێکی تری لەگەڵدا کرا، لەوێ دانی بەوە دانا کە هیچی تری پێ نەبووە لەوەی کە بە شۆری ڕاگەیاندبوو. لەوەش دڵنیا نەبوو ئاخۆ بارزانی دەسەڵاتی پێی دابوو هەر قسەیەکیش بکا. بەڵام فێڵەکە کاری خۆی کرد.

سۆبەر بە نیگەرانییەوە گوتی: "بووەستە، با لێی ورد بمەوە و پاشان وەڵامت دەدەمەوە." دوای دوو ڕۆژ سۆبەر بەدۆسکیی گوت کە وەزارەتی دەرەوە ڤیزا بۆ بارزانی چا دەکا. با پاسپۆرتی خۆی بنێرێ بۆ باڵیۆزخانەی وڵاتە یەککگرتووەکان لە تاران. دۆسکی پرسی، بەڵام چۆن دەکرێ وا بکەی کە ئێران پاسپۆرت بە بارزانی بدەن؟ سۆبەر وەڵامی داوە و گوتی ئەمە کاری ئێمە نییە. دۆسکی تەقییەوە.

"ئێوە لەلایەنی سیاسییەوە بارزانیتان کوشت. ئاخۆ دەتانەوێ جەستەکەشی بکوژن؟ پیاوەکە نەساغە، پێویستە بۆ چارەسەر بێتە ئێرە. ئەگەر نەهێڵن چارەسەر بکرێ، واتە دەیکوژن. ئەمە هیچ هۆیەکی نییە. پێوەندییەکانتان لەگەڵ ئێرانێ زۆر باشە. خۆ ئەگەر بهێڵن بارزانی بۆ چارەکردن بێتە ئێرە، نە زیان بە ئێوە و نە بە ئێرانێش ناکەوێ."

دۆسکی تێ گەیشت کاریگەری خۆی هەبوو. سۆبەر گوتی: "یەک دوو ڕۆژی تر تەلەفۆنت بۆ دەکەمەوە. دوای چل و هەشت سەعات، دۆسکی سەردانی وەزارەتی دەرەوەی کردەوە. سۆبەر گوتی: "زۆر باشە. پێمان ڕاگەیەنرا کە ئێرانییەکان ڕێگە دەدەن جەنەراڵ بارزانی بڕوا." بەڵام، سۆبەر گوتی – هەندێ مەرەج بۆ مانەوەی بارزانی لە وڵاتە یەککگرتووەکان هەیە. ئەمجارە دەبێ لەسەر گیرفانی خۆی بێت. نابێ نە پێوەندی لەگەڵ میدیادا بکات و نە ڕاگەیاندنی سیاسی بدا. دۆسکی قایل بوو، بەڵێ گوتی ئەویش مەرجی خۆی هەیە؛ ئەمجارەیان بارزانی لە بن کۆنترۆڵی سی ئای ئەیدا نابێ. ئازاد دەبێ و دەتوانێ بۆ هەر کوێ بیەوێ بچێ و کێی بیەوێ، دوور لە ڕۆژنامەوانان، چاوی پێ بکەوێ بتوانێ ببینێ.

سەردانی وڵاتە یەککگرتووەکان دەکرێتەوە

لە حوزەیرانی ١٩٧٦، بۆ جاری دووەم مەلا مستەفا بارزانی لە باڵەفڕگەی جیون ف. کێنیدی لە باڵەفڕەکە دابەزی. دۆسکی کە لە تێرمناڵەکە چاوەڕێی بارزانیی دەکرد، چاوی بەپیاوێکی ئەمەریکایی باڵابەرز کەوت کە خێرا ناسییەوە و زانی ئەفسەرێکی سی ئای ئەی بوو و چاوەڕێی سەرکردەی کوردی دەکرد. کابرا پرۆتستۆی ئەوەی کرد و گوتی ئەو تەنیا بۆ بەخێرهێنانی بارزانی هاتووە چونکە لە پێشترەوە دەیناسی. هەر چۆنێک بێ و هەرچەندە سۆبەر سووریش بوو، بەڵام ئاژانسەکە سەرەتا، لە شوێن هەڵگرتنی بارزانی و لە خەرجیدانەکەشی هەر بەردەوام بوو. کە بارزانی بۆ پشکنین و چارەسەرکردن چووە مایۆ کلینیک، ئەفسەرێکی سی ئای ئەییش لەوێ بوو

کە چووە واشنتۆنیش، ئاژانسەکە سووتێکی جوانی لە شۆرێهام هۆتێل بۆ بەکرێ گرت. ئەوە هەمان سووت بوو کە پێنج ساڵ پێشتر سپیرۆ ئاگنیو لێی میوانداری کرا کاتێک جێگری سەرۆک بوو. سەرەتای ئاب بوو، ئاژانسەکە ئێوارەخوانێکی بەپێزی بۆ بارزانی، لەگەڵ گەورە کەسایەتییەکانی بەڕێوەبەرایەتیی ئۆپەراسیۆنەکان و وەزارەتی دەرەوە، ڕێک خست.

سی ئای ئەی و ساواک، وەک ساڵی پێشتر، هەوڵیان دا بارزانی قایل بکەن دا بۆ ئێران بچێتەوە. ئەمجارە هەر چۆنێک بوو، نکووڵیی کرد. چونکە تا ئەم ڕادەیەش هێشتا هەر بڕوای وابوو لێرە بەجۆرێک لە جۆران دەیتوانی هزری ئەمەریکاییەکان بگۆڕێ و زانیشی لە ئێران هیچی بۆ کورد لە دەست نەدەهات تا بۆیان بکا و ئەو ئاگایە نوژدارییەی لێرەش بۆی دەکرا لە ئێران وەدەستی نەدەکەوت. کە بارزانی نکووڵیی کرد و نەچووەوە ئێران، سی ئای ئەی پارەی لێ بڕی.

دۆسکی خانوویێکی لە گەڕەکێکی لاچەپی جۆرجتاون بۆی دۆزییەوە. بۆ نزیکەی ساڵێک لەوێ مایەوە و پاشان لە پۆتۆماک پەڕییەوە و بۆ ماکلین چوو. بارزانی لە کاتی دیاریکراودا سەردانی مایۆی دەکرد و لە نێوان ئەو سەردانییانەشدا، لە هەردووک نەخۆشخانەی زانکۆی جۆرجتاون و نەخۆشخانەی سیبلی، ڕێدیۆلۆجی و چارەسەری کیمیایی، پێ دەدرا. شێرپەنجەکە لە بەردەست مایەوە و ئەویش کەم و زۆرێک توانی ژیانێکی ئاسایی بەسەر ببا. چاوی بە سینەتۆر جاکسن و پرۆکسمایەر و جۆرج مینی و ئەندامی کۆنگریس ستیفن سۆلارزی نیویۆرک و هی تریش کەوت. هێشتا زۆر لەوە توورە بوو کە وەزارەتی دەرەوە ڕێگەی پێ نەدەدا تا لەناو کۆمەڵدا بەدەر بکەوێ و هەرچەندە ڕۆژنامەنووسان پتر پاڵەپەستۆیان دەکرد بۆ ئەوەی دیمانەیان لەگەڵدا بکا؛ ئەو بەهۆی قەدەغەکردنیەوە توورەتر دەبوو.

لە بەهاری ١٩٧٧، ڕۆبێرتا کۆهێن، بەڕێوەبەری جێبەجێکاری کۆمکاری نێونەتەوەیی بۆ مافەکانی مرۆڤ (ئەو کات تاکە گرووپی دیاری مافەکانی مرۆڤی ئەمەریکایی بوو) بانگهێشتنی بارزانیی بۆ ئۆفیسەکەی خۆی لە نیویۆرک کرد. لەسەر پێشێلکردنی مافی بارزانی بۆ ئەوەی بە ئازادی قسە بکا، کۆهێن لە وەزارەتی دەرەوە توورە بوو. کۆهێن بەڵگەی ئەوە بوو کە حکوومەتی فیدراڵی دەتوانێ دەمی کابرایەکی بیانی بگرێ و نەهێڵێ قسە بکا، بەڵام خۆ ناتوانێ دەمی ئەو بگرێ و نەهێڵێ لەگەڵ ڕۆژنامەوانناندا بدوێ؛ چونکە ئەو خۆی هاووڵاتییەکی ئەمەریکایی بوو. کۆهێن ئەو خەباتکارە کوردە پیرەی هێنا و لە ژووری خۆی بەرانبەر ڕاپۆرتزانانی دانیشاند. داوای لە ڕۆژنامەوانەکان کرد دا پرسیار لە خۆی بکەن و ئەویش لەلای خۆیەوە پرسیارەکانی ئاراستەی بارزانی دەکردنەوە و ئەویش - بەئامادەبوونی ڕاپۆرتزانەکان - وەڵامی کۆهێنی دەداوە. ئەم گاڵتەجاڕییە ناڕەزاییی لەلای وەزارەتی دەرەوە پەیدا کرد، بەڵام لەو دەمی کیسنگەر وەزیری دەرەوە نەما و بەڕێوەبەرایەتییەکی دیموکرات کە دەیگوت پشتیوانیی مافەکانی مرۆڤ دەکا ئۆفیسەکەی وەرگرت. ئیتر بارزانی خەمی سنووربەدەرکردنەوەی نەما.

ئەو پاڵەپەستۆیەی بارزانی کردی، وای لە کۆنگرێس کرد یەک هەزار کوردی عێراقی بەپەنابەر

لە وڵاتە یەکگرتووەکـان وەربگرێ، بەڵام هـەر ئەوەنـدە بوو و چیی تـر نا. هەرچەنـدە زۆر لەوە دڵنیـا بوو کە بتوانێ سیاسـەتی ئەمـەریکا بەرانبـەر بە کورد وەرگەڕێنێتـەوە و وەک جارانی لێ بکاتەوە، بەڵام نە ئەمـەی توانی و نە توانیشـی کێشـەی کـورد لـەناو کارنامـەی وەزارەتی دەرەوە بسـەپێنێ. کورد هـەروەک جاران پشتگوێ خرانەوە و بارزانییش هێشتا پتر پشتگوێ خرا. مۆریس دراپەری بەڕێوەبەری ئۆفـیـسـی وەزارەتی دەرەوە بۆ کـاروباری باکـوری عـەرەبی، تا مـاوەیێک پێـوەندی بەپێشـەوای کورد هـێشـتـەوە. بارزانی کـەیفی بەبایەخی دراپەری دەهـات. بەڵام لە ١٩٨٧، دراپەر بەرز کرایەوە و بووە بریکاری یاریدەری وەزیر و پێوەندییـەکـەی خۆی لـەگەڵ بارزانی بە مێری ئان کەیسی ئەسپارد. کەیسی فەرمانبـەرێکی گەلێک لەو نزمتر بوو. بەڵام ژنایەتیی کـەیسی لە نزماتیی پۆسـتـەکـەی پتر، بارزانیی بێزار کرد. لـەلای ئەو ئەمـە واتای ئەوەی دەدا کە وڵاتە یـەکگرتووەکان چیی تر هـیچ جۆرە بایەخـێک بەو نادا و هـیچـیش بەگرینگی نازانێ. لەگـەڵ دراپەر، هەردەم دانی بەخـۆیدا دەگـرت و باسی بێ ئومـێـدیی خـۆی نەدەکـرد لەبەرئەوەی لە ١٩٧٥ وڵاتە یەکگرتووەکـان پشتگوێی خستبوو. بـەڵام هـەر لە سەرەتا لەگەڵ کەیسی وابوو، تا لە ١٩٧٨، ڕۆژێکیان بەدرەنگەوە، بارزانی تەقییەوە. هەرچی سەبارەت بەو ناپاکییەی کە ناشێ ببووردرێ، لە دڵیدا هەبوو، هەمووی بە ڕووی ئەو ئافرەتە جحێڵەدا هەڵڕشت.

بەبۆچوونـی دۆسکی، بـارزانی فـرە جـار داخی بۆ ئەو مـتـمـانەیە هـەڵکێـشـا کـە بـە وڵاتە یەکگرتووەکانی دابوو. ئـەوە بوو جارێکیـان تێبینیی دا گوتی: "ئەگەر دەمزانی ئەمـەریکا گەلێکی ئاوا تێکەڵاوە، کـە کـەس نازانێ لە کـوێوەڕا هـاتوونە، من هـەرگـیز ئاوام نەدەکرد." جـارێکی تریان پێی گـوت: "چۆن دەکـرا بزانم سـی ئای ئەی بـەشـێکی ئەم نەتـەوەیە نیـیـە و کـۆنگرێس و گـەلی ئەمەریکا زۆر خۆشیان ناوێ؟"

هەر لە ١٩٧٧ەوەڕا تا کـاتی مـردنی لە ١٩٧٩، بارزانی وەبن باری گـرانیی هـەسـتکردن بە سـەرنەکـەتن کـەوتبـوو. گـەلێ جـار گـازاندەی لە خـەڵکانی تر دەکـرد، بەڵام جـاری واش هـەبوو بەرپرسیارییەتییەکی دەخستە ملی خۆیەوە. جارێکیان لە هاوینی ١٩٧٧بوو، کاتێک بارزانی لەگەڵ قـەزاز و دۆسکی و کەریم و جـەمال عـەلدار (نوێنەری پێشـانی لە لەندەن) وێکڕا لە ڕێستۆرانتێکی ڕۆژهـەڵاتی ناوین لە واشنتۆن دی سیدا چێشتیان دەخوارد، پیاوێک لە مێزەکەیان نزیک بووەوە و بە عەرەبی قسەی لەگەڵدا کردن. کابرا پرسی: "ئێوە کوردن، وا نییە؟ من گوێم لێتان بوو بـە کوردی قسـەتان دەکرد." کابرا خۆی بەئاشووری ناساند، کە گەلێکن لە ئەنجامی هەرەسهێنانی شۆڕشی بارزانی، ئـەوانیش هـەندەی کـوردیان چێـشت. بارزانیی نەدەناسی، جـاڕی دا و گـوتی: "دەی پێم بڵێن، چۆن دەبێ ئـەم پیاوە بارزانی کە دەبوو فرە زانا با، چۆن بوو ئەم نەزانییـەی کرد و متمانەی بە شـای ئێران کرد؟" بارزانی مات بوو، کەچی ئەوانی تر بەکابرایان گوت بڕوا بەڕێی خۆیدا. بەڵام لەو دەمـەی چێشتخـانەکـەیان بەجێ دەهێشت، عـەلەمدار تێبینیی کرد کە بارزانی زۆر کپ بوو. عـەلەمدار ویسـتی دڵی بداتـەوە و ئومـێـدی خـواست ئـەو قسـانەی ئاشـوورییەکـە کردی، بێـزاری

نەکردبێ. بەدەنگێک هەر ئەوەتا دەبیستـرا، بارزانی وەڵامی داوە: "نا، ئەوەی کابرا گوتی هەمووی ڕاست بوو. من نەزان بووم. من خۆم فاشل بووم."

هاوەڵە ئەمەریکاییەکانیش هەوڵیان دا بارزانی بحەسێننەوە. وەبیریان هێناوە کە لە ژیانی خۆیدا فرە کاری گرینگی جێبەجێ کردووە. دڵنیایان کردەوە کە هەموو کات وەک پیاوێکی گەورە لە مێژوودا دەمێنێتەوە. بەڵام کە ویستیان بڕوای پێ بێنن تا یاداشتەکانی خۆی بنووسێتەوە، بەتوندی ڕەتی کردەوە. جارێکیان لە وەڵامدا گوتی:"ئەگەر سەرکەوتبام، دەمکرد، بەڵام ژیانی من هەر فەشەل بووە. هیچ نییە کە هێندە بایەخی گێڕانەوەی هەبێ."

شێرپەنجەی بارزانی تا درەنگی ١٩٧٨، هەر لە بن کۆنترۆڵ مایەوە و ئیتر هەینێ دەستی پێ کرد خێرا تەشەنە بکا. تەندروستییەکە خراپتر بوو. لەوە بەدوا لەناو نوێن کەوت و لە کانوونی دووەمی ١٩٧٩، بە باڵەفڕە بۆ مایۆ کلینیک بردرایەوە. کە بارزانی ڕۆیشت، دوکتۆرە نیشتەجێیەکە بە خەمبارییەوە بە دۆسکیی گوت: "وابزانم چیی تر نایبینمەوە."

بارزانی چووەوە ماڵی خۆی لە ماکلین. سەرەتای شوبات بوو، کە زانی دوکتۆرەکان ئیتر هیچیان لە بۆی پێ ناکرێ، بارزانی ڕای گەیاند کە دەیەوێ بگەڕێتەوە و لە خاکی کوردیدا گیان پێشکێش بدا، جا با ئەو خاکە خاکی کوردستانی ئێرانیش بێ. دۆسکیی ڕاسپارد تا گەشتی بە باڵەفڕە بۆ تاران بۆ ڕێک بخات. بەڵام پلانەکە یەکسەر تووشی گرفت هات. کە هێڵە ئاسمانییەکان زانییان بارزانی، لە کاتی گەشتەکەیدا، پێویستی بەسلندەری ئۆکسجینەوە هەیە، داوای ڕاپۆرتی دوکتۆریان لێی کرد تا بڵێ تەندروستیی هێندە باشە دەتوانێ لە گەشتەکەی بە سەلامەتی بگاتەوە جێ. دۆسکی ویستی باڵەفڕەیێکی تایبەتی بۆی بگرێ، بەڵام دەرچوو نرخەکەی ئێجگار گرانە.

بارزانی هێشتا هەر لە ماڵەکەی خۆی لە ماکلین بوو کە لە دواین هەفتەی شبات، باسکی ڕاستەی بەئاستێکی ترسناک و پڕ ژان ئاوسا و وەک دەفەی لێ هات. ئیدریس و دۆسکی و موحسین دزەیی (دڵسۆزی دێرینی بارزانی) زۆریان لێی کرد دا بچێتە نەخۆشخانە، بەڵام بارزانی نکووڵیی لە ئامۆژگارییەکەیان کرد. گوتی: "نەشێن هیچم بۆ بکەن." بەڵام دوکتۆرێکی بۆ بانگ کرا. بە ئامۆژگاریی ئەو کە دەکرا باسکەکەی وشک بکرێتەوە بۆ ئەوەی ئەستوورییەکەی نەهێڵێ و ژانەکەی بشکێ، بارزانی قایل بوو و چووە نەخۆشخانەی زانکۆی جۆرجتاون. دۆسکی و فەرهادی کوڕەزای بارزانی، لە سەعاتی ٧ی بەیانی تا ٧ی ئێوارە لای بارزانی دەمانەوە و ئیدریس و موحسین دزەییش نۆبەتی شەو دەمانەوە. لە دەرپێکی ئاداردا، تەندروستیی بارزانی هەندە باش بوو کە دوکتۆرەکانی پەیمانیان دا کە بەڵگەی گەشتی بۆ ئێران بۆ دەربکەن.

کە دۆسکی و فەرهاد بارزانی لە بەیانیی ڕۆژی ٣ی ئاداری ١٩٧٩ گەیشتنە نەخۆشخانەکە، دیتیان بارزانی زۆر باشتر بووە. ئاگای لە خۆی بوو قسەی دەکرد و چ ئازاریشی نەبوو. ڕۆژەکە بەبێ هیچ ڕووداوێک ڕۆیشت. لە نزیکی سەعات پێنجی ئێوارە بارزانی خواستی لە قەرەوێڵەکەی هەڵی ستێننەوە و بیبەن لەسەر کورسییە باسکدارەکەی ژوورەوەی، دابنیشێن. نە دۆسکی و نە

فەرهادیش هیچ شتێکی نائاساییان لەمەدا نەدیت. پێشتر چەند جار وایان بۆی کردبوو. دۆسکی کورسییە باسکدارەکەی بۆ نزیک قەرەوێڵەکە پاڵ دا و فەرهادیش، ئەو گەنجە تێک چەقیوە بەهێزە، دەستێکی خێواندە بن پشتی باپیری و ئەوەکەی تری خستە بن قاچەکانیەوە. زووتر ئەم کارەی کردبوو. بەڵام هەرکە فەرهاد دەستی پێ کرد باپیرەی هەڵگرێ، حەپەسا کە دیتی سوورێکی تاریک هەڵگەڕا. یەکسەر پیرەمێردەکەی لەسەر نوێنەکە داناوە. بارزانی دەمێک پشووی دا و ئینجا پاشان فەرمانی بە کوڕەزاکەی دا دووبارە هەوڵ بداتەوە. فەرهاد هەستی کرد ڕاست نییە ئەمە دووبارە بکاتەوە. وەلێ بەفەرمانی کرد، چونکە ئاوا پەروەردە کراوە کە هەرگیز فەرمانی باپیرەی نەشکێنێ.

هەرکە فەرهاد بۆ جاری دووەم بەرزی کردەوە، بارزانی سوور هەڵگەڕا. سەری بۆ سەرەوە چوو و پاشان بە لایەکیدا شۆڕ بووەوە. دۆسکی خێرا بانگی سستەرێکی کرد و بەچەند خولەکێکیش دوکتۆرێک هات. دووپاتی کردەوە کە مەلا مستەفا بارزانی گیانی سپاردبوو.

فەرهاد دەسکی تەلەفۆنەکەی تەنیشت قەرەوێڵەی باپیرەی گرت و دەستی پێ کرد ژمارەی ئیدریسی مامی لە ماڵەوە لە ماکلینز لێ بدا. ژمارەکەی بەچاکی دەزانی. بەڵام لەم دەمە، نەشیا وەبیری بێتەوە. تەلەفۆنەکەی داناوە. هەوڵی دا دان بەخۆیدا بگرێ. دووبارە ژمارەکەی لێ داوە. بەڵام تەنیا چەند ڕەنووسێکی وەبیر دەهاتەوە. لە کۆتاییدا، دۆسکی ژمارەکەی بۆ گوت و فەرهادیش لێی دا تا تەلەفۆنەکەی بۆ کرا.

تەرمەکە بۆ پرسەخانەیەک برا لە واشنتۆن. ڕۆژی دواتر سەدان کورد لە ژووری چاوەڕوانیدا، کەڵەکەیان کرد بۆ ئەوەی بۆ دوایین جار ڕێز و نەوازیی خۆیان بۆ سەرکردە نەمرەکەیان دەربڕن. لە ٥ی ئاداری ١٩٧٩، تەرمی بارزانی لە ناوەندی کابینەیەکی پلە یەک، لە باڵەفڕەیێکی بۆینگی ٧٤٧ی هێڵی ئاسمانیی ئێران، داندرا. ئیدریس بارزانی و فەرهاد بارزانی و موحسین دزەیی و محەمەد دۆسکی، بە درێژاییی ئەو سەفەرە دوورەی بۆ ئێران، لە تەکیەوە دانیشتن.

بەیانیی ڕۆژی پاشتر، لە تاران، تەرمەکە و هاوگەشتەکانی بە هێلیکۆپتەرێکی سەربازیی ئێرانی، بۆ شارێکی بچووکی ڕۆئاوای مەهابادی کوردستانی ئێرانی نزیکی سنووری عێراق، گوازرایەوە. حەشاماتێکی بێ هەژمار کە فەرهاد بارزانی هەرگیز لە تەمەنی خۆیدا نەیدیتبوو، بۆ دوا جار، بەخێرهاتنەوەی مستەفا بارزانییان دەکردەوە. پیاوان گریان و چەکەکانیان بەرەو ئاسمان، ئاگر دا. ئافرەتانیش ڕۆڕۆیان بوو. حوزنی گەلێکی دان پێدانەندراو شەپۆلی دا؛ لە دەشت و دەر و شاخەکانی کوردیدا دەنگی دایەوە.

کە مرد، چاو لە هەڵەکانی پۆشرا. مستەفا بارزانی هەرگیز هەرەسی نەبووە، بگرە هەر ئەو پاڵەوانە بووە کە لە هەموو ژیانی هەر وا بوو، مەزنترین مەزن بووە کە کورد هەرگیز ناسیبێتی. ڕۆژی ٦ی ئادار، چوار ڕۆژی کەم بوو لەو ڕۆژەی حەمەڕەزا شا پەهلەوی لە باڵەفڕەکەی دابەزی کە لە جەزایر دەگەڕایەوە و ئەو فەرمانانەی دا کە بارزانی و گەلەکەی وێران کردن و ڕەوانی

مۆڵگەکانی کردن. ئەمەش تەنیا چەند هەفتەیەک پاشتر بوو کە حەمەڕەزا پەهلەوی لە عەرشەکەی دەرکرا و گەلەکەی وەبەر ڕق و بەر نەفرینیان دا.

نامەی کیسنگەر بۆ بارزانی

فایلە تایبەتەکەی محەمەد دۆسکیی نوێنەری پارتی دیموکراتی کوردستان لە واشنتۆن، لە ساڵانی ١٩٧٠کاندا، ئەم (پەڕە بێ لاپەڕە)ی پێوەندیکردنێک کە لەسەر لاپەڕەی فەرمی نەنووسراوە و کەمترین پێناسەی تێدایە (سڵاوەکە هیچ ناوی لەسەر نییە، بنێرەکە تەنیا سەرە پیتی ناوی خۆی لێ داوە)، باوڕ دەکەین کە نامەیەکی ڕەسەن بێ ، لە وەزیری دەرەوە هێنری کیسنگەرە بۆ مستەفا بارزانی نووسراوە و لە ڕێگەی کەناڵەکانی سی ئای ئەیەوە گەیەندراوە.

٢٢ شوبات ١٩٧٥

ئازیزەکەم جەنەراڵ:

زۆرم پێ خۆش بوو کە پەیامەکەی ٢٢ی کانوونی دووەمی ١٩٧٥م وەرگرت. دەمەوێ ئەوە بزانی ئێمە چەند ڕیزی خۆت و گەلەکەت و ئەو کۆششە ئازایانە دەگرین کە دەیانکەیت. ئەو گرفتانەی بەرۆکی تۆیان گرتووە، ترسناکن. کە هەڵسەنگاندنەکەی باری سەربازی و سیاسیی تۆم خوێندەوە، زۆر ڕێزم گرت. دەشێ دڵنیاتان بکەمەوە کە بەهۆی ئەو گرینگییەی بەنامەکانی ئێوەی دەدەین، هەرە باشترین بایەخ لەلایەنی بەرزترین ئاستی حکوومەتی وڵاتە یەکگرتووەکانەوە وەردەگرێ.

ئەگەر ویستتان نوێنەرێکی باوەڕپێکراو بۆ واشنتۆن ڕەوان بکەن تا زانیاریی پتر لەبارەی دۆخەکەوە بە حکوومەتی وڵاتە یەکگرتووەکان بدا، ئێمە شانازی دەکەین و شادمانیش دەبین پێشوازیی لێ بکەین. بڕوام هەیە وەزیر گرینگییەکی دیاری بەپاراستنی ئەو توانستە داوە کە کردوومانە و ئێستاش هەر دەیکەین؛ تەنیا لە بری ئەم هۆیە - سەرباری بایەخدانمان بە سەلامەتیتان - کە دوودڵم پێشنیازی کۆبوونەوەیەکتان لێرە لەگەڵتان بکەم. ئومێد دەکەم هەواڵتان بزانم.

هیوای چاکیتان و ڕێز و نەوازشم قەبووڵ بفەرموون.

هـ. ک.

سەرچاوە:

The Middle East Quarterly, June 1994. Volume 1: Number 2

حاجی قادری کۆیی و دڵداری

مەسعوود محەمەد(*)

بە پێی باس و خواسێك کە سابڵاغ بە ئێمەی راگەیاندووە حاجی سەردەمێك لەوێ ماوەتەوە. لەو ماوەیەدا بەینێك لە مزگەوتی رۆستەم بەگ لای (مەلا حسێن)ی خوێندووە، مەلا حوسێنیش هەر بە مزگەوتەکەوە هەڵدراوەتەوە و گوتراوە مەلا حوسێنی مزگەوتی رۆستەم بەگ. چەند دێرە شیعرێکی لە

(*) چەند لاپەڕەیەکە لەبەرگی دووەمی کتێبی حاجی قادری کۆیی هاتووەتە وەرگرتن.

دیوارێکی مزگەوتەکە نووسیبووەوە، هەر مابووەوە تا لەو ساڵانەی دواییدا ژێر سواغی سپیکاری کەوتووە. بێگومان کەمتەرخەمی و بێ پەرۆشی نەبا دەبوا نووسینەکە وەك خۆی بهێڵرێتەوە لە ناو سپیکارییەکەدا و ببێتە میراتێکی مێژوویی و ئەدەبی و نەتەوایەتیی زۆر نرخدار. ناشزانم برە شیعرەکە هەڵبەستی خۆی بووە یا شیعری شاعیرێکی تر بووە و کەوتۆتە بەر دڵی و کردووەتی بە مەشقی سەر دیوار. کارێکی وەك ئەمە لە مزگەوتێکی کۆیەشدا کرا بە نیسبەت برایێکی حاجی قادرەوە کە (کەیفی جوانڕۆیی)یە. بۆ خۆم دیتبووم لە دیوارێکی هەیوانی مزگەوتی حاجی مەلا عومەر لە کۆیێ بە خەتێکی زۆر خۆش رستەی (عزّ من قنع و ذل من طمع) نووسرابوو. دەماودەم لە پێشینانەوە دەگوترا خەتەکە هی (کەیفی)یە. ئەم گوتەیەش جێی گومان لێکردن نییە، چونکە هەروەك هۆیەکی تایبەتی نییە بۆ گومان لێکردنی بەڵگەش هەیە پاڵپشتیی بکا و راستبوونی بسەپێنێ، لە ناو کەوانەی یەك لە دوو پیتە (ع)ەکان کە بە خەتی گەورە نووسرابوو چوارینەیێکی فارسیی خەت خۆش هەبوو بە نووسینێکی ورد لێرەدا تۆماری دەکەم:

نـــوشتـــم ایـــن بـــرایـــن ایـــوان خـــانـــه
بـــمـــــانـــــد از مـــــن مسکـــیـــن نشانـــه
اگـــر گـــویـــنـــد ایـــن مسکـــیـــن کـــجـــا رفت
بـــگـــو بـــگـــریـــخت از جـــور زمـــانـــه

واتای چوارینەکە کەوا لێرەدا دەینووسم:

ئـەمـەم نـووسی لـە هـەیوانی ئـەم خـانـەیـە
تـا لـە مـنـی مسکینـەوە بـە نیشانـە بمێنێ
ئـەگـەر بـڵـێن ئـەم مسکـینـە بۆ کوێ چوو
بـڵــێ لــە بــەر ستــەمــی رۆژگــار هــەڵات

بە تەواوی لەگەڵ ئەو بەسەرهاتە بێگومانە دەگونجێ کە هۆی دەرچوونی کەیفی بووە لە کۆیێ. کە وا بێ لەم چوارینەیەدا سێ شایەد کۆ دەبنەوە بۆ ساغکردنەوەی هەڵبەستیان لە لایەن (کەیفی)یەوە:

یەکەمیان خەتخۆشی: کەیفی ناوبانگی هەیە لە خەتخۆشیدا.

دووەمیان بوێژی: کەیفی لە ریزی هەرە پێشەوەی بوێژانی کوردەوە دێ.

سێیەمیان، هەڵاتن لە دەست جەوری زەمانە: کەیفی لەوانەیە ببێتە نموونەی غەدر لێکراوی.

کە ئەم سێ شایەدە وەك کۆڵەگە خۆ بدەنە بەر گوتەی دەماودەم چ درزێك نامێنێتەوە ترووسکەی گومانی لێوە بدیترێ.

ئـەم خـەت و نـووسینـە و چـوارینـەیـەی کـەیـفیش وەك نـووسینـەکەی حـاجی کـەوتـە ژێر سواغی سپیکارییەوە. بەڵام خۆ و تالع چوارینەکە ئەزبەر کرابوو بەر لە ونبوونی. من لە رێی مەلا ئەمین یومنی خەتخۆشەوە چوارینەکەم پێ گەیشت، کە خۆی کۆییە و ئاوارە بووە و ئێستا لە بەغدا نیشیەجێیە. خوا

لێخۆشبووی مامۆستا (صابر اسماعیل) کردی بە دیاری بۆم.

لە دیوانەکەی حاجی، قەسیدە مەدحی خێوەتی قەرەنی ئاغا یەکێکە لە چەند سەرچاوەیێکی کەم و تاریك کە بە هێما شتێك راگەیەنن لە خەتی بزووتنەوەی حاجی لە کوردستانی ئێراندا. با بزانین چۆن!

لە خوێنەر داوا دەکەم وەك من سرنجی وردی خۆی بداتە ئەم بەیتە:

هەروەك ئەلفی جانە ستوونی لە سکووندا
نەك تابیعی غەیرە و (متحرك) وەکوو (همزە)

دەزانین لە عەرەبیدا کە پیتی ئەلف بزووت دەبێتە هەمزە. لێرەدا کارمان هەر لەگەڵ ئەلف و هەمزەدا هەیە، وردەکاریی تری شیعرەکە جێگەی تایبەتی و کاتی لەبارتری هەیە. کەواتە بەوەندە ئیکتفا دەکەین کە بڵێین ستوونەکانی خێوەتەکە وەك ئەلفە کە لە وشەی (جان)دا وەستاوە سکوونی بەستووە و نابزوێ، خۆ (متحرك – بزۆ) نییە وەکو (همزە) کە سکوونی بۆ نییە و هەر دەمە لەسەر بارێکە. لەم رواڵەتەدا (توریە)یێك هەیە بێ دەلالەت نییە لە رووی دروستکردنی شێوە خەتێکی گەشت و هاموشۆی حاجی. دەزانین ئەوسا لە کوردستانی ئێراندا سەرەك عەشیرەتی (مەنگوڕ) هەمزاغا بووە. بێگومان لە لایەن ناوبانگ و دەسەڵاتی عەشیرەتییەوە هاوتای سەرۆکانی پیران و مامەش و عەشیرەتەکانی ئەو هەرێمەی کوردستانی ئێران بووە. لەم بەیتەدا حاجی قادر کە سکوونیی ئەلف دێنێ بە مەدح و بزۆزیی (هەمزە) دێنێ بە زەم، لە ژێر پەردەی (توریە)دا هەمزاغا دەشکێنێ بۆ مەدحکراوەکەی خۆی. من لەمەوە بیرم بۆ هەندێ دەڕوا کە وا حاجی لە گەشتی گەڕانەوەیدا ئەم قەسیدەی هەڵبەستبێ، واتە دڵنیا بووە لەوە جارێکی تر رێی بەو هەرێمانە ناکەوێ کە دەسەلاتێکی هەمزاغای مەنگوڕی تێدابێ، دەنا حاجی لەوە زیرەکترە یەکەم سەلاموعەلێکی لە کوردستانی ئێران بە نانەوەی بنیادی ناکۆکی بێ لەگەڵ میرێکی وەکو هەمزاغادا. خۆ ناشچێتە عەقڵەوە بگوترێ رەنگە حاجی لەسەرەتای چوونیەوە بۆ کوردستانی ئێران بڕیاری دابێ هەرگیز بە مەنگوڕایەتیدا گوزەر نەکا یا لێی نەمێنێتەوە.

جگە لەو تێبینییەی ناڕەزاییی هەمزاغا، قەسیدەکە بۆ خۆی خەریکی مەبەسێکی وابووە باوکی گوڵێ لە حاجی ناڕەزا بکا هەرچەند لەسەر بناخەی مەدحیشەوە هەڵستابێ چونکە لێتەوە دیارە، حاجی زیاتر لە مەدحی بنە و بارەگەی (شاهەنشەهی ئەرز) بە خەیاڵ و شێوە شیرینەکانی (گوڵێ)وە خەریکە و نامە و راسپاردەی خولیایی بۆ ئەو دەنێرێ. وا پێ دەچێ نازداریی کیژەکە وەها هەستی حاجیی جووڵاندبێ گەلێك بەولای مەدحی سادەوەی بردبێ تا گەیاندووەتی بەوە تەما و حەزی خۆی بە پێ دزیلکە گەیاندووەتە پەرژینی دەوری گوڵ و گوڵزار و ئاڵووالای قەد و بالای گوڵێ. لەم تێبینییەشەوە هەر ئەوە دێتە دڵانەوە کە قەسیدەکەی دوای جێهێشتنی کوردستانی ئێران دانابێ نەك لە سەرەتای چوونی بۆ ئەودیو یا لەو کاتانەدا کە لەوێی خوێندووە. کە ئەم تێبینییانە بەهەند هەڵگرین و بڕیار بدەین لە دەمی هاتنەوەی بۆ کوردستانی عیراق مەدحەکەی هەڵبەستووە دەرحاڵ خزمایەتیی ئەویش لەگەڵ مەدحەکەی ئەمین ئاغا دێتە بەرچاو، لە رووی لە یەکترنێزیکیی کاتی هەڵبەستنی هەردوویانەوە، چونکە وەك گوتمان مەدحەکەی ئەمین ئاغای لە دەمی هاتنەوەی بۆ کۆیێ داناوە، باوەڕ دەکەم هەر لە

ڕێی گەڕانەوەی بەرەو کۆیێ لە هەڵبەستنی بووبێتەوە تا بەڕاستی ببێتە دیاریی سەفەر. کە قەسیدەکان بەیەکدی بگری هێز و نەفەسی هەردوویان وەك هێز و نەفەسی یەك تەمەن دێنە بەر هەستی سرنجدەرەوە.

بەیتێکی تریش لە بەیتەکانی قەسیدەکە ئەوە رادەگەیەنێ کەوا حاجی دوای دوورکەوتنەوەی لە لاجان بڕە شیعرەکەی هەڵبەستووە، واتە سەرەڕای گەڕانەوەی بۆ کۆیێ کە قەڵغانێکی پارێزگارییە بۆ حاجی، قەڵغانێکی تریشی لەوەدا دیوە کە لە دووری لاجانێوە دەردی دڵی خۆی گوتووەتەوە.

هەر لێرە هەتا دەشتی بەهەشت ئاینی لاجان
ئاهیستە بڕۆ نەك وەکو دێوانەیی هەرزە

دیارە (ئێرە) شوێنێکی دەرەوەی لاجان رادەگەیەنێ. هەرچەند نەشزانین ئەو شوێنە کوێیە لە خۆوە دیاردەکەوێ دەبێ شوێنێك بێ لە بەینی لاجان و کۆیێ، چونکە گوتمان لە گەڕانەوەی بەرەو کۆیێ شیعرەکەی هەڵبەستووە. وەك بڵێی، حاجی قادر، دوای دیتنی گوڵێ و ورووژانی پەپوولەکانی خولیای بە رەنگ و بێنی ئەم گوڵە گەشە، هەر لە هەمان وەزعی پڕجۆش و فڕکەی خوێنی، جەزبە و تاسە و پەرۆشی خۆی بە گەرم و گوڕی لە بورکانی دەروونیەوە هەڵێنجاوەتە ناو تاوەی ئەو هەڵبەستەوە. لەوە بەولاوە دوای دانانی هەڵبەستەکە چ راستییێکی زانراو نییە تێمان بگەیەنێ ئاخۆ حاجی شیعرەکەی ناردووە بۆ لاجان بە ئومێدی هاتنەوەی گوتە و وەرامێك لەوێوە یاخود وەك هەموو هەڵبەستێکی بێ ئامانج خستووەتییە سەر زار و زمانانەوە..! بۆرە حیکایەتێك هەیە دەڵێ کە شیعرەکان گەیشتوونە قەرەنی ئاغا گوتووەتی ئەگەر (گوڵێی) لێ داخوازی کردبام پێم دەدا، گۆیا قسەکەش گەیشتووەتەوە حاجی ئەویش گوتووەتی بە کام ماڵ و حاڵ و وەزعی لەبارمەوە داخوازیی گوڵێ بکەم! هەرچۆنێك بێ کاتێك حاجی شیعرەکانی داناون چ مەعلووم نەبووە خاوەنی گوڵێ چۆنیان پێشوازی لێ دەکا تاکو حاجی بە ئومێدی رەزامەندیی ئەوەوە لە لاجان وەستابێ. نەخێر بێگومان لە دەرەوەی لاجانێ ئەو شیعرانە هەڵبەستراون ئیتر هەناردرابێ بۆ لاجان بە دەم ئومێدێکی شلۆقەوە یاخود لای حاجی لەسەر پەڕەکاغەزێك هەناسەی حەسرەتی بە خامۆشی هەڵێنابێ. لە نێوان هەموو ئیحتیمالاندا دڵی من بۆ ئەوە دەچێ حاجی چ ئومێدێکی بە گوڵێ نەبووە لەو هەڵبەستەدا، چ ئومێدێکی هەبا دەبوا ڕێگەییێکی تر بگرێتە بەر نەك هەڵبەستەکە بکاتە لەمپەرێکی گەورە لە پێش خۆیدا چونکە لە شیعری وەها بێ پەردەی پڕ لە وەسفی جوانی دەوەشێتەوە کە نیمچە ئومێدێکیش هەبێ لە ناوی ببا. ئەم هەڵبەستە هەرگیز نابێتە خوازبێنیکەر و بەربووك.

داستانی (گوڵێ) هەرچەند ئەویش سەرەتا و ئەنجام و کەین و بەینی بێ سەروشوێن بمێنێتەوە وەك داستانی دڵدارییەکەی حاجی لە سابلاغ، تیشکێك دەداتەوە بۆ ناو دەروونی (عاطفی) حاجی قادر و لە گەشتی ناو ئەو دەروونەدا شوێن هەنگاوان روون دەکاتەوە. جگە لەمەش چەند پەیامێك لەسەر و کاری حاجییەوە رادەگەیەنێ وەك ئیشارەکانی (بێتەل)، دەبێ وەربگیرێن و تەرجەمە بکرێنەوە بۆ سەر وتووێژی زمانی خۆمان.

یەکێك لەو ڕاگەیاندنانە دیارکردنی ساڵی دانانی شیعرەکانە:

بە پێی ئەوە کە حاجی لە سەفەری بەرەو گەرمێن و هاتنەوەی بۆ کویێ و ئەڵوەدای دواجار لە کوردستانی ئێران شیعرەکانی دانابن دەبێ لە ١٢٧٧ ئەو دانانە کرابێ چونکە پێشتر بە وردبوونەوەیێکی درێژەدار ئەو لایەنەمان مەیلە و ساغ کردەوە کەوا حاجی، بە پێی نووسینەکانی سەر سیوطی، بەر لەو ساڵەدا رووەو گەرمێن نەبووەتەوە. کە ئەم لێکدانەوەیە ڕاست بێ خەیمەی دەشتی لاجان بە خاوەنیەوە و بە گوڵ و گوڵاڵەی گیا و ئادەمیەوە دەبنە یەکێك لە کێلەڕێ[٣٢] هەرە دیارەکانی ڕێبازی فراژیبوون و (تکامل)ی بەهرە و هونەری شاعیریەتی حاجی کەوا، لەبەر زێدە دیاربوونی، گڵۆپی ڕەنگاوڕەنگیشی بەسەرەوەیە بۆ ڕێنومایی گەشتەوەر و جەلای چاوی سرنجدەران.

ڕاگەیاندنی تری ئەمەیە کە دەبێ لە بەهاردا وەیا دەمەو هاوین ئەو قەسیدەیە دانرابێ چونکە دەشتی لاجان لە بەهاردا خێوەت و ڕەشماڵی تێدا هەڵدەدرێ. پێ دەچێ حاجی لە دوا بەهاری مانەوەی لە کوردستانی ئێراندا بە نیازی گەڕانەوە بۆ کوردستانی عیراق هاتبێتە لاجان و ئەوەندەی تێدا مابێتەوە سرنج لە (خەیمەی شاهەنشەهی ئەرز) بگرێ و لە ڕێکەوتنێکدا گوڵێ ببینێ. ئەگەر ڕاست بێ خاوەنی گوڵێ گوتبێتی (لێم داخوازی بکا پێی دەدەم) دەبێ حاجی ئەوەندە لای مابێتەوە بایی ناسینی حاجیی کردبێ تا ئەوەی بە زاوای خۆی قبووڵ بکا.

ڕاگەیاندنی سێیەم ئەوەیە کە گەڕانەوەی حاجی بە لاجان و باڵەکەتیدا بەرەو کۆیێ مەیلێکی حاجی بۆ گەڕان بەدەستەوە دەدا، چونکە مەعلوومان کرد لە هەوەڵەوە حاجی لە باڵەکەتیەوە ڕۆیی بۆ دیوی ئێران، کەواتە لە سەرەتاوە ڕابواردن و خوێندن و گوزەرانی لە شوێنی وەك لاجان و وڵاتی سابلاغدا کردووە ئەوجار چووە بۆ لای بانە و دەوروبەری بێتووش و بەینێکی خوێندن تێدا کردوون، دیسانەوە سەرلەنوێ تی هەڵکشیوەتەوە بۆ لای سابلاغ و لەوێوە دواجار بە لاجانێدا بەرەو باڵەکەتی و کۆیێ بووەتەوە. کە ئەمە خەتی گوزەری حاجی بێ لە گەشتی خوێندنی دیارە لەو چەند ساڵانەدا تا ئەو هەموو دەشت و دەرەی کوتاوەتەوە و بە زاراوەی فەلاحان دووگاسنی کردوون وردە سەفەری خوێندنی کورتیلەی لە دێ و قەسەبچەکاندا کردووە و جێگۆڕکێی تێدا کردوون. تێکڕای ئەم گەشت و گەڕانە نەخشەی ڕووپێوێکی ئەوەندە پان دەگرێتەوە بە بزووتنەوەی زۆر و جێگۆڕکێ نەبێ دووجارپێو ناکرێ.

ڕاگەیاندنی چوارەم بەڕاست دەرهێنانی ئەو گوتەیە کە دەڵێ حاجی دوای گەڕانەوەی لە کوردستانی ئێرانەوە ماوەیێك لە باڵەك ماوەتەوە ئەوجا هاتووەتەوە کۆیێ. هاتنەوەی بۆ باڵەك، وشەی لاجان ڕای دەگەیەنێ چونکی ڕێگا لە لاجانێوە بەرەو کوردستانی عیراق دێتەوە باڵەك، بەڵام ماوەیێك مانەوەی لە باڵەکەتی لەوەڕا دەفامرێتەوە کە وا دەبێ دەمەو هاوین هاتبێتە ئەو ناوە و کژی گەرمای لێ ڕابواردبێ و دەمەو پایز سەرەو ژێر بووبێتەوە بۆ کۆیێ. ئەگەر مانەوەی هاوینێك بایی بەڕاست گێڕانی گوتەکە بکا کە دەڵێ (بەینێك ماوەتەوە) ئەوە هاوینەکی تەواومان بە دەستەوەیە، خۆ ئەگەر گوتەکە لە هاوینێك پتر بگرێتەوە دەبێ بە دوا بەڵگەی تردا بگەڕێین یاخود بێ بەڵگە بڵێین گوتەکە لەوەشدا ڕاست دەکا، ئەوساش

(٣٢) کێلەڕێ: علامة الطريق، limestone. لە کوردیدا دەگوترێ کێلە قەبر بە قیاس لەو دەشێ بڵێین کێلەڕێ.

نازانین چەندی تر بخەینە سەر کڵی هاوین... دەبێ ئاگاداری ئەوەش بین کە درێژەمان دا بە ئیحتیمالی زۆر مانەوەی حاجی لە باڵەکەتی تووشی گرفتێك دێین لەوەدا کە چی ئەوتۆ نامێنێتەوە لە کاتی مانەوەی حاجی لە کۆیێ بەشی ئەو رووداو و کەین و بەینانە بکا کە وا بەر لە سەفەری بۆ تورکیا بەرەنگاری بوون. وا دەزانم تاکە هاوینێك لە هەموو ماوەیێك بێ رەخنەترە کە دەلالەتی حاڵ و گوتەی دەماودەمیشی لێ رازی بێ و گرفتی تازەش دروست نەکا.

راگەیاندنەکانی هەموویان کاری لێکدانەوەن وەنییە شاید و بەڵگەی مادیی بێ دەمەتەقە بیانسەپێنێ، بەڵام لەگەڵ بەسەرهاتی زانراوی حاجی و هێمای شیعر و نووسینەکانی زۆر رێك دێن و دەگونجێن، واتە ئەگەر ئەو راگەیاندنانەی تازە ختسمانە پێش چاو، رووداوی راستەقینە بن چ بەرهەڵستێك نابێ نە لە سەرچاوەی نووسراو و نە لە گوتەی دەماودەمەوە لەقیان بکا. بە هەمەحاڵ حاجی چووە بۆ کوردستانی ئێران، تێیدا گەڕاوە، خوێندنی لێ کردووە، چەند ساڵێك لێی ماوەتەوە، گوڵێی دیوە و گەڕاوەتەوە بەرەو کۆیێ.. ئەمانە بوون و دەبێ بە شێوەیێك و یەك لەدوایەك روویان دابێ، هەڵبەت ئەو شێوەیە و هاتنی یەك بەدوایەکدا تا لەگەڵ گوتەی دەماودەم و هێمای نووسین و راگەیاندنی حاڵ گونجاوتر بێ پتر دەچێتە دڵەوە. تا ئەوەی منیش بتوانم رووداوی نامەعلووم لەگەڵ نووسینی بەرچاو و گوتەی مەعلووم بگونجێنم هەر هێندەم بۆ دەکرێ کەوا لەو رووپەڕانەدا دەیخوێنیتەوە. لەوانە بوو ئەگەر ماوەی زیاترم هەبا بۆ لێکدانەوە و بەیەکدی گرتن و بەراوردکردن و وەدەست هێنانی خەبەراتی تازە، بتوانم رووپێوێکی بەرفرەوانتر روون کەمەوە لە تێکرای رووپەڕەکانی تاریکی ژیانی حاجی لە دیوی کوردستانی ئێراندا. لەو باوەڕەدام وردبوونەوەی نەفەسدرێژ لە پەراوێزەکانی سیوطی و راگرتنیان لەبەر ئاوێنەی ئەو شیعرانەی کە لە تەمەنی گەنجایەتی و دەوری فەقێیەتی دەوەشێنەوە رۆشنەی ناوناوە دەکەنەوە بەسەر رێبازی حاجیدا و شوێن پێی لێرە و لەوێ هەڵدەگرن. بەڵام جارێ ئەم کارە ئاواتێکە و نەڕواوە.

ئەم قەسیدەیەی (خەیمەی شاهەنشەهی ئەرز) کە هێندە پڕ دەلالەت بێ مافی ئەوەی هەیە بەیتەکانی بخەینەوە جێی خۆیان و دەستبژارێك بکەین لەو تێکەڵ پێکەڵییەی کەوتووەتە نێویانەوە لە ئەنجامی نووسینەوەیان و بەوەدا ریز و رچەی داڕشتنی قەسیدەکە لەگەڵ زنجیرەی واتای بەیتەکانی بکەینەوە خزمی یەکتر. لە یەکەم نیگاوە دەردەکەوێ جێگەی بەشی زۆری بەیتەکانی گۆڕاوە و خوار و ژووریان پێ کراوە.. لەوەش زیاتری بەسەرهاتووە، هەندێکی لێ قرتاوە و کەل بووە. لێرەدا قسەم لەگەڵ ئەو قەسیدەیەیە کە لە دیوانەکەی چاپی هەولێر ساڵی ١٩٦٩دا دەیخوێنیەوە، چ گلەییش ناهێنمە سەر چاپەکە و خاوەنەکەی چونکە ئەو وەك وەری گرتووە وای چاپ کردووە. بۆ راستکردنەوەی ریزی بەیتەکان لە پێشەوە پێشنیاری شاعیرێکی مەشوور و لێسەلمێنراوی کوردی ئێمڕۆ پێشکەش دەکەم کە مامۆستا هێمنە. بە پێی باوەڕی ئەو راستیی ریزی بەیتەکان دەبێ بەم جۆرە بێ:

ئەم خەیمە کە شەمسیەی شاهەنشەهی ئەرزە
تا چادری نیلوفەری سەر تەپڵەکی بەرزە

ئـەتـنـابـی وەکـوو تـوولـی ئـەمـەل لا مـوتـەنـاهـی
ئـەوتـادی وەکـو کـێوی ئـوحـود مـەرکـەزی فـەیـزە

سەقـفـی وەکـوو گـەردوونـە شکـافـی وەکـوو ئـەنجوم
پـەردەی وەکـوو ئـەدواری سەمـا ئـەتڵـەسی سەوزە

هـەر وەك ئـەلـیـفـی جـانـە سـتـوونـی لـە سکـووندا
نـەك تـابـیـعـی غـەیرە و مـوتـەحـەریك وەکوو هـەمزە

ئەوسافی وەکوو خەتی دوو زولفە لە چەپ و راست
وەك مـاری مـوتـەلسەم کـە تـەلسمـی سەری کـەنـزە

وەسفـی چ بـکـەم نـێوەنـی گـوڵ یـا بـنـی سونـبـوڵ
شایستـە سەنـاخـوانـیـی بـکـەم هـەر وەکـوو فـەرزە

لای ژووری سەمەن نیوەنی گوڵ دامەنی سونبوڵ
لـەو سورەت و مـەعـنـایـە کە سەد جەنـنـەتی لەغزە

فـیـلـجـوملـە وەکوو خـاڵی روخـی دلبـەری حـاجـی
دڵـپـەسـتـە دەسا بـادی سەبـا هـەسـتـە مـەلـەرزە

هـەر لـێرە هـەتـا دەشتـی بـەهـەشت ئـایـنـی لاجـان
ئـاهـیـسـتـە بـڕۆ نـەك وەکـوو دیـوانـەیـی هـەرزە

تـا داخـیـلـی خـەلـوەت دەبـی ئـەمـجـا بـە وەکالـەت
خـاکـی قـەدەمـی مـاچ بـکـە بـەم تـەرزە کـە تـەرزە

مـەئـزوونـی ئـەوەنـدە وەکـو ئـاهـم بـە نـەزاکـەت
لادەی سەری زولـفـی نـەوەکـوو بـیـخـەیـە لـەرزە

لـەو چـەشنـە گـوڵـە هـەڵدەکـەوێ ساڵـێ لـە قـەرنـێ
نـەك وەك گـوڵـی بـازاڕیـیـە هـەر ساڵـی کـە سەوزە

لەو دەسنووسەی مەلا رەئووفی سەلیم ئاغا کە بۆ کۆڕی زانیاری کوردی ناردووە هەندێك زیادیی تێدایە لەچاو دیوانە چاپکراوەکان و ئەو دەستخەتانەی خۆم دیتوومن: لە جێی مصرعی دووەمی بەیتێکیان دوو جۆری نووسیوە هەردووکیشیان لە رووی کێش و و قافیە و واتاوە هاوتای یەکترن. لە دیوانەکەی حاجی، چاپی هەولێر، نیوە بەیتەکە بەم جۆرە نووسراوە:

(نەك وەك گولی بازارییە هەر ساڵی کە سەوزە)

مەلا رەئووف بەسەر ئەوەوە ئەمەشی نووسیوە:

(نەك وەك گوڵی بازارییە موجود همو لحظە)

له جێگەیێکی تریش نیوە بەیتێکی بێ کێش، بەڵام قافیە ڕێکی نووسیوە کۆتاییی بە وشەی (غەمزە) دێت. ئەگەر ئەم زیادییانە بکرێن بە بەیتی تەواو و بخرێنە سەر غەزەلەکەوە سەرجوملەیان دەبێتە ١٤ بەیت. لە خۆمەوە دەڵێم بێین و ڕەچاوی ئەم لایەنەش بکەین کە شاعیر بە زۆری حەز لە هەڵبەستی تاك ئەژمار دەکەن ڕێی تێ دەچێ بە ئەسڵ غەزەلەکە ١٥ بەیت بووبێ و هەندێکی لەو بەیتانەی لەناو چووبێ.

من لە لای خۆمەوە بەیتەکانم ریز کردبوون بەو شکڵە کە پێی رازی بووم. ریزکردنەکەی من نەختێك جوداوازیی هەیە لەگەڵ هی مامۆستا هێمن، بەڵام چ پێویست نابینم دوای نووسینی پێشنیارەکەی ئەو هی خۆم بکەم بەسەربارێکی ناقۆڵا و زەق بۆ بنباری هوڕوهۆپی ئەم نووسینە درێژە. نوسخەی تریش لەم غەزەلە، چاپکراو و چاپ نەکراو، لەبەر دەستاندان کەسێك بیەوێ دەتوانێ بەراوردی هەموویان بکات و دڵخوازی خۆی لە نێوانیادندا هەڵبژێرێ.

سەرگوزەشتی دڵدارییەکەی حاجی لە سابلاغ و پەیامی ئەم قەسیدەیە لە رووی کەم پەروایی لە دەربڕینی هەستی دەروونی خۆی جارێکی تریش سروشتی ئازا و باوەڕ بە خۆهاتووی حاجیمان بۆ روون دەکاتەوە. هەرچەن ژیانی حاجی پڕە لە نموونەی ئازایی و سەرکەشی بەڵام مەیدانەکان وەك هی دڵداری نییە کە زوربەی پیاوانی رۆژهەڵات خۆی تێدا دەشارنەوە و چەندی لە دەستیان بێ ناهێڵن باس و خواسی دڵدارییان ئاشکرابێ و بگوترێتەوە یاخود سەرگوزەشتی نهێنییان تێیدا دەنگ بداتەوە، خۆ بە نیسبەت مەلا و پیاوی سەر بە ئاینەوە زیاتر لە خەلقی تر دەنگ و سەدای دڵداری هۆی شەرمکردنەوە و بەخۆداشکانەوە بووە. ناوناوەییێکی بەدەگمەن نەبێ مەلا رێگەیان نەداوە دڵدارییان لێ ئاشکرا بێ. حاجی قادر بەوەدا کە جارێکیان لە سابلاغ دڵدارییەکەی زانرابێ و خێرا بە دوا ئەودا و لەخۆوە دەروازەی دڵی بۆ گوڵێ بخاتە سەرپشت و بانگهێشتنی مەردوم بکا بۆ گوتنەوەی چیرۆکی حەزکردنی لە گوڵێ، ئەم حاجی قادرە هەرگیز لە مەلایێکی شەرمنی سەرکزەڵەی چەرخی نۆزدەم ناکا. هەر دەڵێی مرۆڤێکی بەندکراوی حوکم تەواوکردووە لە ناو دەروازەی بەندیخانەڕا دوا هەنگاوی هەڵدێنێ بەرەو رەهایی. حاجی بەم دڵدارییانەی لە قەپێلکی کلاسیکی دەستوورانی کۆمەڵایەتی و نەریتی کۆنینە دەردەچێ و دەبێتە نۆبەرەی خێرا پێگەیشتووی پیاوی کورد لە ناوەڕاستی چەرخی نۆزدەمدا. من نامەوێ دەلالەت قەرزکەم و بیخەمە سەر واتا و راگەیاندنی دڵدارییەکانی حاجییەوە، بەڵام پێویست دەبینم ئەوەند دەلالەتی کە هەیە لەم دڵدارییانەدا بخرێتە روو و نرخ و جێگەی راستەقینەی خۆیان پێ بدرێ لە سروشتی (حاجی)دا. دەبێ بەهۆی ئەو دڵدارییانەوە باشتر حاجی بناسین، پتر لێی شارەزابین، نزیکتر بینەوە لە تەوژمی ئەو دەروونە کە حاجیی کردە یەکەم دوشمنی نەترساوی شەعبەدە لە کوردستانی ژێرووداو یەکەم فەیلەسووفی بیری کوردایەتی لە سەراپای کوردستاندا.

سەرەڕای مەلایەتی کە خۆی بەسە ببێتە کۆسپ لەپێش دەربڕینی ئارەزووی نەفس بۆ لای ئافرەت، دوو کۆسپی تریش هەبوون حیسابی دوور و درێژتر بە حاجی بکەن لە دەربڕینی ئەم ئارەزووەدا: کۆسپی غەریبی و کۆسپی هەژاری. مەلایێکی غەریبی هەژار ئەگەر لە دەروونیدا بڵێسەی ئارەزوویێکی

سووتێنەر نەبێ بۆ ئازادی لە کردەوە و ئاخاوتن ناوێرێ لە کاری نازکی وەك دڵداریدا زمانی ببزێوێ، ئەگەر مەیلێکیشی بوو بۆ ئافرەت لە هەناوی خۆیدا زندەبەگۆڕی دەکا. پاڵەپەستۆی هەستی زگماك لە دەروونی حاجیدا بۆ ئازادی لە کردەوە و ئاخاوتن، قەناعەتەکانی تەقاندووەتەوە، ئەو قاناعەتە لە دڵداری بێ یا لە عاست شەعبەدەدا یا لە مەیدانی سیاسەت یا لە هەموو مەیدانەکانی باوەڕ بێ بە شێوەیێکی گشتی. لە بیرت بێ جوداوازیێکی یەکجار گەورە هەیە لە میانی هەڵبەستی دڵداریی عادەتی کە هەموو بوێژێك لە خۆی دەکا بە پیشە و چ باجی لەسەر نییە و ناو و ناتۆرە بۆ کەس نانێتەوە لەگەڵ دڵداری بە پنج و بناوان و سەر و سەدا کە تا ئێستاش پیاوی کورد خۆ دەپارێزێ لە زڕانی ناوی تێیدا. تێوەڕامانی دووربەدوور دوای ١٠٠ ساڵ زیاتر لە تێپەڕینی ئەو دڵداریانە، شێوە و راگەیاندن و هێماکانیان دەخاتە پشت پەردەیێکی ئەستووری تاریکییەوە. بۆ وردبین نەبێ تارماییی گرنگی ئەم دڵدارییانەش خۆ بەدەر ناخا. لەوانەیە خوێنەرێکی رێبواری بە پەلە لە سەر ئەوە هەر نەوەستێ ئاخۆ حاجی قادر رۆژەك لە رۆژان بیری لە (جنس) کردبێتەوە یا نا! ئەوا دڵی بۆ (جنس) و ئافرەت چوو ئینجا چ بوو! من لە جیاتی ئەو خوێنەرە قسان تەواو دەکەم و دەڵێم حاجی قادر کەوتە دژی کارە ناڕەواکانی شێخ نەبی سەد ساڵ لەمەوپێش – ئینجا چ بوو! حاجی دەیان ساڵ بەر لە هەموو کوردێك بیری کوردایەتیی کرد بە فەلسەفە.. ئینجا چ بوو! حاجی بە هەموو عومری نەترسا و هەرگیز کۆڵی نەدا.. ئینجا چ بوو! بەڵام هەمان خوێنەری بە پەلە کە من لە جیاتی ئەو شتان بێ بایەخ دەکەم و پێیان دەڵێم ئینجا چ بوو، کە بیستی فلامورزی هاوڕێی خۆی حەزی لە فلانە کچ کردووە گوێی قوت دەبێتەوە بۆ خەبەرەکە و دەکەوێتە پرسین و تۆژینەوە لەبارەیەوە و هەر بە بیریشیدا نایێ بڵێ ئینجا چ بوو! خۆ ئەگەر کچەکە چ جۆرە پێوەندییێکی خزمایەتی وەیا ئاشناییی لەگەڵ خۆیدا هەبێ ئەوسا دڵدارییەکە مانایێکی تازە و تایبەتی وەردەگرێ و دەکەوێتە بارێکی ترەوە و دە جاران زیاتر بایەخ پەیدا دەکا. ئەمە دەڵێم تاکو دڵدارییەکانی حاجی نیگای خوێنەر بۆ خۆی بکێشێ و داوای لێ بکا جێگەی لە باری بۆ بدۆزێتەوە لەو سروشتەی حاجی قادردا کە شارەزاییمان پێی هەیە.

ئەم دڵدارییانە کە لە سابلاغ و لاجانێدا هەستی حاجی قادریان جوولاندەوە و بولبولی تەبعیان خستە چەهچەهە، دوای هاتنەوەی بۆ کۆیێ خامۆش دەبن و چیی تریان بە دوادا نایێ. لە کەس نەبیستراوە لە ماوەی ئەو چەند ساڵانەی بەر لە سەفەری بۆ تورکیا کەم و زۆر خەریکی حەزلێکردن بووبێ. کە ئەمە نەبیسترابێ دەبێ رووی نەدابێ بۆیە نەبیستراوە، چونکە تازە باسمان لەوە دەکرد حاجی قادر دڵداریی بە تاوان نەزانیوە تا نادیاری کا و داپۆشێ. خۆ ئەگەر دڵداری لە کات و وەزعی غەریبیدا گومانی ئەوەی لێ بکرێ نیازی مارەکردنی تێدا نەبووە و تەنها هەوەسێکی جحێڵانە بووە و تەقیە و شەرمێکی بۆ دڵدارەکە پێك هێناوە، ئەو گومانە لەو دڵدارییەی حاجی ناکرێ کە لە کۆیێ دووچاری هاتبا تا بڵێین لەبەر زێدە تەقیە و شەرمکردن بە جارێ سەرپۆشی کردووە. هەڵبەت هەمان رەفتاری شەرافەتکارانەی حاجی کە لە دوو دڵدارییەکەی پێشووی بەدی دەکرێ بەزیادەوە لەو دڵدارییە چاوەڕوان دەکرێ کە لە کۆیێ دووچاری هاتبا. غەیری ئەوە کە بە نیازی مارەکردن حاجی خۆ نامزەدی

پێوەندیی عیشق و سەودای ئافرەت بکا چ نیازێکی تر بە دڵ و مێشکاندا نایێ لە عیشقێك کە وا لە کۆیێ ناوی حاجیی پێوە بێ. وەزعی حاجی لە کۆیێ گەلێك ناسکترە تا جێگەیێکی تر؛ بە پێی ئەو ناسکیی وەزعەی، خۆ دوورتر دەگرێ لە هەر شتێك لۆمەیێکی کۆمەڵایەتیی بێنێتە سەر، بەتایبەتی کە ئەو خەریکی خۆ چەسپاندن و خۆ بەرەوپێشەوە بردن بێ. لە خوێندنی فەقێیەتی و گەشتی مامۆستا گۆڕیدا کەمخەمی و بێ پەرواییيەك هەیە لەچاو ژیانی دابین بوون و دامەزران، کە دەبێ ئەویش حیسابی بۆ بکرێ لە مەوزووعی دڵ بەدەستەوەدان و حەزلێکردن. ئەم جوداوازییانەی میانی وەزعی حاجی لە کاتی فەقێیەتیدا تا وەزعی کۆیەی، بۆ خۆیان تا ڕادەیێك حیسابێکی تازە دێننە بەر حاجی، بەڵام هەر ئەوان نەبوونە هۆی پەیدانەبوونی دڵدارییێکی گەرم و گوڕی بەسەروسەدا لەو چەند ساڵەی مانەوەی حاجی لە کۆییێدا. هۆی گرنگتر بەدەستەوەیە، گەلێکیش گرنگتر.

وەك من بۆی دەچم و پێی قانع دەبم ئەو گیروگرفت و کەین و بەینە گەورانەی کە پەیدا بوون و یەخەی حاجییان گرت لە کۆیێ دوای گەشتی خوێندنی، وایان تەنگ پێ هەڵچنی و ئۆقرەیان لێ هەڵگرت دەرفەتێکی بۆ نەمایەوە بیر بکاتەوە لە دڵداری و ماڵ پێکەوەنان. گیروگرفتەکانمان لە جێی مناسبدا باس کرد و ناشێ لێرەیان باس بکەینەوە، چەند لاپەڕەیێك بەرەو هەوراز بینەوە دێنەوە بەر چاومان. نەفسی حاجی لە خۆڕازی و بەخۆنازی و هەرگیز لە زەرفی وا نالەباردا خۆ ناهاوێتە ژێر بارێکی قورسی تازەی ژنهێنانەوە کە ببێتە سەرباری هەژارییە نەدارییە میراتییەکەی. ئەمە شتێکی مەفهووم و چاوەڕوانکراوە لە حاجی قادرەوە، بەڵام لێرەدا تێبینییەکی نوێ هەیە لەو مەوزووعی دڵداری نەکردن و ژن نەهێنانەی حاجی، سەری ڕێ بە زیهن و سرنج دەگرێ و خۆ بە ملدا دەدا و جڵەوی خامە رادەکێشێ بۆ باسکردنی.

ئەم تێبینییە لەوانە نییە خەریکبوونی سەراوی بە مەوزووعی حاجییەوە بیخاتە بەرچاوان، تا دڵت لەگەڵ دڵی ئەو حاجییە ئاوارەی هێ دەرەتانەی پڕ گیروگرفت و کۆسپ و تەگەرانەی دوای گەڕانەوەی بۆ کۆیێ جووت نەکەی و نەبزی ئەو تێکەڵ بە نەبزی خۆت نەکەی تارماییی تێبینییەکەش نابینی. با بڵێم لەوەش زیاترت پێ دەوێ بۆ هەستکردن بە مەوزووعی تێبینییەکە، دەبێ بە خەیاڵ بگەڕێیتەوە ئەو ڕۆژگارە و خۆ بخەیتە قەپێلکی زەرف و باری ژیانی حاجییەوە، ئەگەر نەڵێم قەپێلکی نەفس و دەروونیەوە، و بە چاوی ئەو سەیری دونیا بکەیت و بەدڵی ئەو هەست بەخۆشی و ناخۆشی بکەیت.

ئەوەی من دێتە دڵمەوە، لە ئەنجامی تێوەڕامانێکی دوور و درێژ لەو زەرفە و ئەو دڵ و دەروونە و تەنگ و چەڵەمە و گرفتانە، قەناعەتێکە وەك (بدیهیە) کەوا وەتەنگ هاتنی حاجی لە وەزعی کۆیێ و تێکڕای کوردستانی ژێروو دوای کمێکی کەم لە گەڕانەوەی بۆ کۆیێ دەستی پێ کردووە و ماوەیێکی ئەوتۆ نەکەوتووەتە نێوانی هاتنەوە و سەرەتای دەست پێکردنی تەنگ و چەڵەمەکانەوە بایی ئەوە بکا مرۆڤێکی وەك حاجی بکەوێتە سەر بیرکردنەوە لە ژن هێنان و ماڵ پێکەوەنان. هەر دەڵێی یەکەم سڵاوی دوای گەڕانەوەی بۆ کۆیێ، دەردی سەر عەلەیکی داوەتەوە. خێرا دووچاربوونی حاجی بە ناکۆکی، سەرەڕای دەستکورتی و بێ گوزەرانی، هەروەك نەیهێشت دڵی بڕوا بۆ دڵداری و ماڵداری

نەشیهێشت دڵی بڕوا بۆ نیشتەجێبوون. دەمەوێ بڵێم لە زووێکەوە حاجی بڕیاری دا کۆیێ و کوردستان جێ بهێڵێ بۆیەیە ببڕای لێی نەبیسترا ناوی ژن بێنێ وەیا باسی ژنهێنان بکا. وا دەزانم ئەم بڕیارەی دوورکەوتنەی لە وڵات ماوەیێکی درێژ بەر لە ڕۆیشتنی لەگەڵیدا ژیاوە و ڕووداوی یەك لە دوویەکی ڕۆژانە بڕیارەکەی بەهێزتر کردووە تاکوو لە کۆتاییی شەڕێکی بەردەوامی نهێنی لە دەروونی حاجیدا لە میانی هێزی راکێشانی گەل و مەفتەن و هێزی پاڵ پێوەنانی ناڕاحەتی و چەرمەسەری، بە تەکانێکی ریشەهەڵکەن حاجی هێزی خستە گەڵ پاڵ پێوەنان و رەگی خۆی دەرکێشا لە ناخی ئەو (مەفتەنە جلوەئارایە) کە وا نە تێیدا هەڵی دەکرد و نە لە دووریی ئەویشدا توانیی بحەسێتەوە. ئەم هەڵقەنانەی دڵی حاجی، لە زووێکەوە، سەبەب بوو کە چ هەوڵێکی نەدا ماڵ پێکەوەنێ، حاجی حەماسی پەیدا نەکرد بۆ ماڵ پێکەوەنان. ئەگەر ئەم لێکدانەوەم نیشانەی پێکابێ لە زیمندا داخوازی دەکا کاتێك حاجی هاتووەتەوە کۆیێ ئاشی شێخ نەبی ماویلی لە گەڕ بووبێ، چونکی ناکۆکیی بەینیان لێی دەوەشێتەوە یارمەتیدەرێکی تێکڕای وەزعی نالەباری حاجی بێ کە خستیە سەر بیرکردنەوە لە ئاوارە بوون.

بۆ سەپاندنی ئەم رایە و بیر و باوەڕە لە زیهنکاری و لێکدانەوە بەولاوە بەڵگەی ئیسپات بەدەستەوە نییە، بەڵام بیروڕایەکە بێ بنج نییە چونکە کە لێی وردبینەوە دەبینی ئیحتیمالێکی بەهێزە لە تەك دوو ئیحتیمالی تری بێ هێزدا.

یەکەم ئیحتیمال ئەوەیە: رێکەوت وا بوو حاجی دوای گەڕانەوەی بۆ کۆیێ و تا لێی دەرچوو نە دڵداریی کرد و نە خەریکی دامەزران بوو.

دووەم ئیحتیمال ئەوەیە: رەنگە حاجی تووشی دڵداری بووبێ و بیریشی لە دامەزران کردبێتەوە بەڵام بە رێکەوت ئەو باس و خواسانە لە پشت پەردەی پەنهانی مانەوە، یاخود بە رێکەوت خەلقەکە نەیانکردوونە مەوزووعی وتووێژ و گوتنەوە.

سێیەم ئیحتیمال ئەوەیە کە من بۆی چووم: لەبەر گیروگرفت و هۆی تری گرنگ لە ژیانی حاجیدا ئیمکان نەبووە دڵی بۆ ئافرەت و ماڵ پێکەوەنان بڕوا.

ئیحتیمالی یەکەم و دووەم لە سەر (رێکەوت) هەڵچەقیون بۆیێ من بە بێ هێزیان دادەنێم، هی سێیەم ئەوەیە کە من دەمەوێ بڵێم جێی قەناعەتی خۆمە. بەڵێ، دەشێ رووداو زادەی رێکەوت بێ بەڵام لە سەرچاوەی مادییەوە پەیدا بووبێ زیاتر بە دڵەوە دەنووسێ بە تایبەتی کە رووداوەکە لەگەڵ پێداویستیی زەرف بگونجێ. بە هەمەحاڵ تا ئێستا بڕیاری یەکجارەکی لە بارەی ئەم رووپەڕەی ژیانی حاجییەوە لە دەست کەسدا نییە. ئەوەندەی گوێم راگرتبێ و چاوم گێڕابێ لە کەسم نەبیستووە و چ نووسینم نەدیتووە خۆ لەو لایەنە بگەیەنێ و دوو قسەی تێدا بکا، کە حاڵ وا بێ دیارە چ سەر و سۆراغ لای کەس پەیدا نابێ. خوێنەریش وەك من ئاگاداری زەرفی ژیانی (حاجی)یە لەو قۆناغەدا، هەر کامێك لەوان ئیحتیمالانەی بە دڵ بوو یاخود ئیحتیمالێکی چوارەمی پەسەند کرد کە بە بیری مندا نەهاتبێ دەتوانێ ئەویان بکا بە دڵخوازی خۆی. کە بەڵگەی تازەشی چەنگ کەوت بۆ تەرجیحی رایەکی تر دیسانەوە مەودای رەئی

گۆڕکێی لە پێشە. مەبەس لێرەدا ڕەواندنەوەی تاریکییە لە دەوری حاجی قادر، کە تاریکییەکە ڕەوییەوە ڕاستی هەرچی دەبێ بابێ. من بۆ خۆم لایەنگیری چ بیر و ڕایەك ناکەم ئەگەر بەڵگەی مادی وەیا زیهنی لەسەریان نەکاتەوە. هەوڵ و تەقەڵلام لەوەوە دێ حەز دەکەم حاجی بناسم وەك مرۆڤێك کە لە واقیعدا ژیاوە نەك فکرەییێکی ڕووت کە نووسین خەلقی بکا. حاجی مرۆڤ بووە، وەك من و تۆ حەزی بە خۆشی دەکرد ئەگەر بۆی لوابا. هەڵبەت نەیدەویست بێ بەهرە بێ لە کامرانی و حەسانەوە، کە ئەمەی بۆ نەلوابێ دەبێ لەبەر هۆی ئەوتۆ بووبێ لە حەزکردن و خواهشتی خۆی بەهێزتر.

قسە لە مەوزووعی دڵداری بەوەندە نابڕێتەوە، جارێ تەواوێکی بەبەرەوە ماوە. وەك دوای نەختێکی تر ڕوون دەبێتەوە باسی دڵداری دەکێشێتەوە سەر لێدوان لە هەندێ لایەنی گرنگ هەم لە سروشتی حاجی و هەم لە ڕەوتی بەرەو گەیشتنی بە کوردایەتی. دڵداری وەك ئاوێنەیێکی هەمیشەیی لەسەر ڕێبازی ئادەمی، دەروونی حاجیمان بۆ عەکس دەکاتەوە، بەڵام با جارێ پاکانەیێك بکەین بۆ عیشق و دڵداری لە عاست ئەو توهمە و توانجانەی کە هەندێ مرۆڤی دڵ وشك، بێڕەحمانە، دەیکەن بە تیری تەعنە و تێی دەگرن. با ئەوە ساغ کەینەوە کە عیشقی میانی نێر و مێ نەك نەنگ نییە و بەس بەڵکوو شیرازەهۆنی کالای کۆمەڵایەتییە. دەبێ هەڵوەستێك بکەین تا تۆزێ بەدناوی لە دامەنی دڵداری بتەکێنینەوە ئەوسا بکەوینەوە سەر ڕێبازی عەودالبوونمان بە دوا دەنگ و باسی حاجی لە جیهانی دڵداریدا. خۆشویستن گەلێ جۆری هەیە، هەند زۆرە ڕەنگە نەژمێردرێ. بەڵام ئەو جۆرانەی دەکەونە سەر زمان و دێنە ناو نووسینەوە و خەلق پێیانەوە خەریکە و دەمەتەقەیان لەسەر هەڵدەستێنن چەند جۆرێکی ناسراو و گرنگن وەك: خۆشویستنی ئاین و مەزهەب و فەلسەفە و نیشتمان و هونەر و سروشت و باوك و دایك و براو کەس و برادەر و بەدوا هەمووواندا و لە پێش هەمووواندا خۆشویستنی میانی دوو جنسەکەی نێر و مێ. بێگومان ئەم خۆشویستنانە هەموویان کاریگەر و بایەخدارن و زۆر جاران دەبنە هۆی خۆبەختکردن و خۆ بەکوشتدانیش. ئەمە ڕاستییێکە سەرپێچیی تێدا ناکرێ و بە چاوی خۆمان دیتوومانە و دەیبینین، ڕەنگە وا بووبێ بە جۆرێکی سەرشێوێن و نامەفهووم جانفیدایی کرابێ بۆ ئەو خۆشویستنانە. زۆر جاران لە گێڕانەوەی بەسەرهاتی کۆن و نوێ دەبیەین فلانەکەس لە کەللەیان دا و وازی لە باوەڕی خۆی نەهێنا وەیا وشەیێکی نهێنیی نەدرکاند دوشمنی باوەڕەکە سوودی لێ وەرگرێ، وەیا خۆی بە قوربانی پێشەواکەی کرد وەیا لە تۆڵەی قسەیێکی بێ حورمەت یەکێکی کوشت و خۆشی تێدا چوو. کە دەڵێم (نامەفهووم) لەبەر ئەوەم نییە لە بنەڕەتدا مەوزووعەکە خۆبەختکردن ناهێنێ بەڵکو بۆیەیە کە ئەغڵەب یەکێك خۆ بە قوربانی ئامانجێك دەکا ئامانجەکەی لە نەزەر غەیری خۆیدا خۆبەقوربان کردن ناهێنێ و هەر هەمان کەس لە ئامانجی گەورەتر بێ خەبەرە و بێ پەروایە و گوێشی ناداتێ. بە میسال دەڵێم لەوانەیە مریدێك خۆی بە قوربانی شێخەکەی بکا بەڵام گیسکێك بە قوربانی وڵاتەکەی نەکا.

پوختەی قسە ئەوەیە خۆشویستن گەلێ جۆری هەیە و هەریەکەیان بەرە و تاقمی ئەوتۆی هەیە کە پەیڕەوی دەکەن. بەڵام بە وردبوونەوە دەردەکەوێ تێکڕایان لە سەرەتاوە دەبنە دوو بەشی لەیەکدی

جودا. بەشێکیان ئەوەیە لە خۆوە پەیدا دەبێ لە ویژدان و دەروونی مرۆڤدا، چ پێویستی نییە بە مامۆستا و رابەر وەك خۆشویستنی منداڵ و باوك و دایك و نێر و مێ. بەشی دووەمیشیان ئەوەیە ئەگەر بە فێرکردن و دەرسدان نەبێ زگماك لە دڵی مرۆڤدا هەڵناقوڵن وەك خۆشویستنی سروشت و مەزهەب و هونەر و فەلسەفە و یاری.. هتاد.

زۆر جاران مرۆڤ خۆ بە قوربانی شتی وەها دەکا ئەگەر بە هاندان و مێشك پڕکردنی ساڵەهای ساڵ نەبێ مریشکێکی لە پێناو نادات، نەخێر لەوانەیە رقیشی لێ بووبایەوە ئەگەر مامۆستا دەرسی نەدابا بەڵام خۆشویستنی کوڕ و نەوە چ مامۆستای ناوێ. قسەیێکی یەکجار سافیلکە و ناپوختە و ناپەسەند هەیە دەڵێ خۆشویستنی دایك و باوك بۆ منداڵیان بەرهەمێکی کۆمەڵایەتیی سەر بە چینایەتییەوەیە نەك هی سروشت. وابووە بیستوومە و خوێندوومەتەوە گۆیا بە نیازی سوود وەرگرتن لە دواڕۆژدا، دایك و باوك منداڵیان بەخێودەکەن، تەنانەت هەندێ لەو نووسینانە دەڵێن پەروەردە بوون لە سێبەری رێژیمی بۆرجوازی و لە نێو کۆمەڵی خاوەنی چینی جودا جودا وا دەکا باوك و دایك بە تایبەتی منداڵەکانی خۆیان خۆش بوێت و فەرق و جوداوازی بکەن لە میانی منداڵی خۆیان و خەلقی تر. ئەم تەرزە گوتانە تاکە پیتێکی راستیان تێدا نییە و خەڵەت و پەڵەتی رووت و رەجاڵن. بەسە بۆ دیارخستنی هەڵەبوونیان کە بڵێین ئەگەر پەروەردەبوونی (بۆرجوازی) مرۆڤ فێر بکا بە خۆشویستنی منداڵی خۆی ئاخۆ چ بۆرجوازییێك و ئیمپریالیستێك مریشکی فێر کردووە خۆ بە قوربانی جووجەڵەی بکا، وەیا چوێلەکە لە تاوی بەچکەکانی خۆ باویتە زاری مارەوە. گوتەی ئەوتۆیی نەك هەر بەرهەمی سادەیی و سەراوبوونی فکریە و بەس، کە لێی وردبینەوە دەبینی لە خۆوە بێ تەدەخولی من و تۆ سەرەوبن دەبی و بایی تررووکەی چاو خۆ بەسەر پێیانەوە راناگرێ. کە گوترا دایك و باوك لەگەڵ منداڵەکانیان بە فێڵ و فڕن و بە تەمای چەوساندنەوەی دوارۆژ بەخێویان دەکەن ئیتر هەرچی باوەڕ هەیە لای مرۆڤ بە هیچ شتێك نامێنێ لە بنەڕەتا بەسەر خۆیدا دەتەپێ و وێران دەبێ، چونکە کە سەلماندمان دایك بە فێڵ بێ لەگەڵ منداڵەکەی بۆ دەبێ رابەری سیاسی و سەرۆکی حیزب وەیا دەوڵەت راست کەن لەگەڵ خەلق.. باوك درۆزن بێ و نەقابە راست کا، ئەفسانەیێکە گاڵتە دەکا بە هەرچی مرۆڤایەتی و هۆش و مەنتیق هەیە... باوك و دایك کە سۆزیان بۆ منداڵەکانیان جێی گومان لێکردن و تاوانبارکردن بێ، ئەو کەسەی قسەی وامان فێر دەکا دەبێ چەند جاران فێڵی لێ کردبین و چ مۆرفینێکی خستبێتە مێشکمانەوە بەوان قسانەی. ناشێ و ناکرێ وڕێنەی وەها بچێتە عەقڵی کەسەوە ئەگەر مۆرفینی لەگەڵدا نەبێ. مرۆڤ کە باوەڕی بە سۆز و تاسەی دایکی خۆی نەما کام زڕە هەقی دەمێنێ باوەڕ بە قسەی خەلقی تر بکا و گوێ شل کا بۆ مامۆستا و رابەر و فەیلەسووف! وابزانم ئەمە (بدیهیە)یە و لەسەر ڕۆیشتنی ناوێ.

قسەی من لێرەدا لەگەڵ چۆنیەتی و جۆری پەیدابوونی ئەو خۆشویستنانەیە کە هەندێکیان لە خۆوە دەڕسکێن و هەندێکیشیان بە فێرکردن دەڕوێن. کە کەوتینە سەر باری دەرسدان و بە ئومێدکردن و ترساندن ئەوسا هەرچی بە خەیاڵدا دێت و نایەت لە پێچەوانەی یاسای سروشتی و خۆڕسك دەشێ پەیدا ببێ و سروشت و یاساکانی بپێچێتەوە. تۆ خەریکی یەکێك بیت بۆ ماوەی ساڵەهای ساڵ لە رێی

راهێنان و ترساندن و ئومێد پێدانەوە فرچکی هۆش و هەستی پێ بگریت، دەتوانی بیخەیتە سەر رق لێبوونەوە لە هەرچی چاکە و پاکە و خۆشەویستە، یاخود بیکەیتە بوتپەرست بۆ هەرچی بەد و وێرانکەر و دزێوە. رەنگە بە دەرسدان دایك منداڵی خۆی بکوژێ وەیا دیندار کافر بێ وەیا قارەمانێکی باوەڕ و فەلسەفە بگۆڕێ بە خائین.

لێرە ئێمە قسە لە سەرچاوەی ئەسڵی خۆشویستن دەکەین، لەو قوڵپ و بڵقەیە دەدوێین کە لە بنی کانییەوە هەڵدەقوڵێ نەك لەو ئاوەی بە جۆگەلەدا هاتووە و خڵتەی بێگانەی تێکەڵ بووە. دەوجا کە حاڵ وابێ هەندی بەدیهیە ئاشکرایە خۆشویستن هەیە فیتری و خۆشویستن هەیە بەرهەمی فێرکردن و دەرسدان و راهێنان.

خۆشویستنی زگماك و فیتریش هەموویان لە یەك هێزدا نین، هێندەی دایك و باوك منداڵی خۆیان خۆش دەوێ منداڵ دایك و باوکیان خۆش ناوێ. بەر لە ۱۳۰۰ ساڵ لە پێغەمبەر (ص) پرسرا هۆی ئەم جوداوازییە چییە لە میانی خۆشویستنی دایك و باوك بۆ منداڵ و هی منداڵ بۆ دایك و باوك؟ لە وەرامدا فەرمووی (لأنهم منا و لسنا منهم) واتە چونکە ئەوان لە ئێمەن و ئێمە لەوان نین. هەڵبەت مرۆڤ پارچەیێکی جەرگ و دڵی خۆی خۆش دەوێ، کە منداڵەکەیتی، پتر لە دایك و باوکێك کە ئەو پارچە جەرگ و دڵە نین.

حیکایەت بەوەندەش تەواو نابێ، تایبەتییێك هەیە لە خۆشویستنی میانی (نێر و مێ)دا دەیکا بە زاهیرەیێکی تاقانە کە لە هەموو جۆرەکانی تری خۆشویستن جودای دەکاتەوە، وەك بڵێسەی کارەبا کە وا لە بەیەکترگەیشتنی دوو هێزی (سالب و موجب) پەیدا دەبێ، وەیا ئاو لە تفاعلی ئۆکسجین و هایدرۆجین پێ کدێ، مەیلی نێوانی دوو جینسی (نێر و مێ)ش دوو گیانلەبەران ئەوەندە لە یەکتر نێزیك دەکاتەوە هەر دەڵێی بە (تفاعلی کیمیایی) گەیشتوونەتە یەکتر و تێکەڵ بوون. نێر و مێ کە دەگەن بە یەکتر دەبن بە دوو (مصرع)ی یەك بەیت.. دوو رووی یەك سککە، یەکیان ئەوی تر تەواو دەکات و نوقسانی دەبڕێ و بە هەردوویان (وحدە)یێکی تەواو پێك دێت. ئەم یەکیەتییە بەهێزەی کە خۆشویستنی نێوانی نێر و مێ پێکی دێنێت، لە جیهانی گیانلەبەراندا وێنەی نییە، کە لەوێدا وێنەی نەبوو دیارە لە هەموو جیهاندا بێ وێنەیە. زۆرینەی جۆرە خۆشویستنەکان (یەك لایی)یە: تۆ نیشتمانت خۆشدەوێ نیشتمان ئاگای لە تۆ نییە.. هونەرت خۆش دەوێ، هونەر ئاگای لە تۆ بێ خەبەرە.. مەزهەب و فەلسەفە و سروشت و گوڵ و پەپوولە دەپەرستیت، ئەمان کەڕ و لاڵن هەستیشت پێ ناکەن.. ئەدەب و فۆلکلۆر و یاری و نازانم چی لێت دەبن بە ماخوولیا، ئەوا بۆ خۆت لەسەر تاکە تەلی ئارەزووی دڵ و دەروونی خۆت ئاهەنگسازی دەکەیت.. تا رادەیێك خۆشویستنی میانی کوڕ و باوك و دایك و خزم و برادەر، واتە ئادەمیزاد بە گشتی، بەرامبەری و دوولاییێکی تێدایە بەڵام هیچ کامێکیان ناگاتە پلەی (تفاعل) و یەکتر تەواوکردن. ئەم راستییەی (بێمانەندی)مەیلی میانی نێر و مێ کە یەکێکە لە راستییە زلەکانی جیهان شتێکی تا بڵێی سروشتی و ئاساییە چونکە پێوەندیێك ژیان دروست بکات و نەسل پێك بێنێت و بەردەوامی کات لێی دەوەشێتەوە تا ئەو رادەیە بێ وێنە بێت: لەمە کەمتر دەست نادا بۆ بەردەوامبوونی

(نوع). بۆیەیە دەبینی ئەوەندەی مرۆڤ بێ رابەر و مامۆستا و ترس و تەماع لە خۆوە خەریکی خۆشویستن و گۆرانیی دڵدارانە و سەرگوزەشتی عیشق بووە و دەوری باس و خواسی عاتیفی هەڵاتووە، لەگەڵ هیچ مەوزووعێکی تردا هێندە خەریك نەبووە. تۆ سەیر کە سەپان دروێنە دەکا وەیا شوان مەڕ دەلەوەڕێنێ وەیا کاروانچی بەدوا وڵاغەکانیەوە ڕێگە و بان دەبڕێ هەموو هەر خەریکن گۆرانی بۆ لەش و لاری خونچە و خەزاڵ دەڵێن و تاسە و ئارەزۆ بە یادی قەد و باڵا و ئاڵ و واڵای بەسێ و ئەستی هەڵدەڕێژن بە دەگمەن و تێ هەڵنەگووتن نەبێ ناوی ئەو کەسە نابەن لە گۆرانییەکاندا کە گوزەرانی پێ دەکەن. سەپانێکم نەبیستوە بڵێ وەی لەبەر ئەو گوڵە گەنمە جوانە دەڵێی گوڵەباغە و نانی وەك قەنەوزە. کرێکارێکت نەدیوە لەکاتی قوڕکاریدا بەستە بچڕێ و بڵێ بێڵەکەم ڕێکوپێکە و هەرجارە ١٠ کیلۆ قوڕی پێ هەڵدەدەمەوە. تا نەقابە وەیا حیزب وەیا لایەنێکی سیاسی وەیا ئاینی وەیا هونەری بە دەرس و ڕاهێنان فێری گۆرانی و هەڵبەستی نیشتمانپەروەری و چینپەروەری و دینپەروەرییان نەکا نە عەمەلە نە سەپان نە شوان نە کاسب نە قوتابی نە سەرباز نەقومارباز نە کۆترباز هیچیان لە خۆوە گۆرانی بۆ هۆی ژیان و پێوە خەریکبوونیان ناڵێن و تێکڕایان هەر دەگەڕێتەوە بۆ بەژن و باڵای بسك سوور و چاو کاڵ. وەنییە ئەم وەزعەی خەریکبوونی مرۆڤ بە عاتیفەوە سیحر و ئەفسوونی فێڵباز و دوشمنی گەل پەیدای کردبێ وەیا ئەفیوون بێ لە لایەن زۆردار و دەرەبەگ و بۆرجوازی و داگیرکەرەوە خرابێتە مێشکی خەلقەوە بۆ کزکردنەوەی خەبات و گیانی شۆڕشگێڕانەیان. قسەی وەها کە دەکرێ و دەگوترێ بۆ تەعلیلی پەرەسەندنی گۆرانی و هەڵبەست و حیکایەتی عاتیفی فڕی بەسەر ڕاستییەوە نییە؛ ئەو کەسانەی زۆردار و فێڵبازان لە غەیبەوە دێنن و دەیانکەن بە مامۆستای دەرسدەری گۆرانیی عاتیفی، لە حەقیقەتدا بە هۆی تەسکی نیگای خۆیان و کورتهێنانی ئەو (نظریە)ی کە باوەڕیان پێی هەیە لە عاست سازاندن و دروستاندنی (تأویل و تبریر) واقیع و ڕووداودا، ناچار دەبن بکەونە سەر ڕێبازی ئەو تەعلیلە هەڵبەستراوانە بۆ ئەوە، بە پێی تێگەیشتنی خۆیان، (نظریە)کەیان بەسەر پردی هەڵبەستراودا بپەڕێننەوە لە خنکان و بە درۆخرانەوە. ئەو تەرزە نیگا تەسکانە کە دەبینین ستەم لێکراوێکی وەك عەمەلە و جووتیار لە کاتی ئیشکردن و ڕەنجبردندا غەمی خۆی بە یادی لەش و لارێکی شلك و ناسك دەڕەوێنێتەوە نەك بە رق هەڵگرتن بە هۆی ژیانی، ئا ئەم نیگا تەسکە هەندەی تر نیگای لێڵ دەبێ و دونیای لێ وەتەنگ دێت و هیچ چاران شك نابا بۆ ڕزگارکردنی بیر و باوەڕی خۆی لەوە بەولاوە کە شەیتان و دەجاڵ و فێڵبازان پێکەوەنێ و بیانکاتە مامۆستای دەرسدەری عەمەلە و جووتیار کە خەم و خەباتی خۆیان لەبیر دەبەنەوە و بە مۆرفینی لەش و لار و گوێی بەگوار لە ڕاستە شەقامی خەباتی چینایەتی وەیا قەومایەتی وەیا هەر (...یەتی)یێکی تر بێ لایان دەدەن[٣٣]. لەم میسالانەمدا مەبەسم ئەوە نییە لەسەر زۆردار و ستەمکار بکەمەوە (لەعنەتی خوا و مێژوو لە ستەمکار بێ هەتا هەتایێ)، بۆ خۆشت لەم ڕاستییە دەگەیت، هەر ئەوەندەم مەبەسە لەم سەردەمەی ڕۆشنبیری و زانست و ئاسمانگەردی

(٣٣) من بە چاوی خۆم دیومە نووسەرێکی ئەوتۆیی شیعرێکی نوێی سی ساڵەی هێناوە بە بەڵگەی بوونی گیانی چینپەروەری لای وەرزێری کورد لەوەتەی کورد هەیە.

و ئاتۆم و هونەر و تەكنیكەدا نەیەین و بە خۆڕایی ستەم لە (عاطفە) بكەین و بێ ئینسافانە ناوی بزڕێنین.. ستەمكار هێند تاوانبارە لەو مەیدانانەی ستەمیان تێدا دەكا چ پێویست بەوە نییە ئێمە بۆ تاوانباركردنی ئەو، عاتیفە و هەست و سۆزی زۆر پیرۆزی مرۆڤ تاوانبار بكەین، واتە خۆمان و شریتەی باوك و باپیرانمان بدەینە بەر سەرە شیر و تیری توهمە و تێگرتنی عاتیفە و سۆزیان. كاكە ئەگەر لە فەرزی موستەحیل ستەمكار لە پێكهێنانی ئەم عاتیفەیە دەستێكیشی هەبێ، كە نییەتی، سوود لەوەدایە لەم فەقەرەیە لێی بێدەنگ بین و نەوەك شیرینترین و پاكترین و پیرۆزترینی رووپەڕەكانی مێژووی ئادەمیزاد دزێو كەین.

سەیركردنێكی بێ تەرەفانە و ئازایانە نیشانمان دەدا سروشت هێندە كەرەستەی بەرهەم هێناوە بۆ دڵداری و هێندەش لەزەتی تێ خستووە، بە هیچ كەسێك و لایەنێك و حكومەتێك و شەیتانێك و جادوویێك ناكرێ بۆ مەبەسی رێ لێگۆڕین و دامركاندنەوەی گیانی خەبات و سەدیێكی ئەو لەزەتە رێك خات و خەلقی پێ بفریوێنێ و خەریكی دڵدارییان بكات. هەر وەك تێنووەتی و برسییەتی لە خۆوە و بێ مامۆستا خەلق دەبا بەرەو خواردنەوە و خواردن، هەروەهاش جۆشی دڵداری پاڵ بە مرۆڤەوە دەنێت و بەرەو كەرتە هاوبەشەكەی ژیانیەوە دەیبا. جازیبەی دڵداری هێند بەهێزە نەك هەر پێی ناوێ مامۆستا خەلقی بۆ راكێشێ، بەڵكو بە درێژایی مێژوو ئاین و فەلسەفە و ئەخلاق و دەسەڵاتی جیهانی هەموویان یاسا و سزا و پەند و مەتەڵیان داناوە تا لغاوێك بخەنە زاری ئارەزۆی فیتریی زۆر بەهێزی (جینس ویستی)یەوە و لە ناو پەراوێزی بەرژەوەندی كۆمەڵایەتیدا دابینی كەن.

بەڕاستی هەرچی فۆلكلۆر هەیە نەك هەر گۆرانی و هەڵبەست و سەرگوزەشتە، كە بە شێوەیێكی خۆڕسك لە دەروونی میللەتدا زاوەتەوە و بێ مامۆستا و رابەر كەوتووەتە سەر زار و زمانان و باوی سەندووە، لەگەڵ ساكاری و (عفویە)ی رووداو و تەجرەبەی رۆژانەی خەلق دەگونجێ و رێك دێ صەد جاران زیاتر لەوەی لەگەڵ گرێ و گاڵی فەلسەفە و (نظریە)ی زادەی لێكدانەوە و بەراوردكردن و هەڵسەنگاندنی (دوو بەختی – یا راستە یا درۆ) رێك بێ و بگونجێ. هیچ سەیر نییە سەپانێك دوو هەزار ساڵ لەمەوبەر گۆرانیی دڵداری گوتبێ هەر وەك سەپانی ئیمڕۆ دەیڵێ، بەڵام زۆر سەیرە و ناشچێتە عەقڵەوە ئەو سەپانە گۆرانیی نیشتمانپەروەری وەیا چینپەروەریی گوتبێ. بە فەند و فێڵێكی وشەسازیی سەرشێوێن نەبێ نالوێ گیانی نیشتمانپەروەری وەیا چنیپەروەری بخرێتە ناو گۆرانیی سەپانێكی میدیایی وەیا ئاشووری وەیا فیرعەونییەوە. ئەگەر پێویستیی بەرژەوەندی خەبات و ئامانجی كۆمەڵایەتی ناچارمان نەكا فێڵ لە خۆمان بكەین، هێندەی جریوەی چوێلەكە و حیلەی ئەسپ و قاسپەی كەو ئاشكرایە كەوا لەوەتەی ئادەمیزاد توانیویەتی گۆرانی بڵێ، لە پێش هەموو مەبەسێكدا، زۆربەی بۆ مەبەسی دڵ و عاتیفەی دڵداری گۆرانی گوتووە، تەنانەت دەتوانین لێرەدا شتێكیش بخەینەوە سەر قسەكانمان كە یارمەتیمان دەدا بۆ زێدە روونكردنەوەی بابەت. ئەو گۆرانی و هەڵبەستی بۆ غەیب و ئامانجی ئاینی دانراوە لە بنەڕەتدا یا لەبەر ترس یا تەمایێكی دواڕۆژی پاش مردن بووە نەك لە خۆشویستنێكی سادە و بێ تەئویلەوە. تاك تاكە مرۆڤی خواناس گەیشتوون بە پایەی (فناء في اللّه) و

تەقوا و پەرستنیان بۆ خودی باوەڕ (ایمان) بووە، لەو تاکانە بەولاوە زوربەی خواناسان لە ترسی عەزاب و بە ئومێدی بەهەشت خوایان پەرستووە و ستایشیان کردووە. خۆ منیش ئەمە نەڵێم ئاینە ئاسمانییەکان لە خۆیانەوە ترس و ئومێدیان کردووە بە مزەی تەقوا و لە کەسیان داوا نەکردووە بێ پاداش پەیڕەوی یاساکانیان بکەن. پێی ناوێ من نموونە بێنمەوە لە کتێبە ئاسمانییەکان، بۆخۆت بیانخوێنەوە و پەندیان لێ وەرگرە.

ئەمانەی لێرەدا بۆت باس دەکەم، بەلای خۆمەوە، راستیی بێ فێڵ و بێ سازاندن (تأویل)ە دەشزانم هەر بەرەیە و تاقمەی کە بە باوەڕێکی تایبەتی خۆیەوە خەریکە و ناتوانێ رەها بێ لە (تعصب) حەز دەکا و دەکۆشێ ئیسپاتی ئەوە بکا کە وا بابەتەکەی خۆی بزوێنەری جیهانە و هەموو هێزێکی بەرچاو و نادیار خزمەتکاری ئەو بابەتەیە و شتێك نییە لە سروشتدا، بە جۆرێکی سەربەخۆ و دوور لە پەڕاوێزی تین و تاوی باوەڕەکەی ئەو کارێکی تایبەتی بکا. من دەزانم و تۆش دەزانی هەر کەسێك تەعەسوبێکی هەبێ بۆ باوەڕێکی تایبەتی، بە درێژاییی بەردەوامبوونی ئەو تەعەسوبەی، خەریك دەبێ بەڵگەی راست و ساختە کەڵەکە بکاتە سەر یەکتر بۆ سەپاندنی باوەڕەکەی خۆی، کە تووشی بەڵگەیێکی ئەوتۆش هات ریسەکەی لێ بکاتەوە خوری یا چاوی لێ دەنووقێنێ و پشتگوێی دەخا یا هەر بە جارێ ئینکاری دەکا. خۆ ئەگەر دەسەڵاتی دونیاییی لە دەستدابێ ئەوسا بەوەندە دابین نابێ بەڵکو باوەڕهێنان بەو بەڵگەیە دەکا بە کفر وەیا خیانەت وەیا گومراهی و دەبەنگی، بەو پێیەش سزای بۆ دادەنێ. ئەمانە واقیعی بەچاو و دیتراون، تا کاتێکی درێژیش لێرە بەدواوە هەروا دەبێ. لە هەموو ئاسۆی سیاسەت و فەلسەفە و باوەڕەوە ترووسکەیێك دیار نییە موژدەی نەمانی (تعصب) راگەیەنێ. لەگەڵ ئەمەشدا راستی هەر راستییە ئەگەر هەموو رۆژێك بە کوتەك دە جاران ورد و خاشیش بکرێ. حیکایەتەکەی گالیلیۆم بە بیر دێتەوە کە دادگای کەنیشتە ناچاری کرد خۆ بەدرۆ بخاتەوە لەوەدا گوتبووی زەوی بە دەوری رۆژدا دەخولێتەوە، کە گالیلیۆ لە دادگا دەرچوو لەبەر خۆیەوە گوتی (لەگەڵ ئەمەشدا هەر دەخولێتەوە..). هەویری ئەم باسە زۆر ئاو دەخوازێ با لێرەوە لێی ببڕمەوە.

کەواتە دووچاربوونی حاجی قادر یا هەر مرۆڤێکی تر بە گرێ و گاڵی دڵداری جێی سەرسوڕمان نییە و نابێ لێی بەکەم بگیرێ. بەلای رای منەوە نەبزووتنی هەستی سروشتی (خۆشویستن) لە مرۆڤدا کەلەبەرێك دەخاتە نەفسی ئەو مرۆڤەوە رەنگە هەرگیز پڕ نەبێتەوە، واش دەبێ نەخۆشیی نەفسیی دڕندەی ئەوتۆ لە دەروونی ئەم و ئەودا پەیدا دەکا کە دەیانکاتە ناحەزی خێر و خۆشی. دەشێ نەڕوانی تۆی (خۆشویستن) لە دڵێکدا سەر بکێشێتەوە بۆ پەیدابوونی نەخۆشیی (سادیزم) لەو دڵەدا لە ڕێی (گرێی ناکامی – عقدة الحرمان)ەوە. با من لێرەدا خۆ نەکەم بە پزیشکی سایکۆلۆجی و ناوی نەخۆشییان هەڵدەم و هەڵەیان تێدا بکەم، هەر لەو پەڕاوێزە فراوانەی زانیاریی گشتی (معلومات عامە)دا بخولێمەوە کە خوێنەریش وەك من تێیدا بەڵەدە. لەم پەڕاوێزەدا بێ ترس و گومان دەڵێم بەکەم گرتنی خۆشویستن و جینس کردارێکی ناسازە چونکە سەر دەکێشێتەوە بۆ دزێوکردنی سەرچاوەی بوون و مانەوەی (نوع). خواهی و نەخواهیی ئەو کەسانەی جینس بەکەم دەگرن پشتگیری دەکەن لەبەرهەمهێنانی منداڵ بە

هۆی مەکینە لەو رووەوە کە مەکینە هەستی خۆشویستن و جینس ناکات.

بەڵێ بێگومان دڵداری سەرچاوەکەی پاك و پیرۆزە ئەگەر بە کردەوەی بەد لێڵ نەکرێ. بەڵام لەگەڵ ئەم راستییانەدا دەبێ ئەوە بزانین کە وا هەرچەند ئەم عاتیفەیەی خۆشویستن رواڵەتێکی سروشتی و ئاساییش بێ لە تێکرای ئادەمیزاددا، دیسانەوە رادەی هێز و تەئسیری لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر تا بڵێی جوداواز دەبێ. خۆشویستنیش وەکو هەموو عاتیفەیێکی تر، لە رووی قووڵی و تەوژمەوە، چەندین پلەی خوار و ژووری هەیە. با نەشزانین هۆی ئەم جوداوازییە چییە، بە چاوی خۆمان دەبینین هەندێ جار مرۆڤ تووشی سەودای دڵدارییێکی وەها دێت بەرەو شێتبوونی دەبا و ئۆقرەی لێ هەڵدەگرێ و جڵەوی ئیختیاری لە دەست دەردێنێ و ناوی دەزڕێنێ و ئەوەی پێ دەکا (با بە دەواری شڕی نەکردبێ)، کەچی لای هەندێ کەسی تر ئەم عاتیفەیە ناگا بەم پلە و لە رادەی عادەتیی تێ ناپەڕێنێ. هەردوو جۆری دڵداری، بە هێز و بێ هێز و جۆری مام ناوەنجیشی دیتراون و بیستراون. ئەمە راستیێکە پێویستی بە گوتنەوە و دووبارەکردنەوە نییە. وەك ئەم راستییە، دڵداریی حاجی ئەویش راستیێکە دەمەتەقە هەڵناگرێ.

بەڵام!

دەمێنێتەوە راستیێکی سێیەم ساغ کەینەوە:

ئاخۆ عیشقی حاجی قادر چۆن عیشقێك بووە؟

تۆ بڵێی لەوانە بووبێ مێشکۆڵەی نێو ئێسکی سووتاندبێ و شەونخوونیی پێ کردبێ و شەکیبابی پێ نەهێشتبێ؟

بۆ گەیشتن بە قەناعەت و دڵنیایی لەم لایەنە گرنگەی دەروون و نەفس و عاتیفەی حاجی قادر ئەوەندەی لە توانامدا بووبێ زیهنکاری و لێکدانەوەم کردووە، گوێم گرتووەتە تەواتور، وردە هەواڵ و گوتەی ئێرە و ئەوێم قۆستووەتەوە، سرنجم داوەتە شیعرەکانی و بە شیعری بوێژی ترم گرتوون کە عیشقی ئاگرین لە ژیانیدا هەبووە. لەوەش زیاترم کردووە، هەروەك دوای کەمێکی تر بۆت باس دەکەم زنجیرە و سەرەنجامی ژیانی حاجی قادرم کردووە بە حەکەم بۆ بڕیاردان لە بارەی بوون و نەبوونی عیشقی قووڵ و بڵێسەدار لە دڵی حاجیدا.

لە کۆتاییی هەموو لێکدانەوەیێکی زیهنی و راگەیاندنی دەنگ و باس و ئەتواری حاجی و واتای غەزەلەکانی گەیشتمە ئەم باوەڕە کە وا حاجی قادر لە دڵداریدا زۆر قووڵ نەڕۆییوە.

تا من ئاگاداری ئەحواڵی حاجی بم لە ڕێی بیستن و تەواتورەوە، جگە لەو کچە سابڵاغییە کە دەگێڕنەوە حاجی خۆشی ویستووە و جگە لە گوڵێی لاجان کەوا حاجی بەپەلە مەیل و ئیعجابی خۆی بۆ دەربڕیوە نە بیستراوە دڵی حاجی بۆ کچێکی تر چووبێ، لە هەموو کوردستاندا.

بە نیسبەت کچە سابڵاغییەکەوە لەوە دڵنیاین ئەگەر گوتەی دەماودەم نەبا چ سەرچاوەیێکی ترمان چنگ نەدەکەوت لە شیعری حاجی وەیا نووسینی خەلقی تر ئیشارەیێکی تێدا بێ بۆی. غەزەلەکانی

حاجی نە بە سەراحەت نە بە هێما و وشە تێك هەڵكێشان ناوێك بەدەستەوە نادەن و ئیشارە بۆ رووداوێكی تایبەتی ناكەن بیرمان بۆلای كچێكی سابڵاغی بگێڕێتەوە. كە سەراحەت هەبێ هەر ئەوەیە بۆ (گوڵێ)ی بەكار هێناوە.

ئەم دوو خۆشویستنە ئەگەر كاریگەر و خولیایی بان وەك دڵداریی شاعیرانی تر كە بووە بە داستان بەسەر زمانی خەلقەوە و لە ناو دیوانەكانیشدا نموونەیان هەیە، دەبوا لە رووپەڕەی ژیانی (حاجی)دا پانایییێكی پتر بگرنەوە و شەقڵی خۆشیان لە شیعر و ناوەڕۆكی ئەدەبی (حاجی)دا ئاشكراتر بكەن.

كەواتە، بەولای ئەو دوو دڵدارییەوە، گوتەی دەماودەم و بەڵگەی نووسراو لە خامۆشی نەبێ چ شایەدییان بەدەستەوە نییە و ئەو شایەدییە نەبێ كە خامۆشی بۆ خۆی دەلالەتی (نەبوون) رادەگەیەنێ نەك (هەبوون).

كە بەڵگەی ئاشكرا و قسەكەر چنگ نەكەوێ با بزانین بەڵگەی نهێنی و هێمایی لە گیانی غەزەلەكانی حاجی پەنجە بۆ چ جۆرە خۆشویستنێك درێژ دەكەن!

وەرگرتنی دەلالەت لە واتای غەزەل بۆ ساغكردنەوەی بوون و نەبوونی عیشقی سووتێنەر كارێكە زیهن و زەوق دەیكا. لە واتای شیعردا بارستی مادی نییە تاكوو بتوانین بیكەین بە بەڵگەی مادی و كۆتایی بە دەمەتەقە بێنین. زیهن و زەوقیش بۆ خۆیان (اعتباری)ن، بەر لەوە بتوانن دەمەتەقە هەڵگرن لەسەر بابەت لەوانەیە ببنە هۆی دەمەتەقە. زیهن و زەوق چین تا ببنە (قاضی) و بڕیار بدەن لە موناقەشەدا! كێ دەڵێ زیهن و زەوقی بارام مووقڵاشترە لە هی ئازاد تا ئەو ببێ بە حەكەم؟ ئەوەی راستی بێ نەك هەر لە عاست شیعر و هونەر و ئەدەبدا، بەڵكو لە عاست هەموو كارێكی (اعتباری) كە حەكەم و پسپۆڕ بڕیاری تێدا دەدەن هەمان رەخنە دێتە پێش. بە نموونە دەڵێم كە كچێك دەبێ بە (شاژن)ی جوانی وەیا كوڕێك دەكرێ بە شای لەشجوانان وەیا دانسەرێك یەكەم پاداشی پێ دەدرێ لە دانسدا هیچ گەز و گرێیەكی مادی نییە جوانی و رێكی و تەواویی ئەو كارانەی پێ بپێورێ لە گەز و گرێی زیهن و زەوق بەولاوە، ئیتر یا دەبێ ئەو كارانە نەكرێن تا رۆژێك دێ و كۆمپیوتەر دەبێتە حەكەم یاخود چ چار نییە لەوەدا زیهن و زەوقی پسپۆڕان ئەو حەكەمە بن. خۆ و تالع زیهنكارییێكی من لێرەدا دەیكەم لەگەڵ غەزەلەكانی حاجی تاكە كۆڵەگە نییە قەوارەی باوەڕەكەمی راگرتبێ، چونكە نەبوونی شایەدی تەواتور و خامۆشیی سەرچاوەی نووسراویش، كە تازەم خستە روو، لە لای خۆیانەوە دەبنە كۆڵەگەی دووەم. بە دوا ئەمانەدا هەندێ لە هەڵبەستەكانی حاجی قادر خۆی، ئەویش، شان دەداتە بەر لایێكی باوەڕەكەمەوە و وا دەزانم، بە تەواوی دەیسەپێنێ و دەیچەسپێنێ. كەواتە بیروڕای من كە لە زیهن و زەوقەوە هەڵستێ وەك هی پسپۆڕانی سەما و جوانی و هونەر تاقانە نییە.

لە لای تەبعی من غەزەلەكانی حاجی زادەی مێشكن، بەرهەمی ئوستادین، هۆنراوەی سنعەتكارن. دڵداری و خۆشویستنێك كە لە شیعری حاجی بەدی دەكرێن لە پەنجە و خامەی هونەركارەوە دەتكێنەوە، لە گڕ و بڵێسەی دەروونێكی سووتاوەوە ناتەقنەوە. ئارایشتی رێكخستن و تێگەیشتن و پێگەیشتن لەو

شیعرانە دەدرەوشێتەوە نەك هەنیسکی گریان و بۆنسۆی دڵی هەڵکزاو. لەم رووەوە شیعری حاجی دەچێتە ریزی شیعرە دڵدارییەکانی شێخ ڕەزا نەك نالی و کوردی. شێخ رەزاش دووچاری عیشقی سووتێنەر نەبووە بۆیە شیعری غەرامیی کەم گوتوون، ئەوەی گوتووشیەتی ئوستادیی تێدایە نەك سووتان. لەوەندە شیعرە کەمەی دڵداری کە شێخ رەزا هەڵی بەستوون پێنج خشتەکییەکەی بەسەر ئاتەشپارەکەی (کوردی)یەوە بە سۆزترین پارچەیێکی عاتیفییە کە شێخ رەزا بە دڵ و زمانیدا هاتبێ، بێگومان لەمەشدا گڕ و کڵپەی دەروونی کوردی بڵێسەی داوەتەوە بۆ ناو دەروونی شێخ رەزا:

دڵــی بــردم بــە نــاز و عــیشوە دیسان شۆخــی عــەیــاری
فـریـبـی دام بـە چـاوی مـەستی خۆی مـەحبووبی سەحـحـاری
لـە هـیـجـرانـی تـەقـم کـرد ئـەی رەفـیـقـان کـوا مـەدەدکـاری
ئـەمــان مـردم عـیــلاجـێ سا لــە رێی پـێغـەمـبـەرا چـاری
ویسال یـا قـەتـل یـا تـەسکـیـن لـە هـەرسێ بـۆم بـکـەن کـاری

کەسێکی شارەزای هەڵبەست بێ و گوێی لە مۆسیقای وشە و لەرانەوەی رستە تێ بگا دەزانێ کام شیعر لە بورکانی عیشقەوە دەجۆشێ و کامی لە گۆمی فکر و فەلسەفە هەڵدێنجێ. بوێژێکی وەك نالی ئەگەر لە رێی عیشقی (حبیبە)وە ئاگری تێ هەڵنەگەڕابا، هەرچەند دەسەڵاتی (نظم)ی گەیشتبا بە پایەی (اعجاز) نەیدەتوانی خامە لە خوێنی دڵی هەڵێنێ و شیعری پێ بنووسێ. نالی و کوردی هەردوویان دووچاری عیشقی بێڕەحمی دڕندە بوون بۆیە هەرگیز کڵپە و بڵێسەیان دانەمرکایەوە. ئەو دڵەیان کە لە سەردەمی گەنجایەتیدا بوو بە ماڵی عیشق یەکجارەکی لە قەبەڵی کرا و نەبووەوە بە ماڵی خۆیان.

بە نموونە، بێ دەسبژارکردن، بەیتێك دێنمەوە تین و تاوی عیشق لە شیعردا دیار بخا. نالی لە کۆتاییی غەزەلێکیدا ئەمە دەڵێ:

دوور لــە تـۆ نـالـی سەگێکـە بـێوەفـا وو هــەرزەگـۆ
بـۆچی بـانگی نـاکـەی ئـەم کـەلـبـە کـە نـانی نـانییە

لێرەدا مەبەسم نییە دەسەڵاتی نالی لە شیعردا دەرخەم بۆیە خۆم لە وردەکاری و لایەنی هونەری بەیتەکە ناگەیەنم، تەنها دەمەوێ کاری سیحراویی عیشق لە بەیتەکەدا بێنمە بەرچاو.

سرنج بدە وشەکانی هەڵبەستەکە تاکە یەك وشە نادۆزیتەوە حورمەتکارانە بێ و ببێتە بەرگی ئارایشت و عەیبی وشەی (سەگ) بپۆشی کە نالی خۆی بەو تەشبیهـ کردووە. وشەکانی (بێوەفا، هەرزەگۆ، کەلب، نانی نانی، بۆ بانگی ناکەی) هەموویان کەمایەتی و پایە نزمییان تێدایە. بە زاهیر دەبوا کۆمەڵبوونی ئەو هەموو وشەی نزم لە بەیتێکدا قێزی مرۆڤ هەڵستێنێ، کەچی نەفەسی گەرمی عیشق و بڵێسەی دەروونی شاعیر ئەو هەموو خۆشکاندنە و خۆکەمکردنەوەی هەڵگێڕاوەتەوە بەرەو بەرزی و شەرافەت و حورمەت. دەتوانم بڵێم لە کەم جێگەدا دەدیترێ وشەی (سەگ) ئەوەندە بایەخی وەرگرتبێ وەك لێرەدا بۆی پێك هاتووە بە تایبەتی کە هیچ وشەیێکی تریسکەدار و ئاورینگاوی لێی نەبوونەتە جل و قەرێتەی رازاندنەوە.

تۆ سەیرکە نالی چەند راست دەکا بەپێی مەزهەبی عاشقان کە دەڵێ (دوور[٣٤] لە تۆ نالی سەگێکە بێوەفا وو هەرزەگۆ) چونکە عاشق کە لە یاری دوور کەوێتەوە جێی خۆیەتی پێی بگوترێ سەگی بێوەفا، گڕوگاڵیشی بە هەرزەگۆیی دابنرێ. عیشق وا دەکا دوورکەوتنەوەی عاشق لە مەعشووق هێندە دزێو و ناشیرن بکرێ ئەگەر وشەی بێ حورمەتتر هەبێ لە (سەگی بێوەفا و هەرزەگۆ – کەلبی نانی نانی کە بێ حورمەتترین سەگە) ئەوی بۆ بەکاربێت. کۆمەڵبوونی وشە و رستەی نزم لێرەدا چونکە نەخشەی (بێوەفایی) دەکێشێ لە رێی (مەفهومی پێچەوانە)وە حورمەت کۆ دەکاتەوە لە ناو بەیتەکەدا و نالی خۆشەویست دەکا و دڵی من و تۆی بۆ دەبزوێنێ، لێی دەوەشێتەوە دڵی مەعشووقەکەش ببزوێنێ ئەگەر ئەم دڵە وەك بەرد نەبێ. خۆ ئەوەی راستی بێ لە عاست مەعشووقدا بە تەواوی خۆی داناوە لە جێگەی ئەو سەگە، ئەدی ئەوە نییە پێی دەڵێ بۆ بانگی ناکەی وەك سەگی نانی نانی؟

لە شیعری شاعیراندا زۆر جاران وشەی سەگ هاتووە تا بشڵێی لە دڵاندا کاریگەر بووە. وا لێرەدا دوو نموونەی تر دێنمەوە بۆ مەبەسی بەراوردکردن و دەرخستنی کاری عیشق بە هۆی ئەو بەراوردکردنەوە.

شێخ رەزا دەڵێ:

مـــربـــوطـــە حـــەیـــاتم بـــە سلـــێمـــانـــی و خـــاکـــی
خۆزگەم بە (سەگ)ی قاپیەکەی ئەحمەدی کاکی

شاعیری فارس دەڵێ:

استـــخـــوان ریـــزەء مـــجـــنـــون مـــفـــگـــن پـــیش هـــمـــا
کـــە تـــعـــلـــق بـــە جـــنـــاب (سگ) لـــیـــلـــی دارد

لە هەردوو بەیتدا وشەی سەگ نرخێکی داوە بە واتای هەڵبەست رەنگە هەر بە سەگی ئەو شوێنە نرخی وەها دروست بکرێ، بەڵام هەردوو سەگ لەسەر تەخت و بالینی حورمەت دانراون و دەوریان تەنراوە بە رێز و خۆشەویستی.

لە بەیتی شێخ رەزادا کاك ئەحمەدی شێخ سایەیێکی وای خستووەتە سەر سەگەکە و هێندەی بەرز کردووەتەوە لە (حاجب)ی سوڵتانێك زیاتر روتبەی بۆ پەیدا کردووە. لە بەیتەکەی فارسیشدا وشەی (جناب) و پایەی (لیلی) و ناوی (مجنون) و نرخی مەعنەویی مەلی (هما) زیاتر لە بەرگی ئەتلەس و تەوقی زێڕ و خەنەی دەست و پێیان ئارایشتیان بۆ سەگەکە کۆمەڵ کردووە. هەردوو بەیتیش نموونەی ئەدەبی بەرز و نەمرن.

بەدوا دیتنی سەگی ناو ئەم دوو بەیتەدا کە دەڵێی ئاهەنگی حورمەتیان بۆ بەرپا کراوە پتر بۆت روون دەبێتەوە عیشقی نالی چ کارێکی کردوە بۆ سەگەکەی خۆی.

---

(٣٤) لێرەدا «دوور لە تۆ» هەر وەك واتای دووربوونی عاشق لە مەعشووق رادەگەیەنێ هەر وەهاش خۆی کردووەتە پەرژین بەدەوری ناو و شەخسی مەعشوق تا بیپارێزێ لە نزمایەتیی وشەی «سەگ». وەك ئەوەیە شاعیر گوتبێتی «دوور لە رووی جەنابت نالی سەگێکە..».

پـێویست نـابـینـم خـوێنـەر خـەریك کـەم بـە هـێنـانـەوەی نـموونـەی تـر بـۆ دەرخستـنـی تـیـنـی عـیشق لـە هـەڵبـەستدا، چونکە دەبێتە قسەی دووبـارە و کوتـانـەوەی بـەدیهیە. ئەوەی من لێرەدا مـەبـەسمـە لایـەنی بوون و نـەبوونی عیشقی سووتێنـەرە لـە شیعری حاجی قـادردا. بـە پێی زەوقی من دیوانی حـاجی شایـەدی نـادا بۆ بوونی عیشقێکی وا سووتێنـەر. یەکێك لـە غـەزەلـە هـەرە پێشکەوتوو و بـەنـاوەکانی حـاجی غـەزەلـەکـەی (نـەققـاشی دەمـی...)یـە. کـە بیخـەیـتە بـەر تـەرازووی هـەڵسـەنگاندنی هـەڵبـەست بۆ کێشانی دوو لایـەنی ئوستـادی و سۆز، دەبینی زۆر بـە ئـاشکرایی خۆی بـە لایـەنی ئوستـادیدا دەشکێنێتـەوە و دەچێتـە ریزی ئـەو غـەزەلـەی شێخ رەزا کـە مـەشوورترین بـەیتی ئـەمـەیـە:

کـارێ کـە غـەم و دەردی فیراقی بـە منی کرد

سـەرمـا بـە هـەتیو بـا بـە دەواری شڕی نـاکـا

گریمـان خوێنـەر زەوقی من بـە حـەکـەم قبووڵ نـەکا لـەوەدا کـە دەڵێم شیعری دڵداریی حـاجی زادەی ئوستـادین، لـەو رووەوە کـە گوتم دەشێ بڕیاری زەوق لـە یـەکێکـەوە بۆە بۆ یـەکێکی تر بگۆڕێ، خۆ نـاتوانێ دەلالـەتی یـەکجار پـاتـەوپـاتی هـەندێ لـە هـەڵبـەستـەکانی حـاجی قـادر خۆی رەت کـاتـەوە لـە مـەیدانی بوون و نـەبوونی عیشقی قووڵ لای حـاجی. تۆ بڵێی ئـەگەر حـاجی رۆژێك لـە رۆژان دڵداریی ئـاگرینی هـەست پێ کردبـا رێی دابـا بـە خۆی ئـەمـەی خوارەوە بڵێ دەربـارەی عیشق؟

بـاسی زولفی درێژ و چـاوی بـەخـەو

نـەبڕاوە بووە . . . . . خوسرەو

حـاجی لـەمـەش بـە سـەراحـەتتر دژی شیعری عـاشقـانـە دڵی خۆی کردووەتـەوە کـە دەڵێ:

حـەیفـە بۆ پیـاوی صـاحیبی تـەمییز

هێندە بـاسی مـەکانی . . . . و . . . .

مرۆڤێك لـە کـاتی گـەنجـایـەتی یـا هـەر قۆنـاغێکی هـەڵکشاوتری تـەمـەنیدا لـە هـەنـاوی خۆیدا دەستـەچیلـەی عیشقی هـەڵایساندبێ و خوێنی دڵی خۆی پێ کولاندبێ نـاشێ و نـاکرێ تـا ئـەو رادەیـە بـە سووکی تـەمـاشای عیشق بکا و توانجی کوشندەی تێ بگرێ.

وا دەزانم راگەیـاندنی ئـەم هـەڵبـەستـانـە رێی دەمـەتـەقـە دەبـەستن. من نـەبوونی عیشقی ئـاگرین لـە دڵی حـاجی قـادردا بـە زاهیرەیێکی دابڕاو و لاتـەریك نـازانم لـە تێکڕای ویژدانی حـاجی. بـەلای تصوری منـەوە ئـەگەر نـەبوونی ئـەو عیشقـە هـەر لـە پـەڕاوێزی (نـەبوونی عیشق)دا وەستـابـا و چ پێوەندیی نـەبـا لـەگەڵ سـەرلـەبـەری تـابلۆی هـەست و نـەستی حـاجیدا ئـەوسا دەمگوت بزری بڵێسەی عیشق نـەختێك رەنگی تـابلۆکـەی سپییـات کردووەتـەوە و بـەس، کـەچی بـەلای بـاوەڕیی منـەوە نـەبوونی ئـەم بڵێسەیـە، هـەرچـەند رواڵـەتێکی سـەلبییـە، بـە جۆرێکی یـەکجار کـاریگەر و (ایجـابی) خۆی نواندووە لـە تـابلۆکـەدا و سـەرەنجـامی گـەیـاندووە بـە عـەلاقـەداری لـەگەڵ بنیـادی گیـانی کوردپـەروەریی حـاجی قـادر. داوا دەکـەم خوێنـەر لێرەدا لـەگەڵم بـەپشوو بێ و لـە قسەکانم ورد بێتـەوە و سووك بـەسـەریـاندا تێپـەڕ نـەبێ، ئـەگەر رێم بدا تکـای لێ دەکـەم ئـەویش وەك من رایـەکـە لـە دڵ و مێشکی خۆیدا بکولێنێ و لـەگەڵیدا نـەختێك خـەریك بێ، ئـەگەر نـەڵێم لـەگەڵیدا بژی.

من بۆ ئەوە دەچم ئەگەر حاجی قادر لە سەرەتای گەنجایەتییەوە وەك نالی و کوردی هەست و هۆشی دیار و نادیاری بە سۆزی عیشق پڕ بووبایەوە نە دەشیا لە دوا ڕۆژدا دەروون و نەفس و گیانی یەکجارەکیی لەو عاتیفەیە بەتاڵ بێت و سەرلەنوێ بە عاتیفەیێکی تازەی تاقانەی نیشتمانپەروەری پڕ بێتەوە. نە دەکرا لەو بورکانەی سەرەتای عومر و گوڕی گەنجایەتی نە پشکۆیەك نە بزۆتێك نە خۆڵەمێشێکی گەرم نەمێنێتەوە وەك هەرگیزا و هەرگیز وجودی نەبووبێ. وا پێ دەچێ لە بیرەوەریی دڵداریی کاتی جحێڵی هەر لایەنی مادیی حەیوانی خۆی هێنابێتەوە بەر هۆشی حاجی، کە ئەویش پاشماوەیێکی ئاسایی عیشقی بێ ڕەگە و وێنەیێکی خورتی و سەرگەرمی دەوری گەنجایەتییە، بۆیە وەها بێ پەروا دەکەوێتە دژی و بە چاوی سووك سەیری دەکا. گەر لە تارمایی عیشقی کۆن شێوەیێکی بلێساوی و خولیایی و مەجنوونانە لە ئاسۆی بەیانی گەنجایەتییەوە پرشنگی داباوە بۆ ئێوارەی ژیانی حاجی، بێگومان بە جۆرێکی تری پێشوازیی لێ دەکرد.. بە چاوێکی تر تێوەی ڕادەما... دەنگێکی تری بۆ بەرز دەکردەوە. ئێمە دەزانین حاجی قادر دۆست و هاوڕێی ناسیاوی خۆی لەبیر نەکرد، بۆ دار و بەردی کۆیەی دەناڵاند. دەوجا ئەگەر لە تابلۆی رابردوویدا وێنەی فرشتەیێکی عیشق و سۆزی دڵداری هەبا تۆ بڵێی بەم چەشنە یەکجارەکی و بێ ئاشتبوونەوە لە ناخی کەوتبا دژی ئەم وێنەیە؟ هەرگیز ئەمە ناچێتە ناو هیچ حیسابێکی بەسەروبەرەوە.

نەبوونی ئەم وێنەیە لە تابلۆی رابردووی حاجیدا ئەوەی بەرهەم هێنا هێندە بە سادەیی و بێباکی و قێز و بێزەوە ناوی عیشق بێنێ. بەڵام هەر لەوەندە نەوەستا، شتێکی گرنگتری بەرهەم هێنا. تۆ بڵێی ئەم شتە چی بێ؟

فەرموو لەگەڵمدا سرنج بدە ئەم دیمەنە کە دێتە بەر چاوی زیهنی منەوە.

وا دەزانم نەبوونی عیشقی سووتێنەر لە رابردووی حاجیدا بەشدار بووە لەوەدا کە لە دوارۆژ نامومکینێك ببێتە مومکین، ڕێی داوە بەوە کە هەموو بوونی مادی و مەعنەوی و رواڵەتی و دەروونی و خەو و بەخەبەریی حاجی سەرانسەر لە قەبەڵی کوردایەتی بکرێ بێ ئەوە یادی دڵدارێ ببێتە شەریکی هەزارییێکی ئەو بوونە. هەر دەڵێی حاجی کە داخڵی عیبادەتخانەی کوردپەرستی بوو گیان و دڵێکی بێ پەڵەی بێ نوختەی وەك کاغەزی سپیی تەسلیم بە خامەی چارەنووس کرد ئیتر ئەو خامەیە بێ ئەوەی رەشاییی پیتێك وەیا خاڵێکی نووسراوی بێتە پێش بە هەموو لایێکی کاغەزەکەدا مەشقی خۆی لێ کرد تا رووپەڕەی پڕکردەوە و دوو جار و سێ جاریشی بەسەردا هاتەوە.

لەم روانگەوە دەتوانین چاوێکی حەقیقەتبین هەڵێنین و سەیری کوردایەتیی حاجی بکەین و تێ بگەین چۆن مومکین بوو تا ئەو رادەیە شەیدای کورد و کوردستان بێت.

حاجی بەجۆرێکی عاشقانە و دێوانانە باسی کورد دەکا. لەم مەیدانەدا هەر کوردپەروەر نییە و بەس، وەك مەجنوونی لەیلا وایە ئەگەر راست بێ و مەجنوونێك هەبووبێ.. خۆ ئەگەر نەبووبێ حاجی بووەتە ئەو مەجنوونە. سۆزێکی کە هەستی پێ ناکرێ لە شیعری دڵدارانەی حاجیدا لە شیعری نالی و کوردی تاو و تین دێنێ بۆ دڵی هەستیار، لەمە زیاتر درندەتر وەك بلێسە لە شیعرە نیشتمانییەکانیەوە هەڵدەستێ

و دەماری هەستی خوێنەر هەڵدەپڕووكێنێ. حاجی شەیدایانە دەگەڕێ بە دوا تەعبیردا بەڵكو وەك ئاو نەختێك لە كڵپەی هەناوی كزكاتەوە بەڵام ناگا بەو تەعبیرە كە برین سارێژ دەكا وەیا خوت خوتەی دەروون خامۆش دەكا.. هەرچی دەیڵێ كەمترە لە پێویست هەرچی دەیكا بێ سوودە لە عاست بێ ئۆقرەیی. بوركانی نەفسی دەجۆشێ و دەخرۆشێ، دەیسووتێنێ و سەبری لێ دەبڕێ و زیرەی لێ هەڵدەستێنی و شیعری پێ دەڵێ و یەخەی دار و بەردی پێ دەگرێ گڕوگاڵی خولیای بۆ تەرجەمە بكا. نەخێر تەسكین نابێ و ئۆخەی ناكا.. خەیاڵی ئاگرین دەیبا بۆ هەموو بابەتێك بیكا بە هۆی تەقین و هەڵڕژان.. تێ هەڵدەچێ بەرەو هەڵدانەوەی بوتی كوردی تا دەگاتە سنووری موبالەغەی ئەوتۆ لە جیهانی دێوانە و شەیدایان نەبێ جێی نابێتەوە. (لە گاوان و شوانی كوردەكان یەك بەسە بۆ لەشكری صەد كەڕە دوو لەك) كوردێك بەس بێ بۆ لەشكری ٢٠ ملیۆنی.. بەڵام قسەیێكە و كورت دێنێ لەگەڵ مەبەس، ژیلەمۆی دەروون تەڕ ناكاتەوە، گڕ و كڵپە داوای پتر دەكات... كەشتییەكەی نووح بەسەر كێوێكی كوردستانەوە وەستا كەواتە ئادەمیزاد لە جاری دووەمی پەرە سەندنیدا (كوردزاد)ە.. پەروەردگارا بە كوردیت مەدح دەكەم تا نەڵێن بە كوردی مەدح نەكراوی مەدحەكەت بۆ ئارایشتی كوردییە بەهەشتی پێ ناكرێ...

من هەرچەند بمەوێ بە نووسین و شیكردنەوەی خۆم وێنەی ئەو خولیایە سووتێنەرەی كوردایەتیی حاجی قادر بكێشم ناگەم بە كەمەری ئەو پەیكەرە ئاگرینەی كە خامەی حاجی لە كەرستەی هەست و ویژدان هەڵی ناوە، بۆیە لزووم ناكا خۆ خەریك كەم بە (تحصیل حاصل)ێكی كەم و كورت، با هەر ئەوە بڵێم لەلای خۆمەوە عیشقی حاجی بۆ كوردایەتی عیشقێكی تەواو و بێ هاوبەشە لە دەروونی حاجیدا. دەمەوێ بڵێم حاجی هەموو دڵ و گیان و هەستی خۆی بە كوردایەتی بەخشیوە تۆسقاڵێكی بۆ هیچی تر نەهێشتووەتەوە. هەروەك دڵداری بێ بەش كردووە لە كڵپەی دەروونی، ژن و ماڵ و منداڵیشی نەبووە بایی زەررەییێك دڵی خۆی پێیانەوە خەریك كا.

ئەم تەنهاییەی حاجی لەگەڵ تاكە خولیای كوردایەتی لە ساڵانی دواییی ژیانیدا دیمەنێكی تراجیدیی ماتەمینی ئەوتۆ دێنێتە بەرچاوی سرنجدەر چەند جاران لە سۆز و پەرۆش و تەقدیس بۆ حاجی زیاد دەكا. من كە دەبوو لە دوای لەگەڵدا ژیانی دوور و درێژم ئاشنای ئەرك و عەزابی حاجی ببم و لێی رابێم، كاتێ كە بیرم دەڕوا بۆ ساڵانی ئاخە لێوەی ژیانی ئەگەر تانووت نەدەمە بەر خۆم جورئەتی سرنجدان و لێوردبوونەوەم نابێ.

پیری، تەنهایی، غەریبی، هەژاری، خولیای سووتێنەری بێ ئومێد و بێ بەرهەمی نزیك و بەرچاو، نەبیستنەوەی دەنگی خەبات و تەقەللا لە هیچ لایێكەوە.

دەك لەبەر ئەم عەزابە بێ سەروبنە!

ئەو سەغڵەتییەی (ابو فراس حمدانی)ی هەراسان كرد و وەتەنگی هێنا لەو چەند ساڵەی ئەسیربوونی لای رۆمەكان تا وای لێ كرد بە دەم هەنیسكدانەوە بڵێ:

أ سجنا و بعدا و اشتیاقا و غربة
و نـأی حـبـیب ان ذا لـعـظـیـم

و ان امـرءً يـبـقـى وفـيـا لـعـهـده
عـلـى مـثـل هـذا انـه لـكـريـم

ئا ئەم سەغڵەتییەی (ابو فراس) لەتەك رەنج و ئازاری بێ بڕانەوەی حاجیدا وەك دڵتەنگیی کاتی دەمە و ئێوارانە لەچاو تلانەوەی شەوی مارانگاز.

حاجی کە لەگەڵ خۆیدا دەڵێ و وەرام دەداتەوە:

بـەسە حـاجـی دووسەد هـەزار دەفـعـە
پـێم گـوتـی ئـەم قسانـە بـێ نـەفـعـە
بـاوکـە هـەر چـۆنـی تـۆ دەڵـێی وایـە
تـێ دەگـەم ئـەو قسانـە خـۆڕایـە
قـوڕی کـام جـێ بـکـەم بـەسەر خـۆمـا
ئـەمـە لـێم بـۆتـە عـیـلـلـەتـی سەودا

لێرەدا حاجی وەك سەحرانەوەردێکە یەکە و تەنها ژیلەمۆی لمی نیوەڕۆ بە هەنگاوی شەکەت دەپێوێ لە ڕێگەیێکی بێ بڕانەوە بەرەو ئاسۆیێکی خوێیاویی سەرابی، دەشزانێ وا ڕۆژی عومری بەسەردەچێ و شەوێکی هەتا هەتایەی بەدوادا دێت کە هیچ ڕووناکایی و فەجرێکی لێ ناپشکوێ، کەسیشی نییە لە پاش خۆی بە وەکالەتیش چاوێکی بۆ هەڵێنێ وەیا هەناسەیێکی بۆ هەڵمژێ.. دەریای بێ ئەمانی مەرگ لە ژێر شەپۆلە بێ ڕەحمەکانی خۆی دەپێچێتەوە و پێوەندیی لەگەڵ جیهاندا یەکجاری دەبڕێ و کۆتایی بە بوونی دێنێ و لە بنجەوە هەڵی دەکەنێ.. بەڵێ مەحبووبەی ئەو کە کوردستانە هەر دەمێنێ و بێ بڕانەوەیە، بەڵام بەقەدەر گەورەییی کوردستان لە دڵی حاجیدا کەسەر و ئازاری لێ دەرچوون و دەست لێبڕانی گەورە دەبی و تاڵاوی سەرەمەرگی لێ تاڵتر دەکا.

بێگومان ڕۆژانی کۆتاییی ژیانی حاجی ماتەمێکی یەکجار زل بووە، هەرچی ئومێدێك کە ڕۆژگار ڕۆنـاك دەکـا بـۆ مـرۆڤ لـە ئـاسۆی دیـار و نـادیـاری حـاجیدا وجودی نـەبووە، ئومێدیش نـەبووە بـە پەیدابوونی هیچ ئومێد. کۆش و باوەشی خێزان و منداڵیش نەبووە ساردییی شەوانی سەرەمەرگی گەرم کاتەوە. هەروەك (حمزە) کە لە جەنگی (أحد)دا شەهید کرا و کەسی نەبوو بۆی بگریێ. پێغەمبەر کە گوێی لە گریانی خەلق بوو بۆ کوژراوەکانیان، بەدەم گریانەوە فەرمووی (ولکن حمزة لا بواکی لە)، هەمزە کەسی نییە بۆی بگریێ، هەروەهاش حاجی کە گەیشتە کاتی سەرەمەرگ و گیانەڵاوە. با بەس بێ لە منەوە دووبارەکردنەوەی مەرگی حاجی، خۆ ئیمڕۆش کەسی نییە لە پشت و کەمەری خۆی بۆی بگریێ. خامەی من کە شینی بۆ دەکا دوای ٧٥(٣٥) ساڵ لە پەلەفرەی مەلی روحی بە چنگاڵی نەزعەوە شەرافەت بۆ خۆی کۆ دەکاتەوە لە میراتی مەعنەویی حاجی. مەشقی خۆنیشاندان دەکا لەبەر شەوقی شەخسیەت و شۆرەتی حاجی. خودپەسەندیی خۆی دەشارێتەوە لەناو تەپ و تۆزی شێوەنکردن بۆ حاجی.

لەبەر چاوی (تصور)م عەزابی دوا ڕۆژانی حاجی خەیاڵی مرۆڤی ئیمڕۆ دەتۆقێنێ، دەوجا دەبێ چ

(٣٥) ئەم نووسینە لە ١٧٢دا نووسراوە، ئەوسا ٧٥ ساڵ بەسەر مەرگی حاجیدا تێپەڕیبوو.

چەشنە عەزابێك بووبێت.

بەڵام لە نێوان تەبەق ئەندەر تەبەقی ئەم هەموو عەزابەدا راستییەکی گەورە دێتە بەرهەستی سرنجدەر تا رادەیێك بۆی ئاشکرا دەکا چۆن حاجی توانیوەتی خۆی راگرێ لەبەر سفتوسۆی سووتان و قیمەبوون بە دەست و دەمی بلێسە و تیغی چەندین جۆر تلانەوەی کوشندەوە، کلپەی سۆز و پەرۆش و خولیای دڵ و دەروونی حاجی بۆ کورد و کوردستان دەردەکانی تری کزکردووەتەوە لە نەزەر خۆیدا. وەك بلێی حاجی مۆمێك بووە و سووتاوە بە ئاگری سەودای کوردایەتییەوە، لەو سووتانەیدا فەلاکەتی غەریبی و پیری و بێکەسی دەسەڵاتی کارتێکردنیان نەماوە. خواجە (کلیم)ی هەمەدانی دەڵێ:

ز آتش هیچ پروا نیست دور از آب ماهیرا

واتە ماسی کە لە ناو دوور کەوتەوە پەروای نامێنێ لە ئاگر، حاجیش وەك ئەو ماسییە و لەویش زیاتر ئازاری هەرە گەورەی سووتانی بۆ کورد پەکی ئازارەکانی تری خستووە.. حاجی وەك ماسییێك بووە کە لە ناو بۆتەدا ببرژێ و پەروای نەمێنێ لە بێ ئاوی.

با سەرەوژوور بمەوە بەرەو ئەسڵی باسەکە و بڵێم بەدوا ئەم شیکردنەوەی تازە خستمە بەرچاوی خوێنەرەوە جورئەتی ئەوە دەکەم لەگەڵ خۆمدا بڕیار بدەم کە وا حاجی قادر لە سەرەتاکانی ژیانی گەنجایەتی و کەمپەروەریدا دووچاری دڵدارییەکی ئەوتۆ نەبووە جنجرۆك گیرکا لە پەردەی دڵی، ئاگر بەرداتە هەناوی و مێشکۆڵەی ناو ئێسکی بسووتێنێ. نەبوونی پێوەندی و گیرۆدەیی زۆر بەهێز بە دڵدارییەوە رەهایی و ئازادیی بۆ حاجی پێك هێناوە لە کۆتێکی قورس. ئەم کۆتە قورسەی عیشق ئەگەر بووبایە ئاڵقە بە دەوری دوو مەچەکی دەستی حاجییەوە هەندێکی لەو مەساحەیە دادەگرت کە کۆتە قورسترەکەی نیشتمانپەروەری پێی دەویست.

خوێنەر لێم بە سەهوو نەچێ، من ناڵێم دوو سۆزی عیشق و کوردایەتی لە دڵێکدا کۆ نابنەوە، دەڵێم سۆزی دڵداری کە لە دڵدا هەبوو بەشی خۆی لەو دڵە وەردەگرێ و تێیدا دەبێتە شەریك، ئا ئەم شەراکەت و هاوبەشییە، نەك تەنها هی دڵداری بەڵکو هی هیچ جۆرە سۆزێکی تری ئەوتۆیی لە دڵی حاجیدا رەگی نەبووە، هەموو دڵی هی کوردستان بووە و لە کولانەی کوردایەتییەوە دڵی بۆ شت چووە. نموونەی وەك حاجی قادر لە نایاب نایابترە لە رووی خۆ لە قەبەڵکردنی تاکە ئامانجەوە، بە تایبەتی کە ئامانجەکەی دنیایی و سیاسی بێ. هەر بۆیەیشە پەیداکردنی هاوتای حاجی وەیا دۆزینەوەی لە نێوان کەسانی مێژووی کۆن و نوێدا یا هەر بەجارێ مومکین نییە یاخود لە ئەستەم ئەستەمترە. وەك حاجی تا رادەی جەزبەگرتن شەیدای کورد و کوردستانە کەسی تر پەیدا نابێ ئەو شەیدایە و جەزبەگرتووە بێ لە مەیدانی تێدا خەریك بوونی. دەشێ مرۆڤی پاك و دڵسۆز و خۆبەخت کردوو بدۆزرێتەوە، بەڵام شەیدا و خۆ لە قەبەڵکردوو و دەست لە هەموو شتێك براوی وەك حاجی، ئەگەر خۆ بەسەهوو نەبەین، یەکجار یەکجار یەکجار بە دەگمەن دەدیترێ. لەم سێبارە کردنەوەی وشەی (یەکجار)دا سەرت لێم سور نەمێنێ، فارس گوتەنی:

سالها می گزرد شنبه به نوروز رسد

نامەیەکی ئیسماعیل بێشکچی

هاوینی ساڵی ٢٠٠٥ بەنوێنەرایەتیی کۆڕی زانیاری کوردستان سەردانی نووسەری گەورەی تورکیا ئیسماعیل بێشکچیم کرد لە ئەنقەرە بۆ ئەوەی نامەی ڕێزلێنانی کۆڕیان پێشکێش بکەم بەپێدانی ئەندامیەتیی شانازیی کۆڕ. ئێوارەیەکی ڕازاوە و ڕەنگین بوو لە دیمانەی بێشکچیدا، چەندان سیاسەتوان و ڕووناکبیری ناسراوی کوردی باکور ئامادە بوون لەوانە شەرەفەدین ئالچی. بەر لەوەی ڕێزلێنانەکەی بدەمە دەست، وتەیەکی بچووکم پێشکێش کرد تێیدا شانازیی گەلی کوردستانم بەخەبات و هەڤاڵەتیی بێشکچی بۆ کورد دووپات کردەوە و سەری ڕێز و منەتباریم لە ئاستیدا دانواند. ئەم پیاوە گەورەیە ڕێزلێنانەکەی کۆڕی زانیاری کوردستانی بەخۆشییەوە وەرگرت کە تەنیا برێتی بوو لە نووسینێکی لە چوارچێوەگیراو، لە کاتێکدا لە ژیانیدا ئامادە نەبووە ڕێزلێنان و خەڵات لە هیچ ناوەند و لایەنێکەوە وەربگرێ. پاش ماوەیەک ئەم نامەیەی بەرەو کۆڕ ئاراستە کرد. بەداخەوە لەو کاتەدا تا ئێستە لێمان ون بووبوو. وا دۆزیمانەوە و بەیاد و بیرئانینی بێشکچی و کۆڕی زانیارییەوە دەیخەینەوە ڕوو.

بەدران ئەحمەد حەبیب

کوردستان موکریانی

سەرۆکی کۆڕی زانیاری کوردستان

سەبارەت بەهەڵبژاردنی من وەک ئەندامی شانازی بۆ کۆڕی زانیاری کوردستان، شەرەفێکی گەورەیە و زۆر خۆشحاڵ بووم. ئەم بەڵگە بەنرخەش هاوڕێمان بەدران ئەحمەد حەبیب، لەناو گرووپێکدا کە زۆر هاوڕێی هێژا ئامادەی بوون پێشکێشی منی کرد. قسەی زۆر جوانی کرد، بەم

(*) وەرگێڕانی لە تورکییەوە: فورات کەلەکچی

ئیسماعیل بێشکچی و بەدران ئەحمەد

قسانە و ئەندامبوونی شانازی، زۆر خۆشحاڵ بووم.

کورد هەتا ئەمڕۆ خۆیان خەباتێکی تایبەتیان بەڕێوە بردووە، ئەم خەباتەی کە تایبەتە بەخۆیان پێوەندیی هەیە بەدابەشکردن و لەتبوون و لەیەک ترازاندنی کورد و کوردستان لە کاتی شەڕی یەکەمی دنیا، دوای شەڕەکە ئەو بارودۆخەی هاتووەتە کایەوە کە بووەتە هۆی ئەوەی کورد لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا وردە وردە بەتەنیا بێ لە دنیا. لە خەباتی نەتەوەیی کورددا مرۆڤ دەتوانێ دەوڵەتانی دنیا بە سێ ئاست دابەش بکا: لە ئاستی یەکەمدا، ئەو دەوڵەتانەی کاریان بۆ لەناوبردنی کورد کردووە، بۆ ئەم مەبەستەش دەوڵەتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەیەکەوە کاری هاوبەش و گەورەیان خستووەتە پاڵ یەک، ئەوانیش عێراق و ئێران و تورکیا و سووریان. لە پلەی دووەمدا ئەو دەوڵەتە گەورانە هەن کە لە دژی کورد، پشتگیریی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیان کردووە. ئەمانەش بەریتانیای گەورە کە لە ساڵەکانی (١٩٢٠ عێراقی بەڕێوە دەبرد، فەرەنساش سووریای بەڕێوە دەبرد و لە ساڵەکانی دوایشدا یەکەتیی سۆڤیەت و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و ئەڵمانیا). لە پلەی سێیەمدا ئەو وڵاتانەی تری دنیا کە نەیانویستووە لەگەڵ دەوڵەتانی بەشی یەکەمدا نێوانیان تێک بدەن و بەستراون بەدەوڵەتانی پلەی دووەمەوە، ئەوانیش ئەو وڵاتەن کە هیچ شتێکیان نەکردووە لە بەرامبەر ئەو کردەوەگەل و جینۆسایدانەی ماوە ماوە لە دژی کورد بەئەنجام دراون. لە بارودۆخێکدا کە ئەم هەموو پێوەندییە زیاندەر و تێکدەرانەیە لە کایەدا بوون، ئاخۆ یەک دوو دەوڵەت هەبووە بەگەرموگوڕی سەیری کورد بکات و بیەوێ یارمەتیی بدات و لە ئێش و ئازاری وی تێ بگات؟ هیوادارم هەبووبن.

لەناو ئەم هەموو ڕووداوە مێژووییانەدا، پێویستە مرۆڤ باسی ئەو ڕۆژنامەنووس و نووسەر و پارێزەرانەی مافی مرۆڤی ئەوروپایی و ئەمەریکایی بکات کە دۆستی کورد بوون. لە چوارچێوەی

ئەم پێوەندییانەدا ئەو ڕۆژنامەنووس و نووسەر و پارێزەرانەی مافی مرۆڤ کە کوردیان لە نزیکەوە ناسیوە و لە ئێش و ئازارەکانیان تێ گەیشتوون، هەوڵیان داوە خەباتی ڕزگاریی کورد بەدنیا بناسێنن و پێی ڕابگەیەنن. ئاشکرایە ئەمەش پێویستە لەسەر ئاستی کەسایەتیدا شی بکرێتەوە.

کۆتاییی شەڕی یەکەمی دنیا، ئەو سیستەمە فراوانەی لە ساڵانی (١٩٢٠)دا، وەک دامەزراندنی کۆمەڵەی گەلان کە لە دژی کورد هاتبووە پێکهاتن و دامەزراندن، شتێکی ئاشکرایە. دوای شەڕی دووەمی دنیا، لە ناوەڕاستی ساڵانی ١٩٤٠وەوە لە چوارچێوەی کۆمەڵەی گەلان سیستەمێکی تازەی دنیا دامەزرا، بەڵام ئەو پێوەندییانەی دژی کورد گرانتر بوون و بەو شێوەیە بەردەوام بوو. لە دژی ئەم هەلومەرجە ناڵەبارەدا، هەموو دەم چەکی کورد تەنیا پابەندبوونێکی خۆی بووە بەژیان و بەسروشتەوە. ئەم تایبەتمەندییەی کورد تەنیا هۆکار بووە بەرگەی ئەو هەموو هەلومەرجە ناڵەبارانە بگرێ. بۆ نموونە ساڵی ١٩٤٥ – ١٩٤٦ ناڕەحەتترین ساڵ بوون کورد تیایدا ژیابن. بەڵام لەدایکبوونی مەسعوود بارزانیش لەم سەردەمەدا بوو. ئاشکرایە ئیدریس بارزانیش لە سەردەمێکی وا ناڵەباردا لە کۆتاییی (١٩٣٠)کاندا هاتووەتە دنیاوە. لە ساڵی (١٩٤٧) نزیکەی ٥٠٠ پێشمەرگە لەگەڵ مەلا مستەفا بارزانیدا ڕووباری ئاراسیان بڕی و پەنایان برد بۆ یەکەتیی سۆڤیەت، بەشێوەیەکی گشتی ئەوانیش لە ساڵانی (١٩١٠ و ١٩٢٠)ەکاندا لە بارودۆخێکی وەهادا هاتوونەتە دنیاوە. ئەمانە نموونەی پابەندبوونی کوردن بەسروشت و بەژیانەوە. بەبڕوای من ئەمە گرینگترین قۆناغە کورد هان دەدات بەرەوپێش و بەرەو سەربەخۆیی هەنگاو بنێت. لەم ڕۆژانەماندا باس لە عێراقێکی فیدراڵ و دیموکرات و دەوڵەتی فیدراڵیی کورد دەکرێ، دێتە بەرچاویش کەوا وردە وردە ئەم پرۆژەیە بەرەو جێگیری دەڕوا. قۆناغێکی وا لە ئارادایە کە ئەو کڵاوە نەفرەتییەی خرابووە سەری کورد لە ساڵی (١٩٢٠)کاندا دێتە خوارەوە و فڕێ دەدرێ. ئێوە لە نزیکەوە ئاگەدارن کە بەچ شێوەیەک گەیشتوون بەم ڕۆژانە. هیوادارم ئەم قۆناغە بەچڕوپڕی گەشە بکات و بەردەوام بێت.

هێژا سەرۆک

دامەزراندنی کۆڕی زانیاری کوردستان کارێکی زۆر جوانە. ئەمە واتای ئەوەیە کورد خۆی لێکۆڵینەوە لەسەر دەوڵەمەندییە سروشتییەکانی کوردستان و ڕێکخستنی دانیشتوان و ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی و مێژووی خۆی دەکات، لەم چوارچێوەیەدا دامەزراندنی کۆڕی زانیاری کوردستان سوودێکی گەورەی دەبێ. کۆڕی زانیاری کوردستان ئەم کارانە تەنیا ئەگەر بەبیرۆکەیەکی زانستییانە و لە هەلومەرجێکی زانستیدا بکات سوودگەیێن دەبن. بوونی ئازادیی ڕادەربڕین و ئازادیی ڕەخنەگرتن مەرجی سەرەکیی دروستبوونی ناوەندێکی زانستییە.

هیوای تەمەن درێژی بۆ کۆڕی زانیاری کوردستان دەخوازم. سڵاو و ڕێزم دەنێرم بۆ ئێوە و ئەندامانی کۆڕی زانیاری کوردستان و هەر سەرکەوتوو بن.

٣ ئەیلوول ٢٠٠٥

یەشار کەمال و دۆزی کورد

جەم ئەرجییەس

پێشەکییەکی وەرگێڕ

(یەشار کەمال)ی نووسەری گەورەی کوردی تورکینووس، لەمەو پێش لە چەندان بۆنە و کۆڕ و کۆبوونەوە و کۆنفرانسدا، وەک ڕۆشنبیرێکی گەورەی دڵسۆزی هەر هەموو نەتەوەکانی تورکیا بە گشتی، ئاخاوتووە و تێکۆشاوە و بەهەموو توانایەوە (لە بوار و پسپۆڕیی خۆیدا) بەشداریی هەوڵی ڕاگرتنی ئەو ڕووباری خوێنەی چەندان ساڵە بەردەوامە کردووە. بۆ نموونە دەکرێ بڵێین لەو کۆنفرانسەدا بە ناوی " تورکیا بەدوای ئاشتیی خۆیدا دەگەڕێ " دا، کە لە ١٤ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٧ دا لەژێر سەرناوی : " وتەی یەشار کەمال: لە مەلازگرد بەملاوە تورک و کورد دۆستن " دا بڵاوکراوەتەوە[1] لە بەشێکی وتەکەیدا " کە وتەی کردنەوەی کۆنفرانسەکە بووە " وتەکەی بەمە دەست پێ کردووە کە دەڵێ: " ئەتاتورک لەو کۆبوونەوە ڕۆژنامەوانییەیدا ساڵی ١٩٢٣ لە ئیزمیت کراوە گوتوویەتی: " دەکرێ ئۆتۆنۆمی بە کورد بدرێ، ئەگەر نەدرێ شێوەیەکی گرفت وەردەگرێ..".

هەروەها یەشار کەمال دەڵێ: " ئەم (شەڕەی ئێمە) کە ٢٥ ساڵە بەچڕییەکی داکەوتووەوە لە پێکداداندا بەردەوامە، سەرەڕای چەندان جاری تاکلایەنە ئاگربەس ڕاگەیاندا شەڕەکە ڕانەگیراوە، ئەم شەڕە پشتی تورکیای شکاندووە، بووینە وڵاتێک لەگەڵ گەلی خۆیدا بەشەڕدێ، گەریلامان ناونا تیرۆریست، چاوەڕێی ئومێدمان لەمە کرد، وشەگەل هەموو کاتێ دەشێ بگۆڕرێن، ڕۆژێک دێ بەکاری هیچ نایێ، وایان دەزانی لە دەرەوە، بە ڕووداوەکانی گەریلا و بەهۆی چوونە سەر چیایان نازانرێ، ئیتر جیهان بە هەموو شتێکمان دەزانن.

....

(*) ئامادەکردن و وەرگێڕانی لە تورکییەوە: ئەحمەد تاقانە

یەشار کەمال لە کۆنفرانسی "تورکیا بە دوای ئاشتیی خۆیدا دەگەڕێ"

مرۆڤێک، هەرچییەکی لەگەڵدا دەکەی بکە، تەنیا گەمە بە سەربەرزیی مەکە، دەسەڵاتدارانی ئێمە پێچەوانەی ئەمەیان کردووە، قۆروجییەکان هیچ نەما لەگەڵ میللەتدا نەیکەن. ئەوەند خراپەیان کرد گوتنیانم بەسەر زماندا نایێ.

ڕۆژی هەینیی ٤ی کانوونی یەکەمی ٢٠٠٨، عەبدوڵا گویلی سەرەککۆماری تورکیا پاداشتی کۆشکی کۆماریی بەچەند کەسێک بەخشی، یەک لەوانە یەشار کەمالی نووسەری گەورە بوو، لە ئاهەنگی میدالیا وەرگرتندا یەشار کەمال وتارێکی پێشکێش کرد، چەند بڕگەیەکی ئەو وتارە

یەشار کەمال لەکاتی وەرگرتنی خەڵات لەلایەن عەبدوڵا گویلی سەرەککۆماری تورکیا

دەگوێزینەوە ئێرە، دەڵی: " ئەمڕۆ جیهانیش لەو ترس و شەرمەزارییەی شەڕ بۆ وڵاتمانی هێناوە، بێزار بووە. ئەمڕۆ جیهانیش و وڵاتیشمان تینووی ئاشتین، دووبارەی دەکەمەوە، تورکیا یەکێکە لە وڵاتە هەرە تینووەکانی ئاشتییە. دەڵێن: (شەڕی گچکە)، شەڕی گچکەی نابێ، تەنانەت یەک مرۆ، یەک مرۆ بکوژێ شەڕە". هەروەها وەک ئاواتەخوازییەک و وەک هاندانێکی حکوومەتی تورکیا لە بڕگەیەکی تردا دەڵێ "

هەر گەلێک لە ئەنادۆڵدا دەژی، بە زمانی خۆی دەخوێنێ، بە زمانی دایکی خۆی پەروەردە دەبێ، کتێبان دەنووسێ، فیلم دەردەکا، لەوە تێ دەگەین کە لەسەر خاکێکی فرە ڕۆشنبیریداین، بەرژەوەندیمان لە قەدەخەکردندا نییە، بە ئازادی دەگەینە هەست پێکردنی، من هەرگیز ڕەشبین نەبووم، ئەوانەی دەشمخوێننەوە با ڕەشبین نەبن، ئەمەم زۆر بە خوێنەرانم گوتووە، ئەوانەی کتێبەکانم دەخوێننەوە با ئاشتیخواز بن، ئەگەر نا با زەحمەت نەکێشن."(٢)

بەر لەوەی دەقی گفتوگۆکەتان بخەینە بەردەست حەزمان کرد کورتە ژیننامەیەکی یەشار کەمال- یشتان بە بیردا بهێنینەوە:

دیمەنێک لە ڕێوڕەسمی ئاهەنگی میدالیا وەرگرتندا

یەشار کەمال

یەشـار کـەمـال، (حـەمـیـدە، عـوسـمـانـیـیـە - ١٩٢٣ لەدایک بووە)، ڕۆمـاننووسی بە ڕەگـەز کوردە، نووسـیـاری سـیـناریـۆ و کورتەچیرۆکیشـە، ناوی تەواوی (کـەمـال گـۆیکـچـەلی) یە. سـاڵی ١٩٢٣ لە گوندی حەمیدە " گۆیکچەدام " ی عوسـمـانییە هـاتووەتە جـیـهـان. ناوی باوکی سـادق و دایکیشی نیگارە. بە پێنج سـاڵی لـە ئەنجـامـی تۆڵەسـەندنـەوەی خـوێن باوکی لە دەست داوە، لـە ڕووداوێکدا چاوی لای ڕاسـتی لەدەست داوە، خـوێندنی سـەرەتاییی لە قـوتابخـانـەی کـۆمـاریی قـادرلیـدا خـوێندووە. سـاڵانی ناوەندیی لە ئەدەنە بەسـەرچووە، لە دوا سـاڵی خـوێندنی ناوەندیدا ناچاری دەست لە خوێندن هەڵگرتن بووە، کارەیلێکی وەک ڕەنجبەری لە کێڵگەکاندا و سەرکاریی کرێکاران و پاسـەوانی ئاو لە کێڵگەکانی برنجدا و سکاڵانووسی و فێرکارێتی و فەرمـانبەریەتیی کتێبخـانە کـردووە. لەم سـەروبەندەدا شـیـعـرەکـانی لە گۆوارەکانی " ئویلکە " و " کۆڤان " و " میللەت " و " بێشپنار " دا کەوتوونەتە پێش چاوان.

لە سـاڵانی ١٩٤٠دا پێوەندیی لەگەڵ ئەو نووسـەر و ڕۆشنبـیـرانەی لە دەوروبـەری گـۆواری " چغ"دا بەست کە لە " ئەدەنە " دەردەچوو و شیعرەکانی لەو گـۆڤـارەشـدا دەسـتی بە بڵاوکـردنەوە کـرد. ئەو نزیکییەی لەگەڵ " عابدین دینۆ " و براگەورەکەیدا دای مـەزراند کـاریگەریی بەسـەر بیـری ئەو و گەشەسەندنی جیهانی ئەدەبییەوە هەبوو.

سـاڵی ١٩٥٠ بە تاوانی پڕۆپاگـاندەکـردن بۆ بیـروباوەڕی کۆمـۆنیـستی دەگیرێ. سـاڵی ١٩٥١ ئازاد دەبێ.

کە لە کـتێبـخـانەی ڕەمـەزانئۆغـڵودا کـاری کردووە " ئۆرهـان کـەمـال "ی ناسیـوە و چیـرۆکە بەراییـیـەکـانی: " بەبەک " و " دوککانجی " و مـەمـەد و مـەمـەد " نووسـیـوە. سـاڵی ١٩٥٠ بڵاو کـراوەتەوە. بەڵام یەکـەم کـورتەچیـرۆکی " پیس حـیکایە "ی لە سـاڵی ١٩٤٤دا لە سـەردەمی سەربازییدا لە شاری قەیسەریدا نووسیوە.

سـاڵی ١٩٥١ کـە لـە ئەسـتـەمـبوڵدا نیـشـتـەجێ بووە، دەسـتی بەنووسـینی بەند و ڕیپـۆرتاج ئەنجـامـدان کـردووە. بەو ڕیپـۆرتاجـەیەوە کـە بە نـاوی " حـەوت ڕۆژ لە گـەورەترین کـێلگەی جـیـهـاندا"وەیە دیاریی سـەرکـەوتنی تایبـەتیی کـۆمـەڵەی ڕۆژنامـەوانـانی وەدەست هێناوە. ئەم هونەروەرەی لەو ساڵانەدا کە بە کورتەچیرۆکەکانیشییەوە سەرنجی ڕاکێشاوە لە ساڵی ١٩٥٢ دا

کتێبی " زەردی گەرم "ی کورتە چیرۆکی بڵاو بووەتەوە. ڕۆمانی یەکەمی " ئینجە مەمەد " لە ساڵی ١٩٥٥دا دەرچووە.

ساڵی ١٩٦٢ بە ئەندامی دەستەی بەڕێوەبەریەتیی پارتی کاری تورکیا هەڵبژێرراوە. ١٩٦٣ بەیەکجاری دەستی لە ڕۆژنامەوانی هەڵگرتووە و خۆی بۆ کتێبەکانی تەرخان کردووە. ١٩٧٣ بەشداریی لە دامەزراندنی سەندیکای نووسەرانی تورکیا کردووە، ١٩٧٣- ١٩٧٤ سەرۆکایەتیی سەندیکاکەی کردووە.

لە ساڵانی ١٩٥٥ – ١٩٨٤دا کورتە چیرۆک و ڕۆمان و ریپۆرتاج و وتارەکانی کە ٣٣ کتێبیان پێک هێناوە بڵاو کراونەتەوە.

یەشار کەمال، بە " ئینجە مەمەد "ی یەکەم ڕۆمانی لە ساڵی ١٩٥٥دا " دیاریی دەوڵەمەندیی ڕۆمان "ی بە دەست هێناوە. ساڵی ١٩٧٤ شاکاری " تاوانی بازاڕی ئاسنگەران "ی " پاداشتی ڕۆمانی مادارالی "ی وەرگرتووە. ساڵی ١٩٧٧ " زەوی ئاسن و ئاسمان مس " لە فرەنسا، لەلایەن سەندیکای ڕەخنەگرە ئەدەبییەکانەوە بە باشترین ڕۆمانی بیانیی ساڵ هەڵبژێرراوە. "ئەفسانەی بینبۆغەکان " بۆ وەرزی هاوینی ١٩٧٩ لەناو ئەو کتێبانەدا بوو کە لەلایەن لیژنەی باڵای ئەدەبییاتەوە هەڵبژێررابوون. یەشار کەمال کە ساڵی ١٩٨٢ بە شایەنی " پاداشتی نێودەوڵەتیی دێل دۆچا " زانراوە، ساڵی ١٩٨٤ " نیشان "ی " لگوا دو، هۆننۆیر "ی وەرگرتووە.

لە کارەکانیدا وەسفکردنی ئەدەنە و چوکورئۆڤا و ژیان و چەوسانەوە و هەڵمژران و تۆڵەی خوێن و دۆزەکانی ئاغایەتی و زەویی مۆرڤگەلیانی هێناوەتە گۆڕێ، ئەمانە بەبایەخترینی تایبەتمەندییەکانی کارەکانی نووسەرن. لەم ڕووەوە لەلایەن " زانکۆی ئەدەنە _ چوکورئۆڤا "وە، بە ڕێوڕەسمێکەوە ناوونیشانی دوکتۆرای شانازیی دراوەتێ. بە پتر لە چل کتێبی وەرگێڕاوی سەر زمانانی ترەوە، لە ڕێژەی جیهانیدا خاوەنی شوێنێکی پڕبایەخە.

هاوسەری تیلدای نەوەی مانديل پاشای ڕەوەندی ئیسپانیاییە.

بەرهەمەکانی:

کۆمەڵە چیرۆک (٢)، پتر لە (٢٠) ڕۆمان، ڕۆمانی داستانئامێز (٤)، شەش ریپۆرتاج و دە کێکۆڵینەوە و شەش لێدوان، ڕۆمانی منداڵان (١)، وەرگێران (١). (٣٦)پاداشتی گەورەی پێ بەخشراوە و چەندان جار بۆ پاداشتی نوبێل پاڵێوراوە.

یەشار کەمال و دۆزی کورد

گفتوگۆ - ڕیپۆرتاج

* گەرچی چاوەڕوانی ئەرکی هاوولاتیبوونمان لە کوردان کردووە، بەڵام پەروەردە و ئەو خزمەتگوزارییانەمان نەداوەتێ کە دەبێ دەوڵەت بە هاوولاتییانی بدا.

* گەلێکی وەک گەلی کورد بە ئاسانی ئەوانەی سەرچیاکان دادەگرێ، کەس مردنی منداڵەکانی خۆی ناوێ، گەلی کورد ئاشتیی دەوێ.

لە دەستپێکدا

یەشار کەمال تەنیا گەورەترین ناوی ئەدەبیاتی تورک نییە کە لە ژیاندا مابێ. بگرە یەکێکیشە لەو نووسەرانەی هەموو کاتێک توانیویەتی ببێتە ویژدانی کۆمەڵگەی تورکیا. یەشار کەمال بە درێژاییی ژیانی بەرامبەر هەر جۆرە پاڵەپەستۆیەک وەستاوە و هەڵوێستی لایەنگیریی ئازادیی وەرگرتووە. بۆ چارەسەری دۆزی کوردیش سڵ لە

دەربڕینی بیر و بۆچوون ناکاتەوە. ماوەیەکی درێژە لە هەموو هەلێکدا، هەڵوێستی لایەنگیریی ئاشتی و ئازادییەکان دەردەبڕێ، لە نووسینەکانیدا، لە لێدوانەکانیدا، دژایەتیی قەدەخەکردن و لەناوبردنی ڕۆشنبیرییەکان و زمانەکان دێنێتە گۆ. زۆرمان حەز لێ بوو بیر و بۆچوونەکانی یەشار کەمال لەبارەی تورکیاوە بە دوور و درێژی لە گفتوگۆیەکی تێر و تەسەلدا بخەینە ڕوو، ماوەیەک لەمەوبەر بۆ ئەنجامدانی گفتوگۆیەکی وەها ڕێککەوتین، لە کۆتاییدا بە زاراوەی ئەو " ئەم کارە کاتی هاتووە"، بەیەک گەیشتین. ڕۆژێک لەگەڵ عسمەت بەرکان و ئۆراڵ چالشلاردا پێکەوە سەرمان لێی دا. ئەو ڕۆژە پرسیارەکانی دەستپێکردنی گفتوگۆکە، گفتوگۆ تازەکە و وەڵامەکانی هێنایە گۆڕێ. یەشار کەمال ڕێسای خۆرهەڵاتی بەبیردا هێنایەوە، باسی لە سیاسەتەکانی دەوڵەت و بە نەبوو دانانی کوردان و سیستەمی قۆروجیێتی " چەکداریی سویلی بەکرێگیراوی سەربە دەوڵەت - وەرگێڕ" و قەدەخەکردنی زمان کرد. گوتی: "کەس جەزی لە مردنی منداڵەکانی خۆی نییە، گەلی کورد ئاشتیی دەوێ ". قسەکانیشی بەم جۆرە تەواو کرد: " کورتییەکەی ئەوەیە، کە هاودژانی شەڕی ناوەخۆی تورکیا یەک بگرن.."

* بە چڕی باس لە پێکەوە ژیانی کورد و تورکی دوای مەلازگرد دەکرێ. ئەم دوو گەلە، هەزار ساڵە پێکەوە دەژین و هەروەها سەدان ساڵە یاخیبوونەکان و شەڕەکان و تاوانەکان کۆتاییان پێ نایێ. ئەوەی هەڵەیە لەو پێوەندییەی تورک و کوردەدا چییە، داخۆ بە ئاشتی گەیشتن ئەمەندە زەحمەتە؟

من لە منداڵیی خۆمەوە بە ئاشتییانە و برایانە پێکەوە ژیانی تورک و کورد دەزانم، لە ساڵانی یەکەمی کۆماریدا لە گوندێکی تورکماندا وەک منداڵی تاکە بنەماڵەیەکی کورد لەدایک بووم، گەورە بووم، لە ماڵماندا تەنیا بەکوردی و لە گونددا بەتورکی قسەم دەکرد. ڕۆژێکیش خۆم بە بێگانەیەکی دەرەکیی جیاواز هەست پێ نەکردووە. من بە ڕۆشنبیریی تورکمان دەوڵەمەند بووم. برادەرانیشم گۆرانیی کوردی لە منەوە فێر بوون. ڕۆژنامەوانیم لە خۆرهەڵاتدا دەست پێ کرد، لە خۆرهەڵاتدا شتێلێکم بینی بڕوا ناکرێ، بەزنجیرە، شێخان و هەرگیز تێکەڵ نەبوونی دەوڵەت لە حوکمڕانیی شێخان، بەر لە شەست ساڵ لەم ناوچەیەدا گەلێک شتم دی.. باوەڕ ناکرێ.

بەڵێ، کوردەکان و تورکەکان هەزار ساڵە پێکەوە دەژین، لە سەردەمی عوسمانیدا چەند میللەتێک پێکەوە دەژیان، میللەتێلێکی بەدناوکراو، بەکەم دانراو، قەوارەیەکیان نەبوو. لە ساڵانی دواییدا گۆڕا. بزووتنەوە نەتەوەییەکان دەستیان پێ کرد و هەندێک لەو میللەتانە سەربەخۆییان سەند و هەندێکیش چوونە ژێر کۆتی وڵاتە خۆراواییەکان. ئەمانە کوردیان لەنێودا نەبوو، کوردەکان گەلێک هەلیان بۆ ڕەخسا، داوای سەربەخۆییان نەکرد. ڕووسەکان گیانیان دەدا ئەوان

لەگەڵ کوردانی قەفقاس یەکخەن. ماڵ بە ماڵی کوردستان گەڕان. بە میوانی لەلای بەگگەلی کورداندا مانەوە، زمانیان ڕشت، هەرچییان کرد و نەکرد بۆیان نەچووە سەر.

لەم هەزار ساڵەدا کورد ڕووداوی زۆری بەسەردا هاتووە، کوردەکان لە هەزار ساڵدا تەنیا چەند شەڕێکیان کردووە. لە سەدەی نۆزدەدا دوو ڕاپەڕین بەرپا بووە. لە سەردەمی کۆماریشدا ٢٩ ڕاپەڕین سەری هەڵداوە، پربایەخترینیان ئەوەی بەر لە ڕێژیمی کۆماری، لە ١٩٢٠دا یاخیبوونی قۆچگیری بوو، هەر وەک لەشکر نەبووبێ، سەرکوتکردنی قۆچگیری سانا نەبوو. ٩٣ نوێنەری کورد لە ئەنجوومەندا بەیاننامەیەکیان نووسی و ناردیانە کوردستان: بەوەی کە تا شەڕی ڕزگاری کۆتایی دێ ئێمە هەر لەگەڵ تورکاندا دەبین و بەسەر یاخیبوونی قۆچگیریدا درا. دوای کۆمارییش یاخیبوون یەک بەدوای یەکدا هاتن.

لە هەڵە بەولاوە چی هەیە، هەڵەکان لە شیاو نەدەچوون، با هەندێکیان بڵێن، بەهیچ جۆرێک شتێک نییە پێی بڵێن کورد، کوردەکان هەر نین، دوای شەڕەکان کۆیلەی منداڵانی تورکن. ئەوانەی دەیانەوێ ئەمانە بزانن با ئەو ڕۆژنامانە بخوێننەوە کە دوای یاخیبوونی ئاگریداغ دەرچوون. بەکەمزانینی مرۆڤێک، گەلێک، بە مرۆڤ نەزانینیان لە کوشتنی مرۆڤ خراترە.

کوردەکان زمانیان نییە، زمانیان زمان نییە " کرتەکرت "ە. ئەم زمانە کارکورتە نەبووەش قەدەخەیە. زۆربەی ئەو فەرمانبەرانەی نێرراونەتە ناوچە کوردییەکان تاوانیان ئەنجام داوە، گەندەڵ و بەرتیلخۆر بوون. گوندییانی خۆرهەڵاتی ئەنادۆڵ نەیاندەتوانی بگەنە لای ئەو فەرمانبەرانە، کارێکیان کە دەکەوتە لای حکوومەت لە جیاتیی ئەوان ئاغاکان و بەگەکان دەچوون. بەگەکان و ئاغاکان هەموو شتێکیان لە جیاتی ئەوان دەکرد. هەر بەگەو فەرمانبەری تایبەتیی خۆی هەبووە، ئەمە، ئەگەر بەگەکان نەنێررابنە تاراوگە.

بەم جۆرە حکوومەت خەڵکی کوردی فڕێ داوەتە ناو باوەشی ئاغا و بەگەکان. خەڵک پەنایان بردووەتە بەر ئاغایان و بەگەکان. ئەو کارانەیان کە بە حکوومەت بوو، ئاغاکان و بەگەکان بۆیان ئەنجام داوە. بەم جۆرە خەڵکانی کورد نەک حکوومەت بگرە ئاغاکان و بەگەکان بەڕێوەیان بردوون.

لەم ساڵانەی دواییدا " قۆروجی ـ چەکداری سویلی سەر بە حکوومەت"، یان باوکیان بەکار دەهێنن، جێی ئاغا و بەگەکانیان گرتووەتەوە. چەکی دەوڵەتیان بە دەستەوە هەیە، زەویوزاری ملیۆنەها کورد لەوانەی قۆرۆجی نین، باخچەیان، وەک ماڵی باوکی خۆیان بەکار دەهێنن، بەسەر زەویی ئاوارەکراواندا دەخەون، ئەوانەی بەهەر شێوەیەک لە تاراوگە دەگەڕێنەوە سەر زەویی خۆیان، قۆروجییەکان نایاندەنەوە. ڕۆژنامەکان هەموو ئەمانەیان نووسیوە، بەڵام کێ گوێ لە ڕۆژنامە دەگرێ.

بیرمان لەوە نەکردووەتەوە بۆچی هەشتا ساڵە ئەم پیاوانە بە چیاوەن، چاوەڕێی ئەرکی هاونیشتیمانیەتییانمان لێ کردن و خزمەتگەلێکی وەک پەروەردە و تەندروستی و دراوخستنەکارمان نەدانێ کە دەوڵەت دەبوو بە هاووڵاتییانی خۆی ببەخشێ، وەک مرۆڤ، وەک

هاوولاتی بە ئاوەزاندا نەهاتوون، مافەکانیانمان نەدانێ.

ئەم ناوچەیە هەشتا ساڵە هەناسەیەکی نەداوەتەوە، چاک دەیانزانی شکست دەخۆن، چاک دەیانزانی دوای یاخیبوون چییان بەسەردا دێ، کوردەکان دیسان یاخی بوونەوە، من ئەم " چاک دەیانزانی " کە نازانم. بە زانینەوە بەرەو پیری مردن چوونی مرۆگەلێکی زۆر دەزانم، شێخ شامیل دەزانم. مردنی چەند کۆمەڵێک دەزانم، بە زانینەوە بیست و نۆ جاران بەرەو پیری مردن چوونی کوردان دەزانم.

هەر سەردەمەو سەردەمێکی جودایە، ولاتە شارستانییەکان لەگەڵ ئەو سەردەمانەدا گونجاون کە دروستیان کردوون. کەچی ئێمە نەمانتوانیوە ببینین دنیا تا کوێ بڕدەکا. لە دنیای شارستانی و سەردەم دواکەوتین. ئەمە بۆ نەتەوەیەک هەڵوێستێکی ترسناکە. ولاتمان ولاتێکی دیموکرات بووایە، لەناو مرۆڤایەتیی شارستانیدا بە سەربەرزی جێی خۆمان دەکردەوە. گەلان گەلێکی دیموکراسیپەسندە. سەرەڕای ئەم هەموو هەڕەشەیە، بەرپا نەبوونی جەنگێکی ناوخۆ، بەڵگەی ئەمە بە دەستەوە دەدا. ئێمە ئەو هێزەی بە ئومێد دەزانین کە مرۆ دەکاتە مرۆ. مرۆڤایەتی ڕۆژێک هێزی نەزانراوی ئومێد دەهێنێتە گۆڕێ. ئەم ئومێدە نوێیەش شادی بە مرۆگەل دەبەخشێ.

وەی لۆلۆ، وەی لۆلۆ، وەی لۆلۆ

گەلێک گۆرانیی بەناوبانگی کورد بەمە دەست پێ دەکا.

* سەرەککۆمار لەم ڕۆژانەی ڕابوردوودا، بۆ چارەسەرکردنی دۆزی کورد باسی لە هەلی مێژوویی کرد. لەم دۆزەدا کە وەک دۆزی یەکەمی سەرەککۆماریش و تورکیاش ناسێنراوەتەوە، ئایا ئیدی کاتی چارەسەری هاتووە؟

سەرەککۆمار نیازی باشە، ئەمە دۆزی سەرەکیی تورکیایە. دۆزی کورد دۆزی هاوچەرخیەتیی تورکیایە. دۆزی کورد دۆزی دیموکراسیی تورکیایە. لە دامەزرانی کۆمار بەملاوە چاوی دەسەلاتداران کوردەکانی نەبینیوە، لەوپەڕی ئەنادۆڵدا ئافەریدەگەلێک دەنوون، بەلام جار و بارێک تیر و کەوان بەدەست، وە ئاگا دێنەوە. ئەو ئافەریدانە دەکوژن. ئەوانەشیان کە نایانکوژن لەگەڵ ماڵ و منداڵیاندا بەرەو تاراوگە ڕاپێچ دەکەن. تا ئێستاش هەر باسی ئەوە دەکرێ کە دەسەلاتدارانی ناوچەکە لە دەرسیم " دێرسم "دا دەڵێن: قەت شتێلێک هەیە لە مرۆڤ بچن و.. پێ دەکەنن. دەڵێن لەم کێوەدا قەت شتێلێک هەبووە لە مرۆڤ بچن و.. ڕادەبوێرن. دەڵێن کارتکورتەکان کوێوە هەلاتن و.. کەیفیان پێ دێ.

ئێستاکە ئیدی سەرەککۆمار کەسێکی تەنیا نییە، مرۆڤایەتیشی لەگەڵدایە و پێکەوەن، ئەو دەسەلاتدارانەی پەی بەمە نابەن ئەوە خۆیان دەیزانن.

سەرەڕای ئەوەی مستەفا کەمال ئەتاتورکی سەرکردەی گەورە ڕێی پێشان داوە، دەسەلاتداران

ڕێیەکـەیان نەبینیوە. ئەوانـەی تورکیایان خـسـتـووەتە ئەم هەڵوێسـتـە زیاتر دەجـووڵێنـەوە. ئەمـانە کێگەلن، کێگەل ئەم نەتەوەیەیان گەیاندووەتە ئەم هەڵوێسـتـە؟ کەس نازانێ ئەمـانە کێن. سـەرەڕای هەمـوو شـتـێک تورکـیـا دەگاتە دیموکراسـی، سـەرەککۆمـار، هێـزی بە مـرۆڤـە شـەڕ نەویسـتـەکانی تورکـیا بەخـشـی. ئەم هێـزە تا دێ گەورەتر دەبێ، تـا دێ زۆرینەی نیـاز چاک ڕاسـتـیـیـەکە دەبینن. تورکەکانیش و کوردەکانیش هیچ کاتێک جودابوونەوەیان نەویسـتـووە. هیچ هێزێکیش پێی نـاکرێ ئەوان لەیەک جـودا بکاتەوە. ئەو بـەدکارانەی باش لەمـە تێ دەگەن، لـە شـەرمـان دەبـێ لە جێـیـەک بگەڕێن خۆیانی تێدا بشارنەوە. ئەوەندە زەحمـەت نییە کە بیری لێ دەکرێتەوە، گەلێکی وەک گەلی کورد بە ئاسـانی ئەوانەی سـەر چیا دەهێنێتـەوە خـوارەوە. لە حـەوت ساڵـیـیـەوە تا حـەفتـا، لە هیچ بارودۆخێکدا، کـەس حـەز لە مـردنی براکـانی، منداڵەکانی ناکا. گەلی کـورد ئـاشـتـیی دەوێ. هەر شـتـێک هێـزیان بەسـەردا بشکێتـەوە دەکرێ، ئەو شـەڕ دەبێتـە ئاشـتـی، من کوردەکـان دەناسـم، لە کوردیدا گوزارشـتێک هەیە، کوردەکـان دەمـرن واز لە قسـەی خـۆیان ناهێنن. ئەمـە لە هـەر کەسـێک دەپرسـی پێوەندیی بە کوردەوە هـەبێ، بپرسـە، ئەمە وەهـایە.

* وڵاتی ئەورووپیش هـەن دۆزی هـاوشـێـوەیان هـەبووە، ئەوان ئەم کارەیان بـە مـافی ڕۆشنبیرییـانە و سـیاسـییـانە چارەسـەر کردووە. داخـۆ ڕەوتی یەکەتیی ئەورووپایی دەتوانێ کاریگەرییەکی لە چارەسـەری دۆزی کورددا هـەبێ؟

لە وڵاتە ئەوروایـیـیـەکاندا کـەمـینەی نەتەوەیی هـەن. ئەمـانە سـاڵانێکی دوور و درێژ لە وڵاتەکانی خـۆیاندا مـاونەتەوە، جـەنگیـون، سـەرکـەوتوون، دۆڕاون. کـە گـەیشـتـووەتە کـاتی خـۆی لەگـەڵ دەسـەڵاتدارانی وڵاتـانیـان ڕێککەوتوون. بەزمـانی خـۆیان، ڕۆشـنبـیـریی خـۆیان گـەیشـتـوون، بەبایەخترینی ئەمانە کەتالۆنیاییەکانن، سەد ساڵە ئەو کەتالۆنییانەی لەگەڵ ئیسپانییاندا بەیەکدا دەدەن، لەگەڵ ئیسـپانییـاندا ڕێککەوتن، بوونە یـەک. ئێسـتـاکە کـەتالۆنیـاییـیەکان زۆر بەختـەوەرن. چەند سـەعـاتێک لەگـەڵ " ژۆردی پوژۆل " ی سـەرۆکـە بە ئەفـسـانەبووەکـەیاندا ئاخـاوتـین. باسـی ئاشـتـیی لە سـەرەتاوە تـا کۆتایی کـرد، سـەرۆکیش وەک هەمـوو کەسـێک بەختـەوەر بوو. ئـاشـتـی بەختـەوەرییـەکی گەورەی لە بـرواکردننـەهاتووی بۆ هـەردوو نەتەوە هێناوەتە کایە. بە زمـانیـان و بە ڕۆشنبیرییان شـاد بوون. ئەو زمـان و ڕۆشـنبیـرییـە کە نەک تـەنیـا هـی ئیـسـپـانیـا، بگرە مرۆی بۆ دەوڵەمەندیی ڕۆشنبیریی هەمـوو دنیا پێ گەیاندووە، لە وێنەکێشیدا وەک میرۆ، تاپیەس، دالی، لە بیناسازیدا، گۆدی، بۆفیل، لە مۆسیقادا ، ئالبەنیز، کاسالۆ، کابالێ، کارریراس.

برادەرێکی ڕۆژنامـەنووسی کـەتالۆنی کە یـەکتـریمان ناسی دەیگوت: ئێـسـتـاکە ئەگـەر ئێـمـە لە ئیسـپانیا جودا بکـەنەوە ئێمە دیسانەوە بۆ سەد ساڵی تر دەچینەوە سـەر چیا، خۆزگە زمـانمانتان دەزانی و لەگەڵ خەڵکی کەتالۆنیدا قسـەتان دەکرد. ئەوانیش هـەر ئەو قسانەتان پێ دەڵێنەوە کە من بە ئێوەم گوتن.

کەتالۆنیا لە سەد ساڵەوە دەوڵەمەندترین ناوچەی ئیسپانیایە، ئەمڕۆش هەر وایە.

یەکەتیی ئەوروپا تێکەڵوپێکەڵە. هەیانە تورکیایان خۆش دەوێ، هەیانە خۆشیان ناوێ. لە کاتێکدا تورکیایەکی دیموکرات بۆ یەکەتیی ئەوروپا زۆر یارمەتیی دەبێ.

دۆزی کورد ڕووداوێکە هێزی تورکیا لە جیهاندا پەک دەخا. بیست ملیۆنی لە مافەکانی بێ بەش مابنەوە، تورکیا نەگەیشتبێتە دیموکراسی. یەکەتیی ئەوروپا لە هەمبەر تورکیا لە سەرسام دەکا. نازانن چی بکەن، دەسەڵاتدارانی تورکیاش لە دیموکراسی دەترسن، لە وڵاتێکی دیموکراتیدا نەک خەڵکێکی نزیکەی (٢٠) بیست ملیۆنی، تەنانەت تاکە یەک مرۆڤیشی لە مافەکانی بێ بەش نابێ.

بەهەر هۆیەکەوە بێ بۆ هەموو شتێک، یەکەتیی ئەوروپا یارمەتیی تورکیا نادا. ئەمەم بەهیچ شێوەیەک پێ شی نەکرایەوە. داخۆ دەیانەوێ تورکیا لە دیموکراسی بێ بەش بمێنێتەوە، کەچی دامەزرێنەرانی یەکەتیی ئەوروپا بەر لە هەموو شتێک دامەزرانی دیموکراسییەکانیان دەوێ لە هەموو ئەوروپا، لە گشت جیهاندا دامەزرانی دیموکراسییان دەوێ، یەکەتیی ئەوروپا ئومێدێکی گەورەیە بۆ مرۆڤایەتی.

* کە پاداشتی گەورەی ڕۆشنبیری و هونەری سەرۆکایەتیی کۆمارتان وەرگرت، گوتبووتان: " لەمەودوا هەموو ئەو خەڵکانەی لە ئەنەدۆڵدا دەژین زمانی دایک بەکار دەهێنن، بە زمانی دایکی خۆیان فێر دەکرێن، کتێبان دەنووسن، فیلم بەرهەم دەهێنن ". ئەمانە لە بنەڕەتدا مافەکانی مرۆڤن. دان پێدانانیان چارەسەری بنەڕەتی بەدەست دەهێنن؟

بروانە برا، من بیر و بۆچوونی گەورەم هەن کردوومنەتە کۆڵەکەی زمانم، ئەم بیر و بۆچوونانەم لەوانەیە کاریگەریی پیاوە گەورەکانی سەردەممانیان بەسەرەوە هەبێ، هەرچییەک بێ، ئەم بیر و بۆچوونانە لە سەرووی ئەو ڕاستییانەوەن کە هێندەی ئەو ڕاستییانەی سەردەممان و وڵاتەکەشمانن کە دەستیان لێ هەڵناگیرێ.

لە لاوێتیم بەملاوە گوتوومە جیهان باخچەیەکی هەزار گوڵیلکییە، لەگەڵ ئەوەشدا کە دەزانین جیهان لە زۆرینەیەکی لە ژماردن نەهاتووی باخچەی گوڵیلکانە. دیسان لە لاوێتیم بەملاوە هەر گوتوومە جیهان باخچەیەکی ڕۆشنبیریی هەزار گوڵیلکییە. لەگەڵ ئەوەشدا دەزانین کە جیهان باخچەیەکی ڕۆشنبیریی هەزاران گوڵیلکییە. ئەگەر ڕۆشنبیرییەک لە جیهانمان بکەینەوە، ڕەنگێک، بەرامەیەک، دەوڵەمەندییەکی جیهانمان لەناو بردووە. بە درێژاییی مێژوو ڕۆشنبیرییەکان یەکترییان پەروەردە کردووە. کاریان لە یەکتری کردووە، یەکترییان موتوربە کردووە، شارستانییەکان و ڕۆشنبیرییەکان، تا ئەم سەردەمەمان، هەرگیز زیانیان بە یەک نەگەیاندووە،

یەکترییان نەکوشتووە.

ئەنادۆڵ خاکێکی فرەڕۆشنبیرە، فرە زمانە، فرە ئاینە. چونکە ئەنادۆڵ دەریای سپیشە، میسۆپۆتێمیاشە، قەفقاسیاشە، دەریای ڕەشیشە. ڕۆشنبیرییەکانی ئەنادۆڵیش بە درێژاییی مێژوو هەموو یەکترییان پەروەردە کردووە، یەکترییان موتوربە کردووە. ئەگەر بەتەنیا تەماشای ڕۆخەکانی دەریای ئەگە " ئیجە " ی ئەنادۆڵی بەر لە زاین بکەین، بوونی زمانەیلێکی زۆر و بڕە ڕۆشنبیرییەکی زۆر دەبینین، ئەم ڕۆشنبیرییانەن کە فەیلەسووفان و هۆمیرۆس و سەدان بەرهەمی سەرەکییان ئەفراندووە. ژێدەرییان بۆ ڕۆشنبیریی مرۆڤایەتی کردووە.

ئەمڕۆش لە ئەنادۆڵدا ڕۆشنبیرییەکی زۆر، لە دامەزرانی کۆماری بەملاوە، بە کوێری و شەلی لە ژیاندان. لە ئەنادۆڵی فرە ڕۆشنبیریدا ویستی بە تاکە ڕۆشنبیریکردنی ڕۆشنبیریی تورک و باڵادەستکردنی زمانەکەی، هەموو ئەم زمان و ڕۆشنبیرییانەی قەدەخە کردووە. بە کۆششی دەست بە سەردەمەوە گرتن، دەوڵەمەندییە ناوەخۆیییەکان و دەستپێکە بە زیندوویی ڕاگرەکانی سەرچاوە ڕۆشنبیرییەکان و پەیمانگە گوندییەکان و خانەمیللییەکان لەناو بران. بەم جۆرە زمانی تورکی، ڕۆشنبیرییەکەی لاواز کرا. بۆ نموونە ئەو کوردانەی هەموو کات سێ یەکی سەرژمێری ئەنادۆڵ بوونە، بە ئازادی مانەوەی زمان و ڕۆشنبیرییان، زمان و ڕۆشنبیریی تورکیشی دەوڵمەند دەکرد. ڕۆشنبیریی تورکیش ڕۆشنبیریی کوردی دەوڵەمەند دەکرد. زمانەکانی چەرکەس، لاز، زمانە قەفقاسییەکانی دی، عەرەبی، سوریانی، ئاسووریش یەکترییان موتوربە دەکرد، دەوڵەمەند دەکرد. هەروەها تورکیش و کوردیشیان دەوڵەمەندتر دەکرد. وەک ڕۆشنبیرییە کۆنەکانی ئەنادۆڵ کە ژێدەرییان بۆ ڕۆشنبیریی مرۆڤایەتی کردووە. ڕۆشنبیرییەکانی ئەمڕۆی ئەنادۆڵ، ئەگەر نەشتوانێ ئەوەندەی کۆنەکە ژێدەری بۆ ڕۆشنبیریی مرۆڤایەتی بکا، دیسان دەیتوانی یارمەتییەکی زۆر پێشکەش بکا.

کە خوێندن و نووسین لەنێو کورددا قەدەخە کرا، ناچاری پەنابردنە بەر ئەدەبییاتی سەرزارەکی بوون، داستانەیلی گەورە، گۆرانی، لاواندنەوە، ئەفسانەیان خوڵقاند. هێزی وشەیان لە ئەدەبییاتی سەرزارەکیدا تاقی کردەوە. هونەری ئەفسووناوییان پەرە پێ دا.

ئەمڕۆ زۆرێک لە ڕۆشنبیرانی کوردیش بەمە نازانن. هی تریش دەستیان لە کۆکردنەوەیەکی پتەو و ڕەگ داکوتاوی فۆلکلۆر وەرنەداوە، ئەمڕۆ زانکۆکانی تورکیا پەیمانگەی زمان و فۆلکلۆر و ئەدەبییاتی کوردییان تێدا نییە، هەموو شتێک ئەوەی پێشان داوە کە دامەزراندنی دەوڵەتێکی تاک ڕۆشنبیری لە ئەنادۆڵدا دژی هەموو جۆرە دەوڵەمەندییەکی تورکیایە. ئەنادۆڵ وڵاتێکی ڕۆشنبیری مۆزاییکە. گەورەییشی و دەوڵەمەندیشی بەهۆی دەوڵەمەندیی ڕۆشنبیرییەکانی و زمانەکانییەتی. بێبەشکردنی تورکیا لەم هەلە گەورانە، وڵاتەکەی خستووەتە ئەم بارودۆخەی ئێستای. دەسەڵاتیشی بە سەمەرەیەکی ئەوتۆ گێڕاوە کە دیار نەبێ چییە و چی نییە. ئایا تورکیا وڵاتێکی دیموکراتییە، بە دیکتاتۆرییەتێک بەڕێوە دەبرێ؟ تەنانەت ئەوانەی وڵاتەکەش بەڕێوە دەبەن لە

تواناياندا نییە لە کارەکە دەرباز بن. دەسەڵاتێک کە دیار نییە چییە. هەموو شتێک تێکەڵوپێکەڵە. کوردەکانیش بەرگری لە زمان و ڕۆشنبیرییەکەیان دەکەن. دەسەڵاتیش دەڵێ ئیللا ئێوە سەربەخۆییتان دەوێ. دەڵێ ئەگەر ئازادی بە ڕۆشنبیری و زمانی ئێوە بدەین، ئێوە سەربەخۆییشتان دەوێ، ساڵانێکە شەڕێکی ناڕەوا و بەدکار و بێ واتای باوەڕ پێ نەکراو درێژەی هەیە و بەڕێوە دەچێ. لە ڕووی ئەم شەڕەوە تورکیا ئازارێکی زۆری چەشتووە، ئەو دەسەڵاتەش کە لە تورکیا بە دیموکراتیمان زانی ئازارێکی زۆری چەشت. چی بکا و بۆ کوێ بچێ نازانێ. لەو ناوەدا بە شڵەژاوی ماوەتەوە. دیموکراسی یەک پارچەیە، دیموکراسی دەبێ بۆ هەموو مرۆڤایەتی بێ، هەموو دیموکراتە ڕاستەقینەکان، لە هەر کوێیەک دەبن با ببن، دەبێ ئەوەندەی لە دەستیان دێ یارمەتیی ئەوانە بدەن کە دەیانەوێ بەرەو دیموکراسی بچن، یاریدەی ئەو مرۆڤانە بدەن لەپێناوی دیموکراتیدا دەجەنگن. هەروەها من بڕوایەکی ڕەگ داکوتاوم هەیە کە بڕوا ناکەم بگۆڕرێ، ئادەمیزاد هەموو کات گەشبینە. خۆشیی ژیان لە ناخی مرۆڤدا نەمرە، هەر بەم جۆرە مرۆگەلی وڵاتەکەم کە لەسەر خاکی ئەم ڕۆشنبیرییە بە ڕەونەقە دانیشتووە، لەو بڕوایەدام وەها نامێنێ، سەرلەنوێ ئەم خاکی ڕۆشنبیرییە بە پیتە دەژێنێتەوە، زوو بێ یان درەنگ بە دیموکراتییەکی ڕاستەقینە شاد دەبێ و یارمەتیی خەڵکانی دیموکراتی ئەو وڵاتانە دەدەین کە لە هەموو جیهاندا بۆ دیموکراتی دەجەنگن.

* گوتتان کورد، بەرگری لە زمان و ڕۆشنبیریی خۆیان دەکەن. دەسەڵات، دەڵێ ئیللا ئێوە سەربەخۆییتان دەوێ. پێویست دەکا کەمێک لەسەر ئەمە ڕاوەستین، هەن لەو بڕوایەدان، خوێندن بە زمانی دایک و مافە ڕۆشنبیرییەکان ڕێ بۆ لەتکردن خۆش دەکا. بەرامبەر ئەم پارێزگارانە چی دەڵێن؟ کەوابێ ئەم قسەیە لە چ سەرچاوەیەکەوە هەڵدەقوڵێ؟

هەموو ئەمانەی باستان لێوە کردن لە دیموکراسییەکاندا بەشێکن لە مافەکانی مرۆڤ، کۆششی مرۆڤە دیموکراتەکان، تەنانەت بەخشینی گیانیش لەپێناوی ئەمانەدایە و بۆ ئەمەیە. لە وڵاتە دیموکراتییەکاندا ناگوترێ ئەم مافانە لە دەرەوەی دیموکراسیدان. وەک لای ئێمە مافەکانی بیست ملیۆن کەس پێشێل ناکرێ. ئایا کوردەکان ئەرکەکانی هاووڵاتیبوونیان جێبەجێ کردووە؟ تاکە ڕێی بە دیموکراتی گەیشتن چیاکان نییە. وەک چۆن ئادەمیزاد داگیرکاریی لە ڕیشەوە هەڵکەندووە، ناهەقییەکانیش لە ڕەگەوە هەڵدەکێشێ و فڕێیان دەدا. بۆ ئەمە پێویست بەوانەی سەرچیاکان نامێنێ. هەموو ئەوانەی سەر چیاکانیش دەبێ بزانن، دەسەڵاتدارانیش دەبێ بزانن. ئەمڕۆ وەک ئەو ڕۆژانەی دامەزراندنی یەکەتیی ئەوروپا بووایە، ئەوروپا دەبووە میانبین، ئەم شەڕەی لە یەکەم ڕۆژانیدا لەناو دەبرد. دەسەڵاتدارانی تورکیا ئەگەر بەچاوی دوژمنانەوە سەیری کوردیان نەکردایە ئەم شەڕە هەر لە ساڵە بەراییەکانیدا لەنێو نەدەما. چونکە گەلی تورک و گەلی کورد هەزار ساڵە

برایانە ژیاون. دوای دەست پێکردنی شەڕ، خەڵکەکە لە شەڕوانان پتر ئەرکیان کێشاوە، لاپەڕەگەلێکی ڕەشیان ناوەتە سەر مێژوو. وەک بڵێی کوردەکان برای هەزار ساڵەیان نەبووبن، دوژمنیان بوون. وەک بڵێی شەڕی ڕزگارییان پێکەوە ئەنجام نەداوە.

* زمانی دایکیان چۆن تورکیا دابەش دەکا، ئایا لازەکان، چەرکەسەکان، ئاسوورییەکان، لە ئەدەنە، لە مێرسین، لە خەتای، لە ئورفە، ئایا ئەو عەرەبانەی لە سعرددان، کوردەکان، کە هەزار ساڵە لەگەڵ تورکدا دەژین؟ ئایا ئەوانەی ئەمانە دەڵێن دۆستی تورکیان؟

من لەوەتیی خۆم ناسیوە بەکەسم نەگوتووە خائینی نیشتمان، مرۆڤێک بۆچی خیانەت لە نیشتمانی خۆی دەکا، لەمە تێ نەگەیشتووم. بۆچی ئەوانەی دەڵێن تورکیا دابەش دەکرێ، ئەم درۆیانە دەکەن؟ مرۆڤ چۆن بڕوا بە درۆکانی ئەمانە دەکەن، هیچ لەمە تێ گەم.

بیر لە شتێلێکی خراپ خراپیش دەکەمەوە، (قوڕقوشم بەگوێی شەیتاندا بکرێ)، یان ئەمانە بۆ خۆش کردنەوەی شەڕی ناوەخۆییی ئەم دابەشکردنەوەیەیان داهێناوە. ئەوانە با ناولەپیان بلێسنەوە. هەزار ساڵە لە کارەساتی دوای کارەساتدا ژیاون، لە بەرامبەر کارەساتەکاندا لە برایەتی دانەبڕاون. لەمەو دواش هیچ هێزێک ناتوانێ بۆ سەرەڕۆییەکی وەک دابەشبوونەوە لێکیان داببڕێ. بەسە بەسە بەسە گەنجی وەک فیلینتا "جۆرە تفەنگێکی کورتە" و منداڵانمان تێدا دەچن.

ئەوەی کوردەکان دەیانەوێ چییە، ئەم پرسیارە زۆریش ناپرسرێ. لە کاتێکدا شادەماری دۆزەکە لێرەیە، کەمن ئەوانەی لەمە نزیک دەکەونەوە. هەشتا ساڵە کەس بەپێی پێویست لەسەر ئەم بابەتە نەوەستاوە، دەڵێن: هەبێ و نەبێ مەبەستیان دابەش بوونەوەیە. کورد دابەش بوونەوەی ناوێ. نەویستنی دابەش بوونەوە لەوەی دەیانەوێ جوداو دیارە.

هەموو کەسێک دەزانێ کوردەکان چییان دەوێ، ئیدی دەزانن، ئەوان دەیانەوێ بڵێن، ئەگەر ئەوەی لە ئێمەی داوا دەکەن بیاندەینێ، داوای دابەش بوونەوەشمان لێ دەکەن. دەزانن ئەمە درۆیە. ئەم جەنگە ئەوەندە ساڵییە لەپێناوی ئەم درۆیانەیە. مەرگی لاوەکان لەپێناوی ئەمەدایە. کێ دەتوانێ هۆی ئەمە بە وڵاتەکەمان تێ بگەیەنێ. بە دایکی شەهیدان بە باوکیان، بە براکانیان، بە خزمەکانیان، کێ دەتوانێ تێیان بگەیەنێ کێ؟

ئەدی ئابووری، ئەدی ئەو دەستکورتییەی لە وڵاتەکەماندا هەیە. ئەو خاکە بە پیتەی خۆرهەڵاتی ئەنادۆڵە چیی لێ هات، پسپۆڕەکان با لەمە بکۆڵنەوە بزانین چی دەبینن، ئایا ئاژەڵداری کۆتایی نەهاتووە، با ئەمە ببینن، مرۆگەل بە بەهای کەللەسەر لە قاچاخچییەتی وەربوونە، لە کاتێکدا ئەم خاکە خاکی شارستانییەکانە، شارستانییە گەورەکان هەموو لە خاکە بە پیتەکاندا پەرەیان

سەندووە، ئێستاکە ئەم زەوییانە زەویی مردوون، ئەم شەڕ گەلەکەمانی پەرێشان کردووە، ئەدی قۆروجییەکان -" چەکدارە بە کرێ گیراوەکانی سەر بە دەوڵەت - وەرگێڕ" ، ئایا دەوڵەتێکی ئەم سەردەمە کە لە دەوڵەت بچێ دەکرێ هەڵبژاردەیەکی هەبێ، دەتوانرێ لەژێرباری ئەم خەوشەوە هەڵسینە سەر پێیان؟ ئەم دەوڵەتە دەوڵەتی ئەم خەڵکە سەربەرزەشە، دەوڵەتێک پاسەوانی چەکداری نابێ، دەڵێن: ئەوانەی منداڵان، مێردمنداڵان، ئافرەتان، بەساڵداچووان دەکوژن، دەڵێین ئەوانە (pkk) ئەوانی کوشت. بەشێکی ئەوانەش "قۆروجی" بوون. هەرکێیەک دەبی ببە، دەتوانی لەژێر ئەم بارەوە هەڵسیتە سەر پێ؟ هەمووومان لەم کارە پڕمەترسییە بێدەنگ بووین. کێ ئێمەی بێدەنگ کرد؟

* کورد لەپێناوی ئاشتیدا ئەرکی سەرشانی خۆی بەجێ هێناوە؟

کوردەکان ئەم هەموو ساڵە داوای چییان کردووە، ئێستا چییان دەوێ؟ ئەگەر ئەم هەلەش لەدەست بدەین کوردەکان چی دەکەن؟ ڕووی گەشی تورکیا لە جیهاندا ئەگەر ئەوانیش نەگرێتەوە چی دەکەن؟ لەمڕۆ بەدواوە نازانرێ چی دەکەن. گریمان ئەوا (pkk)ش بەم شێوە، یان بەو شێوەیە لەناو نەما چی دەکەن. بەپێی کات و سەردەم چی دەکەن، لە ئێستاوە بینینی ئەمە زەحمەتە.

لەمەودوا با لە هاوولاتییە شەڕپەرستەکان بپرسین، شەڕپەرستان هەموو شتێک لە هەموو کەس باشتر دەزانن، ئەوەندەی قازانجەکانی خۆیان. ئەوەندەی بەرامبەر هەموو شتێک قازانجی خۆیان دەزانن. پێشتر کوردەکان لە لۆزان هاواریان کردووە، گوتوویانە " ئێمە کەمایەتی نیین ". لە هەشتا ساڵ بەم لاوەش هەر هاوار دەکەن. ئێمە کەمایەتی نیین، بەڵام دەسەڵاتداران گوێیان لەم هاوارە نەگرتووە. ئیدی گوێی لێ ناگرن. کەچی جیهان گۆڕاوە، لە هەندێک وڵاتدا تەنانەت کەمایەتییەکانیش بە مافە مرۆڤایەتییەکانیان گەیشتوون.

کوردەکان لەم ڕۆژانەشدا پتر هاوار دەکەن. ئێمە کەمایەتی نیین، هەرچییەک بین ئەم وڵاتە دابەش ناکرێ. ئەوەی نابیستێ ئەمەش نابیستێ، پێی نابیسترێ. من بە ئێوە گەشبینم، هەموو کات گوتوومە من نووسەری گەشبینیم. هەر منیشم گوتوومە مرۆزادە ئومێد لە نائومێدییەوە دەخوڵقێنێ، بڕواشم بە مرۆڤانی وڵاتەکەم هەیە. لەگەڵ جیهاندا پێکەوە ئەوانیش دێنە گۆڕران.

ئەدەبی کوردی لە یەکەتیی سۆڤیەت

د. تۆسنێ ڕەشید

پێشەکی

ئەم گوتارە هەڵسەنگاندنێکە بۆ ئەدەبی کوردی لە یەکەتیی سۆڤیەت کە لە چاپکراوەکانی "رییا تەزە"یە لە ئەرمەنستان (یێریڤان)، لە ساڵی ١٩٣٠ دەست پێ دەکات و تا ڕووخانی یەکەتیی سۆڤیەت لە ساڵی ١٩٩١ بەردەوام دەبێ.

ئەدەبی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت بەشێکی گرینگە لە ئەدەبی کوردی، بۆیە شاعیر و لێکۆڵەر "فەرهاد شاکەلی" دەنووسێ: "ئەدەبیاتی کوردی سۆڤیەتی جاران بەشێکی خۆشەویست و گرینگی ئەدەبیاتی کوردییە و دەبێ بیناسین و لە چوارچێوەی سامانی نەتەوایەتیماندا جێگەی بکرێتەوە و توێژینەوەی لەسەر بکرێ."(١)

گرینگی ئەم گوتارە لەوەدا خۆ دەبینێتەوە کە وەکو لێکۆڵینەوەکانی یەکەتیی سۆڤیەتی جاران بەم مژارە چاپ کراون، بە گشتی لەسەر مێژووی ئەم ئەدەبە نووسیویانە، بە چاوێکی ڕەخنەیی تەماشای ئەم ئەدەبەیان نەکردووە، ئەگەر هەندێک دەستکەوتیشیان دیاری کردبێ، باسیان لە کەموکورتییەکان نەکردووە. لەلایەکی هەمیشییەوە لێکۆڵینەوەی کۆتایی لەسەر ئەم مژارە ساڵی ١٩٧٠ چاپ بووە.(٢)

ئەو لیکۆلینەوانەی کە لە دەرەوەی یەکەتیی سۆڤیەتیش چاپ کراون، زۆربەیان تەنیا لەسەر ئەدەبی ساڵانی ١٩٣٠-١٩٤٠ نووسراون، و بەتەواوەتی باسیان لە ماوەی ئەو ئەدەبە نەکردووە.(٣)

چەند گوتارێک کە لە بەشەکانی کوردستان چاپ کرابوون، گەیشتنە بەردەستمان، بە وردی لەم

(*) وەرگێڕانی لە کرمانجییەوە: هۆشی خەیرەدین مراد

پرسەیان نەکۆڵیەوەتەوە و تەنیا هەڵسەنگاندنی تۆماریان بۆ ئەنجام داوە،[٤] لەسەر ئەم پرسەش فەرهاد شاکەلی نووسیویەتی: "ئەگەرچی تا ئێستە گەلێک لێکۆڵینەوە لەبارەی مێژووی سیاسیی ئەو بەشەی نەتەوەییی کوردەوە نووسراوە، بەڵام ئەو ئەدەبە کوردییەی لەو بەشەی نشتیمانەکەماندا نووسراوە، بەتەواوی لە تاریکیدا ماوەتەوە و کوردی بەشەکانی تری کوردستان ئاگەدارییەکی یەکجار کەمیان لەم بارەیەوە هەیە."[٥]

ئێمە لەم گوتارەدا مێژووی پێشکەوتنی ئەدەبی کوردیمان لە یەکەتیی سۆڤیەت لەسەر سێ قۆناخ دابەش کردووە. قۆناخی یەکەم: کاتێ لە گوندەکانی کورددا قوتابخانە دەکرێنەوە، دەست بە چاپکردنی رۆژنامەی کوردی "ریيا تەزە" دەکرێ و حکوومەتی کۆماری کە کوردییان تێدا بوو پشتگیریی زمان و کولتوور و ئەدەبی کوردییان دەکرد. ئەم قۆناخە تاکو ساڵی ١٩٣٨ی خایاند. قۆناخی دووەم لە ساڵی ١٩٣٨ەوە تاکو مردنی ستالین و تا ساڵی ١٩٥٥ی خایاند، کاتی ژیانی کولتووری و ئەدەبی کوردی لەسەرانسەری یەکەتیی سۆڤیەت، دەتوانین بڵێین کوژاوە بوو. لە ساڵی ١٩٥٥ەوە ئەدەبی کوردی کەوتە قۆناخی ژیانەوە، کە ناوی نوێ و شێوازی نووسراوەیی لەگەڵ خۆی هێنایەوە، خۆی لە دروشمەکانی سیاسی و کاریگەریی ئەدەبی دراوسێ رزگار دەکات، و بەرەو ئەدەبی کوردی گشتی دەڕوا.

پەیڤێن سەرەکی

ئەدەبی کوردی، زمان، کوردەکانی یەکەتیی سۆڤیەت، ئەرمەنستان، نووسەر، شیعر، ڕۆمان، چیرۆک.

کوردی یەکەتیی سۆڤیەت هەرچەندە ژمارەیان کەم بوو، بەڵام دیسان دەرفەتیان لە پێش کرایەوە بۆ ئەوەی توانایی بەردەست بۆ پێشخستنی زمان، ئەدەب و کولتووری کوردی بەکار بێنن. بەتایبەت لە بواری ئەدەبدا هەنگاوی گرینگ نراوە.

کاتێ گلەیی لەسەر ئەدەبی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت دەکرێ، دەبێ ئێمە پێش هەر شتێکی ئەدەبی کوردی کۆماری ئەرمەنستان بەبیر بێنەوە، چونکە ٨٠-٩٠٪ ڕۆشنبیرانی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت، بەتایبەت کەسانی بەکولتوور و ئەدەبی کوردییەوە گیرۆدە بوون،[٦] لەم کۆمارە بوون. دوو هۆکاری سەرەکی لەبارەی ئەم دیاردەیە هەیە، هۆکاری یەکەم ئەوەیە، وەکو لە ئەرمەنستان بزووتنەوەی نەتەوەییی کورد هەردەم بەهێز بوو، دواتریش حکومەتی کۆماری ئەرمەنستان زیاتر پشتگیریی پێشخستنی زمان، کولتوور و ئەدەبی کورد کردبوو.

پێش ئەوەی دەرباسی ناو لێکۆڵینەوەی ئەدەبی ببم، لەسەر ئەو گواستنەوانەی لە ژیانی کورداندا ڕاوەستم کە بۆ پەیدابوونی ئەدەبی کورد لە یەکەتیی سۆڤیەت بوونەتەوە بنەما.

پاش ١٩٢٠/١١/٢٩ ڕووخاندنی سوپای سوور ئەرمەنستان و حکوومەتی سۆڤیەت لەوێ دامەزرایەوە، لەلایەن حکوومەتی نوێوە بڕیار وەرگیران، وەکو بەزمانی کەمەنەتەوەکان قوتابخانە

بکرێنەوە. بۆ ئەم مەبەستەش لەسەر بنەمای پیتی ئەرمەنی ئەلفەبێی کوردی ئامادە کرا و هاوینی ساڵی ١٩٢١ پەرتووکی فێرکردنی زمانی کورد بەناوی "شەمس" لە ئەرمەنستان (شاری ئێچمیادزین) چاپ کرا. دانەری ئەلفەبێی نوێ و پەرتووکی "شەمس" دۆستێکی دڵسۆزی گەلی کورد لازۆ (هاکۆب خازاریان)بوو، ئەرمەنییەکی پەنابەر کە کوردیی باش دەزانی.

یەکەمین قوتابخانەی کوردی لە هەمان ساڵدا لە هەتیوخانەی ئەشتەرەک (ئەرمەنستان) کرایەوە. مامۆستایانی زمانی کورد نوورا ئەگیت ئاغا پۆلاتۆڤا و ئەلیخانێ سەردار شاگینۆڤ بوون.

ساڵی ١٩٢٢ لە پایتەختی کۆماری گورجستان " تبیلیس" نووسەر، هونەرمەند و چالاکوانی کۆمەلایەتی ئەحمەدێ میرازی و لازۆ تەنیشت یانەی کرێکارانی کورد قوتابخانەی کوردی لە کاتی ئێواران کردەوە. زۆرێک رووناکبیر و سیاسەتمەداری کورد وەکو قەناتێ کورد، چەرکەزێ بەکۆ، قاچاغێ مراد، سەمەند سیابەندۆڤ و تیتال موورادۆڤ لەم قوتابخانە دەستیان بەخوێندن کردووە.

لە نێوان چەند ساڵێکدا لە گوندی کوردان لە سەرتاسەری ئەرمەنستاندا قوتابخانەی کوردی کرایەوە، دواتر بۆ بەساڵاچووانیش ناوەندی نەهێشتنی نەخوێندەواری دامەزرا، چونکە لەناو کورداندا ژمارەی کەسانی خوێندەوار لەو ساڵانە زۆر کەم بوو، مامۆستایانی قوتابخانەکانی کوردی بەزۆرینە ئەرمەنیی پەنابەر لە باکوری کوردستانەوە هاتبوون، کە زمانی کوردییان باش دەزانی.

ساڵی ١٩٢٥ کۆنگرەی کوردی قەوقازی باشوور داوا لە حکوومەتی ئەرمەنستان دەکات، وەکو ئەلفەبێی کوردی، لەسەر بنەمای پیتی لاتینی بێتە ئامادەکردن، چونکە ئەلفەبێی بەپیتی ئەرمەنی لە گەلێک شوێن قبووڵ نەکرا. پرسی ئەلفەبێی کوردی نوێ لە گورجستان و ئازەربیجان گفتوگۆ دەکرا.(٨)

ئەم کارە ساڵی ١٩٢٨ ئیسحاق مارۆگوولۆڤ و عەرەبێ شەمۆ جێبەجێ کرا و لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٠ ئەلفەبێی کوردی نوێ، کە لەسەر بنەمای پیتی لاتینی بوو، لە ئەرمەنستان و گورجستان بووەتە فەرمی و قوتابخانەکانی کوردی خوێندیان بەم ئەلفەبێیان کرد. ئەم ئەلفەبێیەش هەروەها لە ئازەربیجان و توورکمەنستان هاتە پەسەندکردن و تا ساڵی ١٩٣٨ بەکار دەهێنرا. بۆ ئامادەکردنی مامۆستایانی زمان و ئەدەبی کوردی لە ساڵی ١٩٣١ لە یێرێڤان پەیمانگەی پەروەردەیی پشکاڤکاز کرایەوە.(٩) یەکەمین بەڕێوەبەری پەیمانگەکە نووسەری گەورەی کورد عەرەبێ شەمۆ بوو.

لە ئاداری ساڵی ١٩٣٠ دەست بەچاپکردنی ڕۆژنامەی کوردی "رییا تەزە" کرایەوە.

ئەم گواستنەوەیە لە ژیانی کورددا بووەتەوە بنەما بۆ پەیدابوونی ئەدەبی کوردی لە یەکەتیی سۆڤیەت بەگشتی و لە کۆماری ئەرمەنستان بەتایبەتی.

هەرچەندە لە پەرتووکی "شەمس"دا چەند بەرهەمی ئەدەبیش هەبوون، بەلام ئەدەبی کوردی لە

یەکەتیی سۆڤیەت بەچاپکردنی ڕۆژنامەی "رییا تەزە" دەست پێ بوو، نووسەرانی کورد یەکەمین بەرهەمی خۆیان لەم ڕۆژنامەیەدا چاپ کردوون، لە ڕێگەی ئەم ڕۆژنامەیەوە خوێنەریان بۆ خۆیان پەیدا کرد.

ڕاستە یەکەمین بەرهەمی ئەدەبیی بەزمانی کوردی، پیتی عەرەبێ شەمۆ "کۆچەکێ دەرەوین"، ساڵی ١٩٣١چاپ کرا، بەڵام مرۆڤ دەتوانن بڵێن، وەکو بنەمای ئەدەبی کوردی لە یەکەتیی سۆڤیەت بەوەرگێڕا و دانرا. لەو ساڵانە گەلێک بەرهەمی نووسەرانی ئەرمەنی کە مژاری زۆربەیان ژیانی کوردان بوو، وەرگێڕدران بۆ زمانی کوردی و چاپ کران. لە ساڵی ١٩٣٠ تا ١٩٣٧ نێزیکەی ١٥ پەرتووک کە لە زمانی ئەرمەنی و ڕووسیاییەوە وەرگێڕاوبوون چاپ کران. وەرگێڕانی پەرتووکەکان حەجیێ جندی، ئەمینێ ئەڤدال، جاسمێ جەلیل، ڕۆبێن درامپیان و قاچاغێ مراد بوون.

ئەم وەرگێڕانە بۆ وەستایەتی نووسین و پێشخستنی زمانی نووسین بوونەتە ئەزموونێکی باش. ساڵی ١٩٣٢ ئەمینێ ئەڤدال بە ناوی "ئەفراندنا ئەولن" ئەنتۆلۆجیایی نووسەرانی کورد چاپ دەکات. بەرهەمەکانی یەکەمین شاعیرانی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت حەجیێ جندی، ئەمینێ ئەڤدال، ئەتارێ شەرۆ و چەندان شاعیر لەوێ جێگەی خۆیان دەگرن. لەم ئەنتۆلۆجیایەدا هەروەها وەرگێڕاوی زمانی ئەرمەنی هەبوون.

شیعرەکانی کە لەم نامیلکەدا جێگەی خۆیان گرتبوو زۆربەیان وەسفی دەوڵەتی سۆڤیەت، سوپایێ سوور، سیستەمی سۆسیالیزم بوون. لە ئەلمانا‌خدا(*) شیعرەکانی دژی داوونەریتی کۆندنشین بوون. ئەنتۆلۆجیایی دووەمین ساڵی ١٩٣٤ چاپ دەبێ. ژمارەی نووسەران لەم نامیلکەدا زیاد بووبوو. لەگەڵ شاعیران، چیرۆکنووسیش هەبوون.

ئەنتۆلۆجیایەی سێیەمین ساڵی ١٩٣٦ چاپ دەبێ، کە بەناوەڕۆک و شارەزاییی نووسین لەو دوو ئەنتۆلۆجیایی پێشتر جیاواز بوو. لەم ئەنتۆلۆجیایە پێشکەوتنێکی بەرچاو بەدی دەکرا.

بەگشتی لە نیوەی ساڵانی ٣٠ەمین ژیانی ئەدەبی گەش بوو، ژمارەی نووسەران و پەرتووکی بەکوردی چاپ کراون زیاد بوو.

ساڵی ١٩٣٥ عەرەبێ شەمۆ پەرتووکی "شڤانێ کورمانجا" و "کوردێ ئەلەگەزێ" چاپ دەکات. ڕۆمانی "شڤانێ کورمانجا"، کە لەسەر ڕووداوی ژیانی نووسەرەکەی تۆمار کرا، بە یەکەمین ڕۆمانی کوردی دادەنرێسش. ئەو ڕۆمانە بۆ گەلێک زمان وەرگێڕدراوە. لە ساڵی ١٩٥٥ ئەحمەدێ میرازی پییێسی "زەمانێ چوویی"، وەزیرێ نادریش پییێسی "رەڤا ژنێ" چاپ دەکەن.

بۆ جاری یەکەمین لە ئەدەبی کوردی یەکەتیی سۆڤیەتدا، لە پییێسی ئەحمەدێ میرازیدا باسی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد لە کوردستان دەکرێ.

دیسان ساڵی ١٩٣٥ ئەمینێ ئەڤدال پەرتووکی شیعر بۆ منداڵان "بهار" چاپ دەکات. لە نێوان

سـالانی ١٩٣٥-١٩٣٧ دا عـەرەبێ شـەمـۆ، حـەجـیێ جندی، ئەمـینێ ئەڤـدال، جـەردۆیێ گـێنجـۆ، جاسمێ جـەلیل، وەزیرێ نادری، ئەحـمـەدێ میرازی، ئەتارێ شـەرۆ بەرهـەمـە ئەدەبییەکانی خـۆیان چاپ دەکەن.

ساڵی ١٩٣٢ گرووپی نووسـەرانی کورد لە یەکەتیی نووسـەرانی ئەرمەنستان دادەمەزرێنرێ و لە ڕۆژی دامـەزراندنیدا تا ساڵی ١٩٦٦ حـەجیێ جندی سـەرۆکی بوو. پاش حـەجیێ جندی، کارلێنێ چاچانی دەبێتە سەرۆکی ئەم گرووپە.

دەبێ بگوترێ، وەکـو سـالانی ٣٠ەمین بـە کـوردان بـەتەواوەیی ڕووبێن درامـپـایـان و هـۆڤـاکین مـارگاریانی ئەرمەنی و ئیسـحاق مـارۆگوولۆڤی ئاشووری بـەرهـەمی ئەدەبی خـۆیان بەزمانی کورد دەنووسن.(١٠)

لە سـالی ١٩٢٩ تـا ١٩٣٧ لە ئەرمـەنسـتـان زیاتر لە ٧٠ پەرتووک بەزمـانـی کـوردی چاپ دەبن. لەوانیش ٢٠ پەرتووک بۆ قوتابخانەکان بوون.

بە ئەدەبی کوردی یەکـەتیی سۆڤـیـەت لە سالانی ١٩٣٠ جاران دەگوترا ئەدەبی هـەتیوان. زۆربـەی نووسـەرانی ئـەو کاتە (حەجیێ جندی، ئەمینێ ئەڤدال، جەردۆیێ گێنجۆ، جاسمێ جەلیـل، ئوسڤێ بەکۆ و چەندانی تر) لە هـەتیوخانە گەورە بوون و لەوێش فێری خوێندن و نووسین بوونەوە.

هـەندێک لـەوانە لە هـەتیوخـانە زمانی کـوردییان لەبیر کردبوو. پاش گەڕانەوەیان بۆ ناو گـەلی خـۆیان، فـێری زمـانی کوردی بوونەوە. چونکە لەو کاتە لەناو کوردی ئەرمـەنسـتـاندا دەتوانن بڵـێن بێجگە لەوانە کەسـانی خوێندەوار نەبوون، بۆیە ناچار بوون باری پێشخستنی زمـان و کولتـووری کوردی هـەڵبگرن.

لەبارەی یەکەمین نەوەی نـووسـەرانی کورد لە ئەرمـەنسـتـان، تۆمـاس بۆیس لە ئەنسـیکلۆپیـدیای ئیسلامیدا دەنووسێ:

"ئەو کەسـانەی لەم بوارەدا پیونێر بوون، کە زۆربەی پەنابەرە ئێزیدییـەکانی تورکیـا نەخوێندەوار بوون، سـوودیان لە بـارودۆخی نوێی کۆمـەڵایەتی وەرگرت. بـەپێی کـەمـترین زانیـاری لە کولتـووری ئیسـلامی، بەبێ هیچ پێوەندییەکی بە ئێلیتی ڕۆشبیرانەوە، بەرهـەمـەکانیان زۆرجار ئایدۆلۆجی بوون، بەڵام بەهونەرێکی سروشتی.(١١)

سـاڵی ١٩٣٤ لە یێـرێڤـان کۆنفـرانسی کـوردناسی هـاتـە سـازکـردن. هـەندێک لە کـوردناسـانی کـۆمـاری قـەوقـازی باشـوور و تورکـمـەنسـتـان و کـوردناسـانی مـۆسـکۆ و لینینگرادیش لەم کۆنفرانسـەدا بەشدار بوون. لە کۆنفرانسەکەدا پرسی پێشڤەچوونی ئەدەبی کوردی و دامـەزراندنی زمانی ستانداردیش گفتوگۆ کرا.

کۆنفرانسـەکە پێشنیازی کرد، زیاتر گرینگی بە پێشڤـەچوونی ئەدەبی کوردی و زاراوەی کوردی ئەرمـەنستان بدرێ، چۆن بنەما بۆ زمانی ستانداردی کوردی پەسەند بکەن.

لەو سالانەش، هەروەها بۆ کۆکردنەوە و چاپکردنی فۆلکلۆری کوردی کارێکی گەورە ئەنجام درا و لێرە بەپێویستی دەزانین ناوی پەرتووکی "فۆلکلۆرا کورمانجا" بەبیر بێنەوە، کە لەلایەن (حەجییێ جندی و ئەمینێ ئەڤدال)ەوە لە ساڵی ١٩٣٦ هاتوونە چاپکردن، لە ٦٦٣ لاپەر و گەلێک داستان، چیرۆک و گۆرانی کوردی لەناو خۆیدا هەڵدەگرێ.(١٢)

بەرهەمی نووسەرانی کوردی نەوەی یەکەمین بەقورسایی خۆیان بەپێی داخوازیی سیاسەتی رۆژانە بوون، دەتوانین بڵێین گشتیان لەسەر سۆسیالیزم، ئازادی و یەکسانی ژنان، زۆرداری چینەکان سەردەست و لەناوبردنی داوونەریتی کۆنیان دەنووسرا.(١٣)

تۆماس بۆیس بۆ ئەدەبی کوردی لەو سالانە دەینووسی، وەکو ڕاستە بەرهەمی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت بەزمانی کوردییە، بەلام هەستی نەتەوەییان تێیدا نەبوو.(١٤) ئەگەر بۆ کوردی یەکەتیی سۆڤیەت دەرەوەی وڵات، نشتمان کوردستان بوو، بۆ نووسەرانی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت نشتمان گوندەکانیان بوو. ئەمەرنستان بوو، یەکەتیی سۆڤیێت بوو.(١٥) تا ڕادەیەکی دەتوانرێ ئەم قسانەی تۆماس بۆیس پەسەند بکەین.

بە کەم و کورتی زمان و ناوەڕۆکی بە تەواویی، بۆ نەوەی یەکەمینی نووسەرانی کورد دەرفەت ڕەخسا بۆ ئەوەی لە شوێنێکی والا بنەماییی ئەدەبی کوردی لە یەکەتیی سۆڤیەت دادەنێن، چەند بەرهەمی بەنرخ چاپ بکەن. لە بواری زمانیشدا هەنگاوی گرینگ نرا.

چۆن ئێمە دەبینین، ئەدەبی کوردی لە یەکەتیی سۆڤیەت لە شوێنێکی والا، بەبێ هیچ ئەزموونێکی ئەدەبی کوردی کلاسیک و هاوچەرخ، بەوەرگێران دەستی پێ کرد، بێگومان کاریگەریی ئەدەبی کە وەردەگێرا، ئەدەبی ئەرمەنی و ڕووسی، لەسەر هەبوو. ئەم کاریگەرییە پێش هەموو شتێک بەناوەڕۆک دیار دەبێ. بۆ ئەدەبی کوردی، وەکو ئەدەبی کە لەسەرەوە باسمان کرد، بەشێوەیەکی سەرەکی وەسفی سۆسیالیزم، برایەتیی گەلان و ژیانی بەختەوەریبوون دەکات. چونکە ئەدەبی کوردی لەو سالانەدا زۆر لاواز بوو، ئەو پڕ ڕەنگاورەنگی و پڕ دەنگییەی کە لە ئەدەبی ئەرمەنی و ڕووسیدا هەبوو لە ئەدەبی کوردیدا نەدەبینرا. ئەو فێنۆمە لە ئەدەبی کوردیدا کۆتاییی سالانی پەنجاکان و سەرەتای سالانی شەستەکانی سەدەی ڕابردوو دیار بوون.

پێشتر گوتوبوومان، وەکو گەلێک نووسەری کوردی نەوەی یەکەمین لە هەتیوخانەدا گەورە بوو و زمانی کوردییان زۆر لاواز بوو، دەتوانین بڵێین، زمانی یەکەمینیان ئەرمەنی بوو. ئەمەش درێژەی خایاند، بەهۆی ئەمەش کاریگەریی زمانی ئەرمەنی لەسەر ئەدەبی کوردی لەو سالانە هەبووە، لە هەندێک ڕستەدا دەتوانێت زوو سازی زمانی ئەرمەنی تەخمین بکا، نەک زمانی کوردی.

لە ڕووی زمانەوە بەرهەمەکانی عەرەبێ شەمۆ و ئەحمەدێ میرازی سەرکەوتوو بوون.

کاریگەریی ئەدەبی ئەرمەنی و ڕووسی هەروەها لەسەر شێوەی سێوراندنی (هۆنینەوە) شیعر تەخمین دەکرێ.

چۆن تۆماس بۆیسش تەخمین کردووە،[١٦] نووسەرانی نەوەی یەکەمین دەستکاری داستانەکانی فۆلکلۆری کوردیش (زۆرجار بۆ پەرتووکی دەرسەکان). داستانی فۆلکلۆرییان هەڵدەدا و ناوەڕۆکیان بە هەندێک گواستنەوە (پرسی چینایەتییان زیاد دەکرد) سەرلەنوێ بە قسەی خۆیان دەنووسی، بەڵام پێویستە بگوترێ، ئەوان لەم کارەدا سەرکەوتوو نەبوون، و ئەو قسانەیان لەبیر کراون، و فۆلکلۆر دیسان وەکو خۆی پاک و زەلال مایەوە. نموونەی فۆلکلۆری سەرکەوتوو لە ساڵانی شەستەکان دیار دەبێ، بەتایبەت لەلای فێریکێ ئوسف (ئۆسڤێ نەڤییا، خەونا میرمە).

لە ساڵی ١٩٣٠ لە ئازەربیجانیش توانا بۆ پێشخستنی زمان و کولتووری کوردی هەبوون. لەو ساڵەوە تا ساڵی ١٩٣٨ لەو کۆمارەی سۆڤیەتی دوور نێزیکەی ٣٠ پەرتووکی کورد چاپ دەبن، زۆربەیان پەرتووکی بۆ قۆتابخانەکان بوون.[١٣]

لە نووسەرانی ئەو ساڵانەی کوردی ئازەربایجان دەتوانن ناوی مووسەییب ئاخووندۆڤ بەبیر بێنن.[١٨]

لە تورکمەنستان لە ساڵی ١٩٣٠ تا ١٩٣٨ تەنیا شەش پەرتووکی بۆ دەرسەکان چاپ کرابوون.[١٩]

لە ئازەربیجان و تورکمەنستان پاش ساڵی ١٩٣٨ و تا روخانی یەکەتیی سۆڤیەت هیچ پەرتووکی کوردی چاپ نەبوون.

لە ئەرمەنستانیش، چۆن کۆمارەکانی یەکەتیی سۆڤیەت ئەوانەی مانەوە، ساڵانی زوڵم و زۆری ڕێژیمی ستالین (١٩٣٧–١٩٣٨) پێشڤەچوونی زمان و کولتووری کوردی هاتە ڕاوەستاندن. قوتابخانەی کوردی، پەیمانگەی پەروەردەیی، ڕۆژنامەی "رییا تەزە"، پرۆگرامی کوردی لە رادیۆ، دەتوانن بڵێن هەر شتێکی کوردی، بێجگە لە شانۆی کوردیی ئەلەگەزێ، و شانۆی کوردی لە ساڵی ١٩٤٧ هاتە داخستن. چاپکردنی پەرتووک بەزمانی کوردیش دەتوانن بڵێن ڕاگیرا.

ئەلفەبێی کوردی لەسەر بنەمای پیتی لاتینی، وەک "ئەلفەبێی ئیمپریالیستەکان" هاتە بەناوکردن و ئیتر ڕێگەیان بەکارهێنانی ئەو ئەلفەبێیە گرت. گەلێک ڕووناکبیر و ناوداری کورد بەتاوانی بێ بنەما دەسگیر کران و نەفی کران وەکو عەرەبێ شەمۆ، حەجیێ جندی، جەردۆیێ گێنجۆ، ئەحمەدێ میرازی، جانگیر ئاغا، شامیل تێمووروۆڤ...

بەشێکی کوردی ئەرمەنستان و ئازەربایجان ساڵی ١٩٣٧، ئی گورجستانیش ساڵی ١٩٤٤ هاتنە نەفیکردن بۆ کازەخستان و ئاسیای ناوەڕاست. لە دوارۆژیشدا دەرفەتی گەڕانەوەیان بەدەستیان نەکەوت.

پاش ساڵی ١٩٣٨، کاتێ ڕیگە لە پێش ئەدەبی کوردی گیرا، چەند نووسەری کورد (ئەمینێ ئەڤدال، جاسمێ جەلیل) بەرهەمی خۆیان بەوەرگێڕی زمانی ئەرمەن چاپ کرد.

لەبەرئەوەی ئەلفەبێی کوردی لەسەر بنەمای پیتی لاتینی بوو ئیتر بەکار نەدەهێنرا، ساڵی ١٩٤١

حکوومـەتی کـۆمـاری ئەرمـەنسـتـان بـریاری دا ئەلفـەبێی کـوردی لەسـەر بنەمـای پیـتی کـیـریلی دامەزرێنێ. لە دوارۆژدا ئەم کارە بە حاجیێ جندی سپێردرا و ساڵی ١٩٤٤ ئەلفەبێی نوێ ئامادە بوو.

هەرچەندە زوڵم و زۆری ســاڵانی ١٩٣٧-١٩٣٨ ڕێگەی لە پێش ئەدەبی کـوردی لە یەکــەتیی سۆڤیـەت گرت، چەند نووسـەر و ڕووناکبیـری کورد گیـران و نەفی کران، بـەڵام دیسان دەرفـەت بۆ نووسەرانی کورد لە کۆماری ئەرمەنستان ڕەخسا و بەچاپکردنی دوو ئانتۆلۆجیا (١٩٤٨-١٩٥٤) توانییان چرای ئەدەبی کوردی لە ئەرمەنستان داگیرسێننەوە. لەو ساڵانەش حاجیێ جندی توانی نامیلکەی کورتەچیرۆکی خۆی "سبا تەزە" (١٩٤٧) و چەند بەرهەمی زانیاری لەبارەی فۆلکلۆری بەزمانی کوردی چاپ بکا.[٢٠]

ساڵی ١٩٥٥ گەلێک دەزگای کوردی کە لە سـەردەمی دیکتاتۆرییـەتی سـتالین ڕاگیـران، دواتر دیسان کرانـەوە، سەرلەنوێ دەستیـان بەچاپکردنی ڕۆژنامەی "رییا تەزە" و پرۆگرامـەکانی ڕادیۆیی بەزمانی کوردی کردەوە، گرووپی نووسەرانی کورد، کە بەناو هێشتا مابوون، کاری خۆی گەشە پێ کرد، ژمارەی چاپکردنی پەرتووکی کوردی زیاد بوون.

هەرچەندە قوتابخانەی کوردی ئیتر نەکرایەوە، بەڵام لە قوتابخانەی گوندەکانی کورددا، لە پۆلی دوو تا شەش، هەفتەی دوو سەعات زمان و ئەدەبی کوردی دەخوێنرا.

بۆ ئامادەکردنی مامۆستایانی زمان و ئەدەبی کوردی لە پەیمانگەی پەروەردەیی لە ئەرمەنستان، بەشی کوردی کرایەوە.

ساڵی ١٩٥٩ لە سێکتۆری ڕۆهەڵاتناسی ئەکادیمیای کۆماری ئەرمەنستانی زانیاری، بەشی کوردناسی کرایەوە. لەو بەشـەدا دەست بەلێکۆڵینەوەی زمـان، مێژوو، ئەدەب و فۆلکلۆری کوردی کـرا. سـاڵی ١٩٦٨ بۆ ئامـادەکـردنی کـادیری کـوردناسی لە کـۆلێـجی ڕۆهـەڵاتناسی لـە زانکۆی یێریڤان، بەشی کوردناسی کرایەوە.

کـۆتایی سـاڵانی پەنجاکـان و سـەرەتای سـاڵانی شـەسـتـەکـان گـۆڕانکارییـەکی زۆر لە ژیانی ئابووری و ڕامیاری کوردی کۆماری ئەرمەنستان ڕووی دا، ئازادیی هزری فراوان بوو. لەو ساڵانە ژمارەی خوێندکاری کورد لە زانکۆکان زیاد بوو.

وەزیرێ ئـەشـۆ ئەم گـۆڕانکارییـانەی لە ژیانی کـوردی کـۆمـاری ئـەرمـەنسـتـاندا ڕووی دا، بە"ڕێینسانس" ناو دەبات.[٢١]

ئەم گـۆڕانکارییـانە هەسـتی نەتەوایەتی بەهێزتر کـرد، مـزاری وڵاتی باو و باپیران لـە ئەدەبی کوردی یەکەتیی سۆڤیەتدا بەمەردانە جێگەی خۆی گرت، ئەو بۆشاییەی کە لەم بوارەدا هەبوو، پڕ کرایەوە. ئەگەر پێشـتـر شـیعری کوردی وەسفی ژیانی "شـا و بەخـتـەوەر" بوو، وەسـفی یەکەتیی سۆڤیـەت و سـەرکردەکانی بچووک و گەورە بوو، ئـەم جارە بەرهـەمی غـەریبی دیار بوون، هەسـتی

زیندووی مرۆڤ جێگەی خۆی لە ئەدەبی کوردیدا کردەوە.

لە پرسی بەهێزکردنی هەستی نەتەوایەتیدا شۆڕشی ئەیلوول لە باشووری کوردستان بە سەرۆکایەتی مستەفا بارزانی نەمر ڕۆڵێکی گەورەی هەبوو. ئەو لە بیر و باوەڕی کوردی یەکەتیی سۆڤیەتدا بووە شۆڕشێکی نوێ.

هەرچەندە هەندێک ڕووناکبیری کورد لە شۆڕشی ئەیلوول ئاگەدار بوون، بەڵام شۆڕش بەگشتی بۆ کوردی سۆڤیەت لە هاوینیساڵی ١٩٦٣ دەستی پێ کرد، کاتێ یەکەتیی سۆڤیەت، یەکەمین جار، بەشێوەیەکی کراوە پشتگیریی گەلی کورد و شۆڕشی باشووری کوردستان کرد.

تەلەڤزیۆن، ڕادیۆ، گۆوار و ڕۆژنامە لە سەرتاسەری یەکەتیی سۆڤیەت لەسەر کوردیان دەنووسی، تێکۆشانیان بەڕاست لە قەڵەم دەدا و پشتگیریی شۆڕشیان دەکرد. چەند پەرتووکێکیش لەسەر مێژوو و سەرهەڵدانی کورد چاپ بوون.

بەڕووخانی یەکەتیی سۆڤیەت مەنگۆلیا پرسی کوردی بردەوە نەتەوە یەکگرتووەکان.

ناسینی مافی نەتەوەیی کورد و پشتگیریکردنی شۆڕشەکەیان بۆ وشیاربوون و خۆناسینی نەتەوەیی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت بووە فاکتەرێکی گەورە، هەستی کوردپەروەرییان بەهێز کرد. دەتوانین بڵێین، لە سەرەتای ئەم شۆڕشە بۆ جاری یەکەمین کوردی سۆڤیەت خۆی وەکو بەشێکی گەلی کوردی بەگشتی دیتەوە.

ئەم وشیاربوونی نەتەوەیی لە کاتێکی کورتدا بەرهەمی خۆی دا، خوێندکارانی کورد لە پایزی ئەو ساڵە لە یێریڤان کۆمەڵەی خۆیان بەناوی "شێورا خوەندەکارێن کورد" دامەزراند. ئەمە یەکەمین ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی بوو لە سەرتاسەری یەکەتیی سۆڤیەت کە لەسەر بنەمای نەتەوەیی بێتە دامەزراندن.

ئامانجی کۆمەڵەکە بڵاوکردنی بیروباوەڕی کوردپەروەری بوو لەنێو کوردی یەکەتیی سۆڤیەتدا. پاشی ماوەیەکی تر لە تبلیسش (پایتەختی کۆماری گورجستان) کۆمەڵەیەکی تر بەهەمان شێوە هاتە دامەزراندن.

گەلێک گۆرانی نشتمانپەروەری لەدایک بوون و بەڕێگەی بەشی کوردیی ڕادیۆی یێریڤان بڵاو دەکرانەوە.

لە کۆتاییی ساڵانی پەنجاکان و سەرەتای ساڵانی شەستەکانی سەدەی ڕابردوو، ژماری خوێندکارانی ئەدەبی کوردی زیاد دەبێ.

وشیاربوون و خۆناسینی نەتەوەیی کاریگەرییەکی زۆر گەورەی لەسەر کولتوور و ئەدەبی کوردی سۆڤیەت بەجێ هێشت. ئەم جارە مژاری کوردستان، تێکۆشانی ڕزگاریخوازی گەلی کورد، بۆ ئەدەبی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت بووەتە مژارێکی سەرەکی، و ئەو مژارە پێش هەموو شتێکی لە پۆێزی (هونەری شیعر نووسین) کوردیدا دیار بوو.

ئەم گـۆڕانکارییـانە مـژار و نـاوەڕۆک، هونەرمـەند و شـێـوازی نـووسـینـی نوێیـان دەخـواست. نووسەرانی کوردی دەیانویست بەتەواوەتی لە ئەدەبی ئەرمەنی و رووسـی رزگار بن و ئەمەشیان بۆ بەدی هات. قـاچاخێ مراد ("شـەوق" ١٩٥٩، "گولپـەری" ١٩٦٣، "بەهارا تەزە" ١٩٦٦، "گاڤا چارا" ١٩٧٠)، فـێـریکێ ئوسف ("چەڤکانی" ١٩٦١، "گـولا ئەلەگـەزێ" ١٩٦٤، "لـیریکا" ١٩٦٧، "ئوسـڤێ نەڤـیـا" ١٩٧٣، "نارێ" ١٩٧٧، "هـسرەتدەفتەر" ١٩٨٤) و شکۆیێ حەسـەن ("چالچـیچـەک" ١٩٦١، "تەمـبـوورا کـورد" ١٩٦٥، "مـەرمێ دلـێ کـورد" ١٩٧١، "پەروازا وەلات" ١٩٧٧) بەرەو شـیـعـری کلاسیکی چوونەوە، بەرێگەی نۆژەنکردنی شیعری کلاسیک دەیانەویست بۆ خۆیان رێگەیەکی نوێ بکەنەوە. مکائیلـێ رەشـید(٢٣) فۆرم و شێوازی شـیـعری ئـەوروپی هێنایە ناو ئەدەبی کوردی، چۆن دەڵێن "ئـەو لە کـەراسی کـوردیدا بەجێ کـردن" ("دلـێ من" ١٩٦٠، "وەدە" ١٩٦٦، "شـەمس" ١٩٧٠، "پەنجەرە" ١٩٧٤، "متالە" ١٩٧٨، "ئیسراف" ١٩٨٤، "رێداما" ١٩٨٥)

ئەم گۆڕانکارییانـە ئیتر کۆتـای سالانی پەنجاکان لە بەرهـەمەکانی چەند نووسـەردا دیار بوون، بەڵام لە سـەرەتای سـالانی شەسـتەکان بەبەرهـەمی فێریکێ ئوسـف ("چەڤکانی" ١٩٦١) و شکۆیێ حەسە ("قالچیچەک" ١٩٦١) لە ئەدەبی کوردی ئەرمەنستاندا بوونەتە سەردەست.

لەو سـالانە شـاعیرانی نەوەی یەکـەمین ئـەمینێ ئەڤدەل ("گولیزەر" ١٩٥٦، "مـەم و زین" ١٩٥٩، "شـێـران و پۆئێمـان" ١٩٦٣) و جاسـمێ جەلیل ("رۆژێ من" ١٩٦٠، "کـلامێ چییـا" ١٩٧٠، "ئۆدا کوردا" ١٩٧٥، "کوردێ بەنگی" ١٩٨٠، کۆڤییا دییا من" ١٩٨٤) گـەلێک بەرهـەمی هێژا گـەیاندنە دەستی خوێنەرانی کورد.

سـالانی شـەسـتەکان و حـەفـتـایەکانی سـەدەی ڕابردوو بەشـاعیرانی سـەرەوە ئاماژە پێ کـراون هـەروەها ئـوسـڤێ بەکـۆ ("کـەسـەکەسـۆر" ١٩٦١، "هـسـرەتا من" ١٩٦٣، "مـێـڤـانێ رۆیێ" ١٩٦٦، "ئەفراندنێد تەزە" ١٩٦٩، "پـایز" ١٩٧١)، سمۆێ شەمۆ ("نوور" ١٩٦١، خـەتێن هوبێ" ١٩٦٧، "ئەز و ئێل" ١٩٧٤، "گولا گێلی" ١٩٧٩، "دلێ بەنگی"١٩٨٩)، سـهیدێ ئیبۆ ("قورنا من ١٩٦٣، "بیست سالێ دن" ١٩٧٠، "سینەم" ١٩٧٥، "ئازایی" ١٩٨٨)، کارلێنێ چاچانی ("گول" ١٩٦٠، "دل و وەتەن" ١٩٦٢، "بەربـانگا وەتەنـێ من" ١٩٦٧، "باقــە تەڤ" ١٩٧٢، " زەرێ" ١٩٨١، "زینـێ" ١٩٨٤، "ئـازێ" ١٩٨٨)، ئەگیتـێ شـەمسی ("شـەمدان" ١٩٦٤، "هیڤـەرۆن" ١٩٦٧، "هێسرێد بـهارێ" ١٩٧٦ و "سمل" ١٩٨٩)، رزالیێ رەشـید ("بەر ب تەڤێ" ١٩٦٥، "خـەم و خـیـال" ١٩٧٩ و "حـەیر و گومـان" ١٩٨٩) و عـەسکەرێ بوییک ("شـڤـەرێ" ١٩٦٦، "کولیلکێن چییـا" ١٩٧٥، "تیرێنج" ١٩٨٧) و تۆسنێ ڕەشـید ("کلامێ رێ" ١٩٧٥، "زۆزان" ١٩٨٤، "نیڤرۆ" ١٩٨٧) پەرتووکی شیعری خۆیان چاپ دەکەن. ساڵی ١٩٨٧ "چەرکەزێ رەش" پەرتووکی بەناوی "شۆڕشا خەبەرا چاپ دەکات.

تایبـەتمەندییـەکی ئەدەبی کـوردی لەو سـالانەش هـەبوو. چۆن ئێـمـە دەزانـین یەکـەمین نەوەی نووسەرانی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت لە هەتیوخانە و دوور لە کۆمەڵگەی کوردی گەورە بوون، بەڵام کۆتای سـالانی پەنجـاکان و سـەرەتای سـالانی شـەسـتـەکان گـەلێک نووسـەر هـاتووەنەتە مـەیدانی

ئەدەبی کوردی، کە لە گوندی کوردانda، لە کۆمەڵگەی کوردیدا گەورە بوون، شێوازی هزراندنیان سادە کوردی بوو. هەرچەندە وشەی عەرەبیش لەنێو زمانیاندا هەبوو،[٢٤] بەڵام سازیی زمان بەکوردی بوو، بۆن و بەرامی کوردی لە بەرهەمەکانیان دەهات.

لەو ساڵانە (میرۆیێ ئەسەد، سەمەند سیبیابەندۆڤ، خەلیل موورادۆڤ و ئۆردیخانێ جەلیل) پەرتووکی شیعر و هەڵبەستیان چاپ کردن.

لەناو پەرتووکەکانی نووسەرانی کورددا گەلێک بەرهەم بۆ منداڵانیش هەبوو، بەڵام پەرتووکی کەرلێنێ چاچانی ("شێر و کەو" ١٩٦١) و میکائیلێ ڕەشید ("پشیکا من" ١٩٦٥) و سمۆێ شەمۆ ("هکیات دەرهەقا بالچێمکێدا" ١٩٧١)، بەتایبەتی بۆ منداڵان بوون.

شەرەفێ ئەشر پەرتووکێکی شیعری ساتیری، سەرنجڕاکێش بەناوی ("گەزگەزک" ١٩٧٩) چاپ دەکات.

لە بواری پەخشانیشدا هەنگاوی گرینگ و هێژا نرا، عەرەبێ شەمۆ ڕۆمانەکانی ("بەربانگ" ١٩٨٥، "ژیانا بەختەوەر" ١٩٥٩، "هۆپۆ" ١٩٦١ و "دمدم" ١٩٦٥) چاپ دەکات.

"بەربانگ" فراوانکردنێک بوو بۆ ڕۆمانی "شڤانێ کورمانجا"، "دمدم" ڕۆمانێکی مێژووییە، کە پێوەست بوو بەسەرهەڵدانی کوردان لە ساڵی ١٦٠٨-١٦١٠ حەجیێ جندی ڕۆمانی "هەواری"، ئەلیێ عەبدورەحمان چیرۆکی "خاتێ خانم" و ڕۆمانەکانی "گوندێ مێرخاسا" و "شەرێ ل چیپا"، سەعیدێ ئیبۆ ڕۆمانی "کوردێ ڕێوی"، ئەگیتێ خودۆ ڕۆمانی "دێ و دێماری" چاپ کردن. ئەحمەدێ میرازی پەرتووکی "بیرئانینێن من" چاپ دەکات، کە یەکەمین نموونەی ئەدەبی مێمواریێ (ئەدەبی بیرەوەریی) بوو لە ئەدەبی کوردی سۆڤیەت دا. بۆ بەدبەختان ئەم پەرتووکە گەلێک گرینگ و هێژا بەکورتکراوی گەورە گەیشتە دەستی خوێنەران.

دەبێ بگوترێ، وەکو ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهانی زۆربەری ئێزیدییەکانی سەرهەد کوژران، لە کاتی هەڵهاتن لە برسان و دواڕۆژ، ئەرمەنستان و یەکەتیی سۆڤیەت بۆیان بوونەتە دەروازەیەک، ئەم ڕووداوانە کاریگەرییەکی گەورە لەسەر کۆمەڵگەی کوردی ئێزیدی بەجێی هشت. لەبەر ئەمەش کاتێ بەرهەمەکانی نووسەرانی کوردی ئێزیدی دەخوێننەوە ڕاستی ئەم پرسە بە دیار دەکەوێ. وەهاش ئێمە لە ڕۆمانەکانی "بەربانگ"، "هەواری" و "کوردێ ڕێوی" ڕاستی ئەم مژارە دەبن. لە ڕۆمانی عەرەبی شەمۆ "ژیانا بەختەوەر"دا ئەم مژارە جێگەیەکی گرینگ دەگرێ. مرۆڤ دەتوانێ بەرهەمی ئەحمەدێ میرازی "بیرئانینێن من"یشدا لە پاڵ ئەم ڕۆمانانە دابنێ.

هەرچەندە هەنگاوی گرینگ لە بواری ڕۆمانی کوردیدا نراوە، بەڵام پێشکەوتنی گەورەی پەخشان لە بواری کورتەچیرۆکدا بەدی هات. لەو ساڵانە سیما سەمەند ("خەزال" ١٩٦١، "دو شایی" ١٩٦٧، "گومان" ١٩٨٢)، سەعیدێ ئیبۆ ("دوریان" ١٩٦٤)، عەمەریکێ سەردار ("دەستێ دێ" ١٩٧٤، "ئیدی دەرەنگ بوو" ١٩٧٩ و "دەنگێ دل" ١٩٨٤)، وەزیرێ ئەشۆ ("مزگینی" ١٩٧٦، "دەنگبێژ کال ببوو" ١٩٨٢، "پامپ - سیپان" ١٩٨٦)، خەلیل مووردۆڤ ("مۆرییێ نەنێ" ١٩٦٩)، ئەحمەدێ حەپۆ

("ئادار" ١٩٦٥، عەمر گول ڤەددە" ١٩٧٥)، بابایێ کەلەش ("نیشانی" ١٩٨٨)،، عەسکەرێ بۆییک ("ل چییا" ١٩٩١) پەرتووکی کورتە چیرۆکیان چاپ کرد، کە پڕەنگی و پڕڕەنگی مژار و جۆری نووسین لەگەڵ خۆیان دەهێنا.

پاش ئەو سەرلەنوێ پرۆگرامی کوردی لە ڕادیۆی یێریڤان کرایەوە، چەند رادیۆ پییێس هاتنە نووسین و بەڕادیۆ بڵاو کردن.

کۆتاییی سالآنی شەستەکان لە شاری تبیلیس "گورجستان" و لە گوندی ئەلەگەزێ "ئەرمەنستان" شانۆیی گەلەری کوردی کرانەوە، و بۆیان پییێس هاتنە نووسین. لەم پییێسانە "زەواجا بێ دل"، لە نووسینی ئیسماعیلێ دووکۆ "سنجۆ قیزا خوە دده مێر" و "مەم و زین"ی عەسکەرێ بۆییک و سیابەند و خەجێ"ی تۆسنێ ڕەشید وەک پەرتووک ژی چاپ کران.(٢٥) ڕاستە ئەم پییێسانە لەلایەن بینەرانەوە بەزۆر باش هەڵدەسەنگێندرا، بەلآم دیسانیش درامای تراجیدی بەشی ئەدەبی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت بەلاوازی مایەوە.

لە ساڵی ١٩٨٢ەوە ئەنتۆلۆجیای نووسەرانی کورد لە سالآنی پێشتر بەناوی "بهارا تەزە" دواتریش "بهار" و تا ڕووخانی یەکەتیی سۆڤیەت چاپ دەبوون. چونکە چاپکردنی پەڕتووکی کوردی سنووردار بوو و زۆرجار نووسەر بەساڵ چاوەڕێی چاپکردنی بەرهەمەکانی دەکرد. ئەم ئەنتۆلۆجیایە توانای دایەوە سەرجەم نووسەرانی کوردی کۆماری ئەرمەنستان بۆ ئەوەی بەرهەمەکانیان بگەیننە خوێنەران. سەرجەم بەرهەمەکانی نووسەرانی کوردی کۆماری ئەرمەنستان لەم ئەنتۆلۆجیانەدا جێی خۆی دەگرتن و لە نێویاندا بەرهەمی گرینگ و هێژا زۆر بوو.

وەرگێڕان لەلای نووسەرانی کورد تا ڕووخانی یەکەتیی سۆڤیەت بەردەوام دەبێ. حەجیێ جندی، کە سەرەتای سالآنی سییەکان دەست بەکاری وەرگێڕان کردبوو، ئەو کارەی خۆی لە سالآنی پەنجا و شەستەکان بەردەوام دەکات. لە سالآنی شەستەکانەوە عەمەریکێ سەردار، وەزیرێ ئەشۆ، ئەگیتێ خودۆ، فێریکێ ئوسف و چەند نووسەری تریش بەوەرگێڕانی خۆیان ئەدەبی کوردی دەوڵەمەند دەکەن.

دەبێ بگوترێ، وەکو ئەو سالآنە گەلێک بەرهەمی نووسەرانی کورد بەزمانی ئەرمەنی و ڕووسی چاپ کران.

ڕەخنەگری هەردەم بەشێکی خاو بوو لە ئەدەبی کوردی سۆڤیەت. زۆر جار لێکۆڵینەوەی مێژووی ئەدەب جێی ڕەخنەگریی گرتووە.

حەجیێ جندی سالآنی ١٩٥٤ و ١٩٧٠ دوو پەرتووکی لەسەر ئەدەبی کوردی ئەرمەنستان بەزمانی ئەرمەنی چاپ کرد.[٢٦] بەلآم ڕەخنە لەم بەرهەمانەیدا نەبوو. هەروەک تۆماس بۆیس دەنووسێ، کاتی گلەیی لەسەر ڕەخنەی ئەدەبی کوردی ئەرمەنستان دەکرێ، دەبێ پێش هەموو کەسێک عەمەریکێ سەردار بەبیر بێنن، کە لە ئەرمەنستان لەم بوارەدا کارێکی باشی کردووە. زۆربەی گوتارە ڕەخنەکانی لە لاپەڕەکانی ڕۆژنامەی "رییا تەزە"دا چاپ دەبوون.[٢٧] هەروەها

گوتارەکانی لە کۆوار و ڕۆژنامە ئەرمەنییەکاندا چاپ بوون.

لەم دوا ساڵانەدا "چەرکەزێ ڕەش"یش لە ڕۆژنامەی "ریيا تەزە"دا چەند گوتاری ڕەخنەیی چاپ کردن.

ساڵانی ١٩٧٠-١٩٨٠ لە گورجستانیش ژیانی چاندەیی کورد گەش بوو. شانۆیی کوردی، کۆمەڵەکانی گورانی و هەڵپەرکێ پەیدا بوون، لە رووی شێوەکاریدا هەنگاوی باش نرا. نووسەرانی کورد عەزیزێ ئیسکۆ، جەردۆیێ ئەسەد، باخچۆیێ ئیسکۆ، تهارێ برۆ لەگەڵ چەند کەسێکی تر گرووپی نووسەرانی کوردی لە تەنیشت یەکەتیی نووسەرانی گورجستان دامەزراند. بەڵام دیسانیش بەرهەمی خۆیان لە ئەرمەنستانیان چاپ دەکردن.

پاش ساڵی ١٩٥٥، بەتایبەت لە کۆتاییی ساڵانی پەنجاکان و سەرەتای ساڵانی شەستەکانی سەدەی رابردوو، لاپەرەیەکی نوێ لە ئەدەبی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت کرایەوە. سەرلەنوێ گەشبوونی ژیانی کولتووری کورد پاڵدانێکی نوێی دایەوە ئەدەبی کوردی، ناوی نوێ هاتنەوە ناو ئەم وێژەیە. بەهاتنی ئەو ناوانە، ئەدەب توانی خۆی لە کەموکورتییەکانی ساڵانی ٣٠-٤٠ەمین ڕزگار بکا، بووە خاوەنی ناوەڕۆکی پڕ جۆر و هەمەڕەنگ، ڕووریەکی کوردایەتی وەرگرت، خۆی لە دروشمی سیاسی، وەسفی والا و کاریگەریی ئەدەبی دراوسێیەکان ڕزگار کرد. بەگواستنەوەی ناوەڕۆکییەوە شێوەکانی نوێی نووسین دیار بوون.

لە نێوان نووسەرانی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت و نووسەرانی دەرەوەی یەکەتیی سۆڤیەت پێوەندی دروست بوو. ئەدەبی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت بەرەو ئەدەبی گشتی کورد هەنگاوی نا.

کۆتای ساڵانی هەشتەکان، دەتوانین بڵێین ئەدەبی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت، لە چوارچێوەی ئەو وڵاتەدا بووە خاوەنی زمانێکی زۆر کەم ستاندارد.

ئەم پێشڤەچوونە چەند هۆکاری گرینگ لە پاڵیەوە هەبوو:

١- پاش مردنی ستالین و ئاشکراکردنی زوڵم و زۆرداریی ڕێژیمەکەی، ئازادی ئاخاوتن و بیر و باوەڕ زیاتر بوو.

٢- ئەگەر بۆ نەوەی یەکەمی نووسەرانی کورد تو دەتوانی بڵێی چەندێک بە تێپەربوونی کات بوونەتە نووسەر، لە کۆتاییی ساڵانی پەنجاکان و سەرەتای ساڵانی شەستەکان دەستە دەستە نووسەران هاتنەوە ناو ئەدەبی کوردی، کە دەبووا بووبوونایەتە نووسەر، چۆن دەڵێن "دانانی خوا لەگەڵیان هەبوو".

٣- کوردناسانی لینیگراد بەسەرۆکایەتی قەناتێ کوردۆ بەرهەمی نووسەرانی کلاسیکی کورد ئەحمەدێ خانی، فەقیێ تەیران، هاریس بیتلیسی، سلێمان سەلیم و مێژوونووسی کورد وەک شەرەفخان بیتلیسی، خوسرۆ خان بەنی ئەردەلان، مەستوورەی ئەردەلانی، مەلا مەحموود بایەزید بەوەرگێری ڕووسییەوە چاپ کرد.

٤- شۆڕشی ئەیلوول لە باشووری کوردستان و پشتگیری ئەم شۆڕشە لەلایەن یەکەتیی سۆڤیەت، کە هەستی نەتەوایەتی لەلای کوردی یەکەتیی سۆڤیەت بەهێز کرد، زاراوەی کوردستان و تێکۆشانی ڕزگاریخوازی گەلی کورد لە ئەدەبی کوردیدا کردە زاراوەیەکی سەرەکی.

٥- لە نێوان کوردی یەکەتیی سۆڤیەت و کوردی دەرەوەی ئەو وڵاتە پێوەندی دروست بوون، "پەردەی ئاسنین" هەندێکی بڵند کران. بەرهەمەکانی نووسەرانی کورد لەو کاتەدا و پێش هەموویاشیان جگەرخوێن گەیشتنە دەستی کوردی یەکەتیی سۆڤیەتی جاران. کۆوار و ڕۆژنامە کوردییەکان کە لە ئەوروپا چاپ دەبوون ڕۆڵیان هەبوو لە بەهێزکردنی ئەو پێوەندییەدا.

بۆ هەڵسەنگاندنی ئەدەبی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت، تێبینییەکانی کۆمەڵناس-کوردناس مارتن ڤان بروینسەن سەرنجڕاکێشن. ئەو بۆ بەجارێکەوە گوڵدانەوەی ئەدەبی کوردی باکور لە ساڵانی ١٩٨٠ دەنووسێ: "لەوێ لە کۆتای ساڵانی هەشتاکاندا لە ناکاوە گوڵدانەوەی نووسەر و چاپەمەنی کوردی کاریگەریی لەسەر پێوەندی بەردەوام لەگەڵ نووسەرانی کوردی سۆڤیەت دا وەک فاکتەرێکی هەمیشەیی هەبوو. بەتایبەت ئەوانەی لە ئەرمەنستان، توانییان چاپکردنی ئەدەبی باش دامەزرێنن. لە کۆتاهاتنی ستالینیزم، کوردی ئەرمەنستان (کە لەوێ نەتەوەیەکی بچووکن، ژمارەیان نێزیکی ٥٠,٠٠٠)ە خاوەن مافی زۆری کولتووری بوون و بۆ وەشانی کوردی پشتگیری هەبوو.[٢٨]

هەروەها دەنووسێ: "ئەدەبی کوردی و ژیانی کولتووری کورد بەگشتی (گلەیی دەرهەقی ئەدەبی بەزاراوی کرمانجیی سەرووە T.R) لە دووڕیانێکدا کورد دایەوە، کە لە نێوان سێ شێوازی دیاسپۆراییدا بوو، تورکیا ڕۆئاوا، یەکەتیی سۆڤیەتی جاران و ئەوروپای ڕۆئاوا.[٢٩]

ئەنجام

ئەدەبی کوردی لە یەکەتیی سۆڤییێت بە ڕێگەیەکی دوور و درێژ گوزەری کردووە.

سەرەتای ساڵانی ١٩٣٠، چەند خوێنەر کە لەناو کوردی ئەرمەنستاندا هەبوون، لە شوێنێکی واڵا، پێشتر لە ڕێگەی وەرگێڕان، دواتریش بەبەرهەمی سەربەخۆ بنەمایی ئەدەبی کوردیان لەو کۆمارە و یەکەتیی سۆڤیەتدا دانا.

ساڵانی ١٩٣٨-١٩٥٥، کاتی ڕێگە لە پێش پێشڤەچوونی کولتوور و ئەدەبی کوردی گرتبوو، نووسەرانی کورد دیسانەوە چەند بەرهەمیان لە ئەرمەنستان چاپ کرد، چرای ئەدەبی کوردیی لە یەکەتیی سۆڤیەت بەهەڵگیرساوی هێشتەوە.

لە ساڵی ١٩٥٥ەوە لە ئەرمەنستان دەست بە بووژانەوەی ژیانی کولتوور کورد بەگشتی و ئەدەبی کوردی بەتایبەت دەکرێتەوە، ئەو ئەدەبە لە گەلێک لایەنەوە خۆی لە کەم و کورتییەکانی ناوەڕۆک و هەرمەکی نووسین هەروەها کاریگەریی ئەدەبی دراوسێیەکان ڕزگار دەکات. ناوی نوێ دێننەوە ناو ئەو ئەدەبە، کە ناوەڕۆک و شێوەی نوێیان لەگەڵ خۆیان هێنایەوە.

لە پرسی دامەزراندنی زمانی ستانداردا هەنگاوی گرینگ و گەورە نرا.

ئەدەبی کوردی یەکەتیی سۆڤیەت کە بەشێکی ئەدەبی گشتی کوردییە، هێشا چاوەڕێ و پێویستی بە لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندنی قووڵ و فرەلایەن هەیە.

زۆرابێ بوودی، The Kurds and the Caucasus.2005

http://victorian.fortunecity.com/hillcrest/603/Html_files/news25.htm

خ. چاتۆف، کوردێن ئەمەرنستانا سۆڤیەتێ، یێریڤان، ١٩٦٥ (بەزمانی ڕووسی).

.The Encyclopedia of Islam, Leiden, E.S. Brill, 1986, c.V

فۆلکلۆر کورمانجا، کتێبا پێشین، ئامادەکردنی حەجیێ جندی و ئەمینێ ئەڤدال، ١٩٣٦

نیزامەدین رزایێڤ، .www.kurdishmedia.com, 05.06.2006

ئاریستۆڤا، F.T، کوردێن پشکاڤکازێ، "ناووکا" مۆسکۆڤا ١٩٦٦، (بەزمانی رووسی).

Ferhad Pirbal, The Kurdish literature in the soviet republic Armeni, The Kurdish Glob, 07 August 2008.

پەڕاوێزەکان:

فەرهاد شاکەلی، تۆسنێ ڕەشید، کۆواری "رامان" ژ٨٩، هەولێر.

Thomas Bois, The Kurds, Khayats, Beirut, 1966.

.Thomas Bois, Coup d_oeil sur la literature kurde" 1955. "Al- Machriq", Mars-Avri

وەزیرێ ئەشۆ، "نوودەم" ژ٣٢، ١٩٩٩

حەجیێ جندی، "ئەدەبیاتی کوردی لە ئەرمەنستانی سۆڤیەت"، ١٩٥٤ (بەزمانی رووسی) "ئۆچێرکا ئەدەبیاتا کوردی کوردییا ئەرمەنستانا سۆڤیەتێ" ١٩٧٠ (بەزمانی ئەرمەنی.

ئۆردیخانێ جەلیل، پۆێزییا جگەرخوینێ باژێرڤانیێ، ١٩٦٦

ئیسماعیلێ دووکۆ، "زەواجا بێ دل"، ١٩٦٦ عەسکەرێ بۆیک "سنجۆ قیزا خوە دده مێر"، ١٩٧٨، عەسکەرێ بۆیم "مەم و زین"، ، ١٩٩٠ تۆسنێ ڕەشید، "سیابەند و خەجێ"، ١٩٨٨

Martin van Bruinessen, Transnational aspects of the Kurdish question. Working paper, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute, Florence, 2000.

http://www.let. uu. nl/~Martin. vanBruinessen/person/publications/ transnationalKurdish.htm#ftn20#ftn20.

١- فەرهاد شاکەلی، تۆسنێ ڕەشید، کۆواری (رامان)، ژمارە ٨٩،٢٠٠٤، هەولێر.

٢- حەجیێ جندی، ئۆچێرکا ئەدەبیاتا کورد یا ئەرمەنستانا سۆڤیێتێ، ١٩٧٠ (بە زمانی ئەرمەنی).

٣- تۆماس بۆیس، ١٩٥٥

4- Ferhad Pirbal,kurdish literature in the former Soviet Union Republik of Armenia,2008.

٥- فەرهاد شاکەلی، گوتاری لە سەرەوە بەبیر هێنایەوە.

٦- زۆرابێ بوودی، The kurds and the Caucasus.2005

٧- خ. چاتۆێڤ، ١٩٦٥، ١١٦,

٨- هەمان سەرچاوە، ١١٧,

٩- هەمان سەرچاوە، ١٢٣,

(*) بڵاوکراوەیەکی ساڵانەیە کە زانیاری وەکو پێشبینی کەشوهەوا و وەرزەکانی کشتوکاڵ کردن و زانیاری گەردووناسی و ڕۆژمێر دەگرێتەوە.

١٠- خ. چەتۆێڤ، ١٩٦٥، ١٣٩,

11- The Encyclopedia of Islam, 1986, c. v,483.

12- Folklora kurmanca, 1936.

13- Thomas Bois, The Kurds, 1966, 133.

14- Thomas Bois, Coup d_oeil sur la literature kurd" 1955. 201-39.

١٥- هەمان سەرچاوە.

16- Thomas Bois, The Kurds,1966, 134.

17- N. Rzaev, 2006.

18- Arîstova, T. F., 1966, 194.

19- Ferhad Pirbal, 2008.

20- Ker û Kulikê Silêmanî Silîvî 1941, _axên êposa _Koroxlî_ yên kurd. 1953

٢١- وەزیرێ ئەشۆ، ١٩٩٩

٢٢- تۆسنێ رەشید، ١٩٩٦

٢٣- میکائێلێ رەشید لە هەتیوخانەی ئەرمەنییەکاندا گەورە بوو و لەوێ زمانی کوردی لەبیر کردبوو، یەکەمین پەرتووکی خۆی بەهەردوو زمانی ئەرمەنی و رووسی چاپکردووە.

٢٤- گەلێک وشەی عەرەبی تاکو ئێستەش لە ئەدەبی کوردی یەکەتیی سۆڤیێتی پێشوو دا هەن. پرسیاریش لەودایە، وەکو ئەو وشە لە زمانی گەلدا هەبوون، لە فۆلکلۆری کوردیدا هەبوون و بۆ کەسانی عەرەب نەزانیبوون وەک وشەی کوردی دەبینرا. نووسەرانی کورد پێش هەموو شتێک خۆیان دوور لە وشەی رووسی و ئەرمەنی دەگرت.

٢٥- ئیسماعیلێ دووکۆ، ١٩٦٦ عەسکەرێ بۆییک ١٩٧٨، عەسکەرێ بۆییک ١٩٩٠ تۆسنێ رەشید، ١٩٨٨

٢٦- حەجیێ جندی، ١٩٥٤، ١٩٧٠

27- Thomas Bois, The Kurds, 1966, 136.

28- Martin van Bruinessen, 2000. http://www.let.uu.nl/~Martin.vanBruinessen/person/publications/transnationalKurdish.htm#ftn20#ftn20.

٢٩- دیسان لەوێ.

پۆشاکی کوردی
هەم کەلەپوورە، هەمیش ناسنامە

محەمەد فەریق حەسەن

جلوبەرگ تەنیا چەند پارچە قوماشێکی ڕەنگاوڕەنگی بالاپۆش نییە، بگرە بۆ قەدوبالا و ڕووی تاکەکان دیکۆریشە. وێڕای ئەوەی لە سەرما و گەرما دەیانپارێزێ، جەستەشیان دەشارێتەوە و دادەپۆشێ، پۆشاک هونەری میللیشە. شوناسە، گەلانی پێ جیا دەکرێتەوە پێی دەناسرێنەوە. بووە بە مارکە و ئەوێتییان. گەلێک وردەکاریشی تێ دەکەوێ، ئەمە وێڕای سەلیقە و چێژ و هەڵبژاردنی ڕەنگ و نەخش و نیگار و تەواوکەرەکانی. ڕەگەزی مێ، ئەوەندەی کات بۆ هەڵبژاردنی دەستێک پۆشاک تەرخان دەکات، نیو ئەوەندە بەهەڵبژاردنی جەمە خۆراکەوە خەریک نابێ. دەیگۆڕێ و لێی زیاد و کەم دەکا و دەیداتەوە بەسەر فرۆشیار و بەرگدروودا.

دیزاین و بڕینی جلوبەرگ لە خۆیدا هونەر و داهێنانە، وەک داڕشتن و داهێنانی کەڤاڵی شێوەکار وەهایە. پۆشاک کۆمەڵە فیگەرێکە مرۆڤ لە ژیانیدا پێویستی پێیانە. ساو (ملمس)، ڕەنگ بە تۆنەکانییەوە، هێڵ بە جۆرەکانییەوە ڕۆڵی گرینگی تێدا دەبینن. دەشێ بڵێین پۆشاک کەلوپەلی میللییە و بە گەلێکی دیاریکراو تایبەتە. ئەمەیش بەو واتایە دێ، کە پۆشاک لە ویژدان و هەست و مگێزییەوە هەڵقولاوە. لە ئەنجامی کەڵەکەبوونی ئەزموونی نەوەکانەوە سەرچاوەی گرتووە و تا بە فۆرمی ئێستای گەیشتووە، لێی زیاد و کەم کراوە. واتە بەکەفوکوڵێک هەڵنەخڕێنراوە.

ئێمەی نەوەی نوێش، وەک باپیرانمان لەگەڵیدا ڕاهاتووین و بەگیانمان خۆشە. بەتوێی ئەم پۆشاکە هەست بە دانەپاڵ میللەتێکی مێژووکرد دەکەین و خۆمان بەشت دەزانین. لێرەوە هەست دەکەین قووڵاییەکمان لە مێژوودا هەبووە. دەتوانم جەختی لەسەر بکەم، نزیکەی هەموو تاکێکی کورد لە هەندەران جلوبەرگی کوردیی هەیە. با ئەوی پەرپوەی هەندەران نەورۆزا و نەورۆزیش لەبەری بکات، هەر بەلایەوە گرینگە و شادیبەخشە. چونکە ئەم جلوبەرگە میللییە، لەو دوورەوە، تاکە ئاوارەکان بە نیشتمانە ڕەسەنەکەی خۆیانەوە گرێ دەدا.

پۆشاک هەندێک جار ڕەمز و بڕگەی پیرۆزیشی تێ دەکەوێ. هەر بۆ نموونە، زۆر کەس ڕایان وایە، کاتێک کوردێک سێ گرێ لە پشتوێنە قوماشەکەی کەمەری دەدا، مەبەستی پێ بەهەندگرتنی هەڤۆتە زەردەشتییەکانە و ئەم سێ گرێیە، بۆ کتێبی ئاوێستا دەگەڕێتەوە، کە لەوێدا هەوادارانی خۆی بۆ سیانەی (بیری چاک، وتاری چاک، کرداری چاک) بانگهێشت دەکا. واتە ئەو سێ گرێیەی پشتوێنی کوردەواری، هەروا لامسەرلایی نەهاتووە. بگرە ڕەگوڕیشەی کۆن و ئاینیی هەیە، ڕەنگە بۆ هەزاران ساڵ بەر لە ئێستا بگەڕێتەوە. بۆچی کورد پشتوێنی قوماش دەبەستێ؟ سوودی ئەو دوو گوێچکەیەی کوڵەباڵی لەمەڕ هەورامییەکان، کە خۆیان فەرەنجیی پێ دەڵێن چییە و لە چییەوە هاتووە؟ جێی وتنە هەورامییەکان، هەموو کات بەشی خۆیان پۆشاک و پێڵاویان بەرهەم هێناوە؟

ئێستاش با شتێک لەبارەی پشتوێنی کوردەواری بدوێین. پشتوێنی کوردی، دەبێتە پاڵپشت بۆ ماسوولکەکانی پشت و سکی مرۆڤ، بەتایبەتی لە کاتی ئەنجامدانی کاری قورسدا، پشت و سک ڕادەگرێ و دەیپارێزێ. وێڕای ئەوەی یارمەتی دەدا بۆ هەڵگرتنی خەنجەر و ڕەخت. دەمانچەشی لەسەر دەبەسترێ. دەشێ یەکالای بکاتەوە، نوێژی لەسەر بکات. ئەگەر پێکرا، زامەکەی پێ ببەستێ. وێڕای ئەرکی ڕازاندنەوە، دەکارێت کەلوپەلی پێ گورزە بکا و بەکۆڵی خۆیدا بدات. دەکرێ بڵێین، پشتوێن تەواوکەری پۆشاکە و ناوقەد و کەمەری مرۆڤیش گەرم ڕادێنێ، بەتایبەتی لە وەرزی زستاندا. وێڕای ئەوەی پزووی شەرواڵ و ڕانک دەشارێتەوە. دیارە بەلای تاکی شەڕوانەوە، دەرکەوتنی پزووی شەرواڵ و ڕانک پەسەند نییە.

ئەم پارچە جلکانە وەک نێوەڕۆکی کۆمەڵایەتییان هەیە، ئاماژەی ئابووریشیان لە خۆیاندا هەڵگرتووە. جلوبەرگ لە ئاماژەی فەرهەنگی و کولتووریش بێ بەش نییە. مرۆڤی کورد بەتوێی ئەم پۆشاکانە بەرجەستە دەبێ. قەدوباڵا و بیچم و ڕووی شکڵگیر دەبێ. بەجوانی دەبینرێت و خۆی پێشانی دەوروبەری دەدا. هەرچۆنێک بێ جلوبەرگیش بەشێکە لە شوناسی نیشتمانی.

تۆ وەک بینەرێک، کاتێک ئەم پارچە جلکانە لەبەر تاکەکاندا دەبینیت، بیر لە جوگرافیا و مێژووی کوردستانیش دەکەیەوە. چونکە ئەمانە دوو چەمکی پێکەوە گرێدراون. پۆشاک، چنین، زەخرەفە و هێڵی کەوانی و پێچاوپێچ و ڕاستی تێ کەوێ. ڕەنگی هەمەجۆری تێ دەکەوێ، بەتایبەت جلوبەرگی ژنانە. نەخش و نیگار و ئەندازەی تێدایە، واتە لە سەلیقە و هونەریش بێ بەش نییە. وەک دەبینیت جلکی کوردی بەدەنفراوەنە نەک بەدەنچەسپ. ئەم تەرزە پۆشاکە بەشێکە لە شارستانییەت و تایبەتمەندیی گەلێک.

لە پاڵ ئەم پۆشاکە خۆماڵییەدا، شان بەشان پۆشاکی فەرەنگی، یان ئەورووپایی ژنان و پیاوانیش هەن. وەلێ ئێمە، کە هێشتا گەلێکی سەربەخۆ نین، گەرەکە جلوبەرگی خۆمان، وەک هێمایەک بۆ نەتەوە و ڕەگیشەمان بەلاوە گرینگ بێ و بیپۆشین.

جاری وا هەیە تەرزە پۆشاکێک، مێژووی سەردەمێکی زێڕینمان بۆ دەگێڕێتەوە، کاتێک ناوی سەرکردەیەکی مێژوویی هەڵدەگرێ و وا بەستەی ناو و مێژووی ئەو دەبێ. چونکە لە کاتی خۆیدا

وەستاباشییەکانی جلوبەرگ بەتایبەکاری، بۆ چوونە سەرتەخت و وەرگرتنی پۆستی باڵا، بەباڵای ئەویان بڕیوە. وەک ئەو دەستە پۆشاکە تایبەتییەی شێخ مەحموودی مەلیک، کە تاکو ئێستایش هەر باویەتی و ڕەمێنی لەسەر ماوە. کاتێک تاکی کورد لە شێخان و شەنگال و دەشتی نەینەوادا، ناتوانێ دەستبەرداری جلوبەرگی عەرەبی بێت و بگەڕێتەوە سەر جلوبەرگی باپیرانی خۆی، کە کوردییە. ئەم هەڵوێستەی وەها لێک دەدرێتەوە، گوایە ئەو ناتوانێ لەو بیچم و قاپڵووخەی داگیرکەر بەسەریدا سەپاندووە و دەقی پێوە گرتووە دەربچێ. لە دۆخی وەهادا ئەو تاکە ناشتوانێت کوردانە بیر ناکاتەوە، بگرە ئەو وەک خاوەنی ڕەسەنی پۆشاکەکانی بەری بیر دەکاتەوە. چونکە ئەو بەچەترسێن کراوە. جورئەت و پڕکێشیی ئەوەی لەدەست داوە، لەبن هەژموونی داگیرکەر دەرفرتێت. پۆشینی جلوبەرگی میللی و نەتەوایەتی مافی هەر مرۆڤێکە. وەلێ ئەو ئەگەرچی ئێستاکە هەلی لە باریشی بۆ ڕەخساوە، کەچی هێشتا هەر ناتوانێ ببێتە خاوەنی یەکێک لە مافە سەرەتاییەکانی خۆی. ئەم تاکە بەچەترسێنکراوە (بەمنداڵی سەرکوت کراوە)، گەرەکە ئێستا هەوڵی زۆری لەگەڵدا بدرێت، تاکو ئەم خدە ناجۆرەی، کە لەگەڵ بنیاتی مێژوویی ئەودا نایەتەوە تەرک بکات. چونکە ئەو بەو حاڵەوە، تاکێکە بنیاتی شێوێنراوە.

جلوبەرگی کوردەواری، لە بەرەبەیانی مێژووەوە تاکو ئێستا، پێ بەپێی پەرەسەندنی هەستی ستاتیکی، مگێز و ئاین و پێداویستیی ژیان لەلای تاکی کورد، گۆڕانکاریی زۆری بەسەردا هاتووە. تۆ هەروا بەراورد لە نێوان پۆشاکی ئێستاکە و هی سەدەکانی شازدەم و حەڤدەمی تاکی کورددا بکە، کە خۆرهەڵاتناسە دەستڕەنگینەکان، پۆرترێتیان بۆ کێشراوە. دەشێ ئەم دەیاردەیە وەها لێک بدرێتەوە، کە گۆڕانکاری بەسەر دید و کەسیەتیی تاکی کورددا هاتووە. وەک گۆڕان لە ڕوانینی ئەودا بۆ جەستەی نیر و مێ و چۆنیەتیی دەرکەوتنی ئەم جەستەیە لە بەرانبەر ئەوانی تردا.

لەگەڵ گۆڕینی ئایندا، پۆشاکیش بۆ نێر و مێ، گۆڕانی بەسەردا هاتووە. وەک چۆن دووانەی حەرام و حەڵاڵ، کاریان لە ژیان و هەڵسوکەوت و خۆراکی تاک کردووە، ئاوا کاریان لە پۆشاکیشی کردووە؛ بەتایبەتی دوای بەئیسلامبوونی زۆرینەی کورد. هەروەها جیاوازی لە نێوان پۆشاکی کەنیزە و ژنی ئازاددا هەبووە، چونکە بەلای کۆمەڵەوە گرینگ نەبووە ئەگەر کەنیزە بەشێک لە جەستەیشی کەوتبێتە بەرچاوی ئەوانی تر. بۆ نموونە زۆر بەقورسیان نەگرتووە، کەنیزە سەر و گەردن، یان پا و پووزی لەوانی تری نێرینە بشارێتەوە. لە نێوان نێرینەکانیشدا، بە پۆشاکی بەریاندا مرۆڤی ئازاد و کۆیلە لەیەک جیا کراونەتەوە.

بێژەکانی (سەرڕووت و دەمڕووت و لینگڕووت... هتد)، ناتۆرەن و مەبەست پێیان ئەو ئافرەت و پیاوانەن، کە حیشمەتی خۆیان ناپارێزن، سەروپێچ، یان مێزەر نابەستن. سەبارەت بە ئافرەتانیش، سەر و گەردن و پا و پووزیان بەدەرەوەیە. بەمەیش کێماسی دەکەوێتە کەسیەتیی ئەوانەوە. دیارە ئەم جۆرە ڕوانینە بۆ پۆشاک نەهۆ گۆڕینی بەسەردا هاتووە.

پێشتریش ئاماژەمان بەوە دا، کە جلوبەرگ بەپێی سەردەم گۆڕانیان بەسەردا هاتووە. وەک لە

وێنە فۆتۆگرافییەکانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا بەدیار دەکەوێ، کاتێک بە جلوبەرگی ئەم ڕۆژگارەیان بەراورد دەکەین. ئەو حەلە تەنانەت مێردمنداڵیش، بۆ ئەوەی لە ڕووی فۆرمەوە، ببنە خاوەنی کەسیەتیی کامڵی خۆیان، هاتوون فەقیانە (ئەنگوچک) و مێزەریان بەستووە. بۆیە بێژەی (سەرڕووت) بۆ نێرینە و مێینە، وەک پلار و جنێو وەهابووە.

جلوبەرگ جەستەی تاک لە گەرمی و ساردی دەپارێزێ. دای دەپۆشێ و بیچمی، یان پەیکەری مرۆڤ بەرجەستە پیشان دەدا. جلوبەرگی ژنانە و پیاوانە لەلای هەر گرووپەکی ئیتنیکی، لە ڕووی بیچم و ڕەنگەوە جیاوازییان هەیە. ناشێ پیاوان جلکی ژنانە یان بەپێچەوانەوە لەبەر بکەن. ئەوەندە هەیە ئەگەر ژن، لەسەر کار و نێو مەزرا جلکی پیاوانەی پۆشی، گلەیی نایەتە سەر. وەلێ هەرگیز نابێ پیاو جلکی ژنانە بپۆشێ. چونکە ئەوەیان یەکسانە بە (بەمێینەکردنی پیاو لە ڕێی پۆشاکەوە) ئەمەشیان لەلای خۆیەوە یەکسانە بە داشکاندنی بەهای پیاو، کە بۆ خۆی سەرگەورەی کۆمەڵە. هەروەک پۆشاک ئاستی چینایەتی و پێگەی کۆمەڵایەتی تاکیشی پێ دەناسرێتەوە. پۆشاکی ژنە جووتیارێک و ژنە ئاغایەک زۆر لەیەک جیاوازن.

لە هەرێمێکەوە بۆ هەرێمێکی تری کوردستان، دیسان جلوبەرگ برێک گۆڕانی تێ دەکەوێ. هەندێک پارچەی پۆشاک هەن دەبنە هۆی بەرجەستەکردنی پتری بەشێک لە جەستەی مرۆڤ. وەک پشتوێنی ژنە سەقزییان، کە قەدوبالا و کەمەر و سمتی ژن دەخاتە بەرچاو و برێک ورووژاندنیشی لێ دەکەوێتەوە. دەشێ خشڵ و زێڕ و زەمبەریش بە تەواوکەر و جوانکاریی و ڕازانەوەی زیاتر بۆ پۆشاکی ژنی کورد بدەینە قەڵەم. وەک تاسکڵاو، یان پشتوێنی زێڕ، لەم سەردەمەدا.

(صوفیة السحیري بن حتیرة) لە کتێبەکەی خۆیدا بەناوی، (الجسد والمجتمع) پێی وایە: "پۆشاک یەکێکە لە بنەماکانی کەسیەتی نەتەوە. پۆشاک، لە نەتەوەکانی تر جیای دەکاتەوە و مۆرکی تایبەتیی پێ دەبەخشێت. بەگشتی تەواوی ڕواڵەت، ئەدگار، تایبەتمەندییە کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی بڕوایی و شارستانەتەکانی لەسەر ڕەنگ دەداتەوە (...) پۆشاک هەڵوێستی کۆمەڵ بەرانبەر جەستە بەدیار دەخات. جلوبەرگ بەسەرێک جەستە دەشارێتەوە، بەسەرێکی تر وێنەی کۆمەڵایەتیی جەستەش ئاشکرا دەکات. هەروەها یارمەتیمان دەدات، تاکو خۆمان بەوانی تر بچوێنین. ئێمە لە ڕێی پۆشاکمانەوە لەوانی تر دەچین... ل. ١١٨"

ئێستا ئیمە، کاتێک لەو ئازیزانەی دەشتی نەینەوا ڕادەمێنین، تیا دەمێنین. نازانین داخۆ بڕوا بەکام لایەنەیان بکەین. بەجلوبەرگیان، کە عەرەبییە، یان بەزمانیان، کە کوردییە؟ بەناچاری دەکەوینە نێو گێژەنی پرسیارێکی گوماناوییەوە. بۆچی ئەم تاکە پۆشاکی لەگەڵ زمانیدا نایەتەوە؟ یەک لەباری خۆم، ئەوەندەی گەڕابم، دیاردەی وەهام لەلای هیچ گەلێک بەرچاو نەکەوتووە.

کاتی خۆی، لە کتێبی (مێنتەلێتیی خێڵ)دا، پاژی (ئەوێتی، تاکەکان کۆ دەکاتەوە) بە کورتی ئاماژەم بەم پرسە دابوو:

"دەشێت مرۆڤ کەڕ و لاڵ بێ، وەلێ پۆشاک کەڕ و لاڵ نییە، زمانی هەیە و چاوی ئێمە دەدوێنێ و

دەیخوێنێتەوە. پۆشاک کۆنتاکتی لەگەڵ چاوماندا هەیە نەک گوێمان. پۆشاک بێلایەن نییە. ئەگەر تاکێک چەفتە و عەگالی لەسەر نا، واتە ئەوێتیی خۆی بۆ ئاشکرا کردین. واتە ئەو تاکێکە سەر بە جڤاکێکی عەرەبییە، وەلێ بە کوردی دەئاخڤێت. لە دۆخی وەهادا لانی کەم دەبێ بڵێین: ئەو تاکێکە ئەوێتیی خۆی لە نێوان دوو گرووپی ئیتنیکیی جیاوازدا دابەش کردووە. یاخۆ تاکێکی (دوورەگ: هجین)ە. خاوەنی ئەوێتییەکی نیوە ناتەواوە! نەک هەر خۆی، بگرە کەسیەتی و ئەوێتیی و تەواوی ئەو نێوەندەشی، کە تێیدا دەژی، کەرت کردووە. واتە ئەوێتیی دەستەجەمعیشی لەت کردووە."

تاکە نێرینەکانی گرووە ئیسلامییە ئوسوڵی و دەمارگیرەکان، مەبەستیانە لە دیمەن و پۆشاکیشدا خۆیان لەیەکتری جیا بکەنەوە. ئەمیان کەوای شۆڕ بەگەن دەکات، کەچی ئەوی تریان کورت، گوایە مرۆڤ ئەگەر جلکی شۆڕ بوو، ئەوا دەتوانێ زیاتر خۆی پێوە با بدات و خۆی ڕانێت. ئەمەش لەگەڵ هەڤۆتەکانی ئاینی ئیسلامدا یەک ناگرێتەوە. جیاوازی لە نێوان ڕاڤەکاراندا سەبارەت بەپرسی عەورەتی پیاو و ژن هەیە و زۆریشی لەسەر نووسراوە. وەک دەبینی ئافرەتی موسڵمان هەیە تەنیا چاوی بەدەرەوەیە، لە ئەفغانستان مێینە چاویشان بەدەرەوە نییە. چونکە ئیمام هەیە لەوێندەرێ چاو و ڕووی مێینەی بەعەورەت لەسەر حیساب کردوون. کەواتە دەبێ ژن پۆشاکێک لەبەر بکات، چاو و ڕووی داپۆشێ. (صوفية السحيري بن حتيرة،) پێی وایە:

"پۆشاک نامەیەکی لە خۆیدا بۆ ئەوی تر هەڵگرتووە، لەوێدا هەڵوێستی خۆی لە کۆمەڵ و ڕێچکەی خۆی لە ژیان و خواستی خۆناساندن ئاشکرا دەکات. ڕواڵەتی دەرەوەی تاک، ناونیشانی زاتی خۆیەتی، لەوەدا، کە ئەو گوێڕایەڵ، یان سەر بەم نەتەوەیە، سەر بەویان نییە، سەر بەم خێڵ و چینی کۆمەڵە، سەر بەویان نییە... ل. ١١٩"

هەر ئەم پرسی پۆشاکە، حاڵی حازر لە وڵاتی میسر و لە ئەورووپادا مشتومڕی زۆری ناوەتەوە. لە وڵاتی میسر کێشەکە لەسەر ئەوە بوو، زانکۆکان قبووڵیان نەدەکرد، خوێندکاران بە پەچە (نقاب) و (برقع)ەوە بچنە نێو شاری زانکۆ، یان هۆڵی تاقیکردنەوەکانەوە. ئەم پرسە گەورە بووبوو، ڕەوتە ئاینییەکان خۆیان لێ بەخاوەن کرد، تا گەیاندیانە دادگە. ئەنجام پرسەکە بەسەرکەوتنی ئەوان شکایەوە. ئەگەرچی ئەزهەر پەچە و بورقوعی بەلایەوە گرینگ نەبوو، چونکە بەڕای ئەزهەر، خواوەند فەرمانی بە پۆشینی پەچە و بورقوع نەکردووە. لەم پرسەدا حکوومەتی میسر و زانکۆی ئەزهەر دۆڕاندیان و ڕەوتە ئاینییەکان بردیانەوە. وەلێ لە وڵاتی فرانسە ئەنجام بەپێچەوانە شکایەوە. بەو هەنجەتەی ئازادکردنی ڕوو مەرجە بۆ پێکەوەژیان. ژن بەتوێی پەچە و بورقوع وەک زیندانی بەدیار دەکەوێ. ئەوە بوو لە تەمووزی ئەمساڵدا ٢٠١٠ پەرلەمانی فرانسە بڕیاری قەدەخەکردنی پۆشینی پەچە و بورقوعی لە شوێنە گشتییەکاندا پەسەند کرد. بەم پێیە، فرانسە دەبێتە یەکەم وڵاتی ئەوروپا، کە ئەو جووتە پارچە پۆشاکە سەربەگۆبەنە لە ڕەگەزی مێینەی موسڵمان قەدەخە بکا.

جلوبەرگ وا بەستەی کات و شوێنە. گۆڕستان شوێنی تێکەڵبوونی نێر و مێیە. لەلای خۆشمان

سەردانی گۆڕستان سرووتی خۆی هەیە. هەروەک ڕۆژی خۆی هەیە. یەک لە باری ژنان، پۆشاکی بڕێک جیاوازیش بۆ ئەم بۆنەیە هەیە. هۆکاری زۆرێک دەمەقاڵ و کێشەی نێوان ژن و مێرد، جیاوازییانە لەسەر پۆشینی جلوبورگ لە تافی بازاڕکردن و دەوامی فەرمانگە و سەردانی خزم و ناسیاودا. لە ڕووی کورت و درێژی یان تەسک و تروسکی. لایقە یان نالایقە. عەیبە یان عەیب نییە. گونجاوە یان نەگونجاوە. شەرع ڕێی پێ دەدا یان نایدات؟

لە ڕاستیدا جلوبەرگی پیاوانە، پۆشاکی مرۆڤی شەڕوانە. تاکی کورد لێ ڕاهاتووە لە شایی و جەژنی نەورۆزدا پۆشاکی میللی بپۆشێ. وێڕای ئەوەی جلکی کوردیی ژنانە و پیاوانە بۆ ڕاپەڕاندنی نوێژ گونجاون. چونکە تەواوی جەستەیان دادەپۆشێ. دەشێ بڵێین، پۆشاکی میللی بۆ کورد، ڕۆڵی دروشم و شوناس دەبینێ. ئەگەرچی جلکی فەرەنگی لە فەرمانگەکاندا پەیڕەو دەکرێ، بەڵام ئەم پۆشاکە جیهانییە نەیتوانیوە لە گرینگیی جلوبەرگی کوردی کەم بکاتەوە. پۆشاکی کوردی ئەگەرچی گۆڕانی بەسەردا هاتووە، وەلێ بناخەکەی هەر وەک خۆی ماوە.

کوردانی پەڕیوەی هەندەران تەنیا لە نەورۆز و ئاهەنگە داخراوەکانی خۆیاندا جلکی کوردی دەپۆشن، بەدەگمەن کوردێک لە شەقام و شوێنە گشتییەکاندا دەبینیت شاڵوشەپکی لەبەردا بێ. ڕەنگە ئەم پارێزەی تاکی کوردی ئاوارە لە هەستکردنییەوە بێت بە کێماسی نەتەوەیی. وەلێ هیندییەکان لە هەر کوێیەکی جیهاندا بن، پێیان شانازییە لە شوێنە گشتییەکاندا بە پۆشاکی میللییەوە دەربکەون. ئەوان چاوی جیهانیان بە دیتنی جلوبوبەرگی میلليی خۆیان ڕاهێناوە، لە ڕاستیشدا پۆشاکی ئەوان وەک هی کوردی جوانییەکی سەرنجکێشی هەیە. جلکی ژنانەی ئەوان نەخش و نیگاری تایبەت بەخۆیانی تێ دەکەوێ.

(ساریَ)، جلی بووکێنیی ژنانی هیندستانە. پۆشاکێکی میللییە و تاکو ئێستایش ڕەمێنی لەسەرە و بووک بە سارێوە دەگوێزرێتەوە، ساریَ لە ئاوریشم دەچنرێ. خۆ ئەگەر سیمی زێڕینی تێکەڵ کرا ئەوا نرخی هەڵدەکشێت. ئێستا لە بری دەستچن، کۆمپانیاکان ساریَ بەرهەم دێنن.. یابانییەکانیش، ئەو گەلە زیندووە دەستڕەنگینەن، کە جیهان پێیان سەرسامە. ئەوانیش لە بۆنەکانی خۆیاندا (کیمۆنۆ) دەپۆشن و پشتیان نەکردووەتە ئەم پۆشاکە میللییەی خۆیان.

لەم سەروبەندەدا، ساڵانە لە زۆر شاری گەورەی جیهاندا پێشانگە بۆ پۆشاکی میللی دەکرێتەوە. جاروبار چاوت لێ دەبێت، یان دەبیستیت، ڕەوەندی کوردیش لە ئەوروپا پێشانگەی جلوبەرگی کوردی دەکەنەوە و خەڵکی ڕەسەنی وڵاتانی ئەورووپاشی بۆ بانگهێشت دەکەن. ژنە دەستڕەنگینەکانی هەندەران ئەم کارە ڕادەپەڕێنن. لە ڕاستیدا پۆشاکی میللی، بە بیچم و ڕەنگەکانییەوە بەشێک لە کولتوور و فەرهەنگی گەلان پێک دەهێنێ. بۆیە لەم سەدەیەدا جارێکی تر بەبایەخەوە گەڕاونەتەوە سەری و لە فەوتان دەیپارێزن.

سەرچاوە:

صوفية السحيري بن حتيرة، الجسد والمجتمع، الأنتشار العربي بيروت، الطبعة الأولى، ٢٠٠٨.

محەمەد فەریق حەسەن، مێنتەلێتیی خێڵ، دەزگای ئاراس، هەولێر، چاپی یەکەم، ٢٠٠٨.

جلوبەرگی کوردی
لە گەڕنامەی رۆئاواییەکاندا

لە سەدەی شازدەمین بەملاوە، رۆهەلاتی ئیسلامی جارێکی تر بووەوە بەمایەی چاوتێبڕینی گەڕاڵ و گەڕیدانی ئەوروپایی. هەندێک لەمانە بیرەوەرییان نووسیوەتەوە و هەندێکیان لێکۆڵینەوەیان نووسیوە و هەندێکیش کتێب و دەستنووسیان کڕیوە یان وێنەیان کێشاوە لەبارەی مرۆڤگەلی ئەو ناوچانەی سەردانیان کردوون. ولای کوردان لە جەرگەی ئەو ناوچانە بووە کە هاتوچۆی گەڕیدە و کەڕالانی بەسەرەوە بووە و لە سەریان نووسیوە. دەتوانین لە نێوان توێیەکانی ئەو گەڕنامانەدا چەندان بەسەرهات و بیرەوەری و زانیاری و لەبارەی ژیانی خێڵەتی و شارستانییانەی کورد بدۆزینەوە و بیانکەین بەسەرچاوە بۆ لێکۆڵینەوە لە مێژوو ژیانی ئەو دەور و زەمانانەی ولاتەکەمان. یەکێکی تریشیان ئەو وێنە دەستکێشانەیە کە نرخ و بەهایان بۆ ناسینەوەی کۆمەڵگەی کوردی لەو سەردەمانەدا لە تەواوبوون نایەت. بەتایبەت جلوبەرگ و پۆشاکی ناوچە جوێجوێیەکانی ولاتی کوردەواری. لەم ژمارەیەدا کۆمەڵێک وێنەمان هەڵبژاردووە و پێشکێشی بخوێنانیان دەکەین بەهیوای چێژ لێ وەرگرتن و وردبوونەوە لێیان بۆ چەند ساتێک.

(ب. ئـ)

شەڕی کورد و فارس

کوردێکی ساباڵاغی

پیاوێکی جاف

ئەفسەرێکی کورد لە دەمی میرایەتیی باباندا، سلێمانی

پیاوێکی ئێزیدی و ژنەکەی

ماڵباتێکی نەستۆری

کوردی ناوچەی هەرزۆ

راوکەرێکی کورد بەباز و تاژی و توولەوە

دەروێشێکی کورد لە روها

کورد ئەرمەنستان

شایلۆغانی کوردی پاش تەواوبوونی شەڕ

کچێکی کورد تەنبوور لێ دەدا

سواره و شەڕوانانی کورد

سواره و شەڕوانانی کورد

هەڵپەڕكێی ژنانی كورد

قۆشمە و جریدبازیی کوردی

فایلی حەسەنکەیف

ئایشە دیدەم بایڤاس

لە ٥ی ئەغستۆس/ ئابی ٢٠٠٦دا، لەلایەن تەیب ئەردۆگانەوە، وەک سەرکۆمار، کە حەسەنکەیفی نەبینیبوو، بەردی بناغەی بەنداو و ناوەندی هایدرۆکارەباییی "ئڵیسو"ی دانا، کە شاری دێرینی حەسەنکەیفی سەر بەپارێزگەی باتمانی تورکیا بەژێر ئاوەوە دەکا، لە گوندی "ئڵیسو"ی سەر بە ناوچەی دارگێچتیی ماردیندا، کە نزیکەی ٤٠ کیلۆمەتر قەدبڕ "ڕاستەوڕاست" لە حەسەنکەیفەوە دوورە، فوودانە و کۆنفەتی "وردە کاغەزی ڕەنگاوڕەنگ کە لە ئاهەنگەکاندا بەکار دەهێنرێ" بە ئاسماندا هەڵدران.

تا ئەمڕۆ هەوڵمان داوە لە شێوەی سەرەدێردا بەشێکی ئەو ڕوونکردنەوانەی، سەرچاوە جوداجوداکان، (STK)ەکان، ئەکادیمیستەکان و پلەدارە فەرمییەکان ئەنجامیان داون کۆ بکەینەوە. لەلایەکی ترەوە چەند بەشێکمان لەوانەی زانیاریی گشتییان تێدایە کە پێوەندییان بە (حەسەنکەیف)ەوە هەیە تێکەڵی ناو ئەم فایلە کردووە.

"هەیڤی بەپیت " یانیش ئەو ناوچەیەی بە "میزۆپۆتامیای ژووروو" ناودەبرێ، لە مێژووی مرۆڤایەتیدا بەلانکەی شارستانی دەناسرێ. ناوچەی (GAP)، بە درێژاییی مێژوو لە نێوانی خاکەکانی ئەنادۆڵ و میزۆپۆتامیا ئەرکی پردێکی بینیوە کە بواری لێوە ڕەتبوونی دابین کردووە.

دوو ئاوی ڕەوانی بەبایەخی تورکیا، دوو ڕووباری فورات و دیجلە، بە ناوچەی (GAP)دا ڕەت دەبن. ئەم دوو ڕووبارەی لە ئەنادۆڵی ڕۆهەڵاتەوە هەڵدەقووڵێن، ئاوەکانیان بە کەنداوی بەسرەدا دەڕێژن. ناوچەی باشووری ڕۆهەڵاتی ئەنادۆڵ، بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی تری تورکیا بارانی

(*) وەرگێڕانی لە تورکییەوە: ئەحمەد تاقانە

کەمتر لێ دەبارێ. بەم هۆیەوە لە پێشدا ئاوی هەردوو ڕووباری فورات و دیجلە کە لە سەرچاوە زۆر دەوڵەمەندەکانی ناوچەکەن، بە ئامانجی ئاودێری و بەرهەمهێنانی وزە، بیر لە هەڵسەنگاندن و ڕێکخستنەوەی ئاوی ئەم دوو ڕووبارە کرایەوە کە ئاویان بەنارێکی دەڕوا.

ساڵی ١٩٣٦ بە فەرمانی ئەتاتورک بەڕێوەبەریەتیی لێکۆڵینەوە لە کاروباری کارەبا دامەزراوە، بەڕێوەبەریەتی لەگەڵ "پڕۆژەی کەبان" دەستی بە لێکۆڵینەوە کردووە. لێکۆڵینەوە لە هەموو ڕوویەکی ڕووباری فوراتەوە و بۆ چەسپاندنی ئەنجامەکان، ئێستگەکانی ڕوانگەکانی دامەزراندبوو. لە ساڵی ١٩٣٨دا لە دەربەندی کەباندا دەست کراوەتە لێکۆڵینەوە جیۆلۆجی و تۆپۆگرافییەکان. لە نێوان ساڵانی ١٩٥٠ - ١٩٦٠دا لەسەر فورات بێ یان لەسەر دیجلە، لەلایەن بەڕێوەبەریەتیی لێکۆڵینەوە لە کاروباری کارەباوە کارەکانی پشکنین چڕ کراوەتەوە. لەسەر هاتنە ناوەوەی پێویستیی تازە، ساڵی ١٩٥٤ بەڕێوەبەریەتیی گشتیی کاروباری ئاوی سەر بەدەوڵەت (DSI) دامەزراوە. بەم جۆرە بیری ئەنجامدانی کاروباری حەوزە ڕووبارییەکان لە تورکیا پێکهاتووە و تورکیا کراوەتە ٢٦ حەوزەی ڕووباری، لەلایەن بەڕێوەبەریەتیی گشتیی کاروباری ئاوی سەر بەدەوڵەتەوە، دەست بەکارەکانی پشکنین و پلانڕێژی کراوە. لە کۆتاییی ئەو کارانەدا کە لەلایەن فەرمانگەی پلانڕێژیی فوراتەوە، ئەنجام دراون کە ساڵی ١٩٦١ لە دیاربەکردا دامەزراوە. ساڵی ١٩٦٤ "ڕاپۆرتی پشکنینی حەوزەی فورات" ئامادە کراوە، کە وزە ماتەکانی ئاودێری و وزەی حەوزەی فوراتی دیاری کردووە. سەرەڕای ئەم ڕاپۆرتە ساڵی ١٩٦٦ "ڕاپۆرتی پشکنینی فوراتی خواروو " پەرە پێ دراوە. بۆ حەوزەی دیجلەش، کاری هاوتەریب لەلایەن بەڕێوەبەرایەتیی ناوچەی دیاربەکری (DSI) درێژەی پێ دراوە.

بەم جۆرە چۆنیەتیی سوود لە حەوزەی فوراتی خواروو و حەوزەی دیجلە وەرگرتن

بەرچاورِوونیی پەیدا کرد و ساڵی ١٩٨٠ وەها پەسند کرا پڕۆژەی ئەم دوو حەوزەیە ناوی لێ بنرێ: "پرۆژەی باشووری رۆهەڵاتی ئەنادۆڵ ".

لەناو چوارچێــوەی پـلانرێژیی نـاوچەییی پـەرەپێــدانی گــشـــتگیــردا، ئەرکی دابینکردن و ئاراستەکردنی رێکخستنی چالاکییەکانی وەدەستهێنانی ناوچەی باشووری رۆهەڵاتی ئەنادۆڵ، کە لە بەرێوەچووندایە، ساڵی ١٩٨٦ دراوەتە دەس دامەزراوە پلانرێژییەکانی دەوڵەت.

بەنداوی ئڵیسو و ناوەندی هایدرۆکارەبایی

بەنداوی ئڵیسو و ناوەندی هایدرۆکارەبایی کە دەکەونە ناو سنوورەکانی پارێزگاکانی ماردین و شیرناخ (HES)، یەکێکە لە بنەما بنچینەییەکانی (GAP) کە یەکێکە لە پرۆژە هەرە گەورەکانی ئاو لە دنیادا. پرۆژەی رابوونی کۆمەڵایەتی، ئابووریی (GAP)ی گشتگیر، کە ٩ پارێزگا دەگرێتەوە، بەنداوی (ئڵیسو)ی یەک لەو ٢٢ بەنداوەیە کە پلانی دروستکردنیان دارێژراوە، لە ١٥ کیلۆمەتری رۆهەڵاتی ناوچەی (دارگێچتی)ی ناوەراستی سنووری پارێزگاکانی ماردین و شیرناخ، لەسەر رووباری دیجلەدا جێی گرتووەتەوە، پرۆژەیەکی "کلیلئامێزە ".

پرۆژەی بەنداوی ئڵیسو و ناوەندی هایدرۆکارەبایی (پرۆژەی ئڵیسو)، لە ساڵی ١٩٥٤دا لە ئاراستەی ئەو کارانەدا کە پێوەندییان بەپەرەپێدانی سەرچاوە زەوی (خۆڵ) و ئاوییەکانی رووباری دیجلەدا، لەلایەن (DSI)ەوە دەست پێ کراوە.

بەنداوی ئڵیسو، لە شێوەی گڵی بەناواخنی تاشەبەرد پڕ کراوەیە، بەرزیی لە بناخەوە ١٣٨ مەتر دەبێ. بەرزترین ئاستی ئاوی بەنداوەکە ٨٢ .٥٢٦ مەترە، تێکرای قەوارەی تەن ٤٤ ملیۆن مەتر سێجایە، قەوارەی ئاوی یەدەک ١١ ملیار مەتر سێجا، هێزی دامەزراوە ١٢٠٠ مێگاوات (MW) تێکرای وزەی بەرهەمهێنراو ٣ .٨٣٣ ملیار (GWh)ە. ئەو وزەیەی بە بەنداوی ئڵیسو بەرهەم دەهێنرێ، ١٠٪ ی ئەو وزەیە پێک دەهێنێ کە ئێستاکە بەهۆی ناوەندەکانی هایدرۆکارەبای وڵاتەکەمان (تورکیا) بەرهەم دەهێنرێ.

کە دامەزراوەکان دەستبەکار دەبن، تورکیا لە روانگەی قەوارەی تەنەوە ٢٠ دامەزراو و لە رووی هێزەوە ٤٠ بەنداوی گەورەی دەبێ.

بڕی پارەی متمانەیی "زەمان "ی دەرەکیی دابینکراو بۆ پرۆژەی ئڵیسو ١٢٠٠,٠٠٠,٠٠٠ دۆلارە. لەناو ئەم پارەیەدا بڕی ئەو پارەیەی بۆ "مێژووی حەسەنکەیف و پاراستنی بوونە کەلەپوورییەکان و رزگارکردنی" خەرج دەکرێ ٠٠٠ , ٠٠٠ , ٢٥ دۆلارە.

زانیاری: دادگەی مافی مرۆڤی ئەوروپا (AIHM)، ئەو داواکارییەی پەسند کردووە کە لە پێناوی وەستاندنی دروستبوونی بەنداوی (ئڵیسو)ەوە پێی دراوە کە دەبێتە هۆی بەژێر ئاوەوە بوونی حەسەنکەیف.

بۆ ڕزگارکردنی حەسەنکەیف دادگەی مافی مرۆڤی ئەورووپا (AIHM) و لەو داواکارییانەدا کە لە تورکیا پێشکێش دەکرێن لە ٦ ڕێکخراوی مافی مرۆڤەوە ٥٠ پارێزەر بەشداریی تێدا دەکەن.

دید و بۆچوونەکان

BBC ساڵی ٢٠٠١ سەرنجی بۆ ئەوە ڕاکێشا، " بیلفۆرم بیێتتی "ی کۆمپانیای ئەندازیاریی ئینگلیز " بەهۆی ئاڵۆزیی ژینگە و بازرگانی و کۆمەڵایەتی "یەوە، لە پرۆژەکە کشاوەتەوە. هەروەها " ئیمپرەگیلۆ "ی کۆمپانیای بیناسازیی ئیتاڵیایی و (UBS)ی گەورەترین بانکی سویسراش پێوەندییان بە پرۆژەکەوە بڕیوە.

ئینگلش تایمس: ڕۆژنامەی تایمس، بیناسازیی بەنداوی بەوێرانکارییەکی ئارکیۆلۆجی و مرۆڤایەتی داناوە، تورکیای لە بابەتی بەنداوەکاندا بە پۆشینی هەڵوێستێکی سەرڕەقانە پەسن داوە. تایمس، وتەی (ماگگی ڕۆناین)یشی گواستەوە، کە یەکێکە لە ئارکیۆلۆجەکانی زانکۆی ئێرلەندا و لە ١٩٩٩وە لە ناوچەکەدا کاری کردووە، کە دەڵێ: " ئەم بەنداوەی نیاز وایە لە ناوچەیەکدا بنیات بنرێ، شوێنەوارێکی زۆری مێژوویی و ڕۆشنبیریی جۆراوجۆری بەیەکەوە لێیە، چەکێکی کۆمەڵکوژی ڕۆشنبیرییە.".

ڕۆژنامەکە، سەرەڕای ڕوونکردنەوەی ئەوەی حکوومەت ٢٥ ملیۆن یۆرۆی تەرخان کردووە بۆ ئەو کارانەی بەئاراستەی بۆ جێی تر گواستنەوەی شوێنەوارە مێژووییەکان و ئەو بینایانەی تر کە بەژێر ئاوی بەنداوەوە دەبن. ڕۆژنامەکە ئەوەشی گواستەوە کە بە قسەی ئارکیۆلۆجی و پێوەندداران شوێنەواری مێژوویی بەژمارە زۆری ئەم ناوچەیە لە تواناد نییە دەربکرێن و بگوازرێنە شوێنێکی تر. تایمس، ئەوەشی تۆمار کرد کە ئەم بەنداوەی ١.٢ ملیار یۆرۆی تێ دەچێ، بەگوێرەی سووریا و عێراق دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی جیدیی بڕی ئاو و لەوانەیە پەلە لە هاتنە کایەی تەنگژەیەکی تازە بکا.

کەچی ڕەجەب تەیب ئەردۆگان، دەڵێ: " ئیدی ئێرە دەبێتە ناوچەیەکی گەشتوگوزار. ئێستاکە ئێرە تەنیا ڕووباری دیجلەی پێدا دەڕوا، لەمەودوا دیجلەشی پێدا دەڕوا و دەریاچەی (ئلیسو)شی تێدا پێک دێ. کاریگەریی بەسەر هەوای ناوچەکەشدا دەبێ. سەوزتر دەبێ، خۆشیی ماسی و بەڵەم، بەشێوەیەکی تر کاریگەریی بەسەر گەشتوگوزاردا دەبێ. ".

کورتەمێژووی حەسەنکەیف

حەسەنکەیف کە بەشێکی ژووروی مێزۆپۆتامیایە، هەروەها کەوتووەتە ناوچەیەکەوە ڕۆشنبیرییەکانی ئەنادۆڵ و ڕۆشنبیرییەکانی ڕۆهەڵاتی نزیکی تێدا کاریان لەیەک کردووە و ئاوێتەی یەکدی بوون، نازانرێ کەی و لەلایەن کێوە دروست کراوە. بەڵام شارەکە و هەزاران ئەشکەوتی دەوروبەری ئەوە دەردەخەن کە مرۆگەل بەر لە سەدەگەلێکەوە نیشتەجێی ئێرە بوون. لەو

سەردەمانەی پێش زایندا بووەتە شانۆی چ جۆرە ڕووداوێلێک، کێیەل لێرەدا فەرمانڕەواییان کردووە، ئەمە یەکێکە لە لاپەڕە تاریکەکانی مێژوو. لەم بارەیەوە هیچ سەرچاوەیەکی نووسراو لە بەردەستاندا نییە.

حەسەنکەیف لە سەردەمی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمادا بنکەیەکی پێشەوە بووە بۆ ئیمپراتۆریەتی ئێران و ڕۆمانی هەردوو هێزی هەرە مەزنی ئەو سەردەمە، بیزەنتییان و ساسانییان ناوە ناوە دەسەڵاتی سەر شاریان لە یەکتری وەرگرتووەتەوە. بەڵام لە ناوەڕاستی سەدەی چوارەمدا بیزەنتییەکان بە دروستکردنی قەڵایەکی پتەو جارێکی تر نەیانداوەتەوە دەست ساسانییان. فەرمانڕەواییان تا سەدەی حەوت کە موسڵمانان شاریان گرتووە؛ درێژەی بووە. موسڵمانان ئێرەیان لە سەردەمی حەزرەت عومەری دووەم جێنشینیدا لە ساڵی ٦٣٨ی زایندا گرتووە. شاژنە فەرمانڕەوای "حسن کەیفا " شارەکەی بێ ئەوەی هیچ بجەنگێ داوەتە دەست خالیدی کوڕی وەلیدەوە، کە بۆ گرتنی شارەکە هاتووە. بەم جۆرە شارەکەی لە ڕووخاندن ڕزگار کردووە. دوای سەردەمی جێنشینان بە سەرە، ئەرمەنییەکان، عەباسییەکان، حەمدانییەکان، مەڕوانییەکان، ئەرتوقییەکان، ئەیووبییەکان و عوسمانییەکان بوونەتە فەرمانڕەوای ئێرە.

لە نێوانی ١١٠١ – ١٢٣٢دا بە ناوی ئەوسایەوە کە پایەتەختی ئەرتوقییەکان بووە، حسن کەیفا یەکێک بووە لە شارە بە بایەخەکانی سەدەکانی ناوەڕاست. شارەکە بەجێیەکەیەوە لەسەر ڕووباری دیجلەدا کە لە باکورەوە بەرەو باشوور پێچ دەخوا و دەڕوا و بەهۆی ئەوەوە کە بەشێکی بایەخداری بازرگانیی ئەو ڕۆژانە بە ڕێی ڕووبارەوە ئەنجام دراوە، لە ڕووی بازرگانی و ئابووریشەوە پەرەی سەندووە. ئەیووبییان کە لە ١٢٣٢دا حەسەنکەیفیان گرتووە، بەر لەوەی تەواوێ دەست بەسەر ناوچەکەدا بگرن، ڕووبەڕووی داگیرکاریی مۆغۆلەکان بوونەتەوە. دوای بەسەرچوونی ئەم داگیرکارییە، لە سەرەتاکانی سەدەی چواردەمەوە سەرلەنوێ دەست بەنۆژەنکردنەوەی حەسەنکەیف کراوەتەوە. لە کۆتاییدا ، ئەییووبییان بەهۆی پاڵپەستۆی سەفەوییەکان و کێشە ناوەخۆییەکانیانەوە پێیان نەکرا خۆیان لەبەر هێزی عوسمانیاندا ڕابگرن و لە ١٥١٥دا ئێرەیان بۆ عوسمانییان جێ هێشتووە.

حەسەنکەیف، لە سەروبەندی شەڕی یەکەمی دنیادا پشتگوێ خراوە و بووەتە کەلاوە، دواتر لەلایەن ئەو گوندییانەی لێرە نیشتەجێ بوون، ئاوەدان کراوەتەوە. ساڵی ١٩٦٧ بۆ داڵدەدانی ئەو خێزانانەی لە ئەشکەوتەکاندا ژیاون، خانووی کۆنکرێتیی چل مەتر دووجایی دروست کراوە، لە ١٩٩٠دا بەپێی ڕێکخستنێکەوە کە کراوە، هاتووەتە سەر شێوەی ناوچە " ناحیە " و بەباتمانەوە بەستراوە.

لە تۆمارە مێژووییەکانەوە تێ دەگەین، لە سەردەمی ئاققۆینلۆدا (١٤٦١ – ١٤٨٢)، هاتنی شا ئیسماعیلی سەفەوی بۆ حەسەنکەیف، کە خوشکەکەی دەداتە شا خەلیلی میری حەسەنکەیف، چ جۆرە شایەکی بە ئاهەنگ دەگێڕێ، یان پێشتریش بنەماڵەی ئەرتوقییان کە نزیکەی سەدە و

نیـوێک فـەرمـانڕەوایییـان لە حـسن کـەیفادا کـردووە (١١٠٢ _ ٣١ / ١٢٣٢)، لەلایەکـەوە لەگەڵ کـۆنتنشـینیی خـاچپـەرسـتی ئورفـەدا دەجـەنگین و لەلایەکی ترەوە زانست و هـونەر پێکەوە لە پەرەسەندندا بووە.

سـەرچاوەی ناوی حسن کەیفاش ڕوون نییە و بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم ناوە، کۆمـەڵێک بیری بێ بنەما هێنراوەتە ناوەوە، گریمانەی ئەوە کراوە کە ناوی کەیفا لە " کیفۆ "ی سریانی بە واتای تاشە بـەرد "ەوە هـاتبێ، (Quatremere, Histoire des Mongols, I, 333 و ئـەولاتـر). بـەپێـی ئـەمــــە، لـە سەرچاوە سریانییـەکاندا بە " حەسنا کەپها " دانراوە و لە عـەرەبیدا ناوی حسن کـەیفای شـارەکە دەکـرێ بە " شـوورەی تاوێر " وەربگێـڕرێ، M.Streck وای بۆ دەچێ: نـاوی حـسن کـەیفـا بە " ڕێ تێـچوون " لە وشـەی (کیپـانی)ی ئاسـوورییەوە گـەردان کرابێ، لەلای کۆنەکاندا ناوی بە بایەخـەوە پارێزراوی نـەتەوە یان شـار، ناوەندی ناوچەیەک کـە لە سـەرچـاوەیدا بەم جـۆرە ناوی لـێ نرابێ و شوێنی سەخت بگەیەنێ.

دواتر ناوی حـسن کـەیفـا، بەهـەنـدێک کـورتکراوەی، بووەتە حـسن کـەیف، لەژێر حـوکـمـداریی عـوسـمـانیدا شێـوەی (حـەسـەن کەیف)ی وەرگرتووە. ئەو چیـرۆکـانەی بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم ناوەی وەک، گـوایە شـارەکە لەلایەن حـەسـەن ناوێکی ئێـرانی یان سـەرکـردەیەکی عـەرەبـەوە دامـەزرابێ، یانیش قـارەمـانێک بەم ناوەوە لەنـاو شـوورەکـەدا بەند کـراوە، بە ئەسپـەکـەیەوە لەسـەر بەرزترین شوێنی ئەو شـوورەیەوە کە تێیدا بەند بووە، خۆی هەڵداوەتەوە ناو دیجلە و ڕزگاری بووە. هـەروەک بایەخ بـەم جـۆرە چیـرۆکـانە نادرێ. ئـەو بیـرانەش کـە بۆ ئەوە دەچن نـاوەکـەی ئـەمـڕۆی بەواتای "کەیفی حەسەن " یـان کەیفی حوسنی بێ، بێ بنەمان. یاقووت دەڵێ ئێرە (کـەیبا)شـی پێ دەگوترێ و وای بۆ دەچێ کە دەبێ وشـەیەکی ئەرمەنی بێ. ئینـجیـجیـان (Geogr.,s.234)، نووسـیـویەتی کە بە ئەرمـەنیی کۆن بە ئێرە گوتراوە (کـەنتزی) و دواتریش کـاتب چەلەبی، نووسـیـویەتی: لە سـەرەتاوە

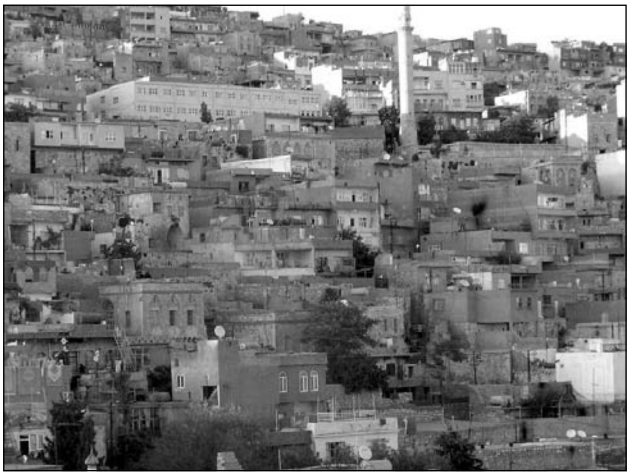

ئێره پێیان گوتووه " ڕەئسولغوول".

حەسـەنکەیف، ناوەندی شارێکی سـەر بەسەدەکانی ناوەڕاستە، کە ڕەسـەنایەتی و یەکپارچەییی خۆی پاراستووە. شاری ژووروو لەو گۆڕەپانەدا دامەزراوە کە قەڵای لێیە، شاری خواروو کە بەسەر سەکۆکانی باشووری دیجلەدا ڕاخراوە و ئەو گۆڕەپان و گەڕەکانەی شار، کە لە سـەر سەکۆکانی باکوری دیجلەدان، بەم جۆرە شار، بووەتە سێ بەشی سەرەکی.

ئەو پردەی لە سـەردەمی ئەرتوقـیـیـاندا بنیـات نـراوە، وەک بەدیمەنتـرین و گـەورەترین پردی سـەدەکانی ناوەڕاست خـۆی نواندووە. ئەو سـەرا گەورەیەی لەسـەر زەوییەکی ٢٠٠٠ مەتر دووجـای خـوارووی مـزگەوتی گەورەی قـەڵاکەوەیە و دەرگەی قـەڵاکە لەسـەر ڕێی لای ڕۆهـەڵاتی قـەڵاوە، لەناو بیناکـانی تری ئـەو سـەردەمـانەدان. لە کـاتێکدا ئەو شـوێنەواره ئەیووبیـیـە بایەخـدارانـەی لە حـەسـەنکەیفدان، مـزگەوتی گەورەی بەرزترین شـوێنی قـەڵای سـاڵی ١٣٢٥، مـزگەوتی (ئەلڕزق)ی ١٤٠٩، مـزگەوتی سـوڵتـان سـولەیمانی ١٣١٥، مـزگەوتی قـۆچ، مـزگەوتی کـیـژان (قـزلار)، مزگـەوتی گـچکە، لەگـەڵ کـونجی ئیـمـام عـەبدوڵا و سـەرای گـچکەی ڕۆهـەڵاتی (قـەڵا)ن. کـەچی گـۆڕی (زەینەل بەگ)ی سەردەمی ئاققۆینلۆ ، مێژووی بۆ نیوەی دووەمی سەدەی پازدە دەگەڕێتەوە.

پڕۆژەکانی ڕزگارکردنی بوونی ڕۆشـنبیرییەک

سـەرۆکـایەتیی بەڕێوەبردنی ڕابوونـی ناوچەی GAPی سـەر بەسـەرۆکـایەتیی کـۆمـاری تورکـیـا: جێبـەجـێکردنی کارەکـانی نۆژەنکردنەوە و ڕزگـارکردنەوەی بـوونە ڕۆشنبیـرییـەکـان، پاراسـتن و گـواسـتـنەوەیان بۆ نـەوەکـانی داهـاتوو لەگـەڵ ڕێکخـسـتـنی دەوروبەر، ژێرخـان، نەهێـشـتـنی پێویستییەکانی حەوانەوە و دابەشکردنی، لەنێو گرینگترینی ئەو کارانەن لە چواچێوەی GAPدا دێنە ئەنجامدان. پاراستنی بوونە ڕۆشنبیرییەکان و بەبایەخترینی ئەم کۆششانەی بەئاراستەی هەڵسـەنگاندنیان، بە بەڵگەکردنی (تۆمارکردنی) ئەو بوونە ڕۆشنبیریيانەی بیرەجک، هەڵفەتی، ناوچەی سـورووج، کـە نـاگـوێزرێنەوە، پڕۆژەی لێکۆڵینەوە و هەڵکۆڵین و ڕزگـارکـردنی مـێـژووی حەسەنکەیف و گۆڕەپانی شوێنی ئارکیۆلۆجی، پڕۆژەی دەوروبەری گۆڕەپانی ئاجرلی (میدیات – مـاردین)، پڕۆژەی مـەشـقی پزیشکیی هاوبەشی شـارسـتـانیی مـاردین، پڕۆژەی هەڵکۆڵین و ڕزگارکردنی بە پەلەی (زۆگما!)، لەگەڵ پڕۆژەی پشکنینی نیشتەجێ ئارکیۆلۆجییەکانی ناوچەی باشووری ڕۆهەڵاتی ئەنادۆڵن.

"پڕۆژەی لێکۆڵینەوە لە مـێـژووی حـەسـەنکەیف و بواری گـۆڕەپانی ئارکـیـۆلۆجی و هەڵکۆڵین و ڕزگارکردن "، یەکێکە لەو پڕۆژانەی لەلایەن سەرۆکایەتیی بەڕێوەبردنی ڕابوونی ناوچەی GAPەوە هـێنراوەتە کـایە، بە ئامـانجی پاراسـتن و هەڵسـەنگاندن و دووپاتکردنەوەی بـایەخـی لایەنی گەشـتـوگوزاری ئەو " کەلەپووری ڕۆشنبـیری "یەی لە نـاوچەکەدا لەنێـو هەزاران سـاڵی مـێژووی شـارسـتـانیـدا پێک هاتووە، بەو ئامـانجـەی لەو مـێـژووەی حـەسـەنکەیف و گـۆڕەپانی بواری

ئارکیـۆلۆجییـەی دەکـەوێتـە ژێر ئـاوی حـەوزەی گـۆلی بەنداوی ئـلـیسـو، کـە پێشـنیـاز کـراوە لە چوارچێوەی GAP دا دروست بکرێ، لێکۆڵینەوەی لەسـەر ئـەنجـام بـدرێ و کـار بـۆ ڕزگـارکـردن و گەیاندنی بە نەوەکانی داهاتوو بکرێ.

کـە دێینە سـەر بواری پرۆژەکـە، چەسـپـانـدن و تۆمـار و کـاری تۆپـۆگـرافـی و جـیـۆلـۆجی و جیۆتەکنیکی و جێبەجێکردنی کارەکانی نەخشـەکێشی و ئەو بوونە ڕۆشـنبیرییانەی لەژێر زەویدا ماونەتەوە و سـەر بە سـەردەمی جودا جودای چینە ڕۆشـنبیـرییـەکانن و جێبـەجێکارییـەکانی بە هەڵکۆڵینی ئارکیۆلۆجی هێنانە سەر زەویی " دەرخسـتنی " ئەو بوونە ڕۆشنبیرییانە و ئەنجامدانی کـار بە ئاراسـتـەی پاراسـتنیـان، گواسـتنەوەی ئـەو بوونە ڕۆشـنبـیـرییـانەی دەشێ بگوێزرێنەوە، تۆمـاری بـەبەڵگەکـردن و بـڵاوکـردنەوەیان. ئەو کـاری هەڵکۆڵین و ڕزگـارکـردنەی بەئیـمـزاکـردنی پرۆتـۆکـۆلی سـاڵـی ١٩٩١ی نێـوانی وەزارەتی ڕۆشـنبـیـری و گـەشـتـوگـوزار و سـەرۆکـایەتیی بـەڕێوەبردنی ڕابوونی ناوچەی GAPەوە دەست پـێ کـــراوە، بـەهـۆی بـارودۆخی نـائاســـاییی نـاوچەکـــەوە، تـا ســـاڵی ١٩٩٨ ئەنجـــام نـەدراون. ســـاڵی ١٩٩٨ ئەو کـــارانەی هـەڵکۆڵین و ڕزگارکردنانەی سـەر لە نوێ دەست پێ کـراوەتەوە، لەبارەی مێـژووی شـار و پلانییـەوە زانیـاریی بەبایەخ بـەدەست هـێنراوە. وەزارەتی ڕۆشـنبـیــری و گـەشـتــوگــوزار هەرکــە بڕیاری ڕێ بە هەڵکۆڵیندانەوەی ئەنجـوومـەنی وەزیرانی بە کـارەکـانی بەڕێوەبردنی هەڵکۆڵین لە کـەلاوەکـانی حەسـەنکەیف دا، بە هەڵوەشاندنەوەی پرۆتۆکـۆلی ساڵی ١٩٩١، لەنێو پێـوەنددارەکاندا لە ٥/٧/ ٢٠٠٤ دا پرۆتۆکۆلێکی تازە ئیمزا کرا.

لە چوارچێوەی پرۆتۆکۆلە نوێیەکەدا کە بابەتی باسە، دەمی هەڵکۆڵینە ئارکیۆلۆجییەکانی ساڵی ٢٠٠٥ لە شـوێنە پێشنیـازکراوەکەی حـەسـەنکەیفدا، لەگەڵ کارە ئامادەسـازییـەکاندا پێکەوە، لە ٢٠٠٥/٦/٦دا دەســتی پـێ کـــردووە، کـــارەکـــانی ئاوەدانکردنەوەی بەشـی دەسـنیـشـــانکراو لە ٢٠٠٥/١٠/١٩ کۆتاییی پێ هات.

چالاکییـەکـانی سـاڵی ٢٠٠٥، " ئامـادەسـازییـە بـەراییـیـەکان "ی، گۆڕی زەینەڵ بەگ، بیناکانی قـەدپاڵەکان (٢)، بیناکانی قـەدپاڵەکان (٣)، سـەرای گەورە، کلێسـای بێناو (دەریکی)، لە گەرمـاو (حـەمـام)دا دەست بە پشکنینە سـەرەتاییـیـەکان کـراوە و دەست بە هەڵکۆڵین کراوە و فـڕنـەکـانی سیرامیک و پاشماوەی بینا ڕۆماییەکان، لە بیناکانی ڕۆئاوا، لە (٤) بینای ناوچەی قـاسمییـە کە بە نیـشـتـەجـێی ڕۆهـەڵات زانراوە " کـارەکـانی هـەڵکۆڵین " بـەڕێوە چووە. " ڕێکخـسـتن و کـارە نۆژەنکارییە سـادەکان " لە دەوروبەری ئەو شوێنانـەی کارەکانی هەڵکۆڵینیـان لێ ئەنجام دەدرێ و " کارەکانی تر " ، لەژێر چوار ناونیشانی سەرەکیدا ئەنجام دراون.

زانیـاری: لە سـاڵی ٢٠٠٥دا، هـەشت کـارمـەندی فـێـرکـردن کـە لە ڕزگـارکـردن و هەڵکۆڵینی (حەسـەنکەیف)دا کاریان کردووە، بەهۆی وەرنەگرتنی هەقدەستی خۆیانەوە کارەکانی هەڵکۆڵینیان جێ هێشتووە. پرۆفیسـۆر دوکتۆر عـەبدولسەلام ئولوچام کە سـەرکردایەتیی تیمی هـەڵکۆڵین دەکا،

ڕاگەیاندنی چەند جارەی بارودۆخی نەدانی پارەی کارمەندانی فێرکردن لەلایەن وەزارەتی ڕۆشنبیری و گەشتوگوزاری وەزارەتی ڕوون کردەوە و گوتی، ئەم ساڵ وازهێنانی هەندێک لەو برادەرانەی لە پێنج شوێنی جودای کاری هەڵکۆڵینماندا ئەرکیان وەرگرتبوو ئێمەی خستە هەڵوێستێکی سەختەوە. ئەو هەڵکۆڵینەی بەلای کەمەوە ماوەی شەش مانگی پێویستە، لەبەر بەش نەکردنی ژمارەی فەرمانبەری فێرکردن لە کورتییەوە دەیبڕین.

پرۆفیسۆر دوکتۆر ئوڵوچام، ئەوەی ڕوون کردەوە کە ئیدی زۆربەی زۆری فەرمانبەرانی فێرکردن، کارکردنیان لە هەڵکۆڵینە بیانییەکاندا پێ پەسندترە. لە کاتێکدا ٥ ,١ – ٢ ترلیۆنی پارە بۆ دانەوە، هاتووەتە حەسەنکەیف، کەچی لە هەندێک لایەندا ئەمە بەکار ناهێنرێ، دەست و قۆڵ بەبەستراوی دەمێنینەوە.

زانیاری: لە مایسی ساڵی ٢٠٠٦ یەکسەر دوای ئەوەی کارەکانی خاوێنی دەستی پێ کرد، ئەو کرێکارانەی کاری وەرزانە دەکەن، بەوەی کرێکانیان کەمە کاریان بەجێ هێشووە. ٧٠ کرێکار لە سێ ساڵ بەملاوە زیادنەبوونی کرێکانیان سکالاّ کرد.

سەرەڕای هەموو نەرێنییەکان لە هەڵکۆڵینەکانی ئەمساڵدا تاکو ئێستا ١١٠ ئەشکەوتی قەڵاکە خاوێن کراوەتەوە. لەو هەڵکۆڵینانەدا کە ١٩ی حوزەیران دەستیان پێ کراوە، دوو مەزاری یادگاریی سەردەمی عوسمانی و بە ژمارەیەکی زۆری کۆشک و کەناڵێکی ئاو کە لە سەردەمە دێرینەکانەوە تا سەردەمی عوسمانییان بەکار هێنراوە؛ دەرکەوتووە.

بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کاروباری ئاوی سەر بە دەوڵەت (DSI): بەمەبەستی پاراستنی بوونە ڕۆشنبیرییەکانی حەسەنکەیف کە خاوەنی مێژوویەکی ڕابردووی دوورودرێژە، وەزارەتی ڕۆشنبیری و گەشتوگوزار، بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کاروباری ئاوی سەر بەدەوڵەت و ئامادەکاریی ڕێککەوتنی هاوکاریی ئلیسو، پڕۆژەکانی ڕابەری سەرەکی (Master Rehber Projeleri)ی حەسەنکەیف لەلایەن پلەدارە فەرمییەکانی کۆماری تورکیاوە پەسند کراوە.

ئەو بوونە ڕۆشنبیرییانەی لە بەشی ژوورووی شاری حەسەنکەیفدان و ئاستی بەرزیی ئاوی پڕۆژەی ئلیسو کاریان لێ ناکا، لەگەڵ پەرەپێدانی ئەم ناوچەیەدا لە شێوەی " پارکی ئارکیۆلۆجی و مۆزەخانەیەکی کراوە "دا سەرلەنوێ دێتەوە ژیان و بەردەوام دەبێ.

پتر لە ٨٠٪ ی حەسەنکەیف ناکەوێتە ژێر ئاوی بەنداوی ئلیسو. لەناو ئەم چوارچێوەیەدا دەیان مەزار و گۆڕ و تەپۆڵکە و پاشماوەی دێرین و ٤٢٠٠ ئەشکەوت و خانوو کە لە بەشی ژووروی شاردان، کاریگەریی گۆلی بەنداوی ئلیسویان بەسەرەوە نابێ. ناوچەکە بەو شێوەیەی لە سەرەوە دیاری کرا، وەک " پارکی ئارکیۆلۆجی و مۆزەخانەیەکی کراوە " ڕێک دەخرێ و حەسەنکەیف لەگەڵ گۆڕەپانی پارکی تازەی ڕۆشنبیریدا دەبێتە: " ناوەندی ڕاکێشانی گەشتوگوزاری و ڕۆشنبیریی تورکیا و جیهانیش.

هەموو ئەو بوونە ڕۆشنبیرییانە و ئەو شوێنانەی دەکەونە ژێر گۆلی بەنداوی ئلیسو لەناو

چوارچێوەی کارەکانی " پلانی کردەوەی سەرلەنوێ نیشتەجێکردن " (YYEP)دا دەستنیشان کراوە. ئەم بوونە ڕۆشنبیرییانە بە درێژایی حەوت ساڵی بیناکردنی بەنداوی ئلیسو و پرۆژەی (HES) بە هەڵکۆڵین دەردەخرێن و دەپارێزرێن.

مادەی ١ی بەشی جێگیرکردنی بەیانی کۆتایی کۆنگرەی ژیاندنەوەی حەسەنکەیف:

حەسەنکەیف لە ساڵی ١٩٧٨ بەملاوە گۆڕەپانی لانکەی ئارکیۆلۆجیی پلە یەکە. ڕووباری دیجلە بەسەربردنی سەد هەزار ساڵێک بە شێوەگرتنی تاوێر و لاپاڵەکانییەوە، لەگەڵ بوونی بە کەلەپووری مێژوویی و ڕۆشنبیری، حەسەنکەیف شێوەیەکی ئابیدەیی خۆڕسکی وەرگرتووە. ئەو دەستتێوەردانەی بەپێی یاسا لەم ناوە دەکرێ، بە ڕەت بوونەوەی لە پەسندکردنی " ڕێ پێ دان " ی دامەزراوەی پاراستنی ڕۆشنبیری و بوونە سروشتییەکانی دیاربەکرەوە دەبێ، کە دامەزراوەی پێوەندیداری فەرمییە. لە چوارچێوەی پرۆژەی بەنداوی ئلیسو لە بابەتی ئەو دەستتێوەردانانەی نیاز وایە لە حەسەنکەیف بکرێ تا ئێستا سەردانی ئەم دامەزراوە نەکراوە.

بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کاروباری ئاوی سەر بە دەوڵەت: DSI وا پەسند کراوە ساڵی ١٥٪ کاری ڕووپێو و ١٥٪ هەڵکۆڵین و گواستنەوە ئەنجام بدرێ. بەگوێرەی ئەم پەسندکردنە، بۆ کارەکانی ڕووپێوکردن و هەڵکۆڵین و گواستنەوە، بودجەی ٠٠٠ ٠٠٠ ٥٣ دۆلاری ئەمەریکایی تەرخان کراوە.

زانیاری: ڕەجەب تەیب ئەردۆگان لە وتارەی ئاهەنگی دانانی بەردی بناغەدا گوتوویەتی کە ٢٥ ملیۆن یۆرۆی بۆ پرۆژە دابینکراوی متمانەی دەرەکی بۆ ڕزگارکردن و پاراستنی مێژوو و بوونە ڕۆشنبیرییەکانی حەسەنکەیف و هەروەها بودجەیەکی نزیکەی ٥٣ ملیاریش تەنیا بۆ ئەم کارە جودا کراوەتەوە، تەنیا بۆ ٥٣ ملیارەکە یەکەی دراوی دەستنیشان نەکردووە. ئەم ژمارەیە، بۆ (DSI) ئامادە کراوە و لە سایتی ئینتەرنێتدا تەنیا بە ئەڵمانی و ئینگلیزی بڵاوکراوەتەوە، لە "ڕاپۆرتی سەرلەنوێ نیشتەجێکردن "دا بە ١٠٠ ملیۆن دۆلاری ئەمەریکایی دانراوە. دوای دانانی بەردی بناغەی DSI بڵاو کراوەتەوە و هێشتا لە سایتی فەرمیدا ماوە، لە بڵاو کراوەی فەرمیدا ئەو ژمارەیەی بۆ پاراستن و ڕزگارکردنی مێژووی حەسەنکەیف و بوونە ڕۆشنبیرییەکان دێتە بەکارهێنان بە ٠٠٠ , ٠٠٠ , ٢٥ دۆلاری ئەمەریکایی بەرچاو دەکەوێ. لەلایەکی ترەوە بە پێی دیدی بانکی نێودەوڵەتی ئەمە لەناوبردنی بەهایەکی ڕۆشنبیری دەگەیەنی، پێدانی دابینکردن " متمانە"ی ڕەت کردووەتەوە. کەچی ڕۆژنامەی دەنگوباسی ڕۆژانەی کەنداو " Gulf Daily Bews " کە لە بەحرێنی یەک لە وڵاتانی کەنداودا دەردەچێ، دابینکردنی ٨٥ ملیۆن دۆلاری لەلایەن حکوومەتەوە بۆ پاراستنی ئەو پاشماوانەی لە حەسەنکەیفدان، هەروەها بۆ قەرەبووکردنی دانیشتوانی ٢٠٠ گوندی لەناوچووی تۆمار کردووە.

ئەتیللا کۆچ (وەزیری ڕۆشنبیری و گەشتوگوزار): " کەیفی حەسەنکەیف لە دەست نادەین.

شوێنەوارەکان یەکە یەکە بە ژمارە بۆ دانانیان تەواوێک بەرامبەر حەسەنکەیف لەلای سەرەوەی گوندی (کەسمەکوێپری)دا لە نوێوە دروست دەکەینەوە. "

زانیاری: لە " ڕاپۆرتی سەرلەنوێ نیشتەجێبوون "دا کە بۆ DSI ئامادە کراوە، لە سایتی ئینتەرنێتدا تەنیا بە ئەڵمانی و ئینگلیزی بڵاو کراوەتەوە، گواستنەوەی پاشماوە دێرینەکانی بەشی خوارووی شارەکە بۆ بەشی ژووروی شارەکە ڕوون کراوەتەوە.

ئاخۆ حەسەنکەیف دەگوازرێتەوە؟

پلانی هەڵمەتی کەلەپووری ڕۆشنبیریانە، ٧/ ٦/ ٢٠٠٦ Rev، ئەنقەرە: بۆ گواستنەوەی ئەو بوونە ڕۆشنبیرییانەی لە حەسەنکەیفدا هەن، لە کۆبوونەوەیەکی ئاستە باڵاکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری و گەشتوگوزار، وەزارەتی نیشتەجێکردن و حەواندنەوە، وەزارەتی کاروباری ناوەخۆ، وەزارەتی وزە و سەرچاوە سروشتییەکان، ڕێکخراوەکانی پلاندانانی دەوڵەت، سەرۆکایەتیی بەڕێوەبەرایەتیی ڕابوونی ناوچەی GAP، دامەزراوەی ڕۆشنبیری و پاراستنی بوونە سروشتییەکانی دیاربەکر، زانکۆی (سەلجووق)ی قۆنیە و ئاستە باڵاکانی دامەزراوی تری پێوەندیدار، شوێنی گۆڕەپانی نیشتەجێبوونی حەسەنکەیف و گۆڕەپانی پارکی ڕۆشنبیریی نوێی تێدا بڕیار درا. لە ئاراستەی ئەم ئامانجەدا، وەزارەتی ڕۆشنبیری و گەشتوگوزار، بەڕێوەبەرایەتی گشتیی DSI و " پرۆژەکانی ڕابەری سەرەکی "ی حەسەنکەیف کە لە ڕێککەوتنی هاوکاریی داراییی ئێلیسودا ئامادە کراوە، لەلایەن دەسەڵاتدارە پێوەندیدارەکانی تورکیاوە دیاری کراوە.

ئەو بوونە ڕۆشنبیریانەمان وەک: مزگەوتی ڕزق و مزگەوتی قۆچ و مزگەوتی سوڵتان سولەیمان و مزگەوتی قزلار و مزگەوتی گچکە و گۆڕی زەینەل بەگ و کونجی ئیمام عەبدوڵا و پردی ئەرتوقی، ئەوانەی گۆلی بەنداوی ئێلیسو کاریگەریی بەسەریانەوە دەبێ و ئێستاکە لە شاری خواروو و گۆڕەپانی شاری بەرامبەردان، بە نیشتەجێکردنیان لە شوێنێکی نزیکی شوێنی ئێستایان، بە سەرپەرشتیی ئەو پسپۆڕانەی لە تورکیا و جیهاندا ئەزموونیان پەیدا کردووە، دەگوازرێنە گۆڕەپانی پارکی نوێی ڕۆشنبیری و نیشتەجێ دەکرێنەوە.

حەسەنکەیف لەگەڵ گۆڕەپانی نوێی نیشتەجێبوون و گۆڕەپانی نوێی ڕۆشنبیری شوێنی لە ٣ کیلۆمەتری باکوری ناوچەی حەسەنکەیفدا، لە شوێنی کەسمەکوێپریدایە، لە پلاندا ڕووپێوی شاری نوێی حەسەنکەیف ٨.٢٩٦ هێکتارە. هەروەها ڕووپێوی پارکی نوێی ڕۆشنبیری بە ٨.١٣ هیکتار دیاری کراوە. ئەم نیشتەجێیە، بۆ پاراستنی ئەو بوونە ڕۆشنبیرییانەیە کە ناکەونە ژێر ئاو، ئەو پارکە ئارکیۆلۆجییەی لە شاری سەرەوەدا پەرە پێ دەدرێ و دەڕوانێتە سەر گۆڕەپانی مۆزەخانە کراوەکە.

ئەتیللا کۆچ (وەزیری ڕۆشنبیری و گەشتوگوزار): " کەیفی حەسەنکەیف لە دەست نادەین. شوێنەوارەکان یەکە یەکە بە ژمارە بۆ دانانیان تەواوێک بەرامبەر حەسەنکەیف لەلای سەرەوەی

گوندی کەسمەکویێپری – دا لە نوێوە دروست دەکەینەوە."

ڕەجەب تەیب ئەردۆگان (سەرکۆمار): " بە خستنەکاری هەموو تواناکانی زانست حەسەنکەیفێکی نوێ بەهەموو شوێنەوارەکانیەوە بە گواستنەوەیەوە بۆ شوێنێکی جیاواز دەژێینینەوە. "

پرۆفیسۆر دوکتۆر ئۆڵوش ئاریک، (سەرۆکی هەڵکۆڵینەکانی حەسەنکەیفی سەردەمی ١٩٨٦ _ ٢٠٠٣):

لە ساڵی ١٩٨٥ەوە لەناو ئەو گرووپە زانستییەی بۆ خستنەڕووی حەسەنکەیف و پاراستنەوەی، چالاکیی نواندووە، پرۆفیسۆر دوکتۆر ئۆڵوش ئاریک شوێنێکی تایبەتی هەبووە، دەڵێ: "حەسەنکەیف هەرچۆنێک دەبێ با ببێ؛ دەبێ ڕزگار بکرێ. گەر پێویست دەکا هەڵوەشێنرێتەوە و بگوێزرێتەوە، ئەمانە لە گوێدا خۆشن، وتەی بەتەلیسمن! بەڵام لە بەردەمی ڕاستیی دروستبوونی ئەو حەسەنکەیفەی باسی لێوە دەکەین، تەنیا دڵدانەوە نەبێ هیچی تری پێ ناگوترێ. ئێرە شێوە پێ بەخشیوی سروشتە لەسەر جوگرافیایەکدا، شوێنێکە ئاوەزی چەندان چینی مرۆڤ و ڕەنجیان پێکیان هێناوە.

ئەشکەوت لە پێکهاتەیاندا جیاواز دروست کراوە، چەند بینایەک لە بەردی داتاشراو، لە یەک دوو منارە بەولاوە چی دەگوێزینەوە؟ قەبارە تاوێری، پانی سەراسایی بەیەکەوە بەرز بوونەتەوە، کام پارچەیەی بەچ تەکنیکێک دەیانگوێزینەوە؟ ئێرە تەکنۆلۆجیی شارێکە. ئەمە تەکنۆلۆجیی سەدەکانی ناوەڕاستە، ئەو پێکهاتە سروشتییەی لەسەریدا بەرز بووەتەوە، بە کامە تەکنیک دەتوانین بیگوێزینەوە. ئەمانە تاریکن (ڕوون نین). لەژێر ئەو بینایانەدا وا ئەمڕۆ بەچاو دەبینرێن، هێشتا ئاگاداری ئەو ڕەگەزانە نین تێگەیشتنی باشتری ئەوانەمان بۆ ساغ بکەنەوە، هەندێکیان ناتوانین بە ئەقڵیش بۆیان بچین، لێرەوە بڕوانین، کە دەگوترێ گواستنەوە، لە وتەیەکی تەلیسماوی هەستخەڵەتێن بەولاوە هیچی تر نییە. گواستنەوەی شانەکانی شارێک، مرۆ وا هەست پێ دەکا باس لە گواستنەوەی کیلۆیەک تەماتە دەکرێ. دوای ئەوەی ملیۆنان جار بیر لە شیاویی دەکرێ، هێشتا لە باشترینی مەرجەکاندا کە باس لە شوێنەوارێک دەکەین لە سێدا دووی لەژێر گڵدایە، واتاکەی پتر لە دەست دەدا.

لێرەدا لە هەندێک کاری بەراییدا جگە لەسەر سووربوون ڕێگەی پەسندکراوی تری نییە، دەرخستنی هەموو ئەو بەهایانەی حەسەنکەیف بە خۆیەوەیان دەگرێ. لە سەرووی ئەمانەوە دێ، لە پێشدا ئەم شارە، ئەم پێکهاتەیە، پێویستە لە تەواوی هەموو ئەم تەکنۆلۆجییانە تێ بگەین. بە بەنداویشەوە، دەبێ هەموو پرۆژەکان لەسەر ئەمە دابڕێژین.

شارە دێرینەکانی وەک ئەفەس و میلەت و بەرگەمە لە هەر کوێیەک بن لە سەد ساڵەوە بەهەڵکۆڵینەوە هێنرانەوە ڕووناکی. بۆ هەڵکۆڵینی شارێکی وەها ئەو ماوەیەی دراوەتە ئێمە، تەنیا چەند ساڵێک، لە دەگمەنیی هەلەکان، ئەگەر باس لە پاراستنیشیان بکرێتەوە گەلێک ماندووکەرەوە

دەبێ. بەهۆی دروستکردنی بەنداوەوە، زوو زوو ئەمەمان پێ دەگوترێ: (لە شوێنێکدا کۆتاییی پێ بهێنن، کە گەیشتنە خاڵێک بوەستن.) لە کوێ بوەستین؟ لەژێر بینای عوسمانییەوە بینای سەلجووقی دەردەکەوێ، ئەوە دەبزوێنین ئاشووری لەژێرەوە دەردەچێ. دەبا بڵێین، واز لە کامیان بهێنین!

بەنداو ئەلتەرناتیف (جێگرەوە)ی هەیە، بەڵام حەسەنکەیف ئەلتەرناتیڤی نییە. بێگومان کە هەموو شتێک لێرە لەناو دەچێ، گواستنەوە و پاراستنی هەندێک پارچەی باشە. هەرچۆنێک بێ ئەمە دەکرێ، بەڵام کە بیر لەو لایەنانە بکرێتەوە کە ئەنجام نادرێ، لە ڕاستیدا لە هەر کوێیەک بێ وەک هیچ نەکرابێ وایە. دەمەوێ هەندێک نموونە بهێنمەوە. باس لە گواستنەوەی شوێنەواری لەلایەن مرۆڤەوە دروستکراو دەکرێ، بەڵام ئەم بینایانە لە یەک دوو شوێنەواری بیناسازی پێک نەهاتووە، لێرەدا باس باسی ڕێگە و کەناڵ و هەموو بینا و گەڕەکەکان و سیستەمی ئاوی خاوێن و پاشەڕۆ و بازاڕەکانە. واتە گشت هەڵچنراوەکانی شارێکی سەدەکانی ناوەڕاستە.

PD دوکتۆر ئەندریاس سکاچنەر (ئەندامی ئەنستیتوی ئارکیۆلۆجیی ئەڵمانی، سەرۆکی هەڵکۆڵینەکانی هەتتوشاش): " هەڵکۆڵین و گواستنەوەی تەواوی بینایەکی ڕۆشنبیرییانە لە تواناداا نییە. تەنیا شوێنەوارە دیارەکان دەگوێزرێنەوە. باس باسی هەڵوێستێکی سیاسییە و سیاسەتێکی سەقامگیر لە ئارادا نییە. دەبێ چاک لەوە بکۆڵرێتەوە ئاخۆ ئەو بەنداوە هەر دەبێ لەوێ بێ. ئەمە کێشە و ئاستەنگێکی هەموو جیهانە. وڵات مافی پەرەپێدانی خۆیشی هەیە و مافی پاراستنی بوارە مێژووییەکانیشی هەیە. دەبێ ناوەندی ئەمانە پەیدا بکرێ. لە ئەڵمانیاش لەبارەی ئەم بابەتەوە گفتوگۆ دێتە کایەوە. دەکرێ کاری وەک ڕێگەوبان لەسەر بوارەکانی مێژوویيدا بکرێ."

پرۆفیسۆر دوکتۆر عەبولسەلام ئوڵوچام (سەرۆکی بەشی مێژووی ئارکیۆلۆجی – هونەری زانکۆی سەد ساڵی وان و بەڕێوەبەری ئەنستیتوی زانیارییە کۆمەڵایەتییەکان، سەرۆکی هەڵکۆڵینەکانی حەسەنکەیف): " وەک پیاوێکی زانست دەڵێم شوێنەوارە مێژووییەکانی حەسەنکەیف ناگوێزرێنەوە. لەو ڕۆژانەی دادێن دامەزراوەی زانستی بڕیاری یەکلاکەرەوەی خۆی لەم بابەتەدا دەدا . بەڵام بەڕوانینی خۆم، ئەو شوێنەوارانەی هەن ناگوێزرێنەوە. ئەگەر ئەو شوێنەوارانەی لەژێر زەویدان ساغ بکرێنەوە، واتە ئەگەر پتەو بکرێن بەڵکو دەشێ بگوێزرێنەوە، ئەم شیاوییەش وەک زەحمەت بێ وایە. ئەو ساتەی شوێنەوارەکانی ژێر زەوی هەڵدەگرن لە دەستتاندا دەبنە بەفر و خوێ. ئەم شوێنەوارانە تەنیا بە تەکنۆلۆجییەکی پێشکەوتوو دەکرێ بگوێزرێنەوە. دیاریکردنی ماوەیەک لەبارەی لێبوونەوەی هەڵکۆڵینە ئارکیۆلۆجییەکانی حەسەنکەیفەوە لە تواناداا نییە. نازانین چی لەژێر خۆڵەکەوە دەردەچێ. ناگوترێ " لە ماوەی ئەوەندەدا بەها ئارکیۆلۆجییەکانی حەسەنکەیف ڕوون دەبێتەوە. " توانای کار و هێزی مرۆڤ و دارایی چەند زیاد دەکەن بکەن. پێوەندیی بەهەڵچنراوی مێژوویی و بینای تایبەتمەندیی ڕۆشنبیرییەوە هەیە. گوتنی هەر شتێک

لەبارەی قۆناخەوە ڕاست نابێ. ئەگەر بەنداوەکە هەر و هەر دروست دەکرێ و ئەگەر ئەمانە هەر و هەر بکەونە ژێر ئاو. گواستنەوەی ئەمانە بۆ شوێنی تر. دەستنیشانکردنی ئەو شتانەی دەکرێ بگوێزرێنەوە بناغەی کارەکەیە. "

ژیاندنەوەی حەسەنکەیف: " شار بە جارێک بەژێر ئاوەوە ببێ جارێکی کە ڕزگارکردنەوەی لە تواناادا نابێ. بەرزبوون و نزمبوونەوەی ئاستی ئاو، بەو وردە پارچانەی ئەو کاربۆناتەی لەناو پێکهاتەی تاوێرە بەردەکاندایە بەئاسانی چیمەنتۆ، شی دەکاتەوە."

دوکتۆر گویل پوڵهان (ئەندامی بەڕێوەبەرایەتیی فێرکردنی زانکۆی قۆچ - بەشی مێژوو - شارستانیی ئەنادۆڵ و کەلەپووری ڕۆشنبیری): ئەگەر پێویست بکا بەرپستەیەکی زۆر ڕوون و ئاشکرا بڵێم، حەسەنکەیف ناگوێزرێتەوە. لە جیهاندا لەگەڵ کەمیشیدا پرۆژەی لەم جۆرە هاتووەتە کایە. بەناوبانگترین نموونەی ئەمەش پەرستگەی (ئەبو سمبل)ی میسرە. بەڵام ئەمە لەبەر هیچ چارەنەبوونێ پەنای بۆ دەبرێ و شێوە پاراستنێکی زۆر زەحمەتە پێویستیی بەدارایی زۆر و تەکنیکی بەرزە. حەسەنکەیفیش شارێکە لەسەر تۆپۆگرافیایەکی زۆر جیاوازدا دروست کراوە. بەسەر گۆڕەپانێکی بەریندا ڕاخراوە، هەروەک بیناکان تایبەتمەندییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست و پلانی شار دەنوێنن لە پشت تایبەتمەندییە تاکەکانیشیاندا جێگیربوونیان لەناو جوگرافیای سروشتیدا ، تا دوا پلە حەسەنکەیف دەکەنە شوێنێکی نیشتەجێبوونی زۆر کاریگەر. لە دنیادا لەو پرۆژانەی گواستنەوەدا بیناکان بە گشتی یان بەردن یانیش وەک نموونەی ئەبوسمبل لە چیا هەڵکەنراون. واتە کەرەستەکە هەر بەخۆی زۆر بەهێزە. کەچی لە حەسەنکەیفدا زۆری لە کەرەستەی جۆری خشت دروست کراون. تەنیا چەند منارەیەک و تانجی سەر دەرگە نەبێ بەردن، واتە، کەرەستەکان یارمەتیی ئەوە نادەن وەک بلۆک ببڕدرێن و بگوێزرێنەوە.

لە حەسەنکەیفدا پێشنیاز کراوە، گۆڕی زەینەل بەگ، حەمام، مزگەوتی ئەلرزق، مزگەوتی قۆچ و کونجی ئیمام عەبدوڵا، کولیەی گچکە، مزگەوتی سولەیمان و مزگەوتی قزلار " کیژان "، بگوێزرێنەوە. تەنانەت ئەم ژمارانەش، هەستی چەند لە تواناادا نەبوونی ڕووداوەکە دەبزوێنێ،

چونکە، هەریەک لەمانە بینایەکی لەوی تریان گەورەترە و تەکنیکی بنیاتنانیان لەوی تر جیاوازترە. لە هەڵوەشانەوەی یەکجارییاندا، لەوانەیە هەر هەموو جارێکی تر نەیەنەوە لای یەک و بەم شێوەیە پەرت و بڵاو دەبنەوە. گۆڕەپانی پارکی ڕۆشنبیریی پێشنیازکراو نە لەگەڵ سروشت و نە لەگەڵ پێکهاتەی تایبەتیی حەسەنکەیفیشدا پێوەندیی نییە. واتە: نیمچە دوورگەیەکە لە سێ لاوە بە دەریاچەی بەنداو دەورە دراوە. لە سەریدا هەندێک ڕێی ڕێکردن. گۆڕەپانەیلێکی سەوزی تێدا دەبێ. بەنێو ئەمانەدا شوێنەواری لە سەردەمی جۆراوجۆر و تایبەتمەندیی بیناسازیی هەمەچەشنە وەشێنراوە. لە پلاندا ئەوەندەی بینیمان، شوێنێکی بەرز بۆ دانیشتن کە بە پلیکانە دەچێتە سەرەوە " Anfiteatr "ی خراوەتە سەر کە هیچ پێوەندییەکی بە حەسەنکەیفەوە نییە. ئەگەر لە ڕوانگەی پاراستنی بوونی ڕۆشنبیرییەوە بڕوانین. پرۆژەیەکە قەت بە عەقڵدا ناچێ.

مادەی ٤ی ڕاگەیاندنی کۆتایی سیمیناری ژیاندنەوەی حەسەنکەیف، بەشی پێشنیاز: " "گوازرانەوەی بینا بەبەها مێژووییەکانی حەسەنکەیف بۆ شوێنی تر، لەلایەکەوە تایبەتمەندیەتیی کەرەستە بیناسازییەکانی ئەم بینایانە، لەلایەکی ترەوە لەبەرئەوەی ئەو هەڵکۆڵینانەی لەم گۆڕەپانەدا بەڕێوە دەچن ٤٠ _ ٥٠ ساڵی دیکە کۆتاییان پێ دێ، شیاو نییە. ئەو پرۆژانەی لە بوارێکی سنووردااردا بەناوی گواستنەوەوە ئەنجام دەدرێن، تەنیا هەر فریودانێک دەبێ. ستراتیجیی گوازتنەوە، هەر هەموو دەبێ دەستی لێ هەڵبگیرێ."

زانکۆی دیجلە، کۆلێجی ئەندازیاری و بیناسازی، کۆمیسیۆنی لێکۆڵینەوەی بەنداوی ئلیسو و HES ، ڕاپۆرتی هەڵسەنگاندنی فرەلایەنیی ئلیسو و HES:

کاری گواستنەوە، جێبەجێکارییەک لە کارەکانی پاراستن داوا نەکراوە و داوای ئەوە کراوە کە ئەوەندەی دەکرێ خۆ لێ دەرباز بکرێ. هەموو بینایەک لەو جێیەدا کە بنیات نراوە کەسایەتیی پەیدا کردووە و پێویستە لە جێی خۆیدا بپارێزرێ. گوازرانەوەی ژمارەیەکی زۆری بینا یادگاری ئامێز کە شانەکانی پێکهاتەی حەسەنکەیفی شاری مێژوویی پێک دەهێنن، بەهۆی تایبەتمەندیی کەرەستەکانی ئەم بینایانەشەوە، لە توانادا نییە، کارەکانی گواستنەوە، بۆ ئەو بینایانەی سیستەمی دروستکردنیان لە بەردی ڕێکخراو بێ سیستەمێکە دەکرێ بگونجێنرێ، ئەو بینایانەی لە کەرەستەی بۆ گواستنەوە گونجاو دروست نەکرابێ (وەک خشتی سوورەوەکراو و پارچە بەرد و... تاد) گواستنەوەیان زۆر زەحمەتە.

ئەو پرۆژانەی بەناوی گواستنەوە لە حەسەنکەیفدا دەکرێ چاوەڕوانیی سەرکەوتنی لێ ناکرێ. ئەو پرۆژانەی بەناوی گواستنەوەوە ئەنجام دەدرێ گفتوگۆی لایەنە زانستییەکانی چارەسەریان لێ بەرهەم نایێ. پاراستن دەبێتە رووخاندن. پێویستە بەیەکجاری واز لە تەواوی پرۆژەکانی گواستنەوە بهێنرێ.

مادەی ١٠ی قانوونی ژمارە ٢٨٦٣ی پاراستنی بوونە ڕۆشنبیری و سروشتییەکان: " وەزارەتی

ڕۆشنبیری و گەشتوگوزار، دەبێ ئامادەکاریی تری پێوەست بە پاراستنی ئەو بوونە ڕۆشنبیرییە سروشتییانەی ناگوازرێنەوە و پێویستە بپارێزرێن، ئەنجام بدا، لەلایەکی ترەوە. ئەرکی سەر شانیەتی خاوەنانی ئەو بوونانە، یان ئەو دامەزراوانەی مافی کارکردنیان دراوەتێ چاودێرییان بکا.

مادەی ٢٠ی قانوونی ژمارە ٢٨٦٣ی پاراستنی بوونە ڕۆشنبیری و سروشتییەکان: " ئەو بوونە ڕۆشنبیرییانەی ناگوێزرێنەوە، پاراستنی پارچەکانی لە شوێنی خۆیدا کارێکی بنچینەیییە".

مادەی ٧ی پەیڕەو و پرۆگرامی ئامادەکراوی ڤینیسیا، لە کۆتاییی " دووەمین کۆنگرەی نێودەوڵەتیی بیناسازانی بینا یادگارییەکان و تەکنیکاران "ی ١٩٦٤: " بینایەکی یادگاریی پارچەیەکی لێ جودانەبووی ئەو مێژووەیە کە گەواهیی بۆ دەدا و هەروەها هی ئەو دەوروبەرەیە کە لێیەتی. ڕێ نادرێ تەواوی یادگاری یان پارچەیەکی بگوازرێتەوە بۆ شوێنی تر، تەنیا بۆ پێویستیی پاراستنی یادگارییەکە، یان لە هەڵوێستی زۆر پێویستی نەتەوەیی یان نێونەتەوەییدا نەبێ."

ڕێنوێنییەکانی لە بابەت پاراستنی گۆڕەپانە مێژووییەکان و ڕۆڵی هاوچەرخانەیانەوە."، کۆبوونەوەی یۆنیسکۆ UNESCO لە نایرۆبی: "

گۆڕەپانە مێژووییەکان و دەوروبەریان، ئەوانەی کەلەپووری سروشتی پێک دەهێنن و دەبێ وەک بەهای ئەوتۆ ببینرێن کە هیچیان لە جێدا دانانرێ. ئەو دەوڵەتەی لەسەر خاکیدا جێگیر بوون، بە حکوومەت و هاوولاتییانیەوە دەبێ پاراستنی ئەم کەلەپوورە و یەکپارچەکردنیان بەپێی ژیانی کۆمەڵایەتیی ئەمڕۆمان بە ئەرک دابنێن. هەموو گۆڕەپانێکی مێژوویی و دەوروبەرەکەی، کەسایەتیی تایبەتی و هاوسەنگی، پێوەست بەو پارچانەی پێکی دەهێنن و بە پێوەندیی لەگەڵ یەکتری لەگەڵ بیناکانیدا، ئەو چالاکییانەی لە شوێنی خۆیاندا دەکرێن و ئەوەندەی دەوروبەری فیزیکی، چالاکییەکانی مرۆڤیش بەخۆوە دەگرن، دەبێ وەک یەکەیەکی کەرتنەکراو تەماشا بکرێن."

پەیمانی ١٩٩٢ی ئەوروپای پێوەست بەپاراستنی کەلەپووری ئارکیۆلۆجیی " ڤالەتتا / ماڵتا، کە ساڵی ١٩٩٩ لە چوارچێوەی قۆناخی لەگەڵ یەکەتیی ئەوروپا گونجاندا ئیمزا کراوە":

دەوڵەتانی هاوپەیمانی بۆ پاراستنی کەلەپووری ئارکیۆلۆجی، ئامادەکاریی پێویست پیادە بکرێ. چالاکییەکانی لێکۆڵینەوە ئارکیۆلۆجییەکان بخرێنە ژێر دڵنیاییی زانستییەوە. لە شوێنی خۆیدا پاراستنی کەلەپووری ئارکیۆلۆجی بەهەڵسەنگاندن و بەڵێنی چاودێریکردنی دەدەن."

سەرچاوە: http://www.hasankeyf.itgo.com/tay.html

چەند دیمەنێکی شاری حەسەنکەیف:

ل ١٤، ١٥ نوسخە ئەسڵی چەند وێنەیەکی بابەتەکە هەیە.

(لە سایتی ئینتەرنێتی پڕۆژەی نیشتەجێکردنی

ئارکیۆلۆجیی تورکیاوە وەرگیراوە و پوخت کراوەتەوە)

گەشتێک بەمێژووی نەتەوەی کورددا

مۆبین د

مێژوو و ڕابردووی نەتەوەی کورد سەیروسەمەرە و پڕ لە هەوراز بووە.

لێرەدا هەوڵ دەدرێ تا گەشتێک بەمێژووی ئەم نەتەوەیەدا بکەین و بەدوای ئەو خاڵە گرینگانەدا بگەڕێین کە لەم مێژووەدا نادیارن. لەم ڕێگەیەدا لەگەڵ نەتەوەیەک ئاشنا دەبین کە زۆر کەسانی گەورە و لێکۆڵەری بەناوبانگ ژیانی خۆیان بۆ لێکۆڵینەوە لەبارەی چارەنووس و مێژووی ئەم نەتەوە داناوە و هەر یەک لە نووسەرانی ناوەخۆیی و دەرەکی بۆچوونی خۆیان لەبارەی مێژووی نەتەوەی کورد ئاشکرا دەکەن.

یەکەم پرسیار کە دەست پێ دەکات ئەوەیە کە نەتەوەی کورد کێن و شوێنی سەرەکیی ئەوان کوێیە؟

سەرەتا دەبێ باس لە وشەی کورد و مێژووی سەرهەڵدانی ئەو وشە بکەین. پێش گەڕانەوەی ئارپاییەکان بۆ نیشتمانی خۆیان، قەومێکی کۆن و بەهێزتر لەوان لە ناوچەکەدا دەژیان و شوێنی سەرەکی ئەوان کەوتبووە ناوچەی زاگرۆس و ئەو قەومانە ڕەگەز، زمان و کولتوورێکی هاوبەشیان بوو.

زۆربەی لێکۆڵەران و نووسەرانی کۆن و نوێ لەسەر ئەو بڕوایەن پێش هاتنی هۆزە کوردەکانی ئێران بۆ ناوچەی کوردستان، قەومێکی ئارپایی بەناوی کاردۆ لەو ناوچەدا ژیانیان دەکرد و خاوەنی شارستانیەتییەکی گرینگ بوون و لەگەڵ کۆچەرەکانی هاوڕەگەزی خۆیان یەکیان گرت و ئەو ناوەیان پاراست.

....

(*) وەرگێڕانی لە فارسییەوە: فوئاد ڕەحیم

دوکتۆر حشمەتوڵا تەبیبی نووسەر و کۆمەڵناس لەبارەی وشەی کورد ئاماژە بەنووسراوێکی بەردی لە سەردەمی ئاشوور دەکات کە مێژووەکەی بۆ ٢ هەزار ساڵ پێش لە زاین دەگەڕێتەوە. لەو نووسراوە بەردییەدا ئاماژە بەوڵاتێک دەکرێ بەناوی کاردا یا کارداکا کە لە زرێباری وان بەرەو باشوور چوونە و قەڵایەکی بەهێزیان لە ناوچەی بەتلیسی ئێستە هەبووە و شوێنەوارەکەیان تا سەدەی پێنجەم و شەشەمی زاینی مابوو.

لە بەردێکی سۆمەری کە وشەی کورد لەسەری خوێنراوەتەوە و ئەوەش ناوی ناوچەیەکە نە ناوی قەومێکی تایبەت.

لە شەڕی ئێران و یۆناندا گەزنفون، سەرکردە و مێژوونووسی یۆنانی، قەومێک بەناوی کاردک دەبینێ و باس لە ئازایەتی و نەترسی ئەو قەومە دەکات و ناوی ئەو کەسانە بە کرداوک و و نیشتمانەکەیان بە کاردوئن ناو دەبات.

لە جۆگرافیای کۆنی ئەرمەنستاندا و لە کتێبی ئەرمینات لە لاپەڕەی ٤١٨دا وشەی کەرتیخ لە دوو بەش پێک هاتووە:

کەرتیخ + ئەیخ) بەمانای کوردە و بەو جۆرە ئەترپاتیخ بەمانای دانیشتوانی ئەتروپاتنە.

دکتۆر تەبیبی لە درێژەی قسەکانی خۆیدا لەبارەی وشەی کورد وتوویەتی "ئەسترابوون زانای یۆنانی لە بواری جۆگرافیا کە لە سەرەتای ساڵانی پاش زاین ژیانی بەسەر دەبرد، ئاماژەی بەکەنارەکانی ڕووباری دیجلە کردووە کە قەومی کوردین لە ناوچەی دیاربەکر و مووسڵی ئێستە ژیانیان کردووە".

دوکتۆر تەبیبی لەبارەی ئەوەی وشەی کورد خۆی بەچ مانایەکە لە زاری مینورسکی لە دایرەت ئەلمعارفی ئیسلامی دەڵێ "یۆنانییەکان دانیشتوانی ئەو ناوچەیان بە کوردۆ خوی ناوبردووە و

خوی لە زمانی ئەرمەنیدا بەمانای کۆیە و گوایە مێژوونووسان یۆنانی ئەوەیان لە زاری کەسێکی ئەرمەنییەوە بیستووە".

لە زمانی بابلی و ئاشووریدا وشەی کاردۆ بەمانای بەهێز و پاڵەوانە و هەندێک لە پسپۆڕانی نوێ کورد بەمانای خەلەد یا خالیدی دەزانن وەک ئەوەی کە وتوویانە خالیدی، کوردی، کورتی و کردیای هەموو یەکن. خالیدی لە سۆمەریدا قەومێک بووە کە ئاشورییەکان ئەوانیان بەناوی ئەوراتر یا ئوراشتو ناو بردووە، ئەو قەومە لە سەدەی نۆیەمی پێش زاین بەرەو ئەرمەنستان کۆچیان کردووە و لە باشووری زرێباری وان حکومەتێکی سەربەخۆیان پێک هێناوە. لەوەی کە ناوچەی کاردۆ یا کاردا یا کاردۆخ لە قەومی ئاریایی بوونە هیچ گومانێک نییە و بەڵگە مێژوویی و جۆگرافییەکان یەکگرتوویی بنچینەیی نێوان دوو وشەی کورد و کاردۆ و پێوەندیی ڕەگەزی کوردەکانی ئەمڕۆ لەگەڵ کاردۆکانی پێشوو بەتەواوی دەسەلمێنن.

ئەسترابوون لە کتێبەکەی خۆیدا وتوویەتی "بەجۆرێک ڕاهێنان بەلاوانی پارسی دەکەن کە لە سەرما، گەرما و بارانبارینددا خۆڕاگربن و شەوان بەچاوکراوەیی بمێننەوە و میوەی دارستان بخۆن و ئەوان ناویان «کوردەک»ە. کوردەک بەمانای نەترسە و هەر ئەمەش ئەوە پێشان دەدا کە بەگەنجانی نەترس و بەئەزموونی پارسی کوردەک وتراوە کە هەمان کەردۆک و کوردە".

ئەمیر شەرەفخانی بەتلیسی لە کتێبی شەرەفنامەدا لەبارەی وشەی کورد نووسیویەتی پێ دەچێ وشەی کورد بەمانی خەسڵەتە، چونکە زۆربەیان کەسانی نەترس و پاڵەوانە ناودارەکان لەو کاتەدا لەو هۆزە بوونە بۆ نموونە ڕۆستەم زابولی، بەهرام چوبین، گورگین میلاد، و فەرهادی کێوهەڵکەن هەموو کورد بوونە.

بەپێی ئەو لێکۆڵینەوانە و ئەو بەڵگانەی لە بەردەستن وشەی کورد خەسڵەتە کە بەم کەسانە دراوە و هەر بۆیە هەموو کەسەکان خەسڵەتی وەک نەترسی و بوێرییان هەیە و بەدڵنیاییەوە وشەی کورد و گورد یەکێکە و ئەو خەسڵەتە دواتر بەهەموو دانیشتوانی ناوچەی زاگرۆس و نوتحی دراوە.

سەرچاوەی سەرهەڵدانی کورد

هەر یەک لە نووسەران و لێکۆڵەران کە لێکۆڵینەوەیان لەبارەی کورد و چۆنیەتی سەرهەڵدانیان کردووە، بۆچوونێکی جیاوازیان هەیە، بەڵام ئەوەی وەک بەڵگەیەک لە بەردەستە و لێکۆڵەران کۆکن لەسەری، هەمان کەتیبەیە کە ناوی کارادکا لەسەری نووسراوە و دەتوانێ سەرچاوەیەک بێ بۆ بەدواداچوون لەبارەی سەرچاوەی سەرهەڵدانی کورد.

بۆ ئاگەداربوون لە سەرچاوەی سەرهەڵدانی کورد چاوێک دەخشێنین بەکتێبی بنچینەی ڕەگەزی کورد کە لەلایەن ئەحسان نووری نووسراوە.

ئەو نووسەرە دەڵێ لە ساڵی ٢٢٠٠ی پێش زاین کەمیل پاشا قەومێکی بەناوی کوردە ناو بردووە و لە کەتیبەکانی ئاشوریشدا باس لە قەومێک بەناوی کورد کراوە. گەزنفون لە ڕێگەی گەڕانەوەی لە ئێران لە نێزیکی چیای جودی نەتەوەی کوردەی بینیوە.

هەروەها ئاماژە بەوە کراوە لە کاتی هێرشی ئەسکەندەر بۆ سەر ئێران، نەتەوەی کاردۆ لە ڕیزی سوپای داریوش بووە.

لە وتاری یەکەمی دوکتۆر تەبیبی بەناوی سەرچاوەی ڕەگەزی کورد هاتووە لەبارەی سەرچاوەی ڕەگەزی کورد بەدرێژاییی مێژوو چەندان ئەفسانە دروست کراون وەکو ئەوەی دەڵێن کورد لە قەومە زۆر کۆنەکانی دنیان و یەکەم قەومی سەر دنیان، چونکە مرۆڤ پاش تۆفانەکەی نووح جارێکی تر زیادی کردووە و دەوترێ پیاو لە ڕەگەزی (کوتی)یە و پیتی گ دەبێتە پیتی (ج) و زۆرجار لە

ڕابردوودا (تب) بووەتە (جی) کەواتە گوتب هەمان (جودی)یە و جودیش ناوی هەمان چیایە کە کەشتییەکەی نووح لەسەری وەستا و ئێستە ئەو چیایە کەوتووەتە کوردستان و هەر بۆیە یەکەم قەوم کە پاش تۆفانەکەی نووح سەریان هەڵدا ناوی جودییان لێ نرا و گوتی خوێنرایەوە و کورد لەوان دروست بوون.

کتێبی مێژووی بنچینەی ڕەگەزی کورد لە زاری مێژووی مەشیر دەولە دەڵێ کاتێک بابل گیرا و گوتییەکان ئەوێیان گرت، سوپای ئێران چوونە ناو بابل و پاش ئەوە ناوی گوتییەکان نەما.

بەبۆچوونی ئۆژن پیتار سولاک فون لوشان، بەشێک لە ئارياييیەکان کە لە تورکستانی شەوڕەوی ئەمڕۆ کۆبووبوونەوە بەرەو باشووری ئێران بەڕێ کەوتن و لەوێ بوونە دوو بەش. یەکیان لە چیاکانی هیمالیا تێ پەڕین و بەرەو هیندستان وەڕێ کەوتن و نەتەوەی هیندییان پێک هێنا و بەشەکەی تریش لە ئێران نەتەوەی ئێرانیان پێک هێنا و دوور نییە هاتنیان بۆ ئێران لە ساڵی ٢٥٠٠ پێش زاین بووبێ. بەشێکیان لە دەشت بەناوی فارس مانەوە و بەشێکی تریان بەرەو چیاکانی زاگرۆس چوون و چەندان هۆزیان بەناوەکانی (لولو، گوتی، کوسی، مانای، کاردۆش، خالیدی، کاردۆ و ماد) یان لێ دروست بوو.

دوکتۆر تەبیبی لەبارەی ئەفسانەکانی تر کە ئاماژە بەسەرچاوەی سەرهەڵدانی کورد دەکەن، دەڵێ مەسعوودی نووسەر لە لاپەڕەی ٤٨١ی کتێبەکەیدا لەو باوەڕەدایە کە کورد هۆزێکن لە عەرەب

و هەندێک پێیان وایە کورد لە قەومی ڕەبیعە بینی نەزار بینی مەعد بینی عەدنانن کە لە ڕابردوودا جیا بوونەتەوە و لە چیا و دۆڵەکاندا ماونەتەوە لەگەڵ عەجەم و ئێرانییەکان کە لە نێزیکیان بوونە تێکەڵ بوونە و زمانی عەجەمەکانیان وەرگرتووە.

هەروەها بەبۆچوونی کەسانێکی تر قەومی کورد لە ئەعقاب موزیربینی نەزار و منداڵانی کوردبینی مەردبینی سەعسەعەبینی هوزانان و لە ڕابردووەوە بەهۆی ڕووداوەکان و بۆ دۆزینەوەی ئاو و لەوەڕگا بۆ ئاژەڵەکانیان بەرەو ناوچە شاخاوییەکان کۆچیان کردووە و هەر بۆیە بەهۆی نێزیکی بەقەومانی ترەوە زمانی عەرەبییان نەماوە.

ئەم قسانە کە زیاتر لەلایەن نووسەران و کەسانی عەرەبەوە وتراوە بۆ ئەوەیە ناسنامەی ڕاستەقینەی ئێرانیبوونی کورد بشێوێنن و بەو قسانە بڵێن کورد ناسنامەیەکی جیای هەیە و زیاتر بۆ نانەوەی ئاژاوە و لەیەک ترازان بووە، بەڵام سەرکەوتوو نەبوونە.

ئێستە دەچینە لای لێکۆڵەری گەورەی کورد مامۆستا ڕەشید یاسەمی. ناوبراو پێی وایە خاکی ئێران هی کوردە و کوردەکان لە کۆنترین قەومەکانی ئەو وڵاتەن کە ماونەتەوە کە لە ڕۆهەڵاتی ئێران بەرەو ڕۆئاوا کۆچیان کردووە و لە ناوچەی زاگرۆس و دەورووبەری جێگیر بوونە و لەگەڵ قەومەکانی ئەو ناوچانە نەتەوەیەکی گەورەیان پێک هێناوە.

دوکتۆر یاسەمی لەمبارەوە لێکۆڵینەوەیەکی زۆری ئەنجام داوە و بۆچوونی هەموو زانایانی سەردەمی خۆی بۆمان گواستووەتەوە کە هەموو وڵاتی ئێران موڵکی کوردە و ئەگەر سەردانی هەر شوێنێکی ئەو وڵاتە بکەین شوێنەواری کورد دەبینین.

کاتێک قسە لەبارەی کورد و سەرچاوەی سەرهەڵدانیان دەکرێ، مەبەست قەوم و کەسێکی جیا لە نەتەوەکانی ئێران نییە و لە ڕاستیدا کورد خۆی نەتەوەی ڕاستەقینەی ئەو وڵاتەیە، چونکە لە ڕابردوودا هەر کاتێک باسی ناوی کورد دەکرا بەمانا کەسانی نەترس و بوێر بووە و کورد و گورد خەسڵەتی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە بووە کە لە قەومە کۆنەکان وەک گوتی، لولبی، میتانی، کاسی و مادەکان ماونەتەوە.

لە هەندێک لە کتێبە کۆنەکانی تر وەک مروج ئەلزهەب مەسعوودی و ئەلمعارف ئیبنی قەتیبە لەبارەی سەرچاوەی یەکەمی سەرهەڵدانی کورد هاتووە کە کوردەکان بەجێ ماوەی خۆراکی زوحاکن و بەو جۆرەی فەردەوسی کە لەناو ئەو خەڵکانەدا بووە، کوردەکان لە بنچینەی ئەو ئێرانییانە دەزانێ کە لە دەست زوحاک هەڵاتوون و پەنایان بۆ ناوچە کوێستانییەکانی ڕۆئاوای ئێران بردووە.

دوکتۆر تەبیبی بۆ قسەکانی خۆی ئاماژە بەشیعرەکانی فەردەوسی و کتێبی کوردستان نووسراوەی شەمیم دەکات کە نووسیویەتی لەناو کوردەکان جەژنێک هەیە کە ئاماژە بەلەناوچوونی زوڵم و زۆری زوحاک بەدەستی فەرەیدوون دەکات و لەلایەن کوردەکانەوە ساز دەکرێ.

هەر وەک پێشتریش ئاماژەمان پێ دا ئیحسان نووری لە کتێبی مێژووی بنچینەی ڕەگەزی کورد دەڵێ کوردەکان لە گوتی یا کوسییەکان بوونە و ئاماژە بەسەردەمی زوحاک دەکات و دەڵێ لە سەردەمی زوحاکدا نەتەوەی ئێران کوسییەکان بوون و چون کوردەکان لە شاهنامەی فەردەوسی بە نەتەوەی جەمشید پێشان دراون و هەر بۆیە بەپێی لێکۆڵینەوەی مێژوونووسان کوسییەکان باو و باپیرانی کوردەکان بوونە.

ئیحسان نووری وەک مامۆستا ڕەشید یاسەمی و مینۆرسکی لە زاری مورییەوە دەڵێ ڕۆژی ٣١ی ئاب/ئۆگستس خەڵکی دەماوەند بەبۆنەی ساڵوەگەڕی ڕزگاری ئێرانییەکان لە زوڵم و زۆری زوحاک ئاهەنگیان ساز کرد و ناوی ئاهەنگەکە بەکوردی بوو کە لەو کات نەتەوەی ئێران لە دەستی جەمشید باو و باپیرانی کوردەکان بوو و دەماوەندییەکانیش کە باوانی خۆیان بەکورد دەزانن، ئەو ئاهەنگەیان لە باوانیان بۆ ماوەتەوە و بەئاهەنگێکی کوردی دەزانن.

بەپێی قسەی ئیحسان نووری لە کوردستانی تورکیا ئەو ئاهەنگە ساز دەکرێ و بەناوی ئاهەنگی تۆڵە ناو دەبرێ و لە کوردی بەمانای ئاهەنگی تۆڵەکردنەوەیە و ڕۆژێک کە تۆڵەیان لە دوژمنانی خۆیان کردووەتەوە، ئاهەنگیان گێڕاوە و ناوی ئاهەنگی تۆڵەیان لێ ناوە و ئەو ئاهەنگە لەلایەن ئەرمەنییەکانیشەوە کە لەگەڵ کوردەکاندا هاونیشتمان بوونە لەلایەن پیاوانی ئەرمەنی لە هەمان ڕۆژدا ساز دەکرێ و بەپێی ڕۆژمێری ئەرمەنییەکان ئەو ئاهەنگە ناوی دیانەت ئاراج و عەوان تەراندازە و ئەوەش ئاهەنگێکی ئێزەدییە کوردەکانە.

بەپێی کتێبی مێژووی کورد کە لەلایەن ئەمین زەکی نووسراوە، باو و باپیرانی کوردەکانی ئەمڕۆ و ڕەنگە زۆربەی ئێرانییەکان لە قەومەکانی گوتی، سوبارو، لولو، کوسی، میتانی، نایری، موشکی، خالیدی،ماننانی، ماد، کاردۆش و کاردۆیە وەک ئەوەی ئەمڕۆ لەناو کورددا قەوم و هۆزەکان بەناوەکانی لەک، لوڕ، کەلهوڕ، کرمانج، شکاک، هەورامان، گۆران، بارزان، زازا، موکری، زەنگەنە، زەند، گرۆس، فەیلی و جاف کە هەریەک لەوان ناوی قەوم و عەشیرەتێکن و ناوەکانیان لە کۆنەوە ماوە.

پەرتەوازەبوونی کوردەکان

مێژووی ئێران سەلماندی کوردەکان نەتەوەیەکن کە لە پاراستنی نیشتمانیان خۆیان بەخت کردووە و ئەمەش ئەوە پێشان دەدا کە نەتەوەی کورد هیچ کاتێک ئامادە نەبووە کە هێرشەکان بەبێ وەڵام بهێڵێتەوە و بەرگرییان لە وڵاتەکەیان کردووە. کوردەکان بەیەکگرتووییەک کە لە نێوانیاندا بووە لە مێژوودا خەسڵەتی نەتەوەپەرەستییان بووە و خۆیان لە بەرامبەر ئەوەدا بە بەرپرسیار دەزانی و هەوڵێکی زۆریان بۆ داوە.

کوردەکان هەر کاتێک مەترسییەک هەڕەشەی لە ولاتەکەیان بکردایە، ناکۆکییە ناوەخۆییەکانیان وەلا ناوە و بەهەموو توانای خۆیان بەرگرییان لە وڵاتەکەیان کردووە. لە هیچ

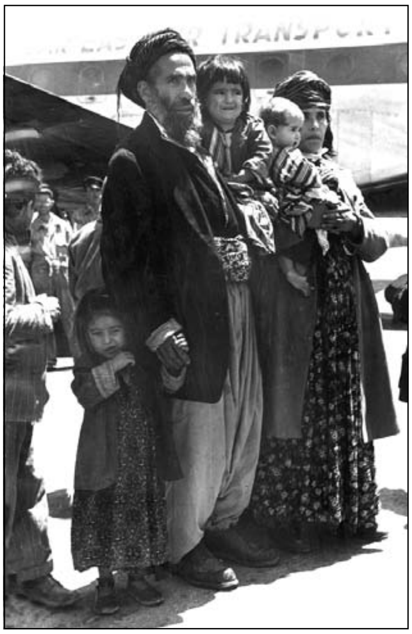

شوێنێکی مێژوودا بەرچاو نەکەوتووە کە کوردەکان بەدزییەوە هێرشیان کردبێتە سەر ناوچە یا وڵاتێک و هەموو کاتێک بۆ پاراستن، سەربەخۆیی و ئازادی خۆیان شەڕیان کردووە و هیچ کاتێک هێرشبەر نەبوون بگرە لە بەرامبەر ئەو هێرشانەی کە کراوەتە سەریان بەرگرییان کردووە و لەسەر ئەو بڕوایە بوونە کە هەموو قەوم و نەتەوەکانی تریش مافی ژیان و ئازادییان هەیە و هەرگیز ئازادی و مافی کەسانی تریان نەخستووەتە مەترسییەوە.

ئەمڕۆ کە سەیری هەر شوێنێکی ئێران دەکەی بوونی کوردەکان لەوێ هەست پێ دەکرێ و ئەو بوونە لە ناوچە سنوورییەکاندا زۆرتر دیارە.

کۆچ و ڕاگواستنی کوردەکان بەرەو ئەو سنوورانەی کە کەوتبوونە بەر لێشاوی هێرشی دوژمنان بووە هۆی ئەوەی فەرمانڕەوایانی هەر سەردەمێکی ئەو وڵاتە تا بەپاڵەپەستۆ لە یەکگرتوویی کوردەکان بۆ بەرگریکردن لە هاتنە ژوورەوەی دوژمنان بۆ ناوی خاکی ئێران کەڵک وەربگرن. هەر بۆیە کوردەکان بەکۆمەڵ بەڕێ کەوتن و ئەو ناوچانەی کە هێرش کرابووە سەریان لە دوژمنانیان وەردەگرتەوە و تەناهییان بۆ ئەو شوێنانە دەگەڕاندەوە و بوونی کوردەکان دەبووە هۆی ئەوەی دوژمنانی تر نەتوانن هێرش بکەنە سەر ئەو شوێنە.

پەرتەوازەبوونی کوردەکان لە ئێراندا مێژوویەکی نوێی وەک سەردەمی سەفەوییەکان نییە، بگرە ئەگەر قبووڵی بکەین کە کوردەکان پاشماوەی نەتەوە کۆنەکان وەک گوتی، لولوبی، میتانی،

تایروبی، کوسی و مادەکان بوونە کەواتە لە سەرانسەری ئەو وڵاتەدا بوونیان بووە و کۆچی کوردەکان بۆ باکوری ڕۆهەڵاتی ئێران بۆ بەرگریکردن لە ئۆزبەکەکان تەنیا لە سەردەمی شا عەباسدا نەبووە.

ژمارەیەک لە لێکۆڵەران لەو بڕوایەدان کوردەکان لە ناوچەی ڕۆهەڵاتی ئێران بەرەو زاگرۆس کۆچیان کردووە و لەگەڵ دانیشتوانی ئەو ناوچەیە یەکیان گرتووە.

کوردەکان خاوەنی ڕاستەقینەی ئێران بوونە و پاش شکستی فەرمانڕەوایەکانی ئێران و هاتنە سەرکاری حکوومەتی عوسمانی بەشێوەیەکی نەخواز ناوچە سەرەکییە کوردنشینەکان لە وڵاتی دایکی خۆیان دابڕان، چونکە کوردەکان کەوتبوونە نێوان دوو ئیمپراتۆری ئێران و عوسمانی و ئەو دابڕانەش نەیتوانی ئەوان لە ئێران جیا بکاتەوە.

لە کۆمارەکانی قەفقاز، ئاسیای ناوەڕاست، ئەرمەنستان، گورجستان، قەزاقستان، قەرقیزستان و تورکمنستان کورد هەیە. نێزیکەی ١ ملیۆن کورد لە ئەرمەنستان ژیان بەسەر دەبەن و بەشێکی زۆریان لە ئەیروان و گوندەکانی وەک ئالاگویز و بەشی کوردنشینی تالین. زۆربەی کوردەکانی گورجستان دانیشتووی تەفلیسن. هەروەها کوردەکانی ئازەربایجان لە شارەکانی باکو، کلباجار، لاچین، کوباتلی، زەنگی، لو و نەخجەوان ژیان بەسەر دەبەن. لە تورکمنستاندا کوردەکان لە شارەکانی عەشق ئاباد، باگیر، بابرام عەلی و ناوچەکانی گوگ تەپە، کاخکە، قەرەقلا و تەجن ژیان بەسەر دەبەن. هەروەها کوردەکانی قەزاخستانیش لە شارەکانی چیم کەند، جەمبول، دەرووبەری ئەلما ئاتا ژیان بەسەر دەبەن.

کوردەکان لە وڵاتی قەرقیزستان زیاتر لە شاری ئوچەن و ژمارەیەکی زۆری تریشیان بەهۆی ئاینی ئیزەدی کە لەلایەن عوسمانییەکانی دارکاری و ئەشکەنجە دەدران بەرەو ڕووسیا کۆچیان کرد و ئێستەش نیشتەجێی ئەو وڵاتەن.

زیاتر لە ١٧ پارێزگای تورکیا کوردنشینە و جگە لەمانەش لە باشووری ئەنقەرە لە ناوچەی هایمانا و شاری ئەستەمبوڵ و ئەزمیر ژمارەیەکی زۆر کورد لەوێ ژیان بەسەر دەبەن و ژمارەی کوردەکان لە تورکەکان لە تورکیا زیاترن و هەروەها یەک لەسەر سێی دانیشتوانی سووریا کوردن.

لە ساڵانی ڕابردوو بەهۆی شەڕەکانی کوردستانی عێراق و دەیان ساڵ پێشتریش ژمارەیەکی زۆر لە کوردەکانی ئێران، عێراق، تورکیا و شۆڕەوی پێشوو بەرەو ئیسرائیل کۆچیان کرد و ئەوانیش ئەو کوردانە بوون کە ئاینی یەهودییان قبووڵ کردبوو. لە عێراقیشدا پارێزگاکانی باکوری ئەو وڵاتە کوردنشینن و ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی شاری بەغدا کوردن.

نووسەری مێژووی سیستان نووسیویەتی کە بەهۆی زۆری ژمارەی کوردەکان لە سیستان، یەعقوب لەیس کەسێکی بەناوی عەبدولڕەحیم خەرجی بۆ ڕێکخستنی کاروباری ئەوان دەستنیشان کرد و ئەوان کوردانی فارس بوونە و یەعقوبیان لە شەڕی دژی هێرشی خەلیفەی عەباسی یارمەتی دا.

ئەبنی بەلخی لە نووسراوەکانی خۆیدا دەڵێ "شەوکەت و گەورەییی سوپای فارس بەکوردەکانەوە بوو". ئەستەخری کە زانایەکی گەورەی جۆگرافیا بوو لە ساڵی ١٠٨٠ز وتوویەتی "بنەماڵەکانی کورد لە فارس ئەوەند زۆرن لە حسێب نایەن".

لە مێژووی سیستاندا بەشێک هەیە بەناوی شۆڕشی ئەبو موسلیمی کورد لە خوراسان. لە خوراسان قەومێک حکوومەتیان بەدەستەوە بوو کە ناویان ئال کورد بوو.

مامۆستای خوالێخۆشبوو ڕەشید یاسەمی لەبارەی کوردەکانی خوراسان لە سەرەتاکانی هاتنی ئاینی ئیسلام بۆ ئێران نووسیویەتی: بەپێی قسەکانی ئەبنی خەلکان ئەبوموسلیمی خوراسانی کورد بووە کەواتە یەکێک لە گەورەترین سەرکردەکانی ئێران کە مێژوو تۆماری کردووە، کورد بووە.بەپێی وتەی ئەبنی خەلکان کە ڕەشید یاسەمی هێناویەتییەوە، کوردەکان پێش هاتنی ئاینی ئیسلام و یا هاوکات لەگەڵ هاتنی ئیسلام بۆ ئێران لە ناوچەی مەروی (خوراسان) جێگیر بوونە.

یەکێک لە نووسەرەکان بەناو تەوەحودی لە کتێبی کۆچی مێژوویی کورد بەرەو خوراسان دەڵێ: مەلەک ساڵح محەمەد خان لە کتێبی بەلووچستان لەبارەی کوردەکانی بەلووچستان پاکستانەوە نووسیویەتی ئەوان لە عەشیرەتی بەلووچ بەرئاهوین و لە شارەکانی کوەیتە و پیشین ٥٦٤ بنەماڵە، لە شاری سەبی ٣٣٨ بنەماڵە، لە شاری چاغی ٢٣٧ بنەماڵە، لە شاری ئورالایی ١١٢ بنەماڵە، لە شاری قەلات ٤٤٦٥ بنەماڵە، لە خاران ١٠٩ بنەماڵە و لە مەکران ٢٧٨ بنەماڵە ژیانیان بەسەر دەبرد و لە کۆدا نێزیکی ٧ هەزار بنەماڵە بوون. میرگول نەسیرخان لە کتێبی مێژووی بەلووچستان نووسیویەتی میر عەبدولعەزیز خان کورد و میر ئەلواهد خان سەرۆکانی عەشیرەتی

کورد لە بەلووچستان بوون و کوردەکانی دانیشتووی بەلووچستان و پاکستان بەزمانی بەلووچی قسە دەکەن.

جگە لە هۆزە کوردەکان کە لە کاتی شەڕی عەرەبەکان لە خوراسان ئامادە بوون، لە سەردەمی سەفەوییە کوردەکان بۆ بەرگریی لە وڵاتی خۆیان لە ڕۆئاوا بەرەو ڕۆهەڵاتی وڵات کۆچیان کردووە و لە بەرامبەر هێرشی ئۆزبەکەکان بەرگرییان لە وڵات کردووە.

لە سەردەمی شا ئیسماعیلی سەفەوی کوردەکان و بەتایبەت قەرامانلووەکان بەشێوەیەکی جیا لە یەک بۆ بەرگریکردن بۆ خوراسان گوازرانەوە و دواتریش جێگرەوەکانی شا ئیسماعیل درێژەیان بەو سیاسەتەی ناوبراو دا. کوردەکان لە ساڵی ۱۰۰۷ی کۆچیی قەمەریدا و لە سەردەمی فەرمانڕەواییی شا عەباس لە خوراسان جێگیر کران.

حکوومەتی سەفەوی کە بەردەوام لەگەڵ حکوومەتی عوسمانی خەریکی شەڕکردن بوو و لەلایەکی تر ئەو حکوومەتە لە ئاین و هاندانی سەرکردەکان لەناو کوردەکاندا دەسەڵاتێکی زۆری هەبوو. هەروەها چەند هۆزێکی گەورەی تورکمان لە ڕۆهەڵاتی وڵات بارودۆخەکەیان شێواندبوو و ئەمەش بووە هۆی ئەوەی سەفەوییە چارەسەرێکی گونجاو دەستنیشان بکا.

شا عەباس کە کەسێکی زیرەک و زانا بوو لەسەر وتەی ئەبنی عەمید کە وتبووی دەبێ کوردەکان بکرێنە قەڵغانی بەرگری، بیری لە گواستنەوەی کوردەکان بۆ خوراسان کردەوە تا بەتیرێک دوو نیشان بپێکێ، بەڵام ئەگەر سەرکردەکانی کورد بەو بڕیارە ناڕازی بوونایە، شا جگە

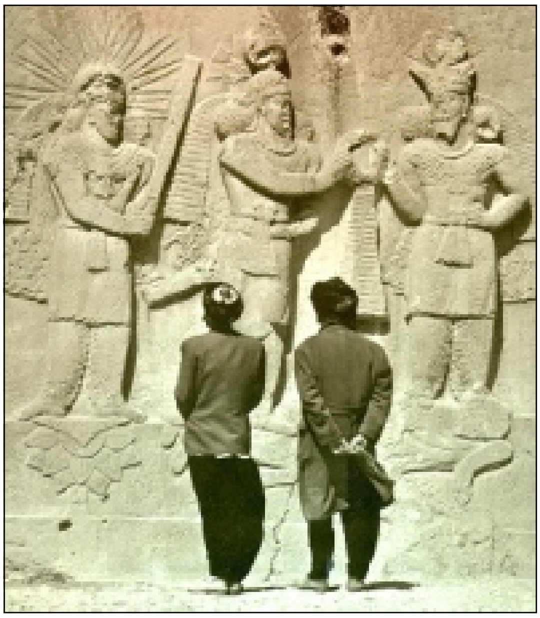

له بێدەنگی هەڵبژاردەیەکی تری نەدەبوو.

شا عەباس فێڵێکی دوزییەوە و له کۆڕێکدا که ژمارەیەک له سەرانی کرمانج تێیدا ئامادە بوون، دۆخی کەشوهەوا و لەوەڕگای ئەو ناوچەیەی بۆ ئەوان گێڕایەوە کە شوێنێکی باشە بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵەکانیان و هانی دان بەرەو ئەوێ کۆچ بکەن. کوردەکانی ناوچەی ئازەربایجان ناوچەکەی خۆیان بەتەسک و بچووک دەزانی و هەر بۆیە پێشوازییان له پێشنیازەکەی شا کرد و هەر بۆیە نێزیکی ٥٠ هەزار بنەماڵەی کورد له کۆچێکی گەورە و مێژووییدا له ئازەربایجان بەرەو ڕەی چوون. ئەو کۆچە کە له نێزیک ساڵی ١٠٠٥ی قەمەریدا ئەنجام درا، بووە هۆی ئەوەی کوردەکان بۆ ماوەی ٢ ساڵ له نێزیک تاران و وەرامین بمێننەوە و لەو کاتەدا ئۆزبەکەکان هێرشیان کردە دەوروبەری شاهڕوود و دامەغان و سمنان ئەو شارانەیان وێران کرد و بەرەو کاشان و ئەراک هێرشیان برد.

کوردەکانی کرمانج له ساڵی ١٠٠٧ی قەمەری بەرەو خوراسان چوون و لەوێ مانەوە بۆ ئەوەی ڕێگە لە هێرشی ئۆزبەک و تورکمەنەکان بگرن.

کوردێکی زۆر لە پارێزگای سیستان و بەلووچستان نیشتەجێن و دۆخی ئەوانیش وەک کوردەکانی خوراسان وابوو و لەلایەن حکوومەتی سەفەوی بەرەو ئەو پارێزگایە گوازرانەوە.

ئەزموونی مێژوویی

حکوومەتی شا عەباسی سەفەوی ڕقیان له کەسێک دەبووەوە که ناوی حوسێن کورد بوو، بەڵام چون ناوبراو کەسێکی پاڵەوان بوو و بۆ ماوەی چەند ساڵ هاوکاری کۆشکی سەفەوی کردبوو، شا

عەباس ئەوی نەکوشت و فەرمانی دا بەو هۆکارانەی کە لە خوارەوە هاتوون لەگەڵ بنەماڵە و ناسراوەکانی بەرەو ئیسفەهان کۆچ بکەن:

١- تا لە پایەتەخت دووربن و کۆشکی شای سەفەوی تووشی گرفت نەکەنەوە.

٢- پارێزگاری لە سنوورەکانی ڕۆهەڵاتی وڵات و شەڕکردن لەگەڵ هۆزەکانی بەدوی کە جارجار لە سنوورەکانی ڕۆهەڵاتەوە هێرشیان دەکردە سەر ئێران و ماڵی خەڵکیان بەتاڵان دەبرد.

٣- بۆ ئەوەی حوسێن کورد لەگەڵ دانیشتوانی بەلووچستان تووشی شەڕ بکا.

کوردەکانی ئەو ناوچەیە بەسێ کۆمەڵ دابەش دەبن و زیاتر لە ٥٠ ڕەگەزن کە لە ناوچەکانی سیستان و بەلووچستان ژیان بەسەر دەبەن.

هۆزی پازوکی: یەکێک لە هۆزە دیارەکانی کوردن کە شوێنی سەرەکی ئەوان لە نێوان سنووری ئێران و تورکیادا بووە و لە کاتی فەرمانڕەوایی سەفەوی لە وڵاتدا بڵاو بوونەتەوە.

هۆزی هەدوانە: یەکێک لە هۆزە گەورەکانی لەکن کە لەگەڵ کەریم خانی زەند بەرەو شیراز چوون و پاش ڕووخانی فەرمانڕەوایی زەندیە و بەفەرمانی ئاغا محەمەد خانی قاجار بەرەو تاران، دەماوند، وەرامین کۆچیان کرد و بەشێکیان لە ساوە جێگیر بوون.

هۆزی ئەردەڵان: تایفەیەکن لە کوردەکانی کوردستان کە لە کاتی نادر شای ئەفشار لە کوردستان بۆ خوراسان گوازرانەوە و لە گوندەکانی نیگنجە و سیرزاد کەلات جێگیر بوون.

هۆزی زەنگەنە: ژمارەیەک لە هۆزی گەورەی زەنگەنەن و بەفەرمانی نادر شا لە ساڵی ١١٤٧ کۆچیی قەمەریدا پاش تێشکدانی ئەحمەد پاشای عوسمانی بۆ خوراسان گوازرانەوە و لە ناوچەکانی دەرگەز، نەوخەندان و حەسار و چەند ناوچەیەکی تر جێگیر بوون.

هۆزی عەمارلو: یەکێک لە هۆزە گرینگەکانی خوراسانە کە بەفەرمانی شا عەباسی کەبیر لە ساڵی ١٠١١ کۆچیی قەمەریدا لە وەرامین بەرەو خوراسان گوازرانەوە و لە ٧٢ گوندی ناوچەکەدا گیرسانەوە و بەشێکیشیان بەفەرمانی نادر شای ئەفشار بۆ بەرگریکردن لە هێرشی ڕووسەکان بۆ گیلان گوازرانەوە. دانیشتوانی ١٥٠ گوند لە پارێزگای گیلان عەمارلوەکانن.

هۆزی عەملە: کەسانی سەر بەم هۆزە لە شوش و دەوروبەری دەژین و سەرانی ئەو هۆزە لە بنەماڵەکانی ناوچەی پشت کوهن کە لە ساڵی ١١٦٣دا بۆ خوراسان کۆچیان کردووە و سەرگەورەی ئەو هۆزە باقر خان کوڕی حەین خان برای حوسێن عەلی خانی ئەبوقەدارە بووە.

هۆزی کەلهوڕ: زۆر لە ئەندامانی ئەو هۆزە لە کاتی حکومەتەکانی ڕابردووی ئێران بەرەو پارێزگاکانی مازەندەران، گیلان، قەزوین و ئەردەبیل گوازراونەتەوە.

سەرچاوە:

http://www.cloob.com/club/article/show/clubname/sanandaj/articleid/3648

شیعر و مانەوەی زمانی کوردی

تاهیر تەیب ئەحمەد (مامکاک)

ئەگەر ئەکادیمیگەلێک هەن لە پێناسەکردنی شیعردا دەڵێن: «هۆزان شێوەیەکی هونەریی ئەدەبییە و بەشێوە زمانێکی تایبەتی پاراو دەنووسرێتەوە و جۆرێک جوانی و سۆزی تایبەتی تێدا هەیە و واتاکەی ڕوون و ئاشکرایە و شان بەشانی هونەرەکانی تر لەناو کۆمەڵدا دەژی و جۆری جیاوازی وەکو درامای هۆزان و لاوک و پەخشانەشیعری، هەیە»[١]، من ئەوەشی بۆ زێدە دەکەم کە (شیعر بنەمایەکی مانەوەی زمانی کوردی بووە.) کوردی ئەو زمانەیە کە نزیکەی سی ملیۆن کورد لە ڕۆهەڵاتی ناڤیندا قسەی پێ دەکەن و لەبەر هۆی سیاسی و نەژادییەوە کەوتوونەتە بەردەستی گەلێک توخمی نەیارانی ترەوە، ئەوەتا خاکەکەیان لەلایەنی تورکیا و ئێران و عێراق و سووریا و ئازەربایجان و جیۆرجیادا، دەستی بەسەردا گیراوە. گەلێ هەوڵی چڕوپڕ دراوە بۆ ئەوەی ئەم زمانە لەناو ببەن و زەقترین نموونەی هاوچەرخیشی ڕژێمی کەمالیستی تورکیاییە. وەلێ زمانی کوردی بە ڕووی هەموو ئەو هەوڵانەی لەناوبردنی چەقیوە و ئەم ئەنگریانەشی[٢] لە ئەنجامی چەند فاکتەرێکەوەیە؛ بەڵام من لێرە تەنیا باسی کاریگەری شیعر و هۆزانڤان و هونەرمەندانی دەنگبێژ دەکەم، دا بزانین چ کاریگەرییەکیان بووە بۆ ئەوەی ئەم میراتە زمانە فرە بەهادارەی کوردان هەر زیندوو بهێڵنەوە وای لێ بکەن بەرانبەری زەمان و هەوڵی نەهێشتنی لەلایەنی نەیارانیەوە، هەموو کات لەسەر کەژەکان و لەناو دۆڵەکانی کوردستاندا دەنگ بداتەوە. فاکتەرەکانی تریش بۆ پسپۆڕانی مەیدانەکانی تر دەهێڵمەوە.

لە سەردەمە زووەکانی مێژوو، کە تازە نووسین بەدەردەکەوت و لە سەروەختی حوکمی میدییەکان بترازێ، ئەم زمانە هەردەم لەژێر گەمارۆی ئەو نەتەوانەدا بووە کە وڵاتەکەیان یان داگیر کردووە یانیش پێیدا گوزەرینە. ئەوان هاتن، داگیریان کرد و چەوساندیانەوە، بەڵێ نەمان.. کورد بەزمانەوە هەر ما.

له دوای فارسەکان، عەرەب یەکەم نەتەوەنە کە لەژێر ئالای ئیسلام هاتن و کوردستانیان داگیر کرد و هاتنی ئەو عەرەبە موسڵمانانە، گەمارۆیەکی ناتەوزمی لەسەر زمانی کوردی دانا. کورد ئیسلام بوون، بەئیسلامبوونیان، هەموو کۆششەکانیان خستە بەر خزمەتکردنی زمانی عەرەبی؛ چونکە دەبوو بەعەرەبی نوێژ بکەن، قورئانی پیرۆز بخوێنن و پاشان بیخوێننەوە، بۆ ئەوەی ئەرکی واتای فەرموودەکانی پێغەمبەر تێ بگا، تا بزانێ ئیسلام چییە و بۆچی هاتووە و چۆن ئەو ئاوا پێی قایل بوونە، پێویست بوو عەرەبی بخوێنن. لەناو کوردان، فێربوونی زمانی عەرەبی بووە دیاردە و لە بەرانبەریشدا زمانی کوردی پشتگوێ خرا و کەسێک نەبوو فێری ببێ و بیخوێنێ و پێی بنووسێتەوە. هەر ئەوە بوو نووسەری گەورە لەناو کوردان پەیدا بوون کە بەعەرەبییان دەنووسی. هەندێ هەن یێژن کەزومەخشەری[٣] کوردی لوڕ بووە. جێدەستی ئیبن خەلەکان و ئیبن مستەوفی لە سەدەکانی زووی ئیسلامەتیدا دیارە. لەو چەرخانەی ئێستاشدا «عباس محمود العقاد و سهیر القلماوی و قاسم أمین و أحمد شوقي» کورد بوون و بەعەرەبی نووسیویانە.

فارسەکانیش لە عەرەبان، کەمتریان بەکورد نەکردووە. (شای ئێران چەندان کردەوەی دراکۆنی پەیڕەو کرد و سەرکردە نەتەوەییەکانی لەدار دان و هەرێمەکەی ڕاستەوخۆ لە مەرکەزەوەڕا حوکم کرد.)[٤] لە تورکیاش (لەوەتی سالانی زووی جمهورییەت، گەورەترین ئاواتی تورکیا ئەوە بووە کە کورد بتوێنێتەوە و ناسنامەی نەریتی کوردەوارییش، بەگشتی، بسڕێتەوە. ئەمەش؛ ڕاگوێزانی دانیشتوان و یاسای ئەژدیهایی بۆ قەدەخەکردنی زمانی کوردی و هەڵمەتی نکوڵیکردن لە بوونی کورد بەبیانووی ئەوەی کە ئەوان هەر تورکی چەتوونن و چیی تر نین، دەگرێتەوە.)[٥] کەچی زمانی کوردی لە بری ئەوەی لەناو بچێ، کز بوو، وەلێ بەرخودانێکی بێ ئەندازەی کرد و ماوە. ئاخۆ هۆزان چ کاریگەری لەناو کوردەواریدا هەبووە تا وا لەو نەتەوەیە بکا زمانەکەی وەک ناسنامەی بوونی خۆی بپارێزێ؟

ئەو سەرکوتکارییەی لە دژی کورد پەیڕەو کراوە، کاردانەوەی بەهەمان هێز و توانای لێ پەیدا بووە و وای لە کورد کردووە پتر بەنەریتەکانی خۆیەوە پابەند بێ؛ چونکە هەر لە هەوەڵەوە کورد هەرگیز ئامادە نەبووە دەستبەرداری تایبەتمەندییەکانی خۆی بێت، لەم بارەوە هۆزانڤانی مەزنی کورد بابەتاهیری هەمەدانی (٥٣٩ – ١٠١٠)[٦] فەرموویەتی:

بەخەنجەر گەر دەر ئارەند دیدەکانم به ئاگر گەر بسۆزەند ئیستخانم
ئەگەر بەر ناخونانم نەی بگۆبەند نەگیرم دڵ ز یاری میهرەبانم

ئەوەتا کوردێک ئامادەیە بەخەنجەر چاوی دەربکەن و بەئاور ئێسقانی بسۆزن و کەلکەلی کەن، بەڵام ئامادە نییە دەست لە یارە میهرەبانەکەی هەڵبگرێ؛ جا گەر وابێ چۆن زمانە خۆشەویستەکەی پشتگوێ دەخا، ئەگەر وا بکا، ئەرێ چۆن هەست و نەستی خۆی دەردەبڕێ باسی ئەو خۆشەویستییە خواوەندانەیە دەکا کە ئەگەر زمانەکەی نەبێ مەحاڵە بەم ڕەوانییە و بەم

ڕەهاییە بیخوێنێ.

ئەوانەی بەدوای مێژووی کورددا دەچن، ئەوە دەزانن کە کورد بەدرێژایی مێژووی دووچاری فرە سەرکوتکردن و زۆرداری و تەنگژە کراوە بۆ ئەوەی واز لە زمانەکەی بێنێ؛ چونکە ئەو دەسەڵاتدارانە چاک لەوە تێ گەیشتوون کەزمان ناسنامەی نەتەوەیی گەلانە و زمانی کوردییش پارێزەری کولتوور و بوونی کوردە و کوردیش هەرگاف ئەوپەڕ دڵسۆزی زمانە شیرینەکەی بووە. بۆیە دوژمنانی بەر لە دۆستەکانی، گەواهیی وەفادارییان لە کورد داوە و باسی ڕاستی و خۆبەختکاری و سەربەرزییان کردووە و لەم لایەنەوە، دوژمنی هەرە سەرسەختی کورد و پیلانگێڕ و پلانسازی لەناوبردنی، کە سەدام حوسێن بوو، لەبارەی ئەم کوردە دەڵێ: «کە کورد باوەڕی بەشتێک هێنا، ئیتر هیچ گۆشەیەکی تاریکی لە پێشدا ناهێڵێ.»(٧)

جا لەو کاتەی کە با هوڕەی جیاوازیی ڕەگەزی هەڵی کرد و ناوچەی ئێمەی لەکەدار کرد و بانگەوازی نووسین بەزمانی فارسی و عەرەبی و تورکی کرا و کەسێک نەبوو باسی زوبانی کوردی بکا، لەو سەردەمی تاریکییەدا بوو شاعیرانمان قۆڵی جوامێرییان لێ هەڵماڵی و ڕۆڵی گەورەیان لەم لایەنەدا گێڕا و بەرگرییان لە زمانی دایکیان کرد و کۆمەڵی کوردەوارییان هان دا، تا زمانەکەیان بپارێزن. حەزرەتی نالی (١٧٩٧-١٨٥٥)(٨) ڕووی خۆی لەو کەسانە کرد ئیدیعای ئەوەیان بوو کە کوردی زمانێکی پلە دووە و ناشێ ئەدەبێکی باڵای لێ پەیدا ببێ و فەرمووی:

کەس بەئەلفازم نەڵێ خۆ کوردییە، خۆکردییە
هەر کەسێ نادان نەبێ خۆی تابعی مەعنا دەکا

بەم چەشنە، پیری شاعیرانی کورد کلیلی سەلامەتیی خستە سەر زمانەکە و ڕێگەی لەوانە گرت کە ڕەخنەیان لە نووسین بەکوردی دەگرت. ئەم بەیتە هۆزانە لەناو کورداندا لە بڵێسەی سەر شاخ دیارترە و پاشی ئەو کەسێک نەبوو دەنگی هەڵبڕێ و لە دژی نووسین بەکوردی ئاخافتن بدا، نەکا ناتۆرەی (نادان)ی بەدوادا بکەوێ.

لێرە ئەرکی شاعیران بەکۆتا نەهات، بگرە بەگوڕ و سۆزێکی پترەوە هاتنە مەیدانی بەرگریکردن لەزمانەکەیان و دەشێ بڵێین هەندێ لەو شاعیرانە سنووری ئاساییان بەزاندووە و هێرشی دژواریان کردووەتە سەر ئەوانەی لە دژی زوبانەکەیان بوونە؛ بۆ نموونە سەیری ئەم دووانەیەی شاعیری کوردەواری حاجی قادری کۆیی (١٨٢١-١٨٩٢)(٩) بکە و بزانە چۆن سنوورە کۆمەڵایەتییەکانی بەزاندووە و پەلاماری نەیارانی کوردیی داوە و فەرموویەتی:

ئەگەر کوردێ قسەی بابی نەزانی
موحەققەق دایکی حیزە با بیزانی

چونکە کوردەواری فرە نامووس و شەرەفی خۆیان دەپارێزن، بۆیە حاجی ڕێگریی لەو کەسانە کردووە کە ویستوویانە منداڵەکانیان بەکوردی قسە نەکەن و پێیان دەڵێ ئەو منداڵە کوردانە دایکییان خراپە و بابیشیان یان دەبێ (بزانێ) کە ژنەکەی حیزە یانیش (زانی)یە، کە ئەمەشیان وشەیەکی عەرەبییە واتا (زناکار)ە. لێرەش دیارە کە ئەم ڕستەیە چەند توندە و پڕ کاریگەرە و تەنانەت کوردێک شک نابینم کە بەم سیفەتە قایل بێ. کورد بەڕەوشت بەرزی ناوی داوە و ئەم شیعرە بووە دیوارێکی پۆلایین و کوردێک نەبوو زات بکا ئەم ڕێسایە هەڵوەشێنێ. ئەم دوو بەیتەی نالی و حاجی بوونە وێردی سەر زاری گەورە و بچووکی وڵاتی کوردەواری و وەک پەند دووپاتی دەکەنەوە و هەردوو بەیتە شیعرەکانیش بوونە شوورە و کەم هەبوون بیانەوێ بیبەزێنن، نەکا ناتۆرەی خراپیان بۆ دروست ببێ. جگە لەمەش، ئەو دوو بەیتانە بوونە هاندەرێک بۆ شاعیران و نووسەرانی تر بۆ ئەوەی بەهانای زمانەکەیانەوە بێن نەهێڵن لە بیر بکرێ یان بمرێ.

ئەمە سەرەتای کاردانەوەی شاعیرانی کورد بوو بۆ ئەوەی بەرەنگاری هەڵمەتی نەیارانی ببنەوە و بەم چەشنە ئەم زبانە شەکرە توانی لە کۆسپی مەرگی سەرەڕێی دەرباز ببێ و وەک ئەو زمانە کۆنانەی سۆمەری و بابلی و ئارامیی لێ نەیەت کە لەژێر چەپەڵۆکی زەمان و لە ئەنجامی کاریگەریی جیۆپۆلێتیکییەوە چوون و بڕانەوە.

ئەگەر بتەوێ بژی، دەبێ بەرهەمت هەبێ و پێویستیشە گەشە بکەی. گەر وا نەبووی، واتە مردووی. ئەمە بنەمای مانەوەی کۆمەڵی کوردی بووە و کوردەواری لەنێو خۆیدا هەموو کات بەرهەمی زەمەندی هەبووە و هەردەمیش گەشەی کردووە و لەم گەشەکردنەشیدا پشکدارگەلێک جێ دەستیان دیارە؛ وەلێ لە هەمووان دیارتر دوو لایەن بوون:

١- حوجرەی فەقێیان: ئەو ژوورانە بوون کە لە گوندەکانی کوردستاندا هەبوون لەوێ فەقێ (قوتابییانی دین) دەیانخوێند. حوجرەی فەقێیان بەمزگەوتەکانەوە بوو و مامۆستای ئەو فەقێیانە مەلای گوندەکان بوون. زۆربەی گوندەکانی کوردستان ئەو جۆرە حوجرانەیان لێ هەبوو، مەلای باش مەدرەسەی گەورەی هەبوو؛ فەقێیان لە سەرتاسەری کوردستاندا دەهاتن لەو حوجرانەیان دەخوێند، خوێندن لەو حوجرانە بەزۆری بەعەرەبی بووە و فارسییش تێیاندا پشتگوێ نەخراوە. چونکە تاکە مزگەوت و حوجرە شوێنی خوێندن و گوتاردان و ڕێنوێنیی بووە، بۆیە کەلکەلەی ژیان پێشوەچوون و گەشەکردنی هەر گوندێک لەوێوە قەتارەی بەستووە. ئەگەر پێداچوونەوەیەکی خێرا بەناوی نووسەران و شاعیرانی پێش سەدەی بیستەمی کوردستان بکەین، سوور دەزانین کە زۆرینەی ئەو کەسایەتیانە مەلا بوونە و چینی ڕۆشنبیری ناو کۆمەڵی کوردەواری بوونە و ڕاژەیەکی بێ ئەندازەی ئەدەب و لە ڕێگەی ئەدەبیشەوە، خزمەتی زمانی کوردییان کردووە. ئەمانە چیرۆکیان گوتووە، لاوکیان ڕێک خستووە و لە نێوانی ئەو کەڵەمرۆیە نەبووە هزری کوردایەتی زەمزەمەی کردووە و گەشەی

کردووه بەدڵسۆزی لەوانەوە بۆ نەوەی پاش خۆیان هاتووە و گەیشتووەتە دەستی ئەم پشتەی ئەمڕۆ.

٢- دیوەخانەکان: دیوەخان لە دوو چاووگ پێک هاتووە؛ (دیو) واتا ژوور یان هۆدە و (خان)یش بەواتەی ماقوول دێ، کەواتە، دیوەخان دەبێتە ژووری دەمڕاستانی کۆمەڵ. چونکە خاکی کوردستان بەپیت و بێر بووە و کشتوکاڵ و ئاژەڵداریی فرەباو بووە، بۆیە کورد ژیانی لە گەلێ لایەنەوە لەباری دراوسێیەکانی باشتر بووە. ئەم ئابوورییە خاسە، دەوڵەمەندی لێ دروست بووە و دەوڵەمەند هێزی پەیدا کردووە تا سەروسامانی بپارێزێ و بەو هێز و داراییەی بووەتە برا گەورە و لەقەبی (ئاغا، بەگ ، پاشا ، میر ، کوێخا ... هتد) بۆ هاتووە، چونکە بەبڕوای من ئەم ناتۆرانە هیچێکیان کوردی ڕەسەن نییە و هەمووی داگیرکەران بۆ ئەوانەیان داناوە کە پتر لایەنگریان بوونە. وەلێ خۆ ئەمانە پێویستییان بەبەزم و ڕابواردن و کەیف و سەفا هەبووە؛ بۆیە چاوەش و شاعیر و کۆسەبەبە و حاجی فاتمەی سەر کندڕیان لە خۆیان کۆ کردووەتەوە، ئامێری ئەمانەش تەنیا شیعر و ئاواز و سەما و هونەر بووە. هەر براگەورەیەک لە گوندی خۆی چاوەشی هەبووە، هەقایەتخوانی هەبووە، ئەوانەی (مەلایەتییان) هەبووە شاعیری تایبەتی خۆیانیان هەبووە و فرە بۆیان بەخشندە بوونە. ئەو ئاغەیەی مەلای باش و شاعیری باشی هەبووایە، پلە و پایەی باشی لەناو دەڤەرەکەدا دەبوو. ئەمانە لە کوردستانی عێراق تا کۆتایی پەنجاکانی سەدەی بیستەم هەر مابوون و لە دوای شۆڕشی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨، خۆریان لێ ئاوا بوو و پاشانیش شۆڕشی مەزنی ئەیلوول بارەکەی هێشتا پتر بەلای کۆمەڵی هەژار و شان بەقوڕان برد و ئیتر ئەو دیوەخانانە بەجارێک لە کوردستاندا نەمان.

شاعیران و هونەرمەندان و ئەدیبان پلە و پایەی تایبەتییان لەناو کوردەواریدا هەبووەو ڕۆڵی گرینگیشیان گێڕاوە و بەئەمانەتەوە زمانی کوردییان لە باپیرانەوە بۆ ئێمە بێنن. تا شاعیر هۆزانی باڵاتری دەخوێند، هێندە پلەی لەناو کۆمەڵدا باڵاتر دەبوو. جا شاعیرەکان هەموو کات خۆیان (شەڕەشیعر)یان دەکرد بۆ ئەوەی بزانن کێ لە هەمووان باڵاترە. ئەم شەڕەشیعرانەش کاتی بۆ تەرخان دەکرا و لە دیوەخان یان لە حوجرەی فەقێیان دەکران، لادێیییەکان لێیان کۆ دەبوونەوە و لێیان فێر دەبوون. ئەم کۆڕ و کۆبەندگەلانە دەروازەی هزرێکی تازەی بۆ هەمووان واڵا دەکرد. کوردی لە کن شیرین دەکردن.

گوتراوە کورد بەزگماکی هۆزانڤانن و شەیدای وێژە و هونەرن. هەر ئەمەشە وای کردووە کورد بایەخی تایبەتی بەدیوانەکانی شیعر، هەقایەتەکانی شەوانەی داپیران بدا. زۆر لە گەنجانی کورد دیوانەشیعر لەبەر دەکەن. چیرۆکەکان دەڵێنەوە و لاوک و حەیران و بەستە و باڵۆرە دەبێژن. نەوە بۆ نەوەی پاشی خۆی هێناوە و هەر نەوەیەک میراتی تایبەتی خۆی خستووەتە سەر و وشەو واتەو دەستەواژەی نوێی بۆ ڕەها کردووە. لەگەڵ ئەمەشدا، شیعر هەر بیلبیلەی ڕووناهیی نێو کۆبەندی کوردەواری ماوەتەوەو لەبەر کراوە و بۆ یار و خزم و خۆشەویستان خوێندراوەتەوە. زۆرینەی کورد

تا ئەم زەمانەی جیهانگەریی بێ سۆز و هەستەش هەر تام لە شیعر دەکا و چێژ لە کلاسیکەکەی وەردەگرێ و شانازیی پێوە دەکا. ئەم شانازییەش هەر هەبووە؛ دەسەیری شاعیری کورد حەریق (١٨٥١-١٩٠٧)[١٠] بکە و بزانە چەند متمانە بەشیعرەکەی خۆی دەکا:

بێرە مەیدانی فەساحەت، ئەسپی خۆت لینگدە (حەریق)
تا بزانم کێ بەشیعرت سوحبەت و بازی دەکا!

شاعیر کە هێندە ڕەوهان بێ و ئاوا مل لەبەر ملی هەموو دنیا بنێ، دەبێ چ پشتیوانییەکی زمانەکەی بکا! بێگومان ئەم زمانەی ئەم شیعرەی پێ دەگوترێ، دەبێ شێوازی خۆی هەبێ، ڕێبازی پوختی هەبێ، چەمکی زیندەگیی لە ئاسۆیدا بدرەوشێتەوە؛ هەر بۆ ئەمەش بوو شیعر ڕاستەوخۆ کاری لە ژیانی تاک و کۆی کوردی کرد.

درەخت کە ڕەگی داکوتا، لە ڕیشەوە دەرهێنانی ئەستەمە. لەبەر ئەمەیە ڕەنگە شیعر کاریگەرترین چەکی بەرگری و مانەوەی زمانی کوردی بێ. بۆیەش هۆزانڤانانی کورد بایەخی خاسیان بەویست و خواست و خەمی نەتەوەکەیان داوە خەونەکانیان بۆ کردوونە بەگۆرانی و ناخی هەستی خۆیانیان بۆ دەربڕیون و نیگاری کەسایەتی و کارەکتەری تاکی کوردیان کێشاوە، فەرموو لە بەردەستی سرووشکاری حەزرەتی ئەحمەدی خانی (١٦٥٠-١٧٠٦)[١١] بوەستە و گوێی لێ ڕابگرە چۆن جوامێری و هاناداری و دەستبلاوی و جوامێریی بوێری کورد دەژمێرێ و گومانی یەک تۆسقاڵیشی نییە کە هەمووی یێ کوردانن و لەگەڵ شیری دایک پێیان دراوە و دەشپرسێ کەی ڕەوایە ئەم چەشنە کەڵەمێرانە بێبەش بمێنن و فەرمانیان بەسەردا بکرێ و خۆیان فەرمانڕەوا نەبن، دەفەرمێ:

جوامێری و هیممەت و سەخاوەت
مێرێنی و غیرەت و جەلادەت
ئەو حەتمە ژ بۆ قەبیلی ئەکراد
وان دانە بە شیر و هیممەتی داد
ئایا بە چ وەجە مانە مەحرووم،
بالجملە، بۆچی بوونە مەحکوم؟

خانی ناو دڵی نەتەوەکەی دەخوێنێتەوە و بەدڵی هەر هەموویانە کە هەموو ئەوانە ڕیسوا دەکا کە لە دژی مافی گەلەکەی دەوەستن ماندەلیان دەکا.

ئەو هەموو کۆڵەوەرییەی تووشی کوردان هاتووە، هۆزانی تری هێناوەتە هەژان و بەزمانحاڵی خۆی ڕووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی بووەتەوە و ئەمەتە بولبولی خۆشخوانی کوردەواری سالم (١٨٠٠-١٨٦٦)[١٢] فەرموویەتی:

چاوی عـــیــبـــرەت هـەڵبـــڕە ئـەی دڵ لە وەزعـی دەهری دوون،
سـەیری کە، سا تورکی دەڵەک چی کرد بەزومرەی کوردزمـان!

داوا دەکا پەند وەرگرن، عەقڵ فێر بن، چونکە کـاتی بێبـەها بارودۆخـەکـەی تێک داوە و تورک دەسـتیـان بەسـەر کوردزمـانان شکاوە خراپیان پێیان کردووە؛ ئەمە جگە لەوەی تامی مێژوویەکی تاڵمان بۆ دەگێڕێتەوە، داواشمان لێ دەکا پەندی لێ وەربگرین و ناسنامەی گەلەکەشی بەزمانەکە بەستاوەتەوە.

ئەم تەحـرە سـروودانە وەک لافـاو بەنـاو کۆڵانـانی گوندەکـانی کـوردسـتـان شـەپۆلی دەدا و بڵاو دەبووەوە و خەڵکی وەئاگا دەهێنا بۆیە ئەمانە بوونەتە نەریتێکی زیندووی کوردەواری زادی خەباتی کوردایەتی بوونە.

لە کـۆتاییـیـەکـانی سـەدەی نۆزدەمین بوو بارودۆخی کـوردسـتـان و هـەرێمـەکـانی دەوروپشـتی بەشێوەیەکی بنەڕەتی گۆڕا و ڕۆکاری گۆڕینەکەش تا سـەدەی بیستەمین نەوەستا. زمـانی کوردی لەم گـۆڕانکارییـانەدا فـرە بەشی هەبووە و شـان بـەشـانی وێژەکـەی پێشکەوتووە و فـەرهـەنگی دەوڵەمـەندتر بووە و فرە زاراوەی هەڵقۆسـتووەتەوە و تۆزی کوردیی پێدا کردووە. لە سـاڵی ١٨٩٨، یەکـەم قـەزاتەی کـوردی بەنێـوی (کـوردسـتـان)[١٣] هـاتووەتـە وەشـان. ئەم ڕۆژنامـەیە خـاڵێکی پشـتـەوشـاری ژینی هـاوچەرخـی کـوردەواری بووە و کـلاوگـوڵینـەی کـۆششـی پاراسـتنی زمـانی کرمانجی بووە و هاتە تەنیشت شیعر بۆ ئەوەی هـزری (کوردایەتی)[١٤] پەخش بکا. کوردایەتی داوای یەکـخـسـتنی نەتـەوەی کـورد و (مـافی چارەی خـۆنووسین)[١٥] و سـەربەخـۆیی خـاکی کوردستان دەکا.

بانگەشـەی کوردایـــەتی لە تورکیـا تووشی ویست و چڵێسیی ئەفسـەرە گـەنجە تورکـەکان و سوپای تورک بووەوە. ڕاپەڕینە خـوێنـاوییە سـەرەتاییـیـەکـانی لە درەنگی ١٩٣٠یەکاندا سـەرکوت کران[١٦] و نکووڵی لە بوونی نەتەوەیەیشیان کرا و سوپای مستەفا کەمال ئەتاتورک چەندان کردەی خوێناویی لە دژی سـەرتاپای کرمـانجان ئەنجام دا. لەوەش مـەترسیدار تر ئەوە بوو کە ئەتاتورک لەگـەڵ سـەرکەوتـووانی شـەڕی یەکـەمی جیـهـانی ڕێک کـەوت و پەیمانی سیـڤـەری پێ گـۆڕین و ڕێککـەوتنەکـەی لۆزانی لەگـەڵیـاندا مـۆر کـرد و هـەرچی ناوی نەتەوەی کـورد هەبوو هـەمـووی لە بەڵگەنامـــەکـانـدا شـاردەوە و نەهـامـەتـیـیـەکـانی ئەو سـەردەمـی تا ئێـسـتـاش بـەرۆکی کـوردی بەرنەداوە. بەرژەوەندی سـتـراتیـجیی هێزە براوە زلەکان کوردیان کردە کوشتیی بەرژەوەندگەلی خۆیان.

جـەندرمـەلاری تورک کـوردیان لێ بووە نێـچـیـر و بەبێ هـیچ ڕووی ڕەواهـیـیـەوە ڕاویان دەکرد و شـۆڕشی شـێخ سـەعـیـدی پیـرانیـان[١٧] نەهێشت، بەڵام شـاعـیران مـان و ئـەسپی داخـوانیێ کرمانجییان لینگ دا و وێنەی ئەو کوشت و کوشتارانەیان بەوشـە ڕەسم کرد. گۆرانیبێژان هاتنە

مەیدان و چریکەی کوردیان گەیاندە ئاسمان، کاوێس ئاغا، دەستی لەبن گوێی خۆی نا و هاواری بردە بەر خێلا خۆ و گوتی:

بەندێ ڕۆمییا بەندەکا گەل گرانە   دەستێ من کەلەپچێدا ڕزینە
هاوارە خێلۆ ... خێلۆ[١٨]

لە عێراقیش باڵەفڕەکانی ئینگلیز لە ١٩١٩ شاری سلێمانییان بۆردمان کرد. شۆڕشی بارزان لە ١٩٥٤ دەستی پێ کرد. ئینگلیزەکان هەموو چەشنە چەکەکانی خۆیانیان لە دژی کورد وەکار برد. پەلاماری پێشمەرگەی سەرکردەی شۆڕش، مەلا مستەفای بارزانی دا،[١٩] ئەویش بۆ مەبەستی گەورەتر چووە مەهاباد و لەوێ پشتیوانیی لە پێشەوا قازی محەمەد کرد و کۆماری کوردستانیان جاڕ دا.[٢٠] پاشان شای ئێران سوپا و فێڵی لەدژی کۆمار بەکار هێنا و کۆمارەکەی ڕوسوخاند و پێشەواشی لەدار دا. خوێنی کورد هەموو بستێکی خاکی کوردستانی پیرۆز کردووە، گەواهی ئەمەش شاعیری دوورەوڵاتی کوردویست، عەبدوڵا پەشێوە کە دەهۆنێتەوە:

کە وەفدێ دەچێتە شوێنێ
بۆ سەر گۆڕێ سەربازی ون
تاجەگوڵینەیەک دێنێ
ئەگەر سبەی
وەفدێک بێتە وڵاتی من
لێم بپرسێ:
"کوانێ گۆڕی سەربازی ون؟"
دەڵێم:
"گەورەم:"
لە کەناری هەر جۆگەیێ
لەسەر سەکۆی هەر مزگەوتێ
لە بەردەرگەی هەر ماڵێ، هەر کڵێسەیێ
هەر ئەشکەوتێ
لەسەر زیناری هەر شاخێ
لەسەر درەختی هەر باخێ
لە کوردستان
لەسەر هەر بستەزەمینێ

لەژێر هەر گەزەئاسمانێ
مەترسە!
کەمێک سەر داخە و
تاجەگوڵینەکەت دانێ.

چ وڵاتێکە ئەو خاکەی هەمووی بووەتە گۆڕی سەربازانی ون و چ گەلێک لەسەر ئەم خاکەدا دەژی؟ ئەمە بووەتە هەستی شاعیری کورد و ئەمەش بووەتە ئایدیۆلۆجیای هەموو کوردێک و شیعر هزری کوردایەتیی خاوێن کردووەتەوە و هەموو بستێکی کوردستانی بەپیرۆز ناساندووە.

ئەم خوێنڕژانە دەبێ بوەستێ و لەمێژە شاعیران هەوڵی ئەوەیان داوە نەهێڵن چیی تر گەنج شەهید و ماڵوێران بێ و باخان بسووتێن. لە دەستپێکی سەدەی بیستەم بووە ڕووناهی هزری کوردەواریی سەردەمی خۆی، ئەحمەد موختار جاف (١٨٩٧-١٩٣٥)[٢١] هەوڵی داوە گەلەکەی وەئاگا بێنێ و بچن بەکاروانی گەلان بگەن و یێژێ:

لە خەو هەستن، درەنگە، میللەتی کورد خەو زەرەرتانە
هەموو تاریخی عالەم شاهیدی فەزل و هونەرتانە
دەسا تێکۆشن ئەی قەومی نەجیبی بێکەسی مەزڵووم
بەگورجی قەتعی کەن ئەو ڕێگە دوورە، وا لەبەرتانە

لێرەوە شیعر وەرەو (بەرەو) ڕێبازێکی هاوچەرخی تازەچوو؛ لە بری تەقەی تفەنگ و هومەهومێ تۆپان گرەگرەی تەیاران، هانی خەڵکەکە دەدا بچن بخوێنن، چونکە زانیتی کە:

بخوێنن؛ چونکە خوێندن بۆ دیفاعی تیغی دوژمنتان
هەموو ئان و سەعاتێ عەینی قەڵغان و سوپەرتانە

واتە لێرەش شیعر بەر لە هەموو لقەکانی تری وێژە و هونەر بەزمانێکی پاراوەوە هاتووەتە بەردەستی خوێنەر و ناو مێشکی نەخوێندەواریش و تێی گەیاندووە، کە خوێندن لە تیغی دوژمن بەکارترە و خوێندنیش بەزمانی دایک، ژیاندنەوەی زمانی کوردی و بووژانەوەی بۆ هێنا و لێرەش هزری نەتەوەییی خۆی دەخاتە ناو دەقی شیعری و بێکەس (١٩٠٥-١٩٤٨) قۆڵی لێ هەڵدەماڵێ و سیناریۆی نیشتمان دەنووسێتەوە و کێشەکە شەقاوێک بۆ پێشەوە دەبا و یێژێ:

من لە زیکر و فیکری تۆ غافڵ نەبووم وا تێ نەگەی
حەپس و تێهەڵدان و زیللەت تۆی لە بیر بردووەتەوە

با زیندان و تێهەڵدان و زیللەتی دوژمن هەر هەبێ، بەڵێ شیعر بەزمانێکی پاراوەوە دێتەوە بەر هزری کوڕی کورد و سۆزی وەبەر دەنێ و نیشتمانی لە هەر هەموو سیناریۆکانی تر زەقتر دێنێتە پێشی و هێشتا گەورەتریش و داوای لێبووردن لە وەتەنەکەی دەکا و دەنووسێ:

بەسیە! تانەم لێ مەدە؛ هەر ڕۆڵەکەی جارانتم
هێندە حیلمت بێ، هەتاکو دەست و پێم دەکرێتەوە.

زمانحاڵی شیعر ئەوە بووە کە دەست و پێی کوڕی کورد بەستراوەتەوە، وەلێ لەگەڵ ئەمەشدا نیشتمانەکەی نەک هەر لە بیر نەکردووە، بگرە هەمان وەفا و دڵسۆزیی جارانی بۆی هەیە تا دەست وپێی دەکرێتەوە و، لێرەش خوێنەر چاوەڕێ دەبێ؛ ئاخۆ کە شیعرەکە ئازاد بوو چ دەبێ؟ جا بێکەس بەناچاری دەبێ ڕوونی بکاتەوە و هەر بەو زمانە بەردەوام بێ کە کوڕە کورد تێی بگا، بۆیە دەبێژێ:

شەرتە، شەرتی پیاوەتی بێ، گەر خودا دەستم بدا
دوژمنت پەت کەم، وەکو سەگ، بیخەمە ژێر پێتەوە

بەبۆچوونی من، لەم سەردەمەی ئێستادا، مخابنە سەگ بهێنییە ڕێزی دوژمن؛ چونکە سەگ هەردەم دڵسۆزترینی گیانلەبەرانە و دوژمنیش ناحەزترینە، وەلێ بێکەسە و هێناویەتی و ڕەنگە ئەمەش لە نەریتی کوردەواری هێنابێتی، چونکە زۆر لە کورد سەگ بەئاوەگڵ دەزانێ، بەڵام خۆزیا وا نەدەبوو. ئەمەش هەر بینە و بەردەی زمانە و شیعر بەمیهرەبانیی خۆی بۆی پەیدا کردووین و پەرەی بەو هزرە داوە کە لە نێوان خەڵکیدا هەبووە گەیاندوویەتییە ئەو ڕادەیەی ئومێدی سەربەخۆیی بخوازێ و لەو پێپلکەشدا زمان تەوژمی تازە دەچنێ و لەسەر نووکی خامەی مەلا تەیبی دووشیوانی (١٨٩٧-١٤/١٢/١٩٧٨)[٢٢] دەبێتە خۆزگە و پڕ قوڕگی هاوار دەکا:

گەر ببینم سەربەخۆیی کورد و کوردستانەکەم
سەد هەزار کاوڕ بەرانی مەنتکی قوربان ئەکەم
بێ ژمار حەیران و لۆلۆ و لاوکی پێ هەر دەڵێم
تا بمێنم بەزم و ڕەزم و ئەگلەنجە و سەیران ئەکەم
بۆ چمە کچ؟ نامەوێ کوڕ، نامەوێ ئیلا مەگەر
وەک سەقەڕ دەرکا دوو چاوی دوشمن و بێگانەکەم

شیعر پەیتا پەیتا پەرەی بەزمان دا و پێزی لە زمان وەرگرت و تەوژمی کوردایەتیی پتر کرد و عیشقی زمان و نیشتمانی چڕتر کرد و هەرچەندە دوژمن توندتر دەبوو، شیعریش هەندە

زمانەکەی پاراوتر و بەپێزتر و بەتواناتر دەکرد تا گەیاندییە ئومێد خواستنی ئازادبوون و سەربەخۆیی و ئەوانەی ویستیان کورد لەناو ببەن، خۆیان لەناو چوون و کوردیش هەر ماوە و گومانیشم نییە بەلووتکە دەگا و خۆری ئازادی هەموو دۆڵێکی ڕۆشن دەکاتەوە. عەرەب دەڵێن: (بۆ ئەو کەسەی چاوەڕێی سبەینێ دەکا، سبەینێ لێی نزیکە.)

پەراوێزەکان:

1- http://en.wikipedia. org /wiki/ poetry

٢- ئەنگڕیان = عناد.

٣- یەکەم کەس بووە وێراوە تەفسیری قورئان بکا؛ (الکشاف)ی نووسیوەتەوە.

4- Denise Natali, The Kurds and the State: Evolving National Identity in Iraq, Turkey, and Iran (Syracuse: Syracuse University Press, 2005), p130.

5- Preventing Conflict Over Kurdistan, By: Henry Barkey, Carnegie Endowment for International Peace 2009

٦- عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپی دووەم، چاپخانەی بەغدا، ١٩٧١، ل ١٧٠-١٧٨

٧- سەدام لەمیانی پێشوازیکردنی کۆمەڵێک کورد لە کاتی شەڕی عێراق _ ئێران (١٩٨٠-١٩٨٨) ئەمەی گوت.

٨- عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپی دووەم، چاپخانەی بەغدا، ١٩٧١، ل ٢٤٠-٢٥٥

٩- هەمان سەرچاوەی پێشتر ل ٣٤١-٣٦٠.

١٠- عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپی دووەم، چاپخانەی بەغدا، ١٩٧١، ل٤٢٠ - ٤٣٦.

١١- هەمان سەرچاوە ل ٢١٤ - ٢٣٩.

١٢- عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپی دووەم، چاپخانەی بەغدا، ١٩٧١، ل ٢٥٦ - ٢٧٥.

١٣- لە قاهیرە هاتە وەشاندن

١٤- ڕێڕەوی هاوچەرخی نەتەوەپارێزی کوردییە

١٥- چواردە خاڵەکەی سەرۆکی وڵاتە یەکگرتووەکان (ودرۆو ویلسن)

١٦- با لەسەر کوردستان نەبێتە ململانێ، هنری بارکلی، کۆواری (واتە) ژمارە ٢، ئەیلوول ٢٠١٠، ل٨١

١٧- لە ١٩٢٥ تورکەکان لەداریان دا.

١٨- لاوکی کاوێس ئاغایە.

١٩- مەلا مستەفا بارزانی (١٩٠٣-١٩٧٩).

٢٠- قازی محەمەد (١٨٩٨-١٩٤٧).

لەبارەی پێوەندییە دەرەکییەکانی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە

د. مارف عومەر گوڵ

ئەم بەشەی کوردستان، کە بە زمانی ڕەسمی پێی دەڵێن: هەرێمی کوردستان، ئێستا لە دۆخێکی ناوەخۆیی و نێودەوڵەتیی تایبەتدایە، بەتایبەتی دوای ئەوەی کە دەستووری عێراق لە دوای کەوتنی ڕێژیمی بەعسەوە، دۆخەکەی بەشێوازی یاسایی جێگیر کرد و لە سەرەتاوە لە (یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەت – قۆناخی گواستنەوە) و دواییش لە دەستووری ساڵی ٢٠٠٥دا، ئیتر بەگوێرەی دەستووری عێراق، ئەم وڵاتە دەوڵەتێکی فیدراڵییە و کوردستانیش هەرێمێکە لە چوارچێوەی ئەو سیستەمە فیدراڵییەدا.

دیارە، پێش ئەوەی عێراق بەدەستوور ببێ بەفیدراڵی، لە ساڵی ١٩٩١ەوە کوردستان لە دوای ڕاپەڕین و کۆڕەو و دوای دەرچوونی بڕیاری (٦٨٨) لە ئەنجوومەنی ئاسایشی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە، ئیتر بەشێوەی نیمچە سەربەخۆیی کاروباری ناوخۆ لەلایەن حکوومەتی کوردستانەوە بەڕێوە دەچوو، پێوەندییە دەرەکییەکانیش لەگەڵ ڕێکخراو و پێکهاتە و دەوڵەتانی دنیادا لە ئاستێکی سنوورداردا بوو، بەڵام لە دوای کەوتنی ڕێژیمی بەعسەوە و هاتنی هێزەکانی هاوپەیمانان بۆ عێراق، کوردستان چووە هەلومەرجێکی تر و دۆخێکی یاسایی تازەوە.

کوردستان لە دەستووری عێراقدا وەکو هەرێمێک دانی پێدانراوە و دۆخێکی پەیدا کردووە. بۆ تێگەیشتنی ئەو دۆخە هەڵسەنگاندنی توانای هەرێمی کوردستان لە پێوەندییەکانی دەرەوەدا پێویستە بزانین هەرێمەکانی دەوڵەتانی فیدراڵ لە چ ئاست و دۆخ و پێوەندییەکدان، ئەوسا لە دۆخەکەی هەرێمی کوردستانیش تێ دەگەین. ئەویش لەسەر دوو ئاست:

یەکەم: لەسەر ئاستی ناوەخۆ بەگوێرەی دەستووری عێراق و کارەکانی حکوومەتی هەرێمی

کوردستان.

دووەم: لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی بەگوێرەی پێوەندییەکانی حکوومەتی هەرێمی کوردستان و هەڵوێستی دەوڵەتان.

لەسەر ئاستی ناوەخۆ، دەستووری عێراق لە چەند جێگەیەکدا دان پێدانان و دەسەڵاتەکانی هەرێمی کوردستانی دیاری کردووە.

بەندی (١٢١)ی دەستوورەکە بە ڕاشکاوی لە بڕگەی چوارەمدا دەڵێ: کە دەتوانرێ نووسینگەی هەرێم و پارێزگەکان لە سەفارەتخانە و شانده دیپلۆماسییەکاندا هەبێ، بۆ کاروباری کولتووری و کۆمەڵایەتی و پەرەپێدان.

بەندی (١١٤)ی دەستووریش دەسەڵاتە هاوبەشەکانی هەرێمەکان و حکوومەتی فیدراڵی (بەغدا)ی دەستنیشان کردووە، بەڵام بڕگەی دووەمی بەندی (١٢١)ی دەستوور، ئەو مافە بەحکوومەتی هەرێمی کوردستاندا دەدا کە هەر یاسایەک ئەگەر ناوەڕۆکەکەی لەگەڵ یاسای هەرێمی کوردستاندا ناکۆک بوو، بەو مەرجەی لە دەسەڵاتەکانی حکوومەتی فیدراڵیدا نەبێ، ئەوا دەتوانرێ گۆڕانکاریی تێدا بکرێ.

هەروەها بەندی (١١٥)ی دەستووری عێراق ئەوە ڕوون دەکاتەوە ئەگەر هەر دەقێک لە دەسەڵاتەکانی حکوومەتی فیدراڵیدا نەبێ، ئەوا یاسای هەرێم سەر دەخرێ و کاری پێ دەکرێ، ئەگەر هاتو جیاوازی لە نێوان یاسایەکی هەرێم و یاساکانی حکوومەتی فیدراڵیدا هەبوو. هەروەها بەندی (١١٢و١١٣)ی دەستووری عێراق چەند دەسەڵاتێکی تری هەرێمی کوردستان دەستنیشان دەکا.

بەندی (١١٠)ی دەستووری عێراق ڕێگە بەهەرێم دەدا بۆ پێوەندیی نێودەوڵەتی (لە پێناوی پەرەپێدانی بەرژەوەندیی گەلی هەرێمدا).

کەواتە، دەستووری عێراق لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا دەستی هەرێمی کوردستانی کردووەتەوە، بەڵام دەکەوێتە سەر ئەوەی چۆن حکوومەتی هەرێمی کوردستان سوودی لێ وەردەگرێ لە بوارە جیاجیاکاندا.

لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیش، لە دوو لاوە، پێوەندییە دەرەکییەکانی حکوومەتی هەرێمی کوردستان دیار دەکرێن:

یەکەم: ئەو کار و پێوەندییانەی حکوومەتی هەرێمی کوردستان ڕێکی دەخات لەگەڵ دەوڵەتان و ڕێکخراوەکانی دنیادا، بەتایبەتی ڕێکخراوە حکوومەتی و ناحکوومەتییەکان.

دووەم: ئەو پێوەندییانەی کە دەوڵەتان و ڕێکخراوەکانی دنیا لەگەڵ حکوومەتی هەرێمی

کوردستاندا ڕێکی دەخەن هەردوو ئاراستەکە یەک دەگرێتەوە و سەرجەمی پێوەندییە دەرەکییەکانی حکوومەتی هەرێمی کوردستان پێک دەهێنن.

دەکرێ، لەم خاڵانەدا کۆیان بکەینەوە:

١- ژمارەیەکی لە بەرچاوی کونسوڵخانەی دەوڵەتان لە هەرێمی کوردستان کراونەتەوە.

٢- ژمارەیەکی لە بەرچاوی کۆمپانیای زەبەلاح لە کوردستاندا کەوتوونەکار و سەرمایەیەکی باشیان وەگەڕ خستووە.

٣- کۆمەڵێک کۆنتراکت و پرۆتۆکۆل و بەڵگەنامەی جیاواز ئەنجام دراون کە سەرجەمیان بەقازانجی ئابووری، کولتووری، کۆمەڵایەتی و سیاسیی کوردستان تەواو دەبن.

٤- دانانی چەند نوێنەرێکی حکوومەتی کوردستان لەلای وڵاتانی دنیا، ئا لێرەدا، ئێمە دەستمان هێشتا کورتە و نەتوانراوە سوودی تەواو وەربگیرێ، کە ئەمەش بەخەوشێکی زیانبەخش دادەنرێ، بۆیە پێویستە چاکتر کاری بۆ بکرێ.

٥- پێوەندییە زانستی و ئابووری و بازرگانی و کولتوورییەکانی حکوومەتی هەرێم لەگەڵ دەوڵەتاندا، ئەمەشیان دەتوانرێ باشتر بکرێ و چاکتر پێش بکەوێ. بۆ ئەوەی پاڵپشتێکی نێودەوڵەتی بۆ پێوەندییە دەرەکییەکانی حکوومەتی هەرێم بدۆزینەوە، زۆر بەئاسانی دەستوور کارنامەی ژمارەیەکی لە بەرچاوی دەوڵەتانی فیدراڵی بەرچاومان ڕوون دەکەنەوە.

با لە ئیتاڵیاوە دەست پێ بکەین، کە دەوڵەتێکی فیدراڵی نییە، بەڵام لە شێوازی فیدراڵیدا کاروباری هەرێمەکانی خۆی ڕێک خستووە لە نێوان هەرێمەکان و حکوومەتی ناوەندا.

بەندی (١١٧)ی دەستووری ١٨٠ئیتاڵیا بەئاشکرا ڕێگە بەهەرێمەکان دەدا بۆ ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی بەو مەرجەی لە دژی دەستووری وڵاتەکە نەبێ، بەتایبەتیش هەرێمی (سیسیلیا) واتە (سەقەلیە)، بەندی یەکەمی دەستوورەکەی جەخت لەسەر دەزگاکانی بەڕێوەبردن و حکوومەتی هەرێمەکە دەکاتەوە. ئەم هەرێمە دۆخێکی تایبەتی هەیە و پێوەندییەکانی دەرەوەی لە ئاستێکی پێشکەوتوودایە.

دەستووری، ئەمەریکا، ڕووسیا، ئەڵمانیا، بەلجیکا، ئەرجەنتین، سویسرا، جوزر ئەلقەمەر، ئیسپانیا، کەنەدا و ئیماراتی عەرەبی، هەر هەموویان ڕێگە بەپێشکەوتن و پێوەندییە دەرەکییەکانی پێکهاتەکانی ناو دەوڵەتی فیدراڵی دەدەن، لە هەندێ حاڵەتدا، بەئەنجامی ڕێککەوتننامەش. بەڵام هەموو دەستوورەکان ئەو مەرجەیان هەیە کە نابێ هیچ یەکێک لەو پێوەندییانە بەزیان بشکێنەوە بۆ دەوڵەت و گەلانی ناوەخۆی دەوڵەتەکانیان. لەو پێوەندییانەشدا

بواری پەرەپێدان و پێشکەوتن پشکی شێری بەرکەوتووە.

دوای ئەم خوێندنەوەیە، تێ دەگەین کە توانای هەرێمەکانی دەوڵەتی فیدراڵی لەسەر چەند بنەمایەک دروست دەبێت بۆ ئەنجامدانی پێوەندیی دەرەکی، ئەویش ئەمانەن:

١- دەستووری ناوەخۆ.

٢- دەستووری هەرێمەکان، (بەداخەوە هەرێمی کوردستان هێشتا بێ دەستوورە!).

٣- توانای ئیرادەی سیاسیی حکوومەتی هەرێمەکە.

٤- پێشوازیی دەوڵەتانی تر بۆ ئەنجامدانی پێوەندی و ڕێککەوتنامە و یاداشت و پرۆتۆکۆلی هاوبەش بۆ بەرژەوەندی و پێشکەوتنی بەشدارانی.

٥- ڕەوایی و گونجاندنی سەرجەمی پێوەندییەکان بەگوێرەی دەستووری ناوەخۆ و بنەما سەرەکییەکانی یاسای نێودەوڵەتاندا، بەتایبەتی پاراستنی ئاشتی و مافی مرۆڤ و مافی میللەتان و ژینگە و پێشکەوتنەکانی دنیا.

٦- بەرژەوەندیی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووری.

ئا لێرەدا، تێ دەگەین، ئەم سەردەمەی پێوەندییەکانی میللەتانی دنیا چووەتە قۆناخێکی پێشکەوتوو و تازەوە، بەتایبەتیش پێشکەوتنە ئابووری و تەکنەلۆجییەکان سنوورەکانیان شکاندووە و پێوەندیی دۆستانە دنیای تەنیوەتەوە، بۆیە هیچ ناتوانێت ڕێگە لە دەوڵەتێکی پێشکەوتوو بگرێ، ئەگەر پێوەندییەکانی لەگەڵ هەرێمی دەوڵەتێکی فیدراڵیدا فراوان بکا و ئاستی جیاجیا بگرێتەوە، جا ئەو هەرێمە کوردستان بێ یان هەرێمێکی تری دەوڵەتێکی تر بێ.

لە داهاتوودا، دەتوانین زیاتر لەسەر گرینگی و بایەخی پێوەندییە دەرەکییەکانی هەرێمی کوردستان لە بوارە جیاجیاکاندا بدوێین و بگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئەم هەرێمە زەوینەی یاسایی و نێودەوڵەتیی لە بەردەستدایە و پێویستە زۆر بەبایەخەوە سەیری ئەم لایەنە لە ژیانی ئەم هەرێمە بکرێتەوە، بەتایبەتی ئەنجامدانی ڕێککەوتنامە و پرۆتۆکۆل و یاداشتی جۆراوجۆر بۆ پێشکەوتنی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووری بەوەش خزمەت بە سەرانسەری وڵات دەگا، چ هەرێمی کوردستان یان ناوچەکانی تری عێراق

شەڕەجنێو، وەک شەڕی سارد!

محەمەد فەریق حەسەن

جنێو چییە؟

جمێن، جوێن، سخێف، خەبەر یان دژمان، دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیی بڵاوە، ڕۆژانە گوێت لێی دەبێت و بەبیستنی ڕاهاتوویت. ئەوەندە هەیە ئێستا نەک هەر گوێت لێ دەبێت بگرە ڕۆژانە لە ماڵپەڕ و هەندێک بڵاوڤۆکدا بەرچاویشت دەکەوێ. واتە ئەگەر جاران جمێن تەنیا زارەکی بووبێت، نەهۆ بەتۆمارکراویش بەرچاوت دەکەوێ. ئیدیۆمە کوردییە باوەکەی لای خۆشمان دەڵێت: (جمێن چەکی مرۆڤی بێ دەسەڵاتە).

زمان یەکێکە لەو دیارییە هەرە جوان و بەنرخانەی، گەیشتووەتە توخماتی مرۆڤ، تاکو هۆیەک بێت بۆ پێوەندیی گرێدان و لە یەکتر نزیکبوونەوە و لێک تێگەیشتن. بۆ ئەمبارکردن و پارێزگاری لە زانست و مێژوو و بیرەوەرییەکانی خۆی، حەیفە لە جێی خۆیدا بەکاری نەهێنێ. چاوەڕوانیی ئەوە لە مرۆڤ دەکرێ، بە جوانترین و ڕاستترین شێوەزمان بخاتە خزمەتی خۆیەوە. بۆ ئەو مەبەستە بەکاری بێنێ، دۆست و ناسیار بۆ خۆی پەیدا بکا و زیادیان بکا، کارەکانی خۆی پێ ڕایی بکا و کێشەکانی پێ چارەسەر بکا، نەک بیکاتە هۆکارێک بۆ تێکدانی پێوەندیی نێوان خۆی و دەوروبەرەکەی. گەرەکە مرۆڤ بە نەزاکەتەوە مامەڵەی لە تەکدا بکا، پەندە دانیمارکییەکە دەڵێ: "قسەی باش پارەی تێ ناچێت"

زمان بەهرەیەکی مەزنە، مرۆڤی پێ لە گیاندارانی تر جیا دەبێتەوە و بەهۆیەوە بیر دەکاتەوە و کاروباری خۆی پێ ڕایی دەکا، بۆیە لە جێیە، مرۆڤ ناسک و هێمن مامەڵەی لە تەکدا بکا و بۆ کاری چاکە بیخاتە کار. زمان بەتایبەت لە کاری داهێناندا، وەک ڕۆمان، چیرۆک، دراما و شیعر، لەوپەڕی خەملێن و درەوشانەوەی خۆیدایە.

بە سەرێکی تر، دەشێ جمێنیش بە گەمەی زمان بێتە حیسابکردن. لە نێوەڕۆکی هەر جمێنێکدا نامەیەکی زبری کورتی بەهێز، لە قەبارەی تەنیا وشەیەک، یان چەند وشەیەک، یانژی ڕستەیەکدا هەیە، ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ بەدیار دەکەوێ. جمێن نامەیەکی برووسکەییی تووڕەیە، یان گوتارێکی توندوتیژە؛ مرۆڤی ڕاساو و بێزار لە دوو توێی ئەو چەند وشەیەوە، لە تافی هەڵچووندا، یان لەو دەمانەدا، هەستکردن بەناجۆری و ناڕەوایەتی تێی دەئاڵێ، یانژی لە هەڵوێستێکدا، کە بەدڵی ئەو نەبێت و هەست بە غەدر و کەرامەت ڕووشاندن بکا، پەنای بۆ دەبا و دەیگەیێنێتە بەرامبەرە ناحەزەکەی.

هەندێک جاران، جمێن زمانی تێ ناکەوێ. بگرە بێدەنگ بەڕێوە دەچێ. تاک بەتەنیا ئاماژەیەک نامەکەی خۆی دەگەیەنێتە بەرانبەرەکەی. وەک بەرزکردنەوە پەنجە درێژەی دەست لە ئاستی خەڵکدا. ئەم جمێنەیان بە خۆرئاوا تایبەتە و هێشتا نەگەیشتووەتە لای خۆمان.

ئەوانەی وا جمێندانیان کردووە بە پیشە و خدە، وەک قیروزفت پێیانەوە لکاوە و لێیان نابیتەوە، پێیان دەوترێ جمێنفرۆش، یان دەمپیس. جمێندان نواندنی توندوتیژییە، لە ڕێگەی زمانەوە. وەلێ بەسەرێکی تر ئەو تاکەی جمێن دەدا، چاوەڕوانی ئەوەی لێ ناکرێ زیانی مادی بە بەرانبەرەکەی بگەیەنێ، بگرە مەبەستی ئەوەیە بەتوندی بەرانبەرەکەی ئاگەدار بکاتەوە. خۆی بەتاڵ بکاتەوە و قار و خەشی ناخی خۆی بڕێژێ. بەشوێنیدا، واتە دوای ئەوەی جمێنی خۆی دا، ئیدی لە ناخەوە پشوو دەدا و سارد دەبێتەوە. سەبووریشی بۆ دێت و قین و قارەکەی دەروونی دەڕەوێتەوە. واتە جمێنفرۆش زیانێکی تری لێ چاوەڕوان ناکرێ. وەلێ جمێن لە ئەنجامدا، کینە و ڕک بەرهەم دەهێنێ.

دەشێ بڵێین، جمێن پاژێکە لە کولتووری میللیی زارەکی و دەماودەم دەگوێزرێتەوە. واتە ئاکار، یان چالاکییەکی زارەکییە، مەگەر بەشیعر کرابێت، دەنا تاکو ئەم دواییەش تۆمار نەکراوە. ڕەنگە ڕووناکبیران پێیان شەرم بووبێت تۆماری بکەن و تەنانەت لەسەریشی بدوێن. ئەگەرچی هەموو چالاکییەکی مرۆڤ، شیاوی ئەوەیە هەڵوەستەی لەسەر بکەیت و لێی بکۆڵیتەوە و وەک دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی لەسەریشی بنووسیت. ڕەنگە لێکۆڵینەوەی لەم جۆرە بچێتە خانەی سایکۆلۆجیاوە.

جمێن بەمەبەستی نارەزایی دەربڕین و سووککردنی یەکترییە. ڕەنگە بەرەوڕوو کەسێک نەتوانێ لە ئاستی پیاوانی دەوڵەت و پایەبەرزەکاندا بکۆکێ. بۆیە لە دۆخی وەها دژواردا، گەنجان پەنا دەبەنە بەر دیواری ئاودەستخانەی مزگەوت و شوێنە گشتییەکانی وەک خوێندنگەکان و دەیکەنە سەکۆی خۆیان. ئەوی ڕاستی بێت، ئەم جنێوانە ڕا و بۆچوونی خەڵکی لەسەر ڕێژیم و ڕەمزەکانی، لە سەردەمە جیاوازەکاندا بەڕوونی پێشان داوە.

جمێن هەندێک جاران، پێکەنین و تەڵفیسییە بە ئاوەز و زەینی بەرانبەر. ئەویش بە نیازی داشکاندنی بەهای ئەو مرۆڤەی وا کراوەتە ئامانج، بۆ ڕیسواکردنی تاکی جمێن پێ دراوە لەنێو

کۆمەڵدا. وەلێ بەم دواییيە، بەتايبەت لە دوای ڕاپەڕینەوە جەمێن بە بەرفراوانی پەرپوەتە سەر ڕووپەڕی ماڵپەڕەکان و بەئەلکترۆنی بووە. ئەو ئازادییەی لە دوای ڕاپەڕینەوە، لە بواری ڕادەربڕیندا هاتە ئاراوە، لە هەندێک جومگەیدا خراپ بەکار دەهێنرێ و گەندە سوودی لێ دەبینرێ. لەم ڕووەوە، دەستووری تەلەفۆنی دەستی ماڵپەڕەکانیش گەندە سوودی لێ دەبینن. ساڵانی شەڕی نێوەخۆش، وای لە ڕاگەیاندنی لایەنە بەشەڕهاتووەکان کرد، مافی ئەوە بەخۆیان بدەن سنووری ئیتیکی ڕۆژنامەوانی ببەزێن و پەنا بۆ ناو و ناتۆرە لە یەکتری داهێنان ببەن و ئەم شەڕەجوێنە بگەیەننە سەر ڕووپەڕی ڕۆژنامەکانی خۆیان. ئەمەیش هەر بۆ داشکاندنی ئۆرتی یەک و دوو بوو لە بەرچاوی جەماوەردا.

پلار تێگرتن و پاشملە وتن و زەم و زەمکاری، زیاتر ئاکاری کۆمەڵی بەجێماوی بێ ئێشە و دەچنە خانەی جمێنەوە. چونکە لەگەڵ جنێودا ئامانجی هاوبەشیان هەیە. ئەویش بێ ئۆرتکردنی تاکەکانە.. ئێمە تاکو ئێستایش لە جڤاکێکدا دەژین تاک لەو نێوەندەدا لە مافی تاکایەتیی خۆی بەهرەمەند نییە. ڕێزی تەواوی بۆ دانەنراوە، بگرە هێشتا چەمکی تاکگەرایی ڕێی نەکەوتووەتە نێو کۆمەڵی کوردەواری. بگرە لێرە، زۆر بەئاسانی سنووری ئازادییەکانی تاک دەبەزێنرێ و پێشێلیش دەکرێ.

لە ڕاستیدا گەلانی تریش ناو و ناتۆرە دوای یەکتری دەخەن، بەتایبەتی لە تافی شەڕدا. وەلێ دوای کەوتنەوەی ئاشتیش ئەم ناو و ناتۆرانە وەک خۆیان دەمێنن و لە بیر ناچنەوە. بۆ نموونە ئینگلیز بە ڕژد نێوبانگیان ڕۆیشتووە و هیندییەکان لەلای عەرەب بە کەمئاوەز ناسراون.

ڕەنگە زۆرتان ئەم ئیدیۆمە سەقەتەتان بیستبێ (قابل هندی!..) ئەم پلارە بناخەیەکی ڕاستی نییە، چونکە مێشکی مرۆڤ، سەر بە هەر گەلێک بێت، بە کێشانە و بە توانا لە یەک ئاستدایە. جیاوازیی ئەگەر هەبێت لە نێوان تاکەکاندایە نەک لە نێوان گەلاندا. هەلومەرجی ژیان، ڕێ بۆ گەشەی ئاوەز دەستەبەر دەکا و دەخولقێنێ، نەک جیاوازیی ئیتنیکی.

ئامرازی نێرینە و مێینەی مرۆڤ بەزۆری لەنێو پێکهاتەی جمێنەکاندا ئامادەیە. جا چونکە کۆمەڵی خێڵەکی سەری زمان و بنی زمانی نامووس و شەرەفە، بۆیە لە جڤاکی وەهادا بەزۆری جمێنەکان ئاراستەی نامووس و شەرەفی تاک دەکرێن. هۆکارەکەیشی ئەوەیە زیاتر لە جمێنی تر دڵیان پێی ژان دەکا. ئەوەیش لەولاوە بوەستێ، کە ئاستی وشیاریی خەڵکەکە ڕۆڵی گرینگ دەبینێ. بە تایبەتی هێشتا ڕێژەیەکی زۆری نەخوێندەوار لەنێو میللەتی ئێمەدا هەیە.

بەسەرێکی تر، تاکی کورد بەدرێژاییی دەیان سەدەیە بن چەپۆکەیە، سەرکوت دەکرێت، پیش دەخواتەوە و لەبن پاڵەپەستۆی ناوەکی و دەرەکیدایە. غەدری زۆری لێ کراوە. دوای کەڵەکبوونی ئەو هەموو بێزاری و پاڵەپەستۆیە، لە پرێکدا بە ڕووی بەرانبەرەکەیدا تەقیوەتەوە و بەجنێودان باری دەروونیی ماندووی برێک حەساندووەتەوە و کەمێک پشووی داوە.

خێڵەکانی کورد هەردەم لە دووی دۆزینەوەی خەوش و عەیب و عاری یەکتری بوونە. بەشوێن خاڵی لاوازی یەکدا گەڕاون. ناو و ناتۆرەی وەهایان لە یەکتری داهێناوە ئێسایش لێیان نابێتەوە وەک، فلانە خێڵ دزن، کل لە چاوان دەفڕێنن. فیسارە خێڵ، کچان و ژنانیان ڕەدوو دەکەون. ئەوانی تریان هێڕ و کەمئاوەزن و بەم شێوەیە. حزبەکانیش هەر منداڵی ئەو کۆمەڵەن. ئەوانیش خەوش لە یەکتری دەدۆزنەوە و بەچاوی یەکتریدا دەدەنەوە.

جمێن، قسە و قسەڵۆکە، لە کاریگەریدا ناگاتە ئاستی کردار و لە توانایدا نییە ئەلف بگەیەنێتە بێ. ئەوانەی جمێن دەدەن بەزۆری توانای ئەوەیان نییە بەکردەوە، بێدادی و ناجۆرییەکان لە خۆیان دوور بخەنەوە و بەگژ زوڵمدا بچنەوە. جا ئەو زوڵمە لە هەر لایەکەوە بەرەوڕوویان بووبێتەوە. بۆیە بەناچاری پەنا وەبەر جمێن دەبەن.

هەموو کات توانای داگیرکەر و دوژمنانی کورد لە توانا و دەسەڵاتی کورد باڵاتر بووە. ئەوان سوپا و ئامێری گەورەی شەڕیان هەبووە. تاکی بەشخوراو و پیشخواردووی دڵپڕ لە ژانی کوردیش، لە بەرانبەر زوڵم و ئامێرە زەبەلاحەی ناحەزانەدا، ئەوەندەی لە دەست هاتووە، زمانەکەی لە زبرترین فۆرمی داڕشتندا، بەرانبەر دوژمنانی بخاتە کار.

وەختێکیش بووە بەخاوەنی نیمچە دەسەڵاتی خۆی، ئەمجا کاربەدەستانی خۆی زوڵمیان لە چینەکانی ژێرەوە کردووە و ئاورێکی بەخێریان لە خەڵکی هەژار و بێ دەرەتان نەداوەتەوە. ئەوانیش چەکێکی هاوچەرخیان نەبووە و نییە، دەستووری کۆن دیسانەکە بەناچاری پەنایان وەبەر چەکی جمێن بردووە. ڕەنگە جمێنیش یەکێک بووبێت لەو هۆکارانەی دنەی تاکی کوردی دابێت دەستبەرداری زمانەکەی خۆی نەبێت. چونکە ئەگەر دەستبەرداری بوو لەو چەکەیش بێبەش دەبێت کە بەرگریی لە خۆی پێ کردووە و ناخی خۆی بێ ئاسوودە کردووە. جا ئەم جمێنە لە شێوەی شیعری داشۆریندا بووبێت، یان لە هەر فۆرمێکی تری وەک پلاردا، کە ئەویش تەنیا بە زمان دەستەبەر دەبێت. بێ مەلامەت نییە، کە جمێن بەشێکی بەرچاوی قامووسی زمانی ئێمەی داگیر کردووە.

دەستشۆرین لە ژیان و بێزاریی زۆر، هۆکارگەلێکن بۆ ڕووکردنە جمێن، کاتێک مرۆڤی بارگران توانا و تەحەمولی نامێنێ و وای لێ دێت ڕووناکییەک لەوسەری ئاسۆی ژیانەوە بەدی نەکا و ئومێدبڕاو ببێ، لە تەک دەوروبەر و پەروەردگار و لەگەڵ ناخی خۆیشیدا دەکەوێتە ناشوکری و تووک و نەفرین هەڵڕشتن. شەلم، کوێرم، ناپارێزم، بەڕاست و چەپدا جمێن بڵاوی بکاتەوە. ئەو ڕێچکەیەی وا پەنای بۆ دەبا، دوای ئەوە دێت، کە ئەو گەلێ ڕێگەی تری تاقی کردوونەتەوە، وەلێ هیچ کامێکیان چاری کێشەکانی ئەویان پێ نەکراوە.

بەگشتیش، لە دەمی تەنگژەی سیاسی و بارگرژی و هێشتنەوەی کێشە چارەسەرنەکراوەکاندا بە هەڵپەسێردراوی، زیاتر خەڵک پەنای بۆ دەبەن. وەلێ هەتا ڕێژەی جوێن لە جڤاکێکدا زۆرتر

بێت، ئەوا ئاستی پەرچەکردار بەرانبەر جنێودەران دادەبەزێ، چونکە خەڵکەکە لەسەری ڕادێن و خووی پێوە دەگرن، یان وەک دەڵێن: (خۆشە دەبن). بەو پێیەیش کەمتر لێی بەوەڵام دێن.

هەیە ئەوەندە زمانی زبرە، تۆ لەلای خۆتەوە تەحەمول ناکەیت بۆ تاوێکیش لە نزیکییەوە دابنیشیت و هاوڕێیەتیی بکەیت، زمانی جمێن بەولاوە هیچی تری پێ نییە و بەڕاست و چەپدا دەیبەخشێتەوە. ئەم جۆرە کەسانە کاریگەریی زۆریان لەسەر توێژی منداڵان هەیە. چونکە منداڵ بێ ئەوەی لە واتاکەیشی تێ بگات، وەک زۆر خەدەی تر چاو لە گەورەکان دەکا و لێیانەوە فێر دەبێ.

جمێنی هەژاران

لە بەرامبەر ئەو هەموو چەوساندنەوە و ناهەقییەدا، کە بەرانبەر چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵ دەکرێ. ئەوان لە چین و توێژەکانی تر زیاتر، وەک دووکەڵکێشێک بۆ سەرکردنی قین و قاری پیشخواردوویان و لە داخی ئەو نەهامەتییەی وا تێی کەوتوون و دەرچوون لێیان بووەتە ئەستەم، پەنای بۆ دەبەن، تاکو باری دەروونییان کەمێک ئارام ببێتەوە و ئاهێکیان تێ بگەڕێ. دەکرێ بڵێین، لە دۆخی وەهادا جمێن جۆرێکە لە ئازارشکێنی کاتی، سەبووریی بەناخی تاکە ماندووەکان دەدا. یەک لە باری هەژاران، جمێن بووەتە بەشێک لە ئامرازەکانی شەڕی نێوان هاووڵاتی و دەسەڵات. بۆیە چینی هەژاری کۆمەڵی کوردەواری پتر جمێن دەدەن. زۆرێک لە جمێنی کوردەواری ئەوان دایان هێناوە. بەڵام ئەمە بەو واتایە نییە، گوایە جمێن بەتەنیا کاری چینی بەشخوراو و هەژارە، بگرە ئەم دیاردەیە لەنێو هەموو توێژەکاندا باوە.

جنێو، ڤایرۆسی فەرهەنگی کوردییە

جنێو جەستەی فەرهەنگی کوردیی تووشی داوەشێن کردووە. نووسەری هەتەر و جەدی، دوڕ و گەوهەر دەخەنە پاڵ گەنجینەی ئەدەب و هونەر، هەندێکیش دێن بە ڕستێک جنێوی بازاڕی عەیبداری دەکەن. لە نەبوونی بەڵگەی یاساییەوەیە، پەلاماری ئەو خەڵکە دەدەن و جنێو بەیەکتری دەدەن. ئەم شەڕەجنێوە کارێکی کردووە، فەرهەنگی کوردی بەگشتی لە بەرچاوی خوێنەری خۆماڵی بکەوێ. جا فەرهەنگێک لە ناوەخۆدا وەها بێ بایەخ تەماشا بکرێ؛ دەبێ دەرودراوسێ چ بایەخێکی پێ بدەن؟

جنێو بەپیرۆزییەکان، بە مێژوو، بەکۆن و نوێ، کاری کەسانی بێ بەهرەن. کەسێک کەیس و باس و بابەتێکی ڕوون و دروستی پێ بێت، پەنا وەبەر جمێن نابا. جنێو پێشێلی گیانی لێبووردەیی، دیموکراسی و شۆڕشگێڕییە. نیشانەی ونبوونی ڕەخنەی بابەتییانەشە. نووسەرانی ئەم جنێونامانەی وا پەڕیونەتە سەر لاپەڕەی ڕۆژنامە و تۆڕی ئینتەرنێت، ئەو دیاردەیەیان قۆستووەتەوە، کە تۆڕی ئینتەرنێت هێشتا نوێیە و وەک پێویست، ڕێسا و یاسای بۆ لادەر دانەناوە و دەستیشی پێیاندا ناگات. دەشێ دوای چەند ساڵێکی تر، ئەو گەڕەلاوژەیەی ئەمڕۆ لە ئارادایە

نەمێنێ و ئەو دیاردەیەیەش بەپێی یاسا چارەسەر بکرێ.

جـەمـێنبـازاڕیی ڕۆژنامـەی کـاغـەزی و ئـەلیکتـرۆنی، مـێـشکی خـوێنەر مـاندوو دەکـا و مگێـڕی دەشێوێنێ. پاڵەپەستۆیەکی بێ پاساوی ئەوتۆ لەسەر دەروونی تاکی جمێنپێدراو و بوختان بۆکراو دادەنێ، پێوەی دەتلێتەوە. پێ دەچێت ئەوانەی وا بەناوی خوازراوەوە هەڵمەت دەبەن. بەزۆری کۆنە هـاوڕێ و کـەسـانی نزیکی خـۆیان کردبێتە ئامـانج. مەبەسـتیـشیان ئەوەیە سووکایـەتییان بـەسـەردا بهێنن. جێی وتنە ئـەو بابەتانەی وا بڵاوی دەکەنەوە هـەر بەتەنیا جـمێن و ناتۆرە نین، بگرە دەنگۆی درۆش دەدەنە پاڵ قوربانییەکانیان.

ئەو تاکەی بەتوێی دەمامکەوە، بەڕاست و چەپدا جمێن دەبەشێـتـەوە و دەنگۆی درۆ دوای ئەم و ئەو دەخـات، هـەر دەبێت تاکـێکی ناسـاغ و بێ کـار بێت. ئەم جـۆرە کەسـانە گـەرەکـیـانە لە ڕووی مەعنەوییـەوە ناحەزەکانی خۆیان لە بەین بەرن، چونکە ئەوان، بۆیان دەستەبەر نابێت وەک جەسـتە بیـانکوژن و لە کۆڵیـان بکەنەوە. ئەم تەرحـە کەسـانە ڕک و کینە دەچێنن. لەوانەیشـە ئەم ئاکارەیان لەوەوە سەرچاوەی گرتبێ، خۆیان کەسانی ئومێدبڕاون و چاویان بەرایی نادا هـاوڕێ و دراوسـێ و خزمەکانی خۆیان لە هەر بوارێکدا بێت، بەسەرکەوتوویی ببینن.

جنێودان، بۆ خۆشی و کات بەسـەربردن

لەنێـو کۆمـەڵی کوردەواریدا جۆرە خـەڵکانێکیش هـەن، بۆ خـۆشی و کـات بەسـەربردن، لە بێ کـاریدا بەدەم پێکەنینـەوە جمێنی سـەیروسـەمـەرە دادەهێنن و بەیەکی دەدەن. بەڵام ئەمـانە، تەنیا لە نێوان خـۆیاندا ئەم بەزمـە پیـادە دەکـەن و ناهێـڵن خـەڵکی تری نەناس بەشداریـیـان بکا. ئەمـانە لە بری ئەوەی لەیەک عێدز بن، یان خۆیان گرژ و مۆن بکەن و لە یەکتری تەوەڵلا بن، نێوەندیان خـۆشتر دەبێت، کاتێک بەدەم جمێنە ئەنتیکەکانەوە، قاقا بەپشتدا دەکەون و بەبیچم و ئاوەزی یەکتری پێ دەکەنن. ئەوانە خدەیان پێوە گرتووە و بەبێ جنێو هەڵناکەن. وەلێ جمێنی ئەمانە نیـازی خراپی لە پشتەوە نییە.

لە شوێنی گشتیی وەک چایخانە، بەبەرچاوی ئەم و ئەوەوە ئەم ئاکارە دەنوێنن. واتە لایان شـەرم نییە کەسـانی تر گوێیان لە شەڕەجنێویان بێت. وەک ئەوەی داهێنانێکی گرینگیان بەرپا کردبێت و مـەبەسـتیـان بێت خـەڵکی لێ ئاگەدار بکەنەوە. ئەمـان لەبەر دڵیـشیـان خۆشە کـاتێک دەبینن خـەڵک گـوێیـان لێ دەگرن و بەدیاریانەوە ئـەوق بوون. وەک لەسـەری (مـوعتـاد) بووبن، شـەڕەجـمێنیـان بۆ تەرک ناکرێ. بۆیە بەشوێن ئەربابی خۆیاندا دەگەڕێن تاکو خۆیان بەتاڵ بکەنـەوە و جمێنەکانیـان دەمەزەرد بکەنەوە.

*

ئەوەی جـمێن بەم و بەو بدا، خۆی لە هەر پلە و پایەیەکدا بێت، جمێنی پێ دەدرێتـەوە، ئەگـەر لە بن لێویشـەوە، یان لە پاشـملەیش بووبێت. پەندە کوردییەکە دەڵێت: (جـوێن مەدە بەباوکی سـەگم، با

جوێن نەدەم بەباوکی بەگت) یان دەڵێت: (لە جێی سندان قوزەڵقورتە) واتە ئەو کەسەی جمێنی پێ دایت تۆیش جمێنی پێ بدەوە. یان ئەوەی خراپەی لەگەڵدا کردی تۆیش بەخراپە وەڵامی بدەوە، کە ئەمەیان گیانی لێبووردنی تێدا ونە.

جمێن هەیە تەنیا وشەیەکە و بڕایەوە. وەلێ واتایەکی زۆری لە خۆیدا هەڵگرتووە. هەیشە دوو وشەیە، بەهۆی ئامرازی (ی) یان (و)ی پێوەندییەوە پێکەوە لکاون، وەک: شەمڵی شەڕ. نەدی و بدی.. هەرچی و پەرچی.. گەجەر و گوجەر.. لات و لەوار. هەندێک لەمانە هاوواتان. جنێویش هەیە لە فۆرمی دەستەواژەیەکدایە و بوویشە بە ئیدیۆم وەک: کەری ناو جۆگە. ڕێوییەکەی قەمچووغە... وەلێ جمێن هەیە تەواو دوور و درێژە وەک: (ئاوی ئاموون و توونی بابا چی، پێشت کەندەڵان، پشتت ڕەشەبا، چوونت هەبێ، هاتنەوەت نەبێ!)، یان (لوا، هەرە کەرە سەرەتەرا) ئەمەیان هەورامییە، واتە: (برۆ قوڕ بەسەری خۆتدا بکە) یانژی (بتریێنم بەریشی باوکتدا) یان (لەو کەرە بەم پێی هاتی)) ئەمەی دواییان مەبەستی پێ هەڵکوتانە سەر لادێییە، گوایە کەسانی ناشارستانین. ئەمانە لە ڕووی داڕشتنەوە، ڕستەی تەواون.

تۆ هەروا سەرنجی ئەم پلارانە بدە بزانە چەند دوور و درێژن: (دەڵێی کوڕی سەیفنەی بەڕۆژەیە و گووی بە سێپەلەی دارەوە کردووە!) واتە: (خۆی زۆر بەگەورە و ناوازە دەزانێت) یان ئەم پلارەیان، کە دەڵێت: (ئەملای ناوە بەولاوە، گووی داوە بەهەردوو لاوە!) بە کەسێکی لەخۆڕازی دەڵێن خۆی هەڵبنێ، بەڵام لە ڕاستیدا هیچی ئەوتۆی لە دەست نەهاتبێ و جێدەستی دیار نەبێت.

جنێو لای ئێمە، لای ئەوان

لە کولتووری ئێمەی کورددا تەواو پێچەوانەی کۆمەڵی خۆراوایی، زامی جمێن، کە قسەی ڕووتە، لە زامی گوللە کاریگەرترە. بۆیە ڕووی داوە لەسەر تەنیا جمێنێک کێشەیەکی گەورە دروست بووە، تا کار گەیشتووەتە ئەو ڕادەیەی خوێنی تێدا ڕژاوە.. زۆرجاران لە دەمەقاڵێکەوە، لە جمێنێکەوە، شەڕی وەها دەکەوێتەوە کلکی کەری تێدا دەپچڕێ. کورد دەڵێت: (زامی خەنجەر سارێژ دەبێت و زامی زمان سارێژ نابێت) ئەم پەندە حیکایەتێکیشی بەدواوەیە، بەندە لە کتێبی (مەملەکەتی ماسی)دا حیکایەتەکەم گێڕاوەتەوە. دەکرێت خوێنەر، ئەگەر مەیلی لێ بێت بگەڕێتەوە سەری. بەڵام هەتا بڵێ دوورە لە واقیعەوە. چونکە زۆرجاران جمێن بێزاری دەربڕینە، کەرامەتی بەرانبەری پێ ناڕووشێت. بگرە بەپێچەوانەوە، جێمندەر بەکەم سەیر دەکرێ. بۆیە ئەو پەندە هیچ لە جێی خۆیدا نییە.

وەلێ لە خۆرئاوادا زەینی خەڵک تەواو بەپێچەوانەوەیە. تۆ لەوێ دەتوانی دەیان قسەی توند بەبەرامبەرەکەت بڵێیت و تا دەنگت دەکەوێت بەسەریدا بشیرێنیت. بەرانبەرەکەشت بەهەمان شێوە بەسەر تۆدا دەنەڕێنێت و بڕایەوە. بێ ئەوەی یاسا سزاتان بدا. وەلێ ئەگەر دەستت لێ کردەوە و زللەیەکت لێ دا، ئەمەیان سزای توندی لەسەرە. بەپێی یاسای ئەوان هەڕەشەی کوشتن و زیان پێ

گەیاندنیش بەهەند وەردەگرن. کەچی لە کن خۆمان یاسا لێپێچینەوە لەسەر هەڕەشە ناکا. ئەگەرچی پەندە کوردییەکە دەڵێت: (هەڕەشە نیوەی میردییە) واتە لە نێوەندە میللییەکەدا هەڕەشە مەترسییەکی جیدیە و گوایە کەسانی بەغیرەت دەیکەن. بۆی هەیە بەڕاستیان بێت و ئەو هەڕەشەیە بخەنە واری جێبەجێکردنەوە.

لە ولاتانی ڕۆئاوادا، تاک دەتوانێت بە بەدەسەلات و ڕەمزەکانیدا هەڵبشاخێ، بێ ئەوەی تووشی سزا و لێپێچینەوە ببێت. وەلێ کفرکردن و سووکایەتیکردن بەحەزرەتی عیسا، بەپێی یاسا سزای لەسەرە. کەچی کاتێک لەسەر تاکە سۆلێک ناوی حەزرەتی مەسیح دەنووسرێ، ئەم ئاکارە بە جمێن و سووکایەتی نایەتە ژماردن.

لە ئەمەریکا، ئەگەر تۆ ئاڵای ولاتیش بسووتێنی، هێشتا هەر بەتاوان لەسەرت حیساب ناکرێ، بگرە ئەو کارە بەنارەزایی دەربڕین حیسابە. وەلێ بەری ڕاپەڕین، لە ولاتی عێراق، جمێن بەگەورەپیاوان بە تاوان حیساب بوو. لەسەر جمێنێک بە سەرۆک، چەندان ساڵ هاوولاتی دەخرایە زیندانەوە. شیمانەی ئەوەیش هەبوو لەسەر تەنیا جمێنێک بە سەرکۆمار، هاوولاتی بکوژن. ئەمەیان ئاکاری زۆرێک لە سیستەمە دیکتاتۆرییەکانە. لێرەدا جێی وەبیرهێنانەوەیە، کاری هەرە لە پێشی کوردە بەعسییەکان ئەوە بوو گوێ هەڵبخەن، بزانن کێ جمێن بەسەرۆک و بەحکوومەتی بەعس دەدا، تاکو لە دەمییەوە بدەن.

جمێنی پیاوە گەورەکان

(جۆ بایدن)ی جێگری سەرۆکی ئەمەریکای ئێستا، لە سەرەتای مانگی تەمووزی ٢٠٠٩دا سەردانی ولاتی عێراقی کرد. بەپێی ڕۆژنامەکانی عێراق، بایدن لە نیوەڕۆخوانێکدا لەنێو یەکێک لە کەونە کۆشکەکانی سەرۆکی پێشووی عێراق، کۆمەڵێک جمێنی مزر و بازاڕییانەی بەسەدام داوە. بەلام جمێنەکان نەکراون بە عەرەبی. ئەوەندە نەبێت، گوایە بایدن وتوویەتی: "سەدام حوسێن لە گۆڕەکەیدا دارکاری دەکرێ و دەگری" لە ڕاستیدا ئەمە بۆچوون و زادەی خەیاڵی ناوبراوە، کەچی هەندێک رۆژنامە ئەمەی بە جمێن لەسەر ناوبراو حیساب کردووە.

هەر بەپێی ڕۆژنامەکانی عێراق، گوایە سەربازەکان لەم هەڵوێستەی جەنابی جێگری سەرۆک سەریان سووڕماوە. چونکە لێیان چاوەڕوان نەکردووە، وەک ئێتیکی دیپلۆماسی کە پلە و پایەکەی بەسەریدا دەسەپێنێ ڕێی پێ بدا بەو شێوە بازاڕییە دابەزێتە سەر سەدام. ئەم هەواڵە لە ڕۆژنامەی (العرب ئۆنلاین) ی ئەلیکترۆنیدا ڕۆژی ٢٠٠٩/٧/٧ بلاو بووەتەوە. جێی وتنە سەدام لە عۆجەی زێدی خۆی نێژراوە و خەڵکانێک هەن سەردانی گۆڕەکەی دەکەن و فاتیحای لەسەر دەخوێنن.

هەر لە باشووری گۆی زەوییەوە هەتا باکور، لە هەموو سەردەمێکدا و بەهەموو زمانێک جمێن هەبووە. جمێن شوێن و کات و تەمەنی دیاریکراوی نییە. نێر و مێ، گەورە و بچووک، میر و گزیر

جمێن دەدەن. (بەکر سیدقی) ڕابەری یەکەمین کودەتای سەربازییە لە وڵاتی عێراق و ناوچەکە و تەواوی نیشتمانی عەرەبیشدا، (بەیانی ژمارە یەک) ئەو دایهێناوە. چونکە هاوکاریی لە تەک (شا مەحموود)ی نەمردا نەکردووە و بەدڵی ئەو نەجووڵاوەتەوە، شێخ مەحموود پێی وتووە: (بەکرە شێت!) شێخ ئەم قسەیەی لەلای جەمال نەبەز وتووە، کاتێک ناوبراو لە سەردانێکدا بۆ داریکەلی، وتوبێژی لە تەکدا کردووە.

ڕێزدار مام جەلال، لە گفتوگۆیەکی تەلەڤزیۆنیدا، کە لەیلا عەلی لەگەڵیدا ئەنجام دا، بەو ڕۆژنامەنووسانەی وا ڕەخنەی توند لە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەگرن دەڵێت: (ئەوانە سەگن و بە مانگەشەو دەوەڕن!) وەلێ ئەمەیان لە بنەڕەتدا ئیدیۆمێکی کۆنی کوردی و جیهانیشە. لەلایەن چەند هونەرمەندێکی شێوەکاری جیهانییەوە بەکەڤاڵ کراوە، وەک:

کەڤاڵی (سەگ بەمانگ دەوەڕێ)ی (خوان میرۆ) (١٨٩٣- ١٩٨٣)، میرۆ کەڤاڵەکەی بە ستایلی سووریالی، لە ساڵی ١٩٢٦دا بەڕۆن لەسەر کانڤاس و بە قەبارەی ٢٩ بە ٣٦ گرێ کێشاوە. ئەم کەڤاڵە ئێستا لە مۆزەخانەی هونەریی شاری (فلادلفیا)دایە.. هەروەها کەڤاڵی (سەگ چاودێریی مانگ دەکا)، دەستکاری هونەرمەند (جوان براون)ە، کە لە نێوان ساڵەکانی (١٩٣٨-١٩٩٠)دا ژیاوە، لە ساڵی ١٩٦٩دا، ئەم کەڤاڵەی بەڕۆن لەسەر کانڤاس و بەقەبارەی ٣٣ بە ٤٣ گرێ کێشاوە. ئێستا لە مۆزەخانەی هونەریی شاری (بێرکەلی)دایە.. گەلێک تابلۆی تریش لەسەر ئەم وتە پەندئامێزە هەیە.

کەچی (محمد سعید الصحاف)، بەو مەزنە لەشکرەی، کە سەر بە چەنان وڵاتانی دنیا بوون و گەلەکۆمەیان لە عێراق کرد و ساڵی ٢٠٠٣ ڕێژێمی بەعسیان ڕووخاند، دەڵێت (علوج). ناوبراو لە سەر و کڵاوی شەڕەکەدا، لە ڕاگەیاندنی ڕۆژانەیدا بۆ ئاژانسەکانی نێوەخۆ و دەرەوە، هەموو کات ئەم وشەی علوجەی لەسەر زار بوو. علوج دەربڕینێکی کۆنی عەرەبییە، ئەو هاتبوو لە بنکی قامووسدا دۆزیبوویەوە و هێنابووی. وەک پلار دەیگرتە هێزی هاوپەیمانان. ئەم جمێنە بەواتای هەرچی و پەرچی دێت.

نیکیتا خرۆشێف (١٨٩٤-١٩٧١)، لە نێوان ساڵانی (١٩٥٣-١٩٦٤)دا سکرتێری گشتیی پارتی کۆمۆنیستی یەکەتی سۆڤیەت بووە. ساڵانی (١٩٥٨-١٩٦٤)، سەرۆکی ئەنجوومەنی باڵای سۆڤیەت بووە. ناوبراو لە کۆبوونەوەی خولی گشتیی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا، (١٩٦٠) وەک نارەزایی دەربڕین و پێشاندانی بێڕیزی بەو ڕێکخراوە، پێڵاوەکانی داکەند و لە کورسییەکەی خۆیەوە بەپێڵاو لە سەکۆی ڕێکخراوی ناوبراوی دا. بەلای خرۆشێفەوە، ئەم ڕێکخراوە، ئامێرێک بووە بەدەست بەرەی سەرمایەداری و بلۆکی خۆرئاواوە. ئەم کارەی سەرۆکی ئەو دەمەی یەکەتیی سۆڤیەت نیکیتا خرۆشێف، وەک سووکایەتی بە ڕۆڵی نەتەوەیەکگرتووەکان لێکدرایەوە و وڵاتانی بلۆکی خۆرئاوا گەندە سوودیان لێ بینی. جێی باسە ئەو دەمە (داک هەمەر شۆڵد)ی بەرەگەز سوێدی سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بوو.

شیعری داشۆرین، جنێوی بە کێش و سەروایە!

هەندێک جاران شاعیرەکانیش پەنای بۆ دەبەن. ئەوان جمێن و تووک و نەفرین دەخەنە قاڵبی شیعرەوە. واتە بە کێش و سەروا، موسیک، وێنە، میتافۆر و تەواوی ڕەگەزەکانی شیعر دەیرازێننەوە، تاکو لە بەردڵان بێت. خوێنەر پێی خۆش بێت، گوێی لێ بگرێت و ئەزبەریشی بکا. زۆر شاعیریش هەن لە ڕێی هونەری شیعرەوە، داخی دڵی خۆیان بەسەر دەسەڵاتی ملهوڕدا قلّپ دەکەنەوە. وەک موزەفەر نەواب، یان شاعیرێکی هەست ناسکی وەک نزار قەبانی، کە دنیا وەک شاعیری خۆشەویستی ناسیویەتی، کەچی کاتێک قینی هەڵساوە و گەیشتە تینی، دۆ و دۆشاوی تێکەڵ کردووە. ئەوەی وتوویەتی نەیوتووەتەوە. لێرەوە دەکرێت بڵێین ئەم جۆرە شیعرە، کە لە کۆندا داشۆرین (هەجوو)یان پێ وتووە، بە زۆری دەچێتە خانەی شیعری ڕامیارییەوە. چونکە ڕاستەوخۆ سەروپۆتەڵاکی دەسەڵات دەکوتێتەوە. گومانی تێدا نییە، شیعری لەم جۆرە جەماوەرێکی بەرفراوانی لەنێو توێژەکانی کۆمەڵدا هەیە.

دوای تێپەڕینی سەدەیەکیش بەسەر کۆچی دوایی (شێخ ڕەزای تاڵەبانی)دا، هێشتا هەر شیعرەکانی ئەو، کە بە زۆری دەچنە خانەی داشۆرینەوە، خوێنەری بەرفراوانیان هەیە. زۆر خوێنەر هەن دەیان شیعری ئەم شاعیرەیان لەبەرە. دەشێ بڵێین: مادام نەفرین و جمێنی شاعیر، لە قاڵبی شیعردا جێی خۆی کردووەتەوە، ئەوا دەتوانین بڵێین بەهونەر بووە و ڕاستگۆییی تێدایە. بزەش دەخاتە سەر لێوی خوێنەر. پاڵەپەستۆی لەسەر کەم دەکاتەوە. نەجمەدین مەلاش لە دەڤەری سلێمانی، هەم ئەدیب و هەمیش مامۆستایەکی خۆبەخشی ناسراو بوو، خاوەنی ژمارەیەکی زۆر بوو لە جمێن، کە هەموویان داهێنراوی خۆی بوون، بەتایبەتی لەو دەمەدا، کە خەڵکی نەفام تووڕەیان دەکرد.

لە ئێستا و ڕابردوویشدا، شاعیرمان هەن بەتەغار جمێنیان نێوەخنی شیعرەکانیان کردووە. ئەوەندە هەیە شاعیران بۆ حەڵاڵکردن و ئارایشتکردنی جمێنەکانیان، ناوی شیعری داشۆرینیان لێ ناوە. یەک لە باری کورد، دەکرێ شێخ ڕەزای تاڵەبانی بە سەرباشقەی ئەو شاعیرانە بێتە ژماردن. ئەگەرچی بڕوام وایە، شاعیرێک نادۆزیتەوە ڕۆژێک لە ڕۆژان، کەسێک، یان دەستە و تاقمێکی دانەشۆریبێت. وەک نموونە، تۆ ناوی چی لە شیعرە بەنێوبانگەکەی حەزرەتی نالی دەنێیت، کە بۆ مەستوورەی ئەردەڵانیی نووسیوە:

مەستوورە کە حەسنا و ئەدیبە بە حیسابێ

هاتە خەوم ئەمشەو بە چ ناز و عیتابێ!

ئێستاش با نموونەیەکی زیندوو، لە جمێنی شاعیرانە بهێنینەوە و ڕاڤەی بکەین. شێخ ڕەزا ئەم شیعرەی بۆ شێخ عەلیی کاکیی وتووە. جێی ئاماژەیە، تاکو ئێستاش وەرگری کورد بەهەڵە ئەم شیعرە ڕاڤە دەکا و لێی تێ دەگا:

(شـێخ عـەلی) خـۆ تۆ منت ئاوارە کـرد و دەربەدەر

چاکە هەجـوێکت بکەم ئەمما مـوفـید و مـەختـەسـەر

بۆ حـەمـەی وەسـتـا فـەتاح ئێمـەت هەمـوو ئاوارە کرد

ئەی حـەمـەی وەسـتـا فـەتـاح دایکت بەکێری نێرەکـەر

بڕوانە (دیوانی شێخ ڕەزا، ل ٤٩)

شێخ عەلی برا گەورەی شێخ ڕەزایە و گەورەی ئەو بەربابەیە. خەڵک یان موریدەکان ئەو بە شێخ و مـورشـیـد و ڕابـەری خـۆیان دەزانن. وەلێ شـێخ ڕەزای برای گلەییی توندی لێی هەیە و ئەم گلەیییەی لە شیعرێکی داشۆریندا داڕشتووە. دیارە لە دۆخی وەهادا، دەبێت هەجووی شێخ عەلی بکا، نەک حەمەی وەستا فەتاح. چونکە غەدرەکە هەرچییەک بوو بێت شێخ عەلی لە شێخ ڕەزا و ئەو خەڵکەی کردووە. پرسیار و گرێیەکەیش لێرەدایە: کەواتە بۆچی شێخ ڕەزا حـەمەی وەسـتا فـەتاح دادەشۆرێت و دایکی ئەوی کردووە بە ئامانج؟ وەڵام:

لە ڕاستیدا شێخ ڕەزا بەهیچ جۆرێک دایکی حەمەی وەستا فەتاحی بەئامانج نەگرتووە، چونکە شێخ ڕەزا دایکی ڕوحیی حەمەی وەستا فەتاحی مەبەستە، کە دەکاتە ژنی شێخ عەلی. چونکە لای هەمـووتان ڕوونە، کە دەروێش و مـورید بە حـەمـەی وەسـتا فـەتاحیشـەوە، بە ژنی شـێخ (شـێخ ژن) دەڵێن (دایە). واتە هـەمـوو وەک دایکی ڕوحـیی خـۆیان بـۆی دەڕوانن و بـانگی دەکـەن. کـەواتە جمێنەکە، یان داشۆرینەکە ڕێک ژنی شێخ عەلیی برا گەورەی خۆی دەگرێتەوە، کە دەکاتە براژنی شێخ ڕەزا!.

هەندێک شاعیرانی کوردیش لە ڕێی شیعرەوە نەیارانی خۆیان داشۆریوە. ئەم جۆرە شیعرە کورد داینەهێناوە بەری شێخ ڕەزای تاڵەبانییش هەر هەبووە؛ بەتایبەتی لەلای گەلانی دراوسێمان. یەک لە باری عـەرەب مـێـژووی شـیـعـری داشـۆرین (هەجـوو) بۆ پێش هاتنی ئاینی ئیـسـلام دەگەڕێتەوە، وەک ئەو شیعرانەی لە نێوان مەزنە شاعیرانی سەردەمی خۆیاندا، جەریر و فیرەزدەق لە ئارادا بوون، کە سەراپا داشۆرین.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی داهێنانی لەم تەرحە شیعرەدا کردووە، بەوەی وێنەی نوێی هێناوەتە ئاراوە و ژمارەیەکی زۆریشی لەم جۆرە شیعرە نووسیوە. ئەوەندە هەیە، وەک قسە عەرەبییەکە دەڵێت: (ئەوەی بۆ شاعیر حەڵاڵە بۆ ئەوانی تر حەڵاڵ نییە) جێی وتنە شێخ ڕەزا بۆ خۆی لە لاپەڕە ٦٨ی دیوانەکەیدا، کاتێک بە چوارینەیەک (شێخ ساڵح)ی مامی دادشۆریوە، لەوێدا ددانی پێ داناوە، کە شیعری هەجوو جۆرێکە لە جنێو و جنێوبازی:

تۆ کە خۆت مەیلی جنێوبازی دەکەی (شێخ ساڵح)

بۆ دەکەی سەرزەنشتی من کە (ڕەزا) هەجاوە

غـــايـەتی بـەندە، جنێـــوم بەدوو سـێ کـــەسێ دابـێ
تـۆ هـەتـا ئێـــســـتـــا بـەقـــوربـان، بەهـەزارت داوە!

(أ. ب. هـەوری) (ئەبوبەکر شـێخ جـەلال ١٩١٢-١٩٧٩)، لە (بەرهـەمی خـەبات)، شـیـعرەکـانی (با کوردسـتـانمان، ل ١٦٥ و نووسـەرێک، ل ١٧٢)دا، جارێک گـەورەی درۆ دادەشـۆرێ، کە مەبەسـتـیشـی پێ ئەوانەیە وا نۆکـەری بیانین و تەنیا خـەمی ورگ و گـیرفـانی خـۆیان هـەیە. جـارێکیش نووسـەری دۆڕاوی بەنیشانە ناوەتەوە. ئەوانەی وا خـەڵکی دەستخـەڕۆ دەکەن و لایەنی هـەژاران ناگرن:

با کوردستانمان
با گەورەی درۆ، هـەموو نۆکەر بن
بۆ بێگانەکان وەک بارەبەر بن
بەرامبەر بەخۆ، دەست بە وەروەر بن
لە ڕووی دوشمندا گوێ تەپیو، کەڕ بن
تا ناپیاو پیاڵەی پڕ هـەتا لێو بێ

نووسـەرێک
نووسـەرێ، نووسینی داو بۆ هـەژار بێ
دەسخـەڕۆکەری لادێ و شار بێ
بۆ دەستی دوشمن، کوتەک و دار بێ
دەک ئەو نووسـەرە لای بەدەوار بێ

با باسـی دوو هـەوڵی خۆشـم بکەم

ئەمـەی وا لێرەدا دەیگێڕمـەوە، سـەروبەنـدی (١٩٧٩-١٩٨٣)یە، واتە سـەر و کـلاوی دوا دەسـتـەی بەڕێوەبـەری یەکـەتی نووســەرانی کـورد، لقی سلێـمـانی، کـە بـارەگـەکـەی لە سـابوونکـەران بوو. مـاوەیەک کـەسـێکی نەنـاسـراو کـردبووی بەخـوو، عـەسـران وەک سـەرجـەم نووسـەر و دۆست و ئاشناکانمان دەهاتە سەردانی یەکەتی و بێ ئەوەی هیچ بدرکێنێ لە باخـچەکەدا لێـی دادەنیشت و پاڵی دەدایەوە، تەنانەت قسـەیەکیشی لە زار دەرنەدەهات. ئێمـەش خـۆمان تێ نەدەگـەیاند. ئێ خـۆ نابێ و ناکرێ دەری بکەیت! بەهـەرحاڵ کاتێک ئەو بگەیشتـایە، ئیدی باسی ئەو سـاتەوەختـە ئەگەر پێوەندیی بە سیاسـەتەوە هـەبوایە، ئەوا یەکسـەر پێچمان پێ دەکردەوە و قسـە دەچووە سـەر باس و خواسێکی تر.

هەر لەو دەمەدا ئەفسەرێک لە ئەمنی سلێمانی، کە ئێمە بەعەرەبمان دەزانی. زۆر بەجیدی کەوتبووە دژایەتیمان و دەیویست هەرچییەک لەو کۆڕانەی نووسەراندا دەوترێت، ئەو بەتەواوی بچێتە بنج و بناوانیان. ئەو دەیویست یەکە یەکە پاشخانی هەمووشمان بزانێ. لە لێپێچینەوەیەکدا، لەگەڵ برادەران خۆی ئاشکرا کردبوو، کە ئەو ناوی (مولازم ئەووەل مەدحەت)ە. خەڵکی شاری کۆیەیە و خزمی نزیکی (دڵدار)ی شاعیرە و گوایە لە ئێمە باشتر لە ناوەڕۆکی شیعر و چیرۆکەکانمان حاڵییە و هیچ پێویست بەوە ناکا ئێمە زەینی لێ تێک بدەین، چونکە ئەو لە هەموو کەین و بەینێک تێ دەگات. هیوادارم لە ڕاپەڕیندا سەری تێدا چووبێ!

تۆ بزانە لەو (موفارەقە)یە! ئەو شاعیرە خۆشەویستەی خاوەنی سروودی (ئەی ڕەقیب) و ئەم ئەمنە، سەر بەیەک بنەماڵەن! پەندە کوردییەکەم بیر دەکەوێتەوە کە دەڵێ: (مریشک هێلکەش دەکا و ریقنەش دەکا). جا منیش ساتیرێکی کورتم بۆ ئەو زەلامە نووسیبوو. بێ ئەوەی بیناسین سەری دەداین و ئێمەش تەواو لێی بەگومان بووین. وای بۆ دەچووین بەنیازی هەواڵدزی بێتە سەردانی بارەگەی نووسەران و دووریش نییە شەخسی (مولازم ئەووەل مەدحەت) ناردبێتی. ئەمەش دەقەکەیەتی:

چـاوت بـزە وەک چـاوی دز
گوێچکەت قووڵە وەک ڕەحەتی
خـوا پێم نەگـرێ تۆ نێـردراوی
مـولازم ئەووەل مـەدحـەتی!

وەلێ ئەم ساتیرە شیعرە برێ زبر و تووڕەیەی لای خوارەوەم بۆ کەسێکی دیاریکراو نەوتووە، بگرە مەبەستم پێی تەواوی ئەندامانی ئەنجوومەنی یاسادانانی ناوچەی حوکمی زاتی "المجلس الوطني لمنطقة الحکم الذاتي" بوو. جێی باسە چەند ئازیزێکیش دوای ئەوەی پرسیان پێ کردووم، ئاخنیویانەتە (تضمین) شیعری خۆیانەوە. ئەم کورتیلە ساتیرە لە چیرۆکی (ڕاپۆرت)ی لەمەڕ خۆشمدا دووبارە بووەتەوە.

تۆش گەواوی
تۆش ئەندامی ئەنجوومەنی ناوبراوی
تۆش جرتێکی دوو دەنگیت و
تاکو ئێستاش لێ نەدراوی!

فەقێ و گەمەی زمان

با ڕووداوێکی نوکتەئامێزیش لەو سەردەمی منداڵی بگێڕمەوە. بەندە دوای دەوامی قوتابخانەی سەرەتایی، ماوەیەک لە حوجرەی فەقێیانی قەرەداخیش دەمخوێند. ئەو دەمە هیچی وام لە کەین و بەینی نێوان فەقێیان نەدەزانی. ڕۆژێکیان فەقێیەک نامەیەکی لوولکراوی دامێ و پێی وتم بیگەیەنە بە فلانە فەقێ. کاتێک نامەکەم گەیاندە فەقێی دووەم، داوای لێ کردم کەمێک چاوەڕوان بم هەتا وەڵامی نامەکە دەداتەوە. هەر بە بەرچاوی خۆمەوە لە پەنچکێ کاغەزدا ئەم چەند وشە سەیرەی نووسی (لیری لەر بە لونی لاتب) منیش بێ ئەوەی هیچی لێ حاڵی ببم، یانژی هیچ لەلام مەبەست بێت، وەڵامەکەم گەیاندەوە دەستی فەقێی یەکەم. ئەویش سەرنجێکی وەڵامەکەی دا، زەردەخەنە گرتی وتی، (ئەی مونافەق!) ئەمجا نامەکەی پێشان دام و پرسی: (ئەها چی بۆ نووسیوم!) منیش سەرنجم دا و وتم: (بۆم ناخوێنرێتەوە، چی نووسیوە!) فەقێم فەقێ، قەڵەمەکەی لە باخەڵی دەرهێنا و چوار سەری بۆ لامەکان کرد، هەموویانی کرد بە کاف. ئیدی وشە بێ واتا و سەیرەکان بەم شێوەیەیان لێ هات: (کێری کەر بە کونی کاتب!) واتە: (کێری کەر بەقوونی ئەو کەسەی ئەم نامەیەی نووسی!) جێی باسە ئەو دەمە هێشتا حەوتی سەر و ژێری پیتەکان دانەهاتبوو.

هەناردەکردنی جنێو لە ڕێی فیلمی کارتۆنەوە

تەنانەت توێژی منداڵانیش جمێن دەدەن. ئەوان هێشتا لە باخچەی ساوایاندان، کەچی قامووسێکی گچکۆکە جمێنیان لەلا کۆ بووەتەوە. لەسەر شەقامەکان و لە کەسوکاری خۆیانەوە، لە فیلمەکانەوە، بەتایبەتی لە فیلمە ئەکشنەکانی ئەمەریکاوە فێری دەبن. لەگەڵ هەڵکشانی تەمەندا ئەم قامووسە لێی زیاد دەکرێ و ئەستوورتر دەبێت.

ئەگەر ڕۆژێک لە ڕۆژان گوێت لە منداڵە چوار ساڵانەکەت بوو، لە پڕ جمێنێکی بەرانبەر بەمیوانێک لە دەم دەرچوو، ڕەنگە خراپ پێی تێک بچیت و لەلای خۆتەوە شەرم دات بگرێت و ڕەنگت سوور هەڵبگەڕێ، ترسی ئەوەت لێ بنیشێت لە ناخەوە گلەییت لێ بکەن، چونکە تۆی دایک یان باوک لە پرۆسەی پەروەردەکردنی منداڵەکەتدا سەرکەوتوو نەبوویت. یان ڕەنگە ئەو میوانە وەها تێ بگات گوایە ئەو منداڵە لە ژینگەیەکی نادروستدا دەژی و ئەو جمێنەی لە ئەندامانی خێزانەکەیەوە بیستووە. وەلێ باشتر وایە ئەم دیاردەیە بە ئاسایی وەربگریت. چونکە دەشێ ئەویش لە باخچەی ساوایان، لە منداڵێکی تری بیستبێت، بێ ئەوەی لە واتاکەی حاڵی بووبێت، دێت لە ماڵەوە دووبارەی دەکاتەوە.

لەم ڕووەوە، خاتوو (مێری والاس) لە کتێبەکەیدا بە ناوی (الأسلوب الأمثل لتربية الطفل بعد عامهُ الرابع) دەڵێت: (منداڵە بچووکەکان لەم جیهانەدا، هەست بەبێهێزییەکی زۆر دەکەن. ئەوان بەتەواوی پشت بە گەورەکان دەبەستن، ڕێنوێنییان بکەن چلۆن هەڵسوکەوت بکەن. وەلێ لە تەمەنی

چوار ساڵی بەدواوە، ئیدی دەست بەفێربوونی ئەم وشانە (جمێن) دەکەن، چونکە هێزیان پێ دەدا.. ل. ٨٣)

سەرچاوەی زۆرێک لەو جمێنانەی، کە هەندێک جاران منداڵان لە تووڕەییدا و بڕێ جاریش وەک لاساییکردنەوە، هەر بۆ خۆشی دەیدەن، باخچەی ساوایان و فیلمی تەلەڤزیۆن و گەورەساڵانە. مرۆڤ ئەگەر بە منداڵیش فێرە جنێو نەبێت، ئەوا کاتێک گەورە بوو، زۆر ڕێگە و پاساوی بۆ فێربوونی جمێن لە بەردەستدایە. وەلێ لێرەدا گرینگ ئەوەیە داخۆ دایک و باوک چلۆن مامەڵە لە تەک منداڵەکەیاندا دەکەن، کاتێک گوێیان لێ دەبێت جنێو دەدەن. ئاخۆ لێیان تووڕە ببن و هەڕەشەیان لێ بکەن تاکو دووبارەی نەکەنەوە؟ یان گەرەکە ناچار بکرێن داوای لێبووردن لە بەرانبەر بکەن؟ خاتوو مێری والاس بەم شێوەیە چارەسەری دۆخەکە دەکا:

(هەوڵ بدە بە دەمییەوە پێ نەکەنیت، یان پێی نەڵێت بێژەیەکی جوان بوو. نەکەی بەشێوەیەکی ئاشکرا تووشی شۆکی بکەیت. بەم جۆرە پەرچەکردارانە دنەی دەدەیت بەردەوام بێت. بۆیە زۆربەی شارەزایان لەسەر ئەوە کۆکن کە باشترین وەڵام بۆ ئەم زمانە زبرە ئەوەیە وەلامێکی هێمنی بدەیتەوە، یان بەهیچ شێوەیەک وەلامی نەدەیتەوە... ل ٨٤)

ئەوەتا جمێن گەیشتووەتە نێو فیلمی کارتۆنیش. هەندێک لەو فیلمە کارتۆنانەی لە کوردستانەوە دەگەنە ئەوروپا، بە دەیان جمێن ئاخنراون. پێم وایە هۆکارەکەی ئەوە بێت، ئەوانەی لە سلێمانی ئەو فیلمانە دۆبلاج دەکەن، هەم لە پەروەردەی منداڵەوە دوورن و هەمیش بەنێوەندە هونەرییەکە نامۆن. وێڕای ئەوەی لە هونەری وەرگێڕان و دنیای ئەفسووناویی پاک و بێگەردی منداڵانیش ناحاڵین. لە ڕاستیدا هیچ وڵاتێک قەبووڵ ناکا ئەدەب و هونەری منداڵانی بەو شێوەیە بە جمێن بئاخنرێ و بەجارێک نەوەی نوێ فێرە جنێو بکرێ. ئەم جمێنانەیش لەنێو خودی فیلمە ئەسڵییەکاندا نەبوون، بگرە ئەو وەرگێڕانە خۆیان بۆیان زیاد کردوون. ئەوی ڕاستی بێت، ئەوانە لە پێناوی چەردەیەک دەستکەوتی مادیی خۆیاندا، خدە و ئاکاری منداڵان تێک دەدەن و جمێنی لەلا دەکەن بەکردەیەکی ئاسایی وەک ئاوخواردنەوە.

ئەگەر نێوبازاڕ، تۆڕەکانی ئینتەرنێت، تەنانەت دانیشتنەکانی هۆڵی پەرلەمانی وڵاتانیش شەڕەجمێنیان تێ بکەوێ، هەر نەیسە، وەلێ جمێن بپەڕێتە نێو دەقی بۆ منداڵ نووسراو، ئەمەیان دیاردەیەکی نوێیە و لەسەر وەستانی جیدیی گەرەکە؛ چونکە بەغەیری کورد لە باشووری وڵات، لەنێو هیچ میللەتێکدا، کاری وەها ڕووی نەداوە.

تا ئێستا دنیای پاکی منداڵ، لە دیاردەی توندوتیژی بەهەموو جۆرەکانییەوە، جەستەیی و دەروونی و لە ڕێی زمانی هەڕەشە و جمێنەوە بە دوور ڕاگیراوە. دنیای منداڵ پەرێزێکی پاکە و نەلەوتاوە. نووسەرانی دنیایش لەسەر ئەوە کۆکن کە ئەم جیهانە نابێت خوێنڕشتن و شەڕەجمێنی تێ بکەوێ. ئەگەر هەر ژانرێکی ئەدەبی و هونەرییش سانسۆر ڕەت بکاتەوە، ئەوا گەرەکە ئەدەب و هونەری منداڵان، لەم ڕووەوە کە ئاماژەم پێ دا، لەژێر سانسۆردا بێت.

له شاری سلێمانی چەند بنکەیەک هەن ناوی (سەنتەر)یان لە خۆیان ناوە. ئەم سەنتەرانە فیلمی کارتۆنیی بیانی دۆبلاج دەکەن. واتە کارێک دەکەن قارەمانە کارتۆنییەکان بەزمانی کوردی بئاخڤن. هەتا ئێرە کارەکە ئاساییە. لێ مەترسییەکە لەوەدایە، ئەمانە لەلای خۆیانەوە فیلمەکانیان بەجمێنی سووکی ئەوتۆ ئاخنیوە، کە منداڵ بەهەموو بەرائەتی خۆیەوە دەکاتە کەسێکی دەمپیسی جمێنفرۆش، بەڕادەیەک، ئیدی ڕووی ئاوەدانیی نامێنێ.

(سەنتەری خۆشی) لە سلێمانی (دارە سووتاوەکە)، لە بازاڕی (حاجی ساڵح) وەک خۆی لەسەر فیلمە کارتۆنییە دۆبلاجکراوەکان نووسیویەتی. هاتووە فیلمەکانی پڕ لە جمێنی بازاڕی کردووە! بۆ نموونە لە فیلمی کارتۆنیی (بەراز)دا، لەسەر زاری گیاندارەکانەوە، لە فۆرمی هەڵبەستدا ئەم (شەڕەجوێن)ەمان گوێ لێ دەبێت:

دەی بڕۆ پیسی سواڵکەر
با بەشەق نەتکەمە دەر
دنیا خراپ گۆڕاوە
شەرم و حەیاش نەماوە
ساختەچی و هەرچی و پەرچین
ئێوە مەلا بەزێن
بڕۆن ملتان بشکێن
وا مەکە مردووت مرێ
داخی ئەم حەیوانە
وا مەکە لەو شەتڵانە
بیبڕەرەوە هیچنەزان
وەی لەو بێ ئەدەبییە
کچێ چەتیوە کەرە
بەبێ قوماریش دیارە
کێ کەرە و نالەبارە

جێی وتنە، زۆر خێزان لە کوردانی هەندەراننشین، بەو نیازەی منداڵەکانیان خێراتر فێرە زمانی کوردی ببن، کاتێک بە سەردان دەگەڕێنەوە کوردستان، لەگەڵ خۆیاندا فیلمی کارتۆنیی کوردییان بۆ دەهێنن. بەڵام ئەوان کاتێکیان زانی منداڵەکانیان فێری دەیان جوێنی بازاڕی بوونە. جێی سەرنجە هەتا ئێستا نە لایەنی پەروەردە، نە میدیاکان، نە ئەو دەزگایانەی مشووری ئەدەب و هونەری منداڵان دەخۆن، لەم دیاردە مەترسیدارە بەدەنگ نەهاتوون. پێم وایە بۆ سەلامەتیی توێژی منداڵان و دوور ڕاگرتنیان لە توندوتیژی، لانی کەم دەبوایە ئەم جۆرە سەنتەرانە دابخرانایە.

چەمکی "نەتەوە"
لە سەدەی ١٨ تا ٢٠ی زایینی

دوروتەئا وایدینکر

چەمکی نەتەوە (nation) کە لە وشەی لاتینیی (nasci) بەمانای لەدایکبوون وەرگیراوە، بەدرێژاییی مێژوو لە بواری ماناوە ئاڵوگۆڕی زۆری بەخۆوە بینیوە. ئەو وشەیە لەلایەن نووسەرانی رۆژگاری کۆنی وەک "تاکیتوس" بەمانای (ڕەچەڵەک _ بنەماڵە) بۆ وێنە بنەماڵەی جێرمەنەکان، بەمانای کۆمەڵگەیەک لە باو و باپیرانی سەر بەبنەماڵەیەک بەکار هێنراوە. نووسەرانی هاوچەرخی ناوبراو و هەروەها قۆناخەکانی دواتر، هۆزەکانی سەردەمی کۆچەرەتی، قەومەکانیان بەنەتەوە ناو بردووە کە لە بواری قەومییەوە بەهیچ شێوەیەک یەکدەست و هاوشێوە نەبوون، وەک بنەماڵەکانی تاکیتوس خاوەنی سەرچاوەیەکی قەومیی یەکسان نەبوون، بگرە چەندان گرووپی مەزهەبی و گرووپی تر بوون کە بەمەبەستی کۆچکردن لە دەوری یەکتری کۆ دەبوونەوە.

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا چەمکی نەتەوە جارێکی تر لە کاتی باسکردنی ڕەچەڵەک و بنەماڵەی مامۆستایان و قوتابییانی زانکۆکان و هەروەها بەشدارانی کۆبوونەوەی کڵێسەکان سەری هەڵدایەوە کە "نەتەوە"ی بەڕەچەڵەک ئەڵمانی، فەرەنسی، بەریتانی و ئیسپانی ناو نرابوو. لە کۆتاییی سەدەکانی ناوەڕاست و سەرەتای چەرخی نوێدا بەکۆمەڵێک خەڵکی خاوەن مافی دەنگدان و بڕیاردان لە مەسەلە سیاسییەکانی ناوچەکەیان دەگوت "ناسیون" یان "نەتەوە" کە نوێنەرانی پیاوانی ئاینی و گەورەپیاوان بوون. نوێنەرانی ناوچە جیاجیاکان، بازنەی شار و شارۆکەکان لەژێر چاودێریی ڕاستەوخۆی ڕایش هەتا ساڵی ١٦٤٩ وەک بەشێک لە نوێنەرایەتیی رایشی رۆمی پیرۆزی نەتەوەی ئەڵمانیا سەیر دەکرا. لە فەرەنسا چینی "سەرووی کۆمەڵ" وەک نوێنەرانی چەندان گرووپی دیاریکراوی کۆمەڵگە و خاوەنی مافی بڕیاردان لە پێوەندیی لەگەڵ

....

(*) وەرگێڕانی لە فارسییەوە: مێهدی مێهرپەروەر

زەریبـــەدا بـوون، ناوی نەتـەوەیان لەخـــۆ نـابوو و ســـەرەنجــام کــۆمـــەڵەی هـاوبەش پێکهـــاتـوو لە ئەڵمـانـیـیـەکـان، مـەجـارییـەکـان و سـزکلرییـەکـان کـە لە سـەدەی پازدەم بەسـەر نـاوچەی ڕۆمـانـیـای ئەمـڕۆدا فــەرمــانڕەواییــیــان دەکــرد، ناوی یەکــەتـیـی ســێ نەتەوەیـان لەســەر خــۆ دانـابـوو. بەڵام لە ســەرەتای چەرخـی نوێدا چەمکی نەتەوە بـەشـێـوەیەکی بەربـڵاو بۆ نـاوهێنانـی چینی دەســەڵاتداری هـەر وڵاتێک بەکـار دەهێنرا. بۆ وێنە نەتەوەی گـەورەپیـاوان، مـافی دەســتـێـوەردان لە سـیـاســەت بەتایبـەت لەپێوەندیـی لەگەڵ بـڕیاردان لەســەر زەریبـە بـۆ خـۆی بەڕەوا دەزانـی و خـۆیشـی لە دانـی زەریبـە دەبـوارد و بـەم شـێـوەیە - لانی کـەم بەشـێکیـان - لەلایەک کـەوتنە دژایەتیـی شـا و لەلایەکی ترەوە پاشـمـاوەی خـەڵک کـە زەختـی زۆری زەریبـەیـان لەسـەرشـان بوو، خـاوەنی بچـووکـترین مـافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان نەبوون.

١- "چینی سێیەم" لە جیاتیی "نەتەوە" لە فەرەنسای سەدەی ١٨

بەهۆی ئەو دژایـەتییـەوە دەتوانین لـە هـەوڵەکـانی "ئابە سـییـە" بۆ پێناسـەی سـەرلەنوێی چەمکی نەتەوە (ناسـیـون) تـێ بگەین کـە لەسـەر ئەو بڕوایە بـوو نوێنەرانی ئەو بەشـە لە فـرەنسـییـەکان کـە زەریبە دەدەن (واتە چینی جووتیاران) دەبێ خـاوەنی بڕیاردان بن سەبارەت بەزەریبە، بۆیە جێگەی خــۆیەتی ناوی نـەتەوەیان لەســـەر دابـنرێ. دیارە لەناو نـوێنەرانی چینی ســێـیــەمـدا جـووتیــاران بەکردەوە نوێنەرێکیـان نەبوو و ئەم چینە کۆمـەڵایەتیـیـە سـەرەڕای ئەوەی پێش شـۆڕشـی فـرەنسـا هێشـتـا بەتەواوی لە کۆیلەیەتی ڕزگاری نەبووبوو، نەیدەتوانی خـۆی وەک بەشێک لە نەتەوە بزانێ. توێژی خـوارووتر لە هـاووڵاتییـان و جووتیـاران (خزمـەتکارەکان، قـەرەواشـەکان، مووچەخـۆران و... هتد) وەک ئـافرەتان بەشـێک لە نەتەوە نەبوون. پەرەگرتنی پێنـاسـەی نوێی "سـییە"، زۆربـەی گرووپە کـۆمـەڵایەتییـەکـانی فرەنسـای لە مـافی دەسـتێوەردان لە چـارەنووسـی سـیـاسـی بەشـدار کـرد. بەم شـێوەیە نەتەوە چوارچێوەیەکی بەربڵاوتری کۆمـەڵگەی گرتەوە. هـاوکـات "سـییـە" بیـرۆکـەی مـافی سروشتیی هێنایە گۆڕێ کە بەپێی ئەو بیـرۆکەیە، مافگەلێک هـەن کە لە سـەرووی یاسای دەوڵەتێن و جیا لەو مافانەیە کە شـا دیاریی کردووە. مافی سروشتی پێش مافی دەوڵەتی هـەبووە و لە سـەرووی ئـەو مـافـانـەدایە. سـییـە ڕوانگـەی وایـە کـە تەنیا نـەتـەوەیە کە لێوەشـاوەیـی دیاریکردنی ئەم مافـانەی هـەیە، سـەلماندیشـی کـە ئـەم بیـرۆکـەیـە بەمـانـای وەرگرتنی دەسـەڵات لە فـەرمـانڕەوایـی دەسـەڵاتدار بوو.

عەمانۆئێل ژۆزێف سییە: چینی سێیەم چییە؟ (١٧٨٩)

عـەمـانۆئێل ژۆزێف سـییـە (١٧٤٨ - ١٨٣٦) شـۆڕشگێڕی فـرەنسی، لە بنەمـاڵەیەکی خوارووی کۆمـەڵ، ساڵی ١٧٨٨ نوێنەری ئۆسقۆف لە شاری شارترەی فرەنسا، هەمان ساڵ و ساڵی دواتر نووسەری وتار بەقازانجی نەتەوەی پێکهاتوو لەو هاووڵاتییانەی کە

مـافی یەکسـانیـان هەیە و بەدژی دانی پلەی تایبـەتی بەدوو چینی دەسـەڵاتدار (گەورەپیاوان و پیاوانی ئاینی). لەسەر داخوازیی ناوبراو نوێنەرانی چینی سێیەم لە ١٧٨٩ دامەزراندنی پەرلەمانی میللییان راگەیاند. لە داڕشتنی دەستووری ساڵی ١٧٩١دا بەشـدار بووە و ساڵی ١٧٩٩ ئەندامی ئەنجوومەنی بەڕێوەبەریی یەکەمین کۆماری فەرەنسا، هاوکاریی لەگەڵ ناپلیۆن، کونسوڵی ناپلیۆن، ساڵی ١٨١٥ بۆ ماوەی سی ساڵ بۆ برۆکسل دوور خرایەوە.

"نەتەوە چییـە؟ نەتەوە ئەو کۆمـەڵگەیەیە کـە لە سـایەی یاسـایەکی هاوبەشدا دەژین و لەلایەن پەرلەمانێکی یاسادانەرەوە نوێنەرایەتی دەکرێ. بەڵام ئاخۆ ئەمە ڕاستییەک نییە کە گەورەپیاوان خاوەن ماف و پلەی تایبەتین، مافێک کە لەلایەن ئەم چینە ڕووهەڵماڵدراوانەوە بە "مافی خۆیەتی" دەناسرێن؟ ئاخۆ ئەمە ڕاستییەک نییە کە ئەوان مافی خۆیان لە مافی بەشێکی زۆر لە کۆمەڵ جیا کـردووەتـەوە؟ ئەم چینە بەکردەوە خـۆیان لە یاسـای هەمـەلایەنە هێناوەتە دەرێ. تەنانەت مـافی هاووڵاتیبوونی ئەم چینە بەستراوەتەوە بەکۆمـەڵێکی سـەربەخۆ لەناو نەتەوەدا. ئەم چینە لە مـافی سـیـاسـیی خـۆی بەشـێـوەیەکی تـایبــەتی کـەڵک وەردەگـرێ و نوێنـەرانی لەلایـەن خـەڵکەوە هەڵنەبژێردراون و لە پشـتـیوانیی خـەڵکی بێ بەرین. نوێنەرانی لەبەر دوو هۆ لە خـەڵک بێگانەن، یەکەم ئەوەی کە هەڵبـژێردراوی خەڵک نین و دووەم ئەوان لە پێناو بەرژەوەندیی بەشێکی تایبەتی و دیاریکراودا تێ دەکۆشان. چینی سێیەم خاوەنی هەموو ئەو شتانە بوون کە پێیان دەگوت نەتەوە و هەر شتێک کە پێوەندیی بەچینی سێیەمەوە نەبێ ڕێگەی پێ نادرێ خۆی بەنەتەوە بزانێ، هەر بۆیە چینی سـێـیـەم هـەمـوو شـتـێکە، نەتەوەیە... پێش لە هەمـوو شـتـێک نەتەوە بوونی هەیە، نەتەوە سەرچاوەی هەموو شتێکە، ئیرادەی ناوبراو هەموو کاتێک یاساییە، نەتەوە بۆ خۆی یاسایە"

٢- چەمکی ئابووریی نەتەوە لە سەدەی ١٩

"فریدریش لیست" لە نووسراوەکانیدا لە ساڵی ١٨٤١ چەمکێکی تری لە وشەی نەتەوە پێشکێش کـرد. لە ڕوانگەی ئەوەوە نەتـەوە دەوڵەتێکی داخـراو و هاوچەقـە. فـەرەنسـا و بـەریتـانیـای گـەورە سـەمبولی ئەو بوو کە لە هـەمان سـەدەکانی ناوەڕاستـدا ڕێڕەوی دەوڵەتی ناوەندگەرای دەپێوا و لە سەدەی نۆزدەم وەک یەکەکانی گەورەی ئابووری هاتە ئاراوە. "لیست" لایەنە سیاسییەکانی چەمکی نەتەوەی لە بەرچاو نەگرت کە بۆ "سییە" گرینگییەکی زۆری هەبوو. لەو پێوەندییەدا بۆچوونی سییە سەبارەت بەتێکەڵاوکردنی ماف و ئازادییەکان لەگەڵ مافی دەستێوەردان لە چارەنووسی سیاسی بەشێکی بەربڵاوتر لە کۆمەڵگە بوو. بەڵام بۆ "لیست" یەکگرتنی ناوچە ئەڵمانی زمانەکانی ناوەندی ئەوروپا لە سەرووی هەموو شتێکدا بوو کە دوای "ئاشتیی فیستیڤاڵ"ن بەسەر چەندان ناوچەی سەربەخۆدا دابەش کرابوون.

فریدریش لیست: سیستەمی میللیی ئابووریی سیاسیی ١٨٤١

فریدریش لیست ١٧٨٩ – ١٨٤٦، ئابووریناس (ئابووریی نەتەوەیی) و سیاسەتوان، ساڵی ١٨١٧ بۆ ماوەی سێ ساڵ پرۆفیسۆر لە تۆبینگنی ئەڵمانیا، دواتر دەرکرا و ڕەوانەی گرتیگە کرا، چووە ئەمەریکا و ساڵی ١٨٣٠ خۆی گەیاندە کونسوڵی ئەمەریکا، ناوبراو یەکێک لە پارێزەرانی سەرەکیی دامەزرانی ڕێگەی ئاسن لە ئەڵمانیا و ئەنجوومەنی گومرکی ئەو وڵاتە بوو. نوێنەری بیرۆکە قووڵەکانی لیبراڵ دیموکرات و گومرکی پەروەردەیی (وەرگرتنی گومرک بۆ بەهێزکرنی ئابووریی نەتەوە لە بازاڕە نێودەوڵەتییەکاندا) بوو. سیستەمی ئابووریی سیاسی گرینگترین بەرهەمی "لیست"ە.

" ... هەر نەتەوەیەکی ئاسایی خاوەنی زمان و ئەدەبی هاوبەش، سنووڕێکی بەربڵاو و پێکەوە بەستراو لێوانلێو لە سەرچاوەی سروشتیی جۆراوجۆر و حەشیمەتی زۆرە. وەرزێری، پیشەسازی، بازرگانی و پیشەسازیی پاپۆڕ بەشێوەی یەکسان گەشەیان سەندووە. هونەرەکان، زانست، ناوەندەکانی بارهێنان و پەروەردەی گشتی بەئەندازەی بەرهەمهێنانی مادی بایەخی هەیە. دەستوور، یاساکانی تر و دامەزراوەکان پلەیەکی بەرز لە ئاسایش و ئازادی دەدەن، لە خزمەتکردن بەگەشەی دینداری، بایەخەکان و ئاسایش و لە یەک ڕستەدا بەختەوەریی خەڵک ئامانجیەتی. ئەم نەتەوەیە هێزی دەریایی و زەوینیی پێویستی لە بەردەستدایە بۆ ئەوەی بتوانێ بەرگری لە سەربەخۆیی و پارێزگاریی لە بازرگانی و تیجارەتی دەرەکیی خۆی بکا. نەتەوەیەکی ئەوتۆ دەتوانێ کاریگەرییەکی بەهێز لەسەر کولتووری وڵاتانی گەشەسەندوو دابنێ، بەحەشیمەتی زۆر و سەرمایەی مادی و مەعنەویی خۆی، نەتەوەگەلی نوێ پێک بێنێ... حەشیمەتی گەورە و سەرزەوینی بەربڵاو و خاوەن سەرچاوەی سروشتیی جۆراوجۆر گرینگترین خاڵی دیار و بەرچاوی هەر نەتەوەیەکی ئاساییە. ئەمانە بنەڕەتیترین بارودۆخی پێویستن بۆ پێگەیاندنی مەعنەوی، گەشەی مادی و هێزی سیاسی. نەتەوەیەک کە لە بواری ڕێژەی دانیشتوان و سنوورەوە سنووردارە بەتایبەتی ئەگەر زمانەکەی لە شوێنێکی تر باو نەبێ تەنیا دەتوانێ خاوەنی ئەدەبێکی نەخۆش و لاواز و ناوەندگەلێکی نوقسانی پەرەپێدانی هونەر و زانست بێ. وڵاتێکی بچووک قەت ناتوانێ لقە جۆراوجۆرەکانی بەرهەمهێنانی ناو دەسەڵاتی خۆی بەشێوەی کامڵ گەشە پێبدا. لەو وڵاتانەدا هەرچەشنە پشتیوانییەکی ئابووری و پیشەسازی دەبێتە پاوانکردنێکی تایبەتی و تەنیا بە یەکەتیی لەگەڵ نەتەوەکانی بەهێزتردا، تا ڕادەیەک بەفیداکردنی خاڵە بەهێزەکانی نەتەوەکەی و بەهەوڵ و کۆششێکی فراوان دەتوانێ سەربەخۆیی خۆی، ئەویش بەشێوەی کاتی بپارێزێ... "

٣– نەتەوە وەک بەرهەمی رابردووی هاوبەشی سیاسی

بەبۆچوونی "جۆن ستوارت میل" نەتەوە لە ڕێگەی هەستی پێوەندیی نەتەوەییەوە پێک دێ، ئەم هەستەش هەرچەند لەلایەن تایبەتمەندیی بەرچاوی وەک رەگەز، زمان و ئاین بەهێز دەبێ، بەڵام

بەپلەی یەکەم لە ڕێی ڕابردووی هاوبەشەوە پێک دێ. بەم شێوەیە ناوبراو "بوون بەنەتەوە"ی بەریتانیای گەورەی لەگەڵ ئۆسکاتلەندا و توێژی دەوڵەمەندی ئایرلەندا وەک گەشەی ناسنامەی هاوبەش دەناسێنێ. لە ڕوانگەی "میل"ەوە (هەروەها سییە و بەپێچەوانەی لیست) گرینگ دەستێوەردانی سیاسی و مافی بەشداریی ئەندامانی نەتەوە لە پرۆسەی سیاسیی کۆمەڵگەیە و تایبەتمەندیی بەرچاوی هەر نەتەوەیەکە.

جۆن ستوارت میل: چەند تێبینییەک لەسەر دیموکراسیی ناڕاستەوخۆ (١٨٦١)

میل (١٨٠٦ - ١٨٧٣) فەیلەسووف و ئابووریناسی بەریتانی، نوێنەری بیرۆکەی لیبرالیزمی ڕادیکاڵ، ماوەی نێوان ساڵانی ١٨٥٦ تا ١٨٦٨ ئەندامی پەرلەمانی ئەعیان بووە، گەڵاڵەداڕێژی سیستەمی بیرسای بەرهەمهێنانی توێژینەوە و بەڵگەهێنانەوەی پێوانەیی (گەیشتن لە بەشێک بۆ هەموو و هەروەها لە هەموو بۆ بەشێک)، بەرهەمی سەرەکیی ناوبراو "بنەماکانی ئابووریی سیاسی"یە.

" ... دەتوانین بڵێین گرووپێک لە مرۆڤەکان نەتەوە پێک دێنن، ئەگەر ئەندامانی ئەم گرووپە لە ڕێگەی هاوسۆزی و هاوپێوەندییەکی بەرامبەری نێویاندا گرێ درابن، ئەو هاوسۆزییە لە نێوان ئەندامانی ئەو گرووپە و خەڵکانی تر بەدی ناکرێ. بەپێی ئەو هەستە ئەندامانی گرووپ ئامادەن پێکەوە هاوکاری بکەن نەوەک لەگەڵ کەسانی تر و ئاواتی پێکهێنانی حکوومەتیان هەبێ، حکوومەتێک لەلایەن ئەوان یان لانی کەم بەشێک لەوانەوە پێک هاتبێ. هەروەک هەستی پێوەندیی نەتەوەییی هاوبەش دەتوانێ سەرچاوەی جۆراوجۆری هەبێ. هەندێ جار ڕەگەز و بنەماڵەی هاوبەش سەرچاوەی ئەو هەستەیە. هاوبەشی لە زمان و ئاین، ئەم هەستە بەبێ جیابوونەوە بەهێز دەکا، بەڵام زۆرترین کاریگەریی لەم ڕوانگەیە ڕابردووی هاوبەشی سیاسییە. هەبوونی مێژوویەکی نەتەوەیی و بیرەوەریی هاوبەش کە لەودا بەرهەم دێ هەستی شانازی و سەرشۆڕیی هاوبەش و بەکۆمەڵ، هەستی شادی و ئازاری هاوبەش کە پێوەندیی بەو ڕووداوانەوە هەیە کە لە ڕابردوودا ڕوویان داوە، دیارە هیچ کام لەو فاکتەرانە مەرجی پێویست نین و خۆی لە خۆیدا تەواو نین...
سەرەڕای ئەمەش دەتوانین بەگشتی بڵێین هەر کات ژمارەی ئەم فاکتەرانە کەم بێ، بەو ڕادەیە زانیاریی نەتەوەییی بەرەو لاوازبوون دەڕوا. زمان و ئەدەبی هاوبەش و تا ڕادەیەکی دیاریکراویش ڕەگەز و ڕابردووی مێژووییی هاوبەش دەتوانن لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتە جۆراوجۆرەکانی ناوچەیی کە ناوی ئەڵمانییان لەسەر خۆ داناوە، هەستی نەتەوەیی زۆر بەهێز ڕابگرن، لەگەڵ ئەوەی کە هیچ کات دەوڵەتێکی یەکگرتوویان نەبووە، بەڵام ئەم هەستە بۆ لە بەرچاونەگرتنی ئۆتۆنۆمییە ناوچەییەکان وەڵامدەر نەبووە. لەلایەکی ترەوە هاوپێوەندیی زمانی و ئەدەبیی زۆر لاواز و هەڵکەوتووییی جوگرافی کە وڵاتەکەی بەهۆی سنوورە ڕوون و ئاشکراکانیەوە لە وڵاتانی تر جیا کردووەتەوە، تا ڕادەیەک هەستی نەتەوەییی لای خەڵکی ئیتاڵیادا دروست کرد کە دەیتوانی لە

رابردوودا سەرچاوەی ڕووداوی گەورە بێ کە ئەمڕۆ ڕوو دەدەن. هەرچەند کە ئەم هەستە هێشتا نەپشکوتووە..."

٤- نەتەوە لە جیاتیی ڕاپرسیی ڕۆژانە، وەک وەرگرتنی ڕەزامەندیی دووبارەی هاووڵاتییان لە دەوڵەت

یەکێک لە تۆکمەترین باسەکان سەبارەت بەبیرۆکەی نەتەوەیی، "ئێرنە رنۆ" لێکۆڵەری فرەنسی لە ساڵی ١٨٨٢ لە سیمینارێکیدا لە زانکۆی سۆربۆنی پاریس گوتی: بەهۆی پێوەستبوونی ئیلزاس لۆترینگن لەلایەن ڕایشی ئەڵمانیا لە ساڵی ١٨٧١ کە بەپێچەوانەی ئیرادەی خەڵکی ئەم ناوچەیە بەڕێوە چووبوو، نەتەوەیان وەک دیاردەیەک پێناسە کرد کە بەمەرجی گەڕانەوە بۆ دەنگی بەڵێی هاووڵاتییانەوە گرێ درابوو. ئەمڕۆکەش ئەم بیرۆکەیە بووەتە بنەمای یاسای "هاووڵاتی" لە فرەنسا، ئەو کەسە وەک فرەنسی سەیر دەکرێ کە لەوێ لەدایک بووبێ و دەیەوێ فرەنسی بێ.

ئێرنە ژۆزێف رنۆ: نەتەوە چییە؟ ١٨٨٢

رنۆ (١٨٢٣ – ١٨٩٢)، ڕۆهەڵاتناس، زمانزان و مامۆستای زانکۆ و مێژوونووس، ساڵی ١٨٦٢ پرۆفیسۆری کۆلێجی فرەنسا، ساڵی ١٨٧٨ ئەندامی ئەکادیمیای فرەنسا و ساڵی ١٨٨٢ سیمینارێکی بەناوبانگی لەژێر ناوی نەتەوە چییە، لە زانکۆی سۆربۆنی پاریس بەڕێوە برد.

"نەتەوە ڕۆح و گیانە، یەکێکیان پێوەندیی بەڕابردووەوە هەیە و ئەوی تریان بەئێستاوە. یەکێکیان موڵکی هاوبەشی میراتی دەوڵەمەندە لە بیرەوەرییەکاندا، ئەوی تر ڕێککەوتنی هەنووکەیی، ئاواتی پێکەوە ژیان، ئیرادەیەکە بۆ پاراستن و زیندوو ڕاگرتنی ئەم میراتە، میراتێک کە هەمووان بەشێوەی گشتی و بەشێوازی دابەشنەکراو وەریان گرتووە... هەر بۆیە نەتەوە کۆمەڵێکی گەورەیە کە خاوەنی هاوپێوەندییە، ئاکامی ئەو قوربانییانەیە کە لە ڕابردوو و لە پێناویدا گیانی خۆیان فیدا کردووە و ئامادەی فیداکاریی بوون، ڕێککەوتن ئاواتێکی سەرزارانە بۆ درێژەدانی ژیانی هاوبەش، بوونی نەتەوەیەک لە ڕاپرسیی گشتیی ڕۆژانەدا خۆ دەنوێنێ. نەتەوەکان بەردەوام و هەتاهەتایی نین، ئەوان جارێک دەستیان پێ کردووە و جارێکیش کۆتاییان دێ. شیمانەی ئەوە لە ئارادایە کە کۆنفیدراسیۆنی ئەورووپا جێگەی ئەوانە بگرێتەوە، بەڵام ئەمە یاسای سەدەی ئێمە نییە، وا باشترە کە نەتەوەکان بوونی خۆیان و بوونیان پێویستە و ئازادیی دەستەبەر دەکا، ئازادی لەنێو دەچوو ئەگەر لە جیهاندا یەک یاسا و یەک سەروەر بووبوایە... مرۆڤ نە کۆیلەی دەستی ڕەگەزیەتی، نە زمانی و نە ئاینی و نە ڕێڕەوی ڕووبار و کێوەکان. کۆمەڵێکی گەورە لە مرۆڤی تێگەیشتوو و دڵگەرم جۆرێک وشیاری و بەڵێنی ئەخلاقی دروست دەکا کە پێی دەڵێن "نەتەوە". بەو ڕێژەیە کە ئەم بەڵێنی و وشیارییە لەلایەن قوربانییانێکەوە بسەلمێندرێ کە گیانی خۆیان فیدا کردووە. ئەو کات ئەم نەتەوەیە ڕەوایی مانەوە و مافی ژیان پەیدا دەکا. لە

بیرچوون پێم خۆشە تەنانەت بڵێم هەڵەی مێژوویی لە کاتی پێکهێنانی نەتەوەدا ڕۆڵێکی گرینگی گێڕاوە، هەر لەبەر ئەمەیە کە گەشەی لێکۆڵینەوەی مێژوویی زۆرجار بۆ نەتەوە بووەتە جێگەی مەترسی. لێکۆڵینەوەی مێژوویی بەکردەوە ڕووداوە تاڵەکانی رابردوو دەخاتە ڕوو کە لەکاتی پێکهێنانی قەوارە سیاسییەکان تەنانەت ئەو قەوارە سیاسییانە کە ئاکامی ئەرێنیی بەدواوە بووە ڕوویان داوە. یەکگرتن هەموو کاتێک بەشێوەی بێ بەزەییانە بەڕێوە چووە، یەکگرتنی باکور و باشوری فرەنسا ئاکامی لانی کەم سەدەیەک شەڕیماڵوێرانکەر و تیرۆر بووە. شای فرەنسا کە بۆ ئەو وڵاتە سەرکەوتووترین یەکەتیی نەتەوەیی و خاکی دەستەبەر کردووە، ئەگەر لە نێزیکەوە لێی بڕوانین بایەخی خۆی لە دەست دەدا. نەتەوەیەک کە خۆی پێکی هێنا لۆمەی دەکەن... دیارە ئەمە بەشێک لە سروشتی هەر نەتەوەیەکە کە هەموو تاکەکانی پێکەوە چەندان خاڵی هاوبەش دەیانگرێتەوە. هیچ فرەنسییەک نازانێ ئەو "بورگوندەیی"، "ئالونی" یان "ویزگویی"یە و هەر تاکێکی ئەو وڵاتە دەبێ "قەڵاچۆی شەوی بەرتالامە" لە ١٥٧٢/٨/٢٤ و کوشتاری سەدەی سێزدەمیان لە باشوور لە بیر کردبێ. بۆیە نەتەوەی مۆدێرن بەرهەمی مێژوویی کۆمەڵێک ڕاستییە کە بەرێڕەوێکدا تێ دەپەڕێ. لە درێژەی ئەم پرۆسەیەدا بوو کە لە بەشێک لە ئەوروپا یەکگرتنێکی خێرا سەری هەڵدا. سەبارەت بەفرەنسا لەلایەن زنجیرەی پاشایەتییەوە، سەبارەت بەهۆڵەندا، سویسرا و بەلجیکا لە ڕێگەی خواست و ئیرادەی پارێزگاکان و لە ئیتالیا و ئەڵمانیا لە ڕێی ئەندێشەی باو و هەمەلایەنە لە پێوەندیی لەگەڵ پێویستیی یەکگرتن".

٥- "نەتەوەی کولتووری" لە بەرامبەر "نەتەوەی دەوڵەتی"

"فریدریش ماینکە" چەمکی نەتەوەی کولتووریی دۆزییەوە. بەم دەستەواژەیە زمان و کولتووری بەتایبەت ئەڵمانی لە بەرامبەر نەتەوەکانی دەوڵەتی ئەورووپای ڕۆژئاوا وەک فرەنسا و بەریتانیای گەورە ڕاگرت. لە هەمان کاتدا تەئکیدی دەکردەوە کە ئەم دوو چەمکە لە یەکتری جیا ناکرێنەوە و نەتەوەی کولتووری و نەتەوەی دەوڵەتی تێکەڵ بە یەکتر بن و بەشێوەی ئاساییش هەر وایە.

فریدریش ماینکە: جیهانی نیشتمانی و دەوڵەتی نەتەوەیی (١٩٠٧)

> ماینکە (١٨٦٢ – ١٩٥٤)، مێژوونووس، پرۆفیسۆر لە ستراسبۆرگ، فرایبۆگ و بەرلین، ساڵی ١٩٠٨ بەرهەمی سەرەکیی خۆی بەناوی جیهانی نیشتمانی و دەوڵەتی نەتەوەیی بڵاو کردەوە. هەروەها کۆواری مێژووی دەرکرد. لە ڕوانگەی سیاسییەوە لیبراڵ و دژی ناسیۆناڵ سۆسیالیزم بوو، پاش شەڕی دووەمی دنیا یەکەمین سەرۆکی زانکۆی ئازادیی بەرلین بوو. ماینکە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر نووسینەوەی مێژووی ئەڵمانیا لە سەدەی بیستەمدا دانا.

"... نەتەوەکان لە ڕوانگەی یەکەمدا کۆمەڵگەیەکی گەورە و بەهێزن و ئەو مرۆڤانەی تێدا دەژین

کە لە ڕوانگەی مێژووییەوە دوای پرۆسەیەکی دوور و درێژ هاتووەتە ئاراوە و بەردەوام لە جووڵەدا بووە و ئاڵوگۆڕی بەسەردا هاتووە... شوێنی نیشتەجێی هاوبەش، خوێنی هاوبەش و وێکچوو، زمانی هاوبەش، ژیانی هاوبەش، چوارچێوەی دەوڵەتێکی هاوبەش یان فیدراسیۆنێک لە دەوڵەتانی هاوچەشن، هەمووی ئەمانە دەتوانن بنەما و تایبەتمەندیی نەتەوەیەک بن، بەڵام بەو مانایە نییە کە هەر کام لەم کۆمەڵگەیانە بۆ ئەوە ناوی نەتەوەیان لەسەر دابنێن، دەبێ خاوەنی سەرجەم ئەو تایبەتمەندییانە بن . ئەوی پێویستە لەناو خۆیاندا بێ ئەملا و ئەولا ڕەچاوی بکەن ناوکێکی سروشتییە کە بەهۆیەوە پێوەندیی خوێنی دادەمەزرێ... دەتوانین نەتەوەکان بەسەر نەتەوەی کولتووری و دەوڵەتیدا دابەشیان بکەین. دەستەی یەکەم بەپێی پێشینەی کولتووریی هاوبەشی تەجروبەکراو دامەزراوە، دەستەی دووەم لەسەر بنەمای هێزی یەکگرتنەوەی مێژووی سیاسیی هاوبەش و یاسای بنەڕەتی. زمانی گشتی، ئەدەبی هاوبەش و ئاینی هاوبەش گرینگترین و کاریگەرترین ئامرازی کولتوورین کە نەتەوەیەکی کولتووری دروست دەکا و لەسەر پێی خۆی ڕای دەگرێ... بەڵام چەندان خاڵی بەرچاون کە لەواندا کاریگەری و قازانجی سیاسی لە خزمەتی پێکهێنانی زمان و ئەدەبی هاوبەش بووە و ئەم فاکتەرانە لە هەندێ بواری بنەڕەتیدا زمان و ئەدەبی هاوبەشیان پێک هێناوە. هەروەها پێوەندیی ئاین و دەوڵەت و نەتەوەش زۆرتر لێک نێزیکن... هەر بۆیە ناتوانین لە ناوەخۆدا بە ڕوونی نەتەوەی کولتووری و نەتەوەی دەوڵەتی لە یەکتری جیا بکەینەوە و لە دەرەوەشدا ئەم کارە بەڕێوە ناچێ. چونکە لە چوارچێوەی نەتەوەیەکی بەڕاستی دەوڵەتی هەروەک وێنەی سویسرا نیشانی دەدا دەتوانن هاوولاتییانی نەتەوەکانی کولتووریی جۆراوجۆر بژین. لەلایەکی ترەوە نەتەوەیەکی کولتووری دەتوانێ هەروەک وێنەی لە نەتەوەی گەورەی ئەڵمانیادا نیشان داوە نەتەوەکانی دەوڵەتی جۆراوجۆر بژین، بەو واتایە کە خەڵکی ئەو وڵاتانەی کە هەستی هاوبەشی سیاسییان دەکەنە تایبەتمەندییەکی زەق و بەرچاو، دەبنە نەتەوە و زۆربەیان وشیارانە دەیانەوێ ببن".

٦- نەتەوە وەک کۆمەڵگەی هاوچارەنووسان

لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە سۆسیال دیموکراسی خۆی لە بەرامبەر ئەم ئەرکەدا دیتەوە کە چەمک و پێگەی نەتەوە پێناسە بکا، بێ ئەوەی کە بنەمای ئەنترناسیۆنالیزم خەوشدار بکا. ڕاستیی پێناسەی "ئۆتۆباوەر" لە نەتەوە، بۆ پێکەوە ژیانی نەتەوەکان و کولتوورە جیاوازەکان لە نەمسا و مەجارستان دەگەڕێتەوە کە هەرچەند لە بواری یاساییەوە بەرابەر نەبوو، بەڵام لە زۆر بواری تردا بەمۆدێرن و پێشکەوتوو هەڵی سەنگاندووە. بۆیە ناوبراو نەتەوەی نە لە ڕوانگەی کولتووری یان ڕەگەزی، بگرە بەر لە هەموو شتێک لە گۆشەنیگەی مێژووییەوە پێناسە دەکرد. ئەوەی لەم پێناسەیەدا دەردەکەوێ بەدڵنیاییەوە ڕاستییەکی ئەزموونکراوە، ئەوەیش کارێکی زەینییە کە بنەماکەی ئەمڕۆی تاکەکانی کۆمەڵگەیە.

ئۆتۆ باوەر: پرسی نەتەوایەتی و سۆسیال دیموکراسی (١٩٠٧)

ئۆتۆ باوەر (١٨٨١ – ١٩٣٨) سیاسەتوان و نووسەری نەمسایی، ڕێبەری فیکری و داڕێژەری سەرەکیی مارکسیزمی ئۆتریشی، سەرنووسیاری بڵاوکراوەی ڕەزم و ڕۆژنامەی کرێکاران، نوێنەری پەرلەمانی ئۆتریش، وەزیری ڕاوێژکار لە وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئەو وڵاتە. یەکێک بووە لە داڕێژەرانی یاسای بنەڕەتیی ئۆتریش، ساڵی ١٩٣٤ چووە چیکۆسلۆڤاکیا و چوار ساڵ دواتریش بەرەو فرەنسا هەڵات.

" ... ئێمە بەکۆمەڵێک لەو تایبەتمەندییە جەستەیی و ڕۆحییەی هەر نەتەوەیەک کە تاکەکانی ئەو نەتەوەیە پێکەوە گرێ دەدا و لە نەتەوەکانی تری جیا دەکاتەوە پێی دەڵێین تایبەتمەندیی نەتەوە کە ئەم تایبەتمەندییانە هاوتراز نین. بەدڵنیاییەوە چۆنیەتیی شکڵ گرتن و گرتنەبەری ڕێچکەی داخوازیی نەتەوە وەک بەشێک لە تایبەتمەندیی نەتەوەیی دێتە ئەژمار. ئەم ئیرادە و ئۆگرییە لە پرۆسەی ناسیندا وەک هەستی بەکۆمەڵ شکڵ دەگرێت، هەستێک کە لە نێوان زۆر دیاردەی تەجروبەکراودا تەنیا جۆرێکی دیاریکراو لەوانە هەڵدەبژێرێ و لێکی دەداتەوە. ئەڵمانییەک و بەریتانییەک پاش گەڕانەوەیان لە سەفەرێکی هاوبەش، هەریەکەیان هەڵگری ئەزموونێکی جیاوازە. ئەگەر دوو لێکۆڵەری ئەڵمانی و بەریتانی بیانەوێ سەبارەت بەبابەتێک لێکۆڵینەوە ئەنجام بدەن، شێواز و ئاکامی لێکۆڵینەوەکەیان جیاواز دەردەچێ. ئەم ئیرادەیە بەشێوەی بێ ناوبژیوان لە بڕیاردانی مرۆڤدا ڕەنگ دەداتەوە و ئەوانە لە هەلومەرجی بەرامبەردا بەشێوازی جیاجیا هەڵسوکەوت دەکەن. شتێکی روونە، نەتەوە جۆراوجۆرەکان ئامراز و پێوانەی جۆراوجۆریان بۆ روانگەکانی خۆیان هەیە. چەمک و روانگەکان لە رەوا و ناڕەوا، روانگەکان سەبارەت بەئەخلاق و بێ ئەخلاقی، نەجیبی و قەباحەت، جوانی و ناشیرینی، ئاین و زانست ... بەم شێوەیە ئێمە دەگەینە چەمکێکی سنووردارتر لە تایبەتمەندیی نەتەوەیی. ئەو تایبەتمەندییە بەپلەی یەکەم بەواتای کۆمەڵێک تایبەتمەندیی جەستەیی و روحی تایبەت بەنەتەوەیەک نییە، بگرە تەنیا جۆراوجۆریی لە ڕێڕەوی ئیرادە و ئۆگریی ئەوانە. ئۆگرییەکی یەکگرتوو دەبێتە هۆی جووڵە و بڕیاردانی جیاواز. دیارە دیاریکەر بۆ ئەم جۆراوجۆرییە لە ئیرادە، جیاوازیی ڕوانگەکانە کە ئەم نەتەوەیە وەدەستی هێناوە یان جۆراوجۆری لە تایبەتمەندیی جەستەییەکانە کە هەر نەتەوەیەک لە خەباتیدا بۆ مانەوەی پەروەردەی دەکا. پاشان ئێمە پرسیارمان کرد کە چۆن ئەم هاوبەشییە لە تایبەتمەندی پێک دێ و پرسیارەکەمان بەم چەشنە وەڵام درایەوە کە هۆکارەکانی کارتێکردنی یەکسان دەبێتە هۆی یەکسانی لە کاراکتەردا. بەم جۆرە بوو کە ئێمە نەتەوەمان وەک چارەنووسی هاوبەش پێناسە کرد... لەم قۆناخەدا پێویستە زیاتر و وردتر لە پێناسەی چەمکی هاوبەشی چارەنووس بڕوانین. چونکە چارەنووسی هاوبەش بەمانای وێکچوون و سەپاندنی چارەنووسێکی یەکسان نییە، بگرە بەواتای تەجروبەکردنی هاوبەشی چارەنووسێکە کە پێوەندیی بەردەوامی لەگەڵ یەکتر و کاریگەریی دوولایەنەی ئەوان هەیە و هاوبەشیی لە چارەنووس نەتەوە دروست

دەکــا ... هـەر بۆیـە دەتوانـین نەتـەوە نە وەک یـەکـســانبــوون لـە چارەنـووس، بگـرە هـاوبـەشی لـە تایبـەتمەندییـەکانـی وەرگیـراو لە چارەنووسـی هـاوبـەش پێناسـە بکەین. ئەمـە هـەروەهـا پێناســەی زمانـە بۆ نەتەوە، لەگەڵ ئینسانـەکان کە پێوەندیی نزیکم هـەیە، زمانێکی هـاوبەش پێک دێنم و لەگەڵ ئەوانەی کە زمانـی هـاوبەشم هـەیە، پێوەندی دەگرم".

٧- نەتەوە لـە ڕوانگەی مـارکسیـزم - لـینینیزمـەوە

سـۆسیـالیسـتە سـەرەتاییـەکان لە فـرەنسای پێش سـاڵی ١٨٤٠ ڕوانـگەیان سـەبارەت بەنەتەوە و دەوڵەتی نـەتەوەیی دیار بوو کـە لەگـەڵ ڕوانگەی زۆربەی نووسـەرە غـەیرە سـۆسیـالیسـتـەکـان لە دژایەتیدا بوو. ئەم جیـاوازییـە بەتـایبـەت لە "مـانیـفێسـتی کـۆمـۆنیـستی"دا بەئاشکرا دەردەکەوێ، بەرهـەمێک کـە نەتەوە، وشـیـاریی نەتەوەیـی، نیشـتمـانپـەروەری و نـەتەوەخـوازی وەک تایبـەتمەندیی بۆرژوازی (سـەرمـایەداران و توێژە نێوەنجی و سـەرەوەکان کە لە ڕێڕەوی بزاوتی داهـاتووی مێژوودا دەسـەڵاتیـان لێ وەردەگیـرێتەوە) دەنـاسێ و داهـاتووی مرۆڤـایەتی نە تەنیا لە کۆمـەڵگەیەکی بێـچین، بگرە بەرێژەیـەکی زۆر بە بێ دەوڵەتی نەتەوەیی لە هـەر حـاڵدا بەبێ کۆمـەڵگەیەکی نـاسیـۆنالیسـتی دەبینێ.

کارل مـارکس و فردریش ئینگڵس: مـانیفێستی حزبی کۆمۆنیست ١٨٤٨

ئـینگڵـس ١٨٢٠ - ١٨٩٥ کــوڕی خــاوەن کــارگــەیەکی ڕسـتن و چنـین و دواتریش بەڕێوەبەری کـارگەکە. سـاڵی ١٨٤٢ دەست پێکردنی هـاوکاریی لەگەڵ کارل مـارکس، ئۆون و چارتیستەکان (لایەنگرانی بیرۆکەی یاسای بنەڕەتیی لە بەریتانیا). لە سالآنی ١٨٤٧ و ٤٨ بەهـاوکاریی مارکس "مانیفێستی کۆمۆنیستی"ی داڕشت.

مــارکس (١٨١٨ - ١٨٨٣) فـەیلەســووف و سـیـاســەتوانی ئەڵمـانی، ١٨٢٤ ئایـنی جـوولەکـەی بەجێ هێشت و بەپرۆتیسـتانتـیزم پێوەست بوو. خـوێندنی یاسـا لە بۆن و بەرلین، قـوتابیی هێگڵ، ١٨٤٢ سـەرنووسـیـاری ڕۆژنامـەی ڕاینیـشـە تسـایتـۆنگ، لە ڕێگەی ئینگڵسـەوە لەگەڵ ئابووریی نەتەوەیی ئاشـنا بوو، ١٨٤٨ بەپێی ڕەشنووسـێکی ئینگڵس مـانیـفێسـتی کۆمـۆنیسـتی نووسـی کە لە سـەرەتای شـۆڕشی ١٨٤٨ و ٤٩ی ئەڵمانیـا بڵاو کرایەوە. مارکس بەرگریی لە بیـرۆکەی کۆمـارێکی یەکگرتووی ئەڵمانی و هـەروەهـا خـەبـاتی هـاوبـەشی دەوڵەتی ئەو کـاتی ئەڵمـانیـا بەدژی ڕووسـیـای دواکـەوتوو دەکرد.

" ... کۆمۆنیستـەکانیـان بەوە تاوانبار دەکرد کە دەیانەوێ نیشـتمـان و نەتەوە هـەڵبوەشـێننەوە، کرێکاران نیشتمانیان نییە، کەسێک ناتوانێ شتێکیان لێ وەربگرێتەوە کە لێی بێ بەشن. پێویستە لە سـەرەتادا پرۆلیتـاریا دەسەڵاتی سـیـاسـی بەدەست بهێنێ، خـۆی بۆ توێژی نەتەوەیی سـەر بخـا.

ئەمە بۆ خۆی کاریکی نەتەوەییە، هەرچەندە بەپێچەوانەی ئەو مانایەیە کە بۆرژوازی لێی تێ دەگا. بەگەشەی بۆرژوازی و ئازادیی بازرگانی و بازاڕی جیهانی و هاوشێوەبوونی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و بەگونجاندن لەگەڵ ئاڵوگۆڕی ژیان، پاڵاوتنی نەتەوەیی و دژایەتییەکانی نێو گەلان بەردەوام لەناو دەچن. بەدەستهێنانی هێز و دەسەڵاتی سیاسی لەلایەن پرۆلیتاریا ئەوی جاریکی تر زیاتر دەسڕێتەوە. بزووتنەوەی یەکگرتووانەی وڵاتانی پێشکەوتوو یەکێک لە مەرجە سەرەتاییەکانی ڕزگاریی ئەو توێژەیە، بەهەمان ڕێژە کە چەوسانەوەی مرۆڤ لەلایەن مرۆڤەوە لەناو دەچێ، چەوسانەوەی نەتەوە لەلایەن نەتەوەشەوە دەسڕێتەوە، بەهۆی ئەو دژایەتییانەوە کە توێژەکان لە ناوەخۆی نەتەوەدا هەیانە، بەرەو رووبەڕووبوونەوەی دوژمنکاریی نەتەوەکان لە دژی یەکتر لەناو دەچێت..."

چەمکی نەتەوەی ستالین زۆر سنووردارتر بوو لە چەمکی نەتەوەی "ماینکە" و "باوەر" کە ساڵی ١٩١٣ بەرێنوێنیی لینین دایڕشت. نەتەوە بەرهەمی پرۆسەیەکی مێژووییە و ناولێنانی وەک نەتەوە بەهۆی بوونی چەند تایبەتمەندییەکەوە بوو کە بەپێی ئەو تایبەتمەندییە کۆمەڵگە لە ڕووی زمانەوانییەوە ناتوانرێ ناوی نەتەوەی لەسەر دابنرێ کە لە بوونی دەوڵەتی خۆی بێبەش بێ. لەلایەکی ترەوە، ستالین بەلابردنی ڕەگەز لە پێناسەی نەتەوە کەوتە دژایەتییەکی ئاشکرا لەگەڵ بەشێکی گەورە لە نووسەرانی سەردەمی خۆی، پاشان هەڵوێستی "میا" و "ڕنە"ی هێنایە بەرباس و پاڵپشتیی لە هەڵوێستی ماتریالیزمی مێژوویی نەکرد.

ژۆزێف ویساریۆنۆڤیچ ستالین: مارکسیزم و پرسی نەتەوایەتی (١٩١٣)

ستالین (١٨٧٩ - ١٩٥٣) ئەندامی کۆمیتەی ناوەندیی حزبی سۆسیال دیموکراتی کرێکاریی ڕووسیا، لە ساڵی ١٩٠٣ چەند جارێک بۆ سیبریا دوور خراوەتەوە، ١٩١٢ ئەندامی کۆمیتەی ناوەندیی بلشویکەکان بووە و ڕۆژنامەی حزبیی "پراڤدا"ی دەرکرد، پاش لێکۆڵینەوە سەبارەت بەپرسی نەتەوەکان ساڵی ١٩١٣ لە ڤیەننا گیرا و تا ساڵی ١٩١٦ لە سیبریا بەدوورخراوەیی مایەوە، ڕۆڵێکی کاریگەری لە داڕشتن و بەرەوپێشبردنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ڕووسیا گێڕا، ساڵانی ١٩١٧ تا ١٩٢٣ بەرپرسیاریەتیی کۆمیسارایای گەل بۆ پرسی نەتەوەکانی لە ئەستۆ بوو، لە کاتی نەخۆشیی لینین ئامادەییی وەرگرتنی دەسەڵاتی لا فەراهەم بوو، ١٩٢٢ بوو بەسکرتێری گشتیی حزبی کۆمۆنیستی ڕووسیا (بلشویک)، دوای مردنی لنین نەیاران و نارازییانی خۆی لە ڕێگەی پاکسازی و دادگە فەرمایشییەکانییەوە لەناو برد و یەکەتیی سۆڤیەتی بەرەو سیستەمێکی پاوانخوازانە برد.

"پێش هەموو شتێک نەتەوە هاوبەشییەکی دیاریکراوی مرۆڤەکانە. ئەوەش هاوبەشیی ڕەگەزی یان خێڵەکی نییە. نەتەوەی ئێستەی ئیتاڵیا لە ڕۆمییەکان، جێرمەنەکان، ئێترۆسکییەکان،

یۆنانییەکان، عەرەبەکان و... پێکهاتووە و نەتەوەی فرەنساش لە گالییەکان، ڕۆمییەکان، بەریتانییەکان، جێرمانییەکان و... . لەگەڵ ئەوەشدا کە ڕەگەز و خێڵی جۆراوجۆریان لەخۆ گرتووە، نەتەوە هاوبەشییەکی ڕەگەزی و خێڵەکی نییە، بگرە هاوبەشییەکی نێوان ئینسانەکانە کە لە ڕەوتی مێژوودا شکڵیان گرتووە. نەتەوە هاوبەشییەکی سەقامگیرە کە بەدرێژایی مێژوو شکڵی گرتووە ئەویش لەسەر بنەمای هاوبەشی لە زمان، سنووری سیاسی، ژیانی ئابووری و سروشتی فیزیکی کە لە کولتووری هاوبەشدا دەرکەوتووە. ئاشکرایە نەتەوەش وەک هەر دیاردەیەکی مێژوویی شوێنکەوتووی یاسای ئاڵوگۆڕەکانە کە مێژوو سەرەتا و کۆتاییی خۆی هەیە... لێرەدا پێویستە پێ لەسەر ئەوە دابگیرێ کە هیچ کام لەو تایبەتمەندییە ئاماژەپێکراوانە بۆ ناساندنی کۆمەڵگەیەک وەک نەتەوە بەتەنیا بەس نییە، ئەگەر تەنانەت یەکێک لەم تایبەتمەندییانەی نەبێ چیی تر نابێتە نەتەوە، دەتوانرێ بیر لەوە بکرێتەوە کە کۆمەڵێک مرۆڤ بەکاراکتێری نەتەوەیی ببن بێ ئەوەی بتوانین ناوی نەتەوەیان لەسەر دابنێین. بۆ وێنە ئەوانە لە بواری ئابوورییەوە لە یەکتری جودا بن، یان لە وڵاتە جیاجیاکاندا بڵاوەیان پێ کرابێ و یان بە زمانە جیاوازەکان بدوێن و ... ئەم مەسەلەیە بۆ وێنە سەبارەت بەجوولەکەکانی ڕووسی، گالیسیایی، ئەمەریکایی، گورجستانی و جوولەکەکانی کێوی ڕاستە کە بەباوەڕی ئێمە نەتەوەیەکی یەکگرتوو پێک ناهێنن. ئەم مەسەلەیە بۆ ئەڵمانییەکان و لیتوانییەکانی ناوچەی دەریای ڕۆهەڵاتیش ڕاستە، ئەمانە نەتەوەیەک نین چونکە خاوەنی تایبەتمەندیی جیاوازن. نەتەوە کاتێک پێک دێ کە سەرجەم ئەو تایبەتمەندییانەی تێدا بەدی بکرێ... ".

فەرهەنگی بچووکی سیاسی (١٩٨٥)

" فەرهەنگی بچووکی سیاسی" کتێبێکە کە لە ساڵی ١٩٨٥ لە کۆماری دیموکراتیکی ئەڵمانیای پێشوو بڵاو بووبووە و تێیدا کۆمەڵێک چەمکی فەرمیی سیاسی و مێژوویی پێناسە و باس کراوە. ئەم کتێبە بەتەواوی چەمکی نەتەوەی لەسەر بنەمای ماتریالیزمی مێژوویی پێناسە کردووە. بەو مانایە کە نەتەوە دیاردەیەکە لە ڕوانگەی مێژووییەوە پێویستە لە ڕێڕەوەی بزووتنەوەی مرۆڤایەتی بەرەو سۆسیالیزم و کۆمۆنیزم بەردەوام لە حاڵەتی پەرەسەندندا بێ. نەتەوە بوارێک بۆ پشکووتنی سەرمایەداری کە پێویستە جێگە بۆ سۆسیالیزم ئاوەڵا بکا و ئەمەش لە قۆناخی کۆتاییی مێژوویی مرۆڤایەتیدا دەبێتە کۆمۆنیزم. نەتەوە لە تەواوی ئەم قۆناخە مێژووییەدا گرینگییەکی تایبەتیی هەبووە و لە ڕێگەی گەشەی بێ وێنە و نزیکبوون لەگەڵ نەتەوەکانی تر لە ناوەڕۆکدا ئاڵوگۆڕ پەیدا دەکا و بەرهەمی پرۆسەی پەرەسەندنی مێژوویی نەتەوەکان و تێکەڵبوونیانی لێ دەکەوێتەوە.

" نەتەوە قەوارە و پەرەسەندنی کۆمەڵە لە ڕیزبەندی کۆمەڵگەی سەرمایەداری و کۆمۆنیستی... لە پرۆسەی پەرەسەندنی کۆمەڵگەدا دوو جۆرە دامەزراوە لە نەتەوە پێک دێ: نەتەوەی کاپیتالیستی و نەتەوەی سۆسیالیستی. نەتەوەی کاپیتالیستی شکڵی پەرەسەندنی کۆمەڵگەی سەرمایەدارییە،

بنەمای ئابوورییەکەی شێوازی بەرهەمهێنانی کاپیتالیستییە. هەر بۆیە ئەم کۆمەڵگەیە بەسەر چین و توێژی ئاشتینەخوازدا دابەش دەکرێ و پڕ دەبێ لە خەباتی چینایەتی و کێشە کۆمەلایەتییەکان. بۆرژوازی هێزی رابەریی ئەو جۆرە نەتەوەیە... تا کاتێک کاپیتالیزم لە ڕێگەی گەشەسەندندا هەنگاو بنێ دەتوانێ دوورەدیمەنی پەرەسەندنی نەتەوەش دەستنیشان بکا و بۆرژوازی دەتوانێ نوێنەرایەتیی نەتەوە بگرێتە ئەستۆ. بەڵام لە قۆناخی ئاوابوونی سەرمایەداریدا کە ناوی ئیمپریالیزمی لەسەر دانراوە، دژایەتییەکانی نەتەوە لەگەڵ سەرمایەداریی پاوانخواز بەردەوام قووڵتر دەبێ... لە پەرەسەندنی دواییدا نەتەوە لە خەباتی شۆڕشگێڕیی چینی کرێکار بۆ لەناوبردنی ئیمپریالیزم و دامەزراندنی سۆسیالیزم جیا ناکرێتەوە، چینی کرێکار بەرژەوەندیی ڕاستەقینەی نەتەوە رابەرایەتیی دەکا... ئەم توێژە لە ڕێگەی شۆڕشی سۆسیالیستی و دامەزراندنی کۆمەڵگەی سۆسیالیستییەوە بنەماکانی بوونی نەتەوە دەگۆڕێ و ناوەڕۆکێکی نوێی پێ دەدا و لەم ڕێگەیەوە جۆرێک کۆمەڵگە لە ئاستی بەرزدا و هابەشیی نەتەوە دەخوڵقێنێ کە پێی دەڵێن نەتەوەی سۆسیالیستی... ئەو نەتەوەیە لە هەمان کاتدا پێوەندییەکی نوێ لەگەڵ نەتەوەکانی تر دادەمەزرێنێ. لە پێوەندییەکانی نێوان نەتەوەکانی سەرمایەداریدا توندوتیژی، هەوڵدان بۆ سەرکوت، فێڵ و تەڵەکە و چەوسانەوە دەبینرێ، لە حاڵێکدا بنەمای ئەنتەرناسیۆنالیزمی پرۆلێتێری فاکتەری دیاریکەری پێوەندیی نەتەوە سۆسیالیستییەکان لەگەڵ یەکترییە. نەتەوەی سۆسیالیستی و پێوەندیی نەتەوەیی لە سۆسیالیزمدا تایبەتمەندی و سروشتی خۆی لە ڕێگەی کاریگەریی دوولایەنەی سیاسەتە نەتەوەیی و نێونەتەوەییەکانەوە بەدەست دێنێ. لەم ڕێگەیەدا بەدرێژەدانی ڕەوتی پەرەسەندن، سۆسیالیزم گەشە دەکا و تێپەڕبوونی بەرەو کۆمۆنیزم قورسایی و بایەخی تایبەتیی ئەنترناسیۆنالیزمیش گەشە دەکا. لە کۆتاییی ئەم پرۆسەیەدا کۆمەڵگەیەکی نێونەتەوەیی لە نەتەوەکانی سۆسیالیستی بەمافی بەرامبەر پێک دێ. لە ڕیزبەندیی کۆمەلایەتیی کۆمۆنیزمیشدا دوو ئاراستە لە ڕێگەی نەتەوە و پێوەندیی نەتەوەیی سەری هەڵدا کە ئاکامی ئەو ئاراستانە لە کۆمەڵگەی سەرمایەداریدا دەبێ و لە کۆمەڵگەی سۆسیالیستیدا ناوەڕۆکێکی نوێ بەخۆوە دەگرێ: یەکەم، خواستی بۆ گەشەی ئازادیی نەتەوەیی لە ڕێگەی گەشەی بەردەوامی نەتەوە، دووەم، مەیل بۆ نێزیکیی هەمەلایەنە و بەردەوامیی نەتەوەکان بەیەکتر بەو مەبەستەی کە لە داهاتوویەکی دوور و لەناو یەکتریدا تێکەڵ بن و بتوێنەوە..."

٨- چەمکی نەتەوە لە فاشیسمی ئەڵمانیا و ئیتاڵیادا

مارکس هێڵدبێرت بوم، هەرچەند دژی ناسیۆناڵ سۆسیالیزم بوو، بەڵام دەکرێ ناوی نوێنەری بیرۆکەی ئەندێشەی نەتەوەییی لەسەر دابنرێ کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا لە ئەڵمانیا پەرەی سەندبوو. ئەو دژایەتیی نەتەوەی کولتووریی "ماینکە"ی دەکرد و ئەو چەمکەی بۆ نەتەوە لەناو دەوڵەتدا سنووردار کردەوە. هەوڵەکانیشی بۆ جیاکردنەوەی گەل و نەتەوە لە یەکتری وەگەڕ

خست. بەوەرگرتنی بیرۆکەی ناسیۆنالیستی ئیتالّی بەچەمکی "ئەردەنتا"، ئەندێشەی رزگاریی ئەو بەشانەی گەل کە کۆیلەن پەرە پێ دا کە دەبووایە ئەو بەشانە لەگەڵ پێوەست بن کە پێوەندییان بەدەوڵەتی نەتەوەییەوە نەبوو. هەر بۆیە ناوبراو یەکێک لە پێشڕەوانی بیرۆکەی تێکەڵکردن (تەنانەت بەتوندوتیژی)ی کەمایەتییەکانی ئەڵمانی زمانی ئەورووپا لە ئەڵمانیایەکی گەورەدایە.

مارکس هێڵدبێرت بوم: گەلی سەربەخۆ (١٩٣٢)

> هێڵدبێرت بوم (١٨٧٩ – ١٩٤٣) نووسەری ئەڵمانی، داهێنەری بەشە سەرەکییەکانی بیرۆکەی "گەل"، خوێندنەوەی ئەفسانە حەماسەییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست لە ئەدەبیاتی ئەڵمانیدا گەشە پێ دا و تا ساڵی ١٩٣٤ سەرۆکی ئەنیستیتۆی سنووری و دەرەوەی سنووری لە دامەزراوەی خوێندنی باڵای زانستی سیاسیی ئەڵمانیا لە بەرلین بوو.

" ... هەر دەوڵەتێک بەبێ لە بەرچاوگرتنی شکڵ و یاسا بنەڕەتییەکەی، بەسەر کۆمەڵێک لە دانیشتوانی وڵاتەکەیدا دەسەڵاتی دەبێ کە بەشێکی سەرەکیی خەڵکی سنوورەکەی پێک دێنێ. ئەم دەوڵەتە خوازیاری دەسەڵاتی بەردەوامە و مافی بەکارهێنانی ئەم دەسەڵاتە بەرەنجامی ڕابردوویەکی زۆر دوورە. ئەمڕۆ پێوەندییەکی ئەوتۆ لە روانگەی هاووڵاتییان و یاسا نێونەتەوەییەکانەوە وەرگیراوە و بووەتە بنەمای یاسای شوێنکەوتوویی هەر وڵاتێک... شوێنکەوتنی هاوبەش لە چارەنووس و یاسا لە دەوڵەتدا ڕەنگ دەداتەوە، لە زمانی باوی خەڵک پێی دەڵێن "گەل"... ئێمە جیاکردنەوەی ئەم دواییانەی نەتەوەی دەوڵەتی و نەتەوەی کولتووری رەت دەکەینەوە. هەر نەتەوەیەک بەپێی سروشتی خۆی نەتەوەی دەوڵەتییە. هەروەها ڕواڵەتگەراییی دەوڵەتی لە چەمکی فەرەنسی و ئەورووپای ڕۆئاوای نەتەوەدا ناتوانێ ڕازیمان بکا. لە ڕوانگەی ئێمەوە و لە بواری دیموکراسیدا نەتەوە چەمکێکی پالاوتەکراو بۆ گەلی دەوڵەتی نییە، بەتایبەت لە وڵاتە فرەگەلییەکاندا و بەرابەری ئەو گەلانەش نییە کە لە دەوڵەتە بەناو نەتەوەییەکانی ئەمڕۆکەدا بەشێکی کەم و زۆر گرینگ پێک دێنێ. مەبەستی ئێمە لە نەتەوە گەلێکە کە پێکهاتەی دەسەڵاتی سیاسی بە یەکەیەکی پڕ لە ئیرادە پەرە بستێنێ و بۆ ئەو مەبەستە بەخۆیدا بچێتەوە. بۆ نموونە بەر لە دەسپێکی شەڕی ساڵی ١٩١٤ ئۆتریشییە ئیتالّی زمانەکان کە خۆیان بەبەشێک لە گەلی ئیتاڵیی ڕزگارنەکراو دەزانی، وەک نەتەوەی ئیتاڵی سەیری دەکرا، بەپێچەوانەوە ئەڵمانی زمانێک کە لە بەرەی وڵاتی نیشتەجێبوونییەوە لە دژی ئەڵمانیا بەشداری شەڕ بێ، ناتوانین وەک بەشێک لە نەتەوەی ئەڵمان بیناسین. لێرەدا مەبەست ئەوەیە کە پێوەستبوون بەنەتەوەیەک و لە هەمان کاتیشدا هاوپێوەندیی نەتەوەیی نە بەستراوەتەوە بەکۆمەڵێکی دەوڵەتی و نە بەهیوای پێکهێنانی ئەو دەوڵەتە لە داهاتوودا... ئەو بیانییانە وەک بەشێک لە نەتەوە حیسابیان بۆ دەکرێ کە بەبێ پێوەندیی فەرمی بەوڵاتی دایکییەوە لەگەلیدا لە هەلومەرجێکی هەستیاری تایبەتیدا دەژی و

چارەنووس و ئیرادەی بەچارەنووس و ئیرادەی خۆی دەزانێ، بەبێ پێشێلکردنی مافی ئەو وڵاتە کە تێدا دەژی... "

لە دارشتنی بنەماکانی تیۆریی ناسیۆنال سۆسیالیزمی ئەڵمانیا (فاشیزم)یش پێش هەموو شتێک رەگەز، ناوڕۆک و پێکهاتەی سەرەکیی نەتەوەی پێک دەهێنا. لە کاتێکدا لە ڕوانگەی بنیتۆ مۆسۆلینی بناخەدانەری فاشیزمی ئیتاڵی دەوڵەت پێکهێنەری نەتەوەیە. لە ڕێبازی ئەودا دەوڵەتە کە نەتەوەی خۆی دروست دەکا و دەوڵەت هەمان وشیاریی سروشتی نەتەوەیییە.

بنیتۆ مۆسۆلینی: بنەماکانی تیۆریی فاشیزم (١٩٣٢)

> مۆسۆلینی (١٨٨٣ – ١٩٤٥) ساڵی ١٩٠٠ ئەندامی حزبی سۆسیالیست، هەواڵنێری کۆمەڵێک ڕۆژنامەی وەک ئاوانتی (بۆ پێشەوە) ئۆرگانی حزبی سۆسیالیستی ئیتالیا، بەبۆنەی لایەنگریی شەڕ لە ئیتاڵیا لەو حزبە دەرکرا و حزبێکی بەناوی حزبی فاشیزمی نەتەوەیی دامەزراند. ساڵی ١٩٢٢ بوو بەسەرۆک وەزیرانی کابینەی هاوپەیمانی کە بەهاوکاریی پیشەسازیی گران و هێزی سەربازی هاتە دی. ساڵی ١٩٢٥ دەستی دایە دیکتاتۆریی تاکە حزبی و دەوڵەتێکی پاوانخواز و بوو بە "دوگە" (ڕێبەر). ڕێککەوتننامەیەکی لەگەڵ هیتلەر ئیمزا کرد. لە شەڕی دووەمی جیهانی لە بەرەی ئەڵمانیادا بەشداریی کرد. ساڵی ١٩٤٣ لەلایەن پاشای ئەو وڵاتەوە لەسەر کار لابرا و دەستگیر کرا و دواتر بەهۆی پەرەشووتوانانی ئەڵمانییەوە توانی لە گرتیگە ڕزگاری بێ. مۆسۆلینی "کۆماری سالو"ی دامەزراند و ساڵی ١٩٤٥ لە کاتی هەڵاتن بۆ سویسرا لەلایەن خەباتگێرانی ئیتاڵییەوە دەستگیر کرا و کوژرا.

" ... یەکبوونی نەتەوە و دەوڵەت بەرزترین کەسایەتییە. نەتەوە ئەو دەوڵەتە پێک ناهێنێ کە بەپێی وێنەی کۆنی قوتابخانەی سروشتگەراییی سەدەی بیستەم دروست کرابێ، بگرە بەپێچەوانەوە ئەو نەتەوەیە کە لەلایەن دەوڵەتەوە دروست دەبێ. مافی سەربەخۆییی هەر نەتەوەیەک بۆ تێگەیشتن سەبارەت بەبوونی خۆی لە ئەدەبیات و ئاوات و ئامانجەکان ناگەڕێتەوە، بگرە لە هەڵسووڕانیکی وشیارانە، لە ئیرادەیەکی سیاسی بۆ کردەوە و بۆ دیاریکردنی ئازادیی کردەوەی خۆی بەرهەم دێ. ئەمەیە سەرچاوەی دەوڵەت. دەوڵەت وەک نوێنگەی خواست و ئیرادەی گشتیی ئەخلاقی بەشێوەیەکی بەردەوام خوڵقێنەری یاسایە، نەتەوە وەک دەوڵەت ڕاستییەکی ئەخلاقییە کە بوونی هەیە و لە ژیاندایە و لە جووڵە کەوتنی مانای مردن دەگەیەنێ. هەر بۆیە دەوڵەت نە تەنیا دەسەڵاتێکە کە حکوومەت دەکا و داخوازی و ئیرادەی خەڵک بەشێوەی یاسایی و لە ڕێگەی هەڵسەنگاندنی ژیانیان دێنێتە دی، بگرە هێزێکە کە ئیرادەی بۆ دەرەوە دەسەپێنێ، ئەویش بەشێوەیەک کە دەبێتە هۆی ئەوەی دەوڵەتانی تر دانی پێدا بنێن و ڕێزی لێ بگرن. دەسەڵاتێک لە ڕێگەی هەڵسوکەوتی گشتییەوە بەرەو گەشەکردن دەڕوا، بەم جۆرەیە کە دەوڵەت دەتوانێ خۆی

لەگەڵ ئیرادەی مرۆڤەکان بەراورد بکا و لە ڕێگەی پەرەسەندنیدا بەربەستێک ناناسێ. دەوڵەت ژیانی کورتی خەڵکەکەی لە ڕێی ڕوونکردنەوەی وشیاریی گشتیی تەواوی نەتەوەوە پەرە پێ دەدا..."

٩- چەمکی نەتەوە لە گەنگەشەی زانستیی نێونەتەوەییدا لە پاش قۆناخی شەڕی دووەمی جیهانییەوە

"لیمبێرگ"، "دۆیچ" و "ئەندرسۆن" نووسەرانی ئەڵمانی و بەریتانیی دەیەی ٦٠ و ٨٠ی سەدەی بیستەم پێناسەی نەتەوەیان بەجۆرێک پەرە پێ دا کە ئەوان چیی تر تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی وەک زمان، ئەدەب و کولتووریان وەک تەوەر دانەنا، بگرە پێوانەیان تەنیا بوونی پێوەندیی نێوان ئەندامانی ئەو نەتەوەیە بوو. لە ڕوانگەی ئەوانەوە ئەم پێوەندییە کە ئایدۆلۆجیای نەتەوەیی هۆکاری هاوبەشییەتی، نەتەوە دروست دەکا. هەربۆیە ئەرکی ناسیۆنالیزم بریتییە لە پاراستن و دەستەبەرکردنی یەکەتی و هاوپێوەندیی نەتەوەیی. بەپێی تیۆریی ئەندرسۆن نەتەوە لە کۆمەڵگەیەک بەرهەم دێ کە ناسیۆنالیزم دروست دەکا.

ئۆیگن لێمبێرگ: ناسیۆنالیزم (١٩٦٤)

> لێمبێرگ (١٩٠٣ - ١٩٧٦) خاوەنی بڕوانامەی زانستی سیاسی و کۆمەڵناسی لە پراگ، مامۆستا لە پراگ و کاسل، ١٩٥٥ بۆ ماوەی دوو ساڵ بەرپرسی بەشی قوتابخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیریی هەرێمی هێسنی ئەڵمانیا بووە. دواتر پرۆفیسۆری کۆمەڵناسی بووە بۆ کاروباری پەروەردە لە ئەنستیتۆی لێکۆڵینەوەی نێونەتەوەییی فرانکفۆرتی ئەڵمانیا. مێژووی ئەورووپای ڕۆژهەڵات، سلاویستیک و پرسی نەتەوەیی، تەوەری سەرەکیی کارەکانی بووە.

" ئەوەی کە نەتەوە دەکا بە نەتەوە، یان باشتر بڵێین لە گرووپە گەورە کۆمەڵایەتییەکان کۆمەڵەی هەڵسووڕ و نەتەوەیی یان نیمچە نەتەوەیی دروست دەکا و لە کۆمەڵگە پەراوێزییەکانی جیا دەکاتەوە، نە هاوبەشییە لە تایبەتمەندییەک، هاوزمانییەک، هاوڕەوشتییەک و هاوکولتوورییەک لەژێر دەسەڵاتی هێزێکی دەوڵەتی، بگرە بەپێچەوانەوە سیستەمێک لە خوێندنەوە و بایەخەکان، وێنەیەکی دیاریکراوە لە جیهان و لە کۆمەڵگە، ئەوەش واتای ئایدۆلۆجیا دەگەیەنێ، ئایدۆلۆجیایەک کە سەر بەگرووپێکی گەورە بێ کە تایبەتمەندییەکانی باس کران. بەواتایەکی تر گرووپێکی گەورە ڕادەکێشێ و یەکدەستی دەکا و لە دەوروبەری خۆی جیا دەکاتەوە. ئەگەر بەرامبەری یەکێک لەو تایبەتمەندییانە ئەوە دەبوو کە نەتەوەکان بکا بەنەتەوە یان هەڵگرانی تایبەتمەندییە هاوبەشەکە لە کۆمەڵگەیەکی هاوبەش بۆ مردن و ژیان یەکگرتوو بکا و فیداکاری، هەوڵدان و قوربانیدان بەدوای خۆیدا بهێنێ، ئەو کات بەهۆی پاشماوەی هەلومەرجی سەرەتاییی کۆمەڵایەتی شادمانی ڕەوا دەبوو، هەروەها ئەم چاوەڕوانییە کە بیرکردنەوە لە حاڵەتی گەشە و ڕۆشنگەری پێوەندییەکی

پتەوی بەهۆی بوونی هاوچەشنیی ئەم تایبەتمەندییانە و دژایەتیکردنی پێک هاتووە بەتێپەڕبوونی کات لەناو دەبەن. بەڵام لایەنی بەرامبەری ئەم تایبەتمەندییانە ناتوانێ پێکهێنەری نەتەوە بێ. لەبەرئەوەی کامە بەڵێنی ئەخلاقی و کام هۆکار بۆ عەشق و نەفرەت، بۆ لەخۆبوردوویی و جینایەت بەرامبەری ڕەنگی موو یان زمان و شکڵی سەر و شوێنی نیشتەجێبوون دەیتوانی بدا بەدەستەوە، لە کاتێکدا لە پشتی ئەمەوە خوێندنەوەیەکی ڕوون لە جیهان و کۆمەڵگە، سیستەمێک لە بایەخەکان نەدەبوو کە بەم بەرامبەرییە بایەخێکی تایبەتی، ڕەوشتێکی بەڵێندەر دەدا، ڕەوشێک کە تاک بەکەسانێکەوە دەبەستێتەوە کە وەک ناوبراو خاوەنی ئەو ڕەوشتەن، کەسانێکیش جیا دەکاتەوە کە بەم تایبەتمەندییانە نامۆن، بەڵام ئایدۆلۆجیا بنەمایە، گرینگترین شتە، تایبەتمەندییەکان تەنیا ئامرازی یارمەتیدەرن کە ئایدۆلۆجیا خۆی لەگەڵیدا ڕێک دەخا. ناسیۆنالیزم یەکێک لەو ئایۆلۆجیانەیە کە دەبێتە هۆی یەکگرتنی ناوەخۆیی گرووپە گەورەکان و لە نێوان ئەوان و هەرێمدا سنوور پێک دێنێ. لە مێژووی مرۆڤایەتی یان لە چوارچێوەی کولتووری ڕۆڵ و پێگەیان دەداتێ، فیداکاری و هەندێ جاریش دەمارگرژیی ئەندامانی ئەم گرووپانە دەبزوێنێ، بەسیستەمێکی دیاریکراو لە بایەخەکان پابەندیان دەکا و مانا و چەمکی ژیانیان بۆ پێناسە دەکا. ئەگەر بەکورتی بمانەوێ باسی بکەین، دەبێ بڵێین کە ناسیۆنالیزم وەک ئایدۆلۆجیایەک خوازیاری یەکگرتنی گرووپە گەورەکان یان کۆمەڵگە گەورەکانە، دەردەکەوێ کە لە سەرەتاوە مرۆڤایەتیی پێ دابەش بووە و هەرواش دابەش دەبێ".

کارل وڵف گانگ وۆیچ: پێکهێنانی نەتەوە، دەوڵەتی نەتەوەیی و ئینتیگراسیۆن (١٩٦٦)

دۆیچ (١٩١٢ – ١٩٩٢) مامۆستای زانستی سیاسی، خاوەنی لێکۆڵینەوە سەبارەت بەرۆڵی ڕاگەیاندنە گشتییەکان لە کۆمەڵگەی پێوەندییەکاندا، ١٩٥٨ بۆ ماوەی دە ساڵ پرۆفیسۆری زانکۆی یال لە نیوهاون بووە، ١٩٦٧ تا ١٩٧٨ پرۆفیسۆری زانکۆی کامبریج تا ساڵی ١٩٨٥ بەڕێوەبەری ئەنستیتۆی لێکۆڵینەوەی بەراوردی کۆمەڵگەی هەمەچەشن لە ناوەندی زانستیی بەرلین.

"... "نەتەوە" گەلێکە کە خاوەنی دەوڵەتە. بۆ ئەو مەبەستەش دەبێ ژمارەیەکی لە ئەندامانی ئەم گەلە ببێتە بەشێکی سەرەکی لە هێزی ڕابەریکەری دەوڵەتەکەی و ژمارەیەک زۆرتریشی هاوسۆزیی خۆیان لەگەڵ دەوڵەت دەرببڕن و پشتیوانیی لێ بکەن. لەلایەکی ترەوە، "گەل" تۆڕێکی پێوەندیدەرە و ئامانجی مرۆڤەکان دێنێتە دی. لە کۆمەڵێک خەڵک پێکهاتووە کە خێرا و سەرەڕای مەودای زۆر سەبارەت بەمەسەلە جۆراوجۆرەکان دەتوانن لەگەڵ یەکتری پێوەندی دابمەزرێنن. پێویستە بۆ ئەم کارەش داوونەریتی پێوەندی گرتنی دیاریکراویان هەبێ، زۆرجار کولتوور وەک پاشەکەوتێک لە مانا و بیرەوەرییەکان ئەو بوارە هاوبەشە کولتوورییە دەرەخسێنێ بۆ ئەوەی خەڵک لە ئێستە و لە داهاتووی نێزیکدا ئۆگری و خوێندنەوەی هاوبەشیان هەبێ. ئەندامانی گەلێکی دیاریکراو لە

پێوەندیی لەگەڵ داوونەریتدا وێک دەچن و بەتەواوکەری یەکتر دادەنرێن. هەر کات دەتوانین بەشێکی گرینگ لە گەلێک کە بۆ گەیشتن بەدەسەڵاتی سیاسی بۆ گرووپێکی قەومی و زمانی خۆی هەوڵ بدا، وەک نەتەوە سەیر بکەین. ئەگەر ئەم نەتەوەیە دەستی بەم هێزەکە زۆرجار بەمانای پێکهێنانی دەوڵەتە ڕابگات، پێی دەگوترێ نەتەوە... "

بندیکت ئەندرسۆن: دۆزینەوەی نەتەوە (١٩٨٣)

ئەندرسۆن لەدایکبووی ١٩٣٦ی کۆمێنگی چینە، لێکۆڵەر و پرۆفیسۆر لە بواری سیستەمی حکوومەتی، بەڕێوەبەری پرۆگرامی باشووری ڕۆهەڵاتی ئاسیا بوو لە زانکۆی کۆرنل نیویۆرک.

" ... نەتەوە کۆمەڵێکی سیاسیی وێنا کراوە، ئەویش وەک کۆمەڵی سیاسیی بەرتەسک و سەربەخۆ. نەتەوە لەبەر ئەم هۆیە وێنەیەکی زەینییە کە زۆربەی ئەندامانی تەنانەت نەتەوەیەکی زۆر بچووک قەت یەکتری ناناسن، پێوەندییان پێکەوە نییە و تەنانەت شتێک لە یەکتری نابیستن. ئەمەش لە کاتێکدایە کە لە زەینی هەریەک لەوانەدا وێنایەک لەم کۆمەڵەیە هەیە... کۆمەڵەکان نابێ لە ڕووی ڕەسەنایەتی و عەینی بوونیانەوە لە یەکتری جیا بکرێنەوە، بگرە بەو شێوەیە بێ کە ئەوان وێنایان کردووە... نەتەوە بۆیە وەک کۆمەڵی سیاسیی بەرتەسک وێنا دەکرێ کە تەنانەت گەورەترینیان لە حەشیمەتێکی بۆ نموونە یەک ملیار کەسی لە چوارچێوەی سنوورە دیاریکراوەکاندا دەژین، ئەودیوی سنوورەکان نەتەوەی تری لێ دەژی. هیچ نەتەوەیەک خۆی لەگەڵ سەرجەم مرۆڤایەتیدا یەکسان نابینێ. تەنانەت ناسیۆنالیستە توندڕۆکانیش خەون بەو ڕۆژانەوە نابینن کە تێیدا هەموو مرۆڤایەتی بە نەتەوەکەیانەوە بەسترابێتنەوە. بەو هۆیەوە نەتەوە وەک کۆمەڵەیەکی سیاسیی سەربەخۆ سەیر دەکرێ، چونکە چەمکەکەی لە کاتێکدا لەدایک بوو کە ڕۆشنگەری و شۆڕشی ڕاستەقینەی ئیمپراتۆرییەکانی هیرەمی و پاشایەتیی خۆیان بەحکوومەتی ئیلاهی دەزانی دەبردە ژێر پرسیارەوە... لەبەر ئەم هۆیە، نەتەوەکان جگە لە ئازادیی ڕاستەقینە بیریان لە شتێکی تر نەدەکردەوە، ناسنامەی ئەم ئازادییە دەوڵەتی سەربەخۆیە. سەرەنجام نەتەوە وەک کۆمەڵێک لە زەیندا وێنا دەکرێ، لەبەرئەوەی کە سەربەخۆ لە نابەرابەریی کۆمەڵایەتیی ناوخۆی نەتەوەکەی، وەک یەکگرتنێکی دۆستانە لە مرۆڤەکان لە بیر و زەیندا خۆ دەنوێنێ و هەستی پێ دەکرێ..."

سەرچاوە: سایتی ناسر ئیرانپوور (www.nasser-iran.com)

وەرگێڕان لە ئەڵمانییەوە: ناسر ئیرانپوور

پەیامێک لەبارەی لێبووردەییەوە

ڤۆڵتێر

"ڕەنگە لە بیـر و بۆچووندا جیـاواز بین، بەڵام ئامـادەم بمرم لە پێناوی داکۆکیکردن لە بیر و بۆچوونت".

ئەم قسـەیەی ڤۆڵتێر، هەروا ڕسـتەیەکی سەرپێچیی نێو کتێبەکانی نەبوو کە خۆیان لە سەد کتێب دەدەن لە نێـوان شیـعـر و شـانۆنامـە و پەخشـان و فـەلسـەفەدا، بەڵکە گەوهەری پەیامـە هزری و ئینسـانییـەکـەی بوو کە بەدرێژاییی ژیـانی وەک شـمـشـێـر بە ڕووی ئەو دڕەندە زیانگەیێنەی ناوی "دەمارگیریی ئاینییە" بەرز کردبووەوە.

ئەو دڕندەیەی سـەدەکانی حەڤدە و هەژدە گیانی ئەوروپای ئەنجن ئەنجن کردبوو، ئێستا وا لەم دنیـایەی ئێـمـە و دەوروبەرمـاندا، تازە بەتازە لە گیـانی کۆمـەڵگەکـانمان بـەربووە. لە ئەوروپا، تەنیـا بەڕاگەیاندنی ئازادیی بیروباوەڕ و بڵاوکردنەوە و جێگیـرکردنی لێبووردەیـی ئاینی و قبـووڵکردنی ئەوی تری جیاواز لە ڕووی ئاینی و تایەفییەوە.

سـەردەمی ڕۆشنگەری بۆ ڕۆشـنبیـر و هزرڤـانەکان دەگـەڕێتـەوە، ڤۆڵتـێـر یەکێک بوو لە هەرە ناسراو و کاریگەرەکانیان. ئەم کتێبەش (پەیامێک لەبارەی لێبووردەییەوە)، یەکێکە لە پەیامە هەرە گرینگەکانی ڤۆڵتێر لەو بوارەدا. ئەگەرچی ئەم کتێبە، ڤۆڵتێر ساڵی ١٧٦٣ بڵاوی کردووەتەوە، بەڵام دەڵێی بۆ ئێسـتـای کـۆمـەڵگەکـانی ئێـمـە نووسـراوە. هـەر ئەمـەش وای کرد، "واتە" بەدوای یـەکدا بەشەکانی بڵاو بکاتەوە.

....

(*) وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: عەبدوڕەزاق عەلی

کورته چیرۆکی کوژرانی جان گالاس

تاوانی کوشتنی جان گالاس، کە بەشمشێری دادوەری شاری تۆلۆز[1] لە ٩ی ئادار/مارسی١٧٦٢دا، ئەنجام درا، یەکێکە لە دیارترین ئەو هەڵکەوتانەی بووە مایەی سەرنجراکێشان و بایەخی نەوەی ئێمە و نەوەکانی داهاتوو. خۆ ئەگەر دەستی ڕۆژگار بەخێرایی لاپەڕەی ئەو هەزاران قوربانییە هەڵداتەوە کە لە گۆڕەپانەکانی شەڕدا لەنێو دەچن و بیر دەچنەوە، تەنیا لەبەرئەوەیە ئەوە باجی ناچاریی شەڕە، دیسان ئەوانەی بەدەستی دوژمن دەکوژرێن، ڕەنگ بوو دوژمنەکانیان بکوشتایە. سەرباری ئەوەی ئەوانە هەموو چەک و تفاقێکی خۆپاراستنیان لە شاندا بووە، بۆیە کاتێک هەردوو تای دۆڕاندن و سەرکەوتن هاوسەنگ دەبن، ئیتر پرسیار و سەرسوڕمانی ناوێ، هەستی هاوخەمی و بەزەییی پێداهاتنەوەش ساردتر دەبن. بەڵام کاتێک پیاوێکی خێزاندار دەبێتە قوربانیی هەڵە یان هەڵچوونێکی سەرشێتانە، یان دەمارگیری، کاتێک قوربانییەکە هیچ کەرەسەیەکی بەرگری لەخۆکردنی پێ نییە، چاکە و ئینسانییەتی خۆی نەبێ، کاتێک ئەوانەی چارەنووسیان لە دەستدایە، سەرچیخ دەچن و بڕیاری سەربڕینی دەدەن، کاتێک دەتوانن کەسێک بکوژن بێ ئەوەی سڵ لە سزا بکەنەوە، هەر هێندەیە بڕیار دەدەن و تەواو، ئا لەو کاتەدا خەڵک هاواریان لێ هەڵدەستێ، هەر کەس خەمی ژیانی خۆیەتی، هەمووان دەرک بەوە دەکەن، چیی تر ژیانیان مسۆگەر نییە لە سایەی دادگەیەکدا کە گوایە تەنیا بۆ پاراستنی ژیانی هاووڵاتییان دانراوە؛ لەو کاتەدا دەبێتە هەڵا و خەڵک داوای تۆڵەسەندنەوە دەکەن.

ئەم پرسە نامۆیە، هاوکات پرسێکی ئاینی، خۆکوژی و کوشتنی باوکێکە. کرۆکی پرسەکەش ئەوەیە؛ بڵێی داک و بابێک بەدەستی ئەنقەست کوڕەکەی خۆیان کوشتبێ لە پێناو ڕازیبوونی خوادا، داخۆ برایەک، براکەی کوشتووە، یان برادەرێک هاوڕێکەی خۆی خنکاندووە، بڵێی دادوەرەکان شایستەی لۆمە و ڕیسواکردن بن، چونکە فەرمانیان دەرکرد باوکێک لەسەر تەختی سێدارە دارکاری بکرێ تا دەمرێ، یان بەپێچەوانەوە دادوەرەکان ژیانی دایک و برا و برادەرێکی گوناهبایان پاراست.

جان گالاس، پیاوێکی تەمەن شەست و هەشت ساڵ، چل ساڵ زیاتر لە تۆلۆز خەریکی بازرگانی بوو، هەموو ئەوانەی دەیانناسی شایەتییان بۆ دەدا باوکێکی چاک بوو، خۆی و هاوسەرەکەی و تێکڕای منداڵەکانی لەسەر مەزهەبی پرۆتستانتی بوون، کوڕێکی نەبێ چووبووە سەر مەزهەبی کاتۆلیک، لەگەڵ ئەوەشدا، بابەکە خەرجییەکی بژی و نەمری هەر دەکرد، وەک دیارە، پیاوەکە زۆر دوور بووە لەو دەمارگیرییە نەزانانەی بۆی هەیە سەرلەبەری کۆمەڵگە ئەنجن ئەنجن بکا، هەرگیز ڕێی لە هەڵگەڕانەوەی کوڕەکەی لە پرۆتستانتەوە بۆ کاتۆلیک نەگرت، هەر لەنێو ماڵەکەی خۆشیدا، سی ساڵ دایەنێکی کاتۆلیکی خواناس، هەموو منداڵەکانی پەروەردە دەکرد.

یەکێک لە کوڕەکانی جان گالاس، بەنێوی مارک – ئەنتوان، ئەدەبدۆستێکی شەیدا، وا ناسرابوو

گوایه زەینی زۆر لەسەر خۆی نییە، توند تەبیعەت و جارجار دەیگرت، دەمێک لە بازرگانیدا چی بەچی نەکرد، چونکە لێی نەدەزانی، نەشیتوانی ببێتە پارێزەر، چونکە نەیتوانی بەبەڵگە بیسەلمێنێ کاتۆلیکە، بۆیە بڕیاری دا چیی تر نەژی، برادەرێکیشی لەو نیازەی ئاگەدار کردەوە، تا بتوانێ بڕیارەکەی جێبەجێ بکا، دەستی بەخوێندنەوەی ئەو کتێبانە کرد کە باسی خۆکوشتن دەکەن.

ڕۆژێکیان، هەموو پارەکەی لە قوماردا دۆڕاند، بۆیە بڕیاری دا هەر ئەو ڕۆژە خۆی بکوژێ. وا ڕێک کەوت، ڕۆژی پێشتر، ناسیاوێکی خۆی و خێزانەکەی بەنێوی لاڤیس Lavaisse، گەنجێکی نۆزدە سالان، کوڕی پارێزەرێکی بەناوودەنگی تۆلۆز، بەکوڕێکی باش و ڕێکوپێک ناسرابوو، لە شاری بۆردۆوە هاتبووە سەردانیان[٢].

ئەوە بوو لاڤیس لەگەڵ خێزانە خانەخوێکەیدا؛ باوک، دایک، مارک – ئەنتوانی کوڕە گەورەیان، پیێری کوڕە ناوەنجی، شیویان خوارد، پاش نانخواردن، هەمووان چوونە ژووری دانیشتن، مارک – ئەنتوان نەبێ کە لە غەفلەتێکدا دیار نەما. کاتێک لاڤیس روخسەتی خواست هاوڕێ لەگەڵ پیێردا بە پلیکانەکاندا سەردەکەوتن، لە ناکاو بینییان وا مارک – ئەنتوان بەدەرگەیەکی تەنیشت کۆگەکەی بابیەوە هەڵواسراوە، کراسەکەی ژێرەوەی لەبەردایە و چاکەتەکەشی بەقەدکراوی لەسەر مێزی دووکانەکە دانراوە، بەکراسەکەیدا، چ پێ نەدەچوو تووشی ڕاکێش ڕاکێش و شەڕ بووبێ، قژی بەجوانترین شێوە داهێنابوو، جەستەی شوێنەواری هیچ لێدان و برینێکی پێوە نەبوو[٣].

لێرەدا زۆر لەسەر ئەو وردەکارییە نارۆین پارێزەران خستیانە بەردەم دادگە، باسی ئازار و بێ ئومێدیی داک و بابەکەش ناکەین کە گریان و لاوانەوەیان دەگەیشتە هاوسێکانیان.

لاڤیس و پیێر دەمودەست داوای پزیشک و پیاوانی داوەرییان کرد، لەم شڵەژاوی و بەیەکداهاتنەدا بوون، داک و بابی هەناسەساردیش دەگریان، خەڵکی تۆلۆز لە دەوری ماڵەکەیان گرد بوونەوە، مەعلوومە خەڵکی تۆلۆز خەڵکێکی سەرچڵ و هەڵەشەن؛ برا وەک شتی پڕوپووچ و جانەوەری عەنتیکە تەماشای برا غەیرەدینەکەی دەکا. لە تۆلۆز، لە ئاهەنگی ڕەسمیدا، خەڵک سوپاسی خوایان دەکرد و سەڵەواتیان لێ دەدا بەبیستنی هەواڵی مردنی شا هینری سێیەم[٤]، هەر لە تۆلۆز، خەڵکەکە سوێندی گەورەیان خوارد هەر کەسێک مل بۆ شای مەزن و پیاوچاک هینری چوارەم بدا، سەر دەبڕدرێ[٥]. ئەم شارە، سالانە لە ڕێوڕەسمێکی شایستەدا، بەیاریی فیشەکەشێتەوە ئاهەنگی یادکردنەوەی کۆمەڵکوژی چوار هەزار هەڵگەڕاوە لە ئاین (هەرتوقی) دەگێڕن. سەرەڕای ئەوەی ئەنجوومەنی شار شەش بڕیاری دەرکردووە بۆ قەدەخەکردنی ئەم یادە بێزەوەرە، کەچی دانیشتوانی شارەکە تا ئێستاش ئەو یادە دەکەنەوە، وەک ئەوەی ئاهەنگی گوڵان بگێڕن.

لە پڕ، دەنگی یەکێک لە دەمارگیرە ناحاڵییەکان بەرز بووەوە دەیگوت، جان گالاس خۆی مارک – ئەنتوانی کوڕی هەڵواسیوە، بەدوای ئەودا، خەڵکەکە کردیانە هەلا و تۆمەتەکەی ئەویان دەگوتەوە.

ئەوە بوو لە چاوترووکانێکدا تۆمەتەکە بووە قسەی سەرلەبەری خەڵکەکە. هێندێک بەوەشەوە نەوەستان و دەیانگوت، کوژراوەکە بەنیاز بوو سبەی وازهێنانی خۆی لە پرۆتستانتی ڕابگەیەنێ، بۆیە خێزانەکەی و لاڤیس، لە داخی ئاینی کاتۆلیکی خنکاندوویانە. یەکسەر تۆمەتەکە بووە ڕاستییەکی دامەزراو، ئیتر سەرلەبەری شار گەیشتنە ئەو بڕوایەی؛ بەگوێرەی ئاینی پرۆتستانتی باوان دەبێ دەمودەست ئەو کوڕ و کچانەیان بکوژن کە نیازیان هەیە ببنە کاتۆلیکی.

کاتێک عەقڵەکان هەڵدەچن، دەکەونە گەلەکۆمەکێ و لادان. بووە دەنگۆ گوایە پرۆتستانتەکانی هەرێمی لانگدۆنگ[٦]، ڕۆژی پێشتر کۆبوونەوەیەکی فرەوانیان بەستووە، بەزۆرینەی دەنگ، لاڤیسیان وەک پیاوکوژی تایەفەکەیان هەڵبژاردووە، هەر لەبەر ئەوە، لاڤیس بەبیستنی هەواڵی هەڵبژاردنی، لە بۆردۆوە هاتووە هاوکاریی جان گالاس و هاوسەرەکەی و پیێری کوڕیان بکا، لە شەو و ڕۆژێکدا هاوڕێ و کوڕ و برا هەڵواسن.

ئەم دەنگۆیانە گەیشتنە بەڕێز دێڤید قازیی تۆلۆز، خوێنی گەرم بوو، دەشیویست بەکاردانەوەی خێرا، خۆی پیاوچاک پێشان بدا و پلە و پایەی بەرزتر بێتەوە، ئەوە بوو چەند ڕێوشوێنێکی پێچەوانەی یاسا و ڕێساکانی گرتە بەر؛ هەموو خێزانەکەی جان گالاس و لاڤیسی گەنج و کارەکەرە کاتۆلیکییەکەی، فڕێ دایە گرتیگە.

دواتر دەستی بەبانگکردنی نایاسایی کرد بۆ ناچارکردنی ئەوانەی گوایە شایەتن، تا بێن شایەتییەکانیان بدەن. لەوەش زیاتر، لە ڕێوڕەسمێکی شایستەدا مارک _ ئەنتوان _ یان لە کڵێسای ئیستیفان ناشت. سەرەڕای ناڕازیبوونی سەرپەرشتیاری کڵێسەکە کە پێی وابوو ئەوە پێشێلکردنی پیرۆزی شوێنەکەیە. ئاخر ئەو گەنجە تا مرد لەسەر مەزەبی کاڵڤنی بوو؛ لەوەش واوەتر، بەدەستی خۆی خۆی کوشتووە، بۆیە دەبوو تەرمەکەی بخرێتە سەر حەسیرێک و بەجادەکانی شاردا ڕابکێشرایە.

تۆبەکارانی ناوچەی لانگدۆنگ[٧] چوار گرووپ یان کۆمەڵەیان هەبوو: سپی، شین، خۆڵەمێشی و ڕەش. ئەندامانی ئەو کۆمەڵانە ڕووپۆشیان هەڵدەبەست کە تەنیا کونی چاویان بەدەرەوە بوو، هەوڵیان دا فەرماندەی ناوچەکە دۆق فیتز جیمس، بەلای خۆیاندا ڕاکێشن و بچێتە سەر ڕێی ئەوان، بەڵام ئەو ملی نەدا، ئەوە بوو ئەندامانی کۆمەڵەی سپی کە بەبرایانی سپی دەناسران، ڕێوڕەسمێکی ئاهەنگ ئامێزی وایان لە ناشتنی مارک – ئەنتواندا ڕێک خست، وەک ئەوەی شەهید بووبێ. ڕاستییەکەی پێش ئەوە هیچ کڵێسایەک ڕێوڕەسمی لەو شێوەیەی بۆ شەهیدێکی ڕاستەقینە ڕێک نەخستبوو؛ بەڵام ئەوەی مارک – ئەنتوان، بەهەموو مانایەکی وشەکە شایستە بوو. تەرمەکە لەسەر سەکۆیەکی بەرز دانرابوو، پەیکەرێکی ئێسکانەی (هيكل عظمي) جووڵۆکی مارک ئەنتوان، بەدەستێک چڵە دارخورمایەک و پەڕێکیش بەدەستەکەی تریەوە تا بەڵگەنامەی پاشگەزبوونەوەی لە هێرتیک (پرۆتستانتی بەبۆچوونی ئەوان _ و. ک)، ئیمزا بکا: ڕاستت دەوێ واتە؛ ئیمزاکردنی لەداردانی باوکی. ئیتر هێندە مایەوە، ئەو بەستەزمانە بکرێتە یوتوپیا

(تطویب)[٨]: تا وای لێ هات خەڵک بەپیرۆزیان دادەنا. خەڵک دەچوون لێی دەپاڕانەوە، خەڵکێکی تر سەلاواتیان لەسەر گۆڕەکەی لێ دەدا، هێندێک داوایان دەکرد مۆجیزە (کەسنەکردە – موعجیزە)یان پێشان بدا، کەسانێکی تر باسیان لەوە دەکرد بەچاوی خۆیان مۆجیزەیان لێ بینیوە. ڕاهیبێک چەند ددانێکی وەک موفەڕک دەرهێنا و لە باخەڵی خۆی دانا، ژنێکی خواناسی نیوچەکەر، دەیگوت گوایە بەجوانی گوێی لە لێدانی زەنگوڵە بووە. کاهینێک نەخۆشیی مێشکی هەبوو، دەیگوت هەر ئەوەندەی قومێک شلەی وەرشێنم خواردەوە، چاک بوومەوە. هەموو ئەم مۆجیزانەش تۆمار کران، نووسەری ئەم چیرۆکە، شایەتی گەنجێکی سەرلێشێواوی لایە کە چەندان شەو بەدیار ئەو مەزارە پیرۆزە تازەیەوە شەونوێژی کردووە بێ ئەوەی نیازی حاسڵ بێ. ژمارەیەک لە قازییەکانی شار ئەندامی کۆمەڵەی تۆبەکارانی برایانی سپی بوون، بۆیە لەداردانی جان گالاس، گومانی تێدا نەمابوو.

ئەوەی کەشەکەشی بۆ لەداردانەکە زیاتر ساز و لەبار کرد، نێزیکبوونەوەی ئەو جەژنە سەیرە بوو کە دانیشتوانی تۆلۆز سالانە یادی ئەو کوشتارە دەکەنەوە چوار هەزار هۆگۆنوتی تێدا بوونە قوربانی[٩].

ساڵی ١٧٦٢ سەد ساڵەی ئەو جەژنە بوو. شار بەو بۆنەیەوە ڕازابووەوە، ئەمەش هێندەی تر دانیشتوانی شاری توندتر و ڕقئەستووورتر کردبوو، وا بلاو بووەوە بەنێو خەڵکەکەدا کە لە یادی ئەمساڵدا، خێزانی گالاس هەموویان لەدار دەدرێن بە دۆلاب (تەختەی سوڕاوە)[١٠]، ئەمەش جوانترین جەژنانەیە؛ دەگوترا ئەوە تەنیا گەورەیی خوایە ئەمساڵ ئەو قوربانییانەی پێ داون تا لە پێناوی ئاینە پیرۆزەکەماندا سەریان بڕین. بیست کەس بەگوێی خۆیان گوێیان لەم قسەیە بووبوو، قسەی لەوە توندتریش. ئا ئەمەش لەم ڕۆژگارەدا، لە زەمەنێکدا کە فەلسەفە هێندە پێشکەوتووە!، لە کاتێکدا سەد ئەکادیمیسیۆن پەیامەکانیان بلاو دەکەنەوە و داوای ئاکارێکی بالاتر و سووککردنی باری گرانی داوونەریتەکان دەکەن! بەلام وا دیارە دەمارگیری، کە دەستکەوتەکانی عەقلانییەتی بەدڵ نەبوو، لە پەلەقاژێی بن ئەو پاڵەپەستۆیەدا، تا دەهات دڵڕەقتر و هارتر دەبوو.

سێزدە قازی ڕۆژانە بۆ ڕایکردنی کەیسەکەی خێزانی گالاس کۆ دەبوونەوە، بێ ئەوەی هیچ بەڵگەیەک دژیان هەبێ، بگرە مەحاڵ بوو بەڵگە هەبێ، بەلام ئاینی نکوولی لێکراو، جێگەی بەڵگەکانی گرتەوە. شەش قازی سوور بوون لەسەر ئەوەی دەبێ جان گالاس و کوڕەکەی و لاڤیس، لەدار بدرێن و هاوسەرکەی گالاسیش بچێتە نێو ئاگردانەوە. بەلام حەوت قازییەکەی تر، کە میانڕەوتر بوون لەوان، داوایان دەکرد هیچ نەبێ، لێکۆڵینەوەیەک لە پرسەکەدا بکرێ. کۆبوونەوە و گفتوگۆی قازییان بەردەوام و بوو، درێژەی کێشا، یەک لە قازییەکان، بڕوای تەواوی هەبوو کە تۆمەتباران بێبەرین و تاوانی وا مەحاڵە ڕووی دابێ؛ بۆیە زۆر بێ پەروایانە داکۆکیی لێ دەکردن و بەنێوی ئینسانییەتەوە دژی دەمارگیری و توندڕەوی وەستایەوە، تا قازییەکە وەک تاکە پارێزەری

خێزانی گالاس دەناسرا لەنێو هەمووماڵەکانی تۆلۆزدا کە بەردەوام بوون لە داواکاری ڕشتنی خوێنی ئەو قوربەسەرانە، بەناوی ئاینێکی تانە لێدراوەوە. بەڵام قازییەکی تر کە بەدەمارگیر ناسرابوو، بچووایەتە هەر جێیەک هێرشی دەکردە سەر خێزانی گالاس، بەهەمان دڵگەرمیی ئەو کاتەی داکۆکیی لە خێزانی گالاس دەکرد، بەهەمان دڵگەرمییەوە کەوتبووە تەقە لێیان و تێی هەڵپێچابوون، ئا ئەم دوو هەڵوێستە دژبەرە ناجۆر و شەرمهێنەی ئەو دوو قازییە، هێندە دەنگی دایەوە ناچار هەردووکیان دەستیان لەکار کێشایەوە و شاریان بەجێ هێشت و گەڕانەوە گوند.

بەڵام بۆ بەدبەختی، لە دەمێکدا قازییە لایەنگرەکەی ماڵی گالاس، چونکە خاوەنی ئاکارێکی بەرز و بەڕێز بوو، پێی لەسەر دەست لەکارکێشانەوەکەی داگرت، ئەوی تریان، پەشیوان بووەوە و دەنگی بەدژی کەسانێک دا کە شایستە نەبوو بۆ لەدادگەدانیان: دەنگێک بووە هۆی دەرچوونی بڕیاری لەداردان: ئاخر لە سێزدە قازی، شەشیان دژی لەداردان بوون، بەڵام پاش بگرە و بەردەیەکی زۆر، یەکێک لە قازییەکانی لایەنی میانڕەو، چووە پاڵ ئەو شەش قازییە توندڕەوەی داوای لەداردانیان دەکرد.

ئەوەی جێی گفتوگۆ و مشتومڕ نییە، کاتێک دادگە دەست بەتاووتوێکردنی پرسی لەداردانی باوکێک دەکا، کاتێک دەیەوێ قورسترین جۆرەکانی سزا بەسەر خاوەن خێزانێکدا بدا، دەبێ بڕیارەکەی بەکۆی دەنگ بێ. ئاخر بەڵگەکانی تاوانێکی ناماقووڵی وەک ئەم تاوانە، دەبێ زۆر ڕوون و حاشاهەڵنەگر بن(١١).

لە دۆخێکی وادا، کەمترین گومان، دەبێ بەس بێ بۆ ئەوەی دەستی ئەو قازییە لە ترسان بلەرزێ کە حوکمی مردن دەدا. کورتبینی و کەمتەرخەمیی یاساکانمان، پرسێکی ڕۆژانە هەستی پێ دەکەین؛ بەڵام ئەو دەمەی تەنیا دەنگێک بەسە بۆ لەداردانی هاووڵاتییەک، زەقتر دەبێتەوە. لە ئەسینا، حوکمی لەداردان، پەنجا دەنگی لە سەروو نیوەوە پێویست بوو تا ڕەوایی وەرگرێ. چ لەمە تێ دەگەین؟ ڕاستییەک کە دەیزانین بەڵام بێهوودەیە؛ ئەغریقییەکان لە ئێمە عاقڵتر و ئینسانیتر بوون.

ئاشکرایە، جان گالاس، ئەو پیاوەی تەمەنی لە شەست و هەشت لای دابوو، بەزەحمەت دەجووڵا لە تاو ئازار و ئاوسانی قاچەکانی، نەیدەتوانی بەتەنیا کوڕێکی بیست و هەشت ساڵان کە لەشولارێکی تۆکمە و دامەزراوی زیاد لە پێویستی هەبوو، بخنکێنی. خۆ ئەگەر بیەوێ ئەوە بکا، دەبوو هاوسەرەکەی و پیێری کوڕی و لاڤیس و کارەکەرەکە هاوکاریی بکەن، با هەمووشیان لە تاوانەکەوە نەئاڵێنین، چونکە لە کاتی ئەو کارەساتە تۆقێنەرەدا یەک چرکەش لێکتر جیا نەبوونەتەوە. بەڵام بێ سەروبەریی ئەم گریمانەیە، لەوەی پێشووتر کەمتر نییە: باشە، بۆچی دایەنێکی کاتۆلیکی لە خواترس ڕازی دەبێ کۆمەڵێک هۆگۆنوتی گەنجێک بکوژن کە خۆی پەروەردەی کردووە، لەبەرئەوەی چووەتە سەر مەزەبەکەی ئەو؟ چۆن دەچێتە ئەقڵەوە لاڤیسێکی

گەنج لە بۆردۆوە تەنیا بۆ خنکاندنی برادەرەکەی هاتبێ، لە کاتێکدا ئاگای لێ نییە گوایە لە پرۆتستانتی هەڵگەڕاوەتەوە؟ ئاخر دایکێکی میهرەبان چۆن دەستی دەچێتە جەرگی خۆی؟ با هەروا بڵێین بەهەموویان ئەو کوڕە گەنجەیان خنکاندووە کە لەوانەیە لە تێکڕایان بەهێزتر بێ، بڵێی بتوانن کارێکی وا بکەن بێ شەڕەدەستێکی توند، بەبێ هاوارهاوارێک کە هاوسێکان گوێیان لێ نەبێ، بەبێ تێهەڵدان و ڕاکێش ڕاکێش، بەبێ ئەوەی جلەکانی هیچ کامیان بدڕێ؟

ئاشکرایە، ئەگەر ئەو تاوانە بێزەوەرە ڕووی بدایە، ئەوا هەموو تۆمەتباران مادامەکی یەک چرکە لێک جیا نەبوونەتەوە، خەتابارن، بەڵام ئاشکراشە، تاوانێکی وا هەر عەقڵ نایبڕێ لەبەر ئەو هۆیانەی باسمان کردن، دواجار ئاشکرایە، ئەو باوکە بەتەمەنەی مەحاڵە بتوانێ بەتەنیا تاوانێکی وا ئەنجام بدا، کەچی لەنێو هەموو تۆمەتباراندا، حوکمی لەداردان بۆ ئەو دەرچوو.

ئەو پاساوەی حوکمەکە پشتی پێ بەست، لە سەرلەبەری کەیسەکە، ماقووڵتر نەبوو. ئەو قازییانەی سوور بوون لەسەر لەداردانی جان گالاس، بەم پاساوە هاوکارەکانی خۆیان گەیاندە ئەو بڕوایەی پشتگیریی بۆچوونەکەیان بکەن: گوتیان گوایە ئەم پیاوە بەتەمەنە، لەڕولاوازە، خۆی بەرگەی دارکاری ناگرێ و کاتێک جەلادەکان دەست بەوردوخاشکردنی ئێسکەکانی دەکەن، دان بەتاوانەکە و بەشدارییی ئەوانی تریش لەگەڵیدا دەنێ. بەڵام وا دەرنەچوو، زۆر بەخۆیاندا شکانەوە دەمێک پیرەمێردەکە گیانی دەدا و ئەوەی نەکرد، هێندە نەبێ، خوای دەکردە شایەت کە لەو تاوانە بێبەرییە و دەپاڕایەوە خوا لە گوناهەکانی خۆش بێ. بۆیە ناچار بوون، حوکمێکی تر دەربکەن، پێچەوانەی یەکەم، بێبەریکردن و ئازادکردنی دایکەکە، پییێر، لاڤیس و کارەکەرەکەیان. بەڵام ڕاوێژکارێکی دادگە، پێی گوتن کە حوکمی دووەم تانەیە لە حوکمی یەکەم و قازییان خۆیان تاوانبار دەکەن بەو حوکمە کە بەڵگەیە بۆ بێبەری و بێ گوناهیی باوکە غەدرلێکراوەکەش کە لە کاتی کارەساتەکەدا، یەک چرکەش لەوان جیا نەبووتەوە، بۆیە قازییەکان حوکمێکی تریان دەرکرد: شاربەدەرکردنی پییێری کوڕە ناوەنجییەکەی جان گالاس. ئەم بڕیارەش دیسان نالۆگیکی بوو. ئاخر یان دەبێ پییێر گالاس بێبەری بێ لە خوێنی براکەی، یان دەبێ دەستی لە تاوانەکەدا هەبێ و ئەمیش وەک باوکی لەدار بدرێ، خۆ ئەگەر بێبەری بوو، ئیتر پاساوێک بۆ شاربەدەرکردنی نامێنێ. ڕاستت دەوێ، قازییەکان کە بە دارکاری و لەداردانی باوکەکە شاگەشکە بووبوون، ئەو خواناسییەش کە باوکەکە پێشوازیی مەرگی پێوە کرد، بەهەڵەدا چوون کە پێیان وابوو شەرەفی خۆیان دەکڕنەوە و ڕووی خۆیان سپی دەکەنەوە گەر وای پێشان بدەن گوایە لە کوڕەکە دەبوورن؛ وەک ئەوەی ئەم لێبووردنە کەمتەرخەمییەک نەبێ لەو ئەرکەی لە ئەستۆیانە. بەهەڵەشدا چوون کە پێیان وابوو شاربەدەرکردنی بێ بەڵگەی گەنجێکی هەژار، هیچ گرینگ نییە، سزایەکە، زوڵمێکی زۆری تێدا نییە بەبەراورد لەگەڵ ئەوەی دەرهەقی باوکەکەیان کردووە.

پییێر گالاس سوێندی دەخوارد[١٢] کاتێک لە گرتیگە بووە، زۆر جاران هەڕەشەی لێ کراوە بەدەردی باوکی دەبەن گەر لە ئاینەکەی وەرنەگەڕێ. ئەو دەمەی شاریشی بەجێ هێشت لە ڕێگە

تووشی قەشەیەک بوو، قەشەکە، پیێری بەتۆپزی گەڕاندەوە بۆ تۆلۆز و ناچاری کرد لە مەزارێکی بابە دۆمینیکییەکاندا تێکڕای سرووتە کاتۆلیکییەکان ئەنجام بدا: خۆ خەڵکەکەش هەر ئەمەیان لێی دەویست. بەو جۆرە خوێنی باوکەکە حەڵاڵ کرا و ئاینێکیان ڕازی کرد کە قازییەکان بەهەڵە پێیان وابوو تۆڵەی بۆ دەسەننەوە.

هاوکات، کچەکانی جان گالاس بەزۆر لە دایکیان جیا کرانەوە و لە دێرێکدا دەستبەسەر کران. ئەو دایکە کە هێندەی نەمابوو خوێنی مێردەکەی تەڕی بکا، باوەشی بە تەرمی کوڕە گەورەکەیدا کردبوو، کوڕێکی تری شاربەدەر کرا، کچەکانی لێ دوور خراوەتەوە، ماڵەکەی تالان کرا، تاک و تەنیا لەم دنیایەدا، نە هیوا و ئومێدێک نە دوعا و پاڕانەوە، نە پشتیوانێک نانە ڕەقەیەکی بۆ پەیدا بکا پێی بژی، کۆستەکانی هێندە گەورە بوون، ڕەنگی مردووی لێ نیشتبوو، هێندێک خەڵک بەزەییان پێدا دەهاتەوە، کاتێک ئەو هەموو کارەساتەیان بینی و گوێیان لە وردەکارییەکان بوو، ئیستەرمیان کرد، دەستەوئەژنۆ دانەنیشێ و سکاڵانامەیەکی زوڵم لێکراوی خۆی بەرز بکاتەوە بۆ پاشا. دایک، هێز لەبەربڕاو، بگرە لە گیانەڵادا بوو، چونکە بەڕەچەڵەکیش ئینگلیز بوو، بای ڕۆژگار لە منداڵییەوە فڕێی دابووە شوێنێکی دوورەدەستی فرەنسا، تەنیا ناوهێنانی پاریس بەس بوو بۆ ئەوەی بتۆقێ. بەلای ئەوەوە پایەتەختی پاشا، دەبێ زۆر دڕندانەتر بێ لە پایەتەختی لانگدۆنگیان. بەڵام سوێی مێردەکەی و ویستی تۆڵەسەندنەوە، گوڕێکی وەبەرهێنایەوە و دواجار ڕووی لە پاریس کرد، سەری سوڕما لەو پێشوازیی و هاوپشتی و هاوسۆزییەی لەوێ بینی.

لە پاریس، عەقڵ لە سەروو دەمارگیرییەوەیە چەندی توند بێ، وەلێ لە هەرێم و ناوچەکانی تردا، هەر دەمارگیری دەیبردەوە.

ئەوە بوو بەڕێز دی بۆمۆن، پارێزەری ناسراو لای دادگەی بالای پاریس، یەکەمین کەس بوو، بەرگریکردنی لە خاتوو گالاس گرتە ئەستۆی خۆی: سکالانامەیەکی بەئیمزای پازدە هاوکاری نووسی. بەلام بەڕێز لوازۆ، کە کەس هێندەی ئەو قسەزان نەبوو، یاداشتنامەیەکی نووسی بۆ بەرگری لە خێزانی گالاس، هاوکات بەڕێز ماریێت، پارێزەر لە ئەنجوومەنی شاهانە، داواکارییەکی نووسی بۆ چاوخشاندنەوە بەپرسی ئەم خێزانەدا: داواکارییەکەی سەرنجی زۆر خەڵکی ڕاکێشا. نابێ بیرمان بچێ، ئەو سێ داکۆکیکارە مەردە لە یاسا و بێبەریبوون، بەبێ هیچ پارەیەک بەرگرییان لەو بێوەژنە قوڕبەسەرە دەکرد[١٣].

سەرلەبەری پاریس، بگرە سەرانسەری ئەوروپا، هاوسۆزی و پشتیوانیی داواکانی ئەو بێدەسەڵاتەی دەکرد. ئەوە بوو بەڕاستی، جەماوەرێکی زۆر پشتیان گرت و حوکمی خۆیان دا، ماوەیەکی زۆر بەر لەوەی دادگەی بالا حوکمی خۆی بدا.

ئەو هاوسۆزی و بەزەییە، گەیشتە داواکاریی گشتیش، هەرچەندە لێشاوی کێشە و سکالاکان لەوانەیە بەزەیی کەم بکاتەوە، سەرەڕای ئەوەی، مامەڵەی ڕۆژانە لەگەڵ کلۆلاندا، دڵی مرۆڤ ڕەق دەکا. دواجار دادگەی بالا بڕیاری دا و کچەکان گەڕێندرانەوە لای دایکیان. ئەو سێ قازییانەی،

سێ کچەکەی گالاس بەرەشپۆشی و ڕوخساری بەفرمێسکەوە چوونە بەردەمیان، دەستیان بەگریان کرد.

لەگەڵ ئەوەشدا، هێشتا خەڵکێک هەبوو دژایەتیی خێزانی گالاسیان دەکرد، چونکە پرسەکە پێوەندیی بەئاینەوە هەبوو. ژمارەیەک لەو کەسانەی، لە فرەنسا بە Les devots (ورعاء)[١٤] واتە؛ لە خواترس یان خواناس، دەناسران، دەنگیان بەرز کردەوە و ڕایان دەگەیاند، لەداردانی پیرەمێردێکی کاڵفنی، با بێبەرییش بێ، لەوە باشترە، هەشت قازیی لانگدۆنگی دان بەوەدا بنێن حوکمەکەیان هەڵە بووە، بگرە بەئەنقەست ئەم ڕستەیەیان بەکار دەهێنا: "ژمارەی قازییەکان لە ژمارەی خێزانی گالاس زیاترە"، بۆ ئەوەی وا لە خەڵکەکە بگەیەنن کە قەیدی چییە گەر خێزانی گالاس ببنە قوربانی بۆ کڕینەوەی شەرەفی قازییەکان. بێ ئەوەی ئەوە بەعەقڵیاندا بێ کە شەرەفی قازییەکان وەک شەرەفی هەموو مرۆڤەکان لەوەدایە فریای هەڵەکەیان بکەون. ئێمە لێرە، لە فرەنسا، لەوانە نین کە باوەڕیان وایە پاپا بەهەموو کەرادیلەکانی دەوروپشتیشییەوە، هەڵە ناکا؛ کەواتە بۆچی هەشت قازیی تۆلۆز هەڵە ناکەن؟ ڕاستییەکەی، سەرلەبەری خەڵکە عاقڵ و پاکەکە لەو بڕوایەدا بوون؛ ئەو حوکمەی دادگەی تۆلۆز بچووبایە بەردەم هەر دادگەیەکی ئەوروپا، ڕەت دەکرایەوە، ئەگەرچی لەبەر هێندێک حسێبی تایبەتی دادگەی باڵای فرەنسا ڕەتی نەکردەوە.

لێکەوتەوەکانی ئەو پرسە سەیرە گەیشتبووە، ئەو ئاستە، پاڵێ بەکەسانێکەوە نا کە نیازێکی کەسێنییان نەبوو، بەڵام دەرکیان بەگەورەییی کارەساتەکە دەکرد، هێندێک هزر و ڕامانی خۆیان لەبارەی لێبووردەیی، بەزەیی و خەونەکانی مرۆڤەوە پێشکێش بەجەماوەر بکەن، ئەو هزرانەی ڕەبەنێکی وەک هۆتفیلْ[١٥]، لە ڕۆمانێکی پڕ لە هەڵە و خوێنواندندا، کاتێک هەڵکەوتەکان دەگێڕێتەوە، بێ دوودڵی، ناتۆرەی "بیروباوەڕی ناشیرین"یان لێ دەنێ، ئەمە لە کاتێکدا گەر بەعەقڵ لێکیان بدەینەوە، ئەو هزرانە، لە خەسڵەتە سروشتییەکانی مرۆڤن.

کەواتە، یان قازییە دەمارگیرە دڵڕەشەکان، فەرمانیان بەلەداردانی باوکێکی بێبەری دا، ئەمەش پێشتر ڕووی نەداوە؛ یان باوکەکە، بەهاوکاریی هاوسەرەکەی و کوڕەکەی تری و برادەرێکی کوڕە خنکاوەکەی، کوڕە گەورەی خۆی هەڵواسیوە، ئەمەش پێچەوانەی سروشتە. لە هەردوو دۆخدا، زێدەڕۆیی لە ئاینپەروەریدا، با ئاینەکەش لە پیرۆزترین ئاینەکان بێ، بووە هۆکاری تاوانێکی بێزراو، دواتر، لە بەرژەوەندیی سەرلەبەری مرۆڤایەتییە بەدوای ئەم پرسیارەدا وێڵ بێ: ئاخۆ پێویستە ئاین میهرەبان بێ یان دڕندە.

ئەنجام و لێکەوتەوەکانی لەداردانی جان گالاس

ئەگەر تۆبەکارانی سپی، هۆکاری لەداردانی مرۆڤێکی بێبەری بوون، هۆکاری تێکدانی خێزانێک و ڕیسواکردنیان ئاخر لەداردانی هەر کەسێک، واتە ڕیسواکردنیشی، هەرچەندە ئەگەر ڕیسوایییەک لە ئارادا بێ، ئەوە ڕیسوایییە بۆ ستەم و جەور و ناعەدالەتی، خۆ ئەگەر تۆبەکارانی سپی، پەلەیان

کرد لە پیرۆزکردنی کەسێکدا کە بەگوێرەی داوونەریتە هوڤییانەکانمان تەنیا شایانی ئەوە بوو بە شەقامەکاندا ڕابکێشرێ، هەروەها بوونە هۆکاری لەداردانی پیاوچاکێکیش، بۆیە وا باشە تا دەمرن تۆبە لەو گوناهانەیان بکەن، لەسەر ئەوان و قازییەکانیش پێویستە، بگرین، بێ ئەوەی عەبای سپی بپۆشن، بێ ئەوەی پەچە و ڕووپۆش هەڵبەستن تا فرمێسکەکانیان نەشارنەوە.

کۆمەڵە و گرووپەکانی براگەل، شایانی ڕێزن، چونکە بانگهێشتنی لە خوا ترسان دەکەن، بەڵام ئاخۆ چاکەیان هەرچەندێ بێ بۆ دەوڵەت، دەگاتە ئەو خراپەیەی هۆکاری بوون؟ وا دیارە، ئەو براگەلانە لەسەر بنەمای ئەو دژایەتییە دامەزراون کە کاتۆلیکییەکان هەیانە بەرانبەر ئەوانەی ناومان لێ ناون هۆگۆنۆتییەکان.

ئاخر ئەم براگەلانە خۆیان نەزری خوا کردووە تا براکانیان ببوغزێن، وەک ئەوەی هێندە ئایندار بن بەشی بوغزاندن و چەوساندنەوەشیان بکا، لە کاتێکدا بەشی خۆشەویستی بەدەنگەوەچوونیان ناکا. بڵێی چی ڕووی بدایە ئەگەر سەرانی براگەلەکان خەڵکێکی دەمهەراش و سەرچڵ بوونایە، وەک دۆخی پێشتری کۆمەڵە پیشەییەکان و سەرکاران کە قسەی پڕوپووچ و خەوننامە بووبوونە نەریت و ڕێگەیەکی بڕیاردراو، بەپێی قسەی یەکێک لە لێهاتووترین و زاناترین قازییەکانمان؟ دۆخەکە چۆن دەبوو ئەگەر کۆمەڵەکانی براگەل ئەو ژوورانەیان هەبووایە کە پێی دەگوترێ "ژووری ڕامان"، لەو ژوورانەدا وێنەی ئیبلیسی شاخدار بەنینۆکی درێژەوە، گێژاوێک گڕی ئاگری لێ بەرز دەبێتەوە، خاچ و خەنجەر هەڵواسراون و لەسەری تابلۆکەشەوە ناوی یەسوعی پیرۆز نووسراوە؟ دەزانی چ دیمەنێکە بۆ چاوانێکی سیحراوی و مێشکگەلێکی گڕگرتووی ئامادە بۆ کەسێک تەنیا فەرمانی پێ بکا.

پێویست ناکا ئەوە بیر بێنینەوە کە کۆمەڵەکانی براگەل ڕۆژگارێک مەترسیدار و زیانگەیێن بوون؛ ئاخر ئەندامانی ئەو براگەلانە و زەرگوەشێنەکان(١٦) گەلێک جاران پشێوی و ئاژاوەیان ناوەتەوە. ڕاستییەکەشی ئەوەیە؛ یەکگرتووی کاتۆلیکییەکانیش، هەر لەسەرینی ئەو براگەلانەوە هاتبووە دامەزراندن. ئەو پرسیارەی لێرەدا دێتە پێش: بۆچی وا سوورن لەسەر خۆجیاکردنەوە لە هاووڵاتییانی تر؟ ئایە بەهۆی لەخۆڕازیبوون و هەست بەباڵادەستییەوەیە؟ ئەگەر وایە، چما ئەوە سووکایەتی نییە بە خەڵکەکەی تر؟ ئاخۆ دەبێ سەرلەبەری مەسیحییەکان سەر بەبراگەلێک بن؟ ئای ئەورووپا چەند جوانە ڕۆبێکی لە خۆی پێچاوە و دەموچاوی هەڵپێچاوە و تەنیا کونی چاوی بەدەرەوەیە؟ باشە ماقووڵە پیاو پێی وابێ خوا ئەو جلکە عەنتیکەیەی مایەی پێکەنینە لە جلکی ئاسایی بەچاکتر بزانێ؟ لەوەش زیاتر: ئەو جلکە، هەمان ئەو جلکەیە کە لایەنە ئایینیە ناکۆکەکان لەبەریان دەکرد. ئەوانەی ئەو جلکانە دەپۆشن وەک ئەوەیە بە ڕکابەرەکانیان بڵێن ئامادە بن بۆ ڕووبەڕووبوونەوە. کوانووی هەڵگیرساندنی شەڕێکی نێوەخۆ دەهێنێتەوە پێش چاوان کە تەڕ و وشکی پێکەوە دەسووتاند، ئەگەر پاشا و وەزیرەکانی هێندەی بێ عەقڵی و سەرچڵی دەمارگیرەکان، عاقڵ نەبوونایە.

ئێمە دەزانین، نرخی ئامبازبوون و شەڕی خۆبەخۆی مەسیحییەکان لەسەر بیروباوەڕ چەند بووە. لە سەدەی چوارەمەوە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان، هەر خوێنە و دەڕژێ، یان لەنێو ئاگردان و لەسەر سەکۆکانی لەداردان یان لە گۆڕەپانەکانی شەڕدا. بەڵام با لێرەدا تەنیا باسی ئەو شەڕ و کارەساتانە بکەین کە لە دژکارییەکانی بزووتنەوەی چاکسازیی پرۆتستانتی کەوتنەوە، با لە بنەوانەکانی بکۆڵینەوە لە فرەنسا. بەڵکو ئەمە خوایە خستنەڕوویەکی کورت و ڕاستیی ئەو هەموو ئازار و کارەساتانە، چاوی خەڵکێکی ناحاڵی و بێ ئاگا بکاتەوە و کار لە دڵە باشەکان بکا.

بیرۆکەی چاکسازی لە سەدەی شازدەمدا

کاتێک لە سەردەمی بووژانەوەدا، خەڵکەکە کەمێک عەقڵ و چاوی کرایەوە، خەڵک بەگشتی داد و بێدادیان بوو لە دەست جەور و ستەمی دەسەڵات؛ ئەمڕۆ هەمووان یەک دەنگن ئەو سکاڵایەی خەڵک ڕەوا بوو. بۆ نموونە، پاپا ئەلکسەندەری شازدەم، بەئاشکرا تاجی پاپای کڕی. هەر پێنج کوڕە بیژییەکەشی، هاوبەشی دەستکەوتەکانی بوون. بەتەگبیر لەگەڵ باوکیدا، کوڕێکی پاپا، کاردینال و دۆقی بۆرجیا، دەستی گرت بەسەر بەشێک لە موڵک وماڵی بنەماڵەی ڤیتیللی، ئۆربینۆ، گراڤینا، ئۆلیڤریتۆ و نێزیکەی سەد موڵکداری تردا. هەر بۆ دەستکەوتی کەسێنی، پاپا یۆلیۆسی دووەم، سزای کلێسای بەسەر شا لویسی دوازدەمدا سەپاند و موڵکەکانیشی دا بەوانەی چاویان تێ بریبوو؛ بەشێکی ئیتاڵیاشی بەدەستی خۆی وێران کرد و خراپەکاریی تێدا بڵاو کردەوە. لەگەڵ شەڕکەراندا دەستی بەشەڕ کرد، کڵاوی ئاسنینی لە سەر کرد و قەڵغانی گرت بەدەستەوە، لە کاتێکدا ئەو سەرداری کلێسای باڵا بوو. هەرچی پاپا لاونی دەیەمیشە، دەستی بەفرۆشتنی پسوولەی لێخۆشبوون کرد، وەک ئەوەی شمەکێک بێ و لە بازاڕدا بفرۆشرێ، بۆ ئەوەی بەخەرجی تەخشانوپەخشان و لەزەتەکانیدا ڕابگا. ئەوانەش کە ڕەخنەیان لەم دزی و تاڵانییە گرت، لە ڕووی ئاکارییەوە هەڵەیان نەکردووە، دەبا بزانین ئەی لە ڕووی سیاسییەوە هەڵەیەکیان دەرهەق کردووین.

گوتیان مەسیح هەرگیز باجێک یان جیزییەیەکی دانەناوە بدرێتە کلێسا. قەت لێبووردنی ئەم دنیا و پسوولەی لێخۆشبوونی ئەو دنیای نەفرۆشتووە؛ کەواتە بۆچی ئەوەی مەسیح داوای نەکردووە، بیکەینە ماڵ لەسەر خۆمان و بیدەینە کاربەدەستێکی بێگانە؟ با بڵێین باجی ساڵانەی کلێسا و داواکانی بەردەم دادگەی ڕۆما و لێبووردنەکانی کلێسا کە تا ئەمڕۆ کاری پێ دەکرێ، ساڵانە ناگاتە زیاتر لە پێنجسەد هەزار فرەنک، مانای وایە؛ ئێمە لە سەردەمی شا فرانسوای یەکەمەوە، واتە؛ لە ماوەی دووسەد و پەنجا ساڵدا، نێزیکەی سەد و پەنجا ملیۆن فرەنکمان بە کلێسا داوە. خۆ ئەگەر هەڵبەز و دابەزی نرخی مارکی زیوین[١٧] وەرگرین لەو دووسەد و پەنجا ساڵەدا، لەوانەیە ئەو بڕە پارەیەی بە کلێسامان داوە، خۆی لە دووسەد و پەنجا ملیۆن فرەنکیش بدات. کەواتە، بێ ئەوەی بە بێ ئەمەکی تۆمەتبار بکرێین، دەتوانین بڵێین هەرتوقییەکان (هیرتیکیکەکان)، هیچ ئازارێکی شانشینەکەیان نەداوین کاتێک داوای لابردنی ئەم هەموو باجە

عەنتیکەیە دەکەن کە ڕۆژێک دێ نەوەکانی داهاتوو سەیریان پێیان دێ. ئەمەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی خەڵکێکن، دەست بەماڵی خۆیانەوە دەگرن، نەک پێمان وابێ میللەتێکی ڕەزاگرانن. سەرباری ئەوەش، تەنیا ئەوان زمانی یۆنانی دەزانن و بەهۆیەوە شارەزای مێژووی کۆنن، کەواتە با ڕاشکاو بین و بڵێین، سەرەڕای هەڵەکانیان، ئێمە قەرداربارییانین لە پێشڤەچوونی عەقڵی مرۆڤایەتی کە ساڵانێکی زۆر لەژێر چنگی هوڤیایەتییەکی (همجیة) تاریکدا دەیناڵاند.

بەڵام مادام نکووڵییان لە بوونی پاکخانە (المطهر)[١٨] کرد، کە نابێ گومان لە بوونی بکرێ و هاوکات دەستکەوتێکی چاکیشی بۆ ڕاهیبەکان تێدایە؛ چونکە ئامادە نەبوون ڕێز لەو مەزارانە بگرن کە ئێمە لەسەرمانە ڕێزیان بگرین، چونکە پیرۆزن دەستکەوتی ئەمەشیان بۆ قەشەکان زۆر زیاترە ؛ لەبەرئەوەی هێرشیان کردە سەر بیروباوەڕەکانی کڵێسایەک کە حسیبێکی مەزنی بۆ دەکرێ[١٩]، دەبووا تاکە وەڵامدانەوەیان، یەکەم شت، سووتاندنیان بووایە، ئاخر پاشا لە ئەڵمانیا دەیانپارێزێ و هاوکارییان دەکات و پێیاندا هەڵدەدا، کەچی کاتێک بەنێو پاریسدا دەڕۆیشت، دوا وێستگەی کاروانەکەی، لەداردانی ژمارەیەک لەو بەستەزمانانە بوو. با لەداردانەکەشیان بگێڕمەوە: هەموویان بەنیرگەیەکی درێژی تەختەوە بەسترانەوە و بەدارێکی بەرزەوە هەڵواسران، ئاگرێکی گەورەیان لە بن پێیاندا کردەوە، بەم شێوەیە تالاوی مردنیان قوم قوم چەشت، تا دوا هەناسەیان دا لەنێو دارکارییەکدا گینگڵیان دەدا، لە بێ ویژدانانەترین جۆرەکانی دارکاری بوو.

کەمێک بەر لە مردنی شا فرانسوای یەکەم، چەند ئەندامێکی دادگەی دەڤەری بڕۆڤانس، داوایان لە پاشا کردبوو، ئەڵبەت بەدنەدانی هێندێک پیاوانی ئاینی لە دژی دانیشتوانی هەردوو شارۆکەی مریندۆڵ و کابریێر[٢٠]، بە هێزی چەکدار هاوکارییان بکات تا بتوانن نۆزدە کەسی ئەو دەڤەرە لەدار بدەن؛ ئەوە بوو لە جیاتیی نۆزدە، فەرمانی سەربڕینی نزیکەی شەش هەزار کەسیان دا، بە منداڵ و ژن و پیرەکانەوە، سی شارۆکەیان وێران کرد و کردیانە خۆڵەمێش. تەنیا تاوانی ئەو خەڵکەش ئەوە بوو بەڤاڵدیی لەدایک بوون[٢١]. ئەڵبەت، ڤاڵدییەکان، سێسەد ساڵ بوو نیشتەجێی ئەو ناوچە چۆڵە و لووتکەی چیاکانی بوون و بەدەست و بازووی خۆیان ناوچەکەیان ئاوەدان کردبووەوە، ژیانێکی شوانکارەیی هێندە بێبەری دەژیان، دەتگوت ژیانی سەردەمە هەرە کۆنەکانە. شارەکانی دەوروبەری خۆیان نەدەبینی، مەگەر بۆ فرۆشتنی میوە نەبووایە؛ نەیاندەزانی داوای قەزایی و شەڕ چییە، کاتێک هێرشیشیان کرایە سەر، بەرگرییان لە خۆیان نەکرد: کەچی وەک ماڵات لەنێو گەورەکەیاندا سەر بڕان[٢٢].

پاش مردنی شا فرانسوای یەکەم، ئەو پاشایەی سەرەڕای هەر شتێ، بە عاشقانێ و کارەساتەکانیەوە ناسرا، زیاتر لەوەی بەدڵڕەقی و ستەم بناسرێ. لە سەردەمی ئەودا، دووهەزار هەرتوقی لەدار دران کە ڕاوێژکار دێ بۆر[٢٣]یان لەنێودا بوو، دواتر کۆمەڵکوژییەکەی شاری ڤاسی[٢٤]، ئەو کۆمەڵکوژییەی، بووە هۆکاری دەستدانە چەک و وەستانەوەی چەوساوان، کە تا دەهات لەژێر باری سووتاندن و شمشێری جەلادەکاندا ژمارەیان زۆرتر دەبوو، بە ڕووی

چەوسێنەراندا. کاتێک ئیتر زوڵم ئۆقرەی لەبەر بڕین، ئەمانیش هەمان تاوانەکانی دوژمنەکانیان دووپات کردەوە، کۆمەڵکوژی سەرلەبەری فەرەنسای گرتەوە، فەرەنسا گیرۆدەی نۆ شەڕی خۆبەخۆ بوو، دواجاریش کاتێک ئاشتی ڕاگەیەندرا، زیاتر لە شەڕەکان، بووە هۆکاری بەدبەختی و نەگبەتی، ئاخر لە شەوی جەژنی ساڵوەگەڕی قدیس بارتلیمی[٢٥]دا، کۆمەڵکوژییەک بەرپا کرا، لە تۆمارەکانی تاواندا بێ وێنە بوو.

یەککگرتوو[٢٦] دەستی تەواوی هەبوو لە کوشتنی هەردوو پاشا، هینریی سێیەم و چوارەمدا، یەکەمیان بەدەستی ڕاهیبێکی دۆمینیکانی و دووەمیشیان بەدەستی کەسێکی هوڤییانە کە پێشتر سەر بە براگەلە دەستگرەوەکان بوو. خەڵکانێک هەن دەڵێن، مەیلی مرۆڤانە و لێبووردەیی و ئازادیی ویژدان، پرسگەلێکی تۆقێنەرن، بەڵام ئاخۆ ئەو کارەساتانەیان لێ دەکەوتەوە؟ با ڕاستگۆیانە وەڵامی ئەم پرسیارە بدەینەوە.

ئاخۆ لێبووردەیی مەترسییە؟ لای کام گەلانە ڕێی پێ دەدرێ؟

ڕەنگە کەسێک بڵێ ئەگەر ئێمە نەرمونیانییەکی باوکانەمان بەرانبەر براگەلە سەرلێشێواوەکانمان نواند کە بەشرەفرەنسییەک نوێژەکانیان دەکەن، ئەوە چەکداریان دەکەینەوە و ئاگری ئاژاوەیەکی تازە لە: ژرناک، مونکۆنتۆر، کۆتراس، درۆ، سان دۆنی[٢٧] و... هتد، هەڵدەگیرسێنین.

ئا لەمە تێ ناگەم، چونکە پێغەمبەر نیم؛ بەڵام پێم وایە کارێکی چاک ناکەین گەر بڵێین: "کاتێک مامەڵەی خراپمان لەگەڵ ئەو خەڵکەدا کرد، چەکیان هەڵگرت و یاخی بوون، خۆ ئەگەر بەجوانیش مامەڵەیان بکەین، هەر یاخی دەبن".

ڕێ بەخۆم دەدەم، داوا لە فەرمانڕەوایانی خۆمان و ئەوانەی خۆیان بۆ پلە و پایەی گەورە ئامادە کردووە، بکەم، چاک لەم پرسیارانە ورد بنەوە: ئاخۆ دەبێ لەوە بترسین ئەو نەرمونیانییە باوکانەیە ئاژاوەگەلێکی لێ دەکەوێتەوە، وەک ئەو کاتەی دڵڕەق بووین بەرانبەریان؟ ئاخۆ ئەوەی لە دۆخێکی دیاریکراودا ڕووی دا، لە دۆخێکی جیاوازیشدا دووپات دەبێتەوە؟ بڵێی، ڕۆژگار، بۆچوونەکان و نەریتەکان هەروەک خۆیان بن و نەگۆڕێن؟.

لەوانەیە دەمارگیریی هۆگۆنوتییەکانیشی گرتبێتەوە، ڕەنگە دەستی ئەوانیش وەک ئێمە خوێناوی بووبێ؛ بەڵام ئاخۆ نەوەی ئێستا وەک باو و باپیرانیان هۆڤین؟ بڵێی، زەمانە، پێشکەوتنی عەقڵ، بڵاوبوونەوەی کتێبی چاک و هێوربوونەوەی کۆمەڵگە، کاری خۆیان لەوانە نەکردبێ کە چارەنووسی گەلانیان بەدەستە؟ مەگەر ڕوخساری سەرلەبەری ئەوروپا لەم پەنجا ساڵەی دواییدا نەگۆڕاوە؟

بەڵێ، لە هەموو شوێنێک فەرمانڕەوایی، بەهێز و جێگیر بووە، هاوکات ئاکاری گشتی جوانتر و نەرمتر بووە. زیاتریش دەرۆم و دەڵێم، پۆلیس، بەپشتیوانیی سوپایەکی زۆر و کاریگەرەوە، وامان لێ دەکا لە گەڕانەوەی ڕۆژانی ئاژاوە نەترسێین، ئەو ڕۆژانەی جووتیارە کاڵفنییەکان کە

بەپەلەپرووزێ دنە دەدران شەڕی جووتیارە کاتۆلیکییەکان بکەن لە نێوان وەرزی تۆوکردن و دروێنەدا.

زەمانە گۆڕاوە، هەڵسوکەوتەکانیش، ئاخر گێلێتییە گەر ئەمڕۆ بیر لە تێکدانی زانکۆی سۆربۆن[٢٨] بکەینەوە بەبیانووی ئەوەی پێشکەوتووە، یان گوایە لە کۆندا، بەنووسراوێک داوای سووتاندنی پاکیزەکەی ئۆرلیان[٢٩]ی کردووە، یان بەبیانووی ئەوەی سۆربۆن وای کرد کڵێسا ماف نەداتە هینریی سێیەم لە تەختی پاشایەتیدا بمێنێتەوە و لێی حەرام بکا، هەمان شتیشی لەگەڵ هینریی چوارەمدا کرد. هەروەها ناشێ بکەوینە دووی دەزگەکانی تریش بەبیانووی ئەوەی لە کاتی هەڵچوون و پێکهەڵپژانەکاندا، پێشێلکارییان ئەنجام داوە؛ ویژدان قبووڵی ناکا، بگرە شێتایەتییە ئەمڕۆ داوا بکەین شاری مارسیلیا لە تێکڕای دانیشتوانەکەی پاک بکرێتەوە، بەبیانووی ئەوەی ساڵی ١٧٢٠ تاعوونی تێدا بڵاو بووەتەوە.

بچین ڕۆما تاڵان بکەین و جارێکی تر بیسووتێنینەوە وەک ئەوەی شارلی پێنجەم[٣٠] کردی، چونکە پاپا سیستۆسی پێنجەم[٣١]، نۆ ساڵان "لێخۆشبوونی"[٣٢] دا بەهەموو ئەو فرەنسایییانەی چەک بە ڕووی پاشاکانیاندا بەرز دەکەنەوە؟ باشە وا چاکتر نییە ڕێ لە ڕۆما بگرین سەرلەنوێ ئەو پێشێلکارییانە نەکاتەوە؟

ئەو توندوتیژییە دژەی عەقڵی لاهوتی داخراو برەوی پێ دەدا و ئەو زێدەڕۆییییەی لە ئەنجامی تێنەگەیشتن، لە ئاینی مەسیحیدا دەکرێ، کارەساتی کەمتری لە فرەنسا، بەسەر ئەڵمانیا و ئینگلتەرا و تەنانەت هۆڵەنداشدا نەهێناوە، کەچی ئێستە لەو وڵاتانە، فرەئاینی نابێتە مایەی ئاژاوە و کێشەنانەوە، لەوێ جوولەکە، کاتۆلیکی، ئەرتەدۆکسی، لۆسەری، کاڵفنی، بانگخوازانی نوێکردنەوەی پاکژی (داعی تجدید المعمودیة)[٣٣]، سۆسینی[٣٤]، مینۆنی[٣٥]، مۆراڤی[٣٦] و خەڵکی تریش، وەک برا پێکەوە دەژین و بەیەکسانی خزمەتی کۆمەڵگەکەیان دەکەن.

ئێستە لە هۆڵەندا، خەڵک لەوە ناترسن شەڕەقسەیەک لەبارەی قەدەرەوە، وەک ئەوەی گۆمار[٣٧]، ببێتە هۆی سەربڕینی وەزیری یەکەم. خەڵک لە لەندەن چیی تر مەترسیی ئەوەیان نییە، گفتوگۆیەکی ڕووبەڕووی کاڵفنی[٣٨] و ئەنگلیکانییەکان[٣٩] لەبارەی سرووتێک لە سرووتە ئاینییەکان یان جلکەکانی قەشە لە کاتی نوێژدا، ببێتە هۆی حەڵاڵکردنی خوێنی پاشا و لەداردانی[٤٠]. ئێرلەندا کە دەوڵەمەند بووە و ژمارەی دانیشتوانی دوو هێندەی جارانە، چیی تر هاووڵاتییە کاتۆلیکییەکان، بەناوی خواوە کۆمەڵکوژییەکی دوو مانگە بەرپا ناکەن بۆ سەربڕینی هاووڵاتییە پرۆتستانییەکان، نابینی زیندەبەچاڵیان بکەن، دایکانیان بە دارتێلەکاندا هەڵواسن و کچەکانیشیان توند بەدایکەکانەوە ببەستنەوە و زەق زەق تەماشایان بکەن تا گیانیان دەردەچێ. چیی تر ئێرلەندا بەخۆیەوە نابینێ، هاووڵاتییە کاتۆلیکییەکانی ورگی ژنە دووگیانەکان هەڵدڕن و کۆرپەلەکەی لێ دەربێنن و بیخەنە بەردەم بەراز و سەگەل تا بیخۆن؛ یان دەستی دیلەکانیان ببەستنەوە و کێردێک بخەنە دەستی بەستراوی دیلەکانیانەوە و بەدەستی ئەوان چەقۆکە لە سکی

ژنەکانیان، دایکیان، باوکیان و کچەکانیان بدەن و دواتر تۆمەتباریان بکەن بەکوشتن و لەداریان بدەن. ڕایان _ تواراس کە ئەفسەرێکی ئێرلەندییە و ئێستەش لە ژیاندایە، ئەم چیرۆکانەی گێڕاوەتەوە؛ ئەم چیرۆکانە لە تەواوی کتێبە مێژووییەکانی ئینگلتەراشدا هەن؛ کە پێم وا نییە جارێکی تر دووبارە ببنەوە. ئاخر ئەوە تەنیا فەلسەفەیە، دەستەخوشکی ئەم ئاینە، وای کرد خەڵکانێک چەکەکانیان فڕێ بدەن کە بەهۆی بیروباوەڕی پڕوپووچەوە، سالانێکە دەستیان خوێناوییە؛ عەقڵی مرۆڤیش، ئەگەر هاتەوە هۆش خۆی، تووشی شۆک دەبێ لەو دڵڕەقی و جۆرە توندوتیژییانەی، دەمارگیرانە، پێڕەویان بکات.

ئێمە لە فرەنسا دەڤەرێکی دەوڵەمەندمان هەیە، زۆرینەی دانیشتوانی دەڤەرەکە لۆسەرین(١٥) نەک کاتۆلیکی. زانکۆی ئەلزاس ئەمڕۆ بەدەست لۆسەرییەکانەوەیە، زۆربەی کاربەدەستانی شارەوانیش هەر لۆسەرین: کەچی لەو ڕۆژەوەی دەڤەرەکە بووە بەبەشێک لە شانشینەکەمان، یەک ڕووداوی ناخۆشیش ڕووی نەداوە. بۆچی؟ چونکە یەک تاقە کەسیش نەچەوسێنراوەتەوە. ئاخر ئەگەر کەس بریندار نەکەین، هەموو کەس هاوسۆزمان دەبێ.

من ناڵێم ئەوانەی لەسەر ئاینی پاشا نین، هەقە هەموو پلە و پایە و دەستکەوتەکان لەگەڵ لایەنگرانی ئاینی زۆرینەدا وەک یەک دابەش بکەن. ئەوەتا لە ئینگلتەرا، کارە حکوومەتییەکان نادرێ بەو کاتۆلیکییانەی لایەنگری ئەو کەسەن کە داوای تەختی پاشایەتی دەکات[٤١]، بگرە باجەکەشیان دووقاتە. بەڵام جگە لەوە، ئیتر هەموو مافێکی هاووڵاتیان هەیە.

گومان زۆر لەو قەشە فرەنسییانە دەکرا کە گوایە گوتوویانە؛ هاتوچۆی کاڵفنییەکان بۆ ئەبرەشییە و کڵێساکانیان، نە مایەی شانازییانە و نە خزمەتی بەرژەوەندییەکانیشیان دەکا. ئا ئەم هەڵوێستەیان، بەئاستەنگێکی سەخت دێتە ژماردن لە بەردەم لێبووردەییدا. نامەوێ بڕوا بەم شتە بکەم، ئاخر قەشەگەلی فرەنسا، کەسانی زۆر بەرزیان تێدایە کە بنەچەیان وایان لێ دەکات هەڵسوکەوتیان زۆر مەردانە بێ. ڕاستییەکەی؛ زۆر پیاوچاک و دەست و دڵ فرەوانن، بۆیە مەزەندە دەکەم، بەم شێوەیە شەنوکەوی پرسەکان دەکەن: ئەگەر ئەو کاڵفنییانەی هاتوچۆی ئەبرەشییەکانیان دەکەن، ناچار کران پەنا ببەنە بەر وڵاتێکی تر، ئەوە لەسەر مەزەبی کاتۆلیکی نامێنن؛ بەڵام ئەگەر لە سەردانی ئەبرەشییەکانیان بەردەوام بن، بەرچاویان ڕوون دەبێتەوە و گوێ لە ڕێنوێنییەکانیان دەگرن، دواجار، قەشەکان شانازیی ئەوەیان پێ دەبڕێ بیانخەنە سەر مەزەبی کاتۆلیکی، جیا لەمە، قازانجێکی تریش دەکەن؛ تا ژمارەی هاووڵاتییان زۆر بێ، قازانجی زەویوزاری قەشەکان بەرز دەبێتەوە.

جووتیارێکی سەر بەداخوازیکارانی تازەکردنەوەی پاکژی و جابییەکی سۆسینی سەر بەیەکێک لە ئەبرەشییەکانی شاری ڤارمی بوون لە پۆڵۆنیا. خەڵکانێک دنەی قەشەیان دەدا هەردووکیان دەربکات و بیانداتە دادگە: یەکەمیان لەبەرئەوەی کوڕەکەی پاکژ نەکردووەتەوە تا تەمەنی نەگەیشتووەتە پازدە ساڵ، دووەمیشیان چونکە باوەڕی بە "هاوبەشییەتیی لەناو کرۆکدا

(گەوهەردا)"[٤٢]، نییە. کاتێک قەشەکە وەڵامی دانەوە پێی گوتن: ئەو دووە، لەو دنیا بەر سزای تاهەتایی دەکەون، بەڵام بۆ ئەم دنیا، پێویستم پێیانە.

با لە بازنەی تەسکی خۆمان دەرچین و بزانین لەو دنیا پان و بەرینەدا چ دەگوزەرێ. سوڵتانی هەرە مەزن[٤٣]، بەئاشتییانە و بەشایستەییەوە، حوکمی بیست گەل دەکات کە سەر بەئاینگەلێکی جیاوازن: نێزیکەی سەد هەزار یۆنانی بەئاسوودەیی لە قوستەنتینییە دەژین؛ موفتی بەخۆی ناوی پاتریارکی تایەفەی ڕۆمەکان دەستنیشان و دەکات و دەیداتە سوڵتان. هەروەسا ڕێ بەتایەفەی لاتین دەدرێ پاتریارکیان هەبێ. سوڵتان خۆی قەشەکانی لاتین بۆ هێندێک دوورگەگەلی یۆنان[٤٤] دەستنیشان دەکات. سوڵتان لەو ڕێوڕەسمەدا، ئەم ڕستەیە بەکار دێنێ: "فەرمانی پێ دەدەم، بڕێتە قەشەی خیۆس، بەپێی نەریتە کۆن و سرووتە هەڵەکانیان". ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی، خەڵکانێکی زۆر جیاواز لە سایەیدا دەژین: یەعقووبییەکان[٤٥]، نەستوورییەکان[٤٦]، ئەوانەی بڕوایان بەتاک ئیرادەیی هەیە[٤٧]. هەروەها قیبتییەکان، مەسیحیی سەر بە قدیس یوحنا[٤٨]، جوولەکە، زەردەشتییەکان، براهمانییەکان، کەچی سەرەڕای ئەم تێکەڵەیە، نەمانبیست ڕۆژێ ئاژاوەیەک ڕووی دابێ هۆکارەکەی ئاینێک بێ لەو ئاینانە.

خۆ ئەگەر هەمووو هیندستان و وڵاتی فارس و خاکی تەتاریش تەی بکەین، هەست بەهەمان لێبووردەیی و ئاسوودەی دەکەین. پوتروسی گەورە[٤٩]، بێ دوودڵی چاودێریی تێکڕای ئاینەکانی دەکرد لە ئیمپراتۆرییەتە پانوپۆڕەکەیدا، هەر بەهۆی ئەو سیاسەتەشەوە، بازرگانی و کشتوکاڵ پەرەیان سەند، بێ ئەوەی زیانێک بەجەستەی سیاسیی نەتەوەی ڕووس بگەیەنێ.

فەرمانڕەوایانی چین کە بەمێژووە چوار هەزار ساڵانەکەیانەوە ناسراون، نەچوونە سەر هیچ ئاینێک، ئاینی نووحی[٥٠]، نەبێ، کە برێتییە لە پەرستنێکی زۆر پاک بۆ خوایەکی تاک و تەنیا. بەڵام هاوکات، چاویان لە قسە و بیرە پڕوپووچەکانی بودایی و ئەو هەمووو ڕاهیبەپۆشی، کە ئەگەر دانایی و حیکمەتی قازییەکان ڕێی لێ نەگرتنایە، دەبوونە سەرچاوەی مەترسی.

ڕاستە یۆنگ چینگی[٥١] ئیمپراتۆری مەزن، داناترین و مەردترین پاتریارکەکانی چین، یەسووعییەکانی لە وڵاتەکەی دەرکرد، بەڵام چینگ، ئەوەی نەکرد لەبەرئەوەی پیاوێکی نالێبووردەیە، نەخێر، لەبەرئەوەی یەسووعییەکان نالێبووردە بوون. خۆ هەر خۆیان لە "نامەکانی نامۆی"[٥٢]دا قسەکانی ئەو پاشا پیاوچاکەیان تۆمار کردووە کە پێی گوتوون: "چاک دەزانم ئاینەکەتان، ئاینێکی لێبووردە نییە؛ چاکیش دەزانم لە مانیلا و ژاپۆن چیتان کردووە؛ توانیتان بابم لە خشتە بەرن، وەلێ لە خەونیشدا ناتوانن من بخەڵەتێنن". ئەگەر تێکڕای وتارەکەی پاشا بخوێنینەوە کە گەورەیی خۆی وەلاوە نا و ئاراستەی یەسووعییەکانی کرد، دەبینین؛ لە خەڵکە هەرە عاقڵەکان و نەرمونیانترینیان بوو. باشە هەق بوو پێشوازیی زاناگەلێکی فیزیکی ئەورووپایی بکات کە بەناوی پێشاندانی "تەرازووی گەرمای" و "تۆپەکانی هارونی ئەسکەندەرانی"[٥٣]یەوە بەدانیشتوانی کۆشکی پاشایەتی، چووبوونە ئەو وڵاتە، بۆنەکە بقۆزنەوە و لەوێ داوا لە شازادەیەکی بنەماڵەی

پاشایەتی بکەن یاخی بێ؟ ئەو ئیمپراتۆرە چ دەڵێ ئەگەر کتێبەکانی مێژوومان بخوێنێتەوە، گەر سەردەمی "یەکگرتووی کاتۆلیکی" و "پیلانی بارود"[٥٤]ی بدیتبایە؟

ئەرێ هێندە بەس نەبێ کە ئیمپراتۆر بەوردی ئاگەدار بوو لەو هەموو مشتومڕ و شەڕەقسەیەی نێوان بابە یەسووعییەکان[٥٥] دۆمینیکانییەکان[٥٦]، کەپووچییەکان[٥٧] و ئەو کاهینە مەدەنییانەی لەمسەری دنیاوە ڕەوانەی چین کرابوون، گوایە ڕاستی و چاکە بڵاو دەکەنەوە، کەچی لەوێ تۆمەتیان بۆ یەکتر هەڵدەبەست و یەکتریان نەفرەت و کافر دەکرد. ئەڵبەت بەدەرکردنیشیان، ئیمپراتۆر هیچی نەکرد، جگە لە گەڕاندنەوەی کۆمەڵێک ئاژاوەچی بۆ وڵاتی خۆیان؛ سەرەڕای ئەوەش، هێشتا بەخەمخۆرییەکی باوکانەوە، فەرمانی دا، لە گەشتی گەڕانەوەیاندا بەشایستەیی مامەڵەیان بکرێ و سووکایەتییان پێ نەکرێ. ڕاستییەکەی؛ دەرکردنیان، نموونەی لێبووردەیی و مرۆڤدۆستی ئیمپراتۆر بوو.

ژاپۆنییەکان لەهەمووان لێبووردەتر بوون[٥٨]: لە ئیمپراتۆرییەتەکەیاندا دوازدە ئاینی جیاواز بەئاسوودەیی دەژیان. بابە یەسووعییەکانیش چوون و ئاینێکی تریان زیاد کرد، ئاینی سێزدەم. بەڵام هێندەی نەبرد، یەسووعییەکان بەئاشکرا، ئاینەکانی تریان ڕەت کردەوە، شەڕێکیان نایەوە، هیچی لە ئاشووبەکەی یەکگرتووی کاتۆلیکەکان کەمتر نەبوو؛ کاولکاری و ماڵوێرانی دنیای گرتەوە، کارێک بەئاینی مەسیحی کرا قەت نەکرابێ. ژاپۆنییەکان، دەرگەی ئیمپراتۆرییەتەکەی خۆیان بە ڕووی دنیادا داخست، وایان لێ هات وەک درندە تەماشایان دەکردین، وەک چۆن ئینگلیزەکان دوورگەکەی خۆیان لەو درەندەییە پاک کردەوە، کاتێک کۆڵبێر[٥٩]ی وەزیرمان، دەرکی کرد پێویستمان بەژاپۆنییەکانە لە کاتێکدا ئەوان پێویستیان بەئێمە نەبوو ویستی پێوەندیی بازرگانی لەگەڵ ئیمپراتۆرییەتی ژاپۆندا ببەستێ، لە دەمیان دایەوە و ئامادەی بچووکترین پێوەندی نەبوون.

هەموو دنیا بووەتە شایەتی ئەو کارەساتانە، کەواتە، پێڕەوکردنی دەمارگیری و بانگەشە بۆکردنیشی هیچ سوود و ئەنجامێکی نییە.

دەبا ئێستا تەماشای نیوەکەی تری گۆی زەوی بکەین، دروست، تەماشای کارۆلاینا بکەین، ئەو دەوڵەتەی "لۆک"ی دانا یەکەمین کەس بوو بانگەشەی بۆ دەکرد[٦٠]، لە کارۆلاینا، تەنیا حەوت خێزاندار بۆیان هەیە ڕێک کەون و بناخەی ئاینێکی تازە دارێژن، یەکسەر یاسا بڕیاری لەسەر دەدا و دانی پێدا دەنێ؛ ئەم ئازادییە ڕەهایەش، هیچ بێ سەروبەرییەکی لێ نەکەوتووەتەوە. خوا شایەتە، ئەم نموونەیە بۆ ئەوە ناهێنمەوە تا بڵێم با لە فەرەنساش شتێکی وا بکەین! تەنیا بۆ ئەوەم بوو بیسەلمێنم؛ لێبووردەیی، چەند زێدەڕۆییشی تێدا بکرێ، کەمترین لێکترازان و ئاشووبی لێ ناکەوێتەوە. وەلێ مەرجیش نییە ئەوەی بۆ کۆلۆنیایەکی تازەهەڵکەوتوو بگونجێ، بۆ شانشینێکی کۆنیش گونجاو بێ.

ئاخر لەبارەی ئەو پریمیتیڤانەی بۆ گاڵتەپێکردن ناوم لێ نابوون کویکەرز[٦١]، بڵێم چی،

ئەوانەی بەپێی نەریتەکانیان ئەگەرچی چەند شتێکی مایەی پێکەنینیشیان تێدا بوو ڕێگەی چاکەکارییان گرتبووە بەر و بێ پەروایانە بانگەشەی ئاشتی و پێکەوە ژیانی مرۆڤایەتییان دەکرد؟ ژمارەیان لە پنسلڤانیا نێزیکەی سەد هەزار کەسە؛ لەو وڵاتە بەختەوەرەی دروستیان کردووە، جێگەی ناکۆکی و لێکترازان نابێتەوە، بگرە ناوی شارەکەیان، فیلادلفیا[٦٢]، کە هەموو چرکەیەک بیریان دەخاتەوە کە سەرلەبەری مرۆڤەکان، برای یەکترن، وەک نموونەیەک وایە بۆ ئەو گەلانەی هێشتە نازانن لێبووردەیی چییە، تا چاوی لێ بکەن، سیمبولێکیشە تا ئەو گەلانە هەست بەشەرمەزاری بکەن، چونکە ئێستەش لێبووردەیی نازانن.

بەکورتی؛ لێبووردەیی، هەرگیز نەبووەتە هۆکاری ئاشووب و شەڕی نێوەخۆ و خۆبەخۆ، لە کاتێکدا، نالێبووردەیی، شوێنێکی ئەم سەرزەوینەی لە کۆمەڵکوژی بێ بەش نەکردووە. دەبا ئێستە سەرپشک بین لە نێوان ئەم دوو دۆخەدا: لە نێوان ئەو دایکەی دەیەوێ کوڕەکەی سەرببڕدرێ، ئەو دایکەش کە ئامادەیە لێی جیا بێتەوە بەو مەرجەی کوڕەکەی بمێنێ و بژی[٦٣].

من لێرەدا باسی هیچ ناکەم، بەرژەوەندیی نەتەوەکان نەبێ، لەگەڵ ڕێزیشمدا کە پێویستە لەسەرم، بۆ لاهوت، مەبەستم لەم وتارە تەنیا خزمەتی لایەنی مایەکی و ماناکی کۆمەڵگەیە. داواش لە هەر خوێنەرێکی بێلایەن دەکەم، چاک لەم ڕاستییانە ورد بێتەوە، هەوڵی ڕاستکردنەوە و بڵاوکردنەوەیان بدات. ئاخر کاتێک خوێنەرگەلێکی وریا دەست بەگۆڕینەوەی ڕا و بۆچوون دەکەن، بەردەوام زۆر لە دانەری ئەم کتێبە واوەتر دەچن[٦٤].

پەراوێزەکان:

١- تۆلۆز: پایەتەختی پێشووی دەڤەری لانگدۆنگی باشووری ڕۆئاوای فرەنسا؛ ساڵی ١٢٢٩ پەیمانگەیەکی بابە دۆمینیکانییەکان و زانکۆیەکی لاهوتی تێدا بەمەبەستی دژایەتیی هەرتەقە (زەندەقە، هێرتیک) هاتە دامەزراندن (و . ع). هەرتەقە لە بنەچەدا لە وشەی "ئیرسیس" ی یۆنانییەوە هاتووە، واتە ئەو کەسەی مانایەکی نوێ، یان تەفسیری نوێ و جیاواز لەوەی باوە، بۆ دەقە ئاینییەکان دەکات، لە ئاینی ئیسلامیشدا، هەرتەقە، زۆر لە دەستەواژە و مانای "بدعە"وە نێزیکە. لە ئیسلامیشدا، بەلای سەلەفییە جیهادییەکانەوە، هەموو "بدعە"کارێک سەرلێشێواوە و سەرلێشێواویش ئاکامەکەی ئاگرە، بۆیە لای ئەوان خوێنی حەڵاڵە. لە هەموو ئاینە ئاسمانییەکانیشدا، مەزهەبە جیاجیاکان یەکتر بە هێرتیک و بیدعەکار و هەڵگەڕانەوە و لادان لە بنەماکانی ڕەسەنی ئاینەکە، تۆمەتبار دەکەن... کورت و کرمانجی: هەرتەقە بەو کەسانە یان بەو مەزهەبە دەگوترێ کە بەلای ئەوان یان مەزهەبەکەی ترەوە، لە ئاین هەڵگەڕاونەتەوە. (و . ک).

٢- ڕۆژی ١٢ی تشرینی یەکەم/ئۆکتۆبەری ١٧٦٢.

٣- پاش گواستنەوەی بۆ تەلاری شارەوانی، جەستەی گەنجەکە هیچ شوێنەوارێکی پێوە نەبوو، رووشانێکی کەمی لای لووتی نەبێ، پەڵەیەکی بچووکیش بەسەر سینگییەوە بوو کە وا دیارە لە کاتی گواستنەوەی تەرمەکەدا، وای لێ هاتووە.

٤- هینری سێیەم: پاشای فەرەنسا لە ساڵی ١٥٧٤ەوە تا ساڵی ١٥٨٩، لە نێوان پرۆتستانتییەکان و "یەکەتی کاتۆلیکییەکان"دا کە دۆق دی گیز سەرۆکایەتیی دەکرد، پەتپەتێنی بوو، تا دواجار لە دی گیز هەڵگەڕایەوە و فەرمانی کوشتنی دا. دەمێک خۆی ساز دەکرد بۆ شەڕێکی تر دژی کاتۆلیکییەکان تا شاری پاریسیان لێ بسەنێتەوە، بەڵام پێ ڕانەگەیشت و بەدەستی ڕاهیبێکی دۆمینیکانی بەنێوی جاک کلیمان لە ئاب/ئۆگستسی ١٥٨٩دا کوژرا. (و . ع).

٥- هینری چوارەم: پاشای فەرەنسا لە ساڵی ١٥٨٩ەوە تا ساڵی ١٦١٠؛ بەبنەچە پرۆتستانی بوو، بەهەڵگەڕانەوە لە ئاینەکەی، گیانی خۆی لە کوشتارەکەی شەوی جەژنی قدیس بارتلیمی ڕزگار کرد، پاش ئەوەی هاتە سەر حوکم، توانی هاوسەنگییەک لە نێوان پرۆتستانتی و کاتۆلیکەکاندا دروست بکا، چاکسازییەکی گەورەی ئەنجام دا و زۆربەی خەڵکەکە خۆشیان دەویست. بەدەستی فرانسوا ڕاڤایاک کە پیاوێکی ئاینیی سەرشێت و دژی پرۆتستانتییەکان بوو، کوژرا. بەلێکدانەوەی ڕاڤایاک، پەلاماردانی خاکی ئیسپانیای کاتۆلیکی لەلایەن هینری چوارەمەوە، سەرەتایەک بوو بۆ شەڕ دژی پاپا. (و . ع).

٦- دەڤەرێکە لە باشووری ڕۆئاوای فەرەنسا و بنکەی کاتارییەکان بوو، کاتارییەکان، ڕەچەڵەکێکی مانەویی سەدەکانی نێوەڕاستن کە باوەڕیان بە دووانەی خواوەندی خێر و خواوەندی شەڕ هەبوو. پاش شاڵاوەکانی خاچپەرستانی سەدەی سێزدە بۆ ڕیشەکێشکردنیان، ئەم دەڤەرە کەوتە بن دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی پاشاکانی فەرەنساوە، ئەگەرچی دامەزراوەگەلێکیان تا شۆڕشی ١٧٨٩، هەر مایەوە. (و . ع).

٧- تۆبەکار: ئەندامی یەکێک لەو کۆمەڵە یان براگەلانەی کە بانگەشەی خۆپاککردنەوە لە گوناح و تاوانەکانیان دەکرد لە ڕێی نوێژکردنەوە. بێ ئەوەی ئەوە ڕێی پەنابردن بۆ توندوتیژییان لێ بگرێ. ئەندامانی ئەم براگەلانە، ڕووپۆش و پەچەیان دەبەست کە لە گرووپێک (براگەل)ەوە بۆ گرووپێکی تر ڕەنگیان جیاواز بوو. (و . ع).

٨- بەخەیاڵیکردن (بەیۆتۆپبیاکردن - تطويب): قۆناغی یەکەمە لە کڵێسادا پێڕەو دەکرێ، پێش ئەوەی بەڕەسمی پیرۆزیی قدیسەکە ڕابگەیەندرێ. (و . ع).

٩- هۆگۆنوتی: نێوێکی گاڵتەجاڕییە لە ئەڵمانییەوە وەرگیراوە، واتە؛ پیلانگێڕ، بە پرۆتستانتە فەرەنساییەکان دەگوترا. (و . ع).

١٠- لەختەدان (الدولبة): جۆرێکە لە ئەشکەنجە یان دارکاری، برێتییە لە وردوخاشکردنی ئێسکەکانی ئەو کەسەی حوکمی لەداردانی بەسەردا دەسەپێنرێ، بەچوارپەل بەستراوی بەتەختەیەکەوە کە دەخولێتەوە، لێی دەگەڕێن تا گیانی دەردەچێ. (و . ع).

١١- بە درێژاییی مێژوو، نموونەی دوو باوکم بیستووە، کوڕەکانی خۆیان سەبارەت بەهۆکاری ئاینی کوشتبێ. یەکەمیان باوکی قدیسە باربرا. ئەم باوکە ڕای سپاردبوو، دوو پەنجەرە لە گەرماوەکەی بکرێتەوە، ڕۆژێک باوکەکە لەوێ نەبوو، باربرا وەک بەرزڕاگرتنی "سێکوچکەی پیرۆز" پەنجەرەیەکی تری کردەوە؛ بەسەری پەنجەشی، وێنەی خاچێکی لەسەر پایە بەردەکان هەڵکۆڵیبوو، وێنەی خاچەکان بەپایەکانەوە بەجوانی دیار بوون. باوکەکە زۆر تووڕە بوو و بەشمشێرەکەیەوە شوێنی کەوت، بەڵام لە چیایەکەوە ڕای کرد کە لە پێناوی ئەودا قڵیشا، باوکەکە بە دەوری چیادا سووڕایەوە تا کچەکەی گرت.

باوکەکە کەوتە دارکاریی کچە ڕووتوقووتەکەی، بەڵام خوا ڕووتییەکەی بەهەورێکی سپی داپۆشی. دواجار باوکەکە، کچەکەی خۆی سەربڕی. کتێبی "پیرۆزترین قدیسەکان" بۆمان دەگێڕێتەوە.

بەڵام نموونەی دووەم: پاڵەوانەکەی شازادە هێرفیگیلدە [کوڕی لۆفیگیلدی پاشای ئیسپانیا] (و . ع)؛ لە پاشای بابی یاخی بوو، ساڵی ٥٨٤ شەڕی بەرپا کرد، ئەوە بوو تێک شکا و بەدەستی ئەفسەرێکی پاشا کوژرا، دواتر کرایە شەهید، چونکە باوکی لە لایەنگرانی ئاریۆس بوو.

١٢- ڕاهیبێکی دۆمینیکانی لە گرتیگە سەردانی کردم و سوێندی خوارد بەدەردی باوکمم دەبا گەر لە ئاینەکەم هەڵنەگەڕێمەوە: سوێند دەخۆم بەخوا کە ڕاست دەکەم. ٢٣ی تەمووز/یۆلیۆ ١٧٦٢، پیێر گالاس.

١٣- کۆپیگەلێکی دەستکار لە داکۆکیکارییەکانی (مرافعات)، دادگە بەشارەکاندا بڵاو بووەوە، بۆیە خاتوو گالاس هیچ قازانجێکی مایەکی ئەو دەستپێشخەرییە مەردانەیەی دەست نەکەوت.

١٤- وشەی DEVOT لە وشەی DEVOTUSی لاتینییەوە هاتووە. "دیڤۆتیۆ" لە ڕۆمای کۆندا، بەو کەسانە دەگوترا کە خۆیان تەرخان دەکرد بۆ ڕزگارکردنی کۆمار لە نموونەی وەک کۆرتیۆس و دامیۆس.

١٥- باب کلۆد فرنسوا هۆتفیل (١٦٨٦ - ١٧٤٢) قەشە و نووسەرێکی ئاینی فرەنسایی و ئەمینداری ئەکادیمیای فرەنسا بوو، لایەنی ماڵبرانشی گرت بەدژی سپینۆزا. لە کتێبەکەیدا "ئاینی مەسیحی بەبەڵگەی سەلمێنەرەوە" لێبووردەییی ئاینی کە پاش مردنی پاشا لویسی چواردەم، فەرەنسای تەنیبووەوە، لۆمە و ڕیسوا کرد و بەلای هۆتفیلەوە، لێبووردەییی ئاینی بەرەو هەڵگەڕانەوە لە ئاین و بێ ئاینیمان دەبا. (و . ع).

١٦- بەو کەسانە دەگوترا لە ڕێگەوبانەکاندا خۆیان دارکاری دەکرد تا لە گوناهان پاک بنەوە. (و. ع).

١٧- دراوێکی کۆنە، کێشەکەی ٢٤٤.٧٥ گرام زیوە، نرخەکەی جێگیر نەبوو. (و. ع).

١٨- پاکخانە (المطهر): لە بیروباوەڕی مەسیحییەتدا، جێی ئازارەکانە و نەفسی ئەو هاوەڵانەی تێدا پاک دەبێتەوە کە نەیانتوانیوە بەشێوەیەکی نموونەیی بەدەنگ داخوازییەکانی عەدالەتی خوایانەوە بچن، تا دواجار، ڕاستەوخۆ بەرز بکرێنەوە بۆ ئاسمان. وا باو بوو کاتۆلیکییەکان ماڵی خۆیان دەدا بە کڵێسا تا ماوەی مانەوەی نەفسیان تێیدا کورت بکەنەوە و بەزووترین کات بگەنە بەهەشت.

١٩- بۆچوونی بیرانژیێ(*)یان بۆ قوربانیی پیرۆز نوێ کردەوە و ئەوەیان ڕەت دەکردەوە کە گوایە جەستەیەکی دیاریکراو لە سەدهەزار شوێنی جیاوازدا هەبێ، با دەسەڵاتی ڕەهای خواش هاوکار بێ**؛ هەروەها "بەردەوامبوونی ڕواڵەت پاش نەمانی گەوهەرەکەی"یان ڕەت دەکردەوە. لەو باوەڕەدا بوون، مەحاڵە نان و مەی بەچاو ببینی و بە سەلیقە بیناسی و بەگەدە چێژیان بکەی، لە هەمان چرکەی بوونیاندا نەمێنن. باوەڕیان بەهەموو ئەم سەرلێشێواوییانە هێنا بوو کە پێشتر بیرانژیێ سەرکۆنەی کردبوون. لەمەشدا پشتیان بەهێندێک دەقەکانی بابە ئەوەڵینەکانی کڵێسا دەبەست. بەتایبەتی قدیس یۆستانس کە ڕاشکاوانە لە وەڵامی ترۆفۆندا دەڵێ: "پیرۆز ڕاگرتنی وردە ئارد... وێنەیەکە لە قوربانیی پیرۆز، کە مەسیح فەرمانی داوە دروستی بکەین وەک خۆسازدانێک بۆ یادی ژان و ئازارەکانی" (چاپی لۆندیننسیس، ١٧١٩، ل١١٩).

هەروەها، باوەڕیان بەهەموو ئەو قسانە هەبوو کە لە سەدەکانی سەرەتادا لە دژی خۆمەوبارەککردن (تبرک) بە تەرم و مەزاری قدیسەکان و شمەکەکانیان، دەگوترا؛ بەڵگەشیان بەم وتەیەی ڤیژیلانتیۆس*** دەهێنایەوە: "ئاخۆ زەروورە ڕێزی خۆڵێکی پرپووچ بگرین، بگرە بیپەرستن؟ بڵێی گیانی شەهیدان هێشتا لە خۆڵەمێشەکەیاندا بێ؟ ئەوە نەریتی بتپەرستانەیە دزەی کردووەتە نێو کڵێسا. وامان لێ هاتووە بەڕۆژی نیوەڕۆ، شا پڵێتە هەڵدەکەین! دەتوانین تا لە ژیاندا بین نوێژ بۆ یەکتری بکەین، بەلام ئەو نوێژانە پاش مردن چ سوودێکیان هەیە؟".

کەچی هەرگیز خۆیان لە دارەتی وەڵامەکانی قدیس بیرۆنیمۆس نەدەدا، بەکورتی و پوختی؛ دەیانویست هەموو شتێک بگەڕێننەوە بۆ سەردەمی پێغەمبەران، دانیان بەوەدا نەدەنا کە کڵێسا فرەوان و جێگیرتر بووە و ناچارە چوارچێوەی بیروباوەڕەکانی فرەوان بکا. ئەوان سەرکۆنەی ئەو دەوڵەمەندییەیان دەکرد، لە کاتێکدا بۆ خواپەرستییەکی شایستە زۆر پێویستە.

---

* بیرانژیێ ئالتۆری: لاهۆتییەکی فرەنساییە (دەوروبەری٩٩٨ – ١٠٨٨ز): لەو مشتومڕە ڕووبەڕووە بەناوودەنگەکەی نێوەڕاستی سەدەی یازدەدا بەشداریی کرد لەبارەی قوربانیی پیرۆزەوە، بەهۆی ئەوەی ئامادەبوونی ڕاستەقینەی مەسیحی لەو قوربانییەدا ڕەت کردەوە، کۆمەڵەی کڵێسا سەرکۆنەیان کرد و لاهوتییەکانیش وەڵامیان دایەوە.

** تا لەم بەشەی دەقەکە تێ بگەین، پێویستە وەبیر خۆمانی بێنینەوە کە مەسیحییە کاتۆلیکییەکان و ئەرتەدۆکسییەکان، باوەڕیان وایە قوربانیی پیرۆز، کە کاهینەکە لە نان و مەی ئامادەی دەکات لە هەزاران کڵێساکانی سەرانسەری دنیادا، بەڕاستی دەبێتە جەست و خوێنی یەسوعی مەسیح و باوەڕدارانیش لە کاتی سرووتەکاندا دەیخۆن. (و. ع).

*** ڤیژیلانتیۆس، ڕاهیبێکە لە سەدەی حەوتەمی زاین و ڕۆشنبیرییەکی بەرزی هەبوو؛ چووەتە قودس، لە بەیتلەحم، قدیس بیرۆنیمۆسی بینیوە، بیرۆنیمۆس زۆر هەوڵی لەگەڵ دا، تا باوەڕ بێنێ کە دەبێ تەرم و وێنەی قدیسەکان پیرۆز ڕابگیرێن، پێویستە نوێژەکان بۆ ئەوان بەرز بکرێنەوە، دەبێ مۆم لەسەر مەزارەکانیان داگیرسێنرێ، بەلام ڤیژیلانتیۆس باوەڕی بەو بۆچوونانە نەهێنا و ڕووی کردە دەڤەری لۆمباردیا لە ئیتاڵیا و قەشەکانی ئەوێندەر باوەڕیان بەبۆچوونەکانی هێنا. (و. ع).

٢٠– مریندۆڵ و کابریێر دوو شارۆکەی باشووری فرەنسان، ساڵی ١٥٤٥ کۆمەڵکوژییەکیان تێدا ئەنجام درا، ڤاڵدییەکان بوونە قوربانی. (و. ع).

٢١– ڤاڵدییەکان: لایەنگرانی پییێر ڤاڵدوا ئەو کەسەی وازی لە هەموو ماڵی دنیا هێنا تا هەژارانە بژی وەک هاوەڵەکانی مەسیح: ساڵی ١١٨٤کەوتنە بەر حەرامکردنی کڵێسا و هاوکات مەزهەبەکەیان حەرام و سەرکۆنە کرد. مەزهبی ڤاڵدییەکان لەسەر: خۆبەستنەوە تەنیا بەدەقی پیرۆزەوە، ڕەتکردنەوەی توندوتیژی، نوێژکردن بەشێوەزاری میللی، واتە بەلاتینی نا، دەستگرتنەوە و خۆنەویستی، وەستاوە. لە ترسی شالاوە نیوچە خاچپەرستانییەکانی سەدەی پازدە، پەنایان بردە بەر چیاکانی ئەڵپ، ئەوانەی تریشیان چوونە سەر مەزهبی کالڤنی. (و. ع).

٢٢– خاتوو دی سنتاڵ خاوەنی زۆربەی ئەو زەوییە وێرانکراوانە بوو کە تەنیا تەرمی خاوەکانیانی تێدا

بەرچاو دەکەوت، سکاڵانامەیەکی بەرز کردەوە بۆ شا هێنریی دووەم کە ئەویش ڕەوانەی دادگەی باڵای پاریسی کرد. دادگەکەش کەسی سەرکۆنە نەکرد، پارێزەری گشتیی دەڤەری برۆڤانس نەبێ کە ناوی گیران بوو، گیران، بەبەرپرسی یەکەمی کۆمەڵکوژییەکە درایە قەڵەم، حوکمی لەداردانی درا. لاهوتێکی فەرەنسایی بەنێوی دی تو، دەڵێ، بۆیە لەنێو هەموو خەتاباراندا بەتەنیا گیران حوکم درا، چونکە لە کۆشکی پاشادا برادەرێکی نەبوو مشورێکی بخوا.

٢٣- دی بۆر: پیاوێکی ئاینی و ڕاوێژکارێکی یاسایی فەرەنسایی بوو، ڕاشکاوانە بەپاشای گوت، ئاکاری دەوروبەرەکەی چاک بکات و لێبووردەییی ئاینیش دەرهەق بەپرۆتستانتەکان پێڕەو بکات، پاشا فەرمانی گرتنی دا، برایە بەردەم دادگە و حوکمی لەداردانی درا، ڕۆژی ١٤ی تشرینی یەکەم/ئۆکتۆبەر ١٥٥٩، لە گۆڕەپانی گشتیدا، حوکمەکەی بەسەردا جێبەجێ کرا و سووتێندرا. لە کاتی دادگەییکردنیدا زۆر ئازا بوو، لە کاتی لەداردانیشیدا، ئەوە بوو بە ڕووی قازییەکاندا هاواری دەکرد: ئاگرەکانتان بکوژێننەوە و لە گوناهەکانتان وەگەڕێن، لەسەر پەتی سێدارەکەش گوتی: وەک خزمەتکارێکی خوا و دوژمنی جەور و ستەمی کڵێسای کاتۆلیکی دەمرم. پاش مردنی، ململانێیەکی زۆر لە نێوان کاتۆلیک و پرۆتستانتەکاندا ڕووی دا.

٢٤- ڤاسی: شارۆکەیەکە لە دەڤەری شەمپانیای فەرەنسا: لە کاتی تێپەڕبوونی سەرۆکی "یەکگرتووی کاتۆلیکەکان" دۆق دی گیز ڕۆژی ١ ئادار/مارسی١٥٦٢دا، لە کڵێسای شار ڕاوەستا تا ئامادەی نوێژی جەماعەت بێ، بینی وا پرۆتستانتەکان سرووتەکانی خۆیان لەو کڵێسایەدا ئەنجام دەدەن، فەرمانی بەپیاوەکانی دا کڵێساکە بسووتێنن. دەوروبەری هەشتا پرۆتستانتی بێ چەکیان کوشت و سەدانی تریشیان بریندار کرد. کۆمەڵکوژییەکەی ڤاسی، ئەو بڵێسەیە بوو ئاگری شەڕی ئاینی ئەورووپای هەڵایسان کە سەدە و چەند ساڵێکی خایاند. (و. ع).

٢٥- کۆمەڵکوژییەکەی جەژنی قدیس بارتلیمی: کۆمەڵکوژییەکی تۆقێنەر، شەوی ٢٣ لەسەر ٢٤ی ئاب/ئۆگستی ١٥٧٢ قەوما، ژمارەی قوربانییە پرۆتستانتەکانی، خۆی لە سێ هەزار دا، ئەم کۆمەڵکوژییە بەفەرمانی شا شارلی نۆیەم و بەدنەدانی کاترین دی مدیچی دایکی شا و سەرۆکی یەکگرتووی کاتۆلیکەکان دۆق دی گیز، ئەنجام درا. لەنێو قوربانییەکاندا، ئەمیراڵ کۆلینی تێدا بوو، کە دایکی شا سەبارەت بەوەی قسەی زۆر دەڕۆیشت لای شارلی کوڕی، ڕقی لێی دەبووەوە. ئەم کۆمەڵکوژییە بۆیە وا ناسراوە، چونکە شەوی یادی قدیس بارتلیمی ڕووی دا. (و. ع).

٢٦- یەکگرتووی پیرۆز: نێوێکە لە چوار گرووپی چەکداری کاتۆلیکی نرا، ئامانجی دوو گرووپیان (١٤٩٥ ١٤٩٦) و (١٥٠٨ - ١٥١٢)، دەرکردنی فەرەنساییەکان بوو لە ئیتاڵیا. بەڵام سێیەمیان کە بە "یەکگرتوو" (١٥٧٦ - ١٥٩٥) ناسراوە، کاڵڤنییەکانی فەرەنسای کردبووە ئامانج، بەڵام گرووپی چوارەمیان (١٥٦٩ - ١٥٧١) و (١٦٦٤ - ١٦٩٩) دژی تورک بوو. (و. ع).

٢٧- چەند شارێکی فەرەنسان، لە سەدەی شازدەدا، شەڕی گەورەیان تێدا قەوما لە نێوان کاتۆلیکەکان و پرۆتستانتییەکاندا. (و . ع).

٢٨- سۆربۆن: زانکۆیەکە بۆ ڤەکۆڵینی لاهوتی، ساڵی ١٢٥٧ هاتووەتە دامەزراندن تا قوتابییە هەژارەکانی تێدا بخوێنن. لە ساڵی ١٥٥٤ەوە سۆربۆن بووە شوێنی گفتوگۆکان لەبارەی کاروبارە لاهوتییەکانەوە و

وای لێ هات جیاوازییە ئایینییەکانی یەکلا دەکردەوە. لە سەدەی شازدەدا بەدژی یەسووعییەکان وەستایەوە، دواتر، لە سەدەی حەڤدەدا، سەرکۆنەی جانسینییەکانی ڕکابەریشیانی کرد. ساڵانێکی زۆر ڕۆڵی دادگەیەکی کڵێسایی دەبینی و سانسۆرێکی توندیشی خستە سەر کتێب و نووسینەکان. دواتر ئەو ڕۆڵەی لە دەست دا و بووە زانکۆیەکی ئاسایی، ئەمڕۆ زانکۆی یەکەمی پاریسە. (و. ع).

٢٩- پاکیزەی ئۆرلیان یان خاتوونە قدیس جان دارک: پاڵەوانێکی فرەنسایی (١٤١٢ – ١٤٣١)، بەبنەچە، گوندییە. دەیگوت گوایە پەیامێکی ئاسمانیی هەڵگرتووە، هەوڵی دا یارمەتیی شارلی حەوتەمی پاشای فرەنسا بدات کە وڵاتەکەی لە بن داگیرکاری ئینگلیزەکاندا دەینرکاند، چەند سەرکەوتنێکی سەربازیی چاکی بەدەست هێنا، دواجار بەدیلی کەوتە چنگی ئینگلیز، بەتۆمەتی سیحربازی، داوەرییان کرد و لە شاری ڕوانی فرەنسایی سووتاندیان. (و . ع).

٣٠- شارلی پێنجەم (١٥٠٠ – ١٥٥٨): پاشای ئیسپانیا و سقلییە، دواتر بووە ئیمپراتۆری ئیمپراتۆرییەتی جەرمەنیی پیرۆز؛ چاوی لە داگیرکردنی هەموو ئەورووپا بوو، شەڕی سی ساڵەی بەدژی پاشای فرەنسا فرانسوای یەکەم، بەرپا کرد. (و . ع).

٣١- سیستۆسی پێنجەم (١٥٢٠ – ١٥٩٠): پاپای ڕۆما لە ١٥٨٥ەوە تا ١٥٩٠، پێ بەپێی بڕیارەکانی کۆڕبەندی کڵێسایی ترنتۆ، چاکسازیگەلێکی ئەنجام دا، لە سەردەمی هاتنە سەر تەختی پاشا هینریی چوارەمدا، خۆی لە ململانێ ئایینییەکانی فرەنسا هەڵدەقورتاند. (و. ع).

٣٢- لێخۆشبوون (الغفران): بریتییە لە چاوپۆشین لە مانەوە لەنێو پاکژخانەدا بۆ ماوەیەکی دیاریکراو، پاپا دەتوانێ بیداتە هەر کەسێک کە خزمەتی کڵێسا بکات. لەوانەیە ئەو خزمەتە پێدانی پارە بێ، وەک ئەوەی پێی دەگوترا "پسوولەکانی لێخۆشبوون" کە بازرگانی پێوەکردنیانەوە، بووە هۆکاری ڕاستەوخۆی بزاڤی چاکسازیخوازی بە سەرکردایەتیی لوسەر. (و. ع).

٣٣- بانگخوازانی نوێکردنەوەی پاکژی (داعی تجدید المعمودیة): هەر دەستەواژەی پاکژی (المعمودیة) بۆ خۆی واتە: پاککردنەوە و واتایەکی ئایینی دەدا. پاککردنەوە (تعمید)؛ سرووتێکی ئایینی مەسیحییە و لەنێو چیرۆکەکانی ئینجیلیشدا چەند جارێک باسی هاتووە. بریتییە لە خۆشوشتنێکی تایبەت کە بەلای زۆربەی مەزهەبەکانی ئایینی مەسیحییەوە، دەبێتە هۆی پاککردنەوەی مرۆڤ لە پیسی و گوناه و هەڵەکانی، هەروەها دەبێتە دەستپێکی ئینتیما بۆ ئاینەکە و دڵسۆزی و گوێڕایەڵی و خواپەرستییەکی ڕاست.

وەک چۆن لە ئایینی ئیسلامیشدا غوسل (خۆشووشتن) هەیە، بەگوێرەی سەرچاوە ئیسلامییە جێباوەڕەکان، لە ئایینی ئیسلامدا، حەڤدە جۆر غوسل هەیە. لە ئیسلامەتدا، تاوانە گەورەکان غوسلکردن واجب دەکەن و تا گوناهکار نیەت نەهێنێ و غوسل نەکات، پاک نابێتەوە و هیچ خواپەرستییەکیشی لێ وەرناگیرێ، لە ئایینی ئیسلامدا، ئەرکە ئایینییەکان و سرووتەکانی خواپەرستییش، غوسلی تایبەتییان هەیە، وەک غوسلی تۆبە و غوسلی پۆشینی جلکی ئیحرامی حەج و.. تد. (و. ک).

٣٤- سۆسینییەکان: ناوێکە بەباڵای ئەو هەرتوقییانەدا بڕاوە کە دوای ڕێنوێنییەکانی لیلیۆ سۆسینی (١٥٢٥ – ١٥٦٢) و فاوستۆ سۆسینی (١٥٣٩ – ١٦٠٤) کەوتن، خوایەتیی مەسیحیان ڕەت کردەوە و

دژی هەر بیروباوەڕێکی لاهوتی وەستانەوە کە لەگەڵ بنەما عەقڵییەکاندا نەیەتەوە، بانگەشەی لێبووردەیی و خۆشەویستییان دەکرد. (و . ع).

٣٥- مینۆنییەکان: گرووپێکی ئاینیی سویسرایی بوون، لە بزووتنەوەی چاکسازیی پرۆتستانتی جیا بوونەوە، ئەم گرووپە لە هۆڵەندا و ئەڵمانیا لە دەوری ڕێبەرەکەیان مینۆ سیمۆنز گرد بوونەوە. مینۆ سیمۆنز ئەو کاهینە کاتۆلیکییەیە کە کڵێسای ڕۆمانی بەجێ هێشت، سەبارەت بە مەزەبە ناعەقڵانییەتەکەیان لە بواری نهێنییەکان و ڕێڕەوە ستەمکارییەکانی کڵێساکە. مینۆنییەکان بەگشتی وەک داهێنەرانی عیلمانییەت دەناسرێن. (و . ع).

٣٦- مۆراڤییەکان: گرووپێکی پرۆتستانی بوون، پاش لەداردان و سووتاندنی چاکسازیخوازی چیکی یان هۆس ساڵی ١٤١٥، لە مۆراڤیاوە سەریان هەڵدا. گرووپەکە داوای ئازادیی بانگەشەی ئاینی مەسیحییان دەکرد، دژی دەوڵەمەندبوونی پیاوانی ئاینی و دەمارگیریی کڵێسا بوون. داوای گەڕانەوەی ئەو برایەتییەی سەردەمانی سەرهەڵدانی مەسیحییەتیان دەکرد. (و . ع).

٣٧- فرانسوا گۆمار: پیاوێکی لاهوتی پرۆتستانت بوو، لە مشتومڕێکدا لەگەڵ ئارمینیۆسی هاوکاری، دەیگوت: گوایە خوا هەر لە ئەزەلەوە بڕیاری داوە زۆربەی مرۆڤایەتی بخاتە ئاگرەوە و تاهەتایە لێی دەرناچن. وەک پێشبینی دەکرا، ستەمکاران پاڵپشتیی ئەم قسە دۆزەخییەیان کرد؛ ئەوە بوو بارنگلدت، وەزیری یەکەمی هۆڵەندا، کە دژی گۆمار بوو، لە ١٣ی ئایار/مایۆی ١٦١٩دا لە تەمەنی حەفتا و دوو ساڵیدا، سەربڕدرا؛ تۆمەتەکەشی ئەوە بوو "کڵێسای خوای تا دەست هەڵبڕی خەمبار کردووە". (و . ع).

٣٨- کاڵفنییەکان: لایەنگرانی چاکسازیخوازی فەرەنسای جان کاڵفن (١٥٠٩ - ١٥٦٤)، ناچار بوو فەرنسا جێ بێڵێ و لە شاری جنێڤی سویسرا نیشتەجێ بوو، لەوێ دەوڵەتێکی دامەزراند کە بەگوێرەی بنەماکانی ئینجیل بەڕێوەی دەبرا. (و . ع).

٣٩- ئەنگلیکانییەکان: لایەنگرانی کڵێسای ڕەسمیی ئینگلتەرا لەوەتەی لە کڵێسای ڕۆما جیا بووەتەوە، پاش تێکچوونی پێوەندیی پاشا هینریی هەشتەم لەگەڵ پاپا، چونکە پاپا ڕازی نەبوو ڕێی پێ بدا ژنی یەکەمی تەڵاق بدات. (و . ع).

٤٠- لە کاتی داکۆکیکردن لە هەڵوەشانەوەی فەرمانی ڕەسمیی (مرسوم) "نانت"دا، یەکێک لەو نووسەرانەی خۆیان دەنوێنن، واتە لە نووسینەکانیاندا خۆ بادەدەن، لە دژی ئینگلتەرا دەڵێ: "هەر دەبوو ئاینێکی درۆینە ئەم بەروبوومەی لێ بکەوێتەوە؛ دارەکە، تاقە بەرێکی پێوە مابوو خەریک بوو پێ دەگەیی، دانیشتوانی ئەو دوورگەیە ئەویشیان بڕییەوە؛ ئەوانە لە چاوی هەموو نەتەوەکاندا سووک و ڕیسوان". دەبێ بڵێین، ئەو نووسەرە کاتێکی لەباری هەڵنەبژارد تا بیسەلمێنێ گوایە ئینگلیزەکان شایانی سووکایەتین و لە هەموو دنیاشدا ڕیسوان". بەبۆچوونی من، ناشێ، نەتەوەیەک بەکەم ببینین و پێمان وابێ شایانی ڕیسواکردنن، لە کاتێکدا ئازایەتی و پیاوەتیی خۆیان دەسەلمێنن و لە هەموو دنیادا سەرکەوتن بەدەست دێنن. ئا ئەو زێدەڕۆیییە ناوازەیە، بەشێکە لە نالێبووردەیی؛ ڕاستت دەوێ، ئەوانەی بانگەشەی نالێبووردەیی دەکەن، هەر ئەم شێوازە نوسینانەیان لێ دەوەشێتەوە. ئەو کتێبە ناشیرینە، کە دەڵێی بەقەڵەمی شێتەکەی فەربۆری* نووسراوە، لە مرۆڤێکەوە دەرچووە کە هیچ پەیامێکی پێ نییە: ئاخر کام قەشەیە گەر وتارێک بنووسێ، ئەوهای دەنووسێ؟ شێتایەتیی نووسەرەکە دەگاتە ئاستێک،

پاساو بۆ کۆمەڵکوژییەکەی قدیس بارتلیمی دەهێنێتەوە. مرۆڤ وای بۆ دەچێ، کتێبێکی وا پڕاوپڕ لەو هەموو ناجۆرییە ناشیرینە، شایانی ئەوە بێ، هەر لەبەرئەوەی ناوازە و سەیرە، زۆر بەهەڕمێن بێ، کەچی ڕاستییەکەی ئەوەیە؛ وەختە بڵێم کەس هەر نایناسێ.

* ڤۆڵتێر لە زۆر جێی نووسینەکانیدا سەرکۆنەی ئەو کەسە دەکات کە پێی دەڵێ "شێتەکەی فەربۆری"، بێ ئەوەی قەت ڕوونی بکاتەوە، فەربۆری کێیە. ڕاستییەکەشی؛ مەبەستی جاک ڕانکیێی کاهینی یەکێک لە ئەبرەشییەکانی شاری کامبریێ. لە کانوونی یەکەم/دیسێمبەری ١٧٦٢ و لە تەمەنی پەنجا ساڵیدا، حوکمی لەداردانی درا. یەسووعی بوو، یان هەر بەو ناوە خۆی بە ڕاهیبە ماتۆرییەکانی شاری فەربۆری دەناساند. دەمارێکی شێتیی تێدا بوو، خۆی دەیگوت گوایە دەستی هەبووە لە هەوڵی کوشتنی شا لویسی پازدەمدا لە کۆشکی ڤێرسای. (و . ع).

٤١- ناوێکە بەباڵای مەزهەبی چاکسازیخوازیی کڵێسای ئەڵمانیا مارتن لۆسەر و تێکڕای ئەو کڵێسا پرۆتستانتییانە برا بوو کە لەسەر ئەو مەزهەبە بوون.

٤٢- لێرەدا مەبەست لە جاک ئەدوارد ستیوارت، کوڕی جاکی دووەمی پاشای ئینگلتەرایە کە ساڵی ١٦٨٨ چووە سەر مەزهەبی کاتۆلیکی، بۆیە لایەنگرانی یاخی بوون، ناچار پەنای بردە بەر فرەنسا. (و . ع).

٤٣- هاوبەشییەتی لەناو کرۆکدا (گەوهەردا): بیروباوەڕێکی کاتۆلیکییە کە دەڵێ: هەرسێ بنەما پیرۆزەکانی خوداوەند، لەناو کرۆکدا هاوبەشن. (و . ع).

٤٤- لە ئەوروپا بە سوڵتانی عوسمانیی ئوستانەی دەگوترا سوڵتانی مەزن. (و . ع).

٤٥- بڕوانە ریکۆت، لێرەدا ڤۆڵتێر داوا لە خوێنەر دەکا بڕوانێتە کتێبەکەی پۆڵ ریکۆت: مێژووی کڵێسای یۆنانی و کڵێسای ئەرمەنی، کە لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕدراوە. (و . ع).

٤٦- یەعقووبییەکان: ناوی ئەو مەسیحییە ئەرتەدۆکسییانەی سەر بە کڵێسای سریانییە کە باوەڕیان بەیەکبوونی سرووشت لە کەسییەتیی مەسیحدا هەیە. (و . ع).

٤٧- نەستوورییەکان: لایەنگرانی نەستوور، پاتریارکی قوستەنتینییە (٣٨٠ _ ٤٥١)، لەلایەن کۆڕبەندی "ئەفسس"ەوە ساڵی ٤٣١ لابرا، چونکە ڕازی نەبوو، نازناوی "دایکی خوا" لە مەریەمی پاکیزە بنێ، لەسەرینی جیاوازیکردن لە نێوان هەردوو سروشتی: خوایانە و مرۆڤانەی کەسییەتیی مەسیحدا. نەستوور، بەردەوام دووپاتی دەکردەوە: مریەم، دایکی مەسیحە نەک دایکی خوا. (و . ع).

٤٨- بیروباوەڕی تاک ئیرادەیی: جۆرێک بوو لە هەرتوقییەت، سەدەی حەوتەمی زاینی سەری هەڵدا، هەوڵی دا پێکەوە گونجاندنێک لە نێوان لایەنگرانی دوو سروشتی و تاک سروشتیدا دروست بکا، دەیگوت: مەسیح دوو سروشتی هەیە، بەڵام خاوەنی یەک ئیرادەیە کە ئیرادەی خوایە. ئەم بیروباوەڕە، ساڵی ٦٨١ی زاین، لەلایەن سێیەمین کۆڕبەندی قوستەنتینییەوە سەرکۆنە کرا. (و . ع).

٤٩- یۆحنای مەعمەدان: سۆفییەکی فەلەستینی بوو، مژدەی نێزیکبوونەوەی هاتنی مەلەکوتی ئاسمانەکانی بەخەڵک دەدا، مەسیحی لە ڕووباری ئەردەندا پاکژ (تعمید) کردووە. ساڵی ٢٨ی زاین، لەسەر داوای سەلومەی کچی هیرۆدیا، سەریان پەڕاند. (و . ع).

٥٠- پوترسی یەکەم (١٦٧٢ - ١٧٢٥)، پوترسی گەورەشیان پێ دەگوت: قەیسەری رووسیا و دواتر ئیمپراتۆری رووسیا، بە داگیرکردنەکان و چاکسازییەکانی ناوی دەرکردبوو. (و . ع).

٥١- نوحییەکان: لایەنگرانی نوح، گرووپێکی ئاینین باوەڕیان بەدنیاگیریی ئاین هەیە بۆ سەرلەبەری مرۆڤایەتی، چونکە خوا داوای لە نوح کرد تێکڕای زیندەوەرەکان بێ جیاوازی، ڕزگار بکا، بەپێچەوانەی زۆربەی پێغەمبەرانی دوای ئەوەوە کە هەریەکەیان بۆ ڕزگارکردنی نەتەوەیەکی دیاریکراو هاتن. (و . ع).

٥٢- یۆنگ چینگ: ئیمپراتۆری چین (١٧٢٢ _ ١٧٣٥)، ڤۆڵتێر بەنموونەی ستەمکارێکی عەقڵکراوەی دەزانێ. (و . ع).

٥٣- نامەکانی نامۆی: نامەگەلێکی زۆر زۆرە و بریتییە لە ٢٤ بەش، بابە یەسووعییەکان لە ڕۆهەڵات و هیندستان و ئەمەریکاوە ناردبوویان. ئەم نامانە، لە نێوان سالانی ١٧٠٢ تا ١٧٧٩، بڵاو کرانەوە، بڵاوکردنەوەیان تا ئاستێکی چاک ڕۆڵی بینی تا ئەورووپای ڕوو لە بوژانەوە، ئاگەداری کولتووره نائەورووپاییەکان بێ. (و . ع).

٢٨- تۆپەکەی هارونی ئەسکەندەرانی: تۆپێکی کانزاییە بەدەرچوونی هەڵم لە چەند کونێکییەوە، دەخولێتەوە، هارونی ئەسکەندەرانی لە سەدەی یەکەمی زایندا دایهێنا. (و . ع).

٥٤- پیلانی بارود: پیلانێکی شکستخواردوو، گرووپێکی کاتۆلیکی ساڵی ١٦٠٥ی زاین، ئەنجامیان دا، ئامانجیش؛ کوشتنی شا جاکی یەکەم، پاشای ئینگلتەرای ئەنگلیکانی و خێزانەکەی و بەشێک لە ئۆرستوکراتییەتی ئینگلیز بوو. دواتر دێینە سەر باسکردنی. (و . ع).

٥٥- یەسووعییەکان: ڕەهبانییەتێک بوو، ئەغناسیس دی لوایولا ساڵی ١٥٤٠ دایمەزراند، هەوڵی دا کاتۆلیکییەت لە ڕۆهەڵاتی دوور و ئەمەریکای هیندی بڵاو بکاتەوە، شەڕێکی لاهوتیی توندی دژی پرۆتستانتییەت بەرپا کرد، بەرەنگاری شۆڕشی کۆپەرنیکۆسی و ڕۆشنگەری بووەوە، دەمارگیرانە لایەنی پاپایەتیی گرت، ڕکابەرانی خۆی دەچەوساندەوە، بەر لەوەی خۆشی لەلایەن ڕکابەرەکانییەوە جار ناجار بچەوسێنرێتەوە. (و . ع).

٥٦- دۆمینیکانییەکان: ڕەهبانییەتێکی کاتۆلیکی بوو، دۆمینیکۆس قشتالی (١١٧٠ _ ١٢٢١) کە کڵێسا پیرۆزی کرد و کردیە قدیس، دایمەزراند. دۆمینیکانییەکان، بەتایبەتی ڕووبەڕووی هەرتوقییە کاتارییەکانی دەڤەری لاندۆگی فرەنسایی بوونەوە. (و . ع).

٥٧- کەپووچییەکان: ڕەهبانییەتێکی کاتۆلیکی بوو، سەدەی شازدە بەجیابوونەوە لە ڕەهبانییەتیی برا بچووکەکانی ئاسیزییەکان، دامەزرا. ئەو ناوەشیان لەو کڵاوەوە (CAPUCHON) هاتووە کە لایەنگرانی لە سەری دەکەن.

٥٨- بڕوانە کامپڤەر و چیرۆکەکانی تر لەبارەی ژاپۆنەوە [ڤۆڵتێر، داوا لە خوێنەر دەکا بگەڕێتەوە بۆ کتێبەکەی کامپڤەر وتۆتبێرگ: چەند گەشتێک بۆ ژاپۆن، کە لە ئینگلیزی و ئەڵمانیاییەوە کراوە بە فرەنسایی. (و . ع)].

٥٩- جان پاتێست کۆڵبێر (١٦١٩ _ ١٦٨٣): پیاوێکی دەوڵەتیی فرەنسایی بوو، ڕۆڵێکی سەرەکیی بینی لە

چەسپاندنی پایەکانی دەسەڵاتی ناوەندیدا. هانی بازرگانی و پیشەسازیی دا، بەرەنگاری گەندەڵی و بەرتیلخۆری بووەوە، ئەکادیمیای زانیارییەکان (١٦٦٦) و ڕوانگەی پاریسی دامەزراند. (و . ع).

٦٠- کارۆلاینا: ئەو دەمەی، ڤۆڵتێر ئەم دەقەی لەبارەی لێبووردەیییەوە نووسی، هێشتە کارۆلاینا وڵاتێکی بندەست و داگیرکراوی ئینگلیز بوو. دواتر سەربەخۆ بوو و چووە ڕیزی یەکەتیی ئەمەریکاوە تا ساڵی ١٧٧٨ - ساڵی کۆچی دواییی ڤۆڵتێر - بووە سێزدەمین وڵاتی، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. (و . ع).

٦١- کویکەرز: گرووپێکی ئاینی بەبنەچە ئینگلیزییە و بە "کۆمەڵەی برادەران" دەناسرا، لە کڵێسای ئەنگلیکانیی تارانی، جیا بووەوە و پێی وابوو: باوەڕ پرسێکی کەسێنییە و سەرلەبەری پلە بەپلەکانی (تراتبیە) کڵێسای ڕەت دەکردەوە، لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە هەموو شوێنێک زیاتر بڵاو بووەوە، چونکە لەوێ باڵ یان لایەنگرانی ئینجیلی زۆرینە بوون. (و . ع).

٦٢- فیلادلفیا: شارێکی ئەمەریکاییە لە وڵاتی پنسلڤانیا. ناوی شارەکە دەگەڕێتەوە بۆ "دلفیا" ناوی ئەو شارە یۆنانییەی بەپەرستگەی هەردوو خواوەند "ئەپۆلۆن و ئەسینا" بەناوبانگ بوو، هەروەها "فیلا"، واتە: "کچە خۆشەویست" یان "کچە برادەر". (و . ع).

٦٣- ئاماژەیە بۆ ئەو چیرۆکەی تەوراتی پیرۆز لەبارەی پەنابردنی دوو ژنەوە بۆ شا سلێمانی دانا تا بڕیار لە دایکایەتیی یەکێکیان بدات بۆ منداڵێکی شیرەخۆرە. کاتێک پاشا پێشنیازی کرد، منداڵەکە بکرێ بەدوو لەتەوە و هەر لەتەی بۆ یەکێکیان، ئەوەی دەیگوت من دایکیم بەپێشنیازەکە ڕازی بوو، وەلێ دایکە ڕاستەقینەکەی جیابوونەوەی لە منداڵەکە پێ باشتر بوو لەوەی منداڵەکە لەنێو بچێ. (و . ع).

٦٤- بەڕێز دێ لا بۆرۆنیێ، شارداری شاری "ڕوان"، دەڵێ: کارگەی دروستکردنی کلێتەکان لە کۆدبیک و نۆشاتڵ، بەهۆی کۆچکردنی پەنابەرەکانەوە شکستیان خوارد. بەڕێز فۆکۆ، شارداری "کان" دەڵێ: بازرگانی لە ناوچە داراییەکەیدا بەڕێژەی لە٥٠٪ دابەزی. بەڕێز دی مۆبیۆ، شارداری "بواتیێ" دووپاتی دەکاتەوە: پێ دەچێ کارگەی چنین هەر وێران بێ. لای خۆیەوە بەڕێز بۆزۆن، شارداری "بۆردۆ" سکاڵای ئەوە دەکا کە لە هەردوو شاری کلیراک و نیراک، بازرگانی هەر نەماوە. بەڵام بەڕێز میرۆمنێل، شارداری دەڤەری تۆرین، جەخت دەکاتەوە: بازرگانی لە شاری "تۆر"دا بڕی دە ملیۆنان لە ساڵێکدا پاشەکشەی کردووە؛ هۆکاری هەموو ئەمانەش چەوساندنەوەیە (بڕوانە بەیاننامەکانی شاردارەکان، ساڵی ١٦٩٨). با ئەوەشمان بیر نەچێ، بەتایبەتی، ژمارەی ئەفسەرانی زەوینی و دەریایی، ئەوانەی ناچار بوون لە دژی فرەنسا شەڕ بکەن، زۆر بەلێهاتوویشەوە؛ دەبا بپرسین، ئەرێ نالێبووردەیی، زیانی بەدەوڵەت نەگەیاندووە؟

نیازمان نییە سەرەڕۆیی بکەین و پێشنیازگەل پێشکێشی وەزیرانێک بکەین کە دەزانین چەند بلیمەت و نیازپاکن و لە پیاوەتی و بنەچەیان دڵنیاین؛ وەلێ ڕۆژێک دێ بۆیان ڕوون دەبێتەوە کە چاکسازیی هێزەکانی دەریایی، برێک لێبووردەییی بەرانبەر دانیشتوانی لێواری دەریاکانی پێویستە*.

---

* دانیشتوانی چەندان شاری لێواری زەریای ئەتڵەسی پرۆتستانتی بوون. (و . ع).

قۆناخەکانی
کۆکوژیی ئەرمەنەکان لە مێژوودا

د. ڤاهاکن دادریان

لە سەردەمی حوکمڕانییەتی عەبدولحەمیددا چوارچێوە و چڕی کۆکوژییەکانی ئەرمەنی و پێڕەوکردنی پاڵەپەستۆیەکی خوێناوی، لە ئاستی هەرێمی و نێودەوڵەتیدا دەرفەتێکی فراوانی بۆ حوکمڕانییەتییەکەی کردووەتەوە.

پروشکی ئەم پاڵەپەستۆیە خوێناوییە ئەگەرچی لە شێوەی کۆکوژی ئەرمەنییە کریستیانەکانیش نەبووبێ لە ڕێگەی شێوازی ئازاردانی تاکەکەسی جەماعەتە موسڵمانەکانیشی تێوە گلان. بەرەنجامی ئەمەش بەهەڵبژاردنی گرووپێک لە شۆڕشگێڕە ئەرمەنییەکان بەتایبەتیش تاشناکەکان کە لە هەوڵی تێکشکاندنی دەسەڵاتی کزڵ سوڵتان (سوڵتان عەبدولحەمید)دا بوون، دەستیان هاوێشتە شۆڕشگێڕی لاوانی تورک و بەپەیامی هاوهەڵوێستی یەکەتیی موسڵمان – کریستیانێکی نوێ و بەخۆپێشاندانی هاوبەشیان بەرەو قۆناخی ڕێژیمێکی نوێوە چوون. سەرەتا پاشا تەنیا لە چوارچێوەی بەرژەوەندی خۆیدا دەستووری ١٨٧٦ کە پێشتر پەسندی کردبوو و بەهەڵواسراوەییی هێشتبوویەوە، لەنێو ساڵێکدا پراکتیزە کرد و بەمەش مۆدێلی دەستووری پاشایەتی نۆژەن کرایەوە. وەلێ بەپێشکەوتنی هەندێ ڕووداو کە ڕێگەیان لە پێش کۆکوژی ئەرمەنییەکان کردەوە، بووە هۆی ئەگەری لاوازبوونی دروستبوونی یەکەتیی نێوان موسڵمان کریستیان و هاوکات لاوازی ئەو گەرەنتییانەی دەخستە ڕوو کە لە دەستووردا ئاماژەیان پێ درابوو.

ئیسلامە بنەما گەرەکان و پارێزەرانی شەریعەت لە دژی ڕێژیمی لاوانی تورکی نوێ و جەمعییەتی ئیتیحاد و تەرەقیی کە خاوەن هەڵگری بیری یەکسانخوازی و عیلمانییەت بوون سەریان هەڵدا و لە ماوەیەکی کورتدا سەرکوت کران. لە هەمان کاتدا لە شاری ئەدەنە و

(*) وەرگێڕانی لە تورکییەوە: هەوار ئیسماعیل

دەوروبەری نێزیکەی ٢٥ هەزار ئەرمەنی بوونە قوربانی کە لە مێژوودا بەکۆکوژی ئەدەنەی ساڵی ١٩٠٩ ناسراوە، ئەمەش بووە هۆی هەڵگیرسانی ئاگرێکی مەزن. جینۆسایدەکانی شەڕی جیهانی یەکەم زۆر لەو هۆڤێتی و کوشتارە بەکۆمەڵانە زیاتر بوو کە لە هەمبەر ئەرمەنییەکان پێڕەو کراوە. لێرەدا کۆمەڵێک فاکتەر جێگەی باسن لە ڕشتنی ئەم جۆگەلە خوێنەدا. یەکێک لەو فاکتەرانەی بەپلە یەک دێت، زۆری ژمارەی ئەو پیاوانە بوو کە مەیلیان نەمابوو لەسەر ئەو حوکمڕانەی تا ڕادەیەک کاریگەریی کەم بووبووەوە و بەهاوشانی ئەو ئەفسەرانەی لەگەڵ سەرکردە ئیسلامی و شانشیندا ناویان دەبرا ئارەزوومەندانە بەشدارییان کرد لە ڕشتنی ئەو جۆگەلە خوێنەدا. فاکتەرێکی تر ئەو شەڕوانە ئەرمەنییە شاخاوییانە بوون کە لە چیای زەیتونەوە ترسێکی زۆریان دەخستنە سەر و ئەو ئەرمەنییە دەوڵەمەندانەی هەرێمەکە بوون کە لە دەستی زۆرداریی بکەرەکانی کۆکوژییەکانی ساڵی ١٨٩٤–١٨٩٦ ڕزگاریان بووبوو. ئەم دەوڵەمەندییە ڕۆڵی موگناتیسێکی دەبینی بۆ بکەرە چاوبرسییەکان. لە هەمان ئاستدا فاکتەرێکی تری گرینگ مللیگەرای هێرشبەرانەی هەندێک لە سەرکردەی جەماعەتە ئەرمەنییەکان بوو.

ئەم ئەرمەنییانە کە بەزاراوەی ئەفسووناوی ئازادیی سەرخۆش بووبوون، وایان هەست دەکرد لە ژێر چەپۆکی سەدان ساڵەی دەسەڵاتی عوسمانی تورک ڕزگاریان بووە و بەم شێوەیەش سینگیان بەرامبەر دەرەبەگە کۆنە موسڵمانەکان دەرپەڕاند و بوێرانە مەیلی نەتەوەپەرستی خۆیان بەدەرخست. وەلێ گرینگترین فاکتەر ڕۆڵی نهێنی و گێرەشێوێنی دوکتۆر محەمەد نازم بوو کە لەلایەن سەرکردەکانی لقی سەلانیکەوە پشتگیری لێ دەکرا و یەکێک بوو لە داهێنەرانی جینۆسایدی ئەرمەنییەکان لە داهاتوودا و سەر بەفرقەی ئیتیحاد و تەرەقی بوو. ئەم سەرۆکانە بەدوو قۆناخ لە کۆکوژی ئەدەنەدا ئەندامە هەرێمییەکانی فرقەی ئیتیحاد و تەرەقی و هاوکارانیان

بەپەیامی نهێنی بەڕێوە بردووە. (١-١٤ی نیسان ١٤-٢٧ی نیسانی ١٩٠٩).

لە دوای کۆکوژییەکان ئەو دوو لێکۆڵینەوە فەرمییەی کە ئەنجام درا، وا پێشان دەدا کە پێشوەخت کۆکوژییەکە نەخشە و پلانی بۆ داڕێژراوە. ئەو لێکۆڵینەوەیەی ئەنجام درا لەلایەن بریکاری فرقەی ئیتیحاد و تەرەقی (هاگۆپ بابیکیان) کە بەڕەچەڵەک ئەرمەنی بوو، هێمای بۆ ئەوە کرد کە تاوانباری سەرەکی فرقەی ئیتیحاد و تەرەقییە. بۆ ئەوەی بابەتەکە لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەنجام بدرێ بابیکیان لەگەڵ بریکارێکی تورک بەناوی یوسف کەمال لەلایەن ئەنجوومەنی عوسمانییەوە هاتبووە دەستنیشانکردن. ئەنجامی لێکۆڵینەوەکەی تر لە ئەنجوومەنی عوسمانیدا لەلایەن سادرازمان حلمی پادشا هاتە ڕاگەیاندن کە لەو بارەیەوە پرسیاری ئاراستە کرابوو. لە ڕاگەیاندنەکەدا ئاماژە بەتاوانبارە ڕیسواکان دەکرا کە قەناعەتیان پێ هێنرابوو بەهێرشێکی لە ناکاودا ئەرمەنییەکان بکوژن و تالانیان بکەن. لە کاتێکدا ڕێکخەرە سەرەکییەکان سزای زۆر بچووکیان پێ درا، ئەو قوربانییانەی لە ڕووداوەکەدا بەسەلامەتی ڕزگاریان بووبوو نەمافەکانیان پێ درایەوە و نەقەرەبوو کرانەوە.

سەرەتای جینۆسایدی چاوەڕوانکراو

ئەو خاڵە هاوبەشەی ڕێژیمی عەبدولحەمید و لاوانی تورکی نوێی پێکەوە دەبەستییەوە، قۆناخی کۆکوژیی ئەرمەنییە کە بەمۆدێلێکی ناوەندی ڕێکخرابوو. ناوەندی یەکێکیان پێک هاتبوو لە ئەنجوومەنی ڕاوێژکارانی کۆشک و هی دووەمیشیان حزبێکی پیلانگێڕ بوو کە لە ئاستێکی باڵادا لەنێو فرقەی ئیتیحاد و تەرەقیدا کاریگەری و ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبوو. لە هەردوو ڕووداوەکەشدا ڕێکخەرەکان توانیویانە خاڵە سەرەکییەکانی دەوڵەت بخەنە ژێر کۆنترۆڵی خۆیانەوە. بەتێپەڕبوونی کات تێکچوونی ڕەوشی ئەرمەنییەکانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی و تێکچوونی ڕێککەوتنی نێوان تورک - ئەرمەنییەکان هاوکات بوو لەگەڵ لەدایکبوونی سیاسەتێکی نوێی مللیگەرای تورک کە لەلایەن ڕێژیمی فرقەی ئیتیحاد و تەرەقییەوە پەسند کرابوو. هاوشانی ئەم سیاسەتە فرقەی ئیتیحاد و تەرەقی کۆمەڵێک هەنگاوی نا. بەمەبەستی فراوانکردنی پێگە و ئافراندنی سەرچاوەی نوێ، محەمەد تەڵعەت کە بەڕێوەبەری فرقەی ئیتیحاد و تەرەقی و ماوەیەکی زۆریش وەزیری کاروباری ناوخۆ بوو، لە هەموو سوچێکی ئیمپراتۆرییەتەکەدا خانە و یانەی نوێی دامەزراند. وێڕای ئەو هەنگاوانەی پێشووی ئەرکی بەژمارەیەکی زۆر لەو ئەفسەرانە سپارد کە وەک ئەندامێکی کارای پارتی هاتبوونە نێو فرقەی ئیتیحاد و تەرەقی و بەمەش هێزێکی گرینگی بەدەست خست. لەم نێوەندەدا لەنێو ئەنجوومەنی گشتیی فرقەی ئیتیحاد و تەرەقی کۆمەڵێک گۆڕانکاری گرینگی ئەنجام دا. ژمارەی ئەندامانی ئەنجوومەنی فرقەی ئیتیحاد و تەرەقی لە حەوت کەسەوە کرا بە دوازدە کەس و ئەنجوومەن ڕکێفی دایە دەست دەستەباڵا سێ کەسییەکە و ئەمەش زەمینەی خۆش کرد بۆ ئەوەی لە بری عوسمانییەتێکی فرە نەتەوە جێگە بۆ تورکایەتییەکی

جـوداخـــواز والاّ بكرێ و بەبڕیارانە بتـوانن نەتەوە نا موسـڵـمـانەكـان لە ئیـمـپـراتۆرییـەتەكـەدا پاكتـاو بكەن. لەمـەش گرینگتر لەنێـو چەند سـاڵێكدا دوكتـۆر بەهادین شاكر، دوكتۆر مـحەمەد نازم و زیاگۆك ئاڵپی ئایدیۆلۆگی فـرقـەی ئیـتیـحـاد و تەرەقی دەیسـەلمێنن كـە لە شـەڕی جیهانی یەكەمدا ئەوان ئەندازیاری سەرەكی جینۆسایدی ئەرمەنییەكان بوونە. بەتێپەڕبوونی كات ناكۆكییەكانیان لەگـەڵ هاووڵاتییـە كریسـتـانەكـان وەرسـووڕایە شـەڕ لە نیمچەدوورگەی باڵكان و بەرەو قەیرانێكی گەورەی بردن. ئەو كۆكوژییە دڕندانەیەی بەڕێوەبەرایەتی عوسمانییەكان لە ساڵی ١٩١٢ لە مەكەدۆنیا پێڕەویان كرد، بووە جێگەی نارەزاییی هاووڵاتییە كۆنە عوسمانییەكان. ڕۆم و سرب و بوڵگارەكـان ناكۆكیـیەكانی خـۆیان وەلا نا كە لەسـەر مـەكـەدۆنیـا هەیانبوو و پێكەوە شـەڕیان ڕاگەیاند. لەنێـو چەند هەفتـەیەكدا سـوپای عوسـمـانییـەكـان بەتەواوەتی شكستـیـان پێ هێنرا و دەسـەڵاتی عوسـمـانییـەكان لە باڵكان كۆتایی هات و دەیان هەزار مـوسـڵـمـانی پەنابەر ناچار بوون هەڵێن و بگەڕێن بەدوای شوێنی خۆ حەشاردان لە ئەسـتەنبۆڵ. لە چوارچێوەی هەموو ئەم ڕووداوە ناخۆشـانەدا سـەركردەی گرووپە جوداكانی جەماعەتی ئەرمەنی بڕیاریان دا بۆ جارێكی تر بڵێسە بەمەسـەلەی بەخۆڵەمێشبوونی ڕیفۆرمی ئەرمـەنییەكان بدەنەوە. بۆ ئەم مـەبەستەش لیژنەیان نارد بۆ پایەتەختەكانی ئەورووپا و وڵاتە گەورەكان بۆ ئەوەی پاڵەپەستۆ بخـەنە سەر توركیا و تكایان لێ بكەن بۆ دانیشتن لەسـەر داڕشتنی شێوازی ڕیفۆرمێكی نوێ.

دوژمنی ناوەخۆ

سـەركردەكانی فرقـەی ئیتیـحاد و تـەرەقی لە ٢٣ی كـانوونی دووەمی ١٩١٣ كـە بەدووەمین كودەتا توانییان هـەموو دەسـەڵاتەكانی دەوڵەتی عوسمانی بخەنە ژێر دەستی خۆیانەوە، دوای پاكتاوكردنی هـەمـوو گرووپە دژبـەرەكان بـەبێ لەدەستدانی كات بوون بەدیكتـاتۆری ئیـمپـراتـۆرییەتەكە و خـۆیان بەباڵادەسـتـییـەكی فراوان پڕ چەك كرد. هاوكات بەشـێوەیـەك كە ئـەرمـەنییـەكان بكەنە ئامـانجی سـەرەكی ئیمپراتۆرییەتەكەیان، بەزەبری زۆری هـەنگاویان نا بەرەو پێڕەوكردنی پلانی بەتورككردن. فرقـەی ئیـتیـحـاد و تەرەقی خـۆیان بۆ ئەم ئەركـە ئامـادە كرد و چاوەڕوانـی قـۆسـتنەوەی هـەڵێكی گونجاویان دەكرد كە لە ئەنجامی شەڕی جیهانی یەكەمدا هاتە ئاراوە.

گەورەیی تاوانی جینۆساید هێما بۆ گرینگی هەلومـەرجەكانی ئەم تاوانە دەكات. لەم واتایەشدا لە خستنەجوولەی هەلپەرستی و بكەرە لەخۆباییەكانی شەڕ بەجۆرێك كە بوێرییان پێ ببەخشێ

زەمینەیەکی بێ هاوتا دەرەخسێنێ. لە کاتێکدا سەرچاوەی ئامانجی هەلپەرستەکان لاوازی گرووپی قوربانییەکان بوو، ئەو شکستەی لە بەرەبەری کۆتاییی شەڕ دەرکەوتە مەیدان، لەلایەن بکەرەکانییەوە هەموو کات وەک "دوژمنی ناوەخۆ" بەناو کرا و لە هەمبەر گرووپێک بەشێوەیەکی بێ بەزەییانە بەکار هێنرا. ئەمە ئەو چوارچێوە گشتییە بوو کە لە شەڕی جیهانی یەکەمدا شێوەی بەجینۆسایدی ئەرمەنییەکان داوە.

شکستە سەربازییە گەورەکەی سوپای عوسمانییەکان وێڕای سوپاکانی ساری کامیش و دیلمان کە لە زستان و بەهاری ١٩١٥ ڕووبەڕوویبوونەوە، بەرۆڵی بەشداریکردنی ئەو کەتیبە خۆبەخشە ئەرمەنییانەوە بەسترایەوە کە چووبوونە نێو ڕێزەکانی سوپای ڕووسی قەفقاسی دوژمن، لە کاتێکدا بەشێک لە سەربازەکانی ئەم سێ کەتیبەیە لە هاوولاتیی عوسمانی کۆن پێک هاتبوون. دانیشتوانە ئەرمەنییەکانی ویلایەتی ئەرمینیا کە چاوەڕوانی بەرخۆدانی بوون لە دژی کۆکوژی چاوەڕوانکراو، ڕوویان کردە چیاکان و سەرهەڵدانەکەی نیسانی ١٩١٥ی وانیش بووە بیانوویەک بۆ تاوانبارکردنی ئەرمەنییەکان بە"دوژمنی ناوەخۆ".

دەست پێکردنی جینۆساید

جیاوازتر لە هەر تاوانێکی گەورە ئەگەر جینۆساید لەلایەن دەوڵەتێکی گەورەوە پەنای بۆ برابێ، تەنیا بۆ ئەوە نییە کە ئاستێکی سەرکەوتوو بەدەست بهێنێ، بگرە بۆ شاردنەوەی مەبەست و دەرەنجامەکانی یاخۆ داپۆشینی ڕاستییەکان پێویستی بەئامادەباشییەکی وردەکارانە هەیە. لە مەڕ دادگە سەربازییەکەی کە لە دوای شەڕی جیهانی یەکەم ساز کرا، لە ڕۆژنامەیەکی فەرمیدا ئاماژە بەوە دراوە کە بەزانایی کۆکوژی ئەرمەنییەکان ئەنجام دراوە و کۆچبەرییەکەش تەنیا وەک ئامرازێک بۆ کۆکوژییەکە بەکار هێنراوە. وەهیب پاشای فەرماندەری سێیەمی سوپا لە دانپیانانی خۆی لە دادگەدا ئاماژەی بەوە دەدا کە بەزانایی ئەم کردەوەیە ئەنجام دراوە و هێڵی بەژێر وشەی "بەزانایی"دا دەهێنا. لەمەش زیاتر لە بەڵگە فەرمییەکانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی و هاوپەیمانانی شەڕ کە ئیمپراتۆرییەتی نەمسا ماجەریستان بوون ئەم ڕاستییە پشتڕاست دەکەنەوە.

لەنێو چەند هەفتەیەکدا دوای قڵیشانەوەی شەڕ تورکیا کە هەڵوێستی "چەکداری بێ لایەن"ی بەردەوام دەکرد، دامەزراوەکە بەزانایی بەو گرووپە جاشانەی کە تازە پێک هێنرابوون لە دژی جێنشینە ئەرمەنییەکانی ڕۆهەڵاتی تورکیا، دەستیان کرد بەکەمپینێکی تیرۆر و پاکتاوکردن. سوپای ڕووسیا لە قەفقاس کە چاودێری بەشداربوونی تورکیای دەکرد بۆ شەڕەکە، بەشێوەیەکی چاوەڕوان نەکراو پلانی وەرگێڕان و پاکتاوکردنیان دووچاری نەهامەتی هات. هاوکات ئەرکێکی نوێ و جەرگبڕیان بەجاشەکان سپارد و لە شێوەی تیمی بکوژ دەجوولانەوە و هێرشیان دەکردە سەر کاروانە بێ هەژمارەکانی کۆچبەرە ئەرمەنییەکان. دوکتۆر بەهادین شاکر کە سەرکێشی

دامەزراوەی تایبەتی ڕۆهەڵاتی دەکرد، بۆ ئەوەی ئەم ئەرکە بەجێ بگەیەنێ بەمەبەستی وەرگرتنی ڕەزامەندی مەرکەزی گشتی فرقەی ئیتیحاد و تەرەقی بەرەو پایەتەختی عوسمانییەکان گەشتێکی تایبەتی ئەنجام دا. بەگشتگیرکردنێکی بەرفراوان و بێ بەزەییانە ئەرمەنییەکانیان بەخیانەتکار ناوزەد کرد "دوژمنی ناوەخۆ" و بەئامانجیان گرتن.

بۆ ئەوەی میکانیزمێک دابڕێژن بۆ جێبەجێکردنی پلانی چالاکییەکانی پاکتاوکردن، سەرۆکایەتی فرقەی ئیتیحاد و تەرەقی ئەنجوومەن دەخەنە پشووەوە. هەموو دەسەڵاتەکانی یاسادانان دەکەوێتە دەست حکوومەتەوە و لە ماوەیەکی کورتدا دەستەی باڵا بەبنەماگرتنی مادەی ٣٦ی یاسای بنەڕەتی و بەگوێرەی مادەی ١٢ی پێڕەوی ناوەخۆی فرقەی ئیتیحاد و تەرەقی، حکوومەت بەیاسایەکی کاتی کاروبارەکان بەڕێوە دەبات. گرێدراوی ئەمە لە ماوەی نێوان ١٣-٢٦ی مایسی ١٩١٥دا تەڵعەتی وەزیری ناوەخۆ لەبارەی یاسای کۆچبەرکردن و کۆکوژی ئەو ئەرمەنییانەی لەژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکاندا دەژیان ڕەزامەندی دەستەی باڵای عوسمانییەکانی وەرگرت. خۆی لەخۆیدا بەبڕیارنامەی کۆچبەری گشتی چەندان مانگ لەوەوبەر بەشێوەیەکی یەک لە دوای یەک دەست کرابوو بەکوشتنی ئەو ئەرمەنییانەی لەنێو سوپای عوسمانییەکاندا جێگەی خۆیان دەگرت.

ڕێکخستنی ئەو چالاکییانەی ئامانجیان جینۆساید بوو بۆ کۆمەڵێک لە بکەر و گرووپەکان بەجێ هێڵرا. ئەوانەی لە سەرووی هەموویانەوە دەهات سەربازەکان بوون. لەلایەکەوە دابینکردنی پێداویستی لۆجستیکی کاروانە کۆچبەرکراوەکان و لەلایەکی ترەوە ئەرکی بەڕێوەبردنی پلانی کوشتن و لەناوبردنی ئەو کاروانانە لە بۆسەی جاشەکانی تەشکیلاتەکەوە، سپێردرابووە سەیفی سەرۆکی دووەمی ئەرکانی سوپای عوسمانی. ئەم جاشانە بەمەبەستی بەکارهێنانیان لە چالاکییە کۆکوژییەکانی ئیمپراتۆرییەت لەنێو ئەو بکوژانەدا هەڵبژێردرابوون کە بەتاوانی بکوژی خوێناوی لە گرتیگە دەرچووبوون و لەلایەن ئەفسەرە لاوەکانەوە بەڕێوە دەبران. لە هەمان کاتدا سەرکردەی هەر سێ سوپاکە ڕۆڵێکی سەرەکییان لە ئەنجامدانی کارەکاندا دەگێڕا. دەسەڵاتی مەدەنی و سەربازی مەحموود کامیل پاشای فەرماندەری سوپای سێیەم، گەورەترین شوێنی نیشتەجێبوونی گەلی ئەرمەنی عوسمانی لەخۆ دەگرت کە ویلایەتەکانی سیواس، ترابزۆن، هارپوت، دیاربەکر، ئەرزڕۆم، بەدلیس و وانی لە ئامێز دەگرت. ئەم پاشایە بەو ڕێکخستنەوەیەی لەلایەن ئەنجوومەنی گشتیی فرقەی ئیتیحاد و تەرەقییەوە ئەنجام درا لەسەر داواکاری خۆی ئەرکی ڕاگواستن و کۆکوژییەکانی لە ئەستۆ گرتووە. خەلیل کوت پاشای فەرماندەری سوپای هێزەکانی ڕۆهەڵات و عەلی ئیحسان سابیسی پاشای فەرماندەی سوپای چوارەم بەبڕیارانە هەموو ئەو ئەرمەنییانەیان پاکتاو کرد کە لەنێو سوپادا جێگەیان دەگرت و فەرمانی کۆکوژی بەکۆمەڵیان دا بۆ لەناوبردنی ئەو ئەرمەنییە مەدەنییانەی لە ناوچەکانی ژێر فەرمانڕەواییاندا بوون.

کاتێک بەغدا
مەڵبەندی زانستیی دنیا بوو

جیم خەلیلی

لە سەدەی نۆیەمی زایینیدا لە سایەی خانەی حیکمەتی خەلیفە ئەبوجەعفەر ئەلمەئموونندا زانستی ئیسلامی لە لووتکەی پێشکەوتندا بوو.

ناوچەکانی دەروازەی ڕۆژهەڵات (باب الشرق)، کە دەکەوێتە ناوەڕاستی بەغدا، ناوەکەی لە دیوار و قایمکارییەکانی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەو شارەوە هاتووە. ئەم دیوارانە دەشێ لە دەوروبەری نیوەی یەکەمی سەدەی دەیەمدا دروست کرابن. لەو ماوە کورتەی بەریتانیاییەکان لە کۆتای شەڕی یەکەمی جیهانیدا لە بەغدا بوون، تەلاری دەروازەی شاری بەغدا وەکو کڵێسای سەربازی لەلایەن هێزە بەریتانیاییەکانەوە بەکار دەهێنرا. هیچ لەو دیوارانەی سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست یان دەروازەی ڕۆژهەڵات ئێستا نەماون. من (باب الشرق)م لە بیرە کە مەیدانێکی قەرەباڵغی بەدەنگەدەنگ و هەرا بوو لەگەڵ ئەو هەموو عەرەبانەی خواردن و دووکانی کەونە قەوان کە لە گۆڕەپانی پاس و تاکسییەکان بڵاو بووبوونەوە. بەڵام ناوەکەی وەبیرهێنەرەوەی فراوان بوون و گۆڕانی ئەم شارە سەربەرزەیە بەدرێژاییی ئەو ساڵانە لەوەتەی لە ساڵی ٧٦٢ی زایینی دروست کرا تا ببێتە مەڵبەندی نوێی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی عەباسیی بەهێز. بێگومان هیچ شارێک لەسەر ئەم زەوینە ئەوەندەی بەغدا نەهامەتی و وێرانکاریی بەخۆوە نەدیوە. لەگەڵ ئەوەشدا، بۆ زیاتر لە نیو هەزارە، وەکو پایەتەختی یەکێک لە هەرە بەهێزترین ئیمپراتۆرییەتەکانی سەر زەوی؛ بەغدا دەوڵەمەندترین و سەربەرزترین و گەشەسەندووترین شار بوو.

لە سەرەتای سەدەی هەشتەمدا، کە ڕۆژئاوای ئەوروپا لە سەردەمی تاریکیدا دەڕازایەوە، ئیمپراتۆریەتی ئیسلامی ڕووبەرێکی وای داپۆشیبوو کە بەرفراوانتر بوو لە ڕووبەری

....

(*) وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: ڕابەر یونس عەزیز

ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی کە لە لووتکەی گەشەسەندندا بوو، تەنانەت لە ڕووبەری ئەو هەموو زەوییانەش فراوانتر بوو کە ئەسکەندەری گەورە داگیری کردبوو. ئیمپراتۆریەتی ئیسلامی ئەوەندە بەهێز و کاریگەر بوو کە بە درێژاییی ٧٠٠ساڵ زمانی زانست بەعەرەبی بوو.

شازادە مەئموونی رواڵ بەغدای لە هەرەتی سەربەرزیدا بینی. شارێکی گەورەی جوان و ڕازاوە بە گومبەت و کۆڵانە سەرەکییەکانی کە بەشێوازی تەلارسازیی ورد و ئاڵۆزی عەباسیی بەناوبانگ دروست کرابوون. بەغدا هەر ٥٠ ساڵ دوای دامەزرانی بووبووە گەورەترین شاری دنیا کە بەمەزەندەی هەندێ مێژوونووسان دانیشتوانی ئەو کاتەی زیاتر لە یەک ملیۆن کەس بووە.

مەئموون یەکەمین خەلیفە نەبوو کە پاڵپشتی لە خوێندن و زانست بکا؛ بەڵام بێگومان لە هەموویان بەجۆش و خرۆشتر و دڵسۆزتر بوو. کاتێک گەنج بوو، قورئانی لەبەر کرد، مێژووی ئیسلامی خوێند، شیعری دەخوێند و باڵادەستیی خۆی لە ڕێزمانی عەرەبیدا، ئەو کاتە کە تازە لە قاڵبدا دەمەیی، سەلماند. ئەو هەروەها زانستی ژمێریاری و چۆنیەتیی جێبەجێکردنی لە لێکدانەوەی باجدا خوێند. لەوەش گرینگتر، ئەو فێرخوازێکی زیرەکی فەلسەفە و ئاینزانی بوو، یان وردتر بڵێین ئەوەی کە لە عەرەبیدا پێی دەگوترێ "کەلام" کە شێوەیەک لە مشتومڕ و ئارگومێنتی دیالێکتیکییە. ئاینزانە موسڵمانەکانی سەردەمی زووی ئیسلام لەو بڕوایەدا بوون کە تەکنیکی کەلام توانای ڕووبەڕووبوونەوەی پێ دەدان لە گفتوگۆ ئاینییەکاندا لە بەرامبەر ئاینزانە مەسیحی و جوولەکەکان کە لەگەڵ موسڵمانەکاندا هاوشان دەژیان و چەندان سەدە بوو خۆیان بەخوێندنی نووسینەکانی فەیلەسووفگەلی وەکو سوکرات و ئەفلاتۆن و ئەرستۆوە سوێبووەوە، ئەو کەسایەتییە مێژووییانەی سەردەمی گریکی کۆن کە ناوەکانیان بێگومان لای مەئموونی لاو ئاشنا بوون. هەروەها ئەوەش شیمانەی زۆرە کە لەگەڵ هاتنی سەرەتای سەدەی نۆیەم هەندێک لە کارەکانی ئەو فەیلەسووفانە وەرگێڕدرابێتنە سەر زمانی عەرەبی.

لەژێر سایەی مەئموون و ڕۆحییەتی کرانەوە بە ڕووی ئاین و کولتوورەکانی تردا کە ئەو دەیپاراستن، زۆر زانا لە سەرتاسەری ئیمپراتۆریەتی ئیسلامییەوە بەهۆی هەستکردن بەگەشبینی و ئازادیی ڕادەربڕینەوە بەرەو بەغدا هەڵکشان. هەموو هەفتەیەک، مێوانان داوەتی کۆشک دەکران، خواردن و خواردنەوەیان پێ دەدرا و پاشان لەگەڵ خەلیفەدا دەستیان بەگفتوگۆ دەکرد لە هەموو بابەتێکی زانستی هەر لە ئاینزانییەوە بگرە تا بیرکاری. خەلیفە نێردراوی ڕەوانەی زەویی دوورەدەست دەکرد بۆ ئەوەی نووسین و دەقی زانستیی کۆنیان دەست کەوێت: یەکێک لەو نێردراوانە بەناوی سەلمان سەردانی قوستەنتینییەی کرد بۆ ئەوەی دەقی گریکی لە ئیمپراتۆر لیۆی پێنجەم (لیۆی ئەرمەنی) بەدەست بێنێ. زۆرجار، سەرکردە و فەرمانڕەوا بیانییەکان داوایان لێ دەکرا مەرجەکانی خۆبەدەستەوەدانیان بەپێدانی کتێب لە کتێبخانەی خۆیان لە جیاتیی زێڕ لەگەڵ خەلیفەدا یەکلایی بکەنەوە. مەئموون نێزیکەی شێتگیر بووبوو بەدەست ئەو ئارەزووەی خۆی بۆ کۆکردنەوەی هەموو کتێبەکانی دنیا لەژێر یەک بنمیچدا، بۆ ئەوەی وەریان بگێڕێتە سەر زمانی

عەرەبی و داوا لە زاناکانی خۆی بکا بیانخوێنن. ئەو دەزگایەی کە ئەویش دروستی کرد بۆ بەدیهێنانی خەونەکانی لە هەموو شتێک زیاتر گەشەسەندنی ئەو سەردەمە زێڕینەی زانست بەرجەستە دەکا. ئەمڕۆ هیچ شوێنەوارێکی بەرجەستەی ئەو ئەکادیمیایە نەماوە، بۆیە ناتوانین دڵنیا بین ئاخۆ ڕێک کەوتبووە کوێوە و شێوەکەی چۆن بووە. هەروەها هەندێ مێژوونووسانیش دەمەقاڵێی ئەوە دەکەن کە پانتایی و ئامانجی ئەو خانەی حیکمەتە و ڕۆڵی مەئموون لە دروستکردنی بەسەریەوە نراوە. بەڵام ئەو خانەیە فرمانەکەی هەر چییەک بووبێت گومان لەوەدا نییە کە خانەی حیکمەت بارێکی ئەفسانەییی وەرگرتووە کە سیمبوڵی ئەو سەردەمە زێڕینەیە، هاوشان لەگەڵ کتێبخانەی ئەسکەندەرییەدا کە ١٠٠٠ ساڵ پێشتر دامەزرابوو.

خانەی حیکمەت بەوەدەستهێنانی کتێب و دەق لە وڵاتی گریک و فارس و هیندستان زۆر بەخێرایی گەشەی سەند، هەروەها لە قەبارەشدا زیاتر هەڵئاوسانی بەخۆوە بینی بەوەرگێڕانی ئەو کتێبانە بۆ سەر زمانی عەرەبیی. پرۆسەی وەرگێڕانی کتێب بووبووە پیشە لە بەغدا. ئەو گەشەسەندنەش بەبەکارهێنانی کاغەز، کە عەرەبەکان لە دیلە چینییەکانەوە فێری بووبوون وەکو مادەیەکی نووسینی نوێ و هەرزانتر لە بری پاپیرۆسی میسری و پێستە، خێراتر دەبوو. وەرگێڕەکان کەسانێکیان هەبوو کە کارەکانیان دەنووسییەوە و چەندان کۆپیشیان لە هەر دەقێک دەنووسییەوە. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆیەمدا، بەغدا بووبووە سەنتەری دنیای شارستانی کە بۆ ماوەی چەندان سەدە باشترین فەیلەسووف و زانای عەرەب و فارسی بۆ خۆی ڕاکێشا.

بەناوبانگترین وەرگێڕی بەغدا، حونەین ئیبن ئیسحاق، لە شاری حیرەی کریستیانەکان لەدایک بووبوو و هەر بە کریستیانیش مابووەوە. ئەو چەندان ساڵ بە دنیادا دەگەڕا بۆ دەستکەوتنی دەستنووسی گریکی. گرینگترین میراتی ئیبن ئیسحاق وەرگێڕانی نووسینە پزیشکییەکانی گالینە(١) لەبەرئەوەی نەک تەنیا ئەو گەنجینە بەنرخەی بە ڕووی دنیای ئیسلامیدا کردەوە بگرە لە زۆر حاڵەتیشدا تەنیا لە ڕێی ئەو وەرگێڕانە عەرەبییانەوەیە کە زۆربەی کارەکانی گالین ئەمڕۆ بەدەست ئێمە گەیشتوون. حونەینی زانا و گەنج لە ڕێی برایانی بەنو مووساوە – کە سێ کەسایەتیی ناودار بوون لە خانەی حیکمەتدا – ئاشنایەتیی لەگەڵ مەئموندا پەیدا کرد. گەورەترینی ئەو سێ برایە، محەمەد، دەگوترێ یەکەم کەس بووە کە گوتوویەتی تەنە ئاسمانییەکان وەکو مانگ و هەسارەکان پێڕەوی هەمان یاسای فیزیایی دەکەن کە لەسەر زەوی هەن کە ئەمەش لێکترازانێکی ڕوون بوو لەو وێنە ئەریستۆییەی گەردوون.(٢) کتێبەکەی محەمەد بەناوونیشانی جووڵەی ئەستێرەکان و هێزی کێشکردن، ئاماژەی ڕوون پێشان دەدا کە ئەو تێگەیشتنێکی نوێی بۆ ئەو هێزی کێشکردنە هەبوو هەرچەندە لە یاسای تاودانی زەویی نیوتۆن دوور بوو. ئەو سێ برایانە زیاتر بەداهێنانە جوانەکان و پرۆژە ئەندازەییەکانیان ناسراون. لە هەمووی ناودارتر ئەو کتێبەیانە بەناوونیشانی "کتێبی فێڵان" (کتاب الحیل) کە لە ساڵی ٨٥٠دا بڵاو کرایەوە. ئەمە کتێبێکی گەورە بوو و بەوێنەی ئامرازی میکانیکیی وەکو ئامێر و مەتەڵ و فێڵ و ئەو شتانە ڕوون

کرابووەوە، هەروەها یەکێک لە سەرنجڕاکێشترینی ئەو داهێنانانەی ئەوان بریتییە لە ئامێرێکی پرۆگرامکراو: شمشاڵژەنێکی ڕۆبۆتی.

یەکێکی تر لە خانەی حیکمەت لەلایەن مەئموونەوە دامەزرێنرابوو کە ئەمڕۆ بە "فەیلەسووفی عەرەب" دەناسرێ. ئەو ناوی ئەلئەلکیندی بوو (٨٠١-٨٧٣) کە بەلاتینی بە "ئەلکیندوس" دەناسرێت و بەیەکەمین فرە عیلمی سەردەمی عەباسی دادەنرێ. ئەلکیندی لە شاری بەسرە لەدایک بووە و لە عەشیرەتی کیندەیە. وا باوەڕ دەکرێ ئەلکیندی هەر لە سەردەمێکی زووی ژیانیدا سەفەری کردووە بۆ بەغدا و لەوێ خوێندوویەتی. ئەلکیندی بیرکاریزانێکی گەورە بوو. هونەری کۆدشکاندنی خوێندبوو و یەکەمین تیۆردانەری گەورەی مۆسیقا بوو لە ئیمپراتۆرییەتی ئیسلامیدا، بەڵام ئەو زیاتر بەوە بەناوبانگە کە یەکەمین کەس بوو کە فەلسەفەی ئەریستۆی بە دنیای عەرەبیزمان ناساند بەشێوەیەکی وا کە قبووڵکراو بێت بەلای جەماوەری موسڵمانەوە. ئەوەی لە کارەکانی ئەلکیندیدا زۆر گرینگ بوو ئەوە بوو لە شێوازی نووسینی ئەودا فەلسەفەی ئەریستۆ و ئاینزانی ئیسلامی لە یەکدا دەتوێنەوە بەشێوەیەک کە سەکۆیەکی هزریی بۆ مشتومڕ دروست کرد لە نێوان فەیلەسووفان و ئاینزانان کە دواتر بەسەدان ساڵ درێژە بکێشێ.

یەکێکی تر لە زەبەلاحەکانی بەغدای سەردەمی مەئموون بیرکاریزان محەمەد بن مووسای خوارەزمی بوو. یەکێک لە بەناوبانگترین مێژوونووسانی سەدەی بیستەم، جۆرج سارتۆن، کتێبێکی چەند بەرگیی نووسی بەناوی "ناساندنێک بۆ مێژووی زانست" کە تێیدا مێژووی دنیا هەر لە سەدەی شەشەمی پێش زاینەوە دەکاتە بەش بەشی نیو سەدەییەوە. هەر یەکێک لەو بەشانە بەناوی گرینگترین زانای ئەو سەردەمەوە نراوە لە هەر کوێیەکی دنیادا بێت. ئەو ماوەیەی نێوان ٨٠٠ تا ٨٥٠ی زاینی بە "سەردەمی خوارەزمی"یەوە ناونراوە.

خوارەزمی لە دەوروبەری ساڵی ٧٨٩ی زاینی لەدایک بووە و لە ساڵی ٨٥٠ کۆچی دوایی کردووە. ناوەکەی ئەوە پێشنیاز دەکا کە بە ڕەچەڵەک خەڵکی خوارەزم بووە، کە دەکاتە ئۆزبەکستانی ئێستە. ئەو وەکو بیرکاریزان لە خانەی حیکمەتدا کاری دەکرد، جوگرافیاناس و گەردووناسیش بوو. بەیەکەوە لەگەڵ ئەلکیندی، خوارەزمی هۆکارێک بوو بۆ ئاشناکردنی عەرەب بە ژمارەی دەیانی هیندی کە ئەمڕۆ ئێمە بەکاری دێنین. بەڵام گەورەترین میراتی ئەو بریتی بوو لە کتێبە ناوازەکەی لەبارەی جەبر. بێگومان، وشەی "جەبرەوە" لە ناوونیشانی کتێبەکەی ئەوەوە وەرگیراوە: "کتاب الجبر" (کتێبی تەواوکاری) کە تێیدا ئەو بۆ یەکەمین جار یاساکان و هەنگاوەکانی شرۆڤەکردنی هاوکێشەی جەبری دیاری دەکات.

سەردەمی دەسەڵاتی مەئموون زۆر زیاتر لە نووسینە ئەکادیمییەکانی ئەو بیرمەند و زانا تاکە تاکانەی بەخۆوە بینی. مەئموون هەر بەوەندە تێر نەبوو کە تەنیا خانەی حیکمەت دروست بکا، بگرە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆیەمدا هەستا بە دروستکردنی یەکەمین ڕوانگەی چاودێریکردنی گەردوون لە بەغدا. ئەمە تەنیا ڕێگە بوو گەردووناسەکانی بتوانن وردی و دروستیی ئەو دەقە

جۆراوجۆرە گریک و فارسی و هیندییانەی لە بەردەستیاندا بوو و کە زۆرجار پێچەوانەی یەکتر بوون، پشتڕاست بکەنەوە. لە هەمووییان دیارتر کتێبی ئەلیجسەتی[٣] بوو کە نووسەری گریکی خەڵکی ئەسکەندەرییەی میسر، تۆلی، نووسیویەتی.

ڕوانگە گەردووناسییەکە ڕەنگە یەکەمین پڕۆژەی گەورەی زانستیی حکومەتییە لە مێژووی دنیادا. بۆ ئەوەی لەوە تێ بگەین کە مەئموون بەتوانایەکی زۆر کەمتر، بەڵام بەئەنجامی جوانترەوە، چ دەسکەوتگەلی بەدەست هێنا، تەنیا ئەوەندەمان بەسە بۆ ئەوەی سەیرێکی ئەو پڕۆژە گەورە و فرە نەتەوە و فرە ملیۆن دۆلارانەی وەکو لارگ هادرۆن کۆلایدەر[٤] بکەین لە سێرن لە جنێڤ. مەئموون هەروەها تیمێک لە بیرکاریزانان و گەردووناسان و جوگرافیناسانی کۆ کردبووەوە بۆ ئەوەی پێکەوە کار بکەن لەسەر کێشانی نەخشەیەکی دنیا، دواتر ئەرکی ئەوەی پێ دان کە ڕێگەیەکی تازە بدۆزنەوە بۆ پێوانەکردنی چێوەی زەوی. لەم ڕووەوە، میراتی ڕاستەقینەی مەئموون ئەوەیە ئەو یەکەمین کەس بوو پاڵپشتیی دارایی لە "پڕۆژەی گەورەی زانستی" بکا.

سەبارەت بە فەیلەسووف ئەلکیندی، کە تا دوای مردنی مەئموونیش هەر لە ژیاندا مابوو، ئەو پێ دەچێ بووبێتە قوربانیی پلانگێڕییەک لەلایەن برایانی بەنو مووسا کە دواجار وایان لێ هات چاویان بە کتێبخانە فراوانەکەی هەڵنەیەت و پلانیان لە دژ گێڕا تا خەلیفەی ئەو کاتە "ئەلموتەوەکیل"یان (٨٤٧-٨٦١) قایل کرد کە لە خانەی حیکمەت وەدەری بنێ. ئەلکیندی ئەو تەمەنەی مابووی وەکو پیاوێکی تەنیا بەسەر برد و دوای مردنیشی کارە فەلسەفییەکانی کەوتە نێو گۆمی لێڵەوە. هزرۆکەکانی ئەلکیندی لە سەدەی دەیەمدا لەلایەن فەیلەسووفی تورک ئەلفارابی زیندوو کرانەوە کە ئەرکی ئەلکیندیی لە بەئیسلامکردنی فەلسەفەی گریک درێژە پێ بدا و دواتریش ئەو ئەرکەی بۆ دوو پیاوی تر لە دوای خۆی بەجێ هێشت کە دواتر لە ئەورووپا ناوبانگی گەورەیان بەدەست هێنا و کاریگەریی زۆر گەورەیان خستە سەر زۆر بیرمەندی ڕێنیسانس. ئەو دوو پیاوە ئیبن سینا (٩٨٠-١٠٣٧) و ئیبن ڕوشد بوون (١١٢٦-١١٩٨) کە هەردووکیان لە ڕۆئاوا زیاتر بەناوە لاتینییەکانیان دەناسرێن: ئەڤیسینا و ئاڤێرۆس. ئەوەی یەکەمیان زیاتر وەکو پزیشک دەناسرێ و بەناوبانگترین زانای ئیسلامە. کتێبی "یاسای پزیشکی" (القانون في الطب) لە ئەورووپای ڕێنیسانسدا خوێندنەوەی بووبووە ئەرک تا سەدەی حەڤدەم - کە ئەمەش ماوەیەکی زۆرە. لە هەمان کاتدا، ئیبن ڕوشد کە لە قورتوبە (لە ئەندەلووس - ئیسپانیا) لەدایک بووبوو بەدواینی فەیلەسووفە موسڵمانە مەزنەکان دێتە ئەژمارکردن.

زۆر پیاوی گەورەی تر هەن کە بەشداریی ئەوانیش لە کاروانی زانستدا لەلایەن ڕۆئاواوە لە بیر کراون وەکو بلیمەتی عێراقی ئیبن هەیسەم، گەورەترین زانای فیزیا لە ماوەی ٢٠٠٠ ساڵدا لە نێوان ئەرخەمیدیس و نیوتۆن، هەروەها ئەلبیرونی، زانای فارسی فرە عیلم کە بە داڤینشیی ئیسلامی دادەنرێ، لەگەڵ ئەلتوسیی بیرکاریزان و گەردووناس کە کاریگەریی لەسەر کۆپەرنیکۆس هەبوو. هەروەها ئیبن خەلدوون، باوکی زانستی کۆمەڵایەتی و تیۆری ئابووری. هەموو

ئەوانە کەڵەپیاوگەلێک بوون کە کەمتر جێی بایەخ و ئاماژەپێدان نین لە ئەریستۆ و گالیلیۆ و نیوتۆن و ئەنشتاین لە مێژووی زانستدا.

بەدڵنیاییەوە ئێمە نازانین ژیان لەنێو خانەی حیکمەتدا چۆن بووە. بەڵام ڕاستییەکی پشتڕاست کراوە و مشتومڕ هەڵنەگر ئەوەیە کتێبخانەکەی ئەسکەندەرییەی میسر کە زۆر زووتر لە خانەی حیکمەت دامەزرابوو لە تەنیا کتێبخانەیەک زیاتر بوو لەبەرئەوەی نەک تەنیا زۆربەی زانیاریی جیهانیی لەژێر یەک بنمیچدا کۆ کردەوە بگرە بووە هۆی ڕاکێشانی زۆر لە بیرمەند و زانا گەورەکانی دنیا. بەسەرپەرشتیی خانەوادەی تۆلمی لە میسر کە مەسرەفی گەشت و کەلوپەل و دەرماڵەی بۆ ئەو پیاوانە دابین دەکرد ئەوەندە جیاواز نییە لەو دەرماڵانە و زەماڵانەی ئێستامان کە حکوومەتان دەیدەن بەکەسانی ئەکادیمی بۆ ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەکەیان. ئەگەر ئەو مەزەندەیەی ئێمە لەبارەی دامەزراوەیەکی توێژینەوەوە بۆ کتێبخانەی ئەسکەندەریە ڕاست بێت، کەواتە هەمان مەزەندەش لە حاڵەتی خانەی حیکمەتی بەغدادا هەر ڕاستە. خانەی حیکمەت بووە تۆوی چەکەرەکردنی هەموو ئەو دەستکەوتانەی دواتر لە سەردەمی زێڕینی زانستدا هەر لە ئۆزبەکستانەوە لە ڕۆهەڵات بگرە تا دەکاتە ئیسپانیا لە ڕۆئاوا.

من لە سەردەمی منداڵیم لە عێراقدا، تەنیا ئەو بابەتانەی وەکو ئەلکیندی و خوارەزمی لە بیرە کە لە وانەی مێژوودا بەرگوێم دەکەوتن نەوەکو بابەتی زانستی. چیرۆک و باسی ئەو پیاوانە تەنیا لە گوێچکەی ڕۆئاواییەکاندا سەرنجڕاکیش نین، من هیواخوازم بە وەبیرهێنانەوەی کەلەپووری زانستیی دەوڵەمەندی ئەوان ئەمڕۆ لە دنیای موسڵماناندا هەستێکی شانازی لە ناخی زۆر کەسدا هەڵقوڵێنێ کە بتوانێ گرینگیی لێکۆڵینەوەی عەقڵانیی زانستی بگێڕێتەوە بۆ ئەو شوێنەی کە لێوەی هاتووە بۆ نێوجەرگەی ئەو شتەی کۆمەڵگەی ڕۆشنبیر و شارستانی پێناس دەکات.

پەراوێزەکان:

١- ئیلیوس گالین، یان کلۆدیۆس گالین (١٢٩ز-١٩٩/٢١٧ز) کەسایەتییەکی ڕۆمی بەڕەچەڵەک گریک بوو کە لە هەمان کاتدا پزیشک و نەشتەرکار و فەیلەسووف بوو. خاوەنی کۆمەڵێک نووسینی پزیشکییە کە بۆ ماوەی دوو هەزار ساڵ کاریگەریی لەسەر بواری پزیشکی هەبوو.

٢- بەبۆچوونی ئەرستۆ زەوی لە ناوەڕاستی گەردووندا وەستاوە و بەدەوری خۆر یان بەدەوری خۆیدا ناسووڕێتەوە، بەڵام مانگ و خۆر و گشت هەسارەکانی تر بە دەوریدا دەخولێنەوە.

٣- کتێبێکی گشتگیرە لەبارەی گەردوونناسی و جوگرافیا و بیرکارییەوە. لە بنچینەدا بە گریکی نووسراوە بەناونیشانی "نامەی بیرکاری" بەڵام زیاتر لە ڕێی وەرگێڕانە عەرەبییەکەیەوە ناسراوە کە بەناونیشانی "الكتاب المجسطي" و هەر بەو ناوەش لە ڕۆئاوا دەناسرێ بەناوی "ئالماگێست".

٤- گەورەترین دامەزراوەی دنیایە لە نزیک شاری جنێڤ بەقووڵایی ١٠٠ مەتر لەژێر زەوی لەژێر سنووری سویسرا و فرەنسا بۆ ئەوە دامەزراوە لێکۆڵینەوە و تاقیکردنەوە لەسەر بچووکترین تەنۆچکەکان بکا بۆ پێشخستنی تێگەیشتنی مرۆڤ بۆ زۆر شتی بنەوانی لەبارەی فیزیاوە هەر لە بچووکترین دنیای نێو ئەتۆمەکانەوە تا دەگاتە گەورەیی گەردوون.

موجاهیدینی خەڵق، مەتەڵێکی سیاسەت

نووسینی: جێرمیا گۆڵکا، لیدیا هەنسڵ،
ئێلیزابێس وێلک، جودیس لارسن

بەشی سێیەم

رێگەچارەکانی نیشتەجێکردنەوەی مێک

هەم عێراق و هەم وڵاتە یەکگرتووەکان بەئاشکرا ڕایان گەیاندووە ئامانجیان گواستنەوەی مێکە لە عێراق. بەگوێرەی پەیماننامەکانی جنێڤ ئەو کاتەی گیراوان ئازاد دەکرێن، ڕەنگە؛

* لەو وڵاتەی پێش گیرانیان لێی نیشتەجێ بوون، دابمەزرێنەوە.
* لە وڵاتێکی سێیەم یان بێلایەندا نیشتەجێ بکرێن یان "شوێنیان بۆ دابین بکرێ"
* بنێردرێنەوە بۆ وڵاتی نەتەوەیی خۆیان.

باوترین ڕێگەچارە دامەزراندنەوە یان ناردنەوەیە. بەڵام لە هەندێک باردا هیچ کام لەم هەڵبژاردنانە ناهێنە کردن، چونکە گرتییەکە ترسێکی بەجێی هەیە یان بەبۆنەی ڕەگەز یان نەتەوایەتی یان بیر و بۆچوونی سیاسی یان ئەندامیەتی لە گرووپێکی کۆمەڵایەتیی دیاریکراوەوە مەترسییەکی ڕاستەقینەی لەسەر ژیانی هەیە، مەترسیی چەوساندنەوە و هەڕەشەکردن بە ئەشکەنجە و کوشتنی.

لە یاسای نێودەوڵەتیی مرۆڤایەتی و یاسای مافەکانی مرۆڤ و یاسای پەنابەراندا ناردنەوەی زۆرەکیی ئەو تاکانەی ڕەنگە ئازار بدرێن بە پێی بنەمایەک قەدەخە کراوە کە بە نەزڤڕاندن -Non

....

(*) وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: لەیلا حەمید

refoulement ناسراوە (لە وشەی فرەنسایی Refouler وەرگیراوە کە بەمانای ناردنەوەیە).[١] هەرچەندە پەیماننامەکانی جنێڤ داوا دەکەن گرتییەکان پاش بە کۆتاهاتنی داگیرکاری دەستبەجێ ئازاد بکرێن، بەڵام بۆ ئەو گیراوانەی بەبۆنەی بیر و بۆچوونە سیاسی و ئاینییانەوە باردۆخیان داوای پارێزگارییەکانی بنەمای نەزڤراندن دەکات، پەیماننامەکان ڕێگەیان داوە بە درێژکردنەوەی ماوەی گرتن و پارێزگارییەکانی پەیماننامەکە (لەوانەش چاوپێداخشاندنەوەی بەردەوام بەپێویستیی درێژکردنەوەی ماوەکە) تا ئەو کاتەی ڕێگەچارەیەکی کۆک دەستەبەر دەکرێ. بەڵام لە باری مێکدا، بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە بنەڕەتییەی ئاخۆ مێک کوێیان هەیە ڕووی لێ بکەن، هیچ کارێک نەکرا.

یەکەم ڕێگەچارە: دامەزراندنەوەی مێک لە عێراقدا

لەبەرئەوەی ئەو ئەندامانی مێک کە ئێستا لە کەمپی ئەشرەفدان، کاتی هێرشی هێزەکانی هاوپەیمان لە ساڵی ٢٠٠٣ لە عێراقدا دەژیان، یەکەم هەڵبژاردن- گیرساندنەوەیان لە وڵاتی نیشتەجێبوونیان- بەمانای هێشتنەوەیان بوو لە عێراقدا. بەڵام ئەمە لە بەر کۆمەڵە هۆیەکە بەشتێکی نەکردەنی دادەنرا. یەکەم هۆ، ئەو دەمەی سەدام مێکی بانگهێشتی عێراق کرد، نە سەدام مافی نیشتەجێبوونی یاسایی بە ئەندامانی مێک دا و نە ئەوانیش داوای نیشتەجێبوون یان هاووڵاتیبوونیی یاساییان کرد، هەرچەندە ئێستا مێک ئیدیعای ئەوە دەکات بە یاسایی لە عێراقدا بوونی هەیە. حکوومەتی عێراقی گوتوویەتی بەنیازی ئەوە نییە پێگەی یاسایی بەو ئەندامانە ببەخشێ.

دووەم هۆ، کاربەدەستانی ئەمەریکایی لەوە دەترسن مێک لەلایەن عێراقییەکانەوە ئازار بدرێن یان لەلایەن هەڵسوڕاوانی ئێرانەوە مەترسیی جەستەییان لەسەر بێ. لە سۆنگەی ئەو بۆچوونە گشتییەوە کە مێک وەک "سوپای تایبەت"ی سەدام و بەنوێنەرایەتی ئەو لە سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکانی کورد و شیعە لە پاش شەڕی کەنداو و لە پاراستنی ئاسایشی ناوچەکانی دەوراندەوری کەمپەکانی مێک، کاری کردووە، بەشێکی زۆری پێکهاتەی عێراق بەقینەوە لە گرووپەکە دەڕوانن.[٢] لە ڕاستیدا ئامانجێکی سەرەکی لە جێگیرکردنی هێزەکانی هاوپەیمان لە کەمپی ئەشرەف بۆ پاراستنی مێک بوو لە دژی ئەگەری تۆڵەسندنەوەی هێزەکانی عێراقی و هەڵسووڕاوانی ئێرانی.

سێیەم هۆ، بەگوێرەی بڕیارێکی ساڵی ٢٠٠٣وە، ئەنجوومەنی حوکمی عێراقی بەئاشکرا داوای دەرکردنی مێکی کرد و تا دەهات کاربەدەستانی عێراقیش ئەم هەڵوێستەیان وەردەگرت. بەڵام سەرەڕای ئەو بەڵێنە بەردەوامانە بۆ ناردنەوەی مێک و داخستنی کەمپەکە لە کاتی گۆڕانی دەسەڵات لە ساڵی ٢٠٠٩دا، لە کانوونی یەکەمی ٢٠٠٨دا حکوومەتی عێراقی بەنووسین گەرەنتی دا بە واشنتۆن کاتێک هێزەکانی ئاسایشی عێراقی ئەرکی کەمپی ئەشرەفیان پێ بسپێردرێ،

مێک جوامێرانە مامەڵەیان لەگەڵ دەکرێ و ئەندامانی مێکیش بەخورتی نانێردرێنەوە وڵاتێک کە ڕەنگە تێیدا ئازار بدرێن. بەڵێنەکە رێگەی بە واشنتۆن دەدا لەگەڵ بەغدا و ڕێکخراوی، وەک لیژنەی نێودەوڵەتیی خاچی سوور کار بکا "بۆ ئەوەی چارەسەرێکی مرۆوانە بۆ دانیشتوانی کەمپەکە بدۆزێتەوە". هاوکات لەگەڵ ئەم هەوڵانە، هێزی جێبەجێکاری هاوبەش-ئەشرەف چاودێریی گواستنەوەکەی دەکرد و ڕێنوێنیی بۆ هێزەکانی ئاسایش دابین دەکرد.(٣)

دووەم ڕێگەچارە: نیشتەجێکردنەوەی مێک لە وڵاتێکی سێیەم

بە لەبەرچاوگرتنی مێژووی چەوساندنەوەی ئەندامانی مێک لەلایەن کۆماری ئیسلامیی ئێرانەوە، وڵاتە یەکگرتووەکان پێی وابوو بنەمای نەزڤڕاندن ڕێگرە بۆ ناردنەوەی مێک بۆ ئێران. لەبەرئەوە گیرساندنەوە لە وڵاتێکی سێیەم پێ دەچوو تاکە چارەی گونجاو بێ تا داهاتوویەکی درێژخایەن. بەڵام ئێستەشی لەگەڵدا بێ هەوڵەکان بۆ بەجێگەیاندنی ئەم ئامانجە سەریان نەگرتووە.

دامەزراندنەوەی ئەندامانی ئێستای مێک

یەکێک لە کۆسپەکانی بەردەم گیرساندنەوەی مێک ئەوەیە سەرکردایەتییەکەی بەئاشکرا داوای کردووە نێزیکەی ٣٥٠٠ ئەندامی مێک، یان بۆ یەک وڵات بگوازرێنەوە یانیش ژمارەیەکی کەم لە وڵاتان (کە باشتریشە سیستەمی ئاسایشی کۆمەڵایەتییان بەهێز بێ) بۆ ئەوەی گرووپەکە بەزیندوویی بمێنێتەوە. بۆ ڕێخۆشکردن بۆ ئەم ئامانجە، لە ماوەی یەکەمساڵی کۆکردنەوەیان لە کەمپی ئەشرەفدا، سەرکردایەتیی مێک داوای لە کۆمیسارییای باڵای پەنابەرانی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان کرد پێگەی پەنابەری بە ئەندامانی ببەخشێ.(٤) بەڵام پرسیارەکە ئەوە بوو ئاخۆ هەموو ئەندامانی مێک دەتوانن بیسەلمێنن ترسێکی ڕاستەقینەی چەوساندنەوەیان لەسەرە و پەیماننانەی پەنابەریەتی ساڵی ١٩٥١ی نەتەوە یەکگرتووەکان ڕیزپەڕی وای هەیە ڕێگە بە بەخشینی پێگەی پەنابەری نادات بەو کەسانە بەگوێرەی یاسای نێودەوڵەتییەوە تاوانیان کردبێ یان تووشی تاوانێکی سەختی ناسیاسی یان کردەوەگەلێکی دژ بە ئامانج و بنەماکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بووبن.

ئەوانەی دەبنە پەنابەر پێویستە تاوانیان نەکردبێ و چاوپۆشییان لە توندوتیژیی نەکردبێ و پێگەی پەنابەریەتی هیچ پارێزگارییەک دابین ناکات لە دژی دادگەیی بەهۆی ئەنجامدانی کردەوەگەلی تاوانی یان تیرۆریستی جا لە هەر کاتێکدا کرابێ. هەرچەندە مێک بەئاشکرا لە ساڵی ٢٠٠١ سەرکۆنەی توندوتیژیی کردبوو، مێژووی پێشتری لە زەبروەشاندن و داواکاریی سەرکردایەتیی مێک بۆ گەڕاندنەوەی چەکەکانیان لە ماوەی پرۆسەی ئازادکردنی عێراقدا، ئەگەری بەخشینی پێگەی پەنابەریەتیی لەلایەن کۆمیسارییای باڵای پەنابەران بۆ تەواوی گرووپەکە یەکجار کەم کردەوە.

لەوەش زیاتر، تەنانەت ئەگەر پێگەی پەنابەریەتی بەخشرابا، دەوڵەتانی سەربەخۆ ناچار نەبوون

مـافـی پەنابەریـەتی بدەن. لە جـیـاتی، بەهەمـان شـێـوەی داواکـاریی تاکـەکـانی تر رەچاوی ئەم داوایەیان دەکـرد. کـۆمـیـسـاریـای بالای پەنـابەران پێـشـبـینـی کـردبوو ژمـارەی ئەو پەنـابەرە تۆمارکراوانەی داوای نیشتەجێبوون دەکەن لە ٢٠٠٩ بگاتە ٦٥٠٠٠٠ کەس لە کاتێکدا لە ٢٠٠٨دا تەنیا ٧٠٠٠٠ شوێن بۆ نیشتەجێکردنەوە هەبووە.[٥] بە ڕەچاوکردنی ئەوەی شەڕی عێراق پتر لە چوار ملیۆن خـەڵکی ئاوارە کردووە و تەنیا لە ماوەی ٢٠٠٣ و ٢٠٠٧دا ٣١٨٣ عێراقی وەک پەنابەر وەرگیراون تا دەهات ئـەگەری وەرگرتنی ئەندامـانی ڕێکخـراوێکی تیرۆریستیی بیـانی لەلایەن هـەر وڵاتێکەوە بەبـەراورد لەگەڵ پەنابەرانی تری عێراقی کزتر دەبوو. لە دواییدا، مێک دەسـتبـەرداری هـەوڵدان بۆ وەرگـرتنی پێگەی پەنابەریـەتی بوو، بەڵام هێشـتـاش داوای نیشـتـەجێکردنەوە دەکات هەرچەندە داواکە بێ سوود بووە.

نیشتەجێکردنەوەی ئەندامانی پێشووی مێک

لەو ئەندامـانەی مـێک کـە سـەرکـۆنەی گـرووپەکـەیان کـردووە و لە بینایەی گـرتیگەی کـاتەکـیی هـاوپەیمانانەوە نیشـتەجێ بوون، نێزیکەی ٢٠٠ کەسیان ئاواتەخوازن لە ئەوروپا بگیرسێنەوە نەک بنێردێنەوە بۆ ئێران. هێزی جێبەجێکاری هاوبەش-ئەشرەف پێی وابوو ئەم ئەندامانە بەبەراورد لەگەڵ ئەندامانی ئێستای مێک بۆ نیشتەجێبوونەوەیان هەلێکی زۆرتریان هەیە. لە ٢٠٠٤دا هێزەکە بەنوێنەرایەتیی ئەو تاکانە ئاسانکارییی کرد بۆ پێشکێشکردنی داواکاری بۆ کۆمیسـاریای بالای پەنابەران. هەر هەمـوو ئەو ئەندامـانەی پێشووی مێک جگە لە ١١ کـەسـیان پێگەی پەنابـەریەتییان وەرگرت لە پرۆسەیەکی یەکجار خێرادا کە چاوپێکەوتنی ڤیدیۆیی تێدا بەکار هاتبوو. بەڵام هیچ وڵاتێک هیچ کام لە ئەندامـانی پێشوو و ئەندامـانی ئێستای مێک قبوڵ ناکات ئەگەر پێشتـر مافی نیشتەجێبوونیان لەو وڵاتە نەبووبێ. کۆمیساریای بالای پەنابەران ئاماژەی داوە بەوەی ژمارەیەکی کـەم وڵات ڕەنگە ڕەچاوی نیـشـتـەجێکردنیـان بکەن، بەڵام تەنیـا ئەگـەر نەتەوە یـەکگرتووەکـان بە ژمارەیەکی ڕەمزی رازی بێ.

بەشبەحاڵی خۆی، نەتەوە یەکگرتووەکان ڕێگەی پێ نادرێ مافی نیشتـەجێبوون بۆ هیـچ کـام لە ئەندامـانی ئێسـتـا و پێـشـووی مـێک بدات چونکە یاسـای کۆچ و نەتـەوایەتی ڕێگرە لە وەرگـرتنی چینگەلێکی بیانییەکان- واتە ئەو تاکانەی ئێستا ئەندامی گرووپێکی تیرۆریستیی بیانین، ئەوانەی کردەوەی تیرۆریـسـتییـان ئەنجام داوە یان هەڵگیـرساندووە، یـان ئەوانەی ڕاهێنانی "سـەربازییـان لەلایـەن یان بەنوێنەرایەتی"ی هـەر ڕێکخـراوێکی تیـرۆریسـتـیی بیـانـی وەرگـرتبێ کـە لە کـاتی وەرگرتنی ڕاهێنانەکە بەو شێوەیە پۆلێن کراوە. بەگوێرەی پروپاگەندەی خودی مێکەوە بەنێزیکەیی هەمـوو خەڵکانی ناو کەمپەکانی ئەندامێکی سوپای ئازادیی نیشتمانی بووە و جۆرە ڕاهێنانێکی بەکارهێنانی چەکیان وەرگرتووە. جگە لەوەش ئەندامـانی مێک بە ئەگەری زۆرەوە لە نێوان ١٩٩٧ تا ٢٠٠١ واتە ئەو سـاڵەی گرووپەکە وازی لە ئەرکی هێرشـبردنە سـەر ئامانجە ئێرانییەکان هێنا،

ڕاهێنانی سەربازییان وەرگرتووە. بەپێچەوانەی هەندێک برگەی تری یاساکە، ناکرێ ڕێزپەڕی قەدەخەکردنی ڕاهێنانی سەربازی چاوپۆشیی لێ بکرێ تەنانەت ئەگەر وەزیری دەرەوەش بیویستبا مێک لە لیستی ڕێکخراوە تیرۆریستییەکانی بیانی دەربێنێ. لەبەرئەوەش ئەگەر نیشتەجێکردنی ئەندامانی ئێستا یان پێشووی مێک لە وڵاتێکی سێیەمەوە گرێدراوی داواکاریی وڵاتە یەکگرتووەکان بووبا، ئەم چارەسەرە بوونی نەبوو.

چارەسەرێکی کورت تا ناوەندیخایەن داڕێژرا کاتێک هێزی جێبەجێکار-١٣٤ سەرکەوتووانە لەگەڵ حکوومەتی هەرێمی کوردستان دانوستانی کرد تاوەکو ئەرکی پەنابەرانی ناو سنووری خۆی بگرێتە ئەستۆ. لە درەنگانی ٢٠٠٨دا پاشماوەی ئەندامانی پێشووی مێک کە لە کەمپی ئەشرەفدا نیشتەجێ بوون و (ژمارەیان کەمتر لە ٢٠٠ کەس دەبوو و زۆربەیان پێگەی پەنابەریان هەبوو) گواسترانەوە بۆ کوردستان و لەوێ بە سەربەستی دەجووڵانەوە.(٦) گوایە زۆربەیان سەربەستیی هاتوچۆکردنیان بۆ دەرچوون لە عێراق بەکار هێناوە و کەمپی ئەشرەفیش لە کانوونی یەکەمی ٢٠٠٨ داخرا.

ڕێگەچارەی سێیەم: ناردنەوەی مێک بۆ ئێران

لەبەرئەوەی زۆربەی ئەندامانی مێک بە نەتەوە ئێرانین (هەرچەندە هەندێکیان لە ڕاستیدا بێ دەوڵەتن، چونکە ئیتر بەڵگەنامە یان پاسپۆرتی یاساییی ئێرانییان نییە)، باسی ناردنەوەیان لەگەڵ ئێران دەست پێ دەکات و کۆتاییشی پێ دێت.(٧) جگە لە مەیلی گشتی بۆ ناردنەوەی تاکەکان بۆ زێدی شیاوی خۆیان، هۆی سەرەکی و ناچارترین هۆ بۆ پەنابردنە بەر ناردنەوە بۆ ئێران ئەوەیە بۆ ماوەی پتر لە پێنج ساڵە ئێران پێشنیازی لێبووردنی بۆ ئەندامانی ئاساییی مێک کردووە و ڕێزی لە پێشنیازەکە گرتووە.

لێبووردنەکە سەرەتا لە ئایاری ٢٠٠٣ پێشنیاز کرا کاتێک کۆماری ئیسلامیی ئێران لە پاڵ بابەتی ترەوە پێشنیازی کرد ئەو ئەندامانەی ئەلقاعیدە کە لە ئێران دەستبەسەرن لەوانەش سەیف ئەلعادل و کوڕێکی ئوسامە بن لادن بە ئەندامانی مێک لە عێراق بگۆڕدرێنەوە. وەک وەڵامێک بۆ نیگەرانییەکانی وڵاتە یەکگرتووەکان سەبارەت بە مەترسییەکانی ئەم ڕێککەوتنە (لەوەی مافە مرۆڤایەتییەکانی ئەندامانی پێشووی مێک پێشێل بکرێن)(٨) ئێران لێبووردنی بۆ هەموو ئەندامانی گرووپەکە دەرکرد جگە لە ٥٠ سەرکردەی ناوبراو.(٩) جیا لەوەش، کۆماری ئیسلامیی ئێران گوتبووی داوای ئاسانکاری لەلایەن کۆمیتەی نێودەوڵەتیی خاچی سوور دەکات بۆ گەڕاندنەوەی مێک و هەروەتر سەرپەرشتیکردنی دادگەییەکانی سەرکردایەتیی مێک لەلایەن کۆمیتەکەوە. وڵاتە یەکگرتووەکان سەرەتا پێشنیازەکەی ئێرانی ڕەت کردەوە، ئەمەش نەک تەنیا بەهۆی بێ متمانەیی بە مەرامەکانی ئێران و پێویستیی ڕێگری لە هاندانی ئێران بۆ بارمتەگیری، بگرە لەپێناو ویستێکیش بوو بۆ هێشتنەوەی ڕێکخراوی مێک نەوەک لەلایەن خودی وڵاتە یەکگرتووەکانەوە لە

داهاتوودا- بۆ دابینکردنی هەواڵگری لەبارەی ئێرانەوە بۆ هێزەکانی هاوپەیمان بەکار بێ و هەروەها مەبادا "دیاری"یەک پێشکێش بە ئێران بکا (بەتایبەتیش ئەگەر کۆماری ئیسلامیی ئێران مێژووی مافەکانی مرۆڤی بە مامەڵەکردنی جوامێرانەی مێک باشتر کرد). وڵاتە یەکگرتوەکان هەروەها داواکارییەکی پاشینەی بۆ گۆڕینەوەی ناوی ئەندامانی گرتیانی مێک لە عێراق و گیراوانی ئەلقاعیدە لە ئێراندا پشتگوێ خست. دانووستانەکانی جەنەراڵ ئۆدێرنۆ لەگەڵ مێک بۆ ئاگربەستی ١٠ی ئایار پاش ماوەیەکی کەم لەم گفتوگۆیانە ئەنجام دران.

لە ٢٠٠٤دا شێوازی وڵاتە یەکگرتووەکان تا ڕادەیەک گۆڕا. بە هاوکاریی سەدامەوە، مێک ژمارەی ئەندامانی خۆی زیاد کردبوو ئەمەش بە بەڵێنی ناردنەوە بۆ پەلکێشکردنی زیندانیانی شەڕی ئێران و عێراق لە کەمپەکانی زیندانی عێراقییەوە بۆ کەمپەکانی مێک. زۆرێک لە یەکەم ئەو تاکانەی داوایان لە هێزی جێبەجێکاری هاوبەش- ئەشرەف کرد یارمەتییان بدرێن تاوەکو بتوانن مێک بەجێ بهێڵن، ئەم گرتیانەی پێشووی شەڕ بوون کە چەند سەدێکیان بۆ گرتیگە و پارێزگەی کاتەکی گواسترانەوە. بە گوتەی ئەوانەوە کۆمیسارییای باڵای پەنابەران بەر لە شەڕی ئازادکردنی عێراق سەردانی کەمپەکانی مێکی کردبووە، بەڵام سەرکردایەتیی مێک هەوڵەکانی کۆمیسارییای بۆ ئاسانکاریکردن لەپێناو ناردنەوەی گرتییەکان و یەکگرتنەوەیان لەگەڵ خزم و کەس پەک خستووە.

لە سەرەتای ٢٠٠٤دا هێزی جێبەجێکاری هاوبەش- ئەشرەف پێوەندیی بە کۆمیسارییای باڵای پەنابەران کرد بۆ بەدواداچوون بە پێشنیازەکەی ناردنەوە. بەڵام کۆمیساریا نەیدەتوانی بۆ پرۆسەکە ئاسانکاری بکا تا ئەو کاتەی هێزەکانی هاوپەیمان پێگەی یاسایی مێکیان یەکلا نەکردبایەوە. پاش ئەوەی ئەندامانی گرووپەکە بە کەسانی پارێزراو هاتنە هەژماردن، کۆمیساریا بەجیا چاوپێکەوتنی لەگەڵ کردن و یارمەتیی دان بۆ گەڕانەوەیان بۆ ئێران لە کۆتاییی ٢٠٠٤ و دووبارە لە سەرەتای ٢٠٠٥دا. بەم هۆیەوە، نێزیکەی ٢٥٠ ئەندامی پێشووی مێک ئارەزوومەندانە بۆ ئێران نێردرانەوە و گوایە لەوێ کۆماری ئیسلامیی ئێران بە باشی مامەڵەی لەگەڵ کردوون. لە ڕاستیدا، لەپێناو پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان، ئێران بۆنەگەلێکی بۆ بەخێرهێنانەوەی ئەندامانی پێشووی مێک بۆ نیشتمان ڕێک خست و پاشان کۆمەڵێک لێکۆڵینەوەی دوو هەفتەیی جیا جیای ئەنجام دا. تا ئەمڕۆ کۆمیسارییای باڵای پەنابەران بەهیچ جۆرە خراپ مامەڵەکردنێک لەگەڵ ئەم گەڕێندراوانەوەی نەزانیوەتەوە تەنانەت لە ماوەی لێکۆڵینەوە دوو هەفتەییەکاندا. لە ئایاری ٢٠٠٤دا ئەو تیمەی وەزارەتی دەرەوەی وڵاتە یەکگرتووەکان کە چاوپێکەوتنی لە کەمپی ئەشرەفدا کردبوو پێشنیازی ناردنەوەی هەموو ئەندامانی مێکی کرد، بەڵام هیچ هەنگاوێک نەهاوێژرا.

ناردنەوە بۆ ئێران تاکە ڕێگەچارەی سەرکەوتووی سروشتی بوو بۆ ماوەیەکی درێژخایەن، سەرەڕای ئەوەی بەگشتی وا چاوەڕوان دەکرا کۆماری ئیسلامیی ئێران هەموو ئەندامانی پێشووی مێک بچەوسێنێتەوە، کە دەرکەوت بارەکە بەم شێوەیە نییە. ئەوی ڕاستی بێ، لە بەرژەوەندیی ئێراندا بوو پابەندی لێبووردنەکە بێ بۆ ئەوەی پێگەی نێودەوڵەتیی خۆی بەهێز بکا لە هەمان

کاتدا کە بۆ ئامانجی سەرەکی خۆی واتە هەڵوەشاندنەوەی مێک هەوڵ دەدا. حکوومەتی عێراقیش دەتوانێت ئامانجی خۆی بۆ دەرکردنی کۆمەڵە جەماوەری مێک لە عێراق بپێکێ لە هەمان کاتدا کە بەشێوەیەکی لێکچوو پێگەی نێودەوڵەتیی خۆی بە پشتیوانیکردن لە پرۆسەکە لە ڕێگەی کۆمیسارییای باڵای پەنابەرانەوە بەهێزتر دەکات. کۆمەڵێک کاربەدەستی پلە یەکی وەزارەتی دەرەوەی وڵاتە یەکگرتووەکان بەردەوام جەختیان کردووەتەوە ناردنەوە تەنیا ڕێگەچارەی ڕێ تێچووە.

پێویستە کۆمیسارییای باڵای پەنابەران لە هەر هەوڵێکی ناردنەوەدا بەشدار بێت چونکە بنەمای نەزڤراندن دەبێ ڕێزی لێ بگیرێت. بۆ ئەمەش پێویستە بەجیا لە باری هەر ئەندامێک بکۆڵرێتەوە. کۆمیسارییای باڵا چاوپێکەوتن لەگەڵ تاکەکانی ناوزەدکراو بۆ ناردنەوە دەکات بۆ ئەوەی سروشتی ترسیان لە چەوساندنەوە هەڵبسەنگێنێ. ئەگەر نیگەرانییەکانی هەر تاکێک بەشێوەیەکی بابەتییانە و تاکانە ڕاست و دروست نەبن، ئەو کەسە بەخورتی دەنێردرێتەوە. بۆ ئەو ئەندامانەی مێکیش کە نیگەرانییەکانیان بەڕاستی ڕێگرە لە ناردنەوەیان، کە ڕەنگە سەرکردەکانی ناوبراوی مێک بگرێتەوە کە لێبووردنەکەی ئێران نایانگرێتەوە، بنەمای نەزڤراندن ناردنەوەیان قەدەخە دەکات. ئەم تاکانە نەپارێزراون لە دژی دادگەیی بەهۆی سنووربەزاندن یان تاوانی تر لەناو عێراق (یان لەناو ئێرانیش، ئەگەر عێراق دادگاییان بکا)، بەڵام حکوومەتی عێراق پێویستە پابەندی گەرەنتیی دیپلۆماسیی نووسراوی خۆی بێ بۆ ئەوەی جوامێرانە و بەگوێرەی پێوەرە نێودەوڵەتییەکانەوە لەگەڵ ئەم تاکانەدا رەفتار بکا.

پەراوێزەکان

١- بڕگەکانی تایبەتی ئەم بنەمایە لە پەیماننامەکاندا جیاوازییان هەیە و هەندێکیان جەخت لە ئەگەری چەوساندنەوە دەکەنەوە (بۆ نموونە پەیماننامەکانی جنێڤ و پەیماننامەی دژە ئەشکەنجە) و ئەوانی تر جەخت لە ترسی چەوساندنەوە دەکەنەوە (وەک پەیماننامەی پەنابەران هی ساڵی ١٩٥١). پەیماننامەی چوارەمی جنێڤ لەوانی تر بەرتەسکترە، چونکە بنەمای چەوساندنەوە لە بیر و بۆچوونی سیاسی یان ئاینییدا کورت دەکاتەوە، بەڵام لەوەدا بەرفراوانە کە نەک تەنیا ڕێگە بە ناردنەوەی ئەو کەسانە نادا کە ترسێکی ڕاستەقینەی چەوساندنەوەیان هەیە یان ئەوانەی پاساوی تەواویان هەیە بۆ ئەوەی بڕوایان پێ بکرێت ڕەنگە ئازار بدرێن، بگرە ڕێگە بە گواستنەوەی کەسی پارێزراویش نادا ئەگەر "بە هۆیەکەوە بترسێ لەوەی ئازار بدرێ"، (بەندی ٤٥). شرۆڤەکاران پێیان وایە پێویستە مەترسییەکە گەورە بێ. حکوومەتی ئەمەریکایی نەک وەک مەرجێکی یاسایی، بگرە وەک بابەتێکی تایبەت بە سیاسەت لە بنەمای نەزڤراندن ڕادەمێنێت- بنەمایەکە کە تەنیا بۆ تاکەکانی ناو وڵاتە یەکگرتووەکان بەکار دێ.

٢- لەوەتەی گیرسانەوەی لە کەمپی ئەشرەفدا، مێک هەندێک جار گوتوویەتی لەناو عێراقییەکاندا جەماوەرێکی زۆری هەیە. بۆ نموونە مێک بانگەشەی بۆ یاداشتێک کرد گوایە واژووی ٥,٢ ملیۆن عێراقییی تێدایە کە پاڵپشتیی خۆیان بۆ مێک دەربڕیوە. هەروەک دەرکەوت، یاداشتەکە ساختە بوو و واژووەکان درۆییی بوون.

٣- گەرەنتی دیپلۆماسی وەک ئامرازێک بۆ مسۆگەرکردنی پارێزگارییەکانی نەزڤراندن جێی ناکۆکییە. بەگشتی گرووپەکانی مافی مرۆڤ پێیان وایە ئەم گەرەنتییانە بۆ پاراستن لە دژی چەوساندنەوە ناتەواون. وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکاش بەگشتی پێی باشترە گەرەنتیی دیپلۆماسی و بەتایبەتی هی زارەکی نەدات.

٤- بەشێوەیکی زۆر گشتی، یاسای پەنابەریەتیی نێودەوڵەتی گرێدراوی یاسای خۆماڵیی پەنابەریەتییە بۆ دابینکردنی ئامرازێک بۆ مسۆگەرکردنی مافگەلی نیشتەجێبوون بۆ ئەو تاکانەی لە چنگ چەوساندنەوە رادەکەن لەپێناو ئەوەی لە ئازاردرانەوە بپارێزرێن نەک بۆ هەلی ئابووری و پێوەندیی خزمایەتیی کە هۆی باوترن بۆ کۆچکردن. کۆمیسارىای باڵای پەنابەران لە داواکارانی پێگەی پەنابەریەتی دەکۆڵێتەوە تاوەکو بریار بدا ئاخۆ ئەوان لەگەڵ پێوەرە نێودەوڵەتییەکانەوە دەگونجێن و ئەگەر گونجان ئاسانکارییان بۆ دەکات (بەپێچەوانەی چەوساندنەوە، برگەی جیاوازی یاسای پەنابەریەتی بەسەر ئەو خەڵکانەدا جێبەجێ دەبێت کە بەهۆی شەڕ و برسیەتی یان کارەساتی سروشتی لە وڵاتی خۆیان هەڵکەندراون. زۆربەی ئەم جەماوەرەش نیشتەجێ ناکرێنەوە و لە جیاتی ئەوە چاوەڕێ دەبن بگەڕێنەوە بۆ وڵاتی خۆیان).

٥- کۆمیسارىای باڵای پەنابەرانی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان، ٢٠٠٨ پەنابەرانی بێ دەوڵەت کە ناتوانن بگەڕێنەوە بۆ زێدی خۆیان یان دابمەزرێندرێنەوە هەندێک جار وەک "پەنابەرانی هەمیشەیی" دادەنرێن.

٦- هەرچەندە پەنابەران و گرتیانی خۆویست مافی ئەوەیان هەیە بە سەربەستی هاتوچۆ بکەن هێزی جێبەجێکاری هاوبەش- ئەشرەف ئەم مافەی بە ئەندامانی پێشووی مێک نەدا، چونکە پێی وابوو گرووپەکە لە عێراق لە مەترسیدایە. لە بەرامبەردا کۆمەڵێک لە ئەندامان مانی دانیشتن و خواردنیان گرت و واژووی نارەزاییان بەرێ کرد. بەهەرحاڵ، هێزەکە نەیدەتوانی رێگە بە تاکەکان بدات بە ئارەزووی خۆیان هاتوچۆ بکەن تەنانەت ئەگەر مەترسییەکانیان قبووڵ کردبا.

٧- ژمارەیەکی کەم لە ئەندامانی ئێستا و پێشووی مێک هاووڵاتینامە و مافی یاسایی نیشتەجێبوونیان هەیە لە وڵاتانی جگە لە ئێران کە تێیاندا تووشی چەوساندنەوە نابنەوە، هەرچەندە زۆربەیان بەڵگەنامەی پێویستیان بۆ دووبارە چوونەوە ناو ئەو وڵاتانە نییە. هێزی جێبەجێکاری هاوبەش- ئەشرەف لەگەڵ وەزارەتی دەرەوەی وڵاتە یەکگرتووەکان کاری دەکرد بۆ گەڕاندنەوەی ئەو ئەندامانەی پێشووی مێک کە داوای ناردنەوەیان کردبوو.

٨- بە لەبەرچاوگرتنی مێژووی چەوساندنەوەی مێک لەلایەن ئێرانەوە، ئەم نیگەرانییانە بێ بنەما نەبوون، وەزارەتی دەرەوەی وڵاتە یەکگرتووەکان بەردەوام کۆماری ئیسلامیی ئێرانی بە سپۆنسەرێکی پێشڕەوی ئەشکەنجەدان پێناسە کردووە.

٩- لە ٢٠٠٣دا گوتەبێژێکی ئێرانی جەختی کردەوە لێبووردنەکە "سەرکردەکانی مێک" ناگرێتەوە "کە راستەوخۆ بەشدار بوونە لە کردەوەگەلی تیرۆریستی و تاوان لە دژی خەڵکی ئێرانی". بەگوێرەی هێزی جێبەجێکاری هاوبەش - ئەشرەف لە ٢٠٠٧دا تەنیا پێنج لە سەرکردەکانی ناوبراو لە کەمپی ئەشرەف نیشتەجێ بوون.

بڵاوبوونەوەی جیهاد..
ئیسلام لە سیستەمی جیهانیی ئەمەریکا

تیمۆسی مایکل

لە ٣ی فێبرایەری ١٩٩٧، شاندێکی حکومەتی ئەفغانستانی ژێر باڵی تاڵیبان سەردانی واشنتۆنی پایەتەختی ئەمەریکای کرد. دە رۆژ بەری ئەم سەردانە، هێزەکانی تاڵیبان کۆنترۆڵی دەوروبەری کابولیان کردبوو، هاوکات باشوور و رۆهەڵاتی وڵاتیش هەر لەژێر چنگی ئەواندا بوو و خۆیان ئامادە دەکرد بۆ داگیرکردنی باکور. شاندەکە لە واشنتۆن لەگەڵ بەرپرسانی وەزارەتی دەرەوە کۆبووەوە و پلانەکانی (ئەنۆکال)یان تاوتوێ کرد (ئەنۆکال کۆمپانیای نەوتە لە کالیفۆرنیا) بۆ داچاندنی لوولەیەکی نەوت لە ئاسیای ناوەڕاستەوە بەنێو ئەفغانستاندا. دیپلۆماتێکی باڵای ئەمەریکا بەم شێوەیە باسی بیرکردنەوەی حکومەتەکەی کرد: "تاڵیبان لەوانەیە وەک سعودییە گەشە بکا. ئارامکۆ، چەند لوولەیەک، ئەمیرێک و کۆمەڵێک یاسای شەریعە دەبێ بەبێ پەرلەمان. ئێمە دەتوانین لەگەڵ ئەوە هەڵ بکەین."

پشتگیریی ئەمەریکا لە تاڵیبان، کە بەرەزامەندیی ئەمەریکا کۆمەکی چەک و دارایی لە پاکستان و سعودییە وەردەگرت، لە ماوەی ساڵێکدا بنی هات. بەڵام ئاماژەکەی دیپلۆماتەکە بەئارامکۆ (کۆمپانیایەکی ئەمەریکاییی نەوتە کە شەست ساڵ پێش ئەو کاتە کۆمەکی داراییی دروستکردنی سعودییەی کرد) ئەوەی بیر خەڵکی هێنایەوە کەوا وڵاتە یەککگرتووەکان راهاتووە بەکارکردن لەگەڵ ئەمیرەکان کە دەسەڵاتیان بەندە بەلێکدانەوەی سنووررداری یاسای ئیسلامی. لە کۆتاییی ١٩٩٧، واشنتۆن حکومەتی تاڵیبانی بە "نامۆ" وەسف کرد، بەڵام ئەم بۆچوونە نەرێنییە تازە نەبوو لە پێوەندییەکانی ئەمەریکا لەگەڵ حکوومەتەیل کە بانگەشەی ئەوە دەکەن بەناوی ئیسلامی توندڕۆ حوکم بکەن. راستییەکەی، پێوەندییە ئاساییەکە تەواو جیاواز بوو لەم

....

(*) وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: گۆران سەباح

جۆره پێوەندییە.

وەک یاسایەک، عەلمانیترین ڕێژیم لە ڕۆهەڵاتی ناوەڕاست ئەوانە بوون کە زۆر پێوەندییەکان بەئەمەریکاوە نەبووە و هەروەها سەربەخۆترینیان بوونە. چەندە حکوومەتێک نزیک بێ لە واشنتۆن ئەوەندە زیاتر سیاسەتەکەی ئیسلامی دەبێ. میسری ژێر سایەی ناسر، کۆماری عێراق، بزووتنەوەی نیشتمانیی فەڵەستین، جەزائیری دوای سەربەخۆبوون، کۆماری یەمەنی باشوور و سووریای بەعسی هەموویان بێ ئەمەریکا حوکمیان دەکرد. بەپێچەوانەشەوە، ئەو حکوومەتەیلەی پشتیان دەبەست بەوڵاتە یەکگرتووەکان بانگەشەی دەسەڵاتی ئیسلامییان دەکرد، جا سیستەمی پاشایەتی بوو بێ کە خۆی گرێ دەدا بە پێغەمبەر، وەک ئوردن و یەمەنی باکور و مەغریب، یان دووپاتکردنەوەی ڕۆڵێکی تایبەت وەک پارێزەری بڕوا، وەک لە کەیسی عەرەبستانی سعودییە. کاتێک حکوومەتەیلی تر لە ئەمەریکا نزیکتر بوونەوە، وەک میسری ئەنوەر سادات لە حەفتاکان، پاکستانی زیا ئولهاگ لە هەشتاکان، گوتاری سیاسییان و ڕێچکەی ڕەوابوونیان زیاتر قالبێکی ئیسلامی وەرگرت.

ڕەنگە ئێران بەدەر بێ لەو هاوکێشەیە. ئێران لەژێر باڵی حکوومەتی پرۆئەمەریکای شادا وڵاتێکی عەلمانی بوو، دوای شۆڕشی ١٩٧٩ بووە کۆماری ئیسلامی، دژی تموحەکانی ئەمەریکا قیت بووەوە. بەڵام ڕاستی ئەوەیە شا هێزە ئاینییە موحافیزکارەکانی تاو دا پشتگیری بکەن، سەرکردایەتییەکی پێک هێنا لە پیاوانی ئاینی کە سی ئای ئەی دەعمی مادی دەکرد تا یارمەتی بدەن زاڵ بێ بەسەر حکوومەتی ناشنالیستی لە ١٩٥٣، ئەمەش واتە دەسەڵاتی نامێنێ تەنیا ئەو کاتەی ئەو سەرکردایەتییە ئاینییە لە وڵات لە دژی قیت بێتەوە. بیرمەندگەلێکی ئێرانی لەو باوەڕەدان کە کۆماری ئیسلامی، کە سەربەخۆترین وڵاتە لە ڕۆهەڵاتی ناوەڕاست بەبێ ئەمەریکا دەچێتە ڕێوە، وڵاتێکە تێیدا بانگەشەی ئاینی ناتوانێ شەرعیەت بەپیادەکردنی دەسەڵاتی ئاینی بدات. بەتایبەتی لەنێو چینی گەنجانیدا، کۆماری ئیسلامی عەلمانیترین کۆمەڵگەی لە ناوچەکەدا دروست کردووە.

کاتێ درک بەو هاوکێشەیە کرا، شیکردنەوەیەکی ڕاستەوخۆ بەڵام ناقایلکەری بەدوادا هات. وڵاتە یەکگرتووەکان پشت دەبەستێت بەڕێژیمەیلی سیاسیی پارێزکار، ئەمە زۆرجار ئاماژەی پێ دەکرێ، ئەو ڕێژیمانەش بەردەوام پشت دەبەستن بەئاین بۆ بەشەرعیکردنی دەسەڵاتیان. بەپێچەوانەوە، زۆرێک لە ڕێژیمەیلی میللی یان ناشنالیستەکان دوای سەربەخۆبوون دەستیان کردووە بەڕیفۆرمی خاک، پێشخستنی مافەکانی ئافرەت، پیشەسازیبوون و دابینکردنی پەروەردە و چاودێریی تەندروستی بەخۆڕایی و هەروەها دەستەبەرکردنی هەر شەرعیەتێک کە بەهۆی ریفۆرمی کۆمەڵایەتییەوە دەستیان کەوت نەک دەسەڵاتی ئاین.

ئەم شیکردنەوەیە ناقایلکەرە، چونکە ئەخلاقی سیاسیی پارێزکار، کە بەچەند فۆرمێکی

ئیسلامی پێشکێش کرا، سیفەتێکی ئاین نییە کە دەسەڵاتداران بە ڕەی خۆیان دەیپێون. سوودەکەی ڕەنگدانەوەی ئەو واقیعەیە کە پارێزکاری ئاینی گوتاری بزووتنەوەیلی بەهێزی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەڵێتەوە. ڕێژیمەیلی سیاسی هاوپەیمانی دژوار لەگەڵ ئەو بزووتنەوانە پێک دێن، پشت بەهێزێک دەبەستن ڕاستەوخۆ کۆنترۆڵی ناکەن. قوتابخانەی باڵادەستی ئیسلام لە سعودییە، بۆ نموونە، نەریتێکی ڕۆشنبیرانە دەنوێنێ کە لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدە لە دایک بووە و وەک بزووتنەوەیەکی سیاسی لە سەرەتای سەدەی بیست لەدایک بووەوە. ئەو قوتابخانەیە پسپۆڕ و مامۆستا و گوتەبێژی سیاسیی خۆی هەیە، بگرە چەکداریشی هەیە. وەهابیزم، وەک ئەوانەی دەرەوە وای پێ دەڵێن، دوای دامەزراندنی لە سەدەی بیستەم، یان مەزهەبی تەوحید (یەکایەتیی خوا) کە پێڕۆکارانی پێی دەڵێن موەحیدین، پەرەی سەند لە سەردەمی تەشەنەکردنی کۆڵۆنیالیزمی بەریتانی و مەرامیشی گواستنەوە و دووبارە پێدانی ئەخلاق بوو بە کۆمەڵگە. قوتابخانەی "دیوباندی" لە هیندستان، پاکستان و ئەفغانستان، کە ڕەگی بزووتنەوەی تاڵیبانی تێدایە، هێزێکی کاریگەریی کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری تری سەردەمی داگیرکاری بوو. لە میسر، بزووتنەوەی چاکسازیی ڕۆشنبیری کە ناسراوە بە سەلەفیزم بووە کانگەی ئیلهامی ئیخوان موسلمین، کە لە ١٩٢٨ دامەزرا، دواتر بووە گەورەترین هێزی میللی وڵات دژی داگیرکاریی سەربازیی بەریتانیا و گەندەڵیی چینی حوکمڕان وەستایەوە.

حکوومەتەکان لە کاتی جیاجیادا سوودیان لە پشتگیریی ئەو بزووتنەوانە وەرگرتووە و سەرکەوتنی جیاجیان پێ تۆمار کردووە. کاتێ یونۆکال و بەرپرسەیلی حکوومەت بڕیاریان دا کەوا شانبەشانی حکوومەتی پاکستان دەتوانن لەگەڵ تاڵیبان بژین، پێشنیازی دروستکردنی هاوپەیمانێکیان بەلاوەنا لەگەڵ بزووتنەوەیەک کە تێ دەکۆشا بۆ سەپاندنی دەسەڵاتەیلی ئەخلاقی و ڕێسای کۆمەڵایەتی و تووندوتیژی سیاسی کە دەبوایە بەگەڕ بخرێن بۆ دروستکردنی لوولەنەوتێکی ١٠٠٠ میلی. لە میسر، لە حەفتاکان بەولاوە، دەوڵەت (هەروەها ناڕاستەوخۆ حکوومەتی ئەمەریکایی) پشتی بەست بەهاوپەیمانییەک لەگەڵ ئیخوان موسلمین بۆ یارمەتیدانی سەرکوتکردنی ئۆپۆزیسیۆنی ئیسلامی چەکدار و ئۆپۆزیسیۆنی پێشکەوتنخواز و عەلمانی. لە سعودییە، موەحیدەکان هەر تەنێ ئایدیۆلۆجیای حوکمی سعودییە نەبوون بگرە هێزێکی کۆمەڵایەتی بوون کە دروستکردنی دەوڵەتی سعودییەی هێنا ئاراوە، هەر ئەمەش پیشەسازیی نەوتی ئەمەریکای دروست کرد. لە هەموو حاڵەتێکدا، ئەم هاوپەیمانییەی نێوان دەسەڵاتەیلی حوکمڕان و بزووتنەوەیلی ئیسلامی سەرچاوەی دروستبوونی هەموو بارگرژییەکان بووە.

ئەمەش ئەوەی بەدوادا هات کە ئەو جۆرە بزووتنەوە ئاینییانە ڕۆڵێکی بچووک بەڵام سەرەکییان بینی لە سیاسەتی ئابووریی دنیا. ئەگەر بزووتنەوە چاکسازییە ئاینییە موحافیزکارەکان وەک موەحیدین لە سعودییە و ئیخوان موسلمین لە میسر کرۆک بوونایە بۆ بەردەوامبوونی هێز و دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتانە، هەروەها ئەگەر تەناهیی حکوومەتەیلی میسر و

سـعـودییـه و یان هـەر حکوومـەتێکی تر لە باشـووری جـیـهـان، گـرینگ بـوونایە بۆ پاراسـتنی بەرژەوەندییـە سـتراتیجی و ئابوورییـەکانی ئەمـەریکا، بەتایبـەتی کۆنتـرۆڵی نەوت، ئەوا ئیسـلامی سیاسی رۆڵێکی باڵای دەگێڕا لە سیستەمی سەرمایەداریی جیهانی.

ئەمڕۆ زیاتر باوە کەوا بڵێین لە سەردەمێکدا دەژین کە بێنجامین باربەر ناوی لێ دەنێ "جیهاد بەرامبەر دەسـەڵاتەکانی عـەولەمە" کە پێیان دەڵێن "Mcworld". بزووتنەوەکانی جیهاد دژی یان موقـاوەمـەی دەسـەڵاتەکـانی عـەولەمـە دەکـەن و دژی ئەوەن دنیـا بەرەو یەک هێـزی سـەرمـایەدار بچێ. تەنانەت ئەوانەی کـە بەچاوێکی رەخنە دەڕواننە گـەشـەی ئیـمـپـراتۆری ئەمـەریکا و فـراوانبـوونی ئەوەی پێی دەگـوترێ بازاڕی جـیـهـانی ڕاسـتـەوخـۆ بـەژدارن لەو لێکدانەوەیە. راسـتییـەکـەی، ئەوە رەخنەگرانن زۆرجار دەڵێن ئێـمـە پێویسـتـمـان بەتێگەیشـتنێکی باشـتری شێوەیلی موقاوەمە هەیە لە دژی هێزی "گەردوونی"ی بازاڕ.

زاراوەکانی ئەم باسە سەرمان لێ دەشێوێن. ئێمە لە سـەردەمێکدا دەژین تەنیوە بە زاراوەی دەسـەڵاتەیلی جیـهاد. ئەمە سـەردەمێکە تێیدا میکانیزمەیلی سـەرمـایەداری کار دەکات، لە زۆر نموونەدا، تەنیـا بەبـەکاربردنی هـێزی کـۆمـەڵایەتی و بزووتنەوەیلـی ئیسـلامی مـوحـافـیزکـار و دەسـەڵاتەیلی ئەخلاقی. لەوانەیە راست بێ کە ئێمە پێویستمان بە تێگەیشتنێکی باشتری هێزە لۆکالەکان هەیە کە دژی عەولەمەبوونی سەرمایەداری دەوەستنەوە. بەڵام لەوەش هێروەتر ئەوەیە: ئێمە پێویسـتمـان بەتێگەیشـتنێکی باشـتری ئەو شـتـە هەیە کـە پێی دەڵێن هێزەیلی جـیـهـانی سەرمایەداری.

حکوومـەتی ئەمـەریکایی وای پێشـان دا کە شـەڕ لە ئەفغـانسـتـان، دوای هێرشـەکـانی ٩/١١ بەرپا بوو، شەڕێکە بۆ نەهێشتنی "هێزە شەڕانگێزەکان"، کە توندوتیژییـان سەرچاوەی گرتووە لە رقـوکینەیەکی نائەقڵانی و دژەمۆدێرنی رۆئاوا. پەنجـەی گـومـان زیـاتر ئاراسـتـەی رۆڵی وڵاتە یەکگرتووەکان و هـاوپەیمانەکـانی کرایەوە. ئەمەریکا و هـاوپەیمانەکانی لە ناوەڕاستی حەفتاکان تا سەرەتای نەوەتەکان دەستیان هەبوو لە پشتگیریکردنی هێزەیلی ئیسلامی کە لـە ئەفغانستان شـەڕیان دەکرد بە قـاعـیدەشـەوە (ئەو گرووپەی ئوسـامـە بن لادن سـەرۆکـایەتی دەکات و گوایە بەرپرسـە لە هێرشـەکانی ٩/١١) هـەروەها لە ١٩٩٤ لە ئاسـانکردنی سـەرهـەڵدانی تاڵیبـان. ئەم بەرپرسـیـاریەتیـیـانە قـەیرانەکـە گـەورەتر دەکـەن بەلایـەنی کـەم بەشـێکی، چونکە دوو دیوی و هـاودژی و کەموکوڕیی سیاسـەتی ئەمەریکا پێشان دەدا بۆ ناوچەکە. من کۆکم لەگەڵ رەخنەکان، بەڵام پێویستمان بە شتێکی دوورتر هەیە: قەیرانی ئەفغانستان رەنگدانەوەی بێهێزی فۆرمێکی ئیمپراتۆرە، هەوەرها بێ هێزی دەسـەڵاتەیلی سەرمایەداری، کە بوونی دەبێ تەنیا بەپشتبەستن بەو هێزەیلی کۆمەڵایەتی کە وزە و میتۆد و ئامانجەیلی تر دروست دەکەن.

لە ١٩٣٠، حـوکمڕانی ناوچەیەک کە بووە سـعـودییـە دواتر، عـەبدولعەزیز ئیبن سـعـود، بودجـەی

له کورتی دا، چونکه گرانییه گەورەکه لێشاوی حاجیانی بۆ مەکه کەم کردەوه، مەکه شارێکه پێنج ساڵ پێشتر ئیبن سعود داگیری کردبوو. ئیبن سعود دەستی بەدانوستاندن کرد لەگەڵ کۆمپانیا نەوتییەکانی ئەمەریکا تا نەوتی سعودییه بفرۆشن. ئەو پیاوەی له بەینی ئەو دوو وڵاته بوو بازرگانێکی ئینگلیز بوو بەناوی هاری جۆن فیلبی. له سیلۆنی ژێردەستەی بەریتانیا لەدایک بوو، کوڕی چا چێنەرێکه. فیلبی حاکم بوو له دەزگای مەدەنی هیندستانی بەریتانیا له پونجاب و کشمیر. وەک پیاوی حکومەتی بەریتانی هاته سعودییه بۆ دابینکردنی پاره و چەک بۆ سعودییه له کاتی جەنگی جیهانی یەکەم. بووه جێ متمانه و بڕوای سعود، دەستی له کارەکەی له هیندستان کێشایەوه، دەستی به بازرگانی کرد له جده که بەندەری بازرگانییه له مەکه که له ١٩٢٥ کەوته ژێر دەستی سعود. دواتر بووه بریکاری کۆمپانیای نەوتی ستانداردی نیویۆرک، کۆمپانیای فۆرد، کۆمپانیای فرانکلین مۆتۆر، هەروەها کۆمپانیای سینگەر. هەروەها لەسەر دەستی ئیبن وەهاب بووه موسلمان. هەرچەنده هەندێک گومانیان له راستگۆیی موسلمانبوونەکەی هەیه، بەڵام تەحەمولی سونەتکردنی کرد بەگەورەیی. له شاڕێی خۆی لای دا و گوتاری له رۆژنامه ئینگلیزییەکان له لەندەن و قاهیره بڵاو دەکردەوه لەبارەی باوەڕهێنانەکەی. له یەکێک له وتارەکانیدا دەڵێ:

"من پێم وایه بزووتنەوەی ئێستەی موحافیزکاری عەرەبی دەبێته سەرچاوەی سیاسەتی داهاتوو و لەسەر بناخەیەکی بەهێزی روحانی ئەخلاقی بنیات نراوه. من ئیسلام بەسیستەمێکی ئەخلاقی دەزانم. ئیسلام وەک برایەتییەکی دیموکراسییه و رێسای گشتیی ژیانه. ئیسلام سەرچاوەی ئەخلاقێکی گشتیی نیشتمانی بەها بەرزه که پێش رێسای ئەخلاقی ئەوروپاییەکان که لەسەر بنچینەی مەسیحییەت دانراوه هاتووه. من رای دەگەیەنم کەوا هاوسۆزم لەگەڵ ئاینی عەرەبستان و میسالیەته سیاسییەکانی که باشترین رێگەن بۆ یارمەتیدانی گەشەسەندنی عەربستانێکی مەزن. "

لەوانەیه موسلمانبوونەکەی فیلبی دڵسۆزانه بوو بێ. بەڵام شتێکی تر هەیه که کۆمپانیا نەوتییەکانیش گۆڕان و هاتنه سەر دینی وەهابیزم. لەمەدا مەبەستم ئەوەیه کۆمپانیا نەوتییه ئەمەریکاییەکان تەواو پشتیان به فەرمانڕەوای ئیسلام دەبەست و پشتگیرییان دەکرد وەک رێگەیەک و ناوەندێک بۆ کارکردن له سعودییه و هەروەها بۆ درێژەدان به فۆرمی ئابووریی جیهانی نەوت.

پسپۆڕانی ئابووریی سیاسیی نێودەوڵەتی زۆر بایەخیان بەلایەنی ئابووری و سیاسەتی جیهانی نەوت داوه. ئەمه مایەی حەپەسان نییه. دەگوترێ نەوت گەورەترین پیشەسازیی دنیایه. گرینگترین سەرچاوەی وزەیه بۆ پیشەسازی و گواستنەوه و دابینکردنی مەواد بۆ پیشەسازیی کیمیایی و پلاستیک. هەروەها دەشێ له هەر کاتێکدا ببێته مایەی بەرپابوونی شەڕێکی گەوره.

ئەو کۆمپانیایانەی دەستیان گرتووە بەسەر پاڵاوتن و دابەشکردن و بەرهەمهێنانی بریتین لە پێنج گەورەترین کۆمپانیای زەبەلاحی نێودەوڵەتی. زۆربەی نووسینەکان لەبارەی جیهانی نەوتەوە لە دوای حەفتاکان دەبێ سەرلەنوێ بنووسرێنەوە، چونکە نووسینەکانی پێش ئەو کاتە هیچیان پێ نەبوو لەبارەی قۆناخی گواستنەوەی ئەو دە ساڵەی کاتێ سعودییە و وڵاتە بەرهەمهێنەرەکانی تر دەستیان گرت بەسەر بەرهەمهێنانی لۆکالی رۆهەڵاتی ناوەڕاست بەهاوکاریی کۆمپانیا نەوتییە بیانییەکان، ئەمەش زۆر لە نرخی نەوتی بەرز کردەوە. نە نووسینەکانی ئەوسا و نە نووسینەکانی بەم دواییانەش باس لە رۆڵی ئابووریی نەوت دەکەن کە موەحیدین گێڕای.

دوو خاسیەت هەیە بۆ پێناسکردنی سیاسەتی ئابووریی نەوت، بەڵام ئێمە دەبێ دووی تر زیاد بکەین. یەکەم، وەک ستراتیجێکی ژیان و داوا (بەکاربەران پشت بە پێترۆڵ دەبەستن و ناتوانن وەها بەئاسانی جێگرەوەیەک و سەرچاوەیەکی تریان هەبێ بۆ وزە)، پارەیەکی ئێجگار زۆری پێوەیە. دەکرێ نەوت سەت هێندەی تێچووی بەرهەمهێنانەکەی بفرۆشێتەوە. دووەم، بەپێچەوانەی رای گشتی، برێکی بێ شومار نەوت هەیە. نەوت دووەم مادەیە بنی نایەت لە دنیا. بەڵام هەر بەرهەمهێنەرێکی تر رەنگە ترسی ئەوەی هەبێ مەوادی لێ ببڕێ. ئەگەر هەموو لایەک خەمیان ئەوە بێ بازارێکی جیهانی بۆ نەوت دروست بکەن تا نەوت بۆ ئەوانە دابین بکەن کە پێویستیان پێی هەیە، ئەوا هیچ کێشەیەک لەوەدا نییە. بەڵام پرسی پیشەسازیی نەوت قازانجە نەک بازاڕ، هەروەها قازانجی گەورە مەحاڵە لە بارودۆخێکی وەها پێشبڕکێکاردا. نرخ بەرز دەبێتەوە تەنیا ئەو کاتەی میکانیزم هەبێ بۆ کەمردنەوەی بڕی نەوت.

سیاسەتی نەوت هەردەم بەویست و حەزی وڵاتە یەکگرتووەکان شی دەکرێتەوە بۆ پاراستنی عەرزی نەوت لە دنیا. بەڵام ئەوەش کێشە نییە. کێشەی راستی ئەوەیە _کاتێ موەحیدین دێتە ناو پرسەکە- چۆن سیستەمی کەمکردنەوە دێتە پاراستن. جۆن دی رۆکفیلەر لە ساڵانی ١٨٦٠کان ئەو کێشەیەی چارەسەر کرد کە تازە پیشەسازیی نەوت پەرەی دەسەند. رۆکفیلەر دەستی کرد بەدروستکردنی کارگەی قۆرخکردن نەک هی بیرە نەوت بگرە هی پاڵاوتگە و گواستنەوە، دواتر کۆمپانیای نەوتی ستاندارد هاتە گۆڕێ کە پاڵاوتن و گواستنەوە و شاروەشان و سەرە بیرەکانی قۆرخکرد. لە سەدەی بیستدا، کاتێ کۆمپانیاکانی نەوت دەستیان کرد بە بەرهەمهێنانی برێکی زۆرتری نەوت لە دەرەوەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، سیستەمێکی جیاوازی کەمکردنەوەیان دانا: لە ١٩٢٩ رێککەوتنێکی نهێنییان مۆر کرد بۆ دابەشکردنی سەرچاوەیلی نەوتی جیهان لە نێوەخۆیاندا و بەرهەمهێنان سنووردار بکەن بۆ پاراستنی نرخ. رێککەوتنی ١٩٢٩، لکێنرا بە یاسای حکومەت بۆ بەرهەمهێنانی نەوت لە ئەمەریکا، بازاڕی پێشبڕکێکاری نەهێشت و ئەمەش قازانجێکی ئێجگار گەورەی دا بەوانەی کۆنترۆڵی نەوتیان کردبوو لە رۆهەڵاتی ناوەڕاست. دوای شەڕی جیهانی دووەم، کۆمپانیاکانی

نەوت بڕێکی زۆر کەمیان نەوت بەرهەم هێنا و هەر بەرمیلێکیان بە دوو دۆلار دەفرۆشتەوە پاڵاوتگەکان. لە شەستەکان وڵاتانی بەرهەمهێنەری نەوت لە باشوور سەربەخۆیییەکی زیاتریان وەرگرت و ئەوە بوو ڕێکخراوێکیان دامەزراند بەناوی ڕێکخراوی وڵاتانی هەناردنی پێترۆڵ کە ناسراوە بۆ ئۆپێک (OPEC). ئەمە ڕۆڵی کەمکردنەوەی نەوتی گێڕا، بەگشتی بەهاوکاریی کۆمپانیا زەبەلاحەکانی نەوت.

سێیەم خاسیەتی نەوتی دنیا ئەوەیە لەو ڕێکخستنانەدا تەنیا وڵاتێک (کە سعودییەیە) ڕۆڵێکی تایبەتی (بەڵام بەهەڵەتێگەیشتراو)ی بینی. ئەم وڵاتە لە ماوەی سەدەی بیستەم گەشەی کرد و بووە یەکێک لە سێ گەورەترین بەرهەمهێنەری نەوت لە پاڵ ئەمەریکا و ڕووسیا. لە نەوەتەکان، ئەم سێ وڵاتە دوو هێندەی وڵاتانی تری وەک کەنەدا، نەرویج، بەریتانیا، چین، فەنزویلا و مەکسیک و ئێران نەوتیان بەرهەم هێنا. گرینگیی سعودییە لە یەدەگیی نەوتیدا نییە، بگرە لە سیستەمی کەمکردنەوەی بەرهەمهێنانی نەوتی دایە. زۆر کەس ئێستا دەڵێ دوای هێرشەکانی یازدەی سێپتێمبەر سعودیە گرینگی جارانی نەما بۆ ئەمەریکا، چونکە ئەمەریکا چەندان سەرچاوەی تری نەوتی بەدەست کەوت. ئەمەریکا چەندە چاوی لە یەدەگی نەوتی زیاترە ئەوەندەش بەدوای کەمکردنەوەدا دەگەڕێ. بەپێچەوانەی ڕووسیا و ئەمەریکا، سعودییە داوای نەوتی کەمە لەسەر ئاستی ناوەخۆ و دەتوانێ زۆربەی توانای بەرهەمهێنانی هەڵگرێت. ئەم توانایە (کە ڕۆژانە دەکاتە ٣ ملیۆن بەرمیل لەوەتەی نەوەتەکان) نزیکە یان لە توانای بەکارنەهێنراوی وڵاتانی تر تێپەڕ دەکات جگە لە ئەمەریکا و ڕووسیا. بۆیە ئەمە جڵەوی یارییەکەی دایە دەست سعودییە کەوا هەر کاتێک بیەوێ نەوتی زیاتر بەرهەم بهێنێ، دەیکات بۆ ئەوەی هەردەم لە پێشەنگی بەرهەمهێنەرانی نەوتدا بمێنێتەوە. لە هەمان کاتدا هاوکێشەی کەمی بەرهەمهێنانیش دەپارێزێ. ئەم کارەی کرد بەهاوکاریی ئەمەریکا کە بۆ پاراستنی سەربازی پشتی پێ دەبەستێ. لە ئەنجامی ئەو سێ فاکتەرە: داوای بەزەحمەت، گلدانەوە و گلدانەوەی سعودییە لەوەتەی سییەکان، شیمانەی کۆنترۆڵکردنی نەوت لە جیهاندا وەستایە سەر کۆنترۆڵکردنی سیاسیی سعودییە.

چوارەم خاسیەتی ئابووریی جیهانی نەوت برێتییە لە میتۆدی دروستکردنی ئەو سیاسەتی کۆنترۆڵکردنە. لە ١٩٣٠ وڵاتێک نەبوو بەناوی سعودییە، هیچ وڵاتێکی داگیرکەریش ئەوەندە بەهێز نەبوو بەتەنێ یەکێک دروست بکا. ئەمە ساتێکی مێژووی ڕەنگدەداتەوە کە تێیدا ئابووریی نەوت سەری هەڵدا، ئەمە شتێکە خوێندنەوەی ئابووریی سیاسیی نەوت شیی ناکاتەوە. کارێکی ئاسان نەبوو بۆ کۆمپانیا گەورەکان مەترسیی بازاڕ وەلا نێن لەبەر دامەزراندنی هەرێمێک تا کاری تێدا بکەن. ڕاستی ئەوەیە دەستەیەکی مۆدێرن و زەبەلاح بەتایبەت بۆ ئەم مەرامە هاتە دامەزراندن. بنجوبنەوانی دەگەڕێتەوە بۆ کۆمپانیایلی سەدەی حەڤدە و هەژدە (کۆمپانیای هیندستانی ڕۆهەڵات، کۆمپانیای هەدسن بێی، کۆمپانیای ئەفریقیای باشووری ژێر دەستی

بەریتانیا و گەلێکی تریش) کە ماف و دەسەڵاتی تەواویان پێ درا بۆ قۆرخکردنی بازاڕی کاڵای تایبەت لە چەند هەرێمێکی تایبەت. بەڵام، کۆمپانیا سەرەکییەکانی نەوت کە یەکەم و گەورەترین دەستەی مامەڵەکردن بوون لە سەدەی بیست، خۆیان داسەپاند لە ساتێکی مێژوویی کاتێ سیستەمی کۆنی ئیمپراتۆریەت، کە بنیات نرابوو لەسەر داگیرکردنی کۆمپانیاکان، لە کۆتاییدا لێک هەڵوەشایەوە.

لە ماوەی ١٩٣٠ بۆ ١٩٤٥، کاتێ کۆمپانیاکانی نەوت بوونە کۆمپانیای جیهانی، هاوکات بوو لەگەڵ رووخانی ئیمپراتۆریەت کە بۆ ماوەی سێ سەدە دەستی گرت بەسەر بازارگانیی جیهانی. ئەم دەسەڵاتە چوار خاسیەتی هەبوو حەز دەکەم لێرە ئاماژەیان پێ بدەم تا باسی بزووتنەوەیەلی ئیسلامی بکەم لە دوای رووخانی ئیمپراتۆریەت. یەکەم، دەسەڵاتی سەروەریی هەر تەنیا هیی چەند وڵاتێکی ئەوروپایی نەبوو بگرە هیی کۆمپانیا داگیرکەرەکانیش بوو. رووخانی ئەم شێوە دەسەڵاتە زووتر دەستی پێ کرد لە هەندێ شوێندا (لە شۆڕشی ئەمەریکای ژێردەست ١٧٧٦، هەروەها لە هیندستان لە کاتی ڕاپەڕینی ١٨٥٧) لە چاو شوێنەکانی تری وەک ئەفریقیا کە تێیدا دەسەڵاتی ئەوڕوپایی و قۆرخکردن تا سەدەی بیست بەردەوام بوو. دووەم، دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی پێشوو سوودێکی زۆری بینی لە توندوتیژیی سەربازی کە لە گەلێ باردا دەنگی ئۆپۆزیسیۆن و لۆکالیان دەچاوساندەوە و سەرکوتیان دەکردن. سێیەم، ئیمپریالیزم سوودی لە دانیشتووانی بێ بەرهەمی ئەوڕوپا بینی بۆ بەرهەمهێنانی کۆمەڵگەی سپیپێست لە سەرانسەری جیهان کە بەدەگمەن یاسا و دەسەڵاتی سیاسی دەیانیگرتەوە. چوارەم، ئیمپریالیزم بنەمایەکی فراوان و پەسەندکراوی رێکخراوی سیاسی و ئەخلاقی و رۆشنبیری بەکار هێنا بۆ دروستکردنی هاوکێشەیەکی کۆمەڵایەتی ئەویش رەگەزپەرستی بوو.

تا ١٩٤٥ هەر چوار توخمی دەسەڵاتی ئیمپراتۆری نووچیان دا. یەکەم، کۆمپانیای نوێی نەوت دەبووایە پێگەی خۆیان لە ناوچەکان بەنهێنی دامەزرێنن نەک وەک شێوەیەکی ئیپراتۆری، هەروەها دەبووایە مافیان پێ بدرێت لەلایەن ئەو ناوچانەوە تا دانوستاندن بکەن لەگەڵ دەسەڵاتە لۆکالەکان نەک بەهێز. پشتگیریی سەربازی ئەوساکە هەبوو، بەڵام تەنیا لە بارودۆخی زۆر تایبەتدا. دووەم، هەرچەندە لە ١٩٤٥، وڵاتە یەکگرتووەکان بوونە خاوەنی هێزێکی سەربازیی زەبەلاح لە دنیا، بەڵام بەکارهێنانی ئەو هێزە سنووردار بوو. لە جیهانی عەرەبیدا، یاخیبوونی فەڵەستین لە ١٩٣٦ تا ١٩٣٩ بە بەریتانییەکانی پێشان دا داگیرکردن بەهێز چەندە زەحمەتە، ئەمەریکاییەکان فێری ئەو وانەیە بوون کەمێک دواتر لە ئاسیای رۆهەڵاتی باشوور. بەشێک لە زەحمەتییەکە ئەوە بوو وڵاتانی باشووری جیهان چیی تر پێگەی سەربازیی بێگانە قبووڵ ناکەن. لە ١٩٤٥، ئەمەریکا پێگەی سەربازی هەبوو لە ئەڵمانیای داگیرکراو و ژاپۆن، بەڵام لە هیچ شوێنێکی تر نەیبوو لەو نێوانەدا. ئەو ساڵە، دەستی کرد بەدانوستاندن و دامەزراندنی پێگەیەکی سەربازی لە زەهران لە ناوەڕاستی کارەکانی کۆمپانیای ئارامکۆی نەوت لە سعودییە.

له پەنجایەکان، زەهران بووە گەورەترین پێگەی سەربازیی ئەمەریکا له دنیا. واشنتۆن توانی سوود لەو پێگەیە وەرگرێ تەنیا تا ١٩٦٢، کاتێ خەڵکی دژە ئیمپریالیزم حکوومەتی سعودییەیان ناچار کرد داوا له ئەمەریکاییەکان بکا سعودییە بەجێ بێڵن. بەڵام سێ دەیەی نەبرد، دوای داگیرکردنی کوێت لەلایەن عێراقەوە له شوباتی ١٩٩٠، ئەمەریکاییەکان دووبارە گەڕانەوە پێگەکەی سعودییە. سێیەم، له سییەکان، گەشەی دانیشتووان له زۆربەی وڵاتانی باکوری ئەوروپا بەڕێژەیەکی بەرچاو کورتی هێنا، چیی تر دانیشتووانی سپیپێست نەبوو سەرپەرشتی کۆمپانیا زەبەلاحەکان بکا. گرووپی بچووکتری کۆمەڵگەی سپیپێست که هاوشان بوو لەگەڵ فراوانبوونی کۆمپانیاکان له دنیا، وەک کۆڵۆنی ئەمەریکا له زەهران چیی تر بەر حەسانەی یاسای لۆکال نەکەوتن. دوایەمینیان، سەرهەڵدانی فاشیزم و هۆلۆکۆستی نازی بوو له ئەڵمانیا که لەپڕ رەگەزپەرستیی ئەوروپای خستە ناو سیستەمێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی پڕ له شەرمەزاری. هەروەک رۆبێرت ڤیتالیس دەڵێ، کۆمپانیای وەک ئارامکۆ هەموو جۆرە رێگەیەکی رەگەزپەرستیی و جوداخوازی کرێکاریی هێنایە سعودییە، چوار جۆر گرووپی رەگەزپەرستی پەیدا کرد که هەموو شتێکیان لێک جیاواز بوو ئەوانیش: سپی، بێگانەی ناسپی، عەرەب و ریفراڤەکان. بەڵام، رەگەزپەرستی کۆمەڵێک نارەزایی لێ کەوتەوە و هەڵوێستی ئارامکۆی له سعودیە لاوازتر کرد.

ئەم هاوکێشە مێژووییییە دوا جار چوارەم خاسیەتی سیاسەتی ئابووریی نەوت لەگەڵ خۆی دێنێ: کۆمپانیا گەورەکانی نەوت داوای سیستەمێکیان کرد لەسەر بنچینەی کۆنترۆڵی تایبەتیی بەرهەمهێنانی نەوت و سنووردارکردنی بڕی بەرهەمهاتوو. لەم حاڵەتەشدا تەنیا مامەڵەیەکی دژە بازاڕی ئەم جۆرە سیستەمە دەتوانێ قازانجیان مسۆگەر بکا. بەڵام هەوڵیان دا ئەم سیستەمە دابنێن، له سییەکان دەستیان پێ کرد، لەو ئانوساتەی که میتۆدی کۆن بۆ بەرهەمهێنانی دژە بازاڕی جیهانی–کۆلۆنیالیزم– له پرۆسەی رووخاندا بوو. ئەو فاکتەرانەن رۆڵێکی تایبەتی دەدەن بەئیسلامیی سیاسی له سیاسەتی ئابووریی نەوتدا.

ئیبن سعود، شای داهاتووی سعودییەی داهاتوو، له دووری وڵات له کوێتی ژێر دەستی بەریتانیا گەورە بوو. له ١٩٠٢ پێگەی پێشووی بنەماڵەکەیانی گرتەوە که شارۆکەی ریاز بوو له ناوەڕاستی سعودییە، هەروەها چارەگە سەدەیەک دواتر یەکێک بوو لەو شەڕکەرە لۆکاڵانەی جەنگا بۆ کۆنترۆڵکردنی نیمچەدوورگەی عەرەبی. سەرەتا پشتی بەست بەکۆمەکی داراییی بەریتانیا و دواتریش بەهاوپەیمانی موەحیدین. هەرچەندە خۆی زۆر پابەند نەبوو بەئیخوان، بەڵام بەهێزترین هێزی سەربازی له ئیخوانەوە وەگرت. ئیخوان رێچکەی کلاسیکی جیهادی زیندوو کردەوە و فراوانیشی کرد وەک بەڵگەیەک بۆ شەڕ له دژی ئەو موسڵمانانەی که بەحسێبی ئەوان لایان داوە له ئیسلام و موسڵمانی راستەقینە نین.

له ١٩١٣-١٩١٤ ئیبن سـعـود کـۆنتـرۆڵی رۆژهەڵاتی سـعـودییـەی کـرد (ئەو شـوێنەی کـە موەحیدینەکان بە کەلەپوری خۆیانیان دەزانی کە زۆربەی شیعەن). دوای جەنگی جیهانی یەکەم (ج ج١) دەسـتی گـرت بەسـەر باکـوری رۆئاوای سـعـودییـە، لە ١٩٢٥ دەسـتی گـرت بەسـەر میرنشینی حیجاز لە رۆئاوا کە هەردوو شاری پیرۆزی مەکە و مەدینەی تێدا بوو کە پڕ بوون لە بنەماڵەی بازرگانی گەورە گەورە. ئەو بازرگانانە داهاتێکی زۆریان بەخشی بەحوکمڕانەکەیان کە لە حـاجیـانی مـەکـە بەدەسـتیـان دەکـەوت. ئیـخـوان دەسـتی کـرد بەسـەپاندنی شـێـوەی ئیسلامەتییان بەسەر حیجازییەکان، شوێنێکی پیرۆزیان تێکدا لە شوێنی لەدایکبوونی پێغەمبەر مـحەمـەد(د.خ) لەگەڵ چەندان شـوێنی تر کـە بەباشـیان نەدەزانی و هـەروەها تووتن و کحوولیـان قەدەخە کرد. بۆ کۆنترۆڵکردنی حەماسەتی ئیخوان، ئیبن سعود لیژنەی سەر بەخودی خۆی دانا و پەیتا پەیتا تەشەنەی کرد و کۆبوونەوەی دژی حکوومەت ئەنجام دا.

حـوکمـی ئۆتۆکراتی کە ئیبن سعود بنیـاتی دەنا لەسـەر بنـچینەی کۆمـەکی دارایی و چەکی بەریتانی بوو بۆ شکاندنی دەسـەڵاتەکان لە سعودییە. ئیخوانییەکان هەردەم بانگەشەی ئەوەیان دەکـرد کـە سـعـودیە پڕە لە گـەندەڵی و بێ ئەخـلاقی کـە یەک دەگـرێـتـەوە لـەگـەڵ دەسـەڵاتی کۆلۆنیـالیزم. دوا جار بارگرژییەک رووی دا لە نێوان حوکمڕانێک کە پێویستی بەپشتگیریی بێگانە هەبوو لەگەڵ هێزێکی پیوریتانی کە یارمەتی دا سعودییە داگیر بکا. دوای داگیرکردنی حیجـاز، ئیـخـوان دەستی کرد بەفراوانکردنـی جیـهاد بۆ ناو ئوردن، کویت و عێراق کە لەژێر دەستی بەریتانیا بوون کە ئیبن سعود نەیتوانی بەرەنگاری ئەمە ببێتەوە. لە ١٩٢٧ ئیخوان لە دژی سـعـود یاخی بوو. بەیارمـەتیی بەریتـانیـا، سـعـود یاخـیـبـووەکـانی تێک شکاند لە ١٩٣٠ بزووتنەوەی ئیخوانی خستە ژێر رکێفی خۆیەوە.

مـوەحیدین لـە سیاسـەتی سعودییە هەر بەبەهێزی مایەوە، بەڵام نەیتوانی رێ لە رەوتی ئیبن سعود و ئەو هێزە داگیرکاریانە بگرێ کە کۆمەکی داراییان دەکرد. لە هەمان ساڵ کە نووچی بەئیـخوان دا، دەستی کرد بەدانوستـاندن لەگەڵ کۆمـپانیای نەوتی ستـاندارد لە کـالیفۆرنیـا (سۆکال) و هەروەها دەستی کرد بەگۆڕینی پەناگە لە پەناگەی بەریتانییەوە بۆ بن باڵ و پەناگەی ئەمـەریکایی. سعود هەوڵی دا وا بکا ئەوانی تر پشتگیریی بێگانە بۆ سـعودییە پەسـەند بکەن، ئەوە بوو دانوسـتـاندنێکی لەگەڵ دامـەزراوەی ئاینی کـرد. سـەرکـردایەتیی مـوەحـیـدین رۆڵی کـۆمـپـانیـایەکی نەوتی بێگانەی قبـووڵ کـرد، لە بەرامـبـەردا کـۆمـەکی دارایی وەرگـرت بۆ وەرگەڕاندنی سعودییە بۆ سەر رێچکە و وانەکانی تەوحید.

کـەواتـە ئەم شـەڕە سـەرکـەوتووە پشـتـی بەدوو هێـزی جـیـاواز بەست بۆ دروسـتکردنی سیستەمێکی سیاسی نوێ لە عەرەبستـان. کۆمپانیای نەوتی ئەمـەریکایی-عـەرەبی (ئارامکۆ) کۆمەکی دارایی و تەکنیکی دابین کرد. کۆمپانیاکە شارۆکە نوێیەکانی سعودییەی دروست کرد،

سیستەمی ڕێگە، هێڵی شەمەندەفەر، تۆڕی تێل و گەیاندن، بەندەر و فڕۆکەخانە. وەک خاوەن بانکێک کاری کرد بۆ بنەماڵەی حوکمڕان و وەبەرهێنەرێک بۆ پرۆژەی سعودییە، بەتایبەتی لە ئیمزاکردنی گرێبەست لەگەڵ کۆمپانیا زەبەلاحەکان بۆ خزمەتکردنی پێداویستییەکانی ئارامکۆ لە رۆهەڵاتی عەرەبستان. ئارامکۆ هەر تەنێ پارەی بەحکوومەتی نیشتمانی نەدەدا بگرە دەیدا بە ماڵباتی سعودیش، کە ئێستا بەخۆی دەڵێ پاشا و ناوی وڵاتەکەی گۆڕی. پێشتر هەردوو پارێزگای حیجاز و نەجد پێی دەگوترا "میرنشینی عەرەبستانی سعودییە"، کەچی سعود ئەمەی گۆڕی و تەنیا بەناوی خۆیەوەی کرد. لە ئەنجامی ئەم کارەدا، بەملیۆن دواتر بەملیار دۆلار کە ساڵانە وەک داهات لە نەوتەوە دەهات بوو بەداهاتی تایبەتی یەک بنەماڵە ئەویش بنەماڵەی پاشا بوو. ئەم بەتایبەتکردنەی پارەی نەوت لەسەر ئاستی ناوەخۆ پشتگیری لێ نەدەکرا و پێویستی بەیارمەتیی دەرەکی بوو بیسەپێنی. لە ١٩٤٥ حکوومەتی ئەمەریکایی پێگەیەکی سەربازی لە زەهران دامەزراند و دەستی کرد بەمەشق و ڕاهێنان بە هێزە تەناهییەکانی سعود. هەر یەکێک دژی بنەماڵەی پاشا بوەستابایەوە، ئەوا دەهاتنە گرتن، هەڕەشەکردن، ئازاردان، لەداردان و دوورخرانەوە لەلایەن ئەو هێزانە. دامەزراوەی ئاینی، لەلایەکی ترەوە، سیستەمێکی ئەخلاقی و یاسایی بۆ وڵاتی نوێ دانا، ڕێژیمێکی کۆمەڵایەتی بەرتەسکی سەپاند کەوا درێژەی بەرێسای هاژۆتنی دانیشتووان دا و بەرهەڵستکاریی سیاسی سەرکوت کرد.

لە کۆتاییی چلەکان بزووتنەوەیەکی کرێکاری پەیدا بوو لەنێو کرێکارەکانی نەوتی وڵات، داوای هەڵسوکەوتێکی باشتر و هەلومەرجی باشتری کاریان دەکرد. زنجیرەیەک ناڕەزایی ئەنجام درا و دواتر مانگرتنی گشتی لێ کەوتەوە لە تەمووزی ١٩٥٦ داواکاریی کرێکاران بریتی بوو لە دەستوورێکی سیاسی، مافی پێکهێنانی یەکەتیی کرێکاران، حزبی سیاسی و ڕێکخراوی نیشتمانی و هەروەها بەکۆتاهێنانی دەستوەردانی ئارامکۆ لە کاروباری دەوڵەت، داخستنی پێگەی سەربازیی ئەمەریکا و ئازادکردنی کرێکارە گیراوەکان. بەشی تەناهیی ئارامکۆ سەرکردەکانی ئەو ناڕەزاییانەی دەستنیشان کرد بۆ هێزەکانی تەنهاییی سعودییە بەوانەی ئیخوانیشەوە. حکوومەت میلیشیاکانی ئیخوانی دووبارە دامرکاندەوە لە پەنجاکان، ناوی گاردی نیشتمانی گۆڕا، هەرچەندە ئەندامانی پێیان دەگوترا موجاهیدین، بۆ پێدانی هەندێ قورسایی بەسوپا. سەدان پرۆتستۆکار هاتنە گرتن، ئازاردان و حوکمدان و لە وڵات دوور خرانەوە. لەو جۆرە ڕووداوانەدا، دەسەڵاتدارانی نەوتی ئەمەریکایی و هێزەکانی جیهاد شان بەشانی یەکتر کاریان کرد بۆ پاراستنی سیاسەتی ئابووریی نەوت.

لەگەڵ پەیدابوونی ئۆپۆزیسیۆنی ناوەخۆ بۆ سیاسەتی ئابووریی نەوت، مەترسیی سەرەکی لە دەرەوەڕا هات، لە حکوومەتە ناشنالیستەکانی میسر و عێراق، کە لە کۆتاییی پەنجاکان دەستیان کرد بە تانەدان لە گەندەڵی پاشایەتیی سعودییە و خراپ بەکارهێنانی ئەو شتەی ئێستا پێی دەڵێن "نەوتی عەرەب". بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەو مەترسییە، حکوومەتی عەرەبستانی

سـعـوديـيـه پارەی نـەوتی بـەكـار هێنا بۆ بـەتواناكـردنی دامـەزراوەی ئاینی بۆ برەودان بە بەرنامـەكـەی كـە برێتی بـوو لە دەسـەڵاتی ئەخلاقی و مـوحـافـیـزكاریی كـۆمـەڵايەتی لە دەرەوە. بەتايبەتی، كۆمەكی داراييیان دابین كرد بۆ زيندووكردنەوەی بزووتنەوەی سياسيی ئيسلامی لە ميسر، كە حكوومەتی جەمال عەبدول ناسر هەوڵی دا سەركوتيان بكا لە ناوەڕاستی پەنجاكان. هەروەها پشتگيريی بزووتنەوەی هاوچەشنيان كرد لە پاكستان و تەواوی ناوچەكە. لە هەمان كاتدا، فـەرمـانبـەرانی پێشووی ئارامكۆ كـە ئێستا كار بـۆ سی ئای ئەی دەكەن يارمـەتی ئەو پيلانانەيان دا بۆ كوشتنی سەرۆكی ميسر و عێراق، كە كاريان بۆ ئەمانە دەكرد: چاكسازيی خاك، مافەكانی ئافرەتان، پەروەردەی جيهانی و بەرنامە ميللييەكانی تر. ناسر قوتار بوو، بەڵام لە ١٩٦٣ حكوومـەتـی عـێـراقی رووخـێنرا و سـەرۆک كـوژرا لە كـودەتايەک بـەهاوكـاريی هێـزی سەربازيی ئەمەريكايی كە حزبی بەعسيان هێنايە سەر حوكم، حزبەكەی سەدام حوسێن. (هاوكات بناخەيەكی تری سياسەتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لێ هاتە دامەزراندن. لە ١٩٥٨: بڕيار درا هاوكاری چەک و داراييی ئيسرائيل بكرێت لە بەرامبەر موحافيزكاری ئيسلامی، كە ئەمەش ناشناليزمی عەرەبی بەلاوەنا.)

گـەلێ پسـپـۆڕ ئاماژەيان بـەو واقيـعـە داوە كـەوا پارەی نـەوت يارمـەتيی گـەشـەی دەسـەڵاتی مـوەحـيـدينی دا لە عـەرەبسـتـان دوای ١٩٣٠ و ڕێی خـۆش كـرد بۆ سـەرهـەڵدانەوەی بزووتنەوە سياسييە ئيسلامييەكان لە حەفتاكان. بەڵام، ئەوەش گرينگە تێی بگەين كە بەهەمان شێوە ئەوە بزووتنەوەی ئيسلامی بوو ڕێی خـۆش كرد بۆ قـازانجـەكـانی پيـشـەسـازيی نەوت. سـياسـەتی ئابووريی نـەوت سـەری نەگـرت پشت ببـەسـتێ بـە حكوومـەتێک لە عـەرەبسـتـانی سـعـوديـيـە كـە قەرزداری دەسەڵاتی خۆی بوو بۆ هێزی بزووتنەوەيەكی ئيسلامی سياسی. قازانجی نەوت پشت ئەستوور بوو بە كاركردن لەگەڵ ئەو هێزانەی كەوا كۆنترۆڵی سياسيی عەربستانيان مسۆگەر كرد: پەرلەمانی سعود بەهاوپەيمانی موەحيدين. ئەوەی دواتريان هيچ پێوەندييەكی وای نەبوو، بەڵام دواتر بوو بە توخـمێكی ناوەكی سيـاسـەتی ئابووريی نەوت. جـيـهـاد هەر تـەنێ هێـزێكی لۆكالی سادە نەبوو بۆ گەشەپێدانی جيهانگيری. جيهانگيری دواتر بوو بە جيهانی جيهاد كە تێكەڵەيەكی چەند هێزێكی كۆمەڵايەتی جۆربەجۆر بوو و بەدنيادا بڵاوبووەوە.

بيرۆكەی بڵاوبوونەوەی جيهاد پێويستی بە تێگەيشتنێكی جياوازە، زۆر جياواز نا لە رۆڵی مێژوويی بزووتنەوە ئيسلامييەكان، بگرە سروشتيی سەرمايەداريی جيهانی. تەنانەت لە نێوان رەخنەگرانيشيدا، هەردەم باس لە سەرمايەداری دەكرێ بەزاراوەی هێز و لۆجيكەكەی. لەو سـۆنگەوە، "جـيـهـاد" برێـتـيـيـە لە بەرگـرييـەكی دەرەكی و نـاوەخـۆ بـۆ لۆجـيكی مـێـژوويـيی سـەرمـايـەداری. مێژووی بڵاوبوونەوەی جيهاد، بەپێچەوانەوە، مێژوويەكە بەری چەند لاوازی و لێكترازانێكە. چەمكێكە كەوا سـەرنجـەكـان رادەكێـشێت بۆ مـەحـاڵبـوونی مـسـۆگـەركـردنی قازانجێكی قەبەی نەوت، بەڵام دەكرێ لە ڕێگەی ئەو هاوكێشانەی كە پشتيان بەگۆڕان بەستا،

بەڵام هێزی کۆمەڵایەتی سەرمایەداری نەبوون. بەڵام ئەو هێزانە لە چ ڕوویەکەوە "سەرمایەداری" نەبوون؟ ئەو هێزانە توخمی کولتووری پێش سەردەمی سەرمایەداری نەبوون و بەرگەی سەرمایەدارییان لە دەرەوەڕا گرت. ڕەگی مێژووییان هەرچییەک بێت، هێزی بزۆکی سەدەی بیست بوون کە گەشەیان وا بەستەی گەشەی نەوت بوو. بەڵام ڕۆڵیان لە ئابووریی نەوتدا ڕۆڵێکی خزمەتکارانە بوو. مەبەستم لەوە ئەوەیە کاتێ قازانجی نەوت پێویست بوو، ئیسلامی سیاسی خۆی لەو ئامانجەدا نەدیتبووەوە. موەحیدین و بزووتنەوە ئیسلامییەکانی تر کارنامەی خۆیان هەبوو، هەندێ جار سەرچاوەی گرتبوو لە نایەکسانی و نادادوەرییەکان کە خەڵک بەدەستیانەوە دەیاننالاند، یان لە هەڕەشەکان بۆ سەر ژیانی ئەخلاقی خەڵک. کاتێ وەک پرۆسەی بڵاوبوونەوەی جیهاد سەیر دەکرێ، سەرمایەداری چیی تر پشت بەخۆی نابەستێ. سەرکەوتنی پشت دەبەستێت بەهێزەکانی تر، کە هەردووکیان پێویستن بۆ ئەو پرۆسەیەی ئێمە ناوی لێ دەنێین گەشەی سەرمایەداری و وەک خزمەتکار خزمەتی دەکەن.

بەخێرایی هەندێ باسی مێژووی بڵاوبوونەوەی جیهاد دەکەم، بۆ ئەوەی بچینەوە سەر قەیرانەکە لە ئەفغانستان، کە پێوەندی هەیە بەقەیرانی عەرەبستان. لە وڵاتەیلی چڕدانیشتووان و بەرهەمهێنانی نەوتدا کە پشتگیری بزووتنەوەیلی سیاسی کە سەرکوتکردنیان ئاستەم بوو، کرێکاران لە پیشەسازیی نەوتدا دەستیان کرد بەرێکخستن و مانگرتن لە دژی کەمیی مووچە و خراپیی هەلومەرجی کارکردن- بەتایبەتی لە مەکسیک لە ١٩٣٦-١٩٣٨ و لە ئێران لە ١٩٢٩ و دواتر لە ١٩٤٤-١٩٥١ بەپێچەوانەی کەیسی سعودییە، ئەو ناڕەزایییانە بزووتنەوەیەلی ناشنالیستیان گڕ دا لە نێو بژاردەی سیاسی کە دژی ئاژاوە وەستانەوە بەهۆی بەنیشتمانیکردنی پیشەسازیی نەوت تا قازانجی زیاتر بکەن لە وڵات. کۆمپانیایەلی فرەنیشتمانیی نەوت بەبایکۆتکردنی ئەو وڵاتانە هاتنە وەڵامدانەوە (هەروەها لە ئێران، بەریتانیا و ئەمەریکا بزووتنەوەی ناشنالیستیان ڕووخاند و ڕێژیمێکی دیکتاتۆریی سەربازییان دانا کە پشت ئەستوور بوو بەبزووتنەوەی ئاینی) تا ناچار کران نەوتی بەنیشتمانیکردنیان بفرۆشن لە ڕێگەی کۆمپانیا فرە نیشتمانییەکان کە توانییان کۆنترۆڵی نرخ و بڕی نەوتەکە بکەن، بەمەش دەستەی دژە بازاڕیان پاراست. لە شوێنانی تر، بەڤنزوێلا و سعودییە دەستی پێ کرد، دواتر عێراق و کوێت، کۆمپانیاکانی فرە نیشتمانی بەکارنامەی خۆیاندا چوونەوە، ڕازی بوون بەپێدانی سەدا پەنجای بەرهەم بەحکومەتی میواندار. بەڵام، کۆمپانیایەلی نەوت ئەمەیان لەسەر بنچینەی نرخی کەم حسێب کرد و سوودیان لە یاسای باجی ئەمەریکا وەرگرت بۆ بڕینی پارەی زیادکراو لەو باجانەی قەرزداری گەنجینەی ئەمەریکا بوون. لە بواری کاردا، کۆمپانیاکان بواریان ڕەخساند بۆ باجدەرانی ئەمەریکا کرێی زیادە بگرنە ئەستۆ کە بۆ نەوتی بیانی دەیاندا، لە هەمان کاتیشدا قازانجی خۆیان دەپاراست.

پێشهاتی زیاتر لە حەفتاکان ڕوویان دا، دوای پەیدابوونی ئۆپێک، کاتێ سعودییە و وڵاتە

بەرهەمهێنەرەکانی تر لە کەنداو داوایان کرد کۆنترۆڵی تەواوی ئارمکۆ و بەشەکانی تری کۆمپانیا فرە نیشتمانییەکان بکەن. ئەوانەی دواتر هاوکارییان کرد بۆ مسۆگەرکردنی ئەوەی کە ئەم قۆناخە سیستەمی دژە بازاڕی بەجێ هێشت و قازانجی لە شوێنی دانا. یارمەتی بەرزبوونەوەی نرخیان دا. بەشی شێر لە داهاتی نەوت لە نێوان کۆمپانیا نیشتمانییەکاندا دابەش دەکرا، کە ئێستا کۆنترۆڵی بەرهەمی رۆهەڵاتی ناوەڕاستی کردووە. هەروەها فرە نیشتمانییەکانیش کە بەردەوام بوون لە زاڵبوون بەسەر گواستنەوە و پاڵاوتن و دابەشکردن.

ئەو رووداوانە دوو بەرەنجامی بەرچاویان لێ کەوتەوە. یەکەم، زیادبوونی داهاتی نەوت سوودی گەیاندە ئەمەریکا و وڵاتە ئابوورییەکانی تری رۆئاوا، بەشێکی بەهۆی سعودییەوە بوو، چونکە گرێبەستی لەگەڵ کۆمپانیا ئەمەریکاییەکان و وەبەرهێنەرەکانی تری رۆئاوا کرد، بەڵام بەشێکی زۆری بەهۆی کڕینی ئامێریی سەربازیی ئەوروپایی و ئەمەریکایی بوو. کارگەیلی دروستکردنی چەک کلکیان کردە یەک لەگەڵ کۆمپانیایەلی نەوت لە بەشکردنی داهاتی زیادە لەسەر حسێبی بزووتنەوەیلی سیاسیی رۆهەڵاتی ناوەڕاست. دووەم، بانقەیلی رۆئاوا، نوقمی دۆلاری پێترۆڵ بوون، دەستیان کرد بەبەرنامەیەکی کارەساتئامێزی بەخشینی قەرز بە حکوومەتەیلی جیهانی سێیەم. هەرکە قەرزەکان نەدرانەوە، بانقەیل پاڵەپەستۆیان خستە سەر هاووڵاتییان نەک حکوومەتەیل بۆ قەرەبووکردنەوەی قەرزەیل. بۆ نموونە، لە میسر کە بانقەیل بەهۆی قەرزەوە لەبن هاتبوون، بودجەی قوتابخانەکان و تەندروستی و کارگە و کشتوکاڵ کەم کرایەوە، بەڵام بودجەی دامەزراوەیلی حکوومی و سەربازی وەک خۆیان مانەوە.

سەرکەوتنەیلی بەردەوامبوونی قازانجەیلی پیشەسازیی نەوت، لە کاتی زیادبوونی داهاتی نەوتی رۆهەڵاتی ناوەڕاست، گران وەستا. لە نیوەی دووەمی حەفتاکان، بەردەوامبوونی هێزی ئۆتۆکراتیی حکوومەتەیل بەزەحمەت کەوت کە سیاسەتی ئابووریی نەوت پشتی پێیان بەستابوو، هەروەها رۆڵی ئیسلامی سیاسی کە جەوهەری ئەو ئابوورییە بوو، بوو بەخزمەتکارێکی گەورە.

زنجیرەی قەیرانەیل بەناوبانگە. لە ئۆپۆزیسیۆنی ١٩٧٥ بۆ دیکتاتۆریی سەربازی لە ئێران قەیرانەیل بەهێز بوون و یەکەیەلی دامەزراوە ئاینییەکان دژی رێژیم هەستانەوە، کە دواتر ئەمە بزووتنەوەی شۆڕشگێڕیی ١٩٧٨-١٩٧٩ی لێ کەوتەوە کە جڵەوی دەسەڵاتی گرتە دەست. لە میسر، کە رێژیمێکی کەمتر داپلۆسێنەر بوو، کە چالاکانە هانی بزووتنەوەی ئیسلامی دەدا لە حەفتاکان وەک ناوەندێک بۆ لاوازکردنی ئۆپۆزیسیۆنی عەلمانی سیاسی، رووبەڕووی ناڕەزاییی و ئۆپۆزیۆنی گشتی بووەوە. لە ئۆکتۆبەری ١٩٨١، ئەندامانی خانەیەکی سەربازیی ئیسلامی، سوودیان لەو بزووتنەوە میللییە وەرگرت و سەرۆک ساداتیان کوشت و هەوڵی راپەڕینێکی چەکدارییان دا کە خێرا سەرکوت کرایەوە لەلایەن هێزی سەربازیی رێژیم.

لە ئەفغانستان، ئەفسەرەیلی سوپا سیستەمی پاشایەتییان لە تەمووزی ١٩٧٣ رووخاند، ئەمە

هاته دی بەسەرکردایەتیی محەمەد داود، کە سەرەتا بەڵێنی چاکسازیی خاک و گواستنەوەی کۆمەڵایەتی دا بەهاوپەیمانی لەگەڵ پارتی دیموکراتی ئەفغانستان کە لایەنگیری سۆڤیەت بوو. ئێران لەژێر سایەی شا، بەهاندانی ئەمەریکا، بەرنامەیەکی خستە کار بۆ لاوازکردنی توخمەکانی پرۆسۆڤیەت کە لە ئەفغانستاندا رەگیان داکوتا بوو بۆ بەرژەوەندیی ئەمەریکا لە ئێران. لە ئاداری ١٩٧٨، پارتی دیموکراتی ئەفغانستان (پ د أ) داودی لادا و کوشتی، بەزۆر بەرنامەیەکی رادیکاڵی چاکسازیی خاکی دانا وەک هەوڵێک بۆ لادانی سیستەمی کۆنی کۆمەڵایەتی، بۆ ئەمەش رووی لە یەکەتیی سۆڤیەت کرد بۆ کۆمەکی زیاتر. هەر کە ناسەقامگیریی سیاسی لە سەرانسەری وڵاتدا پەرت بوو، وڵاتە یەککگرتووەکان دەستی کرد بەهارکردنی پاکستان بۆ تێکدانی رەوشی حکومەت، هەروەها لە ئاداری ١٩٧٩ دەستی کرد بەگفتوگۆکردنی پلانەیل بۆ "مژینی خوێنی سۆڤیەتییەکان وەک خۆی لە زەلکاوی ڤێتنامدا) لە ئەفغانستان. لە ٢ی تەمووز سەرۆکی ئەمەریکا کارتەر رەزامەندی دەربڕی لەسەر بەرنامەیەکی نهێنی بۆ پڕچەککردنی هێزە دژە شۆڕشگێڕییەکان ــ وەک پارتەیەلی ئیسلامی سیاسی کە بەموجاهیدین هاتبوونە ناسین- هەوڵیان دا حکومەتی ئەفغانی بڕووخێنن. جیهاد کۆمەکی دارایی وەردەگرت لە ئەمەریکا و سعودییە، چەکی جۆری سۆڤیەتیان وەرگرت کە لە میسر و چین و ئیسرائیل دەکڕان و لەگەڵ دابینکردنی هێزی مرۆیی زیاتر لە بزووتنەوەیلی ئیسلامی لە میسر، سعودییە و یەمەن و وڵاتانی تر. پشتگیریی ئەمەریکا بۆ هێزەیلی ئیسلامی لە پاکستان پاشان وەک کاردانەوەیەک بۆ داگیرکردنی ئەفغانستان لەلایەن رووسیا لە دیسێمبەری ١٩٧٩ هاتە وەسف کردن. راستییەکەی ئەمە نزیکەی شەش مانگ پێش داگیرکاریی سۆڤیەت دەستی پێ کرد. مەرامیشی لەمە ڤیتبوونەوە نەبوو لە دژی داگیرکارییەکە بگرە بۆخۆشکردنی بوو. هەروەک راوێژکاریی تەناهیی نیشتمانی ئەمەریکا زبیگنیو بریزنسکی دواتر دووپاتی کردەوە، وڵاتە یەککگرتووەکان بەهیوای خۆشکردنی شەڕەکە بوو تا یەکەتیی سۆڤیەت هەمان دەردی ئەمەریکا ببینێ کە لە ڤێتنام بینی.

کورتکردنەوەی ئاڵۆزییەکانی پێشهاتەیلی سیاسی لە دەیەکانی دواتر ئاستەمە. بەڵام یەک شت لێرە زەقە ئەویش برێتییە لە تێوەگلانی زیاتری واشنتۆن لە زنجیرەک شەڕ و ململانەی سیاسی، هەم بەهۆی پڕچەککردنی شەڕکەر و قفڵدانی چارەسەری دیپلۆماتی. هێزەیلی دەرەکی تر، وەک بەریتانیا و فرەنسا و یەکەتیی سۆڤیەت، چەکیان بەشەڕکەر دەدا، هەروەها گەلێ وڵاتی تر پشتیان بەست بەتوندوتیژیی سەربازی، لە هەندێ باردا وەک ناوەندێک بۆ سەرکوتکردن بەکار هێنرا. ئەوەی ئەمەریکای لەوان جیا کردەوە قووڵی تێوەگلانی بوو لە چاندنی تۆوی توندوتیژی لە ناوچەکەدا، زیاتر پشتی بەشەڕ دەبەستا نەک ناوەندی سیاسی و هەروەها بەهەموو شێوەیەک هەوڵی نەهێشتنی چارەسەری ململانەکانی دەدا. لە کەنداو، واشنتۆن دەستی کرد بەپشتگیریکردنی حکومەتی سەدام حوسێن لە عێراق. دوای ئەوەی عێراق لە

سێپتێمبەری ١٩٨٠ هەڵی کوتایە سەر ئێران، بەهەموو شێوەیەک کۆمەکی عێراقی کرد بۆ درێژکردنەوەی شەڕ، وەک ناوەندێک بۆ لاوازکردنی ئێران و داپۆشینی هێزی سەربازیی خۆی لە کەنداو. لە ململانەی فەڵەستین – ئیسرائیلدا، ئەمەریکا پشتگیریی داگیرکردنی لوبنانی کرد لە ١٩٨٢ لەلایەن ئیسرائیل و کۆمەکی دارایی دابین کرد بۆ داگیرکردنی کەرتی غەزە و رۆئاوا، هەروەها پلانی ئاشتیی ساڵی ١٩٨١ی فەهدی وەستاند، دەستپێشخەری ١٩٨٢ی رەباتی وەلانا، پێشنیازەیلی کۆنفرانسی ئاشتیی یوئێن لە ١٩٨٣ خستە لاوە، هەروەها چەندان هەوڵی تری نەزۆک کرد بۆ کۆتانەهێنان بەداگیرکردنەکە. لە ئەفغانستان، دوای هەوڵی سۆڤیەت بۆ دانوستاندانی کشانەوە لە سەرەتای ١٩٨٣، واشنتۆن کۆمەکی دووهێندە کرد بۆ موجاهیدین، بەمەرامی دواخستنی پاشەکشەی سۆڤیەت. دوای داگیرکردنی کوێت لەلایەن عێراق لە ئابی ١٩٩٠، ئەمەریکا هەوڵەکانی پووچ کردەوە بۆ دانوستاندنی عێراق بۆ کشانەوە و هەلی بۆ رەخسا هەڵی کوتایە سەر عێراق بۆ لاوازکردن و لەناوبردنی ئابووری و دووبارە چوونەوە پێگە سەربازییەکەی لە سعودییە.

لە عەرەبستانی سعودییە، تەشەنەکردنی ئۆپۆزیسیۆن لە دژی گەندەڵیی بنەماڵەی حوکمڕان و داپڵۆسینی چالاکیی سیاسی سەری لە قوتابخانە ئاینییەکان و مەلاکانی سەر بەموەحیدین لە مزگەوت دەرهێنا، ئەمە تاکە کونێکی دەربڕینی سیاسی بوو کە رێژیم نەیتوانی سەرکوتی بکا. ناڕازیبوون لە دیسێمبەری ١٩٧٩ گەیشتە لووتکە، کاتێ شەڕوانانی ئاینی مزگەوتی گەورەیان لە مەکە گرت. چەندان رۆژی برد، تەقە و بەرگەگرتن، تا بەهاوکاریی هێزەیلی تایبەتی فرەنسا گڕی یاخیبووانیان دامرکاندەوە. ناڕەزاییی سیاسی لە هەشتاکان هەڵکشا، بەتایبەتی دوای داتەپینی نرخی نەوت لە ١٩٨٤–١٩٨٥، کە قەیرانێکی دارایی لێ کەوتەوە، داهاتی نیشتمانی داتەپی، بێ کاری رووی لە زیادی کرد. حکوومەتی سعودییە چارەسەرێکی لە ئەفغانستان هێنا بۆ ئەو ئاستەنگانەی دەهاتنە پێشی. زیاتر لە دە هەزار چالاکوانی ئاینی گەنجی نارده دەرەوە، کە هەمووی لەبەر گەندەڵی بنەماڵەی حوکمڕان دەکولا، بۆ شەڕکردن لە دژی یەکەتیی سۆڤیەت لە ئەفغانستان بەناوی شەڕی خاچپەرستان. ئوسامە بن لادن، پێوەندییەکی نزیکی بەبنەماڵەی رێژیمەوە هەبوو، ئەو کەسە بوو کە هەماهەنگی ئەو پرۆسەیەی کرد. لە نەوەتەکان، هەر کە موجاهیدین لە ئەفغنستان گەڕانەوە، باری ئابووریی وڵات خراپتر بوو. شەڕی ١٩٩٠–١٩٩١ لە دژی عێراق ئاگری ئۆپۆزیسیۆنی خۆشتر و گەورەتر کرد. وێڕای کرینی چەک بای چەندان ملیار دۆلار، رێژیمی سعودییە نەیتوانی هیچ بکا، بۆیە خێرا رازی بوو بەگەیشتنی هێزەکانی ئەمەریکا تا رزگاری بکا لە چنگ هەڕەشەی عێراق. تێکەڵەی رێژیمێک لە دەسەڵات لە هێزەیلی سەربازیی رۆئاوا و دەسەڵاتی لۆکاڵی موجاهیدین دانوویان پێکەوە نەدەکولا.

زۆرجار دەگوترێ سیاسەتی رۆهەڵاتی ناوەڕاست هاتە دامەزراندن بەهۆی دەسەڵاتی پیشەسازیی نێودەوڵەتی نەوت. باشترە ئەگەر بڵێین هاتە دامەزراندن بەهۆی لاوازییەکانی.

قازانجێکی ئێجگار زۆر دەکرێ لە کۆنترۆڵکردنی بەرهەمهێنان و دابەشکردنی نەوت. کۆمپانیایەلی فرەنیشتمانیی نەوت هەردەم دەگەڕێ بەدوای مسۆگەرکردن و زیاترکردنی ئەو قازانجە، ئەمەش بەهاوکاریی حکوومەتەیل کەوا کۆنترۆڵی کێڵگەیلی نەوت دەکەن. هەروەها قازانجێکی ئێجگار زۆریش دەست دەکەوێ لە کۆنترۆڵکردنی بەرهەمهێنان و دابەشکردنی چەک، کە هەمان حکوومەتەیل بوونەتە چەورترین موشتەری. دەرکەوت پیشەسازیی چەک و نەوت دوو زەبەلاحترین هێزن ئابووریی سەرمایەداریی جیهان دروست دەکەن. بەڵام ئەو دەسەڵاتە بوونی هەیە بۆ زاڵبوون بەسەر لاوازییەک کە هەردەم هەڕەشە لە قازانجەیلی قەبە دەکات.

لەلایەک، لافاوێک لە نەوت هەیە. ئەم لافاوە مەترسییەکی بەردەوامی هەیە بۆ سەر بنهاتنی قازانجی پیشەسازیی نەوت. پیشەسازییەکە دەبێ بەردەوام ئاگای لە کەمکردنەوەی بەرهەم بێت تا لەو مەترسییە قوتار بێ. لەلایەکی ترەوە، پێکهاتەیلی سیاسی هەن کە هاتوونەتە دامەزراندن بۆ یارمەتی گەیشتن بەو کۆتاییە. لەبەرئەوەی پیشەسازیی نەوت هەرگیز بەهێز نەبوو بۆ دروستکردنی سیستەمێکی سیاسی تایبەت بەخۆی، هەردەم ناچار کراوە هەڵبکا بەهاوکاریی هێزەیلی سیاسی تر، وزەیلی کۆمەڵایەتی، شێوەیلی توندوتیژی و دەسەڵاتەیلی تر. لە سەرانسەری رۆهەڵاتی ناوەڕاست، چەندان هێزی جۆراوجۆر هەبوون. بەڵام هەریەک لەو هێزانە مەرامی تایبەت بەخۆی هەبوو، کە هەرگیز ئەو مەرامە مسۆگەر نەبوو یەک بگرێتەوە بۆ مسۆگەرکردنی بەرگرتن لە لێشاوی نەوت. لە جەرگەی کێشەی تەناهیی نەوتدا، لەبەرئەو هۆیەلەی ئێمە باسمان کرد، کۆنترۆڵی سیاسی عەرەبستان هەبوو. یەدەگی نەوت ئەو راستییەی سەپاند کەوا زۆرترین قازانج دەست دەکەوێ تەنیا بەهۆی تێوەگلانی بزووتنەوەیەکی ئایینی بەهێز.

بڵاوبوونەوەی جیهاد دەستەواژەیەکە وەسفی ئەو کێماسییەی سەرمایەداری دەکات. دەستەواژەکە ئاماژیەک نییە بۆ هاودژی لە نێوان لۆجیکی سەرمایەداری و هێزەیل و بیرۆکەیلی تر کە دژیان دەوەستێتەوە. بگرە ئاماژکەیە بۆ نەبوونی ئەو لۆجیکە. ئەو توندوتیژییە سیاسییەی کە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا (هەرچەندە بەتەنێ نەبوو، بەڵام لە هەر ئەکتەرێکی تر زیاتر، کۆمەکی دارایی کرد و درێژەی پێ دا لە بەشەکانی تری رۆهەڵاتی ناوەڕاست لە ماوەی چەند دەیەک) نیشانەیەکی بەرچاوی ئەو کێماسییەیە.

* تیمۆسی مایکل: پرۆفیسۆری سیاسەت لە زانکۆی نیویۆرک. لە هەمان زانکۆ بەڕێوەبەری سەنتەری هاگۆپ کیڤۆرکیانە بۆ لێکۆڵینەوەیل لەبارەی رۆهەڵاتی نزیک. کتێبەیلیی کە بەم دواییيان چاپ کراون ئەمانەن: پرسیارەکانی مۆدێرنیتە (چاپخانەی زانکۆی مینیسوتا چاپ و بڵاوی کردووەتەوە) و حوکمی شارەزایان (چاپخانەی زانکۆی کالیفۆرنیا چاپ و بڵاوی کردووەتەوە).

* لە کۆواری Duke University Press. 2002 وەرگیراوە

لێبووردەییی ئیسلامی
لە نێوان ئەمەریکا و میسردا

ئەحمەد سوبحی مەنسوور

بەڕێز جۆن هنری وۆتن لە ٢٧ی ئادار/مارسی ١٩٥٠ لە ویلایەتی نیوجێرسیی ئەمەریکا لە خێزانێکی سەکسۆنیی دەوڵەمەندا هاتە دنیا، دوای ئەوەی پلەیەکی بەرزی زانستی بەدەست هێنا، لە سلکی دیپلۆماسیی ئەمەریکادا دەستی بەکار کرد و لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی رابردوودا لە باڵوێزخانەی ئەمەریکا لە قاهیرە گیرسایەوە.

لەو کاتەدا خووی پێوە گرتبوو کە جەمێکی خێرای لە کافتریای نێزیکترین هۆتێل لە باڵوێزخانەکەوە بخوات، نەک لەبەرئەوەی نێزیکترینە لە شوێنی کارەکەیەوە، بگرە لەبەرئەوەی بووبووە دیلی چاوانی "سوهام"، کە کچە شۆخێکی میسری بوو، بەکالۆریۆسی لە گەشتەوەری و هۆتێلەکاندا بەدەست هێنابوو و لەو کافتریایەدا کاری دەکرد.

وۆتن زۆر جار ئەگەر برسیشی نەبووایە هەر دەچووە ئەو کافتریایە و بەخشیێکی زۆریشی بە نرخی ئەو کاتە بەجێ دەهێشت "٢٠ دۆلار" هەر بۆ ئەوەی سەرنجی ئەو کچە شۆخە بۆ لای خۆی رابکێشێ. سەرەنجام توانی سەرنج و دڵی کێش بکات. جا بۆ ئەوەی بتوانێ بیخوازێ جۆن بڕیاری دا موسڵمان ببێ و ناوی خۆی بگۆڕێ بۆ "شەریف" و لە ساڵی ١٩٨٤دا بەفەرمی زەماوەندیان کرد.

هاوسەرایەتییەکەیان بە هەموو پێوەرەکان هاوسەرایەتییەکی بەختەوەر و پیرۆز بوو، شەریف یاخۆ جۆن هنری وۆتن چێژی لە خۆنەویستی و دڵسۆزیی ژنەکەی بینی و خوای گەورە دوو کیژۆڵەی جوانی پێ بەخشین. بەهۆی پاکی و ڕەوشتە جوانەکەی ژنەکەیەوە مێردە ئەمەریکاییەکەی هەر بەڕاستی و لە دڵەوە هاتە ناو ئیسلام، هاوکات دەستی بە پێوەندییە

....

(*) وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: عومەر عەلی غەفوور

دۆستـانە و بەهێـزەکەی لەگەڵ باوان و خـوشک و برا مـەسـیحـییـەکانیشـیـەوە گـرت، ئەوانیش پیرۆزبایی ئەو هاوسـەرکارییەیان لێ کرد و رێزیان لە ئازادیی کوڕەکەیان لە هەڵبژاردنی ئاین و بیروباوەڕ و هاوسـەرەکەیدا گرت.

ئاواتی گەورەی ئەو ژنە دوای جێگیربوونیـان لە ئەمـەریکا ئەوە بـوو پێوەندی مـێردەکەی لەگەڵ یەکێک لە سـەنتـەرە ئیسـلامییـەکاندا بەهێز بکات تا لەنێو خێزانە گەورەکەی مێردەکەیدا خۆی پێیانەوە هەڵبکێشێ، هەروەها مێردەکەیشی بەهەمان شـێوە حەزی دەکرد لەنێو موسـڵمانەکاندا هاوڕێیان هەبێ، بەڵام وێڕای هێشتنەوەی ڕیشیش لەلایەن شەریفەوە هەوڵەکانیان بێهوودە بوو.

دواتر مێردەکەی تووشی نەخۆشیی شێرپەنجە بوو، بۆ ماوەی پێنج ساڵ بە هـەموو توانای خۆی و بەپشت بەستن بـە هـەمـوو تواناکـانی زانست، بـەرەنگاری کـرد، بـەڵام وەک باوە نەخـۆشـیـیـە نەفرەتییـەکە لە کۆتاییدا سـەرکەوت و جەسـتـەی شـەریفی داهـێزراند و بە درێژاییی دوا سـاڵی تەمەنی کەنەفتی نێو جێگەی کرد و لەنێو پێخـەفی نەخۆشخانە و ماڵەوەدا دەهات و دەچوو، لەگەڵ ئەوەیشدا لـەنێو ئازار و ناڵەکـانیدا کاتێکی دەبینییـەوە تـا تێیدا چێـژ لە تێڕوانینی دوو کـیژۆڵە جوانەکەی و هاوسەرە دڵسـۆزەکەی ببینێ، کە خۆنەویستانە لە دەردەدارییەکەیدا خزمەتی دەکرد و بەختـەوەر بوو بەو وشـەی پێزانینانەی مێردەکـەی لە بەردەم کەسـوکـار و دۆسـتـانیـدا لەبارەیەوە دەیگوتن. سـوهـام ئەوەی لە توانایدا بوو بۆ بەختـەوەرکردنی مێردەکەی کردی، خـۆشـحـاڵ دەبوو بەوەی شـەریف بەڕووی ئـەو و خـەڵکی تردا پێ بکـەنێ و کـاتێ لە هـەواڵ و ئازارەکـانی دەپرسن بە زمانی عەرەبی بڵێ "الحمد لله".

تەنیا شتێک کە مێردە خۆشـەویستەکەی لێی داوا کرد و وێڕای هەمـوو هەوڵەکانی نەیتوانی بۆی جـێبـەجێ بکات، ئەوە بوو داوای کـرد زانایەکی مـوسـڵـمـانی عەرەب بێنێ تا بە زمـانی عـەرەبی قـورئانی پیـرۆزی بـۆ بخـوێنێـتـەوە، چونکە قـورئان سـیـحـرێکی هەیە کـە ئەو پێی ئاشـنا بوو و ئاواتەخـواز بوو ئەو سـیـحـرە لە کـاتی ئازارەکـانی و لە دوا گـەشـتی ژیانیـشـیدا پێش ئەوەی بە پەروەردگار بکات، هاوڕازی بێ.

لە تەنیـشـت مـاڵەکـەیاندا گـەورەترین مـزگـەوت هەبوو کـە جـمــەی دەهات لە دەیان ردێنداری سامدار، کەسیان کاتی نەبوو بەدەم تکای ئەو خاتوونە و مێردەکەیەوە بچێ، هەر بۆیە ئەو ئافرەتە بە هەناسـەساردی و دڵشکاوی گەڕایەوە و لە بری ئەو پیاوانە کۆمەڵێ کاسێتی قورئانی هێنابوو. جـۆن هنری وۆتن ئاواتەکــەی نەهاتە دی و لە ٨ کـانوونی دووەم/یەنایەری ٢٠٠٥دا چاوەکـانی بەیەکجاری لێک نا و لە رۆژی پێنجشـەم ١٣ی یەنایەردا، تەنیا چەند سەعاتێک لە پێش نووسینی ئەم وتارە، بەخـاک سپێردرا. لە نێوان مردن و ساتی ئەسپەردەکردنی مێردەکەیدا، ئەو ئافرەتە لاپەڕەیەکی تر لە بێ ئەمەکیی ئەو کۆمەڵە شێخە ئابڕووبەرەی(١) دی.

سـوهـام سـوور بوو لەسـەر ئەوەی تەرمـی مێردەکەی لە مزگـەوتەوە بچێـتـە دەرەوە تا لەنێو برا

موسڵمانەکانیدا نوێژی مردووی لەسەر بکرێ، بەڵام کەسی لە مزگەوتەکەدا نەدی گوێی لێ بگرێ. شتێکی سروشتی بوو کە شێخەکان رازی نەبن بە هاتنی کەسوکارە مەسیحییەکانی و ئافرەتە رووتوقوتەکانیان بۆ مزگەوت بۆ ئامادەبوون لەسەر تەرمەکەی، زیاد لەوەیش تەنیا شێخێکی نەبینییەوە کە لە نەخۆشخانە یان لە ماڵ نوێژی لەسەر بکات.

سەری لێ شێوا کە چی بکات. دەستبەجێ فریادرەس لە نێزیکترین کڵێسا لە مزگەوتەکەوە پەیدا بوو. کڵێساکە پێشنیازی کرد ئەو مێوانداری تەرمی مێردەکەی بکات و رێورەسمێکی خواحافیزی و ناشتن و تازیەی ئیسلامی بە تەواوی وردەکارییەکانییەوە بۆ رێک بخات.

ئەمە چارەسەرێکی کاتی بوو، بەڵام ئەو ژنە موسڵمانە هێشتا گەردێک لە دڵیدا مابوو کە لێی رزگار نەدەبوو مەگەر بە دۆزینەوەی زانایەکی موسڵمان نەبێ کە لەسەر جەنازەکە ئامادە بێ و نوێژی لەسەر بکات، بەوە دڵی ئاوی دەخواردەوە.

هاوسەرەکەم لە رێی یەکێک لە دەستەخوشکەکانییەوە بەو بابەتەی زانی و داوای لێ کردم من بەو کارە هەستم کە ئەو شێخە بێ سفەتانە خۆیانیان لێ لادا. منیش پێشوازیم لە داواکە کرد. بەیانی زوو من و خێزانەکەم لە کڵێسا ئامادە بووین و چاوەڕوانی بەرپرسی یەکەمی کڵێساکەمان دەکرد کە بە رێکخستنی رێورەسمی جەنازە و تازیە و ناشتن لە کڵێساکەدا هەڵدەستێ. سەرم سوڕما کاتێ بینیم ئەو کەسە خاتوونێکی بەڕێز بوو، چونکە کڵێساکە سەر بە مەزهەبی پرۆتستانتی بوو کە ماف بە ئافرەت دەدات پلە و پایەی کەهەنوتی وەربگرێ.

هاتە لامان و بەگەرمی خێراتنی کردین، کاتێ خۆمم پێ ناساند کە من ئەو شێخەم هاتووم نوێژ لەسەر جەنازەکە بکەم، زۆر بەگەرمتر پێشوازی لێ کردم و فرمێسک بە روومەتیدا فوارەی بەست، بەشێوەیەک شەرمم لە نەجیبزادەیی و لێبووردەیی کرد.

بە هەموو لەخۆبوردەییەکی ئەمەریکاییەوە لە کارکردندا، ئەو خاتوونە بەڕێزە بۆی باس کردم کە بەرنامەی جەنازەکەی چۆن داڕشتووە. بەرنامەکە بە دوو شێوە دانرابوو: یەکێکیان بۆ بارێک ئامادە کرابوو کە من لەوێ نەبم، لەو کاتەدا ئەو خۆی بە کارەکان هەڵدەستێ، بۆ ئەوەیش وتارێکی ئاینیی بە زمانی ئینگلیزی ئامادە کردبوو، ئەو ئایەتانەی قورئانی لەخۆ گرتبوو کە لەگەڵ ئەو بۆنەیەدا گونجاون. خۆیشی ئامادە کردبوو بۆ ئەوەی ئەگەر من نەهاتم خۆی ئەو کارە بکات.

لە باری هاتنیشمدا ئەوە بەرنامەکە هەمان بەرنامەیە تەنیا ئەوە نەبێ ناوی منی تێ خراوە و مافی رەهایشم پێ دراوە دەستکاری بکەم.

لە هەموو بارەکاندا ئەو خاتوونە بەڕێزە چەندان کاسێتی قورئان خوێندنی هێنابوو، ئەمە جگە لە نزاکردن بە زمانی عەرەبی. دوای باسکردنی بابەتەکە بەوردی پێی گوتم ئەگەر دیمەنی خاچەکە لە هۆڵەکەدا ئازارت دەدات دەکرێ دەستبەجێ دای پۆشین تا هەستت بریندار نەکات! منیش ئەوەم رەت کردەوە و نەمتوانی فرمێسکەکانی چاوم بشارمەوە. ئایا نەجیبزادەیی و لێبووردەیی تا ئەم

رادەیەیە؟ ژنەکەم گوتی "ئەوە یەکەم جارە فرمێسکەکانت دەبینم". گوتم: "ئەوە ئاینی لێبووردەیی ئیسلامییە کە باوەڕم پێیەتی و لەنێو موسڵمانەکاندا نەمدیوە و لێرە لەم کڵێسا ئەمەریکاییەدا دەیبینم، لە کاتێکدا مزگەوتەکەی نێزیکیان بە شێخە سووکەکانییەوە لەسەر زەوی و لە پەنای ئەواندان و بەخێراتی ئەوان دەژین، کەچی لە هەموو نوێژێکدا نەفرەت لە ئەمەریکاییەکان دەکەن".

ئەو خاتوونە سوور بوو لەسەر ئەوەی لەگەڵیدا بچمە سەر دوانگەکە و پێکەوە وشەکانی سەرەخۆشی و ئامۆژگاری پێشکێش بکەین. ئەو نەجیبزادەییەیە لەسەروو توانای مێشکی منەوە بوو کاتێ چیرۆکی چەوساندنەوە ئازاربەخشەکەی خۆمم و قورئانییە[٢] موسڵمانەکانی ترم لە میسر دەهاتەوە بیر و بەراوردم دەکرد بەوەی لێرەدا دەیبینم.

ئەو دەستی بە قسە کرد لە بارەی چیرۆکی ژیانی کۆچکردووەوە، باسی کرد کە چۆن چۆنی سوهامی خۆشەویستی ناسیوە و چۆن بۆ ئەوەی بتوانێ بیهێنێ موسڵمان بووە، چۆن لە ئیسلامدا ئەو بێگەردییە ڕوحییەی بینییەوە کە دەیویست، چۆن لەگەڵ سوهامدا وەک دوو هاوسەری بەختەوەر پێکەوە ژیان، چۆن سوهام نموونەی ژنێکی موسڵمانی پێشکێش کردووە، چۆن ئەو پیاوە باوکێکی نموونەیی و مێردێکی دڵسۆز و ڕۆڵەیەکی بەئەمەک بووە بۆ باوک و دایکی و چۆن ئیمانێکی گەورەی بەخوا هەبووە.

ئەو ژنە ناوی "الله"ی بە عەرەبی دەگوت تا کەشوهەوایەکی ئیسلامی بە ڕێوڕەسمی جەنازەکەی "شەریف"ی موسڵمان ببەخشێ.

ئەم لێبووردەییە ئەمەریکاییە کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر هەستی من بەجێ هێشت بەشێوەیەک ترسم لێنیشت لەوەی نەتوانم خۆم بگرم کاتێ دەچمە سەر دوانگەکە، بەتایبەت کە بە زمانێک قسەیان بۆ دەکەم زمانی خۆم نییە.

بۆ ئەوەی لەو وروژانە دەروونییەی تێی کەوتبووم دەرچم خۆمم لە کۆمەڵێ پرسیاری تەنزئامێزدا نغرۆ کرد: ئاخۆ من ئێستە لە کڵێسایەکی ئەمەریکاییدام یان لە مزگەوتێکدا؟ تۆ بڵێی عەمری کوڕی عاس یان کاک عەمر و خالد ئەمەریکایان فەتح کردبێ و کڵێساکانیان کردبێتە مزگەوت؟

نوێژی مردووم لەسەر کرد و هاوسەرەکەم و سوهام و هەندێ لە دەستەخوشکە موسڵمانەکانیشی لە نوێژەکەدا لە پشتمەوە بوون، هەروەها برایەکی موسڵمانی هیندستانیش بەشداری نوێژەکەی کرد. دوو وتاری ئامۆژگاریم پێشکیش کرد یەکێک لەنێو کڵێساکەدا و یەکێکیش لەسەر گۆڕەکەی لە کاتی ئەسپەردەکردنیدا.

لە وتاری یەکەمدا پۆزشم هێنایەوە لە بری ئەوانەی ئامادەی ڕێوڕەسمەکە نەبوون و مەبەستیشم شێخە بێ ئەمەکەکانی مزگەوتە نێزیکەکە بوو، بە عەرەبی ئایەتی ژمارە (١٣)ی سوورەتی (الحجرات)م بۆ خوێندنەوە "یا أیها الناس انا خلقناکم من ذکر وانثی وجعلناکم شعوباً وقبائل لتعارفوا، ان أکرمکم عند اللّه أتقاکم، إن الله علیم خبیرٌ، بەئینگلیزیش واتاکەم بۆ شی کردنەوە، کە

خـوای گـەورە بڕیاری داوە ئێمـە وێڕای جـیـاوازییـەکـانی نێـوانمـان هـەمـوو برا و یەکـسـانین و دروستکراوی یەک خواین و خوا ئێمەی بە ڕەنگ و زمانی جیاواز دروست کردووە تا یەکتر بناسین نەک یەکتر قڕ بکەین. یەکترناسینی ئیسلامی لە نێوان گەلان و کولتوورەکاندا هەست و زانینی مرۆڤایەتی فراوان و سۆز و خۆشەویستی لە نێوانیاندا پتەوتر دەکات. گوتم هەندێکمان خۆی بە ڕەنگ یان سامان یان هێز و پلە و پایەوە هەڵدەبڕێ، بەڵام پێوەری ڕاستەقینەی بەرزی و گەورەیی لای خوا تەنیا تەقوا و لەخواترسانە، بەڕێزترین مرۆڤ لای خوا ئەوەیانە زۆرترین تەقوای هەیە. تەقوایش واتە ئیمانی ڕاستەقینە بەخوای تاک و تەنیا و بەردەوامبوون لەسەر کرداری چاک و بەسوود بۆ کۆمەڵگە و خەڵک.

بۆ ئەوەیش کەس پۆز لێ نەدات بەوەی بڵێ "تەقوادارم" و بازرگانی بەوەوە بکات، خوای گەورە لەم ئایەتەدا بڕیاری داوە کە تەنیا خۆی دەتوانێ دیاری بکات کێن ئەوانەی کار و ئیمانیان نیشانەی ئەوەیە تەقوادارن، ئەوەیش تەنیا لە ڕۆژی قیامەتدا دەبێ. تا ئەو ڕۆژەیش دێ با لە سایەی لێبووردەیی و خۆشەویستیدا پێکەوە بژین و ئەو وانەیە بەرجەستە بکەین کە لەم کڵێسایەوە فێری بووین، کە مێوانداری جەنازەی موسڵمانێکی کردووە و ڕێزی لە هاوسەر و بنەماڵەکەی ناوە.

لە گوتاری دووەمدا پێم گوتن: ئیسلامێکی لەبیرکراو هەیە کە لەنێو دووتوێی قورئاندا پارێزراوە و دەتوانیت لە ڕێی خوێندنەوەی قورئانەوە بە زمانی عەرەبی و لە ڕێی چەمک و زاراوەکانی خۆیەوە، نەک لە ڕێی وەرگێڕانەکانییەوە بیناسیت، وەک بەڵگەیش ئایەتەکانی ١٠-١٣ی هەمان سوورەتم بۆ خوێندنەوە[٣] کە مرۆڤ بۆ ڕەوشتە بەرزەکان هان دەدەن. لە دوا وتەشمدا، لە کاتی بەخاکسپاردنەکەدا، باسم لە هەندێ لە ڕاستییەکانی مردن کرد کە لە قورئاندا باس کراون.

جوانیی گوێڕادێرانەکەیان و پەسنیان بۆ قسەکانم لەبارەی ئیسلامەوە، هاتنی زۆربەیان بۆ لام و سوپاسکردنیان بۆ ئەوەی بەهۆی منەوە لەبارەی ئیسلامەوە زانییان و پێزانینیان بەوەی قایل بووم بچمە کڵێساکە، لە پێشیانەوە کەسوکاری کۆچکردوو، سەرسامی کردم.

دایکی بەهۆی مردنی کوڕەکەی و پێشتر مردنی کوڕێکی تری و مێردەکەیەوە زۆر گریا و داوای کرد نزایان بۆ بکەم.

دوای ڕێوڕەسمی ناشتنەکە، کڵێساکە ڕێوڕەسمێکی تازیەی ڕێک خست و داوای لە چێشتخانەیەکی میسری کرد کە لەسەر شێوەی ئیسلامی خواردن بۆ تازیەکە دروست بکات، بانگهێشتکراوەکانیش دەستەخوشکەکانی سوهام و هاوکارەکانی و ئەو موسڵمانانە بوون کە خۆی ویستبووی ئامادە بن.

داوای لێبووردنم کرد لەوەی ناتوانم ئامادەی ڕێوڕەسمەکە بم و گەڕامەوە ماڵەوە و ئەم وتارەم نووسی.

دەڵێم: چەند مەزنە ئەم گەلی ئەمەریکا دڵپاک و لێبووردەیە!.

وێنەکان بە خەیاڵمدا ڕێچکەیان بەست و کەوتنە بەراوردکاری و ئاراستەکردنی پرسیاری ئازاربەخش:

١- بێنە بەرچاوت کە میسرییەکی مەسیحی لە میسر موسڵمان ببێ، ئاخۆ دەتوانێ بە درێژاییی ژیانی خۆشەویستیی خێزانەکەی لەدەست نەدات؟ ئایا ئەگەر بە موسڵمانی مرد و سەرکەشیی سەلەفیەتی وەهابی خۆی لێ بێبەری کرد و ڕازی نەبوو بەشداری ڕێورەسمی نوێژلەسەرکردن و ناشتنی بکات، کڵێسایەکی میسری ئامادە دەبێ لەنێو خۆیدا ڕێوڕەسمێکی جەنازە و تازیەی ئیسلامی بۆ ڕێک بخات؟

لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا قەشە ئیبراهیم عەبدولسەیدی هاوڕێمم هاتەوە یاد، کە گەورەترین ریفۆرمخوازی کڵێسایی بوو لە مێژووی کڵێسای قیبتی لە سەردەمی نوێدا، کە تا ما لەژێر ڕەحمی خەشمی پاپا شنۆدە- پاپای قیبتیەکانی میسر-دا ژیا، کاتێکیش مرد پاپا شنۆدە ڕەتی کردەوە ڕێوڕەسمێکی جەنازەی مەسیحی لە هیچ کڵێسایەکی قیبتیدا بۆ ڕێک بخرێ.

لێرەدا باس لە دەمارگیریی مەسیحی لە میسر ناکەین، کە بێگومان ئەو دەمارگیرییە لە کۆمەڵگەی قیبتی لە میسر و لە تاراوگەیش هەیە، بەڵام لە کۆتاییدا ئەوە پەرچەکرداری چەوساندنەوەی سەلەفیەتە کە پێوەندیی نێوان میسرییەکانی ژەهراوی کردووە کاتێ چەوساندنەوەکەی گەیاندە ڕادەی حەڵاڵکردنی خوێن و ماڵ.

٢- بێنە بەرچاوت موسڵمانێکی میسری بووەتە مەسیحی، ئایا بە سەربەرزی و ڕێزداری تا مردن لەنێو وڵات و کەسوکارەکەیدا دەژیا و چاودێری دەکرا؟ یان سزای کوشتن بەتۆمەتی هەڵگەڕانەوە لە دین دوای دەکەوت و ژیانی لێ تاڵ دەکرد، ئەمە ئەگەر لە ژیاندا بمایە؟ یان لانی کەم تۆمەتی "سووککردنی ئاین"ی دەدرایە پاڵ.

ئەو کەسە لە هەموو بارەکاندا لای دەزگای ئاسایشی دەوڵەت دەبێتە میوان و بەجۆرێک مێوانداری دەکرێ کە ناو و نازناوی خۆی لەبیر بچێتەوە و تەنیا کات و شێوازەکانی شەلاقکاری بیر بمێنێ.

بەهەرحاڵ بیرمە کاتێ لەساڵی ١٩٨٧دا بەتۆمەتە کۆمیدییەکەی "نکوڵیکردن لە سوننەت"دەستگیر کراین، لە کاتی گەڕەکانی لێکۆڵینەوەمان لەلایەن نوێنەرایەتیی ئاسایشی باڵای دەوڵەتەوە، تۆمەتبارێکی ترمان بینی کە بە تۆمەتی بوون بە مەسیحی لێکۆڵینەوەی لەگەڵدا دەکرا و ڕێکخراوە جیهانییەکان خۆیانیان بە بەرگری لێکردنییەوە سەرقاڵ کردبوو، کەچی ئێمەی قورئانییەکان کەسمان نەبوو لەنێو زیندان و دەرەوەی زینداندا دڵمان بداتەوە، بگرە بەپێچەوانەوە میدیای فەرمی و حزبی شەرەف و ناموسمانیان دەهاڕی و درۆیان بۆ هەڵدەبەستین و فتواکانی شێخەکانیان لەبارەی تەکفیرکردنمان و حەڵاڵکردنی خوێنمان بڵاو دەکردەوە.

کاتێ ئێمـەیەک، کە نە دزیمان کردبوو، نە کەسـمان کوشتبوو و نە دەستـمان بۆ کەس درێژ کردبوو، بە کەلەپچەکراوی لەنێو ئۆتۆمۆبێلەکانی ئاسایشی ناوەندیدا بووین، بە رێکەوت ئەو موسڵمانە بەفەلەبووەمان بینی، پێی گوتین "حاڵی ئێوە لە حاڵی من خراپتر و دۆختان لە دۆخی من مەترسیدارترە".

هەر بەڕاستیش، ئەو بەزوویی ئازاد کرا و ئێمەیش دوای ئەو بۆ ماوەی نێزیکەی ٦ هەفتە لەنێو زرەی زنجیردا ماینەوە.

ئێستەیش قورئانییەکانی میسر لەلایەن دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتەوە دەچەوسێنرێنەوە. من تاکە قورئانی بووم کە کۆچم کرد بۆ ئەمەریکا و لە لێبوردەییەکەی سوودمەند بووم، لەکاتێکدا هێشتا خێزان و کەسوکار و خوشک و برا هاوئاینەکانم لەژێر گەمارۆی سەلەفییەکاندان. کاتێ هاتمە ئەمەریکا رووم کردە نێزیکترین مزگەوت، بینیم سەلەفییەکی توندڕەوە، دواتر زانیم چۆن چۆنی سەلەفییەکان دەست بەسەر زۆربەی مزگەوتە ئیسلامییەکان و رەوەندە ئیسلامییەکاندا دەگرن.

هەروەک چۆن ناوی ئیسلامیان رفاند لە کاتێکدا ئەوان سەرسەختترین دوژمنی ئیسلامن، لێبووردەیی ئەمەریکاشیان لە بواری ئازادیی بیروباوەڕ و دەربڕیندا رفاند و ئەو ئازادییەیان بۆ شەڕکردن لە دژی ئەمەریکا لە مزگەوت و قوتابخانە بەناو ئیسلامییەکانیاندا بەکار هێنا و لەوەدا ناوی گەورەی ئیسلام و یاسای ئازادییە مەدەنییەکانی ئەمەریکایان بۆ بەرژەوەندیی خۆیان قۆستووەتەوە.

ئایا بێمروەتی لەمە زیاتر هەیە؟

ئەمەریکا دەرگەکانی خۆیانیان بۆ دەکاتەوە و ئازادییەکیان پێ دەدا کە لە وڵاتەکانی خۆیاندا نایبینن، چێژ لە خێروبێر و خۆشگوزەرانی و پێشکەوتنە زانستییەکەی دەبینن، کەچی شەو و رۆژ نەفرەتی لێ دەکەن. خۆ ئەگەر یەکێکیان لێ بگرێ کە لە تاوانێکەوە گلابێ، سیستەمی دادی ئەمەریکایی بەهەموو هێزی لە پشتییەوە دەوەستێ، میدیاکان بەبێلایەنانە و بابەتیانە بەدواداچوون بۆ دۆسیەکەی دەکەن، گرووپەکانی مافی مرۆڤ و ئازادییە مەدەنییەکان بە وردی و دڵسۆزانە چاودێری هەر پێشێلکارییەک لە دژی دەکەن و راپۆرتەکانی لەبارەی پێشێلکارییەکانەوە، ئەڵبەت بەپێی کولتوور و پێوەرە ئەمەریکاییە نایابەکان لەبارەی مافەکانی مرۆڤ و پاراستنی کەرامەتی مرۆڤەوە، بۆ هەموو دنیا بڵاو دەکەنەوە. ئێمە هێشتا ئەو پێوەرانەمان نەناسیوە و بەدرێژایی مێژووی عەرەبیمان پێی نەگەیشتووین.

رۆژنامەکان ئەو راپۆرتانەی حاڵەتەکانی پێشێلکاری بڵاو دەکەنەوە، کە لەچاو ئەوەی دەسەڵاتدارە عەرەبییەکان لە دژی ئێمەدا دەیکەن وەک گەمەی منداڵان وایە، کەچی رۆژنامە بوودەڵەکانی لای خۆمان دەیقۆزنەوە و فووی پێدا دەکەن و دەیکەنە مادەیەک بۆ تانەدان لە ئەمەریکا بەگشتی و کۆی رەهەندەکانی وێنە ئەمەریکاییەکە لەبیر دەکەن، زیاد لەوە ئەو سەرکزی

و ستەم و ملهوڕی و گەندەڵی و دواکەوتن و دەمارگیری و توندڕەوییە لەبیر دەکەن کە خۆیان لە سایەیدا دەژین، بگرە زۆرجار بەرگریی لێ دەکەن، یان نکووڵی لە بوونی دەکەن.

ئەگەڕێمەوە سەرەتا بۆ سەر چیرۆکی جۆن هنری وۆتن، ئەویش بۆ باسکردنی ئەم راستییە قورئانییانە بەکورتی:

١- ئیسلام بە واتا دڵی و ئیعتیقادییەکەی بریتییە لە خۆسپاردن و ملکەچبوون تەنیا بۆ خوا. بەم واتایەیش ئیسلام لە هەموو پەیامە ئاسمانییەکاندا بۆ گشت پێغەمبەران و بە هەموو زمانە کۆنەکان دابەزیوە، تا دوا جار بە زمانی عەرەبی دابەزیوە و بە وشەی "ئیسلام" گوزارشتی لێ کراوە، کە واتای باوەڕبوون و تەسلیمبوون و گوێڕایەڵیکردن و ملکەچبوونە تەنیا بۆ خوا لەو شتانەدا کە تایبەتن بە مامەڵەکردن لەگەڵ خوای گەورەدا (سوورەتی الانعام ١٦١-١٦٣). ئەمەیە واتای ئیسلام و خوا لەسەر ئەو بنەمایە لە قیامەتدا بڕیار دەدا، چونکە خوا ڕۆژی قیامەت ئاینێکی تر قبووڵ ناکا جگە لە ملکەچبوون تەنیا بۆ ئەو، هەر ئەمەیشە واتای ئایەتی "ان الدين عند اللّه الاسلام، ومن يبتغ غير الاسلام دينا فلن يقبل منه وهو في الاخرة من الخاسرين"-ال عمران.

بەڵام بەداخەوە وشەی ئیسلام لە زمانی عەرەبیدا کراوەتە وەسف بۆ کۆمەڵە خەڵکێکی تایبەت لە چەند سەردەمێکی دیاریکراودا.

خوا بەلایەوە گرینگ نییە مرۆڤەکان چ ناوێک لە خۆیان دەنێن، باوەڕدار، جوولەکە، مەسیحی، سابیئە، بۆیە قورئان جەخت لەوە دەکات ئەوانەی باوەڕیان بەخوا و بە ڕۆژی دوایی هێناوە و لەگەڵ خەڵکدا بەباشی دەجووڵێنەوە، ئەوانە دۆستانی خوان جا ئاخۆ لەوانە بن کە شوێنکەوتەی قورئانن، یان مەسیحین، یان سابیئەن (البقره ٦٢، المائده ٦٩).

هیچ مرۆڤێک بۆی نییە لەم دنیایەدا بڕیار لەسەر باوەڕی کەسێکی تر بدات، هەر کەس وا بکات ئەوە لافی خوایەتی لێ دەدا، ئەمەیە واتای ئیسلامی ناوەکی و دڵی. ئەو کەسە بە دڵ ملکەچی خوا بووە، ئەوەش زمانێکی جیهانییە و هەموو مرۆڤەکان لەسەری کۆکن و لەسەر ئەو بناخەیەش هەموویان ڕۆژی قیامەت لە بەردەم خوادا حسێب و کتێبیان لەگەڵدا دەکرێ. هەر مرۆڤێک ئازادیی رەهای هەیە لەوەی لەم ئیسلامە ئیعتیقادییەدا بمێنێتەوە یان لێی دەربچێ، هەر کەسێکیش لەو هەڵبژاردنەیدا لە ڕۆژی قیامەتدا تەنیا لە بەردەم خوای گەورەدا بەرپرسیارە.

هەرچی ئیسلامە وەک مامەڵەکردنی رواڵەتی، ئەمەیان بریتییە لە ئاشتی (السلام)، ئاشتی لە نێوان مرۆڤەکاندا بەچاوپۆشین لە بیروباوەڕەکانیان، خوا دەفەرموێ "يا ايها الذين أمنوا ادخلوا في السلم كافة" البقره ٢٠٨، سڵاوکردنی ئیسلام سەلامە واتە ئاشتییە، سەلام یەکێکە لە ناوەکانی خوا. هەموو ئەوانە جەخت لە رووە ئاشتیخوازانەکەی ئیسلام دەکەن. ئەو مرۆڤەی ئیسلامی سلوکی بەرجەستە دەکات، واتە ئاشتیخواز و بێ وەیە و دەستدرێژی ناکاتە سەر کەس، موسڵمانە بەچاوپۆشین لە بیروباوەڕەکەی.

ئەوەیە پێوەری موسڵمان لە قورئاندا. لە ڕێی ڕەفتاریەوە دەیناسینەوە کە موسڵمانە و وەک موسڵمان مامەڵەی لەگەڵدا دەکەین ئیدی با لە بیروباوەڕ و پەرستنیدا مەسیحی بێ و بچێتە کڵێسا، جوولەکە بێ و بچێتە کنێسی جوولەکەکان، بووزی یان تەنانەت مولحیدیش بێ.

بۆ ئەوەی ببێتە برامان لە ئیسلامدا، ئیسلام بە واتا سلوکی و رواڵەتییەکەی، گرینگ ئەوەیە بێ وەی "مسالم" بێ، هەرچی بیروباوەڕی ئەو یان ئێمەیە ئەوەیان پێوەندی بە خواوە هەیە لە رۆژی قیامەتدا، هەر ئەو بە دادپەوەریی خۆی بڕیارمان لەبارەوە دەدا.

تا رۆژی قیامەتیش دێ پێویستە لەم دنیایەدا بە ئاشتی بژین.

پەڕاوێزەکان:

(١) نووسەر زۆر دژی سەلەفییە وەهابییەکانە و مەبەستیشی لەو شێخانەی باسیان دەکات و زۆرجار وشەی رەقیان بەرامبەر بەکار دێنێ، شێخەکانی ئەو تەوژمەیە.

(٢) نووسەری ئەم بابەتە یەکێک لە تیۆریستە سەرەکییەکانی تەوژمێکی ئیسلامییە پێیان دەوترێ "قورئانییەکان". لەبارەیانەوە جەمال بەننا دەڵێ "قورئانییەکان لە دەیەی حەوتەمی سەدەی رابردوودا لە میسر سەریان هەڵ دا، خاوەنی بیرۆکەکە ئەحمەد سوبحی مەنسوور بوو، کە بیرمەند و زانای ئەزهەرە و کەسێکی لێوەشاوەیە، باوەڕی وایە ئێمە قورئانمان بەسە و لە ئیجتیهادی خۆیدا گەیشتە ئەو باوەڕەی ئەوەی پێی دەوترێ سوننە، سوننە نییە بگرە حەدیسەکانە، هەرچی سوننەیە برێتییە لە کردەوەی پێغەمبەر، چونکە سوننە ئەو واتایە دەگەیەنێ و نابێ بە واتای فەرموودەکان بێ. هەروەها پێی وایە سوننەی کرداری، واتە شێوەی پێغەمبەر لە نوێژکردن و... هتد، ئەوانە هەموو روون و زانراون و ناکۆکییان لەسەر نییە، بگرە ناکۆکی لەسەر ئەو فەرموودانە هەیە کە نەیارانی ئیسلام و خاوەن بەرژەوەندییەکان دایان ناون و بەسەر زانایاندا تێ پەڕیون، ئەگەرچی لەو رووەوە هەوڵێکی نەبەردانەیان داوە. هەندێ لەو حەدیسانەیش هۆی دواکەوتنی موسڵمانان.

کاتێ دوکتۆر بیر و بۆچوونەکانی ئاشکرا کرد تووشی تەنگ پێهەڵچنین بوو، چەندان لە لایەنگرانی تەوژمەکە بەتۆمەتی سووکایەتیکردن بە ئاین گیران.

(٣) "إِنّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لاَ يَسْخَرْ قَومٌ مِّن قَوْمٍ عَسَى أَن يَكُونُوا خَيْرًا مِّنْهُمْ وَلاَ نِسَاء مِّن نِّسَاء عَسَى أَن يَكُنَّ خَيْرًا مِّنْهُنَّ وَلاَ تَلْمِزُوا أَنفُسَكُمْ وَلاَ تَنَابَزُوا بِالأَلْقَابِ بِئْسَ الاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الإِيمَانِ وَمَن لَّمْ يَتُبْ فَأُوْلَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلاَ تَجَسَّسُوا وَلاَ يَغْتَب بَّعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَن يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ. يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُم مِّن ذَكَرٍ وَأُنثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ".

ئەم بابەتە پوختەی بەشێکە لە کتێبی "حد الردة المزعوم"ی دانەر.

لەسەر شەرەفی فادیمە

کوشتن و شەرم

ئوننی ڤیکان

ئوننی ڤیکان مامۆستای بەشی ئانترۆپۆلۆجی (زانستی مرۆڤناسی) کۆمەڵایەتییە لە زانکۆی ئوسلۆ. خاتوو ڤیکان هەروەها نووسەری چەندان کتێبە وەکو "لە پشتی پەچەوە لە عەرەبستان؛ مامەڵەکردن لەگەڵ دڵە تۆفانییەکان؛ سبەینێ، بەئومێدی خوا؛ و خەیانەتی دەست و دڵبازندانە" کە هەموویان لەلایەن چاپخانەی زانکۆی شیکاگۆوە پەخش کراونەتەوە. "لەسەر شەرەفی فادیمە" پێداچوونەوە و پەرەپێدان و بەشێکیش دووبارە نووسینەوەی کتێبەکەیەتی بەناوی For rens " skyId کە بۆ یەکەم جار لە ساڵی ٢٠٠٣ دا بە زمانی نەرویجی لەچاپ درا.

ناوی کتێبەکە بە ئینگلیزی:

In honor of Fadime: murder and Shame/Unni Wikan
The University of Chicago Press 2008; All rights reserved

پێشەکی

ئەوە چییە کە پیاوێک ڕادەکێشی بەرەو ئەوەی کە منداڵەکەی خۆی بکوژێ، لەسەر ناموس؟

ئەوە چییە وا دەکا لە دایکێک کە بە قازانجی پیاوێک شایەتی بدا کە منداڵەکەیانی کوشتووە لەسەر ناموس؟

ئێوە لەمە تێ دەگەن، ئەگەر ئەوەی کە من کۆششم بۆ کردووە توانیبێتم بەئەنجامی بگەیەنم:

....

(*) وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: ئەحمەد ئەسکەندەری

واتە شیکردنەوەی نامووس و کوشتن بەناوی نامووسەوە. هێزی هاندەری من کوژرانی فادیمە شاهیندال بوو لە شاری ئووپسالا لە سوێد لە ڕۆژی ٢١ی مانگی یەکی ساڵی ٢٠٠٢دا. چارەنووسی فادیمە هیچ هێمنایەتییەکی بۆ من نەهێشتەوە. ئەو کە بە ڕەچەڵەک کورد بوو، لە تەمەنی حەوت ساڵییەوە هەتا مەرگەکەی لە تەمەنی ٢٥ ساڵیدا لە سوێد ژیابوو. ئەو کە نموونەیەکی بەرجەستەی نەبەزی و سەروەریی کەسییەتی بوو، زیاتر لە هەموو کەس کاری کردبوو بۆ ئەوەی هۆشداری بدات بەوەی کە سیاسەتی هاوگونجی سوێد بەرامبەر بە کەسانی وەکو دایک و باوکی ئەو شکستی هێناوە. ئەو هەوڵی دابوو وڵات تێ بگەیەنێ کە "نامووس" ئەوجۆرەی لە هەندێک کۆمەڵگەدا بەکردەوە ئەنجام دەدرا دەشێت ببێتە بابەتێکی کوشندە. ئەو هوشداری دابوو کە لەبەرئەوەی ئەوینی ژیانی خۆی واتە "پاتریک لیندێخیو"ی سوێدی ئێرانی هەڵبژاردووە لەوانەیە بکوژرێت. بەڵام ئەو لە کاتێکدا شکستی خوارد کە کەمترین چاوەڕوانی بۆی هەبوو نزیکەی چوار ساڵ پاش ئەوەی هەڕەشەی کوشتن لە دژی ئەو لاواز بووبوو.

مەرگی فادیمە تراجیدیایەکی سوێدی بوو، تراومایەکی (برینێکی دەروونی) سوێدی بوو. کاتێک خەریکی تەماشای ناشتنەکەی بووم لە کڵێسای دێرینی شاری ئوپسالاوە، کە تەلەڤزیۆنی دەوڵەتیی سوێد ڕاستەوخۆ بڵاوی دەکردەوە، بۆم دەرکەوت کە هیچ بژارێکی ترم نییە؛ من دەبێ هەوڵ بدەم تێ بگەم؛ من دەبێ ئەوپەڕی کۆششی خۆم بکەم بۆم دەرکەوێت کێشەکە لەسەر چییە. بۆچی ئەو (ژنە) ڕزگاری نەبوو؟ ئەوە چ شەرەفێک بوو لە کوشتندا؟ ئەی لە داهاتوودا چی پێویستە بکرێ بۆ ئەوەی بەر بەم چەشنە تراجیدیایانە بگیرێ؟

من لەم بوارەدا تازەکار نەبووم. من ساڵەها لە ڕۆژهەڵاتی ناوین کارم کردبوو و لە مەیدانی توێژینەوەدا لەسەر ئەوەی بەنێوی "نامووس و شەرم" دەناسرێ، ئەرکم جێبەجێ کردبوو. بەڵام چارەنووسی فادیمە شاهیندال و چارەنووسی ئەوانەی کە پێش ئەو بەو ڕێگەیەدا ڕۆیشتبوون وەکو سارا و پێلا، کە هەردووکیان دانیشتووی سوێد بوون لەگەڵ توانای لێ تێگەیشتنی من لە ململانێدا بوو. لە هەموو توێژینەوەکانمدا لە ڕۆژهەڵاتی ناوین من هەرگیز بەرخوردم بە نموونەی ڕاستەقینەی کوشتنی نامووسی نەکردبوو. وەکو زۆربەی زانستکاران منیش پێم وابوو کە کوشتنی نامووسی هی کۆمەڵگەی پاشکەوتووی لادێکانە و بەرەو نەمان دەچێ. کاتێک کە لە حەوشەکەی خۆمدا، لە سکەندەیناڤیا دەرکەوت، پەرێشان بووم.

بەردەوام بەسەرهاتی فادیمەم بیر دەکەوتەوە. من دەبوو تێ بگەم لەبەرچی ئەویان لەناوبرد و خەڵک مەبەستیان چی بوو کاتێک کەسانێک دەیانگوت "باوکی هیچ ڕێگەیەکی تری نەبوو؛ ئەمە دوایین شتێک بوو پەنای بۆ بەرێت."

چۆن دەکرێ کوشتنی کچەکەی خۆت ببێتە "دوایین پەنابۆبردن"؟ یان وەکو باوکی لە دادگە گوتی "دوایین ڕێگەچارە". "کێشەکە ئێستا تەواو بووە."

هیــوادارم ئێــوه لەمــه تێ بگەن کــه چی له پشت ئەم دەربڕینه بەڕواڵەت تۆقــێنەر و بێ مانایەدایە. ئەوەش که (ئەم دەربڕینانه) لەلایەن دەعبایەکەوە نایەت. مرۆڤێک خەریکه قسه دەکات: پیاوێک له بێ ئومێدییەکی قووڵدا، که هەست دەکات لەلایەن کۆمەڵگەوه و بەدەستی "ئەم کچەوە، که مردووه" خەیانەتی لێ کراوه. ئەمه کەسێکه که فادیمه هاودەردییەکی راستەقینەی هەبوو بۆی. ئەو ئێوارەیەی که کوژرا، فادیمه سێ جار وتی "باوکه بێچارەکەم".

ئێمه پیاوێک دەبینین که به وەرگرتنەوەی ژیانێک نەبێ، توانای دەربازبوون له شەرمەکەی، سووکایەتی پێکردن و بێ ئابڕووییەکەی نابینێ. پیاوێک که بەپێی ڕوانینی ئەو، له بەرچاوی هەموو دنیادا بووبووه مایەی پێکەنین. "بیروڕای گشتی جیهان" بۆ ئەم بەسەرهاتەی خوارەوه بڕیاردەره.

له ڕۆژگاری ئەمڕۆدا، شــەرم و ســووکــایەتی وێدەچێ بۆ ژنان و پیــاوانی ڕۆژئاوا بیــر و بۆچوونێکی دوور لەوان بنوێنێ. ئەگەریش جارێک له جاران هەست بەبێ ئابڕوویی بکەین، ئێمه وامان پێ باشه که خۆی لێ گێل بکەین. هێرش و سووکایەتیکردن بەڕادەی پێویست بۆ زۆربەی ئێمه ئاشنایە، بەڵام بەئاشکرا دانپێدانانی، واته سەلماندنی شکست. هەموو شتێک لەسەر ئەوه چڕ دەبێتــەوه که کــۆنتــرۆڵی ژیانت هەبێ، یان لانی کــەم وا نیــشــان بدەیت که کــۆنتــرۆڵت لەدەستدایە.

بەڵام له زۆربەی ناوچەکانی دنیادا دەتوانیت کۆمەڵگەی وا بدۆزیتەوه که تێیدا ڕووشاندنی ویژدان، ســووکایەتیپێکردن و شــەرم بیری ناوەندی و ئەزموونی ڕاســتەقینەی هاوبەشن. له هەندێک شوێن، شەرم چەمکێکی زۆر لاوازه. بێ شەرەفیی شەیتانه، ئەوپەڕی بێ ئابڕووییــه، خاڵی نەگەڕانەوەیە، مەگەر ئەوەی که تۆ هەنگاو هەڵبگریت بۆ تۆڵەکردنەوەی نامووســەکەت. بکوژی فادیمه خزمەتی بەم مەبەسته کرد.

بەسەرهاتی فادیمه دەتوانێ یارمەتیمان بدات هەنگاوێک هەڵبگرین لەسەر ڕێگەی تێگەیشتن لەوەی که له کۆمەڵگەیەکی دیاریکراودا مانای شەرم و بێ نامووسی چییە، بەبێ ئەوەی بیکەین به دێوەزمە. فادیمه دەستی دایه کارێکی زۆر دژوار کاتێک که هەوڵی دا تێگەیشتن بخولقێنێ بۆ کەســانی وەکو دایک و باوکی خۆی. ئەم کتێبــه هەر به هەمــان گیــان و بۆ هەمــان ئامــانج نووسراوە.

بەسەرهاتی فادیمه گێڕانەوەی منی پێوەیە. من دەمەوێ ڕووناکی بخەمه سەر ژیان و مەرگی – و ڕێز له یادی بگرم.

من هەروەها مەبەستی دووردەستتریشم هەیە: یارمەتیدان به تێگەیشتنی ئێمه له نامووس و کوشتنی نامووسی و لەوانه هەوڵدان بۆ ڕوونکردنەوەی ئەوەی که بۆچی هیچ بناخەیەک نییه بۆ گرێدانی کوشتنی نامووسی به ئیسلامەوه، ئەو چەشنەی کــه هەندێک کەس "پاش فادیمه"

هەوڵیان بۆ دا. ئەوەی کە ئەو تەنیا چوار مانگ پاش یازدەی سیپتامبر کوژرا، زۆر کەم بووە هۆی ئەهوەنکردنەوەی ئەو بۆچوونەی کە پێوەندییەک لە نێوان ئیسلام و کوشتنی نامووسیدا هەبێ.

بەڵام کوشتنی نامووسی کردەوەیەکە بناخەکەی لەسەر ڕیزێک بیروڕا داڕێژراوە کە لەناو کۆمەڵێک باوەڕی ئاینیدا و هەروەها لەناو کەسانێک کە باوەڕی ئاینییان نییە ڕوو دەدا. کوشتنی نامووسی بەپێی ڕاپۆرتەکان لەناو مەسیحییەکان و موسڵمانان، هێندووەکان، سیکەکان، جوولەکەکان، بوودایییەکان و کونفێسیووسییەکان ڕوویان داوە، بەڵام تەنیا لە کۆمەڵگەی ناوچەیی تایبەتدا بووە. ئەوە زیاتر داوونەریت و ڕەوشتە، نەک ئاین کە هێزی بزوێنەرە هەرچەند ئاین دەشێ کەڵکی لێ وەربگیرێ و جاری وایە کەڵکیشی لێ وەردەگیرێ بۆ ڕەوایی پێدانی کوشتنی نامووسی.

کوشتنی نامووسی تەنانەت لەو کۆمەڵگەیانەدا کە بەقووڵی ڕیشەی داکوتاوە، ڕێگەچارەیەکی ئاسان نییە. کەسانێکی زۆر تێ دەکۆشن پێشی پێ بگرن. چەندان بژارەڕێگ خراونەتە پێش بەمەبەستی بەرپەرچدانەوەی شەرمەزاری، بۆ دوورکەوتنەوە لە کردەوەی توندوتیژی و لەدەستچوونی ژیان. من چەند بژارەیەکی لەم چەشنە پێناسە دەکەم و هەروەها ئەو خەم و نائومێدییەی کە لەلایەن کەسانێکی زۆری نزیک لە قوربانییەکەوە هەست پێ دەکرێ، کاتێک کە با ئەو حاڵەش "چارەسەری کۆتایی" ڕوو دەدات.

ململانێ لەگەڵ کوشتنی نامووسی تەنانەت لەو کۆمەڵگەیانە دەکرێ کە لەوێدا ئەمە بەشێکە لە نەریتێکی لەمێژینەی شەرەفدار. کەسانێکی زۆر، بە ئاشکرا یان بەنهێنی، چالاکانە کار دەکەن بۆ ئەوەی ژیانی ئینسانەکان ڕزگار بکەن و بەها مرۆڤایەتییەکان بپارێزن. ئەمە لە خودی کۆمەڵگەکەی فادیمەشدا وابوو. کوشتنەکەی بۆ دایکی و خوشکەکانی و زۆری تریش دڵتەزێن بوو بەڵێ بۆ دایکیشی، کە سەرەنجام لە دادگەدا پشتگیریکردنی لە باوکی فادیمە هەڵبژارد. من هیوادارم بتوانم ڕووناکایی بخەمە سەر چارەنووسی دایکەکە.

کوشتنی کچی خۆ یان کەسێکی نزیکی بنەماڵە لەبەر خاتری نامووس، بەپێی تۆماری مێژوویی نەریتێک نەبووە کە ڕۆژێک لە ڕۆژان بەشێک لە یاسای نامووسی ئەورووپاییەکان بووبێت. بەڵام ئێستا هەیە. کوشتنی نامووسی، کە مەبەست لەوە کوشتنی ئەندامێکی بنەماڵەیە لەبەر نامووسی گشتی، بووە بە بەشێک لە ڕاستییەکەی ئەوروپا. فادیمە بەشی زۆری ژیانی بۆ قسەکردن لە دژی ئەم چەشنە نەریتە و هۆشداریدان بە سوێدییە مێشک لیبراڵەکان تەرخان کردبوو؛ بۆ ئەو مەترسییەی کە ئەم چەشنە ڕێسایانە لەسەر مافی مرۆڤ و دادپەروەری کۆمەڵایەتی دای دەنێن. پێگەی ئەمڕۆی ئەو لە سوێد و بەولاتریشەوە، شایەتی ئەوە دەدەن کە فادیمە لە پێشەوەی سەردەمی خۆیدا بوو. توندوتیژی بەناوی نامووسەوە و کوشتنی نامووسی

لەوانەیە بۆ مانەوە هاتبێتە ئەورووپای نوێی فرە فەرهەنگەوە. بەڵام ئەگەر باشتر لەوە تێ بگەین کە ئەم هەموو باسە لەسەر "نامووس" چییە و چۆن دەکرێ واتایەکی نوێی بدرێتێ و زیاتر بۆ بەها مرۆڤایەتییەکان کەڵکی لێ وەربگیرێ، دەشێت ژیان ڕزگار بکرێت و ئازاری ناپێویست دوور بخرێتەوە.

فادیمە لە سوێد بووەتە هێمایەک، سیمبۆلێک بۆ کەسێکی ئازادیخواز کە هەموو شتێکی فیدا کرد تەنانەت ژیانیشی بۆ ئەو شتەی کە بەلایەوە زۆر ئازیزە. فادیمە لەوەش زیاتر بوو؛ ئەو مرۆڤێکی پێگەیشتوو بوو کە هەستی دەکرد ناچارە ڕێگەیەکی نامرۆڤانە بگرێتە بەر و بەهۆی ئەو ڕێبازەی کە هەڵی بژاردبوو، بچەمێتەوە. ئەوەش بەو مانایە بوو کە خۆی لە بنەماڵەکەی دابڕێت و ئەوەش نرخێک بوو دەبوو بیدات بۆ ژیانکردن لەگەڵ ئەو پیاوەی کە خۆشی دەویست. کاتێک کە ئەو پیاوە ساڵێک دواتر مرد، ئەو لەوپەڕی تەنیاییدا بوو. هاوڕێکانی بوونە بنەماڵە تازەکەی. بەڵام ئەوان نەیاندەتوانی جێگەی دایک و خوشکە چکۆلەکەی بگرنەوە کە فادیمە هەروەکو دایکێک چاوی لێ دەکرد. فادیمە گەڕایەوە بۆ ئەوەی لەگەڵ ئەوان بێت و گیانی لەپێناویدا دانا.

بەپێچەوانەی ئەو بۆچوونەی کە زۆر باوە کە گوایە فادیمە لەبەرئەوە کوژرا کە پاتریکی خۆش دەویست لێکدانەوەی من ئەوەیە کە هەلومەرجی تر بڕیاردەر بوون لەسەر ئەم ڕووداوە. ئێمە ناتوانین لەو پرسیارانە ڕابکەین کە بەهۆی کاتی ڕووداوەکانەوە بەرز کراونەتەوە. هۆی چی بوو کە نزیکەی چوار ساڵ پاش مەرگی پاتریک لە کارەساتێکی ئۆتۆمۆبێلدا (ساڵی ١٩٩٨) ڕێگە درا بە فادیمە کە لە ژیاندا بێ؟ ئەو ناسنامەیەکی نهێنی نەبوو: قەت خۆی نەشاردبووەوە و بە کراوەیی دەژیا. ئەو تەنیا یەک هەفتە پێش ئەوەی کە بڕیاربوو بەرەو وڵاتی کێنیا بچێ و لەوێ پلانی دانابوو بۆ ماوەی شەش مانگ بمێنێتەوە، کوژرا. لەبەرچی لەو شوێنەدا کوژرا؟ بۆچی کوشتنەکەی ئەوەندە دواکەوت؟

وەڵامەکە تەنیا لای بکوژەکە و هەر کەسێکی تری شەریکی تاوان دەست دەکەوێ. بەڵام توێژینەوەی من کە لەسەر بژارکردنی پڕ زەحمەتی هەموو دەستنووسەکانی لێکۆڵینەوەی پۆلیس و تۆمارکراوەکانی بەڕێوەچوونی دوو دادگە، وتووێژی خۆم لەگەڵ ئەندامانی بنەماڵە و هەروەها زانستی گشتی ئیتنۆگرافی خۆم لەسەر شەرم و نامووس هەمووی ئەوە نیشان دەدەن کە چەندان هەلومەرج ڕۆڵیان هەبووە. فادیمە ململانێی بنەماڵەکەی خۆی کردبوو، ئەمەش نەک هەر لەسەر هەڵبژاردنی ئەوین و خواستی سەربەخۆبوون. ئەو هەروەها ئەو ئۆلتیماتۆمەی نایە ژێر پێ کە لەسەر ژیانی پێ درا بوو؛ تاراوگە یان مەرگ. تاراوگە ڕێگاچارەیەکە لە هێندێک کۆمەڵگەدا و لەوانە کوردستانی تورکیا کە وڵاتی بنەماڵەی فادیمە بوو، لەمێژە سەقامگیر بووە. ئەگەر ڕەفتاری تۆ ئابڕووی بنەماڵەی بردبێت، ناچارت دەکەن لەوەی بچیتە تاراوگە، ئەمەش

باقی ئەندامانی بنەماڵە "ڕزگار دەکات" لەوەی کە وەکو ئەرکێک، تۆ بکوژن.

فادیمە کە ئێستا ئیتر بووە بە سوێدی بە زەحمەت لە واتای تاراوگە دەگەیشت. جگە لەوەش، ئەوەی پێ قبووڵ نەدەکرا و زۆری پێ نەچوو گەڕایەوە بۆ سەر زەوینی دوژمن. ئەو لە شوێنی خوێندەکەیەوە واتە "تاراوگەکەی" شاری ئۆێستەرشووند، سەفەری کرد بۆ شاری ئوپسالا بۆ ئەوەی بە نهێنی دایکی و دوو خوشکەکەی ببینێ. فادیمە بەم چەشنە وای ڕێک خست کە لە دوایین ساڵی ژیانیدا بەشداری بەشێک لە ژیانی بنەماڵەکەی بێ.

بەڵام ئەو یاری بە ئاگر دەکرد. دوورخراوەکان لەوانەیە بەزەییان پێدا هاتبێ، بەڵام ناتوانن داوای ماف بکەن. فادیمە هەڕەشەی ئەوەی دەکرد کە سیستەمەکە لە ناوەخۆوە لەبەریەک بترازێنێ. فادیمە هەموو یاسایەکی یارییەکەی تێک دەشکاند، تەنیا هەر ئەوانەش نا کە پێوندییان هەبوو بە ئابڕووی سێکسییەوە و یان هەڵبژاردنی هاوسەرەوە. ئەو هەروەها پاش ئەوەی کە بنەماڵەکەی خستە بەر بێڕێزی و ڕەخنە لە میدیاکاندا، سەرپێچیی کرد لە تاراوگەکەشی. فادیمە لە ڕوانگەیەکی دیاریکراوەوە بوو بە هێرشبەرێکی چەند لایەنە. بەدوور لەو (ڕاستییە) ناکرێ لە تراجیدیای فادیمە تێ بگەین. ئەمە بۆ کەمکردنەوەی شتەکە نییە، بگرە بۆ ئەوەیە ئاسانتر لێی تێ بگەین.

بەئاسان لێکدانەوەی چارەنووسی مرۆڤ وا دەکات کە کاریگەریی دراماتیکی زۆر بەهێز و خەسڵەتی قابیلی تێگەیشتنی زۆر ئاسانی لێ بکەوێتەوە. دراماکە لێرەدا سەبارەت بە بکەری تاوان و قوربانییەکەیەتی، جوانی و دەعبا. شێوەی ناساندنی بەسەرهاتی فادیمە لە میدیاکاندا پێکهاتەیەکی دراماتیکی بەسەردا سەپاند. ئەمەیە ئەو شێوەیەی کە ئێمە لە داهاتوودا ئەومان وەبیر دێتەوە و ئەمەیە ئەو چەشنەی کە ئێمە دەبێ ئەومان وەبیر بێتەوە؛ وەکو ژنێکی جوانی گەنج کە لە شەڕێکی قارەمانانەدا خەبات دەکات و ژیانی خۆی لە پێناویدا دادەنێ.

ئێمە سەبارەت بەو شتانەی کە ئەو کردی، کەمتر بیر ناکەینەوە، چونکە بۆمان دەردەکەوێ کە لە گەرمەی شەڕەکەدا، فادیمە ئازاری توندی گەیاند بەو کەسانەی کە بۆیان بەدەربەستبوو. بەسەرهاتی فادیمە هەروەها چیرۆکی ئەو بنەماڵەیە کە خۆی بە گەمارۆدراو دەبینی و لە ڕاستیشدا بەهۆی کەڵکوەرگرتنی میدیا لە فادیمە و کەڵکوەرگرتنی ئەویش لەوان، کەوتبوونە گەمارۆوە. فادیمە خۆی خستە بەرچاوان بەو هیوایەی کە ئەو کارە ژیانی دەپارێزێ. ئەو هەروەها ئومێدەواربوو کە لە ڕێگەی قسەکردنەوە و بە دانی ڕواڵەتێکی مرۆڤانە بە کێشەکەی، دەتوانێ یارمەتی ئەو کچانە بدا کە لە دۆخێکی وەکو ئەودا بوون. توێژینەوەی من ئەوە دەگەیەنێ کە ستراتیجییەکەی (فادیمە) بوو بەهۆی لاوازکردنی دەرفەتی زیندوو مانەوەی. لە زۆرێک لە کۆمەڵگە ئێتنیکییەکاندا گەورەترین ناشیرینکاری ئەوەیە کە ڕاوێژی ئەنجوومەنی ناوەخۆیی بنەماڵە ئاشکرا بکرێ. شەرم هەتا ئەو کاتەی کە نەبووە بە زانیاری گشتی،

نامووسی بنەماڵە زیانمەند ناکات. بێ ئابڕوویی نابێتە بابەتێک بۆ ئەوەی ململانێی لەگەڵ بکرێ هەتا ئەو کاتەی کە "هەموو کەس دەیزانێت" لە حاڵەتی فادیمەدا، بنەماڵەکەی هەستیان دەکرد کە بێ ئابڕووییەکەی ئەوان تەنانەت لە بەردەم پەرلەمانیشدا فووی پێدا کرابوو. فادیمە لە بینای پەرلەمانی کۆندا ڕۆژی ٢٠ی مانگی یازدەی ٢٠٠١ وتارێکی پێشکێش کرد. دوو مانگ دوای ئەوە لە ژیاندا نەمابوو.

هۆکارە ئاڵۆزەکانی ئەم کوشتنە، تاوانەکە ناکاتە قابیلی لێبووردن، بگرە تەنیا وا دەکات زیاتر قابیلی لێ تێگەیشتن بێت. ڕێگای سەردەرهێنان لەوەی بۆچی خەڵکانێک بەرەو ئەوە ڕادەکێشرێن کە لەسەر نامووس کۆتایی بە ژیانێک بێنن، دەبێ لەو ڕووانگە جیهانییە ڕەچاو بکات کە لەوێدا تایبەتبوون و ئارامی ژیانی بنەماڵە ئەلف و بێیە و ئاشکراکردنی ئەمەش بۆ ناو خەڵک توندترین چەشنی شەرمەزارییە. تراجیدیای فادیمە ناچارمان دەکات لەوە تێ بگەین کە کۆمەڵگەی فرە فەرهەنگی ئێستای ئێمە ئەو کەسانەش دەگرێتەوە کە بۆچوونێکیان هەیە سەبارەت بەوەی "تایبەت" چییە، کە پێویست دەکات لە ئاشکراکردن خۆ بپارێزێ جا بەهەر قیمەتێک بێ. شەرم تا ئەو کاتەی بە شاراوەیی دەمێنێتەوە دەکرێ چاری بکەیت. دەکرێ بەرگەی سووکایەتی پێکردن بگریت، بەڵام تەنیا لە ژیانی ناوەخۆییدا. کێشەکانی بنەماڵە دەکرێ چارەسەر بکرێن، بەڵام تەنیا لەودیوی دەرگەی داخراوەوە و لە ڕێگەی ناوبژیوانییەوە. لە حاڵەتی فادیمەدا ئەمە چارەساز نەبوو؛ کەس نەبوو هەنگاو بنێتە پێشەوە و بەرپرسیارەتی قبووڵ بکات. بەڵام دواتر چەندان لێکۆڵەرەوە و لەوانە ئەندامانی کۆمەڵگەی کوردی ئاماژەیان بەوە دا کە دەکرا بەم چەشنە ڕەفتاریان بکردایە. سیستەمی یاسای سوێد لە ڕوویەکەوە زۆر تایبەتە: تۆماری چاوپێکەوتنەکانی پۆلیس بە ئاشکرا لە بەردەستدایە. من لە حاڵەتەکەی فادیمەدا دەستڕەسیم هەبوو بەسەر دەربڕینی هەموو شایەتەکاندا، لەوانە ئەو تاکە کەسانەیش کە دواتر خۆیان کێشایەوە لەوەی کە لە دادگەدا شایەتی بدەن و یان ئەوانەی کە بانگهێشتی دادگە نەکران. لە ڕێگەی ئەم بەڵگانەوە کە دەقی نزیک بە سێسەد لاپەڕە بوون من توانیم حاڵەتەکە لە گۆشەنیگای جۆراوجۆرەوە ببینم و بۆ من بوو بە سەرچاوەیەکی زۆر گرانبەهای تێگەیشتن.

جاری وا هەبووە کە بەهۆی ئەوەی بە زیادی هەستم بە هاودەردی کردووە بەرامبەر بە کەسانێک کە نەمدەویست هاودەردییان لەگەڵدا بکەم، تووشی ڕاڕایی دەبووم. من دەمەویست پڕاوپڕ و بەتەواوی لایەنی فادیمە بگرم و هەرگیز پێم وانەبوو کە ئەوەم بۆ موشکیل دەبێ. من هێشتایش لە قووڵاییی دڵەوە لایەنگری فادیمەم، بەڵام بە تێگەیشتنێکی زیاترەوە لە دۆخی هێندێک لە نزیکترین دۆستان و دوژمنانی ئەو. لەو بۆچوونەوە من هەنگاوێکی گەورەم هەڵگرتووە بەرەو تێگەیشتنم لە نامووس و لە کوشتن بەناوی نامووسەوە.

من سەرەتا هاتبوومە سەر ئەو قەناعەتە کە کوشتنی نامووسی کاتێک دەگاتە ئەو شوێنەی کە ژیانی منداڵەکەی خۆت بستێنی ناکرێ لێی تێ بگەیت مەگەر ئەوەی کە بۆ خۆت بەشێک بیت لەو کۆمەڵگەیەی کە ئەو داوونەریتە بەسەریدا زاڵە. ئەمە باوەڕی من بوو، سەرەڕای ئەوەی کە ئانترۆپۆلۆجیستێکم کە سی ساڵ ئەزموونی تێگەیشتن لە فەرهەنگی جۆراوجۆر و چەندان ساڵ کاری مەیدانیم لە ڕۆهەڵاتی ناوین و ئاسیادا هەیە. ئەو کاتیش و ئێستایش پێم وابوو کە سنوورێک لە تێگەیشتندا هەیە کاتێک دەتەوێ لە شتێک هەستیارانە تێ بگەیت نەک هەر تەنیا رووناکبیرانە. بەڵام لەمیانەی کارکردن لەسەر ئەم کتێبە، من ئێستا دەتوانم لە کوشتنی نامووسی تێ بگەم. هیوادارم تێگەیشتنی خۆم لەگەڵ ئێوەی خوێنەریش دابەش بکەم، بەڵام پێویستە کە وردە وردە لەم رەوتەدا بچینە پێش. بۆ ئەوەی ململانێی خۆم لەگەڵ ئەو کەرەستەیە و بەرەوپێشچوونی لەسەرەخۆی من بەرەو تێگەیشتن لەگەڵ یەکدا بێنەوە، من ئێوە هەنگاو بەهەنگاو لەگەڵ خۆم دەبەم. جاری وایە هەست دەکرێ کە خەریکین لە بازنەیەکدا دەخولێینەوە، جاری وایشە دژ بە خۆمان دەدوێین. بەڵام ڕێگەچارەیەک هەیە و کاتێک هەموو شتێک گوتراوە و کراوە، هیوام وایە کە تۆ لەگەڵ من بیت: بەڵێ بەدوای ئەم ڕێگەیەدا چوون قازانجی هەبوو.

من لە ناوەڕاستی مانگی دووی ساڵی ۲۰۰۲دا دەستم کرد بەنووسین و یەکەم پێشنووسم لە نزیکەی چوار مانگدا تەواو کرد. لەو کاتەدا من لە دوو کۆبوونەوەی دادگەی باوکی فادیمەدا دانیشتبووم. یەکەمیان، لە دادگەی ناوچەیی ئووپسالا کە لە نێوان ١٢ تا ١٥ی مانگی سێدا بەڕێوە چوو، دووەمیش دوای پێداچوونەوە، لە دادگەی باڵای ستۆکهۆڵم لە نێوان ٢٢ هەتا ٢٥ی مانگی پێنج. ئەمە زۆر کاریگەر بوو، بەڵام کاریگەربوون کەڵکێکی ئەوتۆی نەبوو بۆ توێژەر: من تازە خەریکبووم لە دادگەی سەرەتایی تێ بگەم کە دانیشتنەکانی دادگەی پێداچوونەوە وایان کرد زۆربەی تێگەیشتنەکانم هەرەسی هێنا. ریزێک لە شیکردنەوەکانم بەئاشکرا دژ بە ڕیزێکی تر دەبوون. بکوژ پاشگەز بووەوە و ژنەکەشی هەروای کرد.

من بڕیارم دا ڕووداوەکان وەکو خۆیان تۆمار بکەم و ڕێگە بە خوێنەر بدەم بەردەوام بێ لەگەڵ هەرەسهێنان و وەرچەرخانی بۆچوونەکانی مندا. ئەمە بەشێکە لە بەسەرهاتەکە و سەبارەت بە ڕێگەچارەیە، واتە ئەو شێواز و کەرەستانەی ڕێگە دەدەن باشتر لە سیستەمە یاساییەکە تێ بگەین. ڕێسای نامووس لە بەرامبەر دەسەڵاتی یاسادا ڕادەوەستێ.

لەوانەیە کەسانێک بەلایانەوە ئەم لێکدانەوەی من زۆر زبر، یان زۆر ڕووت بێ. ئایا نەدەبوو من زیاتر شیکردنەوەم هەبووایە، یان زۆرتر خوێنەرم ڕێنوێنی بکردایە لەم ڕێگەیەدا؟ لەوانەیە وابێ. بەڵام مەترسییەکە ئەوەبوو کە گەیشتن بە ئامانج ئەوەندە ئاسان دەبوو کە ڕوانگەی پڕ بایەخ کە بە گەشەی هەنگاو بەهەنگاو دەست دەکەوێ، لە کیس دەچوو. ئەگەر خوێنەران بەرئەنجامی جیاواز لەوانەی منیان دەست بکەوێ، هیچمان لەدەست نەداوە. بەپێچەوانە،

گرینگ ئەوەیە کە بابەتەکان بۆ خۆیان بێنە گۆ، بەبێ ئەوەی کە دەنگی من بەردەوام ئاراستەیان بکات. ڕاستییەکان بەردەوام لە چوارچێوە و لە دووتوێی کتێبەکەدا لە بەردەستدان و ناکرێ خۆی لێ ببوێری.

لەوانەیە ناتەباییەکی تر ئەوە بێ کە من کەڵکئاوەژووم وەرگرتووە لە کەسانێک کە لە ئاستێکی بەرزی تاکەکەسیدا و زۆرجار زۆر هەستیارانە دەربڕینەکانیان لەلای پۆلیس باس کردووە. ئەوان لەوانەیە بیریان لە شتێکی وا نەکردبێتەوە یان تەنانەت ئاگەداریش نەبووبن کە ڕەنگە ئەو قسانەیان کە تۆمار کراوە بۆ هەمووان ئاشکرا دەبێ و هەر بەو هۆیەشەوە کەسانێکی وەکو منیش کەڵکی لێ وەردەگرن. ئەم ناتەباییە زۆر گرینگە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا من بڕیارم داوە کەڵک لە مافی خۆم وەربگرم بۆ دەستڕاگەیشتن و کارکردن لەسەر ئەم بەڵگەنامانە. بەشێک لە هۆکارەکانی من ئەوەیە کە ئەمانە تاقانەن؛ ئەم (بەڵگەنامانە) دیدێک دەدەن بۆ ناوەوەی کێشە بناخەییەکانی نامووس و کوشتنی نامووسی کە لە هیچ شوێنێکی تر لە وێژەدا لەسەر ئەم بابەتە دەست ناکەوێ. نموونەیەک بۆ ئەمە شایەتیدانی خوشکە چکۆلەکەی فادیمەیە. واتە لە مۆرک و لە ناوەڕۆکدا، بەپێچەوانەی هەر شتێکی کە من بینیوومە و باسی لێوە کراوە، هەڵگری پەیامێکە سەبارەت بە چارەنووسی منداڵێک کاتێک بریندار دەبێ بەهۆی ئەوەی کە کوشتنێکی نامووسی بنەماڵەکە لەبەریەک دەترازێنێ. منداڵێک کە نائۆمێدانە تێ دەکۆشێت تێ بگات باوکی بکوژە، دایکی لەناو تۆفانێکی هەستهەڵچووندا دێت و دەچێ، براکەی لەوانەیە شەریکی بکوژەکە بێ (ئایا دەتوانێ وابێ؟) و هەروەها خوشکە گەورەکەی کە ئەو هەمووە خۆشەویستە مەحکوومە بەوەی ئەوەندە ئازار بۆ باوکی دروست بکات کە لە ناچاریدا بەرەو کوشتنی کچەکەی ڕای بکێشێت.

ڤینا داس کە هاوکاری منە دەڵێ لە کوشتنی نامووسیدا ژنان نابێ لەوێ ئامادە بن. داس کە ئانترۆپۆلۆجیستێکی زۆر بەرجەستەی هێندوستانە، سەرسوڕمانی خۆی ڕادەگەیەنێ لەو ڕاستییەی کە فادیمە لە پێش چاوی دایکی و خوشکەکانیدا کوژراوە. بەپێی ئەزموونی داس لە هێندوستان و بەشێک لە پاکستان، شتی وا نەبیستراوە.

خوشکە سێزدە ساڵانەکەی فادیمەیش سەری سوڕماوە کە باوکی توانی لە پێش چاوی ئەودا ئەو کارە بکا، بەڵام دڵخۆشیی خۆی بەوە دەداتەوە کە باوکی نەیدەزانی کە ئەو لەوێ بووە. ئەو لەگەڵ ئەو باوەڕە لە مشتومڕدایە کە دەیتوانی پێش بەو کوشتنە بگرێ. وەکو زۆربەی منداڵان ئەو کێشەی گەورە ساڵان زۆر بە جیدی وەردەگرێ و هەست دەکات بەرپرسیارە. ئەو هەروەها لەژێر ئەو ترسەدا نوقم بووە کە بە تەنیا کەوتووەتەوە. کاتێک کە فادیمە دەکوژرێت و دایکی ڕادەکات بۆ ئەوەی داوای یارمەتی بکات، ئەم کچە پەشۆکاوە؛ تۆ بڵێی دایکم ئێستا نەچێت خۆی نەکوژێ؟

ئەم نەوجەوانە هەموو شتێک بە پۆلیس دەڵێ، زۆر ڕوون و بەوردی شایەتیدانێک بە زمانی نەپاراوی سێزدە ساڵانێک. ئەو تووڕەیە لە کەڵکوەرگرتنی دەزگاکانی ڕاگەیاندن لە فادیمە و کەڵکوەرگرتنی فادیمە لەوان و هەروەها تووڕەیە لە پۆلیسیش. ئەو پێی وا نییە کە پۆلیس قسەکانی بە هێند وەردەگرن: "من دەزانم وایە! من دەزانم وایە. ئەمە شتێک نییە کە پێم وابێت! من دەزانم!" پێ لەسەر ئەمە دادەگرێ و زۆر توند ناڕەزایەتی دەردەبڕێ بەرامبەر بەو شێوەی کە بنەماڵەکەی لە دەزگاکانی ڕاگەیاندندا نیشان دراون. ئەو دەیەوێ بزانێ لەبەرچی هیچ کەس پێوەندیی بەوەوە نەکرد. بۆ کەس ڕێگەی پێ نەدا بێتە قسە؟

فادیمە بووەتە بیر و باوەڕێک، هێمایەک. بەڵام ئەو زۆر لەوە زیاترە، ڕێک لەبەر مرۆڤانەبوون و مێهرەبانبوونی. فادیمە لەوە تێ گەیشت کە تا چ ڕادەیەک بووە هۆی ئێش و ئازار بۆ بنەماڵەکەی ئەو چەشنەی کە ساڵی ١٩٩٨ کەڵکی لە دەزگاکانی ڕاگەیاندن وەرگرت، هەرچەند ئەو کارەی تەنیا بەهۆی غەریزەی زیندوومانەوە هەڵبژارد. ئەو دواتر توانی جڵەوی خۆی بگرێ. بەڵگە بەدەستەوەیە کە ئەو پەشیمان بوو لەوەی کە بەو چەشنە ڕێگەی گرتبووە بەر. ئەمە یەکێک لە لایەنەکانی "حاڵەتی فادیمە" یە. ئەمە قوربانی زۆری لێ کەوتەوە، تەنانەت ئەو کەسانەش کە ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە ڕێگەی نیشاندانیانەوە لە دەزگاکانی ڕاگەیاندن، خۆیان بە پچووککراوەیی دەبینی.

هەر دەربڕینێک، بەناعیلاج ڕستەکە لە دەقەکەی خۆی دادەبڕێ و بەم چەشنە ئەوەی ئێمە سەبارەت بە خۆمان و ئەوانی تریش دەیگێڕینەوە، لە بارودۆخی خۆمانەوە لە ژیاندا دەست پێ دەکات. ئەو وشانەی فادیمە لە دەزگاکانی ڕاگەیاندندا دەری دەبڕی لە کاتێکدا بوو کە بنەماڵەکەی بەتەواوی، لەوانە دایکیشی ئەویان بەجێ هێشتبوو، باوکی و براکەی هەڕەشەی کوشتنیان لێ کردبوو و لە دواییدا وای لێ هات زۆر بۆی زەحمەت بوو بەرگە بگرێ. پەشیمانبوونەوەکەی زۆر درەنگ بوو. دەزگاکانی ڕاگەیاندن لەو بوارەدا زۆر بێ بەزەیین؛ چی گوتراوە، تازە گوتراوە. دایکی فادیمە دەبوو لەگەڵ ئەوەدا هەڵبکات کە بەپێی زانیاری گشتی ئەو بە منداڵەکانی خۆی گوتبوو کە هەموو کچانی سوێدی قەحبەن. خوشکە بچکۆلەکەی فادیمە وەکو کچێکی هەشت نۆ ساڵان دیبووی کە واتەواتی ئەو لەسەر تەلەفۆن لە ڕۆژنامەکاندا بڵاو بووبووەوە. ناڕەزاییی دەربڕینی ئەم کچە گەنجە شیاوی گوێگرتنە. هەر بۆیە لەم کتێبەدا جێگەیەکی زۆری پێ دراوە.

فادیمە لەلای ئێمە ئەوەندە گەورەیە کە بەتەواوی کەڵک لە بەسەرهاتەکەی وەربگرین و بیری لێ بکەینەوە واتای چییە بنەماڵەکەی خۆت وەکو "دەعبا" نیشان بدەیت، چۆن ئەم نیشاندانە کەسانی بێ تاوان بریندار دەکات و چی بکرێ بۆ ئەوەی تیشک بخرێتە سەر ستەملێکردن و توندوتیژی بەرامبەر بە تاکەکەس بەبێ ناوزڕاندنی هەموو کۆمەڵگەکە. ئێمە هاوکات کە

خەریکی ئەم کارەین، بە گیان و هەناسەی فادیمە هەڵسوکەوت دەکەین. ئەو لایەنگری تێکەڵکردن بوو و دژ بە هەڵاواردن بوو. ئەو هاوگونجی دەویست نەک لە پەراوێزخستن. ئەو ئاواتەخوازی بەرەنگاربوونەوە بوو بەرامبەر بە دەسەڵاتە دژە مرۆڤایەتییەکان و سەرەڕۆکان بەبێ ئەوەی ئەو کەسانە مەحکووم بکات کە خۆیان بووبوونە قوربانی تەنانەت کاتێکیش کە بەشێک لەوانە بەنۆرەی خۆیان بووبوونە هاوکاری تاوان.

سەرەنجام، ئەو تاسەباری یەکگرتنەوە بوو لەگەڵ بنەماڵەکەی تەنانەت باوکی و براکەی کە هەڕەشەیان کردبوو بیکوژن.

بەشی یەکەم – ژیانەکانی سوێد

١– فادیمە، لە یادی ئەو

لە مانگی دووی ساڵی ٢٠٠٢ دا فادیمە شاهیندال پاش مەراسمێک لە کڵێسای گەورەی سەردەمی کۆن لە شاری ئوپسالا نێژرا. بەشداربووان لە ڕێوڕەسمەکەدا بریتی بوون لە ڤیکتۆریا شازادەی سوێد، سەرۆکی پەرلەمان، وەزیرانی داد و یەکسانی، قەشەی گەورە و ژمارەیەکی زۆر کەسایەتی ناودار. بنەماڵەی خودی فادیمە، شاهیندالەکان کە نزیکەی دووسەد و پەنجا کەس بوون لەناو ئەو دووهەزار کەسەدا کە لە کڵێسا گەورەکە جێگەیان دەبووەوە. لانی کەم دوو هەزار کەسی تریش لەو ڕۆژە سارد و باراناوییەدا لە دەرەوە ڕاوەستابوون بۆ ئەوەی دوایین ڕێزی خۆیان پێشکێش بە فادیمە بکەن. مەراسیمەکە ڕاستەوخۆ لە تەلەڤزیۆنی سوێدەوە بڵاو دەکرایەوە.

خاتوو تولیکی کۆیڤۆنێن بیلوند، قەشەی کڵێسا گەورەکە بەڕێوەبەری مەراسیمەکە بوو. ئەو گوتی بنەماڵەی فادیمە خوازیاری ڕێوڕەسمێکی شایستە بوون لە شوێنێکی پیرۆزدا. فادیمە ئەویندای شاری ئوپسالا بوو و ئاواتی خواستبوو لەو کڵێسا گەورەیە مارە بکرێ و لەوێشەوە ببرێت بۆ ناشتن. ئەمە بوو سەرچاوەی ئەم ڕێوڕەسمە هەرچەند کە فادیمە ئەندامی کڵێسای سوێد نەبوو.

با ئەوەی کە هیچ زەماوەندێک نەبوو، تەنیا ناشتنەکەی. خۆشەویستەکەی فادیمە واتە پاتریک لیندەشیۆ، ڕۆژی ٣ی مانگی شەشی ساڵی ١٩٩٨ لە پێکدادانی ئۆتۆمۆبێلدا مردبوو. چوار ساڵ دواتر، فادیمە بەرەوڕووی مەرگ بووەوە، ئەو لەسەر ئەویندارییەکەی بۆ پاتریک و مافی هەبوونی ژیانێک لەسەر خواستی خۆی وەستا و لەلایەن باوکییەوە کوژرا. "فادیمە قەحبە بوو"، باوکی بە پۆلیس دەڵێ. "کێشەکە ئیتر ئێستا نەماوە".

باشە ئایا ئەمە کوشتنی ناموسی بوو؟ یان کوشتنی بەناو ناموسی؟ قەشە گونار ستۆلسێت پێی دەڵێ کوشتنی شەرمهێنەر. ئەو وێدەچێت بڵێت کە وەرن با چەمکی ناموس لە لکەی توندوتیژی و ترس جیا بکەینەوە. جیهان پێویستی بە شەرەفی ڕاستەقینە هەیە. وەرن با ڕێز لەوە

بگرین و هەر بەو پێیەش بژین.

کابرایەک کە لەگەڵ بۆچوونەکەی ئەم قەشەیەدا هاوڕا بوو، لە شوێنێکی قایم لە زیندانێکدایە لە دەرەوەی ئۆسلۆ بەنێوی لۆرێنسکووگ. ئەو ژنەکەی خۆی کوشت و لەسەر ئەو تاوانە خەریکی تێپەڕاندنی ٢٣ساڵ زیندانەکەیەتی کە حوکمی لەسەر درابوو. ئەو بانگەشەی ئەوە دەکات کە هەر لە منداڵییەوە خراوەتە مێشکی کوڕانی وەکو ئەو کە ئەگەر مێینەیەک بێ شەرەفی هێنا بەسەر بنەماڵەدا، دەبێ بکوژرێت، جا با کچی بێ، خوشکی، ئامۆزا یان ژنی بێت. ئەو دەڵێ "ئێمە پێویستمان بە چەمکێکی نوێیە لەسەر شەرەف".

چەمکێکی وەها لەسەر شەرەف کە بەهای گرینگی تاکەکەس بەفەرمی دەناسێت و بوونی هەیە. ئەمەش لە چەندان بناخەی فەرهەنگیدا هەم لە ناوەوە و هەم لە دەرەوەی بواری کارتێکردنی رۆئاواییدا دەبیندرێتەوە. بەشێک لە مەبەستی من لە نووسینی ئەم کتێبە ئەوەیە نیشانی بدەم کە شەرەف لەلایەن پیاوان و ژنانی کۆمەڵگە جیاوازەکاندا کە لەوانەیە ئێمە هێندێک لەوانە بە "نەریتی" دەستەبەندی بکەین، لە "باشترین" واتای وشەکەدا هەڵسوکەوتی لەگەڵ دەکرێ و لێی تێ دەگەن. لە زۆرێک لە کۆمەڵگەکانی دەرەوەی ئەوروپادا کوشتنی فادیمە و بەسەرهاتی تۆقێنەری هاوشێوە کە لە دەزگاکانی ڕاگەیاندندا بڵاو دەکرێنەوە، بۆ نموونە هەڕەشەی کوشتن لەو گەنجانەی کە ئامادە نین بەزۆر هاوسەرکاری بکەن ئەو ئەندازە دەبێتە هۆی دەربڕینی بێزاری و شەرمەزارکردن کە لە ڕۆئاوا ئەو کارە دەکەن. ئەمە بۆ موسڵمانەکان راستە، هەروەها بۆ هیندووەکان، بووداییەکان، مەسیحییەکان و ئەو خەڵکانەی کە لەسەر هیچ کام لە ئاینە جیهانییەکان نین.

سەرەڕای ئەوەش ناکرێ ئینکار بکرێ کە کوشتنی نامووسی بوونی هەیە. ئەمانە "بەناو"(کوشتنی نامووسی) نین. بگرە لە ڕاستیدا هەن. ئێمە لەوانەیە بە ڕوحی قەشە ستۆلسێتەوە ناویان لێ بنێین کوشتنی شەرمهێنەر. ئەمە نیشاندەری مەحکوومکردنی ئێمەیە بۆ ئەم چەشنە کردەوانە، واتە کردەوەی ئێجگار قێزەون سەرەڕای ئەوەی کە بە بیانووی سەرەتای ئەخلاقییەوە دەکرێ. بەڵام ئەوە تەنیا بە بەرەوڕووبوونەوە لەگەڵ ڕاستییەکاندایە کە ئێمە دەتوانین هیواخواز بین بەرەنگاری ئەم تاوانە تۆقێنەرانە ببینەوە.

چەمکی شەرەف لە ئاستی جیهاندا واتای جیاوازی هەیە و لەنێو دەستە و تاقمی لێکنەچووی خەڵکیدا بەشێوەی جۆراوجۆر مامەڵەی لەگەڵ دەکرێ. من بە ئەنقەست خۆ دەبوێرم لەوەی کە وشەی وەکو "فەرهەنگ" یان "کۆمەڵگە" بەکار بێنم، چونکە ئەم وشانە بە ئاسانی ئەو هەستە پێک دێنێ کە کەسانی لەسەر ئەم یان ئەو فەرهەنگ و کۆمەڵگە بەشێوەیەکی دیاریکراو کاردانەوەیان دەبێ. ئەمە وا نییە. تەنانەت لەو شوێنانەیش کە کوشتنی نامووسی بەشیکە لە فەرهەنگی ناوچەکە، لەوانەیە بە دەگمەن وابێ کە کچ، خوشک و یان هاوسەرەکەت بکۆژیت لەبەرئەوەی بنەماڵەکە لە شەرمێک کە ئەو بەسەریدا هێناویەتی خاوێن بکرێتەوە. میهرەبانی، بەزەیی و ئەوین

مرۆڤ له کوشتن لادەدەن. خەڵک ڕێگە چارەسەری کەمتر دڵڕەقانە دەدۆزنەوە. بەڵام ئەو ڕاستییەی کە لە هێندێک کۆمەڵگەدا کوشتن لەبەر خاتری ناموس نەریتێکی لەمێژینەیە تەنانەت بەشێکە لە یاسا پێوانەی ئەو شتەیە کە فادیمە دەبوو بەربەرەکانێی لەگەڵدا بکات.

مەرگی فادیمە کوشتنێکی ناموسی نەبوو پێ بگوترێت "بەناو". ئەو بەدەستی بکوژێک کوژرا بکوژێک کە دووچاری چەمکی شەرەف و بێ شەرەفی بووبوو، کە چەندان جار هەڕەشەی کوشتنی لێکردبوو. پێشتر لە ساڵی ١٩٩٨دا باوکی فادیمە و براکەی لێیان دابوو و هەڕەشەی کوشتنیشیان لێ کردبوو. ئەویش پۆلیسی ئاگەدار کردبووەوە و هەردوو پیاوەکە حوکم درابوون. دووەمین هێرشبردنی براکەی پێنج مانگ زیندانی بۆ بڕییەوە. فادیمە بەردەوام لە مەترسی کوشتنیدا ژیابوو. ئەو هەروەها ئاگەدار بوو لەوەی کە خەریکی ململانێیە لەگەڵ چەندان هێزدا: نەک دڵپیسی و سەرخۆشی شێتانە، توندوتیژی بێدەربەستانە، بگرە باوەڕبوونێک کە ئەگەر لە ڕوانگەیەکی تایبەتییەوە سەیری بکرێ، لای وابوو مەعقوول و لەسەر هۆشە. لەو ڕوانگەیەوە دەشێت بە ئەستاندنی گیانی کچێک، خوشکێک، دایکێک و هاوسەرێک شەرم بشۆردرێتەوە.

جەماوەرێکی دانپێدانەر پێشمەرجە. بۆ ئەوەی کە شەرمێک "بشۆردرێتەوە" و شەرەفێک ساغ بکرێتەوە، کۆمەڵگەیەک لە خەڵکێک پێویستە کە بە چەپڵەلێدان قەرەبووت پێ دەدەن ئەمەش بۆ گەواهیدان بۆ کوشتنێک و ئەو یاسای ناموسەی کە بڕیارەکەی دەدا. باوکی فادیمە بەشێک لە وەها تاقمێک بوو. بەڵگەی زۆر بەدەستەوەیە کە دۆستان و خزمان دەچوونە ژێرباڵی و پێیان دەگوت کە حەق بەوە و هەستی شکست و شەرمەکەی ئەویان بەهێز دەکرد. دواتر، چەندان کەس هێشتایش هەر پشتی ئەویان دەگرت، پێیان لەسەر ئەوە دادەگرت کە ئەو هیچ بژارێکی تری نەبوو: دەبوو بیکوژێ.

کوشتنی ناموسی تاوانی لە ڕووی هەڵچوونەوە نییە، یان ئەوەی کە بەهۆی دڵپیسییەوە بێت. لە سەرەتای کوشتنی فادیمەدا، کەسانێک کە دەیانگوت کوشتن لەبەر خاتری ناموس هەر وەکو ئەو کوشتنە وایە کە لەسەر دڵپیسی دەکرێ. ئەمە بەرئەنجام وەرگرتنێکی هەڵەیە. ئەوە ڕاستە کە کوشتنی ناموسی لەوانەیە بە هۆی دڵپیسییەوە بێ، بەڵام تەنیا وەکو هۆکارێک کە نە گرینگترینە و نە زۆرترین پێوەندی پێوە هەیە. پێش زەمینەی کوشتنی ناموسی هەبوونی جەماوەرێکی دانپێدانەرە، تاقمێک لە خەڵک کە بکوژەکە بە شەرەف خەڵات دەکەن. ئەمەیە ئەو شتەی کە کوشتنی ناموسی جیاواز دەکات. کوشتنی ناموسی بە گۆشەنیگایەکەوە بەرەو جەماوەر ئەنجام دەدرێت کە بەگشتی لە پێشدا گەڵاڵەیان بۆ داڕێژراوە و ئامادە کراون. تۆ دەتوانیت باری شەرمەکە لەسەر شانت فڕێ بدەیت، کە ئەمەش لە پێوەندی لەگەڵ جەماوەرێکدا دەگونجێ. ئەوە ڕاستە کە هەستی شەرمکردنەکەت لەوانەیە زۆر قووڵ بێ، بەبێ ئەوەی کە "ئەوانی تر" پێی بزانن. ئەوە ڕاستە کە تۆ لە نهێنیدا بەو بێ ڕێزی و سووکایەتی پێکردنانە بریندار دەبیت. بەڵام لە چوارچێوەی ئەو نەریتانەی کە ئێمە خەریکین باسیان لێوە دەکەین، تۆ تەنیا پاش ئەوەی کە

شـەرمـەكـە لـەلای هـەمـوو كـەس زانراوە، دەتوانێت "بـیـشـۆرێتـەوە". شـەرم، ئەو چەشنـەی كـە لێرەدا لێكی دەدەینەوە، دیاردەیەكی "جـەمـاوەری"یە. شـەرم گرێ دراوەتـەوە بـەو بێ ئابروویـیـەی كـە بووەتە ڕاسـتـییـەک "بۆ كـەسـانـی دەرەوە". ئەم چارەڕەشـییـە تـووشـی بنـەمـاڵـەی فادیـمـە بوو، كە بـە قـیـمـەتـی ژیانی فادیمە تەواوبوو.

ئەو رووی كردە جـەماوەر. ئەو كـەوتە قـسـەكردن. ئەو ڕاوەسـتـا لـەسـەر مـافی خۆی بۆ ژیانێک بە خـواسـتـی خـۆی و لەگـەڵ خـۆشـەویستـەكـەی پاتریک، تانـەت پاش مـەرگـی پاتریكیش. ئـەو باسـی ئازاردان و هـەڕەشـــەی مـــەرگـی كـــرد، بـاوكی و براكـــەی تاوانبـــار كـــران و ســـزا دران. ئـەمـــە باوەشـێنكردنی گـڕی ئـاگـربوو لـەژێر تووڕەیـیـی كـولاوی بـنـەمـاڵـەدا. سـزادانێكی فـەرمـی دوایین سووكایەتیكردن بوو _ بەڵگەیەک كە نیشانی دەدا پیاوەكان نەیانتوانیبوو كونترۆڵ بكەن.

فـادیمـە ئومێدەوار بوو كـە ئاشكرابوونی كێشـەكـەی، لەسـەر حـاڵەتەكـەی ئەو ئـاشكراكردنێک كـە ئەو هـەر تەنیـا لەبەر خـاتری خـۆی نەیدەكـرد ئەو دەپارێزێت و لە مــەرگ ڕزگـاری دەكـات. بـەڵام كـارتێكردنی لەســەر ئەو پیـاوانەی كـە ئەو پێـویسـتـی بە پارێزگـاری بـوو لە دەسـتـیـان، ڕێک بەپێـچـەوانەوە گـەڕایەوە: شـــەرمـــەكـــەی ئەوان لە بـازاڕ و لەمـــەیدان نـیـشـــان درابوو. لە چەقی شـەرمـەزاریدا بوون. لە وەها هـەلومەرجێكدا، تۆ بۆ بەدەستهێنانەوەی "ناموسـە"كەت چی دەتوانی بكەیت؟ تۆ ئەوە دەكەیت كە فادیمە خۆفی لێ بـوو: تۆ دەكوژیت. بۆ گەڕاندنەوەی كۆنترۆڵ تۆ دەبێت نیشانی بدەیت كە كێ سەرەداوەكانی بەدەستەوەیە، كێ ئاغا و سەروەرە.

كەوا بوو قسە لەسـەر دڵپیسی نییە. قسە لەسـەر دەسـەڵات و كونترۆڵە. هـەربۆیەش كوشتن لەسـەر نامووس جیاوازە لە كوشتن لەسەر دڵپیسی. ئەمە لەسـەر ئەوینی وەڵام نەدراوە یان پێوەندییەكانی ژن ومێردێک نییە. قسە لەسـەر مافی كۆمەڵەكەیە بەسـەر تاكەكەسـەوە و هـەروەها ئەركی تاكەكەس بۆ ملكەچكردن. قسە لەسـەر پێكهاتەكان و سیستەمـەكان، دەستەبەندییە كۆمەڵایەتییەكانی خەڵكە كە لەنێو ئەو باوەڕدا داڕێژراوە كە بۆ خزمەتكردن بە سیستەمەكە بوونیان هـەیە.

باوكی فـادیمـەیش قـوربـانییـە قـوربانی "فـەرهـەنگێک" كـە داوای لێ دەكات ئەو دەبێ دەسـەڵاتی بەدەسـتــەوە بێ، فــەرمــان بدا، كـونتـرۆڵ بكات، تـەمـبـێ بكات. ئەو نـابێ هـیـچ ملمــلانێــیــەک بۆ نامووسـەكـەی كە تـەنیا هـی خـۆی نییـە، قـبـووڵ بكات. ئەو تەنیـا هـەڵگری بەشـێكە، كـەسـێک كـە بەشێک لە نامووسی عـەشیرەتەكە جێبەجێ دەكا هـەروەكو چۆن هـەموو كـەسـی تریش لەبەر خاتری عەشیرەتەكەیان دەبێ وابن. تاقمەكە بیناقاقای تاكەكەسـەكەی گرتووە.

ئەمە بۆ دایكی فادیمـەیش ڕاستە، كە پشتگیری لە هاوسـەرەكەی و كوڕەكەی كرد لەو شكایەتەی دادگە كە فادیمـە لە مانگی پێنجی ١٩٩٨دا كردبووی، بەمـەیش بووە مـایەی نائومێدی كچـەكـەی. دایكی فادیمەیش قوربانییـە، تاكەكـەسێكی تر كە لە بارەگای كۆمـەڵگەدا قـوربانی دەكرێ. فـادیمـە دوو مـانگ پێش كـوشتنەكـەی لە پەرلەمانی قەدیمی سـوێد لەسـەر ئەم بابەتە بۆ جـەماوەرێک دوابوو:

دایکی سەرزەنشت کرا کاتێک کە فادیمە پێوەندی لەگەڵ ئەودا پچراند، ئەمەش کارێک بوو پێویست بوو بیکات ئەگەر ویستبای بەپێی هەلومەرجی خۆی بژیێت.

شەرمی منداڵ دایکیشی دەگرێتەوە، چونکە ئەرکی سەر شان و بەرپرسیارەتی دایکەکەیە دڵنیابێ کە بابەخەکانی باوک و باپیران دەگوێزرێنەوە بۆ منداڵەکان. پاکیزەیی ئێجگار زۆر گرینگە بۆ کچان. هەرچەشنە پێوەندی سێکسی پێش یان لە دەرەوەی هاوسەرێتی ئەوپەڕی بێشەرمییە بۆ کچان. لێرەدا "سێکسی" واتایەکی بەربڵاوی هەیە. کۆمەڵایەتیبوون، کە لەلای زۆربەی ڕۆژئاواییەکان وەکو شتێکی بێ گوناح چاوی لێ دەکرێ، لەم کۆمەڵگە بەنەریت تەندراوانەدا حیسابی سێکسیبوونی لەسەر دەکرێ. بینین لەگەڵ کوڕێکدا لەوانەیە بەس بێت. دەنگۆیەک کە تۆ بینراویت قسەت لەگەڵ کوڕێک کردووە لەوانەیە بەس بێ. دەنگۆ لە ڕاستی گرینگترە. ژنانێکی گەنج گیانیان لەپێناو گێڕانەوەیەکی کەم بایەخ لەسەر خەوشداربوونی پاکیزەییان داناوە. ئەوان تەنانەت دەرفەتی پارێزگاری لە خۆیشیان پێ نەدراوە. ١

بەڵام لە حاڵەتی فادیمەدا بەڵگە هەبوو. باوکی لە کۆڵان ئەوی لەگەڵ پاتریک بینیبوو. ڕۆژەکە ٣ی مانگی ٩ی ١٩٩٧ بوو. ئەمە خاڵی نەگەڕانەوە بوو. فادیمە دەبوو یان لە پاتریک و یان لە بنەماڵەکەی خۆی جودا بێتەوە. ئەو پاتریکی هەڵبژارد.

فادیمە هێشتا پاش مەرگی پاتریکیش لەسەر هەڵبژاردنەکەی خۆی مایەوە. پاتریک ڕۆژی ٣ی مانگی حەوتی ساڵی ١٩٩٨ هەمان ڕۆژ کە بڕیاریان دابوو بگوێزنەوە لای یەک و پێکەوە بژین، لە کارەساتێکی ئۆتۆمبێلدا لەسەر جادە، گیانی لەدەست دا. فادیمە هەر وەکو ئاواتی خواستبوو، لە گۆڕستانی قەدیمی ئوپسالا و لە پەنای پاتریک نێژرا. ئەوە کە وای لێ هات، لەوانەیە بەشێکی لەبەر ڕووداوەکانی ١١ی ٩ی ٢٠٠١ بوو بێت.

لەم ڕۆژە بڕیاردەرەدا فادیمە لە نیویۆرک بووبوو. ئەو بۆ ماوەی هەفتەیەک پشوو چووبوو بۆ ئەوێ بەڵام پاش هێرشەکە بۆ سەر باڵەخانە بەرزە دوانەکان دەستبەجێ گەڕایەوە بۆ سوێد. کتووپڕ، مەرگی چاوەڕواننەکراو و ئەوەی کە چۆن لەوانەیە هەموو کەسێک بەرکەوێت، بوو بە ئەزموونێکی ڕاستەقینە بۆ فادیمە کە ماوەیەکی درێژ لەژێر هەڕەشەی کوشتندا ژیابوو، هەروەها پاتریکی لە مەرگێکی کتوپڕ و چاوەڕواننەکراودا لەدەستدابوو. ئەو دەیەویست ئامادە بێ. هەربۆیە ڕێک دوای ١١ی سیپتەمبر، پاش گەڕانەوەی بۆ سوید پێوەندی گرت لەگەڵ هاوڕێ نزیکەکانی و گوتبووی دەیەوێت دڵنیابێ کە ئەگەر کاتی ئەویش هات، لە پەنای پاتریکەوە بنێژرێت. کات زۆر گرینگ بوو، چونکە بەپێی نەریتی ئیسلامی مردووەکە دەبێ پێش هەڵهاتنی هەتاوی ڕۆژی دواتر یان هەرچی زووتر پاش ئەوە بنێژرێ. هاوڕێ باشەکانی فادیمە دەستبەجێ کەوتنە خۆ. مەراسمی ناشتنی فادیمە لە ئاستێکی گەورەدا بەڕێوە چوو. بوو بە ڕووداوێکی ئێجگار جوان و بە شکۆ. بەڵام بۆ فادیمە ئەوەی کە گرینگ بوو جێبەجێکردنی دوایین ئاواتەکەی بوو؛ وای بنێژن لە پەنای پاتریکدا بحەسێتەوە.

ئایا ئێمە قەت لە کوشتنی نامووسی تێ دەگەین؟ چۆن دایکان دەتوانن لەگەڵ ئەم چەشنە کوشتنانەدا بن؟ کە زۆرجار وا دەبێ (هەڵبەت بۆ فادیمە وانەبوو). ساڵەهایە کە ئەم پرسیارانە یەک لە دوای یەک لە من دەکرێنەوە. منیش خەریکی مشتومڕم بۆ ئەوەی وەڵامیان بدەمەوە. ئایا کوشتنی نامووسی قابیلی تێگەیشتنە؟ بە چ واتایەک؟ من گەیشتوومەتە ئەم بەرئەنجامەی خوارەوە.

نەء، ئێمە ناتوانین لەمە وەکو "ئەزموونێکی ژیاو" تێ بگەین. بە بڕوای من بۆ ئەوەی لەمە تێبگەین دەبێ کەسەکە بەشێک بێت لەو داوونەریتەی کە ڕەوایەتی دەدا بەم چەشنە کردەوانە. 'تەنانەت پاش ئەوەش لەوانەیە دژوار بێ'. بۆ ئەو کەسانەی کە لە ئافرەتەکەوە نزیکن زۆر زەحمەتە تێ بگەن کە ئەندامێکی زۆر خۆشەویستی بنەماڵە دەبێ گیانی خۆی لەسەر دابنێ، تەنانەت کاتێکیش کە ئەمە بەشێکە لە دابوونەریت و بەم چەشنە "شتەکان دەبێ ئاوەها بن." بەڵام لەو بابەتانەیشدا کە قسەی مان و نەمانە، بەپێی هەلومەرج، بژارەی بەرێککەوت هەیە. کوشتنی نامووسی هەرگیز ڕێگە چارەیەکی ئاسان نییە.

لەبەرئەوەی من کەسێکم کە لە دەرەوەم، باشترین کار بۆ من ئەوەیە تێ بکۆشم روونی بکەمەوە کە لە کوشتنی نامووسیدا کێشەکە لەسەر چییە، ئەمە لە کاتێکدا کە من بە تەواوی دەزانم کە بە ناعیلاج دابڕانێک دەبێ لە نێوان ڕوونکردنەوە و تێگەیشتندا. ئەمەش هەر دروستە. ئەوە دڵنیاییدانە کە لە حاڵەتی وەکو هی فادیمەدا، یەک دڵی نیشاندان سنووردارە. ئێستەکانێ زۆر کەس دەیانەوێ بانگەشە بکەن کە "هیچ شتێکی ئینسانی بۆ من بێگانە نییە." بەڵام گرینگ نییە چی ڕوو دەدات، هیچ کەس ناتوانێ زیاتر لە پارچەیەک لە چەندایەتی و جۆراوجۆربوونی بێ کۆتاییی مرۆڤایەتی بەرکەوێ.

سەرەڕای ئەوەش ئێمە دەتوانین هەنگاوێکی گرینگ بەرەو تێگەیشتن هەڵبگرین بەوەی کە تێ بکۆشین لەو چەشنە قەیرانانە بگەین کە بەرەو کوشتنی نامووسی ڕێگە دەبڕن. کەسێک کە کوشتنی فادیمەی شەرمەزار دەکرد، بەڵام هاوهەستی دەردەبڕی بۆ باوکی وتی " باوکی ئەو هیچ ڕێگەیەکی تری نەبوو". "ئەوە تاقە رێگەی دەربازبوون بوو." ئەمەیە ئەو شتەی کە ئێمە دەبێت هەوڵ بدەین بە تێگەیشتن بگەین: کە کوشتنی منداڵەکەی خۆت دەبێتە "تاقە رێگە" و لەوانەیە تەنانەت ببێتە "ڕێگەچارەیەک" بۆ کیشەکە.

لە ناوجەرگەی ئەم باسەدا هەستێکی شەرم و بچووکبوونەوە جێگەی خۆشدە کردووە، ئەوەی کە هێرش کراوتە سەرت و سووکایەتیت پێ کراوە، پێت پێکەنیون و ڕێک لە پێش چاوی جەماوەردا بەگاڵتەجاڕی سەیریان کردوویت.

دواتر دێینەوە سەر دادگەدانی باوکی فادیمە. لە نواندندا پێکدادانێکی پڕاوپڕی فەرهەنگی وەها ڕوو دەدا کە باوکی فادیمە هاوار دەکا: "بزانن فادیمە چی بەسەرمدا هێناوە _ من نازانم چۆن

بتوانم بۆتان بەیان بکەم!" ئەو دەستەودامێنی دادگە دەبێ و هەموو هەوڵی خۆی دەدا و دەتەقێتەوە کاتێک کە ڕوو لە دادوەر دەڵێ: "ئەم فادیمەیە، ئەو چەشنەی ئەو ڕەفتاری دەکرد . . . ئەگەر تۆیش کچێکی وەهات هەبووایە، تویش دەتەویست بیکوژیت!" دواتر پاش چرکەیەک: "نەء، نەء، هەڵبەت من نەخۆش بووم. هیچ باوکێک نایەوێ کچەکەی خۆی بکوژێ ئەگەر نەخۆش نەبێ!"

ئەمە بۆکسبازییەکی درندە نییە، بگرە تێکۆشانی سەرلێشێواوی پیاوێکی هەراسانە بۆ وەرگێڕان لە فەرهەنگێکییەوە بۆ فەرهەنگێکی تر. ئەو دەزانێ تا چ ڕادەیەک هاودەردی سوێدییەکان بۆ ئەو پێویستە. خەڵکی سوێد تێ دەگەن کە هیچ پیاوێک بە خواستی خۆی نایەوێ منداڵەکەی خۆی بکوژێ. ئەوان دەبێ بەدڵنیاییەوە لەوەش تێ بگەن کە ئەو ڕاکێشرا بەرەو توندڕەوی، لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو نەخۆش بوو. ئەمە زۆر مرۆڤانەیە.

ئێمە هەموومان هەوڵ دەدەین لەگەڵ ئەوانی تر خۆمان ڕێک بخەین، چەشنێک لە زرەزرِ بدۆزینەوە، ئەویش بە هۆنینەوەی ئەو هەوایەی کە بریتین لە ئەزموون و هەست کە بە باوەڕی ئێمە لەلای هەمووان هاوبەشە. گرفتەکە لەوەدایە کە وشەکانمان دەمانبەستنەوە. ئەوان لەوانەیە ڕێگر بن و لە هەمان کاتدا یاریدەدەریش بن لە پرۆژەکەماندا. باوکی فادیمە ئەو وشانەی بەکار دەبرد کە پاش هاویشتن دەگەڕانەوە بەرەو خۆی. ئەو لە جەماوەرەکەی خۆی خراپ تێ گەیشتبوو. هیچ کام لە "ئێمە" نەیدەتوانی قبووڵی بکات کە ئەگەر کچێکی وەکو فادیمەمان هەبووایە، ئێمەیش دەمانەویست بیکوژین.

بەڵام ئێمە وەڵامی ئەو کابرایە دەدەینەوە کە لە بەردەم ئێمەدایە و کاتێک هەراسانبوونە قووڵەکەی دەبینین. چونکە ئەو لەخۆی وا تێ دەگات کە پاڵیان پێوە ناوە و ناچاریان کردووە بکەوێتە پارێزگاری لە خۆی. بۆ ئەوەی بتوانین ڕوانینێک بەدەست بهێنین کە مەبەست لە کوشتنی نامووسی چییە، ئێمە پێویستە "لەوپەڕی وشەکانەوە" بڕوانین نێوان دێڕەکان بخوێنینەوە و تێ بکۆشین خۆمان لەگەڵ دۆخێکی تەنگی زۆر ئینسانیدا دەرگیر بکەین۲. ئەمە بۆ تێ گەیشتنی فەرهەنگیش بە گشتی هەر وایە: ئێمە پێویست ناکات چەق ببەستین لەسەر وشەکان بگرە بۆمان دەربکەوێ کە باش دەربڕین جاری وایە ئەو ڕاستییە دادەپۆشێت کە ئێمە ژیانی قابیلی بەراوردکردنمان هەیە. ئێمە لە لانکەوە هەتا گۆڕ خەبات دەکەین لەگەڵ کێشەی هەبوونیی لێکچوودا و ئەمەمان بۆ دەردەکەوێ با وەکو دەریایەک لە جیاوازی و لێکنەچوون ناوەندی بیر و ڕاکانمان، شێوەی ژیانمان، کەسایەتییەکانمان و هەلومەرجی مادیمان لێک جودا دەکاتەوە. ئەمەش بەجۆرێک ئارامیمان پێ دەبەخشێ.

ئەمە دەشتوانێت هۆکار بێ کە بۆچی هێندێک لەسەر ئەو باوەڕەن کە کوشتنی نامووسی هەر هەمانە، یان زۆر هاوشێوەیە لەگەڵ کوشتنێک کە دڵپیسی هاندەری بووبێت. ئێمە پێویستمان بە تێگەیشتن هەیە. دەستەبەندیکردنی کوشتنی نامووسی لەم ڕێگەوە لانی کەم یارمەتیمان دەدا کە "ئەوی تر" وەکو تەریک نەبینین. بگرە ئەو "یەکێکە لە ئێمە." کەسێک کە تۆ دەیناسیتەوە. بەڵێ،

ئێمەیش هەستی دڵپیسیمان هەبووە، تەنانەت لەوانەیە وەها دڵپیسی گڕی تێمان بەردابێت کە بیرمان لە کوشتن کردبێتەوە.

هەر ئەوەندە، بەڵام نەک لەوە بەولاترەوە. بەراوردکردنەکە لێرەدا کۆتایی پێ دێت. چونکە قسە لەسەر کوشتنە، یان خۆئامادەکردن بۆ کوشتنی منداڵەکەی خۆت لەبەر خاتری نامووس. تەنانەت کاتێک کە ژنان دەبنە قوربانی کوشتنی ناموسی، تاوانەکە زۆرجار لایەنی پێوەندیدار بە بنەماڵەی ژنەکەوە ئەنجامی دەدا. ژنەکە لەلایەن کەسانی خۆیەوە دەکوژرێ.

کوشتنەکەش بۆ قازانج دەکرێت. بەرهەمەکەی بەدەستهێنانی ناوبانگ و هەیبەتە، کە ئەویش پارە و بەرژەوەندی مادی تری لێ دەکەوێتەوە. نرخی بازاڕی بنەماڵە هەڵدەکشێ، وەکو لە پێشووتردا.

بنەماڵەکە بەبێ نامووس دەبێتە مایەی پێکەنین؛ هەموو کەس بە مەسخەرەوە چاویان لێ دەکەن. کچەکانیان لە بازاری هاوسەرکاریدا بێ بایەخ دەبن. کوڕەکانیان وەکو کەسی لاواز چاویان لێ دەکرێ _ ناپیاو. لەباری کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە بنەماڵەکە دەکەونە ئەوبەری پەرژینەکەوە.

"ئێستا ئێمە دەتوانین بە سەری بەرزەوە بچینە دەرەوە"، ئەمە قسەی ئەمەلی هەژدە ساڵانە پاش ئەوەی کە برا شازدە ساڵانەکەی خۆشکەکەیانی کوشتبوو. بنەماڵەکە فەڵەستینی بوون. دایکیان دەڵێ: "بنەماڵەی ئێمە وەکو یەکێک لە هەرە پلەبەرزەکان چاوی لێ دەکرا، ناوبانگێکی زۆر بەرزمان هەبوو". ئیتر ئەوە بوو کە شەرەفمان نەما. تەنانەت براکەم و بنەماڵەکەیشی قسەیان لەگەڵ نەدەکردین. کەس هاتوچۆی نەدەکردین. ئەوان تەنیا دەیانگوت: 'ئێوە دەبێ کچەکە بکوژن'."٣

لە ناوەندی ئەم بەسەرهاتەدا باسمەیە، ژنێک کە گومانی زینای لێ دەکرا. ئەو کە لەوە تۆقیبوو بیکوژن، لەگەڵ ئەو کەسەی کە گوایە خۆشەویستەکەیەتیی هەڵاتن. هاوسەرەکەی تەڵاقی دا و باسمە بەنهێنی لەگەڵ پیاوەکەی تردا پەیمانی هاوسەرێتی بەست. سووکایەتی بەرامبەر بە بنەماڵەکەی لە هەموو گوندە فەڵەستینییەکەیاندا لە ئوردن بڵاو بووەوە. دایکی باسمە کاتێک کە چوو بۆ دۆزینەوەی کچەکەی، تفەنگێکی لەگەڵ خۆی برد. لە ئەنجامدا تەقە کوشندەکە لەلایەن برا شازدە ساڵەکەی باسمەوە کرا، ئەو برایەی کە تەمەنی تەنیا دە ساڵ بوو کاتێک کە خۆشکەکەی هەڵات.

لەناو هێندێک لەو داوونەریتانەدا کە پشتگیری لە کوشتنی ناموسی دەکەن هەموویان وەک یەک نین ژن قەت لە بنەماڵەکەی خۆی سەربەست نابێ. تەنانەت دوای ئەوەی کە شووی کرد، دەتوانێت بنەماڵەکە بخاتە ناو قووڵایی شەرمەوە. کات سارێژکار نییە. ئەگەر داخی نەکەن، شەرمەکە چڵک دەکات و هەتا دێت گەورەتر و کوشندەتر دەبێ.

لە حاڵەتی فادیمەدا چوار ساڵی خایاند. چوار ساڵ مەترسی کوشندە پێش ئەوەی سەرەنجام بیکوژن. ئەم ژنە گەنجە باریک و شیرینە وەکو "هێزێکی سامناک" کارتێکردنی لەسەر بنەماڵەکەی

هەبوو. لەبەرئەوەی کە ئەو پاتریکی هەڵبژاردبوو، کە قەتیش دەرفەتی پەیدا نەکرد لەگەڵی بژێیت، هەروەها چونکە پێی دادەگرت لەسەر ئەوەی کە ژیانی خۆی بە پێوانەی خۆی بەڕێوە ببات، دەبوو بمرێ. چوار ساڵ پاش مردنی پاتریک، فادیمەیش نرخەکەی دا. ئایا دەکرێت لەمە تێ بگەین؟

بنەماڵەی فادیمە بیست ساڵ لە سوێد ژیابوون. ئەوان کوردبوون و لە ئەلبستان نزیکی ماڵاتیاوە هاتبوون کە ناوەندی پارێزگایە لە باکوری ڕۆژئاوای تورکیا. نزیکەی سێ سەد کەسی عەشیرەتەکەیان لە سوێدن، بەڵام زۆربەیان لە وڵاتانی تری ئەوروپا نیشتەجێ بوون و یان هێشتا وان لە تورکیا٤ لە وڵاتەکەی خۆیان، کوشتنی نامووسی نائاسایی نییە ٥ خاڵی فادیمە یەکەم کەسی بنەماڵەی شاهینداڵ بوو کە کۆچی کرد بۆ سوێد و لە کۆتاییی شەستەکاندا گەیشتە ئەوێ. باوکی فادیمە بەدوایدا هات لە ١٩٨١دا. باقی بنەماڵەکە لە ١٩٨٤دا هاتن بۆ لای؛ فادیمە ئەو کات حەوت ساڵان بوو. لە تورکیا، شاهینداڵەکان بەدەسەڵات و دەستڕۆیشتوون. دایک و باوکی فادیمە ئامۆزان، خوشکی باوکی شووی کردووە بە برای دایکی. دوو خوشکە گەورەکەی فادیمەیش بوونەتە هاوسەری کوڕانی دوو برای بنەماڵەکە. دوو خوشکی بچووکتری و براکەی بێ هاوسەرن.

لە سوێد باوکی فادیمە هەتا ١٩٩٨بۆ ماوەی شازدە ساڵ کاری کرد و خاوەن کارەکەی باشی لێ دەگێڕێتەوە. ئەو تۆزێک سوێدی فێر بووبوو و پیاوێکی کۆمەڵایەتی بوو. ئەو پێش مەحکووم بوون لەسەر هەڕەشەی کوشتن لە فادیمە لە مانگی پێنجی ١٩٩٨دا هیچ کێشەیەکی لەگەڵ یاسادا نەبوو. ئەو دەیسەلمێنێ کە فادیمەی کوشتووە. فادیمە بیست و پێنج ساڵی تەمەن ژیا.

تەنانەت خزمە نزیکەکانی فادیمەیش لە ململانێدان وەڵامی ئەم پرسیارە بدەنەوە: باوکی چۆن توانی وا بکات؟ خەڵک پێویستیان بەوەیە کە تێ بگەن. نەک تەنیا "ئێمە" کەسانی لە دەرەوە، بگرە بەتایبەتیش ئەوانەی کە لە فادیمەوە نزیک بوون. چۆن باوکی فادیمە خۆی رازی کرد ئەو بکوژێ؟ وێدەچوو کە ئاشتبوونەوە زۆر نزیک بێ. بەگوێرەی قسەی فیدان، کچە گەورەکەیان بە ماوەیەکی کەم پێش ئەوە باوکیان نیشانەی دابوو کە دەیەوێت وا بکا.

فیدان دەڵێ: "بیستنی ئەوە حەسانەوەیەکی زۆر خۆش بوو. بابە وتی لەوانەیە کاتی لێبووردن گەیشتبێ. ئەو دەیسەلماند کە هەڵەی زۆری کردووە و بڕیاری هەڵەی داوە. من لە خەیاڵی خۆمدا دەمهێنایە پێش چاو ئەو کاتەی کە هەموو بنەماڵەکە دیسانەوە یەک دەگرنەوە." ٦

کچی دووەم، ئەڵماس، پشتگیری لەو قسەیە دەکات. "ئێمە هەر بنەماڵەیەکی ئاساییین. هیچ کاممان پێمان وانەبوو کە باوکمان دەتوانێت کارێکی لەو چەشنە بکات." ٧

کاتێک کە فادیمە مرد، دایکی لەوێ بوو و هەوڵی دا پێش بە کوشتنەکە بگرێ بەوەی کە خۆی خستە نێوان بکوژ و قوربانییەکەوە. دوو خوشکە بچووکەکەی فادیمەیش واتە نەبیلە و سونگیول لەوێ بوون. دواتر لەبەرئەو شۆکەی پێیان گەیشتبوو تیمار کران.

دایک و خوشکەکان پێکەوە هاتبوون تا خواحافیزی بکەن لە فادیمە کە قەرار وابوو هەفتەی

دواتر بۆ خوێندن بچێته وڵاتی کینیا. ئەوان بە نهێنی یەکیان دیت، هەروەکو چۆن سێ یان چوار جاری تریش ئەو ساڵە ئەو کارەیان کردبوو. ئەوە نەزانراوە کە چۆن باوکەکە بۆی دەرکەوت کە ئەوان لە ماڵەکەی سونگیول بوون لە بەشی قەدیمی شاری ئوپسالا. جاری یەکەم کاتێک کە لە دەرگەی دا و بۆیان نەکردەوە ڕۆیشت. ژنەکان ترسابوون. کاتێک کە نەبیلە و فادیمە ئامادەی ڕۆیشتن بوون (دایکیان شەو لەوێ دەمایەوە)، نەبیلە لە چاویلکەی دەرگەکەوە سەیرێکی دەرەوەی کرد. وا دیاربوو ڕێگە هێمنە. بەڵام باوکی گەڕابووەوە. باوکی هەڵی کوتایە بەر دەرگەکە و لە مەودایەکی زۆر نزیکەوە فادیمەی دایە بەر تەقە لە دەموچاو و لە پشتی سەریەوە. ئەو هاواری کرد، "هەی قەحبەی چەپەڵ!"

خوشکە گەورەکەی فادیمە دەڵێ باوکمان مێشکی نەخۆشبوو، باقی ئەندامانی بنەماڵەکەش ئەوە دەسەلمێنن. تەنیا کەسێکی نەخۆش کارێکی لەو چەشنە دەکات. ئەو نەیدەتوانی بەرپرسیار بێ. ئەوەندە بێدەرەتان بووبوو کە توانای بیرکردنەوەی ڕاستەوڕاستی نەبوو. هێندێک لە ئەندامانی بنەماڵە ئەم لێکدانەوەیان لا پەسەندە، کە ماقووڵ و قابیلی تێگەیشتنە بە کورتی مرۆڤانەیە.

کەسانێکی تر لەگەڵ ئەوەدا نین. چەند کۆچبەرێک بە میدیای سوێدییان گوتبوو کە ئەو دەبوو بیکوژێ. ئەو هیچ بژارێک و هیچ هەڵبژاردنێکی تری نەبوو. مەرگی فادیمە تراجیدییە بەڵام ناکرێ شەرمەزاری بکەیت؛ لە ڕاستیدا بابەتێک بوو لەسەر مەرگ و ژیان. پشتی باوکی لە دیوارەوە بوو هەر ئەوەندەش نەبوو.

فادیمە ساڵی ١٩٩٨ وتی: "من ژیانی هەموو بنەماڵەکەمم وێران کردووە. ئیتر کەس هاوسەریەتی لەگەڵ کچەکان ناکات. هەموویان مۆرکی قەحبەیان پێوە نراوە."

لە مەراسیمی یادکردنەوەی فادیمەدا، ڕێزگرتنەکان تاجەگوڵینەی حکوومەت و پەرلەمانیشی لەگەڵ بوو کە نیشاندەری ئەو گرینگییە بوو بەم ئینسانە بە لەش بچووک، بەڵام مەزنە دەدرا؛ بە ڕێوڕەسمێک شەرەفمەند کرا کە ئەوەندی دەکرا زۆر نزیک بوو لە ناشتنی کەسێکی حکوومەت.

لە وتاری یادکردنەوەکەیدا خاتوو قەشە کۆیفۆنێن بیلووند وتی: "فادیمە شەهیدێکی سەردەمی ئێمە بوو. با سوپاسی پەروەردگار بکەین بۆ فادیمە، کە بە نەترسبوونی، هێز و توانای و ئەوینی بۆ ژیان، بوێری و وزەگەیێن بە کەسانێکی ئەوەندە زۆر." فادیمە دوای مەرگی پاتریک دڵی شکابوو، بەڵام کۆڵی نەدابوو؛ لە باتی ئەوە، خۆی کۆ کردەوە و ژیانی خۆی تەرخان کرد بۆ شەڕکردن لەسەر مافی تاکەکەس کە چۆن بتوانێ ژیانی خۆی بەڕێوە ببات. قەشە بۆی پرسیار بوو: "لەبەرچی مەرگ پەیمانەکانی خۆشەویستی هەڵدەوەشێنێتەوە؟ بۆچی مەرگ ئەوەی کە ژیان پێکەوەی دەنێ، لەبەریەکی هەڵدەدرێ؟" لە کۆتاییدا وتی کە ئێمە وەڵامی ئەم پرسیارانەمان لەلا نییە.

دایک و خوشکەکانی فادیمە پێش دەسپێکردنی مەراسیمەکە بەکوڵ دەگریان. گریان لەناو زۆرێک لە دۆستەکانی فادیمە و باقی جەماوەری ناو کڵێساکەدا پەرەی دەسەند، لەوانەش شازادە

ڤیکتۆریا. ڕۆژنامەی داگێنز نیهێتێر نووسی: "لە کاتی ناشتنی فادیمەدا عاسمانیش گریا." لە کاتێکدا کە خەریک بوون لە پەنای پاتریکە خۆشەویستەکەیدا دەیاننایە گۆڕ، باران بە خوڕ دەباری.

ئایا فادیمە موسڵمان بوو؟ ئەم پرسیارە زۆر جاران لە میدیادا مشتومڕی لەسەر کراوە. ئەنجوومەنی ئیسلامی نەروێج ڕای گەیاند کە نەخێر ئەو موسڵمان نەبوو. زۆر کەس دەیسەلمێنن. بەڵام کەسانێک لە خزمەکانی فادیمە شتی جیاوازیان بە میدیا جۆراوجۆرەکان وتووە؛ بەڵێ ئێمە موسڵمانین. سونگیول، یەکێک لە خوشکەکان دەڵێ هەموو بنەماڵەکەمان و لەوانە باوکیشم موسڵمانین، بەڵام ئەوەندەی من ئاگەدارم لە ژیانی رۆژانەدا ئیسلام بەڕێوە ناچێت. ٨ ئەو هەواڵنێرەی کە لە تەلەڤزیۆنی سوێدەوە ڕاستەوخۆ ڕێوڕەسمی ناشتنەکەی دەگواستەوە بەم شێوەیە لێکی دایەوە: "بنەماڵەکە موسڵمانن، بەڵام عیبادەت ناکەن." خوێندکارێک پێی گوتم: " باوەڕم پێ بکە شاهینداڵەکان موسڵمان نین ئەوان بە قسە وا دەڵێن. لە ڕاستیدا ئەوان یەزیدین، ئەوەش بەتەواوەتی جیاوازە." ٩ خوێندکارێکی تر وتی "ئەگەر موسڵمان بووایەن، چۆن دەیانهێشت ناشتنەکەی فادیمە لە کڵێسایەکدا بێ نەک لە مزگەوت؟" کەسێکی سێیەم دەنگی بەرز کردەوە "ئەوان لە کڵێسا دوعایان بۆ پەروەردگاری ئێمە دەکرد. دەکرێت ئەو کەسە موسڵمان بێ؟"

مشتومڕەکان لەسەر باوەڕەکانی فادیمە، ئەگەر بووبێتی، هەمان دەردی ئاراستەکردنی گفتوگۆ جەماوەرییەکانی هەیە کە لە نەروێج و لە سەرەتای مەرگی فادیمەدا پەیدا بوو. وەڵامەکان لە سوێد جیاواز بوون. نەروێجییەکان لەسەر کوشتنی نامووسی لە چوارچێوەی ئیسلامدا چەقیان بەستبوو. سوێدییەکان سەرنجیان بۆ ئەو ڕاستییە ڕادەکێشا کە بکوژەکە هەم لەم حاڵەتەدا و هەم لە دوو حاڵەتی پێشوویشدا کورد بوون. ئێمە دواتر دەڕوانینە لێکدانەوەی گونجاو بۆ ئەم هەڵوێستانە. لە هەمان کاتدا شایانی باسە کە کوشتنێکی نامووسی بەم دواییانە (١٩٩٤) لە سوێد ڕووی دا لەناو بنەماڵەیەکی مەسیحی فەڵەستیندا: کچێک کە ئامادە نەبوو بەزۆر بیدەن بە شوو، بە دەستی باوکی کوژرا.

لە رۆژی ناشتنەکەی فادیمەدا، کچێکی خەڵکی مەغریب پێی گوتم "ئەوە کوردەکانن کە ئێستا بارودۆخێکی دژواریان هەیە لە سوێد نەک موسڵمانەکان." زۆربەی کوردەکان موسڵمانن؛ سەرەڕای ئەوەش جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە سەرنجی ڕای گشتی بەرەو داوونەریت و ڕۆڵی ژنان لەناو هێندێک کۆمەڵگەی ئێتنیکیدا رادەکێشرێ. لە ڕاستیدا زۆرێک لە کوردەکان شەرمەزارکردنی خۆیان بەرامبەر بە کوشتنی فادیمە ڕاگەیاندبوو. کوشتن ڕیزپەڕە و هەروایش دەمێنێتەوە.

گەلۆ فادیمە خۆی دەبوو چۆن بیر لەم هەموو بۆچوونانە بکاتەوە؟ ئەم هەموو کێشە لەسەر ئەوەی کە ئەو چی بوو یان چی نەبوو. لەبەرچی ئینسانێک دەبێ بەو شێوەیە بخرێتە ناو قاوغێکەوە؟ کەس نەیدەزانی لە دڵی فادیمەدا چ باوەڕێک هەبوو. ئەگەر موسڵمان بووبێت، ئەوەی بۆ خۆی ڕاگرتبوو. بەگوێرەی ئیسلام، هەموو ئینسانێک لە بەرامبەر خوادا بەرپرسە. کەسانی تر بۆیان نییە دابنیشن

و داوەری لەسەر بکەن.

بنەماڵەکە ڕێزیان لە خواستی فادیمە گرت بۆ ئەوەی لە کڵێسای گەورە لە ئوپسالا بنێژرێ. لەوانەیە بەو واتایە بێ یان نەبێ کە ئەوان هەستیان کردووە پاڵپەستۆیان لەسەرە بۆ ئەوەی قبووڵی بکەن و هیچ چارەیەکی تریان نەبووە ئەوە نەبێ کە بیسەلمێنن کاتێک کە بینییان ڕێورەسمی ناشتنەکە لەژێر چاودێری حکوومەتدایە و ئەندامانی بنەماڵەی پاشا و دەوڵەت و کاربەدەستانی تر تێیدا بەشدار دەبن. بەڵام ئێمە بە دڵنیاییەوە هێندێک شت دەزانین.

فادیمە بەربەستەکانی یەک لە دوای یەک دەشکاند؛ ئەو دەیەویست پرد دروست بکات. ئەو لایەنگری بۆچوونێکی هەمەگیری جیهانی بوو بۆ هەموو مرۆڤایەتی، بە پێداگرتن لەسەر بەها حاشاهەڵنەگرەکانی تاکەکەس. ئەو نوێنەرایەتی ئازادی و یەکسانی دەکرد بەبێ ڕەچاوکردنی جنس، ئاین و ڕەگەز. ئەو دژ بە تەسکبینی بوو و دەیەویست ئاشتبوونەوە هەبێت لە نێوان لایەنە شەڕکەرەکاندا و لای ئەوانەی باوەڕیان وابوو کە تاقە پارێزەرانی ڕاستین، ڕاستییەک کە هەتا هەتایە هی ئەوان بێ. فادیمە باوەشی ئاوەڵا بوو بۆ هەموو شتێک و هەموو کەسێک. ئەمەش تایبەتمەندی ڕێورەسمەکە بوو کاتێک کە ئەویان ناشت: خەڵکانی ئاینی جۆراوجۆر و شێوە ژیانی جیاوازی لەژێر یەک میچدا کۆ کردەوە. هەڵبژاردنی موسیقا و گۆرانییەکان لە گەلێک سەردەم و فەرهەنگ و هەوای زۆردا وەرگیرابوون کە ڕێگەی بە هەموو کەس دەدا هەست بکات لە ماڵی خۆیەتی. بەو چەشنە بوو کە فادیمە خوازیاری بوو.

مۆسیقای ناشتنەکەی هەم سێکولار و هەم ئاینی بوون: "فیرمێسکەکانی بەهەشت" بە دەنگی ئێریک کلاپتۆن؛ "پرد لە سەر ئاوی تۆفانی" بەدەنگی سیمۆن و گارفونکێل، بە زمانی سوێدی؛ سروودە ئاینییەکانی "خاک دڵگیرە"، "بۆ یادەوەری"؛ کۆراڵێکی بێ وشە بە ئۆرگ لە لایەن نیلس لیندبەری؛ گێڕانەوەیەک بە گۆرانی لە سۆنێتی ویلیام شێکسپیر "ئایا دەتوانم تۆ بەراورد بکەم بە ڕۆژێکی هاوین"؛ "فاتمە" گۆرانییەکی فۆلکلۆری کوردی؛ سەرەنجام گۆرانی جێپەسەندی فادیمە "وان" بەدەنگی یوو توو. (بۆ مێژوو؛ هەڵبەستی فاتمەی مامۆستا عەلی مەردان، ئەو ڕۆژانە لە مێشکمدا دەهات و دەچوو. کە زانیم کێ بەرپرسی ڕێورەسمەکەیە، تەلەفۆنم بۆ کرد و پێشنیازم کرد بە مۆسیقا ئەو پارچەیە لێ بدرێت. پاش راوێژ لەگەڵ بنەماڵەکەیان بەپەسەند زانرا و کاتێک هونەرمەند فەریبورز فەخاری بە کلارینێت ژەندی من لە پەنایەوە دانیشتبووم. وەرگێڕ)

قەشە کۆیفۆنێن بیلووند مشووری دەخوارد وشەگەلێک پەیدا بکات بتوانن دڵنەوایی و ئارامی ببەخشن، وشەگەلێک کە پشتیوانی و لەگەڵدابوونیان پێشکێش دەکرد، نەک ڕەتکردنەوە _ لێبووردن و ئاشتبوونەوە. ئەو وەبیری خەڵکەکەی هێنایەوە کە چۆن لە ڕۆژانی دووری ڕابردوودا، چەکەکانیان لەبەرهەیوانەکەدا بەجێ دەهێشت پێش ئەوەی بچنە ژوورەوە بۆ پەناگای کڵێسا. ئەو لە درێژەی قسەکانیدا گوتی با هەموومان بەو گیانەوە هەستە تاڵەکانمان لە پشتی سەرمان بەجێ بهێڵین و پێکەوە بەرەو پێشەوە بچین. خاتوو قەشە لە ڕاگەیاندنی ئیمانیدا بەشێوەیەکی نادیار

وشەکانی دەگۆڕی تاوەکو موسڵمانان هەست بەوە نەکەن کە زۆر لە دەرەوە دانراون. 'سێهەبوونی پیرۆز' وەکو "بە نێوی باوک، کوڕ و ڕۆحالقدوس" لە بەشی سەرەتاییدا دەرهاوێژرا، چونکە 'سێهەبوون' لە گەڵ فێربوونەکانی ئیسلامدا ناکۆکە. هەموو کەس نوێژ دەکات بۆ پەروەردگاری ئێمە؛ موسڵمانان، مەسیحییەکان و جووەکان هەموویان باوەڕیان بە یەک خوا هەیە و موسڵمانانیش بانگی دەکەن "پەروەدگاری ئێمە".

کاتێک کە تابووتی فادیمە خەریک بوو لە کڵێسای گەورە ببرێتە دەر، شەش ژن، بە سەری ڕووتەوە، هەموویان ڕەشپۆش، هاتنە پێشەوە. ئەوانە ئامۆزا و هاوڕێی بوون، جگە لە یەکیان هەموویان بە ڕەچەڵەک کورد بوون. بەپێی نەریتی ئیسلامی، دەبێ 'پیاوان' هەڵگری تابووتەکە بن و ئەمەش هەتا چەند خولەک پێش ناشتنەکە ئەو شتە بوو کە قەشە چاوەڕوانی دەکرد کاتێک ژنەکان خۆیان ناساند و داوایان کرد ببنە تابووتبەر. قەشەکە پێی گوتن لەگەڵ پیاوەکان قسەی لێ بکەن، کە ئەوانیش وایان کرد. دوا جار ئەو وتی "بەڵام ئایا زۆر قورس نابێت بۆتان؟" ژنەکان وەڵامیان دایەوە "خوا هێزمان پێ دەبەخشێ." بەم چەشنە ئەوان مێژوویان خوڵقاند.

ساتێکی لەبیرنەچووەوە بوو. ژنێک کە وێنەیەکی گەورەی فادیمەی هەڵگرتبوو پێش ڕێچکەی خەڵکەکە کەوت کاتێک کە تابووتەکە تێپێچراو لە گوڵەمێخەک، کە گوڵی دڵخوازی فادیمە بوو (پەنجا هەزار گوڵە مێخەکی لەم چەشنە کڵێسا گەورەکەیان ڕازاندبووەوە) بۆ ناو باران و تەم برایە دەرەوە. ئەو دیمەنە لە ژنانی ڕەشپۆش، پرچ ڕەش، سەر ڕووت، هەموویان بەپێی شوێنی لەدایکبوونیان موسڵمان، کە فادیمەیان لە کڵێساکە دەبردە دەرەوە بەرەو ئەو شوێنەی کە داوای کردبوو بینێژن، نیشانەی جەنجاڵ و ناڕەزایی دەربڕین بوو. ئەمە تەنیا کردەوەیەکی هاوخەباتی دەربڕین لەگەڵ قوربانییەکە نەبوو بگرە پەیامێکی زۆر گرینگ بوو. "ئەو ئێستا هی ئێمەیە. ئێوە خەیانەتتان پێ کرد." ئەندامانی نێرینەی عەشیرەتی فادیمە لە ماوەی ئەو چوار ساڵەدا کە لەگەڵ هەڕەشەی مەرگدا ژیابوو ڕەچاوی داواکانی ئەویان بۆ پشتیوانی نەکردبوو. براکەی هەوڵی کوشتنی دابوو، بەڵام شکستی خوارد. ئەوانی تر سەلماندبوویان کە فادیمە دەبوو بکوژرێت.

تابووتەکەی فادیمە کە بە ژنان گەمارۆ درابوو بە پشتگیری بێدەنگی ڕێچکە خەڵک و تابووتبەران بەرەو ئەو ئۆتۆمۆبیلە برا، کە دەیگواستەوە بۆ دوایین شوێنی حەسانەوەی لە 'گۆڕستانی قەدیم'.

"بۆ من ئەمە وڵاتێکی ئازادە!" ئەمە فادیمە بە ناڕەزایی وتی بەرامبەر بەوەی کە لەلایەن بنەماڵەکەیەوە دوور خرایەوە، کە ئەویان لە شاری ئوپسالا دەرکردبوو و هەڕەشەیان لێ کردبوو کە ئەگەر بگەڕێتەوە دەیکوژن. "من مافی ئەوەم هەیە بگەڕێمەوە بۆ ئەو شوێنەی کە خۆشەویستەکەمی لێ نێژراوە."

فادیمە گەڕایەوە بۆ ماڵەوە.

* بڵاوکراوەی زانکۆی شیکاگۆ؛ شیکاگۆ و لەندەن.

سیفەتەکانی خوا

خوا لە چی دەچێ؟

کۆمەڵێ نووسەر

"ئەم دەنکە خوێیە بخەرە ئاوەوە و سبەینێ بگەڕێوە لام"

دوێنێ شڤیتاکتۆ ئەوەی گوێی لێ بوو ئەنجامی دا. پاشان باوکی پێی گوت: "ئایا ئەو دەنکە خوێیەت لە بیرە کە دوێنێ ئێوارە خستتە نێو ئاوەکەوە؟ کارێکی چاک دەکەی ئەگەر ئەو ئەرکە بکێشی و بۆم بێنیتەوە؟"

Shvetaketu بەدووی دەنکە خوێیەکەدا گەڕا، بەڵام نەیدۆزییەوە. دەنکە خوێیەکە تواببووەوە.

باوکی پێی گوت: "بە ئەرک نابێ کەمێک لەسەرووی ئەو ئاوە بخۆرەوە. لە چی دەچێ؟"

"خوێ"

"لە ناوەڕاستی ئاوەکە قومێ بخۆرەوە. لە چی دەچێ؟"

"خوێ"

"لە کۆتاییی ئاوەکە قومێ بخۆرەوە. لە چی دەچێ؟"

"خوێ"

"واز لەوە بێنە و وەرە لام."

کوڕە فەرمانەکەی باوکی بەجێ هێنا. خوێیەکەش هەر ئەو خوێیە بوو.

....

(*) وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: سەلاح حەسەن پاڵەوان

باوکی پێی گوت: "کوڕە ئازیزەکەم، ڕاستە لێرەدا تۆ ناتوانی دەرک بەبوونی ڕەها بکەیت، بەڵام بە ڕاستی ئەو لێرەیە."

"ئەو گەوهەرێکی ناسکە ـ ئەو ڕوحی هەموو دنیایە: ئەو حەقیقەتی ڕەهایە، ڕوحی ڕەهایە: ئەو تۆی، شڤیتاکتو!"

کتێبی چاندوایا ئوپانیشاد[١] Chandoya Upanishad

ئەم دەقە کە لە نووسینە پیرۆزەکانی هیندستانە، شڤیتاکتۆ و باوکی بابەتێک لێک دەدەنەوە کە مەسەلەیەکە ئاینپەروەران زۆر پێوەی سەرقاڵن ڕوانینی ئەوان لەسەر مەسەلەی ماهییەتی خوا [واتە چییەتی خوا]. ئەو وەڵامەی ئەوان پێی گەیشتوون، زۆر بە ئاسانی بریتییە لەوەی کە خوا لە حەقیقەتی بوونی هەموو شتێکدا ئامادەیە. خوێیەکە بە چاو نابینرێ و بەدەست ناگیرێ، بەڵام لە هەموو دڵۆپە ئاوێکدا ئامادەیە. لەسەر هەمان ئەو پێوانەیە، خوا، بوونی باڵا و براهمانی شتێک نییە بە هەستەکانی مرۆڤ دەرکی پێ بکرێ، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا ئەو بوونە لە سەرتاسەری بووندا بە تەواوی بڵاو دەبێتەوە و لەو بوونانەش لە کەسی پرسیارکەریشدا بڵاو دەبێتەوە کە پرسیار لەبارەی ماهییەتی [چییەتی] خوا دەکات و دەڵێ: " ئەو تۆی، شڤیتاکیتۆ !".

لە دواییی ئەم کتێبەدا گفتوگۆ لەبارەی ئەو پرسیارە دەکەین کە پێوەندیی بەماهییەت و سیفەتی خواوە هەیە، بەڵام لە سەرەتادا لەبارەی پرسیارەکەی شڤیتاکتۆ و باوکی و هەموو ئەوانەی کە لەسەر ئاینی هیندۆیسن، دەست بە باس و لێکۆڵینەوە ناکەین. بگرە زیاتر گرینگیمان بە بۆچوونی خوا دەبێ لە روانگەی ناسراو بە خواناسی یەکتاپەرستی کلاسیکی classical theism ئەمەش هەمان ئەو روانینەیە لەگەڵ تۆزێ جیاوازی لەبارەی ڕوانگەی دەرکەوتنی خوا، لای زۆربەی هزرڤانانی ئاینە یەکتاپەرستییەکان theistic (واتە یەهودی و مەسیحی و ئیسلام).

بەڵام ئەو ڕوانینە لەبارەی خوا کە لە تێکستە باسکراوەکەی ئوپانیشاداکان بینیمان، بە زۆری بەتێرمی پانتەیزم pantheism (یەکبوونی، یان یەکەت بوون) ناو دەبرێ. [لەم بەشەدا] بەشێوەیەکی گشتی چاوپۆشی لەم دیدگایە ناکرێ، بگرە جارجار ئەم دیدگایە لە بەرامبەر خواناسی یەکتاپەرستی کلاسیکی و وەک لقێکی ئەڵتەرناتیف دەیخەینە ڕوو. هەروەها جار بەجار ئەو ڕوانینە تایبەتییە لەمەڕ خوا شی دەکەینەوە و دەیخەینە ڕوو کە لەم دواییەدا لە بازنە ئاینییەکانی مەسیحی و جوودا تەشەنەی سەندبوو، ئەو ڕوانینەش بە پرۆسەی تیۆلۆجی Process Theology[٢] ناسراوە.

بەڵام لێرەدا لەوانەیە پرسیارێک بەرۆکی خوێنەر بگرێ. لە کاتێکدا نەمانسەلماندووە کە بوونەوەرێک بەنێوی خواوە هەیە، چۆن دەتوانین پرسیار لەبارەی ماهییەتی [چییەتی] خواوە بکەین؟ ئایا باشتر نییە بەر لە هەموو شتێک ئەوە بخەینە ڕوو کە خوایەک هەیە و پاشان باس لەبارەی سیفەت و ڕووە دیارەکانی ئەو خوایە بکەین؟

بێگومـان ئەم پرسـیارە خـاڵێکی زۆر وردی تێدایە، بەڵام ئێوە تێبینی پرسـیاری بەرامبـەر بکەن: ئەگەر ئێمـە هیچ بۆچوونێکمـان لەبارەی ئەوە نەبێ خـوا چییە، ئەو کاتە ئەو پرسـیارە چ مـانایەکی دەبێ ئەگـەر بڵـێین ئایا خـوا بوونی هەیە یان نییـە؟ لویس کـارول Lewis Caroll شـیـعـرێکی درەخشـانی نووسـیوە بە نێونیشـانی "ڕاوە سنارک The Hunting of the Snark. بەڕاسـتی بێ مانایە ئەگەر بپرسـین ئایا ئەم سنارکانە لە ڕاستیدا بـوونیان هەیە یان نییـە، لەبەرئەوەی کارۆڵ بە هیچ شـێوەیەک پێمـان ناڵێ ئەم سنارکانە چ جۆرە بوونەوەرێکن. ئەگەر ئێمـەش هەر بەو شـێوەیە لەبارەی مـاهییەتی [چییەتی] خـوا "لە تاریکیدا" بین، چ مانایەکمان لەو پرسـیارە دەسـتگیـر دەبێت کە لەبارەی بوون و نەبوونی خوایە؟

بە بڕوای زۆربەمـان پێ دەچێ پرسـیارکردن لەمـەڕ بوونی خـوا مانایەکی ڕوون و مـاقـوڵی هەبێ، ئێمە ئەو بۆچـوونەمان هەیە کە خوا لە چی دەچێ و کـاتێک کە دەشپرسـین ئایا خوا هـەیە یان نییە، بوونەوەرێتی هەمـان بەشـی ئەو بوونـە دەخەینە بەر باس و لێکۆڵینەوەوە، سـەرەڕای ئەوەش زۆربەی ئێمـە لـە تەقلیدی ئاینیدا باکگراوندێکمـان هەیە و ئەو ڕوانینەشـی پێشـتر لەبارەی خـوا هەمـانە، ڕوانێنێکە تا ڕادەیەک لە ڕوانینـی خـواناسـی یەکتـاپـەرسـتی کـلاسـیکـیـەوە نێـزیکە (لەم بـەشـەدا لێکۆڵینـەوەمـان لـەبارەی ئەم بـابەتە دەبێ). وا بـاشـە پێش ئەوەی هیـچ بابەتێکی تر بخـەینە نێـو پرۆسـەی لێکدانەوە، تا دەکرێ زەینی خۆمان لەبارەی خواوە روون بکەینەوە.

بەرامبـەر بەمـەش، بۆ ئەوەی لەو بابەتـانە بگەین کە لەم بەشـەدا باس دەکرێن ڕاسـتـتـرین ڕێگە ئەوەیە کە: لێرەدا ناڵێین لە واقیعدا بوونەوەرێک بە نێوی خواوە هەیە (لەگەڵ هەموو ئەو کـاراکتەرە جیـاوازانەی کـە لەم بەشـەدا هەڵدەسـتین بە لێکدانەوەی). ئێـمـە فـەرەزییـەک لەبارەی مـاهیـیـەتی [چیـەتی] بوونەوەرێک دەخـەینە ڕوو کە لـە دواییدا هەڵدەسین بـە باس و لێکۆڵینەوە لەبارەی بونێتی ئەو دوو پرسـیـارە: یەکـەمیـان خـواناسی یەکتـاپەرسـتی کـلاسیک چ ڕوانینێکی بۆ مـاهیـیـەتی [چییەتی] خوا هـەیە؟ (ئەڵبـەتە هەندێ جار لێکۆڵینەوەش دەکەین کە ماقووڵ بێ لەمـەڕ ڕوانگەی لە ئاینی پانتیـزم و پرۆسـەی تیزم theism). دووەم: ئایا ئەم ڕوانگـەیـە لە ڕووی پێوەست و لۆجیکەوە گونجـاون؟ ئەگەر لە کۆتاییی ئەم باسەدا بـەو ئەنجامە گەیشتین کە فڵان ڕوانگەی تایبـەت لەبارەی خـوا تووشی شێـوەیەک لە ناکۆکیی دەروونی بووە کـە چارەی نییـە، لەو کاتەدا ئیتر پێویست ناکا بەردەوام بین: ئـەگەر "خـوا" یەک مـاهیـیـەتی [چییـەتی] یەکـەی تەنیـا لە قـالبی ناکـۆکـیـیـەکـاندا دەرخرێت، ئەو خـوایە ناتوانێ بوونی هەبێ، هەروەها ئەگەری بوونی خـوایـەکی لەم جۆرە شـتێکی بێ مـانایە.

چۆن دەتوانین دەسـتنیـشـانی ئەوە بکەیـن کە کـام لە سـیفـەتەکـان دەبێ بدرێتـە پاڵ خـوا؟ ئەم پرسیـارە تا ڕادەیەک پێوەندیی بە مێژوو و شێواز و نەریتـەوە هـەیە. ئەو سیفەتانەی لێرەدا تێبینی دەکرێن، بەشێکن لەو سیفەتانەی لەلایەن بیرکەرەوە یەکتـاپەرستییەکان بۆ وەسـفکردنی خوا بەکار هێنراون. بەڵام بەشـێک لـەم هزرڤـانانە زیاتر لەمــەش دەڕۆن و دەڵێن بۆچـوونی یەکـتـاپەرسـتی

بەرامبەر بەخوا بۆچوونێکە یەکەتی و گونجاندنی دەروونی تێدایە، واتە زیاتر لە سنووری ئەو کۆمەڵە وەسفانە دەچێتە دەرێ کە تەقلیدێکی تایبەت تەنیا بە سودفە بە خوای بەخشیوە. سەرچاوەی سەرەکی ئەم یەکەتی و گونجاندنە لە کۆمەڵێ سیفەتدا شاراوەیە کە لە بەشەکانی دواییدا لێکیان دەدەینەوە.

خوای تێر و تەواو و شایستەی پەرستن

بۆ ئەوەی بەرفراوانییەک ببەخشین بە روانگەکانمان لەبارەی خواوە، دەبێ ئەوەمان لەبیر نەچێ کە خوا، پێش هەموو شتێک، بوونێکە و دەبێتە بابەتی پەرستن. "شایستەیی خوا بۆ ئەوەی ببێتە شتێک کە بپەرسترێ" (یان بەپێی زاراوەیەکی تر کە زۆر بەربڵاو نییە "پڕ پەرستی worship- fulness ") لە بواری ئاییندا گرینگییەکی بنەڕەتی هەیە، و ئەگەر ڕوانگەی تایبەت بۆ خوا ئەم رووەی تێدا نەبێ، قبووڵ نابێ (سەرەڕای هەر چاکەیەکی تر ڕەنگە تێیدا بێ). ئەگەر هیچ وەسفێک بۆ خوا نەشێ، ئەوا ئەو وەسفە پڕ بەپێستی خۆیەتی کە خوا شایستەی پەرستنە.

ئەو خوایەی کە شایستەی پەرستنە، دەبێ چ جۆرە خوایەک بێ؟ بێگومان وەسفی تەواو و وردی ڕەفتار یان کرداری پەرستن کارێکی گرانە، بەڵام بەدڵنیاییەوە دەتوانرێ بوترێ کە پەرستن بە مانای ورد و پڕ بەپێستی وشەکە، وا وەردەگیرێ کە بریتییە لە خۆبەدەستەوەدان و سەرسپاردنی تەواوی total devotion کەسی خواپەرست بە پەرستگار. لە پەرستندا ئێمە یەکسەر خۆمان بە خوا دەسپێرین، بێ هیچ کۆت و مەرجێک و بەشێوەیەکی تەواو خۆمان دەخەینە خزمەتی خواوە. هەر جۆرە "سەودایەک bargaining " لەگەڵ خوادا (واتە بەوەی کەسێک لە ڕووی زیرەکییەوە بۆ خۆی ئەوە ڕەوا ببینێ کە سەرپێچی لە خۆسپاردن بەخوا بکا) لە کاری پڕ پەرستیدا کە پەرستن لە تاکی داوا دەکات، ناتەواوییەکی ڕژد دەهێنێتە ئاراوە.

بەڵام لەم حاڵەتەدا دەبێ چ جۆرە وەسفێک لە خوادا هەبێ بۆ ئەوەی ئەم تەسلیمبوونە بێ قەید و شەرتە کارێکی تەواو بێ (واتە ئەم سیفەتانە خوا شایستەی ئەوە بکا کە بپەرسترێ)؟ ئاشکرایە یەکەم مەرج ئەوەیە کە دەبێ خوا لە هەموو بوونەوەرێکی تر لە پێشتر بێ. ئەگەر بوونەوەری تر هەبن هاوتاستی خوا بن و ئێمەش بۆ پەرستن و سوپاسکردن ڕوویان تێ بکەین، ئەو کاتە خۆبەدەستەوەدانی تەواو بە خوا چۆن دەکرێ کارێکی ماقووڵ یان تەنانەت مەقبوولیش بێ؟ ڕەنگە خاوەن عەقڵەکان وەڵام بدەنەوە و بڵێن چەندێک خوا لەو ڕووەوە کە لە هەموو بوونەوەرێکی تر لە پێشترە، شایانی پەرستن و ڕێزگرتن بێ، ئەوا لەم کارە ناتوانرێ وەک پێویست ئەنجامێک وەدەست بێ لەبارەی پشتبەستن و ڕێزگرتن و پەرستنی بێ قەید و مەرج و خۆبەدەستەوەدانی ڕەها.

تاک داواکارییەکانی خوا جێبەجێ دەکات، بەڵام لە هەمان کاتدا شیمانەی ئەوەش هەیە بوونەوەرێکی تر دەرکەوێ کە زۆر لەو لە پێشتر بێ بۆ پەرستن، لەم حاڵەدا خوا ڕێز و ستایش و تا

ڕادەیەک گوێڕایەڵی هەڵدەگرێ، بەڵام مەرج نییە شایستەی پەرستن بێ.

کەواتە دەبێ خوا لە هەموو بوونەوەرەکانی تر لە پێشتر بێ. بەڵام ناتوانین لەم سنوورە زیاتر بڕۆینە پێشێ. وای دانێ بۆمان دەردەکەوێ کە خوا لە دنیای واقیعدا لە هەموو بوونەوەرەکانی تر لە پێشترە، بەڵام لەم شێوەیەدا زۆر شیمانەی ئەوە هەیە کە بە جۆرێک لە جۆرەکان بوونەوەرێک هەبێ لە خوا لە پێشتر بێ: ئایا گوتنێکی ئا لەم جۆرە و بەم شێوە حەتمییە نابێتە هۆی وەدیهێنانی ناتەواوی لە خۆبەدەستەوەدانی ڕەها کە ئەویش پێویستی بە پەرستنە. لە ڕاستیدا بۆچووونی ئێمە ئەوەیە کە خوا لە هەموو بوونەوەرەکانی تر لە پێشترە و، هیچ بوونەوەرێکی تر بوونی نییە کە بتوانێ پایەگەی خوا لەلای ئێمە داگیر بکا. بەڵام بوونەوەرە کامڵەکان دەتوانن جۆراوجۆر بن، باشە چۆن دەبێ ئەگەر بوونەوەری تر هەبێ بتوانێ لەگەڵ ئەو خوایەی ئێمە کە دەیپەرستین پێشبڕکێ بکا، یان تەنانەت لەو خوایەی ئێمە دەیپەرستین باشتر بێ. ئایا شیمانەی ئەوە نییە لە کاتی پەرستکاریماندا تووشی ئەم جۆرە دوودڵی و پەشیمانییە بین بەوەی بوونەوەرانی تر هەبن لە پێشتربن بۆ پەرستن؟[٣]

لەگەڵ تێبینیکردنی ئەم جۆرە خاڵانە، دەکرێ پێناسەکردنی ئانسلم (١٠٣٣-١١٠٩) [بیرکەرەوەی مەسیحی سەدەکانی ناوەڕاست] لەبارەی خواوە جێگەی سەرنجمان بێ. لەگەڵ خوادا دەدوا و دەیگوت: "بڕوامان وایە تۆ بوونەوەرێکی لەو بوونەوەرە باڵاتر تەسەور ناکرێ".[٤] لە راستیدا ئەو دەیگوت خوا ئەوەندە گەورەیە، ناتوانرێ تەسەوری هیچ بوونەوەرێکی تر بکرێت لە هیچ رویەکەوە لەو گەورەتر بێ. یان بەشێوەیەکی تر، خوا خاوەن کەماڵێکی ڕەهایە. لە دنیا واقیعدا هیچ بوونەوەرێکی تر نییە هاوسەنگ و یان باڵاتر بێ لە خوا و لە بناخەشەوە ئەم جۆرە بوونە ناتوانێ بوونی هەبێ، لەبەرئەوە خوا لە خودی خۆیدا هەتا بکرێت خاوەن هەموو کامڵی و چاکەیەکە.

زۆر لە بڕواخوازان بە ڕوانینیان بۆ ئەم بۆچوونە لەبارەی خوا (بەوەی خوا بوونێکی ڕەهای هەیە)، بە قووڵی و بە ڕازیبوونەوە دانیان بەو بڕوایە هێنا. هەروەک بینیمان، چەمکی پەرستن، پێویست بەڕاستزانینی ئەو بۆچوونە دەکات[٥] و هەروەها ئەم بۆچوونە لەبارەی خوا تێگەیشتنێک دروست دەکات، دەکرێ زۆر بە دژواری بەو بۆچوونە بگوترێ بۆچونێکی پێنەگەیشتووی پڕ دڵەراوکێ.

بەرامبەر بەمەش "تیۆلۆجی بنیاتنراو لەسەر بوونی تێر و تەواو perfect-being theology " (یان بەشێوەیەکی تر، خواناسی ئانسلمی)[٦] دەبێ بە "ڕشتەی پایەدار binding thread" ئەو باسانەی کە پێوەستن بە سیفەتەکانی خواوە (واتە ئەو سیفەتانەی لە خواناسی یەکتاپەرستی کلاسیکیدا دەدرانە پاڵ خواوەند) پێکەوەیان دەبەستێتەوە و یەکەتییەکیان پێ دەبەخشێ[٧]. ئایا بەڕاستی دەتوانین لەمە زیاتر بڕۆین و بڵێین ئەو بۆچوونە لەبارەی خوا (واتە ئەو بوونەوەرەی کە تێر و تەواوە) هەموو ئەو شتانەی کە پێویستمانە بۆ ئاشکراکردنی سیفەتە خوابییەکانی خۆی

دەخاتە بەردەستمان، ئێمەش دەتوانین هەرچی بۆچوونێکمان لەبارەی خوا هەیە بە تەواوی لەگەڵ ئەم بۆچوونەدا تێکەڵی بکەین؟

پێ دەچێ نەتوانین ئەم کارە ئەنجام بدەین، ئەویش لەبەر چەند هۆیەک، یەکەم ئەو بۆچوونەی کە دەڵێ خوا بوونێکی تێر و تەواوە، لە ڕووی ئاساییەوە بۆچوونێکی سەرنجڕاکێشە، بەڵام خواناسەجۆراوجۆرەکان، تەنانەت ئەوانەشی سەر بە یەک بڕوای ئاینین، بەهیچ جۆرێک لەسەر ئەوە ڕێک نین کە چ بۆچوونێک لەبارەی سیفەتەکانی خوا دەتوانێ خوا "تێر و تەواوتر" لە بۆچوونەکانی تر دیاری بکا. بۆ نموونە، ئانسلم و ئاگوستین (٣٥٤–٤٣٠) و زۆربەی خواناسانی سەردەمی کۆن و سەدەکانی ناوەڕاست، بە ئاشکرا پێیان وابوو کە مەرجی تێر و تەواوبوونی خوا هەڵنەچوونە impassible)ـ واتە خوا نابێ خۆی بدا بەدەست سۆزەکانەوە بەتایبەت نابێت لە کارەساتی بوونەوەرەکانی خۆیدا دووچاری هیچ جۆرە ئازار و تلانەوەیەک بێت. بوونی تێر و تەواو نابێ قابلیسەتی تلانەوەی تێدا بێ، لەبەرئەوەی تلانەوە سیفەتێکی نەگەتیڤە negative، هەروەها ئەو بوونەوەرەی تووشی ئەم شێوە تلانەوەیە بێ، تووشی زیان دەبێ، تلانەوە شێوەیەکە لە نوقستانی. بەڵام بڕێکی زۆر لە خواناسە نوێیەکان ڕاپەڕین دژ بە چەمکی خوای "هەڵنەچوو" و هەروەها جەختیان لەسەر ئەوە کرد کە تێر و تەواوبوونی خوا و بەتایبەت سیفەتەکانی خۆشەویستی و بەزەییەکانی، وا پێویست دەکات کە خوا بتوانێ هاوکات لەگەڵ بوونەوەرەکانی خۆیدا بتلێتەوە. ئاشکرایە ئێمە لێرەدا ڕووبەڕووی جیاوازییە مەزنەکانی ڕا و بۆچوون بووینەتەوە و، ئەم جیاوازییە ناتوانێ بە ئاسانی حەل و فەسلێک ئەنجام بدا لەگەڵ ئەو باسانەی پێشووتر لەبارەی مانای زاراوەی تێر و تەواودا خستمانە ڕوو.

لە هەمان کاتدا ئێمە ناتوانین بەهیچ شێوەیەک لە گوتنی سیفەتەکانی خوا، چاوپۆشی بکەین لە تەقلیدی ئاینی و ئەو گوتنانەی ژێر پێی سیستەمە ئاینییەکانن. بۆ نموونە، ئەگەر کەسێک لە کۆمەڵگەی جولەکە شتێک بخاتە ڕوو کە بۆچوونێکی تایبەت بێ لەبارەی خوا و نەگونجێ لەگەڵ ئەو بۆچوونانەی لە تەوراتدا هەیە و بەتەواوی لەگەڵ تەقلیدی جوولەکە جیاواز بێ، ئەو کاتە ئەو بۆچوونە (سەرەڕای ئەوەی کە تا چ سنوورێک بتوانێ ڕوانگەیەکی ماقووڵ پێشکێش بکا لەبارەی "تێر و تەواوی" خواوە. لەلایەن زۆرینەوە بەگەرمی قبووڵ ناکرێ. لەم ڕووەوە باروخ سپینۆزای فەیلەسووف (١٦٣٢–١٦٧٧) نموونەیەکی مێژوویی سەرنجڕاکێشە. ئەم کابرایە سەر بە خێزانێکی جوولەکە بوو، بەهۆی بۆچوونە "کفرئامێزەکانی" لەبارەی خوا، کڵێسا بەکافری لە قەڵەم دا. لە ڕاستیدا بۆچوونی ئەو نزیکتر بوو لە پانتیزم تا لە ڕوانینی یەکتاپەرستی کلاسیکی جوولەکە. بەم جۆرە کە بینیمان، پێ دەچێ بۆچوونەکان لەبارەی "تێر و تەواوەوە" جیاواز بێت، و فەیلەسووفی ئاینی کاتێک دەیەوێ سوود لە چەمکی "تێر و تەواو" وەرگرێت دەبێ بە وردی بۆچوونی کۆمەڵگە ئاینییەکانی خۆی لەبارەی خوا لە بەرچاو بگرێ، چون بەپێی ڕوانگەی کۆمەڵگە ئاینییەکان ئەم بۆچوونە باشترین ڕوونکردنەوەیە بۆ تێر و تەواو و جێگەی پەرستنی خوا. کاتێک

دەمانەوێ سوود لە چەمکی تێر و تەواوی خوایی وەربگرین، دەبێ گونجاندن و گونجاندنی لۆجیکیشمان لە بەرچاو بێ. بێگومان کۆمەڵێ سیفاتی خوایی کە ناگونجاندنی لۆجیکی تێدایە و ناتوانرێت بەهیچ شێوەیەک وەسفێک بێ بۆ "بوونی تێروتەواو"، بۆیە پێوانەی گونجاوی لۆجیکی پێشتر بەشێک پێک دێنێ لە بیری خوا کە لەسەر"بوونی تێر و تەواو" بنیات نراوە. چەندێک ئەم بەرەنجامە ڕاست بێ، بەڵام لە هەمان کاتدا مرۆڤەکان دەتوانن لەوپەڕی هۆشمەندیدا کۆمەڵە وەسفی تا ڕادەیەک مەزن بەڵام لە رووی لۆجیکەوە نەگونجاو لەبەرچاو بگرن و بیدەنە خوا. بەرامبەر بەمەش دەبێ ئەو وەسفە هەمەچەشنانەی دەمانەوێ بە خوای بدەین لە ڕووی گونجاوی لۆجیکییەوە بیخەینە ژێر لێکۆڵینەوە.

پێویست و خۆوەستاو

بەدوو سیفەت دەست بە باس و لێکۆڵینەوە دەکەم، رەنگە ئەم دوو سیفەتە لە سەرەتادا ئەبستراکت بن و تێگەیشتنیان سەخت بێتە بەرچاو، بەڵام ئەو دوو سیفەتە رۆڵێکی گرینگ دەبینن بۆ پێشاندانی جیاوازییە بنەڕەتییەکانی نێوان خوا و غەیری خوا (بەپێی دیدگای خواناسی یەکتاپەرستی کلاسیکی). پێشەکی زاراوەی خۆبوون self-existence لێک دەدەمەوە. هەموومان ئەو راستییە دەزانین کە ژمارەیەکی زۆر لە بوونەوەران، بەتایبەت زۆربەی بوونەوەرە گیاندارەکان، وزە بەکار دەهێنن و زۆرجاریش هەوڵی بێ وچان دەدەن بۆ مانەوەی خودی خۆیان. ژیانی ئێمە '' لە ناوەوە '' یە ـ کاتێکیش ئەم ژیانەی ناوەوە (کە پێویستە بۆ بەردەوامی ژیانمان) بەرەو لەناوچوون دەچێ، هەست دەکەین بوونمان ناجێگیری تێ کەوتووە و بەر هەڕەشە کەوتووین. بەڵام لە هەمان کاتدا بوونی ئێمە لە مەودا جۆراوجۆرەکانەوە پابەندە بە هەلومەرج و بوونەوەرەکانی دەرەوەی ئێمە. بوونەوەرەکانی تر ئێمەیان هێناوەتە ژیانەوە و مانەوەی ئێمەش پابەندە بە خواردن و ئاو و هەوا و شتی ترەوە. سەرەڕای ئەمەش، ئێمە چاک دەزانین چەندان شتی جیاواز هەن دەتوانن بوونی ئێمە بخەنە بەر مەترسییەوە یاخۆ لەناوی بەرن. بۆیە بە کورتی سەلامەتی و بەردەوامی ژیانی ئێمە پابەندە بە هەوڵدان بۆ ڕێگرتن لە ڕوونەدانی ئەم شێوە ڕووداوانە.

ئێستا بوونەوەرێک بێنە پێش چاوی خۆت کە بەهیچ جۆرێک پێوەندییەکی لەگەڵ بوونەوەرەکانی تردا نییە. ئەم بوونەوەرە بۆ مانەوە و پێکهاتنی خۆی قەرزاری هیچ جۆرە بوونەوەرێکی تر نییە و هیچ بوونەوەرێکی تر ناتوانێ ببێتە مایەی هەراسانکردنی یان ناتوانێ زیانی پێ بگەیەنێ، یان لەناوی بەرێ. بوونەوەرێکی ئا لەم شێوەیە بوونەوەرێکە بە تەواوی "لە ناوەوە" دروست دەبێ، واتە بە تەواوی "پشت بە هێزی خۆی دەبەستێ". بە تەنیا وتەیەک دەتوانین بڵێین ئەم بوونەوەرە بوونەوەرێکی خۆبوون self-existence.

ئێستا دوو زاراوەی تر دەخەینە ڕوو: پێویستی necessary و شیمانەیی contingent، کاتێک دەڵێین بوونەوەرێکی شیمانەییە، مانای وایە گوتوومانە ئەو بوونەوەرە پشتی بە هەلومەرج و

بوونەوەرەکانی دەرەوەی خۆی بەستووە: کارە شیمانەییەکان، کارگەلێکن هاتنەدی و نەهاتنەدییان پابەندە بە ڕووداو و ڕوونەدانی کارەکانی ترەوە و لەلایەکی ترەوە، ئەگەر بوونەوەرێک لە هیچ ڕوویەکەوە ئەگەری نەبێ و بوونیشی سەربەخۆ بێ لە بەدیهاتن یان بەدینەهاتنی هەلومەرجەکان و سەربەخۆ بێ لە بوونەوەرەکانی تر، لەم حاڵەتەدا بوونی ئەو بوونەوەرە حەتمی و دەربازبوون مەحاڵە لێی. یان بەشێوەیەکی تر ئەو بوونەوەرە، بوونەوەرێکی پێویستە، بوونەوەرێکە لە خۆی زیاتر پابەندی هیچ شتێکی تر نییە، ئەگەر وامان دانا ئەو بوونێکە، ئەوا نەبوونی (چ لە ڕابردوو چ لە داهاتوودا) بەشێوەیەکی بنبڕ مەحاڵە.

بەپێی بیری خواناسی یەکتاپەرستی کلاسیکی، ئاشکرا و ڕوونە کە خوا بوونەوەرێکی پێویست و خۆوەستاوە (هەروەک لە سەرەوە ئاماژەمان بۆ ئەم زاراوەیە کرد). خوا بوونێکی ئەبەدییە -eternal؛ هیچ بوونەوەرێکی تر لە خوڵقاندنی ئەودا بەشدار نەبووە، لەبەرئەوەی ئەو لە ڕاستیدا هیچ کاتێک دروست نەبووە بۆیە هیچ شتێکی مەحاڵە بتوانێ بوونی ئەو بخاتە مەترسییەوە یان هەڕەشە لە بوونی بکا. لە هەمان کاتدا دەزانین کە پێویستی و خۆڕاوەستاوی خوا لە ڕەگەزە بنەڕەتییەکانی تێر و تەواوی ئەون. دیار و ڕوونە ئەو خوایەی پشت بەهیچ بوونەوەرێکی دەرەوەی خۆی نابەستێ لە پێشترە لەو خوایەی کە پشت بە کەسانی تر دەبەستێ، ئەم سیفەتانە (واتە پێویستی و خۆوەستاوی) لە بنەڕەتەوە خوا جیا دەکاتەوە لە هەموو بوونەوەرەکانی دنیای بوون.(٨)

ئەگەر شتێک وەک (پێویست) تەماشا بکرێ، دەکرێ مانای توندتریشی هەبێ. بۆیە هەندێ کار وەک لۆجیک بە کارێکی پێویست دادەنرێ، لەبەرئەوەی ئەو کارانە لە ڕووی لۆجیکەوە بەدرۆخستنەوەیان زەحمەتە؛ بەدرۆخستنەوەی ئەم جۆرە مەسەلانە پێویستی بە ناکۆکیی هەیە. (بۆ نموونە، ڕەتکردنەوەی ئەم مەسەلەیە کە "هەموو سێگۆشەکان ٣ گۆشەیان هەیە" پێویستی بە ناکۆکییە، لەبەرئەوەی ئەم مەسەلەیە بەتەواوی پرسێکی لۆجیکییە). بەتێبینیکردنی ئەم خاڵە، دەتوانین بڵێین لە ڕووی لۆجیکەوە بوونەوەرێکی پێویست ئەو بوونەوەرەیە کە بوونی لە ڕووی لۆجیکییەوە پێویستە و نەبوونیشی ئەوەیە کە ناکۆکی تێدا بێ. دەبێ تێبینی ئەوەش بکرێ ئەگەر بوونی خوا لە ڕووی لۆجیکەوە پێویست بێ، بەو مانایەی کە پێشتر باس کرا ئەو کاتە لە دوایشدا پێویستیش دەبێ، بەڵام ئەگەر بوونی خوا لە ڕووی لۆجیکەوە پێویست نەبێ، ئەو کاتە لە دوایشدا هەر پێویست نییە، خوا دەتوانێ بوونێکی خۆوەستاو (بەم مانایە پێویست) بێ، بەڵام لە ڕووی لۆجیکەوە دەکرێ بوونەوەرێکی ناپێویست بێ.

ئایا دەبێ لە ڕووی لۆجیکەوە وەک بوونێکی پێویست بڕوانینە خوا؟ ئەم پرسیارە قسەوباسی زۆری وروژاندووە، قسەی زۆر هەڵدەگرێ. زۆر لە خواناس و فەیلەسوفە چاکەکان (تا ڕادەیەک زۆربەیان) ڕایان گەیاندووە بوونی خوا لە ڕووی لۆجیکەوە پێویستە، بەڵام زۆرینەیەکی تر دژی ئەم بۆچوونە بوون. یەکێک لە ڕاستییەکان کە (خوا بوونی هەیە)، پێ ناچێ لە ڕووی لۆجیکەوە پێویستییەکی ڕاست بێ، هەروەها مەسەلەی '' خوا بوونی نییە '' پێ دەچێ لە یەکەم ڕوانیندا لە

رووی لۆجـیکەوە هـیچ ناکـۆکـیـیـەکی تێـدا بەدی ناکـرێ. بگرە ئەو کـەسـانەش کـەم نین کـە دەسـترەنگینییـان هـەبووە لە ئاشکراکردنی ئەو ناکۆکییانە و توانیویانە ئەم بۆچوونە پشـتڕاست بکەنەوە.

ئیمانۆیل کانت (١٧٢٤-١٨٠٤) بەڵگەیەکی خسـتە ڕوو، ئەو بەڵگەیە لەسـەر ئەوە بنیاتنرابوو کە هیچ مەسـەلەیەکی بوونگەرایی (واتە ئەو مەسـەلەی کە بوونی شتێک ڕادەگەیەنێ) ناتوانێ لە رووی لۆجیکەوە پێویست بێ. (بەم جۆرە بۆچوونـی ئەوەی کە"هـەمـوو سێگۆشـەکان خـاوەن ٣ گۆشـەن" شـتـێکی پێـویسـتـە، بەڵام "سـێگۆشــەیەک بوونی هـەیە" ئـەوەیان پێـویست نیـیـە.(٩) زۆر لە فەیلەسووفەکان پێیان وابوو ئەم بەڵگەیەی کانت بەڵگەیەکی ڕازیکەرە.

لەگەڵ ئەوەشـدا، ڕەنگە هیچ یەک لەو تێبینیـانە بنبڕ نەبن. هەرچەندە بەڵگەکەی کانت بەڵگەیەکی کاریگەرە، بەڵام بەتایبەت لەم سـاڵانەی دواییـیەدا، بە ڕژدی گفتوگۆ لەم بارەیەوە کراوە.(١٠) نابێ ئێمە بە تێبینیکردنی نموونە سـادەکان هەڵخـەڵەتێین و وا بیر کەینەوە کە زۆر بەئاسـانی دەتوانین ئەوە ئاشکرا بکەین کە ئایا فـلان مـەسـەلە لە رووی لۆجـیکەوە پێویسـتـە یان ناکۆکـیی دەروونیی تێـدایە. بۆ نموونـە، لە مـاتماتیکدا زۆر مـەسـەلەی گـرینگ هـەیە کـە پێـویسـتی و (ڕاسـتی) ئەو مەسـەلانە بەهیچ شـێوەیەک کـارێکی لە بەرچاو نییە و تەنانەت پسپۆڕانی بواری مـاتماتیک زۆریان هـەوڵ داوە تا ئەوپەڕی هـەوڵدان بۆ ئەوەی هـەندێ لە هاوکێشـە ماتماتیکییەکان ڕوون بکەنەوە تا بەو ئامـانجـە بگەن ئایا ئەو هـاوکێشـانە لە ڕووی پێویسـتییـەوە ڕاستن یان ناڕاست، بەڵام لەم کـارەدا سـەرکەوتوو نەبوون.

لەمـیـانەی باسـکردن لەبارەی بەڵگەی بوونگەرایی بۆ سـەلماندنی بوونـی خـوا دەکرێ، لـە بەشی پێنجـەم هـەوڵ دەدەین زیاتر باس لە پێویسـتی لۆجیکی بوونی خـوا بکەین. لە کۆتاییی ئەم بەشـە ئەوەش وەبیـر دەهێنینەوە ئەگـەر بوونی خـوا لە ڕووی لۆجیکەوە پێویست بێ، بێگومـان ئەم وەسفـە بە "تێر و تەواوەکانـی" خوا دەژمـێردرێ و وەسـفێک دەبێ لەو کۆمـەڵە وەسـفە نایابانەی کە خـوا لە هەموو بوونەوەرە نزمەکانی تر جیا دەکاتەوە. لەلایەکی ترەوە، ئەگەر بوونی خوا لە ڕووی لۆجیکەوە پێویست نەبێ، ئەوە دەبێ پێ لەسـەر ئەوە داگرین کە مـەحاڵە بوونی خوا پێویست بێ. بەم شـێوەیە "بوونـی پێـویسـت" بە تێـر و تـەواو دانانرێ، بگرە تەواو کـۆمـەڵە وەسـفـێکی فـراوانە و خـاوەن سازگارییەکی لۆجیکی نییـە، بەڵام ئێمـەی مرۆڤ لە وەهمـی خۆماندا ئەو وەسـفانەمـان داهێناوە و داومانەتە پاڵ خوا.

چاوەدێرکەر و بەکەسـبوونی خوا

ئێـسـتـا دەست بە باس و لێکۆڵینەوە دەکـەین لـەبارەی هـەندێ لەو سـیـفـەتانەی لای زۆربەی ئاینپـەروەران ئاشکرایە. کاتێک بەکەسبوونی خوا ڕادەگەیەنین، هیچ نەبێ مـەبەستمان ئەوەیە کە خـوا خـاوەن هۆشـمـەندی و زانینە، خـوا کـارێک ئەنجـام دەدا، ئەو کـارانەی دەیکات مـوخـەیەرە،

دەتوانێ لەگەڵ کەسانێک لە خۆی ناچن پێوەندی دامەزرێنێ. بەلایەنی کەمەوە ئەم مەرجانە لە مەرجە پێویستییەکانن بۆ بەخوابوون، واتە ئەگەر خوا یەکێک لەم مەرجانەی تێدا نەبێ، ئەوا بە تەواوی وەک خوایەکی بەکەسبوو دەرناکەوێ؛ لەلایەکی تریشەوە ئەگەر خوا ئەم مەرجانەی تێدا دەرکەوت، ئەوە دەتوانین بە واقیعی بەبوونێکی "بەکەسبووی" دانێین، هەتا ئەگەر هاتوو بەکەسبوونی خوا لە زۆر ڕووەوە جیاوازی زۆر زۆری تێدا بێت لەگەڵ بەکەسبوونی مرۆڤ ئەوە هەر یەک لە ئێمە دەزانێ ئەو مرۆڤە چۆنە.(١١)

لە خواناسی یەکتاپەرستیدا ئاشکرایە کە بەکەسبوونی خوا، دەبێ یەک بێ لە کامڵبوونی ئەو، زۆر لەو کارە مەزنانەی کە ئاشنایانین (وەکو خۆشەویستی و عەقڵ و داهێنان و ڕەوشتی چاک) ئەمانە تەنیا کۆمەڵێ سیفەتن تایبەت بە کەس، ئەگەر خوا کەس نەبووایە، ئەوا ئەم هەموو شتە چاکانە نەیدەگرتەوە. لە هەمان کاتدا ئەم خاڵە زۆر زۆر گرینگە کە بەپێی بۆچوونی خواناسەکان، پەرستن و ژیانی ئاینی بەشێوەیەکی گشتی لەمیانەی پێوەندیی کەسایەتی بە خواوە دەکرێ هەستی پێ بکرێ؛ بەرامبەر بەمەش ئەگەر خوا سیفەتی بەکەسبوونی تێدا نەبووایە، ئەو کاتە ژیانی ئاینیش کە باڵاترین داواکانی خواپەرستییە بە تەواوی هەرەسی دەهێنا.

بەپێی خواناسی یەکتاپەرستی کلاسیکی، خوا دروستکەری هەموو ئەو شتانەیە کە لە دەرەوەی خوادایە، (واتە خوا نین و کەسن وەک مرۆڤ، گیانلەبەر، زەوی، ئاسمان... هتد) لە زۆربەی ئاینە یەکتاپەرستییەکاندا ئەندێشەی خوڵقاندن گرینگی خۆی هەیە و پێ دەچێ ئەم ئەندێشەیە لە پێویستییەکانی چەمکی "بوونەوەرێکی تێر و تەواوی بنبڕ" بێ، ئەگەر بێجگە لە خوا بوونەوەری تر هەبن، دەبێ خوا دروستکەری ئەوان بێ. (خواناسانی کلاسیکی بەشێوەیەکی سادە گوتوویانە کە خوڵقاندنی (بوونەوەران) ئەرکی خوا نییە، واتە بەزۆری شیمانەی ئەوە هەیە کە خوا هەرچی بوونەوەرە بیانگەڕێنێتەوە بۆ جیهانی نەبوون و بە تەنیا خۆی وەکو بوونێکی واقیعی ئەم جیهانە بمێنێتەوە). پلە و پایەی خوا وەکو دروستکەرێک، لە ڕێگەی مەزنی و سەروەرێتی و خاوەندارییەتی بەسەر هەموو بوونەوەرەکانی ترەوە دەستنیشان دەکرێ، بەجۆرێک هیچ بوونەوەرێک ناتوانێ لەژێر چنگی ئەو دەربازی بێ. سەرەڕای ئەوەش وتوویانە خوا جیهانی "لە هیچەوە out of nothing" دروست کردووە (بە لاتینی پێی دەوترێ ex nihile). بەم پێیە "هیچێتی" ناوی شێوەیەک لە "مادە stuff" یەکی نهێنیئامێز نییە کە خوا لەو شتە دنیای دروست کردبێت. بگرە مەبەست لە "لە هیچ دروست بوون" ئەوەیە هیچ مادەیەک بێجگە لەو مادەیەی خوا دروستی کردووە بوونی نەبووە؛ بەڵگەی بوونی تەواوی بوونەوەرانەی لە خوا ناچن بەتەواوی بریتییە لەوەی کە ئیرادەی خوا وابووە کە ئەو بوونەوەرانە هەبن و لەم پرەنسیپەش بترازێ هیچ پرەنسیپێک بۆ بوونی ئەوان نییە. "لە هیچ دروست بوون" لەگەڵ ئەو دوو بۆچوونەی کە تەعبیر کراوە بۆ دەرکەوتنی بوونەوەران جیاوازی هەیە و لە پلەیەکی باڵاترە لەچاو ئەو دووانە، "لە هیچ دروست بوون" لە پێشینەی هەیە لەچاو "دروستبوونی بوونەوەران لە مادەیەکی پێش بوون"، لەبەرئەوەی لەم حاڵەی دواییدا کاری

خولّقێنەری خوا، پشت دەبەستێ بە (زۆرجار لە هەندێ حاڵەتی سنوردارادا) مادەیەک کە دەبێ کاری پێ بکا. (لە هەمان کاتدا مەسەلەیەکی تریش هەیە ئەویش ئەوەیە کە ئێمە چۆن بوونی ئەو مادەیە ئاراستە دەکەین).

"لە هیچ دروست بوون" لە هەمان کاتدا لە پێشترە لە "دروستبوون لە ڕێگەی ex deo " واتە "دروستبوونی بوونەوەران لە خودی خوا خۆی")، لەبەرئەوەی دروستبوون لە ڕێگەی ex deo ، ئەو لێکنەچوونانە عەیبدار دەکات کە لە نێوان دروستکەر و دروستکراودا هەیە (ئەمەش سیفەتێکە لە سیفەتە دیارەکانی بڕوای میتافیزیقی تاکپەرستی).

خوا لە یەک کاتدا دروستکەری ئەو بوونەوەرانەیە کە هەتاهەتا ناژین و لەلایەکی تریشەوە پاڵپشتیانە. ئەمەش ئەو مانایە دەگەیەنێ کە بوونەوەران چرکە بە چرکە لە بوونی خۆیاندا پشت و پەنا و پاڵپشتیان خوایە. ئەگەر بمانەوێ ئەم خاڵە بەشێوەیەکی دراماتیکی (و لە هەمان کاتدا بەشێوەیەکی ورد) ڕوون بکەینەوە، دەبێ بڵێین ئەگەر خوا بۆ تەنیا ساتێک ئەوانە لەبیر بکا کە دروستی کردوون، ئەو کاتە هەر هەموویان هەرەس دێنن.

ئەم سیفەتانە، بەتەواوی و لە بنەڕەتەوە خوای ئاینە تاکپەرستییەکان لە خوای پەیڕەوانی پانتیەزم (یەکەتیبوون) جیا دەکانەوە. براهمان Brahman لە ئاینی هیندۆیزم و زۆربەی شێوە خواییەکانی ئاینە پانتەیزمەکان بەکەسبوون ئاشکرا نییە، بگرە "هێزی بوون power of bing"ی ناکەسیەتی و بنیاتییە کە بوونی لە تەواوی بوونەوەرەکاندا هەیە. خوای ئاینەکانی پانتیەزم، خولّقێنەر نییە، لەبەرئەوەی پێویستییەکانی بوونی ئەو خوایە جیاوازییەکانی نێوان خوا و دنیایە، ئەمەش لە ئاینی پانتیەزمدا قبووڵ نییە. خوای ئاینەکانی پەنتەیزم بەکورتی "بەهای" ی بوونی هەموو بونەوەرەکانە، بەڵام ئەمەش بەو مانایە نییە کە بوونەوەرێ ئاگای لە هەموو بوونەوەرەکانی دنیا دەبێ بگرەئەم بەهایە بە هۆی ئەو گەوهەرەوە دێتە دی کە لە دەروونی تەواوی بوونەوەرەکاندایە.

خوای پرۆسەی بەخوابوون هەر وەک خواناسی تاکپەرستی کلاسیکی، بەکەسبووە، بەڵام [لە پرۆسەی بەخوابووندا [جیاوازییەکی بەرچاو لە نێوان پێوەندی خواو جیهاندا هەیە: پرۆسەی بەخوابوون هەردوو بیری خولّقاندن ڕەفز دەکاتەوە، هەم چەمکی لە هیچ دروستبوون، هەم ئەو جیاوازییە بنبڕەی کە خواناسی تاکپەرستی کلاسیکی پێی وایە لە نێوان خوا و جیهاندا هەیە. دەتوانین بە باشترین شێوە بۆچوونی پرۆسەی بەخوابوون لەبارەی پێوەندی نێوان خوا و دنیا بخەینە ڕوو: دنیا جەستەی خوایە، خواش لە ڕێگەی جەستەیەوە دەژی، هەروەها ئێمەش هەربەو جۆرە لە ڕێگەی جەستەمانەوە دەژین. ئەمەش ئەو مانایە دەگەیەنێ کە خوا و دنیا، سەرەڕای بۆچوونی خواناسی تاکپەرستی کلاسیکی، بە تەواوی لە یەکتری جیا نین، بگرە هەموو ئەو بوونەوەرانەی نەمر نین، لەوانە مرۆڤ، بە مانایەک لەنێو خودی بوونی خوادان. ڕەنگە باشترین مانای شێوە پێدانی ئەم مانایە ئەوە بێ کە سوود لەم لێکچوواندنە وەرگرین: لە جەستەی مرۆڤدا

تاک تاکی خـانەکـان لەوەی بەسـەریاندا تێ دەپەڕێ و ئـەوەشی لە دەوریاندا ڕوو دەدا، بەئاگـا و هۆشن، هەرچەندە ئەو ئاگـەدارییی و دەرک پێکردنە دیاریکراو بێ. ئێـسـتـا وای دانێ "ئاگەدارییەکانی خانە"ی تاکەکەسی (هەر بەو جۆرەی کە هەن) پێوەندی پێکەوە بکەن و بچنە نێو ئاگاییەکی یەککگرتوودا unified (واتە لە زەینێکدا کە پێوەستە بەهەموو جەستەوە) (مەبەست لە "زەین" ئاگەداربوونە لە یەک بەیەکی ئاگایی تاکە کەسەکان و لە هەمان کاتیشدا هەموو ئەو ئاگاییانەش دەگرێتەوە). بەم پێیە، هەریەک لە ئێمە "خانەیەکین" لە جەستەی خوا، لەم ڕووەشەوە بە ڕاشکاوی خـوا دەتوانێ، بە قـووڵتـرین شـێـوە بەشـداری لە تەواوی ئەزمـوون و خـۆشی و ناخـۆشـیـیـەکـانمان بکا. یان بەپێی بۆچوونی وایتـهـەید A.N. Whitehead 1861-1947) [ئەو فەیلەسـووفە بوو بەرهەمەکانی بووە هۆی دەرکەوتنی ڕێبازی پرۆسەی بەخـوابوون]: دەڵێ "خـوا مەزنترین هاوڕێ و هاوبەشی ئازارەکانی مرۆڤە".[١٣]

هەمـوو ئەم نموونـانە ئەوە دەردەخـەن کـە بۆچوونی پرۆسـەی بەخـوابـوون لە ڕووی ڕوانینی بۆ پێوەندی نێوان خوا و دنیا جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ بۆچوونی خواناسی تاکپەرستی کلاسیکی هەیە. لە خواناسی تاکپەرستی کلاسیکیدا پشتبەستنی دنیا بە خوا پشتبەستنێکی یەک لایەنەیە، بەڵام لەلای پرۆسـەی بەخوابووندا، تەعبیری گونجاوتر بۆ ئەم پێوەندییە ئەوەیە کە بڵێین لە نێوان خوا و دنیا پشتبەستنێکی هاوبەرامبەر و دوو لایەنە هەیە. وایتهەید whitehead زیاتر هەنگاوی نا بۆ ئەوەی بڵێ: ئەم بۆچوونە دەڵێ خوا لە سەرووی دنیاوەیە، بەو ئەندازەیە ڕاستە ئەگەر بڵێین دنیـا لە سـەرووی خـواوەیە، ئەم بۆچوونە کە دەڵێ خـوا دنیـای دروست کردووە،[١٤] بەو ئەندازەیە ڕاستە ئەگەر بڵێین دنیا خـوای دروست کردووە". خوا جەستەی خۆی پێویستە، کە لە ڕێگەی ئەو جەستەیەوە دەژی، هەروەک چۆن ئێمە پێویستمان بە جەستەمـان هەیە بۆ ئەوەی بژین. لەبەر ئەم بەڵگەیە دەبێ ئەو ئەنجامەمان لا دروست بکا کە خوا هەرگیز ناتوانێ بێ جەستە (واتە بەبێ دنیا) بێ. بەڵام مەرج نییە ئەم کارە ئەوە بگەیەنێ کە دنیای ئامادە، وەکو خوا، بێ سەرەتا و کۆتاییە (ئەگەرچی ئەم کـارە دەکرێ ڕوو بدا). بەڵام ئەگـەر ئـەم دنیـایە فـیـزیکیـیـەی ئێمـە لە زەمـەندا دەسپێکردنی هەبێ (بەڵگە زانستییەکانیش ئاشکرا پێ دەچێ باس لەم شتە بکەن)، لەم حاڵەدا ڕەنگە بەم ئەنجـامـە بگەین کـە پێش ئەم دنیـایە، دنیـا (وە ڕەنگە زنجـیـرەیەکی بێ کـۆتایی لە دنیاکانیش) هەبووە و بۆیە خوا هەرگیز بەبێ جەستە (واتە بەبێ جیهان) نەبووە.

توانای ڕەها، زانای ژەهاو چاکەی پەتی

خوا هەمـوو توانا یا توانای ڕەهایە، هەمـوو زانین یا زانای ڕەهایە؛ لە ڕووی ڕەوشتیشـەوە چاکەی پەتییە. لە ڕوانین یەکتاپەرستی خوادا، تەواوی ئەم سیفەتانە بە سیفەتە بنەڕەتییەکانی خـوا دادەنرێن، هەریەکەشیان لە ڕووی تێگەیشتن و فۆرمەلەکردنەوە گرفتی تێدایە.

ئاشکرایە سادەترین ڕێگە بۆ ئەوەی لە توانای ڕەهای خوا بگەین، ئەوەیە کە بڵێین خوا دەتوانێ

هەموو کارێ ئەنجام بدا. بەڵام هەر زوو ئەم بۆچوونە ڕووبەڕووی کۆمەڵێ گرفت دەبێتەوە. ئایا خوا دەتوانێ چوارگۆشەی بازنەیی دروست بکا، یان کارێ بکات کە ١+٢=١٧؟ هەر لە سەردەمی تۆماس ئاکویناس (دەوروبەری ١٢٢٤-١٢٧٤) بەولاوە ئاشکرا بووە کە بازنەی هەڵسوکەوتی خوا دەبێ لۆجیکانە پێوەست بێ بەو کارانەی کە دەکرێن. لە واقیعدا ناکرێ شتێک بە پێناسەی "چوارگۆشەی بازنەیی" پێناسە بکرێت، بۆیە کاتێک خوا ناتوانێ چوارگۆشەی بازنەیی دروست بکا، مانای ئەوە نییە کە ناتەواوییەک لە توانای ئەودا نییە. توانای خوا هەندێ سنوورداری تری تێدایە کە لە خودی خوا خۆیەوە دروست بووە. خوا ناتوانێ کارێک بکا کە پێویست بە بوونی جەستە بکا (بۆ نموونە تۆپەڵە بەفرێ بە ڕووی خۆیدا بکێشێ) یان کارێک بکا کە سنوورداری تێدا بێ (بۆ نموونە شتێکی لەبیر بچێ. خاڵێکی تر زۆر لەو شتانەی باس کران دەبێ گرینگتر بێ ئەویش ئەوەیە بەشێوەیەکی گشتی پێیان وایە خوا ناتوانێ کارێک بکا کە ناشیرینی ڕەوشتی تێدا بێ (بۆ نموونە یەکێک لە پەیمانەکانی بەجێ نەهێنێ).

بەتێبینیکردنی ئەم شتانە، دەتوانین بڵێین توانای ڕەهای خوا بەم مانایە برێتییە لەوەی کە خوا دەتوانێ هەر کارێک ئەنجام بدا کە لە ڕووی لۆجیکەوە ناکۆکی تێدا نەبێ و لەگەڵ خود و سروشتی خوا خۆی دژ نەبێ.(١٥)

فەیلەسووفەکان بۆ هەڵسەنگاندنی پێناسەکانی "توانای رەها" بڕێکی زۆر مەتەڵیان داهێناوە: یەکێک لە سەرنجراکێشترین ئەو مەتەڵانە برێتییە لە "پارادۆکسی بەرد". تەماشای ئەم پرسیارەی خوارەوە بکە، ئایا خوا دەتوانێت بەردێک دروست بکا کە خۆی نەتوانێ هەڵی گرێت؟ ئەگەر ئەو توانای دروستکردنی ئەو جۆرە بەردەی نەبێ، ئەوە مانای وایە کارێک هەیە ئەو توانای ئەنجامدانی نییە و لەم حاڵەشدا ئەو توانایەکی ڕەهای نییە.(ئاشکرایە ئەگەر کەسێک خۆی شتێک دروست بکا و توانای هەڵگرتنی نەبێ. لە ڕووی لۆجیکەوە لێکۆڵینەوە لەم کارە دەکرێ) بۆ نموونە، بیناسازان هەردەم ئەم کارانە دەکەن). لەلایەکی تریشەوە، وای دانێ کە خوا خۆی بەردێک دروست دەکات و توانای هەڵگرتنی ئەو بەردەی نابێ. تا ئەم کاتە هیچ گرفتێک نییە، بەڵام هەرکە دەستمان بە لێکۆڵینەوە کرد کارێکی تر هەیە کە خوا ناتوانێ ئەنجامی بدا (واتە، هەڵگرتنی ئەو جۆرە بەردە!) بەم جۆرە لە هەردوو حاڵەتەکەدا خوا توانای ڕەهای نییە. (بۆ ئەوەی هەوڵەکانی خوێنەر کەم کەینەوە و تووشی سەرقاڵیی نەکەین بۆ گەڕان و دۆزینەوەی ئەم مەتەڵە، ڕێگەچارەی ئەم گرفتەمان لە یاداشتەکانی کۆتاییی ئەم بەشەدا هێناوەتەوە.(١٦)

ڕووناکترین دەربڕینێک کە بەخێرایی بە مێشکدا دێت لەبارەی ئاگەداربوون و زانینی خوا، ئەوەیە کە بڵێین خوا ئاگەداری هەموو شتێکە یان بەشێوەیەکی باشتر، خوا ئاگای لە هەموو کارێکی راستە (لەبەرئەوەی زانین دەتوانێ تەنیا پێوەندی بە مەسەلە ڕاستەکانەوە هەبێ). بەڵام لێرەدا گرفتێ سەرهەڵ دەدا ئەویش ئەوەیە کە هەندێ مەسەلە هەن تەنیا لە هەندێ سەردەمدا ڕاستن، نەک لە هەموو زەمەنەکان. بەقووڵی لەم مەسەلەیە قووڵ بەرەوە "مارتا یەکشەمەی ڕابردوو

شووی کرد". وای دانێ کە مارتا لە ڕاستیدا لە ڕۆژێکی یەکشەمەدا شووی کردووە، لەم حاڵەتەدا ئەم مەسەلەیە تەنیا بۆ یەک هەفتە ڕاستە (واتە لە نیوەشەوی یەکشەمەی شووکردن تا نیوەشەوی یەکشەمەی هەفتەی دوایی). وا پێ دەچێ خوا ئاگەداری ئەم مەسەلەیەیە تا ئەو کاتەی کە ئەم پرسە خۆی ڕاستە (بێگومان خوا پاش ئەو جۆرە سەردەمەش دیسان لە دواییشدا زانیاریی لەبارەی ئەو مەسەلەیە دەبێ کە لەو سەردەمەدا ڕاست بووە(١٧) لەم ڕووەوە دەتوانین وردتر پێناسەکەمان دەربڕین و بڵێین خوا لە هەر زەمەنێکدا زانیاری لەبارەی ئەو ڕووداوانە هەیە کە لەو زەمەنەدا ڕاستن.

بەڵام ئایا لەم ڕووەوە دەبێ دیسان وەکو ئەو پێناسەیەی کە بۆ توانای ڕەها کردمان بێین و زیاتر کۆت بخەینە دەستی پرسەکان و ئەو مەسەلە ڕاستانەش لە پرۆسە دەرکەین کە خوا لەبارەیان لە ڕووی لۆجیکەوە زانیاریی نییە؟ ئایا ئەم جۆرە شتە ڕاستانە هەن؟ یەکێک لە شیمانە پاڵێوراوەکانی ئەم مەسەلەیە، بڕیتییە لەو بڕیارەی کە خوا خۆی دەیەوێ بیدات. وا پێ دەچێ هیچ کەسێک (لەوانە خواش) پێشتر بزانێت چ بڕیارێک دەدات کاتێ کە لە پرۆسەی بڕیاردان هەروەها لە پایەی وەرگرتنی بڕیاردا بێ. بەم پێیەش ئەگەر خوا بڕیارێک بدا، ڕەنگە لەو ساتەی کە خەریکی بڕیاردانە لەسەر ئەم بڕیارە، لە ڕووی لۆجیکەوە نەتوانێ زانیاری لەبارەی بڕێک لە ڕاستییەکان هەبێ. بێگومان دەتوانی دڵنیا بیت کە خوا لە زەمەندا بڕیار نادا، بگرە بەشێوەیەکی تایبەت، واتە پێش زەمەن یان لە دەرەوەی زەمەن بڕیار دەدا. بەڵام تەنانەت ئەگەر واش بێ، هێزی ئەو خاڵە بەتەواوی لەبەین دەچێ کە گوتمان: بەهەرحاڵ دیسان " دیمەنێک" لە دیمەنەکانی ژیانی خوا هەیە (هەرچەندە لە دەرەوەی زەمەنیش بێ) کە لەو ئاستەدا، دەبێ خوا هەندێ کار ئەنجام بدا بێ ئەوەی زانیاری لەبارەی بڕێک لە پرسەکان هەبێ. (لە بڕگەکانی داهاتووی ئەم بەشەدا یەکێکی تر لە پاڵێوراوی مەسەلە ڕاستەکان دەخەینە بەر باس و لێکۆڵینەوە کە خوا لە ڕووی لۆجیکەوە ناتوانێ لەبارەیان زانیاری هەبێ.)

پێش ئەوەی دوایین پێناسەمان لەبارەی زانینی ڕەها پێشکێش بکەین، دەبێ تێبینی خاڵێکی زۆر گرینگی تر بکەین. ئێمەی مرۆڤ نەک تەنیا زانیاریمان لەبارەی هەندێ شتەوە هەیە، بگرە بڕواشمان بە هەندێ شت هەیە، کە هەندێ لەو شتانە ڕاستن و هەندێکیشیان ناڕاستن. دەکرێ بتوانین ئێستا بڵێین خوا هیچ بڕوایەکی نییە کە لە پشتەوەی زانیارییەکانی بێ، بەدڵنیاییشەوە بە هیچ بڕوایەکی ناڕاست ڕازی نابێ. بۆیە دەبێ پێناسەکەمان وردتر بکەینەوە، لەبارەی زانینی ڕەها تاوەکو بەڕاست زانینی بڕوا ناڕاستەکان لەلایەن خواوە بە تەواوی وەلاوەنرێ.

بە ئاگەداربوون لەو تێبینییانە دەتوانین بەم شێوەی خوارەوە پێناسەی زانستی ڕەهای خوا بکەین: خوا لە هەر زەمەنێکدا زانیاریی هەیە، لەبارەی هەموو ئەو پرسانەی کە لەو زەمەنەدا ڕاستن و زانیاری خواش لەو زەمەنەدا لە ڕووی لۆجیکەوە لەبارەی ئەو پرسانە مومکینە، بەڵام خوا هەرگیز بڕوای بەو کارانە نییە کە ناڕاستن. ئەو بەشەی کە لەم پێناسەیەدا دەکرێ قسەی زۆر

لەسەر بکرێت، ئەو دەستەواژەیەیە کە دەڵێ خوا تەنیا زانیاری لەبارەی ئەو شتانە هەیە کە زانین لەبارەی ئەو شتانە لە ڕووی لۆجیکەوە بۆ ئەو مومکینە. بەڵام لە ڕاستیدا ئەم کارە ئەوەندە گران نییە: ئەگەر هیچ ڕاستییەک نەبێ کە لە ڕووی لۆجیکەوە مومکین نەبێ بۆ خوا زانیاری لەبارەی هەبێ، لەو حاڵەتەدا ئەو دەستەواژەیەی کە باسی لەسەرە شتێک لە زانیاری خوا کەم ناکاتەوە و بەرامبەر بەوەش ئەوە مانای ئەوە ناگەیەنێ کە پێناسەکەمان ناڕاست و کرچ و کاڵ دەبێ.

ئەوانەی بڕوایان بە خوا هەیە هەموو لەسەر ئەوە کۆکن کە لە ڕووی ڕەوشتەوە خوا بریتییە لە چاکەی ڕەها. دەبێ بەپێی پێناسە تەواوی سیفەتی تاکەکەسی و پرەنسیپە کردارییەکان و هەموو ئەو شتانەشی وەک پێناسە پێویستن تا بە یەکێک بوترێ ڕەوشتێکی باڵای هەیە بە بەشێک لە سیفەتەکانی خوا دێتە ژماردن. لێرەدا دەبێ دوو بابەت ڕوون بکەینەوە: یەکەم مانای ڕەوشتی پەتی چاک چییە؟ چ پێوەندییەک لە نێوان ڕەوشتی چاکە و خوادا هەیە؟

ئەوانەی بڕوایان بەخوا هەیە پێیان ئاستەنگە لەسەر یەک مانا کۆک بن لەبارەی ڕەوشتی چاکە (بۆ نموونە لەسەر ئەوە کۆک نین ئایا لە نێوان سیفەتە خواییەکان "عیشقە" گرینگترە لە "پیرۆزی" و "داد"، یان بە پێچەوانەوە، یان لە ڕووی گرینگییەوە هەموویان یەکسانن). وەڵامدانەوەی ئەم جۆرە پرسیارانە تا ڕادەیەکی زۆر پێوەندیی بەو ڕوانینە وتراوانە هەیە کە تاکەکان دەری دەبڕن لەبارەی ئاراستەی ئەو ڕێگەیانەی کە خوا هەڵی دێرێت بۆ پێوەندیکردن بە مرۆڤەوە، بەرامبەر بەمەش ڕەنگە وا باشتر بێ باسکردن لەبارەی ئەم جۆرە بابەتانە بگوێزینەوە بۆ ئەو ڕێبازی خواناسییە تەقلیدییە جۆراوجۆرانەی کە هەن. لێرەدا ئێمە بەشێوەیەکی گشتی قسە لەسەر "چاکەی" خوا و، "عیشق" و "داد" و شتی لەم بابەتە دەکەین، بێ ئەوەی ئەوە ڕاگەیەنین ئایا ئێمە بە وردی مانای یەک یەک لەوانە و پێوەندییانمان پێکەوە ڕوون کردووەتەوە.[١٨]

یەکەمین پرسیارێک کە دێتە پێشەوە لەبارەی پێوەندیی نێوان خوا و کاری چاکە ئەو پرسیارەیە کە دەڵێ: ئایا خوا دەتوانێ کارێک بکا پێچەوانەی ڕەوشتی چاکە بێ. ژمارەیەک لە فەیلەسووفان بڕوایان وایە بۆ ئەوەی خۆ پیاهەڵدان و وەسفکردنی ڕەوشتی بیگرێتەوە، دەبێ توانای ئەنجامدانی خراپەی هەبێ، تەنانەت ئەگەر واقیعەن هیچ کاتێکیش کاری خراپە نەکات.[١٩] بەڵام ژمارەیەکی زۆر لە هزرڤانەکان ئەوانەی بڕوایان بە خوایە بڕوایان وایە کە خوا خودی خۆی خاوەن ڕەوشتی باڵایە، واتە بەپێی سروشتی خۆی مەحاڵە کارێک بکات لە ڕووی ڕەوشتەوە خراپ بێ. لە ڕاستیدا ئەم بۆچوونەش بەرەنجامی باسێکە کە لەبارەی توانای ڕەها هەمانبوو (لەوێدا دەمانگوت خوا ناتوانێ هیچ پەیمانشکێنییەک بکا).

پرسیارێکی تر کە دەخرێتە ڕوو لەبارەی پێوەندیی نێوان خوا و چاکە پێوەستە بە سەرچاوەی پێوانەی ڕەوشتی چاکەوە. ئایا بۆ خوا، پێوانەیەکی سەربەخۆ بۆ بوونی ڕەوشتی چاکە هەیە کە خواش وەکو هەموو کەسێکی تر، لە ڕووی ڕەوشتەوە دەبێ پابەندی بێ؟ یان دەتوانین بڵێین، ئایا ڕەوشتی جوان و ناشرین بە تەواوی لەژێر ئیرادە و فرمانی خوایە؟ یان ئەوەتا پێوەندی نێوان خوا

و پێوانەی ڕەوشتی چاکە دەتوانرێ لەلایەنی ترەوە تەسەور بکرێ؟ بەڕاستی لێکدانەوەی ئەم بابەتە بۆ بەشی سیازدەم دوا دەخەین، واتە لە بەشی "ڕەوشتی ئاینی" باس لەم بابەتە دەکەین.

هیچ یەک لەو سیفەتانەی کە لەم بەشەدا خستمانە بەر باس و لێکۆڵینەوە، ناتوانرێ بلکێنرێ بە خوای پەیڕەوانی یەکەتی بوون (پانتیەیزمەوە pantheistic). بێگومان لە چوارچێوەی ڕوانینی یەکەتیبوون دەکرێ بگوترێ کە خوا "توانای ڕەها" و "دانای ڕەها" یە، لەبەرئەوەی هەر توانا و زانینێک هەبێ بەپێی پێناسەکە توانا و زانینی ئەوە، ئەوە کە گەوهەری بنیاتنەرانە و "ڕوحی دەروونی" هەموو بوونەوەرەکانی دنیایە. بەڵام خوای یەکەتیبوون هیچ جۆرە زەینێکی تاکڕەو پارچە پارچەی نییە تا لە ڕێگەیانەوە (هەر وەک ئێمە کە دەرک بەم چەمکانە دەکەین) زانیاری لەبارەی شتێک پەیدا بکا، یان کارێکی تایبەت ئەنجام بدا. بەپێی ڕای سپینۆزا "زاتی خوا توانای عەقڵانی و توانای ئیرادی نییە" و ئەگەر بمانەوێ سیفەتی عەقڵ و ئیرادە بە خوا بدەین، ئەم وەسفانە " هیچ ڕوویەکی هاوبەشیان [لەگەڵ عەقڵ و ئیرادەی مرۆڤ] نییە تەنیا قسە نەبێ: لێکچوونی نێوان ئەوان بە ئەندازەی ئەو لێکچوونەیە کە لە نێوان سەگ و (ئەو وێنە ئەستێرەناسییەی کە لە ئاسماندایە) سەگ (ئەو سەگەی کە دەوەڕێ)."(٢٠) ڕەنگە گرینگترین خاڵ ئەمە بێ کە خوای یەکەتیبوون ناتوانێ جیاوازی لە نێوان چاکە و خراپە دانێ.

هەموو ئەو کارانەی کە لە دنیادا ڕوو دەدەن هەر هەموویان وەکو یەک باس لە توانای خوا دەکەن؛ بیری ئەوەی کە هەندێ لەم کارانە لە کۆتاییدا کاری "چاکە"ن و هەندێکیشیان کاری "خراپ"ەن، دوا جار دەبێ وەک وەهمێک لەناو بچن. لەوانەیە ئەوانەی سەر بە پەیڕەوانی یەکەتی بوونن لە ئەخلاقیاتی تاکەکەسیان زۆر وردبین و کارڕاست بن (زۆرجاریش هەر وان)، بەڵام بەپێیشیکردنەوەی کۆتاییی پەنتەیزم بەسەر [جیاوازی] نێوان چاکە و خراپەدا (ئەوەی ئێمە پێی دەڵێین چاکە و خراپە) سەر دەکەوێ. هەر ئەمەشە بێ پەردە خوای یەکەتیبوون بەرامبەر بە خوای تاکپەرستی دادەنێ (کە بێ هیچ ئاڵۆزییەک لە بەرەی چاکەن و دژ بە خراپە دەجەنگن).

هیچ بەڵگەیەک نییە بۆ جیاوازی گەورە لە ڕووی زانین و چاکەوە لە نێوان خواکانی پرۆسەی بەخواکردن و ئاینە تاکپەرستییە کلاسیکییەکان، بەڵام شێوەی ڕوانینی پرۆسەی بەخواکردن بۆ توانای خوایی جیاوازییەکی بەرچاوی هەیە [لە بەراوردکردنی لەگەڵ دیدگاکانی تر]، ئەم خاڵەش لە ناونیشانی یەکێک لە دوایی کتێبەکانی چارلز هارتشۆرندا بە ناونیشانی [توانای ڕەها و هەڵە تیۆلۆجیکەکانی تر] دا ئاشکرایە. بۆچی توانای ڕەها هەڵەیە؟ لەبەرئەوەی وەسفی خوا لە خواناسی تاکپەرستی کلاسیکیدا، وەسفی بوونەوەرێکە کە ئیرادەی خۆی بەشێوەیەکی یەکلایەنی دەسەپێنێ بەسەر عەبدەکانیا (بەتایبەت بەسەر کەس و شتەکاندا)، و هێزە زۆرەملێیەکانی خۆی بەسەر ئەواندا تاقی دەکاتەوە. بەڵام پرۆسەی بەخواکردن بڕوای وایە کە هێزی خوا هەردەم ڕازیکەرە persuasive نەک ئیلزامی coercive. خوا هەرگیز ئیرادەی خۆی یەکلایەنە بەسەر سروشتدا ناسەپێنێ (بەم پێیە خوای پرۆسەی بەخواکردن کاری موعجیزە ئامێز ئەنجام نادا)،

هەروەها ئەو ناتوانێ مرۆڤەکان ناچار بکا کارێک بکەن کە ئەو دەیەوێ. بگرە بەپێی بۆچوونی وایتهید ئەو "بەرەو ئارەزوویان دەبات" بۆ بە ئەنجامدانی داواکارییەکانیان. بەم شێوەیە بالاترین و باشترین توانا دەخاتە بەردەمی زەینیان تا بتوانن بەشێوەیەکی خۆبەخشانە نییەتەکانی ئەو ئەنجام بدەن.

ئەوانەی بڕوایان بە خواناسی تاکپەرستی کلاسیکییە، پێیان وایە ئەم شێوە ڕوانینە کەمکردنەوەیەکی ترسناکە لە توانا و چاکییەکانی خوا هەروەها پێیان وایە ئەم کارە وا دەکات کە "شایستەیی پەرستنی" ئەم خوایە بێتە خوارێ لە چاو ئەو خوایەی کەخاوەن توانای ڕەهایە. وەڵامی ئەم بۆچوونە ئەوەیە کە چاکەی خوا [لەم بۆچوونە] کەم نابێتەوە بگرە زیاد دەکات، لەبەرئەوەی [لەم بۆچوونەدا] خوا ناتوانێ سوود لە هێزی زۆرەملێی خۆی ببینێ و لە ڕووی ڕەوشتەوە ئەو وای دەبینێ کە هێزی ڕازیکەر لە پێشترە لە هێزی ئیلزامی. بەهەرحاڵ تەنانەت ئەگەر واش بێ شتێکی ئاساییە کە ئەم بۆچوونەی پرۆسەیی بەخواکردن بە توندی لە دژایەتیدایە لەگەڵ خواناسی تەقلیدی گشت ئاینە تاکپەرستییەکان، لەبەرئەوەی ئەو وێنەیەی ئاینە تاکپەرستییەکان لەبارەی خوا پێشکێشی دەکەن ئەوەیە کە خوا لە یەک کاتدا بەشێوازی توانای زۆرەملێی کار دەکات و سوودیش لە توانای ڕازیکردن دەبینێ.(٢٢)

خوا و هەڵبژاردنی مرۆڤ

لە نێوان ئەوانەی بڕوایان بە خوا هەبووە بابەتی پێوەندیی نێوان توانا و دەسەڵاتی خوا و سەربەستی مرۆڤ بابەتی لێکدانەوەی ڕژد بووە. زۆر لەوانەی بڕواخوازن بڕوایان وابووە دەبێ خوا وەکو دەسەڵاتدارێکی ڕەها وەسف بکرێ، بەم مانایە هەر ڕووداوێک کە ڕوو دەدا لەژێر بەڕێوەبردن و کۆنترۆڵی خۆیەتی و ئەویش دەستنیشانیان دەکات و بەپێی بۆچوونی ئۆگستین: "ئیرادەی خوا [مەرجی] پێویستە بۆ [بەدیهاتنی] هەموو کارێک". ڕەنگە وا بێتە بەرچاو کە ئەم بۆچوونە ڕاستەوخۆ ئەوە بگەیەنێ مرۆڤ لەم حاڵەتەدا خاوەنی هیچ ئازادییەک نییە، بەڵام ئەگەر هاتو پێناسەی تایبەتمان لەبارەی ئازادی قبووڵ کرد، ئەوا بەم ئەنجامە ناگەین. دەکرێ بوترێ کاری مرۆیی بەمەرجێک "ئازادانەیە کە ئەم هەلومەرجانەی" ژێرەوەی تێدا بێ: ١ ـ هۆی سەرەکی ئەو کارە، ئارەزوو و داوا و نییەتی دەروونی بکەرەکە بێ. ٢ ـ هیچ ڕووداو و هەلومەرجێکی دەروونی نەبێتە هۆی ناچارکردنی ئەنجامدانی ئەو کارە. ٣ ـ ئەگەر بکەر ویستی و توانی بەشێوەیەکی تر کار بکا، ئەگەر ئەم دیسپلینانە دڵنیاکەرەوە بن، دەتوانین بڵێین کارەکە "لە دەروونەوە" سەرچاوەی گرتووە؛ ئەو کاتە ناتوانین بڵێین کە بکەر ناچار بووە ئەو کارە ئەنجام بدا. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا لەوانەیە لە ئاستی بەڕێوەبردنی دەستەباڵایی sovereign management کارەکاندا خوا هەستێ بەئەنجامدانی کارێک کە بکەر بەتایبەت لە هەلومەرجێکی تایبەتی وەهادا خۆی ببینێتەوە و جۆرە زەینێکی چنگ بکەوێ، لەو هەلومەرجەدا بەتەواوی ئەنجامی هەمان ئەو کارە هەڵبژێرێ کە خواست

و بڕیاری خوایە[٢٣].

ئەو دیدگەیانەی لە سەرەوە خستمانە ڕوو، دەتوانرێ پێی بگوترێ دیدگەی گونجاو [لە نێوان هۆکار و] ئازادی ئیرادە Compatibilist of free will (لەبەرئەوەی ئەو بڕوایە هەیە کە ئازادی ئیرادە گونجاوە لەگەڵ حەتمییەتی هۆکار deterministic causation) هەر وەک بینیمان ئەم دیدگەیە بەتەواوی کۆیە لەگەڵ ئەو دیدگەیەی کە بڕوای بە دەسەڵاتداریەتی پەتی خوا هەیە (بەپێی ئەوەش خوا دیاریکەری ڕەهای هەموو کارەکانی واقیعە). زۆر لە فەیلەسووف و خواناسە کارامەکان بەم شێوە ڕێبازە رازی نین بۆ تێگەیشتن لە ئازادی ئیرادە، بە بڕوای ئەوان ئازادی ئیرادەیە بەم شێوەیە بەس نییە بۆ ئەوەی لە ڕووی ڕەوشتەوە وا لە مرۆڤ بکا بەرامبەر بەو کارانەی دەیکات بەرپرسیار بێ. بەپێچەوانەوە. یەکێ لە فەیلەسووفەکان لەبارەی ئەم ڕایەوە گوتویەتی: بەمەرجێک کەسێ لە ئەنجامی کارێکدا ئازادە کە "بتوانێ ئەنجامی کاری A هەڵبژێرێ یان ئەنجامی کاری A هەڵنەبژێرێ. A و دژەکەی A " هەردووکیان دەتوانن لە واقیعدا ڕوو بدەن، ئەوەی بە ڕاستی ڕوو دەدا، هێشتا دەستنیشان نەکراوە."[٢٤]، ئەم بۆچوونە لەبارەی ئازادی مرۆڤ (کە زۆرجار بە ئازادی ئیرادە liberation free will ناو دەبرێ) لەگەڵ ئەو بۆچوونە کۆک نییە کە دەڵێ خوا لە ڕێگەی توندوتۆڵکردن و دەستنیشانکردنی هەلومەرجە پێشینەکان، هەر لە پێشەوە ئەنجامەکان دەستنیشان دەکات. بەپێی ئەو بۆچوونە لە بارەی ئازادی ئیرادەوە، تەنانەت ئەگەر هەموو هەلومەرجە لە پێشینەکان بەتەواوی یەکسان بن، دەکرێ ئەنجامەکان بە تەواوی جیاواز بن. بەرامبەر بەمەش ئاشکرایە کە "ئازادی ئیرادە" بەتەواوی ناگونجێ لەگەڵ دەسەڵاتی ڕەهای خوایی (بەپێی ئەو پێناسەی لە سەرەوە خرایە ڕوو). بە بڕوای زۆر لە پەیڕەوانی خواناسی تاکپەرستی ئەم کارە بە تەواوی جێگەی رازیبوونە، ئەوان ئەم شێوە دەسەڵاتدارە بەهێزەی فەرمانڕەواییەی خوا بە پێویست نازانن. ئەو بۆچوونەی کە بەشێوەیەکی فراوان مەقبوولە ئەوەیە کە خوا ئەنجامی مرۆڤەکان نە هەڵدەبژێرێ و نە دەستنیشانیشی دەکات، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا ئەو پێشتر بەوردی و بەدرێژی دەزانێ کە مرۆڤەکان چۆن هەڵبژاردنانە هەڵدەستن بە ئەنجامدانی ئەم جۆرە هەڵبژاردنانە.

ئایا ئەم بۆچوونە بەڕاستی لەگەڵ ئازادی مرۆڤ بە مانا واقیعییەکەی گونجاوە؟ مەسەلەی زانیاری لە پێشینەی foreknowledge خوا و ئازادی مرۆڤ دوو هەزار ساڵە کە باس و لێکۆڵینەوەی لەبارەوە دەکرێ، بەڵام هیچ ڕایەکی یەکگرتوو لەبارەی ئەو بۆچوونە دروست نەبووە. لە ڕاستیدا ئەم مەسەلەیە لەم ٢٥ ساڵەی دواییەدا بە رژدی خراوەتە بەر لێکۆڵینەوە و وردبوونەوە. بۆ ئەوەی خوێنەران لە بنەچەی ئەم مەسەلەیە بگەن، نموونەیەک لەو سەلماندنانە دەخەینە ڕوو کە بەرپا کراوە لەبارەی لایەنگیری ناگونجاوی زانیاری لە پێشینەی [خوا] و ئازادی ئیرادەی [مرۆڤ] کەسێک بە نێوی ویل کلارنس Will Clarence بێننە بەرچاوی خۆتان کە حەزی لە پەنیری سپییە. ئایا سبەینان زوو کلارنس پەنیری سپی دەخوا یا نەخێر؟ سەلماندنەکە بەم شێوەی ژێرەوە

بەردەوام دەبێ:

١- لە حاڵی حازردا، ڕاستە کە "کلارنس سبەینێ لەگەڵ قاوەڵتیدا پەنیری سپی دەخوا" (ئەمە سەرەتایە).

٢- مەحاڵە لە هەر زەمەنێکدا خوا بڕوای بە شتێکی درۆ هەبێ، یان بڕوای نەبێ بە کارێکی ڕاست (پێشەکی: زانینی ڕەهای خواوەند).

٣- خوا هەموو کات ئەو بڕوایەی هەیە کە کلارنس بۆ سبەینێ لەگەڵ قاوەڵتیدا پەنیری سپی دەخوا (ئەنجامی یەکەم و دووەم).

٤- ئەگەر خوا هەموو کات بڕوای بەکارێکی دیاریکراو بێ، کەواتە هیچ کەسێک ناتوانێ کارێ بکا کە خوا بەردەوام بڕوای بەو کارە نەبێ. (سەرەتا: ڕابردوویەکی نەگۆڕ).

٥- لەبەرئەو هۆیە، کلارنس ناتوانێ کارێک ئەنجام بدا کە خوا بەردەوام بڕوای نەبووە کە ئەو سبەینان هەڵدەستێ و پەنیری سپی دەخوا. (ئەنجامی پێشەکی یەکەم و دووەم).

٦- ئەم دوو کارەی ژێرەوە مەحاڵە هەردووکیان ڕاست بن: "خوا بەردەوام بڕوای وا بووە کە کلارنس بۆ قاوەڵتی بەیانیان پەنیری سپی دەخوا" و "کلارنس لە ڕاستیدا [بۆ قاوەڵتی] پەنیری سپی ناخوا" (ئەنجامی پێشەکی ٢)

٧- لەبەرئەو هۆیە، کلارنس ناتوانێت سبەینێ بەیانی بۆ قاوەڵتی دەست لە خواردنی پەنیری سپی هەڵگرێ (ئەنجامی ٥ و ٦)، هەر لەبەرئەو هۆیەش خواردنی پەنیری سپی کلارنس لە سبەینێ زوو کارێک نییە سەرچاوەکەی لە ئازادی هەڵبژاردنەوە نییە.[٢٥]

تێبینی ئەوە بکەن کە پێشەکی دووەم برێتییە لە پێناسەیەک لەبارەی زانیاری ڕەهای خواوەند، بەڵام لەو پێناسەیەدا ئەوە تۆمار نەکراوە کە خوا لە ڕووی لۆجیکەوە دەتوانێ لەبارەی ئەو ڕووداوانە زانیاری هەبێت؛ هەر لەبەر ئەم هۆیەشە کە کلارنس بواری ئازادی هەڵبژاردنی نییە بۆ ئەوەی کە سبەینان قاوەڵتی چی بخوا. ئەگەر ئەم ئەنجامەمان پێ باش بێ (واتە ئەگەر بڕوامان وابێ کە مرۆڤ خاوەن ئازادی ئیرادەیە) لەم حاڵەتەدا وەڵامی ماقووڵ ئەوەیە کە پێناسەیەک لەبارەی زانیاری ڕەها پێشکێش بکەین کە مەرجی ئەوەی تێدا بێ لە ڕووی لۆجیکەوە کارێک بواری کردنی هەبێ (هەروەک لە بەشی پێشوودا خستمانە ڕوو)؛ لەم حاڵەتەدا دەتوانین بەو ئەنجامە بگەین کە ڕاستییەکان لەبارەی قاوەڵتی کلارنس لەو کارانەیە کە لە ڕووی لۆجیکەوە ناکرێ خوا زانیاریی لەبارەی ئەو ڕووداوە هەبێ. لە هەمان کاتدا دەبێ تێبینی ئەوەش بکەن کە هیچ شتێک نییە تایبەت بێ بە بڕیاردانی کلارنس لەبارەی خواردنی پەنیری سپییەوە. بەپێچەوانەوە هەرچییەکمان لێرەدا لەبارەی ئەم بڕیاردانە تایبەتییە سەلماند، دەتوانین جێبەجێی بکەین بەسەر هەموو ئەو بڕیارانەی کە کەسانی تر لە هەر زەمەنێکی تردا دەیدەن. کەواتە ئەنجامەکە ئەوەیە کە هیچ یەک لە بوونەوەرەکان بەهیچ جۆرێک توانا و بواری هەڵبژاردنی ئازاد و

ئیرادەی ئازادییان نییە، یان خوا ناتوانێ (لە ڕووی لۆجیکەوە ناتوانێ) پێش ئەوەی ئەم بڕیارانە بدرێن، هیچ زانیارییەکی بنبڕی لەبارەیان هەبێ.

ئایا ئەو سەلماندنەی سەرەوە ڕاستە؟ گفتوگۆی زۆر لەم بارەیەوە کراوە و بەڵگەکانیش ئەوەندە ئاڵۆزن، بەدواچوونیان ئا لێرەدا کارێکە ناکرێ. بڵاوترین ئەو وەڵامانەی لەبارەی ئەم جۆرە سەڵماندنانە دراوەتەوە بۆ نموونە جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە زانیاری خوا لەبارەی هەڵبژاردنی کلارنس بەو جۆرەیە کە بە هیچ شێوەیەک وا لەو ناکات کە ناچاری بکا یان وای لێ بکا کە بڕیار لەبارەی هەڵبژاردنەکەی بدات. بەڵام ئەگەر ئەمە ڕاست بێ، سەختە تێ بگەیت ئەم بۆچوونە چۆن وەڵامی ئەو سەلماندنە دەداتەوە. ئەو سەلماندنەی لە سەرەوە باس کرا هەرگیز وا ناڵێ کە "زانیاری خوا هۆکاری کردەکەی کلارنسە". ئەو سەڵماندنە تەنیا ئەوە دەڵێ کە "ناکرێ خوا بڕوای وا بێ کە کلارنس لە دواییدا پەنیرە سپییەکە دەخوا، بەڵام لە واقیعدا کلارنس ئەو پەنیرەی نەخوارد". بێگومان ئەم بۆچوونە ڕاستە، هەر وەک پێشتر بینیمان لێکۆڵینەوەکانی پێوەست بەم بابەتە گەلێک ئاڵۆزن، لێرەدا ناکرێ بە دور و درێژی باس بکرێن؛ بۆیە ئەو خوێنەرانەی ئەم بابەتەیان مەبەستە هانیان دەدەین بۆ ئەو نووسینانە بگەڕێنەوە کە پێوەستن بەم بابەتەوە.(٢٦)

بەهەرحاڵ ئاشکرایە پێویستی ئەم ئەنجامگیرییە (واتە ناگونجاوی لە نێوان زانیاری بەربڵاوی خوا و ئازادی ئیرادەی مرۆڤ) بریتی نییە لە نەفیکردنی زانیاریی ڕەهای خواوەند. بگرە ئەم کارانە [واتە ئەو شتە پەسەندکراوانەی مرۆڤ هەڵیان دەبژێرێ] بە تەواوی بریتین لە کۆمەڵێ ڕاستی دیار و ئاشکرای کۆمەڵێک حەقیقەت، زانیاری خوا لەبارەی ئەو ڕاستییانە لە ڕووی لۆجیکەوە مەحاڵە. ئەگەر هاتو ئەم کارەی کە خوا ناتوانێ وێنەی شتە "نەکێشراوەکان" بکێشێ نەبێتە هۆی زیان گەیاندن بەتوانای ڕەهای ئەو، لەم حاڵەدا ئەو کارەش نابێتە هۆی زیان گەیاندن بە زانیاری ڕەهای خوا کە دەڵێ خوا ناتوانێ ڕاستییە "نەزانراوەکان" ئەوانەی پێوەستن بە داهاتووی کردەوەکان بە کرداری ئازادانەی لە قەڵەم بدا. هەر کە ئەم ڕاستییانە ئاشکرا بوون، ئەو کاتە خوا یەکەمین کەس دەبێ، زانیاری لەبارەی ئەو ڕاستییانە دەبێ.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، بڕوابوون بە زانیاری لە پێشینەی سنووردار پێویست بەوە دەکات کە زانیاری خوا لەبارەی داهاتوو تۆزێک لەوە زیاتر بێ کە زۆربەی ئاینپەروەران بۆی دەچن. ئایا ئەم مەسەلەیە گرفتێکی جیدی نایەنێتە ئاراوە بۆ خواناسان و پەیڕەوانی فەلسەفەی تاکپەرستی؟ ئەم مەسەلەیە ڕوویەکی تری ئەو باسانە پێک دێنێ کە بەردەوام لەبارەی ئازادی ئیرادە و زانینی لە پێشینەوە ئەنجام دەدرێن.

هەمیشەیی خواوەند – بێ زەمەنی یاخۆ نەمری لە زەمەندا

ئایندارا‌ن بەگشتی بڕوایان وایە کە خوا هەمیشەییە eternal. ئایا ئەم وەسفە چ مانایەکی هەیە؟ سادەترین و سەرڕاستترین شێوەی دەربڕین ئەوەیە کە بڵێین هەمیشەیی خوا ئەوە دەگەیەنێ کە

خوا شتێکە هەردەم هەبووە و هەموو کاتیش دەبێ. بەم شێوەیە خوا، وەکو زۆربەی کەسانی تر و وەکو هەموو شتێک، بەدرێژاییی زەمەن بوونی هەیە، بەڵام بەپێچەوانەی کەسانی تر، بوونی سەرەتا و کۆتایی نییە. یان بەشێوەیەکی تر دەتوانین بڵێین خوا لە بێ زەمەندایە timeless.

بەڵام هەندێ لە فەیلەسووف و خواناسەکان هەمیشەییی خواوەندیان بە ناتەواو زانی. بە بڕوای ئەوان خوا بێ زەمەن timeless و بە تەواوی لە دەرەوەی زەمەنە. بەپێی ئەم دیدگەیە خوا دنیا وەکو ئێمە کەسانێکی بێ کۆتایی، چرکە بەچرکە تاقی ناکاتەوە، بگرە خوا هەموو دنیا یەک جار و لە یەک ئانی تەواو هاوزەمەن تاقی دەکاتەوە. ئەوان پێیان وایە خوا داهاتوو و ئێستە و رابردووی نییە؛ خوا بەتەواوی هەیە. هەموو زەمەنەکان هەیە، لە یەک ساتدا بەشێوەیەکی نەگۆڕ و لە ئامادەبوونێکی هەمیشەییدا ئەو ئامادەیە. یان بەپێی تەعبیری ئاگوستینۆس:

تۆ لە زەمەندا نیت، پێش زەمەن کەوتووی، ئەگەرنا پێش هەموو زەمەنەکان نەدەکەوتی. بەڵام تۆ پێش هەموو شتەکانی ڕابردوو کەوتووی، ئەمەش لەو ڕووەوەیە کە پلە و پایەی تۆ لە هەمیشەیی هەمیشەییدا ئامادەیە؛ تۆ بەسەر هەموو شتەکانی داهاتوو زاڵ بووی، لەبەرئەوەی داهاتوون، کاتێکیش کە دەگەنە جێ دەبن بە ڕابردوو، بەڵام تۆ هەمان ئەو کەسەی کە هەیت و ساڵەکانی تۆ بەسەر ناچن، ساڵەکانی تۆ هاتن و چوونیان نییە، لە حاڵێکدا کە ساڵانی ئێمە داهاتوو و چوونن، و هاتنشیان کارێکە لە بنچکی توانادایە. ساڵەکانی تۆ هەموویان پێکەوە ئامادەن، لەبەرئەوەی ئامادەبوونی هەموویان بنبڕە، لە هاتنی ساڵەکاندا ئەوان ناچنە دەرەوە، لەبەرئەوەی ئەوان ڕێکەر نین. بەڵام ساڵانی ئێمە کاتێک هەموویان پێکەوە ئامادەن مانای وایە نین. ساڵەکانی تۆ لە ڕۆژێ زیاتر نین، ڕۆژێک کە ڕۆژانە نییە، بەڵام ئەمڕۆیە بۆ یەکجار. ئەمڕۆی تۆ نابێتە سبەی، لەبەرئەوەی لەبەر دوێنێ نەهاتووە. ئەمڕۆی تۆ هەمیشەییە.[٢٧]

یەکێک لەو چاکەکارییانەی کە زۆرجار لەم بۆچوونەدا دۆزراوەتەوە ئەوەیە ئەم بۆچوونە وا پێ دەچێ گرفتی ئازادی و زانیاری لە پێشینە (ئەم بابەتەمان لە بەشی پێشوودا خستە بەر باس و لێکۆڵینەوە) چارەسەر دەکات. ئەو سەلماندنەتان لە بیرە کە بۆ سەلماندنی ناگونجاوی نێوان ئازادی و زانیاری لە پێشینە خرایەڕوو، لە ڕاستیدا ئەو سەلماندنە لەسەر ئەم بۆچوونە بنیات نرابوو کە خوا پێشتر (لە زەمەنی ڕابردوودا) زانیویەتی کە هەریەک لە ئێمە لە داهاتوودا چی دەکەین. بەڵام ئەگەر خوا بەشێوەیەکی بێ زەمەن هەمیشەیی بێ، ئەم بۆچوونە ڕاست دەرناچێت. بەو جۆرە نییە کە خوا لە ڕابردوودا بزانێ کە ئێمە لە داهاتوودا چی دەکەین. بگرە خوا بەشێوەیەکی بێ زەمەنی زانیاری لەبارەی ئەم ڕووداوانە هەیە، واتە ئەو لەبارەی ئەم بابەتە وەکو ڕووداوێک کە لە زەمەنی ئێستادایە زانیاری هەیە. لەبەرئەوەی تەواوی زەمەنەکان بۆ ئەو زەمەنی ئێستان. بەپێی تەعبیری ئاکزیناس: "ئەو کەسەی بەسەر شەقامێکدا دەڕوا، ئەو کەسانە نابینێ کە لە دوای ئەوەوە دێن؛ بەڵام کەسێک کە لە بەرزییەوە تەماشای هەموو شەقامەکە دەکات، بە یەک چاو تەواوی ڕێبوارانی ئەو شەقامە دەبینێ."[٢٨] ئەڵبەتە ئەم "بەرزاییە" لەبارەی خواوە، بۆ ئەو هەمیشەییە. خواش لەو

حاڵەتەیە کە تەواوی "شـەقامی" زەمـەن بە یەک ڕوانین دەبینێ، بەڵام ئێمـەی ڕێبوارانی کاتی [ئەو شـەقامـە]ین، تەنیا ئەو کاتەی بەسـەر ئەو شـەقامـەدا تێ دەپەڕین کاتێ کە وردە وردە لەبارەی ئەو شـەقامـەوە زانیاری پەیدا دەکەین. بەرامبەر بەوە ئەگەر لە حاڵی حازردا ڕووداوێک ڕوو بدا، وەک ڕووداوێکی ئازادانە نەیەتە پێش چاو، ناتوانرێ بگوترێ کە هەڵبژاردنی ئەو کارە بەو بەڵگەیە ڕەت کراوەتەوە کـە خـوا لە زەمـەنی ئێسـتـادا بەجـۆرێکی هەمـیـشـەیی لەبارەی کـارەکانمان زانیـاریی هەبووە.

هەروەک چاوەڕوان دەکرێ، سـەرکەوتن یان سەرنەکەوتنی ئـەم ڕێگەچارەیەش جێگەی گفتـوگۆیە. بەهەرحـاڵ ئەمـە تەنیا هـۆ و هەروەها گرینگیرین ئەو هۆیانە نیـیە کـە بووەتە هـۆی قـبـووڵکردنی تیۆری بێ زەمەنی خواوەند.

پێ دەچێ ئەو بەڵگانەی بوونەتە هـۆی بەڕاست زانینی ئەم تیۆرە، ڕەگی لە فـەلەسـەفـەی یۆنانی و بەتایبـەت لە فـەلسـەفـەی نوێی ئەفلاتۆنیدا داکوتاوە؛ بەپێی ئـەم بەڵگەیە ئەگـەر خوا لە زەمـەندا بێ، ئەوە بێ هیچ گومانێ دەگۆڕێ و ئەم سـیـفەتەش ناکرێ ببـەخشـرێت بە "بوونەوەرێکی واقعییـانەی پەتی". ئەم بەرگـریکردنە نوێیە لە تیـۆری "بـەرگـریکردن لە بێ زەمـەنی" بۆ ئـەم باسـەی ژێرەوە زیاد کراوە:

بوونەوەرێکی ئا لەم شێوەیە [هەروەک بوونەوەرە کاتییەکان] کە لە بنەڕەتەوە نەمر نییە، ناتوانێ بنیاتی بوون بێ. سـتـوونی توندوتۆڵی بەردەوام دەبێ بوونەوەرێکی زیندوو، نەگۆڕ و کرداری پەتی بێ، بەردەوامی زەمـەن لە بێـهـوودەیی زیاتر هـیـچی تر نیـیـە، دەبێ ئەو بوونەوەرە وا بـناسـرێ کـە بەردەوامییەکی ڕاستییە [واتە بێ زەمەنە].[٢٩]

بابەتی بڕوابـوون بەبێ زەمـەنی خـوا لای فـەیلەسـووفـەکانی ئاین جێگەی گفـتـوگـۆیە. پێ دەچێ ئاراسـتـەی مـرۆڤ بەرەو ئـەم بۆچوونە لەم سـاڵانەی دواییـیەدا بەرەو کـەمـبـوون چووبێ و ئارەزووی مرۆڤ زیاتر بەرەو ئەو بۆچوونەیە کە دەڵێ خوا لە زەمەندا نەمـرە، ئەم بۆچوونە لەبەر ٢ هۆ خەڵکی پێی باشـە، یەکـەم لەبەرئەوەی تێگەیشـتـنی ئاسـانە و هەروەها ئاشـکرایە کە گـونجـاوی زێدەتری لەگەڵ کتێبی پێیرۆزدا هەیە (لەبەرئەوەی کتێبی پیرۆز خـوا بەو جـۆرە دەناسێنێ کە لە زەمـەن و مـێـژوودا خـاوەندارە). سـەرەڕای هەمـوو ئەمـانەش تیـۆری "بـێ زەمــەن بوون" هەروا لایەنگر و بەرگیرکـەرانی بە توانای هەیە. ئێمە لە باسـەکانی پێشوومـاندا لەبارەی سیفەتە هەمـەچەشنەکانی خـوا، خـوامان وەک بـوونەوەرێکی نەمر لە زەمـەندا ناسی، لەبەرئەوەی ئەم کۆنسـێـپتـە هـاودەمـتـر و مـەفـهـومـتر بـوو. بەڵام هـەمـان ئەو سـیـفـەتـانە دەکرێ بە گۆڕانکاری و دەسـتـکاریکردنێکی گـونجـاو ببێتـە بەشێک لە سـیـفـەتەکاتی خـوای بێ زەمـەن. لەم حـاڵەدا جیاوازیی نێوان ئەم چەمکە دژانە، بەتەواوی لەنێو گوماندا دەمێنێتەوە[٣٠].

لێرەدا لە ئەنجامی ئەو باسـەی لەبارەی بۆچوونی تاکپەرسـتی کردمان، بەئەنجامێک دەگەین. ئەم بۆچوونە لـە ڕووی لۆجـیکەوە پـێ دەچێ گـونجـاو بێ، هـەرچەنـدە کـاتێک تێـبـینی ئـاڵۆزییـەکـانی ئەو

کارانە دەکەین، بەسەختی دەتوانین یەقینێکی بنبڕمان لەبارەی ئەو بۆچوونە لا دروست بێ. ئەم بۆچوونە، وەچە لە دوای وەچە فەیلەسووف و خواناسەکانی بۆ لای خۆی ڕاکێشاوە و تووشی سەرسامی کردوون. بەڵام ئایا ئەم ڕایە لەمە زیاترە؟ ئایا ئەم بۆچوونە دەکرێ بە بوونەوەرێکی واقیعی بوترێ، ئەو بوونەوەرەی کە بە ڕاستی خالق و سەرپێ وەستاوە و خوا نییە، و لە کاروباری ئەم دنیایەدا (بەتایبەت لە ژیانی بەندەکانی خۆی) لە سەرچاوەی ڕەحمەت و تواناوە هەڵسوکەوت دەکات؟ ئەمە پرسیارێکە دەبێ لە بەشەکانی داهاتوودا کاری لەسەر بکەین.

پرسیارەکانی ئەم بەشە

١- بە کورتی باس لەو وێنەیە بکە کە لەبارەی خوا کێشراوە لە چیرۆکەکەی شڤتاکتۆ و باوکیدا، ئایا ئەم بۆچوونە تا چ ڕادەیەک جیاوازیی هەیە لەگەڵ تێگەیشتنی تۆ لەبارەی خوا؟

٢- وێنەی خوا چۆن کێشراوە لەو ئاینانەی تۆ پێی ئاشنای؟ ئەو جیاوازییە چییە لەگەڵ ئەو وێنەیەی تۆ دەیبینی و ئەو وێنەیەی کە خواناسی تاکپەرستی (بەپێی شەرحی بەشەکە) لەبارەی خوا دەیکێشن؟

٣- بەپێی بۆچوونی ئێوە، ئایا ڕاستە ئەگەر بڵێین: دەبێت تەنیا ئەو خوایە شایانی پەرستن بێ کە خوایەکی ڕەها و باڵایە؟ ئەمە شی بکەرەوە؟

٤- مەبەست لەم وتەیە چییە کە دەڵێ خوا "بوونێکی پێویست و ئەرکە"، ئایا بە بۆچوونی تۆ گەر هەمووان ڕایان لەسەر خوا هەبێ، دەبێ خوا بەڕاستی بوونێکی پێویست و ئەرک بێ؟ قسە لەسەر ئەمە بکە.

٥- مەبەست لەو وتەیە چییە کە دەڵێ "خوا خوڵقێنەرە" بۆچی چەمکی خوڵقێنەر بەشێکی گرینگ لە چەمکی خوا پێک دێنێ؟ ئەم بۆچوونە ڕوون بکەرەوە؟

٦- ئایا ئەو کاتە ئێمە وێنەیەکی گشتگیرمان لەبارەی خوا هەیە کاتێ کە خوا جیاواز لە دنیا دەبینین (بەپێی بۆچوونی خواناسی تاکپەرستی کلاسیکی) یان ئەو کاتەی بڕوامان وایە کە خوا دنیای خستووەتە نێو خۆیەوە (بەپێی بۆچوونی پەیڕەوانی پرۆسەی بەخوابوون)؟

٧- ئایا ئەگەر هاتو کەسێک وتی، خوا ناتوانێ کارێک ئەنجام بدا ئەگەر لە ڕووی لۆجیکەوە ئەو کارە مەحاڵ بێ (بۆ نموونە یاساکانی ماتماتیک بگۆڕێ)، بەم وتنە، ئەو کەسە لە پلە و پایەی خوای ناهێنێتە خوارەوە؟ ئایا وا باشترە بڵێین خوا دەتوانێ بەشێوەیەک لە شێوەکان هەستێ بە ئەنجامدانی کاری زاڵمانە و هەڵخەڵەتێنەرانە، یان ئەوەتا بڵێین خوا ناتوانێ ئەم جۆرە کارانە ئەنجام بدا؟

٨- ئەگەر خوا سوود لە هەردوو هێزی ئیلزامی و ڕازیکەر وەرگرێ (بەپێی خواناسی تاکپەرستی کلاسیکی) ئەو کاتە مەزنتر و کامڵترە، یان ئەگەر هاتو بەتەواوی سوودی لە هێزی ڕازیکردن

وەرگرت (بەپێی پرۆسەی بەخوابوون)؟

٩- ئایا لە پێناسەکردنی هێزی خوا و دەسەڵاتی خوا بەسەر دنیادا، پێویستە توانای سەربەستی هەڵبژاردنی مرۆڤ بە پارێزراوی بمێنێتەوە؟ ئەگەر ئەمە ڕاست بێ، ئایا پێناسەی هەڵبژاردن چۆن دەکەیت؟

١٠- ئەگەر ئاشکرا بوو کە کۆکردنەوە لە ڕووی لۆجیکەوە مەحاڵە لە نێوان زانیاری ڕەها و هەمەلایەنی خوا لەبارەی داهاتوو و هەڵبژاردنی مرۆڤەکان، ئەو کاتە کام لەوانە لە پێشترە هەیە؟ باسی ئەمە بکە.

سەرچاوە:

PETERSON Michael, HASKER William, REICHENBACH Bruce, BASINGER

Oxford University press 1991

پەراوێزەکان:

1- Niniam Smart, The Religious Experience of Mankind, 3rd ed.)New Yourk: Scrinene,s, 1984), p.106.

٢- بۆ ئاشنابوون لەگەڵ پرۆسەی تیۆلۆجی، بڕوانە:

John B.Cobb and David Ray Griffin, Process Theology: An Introductory Exposition (Philadelphia: Westminster Press, 1976).

لەم کتێبەی خوارەوە هەموو ئەو ڕوانینانەی کە قوتابخانە جۆراوجۆرەکان و دانتا لەبارەی دوایین ڕاستی هەیانە بە چاکی باس کراوە:

John M. Koller, Oriental Philosophies, 2nd ed. New York: Scribner,s 1985), pp.82-99

تێبینییەک لەبارەی زاراوەکان: لە سەرتاسەری ئەم بەشەدا کاتێک زاراوەی خواناسی و یەکتاپەرستی بە بێ هیچ کۆت و پابەندبوونێ بەکار دەهێنرێ، پێش هەموو شتێک مەبەست لە خواناسی یەکتاپەرستی کلاسیکییە؛ هەندێ لەو مەسەلانەی لەبارەی خواناسی یەکتاپەرستی دەگوترێ [ئەڵبەتە نەک هەمووی] لەبارەی پرۆسەی بەخوابوونیش ڕاستن.

٣- ئەم خاڵە جێگەی مشتومڕ و ناکۆکی نییە. یەکێ لە فەیلەسووفەکان گوتوویەتی ڕەنگە ئێمە دووچاری دوودڵی و پەشیمانی نەبین کاتێ کە دەزانین خوا زانیاری لەبارەی هەندێ لە زانستی ناگرینگی وەک ماتماتیک نییە. بەتایبەت ئەگەر خوا بیویستایە، دەیتوانی لەبارەی ئەو زانستانە زانیاری هەبووایە (ڕەنگە کاتی بۆ ئەو جۆرە کارانە نەبووبێ).

ئەم بۆچوونە ڕەنگە ڕاست بێ و ڕەنگە ڕاست نەبێ. بەڵام گەر ڕاست بێت، ئەگەری ئەوە هەیە ئێمە هەست بە دوودڵی و پەشیمانی نەکەین، لەبەرئەوەی ئێمە لەم هەلومەرجەدا، بەڕاستی هەست بەوە ناکەین کە لە پلەی خوا دابەزیوە و یان تووشی ناکۆکییەک بووە، بەهۆی نەبوونی زانیاری لەبارەی فلان

مەسەلە لە مەسەلەکان. بەڵام وای دانێ کەسێک بێ و بڵێ خوا لەبارەی ئەو شتانە ناتوانێ زانیاری هەبێ، واتە بڵێ: "خوا مامۆستای وانەی جەبرە، بەڵام پێ دەچێ توانای ئەندازەیی بۆشایی نەبێ". زۆر پێ دەچێ ئەگەری ئەوە هەیە تووشی سەرلێشێواندنمان بکات، لەبەرئەوەی لەم حاڵەتەدا پێ دەچێ بەم کارە برێک لەو پایە پتەوەی بۆ خوا لە بەرچاو گیراوە بێتە خوارێ.

4- St. Anselm: Basic Writings, tr. S. N. Deane (LaSalle, IL: Open Court, 1962), P7

٥- بێگومان دەتوانین ئەوە بخەینە ڕوو کە بە زۆری خەڵکی جۆرە خوایەکیان پەرستووە کە زۆر کەمتر بووە لە بۆچوونی "بوونی کامڵ". بەڵام ئەم بابەتە لەبەر دوو بەڵگە بەربەستی گرینگ نییە: یەکەم، ڕەنگە ڕەفتارە ئاینییەکان ئەوانەی دەخرێنە بەر باس و لێکۆڵینەوە، پشتڕاستی تەواو (بەو مانا توندوتۆڵەی کە لەم بەشەدا پێشکێشمان کرد) نەبن بۆ چەمکی پەرستن. دووەم، کاتێ بەشێوەیەکی گشتی ئاشکرا دەبێ کە ئەو خوا تایبەتییانە، خاوەنی ئاستی کەماڵ و باڵایی نین، ئیتر ئەو خوایانە ناخرێنە ژێر لێکۆڵینەوەی ڕژدەوە. لەبەر هەمان هۆیە کە لە کولتوورە زۆر پێشکەوتووەکان وردەوردە پەرستنی فرەخوایی بەرەو لەناوچوون چووە.

٦- ئەو کتێبە نوێیەی ئەم ناوەڕۆکەی لێک داوەتەوە، بریتییە لە:

Thomas V. Morris, Anselmian Explorations: Essays in Philosophical Theology (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1987).

٧- پەیڕەوانی پرۆسەی بەخوابوون پێیان وایە خوا "بوونەوەرێکی تێروتەواو ڕەهایە"، بەڵام هەر بەو جۆرە دەبینین ئەو ئەنجامانەی کە لە بارەی مەدلوولە تێر و تەواوەکان دەستمان دەکەون تۆزێ جیاوازیان لەگەڵ یەکتردا هەیە. ڕەنگە ئاینی یەکتاپەرستی پێی وابێ خوا "پێرفێکتە"، بەڵام پێی وا نییە کە بوونێکی تێر و تەواو بێ، لەبەرئەوەی بەپێی ئەم ئاینە بەشێوەیەکی گشتی خوا بوونێک نییە.

٨- دەبێ تێبینیی ئەوخاڵە بکەین ئەگەر خوایەک نەبووایە و جۆرێک لە میتافیزیقی ماتەریالیستی باوەڕپێکراو بووایە، لەم حاڵەتەدا شیمانەی ئەوە هەبوو کە ماتەریال، ماتەریالی ـ وزە بەو مانایە کە وتمان پێویست و خۆوەستاو دەبوو، بەڵام ئەگەر ئەوانەی بڕوایان بەخوایە بۆچوونەکانیان ڕاست بووایە، ئەوە بوونەوەری ماتەریالی لە بناخەوە پشت بە خوا دەبەستێ.

٩- بۆ ئاشنابوون لەگەڵ بەڵگەکانی کانت بڕوانە:

Immanuel Kant," The Ideal of Pure Reason," in Critique of Pure Reason tr. N. K. Smith (New York: St. Martin,s Press 1965), pp. 487-507,

١٠- بڕوانە:

Robert Merrihew Adams," Has It Been Proved That All Real Existence Is Contingent?" Divine Necessity," both in The Virtue of Faith (New York: Oxford University Press, And " 1987); also Alvin Plantinga, The Nature of Necessity (New York: Oxford University Press, 1974).

١١- تێبینی ئەم خاڵە بکەن، کاتێک ئێمە دەڵێین خوا "بەکەسبووە"، ئەمە بەو مانایە نییە کە خوا کەسێکە.

بۆچوونی دووەم جێگەی گفتوگۆیە و تەنیا لەلایەن هەندێ لەوانەی کە بروایان بە خوایە قبوولّ کراوە و هەمووان پێی ڕازی نین. بەپێی پرەنسیپی بڕوای مەسیحی لەمەڕ سێینەوە، سێ کەس لە خوای تاکدا بوونیان هەیە ئەو سیانەش برێتین لە باوک و کوڕ و روحی پیرۆز: ئەم کەسانە دەتوانن لە یەک کاتدا لەگەڵ خۆیان و لەگەڵ کەسانی خوڵقێنراو پێوەندیی کەسانە بەرپا بکەن. بەڵام ئیسلام و جوولەکە بە دڵنیاییەوە پرەنسیپی بنەڕەتی سێینە ڕەت دەکەنەوە.

داماڵراوە لە دوانەیی دەگەڕێتەوە کە پالاوترین شێوەی vedanta ئەم وتنە لە بنەڕەتەوە بۆ قوتابخانەی ڤیدنتای

پانتیزمە لە ئاینی هیندۆیزمدا. ئاشکرایە لە هیندۆیزم بۆچوونی ڕێگە پێدراو لەبارەی مەسەلەی خوای جۆراوجۆر تا ڕادەیەک سنووردارە. زۆر لە هیندۆسەکان خوای بەکەسبووی وەکو ڤیشنۆو شیڤایان دەپەرست و هەندێ کات دەوترا ئەم خوایانە برێتین لە "جیلوەکانی (دیمەنەکانی") براهما.

13- Alfred North Whitehead, process and Reality, Corrected ed. , ed. David Ray Giffin and Donald W. Sherburne (New Yorkf: Free Press, 1978), P. 351.

14- Whitehead, Process and Reality, p. 348

١٥- دەبێ ئەوە بزانیت کە بۆچوونمان لەبارەی توانای ڕەهای خوا و هەموو سیفەتە خواییەکان ڕۆڵێکی گرینگ دەگێرن لە دەرککردنی ئێمە لەبارەی "مەسەلەی دزێو"ی. بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتر بڕوانە بەشی شەشەم.

١٦- پێ دەچێ باشترین ڕێگەچارەی ئەم مەسەلەیە جۆرج ماڤرۆدس لەم سەرچاوەیەی ژێرەوە خستوویەتییە ڕوو:

George Mavodes,” Some Puzzle Concerning Omnipotence, “ Philosophical Review 72 (1963): 221-23.

وەڵامەکەی دەتوانین بەم بڕیارەی خوارەوە بیخەینە ڕوو: ڕاگەیاندنی ڕاستی کارێک کە لەم پرسیارەدا لە خوا یان ئەوەیە: دروستکردنی بەردێکە کە خوا نەتوانێ بەرزی بکاتەوە. بەپێی پێناس خوا، بوونەوەرێکی خاوەن توانای بێ سنوورە، بەرامبەر بەمەش ناکۆکییەکی دەروونی هەیە لە چەمکی ئەو بەردەی کە ئەو توانای هەڵگرتنی نەبێ. لەم حاڵەدا، دروستکردنی ئەو شێوە بەردە، کارێکە لە ڕووی لۆجیکەوە مەحاڵە و بێ توانایی خوا لە ئەنجامدانی ئەو کارە بەهیچ جۆرێک مایەی بێ توانایی ڕەهای ئەو نییە.

١٧- هەندێ لە فەیلەسووفان بڕوایان وایە ڕستەی "مارتا یەکشەمەی ڕابردوو شووی کرد" ڕستەیەکی پێوەندی بە زەمەنەوە هەیە، بەڵام ئەو مەسەلەی لە قالبی ئەو ڕستەیەدا بەیان دەکرێت پێوەندی بە زەمەنەوە نییە و بەهای ڕاستی ئەو ڕستەیە بەدرێژایی سەردەم ناگۆڕێ. بەڵام لە حاڵی حازردا وا دەردەکەوێ کە ڕای زاڵ ئەوەیە ئەم ڕێگەچارەیە ڕێگەچارەیەکی باش نییەو ناچارین بوونی ئەو مەسەلانە قبوولّ بکەین کە پێوەندییان بە زەمەنەوە هەیە.

١٨- دەبێ تێبینی ئەوە بکەین کە فەیلەسووفی ئاین ناتوانێت هەردەم بێ لایەن بمێنێتەوە لەبارەی ماهییەتی

ڕەوشـــتی چاکـــە ؛ ئەو بۆچوونەی لێـــرەدا دەوترێ، کـــارێگەرییـــەکی گـــرینگی هەیە بەلایەنی ڕووبەڕووبوونەوەی تاک لەگەڵ مەسەلەی خراپەدا .

١٩- لەبارەی ئەم بابەتە بڕوانە:

Bruce Reichenbach, Evil and a Good God (New York: Fordham University Press, 1982), 7. chap.

20- Chief Works of Benedictus de Spinoza, vol. II, trans. R. H. M. Elwes (New York: Dover, 1955), chap7.

21- (Albany, NJ: suny Press, 1984).

٢٢- بۆ ڕەخنەگرتنێکی هەمـەلایەنە لە دیدگەی پرۆسـەی خـوایی لەبارەی بۆچوونـی لەبارەی توانای خـوا، بڕوانە:

David Basinger, Divine Power in Process Theism: A Philosophical Critique (Albany: SUNY Press, 1988).

٢٣- بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر لەبارەی ئەم ڕایە و هەموو ئەو ڕایانەی لەم بەشەدا خراونەتە ڕوو بڕوانە:

David Basinger and Randall Basinger, eds. , Predestination and Free will: Four Views of Divine Sovereigny and Human Freedom (Downers Grove, IL: Inter Varsity Press, 1986).

24- David Basinger,” Middle Knowledge afnd Classical Christian Thought, “ Religious Studies 22 (1986): 416.

25- William Hasker, God, Time, and Knowledge (Ithaca, NY: Cornell University Press, 69. 1989) , p.

٢٦- ئەو دوو کتێبە تازەیەی لەبارەی ئەم بابەتە نووسراون بر ێتین لە:

Jonathan L. Kvanvig, The Possibility of an All-Knowing God (New York: St. Martin,s, 1986); and William Hasker, God, and Knowledge; and Linda Zagzebski, The Dilemma of Freedom and Foreknowledge (New Yourk: Oxford University Press, 1991)

27 - The Confessions of St> Augustine, trans> Edward B. Pusey (New Yourk: Random House, 1949), 11, pp252-53.

28- Thomas Aquinas,m Summa Theologiae, trans. Fathers of the Engilsh Dominican Privince, 2nd ed.)London: Burnes, Oates & Washbourne, 1920), I, 14, 13, reply obj.3.

29- Eleonore Stump and Norman Kretzman, “Eternity,”Journal of Philosophy 79 (1981): 444-85.

٣٠- باشـترین و نوێترین شـەرح لە وتاری Eternity لە نووسـینی Stump و Kretzmann دۆزرایەوە، بۆ

ئەوەی زیاتر لەم بارەیەوە لێکۆڵینەوە بکەیت، بڕوانە:

Kvanvig, pp. 150 - 17 and Haskler, pp. 144 - 85

بڕێک سەرچاوەی تر بۆ خوێندنەوەی زیاتر

Basinger, David. Divine Power in Process Theism: A Philosophical Critique. Albany: SUNY Press, 1988.

Basinger, David, and Randall Basinger, eds. Predestination and Free Will:

Four Views of Divine Soverignty and Human Freedom. Downers Grove, IL: Inter Varsity Press, 1986.

Gobb, John B. ,and David Ray Griffin. Process Theology: An Introductory Exposition. Philadelphia: Westminster Press, 1976.

Davis, Stephen T. Logic and the Nature of God. Grand Tapids, MI: Eerdmans, 1983.

Hartshorne, Charles. Omnipotence and Other Theological Mistakes. Albany: SUNY Press, 1984.

Hasker, William. God, Time, and Knowledgy. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989.

Kenny, Anthony. The God of the Philosophers. Oxford: Oxford University Press, 1979.

Koller, John M. Oriental LPhilosophies, 2nd ed. New York: Scribner,s, 1985.

Kvanvig, Jonathan L. The possibillity of an All- Knowing God. New York: St. Martin,s Press, 1986.

Nash, Ronald H. T. Grand Rapids, MI: Zondervan, 1983.

Stump, Elenore, and Norman Kretzmann. Eternity Journal of Philosophy 79 (1981): 444-45.

Swinburne, Richard. The Cohrence of Theism. Oxford: Oxford University Press, 1979.

Wierenga, Edward R. The Nature of God: An Inquriy into Divine Attributes Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989.

پێویستە ئەفغانستان مافەکانی ئافرەتان بپارێزێ

لوورا بوش

وێنەی دڵتەزێنی ئەو ئافرەتە ئەفغانییەی ڕوومەتی شێوێنرابوو لەسەر بەرگی کۆواری تایم مەگەزین لەم هاوینەدا، ئەوەی بەتوندی بیر خستینەوە کە هێشتا ڕێژەی سزادان لە ئەفغانستان بەرزە و بەرەنجامەکانی شکستهێنانیش لەوێ زۆر دڕندانە دەبێ، بەتایبەت بۆ ئافرەتان.

ڕۆژی هەینی بیبی ئایشەم لە کالیفۆرنیا بینی، کە سوپاس بۆ سۆز و میهرەبانیی زۆر کەس و ڕێکخراو، نەشتەگەریی جوانکاری بۆ کراوە و برینی ڕێگەی دوور و درێژی چاکبوونەوەی دەست پێ کردووە. زامە بەرچاوەکانی شێواندنەکە بەتێپەڕینی کات سارێژ دەبن، بەڵام چاکبوونەوەی ئەو برینە عاتیفی و سایکۆلۆجیانەی بەهۆی ئەشکەنجەدانیەوە لێی کەوتووە، زۆر سەختتر دەبێ.

سەرگوزەشتەی بیبی ئایشە و تەشەنەکردنی توندوتیژی و تۆقانن دژ بە ئافرەتانی ئەفغانستان پرسیاری زۆر ڕووبەڕووی ئەوانە دەکاتەوە کە دەیانەوێ ئەو دیموکراسییەتە تازەپێگەیشتووە بنیات بنێن. ئایا ئەفغانستان مافی سەرجەم هاووڵاتییانی دەپارێزێ، یان دەبێتە ئەو دەوڵەتەی لە ئاست چەوساندنەوەی ئافرەتانیدا بێباکە؟

ئەم پرسیارانە بۆ ئەوانەی ئەمڕۆ دەیانەوێ ئاشتی و ئاشتەوایی لە ئەفغانستان بێننە دی، گرینگن.

نۆ ساڵ لەمەوبەر زۆربەی خەڵکی دنیا ئاگای لەو سەرکوتکردن و دڕندەییە هەبوو کە لەژێر سایەی دەسەڵاتی تاڵیبان لە ئەفغانستان دژ بە ئافرەتان باو بوو. کچان بۆیان نەبوو بچنە قوتابخانە. ژنان لە ماڵەکانیان بەند کرابوون و ڕێگەی چوونە لای پزیشکیان پێ نەدەدرا لەو کاتەی

....

(*) وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: عومەر عەلی

نەخۆش دەکەوتن. هەروەها ئەفغانستان بەرزترین ڕێژەی مردنی منداڵ و دایکانی لە جیهاندا تۆمار کردبوو.

ئەمڕۆ خۆشبەختانە چەندان نیشانەی پێشکەوتن بەدی دەکرێ. زیاتر لە ٦,٢ ملیۆن قوتابی ناویان لە قوتابخانەکانی ئەفغانستاندا تۆمار کراوە کە ٣٥٪یان لە کچانن. ئافرەتانی ئەفغانستان وەک وەزیر و سەرۆکی ویلایەتەکان لە حکوومەتدا خزمەت دەکەن. هەروەها ئافرەتان بۆ ئەنجوومەنی نیشتمانی (پەرلەمان) هەڵبژێردراون یان کاندید کراون. ژنانی ئەفغانی وەک بەڵێندەر، مامۆستا و ڕابەری پەروەردەیی، پارێزەر و کارمەندی تەندروستی کار دەکەن. هەروەها کارەکانیان بایەخی گەورەی بۆ پێشکەوتنی ئەفغانستان هەیە.

بەڵام هێشتا چەندان هەڕەشەی جیدی ماون. هێشتا کولتووری ترس ئافرەتان بێدەنگ دەکات. لە زۆر ناوچەی گوندنشیندا ئەوانەی زات دەکەن وانە بڵێنەوە نامەی هەڕەشەیان پێ دەگات، هەڕەشە نەک تەنیا لە خۆیان بگرە لە منداڵەکانیشیان. ئەگەرچی دەستووری ئەفغانی ٢٥٪ی کورسییەکانی پەرلەمانی بۆ ئافرەتان تەرخان کردووە، بەڵام تیرۆرکردنی چەندان ئافرەتانی ناسراو وای کردووە زۆر لە ئافرەتان لە ژیانی گشتی بکشێنەوە. لەوانەیش کە ماونەتەوە، زۆریان

لە ترسا بێدەنگییان هەڵبژاردووە.

ئەگەرچی هەندێ لە سەرکردە ئەفغانییەکان بەرگری لە مافەکانی ئافرەتان دەکەن و سەرکۆنەی توندوتیژی دژ بە ئافرەتان دەکەن، هەندێکی تریان لەپێناو بەدیهێنانی ئاشتیدا بێدەنگییان هەڵبژاردووە، بەڵام ئاشتییەک لەسەر حسێبی سازشکردن بێ لە مافەکانی نیوەی کۆمەڵ، بەردەوام نابێ. دەستدرێژیکردنە سەر مافەکانی ئافرەتان ئاسایشی هەموو ئەفغانیەکان، بەپیاو و ئافرەتەوە لەبەین دەبات. هەروەها ئەو کولتوورەی ڕێ بە ناعەدالەتیکردن بەرامبەر گرووپێکی کۆمەڵگەکەی بدا بەدڵنیاییەوە ناتوانێ ڕێز و نرخ ببەخشێتە هاوڵاتییەکانی.

تەنیا چوار ساڵ لەمەوبەر، ژنێکی کوێتی، کە شەڕی لە پێناو بەدەستهێنانی مافی دەنگداندا دەکرد، هاواری کرد "نیوە دیموکراسییەت دیموکراسیەت نییە". ڕاستیی ئەو گوتەیەی لەنێو گەلی کوێتیدا دەنگی دایەوە و هەر لەو ساڵەدا ئافرەتانی کوێتی مافی دەنگدانیان بەدەست هێنا.

ئەمڕۆ وشەکانی ڕۆلا دەشتی داوای لێپرسینەوەی ئەفغانستان و ئەو دەوڵەتانە دەکەن کە تێیاندا ستەم لە ئافرەتان دەکرێ و دەچەوسێنرێنەوە. ئەو دیموکراسییەتەی ڕێ نەدا بەوەی نیوەی دانیشتوانی وڵاتەکەی بەهۆی ترس و توندوتیژی و تۆقاندنەوە بێدەنگی هەڵبژێرن، دیموکراسییەت نییە. هەروەها ئەو کۆمەڵگەیەی نەتوانێ مافەکانی ئافرەتان بپارێزێ کۆمەڵگەیەکی ئازاد نییە.

پێویستە سەرکردەکانی ئەفغانستان بە کردەوە و پلان بەرگری لە مافەکانی ئافرەتان بکەن نەک تەنیا بە بەڵێن و دروشمی بریق و باق. ئاشتەوایی ڕاستەقینە ناکرێ لەسەر حیسابی بەقوربانیکردنی مافەکانی ئافرەتانی ئەفغانی بێ. کارێکی لەم جۆرە پێشکەوتنەکانی گەلی ئەفغانستان پاشەکشە پێ دەکات و دەیگێڕێتەوە بۆ ئەو دۆخە دژوارەی لە سەردەمی دەسەڵاتی تاڵیباندا تێیدا دەژیا.

هەڵبژاردەی روون لە بەردەم ئەوانەدایە کە متمانەیان پێ دراوە تا ئاشتی و خۆشگوزەرانی لە ئەفغانستاندا دەستەبەر بکەن. ئایا ئەفغانستان دەبێتە ئەو وڵاتەی پاڵپشتی لە ئافرەتان دەکات و پێگەیان لە کۆمەڵگەدا بەهێز دەکات، یان دەیانچەوسێنێتەوە؟

ئێستە ساتی بڕیاردانە لەو بارەیەوە.

***

* لوورا بوش هاوسەری جۆرج دەبلیو بوشی سەرۆکی پێشووی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و ڕاوێژکاری فەخریی ئەنجوومەنی ژنانی ئەمەریکا و ئەفغانستانە.

* سەرچاوە: ڕۆژنامەی (واشنتۆن پۆست)، لە ١٠/١٠/٢٠١٠

ئافرەتی ئەسینی لە سەردەمی کلاسیکیدا

د. ئیمام عەبدولفەتاح ئیمام

سەردەمی کلاسیکی ئەو ماوەیە دەگرێتەوە کە ئەسینا و ئەسبارتە بە هێزترین شارەکانی یۆنان بوون، گەشەکردنێکی باشیان بەخۆوە دی. لێ هەر لەو دەمەدا ئەسبارتە لە ترۆپکی شکۆداری و گەشەسەندنی سەربازیشدا بوو. هەروەها ئەسیناش لە رووی پێشکەوتنی رۆشەنبیری و ئەدەب و هونەرەوە لە سەردەمی زێرینی خۆیدا دەژیا، ئەو سەردەمە رەنگە سێ سەدە درێژەی کێشابێ لە کۆتایی حەوتەم تاوەکو کۆتایی چوارەمی پێش زاین. لەو ماوەیەدا شەڕێلێکی لەناوبەر لە نێوان ئەم دوو ناوچە گەورەیە بەرپا بوو، وەکو زانراوە یۆنانییەکان بوونی دەستوورێکی سیاسییان لە خەیاڵدا نەبووە کە لە دەرەوەی شاریش کار بکا، چونکە هەر شارە و دەستوورێکی تایبەت بەخۆی هەبووە کە ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابووری و پێوەندیی بە دراوسێکانییەوە رێک دەخست... هتد.

بەشێوەیەکی تایبەتی بەلامانەوە گرینگە لە ئەسینا، ئەو شوێنەی کە ئەفلاتۆنی تێدا لەدایک بووە و ژیانی تێدا بردووەتە سەر و قوتابخانەیەکی تێدا دامەزراند و بیروراکانی خۆی تێدا رێک خست، بارودۆخی ئافرەتی تێدا بخەینە روو کە ئەفلاتۆن لە ژێر کاریگەرییدا بووەوە و بیرکردنەوە و راوبۆچوونە بوێرانەکانی لەبارەی ئافرەتەوە لەوێوە گواستووەتەوە.

....

(*) وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: چنوور نامیق

ئافرەت لە ئەسینا

بارودۆخی ئافرەت لەو سەردەمەدا باشتر نەبووە، تا لە سەردەمی پاڵەوانیەتی تەنانەت لە ئەسینای خاوەن کولتووری پێشکەوتوو و گەشاوەش. کاری سەرەکیی ئافرەتی ڕەسەن بریتی بووە لە بەڕێوەبردنی ماڵ و پەروەردەکردنی منداڵ. مەبەستیشمان لە ئافرەتی ڕەسەن هاووڵاتیی ئەسینیی ڕەسەنە، چونکە لەو سەردەمەدا دوو جۆر ئافرەت لە ئەسینادا بوونی هەبووە. ئەمە جگە لە کە نیزەک زۆر بەکەمی ڕێیان پێ دەدرا هەنگاوێ بچنە دەرەوەی ماڵ. ئەو جۆرە ئافرەتە بەهەموو شێوەیەک پێوەند کرابوو. ئەمەش ئافرەتی ئەسینیی ڕەسەنی دەگرتەوە بەبێ جیاوازی، بەڵام بەشی دووەمی لە ئافرەتە بیانییەکان پێک هاتبوون. ئەم جۆرەیان هیچ پێوەند و مەرجێکیان لەسەر نەبوو. هەر کاتێک بیانویستایە دەیانتوانی بچنە دەرەوە و هەرچییان بەگونجاو بزانیبایە دەیانتوانی بە ئەنجامی بگەیەنن.

ئیرەییی ئافرەتە ڕەسەنەکان، بەگرووپی دووەم واتە ئافرەتە بیانییەکان بۆ ئەو ئازادییەی کە هەیانبووە باسی لێوە ناکرێ ئێستەش دەخوازرێ لەسەرمان کە باسێکی پوخت لەبارەی ئەو دوو جۆرەی ئافرەت پێشکێش بکەین. بۆ ئەوەی جوانتر لە پێکهاتەی کۆمەڵگەی ئەسینی و بارودۆخی ئافرەت تێ بگەین.

١-ئافرەتی (هاوڵاتی) ئەسینی

هەرچەندە دانیشتوانی ئەسینا لە سی هەزار کەس تێ نەدەپەڕی، بەڵام ئەسینا گەورەترین شاری یۆنانی بوو، بۆچوونێکی بنەڕەتی بڵاو هەبوو، گوایە هەموو خەڵکی پێوەندی خوێن پێکەوەیان گرێ دەدا هەر هەموویشیان لە خواوەندێکەوە هاتوون، مافێکی زۆری سیاسی و کۆمەڵایەتییان هەیە خاوەنی سامانێکی تایبەتین... هتد هەر بۆیە گرینگ بوو وەچەی ئەو شارە بە پاکی بمێنێتەوە تاکو ئەم ماف و ئیمتیازانە نەگوێزرێتەوە بۆ کەسانێکی بیانی. بۆیە بیر و باوەڕی گشتی ئەوە بوو هیچ کەسێک مافی هاووڵاتیبوونی نەدرێتێ. جگە لەو کەسانەی کە لەدایک و باوکێکی ئەسینین، هەر وەکو ئەم مافانە لە «موڵکداری مەعنەوی» بچێ کە باوک دەیەوێ بۆ منداڵە ڕاستەقینەکانی خۆی جێی بێڵێ لە پاڵ کەلوپەلە تایبەتییەکانی تر هەر لە زەویوزارەوە... هتد. بەم شێوەیە ئەم کۆمەڵگە باوکسالارانەیە بایەخیان دەدا بەمەسەلەی خیانەتکردنی ئافرەت، ڕێگریش بووە لەوەی وەچەیەکی نامۆ و ساختە بێتە ناویانەوە مافەکانی هاووڵاتیی ئەسینی داگیر بکات. هەروەها دەقاودەق دەسەڵاتێکی فراوانی بە باوک دەدا کە دەست بەسەر خێزانەکەیدا بگرێ. بۆ نموونە بۆ دانەوەی قەرزەکانی یاخود سوودوەرگرتن لە نرخەکەیان. باوک مافی فرۆشتنی کچ یا کوڕی خۆی هەبووە، هەرچەندە یاساکانی سۆڵۆن ئەو مافەی لە باوکەکان سەندەوە، بەڵام نەیتوانی لە ناخی یۆنانییەکاندا بنبڕی بکا، لێرە بەدواوە بۆمان دەردەکەوێ ئەم ساماندارییەتییە چۆن کاری

کردە سەر تێگەیشتنی ئەفلاتوون بۆ خێزان. هەروەها لە گفتوگۆکردن لەسەر (یاساکان)، چۆن ڕێگەی بە باوک دا بۆ کەسانی تر واز لە منداڵەکانی خۆی بهێنێ. لە کاتێکدا متمانەیەکی تەواو بە ئافرەت نەدەکرا. بۆیە دوور لە چاوی پیاوان خۆیان لە نهۆمە بەرزەکاندا حەشار دەدا.[1] ئافرەتی ئەسینی هیچ پێوەندییەکی بە پیاوەوە نەبووە. چونکە دەرچوون و ژیانی گشتی لە شوێنەکانی کۆبوونەوە و سەر ڕێگەکان لە یۆناندا تایبەت بوون بەڕەگەزی نێر هەروەها بازاڕ و یانە وەرزشییەکان و کۆڕگەکان، شوینگەلێک بوون تەنیا پیاوان تێیدا چاویان بەیەکتر دەکەوت.[2]

ئەوەی ڕاستی بێ شاری یۆنان لە هەموو ڕوویەکەوە یانەی پیاوان بووە، لەلای یۆنانییەکان. ڕێگە بە ئافرەت نەدەدرا بەویستی خۆی هاوبەشی ژیانی هەڵبژێرێ، تەنانەت ئەم بارودۆخە بۆ پاسەوانەکانی ئەفلاتۆنیش هەروا بووە.

ئەوانەی هاوبەش هەڵنابژێرن، بۆ هاوسەرگرتنی کاتی ڕێگەی پشک لێدانیان پەیڕەو دەکرد و تەنیا مەسەلەی چارەنووسە.... هەروەها ئەمە حاڵی ئەو هاوسەرکارییانە بوو کە کەسوکار دەیانسەپاند، ئەو کارانەش زۆر جار ئەو پیرێژنانە ڕێکیان دەخست کە بۆیان هەبووە بچنە ماڵێکی ترەوە.

تەمەنی ئاسایی شوکردنی ئافرەت ١٥-یاخۆ ١٦ ساڵان بووە. کە دەبوو ئەو کچە بدرێ بە گەنجێک تەمەنی لە سی ساڵیدا بێ. یاخۆ تەمەنی دوو هێندەی کچەکە بێ. ئەو حاڵەتە بۆ هاوسەرگیری لای ئەفلاتۆن و ئەرستۆش بە گونجاوی مایەوە. هەر ئەمەش دەبووە هۆی دروستبوونی بۆشاییەکی گەورە لە نێوانیاندا، چونکە هیچ نزیکایەتییەک لە تەمەن و کامڵبوونی عەقڵی و باری خێزانی و کاروباری گشتی ژیان لە نێوانیاندا بوونی نەبووە.... هتد ئیدی یەکێک لەو مەرجە سەیرانەش ئەوە بوو ڕادە و باری ڕۆشنبیری ئەو ئافرەتەی کە شووی دەکرد هیچ کاریگەری و بایەخێکی نەبووە.

بگرە ئەم حاڵەتە لەناو چینە بەرزەکانیشدا هەر بەو شێوەیە پەیڕەو کراوە. ئەو ئافرەتەی کە مێردی دەکرد کۆمەڵێ ئەرکی لەسەر بووە ئەنجامی بدا یەکەمیشیان بایەخدان بووە بە کاروباری ناوماڵ. زینەفۆن دەڵێ «هەر وەکو چۆن شاهەنگ لە ناو پوورەدا دەمێنێتەوە و سەرپەرشتی هەنگەکانی تر دەکات لە کاتی کارکردنیان بۆیە لای وایە ژنی خاوەن منداڵیش سەرپەرشتی کاروبارەکانی ناوماڵ بکا و چاودێری خەرجی ماڵ بکا و ڕێکی بخات، ئەوەندەی لە مانگێکدا خەرج دەکرێ هەرگیز نابێ هێندە بێ کە لە ساڵێکدا خەرج دەکرێ، ئەو ئافرەتانەش کە ئەزموونێکی ئەوتۆیان نییە گیرۆدەی چاودێریکردنی کەنیزە نەخۆشەکانیان دەبن....هتد[3] ئەگەر ئافرەت چووە دەرەوە دەبوو ڕووپۆش بپۆشێ. ئەمەش تەنیا لەسەر ئافرەتە ڕەسەنەکان فەرز بووە. کەنیزەو بیانییەکانی نەدەگرتەوە، وەک ئەوەی ئەو ڕووپۆشە جۆرە ڕیکلامێک بێ کە ئەو خاتوونە موڵکێکی

تایبەتییە و نابێ دەستی پێوە بدرێ... بەڵام کەنیزە و سۆزانییەکان موڵکی گشتیی ساماندارییەتی گشتین. «لاروس» لەبارەی وشەی ڕووپۆشەوە وتی: ئافرەتەکانی یۆنان کە دەردەچوونە دەرەوە ڕووپۆشیان بەکار دەهێنا و بەچمکێکی ڕووی خۆیان دەشاردەوە وەکو چۆن لەلای نەتەوە ڕۆهەڵاتییەکان وابووە. هەروکو چۆن لە چاخەکانی ناوەڕاستیشدا ئافرەت ڕووپۆشی بەکار دەهێنا.[٥]

وەفاداریش ئەرکێکی تری سەرشانی ئافرەتی ئەسینیی مێردداره بوو، ژنی خیانەتکاریش بە توندی سزا دەدرا. پاش مێردکردنی نەدەبوو هیچ جێگرەوەیەکی ڕەگەزی بۆ خۆی بدۆزێتەوە. بگرە دەبوو تەنیا پشت بەمێردەکەی ببەستێ، لە کاتیکدا بۆ پیاوەکە وانەبووە و ئەو کۆمەڵێ جێگرەوی هەبووە.لە لەشفرۆش، هاوتوخمی... هتد

میدیا لە شانۆگەریی یوبیدسدا دەڵێ: ئەگەر هاتو پیاو ماندوو بوو لە دەس ژنەکەی لە ماڵەوە دەردەچێ و کۆتاییەک بۆ بێزارییەکەی دادەنێ و دەچێ بۆ لای هاوتەمەن و هاورەگەزێکی خۆی. بەڵام ئێمە ناچار کراوین چاومان تەنیا لەسەر یەک پیاو بێ لە کاتێکدا ئەگەر ئافرەت بێوەژنیش بکەوتایە چونکە دەگەڕایەوە ژێر ڕکێفی باوک یاخۆ ئەو پیاوەی کە دەیپاراست، بۆیان هەبووە جارێکی تر بەشووی بدەنەوە، دەبوو زاڵ بێ بەسەر هەوا و نەفسی خۆیدا، بگرە پیاوان دەیانتوانی خوشک یاخۆ کچی خۆیان پێشکێش بە پیاوانی تر بکەن لە جیاتی ئەوەی کە بەمێردیان بدەن. دەشتوانرا بنێردرێ بۆ یەکێ لە شوێنە تایبەتتییەکانی لەشفرۆشی بێ ئەوەی خاوەنەکەی تووشی هیچ جۆرە سەرزەنشتێک ببێ[٦] ئافرەتیش مافی ئەوەی نەبووە چاوەڕوان بێ بە بەردەوامی مێردەکەی دڵسۆز بێ بۆی.

سۆفکیلیس لە زمانی دیانیرا Dejania دەڵێ: (ئەگەر سەرزەنشتی مێردەکەم بکەم لەسەر ئەوەی ئالوودەی خۆشەویستییە وا دیارە عەقڵم لەدەست داوە)[٧] ئەم شێوەی دانبەخۆداگرتنە تەنیا لە قسەی شاعیرەکاندا نەبووە بگرە لە زەینی ئافرەتەکاندا وەکو بەشێک لە ئەرکەکانی سەرشانیان چەسپیبوو، هەر وەکو چۆن ئافرەتێکی فیسارگۆرسی گوزارشتی لێ کردووە: ئەرکی سەر شانی ئافرەتە بەرگەی هەموو بارودۆخێکی ناهەمواری مێردەکەی بگرێ. ئەگەر هاتو مێردەکەی کلۆڵ بوو یاخۆ لە نەزانیندا گوناهێکی لەدەس قەوما یاخۆ نەخۆش کەوت. یا ئیدمانی لەسەر خواردنەوە کرد. تەنانەت ئەگەر لەگەڵ ئافرەتی تریشدا تێکەڵاو بوو، چونکە ئەم جۆرە گوناهانە حەڵاڵن بۆ مێردەکان و ڕێ پێ دراون دەبێ قبوولی بکا. بەڵام بۆ ژنان قەدەخە بووە و ئەگەریش لایان بدایە یاخۆ سەرکێشییان بکردایە ئەوا بە توندی سزا دەدران.[٨]

ئەم پێوانە جووتە: لە وشەی (زنا)ی یۆنانیدا ئاشکرایە کە مەبەست لێی تێکەڵاوبوونی ژنێکی مێردداره بەپیاوێکی تر جگە لە مێردەکەی خۆی و ژنی خیانەتکاریش بە توندی سزا دەدرێ.[٩] هۆکاری ئەمەش ئاشکرایە ئەگەر ئافرەتێ ئەو جۆرە گوناهانە بکا ڕەگەزی هاووڵاتی یاخۆ نەوە

پیس دەکات. پاشان وای لێ دێ کە سامانی مادی و مەعنەویی مێردەکە ببنە موڵکی منداڵێک کە منداڵی خۆی نییە، لە کاتێکدا ئەو جۆرە گوناهانە کە پیاوان بیناکردایە ئەو ئەنجامەیان لێ نەئەکەوتەوە.

«دموسێن» ئەم جیاوازییە بەم شێوەیە روون دەکاتەوە «ئەو کەسەی لەگەڵ ئافرەتێکدا دەژی و دەیکات بە هاوسەری بۆ ئەوەیە منداڵی لێ بخاتەوە، تاکو منداڵەکانیشی ببن بە ئەندام لە عەشرەتەکە یاخۆ لە هەر یەکەیەکی ئیداری لە ئەسینا، بە مەبەستی چێژوەرگرتن لەگەڵ لەشفرۆشەکان دەبن، دۆستەکانیش بۆ چێژ و تەندروستیی جەستەمان، بەڵام هاوسەرمان بۆ ئەوەیە منداڵی شەرعیمان بۆ بخەنەوە و بەئەمانەت و بەدڵسۆزییەوە چاودێری ماڵەکەمان بکەن(١٠) بەم شێوەیە دەبینین بەهای ئەو ئافرەتانەی کە بۆ هاوسەرکاری لە هاوچەرخانی ئەفلاتۆن پەسەند دەکرین لەوەوە سەرچاوە دەگرێ، کە داوێنپاک و هێمن و تەگبیرکەرن، بەهیچ جۆرێک لە کەسایەتییانەوە سەرچاوە ناگرێ.

بەپێی بەڵگەیەلێکی زۆر دەردەکەوێ کە بارودۆخی ئافرەتی هەموو چینەکان لە ئەسینا چون یەکە، تەنانەت ئیشوکاری کچانی چینە بەرزەکایش تەنیا لە یەک کاردا مایەوە، ئەویش ئەوەیە دەبێ هاوسەرێلێکی بەوەفا و بەڕێوەبەرێکی لێهاتوو بن. هەروەها دەبێ کەمترین بایەخ نەدەن بەو بوارانەی کە لە ڕوانگەی پیاوەوە گرینگە. ژنان تەنیا ئیشیان خستنەوەی میراتگری یاسایییە(١١)

بەم شێوەیە پیاوان لە ژیانی هاوسەرێتییاندا هاوەڵێکی عاقڵانەیان دەست نەدەکەوت. ئەوەش بەهۆی نەخوێندەواریی هەردوو ڕەگەز و جیاوازی تەمەن لە نێوان ژن و مێرد و هەروەها داخراوی و گۆشەگیری ئافرەت لە ماڵەوە... هتد، بۆشایییەکی لەم چەشنەی لە نێوان هەردوو ڕەگەزا دروست کرد. وەکو پێشتر باسمان کرد بۆیە پیاو ناچار بوو بۆ بەدەسهێنانی هۆکارەکانی ڕابواردن کە لە ماڵەوە لێی بێ بەش بووە پەنا بباتە بەر دەرەوە. کەواتە ماڵ بۆ هاووڵاتیی ئەسینی تەنیا جێگەیەک بووە بۆ نووستن تێیدا، نەک دالدە و پەناگە، زینەفون دەڵێ «ئەوە گەورەیی نییە بۆ ئافرەت کە لە دەرەوەی ماڵی خۆی بمێنێتەوە، هەروەها گەورەییش نییە بۆ پیاو کە کاتێکی زۆرتر لە ماڵەوە بەسەر بەرێ لەوەی کە لەدەرەوە بەسەری دەبات»(١٢) پیاو زۆرجار بەدرێژاییی ڕۆژگار لە خۆرهەڵاتنەوە تاکو خۆرئاوا لە دەرەوە دەمینێتەوە. ئەمە ماڵی ڕاستەقینەی پیاوە، بەڵام تاکە حەشارگەی ئافرەت ماڵەکەیەتی پێویستە بە ئەمەک و دڵسۆزییەوە تێیدا بمێنێتەوە. ئەمانە ئەرکەکانی سەرشانی ئافرت بوون... مافە سیاسییەکانیشی ئەوا ببڕایبڕ بوونی نەبووە بۆیە وەکو وتمان ئەو لە بوارەکانی سیاسەت و ژیانی گشتیدا بە ئاستەمیش بەشداریی نەدەکرد. دوور و نزیک هیچ پێوەندییەکیشی بە دنیای ئەدەب و هونەرو ڕۆشنبیرییەوە نەبوو. هەروەها روونیشە کە پێگەی یاساییشی لە پێگەی پیاو کەمتر بووە.

لە بواری یاساییدا نەگونجاو بووە. چونکە ئافرەت توانای بەڕێوەبردنی کار و شایەتی نەبووە و

له هیچ گرێبەستێکی یاساییشدا نە دەبووە لایەن. هەتا مردن لەژێر ڕکیفی باوک پاشانیش مێرد یاخۆ نزیکترین خزمە نزیکەکانی دەمایەوە. لە حاڵەتی نەبوونی مێراتگرێکی نێرینە، باوک دەیتوانی کچەکەی و سامانەکەی بە پیاوێک بسپێرێ کە لەلایەن خۆیەوە دەسنیشان دەکرێ. پێویست بووە لەسەر ئەو پیاوەی کە کچەکە دەخوازێ تەنانەت ئەگەر پێویستی بکردایە ژنەکەی خۆشی تەڵاق دەدا، ئەگەر نا دەبوو دەسبەرداری میراتییەکە ببێ، لە حاڵەتێکیشدا کە باوک لە پاش خۆی هیچ وەسیەتنامەیەکی جێ نەهێشتایە، ئەوە نزیکترین خزمی کچەکە مافی ئەوەی هەبووە، هاوسەرکاری لەگەڵ ئافرەتەکەدا بکات، تەنانەت ئەگەر ئافرەتەکە مێردداریش بووایە. دەبوو لە پێشدا لە مێردەکەی جیا ببێتەوە و مێرد بە خزمە نزیکەکەی خۆی بکا.(١٣)

دەبێ ئەم کەشە ناهەموارەی کە ئافرەتی ئەسینی تێیدا تێ پەڕی لەبیر نەکەین، چونکە جارێکی تریش لەلای ئەفلاتۆن لەگفتوگۆکردنی «یاساکان» دەردەکەوێتەوە لەو کاتەی کە خاوەنداریەتی سەرلەنوێ دەردەکەوێتەوە. پاش ئەوەی بەخشندەیی ئافرەت لەوەدایە پارێزگاری لەناوی خۆی بکا و تەنانەت بەستایشکردنیش نابێ کەس ناوی بزڕێنێ وەکو ئەوەی لە سەردەمە زێڕینەکەی ئەسینادا لە وتارە سەردولکەبێژانە بەناوبانگەکەی برکلیزدا(١٤) ئاماژەی پێ دراوە لەگەڵ ئەوەی کە خودی خۆی عاشقێکی شەیدا بووە، بە بۆنەی خۆشەویستەکەیەوە لە هاوسەرەکەی جیا بووەتەوە.

٢- ئافرەتی بیانی:

باسەکەمان لە چینی ئافرەتی ڕەسەنەوە دەگوێزینەوە سەر باسی چینێکی تر کە ئەویش ئافرەتی بیانییە.(١٥) لە هیچ شارێکی یۆناندا ئافرەتی بیانی هیچ جۆرە ماف و ئیمتیازێکی نەبووە، ئەو ئیمتیازانەشی کە دەیتوانی بەدەستی بێنێ بێگومان لە ڕێی ئەو برادەرانەوە بووە کە ئازادتر بوونە، ئەگەر ئەمە بە سەر پیاوی بیانیدا پەیڕەو بکرایە ئەوە باشتر و لە پێشتر لەسەر ژنی بیانی جێبەجێ دەکرا، چونکە ئەو شایەنی ئەوە نییە، پارێزگاری لە شار بکا و هیچ جۆرە یاسایەکیش بۆ بەرژەوەندی وی دەرناکەوێ، بگرە دەبێ بەرێگەی تایبەتیی خۆی گرینگی بە بەرژەوەندییەکانی بدا. یاخۆ پیاوێکی ڕەسەن لە چاو بدا تاکو ئیشوکارە فەرمییەکانی بۆ جێبەجێ بکا. هەروەها دەوڵەت چاودێری باش و بایەخی تایبەتی بە ژنە بیانییەکان دەدا بۆ ئەوەی شارەکە پیس نەکەن و جگە لە هاوولاتی ئەسینی خاوێن کەسی تر نەبێ بە میراتگری ماف و تایبەتمەندی و سامانی شارەکە. هەروەها پیاوە سیاسییەکانیش بەو شارەزاییەی کە هەیانبووە پێیان وابووە ئەگەر بێتو بیانییەکان بە داوونەرێتەکانیانەوە بەشداری لە کاروباری سیاسیی شارەکە بکەن ئەوە هەڕەشەیەکی گەورە دەکەوێتە سەر داهاتووی شارەکە. بگرە دەبێتە هۆی تووڕەبوونی خواوەند و وای لێ دەکات هەست بە ڕیسوابوون بکا دواتریش خواوەند بەشێوەیەکی ترسناک تۆڵە لە شارەکە بکاتەوە.

ئەسبەرتاییەکان ڕێگەیان بە نێر و مێی بیانییەکان نەدەدا لە شارەکەیان نیشتەجێ بن. تەنیا

ڕێگەیان پێ دەدان لە ئاهەنگەکانیان ئامادەبن ئەویش بۆ چەند ڕۆژێ دواتریش دەبوو بڕۆیشتنایە و بۆشیان نەبووە تێکەڵاوی خەڵک بن. بەڵام ئەسینا جگە لەوەی پڕ بووە لە هۆکاری فریودەر بۆ بیانییەکان، بە خۆشی شارێکی بازرگانی بوو، ئەو شتە فریودەرانەی کە باسمان کرد کاروباری هونەر و نمایش و دراما،سرووتە ئاینییەکان، قوتابخانە فەلسەفییەکانی ژیانی سیاسی.... هتد دەگرتەوە. بۆیە نەدەکرا ئەسینا بیانییەکان دوور بخاتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا دەبوو وریا بێ لێیان نەبا بەتێکەڵبوونیان بە هاووڵاتیانی ڕەسەن ببنە هۆی دروستبوونی نەوەیەکی دەرەکی دواتر ئەو یاسایانە دارێژران کە ڕێگر بوون لە بەردەم هەر هاووڵاتییەک هاوسەرکاری لەگەڵ ئافرەتێکی بیانیدا بکا و یاخۆ بە پێچەوانەوە. ئەگەر هاتو ئەم تاوانە دزێوە ڕووی دا. مافی هەر هاووڵاتییەک بوو کە ڕای گەیەنێ و خەڵک و دەسەڵاتی لێ ئاگەدار بکاتەوە. پاشان یەکسەر تاوەنبارەکان دەسگیر دەکران و دەست بەسەر ماڵ و موڵکیاندا دەگیرا و بیانییەکە لە بازاڕی کۆیلەکاندا دەفرۆشرا، هاووڵاتییەکەش بە توندترین شێوە سزا دەدرا. لێ ئافرەتی بیانی مافی شووکردنی نەبووە لە ڕوانگەی پیاوە سیاسییەکانەوە شووکردن تاوان بووە بۆ هەر ئافرەتێکی بیانی. لەوە بترازێ دەیانتوانی هەر شتێکی تر ئەنجام بدەن کە پێیان خۆشە. نەشدەبوو چینی ئافرەتە بیانییەکان بە پاکیزەیی و بێگەردی بمێنێتەوە، چونکە عەقڵی گریکی ئەوەی ڕەت دەکردەوە، بەم شێوەیە ئافرەتی بیانی چینێکی تازەیان پێک دەهێنا بۆ ڕابواردنی پیاوانی ئەسینی، ئەو شتانەی کە پیاو لە ماڵەوە چنگی نەدەکەوت بەوان پڕی دەکردەوە. ئەوانیش لە کۆمەڵێک پێک هاتبوون هەر لە شۆخەکانەوە هەتاکو خاتوونی ساڵۆنەکانی دەگرتەوە، خۆشەویستی و ئولفەت و ڕابواردن و رۆشنبیری و کامڵبوونی عەقڵی لێرەدایە، بەم شێوەیە ئەم چینە پێوەندیی جۆربەجۆریان لەگەڵ پیاوانی ئەسیندا دروست کرد کەشەرمیان دەکرد لە دەربڕینی هەست و سۆزیان بۆ خێزانەکانیان، لای ئەمان هەموو شتێک جگە لە هاوسەرکاری ڕێ پێ دراو بوو، ئەوەش لەبەرئەوە بوو دوور بکەونەوە لە کێشەی میرات. گریکێکان ئەمەیان بەکردارێکی ئابڕووبەر دادەنا... ژنەکانیان لە ماڵەوە بەندکراوێکی پاکیزە و دڵسۆزن، ماڵ بەڕێوە دەبەن ڕێگەی تێکەڵاوبوونیان پێ نادرێ لەگەڵ کەسدا. لە کاتێکدا پیاوی ئەسینی بە توخمێکی کەم تەماشای ئافرەتی دەکرد لەسەر خوانی شەوان و ئاهەنگەکانی خواردنەوە، هەروەها لە کاتی هێرشە سەربازییەکاندا ڕێگە نەدەدرا بە ژنەکان لەگەڵ پیاوەکانیاندا بنوون، بەڵام ئەو جۆرە مەرجانە ئافرەتانی بیانی نەدەگرتەوە، جۆرە پێویستییەک نەبوو وەچەی ژنە بیانییەکان بە پاکی بمێنێتەوە، ئەمە بابەتێک بووە بەلای شارەوە کێشە نەبووە. خواوەندەکانیش بایەخیان پێ نەدەدا.

بەم شێوەیە پیاوان لەناو ئافرەتە بیانییەکاندا دۆست و هاوڕێی ڕۆشنبیریان هەڵدەبژارد و ئەوان لە نێوان ئافرەتانی ئەسینا تاقە چینی رۆشنبیر و نایاب بوون لە ڕووی عەقڵییەوە، هونەریان دەخوێند و ئاگەداری سەرجەم شەپۆلە فەلسەفییەکان بوون، هەروەها بایەخی جۆراوجۆریان بەسیاسەت دەدا، ئافرەتانی بەم ئاستە ڕۆشنبیر هەر دەبێ شایەنی ڕێزگرتنێکی چاکتر و

باشتربن بۆ پیاوان لە یۆناندا[١٦] بگرە هەر پیاوێکی مەزن دۆستێکی لەوان هەبوو، بەمیهرەبانی لەگەڵێکدا هەڵسوکەوتی دەکرد و لە تێڕوانینە ئاوەزییەکاندا هاوبەشی دەکرد. سوکرات وتی یەکێک لەوانە (دیوتیما) Diotima[١٧] خەڵکی مانتینیا Mantinea (المأدبه ٢٠١حـ – ٢١٢أ) سوکراتی فێری هونەری خۆشەویستی کرد، ئەو تاکە ئافرەت نەبوو کە سوکرات لە بارەیەوە قسەی بۆمان کرد. هەڵوەستەکردنێکی کورت لەسەر ئەم جۆرە پێوەندییانە لایەنێکی شاراوەمان لە بۆچوونی فەلسەفیی ئەو سەردەمە بۆ ئاشکرا دەکا. کە لەبارەی ئافرەتەوە هەیانبووە:

ئەو سوکراتەی کە ژنەکەی خۆی لە ماڵەوە بەند دەکرد و بەسووک تەماشای بیر و بۆچوون و ئاوەزی دەکرد. هەوڵی بینینی ئافرەتە ڕۆشنبیرەکانی دەدا و هەروەها هەوڵی ئاراستەکردنیانی دەدا بۆ دروستکردنی پێوەندی لەگەڵ پیاوان، «زینەفۆن دەگێڕێتەوە کە: کاتێ سوکرات هەواڵی ژنێکی پێ گەیی لە شاردا پێشوازی لە هاوڕێیان دەکا و بە ئەندازەیەک جوانە وێنەگرەکان دەچن بۆ وێنە کێشانی، بە هاوڕێکانی گوت دەبێ بچین بۆ بینینی چونکە ناکرێ بەو قسانەی کە دەیبیستین لێی تێ بگەین» چوو بۆ ماڵی تیودوتا Theodota بینی وێنەی دەکێشن. بە جوانییە دڵڕفێنەکەی سەرسام بوو.

فەیلەسووفی گەورەی ئەسینی لێی پرسی، سەرچاوەی ئەو پارەیەی کە خەرجی دەکا لە کوێوەیە ئایا هیچ موڵک و سامانێکتان هەیە خانوویەک پارەت لێی دەسکەوێ، یاخۆ کۆیلەیەلێک ئیشوکاری دەستی بکەن... هتد لە وەڵامدا وتی ئەو بژێوی لە هاوڕێ (دەست و دڵ تێرەکانی) دەست دەکەوێ سوکرات ئامۆژگاری کرد بۆ ڕاوکردنی پیاوان داوێک بێنێتەوە وەکو داوی. جاڵجاڵۆکە بێ...

«ڕاوکردنی پیاوان هونەرێکە پێویستە فێری بی، ئایا نابینی ڕاوچییەکان بۆ گرتنی کەروێشکە کێوییەکان چەند جۆر هونەر بەکار دەهێنن، لەگەڵ ئەوەی کە ئاژەڵێکی کەم نرخن، کە کەروێشکەکان لە شەودا خواردنیان دەخوارد ئەوان سەگەلیان دەهینا بۆ ڕاوکردنیان، کە بە ڕۆژیش دیار نەدەمان جۆرێکی تر لە سەگەکانیان بەکار دەهێنا، کە پشتیان بەهەستی بۆنکردن دەبەست بۆ دۆزینەوەیان، لەبەرئەوەی کەروێشکەکان لە ڕاکردنیان خێران ئەوانیش سەگەلێکی زۆر خێرا و بە هەڵمەتیان بەکار دەهێنا.... ئەمە جگە لە تۆڕ و داو کە لەسەر ڕێگەی کەروێشکەکان دادەنرا بۆ گرتنیان.... هتد. فەیلەسووفەکە دەڵێ: لە جیاتی سەگەکان دەتوانی کەسێک هەڵبژێری بتوانێ شوێن دەوڵەمەندە جوانپەرستەکان بکەوێ و بیانخاتە داوتەوە» پاشان وەسفی جۆری تۆڕەکانی بۆ دەکا هەر لە بەکارهێنانی عەقڵەوە، هەتاوەکو قسە و گفتی شیرین و نواندنی میهرەبانی و بەکارهێنانی نیگا و.... هتد هەروەها ئامۆژگاری دەکا لەوەی نەبا لە کاتێکدا خۆی پێشکێشی پیاوان بکا کە پێویستیان پێی نییە، بگرە دەبێ چاوەڕوانیان بێ تاوەکو حەز دەکەن پێوەندیی پێوە بکەن... تا دواین ئەو ئامۆژگارییە بەنرخانەی کە فەیلەسووفەکە پێشکێشیان دەکا.

بگرە خودی ئەفلاتۆنیش نموونەیەکی ترمان پێشکەش دەکا. لە زمانی (مینکسینس)ەوە کاتێ کە

قسەکەی سوکراتمان بۆ دەگێڕێتەوە[١٨] (لە هونەری ڕاگەیاندندا مامۆستایەکی باشم هەیە) زۆری لە وتاربێژە نایابەکان فێر کرد لە سەرووی هەمووشییانەوە برکلیز بەخۆی باشترین وتاربێژی یۆنان بووە. کە دوێنێ بیستم وتارێکی سەردولکەبێژانەی لە بارەی مردووەکانەوە داداوە، مینکسینس داوای لێ دەکا ئەوەی بۆ بگێڕێتەوە کە لێی بیستووە، سوکراتیش لەسەر زمانی (ئیسبازیا)ی دۆستی برکلیزەوە وتارێکی نایاب دەخوێنێتەوە کە کۆتایی بە گفتوگۆکە دێنێ کە لە شەش لاپەڕە پێک هاتبوو (٦٨٣- ٦٨٩)، تیایدا ژنە بیانییەکە ئەو چاکە و پیاوەتییانەی ئەسینا دەژمێرێ کە نەک تەنیا ئێمە ستایشی دەکەین بگرە هەموو ڕەگەزی مرۆڤایەتی ستایشی دەکا، تەنانەت لای خواوەندەکانیش خۆشەویستە، ئەو وەکو دایک بە تەنگی ڕۆڵەکانیەوە دێ. هەر وەکو چۆن ژن بە شیردانی بۆ کۆرپەکەی دایکایەتی خۆی دەسەلمێنێ و ئەوەشی ئەم خەسڵەتەی تێدا نەبێ بەژن نایەتە ئەژماردن، ئا ئاوەهاش وڵاتەکەمان بە بەرهەمهێنانی گەنم و جۆ بۆ ڕۆڵەکانی و دابینکردنی پێداویستییە خۆراکیەکانی مرۆڤ، ئەمە ئاماژەیەکە بۆ دایکایەتی. ڕاستەوخۆیانەتر لە دایکایەتی دایک، چونکە ئەوە ئافرەتە لە دووگیانبوون و منداڵبووندا لاسایی زەوی دەکاتەوە، زەوی نییە لاسایی ئەو دەکاتەوە[١٩] ئیسبازیا Aspasia کە سوکرات ئاماژەی پێ دەکا ژنێکی بیانییە و لە مەڵتیەوە هاتووە و لە ئەسینا نیشتەجێ بوو دواتر بووە بەعەشیقەی برکلیز کە مەزنترین کەسایەتیی سیاسی بووە لە مێژوویدا، هەرچەندە برکلیز خاوەن ژن بووە بەڵام ئەو دڵی داگیر کرد ئەمەش وای کرد لەگەڵ ژنەکەیدا بگاتە حاڵەتی جیابوونەوە، بۆ ئەوەی لەگەڵ ئیسبازیای دڵداریدا هاوسەرگیری بکا و تاکو مردن پێکەوە بژین، هەرچەندە تاکو مردن پێکەوە ژیانیان بردەسەر بەڵام بەبێ ئەوەی هاوسەرگیری بکەن. چونکە یاسای ئەسینی ئەو شتەی قەدەخە کردبوو.[٢٠] مێژوونووسان وای دەگێڕنەوە کە ماڵەکەی یانەی کەسایەتییە مەزن و گەورەکان بووە لە ئەسینا بەردەوام سوکرات لەوێ بووە و فیدیاس و ئنکساجۆراس لە هاوڕێ هەرە نزیکەکانی بوونە. لە وانەیە (سۆفۆکلیس و یوریپیدس) یش بە هەمان شێوەبووبن لەراستیدا بە درێژای مێژوو ژنێک نەبووە سالۆنێکی ئەدەبی بەم ئاستە بەرزەی بووبێ[٢١] تەنانەت شاعیرە کۆمیدیایەکانیش ناویان لێ نابوو (هیرا) یاخود خواوەندە شاهانەکە، ژنی خوای خواوەندەکان، بەو پێیەی کە برکلیز بەخۆی زیوسە.

لە ئەنجامدا دەگەینە دوو تێبینی بنەڕەتی.

تێبینی یەکەم:

کۆمەڵگەی ئەسینی باوکسالارانە بووە و تێیدا پیاو خۆی سەروەرو خاوەنی هەموو مافێکی مەدەنی و سیاسییە و هەر بەخۆیشی خاوەنی زەویوزار و خۆیشی خاوەنی تەواوی خێزانە بەژن و منداڵەوە. هەروەها مافی ئەوەشی هەیە هەر منداڵێک کە لە بەرەبابەوەیە ڕەتی بکاتەوە لەکاتی لەدایکبوونیەدا. لە یاسادانانیشدا چی بەگونجاو بزانیایە بۆ پاڵپشتیکردنی ئەو مافەنەی کە

باسمان کرد دایدەڕیشت، تەنانەت گەر یاساکە سەیرو سەمەرەش بایە. وەکو ئەو یاسایەی ڕێگە بە باوکەکە دەدا بۆ لەباربردنی هەر منداڵێک کە نەیویستایە، بەپێچەوانەوە ئەگەر ئافرەتەکە سەربەخۆ منداڵی لەبار خۆی ببردایە، ئەوا خۆی و ئەوانەشی کە هاوکاری بوونە سزا دەدران. ئەمەش جیاوازییەکی زۆرە، چونکە لەم حاڵەتەدا کرداری لەباربردن یان لەبەین چوونەکە بەوە سەیر ناکرێت. کە گیانلەبەرێکی بێ دەسەڵاتت کوشتووە، بەڵکو ئەوە پێشێلکاری ستەمکارانەی دەسەڵاتی باوکەکەیە یاخود مولکیەتی خاوەن مولکە یاساییەکە.[٢٢]

تێبینی دووەم:

بابەتەکە پێوندی بە خاوەندارێتی. مادی یاخود مەعنەوی، میرات، خودی ئەم خاوەندارێتیەی کە باوک دەیەوێ بۆ منداڵێلێک بمێنێتەوە کە لە بڕبڕەی پشتی خۆین، ئەمەش وایکرد وەکو بە شێک لە موڵکەکانی خۆی بۆ ئافرەت بڕوانێ، هەمان ئەم گوزارشتە لەلای ئەفلاتۆنیش بەرچاو دەکەوێ، کاتێ باس لە هەڵبژاردنی هاوسەر یاخود هەبوونی ژنێکی تایبەت... هتد، مەبەستی ژنێکی تایبەت دروستکردنی منداڵێکە کە لەخودی ئەو پیاوەن. کە دڵنیابێ لەوەی موڵکەکانی خۆی بگوێزێتەوە بۆیان، بەڵام ئافرەتی بیانی تەنیا عەشیقەیە و ئاساییە لەگەڵ پیاوەکەدا بمێنێتەوە و کاتەکانی بە تاڵی و پڕ مەلەلی پڕ کاتەوە. بەبێ ئەوەی مافی هاوسەرگیری و منداڵبوونی لێی هەبێ، تاوەکو نەژاد و بنەچەی نامۆ نەچێتە ناو کۆمەڵگەکەیانەوە. بەم جۆرە لە هەردوو حاڵەتدا ئافرەت لە خزمەتی سەرگەورە واتە پیاودایە، کە خۆی خاوەنی هەموو شتێکە. بەڵام ئەو لە پیاو نزمترە چونکە لە (قوڕێکی) جیاواز دروست کراوە، بە پێی ئاماژەی هۆزیۆد و دواتریش ئەفلاتۆن.

سەرچاوە: المرأة والفلسفة (١). افلاطون والمرأة. تالیف. ا. د. امام عبدالفتاح امام

پەراوێز و سەرچاوەکان:

1- Donaldson "Woman" : Her Position ..., P. 50

٢- ارنست بارکر «النظریه السیاسیه عند الیونان» الجزء الثانی ص ٧٥

3- Quoted by J.K. Anderson in his" Xenophon" 177 Duckworth 1974

٤- سەیرترین سەیروسەمەرەکان ئەوەیە کە هەموو سیفەتە دواکەوتووەکان بخرێنە پاڵ ئافرەتی ڕۆژهەڵاتی، تەنانەت لەو سەردەمەش کە هیرودت سەردانی میسری کرد و سەری سوڕما کاتێ بینی پیاوان لە ماڵەکاندا کەتانیان بەرهەم دەهێنا لەکاتێکدا ئافرەتەکانیان سەرقاڵی کڕین و فرۆشتن و کارکردن بوون لە کێلگەکاندا، وەکو ئەوەی لە ڕوانگەی ئەوەوە دنیا وێران بووبێ کاتێ دەڵێ "میسر سەیروسەمەری تێدایە ... بۆیە میسریەکان زۆر جیاوازن. بەڵام پیاوەکان لە ماڵەوە دەمێننەوە کاری چنین دەکەن ! هیرودت باسی میسر دەکا" «ص ١٩٧٦ - ١١٧» ترجمة د. محمد صقر خفاجة، دار ألقلم ١٩٦٦، ئەمە

جگە لە کارکردن لە پاڵ کێڵگەکاندا وەکو د. أحمد بدوي ص ١١٦ دەڵێ، ئەمە چەندێتی هەڵەی توێژەرەکانمان پێ نیشان دەدا، یەکێ لەوانەش (ول دیورانت)، کە دەڵێ «ئەسینا لە ماوەی گەشەکردنی بە ڕۆژهەڵاتی دەچێ زیاتر لەوەی ڕۆژئاوایی بێ» قصة الحضارة، ه٧، ص ١٠٣

٥- ئەوەی ڕاستی بێ بەکارهێنانی حیجاب زۆر لە کۆمەڵگەی یۆنانی کۆنترە بۆ نموونە لە سروودەکانی هاتووە «خۆشەویستەکەم تۆ جوانی، چاوەکانت لەو دیوی ڕووپۆشەکەتەوە جوانن، ڕوومەتەکانت وەکو هەنارن لە پشتی ڕووپۆشەکەتەوە» الإصحاح الرابع :١-٤

6- Ithurriaque :Les Ideesde platon, P. 53

٧- قارن سوفکلیس «نساء تراخیس» ترجمة د. علي حافظ ص ٩٢، (المسرح العالمي عدد ٢٦).

8- J.Donaldson Women, p.5

٩- لەگەڵ ئەو سزا توندانەی کە هەبوو. دیاریدەی خیانەتیش هەر هەبوو، وەکو سیمۆن دی بڤوار دەڵێ، ئافرەت تۆڵەی خۆی بە خیانەتکردن لە پیاو دەسەنێتەوە.

10- Demosthenes: Private Orations: p. 177 (Quoted by S.M. Okin p. 20.

11- S.M. Okin: Women.. p. 20

12- Xenophon by J.K. Anderson, p 177.

١٣- د. عبد اللطیف أحمد علي «تاریخ ألیونانی» المجلد ألاول، ص ٥٩.

١٤- تشارلز ألکسندر روبنس «أثینا في عهد برکلیس»، ص ٨٦ – ٨٧. ترجمة د. أنیس فریحة – لبنان ١٩٦٦.

١٥- بیانی ئەو کەسەیە خەڵکی شارەکە نییە، هەتا ئەگەر یونانیش بێ لە شارێکی دراوسێدا بژی، بێگومان ئەو جیاوازە لەو کۆیلانەی کە کڕین و فرۆشتنیان پێوە دەکرێ و زۆربەی جار وەکو دیلەکانی شەڕ دێنە ناوەوە.

16- James Donaldson: Women.. Her Position, p. 58

١٧- بەبۆچوونی هەندێ لە توێژەرەوەکان گوایە «دیوتیما» کەسایەتییە کە ئەفلاتۆن دروستی کردووە، بەڵام زۆر لە توێژەرەکان ڕەتیان کردەوە و بڕوایان وایە ئافرەتێکە لە ئافرەتە بیانییەکان لە ئەسینا – هەمان سەرچاوە ل ٦٠

18- Xenophon Memorabiliaog socrates Book III .ch. XI.
19- Plato :Menexenus 137d - 238b (Jowett vol, I. P.684 -5).
20- Donalson, op. cit. p.61.
21- I bid. p. 62.

٢٢- قارن کتاب مونیك بیتر «المرأة عبر ألتاریخ» ص ٦٠ ترجمة هریت عبودي – دار الطلیعة، بیروت.

سێكسفرۆشی و گەشتەوەریی سێكسی لە كوبا

چارڵز ترامبوول(١)

لە ماوەی یەكەم سیساڵی پاش سەركەوتنی شۆڕشەكەیدا فیدل كاسترۆ كوبای وەك نموونەی كۆمەڵگەی سوشیالیست پاراست. گازینۆ و ئەمەریكاییەكانی قاچاخچیی مەی و مافیا و ئەو مەلهایانەی هاتۆچۆیان دەكردن، نەمان. كاسترۆ پێی وابوو كۆمەڵگەی سوشیالیست بەرزترە لە كەپیتالیزم (سەرمایەداری). لە كۆمەڵگەی نوێی كوبادا كچان ناچار نین خۆیان بۆ پارە بفرۆشنەوە. ژنان لە ڕێگەی سۆشیالیزمەوە ئازادی وەردەگرن. ئەوان هەلی یەكسانیان بۆ دامەزراندن و بەشداریكردن لە كاروباری ماڵەوە دەبێ و بە هەمان شێوەی پیاوان خوێندنیان بۆ دەستبەرە. ئابووریی كوبا پشت ئەستوور بە یارمەتییەكی ٤ بیلیۆن دۆلاریی ساڵانە لەلایەن سۆڤیەتەوە هەلی بۆ ژنان و (پیاوان) ڕەخساند بێ ئەوەی ناچار بن بازرگانی بە لەشیانەوە بكەن، پێویستییە سەرەكییەكانی خۆیان دابین بكەن.

بەڵام لە دەیەی رابردوودا یارمەتییەكانی سۆڤیەت بڕا و هاوبەشە بازرگانەكانیش ون بوون. سێكسفرۆشی ژیاوەتەوە. ئەگەرچی حكوومەت دڵێ خۆی بۆ بنبڕكردنی بازرگانیی سێكس تەرخان كردووە، بەڵام سێكسفرۆشی بەردەوامە، هەرچەندەش بەڕادەیەكی كەمتر لە چەندان ساڵی پێشترە. سێكسفرۆشیی پەرەگرتوو لە كوبا دەرهاوێشتەی ئەو قەیرانە ئابوورییەیە كە بەهۆی ڕووخانی یەكەتیی سۆڤیەت و ئەو چاكسازییە ئابوورییانەی لە ١٩٩٣-١٩٩٤ دەستیان پێ كرد، خێراتر بوو. ئەم چاكسازییانە كە وەك پێوەری كاتەكی بۆ ڕزگاركردنی سۆشیالیزم بوون،

....

(*) وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: لەیلا حەمید

ڕێخۆشکەر بوون بۆ زۆر هەڵسوکەوتی وا کە پێچەوانەی ئایدۆلۆجیای سۆشیالیزمن. ئێستا کە ژێرخانی ئابووری داڕێژراوی سۆشیالیستی لە کوبادا لە شیرازەوە درزی بردووە، کوبییەکان ناچارن بۆ زیندوومانەوە ڕێگەی نوێ بدۆزنەوە. هێزی سێکسفرۆشی بۆ هەڵێنجانی دۆلاری ئەمەریکایی بەسوێ سێکسفرۆشیی کردووەتە یەکێک لە هەرە کاریگەرترین هۆیەکانی زیندوومانەوە.

سێکسفرۆشی کێشەی بۆ کاسترۆ ناوەتەوە: دۆڕانی سۆشیالیزم پێشانی جیهانی دەرەوە دەدا. دروشمی شۆڕش کاریگەر نییە بۆ هاندانی جەماوەر لەپێناو پابەندبوون بە پێوەرەکانی هەڵسوکەوتی سۆشیالیستی. لەلایەکی ترەوە، هەوڵەکانی حکوومەت بۆ ریشەکێشکردنی سێکسفرۆشی، کە تەنیا سەرکەوتنێکی مامناوەندییان هەبووە، شێواو دێنە بەرچاو. ئەمە جێی سەرسوڕمان نییە، چونکە سێکسفرۆشی سالآنە میلۆنەها دۆلاری گەشتەوەری دەخاتە مست کوباوە. لەوەش زیاتر، داهاتی هەزاران کەس فەراهەم دەکات کە ڕەنگە بەپێچەوانەوە ناچار بن بۆ ئیش و یارمەتی ڕوو لە وڵاتە یەکگرتووەکان بکەن. ئینجا پابەندبوونی حکوومەت بە بەرەنگاربوونەوەی سێکسفرۆشی ڕەنگە سستتر بێ لەوەی بانگەشەی بۆ دەکات.

ئەم لێکۆڵینەوەیە سەرهەڵدانەوەی سێکسفرۆشی وەک بەرەنجامێکی تەنگژەی ئابووریی کوبا ڕاڤە دەکات. ئامانجی باسەکەش تەنیا شیکردنەوەی پیشەی سێکسفرۆشانی کوبی نییە، بگرە وردبوونەوەیە لەو هەلومەرجە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییانەی کە لە کۆمەڵگەیەکدا دەرگەیان بۆ سێکسفرۆشی واڵا کردووە کە بۆ ماوەی سی ساڵ توانیویەتی دیاردەکە کۆنترۆڵ بکا. ئەم لێکۆڵینەوەیە دابەشی سەر چوار بەش کراوە. بەشی یەکەم لە پێوەندییی نێوان سێکسفرۆشی و گەشتەوەری دەکۆڵێتەوە، هەم پێش ١٩٥٩ و هەم تا ئەمڕۆ. بەشی دووەم سەرهەڵدانەوەی سێکسفرۆشی لە ١٩٩٠ەکان و هەلومەرجی کاراکردنی وەسف دەکات. بەشی سێیەم دەڕوانێتە سیاسەتی حکوومەت لە دژی سێکسفرۆشی و ئەو هەنگاوانەی بۆ کۆنترۆڵکردنی گراونەتە بەر. هەروەها تیشک دەخاتە سەر ئەوەی بۆچی حکوومەت نە توانیویەتی و نە پاڵنەرێکیشی هەیە بۆ ئەوەی سێکسفرۆشی قەڵاچۆ بکا. بەشی چوارەم کاریگەریی سێکسفرۆشی لەسەر کۆمەڵگەی کوبی هەڵدەسەنگێنێ.

ئەم باسە بەگشتی پشتی بەو لێکۆڵینەوە مەیدانییەوە بەستووە کە لە شوباتی ٢٠٠١ لە کوبادا ئەنجام دراوە. زۆربەی ئەو پیاو و ژنانەی لێکۆلەر دیمانەی لەگەڵ کردوون، بە هەرەمەکی هەڵبژێردراون. لە دیمانەکاندا خەڵکی سەر بە پیشەی تری جگە لە سێکسفرۆشیانیش دوێندراون. چاوپێکەوتووان لە سێکسفرۆشانی نێر و مێ و شۆفێرانی تەکسی و بەکرێدەرانی ئاپارتومان و کارمەندانی هۆتێل و مەیگێڕان و ئابووریناسان و مافپەروەران و پۆلیسن. جگە لە لێکۆڵینەوە مەیدانییەکە، لێکۆلەر بە ژمارەیەک گوتار لەبارەی بابەتەکەدا چووەتەوە کە لە بڵاوکراوەی کوبیی وەک ڕۆژنامەی Granma وRebelde Juventud دەرچوون.(٢)

پێش ١٩٥١ کوبا بەگشتی کۆمەڵگەیەکی پیاوسالار بوو. پیاوان کە خوێندەوارتر بوون، نانده‌ری خێزان و فەرماندەرانی کۆمەڵگە بوون. ژنان دەبوایە دایکانە و ملکەچ و داوێنپاک بوونایە. دەبووایە ژنان لە ماڵەوە بمێننەوە و کاری ماڵەوە راپەڕێنن و کاتێک هاوسەرەکانیان لەسەر کار بوون، منداڵان بەخێو بکەن. لە ١٩٥٩دا ژنان تەنیا ١٧٪ (٢٦٢٠٠٠کەس)ی هێزی کاریان پێک دەهێنا و نێزیکەی ٧٠٪ی ئەم ژنانە وەک کارکەری ناوماڵان ئیشیان دەکرد (Smith and Padula 1996). بەر لە شۆڕش زۆربەی جار ئەو کاتە سێکس دەفرۆشرا کە ژنانی گەنج بەدوای کاردا لە لادێوە بۆ هاڤانا کۆچیان دەکرد. زۆرێکیان نەیاندەتوانی ئیشێکی تر بدۆزنەوە و لە دواییدا ڕوویان لە سێکسفرۆشی کرد (Smith and Padula 1996). بەگوێرەی خەمڵاندنەکانەوە پێش شۆڕش ٤٠٠٠٠ سێکسفرۆش لە وڵاتدا هەبوون ئەگەرچی حکوومەت پێی وایە ژمارەکە گەیشتبووە ١٠٠٠٠٠یش (Department of Army، ١٩٨٥). هەزاران بازرگان و گەشتەوەر- بەزۆری سەر بە وڵاتە یەکگرتووەکان و بەشی زۆریان بۆ قومار و سێکسی قەدەخەکراو - لە کوبا گرد بوونەوە. یانەی شەوانەی ترۆپیکانای هاڤانا، گەورەترین کابارەی کراوەی دنیا، بە ژنانی مایە لەبەر و سەر بە گوڵ رازاوە شانازی دەکرد و کەشوهەوای هەوسبزوێنی لە پایەتەختی وڵاتدا بەرجەستە دەکرد. کوبا هەوەسی وەک سەرچاوەیەکی سروشتی دەفرۆشت. Smith و Padula (١٩٩٦ لاپەڕە ٢١)ی نووسەرانی سێکس و شۆڕش تێبینیان کردووە " پیاوانی گەنج بۆ رێکلامکردن بۆ خوشکەکانیان کارتیان دەدا بەو گەشتیارانەی لە کەشتییە هەڵمییەکانەوە دادەبەزین". گەشتەوەرانیش یەکجار هاتۆچۆی مەلهایەکی لە ژمارنەهاتوویان دەکرد کە بەناو هاڤانادا بڵاو بووبوونەوە.

بەڵام هەڵەیە وا بیر بکرێتەوە سێکسفرۆشان تەنیا گەشتەوەرانی بیانییان تێر کردووە. پیاوانی کوبی زیاترین کڕیارانی خزمەتگوزارییەکانی سێکسفرۆشان بوون. لە کۆمەڵگەی کوبیدا ئاساییە پیاوان سروشتییانە حەزیان بچێتە سێکس. پیاوان دەتوانن لە مەلهاکاندا ئارەزووە سێکسییەکانیان تێر بکەن و شەرەفی کچانی "داوێنپاک"ی کوبی بەپارێزراوی بهێڵنەوە. Smith و Padula (١٩٩٦ لاپەڕە ٢٦) نووسیویانە "لە هەرەتی هەراشیدا باوکان کوڕەکانیان دەبردە مەلهاکانی گەڕەک بۆ ئەوەی شارەزاری نهێنییەکانی سێکس بن". سێکسفرۆشی لە دەرەوەی هاڤاناش هەبوو. زۆر ژنی گەنج ڕێگەی دروێنەی قامیشیان گرت و خزمەتگوزارییەکانیان پێشکێش بە کرێکارانی کۆچبەر و جووتیاران و شارنشینان دەکرد.

کاسترۆ بازرگانیی سێکسی بەڕاستی وەستاند. ئامانجێکی شۆڕشگێڕانەی بۆ بنبڕکردنی سێکسفرۆشی و بەشداری پێکردنی ژنانی کوبی لە کۆمەڵەی کاریدا ڕاگەیاند. بە رزگارکردنی ژنانەوە لە کۆتوبەندی کۆمەڵگەی پیاوسالارییەوە کاسترۆ ئاواتەخواز بوو پاڵپشتیی ژنانی دەست بکەوێ. حکوومەتیش پێی وابوو زیادکردنی ژنان بۆ ناو هێزی کار رێخۆشکەرە بۆ بەرهەمهێنانی زیاتر و بوژاندنەوەی ئابووری.

له ١٩٦١دا فیدراسیۆنی ژنانی کوبا دامەزرا و خێزانی رائول کاسترۆ، ڤیلما ئیسپین، وەک سەرۆکی ناوزەد کرا. ئامانجی فیدراسیۆن چاکسازیی سێکسفرۆشانی پێشوو و گونجاندنیان بوو لەناو کۆمەڵگەدا. فیدراسیۆن بە هەموو لایەنەکانی ژیانی ژنانڕا گەیشت و یاسایەکی خێزانیی نوێی دەرکرد کە باری ژنانی لە کاروباری ماڵەوەدا سووکتر دەکرد. هەروەها دەستی بە کۆمەڵێک هەڵمەتی نەهێشتنی نەخوێنداری بۆ ژنان کرد، راهێنانی بەرگدووری یان پێچانەوەی تووتنی بە کابانان کرد و سەنتەری چاودێریی رۆژانەی کردەوە تاوەکو ژنان بتوانن بچنە سەر کار (Smith and Padula 1996).

وەک دەرەنجامێکی ئەم چاکسازییانە زۆر ژن خوێندن و کاریان بۆ فەراهەم بوو و نەگەڕانەوە بۆ سێکسفرۆشی. لە ماوەی ٢٥ ساڵی رابردوودا ژمارەی ژنانی کرێکار بۆ یەک ملیۆن بەرز بووەتەوە. لە ٢٠٠٠دا ژنان ٤٣٪ی هێزی کاریان پێک هێنا و زۆربەی پۆستە تەکنیکییەکانیان داگیر کرد (World Bank، ٢٠٠١)[٣]. جگە لەوەش، نەبوونی گەشتەوەری هەم خواست و هەم پەلکێشیی مادیی سێکسفرۆشیی دابەزاند.

لە ١٩٩١دا یەکەتیی سۆڤیەت هەڵوەشاوە و کوبا تووشی قەیرانێکی ئابووری هات. پاش دوو ساڵ لەپێناو بزاوتنی ئابووری حکوومەت کۆمەڵێک چاکسازیی لە رێکخستندا کرد. کوبا هانی وەبەرهێنانی بیانیی دا بەتایبەتیش لە کەرتی پێشەسازیدا.

حکوومەت زەوییەکانی دەوڵەتی دابەش کرد و دای بەو جووتیارانەی کۆمپانیای بچووکتریان پێک هێنا. هەروەتر هەڵگرتنی دۆلاری ئەمەریکایی و خۆدامەزراندنی لە هەندێک کەرتدا یاسایی کرد[٤] (Pérez-López and Travieso Díaz) ١٩٩٨.

ئەم چاکسازییانە زۆرترین کاریگەرییان لەسەر کەرتی گەشتەوەری هەبوو. پرۆژەی هاوبەشی نێوان دامەزراوە ئابوورییەکانی وڵاتە یەکگرتووەکان و دامەزراوە بازرگانییەکانی ئەوروپایی وەک Sol Meliá هۆتێلی بەناو دوورگەکەدا بڵاو کردەوە و پەرەی بە بازرگانیی گەشتەوەری دا. بەهۆی یاساییکردنی دۆلار گەشتەوەران ئاسانتر دەیانتوانی لە دوورگەکەدا پارە خەرج بکەن. سەربەخۆیی لە خۆدامەزراندنیش رێگەی بە کوبییەکان دا بۆ گەشتەوەرانی بیانی خزمەتگوزاریی وەک گواستنەوە و گەیاندن و بەکرێدانی ئاپارتمان و فرۆشتنی خواردەمەنی لە رێستۆرانت و سەر شەقام و... هتد دابین بکەن.

ئاستی گەشەی پیشەسازیی گەشتەوەری بەرچاو بووە. لەوەتەی ١٩٩٥ەوە داهاتی گەشتەوەری ساڵانە ١٨,٦٪ زیادی کردووە. وەبەرهێنانی بیانی ژمارەی ژوورەکانی هۆتێلی بۆ پتر لە ٣٥٠٠٠ بەرز کردووەتەوە. ژمارەی گەشتەوەران لە چەند سەد هەزارێکەوە لە ساڵی ١٩٩١ بۆ ١٨٥٠٠٠٠ لە ٢٠٠٠دا بەرز بووەتەوە. گەشتەوەری بەشێوەیەکی راستەوخۆ ٨١٠٠٠ کرێکاری دامەزراندووە و لە ڕاستیدا ٣٠٠٠٠٠ هەلی نوێی کاری دابین کردووە (CEPAL، ٢٠٠٠). تێکڕای داهاتی کەرتی گەشتەوەری لە ١٩٩٨دا یەک بیلیۆن و هەشت سەد ملیۆن دۆلاری ئەمەریکایی بووە. لە ٢٠١٠دا

کوبا چاوەڕوانی گەیشتنی ٦ تا ٧ ملیۆن گەشتەوەر دەکات کە نێزیکەی ١٠ بیلیۆن دۆلار بۆ ئابوورییەکەی زیاد دەکەن (Figueres، ٢٠٠٠). کوبا ئەم پێشکەوتنەی بەبێ گەشتەوەرانی ئەمەریکایی وەدی هێناوە.[٥]

ئەو دۆلارانەی گەشتەوەران لە کوبادا خەرجیان کرد هەلی نافەرمیی نوێی بۆ کوبییەکان رەخساند تاوەکو پارە دەربێنن (Pérez-Lopez، ١٩٩٥). زۆر کەس وەک jineteros (جینێتێرۆس یانی کلاوچی کە وەک وشە بەمانای سوارچاکە) کاریان دەکرد. ئەوان سواڵیان لە گەشتەوەران دەکرد، پێشنیازیان دەکرد ببنە رێنوێنییان و کاڵای دزراوی وەک جگەرەیان بە نرخی کەمتر لە بازاڕ پێ دەفرۆشتن. کلاوچییانی تری سەر بە هەردوو رەگەز ڕوویان لە سێکسفرۆشی کردەوە و لە ئەنجامدا کوبا ئێستا یەکێکە لە بەرجەستەترین شوێنەکانی گەشتەوەریی سێکسی. گەشتەوەریی سێکسی بابەتێکە تا دێت پتر ناکۆک دەبێ. هەرچەندە گەشتەوەری و سێکس هەموو کات پێوەندییان بە یەکەوە هەبووە، پیشەسازیی گەشتەوەریی سێکسی لە دەیەی رابردوودا گەیشتووەتە ترۆپک. گەشتەوەریی سێکسی لە سەرانسەری دنیادا بڵاوە، بەڵام لە وڵاتانی سێیەمدا کە ژنانی هەژار بۆ بژێوی ڕوو لە سێکسفرۆشی دەکەن، زۆر بەرفراوانترە[٦] (Oppermann، ١٩٩٨).

گەشتەوەریی سێکسی لە کوبادا هەیە. هەزاران پیاو سەردانی ئەو وڵاتە دەکەن بۆ ئەوەی لەگەڵ کوبییەکان سێکس بکەن. ئاژانسەکانی گەشتی شانازی بە وێنەکانی ژنانی بەئاستەم داپۆشراوی سەر کەنارئاوە خۆڵینە سپییەکان دەکەن. لە ١٩٩٠دا. Playboy وێنەیەکی ژنانی کوبیی سەر ڤارادێرۆ، هەوارگەی کەناریی بەناوبانگ بڵاو کردەوە. لە ١٩٩٥دا کۆواری ئیتاڵیی Viaggiare ڕای گەیاند کۆبا "بەهەشتی گەشتەوەریی سێکسی"یە و بۆ ئەم شەرەفە گەورەیە پێش تایلەند و بەڕازیل و فلیپین دەکەوێ (www.salon.com). ساڵی پاشتری کوبا هەڵکشانێکی ٦٨٪ ی لە گەشتەوەرانی ئیتاڵیاوە بە خۆوە دیت.[٧]

ئاماری گەشتەوەران ئاماژەیەکی بەهێزە کە گەشتەوەریی سێکسی وەک هۆکارێکە بۆ بەرزبوونەوەی گەشت بۆ کوبا. زۆربەی گەشتەوەرانی کوبا نێرن، ٥٨,٣٪یان.[٨] جگە لەوەش ژمارەی ئەو گەشتەوەرە نێرانەی لە نێوان ٢٥–٦٠ ساڵیدان بەنێزیکەیی دوو ئەوەندەی ژمارەی گەشتەوەرانی مێیی سەر بە هەمان تەمەنە (CEPAL، ٢٠٠٠).

لەگەڵ ئەوەشدا کاربەدەستانی گەشتەوەریی کوبا نکوڵی لە هەر جۆرە گەشتەوەریی سێکسیی زاڵبوو بەسەر دوورگەکەدا دەکەنەوە. ئیزابێل[٩] کاربەدەستێکی Centro de Inteligencia Corporativa یە کە ئەمەش دامەزراوەیەکی راوێژکارییە لەگەڵ ئاژانسی گەشتیی Cubanacánی سەر بە دەوڵەتی کوبادا کار دەکات. ئەو دەڵێ " ئێمە بە هیچ شێوەیەک هیچ جۆرە گەشەوەریی سێکسی رێک ناخەین. حکوومەت نابێ هەرگیز هانی ژنان بدات بۆ سێکسفرۆشی. بڵاوکردنەوەی سێکسفرۆشی تەنانەت سوودیشی نییە. بەپێچەوانەی وڵاتە یەکگرتووەکان، کوبا چاودێریی

تەندرووستیی خۆڕایی دابین دەکات. هەر پارەیەکی دەستکەوتووش لە بەرزبوونەوەی ئایدز و نەخۆشییە گوازراوەکان لەرێی سێکسەوە خەرج دەکرێتەوە". ئەو هەروەها نکوڵی لە گەشەی پیشەسازیی سێکسی کرد. "گەشتەوەری لەناو هەموو کەرتەکانی پیشەسازیدا پەرە دەستێنێ: تەندروستی، کولتوور، کەنارئاوەکان و... هتد. ئێمە هەر مانگەو گەشتەوەری زۆرترمان لە هەموو وڵاتانی دنیاوە بۆ دێن. ناتوانی ئەم سەرکەوتنە بۆ سێکسفرۆشی بگەڕێنییەوە. قازانجی خزمەتگوزارییەکانی هۆتێلەکان سەرەکیترین هۆکارن".

تەنانەت ئەگەر حکوومەتیش پەرە بە گەشتی سێکسی نەدات، ئەنتەرنێت هاندەر بووە بۆ ڕژانی گەشتەوەرانی سێکسی بۆ ناو کوبا. www.WorldSexGuide.Org و www.alt.prostitutio.com و www.worldsexarchives.com بۆ نموونە سێ لەو پێگە ئەلەکترۆنییانەن کە سێکسفرۆشی لە کوبادا بڵاو دەکەنەوە. لەم پێگانەدا زانیاری لەبارەی شوێنی دیتنی سێکسفرۆشان و تێچووی کارەکە و ئەو شوێنەی دەبێ سێکسفرۆشانی بۆ ببردرێ و چۆنیەتیی سەروکارکردن لەگەڵ پۆلیس دەست دەکەوێ. هەر پێگەیە و خشتەی بەلاڤۆکی تێدایە بۆ ئەوەی گەشتیاران لە گەشتەکەیاندا ڕێنوێنی و هەواڵ وەربگرن. پێگەکانی تری وەک www.allforeignbrides.com یان www.asianhearts.com تایبەتن بە هەناردەکردنی بووکانی داواکراو.

لە وتاری ABC News بەناوی "گەشتەوەریی سێکسی ڕووەو هەڵکشانە"، کریستین بێدۆی ڕێکخەری بەرنامەی ECPA دەڵێ "ئەنتەرنێت بووەتە بەربڵاوترین ئامراز بۆ سەرپێچیکارانی سێکسی، ئەمەش بە ئالۆگۆڕکردنی زانیاری لەسەر ئەو شوێنانەی کە لێیان دەستگیر ناکرێن یان ئەو شوێنانەی تێیاندا یاسا کەم دەسەڵاتە". ئەگەرچی حکوومەت دەڵێ، خۆی بۆ کوبا وەک شوێنیکی سێکسی بانگەشە ناکات، ئەم پێگە ئەلیکترۆنییانە کە لە خزمەت گەشتەوەرانی سێکسدان کوبا وەک سەیرانگەیەکی سێکسی بەهێزتر دەکەن.

سێکسفرۆشیی هاوچەرخ لە کوبادا

ئاراستەی سێکسفرۆشی لە کوبا ئێستاکە تا ڕادەیەک جیاوازە لە پێش شۆڕش. ئەمڕۆکە سێکسفرۆشانی کوبی یان هەروەک بە جینێتێراس ناو دەبردرێن بەشێوەیەکی سەرەکی لە خزمەت گەشتەوەرانی بیانیدان. جولیا ئۆکۆنڵ دێیڤیدسن لە گوتارەکەیدا بەناوی "گەشتەوەریی سێکسی لە کوبادا" تێبینیی کردووە "لە کوبادا هیچ تۆڕێکی مەلها، هیچ سیستەمێکی ڕێکخراوە بۆ سێکسفرۆشتن لە بارەکاندا نییە، لە ڕاستیدا بە دەگمەن لایەنی سێیەم لە ڕێکخستنی سێکسفرۆشیدا بەشدارە" (Davidson، ١٩٩٦). سێکسفرۆشان لەلایەن خێزانی خۆیانەوە مامەڵەیان پێ ناکرێ و وەک سێکسفرۆشانی وڵاتانی تر لە هەلومەرجی ناچارەکیشدا ناژین. ئەوان بەبۆنەی خووگرتن بە کحول و حەبی هۆشبەر خۆیان نافرۆشن (The Economist، ٢٤ی ئابی ٢٠٠٠). زۆربەی سێکسفرۆشان کە بۆ ئەم باسە دیمانەیان لەگەڵ کراوە لەپێناو پێویستیی

مادییەوە بڕیاریان داوە بە ویستی خۆیانەوە بچنە ناو پیشەکەوە.

هەروەک پێش شۆڕش زۆر ژن لە ناوەوەی دوورگەکەوە هاتنە هاڤانا تاوەکو بۆ خێزانیان پارە پەیدا بکەن. دانیشتووانی هاڤانا بەهۆی گەشتەوەرییەوە بە ئاسانتر دۆلاریان دەست دەکەوت. بۆ دانیشتوانی پارێزگاکانی تر زۆر قورسترە ئەو دۆلارانەی بۆ زیندوومانەوەیان پێویستە، پەیدا بکەن.

ئەو پارەیەی ژنێک مانگانە دەینێرێتەوە بەشی چەندان هەفتەی تەواوی خێزان دەکات. ئەمەش پاڵپەستۆیەکی پتری دەخاتە سەر بۆ ئەوەی لە پیشەکە بەردەوام بێ. جولیا، دووڕگەیەکی بیست ساڵی لە camagüey گوتی "مانگانە ٥٠ دۆلار بۆ دایکم دەنێرم. هەرگیز پێم نەگوتووە چ کارێک دەکەم، بەڵام ئەویش ناپرسێ".

سێ هۆکار لە پشت چوونی ژنانی کوبییە بۆ ناو سێکسفرۆشی. یەکەمین و گرینگترین هۆکار پێویستیی مادییە. زۆر ژن پەنا بۆ سێکسفرۆشی دەبەن، چونکە هیچ ڕێگەیەکی تر بۆ زیندوومانەوە نادۆزنەوە. ئەو کاتەش کە بوونە سێکسفرۆش گیر دەخۆن، چونکە لە ماڵەوە دوورن و هیچ ڕێگەیەکی تریان نییە بۆ دابینکردنی بژێوییان (بەهۆی یاساکانی ناوەخۆیی تایبەت بە کۆچکردن ناشتوانن کارێکی یاسایی بدۆزنەوە. بۆیەش تاکە ڕێگەیەک بۆ دابینکردنی پێداویستیی خۆیان سێکسفرۆشتنە).

ئێسپێرانزا دایکێکی ٢٣ساڵانە لە camagüey. منداڵێکی ٢٠ مانگانی هەیە و لە فرۆشگەیەکی داوودەرمانی دەوڵەتی مانگانە بە ٢٠٠ پێزۆ کار دەکات. "ناتوانم پارەی دایەنگەی بۆ دابین بکەم و پارەی تەواویشم نییە پێڵاوی بۆ بکڕم". لێکۆلەر لە دووەم شەوی مانەوەی ئێسپێرانزا لە هاڤانا چاوی پێ کەوتبوو. چەند ڕۆژێک پێشتری، ئێسپێرانزا پارەی پشووی خۆی لە بلیتی پاسێک بۆ هاڤانا دابوو. "هەندێک هاوڕێم لێرە هەن کە بۆ شوێنی مانەوەم یارمەتم دەدەن. من بۆ دوو هەفتە ئەم کارە دەکەم و پاشان بە پارەیەکی باش کە بەشمان بکات دەگەڕێمەوەcamagüey. خەجاڵەتم، بەڵام چیی ترم لە دەست دێت؟".

هۆکاری دووەم بۆ تێکەڵبوونی ژنان بە سێکسفرۆشی ئەوەیە ناتوانن تێچووی خوێندن یان کارکردنیان لە پیشەیەکی هەڵبژێردراوەوە دابین بکەن. مووچە لە کوبا یەکجار نزمە. تێکڕای مووچەی مانگانە نێزیکەی ٢٥٠ پێزۆ (١٢دۆلار)ە و تەنانەت دوکتۆر یان پارێزەریش پتر لە ٦٠٠ پێزۆی پێ دەرنایەت (Granma، ٢٣ی کانوونی یەکەم، ٢٠٠٠). تەنانەت کرێکارە کوبییە هەرە خوێندەوارەکانیش ناچارن سەرچاوە داهاتێکی جێگرەوە یان زیاتر بدۆزنەوە. لە زۆر خێزاندا یەکێک لە ئەندامانی دامەزراو واز لە کار دێنی بۆ ئەوەی مافی خۆدامەزراندن وەربگرێ. ئەم خۆدامەزراندنەش زۆربەی جار بژێوی تەواو بۆ سەرجەم خێزان دابین دەکات. پیشەوەرانی تریش واز لە کارە دەوڵەتییەکانیان دێنن تاوەکو لە کەرتی گەشتەوەریدا وەک شۆفێری تەکسی، خزمەتکار، مەیگێڕ یان بەردەست کار بکەن(١٠). هەندێک کارمەند و قوتابیش لە جیاتی ئەمانە ڕوو

دەکەنە سێکسفرۆشی.

ژنانی کارمەندیش بەشێوەیەکی ئاسایی بە بەشەکاتی (پارت تایم) سێکس دەفرۆشن، وەک ڕێگەیەک بۆ فەراهەمکردنی بژێوییان. ئەوان هەموو شەوان کاری سەر شەقام ناکەن و لە هەندێک بارڕدا لە مانگێکدا تەنیا چەند جارێک کڕیار وەردەگرن. وەک دێیڤیدسن ڕوونی کردووەتەوە "ئەو ژنانەی دانیشتووانی یاسایی سەنتەرێکی گەشتەوەرین بەزۆری کاری سێکسی بەشێوەیەکی بێ بەرنامە و دەگمەن و یان بۆ ئامانجی تایبەت و دیاریکراوەوە ئەنجام دەدەن" (Davidson، ١٩٩٦). ئەم ژنانە خەرجییان یەکجار گران نییە، ئەوان لە ماڵەوە دەژین و لە کرێی هاتوچۆ کە زۆرێک لە ژنانی وڵات دەیدەن، بێ خەمن.

فرانسیسکا و گابریێلا دوو کچی هەژدە ساڵانی دووڕەگەن. بە ڕۆژ لە قوتابخانەیەکی پزیشکیدا پەرستیاری دەخوێنن و بە شەو کاری شەقامان دەکەن ئەگەر بۆ مانگێک لەگەڵ کڕیارێکدا بخەون دوو ئەوەندەی مووچەی مانگانەی خۆیان وەک پەرستیار دەست دەکەوێ. "ئێمە بەس بۆ رابواردن پەرستیاری دەخوێنین. بە پەرستارییەوە ناتوانین پارەی تەواو بۆ ژیانمان دەربێنین".

مامۆستایەکی خانەنشینی وڵاتە یەکگرتووەکان سەبارەت بە ئاستی خوێندەوارییی سێکسفرۆشانی کوبی گوتی "دوێنی شەو لەگەڵ کچێکی ژیکەڵەدا بووم. پاش ئەوەی تەواو بووین پێی گوتم بیناسازە. لە کوێی تر سێکسفرۆشی بیناساز دەدۆزییەوە!".

سێیەم هۆکار بۆ چوونە ناو سێکسفرۆشی ئەوەیە هەندێک سێکسفرۆش کارەکە بە ڕێگەیەک بۆ ژیانێکی باشتر دەزانن. سێکسفرۆشی هەلی چوونە یانەکان، خواردن لە ڕێستۆرانت و کڕینی شمەکی کەشخەیان بۆ دەرەخسێنێ. کاتێک بەلای دووکانێکی جلی مۆدە لە شەقامی ئۆبیسپۆدا رامان بوارد، کە بازاڕی سەرەکیی Havana Viejoیە، هاوڕییەک گوتی "ئەو دووکانانە بۆ فرۆشتنی شمەکی سێکسفرۆشان کراونەتەوە. بێجگە لە گەشتەوەران کێی تر پارەی پێویستی هەیە بۆ شتکڕین لێرە؟". دەرکەوانی هۆتێلی پێنج ئەستێرەی Meliá Varaderoیش پێی وایە سێکسفرۆشی ژیانێکی ئاسوودەتر بە کچان دەبەخشێ. "نێزیکەی ٩٠٪ی ئەو کچانەی هاتوون (بۆ ڤارادێرۆ) ئەم کارەیان کردووە لەبەرئەوەی ئەوە ئەو ژیانەیەی کە دەیخوازن. ئەوان دەیانەوێ بچنە دەرەوە بۆ خواردن، بۆ ئاهەنگ و بۆ نووستن لەگەڵ پیاوانی جیاواز. تەنیا هەژمارێکی بچووکی ژنان لەبەر پێویستییەکی تەنگپێوەهەڵچنی ئابوورییەوە ئەم کارەیان کردووە"(١١).

سێکسفرۆشی لە کوبادا کارێکی پڕقازانجە. زۆربەی سێکسفرۆشان بۆ شەوێک ٢٥–٤٠ دۆلار داوا دەکەن. لە یانە پڕکەشترەکانی وەک Palacio de la Salsa یان El Comodoro ئەوان ٨٠–١٠٠ دۆلار دەخوازن. شتێکی ئاساییە پیاوێک چەند سەد دۆلارێک بۆ چەند ڕۆژ رابواردن خەرج بکا. جودیی ٢٤ ساڵان سێکسفرۆشێکی پێشوویە کە پێش شەش ساڵ هاتووەتە هاڤانا. دەرچووی قوتابخانەی ئامادەیییە، بەڵام نەچووەتە کۆلێج، چونکە دەزانێ دەتوانی بەنووستن لەگەڵ پیاوان پارەیەکی زۆر زیاتری چنگ کەوێ. هەرگیز بۆ کار ناچێتە سەر شەقام، بەڵام پیاوان لە ڕێگەی

هاوڕێکانییەوە لە باڕێکدا دەبینی یانیش لە ناکاو لە کاتی چوونە ناو گەڕەکی خۆی کە تەژی گەشتەوەرە. "هەموو کات بەڕاشکاوی پێیان دەڵێم پێویستە پارە بدەن. زۆرجار دەخوازن هەفتەکە بەتەواوەتی لەگەڵم رابوێرن. پیاوێک ٦٠٠ دۆلاری داپێم پاش ئەوەی چوار ڕۆژی لەگەڵ رابواردم. پیاوێکی تر کە بەنیاز بووم شووی پێ بکەم ١٠٠٠دۆلاری بە پۆست بۆ ناردم!". لە دوو ساڵی رابردوودا تەنیا بە ناوەناوە کارکردن لە مانگێکدا ئەو ٣٠٠٠ تا٥٠٠٠ دۆلاری دەرهێناوە. هەر بەو دوابییانە وازی لە سێکسفرۆشی هێناوە و ئێستا ژواندارێ ئەڵمانییەکی ٤٠ ساڵانە. ئەو ساڵانە چەند مانگێک بۆ بازرگانی دێتە هاڤانا و پارە دەدا بە جودی.

ئەو جۆرە سێکسفرۆشییەی جودی دەیکات کە بە "سێکسفرۆشیی بێ کۆتا" ناو دەبردێت، بەگشتی لەلایەن زۆر حکوومەتەوە ڕێگە پێ دراوە و لە سەرانسەری دنیادا پێڕەو دەکرێ. ئێدکۆهن لە لێکۆڵینەوەیەک لەبارەی سێکسفرۆشانی تایلەندیدا دەڵێت "هەرچەندە پێوەندییەکە ڕەنگە وەک خزمەتگوزارییەکی بێلایەن دەست پێ بکرێ، ڕەنگە بەئاسانی بۆ پێوەندییەکی درێژخایەن و قووڵ و کەسێنی بگۆڕێت کە هەم بۆ ئارەزووی هەستی و هەم بۆ بەرژەوەندیی ئابووریی بێ" (Cohen، ١٩٨٢). ئەم پێوەندییانە بە ڕاستەقینە دەزانرێن و لە زۆربەی حاڵەتەکاندا تەنانەت دەگەنە ئاستی بەهاوسەربوونەوە. پۆلیسێکی کوبی پێی گوتم ئەمە نایاسایی نییە. "ئەگەر بۆ سێکس پارە بدەی بە کچێک ئەوە سێکسفرۆشییە. بەڵام ئەگەر تۆ کچێکت خۆش بوێت و ببیەیە دەرەوە بۆ خواردن و سەما و دواتر ئەگەر ویستت لەگەڵی سێکس بکەی.... ئەوە شتێکی ئاساییە".

زۆرینەی سێکسفرۆشان ڕەشپێست یان دوورەگەن[١٢]. ئەمەش بەهۆی جیاوازیی ڕەگەزپەرەستانەییەوە نییە و تەنانەت مەرجیش نییە لە باری ئابووریی ناسکترەوە سەرچاوەی گرتبێ. لە کوبادا خواستی سێکسکردن لەگەڵ ژنانی ڕەشپێست لەچاو هی سپیپێستان بەرزترە. زۆر پیاوی ئەورووپایی مەیل و هەوەسی ڕەگەزپەرەستانەیان هەیە و سەردانیان بۆ کوبا بەتایبەتی بۆ تێرکردنی ئەم هەوەسانەیە. جولیا دێیڤیدسن لە گوتارەکەیدا بەناوی "گەشتەوەریی سێکسی لە کوبادا "دەنووسێ "زۆرێک لە گەشتەوەرانی سێکس شەیدای مەیلی سێکسیی ژنانی ڕەشپێستن کە بە کێوی و سەرەتایی زانراوە و لەبەرئەوە بە مەیلێکی سروشتی و وروژێنەر و پڕتر لە هی سپییەکان دادەنرێ (Davidson، ١٩٩٦). گەشتەوەرێکی بەریتانی پێی گوتم "کاتێک دەچم بۆ گەشت بەدوای سێکسکردن لەگەڵ ئەو کچانەم کە لە وڵاتی خۆمدا دەستم ناکەون. بەریتانیا زۆر ژنی ڕەشپێستی لێ نییە". کەنارەکانی Playas Del Este کە رابواردنگەیەکی گشتیی ئیتاڵییەکانە بەنێزێکەیی پڕە لە ژنانی ڕەشپێست.

سێکسفرۆشانی مێینە لە سەرانسەری هاڤاندا هەن، بەڵام لەو شوێنانەی گەشتەوەران زۆر هاتوچۆی دەکەن، چڕ دەبنەوە. تا ساڵی ١٩٩٩ Quinta Qvenida کە بەناو میانماردا تێ دەپەڕێ، بەهۆی ژنانی سێکسفرۆشەوە ناتۆرە بوو. بەڵام ئێستە ئەم شەقامە پاسەوانییەکی زۆری لەسەرە و تەنیا چەند ژنێکی تێدا دەبینرێ. لا ڕامپا کە دەکەوێتە سەر Malecón و هۆتێلی پێنج ئەستێرەی

ناسیۆنال شانازی بە زۆرترن سێکسفرۆشانەوە دەکات لە ناوچەیەک کە سەردەمانێک لوکسترین ناوچەی ڤێدادۆ بوو. زۆر ژن لە ناوەڕاستی Parque و بەدرێژاییی شەقامی ئۆبیسپۆی Havana Veijeدا دەبینرێن. یانەی شەوانەی وەک کۆمۆدۆرۆ و پالاسیۆ دێ لا سالسا و هاڤانا کافێ و پاپا زۆربەی کات پڕن لە سێکسفرۆش. یاسای نوێ کە بۆ کۆنترۆڵکردنی ژمارەی سێکسفرۆشان لەم یانانەدا دانراون، ڕێگە نادات ژنانی کوبی بەبێ بیانییەک بێنە ژوورەوەی ئەم یانانە. بەڵام ئەمەش ڕێگر نییە لە بەردەم زۆر سێکسفرۆش[١٣] کە پارەی چوونەژوورەوە دەدەنە پاسەوانان. ئەو سێکسفرۆشانەی خزمەتی کڕیارانی کوبی دەکەن لەو شوێنانەی هاتوچۆی کەمتریان لەسەرە دەمێننەوە وەک لە سێنترۆ هاڤانا و و Cayo Hueso . ئەم ژنانە خزمەتگوزارییەکانیان بە ١ تا ٥ دۆلار پێکشێش دەکەن.

سێکسفرۆشییی نێرینەش لە هاڤانادا هەیە. لە کوبا بە پێچەوانەی دوورگە کاریبییەکانی تری وەک جامائیکا[١٤]، نێربازان لە سێکسفرۆشیی نێراندا بەهەرمێن. سێکسفرۆشان و نێربازانی تر شەوانە لە سووچی Cine Yara لە ڤێدادۆ کۆم دەبن. زۆر نێربازی تریش لە دەرەوەی فیات کافتریا لە Malecón خڕ دەبنەوە. بەگوتەی کارلۆس، نێربازێکی ٢٧ ساڵان، ٦٥٪ی ئەو چەندان سەد نێربازەی هاتوچۆی ئەم دوو شوێنە دەکەن، سێکسفرۆشن. کارلۆس خۆی سێکسفرۆش نییە. ئەو لەگەڵ ئیسپانییەکی ٥٠ ساڵیدا دەژی کە پارچەی ئۆتۆمبێل هاوردە دەکات. جەختیش دەکاتەوە پێوەندییەکەیان یاساییە. "ئەگەر خۆشم نەویستبا، لەگەڵی نەدەبووم جا گرینگ نییە چەند پارەشی هەبووایە". سێکسفرۆشیی نێربازان وەک سێکسفرۆشیی دژڕەگەزەکانە. سێکسفرۆشان پتر لە خزمەت پیاوانی ئەوروپیدان بەتایبەتیش ئیتاڵییەکان. لە ٣٠ دۆلارەوە تا ٥٠ داوا دەکەن. ئەوان سێکسفرۆشی بە ڕێگەیەکی باش بۆ پارە دەرهێنان دەزانن و بەگشتی بەهۆی نائومێدی یان بۆ دابینکردنی ئەو حەب و کحولەی لێی راهاتوون، سێکسفرۆشی ناکەن. ئەم نێربازانە پۆشاکی مارکە دیاری وەک Tomy Hilfiger و Versace و Kalvin Kleinیان لەبەرە. رایمۆند کە خۆی بە دۆناتێللا ناو دەبات بەشانازییەوە تیشێرتەکەی خۆی کە مارکەی Versace بوو پێشانی لێکۆڵەر دا. "ئەمە دیارییەک بوو لەلایەن هاوڕێیەکەمەوە. تازە بۆی لە مەکزیکۆوە هێناوم". کاتێک لێم پرسی ئیشێکی تری هەیە یان نا، گوتی "بەدوای ئیش گەڕاوم، بەڵام بۆچی بۆ ٢٠٠ پێزۆی مانگانە کار بکەم کاتێک ئەم کارەم پێ دەکرێ؟"

لە هاڤانادا هیچ یانەیەک بۆ نێربازان نییە. لە دووشەمەوە تا پێنجشەمە سێکسفرۆشان لەسەر شەقامن. شیمانەی نێربازی بێ شک گرێدراوی شیمانەی سێکسفرۆشییە. ئەو نێربازانەی سێکسفرۆشی ناکەن هاتوچۆی هەمان شوێنەکانی سێکسفرۆشان دەکەن. لەبەرئەوە نێربازان شوێنی ئەوتۆ هەڵدەبژێرن کە زۆر گشتیترە لەو شوێنانەی سێکسفرۆشانی ئافرەت هاتوچۆیان دەکەن. زۆر نێرباز دەچنە Cine Yaraبۆ ئەوەی لەگەڵ هاوڕێ و دۆستەکانیان رابوێرن و تەنیا ئەگەر بارودۆخەکە بخوازێ، کڕیار وەربگرن.

هەموو شەوانی هەینی و شەموو ئاهەنگێکی نێربازان سازە. شوێنی ئاهەنگەکە هەموو جارێک دەگۆڕێ و تەنیا لە ڕۆژی ئاهەنگەکەدا ئاشکرا دەکرێ. شۆفێرانی مۆڵەت پێنەدراوی تەکسی بە ٢٠ پێزۆ بۆ هەر نەفەرێک ئۆتۆمۆبێلی پڕ لە پیاو بەرەو ئاهەنگەکە لێ دەخوڕن. نێربازێک کە بەڕووالەت ئاهەنگەکە بۆ جووتەیەکی ئاسایی (مانای دژڕەگەز) دەگێڕێت، شوێنێکی حکومیی بە کرێ دەگرێت بۆ سازدانی ئاهەنگەکە. جێی نێزیکەی ٥٠٠ کەسی تێدا دەبێتەوە. بلیتی ئاهەنگەکە بە دۆلارێکەوە و دەوڵەت بەشێکی زۆری قازانجەکە دەگێڕێتەوە. ئەم ئاهەنگە باوترین شوێنە بۆ بیانیان بۆ گەڕان بەدوای سێکسفرۆشاندا.

پیاوانی ژنبەرگ لە کۆمەڵگەی نێربازاندا بەشێوەیەکی ئاسایی هەن. هەندێکیان بە شەو تەواو وەک ژن جل لەبەر دەکەن. ئەوانی تر ڕەگەزگۆڕاوەکانن، ئەوانەی ڕەگەزیان بە نەشتەرگەری گۆڕیوە. پیاوێکی ڕەشپێست لەخۆبایانە مەمکە نوێییەکانی نواند. "خۆشەویستەکەم لە ئیتاڵیاوە پارچە سیلیکۆنی بۆ هێنام. ١٥٠٠ دۆلاری لە نەشتەرگەرییەکە دا. بەڵام ئێستا فنجانی شێوە Cم هەیە". ڕەگەزگۆڕاوێکی تر گوتی نەشتەرگەرییەکەی تەنیا ٣٠٠ تا ٤٠٠ دۆلاری تێ چووە.

مۆنیکا ڕەگەزگۆڕاوێکی ٣٤ ساڵانە. هەموو شەوێک لە سووچی Cine Yara دەوەستێ و تێکەڵی هەزاران نێربازی ئەو شوێنە دەبێ. ئاپارتمانی یەک تەختەی خۆی بۆ هەر کاتژمێرێک بە ١٠ دۆلار بە کرێ دەداتەوە بە سێکسفرۆشانی تر و کڕیارانیان. بۆ دابینکردنی بژێوی خۆی وەک سێکسفرۆش هەفتانە ڕۆژێک یان دووان کار دەکات. "پیاوانی ئیتاڵی حەزم لێ دەکەن. من بە ژنانی ئیتاڵی دەچم هەرچەندە زۆر سێکسیترم". پرچێکی کەژی سپیالۆی دەسکردی لە سەر و نیوتەنوورەیەکی تەسک و تروسکی سەوزی لەبەرە. بەدەرزی شلە دەکاتە ناو سینگی بۆ ئەوەی مەمکی گەورەتر بن. "بۆ شێلیی هاوڕێم (ڕەگەزگۆڕاوێکی تر) بە سەد دۆلار جووڵەی خۆشەویستیی مێبازانە دەنوێنم و پاشان بە ٥٠ دۆلاری تر لەگەڵی سێکس دەکەم. من نرخی خۆم دەزانم. لە٥٠ دۆلار کەمتر هیچ ناکەم. پێویستیشم بە کاری سەر شەقامان نییە. کڕیاری بەردەوامم هەیە. دوا خۆشەویستم دەیەویست لەگەڵ خۆی بمباتە ئیتاڵیا. گوتی تێچووی نەشتەرگەرییەکە دەدا، بەڵام من نەمویست بچم. من کوبام خۆش دەوێ".

جیاکاری لە دژی هاوڕەگەزبازان هێشتاش هەیە، بەڵام ڕووەوە نەمانە. حکوومەت پاش ئەوەی دەسەڵاتی گرتە دەست هاوڕەگەزبازانی چەوساندەوە. ڕۆژنامەی Revolución نووسی "هیچ هاوڕەگەزبازێک نوێنەرایەتیی شۆڕش ناکات کە بۆ پیاوان هێزە نەک لاوازی، بوێرییە نەک ترسنۆکی". کاسترۆ هاوڕەگەزبازانی بە تاوانباری ئاسایی دادەنا و لە ساڵی ١٩٨٠دا هانی هاوڕەگەزبازانی Mariel Boatlift دەدا لە دوورگەکە ڕابکەن (Arenas، ١٩٩٢).

ئەمڕۆکە هاوڕەگەزبازی زیاتر جێی کردووەتەوە. هاوڕەگەزبازان ئیتر وەک دوژمنی دەوڵەت سەیر ناکرێن. ماریا ڕۆدریگوێرز، ڕێکخەرێک لە سەنتەری پەروەردەی سێکسی دەڵێت "هەست دەکەم تێڕوانییەکان بەرامبەر بە هاوڕەگەزان گۆڕاون. خەڵک وەک جاران بە سەیرییان لە قەڵەم نادات

www.ilga.org/infromation/legal-survey/americas/cuba. زۆرێک لە نێربازان هۆی ئەم تۆلەرەنسە دەدەنە پاڵ سەرکەوتنی فیلمی کوبیی Strawberry and Chocolate (فراولە و چوکلێت)ی ساڵی ١٩٩٥. فیلمەکە باس لە پێوەندیی نێوان هاوڕەگەزبازێکی کوبی و قوتابییەکی ئاسایی زانکۆ دەکات و بۆ وەرگرتنی خەڵاتی Academy وەک باشترین فیلمی بیانی ناوزەد کرابوو. زۆربەی کوبییەکان پێییان وایە فیلمەکە دەرگەی دیالۆگێکی نوێی گشتیی لەبارەی بابەتەکەوە لە ناوەخۆی کوبادا سەرپشت کرد. بەڵام هاوڕەگەزبازان هێشتاش بەدەست جیاکارییەوە دەناڵێنن. بەگوێرەی مادەی ٣٠٣أ هی یاسای سزادانی ساڵی ١٩٨٨ هاوڕەگەزبازیی بەئاشکرا دەربڕاو سزاکەی لە سێ مانگ زیندانەوە بۆ ساڵێکە (سەرچاوەی پێشوو). بە لێکدانەوە ئەم یاسایە لێڵە و هاوڕەگەزبازان هەندێک جار پارەیان پێ دەبژێردرێتەوە یانیش بە ناڕەوایی لەلایەن پۆلیسەوە زیندانی دەکرێن.

کاردانەوەی حکوومەت

حکوومەت نکوڵی لەوە دەکات سێکسفرۆشی کێشەیەکی گەورە بێ. بە مەزندەی حکوومەتەوە تەنیا ٧٠٠ سێکسفرۆش لە هاڤانادا هەن (لێکۆڵەر تەنیا لە تاقە یانەیەکی شەوانەدا ٢٠٠ی ژماردن). لە سەرەتای ١٩٩٠ەکاندا کاسترۆ ئامرازی کۆنترۆڵکردنی سێکسفرۆشیی نەبوو. لە هەوڵێکدا بۆ هەموارکردنەوەی ئەو پاڵەپەستۆیە نەرێنییەی بۆ کوبا دەهات، کاسترۆ گوتبووی "کوبا پاکترین و هەرە خوێندەوارترین سێکسفرۆشانی جیهانی هەیە". ئەمڕۆکەش حکوومەت بەئاشکرا ڕەخنە لە سێکسفرۆشی دەگرێ و بەڵێنی قەڵاچۆکردنی دەدا. لە ١٩٩٦دا کاسترۆ ڕای گەیاند سێکسفرۆشی "لە کۆمەڵگەی سۆشیالیستدا نایاساییە" (Cuban Hookers، ١٩٩٦). ماگالیس ئارۆچا بەرپرسی پێوەندییەکانی دەرەوەی FMC ڕوونی کردەوە پێویستە حکوومەت بپرژێتە سەر نەهێشتنی ئەو هەلومەرجە کۆمەڵایەتییانەی دەبنە هۆی سێکسفرۆشی. "ئەرکی ئێمە بریتییە لە ڕێگەگرتن و نەهێشتنی، ئەوە شەڕی دژی سێکسفرۆشی نییە، بگرە شەڕە لە دژی ئەو شتەی پەرەی پێ دەدا و هانی دەدا".

گەورەترین ترسی حکوومەت لە سێکسفرۆشی ئەو وێنەیە کە بۆ جیهانی دەرەوەی بەرجەستە دەکات. سێکسفرۆشی وردوخاشبوونی داودەزگا و بەهاکانی سوشیالیست بەرجەستە دەکات. کاسترۆ کەپیتالیزمی بەهۆی مامەڵەکردن بەخەڵکەوە سەرکۆنە دەکرد. بەڵام ئەم سەرزەنشتانە تا ئەو دەمەی کوبا وەک پێگەیەکی گەشتەوەریی سێکسی بمێنێتەوە، ڕوواڵەتین. Granma کە ڕۆژنامەی فەرمیی دەوڵەتە بەردەوام نیگەرانیی کاسترۆ سەبارەت بەو بۆچوونەی گەشتەوەران بەرامبەر بە کوبایان هەیە، پێشان دەدا. "نەریتی سێکسفرۆشی و دیاردەی پێناویکردن (گەوادیکردن) پیشەیەکی ناتۆرە کە پێوەندیی بە سێکسفرۆشییەوە هەیە، ڕەنگە بە هەمان ڕادەی ناو وڵات دەتوانن وێنەی هەڵخەڵەتێنەری ئەوتۆش لە دەرەوە بخوڵقێنن کە ناوبانگی نەتەوەیەکی

قارەمان بزرێنێت (Granma، ١ی ئەیلوولی ١٩٩٨).

گوتارێکی Juventud Rebelde لە ٢٣ی ئەیلوولی ١٩٩٨دا ترسی لیژنەگەلی بەرگری لە شۆڕش لە سێکسفرۆشی دەردەخات[١٥]. "ئەندامانی لیژنەکان لەگەڵ لیژنەگەلی پێشگیری و وشیاریی کۆمەڵایەتی کار دەکەن لە دژی هەموو ئەو قلیشانەی وێنەی کۆمەڵگەی ئێمەیان شێواندووە وەک سێکسفرۆشی و پێناویکردن و هەڵسوکەوتە ناشایستەکانی تر (Juventud Rebelde.)

ترسێکی تر لە سێکسفرۆشی ئەوەیە هەندێک گەشتەوەر ژنانی کوبی بە چاوی کەلوپەلێک بۆ بەکارهێنان دەبینن و ئەمەش وێنەی کوبا لە مێشکی گەشتەوەرانی ڕێتێچوودا دەشێوێنێ. ئەم نیگەرانییە وای لە حکومەت کردووە سێکسفرۆشی لە کەناری ڤارادێرۆ، پڕکێشترین کەنارە بۆ بیانییەکان، سەرکوت بکا. لە ١٩٩٦دا هەزاران ژن وەک سێکسفرۆش لە نیمچەدوورگەی ١٩ کیلۆمەتریدا کاریان دەکرد. ژنان لە هەموو بەشەکانی دوورگەکەوە دەهاتن و لە شاری ڤارادێرۆ یان ماتانزاسدا، ٤٠ کم ئەولاتر، ژووریان بەکرێ دەگرت. کێبەرکێ بۆ کڕیاران بەهێز بوو و لەسەر شەقامەکان پیاوان بەردەوام وەسوەسە و تەنانەت هەراسانیش دەکران. لە یەکەم مانگەکانی ١٩٩٦دا کاربەدەستان ٧٠٠٠ ژنیان گەڕاندنەوەماڵی خۆیان و پتر لە ٤٠٠ ماڵیان نۆڕی بە گومانی ئەوەی مەلها بن و گرووپێکی فیلمکاری سێکسییان هەڵوەشاندەوە (CubaInfo، ١٩٩٦). ئێستاکە بۆ کوبییەکانی ڤارادێرۆ ژوور بەکرێدانەوە نایاساییە. بێجگە لەوەش هەر کەسێک بە جێگەدان بە سێکسفرۆشێک تۆمەتبار بکرێ خانووەکەی لێ دەسێندرێتەوە[١٦]. بە گوتەی ڕاڵف، شۆفێر پاسێکی خانەنشینکراو، لە چەند ساڵی ڕابردوودا ١٧ خانوو دەستیان بەسەردا گیراوە.

هەنگاوەکانی حکوومەت سەرکەوتووانە سێکسفرۆشیی تا ڕادەیەکی باش لە ڤارادێرۆ لەناو بردووە، بەڵام هەرەشەی لە داهاتووی پیشەسازیی گەشتەوەری لە نیمچەدوورگەکەدا کردووە.Morning Dalas News لە گوتارێکیدا لە ١٠ی حوزەیرانی ١٩٩٦ لە زار کارمەندێکی هۆتێلێک لە ڤارادێرۆوە نووسیویەتی "ژمارەیەکی کەم سێکسفرۆش لێرە هەن... باڕ و کەنارەکان بەنێزیکەیی چۆڵن. ئەمە زۆر دڵتەنگکەرە".

کوبا هانی پێشکەوتنی هەر هەموو هەوارەکانی ڤارادێرۆی داوە بۆ بەرەنگاربوونەوەی نەمانی گەشتەوەرانی سێکسی. هەواری وەک Gran Caribe یانیش Meliá Varadero هەموو جۆرە خواردن و خواردنەوە و وەرزشی ناو ئاو و سەرگەرمییەکی دابین کردووە بۆ ئەو میوانانەی کە بە دەگمەن لەناو حەوشەکەوە دەردەچن. ژمارەی مانگی هەنگوینکەران، جووتەی خانەنشینبوو و خێزانەکان لە ڤارادێرۆ بەرز بووەتەوە. سەرەڕای دابەزینی ژمارەی پیاوانی سەڵت کە وێڵی سێکسن، گەشتەوەری لە ڤارادێرۆ بەردەوامە لە گەشەکردن.

پاپتۆی سەرۆکی لیژنەیەکی بەرگری لە شۆڕش گۆڕانەکە بەرز دەنرخێنێ. "بەدڵنیاییەوە، سێکسفرۆشی بەشێوەیەک هانی گەشتەوەریی دەدا، بەڵام ئەوە ئەو جۆرە گەشتەوەرییە نییە کە ئێمە دەیخوازین. ئێمە نامانەوێ ڤارادێرۆ ببێتە مەڵبەندێک بۆ سێکسفرۆشی و حەبی هۆشبەر و

پێناوداری و کحول که هاوڕێیانە. ئێستاکە ئێمە گەشتەوەرییەکی چاکمان هەیە. گەنج و پیر و خێزانەکان سەردانی ئێرە دەکەن. ئەوەی راستی بێ ئێمە رۆژانە نێزیکەی ١٩٠٠٠ گەشتەوەرمان لە ڤارادێرۆ هەیە. پێوستمان بە سێکسفرۆشی نییە ئەوەمان بۆ بێنێتە دی". حکوومەت سزاکانی بۆ پێناوداران سەختتر کردووە، پێناوداران بە خەڵکانی بێ کەڵک ناسراون کە لە بەری رەنجی ئەوانی ترەوە پارە دەسکەوت دەکەن، هانی گەشتەوەری نادەن یان سوودێکیان نییە. جگە لەوەش، پێناوداران هێمای بەکارهێنانی ژنانن بۆ ئامانجی کەپیتالیستی. مادەی ١٧ی یاسای ژمارە ٨٧ی ساڵی ١٩٩٩ سزاکانی پێناوداریکردن بۆ سێکسفرۆشیی هەموار کردەوە. بەپێی یاسا هەموارکراوەکە "ماوەی زیندان لە ٤ تا ١٠ ساڵە ئەمەش بەهۆی بە شێوەیەک وروژاندن یان هاندانی کەسێک بۆ تووشبوون بە سێکسفرۆشی یان بازرگانیی جەستەیی". سزاکە لە ١٠ تا ٢٠ ساڵە بۆ هەر کەسێک کە بە هەڕەشە یان هێز کەسێکی تر تووشی سێکسفرۆشی بکا. سزای ٢٠ تا ٣٠ ساڵی بۆ کەسێکە کە بەردەوام هانی سێکسفرۆشی بدا یان لە ڕابردوودا بەهۆی پێناوارییەوە حوکم درابێ (Gaceta، ١٩٩٩).

گوتارێکی Granma لە تشرینی یەکەمی ١٩٩٨ باسی یەکێک لە یەکەم حاڵەتەکان دەکات بەگوێرەی یاسای هەموارکراو. پێنج پیاو و ژنێک بە پێناوداری تاوانبار کراون. لە ماوەی ٨ مانگدا ئەوان ٨ مێیینەیان کە سیانیان منداڵ بوون بۆ هاڤانا هێناوە. بەڵێنیان بە کچەکان داوە"خێرا باری ئابوورییان باشتر دەبێ" و تاکتیکی تۆقاندنیان بۆکۆنترۆڵکردنیان بەکار هێناوە. یەکێک لە پیاوەکان حوکمی ٢٥ ساڵ زیندانی بۆ براوە، ئەوانی تریش ٥ تا ١٢ ساڵ. گوتارەکە بەم شێوەیە دەبڕێتەوە "کۆمەڵگە بەرپرسیارە بۆ ئەوەی بە هەر شێوەیەک بێ پێشگیری لەوە بکا سێکسفرۆشی ببێتە کەرتێکی کۆنترۆڵکراو لەلایەن پێناودارانەوە". گوتارەکە بۆ لەناوبردنی سێکسفرۆشی بانگەشە ناکات، بگرە بۆ بەکارهێنانی سێکسفرۆشان لەلایەن نێوانجیکارانەوە.

سەرەڕای سزا توندکراوەکانەوە پێناوداران بەردەوامن لە فرۆشتنی سێکس. پیاوێکی تەمەن مامناوەندی لە Havana Vejia لە شەقامێکی تاریکدا لە لێکۆڵەر نێزیک بووە و گوتی "دوو کچەکانی منت دەوێن؟ ئەوان دووانەن!". لە Regla ، ناوچەیەک لەوبەر بەندەری هاڤانا، ژنێک پێنج کچی بۆ لێکۆلەر پێشنیاز کرد. کاتێک پرسیاری لێ کرا، پێنج کچ بۆ چییە ، ژنەکە گوتی "چێژیان لێ وەرگرە"[١٧]. جودی، سێکسفرۆشێکی پێشوو، پێی وایە زۆر کچ پێناوارییان هەیە. "ئەم کچانە لەناو جەرگەی لادێوە دێن. کەس ناناسن و دەترسن. پێناوداران شوێنی حەوانەوە، دەست و پێوەند و جلوبەرگی جوان و شتی تریان بۆ فەراهەم دەکەن. لە بنەڕەتدا هیچ یاسایەک لە دژی سێکسفرۆشی نییە. لە ١ی تشرینی دووەمی ١٩٧٩ یاسایەکی سزایی نوێ ژمارەیەک یاسای تری سڕییەوە وەک هی سێکسفرۆشی کە بە سەرپێچییەکی تاوانی دادەنرا (Department of Army، ١٩٨٥). ئەم گۆڕانە لە یاسای سزادان رەنگدانەوەیەک بوو بۆ ئەو بۆچوونە فەرمییەی حکوومەت کە سێکسفرۆشی لەناو براوە. حکوومەت بەفەرمی وای دادەنا کوبا سەرکەوتووانە ئەو هەلومەرجە

کۆمەڵایەتییانەی نەهێشتووەتەوە کە سێکسفرۆشییان بڵاو کردووەتەوە و بەم شێوەیە ئیتر پێویست نەبووە بە تاوان هەژمار بکرێ. هەرچەندە هیچ یاسایەک نییە بۆ ئەوەی بەتایبەتی سێکسفرۆشی قەدەغە بکا، مافی ئالۆگۆڕیی سێکسی لەپێناو پارە جێی پرسیارە و هۆکارێکی ڕێ تێ چووە بۆ هەڵوێست وەگرتنی یاسایی. پارێزەرێکی وەزارەتی داد دەڵێ "ژن سەربەستە لەوەی چی بە جەستەی خۆی دەکات". بەڵام زۆربەی هەڵسوکەوتەکانی پێوەست بە سێکسفرۆشی لەژێر یاساکانی "ئاماژەگەلی مەترسیداری" نایاسایین. بەگوێرەی ئەو یاسایانەوە پۆلیس مافی هەیە هەر کەسێک کە گومانی مەترسیداربوونی لێ بکرێ، دەسگیر بکات پێش ئەوەی تووشی تاوان بێ. بەپێی ماددەی ٧٣ی یاسای سزادان "حاڵەتی مەترسیداربوون ئەو کاتە لە ئارادایە کە تاکێک تووشی یەکێک لەم کردەوانەی خوارەوە بێت: سەرخۆشیی بەردەوام، بەکارهێنانی حەبی هۆشبەر و ڕەفتاری دژەکۆمەڵایەتی". بێجگە لەوە مادەکە بەم شێوەیە پێناسەی ڕەفتاری دژەکۆمەڵایەتی دەکات " بارودۆخی مەترسیدار ئەوەیە یەکێک بەردەوام یاساکانی پێکەوەژیان لە ڕێگەی توندوتیژی پێخوست بکات یان بە کردەوەی تری زوێرکەر مافی ئەوانی تر پێشێل بکا یان بە هەڵسوکەوتێکی گشتییەوە یاساکانی پیکەوەژیان تێک بدا یان ڕێکوپێکیی کۆمەڵگە بشێوێنێ یان وەک مشەخۆرێک لەسەر ڕەنجی ئەوانی تردا بژیت یان کردەوەی ئەوتۆ ئەنجام بدا کە لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە نابەجێن" (Gaceta، ١٩٩٩).

دەتوانرێ سێکسفرۆشێک لەژێر جۆرەها بەندی یاساییەوە دەستگیر بکرێ. هەر کەسێک پارەی هەبێت یان دەبێ ڕاستەوخۆ لەلایەن حکومەتەوە دامەزراو بێ یان دەبێ ناوی هەبێت و وەک کرێکارێکی خۆدامەزرێنەر باج بدا. سێکسفرۆشی کارێک نییە لە خۆدامەزراندندا ڕێگەی پێ درابێ. کەواتە سێکسفرۆشێک کە دانەمەزراوە ناتوانێ لەسەر داهاتەکەی ڕوونکردنەوە بدات و لە بنەڕەتدا "مشەخۆرێکی کۆمەڵایەتی"یە. هەروەها پیاسەکردن و شەقام پێوان بە "ڕەفتاری دژەکۆمەڵایەتی" هەژمار دەکرێن و ڕەنگە ببنە پاساوێک بۆ دەستگیرکردن.

چەند ساڵێک لەمەوبەر حکومەت یاسای کۆچی ناوەخۆیی جێبەجێ کرد کە ڕێگرە لە تێڕژانی خەڵکی دەرەوەی هاڤانا بۆناو ئەم شارە. پۆلیس بەردەوام لە کوبییەکان داوای ناسنامە دەکەن. ئەگەر سێکسفرۆشێک لە هاڤانادا بەبێ مۆڵەتێکی بەجێ ئاشکرا ببێ، ڕاستەوخۆ دەنێردرێتەوە پارێزگای خۆی. پۆلیس هەروەها داوای ناسنامە دەکات بۆ تۆمارکردنی هاتوچۆی کوبییەکان. هەر جارەوە کە پۆلیسێک لە کوبییەک داوای ناسنامە دەکات، کاتەکە و شوێنەکە لە فایلی زانیاریی پۆلیس تۆمار دەکات. ئەگەر ژن یان پیاوێک زۆرجار لە یەک شوێن و لە درەنگانی شەو ناوی تۆمار کرابێت، ڕەنگە تۆمەتی هەڵسوکەوتی دژەکۆمەڵایەتیی بدرێتە پاڵ.

ئەگەر پۆلیسێک گومانی سێکسفرۆشیی لە کەسێک کرد، نامەیەکی ئاگەدارکردنەوەی بۆ دەنێرێت، چەند سەد پێزۆیەکی پێ دەبژێرێتەوە و ڕەنگە شەوێک زیندانیی بکات. نامەکە هەروەها دەنێردرێت بۆ خێزانی سێکسفرۆشەکە و سەرۆکی لیژنەی بەرگری لە شۆڕش لە ناوچەکەدا. پاش

سێ گەڤ، سێکسفرۆشەکە بەهۆی ڕەفتاری دژەکۆمەڵایەتییەوە حوکمی زیندانی بۆ ماوەی چوار ساڵ بۆ دەردەچێ.

پۆلیس هەروەها جار بەجار هەڵدەکوتێتە سەر سێکسفرۆشان. من شایەتی هێرشێک بووم بۆ سەر لا رامپا، شوێنی گشتیی کۆبوونەوەی سێکسفرۆشانی سەر بە هەردوو ڕەگەز. لە کاتژمێر ١١ی شەودا کۆمەڵێک ئۆتۆمۆبێلی گەڕۆکی پۆلیس لەگەڵ سێ ڤانی پۆلیس بەرەو لا رامپا و Cine Yara کەوتنە ڕێ. کۆمەڵێک سێکسفرۆشیان دەسگیر کرد لە کاتێکدا ئەوانی تر بۆ خۆشاردنەوە رایان کردە شەقامە لاوەکییەکان. چەندان ڕۆژێک لا رامپا چۆڵ بوو، بەڵام لە کۆتاییی هەفتەی داهاتوویدا سێکسفرۆشان شەقامەکەیان داگیر کردەوە. کارلۆس، هاوڕەگەزبازێکی ٢٧ ساڵان، گلەیی لە هێرشەکان کرد. "پۆلیس بە ڤانەوە دێن و دەوره لە نێربازان دەدەن و ناچاریان دەکەن لە بنکەی پۆلیس بنوون. ناهێڵم وا لە من بکەن. من مافەکانی خۆم دەزانم".

ئیڵدا، سەرۆکی لیژنەی بەرگری لە شۆڕش لە سێنترۆ هاڤانا کە پاش سی ساڵ خزمەتی سوپا خانەنشین کراوە باسی لە ڕۆڵی خۆی لە بەرەنگاربوونەوەی سێکسفرۆشی کرد. "ئەگەر کچێک تووشی سێکسفرۆشی بێ، لەگەڵ خۆی و خێزانی دادەنیشم و دەبێ بزانم بۆچی ئەم کارە دەکات. ئەگەر خێزانی پێویستی بە پارە بێ ئێمە یارمەتیی دەدەین. ئەگەر وازی لە قوتابخانە هێنابێ، دەینێرینەوە. ئەم کچانە ڕێگەچارەیان هەیە. دەتوانن بەدوای کاردا بگەڕێن. لە ڕاستیدا ئەوان ناخوازن خۆیان ماندوو بکەن. بۆ وەدەستهێنانی پارە ئەوان هەموو کات خوازیاری ئاسانترین ڕێگەن. لەم وڵاتەدا پێویستە کار بکەین. ناتوانین ڕێگە بە سێکسفرۆشی بدەین". ئیڵدا گەشبینە بە داهاتوو. "ئەمڕۆکە سێکسفرۆشی بەئاستەم ماوە. سێکسفرۆشی کەم بووەتەوە و کەمتریش دەبێ".

لە ماوەی چەند مانگی پێشوودا حکوومەت بەتایبەتی تینی بۆ پیاوانی ژنبەرگ هێناوە کە لە شوێنە گەشتەوەرییەکان کۆ دەبنەوە. لە ٤ی شوباتی ٢٠٠١دا ئانجێل ڕۆدریگێز ئالڤارێزی سەرنووسەری هەفتەنامەی فەرمی و ناوخۆییی هاڤانا بەناوی La Tribuna هانی خەڵکی دا ژنبەرگەکان لە Malecónدەربکەن. نووسیبووی "ڕەگەزێکی نوێ و جیاواز و زۆر نامۆ بە ڕوحی خێزانی هاڤانا هەموو شەوان ڕووبەرێکی زۆری Malecón داگیر دەکەن. لەو شوێنەدا پێناودار و سێکسفرۆش کۆ دەبنەوە لەگەڵ خەڵکانی تری بێگانە واتە ژنبەرگەکان کە بۆ خەڵکی تر نموونەیەکن کە بەداخەوە بەجیهاندا بڵاو بوونەوە، بەڵام لە کوبادا هێشتا نامۆن". ئەوەش دەخاتە سەری " خێزانگەلی هاڤانا مافی ئەوەیان هەیە Malecónبپارێزن، ئەم شوێنە خەیاڵییە کە پتر لە سەدەیەکە بەشێکی دانەبڕاوە لە ناوبانگی کوبییەکان".

گوتارەکە بە گوتەی ژنبەرگەکانەوە وەک وەڵامدانەوەی هەواڵێکی CNN بوو لەبارەی ژیانی شەوانەی پیاوانی نێرباز. هەواڵەکەی سەر ئەنتەرنێت وێنە و دیمانە لەگەڵ نێربازان و ژنبەرگەکانی بڵاو کردبووەوە. گوتارەکەی Tribuna جەخت لە نیگەرانیی حکوومەت دەکاتەوە سەبارەت بە ناوبانگی کوبا. ژنبەرگان هەڵسوکەوتێکی دژی شۆڕش و لادانی کۆمەڵایەتی وێنا

دەکەن. بێجگە لەوەش چ شیاو بێت چ نەشیاو، ژنبەرەکان هەموو کات بە حەبی هۆشبەر و سێکسفرۆشی و هەڵسوکەوتی تری ناکۆمەڵایەتییەوە گرێ دەدرێن.

سیاسەتی حکوومەت هەردەم بە ئاراستەی سنووردارکردنی سێکسفرۆشی بووە نەک بنبڕکردنی و هەروەها بۆ شاردنەوەی سێکسفرۆشان بووە لە چاوی بیانییەکانەوە بۆ ئەوەی وێنەیەکی جوانی شۆڕش بنەخشێ. بەڵام حکوومەت ناشخوازێت ئەو گەشتەوەرانەی سێکسفرۆشی پەڵکێشیان دەکات، لە چنگی بچێت. لە ڕووی تیۆرییەوە کوبا حەز دەکات سێکسفرۆشی بەئاسانی بۆ گەشتەوەرانی سێکسی بەردەست بکا، بەڵام نەک لە بەرچاوی ئەو جووتە خانەنشینبووانەی لە ڤارادێرۆ پشوو دەدەن.

لە کوبا پاڵنەر بۆ بەرەنگاربوونەوەی سێکسفرۆشی وەک وڵاتانی تر نییە. پیشەسازیی سێکسی لە وڵاتانی تر بەتایبەتیش لە ئەوروپای ڕۆهەڵات و ئەفریقا لە ڕێگەی تاوانێکی بەرنامەڕێژکراوە دەکەوێتە گەڕ. ژنان هەڵدەخەڵەتێنرێن، دەرفێندرێن یان بەزۆری سێکسفرۆشییان پێ دەکرێ. ئەم ژنانە لە ڕووی جەستەیی و هەستییەوە سووکایەتییان پێ دەکرێ هەم لەلایەن "دامەزرێنەرانیان" و هەم ئەو پیاوانەی ناچارن لەگەڵیان سێکس بکەن. هەروەتر ئەم ژنانە ناتوانن بە ئارەزووی خۆیان واز لە پیشەکە بێنن و لە سێکسفرۆشیشدا هیچ دەسکەوتێکیان نییە (Altink، ١٩٩٥)(١٨). بەپێی گوتارێکی ئەم دواییەی The Economist بەناوی لەناو سێبەرەکاندا، ٢٠٠٠("ساڵانە لاشەی کۆمەڵێک ژنی بە قاچاخبراو بە خنکاوی یان گوللەلێدراوی یان شلوکوتکراوی لە هەر سووچێکی ئەوروپادا دەدۆزرێنەوە. لاشەی ژمارەیەکی زۆر زیاتریان هەرگیز نادۆزرێتەوە". حکوومەتی ئەم وڵاتانە بەرەنگاری سێکسفرۆشی دەبێتەوە لەپێناو بەرگریکردن لەو ژنانەی دەبنە قوربانیی سێکسفرۆشی.

بەڵام لە کوبادا زۆربەی سێکسفرۆشان نارفێندرێن، لێیان نادرێت یان وەبەرهێنانیان پێ ناکرێ. ئەوان تاکی خوێندەوارن کە بە بڕیاری خۆیانەوە دەچنە ناو پیشەکەوە. هەروەها زۆرێک لەم ژنانە سەربەخۆ کار دەکەن و بەری ڕەنجی خۆیان بۆ خۆیان هەڵدەگرنەوە. ئەم پارەیەش بەشی ماڵەوە و خوێندنیان و کڕینی بەرگی جوان و... هتد دەکات. سێکسفرۆشی لە کوبادا بەگشتی تاوانێکی بێ قوربانییە.

سێکسفرۆشی زیاترە لەوەی لە یەکەم نیگاوە دیارە بۆ ئابووریی کوبا بەنرخە. پێوەندییەکەی لەگەڵ گەشتەوەری جێی خۆی کردووەتەوە. بەڵام هۆکاری تر هەن بۆ ئەوەی حکوومەت پاڵنەرێکی ڕوونی بۆ بنکەنکردنی سێکسفرۆشی نەبێ. کرێکارێکی کوبی ناتوانێ مانگانە بە مووچەی دەوڵەتیی ٢٥٠ پێزۆزیی خۆی بەڕێوە بەرێ. بەگوتەی زۆربەی کوبییەکانەوە هەر کەسێک مانگانە لانی کەم ٢٥ دۆلار (٥٠٠ پێزۆ)ی پێویستە تەنیا بۆ ئەوەی زیندوو بمێنێتەوە. ٤٠٪ی خەڵکەکە یاساییانە و بەردەوام دەستڕەسی بە دۆلارەوە هەیە لە ڕێگەی پارەی نێردراو بۆ بانک، خۆدامەزراندن، دەسخۆشانە، یان جوویاریی هاوبەشی(١٩). ٦٠٪ەکەی تری جەماوەر دەبێ ڕێگەی

تری نایاسایی بدۆزنەوە بۆ ئەوەی دۆلار وەدەست بێنن[٢٠]. خێزانەکان بەنایاسیایی خواردنگەی ناومالآن دەکەنەوە، خاوەن ئاپارتمانەکان ژوورە زیادەکان بەکرێ دەدەنەوە، قەرەواشان پارەیەکی پتر داوا دەکەن و تووتنکاران لە کارگەوە پاکەتە جگەرە دەدزن و فیتەرانیش کەلوپەلی شوێنی کاریان دەبەنە ماڵەوە بۆ ئەوەی لە ماڵەوە ئۆتۆمۆبێل چاک بکەنەوە. ئەم هەڵسوکەوتە نایاساییە کە بۆ زیندوومانەوە یەکلاکەرەوەیە بە زیانی دەوڵەت تەواو دەبێ[٢١]. سێکسفرۆشی تاکە کاری نایاسایییە کە لە ڕووی داراییەوە زیان بە دەوڵەت ناگەیەنێ، بگرە پارمەتیشی دەدا. سێکسفرۆشان گەشتەوەران رادەکێشن و هانیان دەدەن پارەیەکی زۆرتر خەرج بکەن. پیاوان بۆ سێکسفرۆشان خواردن و خواردنەوە و پۆشاک دەکڕن و پارەیان لە دەست دەنێن کە لە دواییدا لە فرۆشگەکانی دەوڵەتییەوە خەرج دەکرێن. کاسترۆ دەرک بەوە دەکات ئەگەر سێکسفرۆشی لەناو برابا ئەم ژن و پیاوانە پەنایان دەبردنە بەر ڕێگەی تری نایاسایی و ئەم ڕێگەیانە زیان بە دەوڵەت دەگەیاند.

سێکسفرۆشان هەروەها کاریگەرییەکی قازانج چەندهێندکەریان لەسەر ئابووری هەیە. لە تشرینی یەکەمی ١٩٩٨دا El Nuevo Herald نووسی هەر چوار کەس بۆ بژێوی پشت بە سێکسفرۆشێک دەبەستن. ئەم کاریگەرییەی سێکسفرۆشی تەنیا تایبەت نییە بە کوبا، بگرە لە زۆربەی ئەو ولآتانەدا هەیە کە گەشتەوەریی سێکسییان تێدایە. لە کتێبەکەیدا بەناوی سێکسفرۆشی، هێز و ئازادی، جولیا دێڤیدسن نووسیویەتی "بەدڵنیاییەوە ئەوە سێکسفرۆشان نین کە دەست بەسەر بەشی هەرە زۆرتری ئەم داهاتەدا دەگرن، چونکە قازانجی گەشتەوەریی سێکسی بەسەر هەموو چینەکانی خەڵکدا دابەش دەکرێ کە زۆربەیان ڕۆڵێکی ڕاستەوخۆیان لە ڕێکخستنی سێکسفرۆشیی خەڵکی ئاساییدا نییە" (Davidson، ١٩٩٨).

شۆفێرانی تەکسی، بەکرێدەرانی ئاپارتمان و پێناوداران لە سێکسفرۆشییەوە پارەی خۆیان دەردێنن. ئەم نموونەیە بێنە بەرچاوت. سێکسفرۆشان ڕێگەی چوونە هۆتێلیان پێ نادرێ. پیاوێک کە بخوازێت لەگەڵ سێکسفرۆشێک رابوێرێ، پێویستە ژوورێک لەناو خانووێکی کەسێنیدا بەکرێ بگرێت. ئەم ژوورانە نایاساییانە بە کرێ دەدرێن، زۆربەی ئەم خانووانەش کە تاپۆ کراون ژوور نادەنە ئەو پیاوانەی سێکسفرۆشیان لەگەڵە. لە هۆتێل ناسیۆناڵدا لێکۆڵەر لە دەرکەوانی پرسی ئاخۆ دەتوانێ کچێک لەگەڵ خۆی بەرێتە ژوورەکەیەوە. دەرکەوان دەستبەجێ فیتووی بۆ پیاوێک لێ دا کە لە سووچێکەوە وەستابوو و ئەویش ژوورێکی تایبەتی بە ٢٥ دۆلار بۆ هەر شەوێک پێشنیاز کرد. ٥ دۆلار لەم کرێیە دەچووە کیس دەرکەوان بۆ خزمەتگوزارییەکەی.

شۆفێرانی تەکسی و پێناوداران هەروەها لە خزمەت ئەو پیاوانەدان کە بەدوای سێکسفرۆشان دەگەڕێن. لەگەڵ سەرکوتکاریی ئەم دواییەی سێکسفرۆشی، سێکسفرۆشان کەم جووڵەترن و پۆشاکی پارێزگارانەتر لەبەر دەکەن. سێکسفرۆشان بەئاسانی ناناسرێنەوە. زۆر لە کچان خۆیان لە شەقام دەپارێزن و پشت بە خزمەتگوزاریی پێناوداران دەبەستن. ئەوان شۆفێرانی تەکسی کە

کڕیارانیان بۆ دێن بە ۳ تا ٥ دۆلار پاداشت دەکەنەوە. خاوەنی دووکانی نایاسایش بەزۆری وەک پێناودار کار دەکەن. هاوڕێیەک گوتی سەرتاشەکەی لە ڕاستیدا پێناودارە.

ئەگەر ئەوە راست بێ کە هەر چوار کەسێک بۆ بژێوی پشت بە یەک سێکسفرۆش دەبەستن، کەواتە کوبا بەئاشکرا ناتوانێ بازرگانییەکە هەڵبگرێ. لە یەکەمین ساڵەکانی قەیرانەکەدا حکوومەت ناچار بوو ۳۰۰۰۰۰ کرێکار لە پۆستە بێ بەرهەمەکانی دەوڵەتی لابدات. ئەو کرێکارانەی لادران کاریکی نوێیان بۆ دابین کرا یان بە ٦۰٪ی مووچەی قەرەبوو کرانەوە (CEPAL، ۲۰۰۰). تا ئەو کاتەی کرێکارەکە بەدوای ئیش بگەڕێ، ئەم قەرەبوویە چەند سەد پێزۆییەی مانگانەی پێ دەدرێ. بەڵام ئەگەر وازی لە گەڕان هێنا لەم قەرەبوویە بێ بەش دەبێ. ئەگەر ٥۰۰۰ تا ٦۰۰۰ سێکسفرۆش لە هاڤانادا هەبن، کاریگەریی چەندهێندکەری بەو مانایەیە ۲۰۰۰۰ تا ۲٤۰۰۰ ئیش دەستەبەر کراون. خەڵکانێک هەن دەوڵەت ئیشیان بۆ دابین ناکات یان ناتوانێ پارەیان بۆ تەرخان بکا[۲۲]. بێ کاریی فەرمی لە نێوان ٥,٥ تا ٦٪ ە، بەڵام ئەم ڕێژەیە خەڵکی وەک سێکسفرۆشان کە بەدوای ئیش ناگەڕێن، ناگرێتەوە.

ئەگەر کاسترۆ سێکسفرۆشیی بنبڕ کردبا کۆمەڵێک کێشەی تووش دەبوون. یەکەم، نەهێشتنی سێکسفرۆشی دەبووە هۆی بەرزبوونەوەی بێکاری. زۆربەی سێکسفرۆشان کە بە تەنیا پشت بە سێکسفرۆشی دەبەستن دەبووایە لەدوای ئیشێکی دەوڵەتی بگەڕێن. خەڵکانی تریش کە دامەزراون، دەبووایە خەرجییەکی تریان لە سەرچاوەی جێگرەوە واتە کاری نایاساییەوە دابین بکردبا. گواستنەوەی ۲۰۰۰۰ تا ۳۰۰۰۰ کرێکار کە بازاڕی ڕەشیان داگیر کردووە بۆ بازاڕێکی تر هاوسەنگییەکەی تێک دەدا. ئەم کرێکارانە کە پێشتر پشتیان بە سێکسفرۆشییەوە بەستبووە، بە ئەگەری زۆرەوە بە ڕێگەی ئەوتۆ بژێوی خۆین دەردەهێنا کە لە ڕووی داراییەوە زیانی بە دەوڵەت دەگەیاند.

لە دواییشدا گەشتەوەری بەرەو نەمان دەچوو. هەرچەندە هاتنی گەشتەوەران ڕەنگە درێژەی کێشابا، بەڵام کوبا ڕووبەڕووی شکەستێکی زەقی گەشتەوەریی سێکسی دەبووە. بەشێوەیەکی سروشتی شتێکی بەسوودە کە گەشتەوەرییەکی کۆمەڵپەسند پەرەی پێ بدرێ. بەڵام لەم ئانەدا کوبا خەمی گەورەی وەدەستهێنانی دۆلاری ئەمەریکییە. کوبا وەک وڵاتێک کە پاش قەیرانێکی ئابووری دەکەوێتەوە سەر پێ، وێ دەچێ لەپێناو بەرژەوەندیی ئابووری بازرگانیی بە بەهاکانی سۆشیالیستیی کردبێ.

سێکسفرۆشی و کۆمەڵگە

کاردانەوەی کۆمەڵگەی کوبی بەرامبەر بە بەرزبوونەوەی سێکسفرۆشی لە ماوەی دەیەی رابردوودا جۆراوجۆرە. زۆر خەڵک سێکسفرۆشی بە دیاردەیەکی نابەجێ دادەنێن کە پێویستە هەڵبگێردرێتەوە. ئەم بۆچوونە بەتایبەتی لەناو کوبییە بەتەمەنترەکاندا باوە، ئەوانەی لە ساڵی

١٩٥٩دا هەبوون واتە کاتێک شۆڕشەکە سەرکەوت. ئەوان لەو باوەڕەدان سێکسفرۆشان ناخوازن کار بکەن و نایانەوێ لەپێناو خواستەکانی سۆشیالیزمەوە قوربانی بدەن. بۆ ئەوانەی بە ئامانجەکانی شۆڕشەوە وەفادار ماونەوە دیمەنی نەوەی نوێتر کە لەپێناو سێکسفرۆشی واز لە خوێندن و ئیش دێنن، شتێکی سەختە. ئاپارتمان بەکرێدەرێکی خۆدامەزرێنەر گوتی" ئەم ژنانە ناچار نین ڕوو بکەنە سێکسفرۆشی. خواردن هەیە، جلوبەرگیش هەیە و داوودەرمانیش هەیە. ڕاستە باشترین خواردن و بەرگ نین، بەڵام سێکسفرۆشی هەرگیز پێویست نییە".

خەڵکانی تر زۆر دوو لایەنەن. خەباتی نەپساوە بۆ زیندوومانەوەی ئابووری، بۆچوونیانی سەبارەت بە ڕاست و چەوتبوون لێڵ کردووە. کوبییەکان فێرکراون هەواڵی سەرپێچییەکانی دراوسێیان بدەن بە لیژنەکانی بەرگری لە شۆڕش. لە ڕابردوودا تۆڕی سیخوڕانی گەڕەک بەشێکی زۆری سەرپێچییەکانی دەگێڕاوە. بەڵام ئەمڕۆکە زۆربەی جەماوەر بەشێوەیەک لە کاری نایاساییەوە گلاوە. حکوومەت نەک وەک دابینکەری خەڵک، بگرە وەک دەستێک کە بژێوەکەیان لێ دەبات دەبینرێ. خەڵکی کوبا لە پێویستیی ئەنجامدانی کرداری نایاسایی لەپێناو زیندوومانەوە تێ دەگەن و تەنانەت پۆلیسیش زۆرجار چاوپۆشی لە سەرپێچییەک دەکات ئەگەر ئاژاوەنەر و یەکجار ڕقازانج نەبێ (Trumbull، ٢٠٠٠). زۆر کوبی پێیان سەختە سێکسفرۆشی سەرکۆنە بکەن، کاتێک بۆخۆیان بەرتیل وەردەگرن، پارە دەکێشنەوە یان بەرهەم و خزمەتگوزارییەکانی دەوڵەتی دەدزن. سێکسفرۆشی تەنیا شێوازێکی ترە بۆ زیندوومانەوە. کرێکارێکی تەمەن ناوەندیی کافتریایەک ئەم بۆچوونەی هەبوو "ئەو ژنانە سێکسفرۆش نین. ئەوان خەباتکارن. ئەوان بۆ یارمەتیدانی خێزانیان خەبات دەکەن".

سێکس لەپێناو پارە ئەوەندە بڵاوە کە ژنانی ئاساییش بەهەڵە بە سێکسفرۆش دەزانرێن. دیکسی ئێدیس، ڕۆژنامەنووسێکی Juventud Rebelde گوتی لە Malecónدا گەشتەوەرێکی سەرڕووتاوە چەکێکی ٥٠ دۆلارییی بۆ پێشنیاز کردووە. ئەو دەنووسێ "زۆربەمان ئەوە نین کە ئێوە بیری لێ دەکەنەوە" (٢٠ی ئەیلوولی ١٩٩٨). هەر ژنێکی تەنیا کە پێ دەنێتە یانەیەکی شەوانە پێشنیازی پێ دەدرێ. ژنێک پاش ئەوەی لە یانەیەکی شەوانە دەچێتە دەرەوە بانگی تەکسییەک دەکات و پرسیاری کرێی لێ دەکا. شۆفێرەکە وەڵامی دەداتەوە "پرسیاری بەجێتر ئەوەیە تۆ داوای چەند دەکەیت؟".

سەرهەڵدانەوەی سێکسفرۆشی لە کۆتاییدا هێمای گۆڕانگەلێکی قووڵترە لە کۆمەڵگەی کوبیدا، واتە جیاوازیی نێوان دۆلارداران و پێزۆداران. یاساییکردنی دۆلار ئابوورییەکی دوولایەنەی و لەگەڵیشیدا تەنگژەگەلێکی کۆمەڵایەتیی ڕووەزیادبوونی خوڵقاندووە. کوبییە دۆلاردارەکان ئەو شتومەک و خزمەتگوزارییانەیان بۆ دەستبەرە کە پێزۆداران ناتوانن وەدەستیان بێنن. پێویستی بۆ وەدەستهێنانی دۆلار ڕەوشتی کۆمەڵگەی کوبیی تێک داوە. خەڵک لە حکوومەتەوە دەدزن. خزمەتکاران پارەی زیدەکی لە کڕیاران وەردەگرن. بەڕێوەبەرانی هۆتێل و ڕێستۆرانت و خاوەن

پیـشـەکـان لەو کـارمـەندانەی سـەرپێـچی دەکـەن، بەرتیل وەردەگـرن. "بەڵێ بۆ چارەسـەر" وەک درووشمی نوێی خوورەوشت شوێنی درووشمی سۆشیالیستی گرتووەتەوە.

ئیـزابێل هۆلگادۆ فێرناندێزی نووسـەری کتێبی ئاسـان نییـە !No facil ئەم بووژانەوە ئابوورییە بەگۆڕان لە پێوەندییەکاندا دەبەستێتەوە. لە گوتارێکدا لە El Nuevo Herladدا فێرناندێز دەڵێت پێداویستییە ئـابوورییەکان بارگرانایییەکی زۆرە بۆ پێکـهێنانی خێزانی نوێ بەتایبـەتیش بۆ ئەو ژنانـەی مـووچەیـان کـەمـە". ئـەوەش دەخـاتـە سـەری "ژن هـەیـە شـوو بەو پـیـاوە دەکـات کـە بۆ بەرێوەچـوونی ژیانی یارمـەتیـی دەدا. ئـەوانی تریش لەبـەرئـەوەی خـۆیان دەیانەوێ، شـوو دەکـەن، بەڵام ئەمــەیان کـەمـتـر دەبـێـن" (٢٢ی ئابی ٢٠٠٠). سـێکس لە کـوبا خـەریکە دەبێـتـە بازاڕێک. پێویستیی ئابووری زۆرجار لە پێوەندییە سێکسییەکاندا ڕۆڵ دەبینێ. ئەگەر ژنێک لەگەڵ پیاوێکدا کـە لە ڕووی ئابوریـیـەوە جـێگیـرترە سـێکس بکا، لە بری ئـەوە چاوەڕێی یارمـەتیی داریی دەکـات. پیـاوێکی هـاوڕەگـەزباز گلـەیی لەوە بوو "دۆزینەوەی خـۆشـەویسـتێکی ئـاسـایی سـەختـە. زۆر خـەڵک حــەزیان نەک تەنیـا لە منە، بگرە لـەو شـتـانەشـە کـە من دەتوانم بیـاندەمێ. جـینێکم دا بە دوا خۆشەویستم چونکە زۆر جلوبەرگی نەبوو، بەڵام من بۆ خۆشم ئەوەندە زۆرم نییە".

لەگـەڵ بـەرزبوونەوەی جـیـاوازیی دارایی، دیاردەیەکی کـۆمـەڵایەیی نـوێ چەکـەری کـردووە. کۆبییەکان کە بۆ ماوەی ٣٠ ساڵ لە ئابوورییەکی تا ڕادەیەک یەکساندا دەژیان، ئێستاکە حەز دەکەن سامانی مادیی خۆیان دەربخەن. بڵاوکراوەی Cultura y Sociedadی کوبی ئەم دیاردەیە بە قۆرخکردن especulaciónناو دەبات. لە زەمانی بازاڕیدا ئـەو وشـەیە هـەڵگری خـولیای کـەسێکە بۆ پێشاندانی ئەو شتەی خاوەنیەتی یان تەنانەت ئەوەی کە نییەتی لەپێناو باوەڕهێنان بەخەڵکی تر بەوەی ئـەو ژیانێکی باشـتـری هـەیە (Vanidid، ٢٠٠٠). قـۆرخکردن پاڵنەرە بۆ هەڵسـووکـەوتی نایاسـایی. کارمـەندێک کە بە دەوڵەتەوە وەفـادارە، دەسـتی لە خۆشـیـیـە مـادییـەکانـەوە کورتە. بە مـووچەیەکی مـانگانەی ٢٥٠ پێزۆییەوە هـەرگیز لە توانایدا نابێت جلی مـارکە و خشڵ و ئامێری کـارەبای کەشـخـە بکرێ. لە کۆمـەڵگەیەکـدا کە ئێسـتـاکە دابەشـبوونی یەکسـانی دارایی ڕەت دەکـاتەوە، خـەڵک پەلەیانە بۆ ئەوەی بە هەر شـێـوەیەک بێ خـۆیان دەربـخـەن. لەناو ئەم کـۆمـەڵگە شێـواوەدا سێکسفرۆشی دەتوانێ بازرگانییەکی سـەرنجڕاکێش بێ. ڕێگە بە بەشداران دەدا چێژ لە قـۆرخکردن وەربگرن. لە ڕووی ئابووریـیـەوە سـەربـەخـۆیی دەدا بـە ژن و پیـاو. مـەرج نـیـیـە سێکسفرۆشـان بەهۆی پێویسـتیی داراییەوە پێوەندی ببەسـتن. ناچاریش نین دەسـت بۆ کردەوەی تری نایاسـایی ببـەن. ڕەنگە قـوتابیی زانکۆ بـن و هیچ نیگەرانیـیـەکـیـان بۆ پەیداکـردنی پارەی پێویست بۆ نانی شەوانە نەبێ.

سێکسـفرۆشـانی کوبا ئـەو پەڵە ڕەشـەیان پێوە نییـە کە لەسـەر سێکسـفرۆشـانی وڵاتانی ترە. ئەوان هـەڵاتـوو، نەخـوێندەوار و حـەبخـۆر نین یان وەکو تر بـە کـەسـانی دژەکـۆمـەڵایەتی یان لادەر هـەژمار نەکراون (The Economist، ٤ ی کانوونی دووەمی ٢٠٠١). کۆمەڵگە ئەوان بە ڕووسپی یان خەڵکی لە ڕووی سێکسییەوە بۆگەن نابینێ. کوبا لە ڕووی سێکسییەوە وڵاتێکی یەکجار ئازادە.

بەگوێرەی ئەو شتەی زۆرێک لە کوبییەکان بەمنیان گوتووە، تا ڕادەیەک ئاساییە کە نێرینەک پێش هاوسەرکاری لەگەڵ زۆر هاوپشکدا سێکس بکا. هەرچەندە هێشتاش پێوەرێکی ناڕەوا بۆ ژنان لە ئارادایە، مێینەش دەتوانێ بەر لە بەهاوسەربوونەوە زۆر هاوپشکی سێکسیی هەبێ. چەمکی سێکسفرۆشی ئالۆزتر دەبێ بەهۆی ئەو ڕاستییەی کوبییەکان خۆیان بە جەماوەرێکی لە ڕووی سێکسییەوە ویستراو دەزانن و بۆ دەربڕینی ئەو مەیلە جەستەییانە ناپرینگێنەوە. گوتارێکی Juventud Rebeldeنووسیویەتی" ئێمە سەرسوڕهێنترین خۆشەویستانین. تەنیا لەبەر چێژی خۆمان نییە کە بۆ سەرجێییکردن بە سەرسوڕمێن ناوبانگمان دەکردووە. کێ دەزانێت ئاخۆ ئەمە بەهۆی گەرمای کەمەرەدییە یان شۆخ و شەنگی ژنانمانە" (Sexo a lo cubano، ١٩٩٨). بەگوێرەی ئامارێکەوە کە لە هەمان گوتاردا هاتووە کوبییەکان خۆیان بە سێکسیترین خەڵکی جیهان داناوە. هەندێکیان تەنیا گوتوویانە سێکسفرۆشانی کوبی کەڵکیان لە هەستە سێکسییەکانی خۆیان وەرگرتووە. ئەوان لە پرۆسەکەدا خۆیان کەم ناکەنەوە یان نابن بە هەرزانێکی سێکسباز. زۆرێک لە ژنانی کوبی پێوەندیی سێکسیی ئاساییان لەگەڵ پیاوانی کوبیدا هەیە و ژیانێکی سێکسیی تەندروست لە دەرەوەی چوارچێوەی کاریدا دەگوزەرێنن.

حکوومەت یەکجار لەوە نیگەرانە نەوەک ئەو کۆمەڵگە کوبییە نوێیە یەکێک لە هەرە مەزنترین دەسکەوتەکانی شۆڕش بە با بدا واتە سیستەمی چاوێریی تەندروستی. کاربەدەستانی چاودێریی تەندروستیی کوبا ترسیان هەیە لە کاریگەریی سێکسفرۆشی و بەرزبوونەوەی گەشتەوەری لەسەر بڵاوبوونەوەی نەخۆشییەکانی گوازراوە لە ڕێی سێکسەوە (Márquez، ٢٠٠٠). لە کاتێکدا وڵاتانی دەوری دەریای کاریبیەن بە دەست ئایدزەوە دەناڵێنن، کوبا بەنێزیکەیی خەشی پێ نەکەوتووە. تەنیا ٠٢,٠٪ی جەماوەری کوبا تووشی ئەم ڤایرۆسە بوون. لە هاییتی ١٩٠٠٠٠ کەس (١٧,٥٪) و لە کۆماری دۆمینیک ٨٣٠٠٠ کەس (٩,١٪) تووشی ئەم نەخۆشییە بوون www.webster.edu[٢٣]. لە ١٩٨٠ و ١٩٩٠ەکاندا کوبا هەڵوێستێکی توندی وەرگرت بۆ پێشگیری لە نەخۆشییەکە. لە ١٩٨٦ بانکی خوێن بەتەواوەتی لەناو برا و خوێنی نوێ و تاقیکراوە جێی گرتەوە. لە ١٩٩٤، ٩٦٪ی خەڵک لە دژی ئایدز تاقیکردنەوەیان بۆ کرا. سێزدە بووژانگە بۆ نەخۆشانی تووشبوو کرایەوە. نەخۆشەکانی تووشبوو بە ئایدز دەبێ ٣ تا ٦ مانگ لەم نەخۆشخانانە بمێننەوە کە تێیاندا چاودێری دەکرێن و بۆ چۆنیەتیی ژیان بەسەربردن لەگەڵ نەخۆشییەکە ئامۆژگارییان پێ دەدرێ. تا ١٩٩٩ تەنیا ٥٧٧ کەس بەهۆی ئایدزەوە مردوون و ٢١٤٢ کەسیش تووشی بوون http:// www.cubasida.net.

لە ماوەی چەند ساڵی ڕابرووددا بەرزبوونەوەیەک لە حاڵەتە نوێیەکانی ئایدز تێبینی کراوە. بەگوتەی دوکتۆر جۆرگ پێریزی بەڕێوەبەری بووژانگەی لۆس کۆکۆس، نێربازان کە ٥٦,٣٪ی خەڵکە تووشبووەکەن، ئەگەری بەهێزتربوونی نەخۆشییەکەیان زیاترە. وەک لە El Nuevo Herlad دا هاتووە زۆر نێربازی سێکسفرۆش ئەو کاتە سێکس دەکەن ئەگەر کۆندۆم داوا نەکرێ. سێکسفرۆشێک گوتی ئامادەیە سێکسی نەپارێزراو بکا، بەڵام داوای ١٠٠ تا ١٥٠ دۆلار دەکات لە

بری مەترسیی زیاتری (La Prostitución ، ٢٠٠٠).

بۆ ڕێگرتن لە بڵاوبوونەوەی زیاتری نەخۆشییەکە حکوومەت پشت بە پەروەردەی سێکسی و وشیاری بەرامبەر بە ئایدز دەبەستێ. بۆ قوتابییان پەروەردەی سێکسی زۆرەکییە و لە پۆلی شەشەم و حەوتەمەوە دەست پێ دەکات. کۆندۆمێکی یەکجار زۆر هەیە و زۆر هەرزانن[٢٤].

ئەنجام

لە دەیەی داهاتوودا وا چاوەڕوان دەکرێ ژمارەی گەشتەوەرانی ساڵانەی کوبا سێ ئەوەندەی لێ بێت. هاوکات لەگەڵ کرانەوەی کوبا بەڕووی جیهانی دەرەوەدا کۆنترۆڵکردنی هاووڵاتییان لەلایەن دەوڵەتەوە قورستر دەبێ. گەشتەوەران شێوازی نوێی جلوبەرگ، بیرۆکەگەلی جیاواز و دۆلاری ئەمەریکایی دێنن. لەگەڵ قووڵتربوونی جیاوازیی ئابووریی لە سەرانسەری دنیادا، وڵاتانی جیهانی سێیەم تا دێت زیاتر گەشتەوەران پەلکێش دەکەن. بەپێچەوانەی ڕەتکردنەوەکانی حکوومەتەوە، ئەنتەرنێت کوبا وەک بەهەشتێکی سێکسی دەردەخات و بۆ زۆرێک لە گەشتەوەرانی سێکسی لووتکەی ئارەزووە. سێکس لە کوبا کەمەرەیی و بێ مەترسییە، ژنانی تەندروست و خوێندەوار ئارەزوومەندانە خزمەتگوزارییەکانیان بە نرخێکی تا ڕادەیەک هەرزان پێشکێش دەکەن. هەر بۆیەش سێکسفرۆشان بەردەوام خواستیان لەسەرە بۆ ئەوەی خزمەت بە بازرگانیی گەشتەوەریی سێکسی بکەن. لە ئەنجامدا وا دیارە سێکسفرۆشی لەسەر دوورگەکە درێژە دەکێشێ.

کوبا ناتوانێ بەیەکجاری دەستبەرداری هەموو گەشتەوەرانی سێکس بێ. ئەوان سەرچاوەی داهاتی هەزاران ژن و پیاوی گەنجن و ناڕاستەوخۆ نێزیکەی چوار ئەوەندەی تر کار دابین دەکەن. سێکسفرۆشی لە کوبادا زۆر جیاوازە لە هی پاشماوەی جیهان. بەپێچەوانەی ئەوەی لە ئەوروپای ڕۆهەڵات و ئەفریقا و ئاسیادا ڕوو دەدا، ژنانی کوبی ناڕفێندرێن و بەزۆر نابنە سێکسفرۆش. بەڵام کوبا نیگەرانە سەبارەت بەو ناوبانگەی کە سێکسفرۆشان بۆ جیهانی دەرەوەی دەنێرن. بۆیەش سێکسفرۆشی لە ناوچەگەلێکی دیاریکراودا سنووردار کراوە و هاوسەنگیی ئەو ژن و پیاوانەی لەم پیشەیەدا کار دەکەن، دەپارێزێ. سێکس بۆ ئەوانەی بەدوایدا دەگەڕێن بەردەستە، بەڵام ئەمە بەسەر گەشتەوەری ئاساییدا ناسەپێدرێ.

سێکسفرۆشی لە کوبادا بەرەنجامی گۆڕانی کۆمەڵگەیە بۆ مێنتەڵیەتی کەپیتالیزم تەنانەت ئەگەر حکومەت سووربێ لەوەی هێشتاش دەوڵەتێکی سۆشیالیستە. پاش ڕووخانی یەکەتیی سۆڤیەت، دەوڵەت ئیدی نەیدەتوانی پێویستیی هاووڵاتییان فەراهەم بکا. چاکسازییە ئابوورییەکانی ١٩٩٣ تا ١٩٩٤ کە بە ئامانجی ڕزگارکردنی سۆشیالیزم بوون، هانی کوبییەکانیان دا لە ڕووی داراییەوە لە دەوڵەت سەربەخۆ بن. لەگەڵ یاساییکردنی دۆلاری ئەمەریکایی، ئابوورییەکی دوولایەنە سەری وەدەر نا و گەورەترین ناکۆکیی لەناو کۆمەڵگەی کوبیدا لێ کەوتەوە. ئەو خەڵکەی بە شۆڕش وەفادار مانەوە، بە پێزۆی بەنێزکەیی بێ نرخی کوبییەوە پارەیان

وەردەگرت و ئەوانەش کە بۆ خۆدامەزراندن وازیان لە کارەکانیان هێنا یان ئەوانەی لە بازاڕی ڕەشدا کاریان دەکرد، دۆلاری ئەمەریکایی بەنرخییان دەسکەوت بوو. ئەم دژیەکییە ڕەوشتی کۆمەڵگەی کوبیی شێواندووە. لەپێناو زیندوومانەوە، یاسا پێشێل دەکرێ. کەس ناتوانێ لەسەر حسێبی خۆی قوربانی بۆ دەوڵەت بدا، چونکە دەوڵەت ئیتر ڕۆڵی دابینکەر ناگێڕێ. سێکسفرۆشی لەم دووفلیقانەبوونەوە سەرچاوەی گرتووە.

کاتێک کاسترۆ پاش شۆڕش سێکسفرۆشیی بەکۆتا هێنا، هەوڵی دا ئەو هەلومەرجە کۆمەڵایەتییانەی هانی سێکسفرۆشییان دەدا، بگۆڕێت. پەرەی بە پەروەردە دا و ئیشی نوێی بۆ ژنان فەراهەم کرد. بەڵام ئەمڕۆکە ناوبانگی سێکسفرۆشی کوبی جیاوازە. ئەو، بەپێچەوانەی سێکسفرۆشانی ١٩٥٠کان، خوێندەوار و سەربەخۆ و هەندێک جار بەخێوکەری خێزانە. جارێکی تر ئەگەر کوبا بیەوێ سێکسفرۆشی بنبڕ بکا، پێویستە ئەو ڕەگوڕیشەی لەسەری سەوز بووەتەوە، لەناو بەرێت. مووچەی دەوڵەتی کەمە و کوبییەکان ناچارن بۆ زیندوومانەوەیان پشت بە بازاڕی ڕەش ببەستن. بەهۆی شالاوی گەشتەوەرانەوە، سێکسفرۆشی ئاسانترین و پڕقازانجترین کاری ڕەشە. بەرەنگاربوونەوە لەگەڵ سێکسفرۆشی لە کۆمەڵگەیەک کە سێکسفرۆشێک دەتوانێ لە پزیشکێک پتری چنگ بکەوێ، ئەستەمە. چاکسازیی ئابووری تاکە ڕێگەیە بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم کێشە کۆمەڵایەتییە. تا ئەو کاتەی دەوڵەت سنوور بۆ هەلی ئابووریی خەڵکی کوبا دابنێت، سێکسفرۆشی بەردەوام دەبێ.

پەراوێزەکان:

١– دیکی سێنتر لە کۆلێجی Darmouth پارەی بۆ ئەم لێکۆڵینەوەیە دابین کردووە. حەزیش دەکەم سوپاسی جودیس بایفیلد و ماتیاس تراڤیزۆ – دیاز و لاری کۆروین و ویلیام ترامبووڵ و تێد هێنکێن و زۆرێک لە هاوڕییانی کوبی بکەم کە لەم پرۆژەیەدا یارمەتییان دام.

٢– چونکە سەرهەڵدانەوەی سێکسفرۆشی لە کوبادا دیاردەیەکی تازەیە، لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی لەبارەی سێکسفرۆشی لە کوبدا سنووردارە. لەبەرئەوەش، سەرچاوە سەرەکییەکانی نووسراو لەبارەی بابەتەکەوە برێتین لە بڵاوکراوە فەرمییەکانی کوبا.

٣– هەروەک دواتر ڕوونی دەکەمەوە ئەم چاکسازییانە هەروەها بۆچوونی کوبای بەرامبەر بە سێکس گۆڕی. سێکسی پێش هاوسەریەتی بۆ هەر دوو ڕەگەز زۆر باوتر بووە و زیاتر جێی کردووەتەوە.

٤– خۆدامەزراندن لە پتر لە سەد بواردا یاساییە، بەڵام کەس ناتوانێ لەو بوارەی ڕاهێنانی پیشەیی پێ کراوە، بازاڕی خۆی هەبێ.

٥– گەشتەوەرانی ئەمەریکایی بەهۆی گەمارۆی بازرگانیی وڵاتە یەکگرتووەکانەوە لە کوبا ڕێگەنەدراون. کەشتییە گەشتییەکان کە ساڵانە ١٢ تا ١٤ ملیۆن گەشتەوەر دەگوازنەوە بۆ وڵاتەکانی کاریبییەن بەگشتی بەهۆی گەمارۆکەوە لە هاڤانا ناوەستن (Figueres ٢٠٠٠ لاپەڕە ٣–٥).

٦– لە دەیەی ڕابردوودا زۆرێک لە وڵاتانی جیهانی سێیەم وەک ڤیەتنام و سریلانکا و کوبا کە پێشتر

ڕۆئاواییەکان دەسترەسییان پێ نەبوون، بە ڕووی گەشتەوەریدا کرانەوە. ئەم وڵاتانە پێویستیان بەو دۆلارانەوە هەیە کە لە گەشتەوەرییەوە وەدەست دێن. زۆربەی جار سندووقی نێودەوڵەتیی دراو و بانکی جیهانی هانی ئەم وڵاتانە دەدەن بۆ پێشخستنی گەشتەوەری، هەرچەندە ئەم وڵاتانە بۆ بەرەنگاربوونەوەی کێشەکانی هاوڕێ لەگەڵ پێشکەوتنەکە نە ئامادەن و نە توانایان هەیە. سوودوەرگرتنی سێکسی لە منداڵان ئێستا کێشەیەکی جیهانییە. خێزانەکان منداڵانیان بۆ سێکسفرۆشی دەفرۆشن یانیش منداڵان دەڕفێندرین و ناچار دەکرێن لە بازرگانیی سێکسیدا کار بکەن. بەپێی خەمڵاندنی ECPAT، ڕێکخراوێک کە لە دژی سێکسفرۆشیی منداڵان کار دەکات، ٥٠٠,٠٠٠ منداڵ لە بەڕازیل و ٤٠٠,٠٠٠یان لە هیندستان و ٢٠٠,٠٠٠ تا ٨٥٠,٠٠٠یان لە تایلەند و ١٠٠,٠٠٠ تا ٣٠٠,٠٠٠ یان لە ئەمەریکای باکور لە پیشەسازیی سێکسدا گلاون، www.Ecpat.Net.

٧- بەڵام بەرەو کۆتاییی ١٩٩٦ و سەرەتای ١٩٩٧ کاسترۆ دەستی کرد بە سەرکوتکردنی سێکسفرۆشی بەتایبەتیشی لە کەناری ڤارادێرۆ. لە ١٩٩٧-١٩٩٨ و لە ١٩٩٨-١٩٩٩ بە ڕیز ژمارەی گەشتەوەرە ئیتاڵییەکان بۆ ٧٪ و ١٥٪ دابەزی (Centro de Inteligencia Corporativa، ٢٠٠٠).

٨- پێوەندیی نێوان سێکسفرۆشی و ژمارەی گەشتەوەرە نێرەکان لە وڵاتانی تریشدا پشتڕاست کراوتەوە. لە ١٩٩٣دا ٦٤٪ لە٥٧٦٠٠٠٠ گەشتەوەری ناو تایلەند نێر بوون. تایلەند ئەو کات ناتۆرەترین شوێنی گەشتەوەریی سێکسی بوو و ماڵی پتر لە ٢٠٠٠٠٠ سێکسفرۆش بوو (Opperman، ١٩٩٨).

٩- بۆ پاراستنی ناسنامەی ژێدەرەکە، ئەم باسە ناوی خوازراو بەکار دێنێ.

١٠- مووچەی فەرمی کرێکارانی گەشتەوەریش کەمە، بەڵام ئەوان بەردەوام دەستخۆشانە و بەرتیلیان دەدرێتێ و دەتوانن بەئاسانی دۆلار گڵ بدەنەوە.

١١- ژنێک ئەمەی گوت کە بەردەوام دەستی لەناو دۆلاردایە نەک کرێکارێک کە لە فرۆشگەیەکی دەوڵەتیدا کار دەکات.

١٢- دووڕەگەکان ٥١٪ی جەماوەر پێک دێنن، سپیپێستەکان ٣٧٪ و ڕەشپێستەکان ١١٪ و ڕۆهەڵاتییەکانیش ١٪.

١٣- لە دەرگەی یانەی شەوانەی ئێل کۆمۆدۆرۆ لە میانمار، نوێنەری یانەکە پرسیاری لە لێکۆڵەر و هاوڕێیەکی کرد ئاخۆ دەمانەوێ لە ژوورێک لەگەڵ دوو ژنی گەنج بمێنینەوە. ئێمە ڕازی بووین و ئەوانیش هەر یەکەیان ٥ دۆلاریان بۆ هاتنە ژوورەوە دا.

١٤- جامائیکا بە کوڕانی کەنارئاو بەناوبانگە واتە پیاوانی ڕەشپێست کە لە خزمەت ژنانی سپیپێستی سەڵتدان کە بەزۆری خەڵکی کەنەدا یان بەریتانیان.

١٥- لیژنەکانی بەرگری لە شۆڕش لە ١٩٦٠کاندا لە دانیشووان پێک هێنران بۆ ئەوەی پێشگیری بکەن لە هەڵسووکەوتی دژی شۆڕشگێڕی لە گەڕەکەکاندا. ئەمڕۆکەش لە بەردەوامن لە چاودێری، بەڵام هەروەها چالاکیی خوێن بەخشین و دایەنگە و گرووپی یارمەتیدەر ڕێک دەخەن. سەرۆکی یەکێک لەم لیژنانە پێی وایە لیژنەکان بەردی بناخەی کۆمەڵگەی سۆشیالیستیی کۆبین.

١٦- ئەم زانیارییە لە ئەنجامی گفتوگۆکردن لەگەڵ دانیشتوانی ڤارادێرۆوە وەدەست هاتووە.

١٧- بە پێوەرە ئەمەریکاییەکانەوە ناکرێ ئەم ژنە بە مەلهادارێک لە قەڵەم بدرێ. نە ئەو گرێبەستی لەگەڵ ئەو کچانە کردووە کە کاریان لەگەڵدا دەکا، نە کچەکانیش ناچارن کاری بۆ بکەن. ئەو تەنیا بەپارە کڕیاران و فرۆشیاران بەیەک دەگەیەنێ. بەڵام بەگوێرەی یاسای کوبییەوە ئەو پێناودارە.

١٨- لە لووتکەیەکدا لەبارەی بازرگانیکردنی نێودەڵەتی بە ژنان و منداڵان کە لیژنەی لاوەکیی کاروباری ڕۆهەڵاتی نێزیک و ئاسیای باشوور میوانداریی دەکرد، براونباکی سەرۆکی لیژنەکە باسی لە ڕێگەکانی تووشکردنی ژنان بە سێکسفرۆشیی کرد. ئەو دەڵێ بەشێکی زۆری ژنانی گەنج و منداڵان کە بەزۆری لە گوندی بچووکی وڵاتانی جیهانی سێیەمن لە شاردا پێشنیازی خزمەتکاری ناومالان یان کرێکاریی کارگەکانیان پێ دەدرێ. ژنان بەئاسانی ئەم کارانە قبووڵ دەکەن تاوەکو لە هەژاریی گوندان رزگاریان بێ و بتوانن پارە بۆ خێزانەکانیان بنێرنەوە. هەر کە ماڵەوەیان جێ هێشت، دەڕفێندرێن و بەسەر سنوورە نێودەوڵەتییەکاندا بەقاچاخ ئاودیو دەکرێن. زۆرەگێ دەکرێن و ئازار دەدرێن و پاسپۆرتیان لێ زەوت دەکرێ. وەک بیانییەکی نایاسایی لە وڵاتێکی بێگانەدا بێ پشتیوانن و زۆربەی جار ملکەچی ویستی دیلگرەکانیان دەبن. لە ترسی مردن و نەوەک خێزانەکانیان تووشی تۆڵەسەندنەوە ببنەوە، وەک سێکسفرۆش بەردەوام دەبن. بەگوێری مەزندەی وەزارەتی دەرەوەی وڵاتە یەککگرتووەکانەوە ساڵانە یەک میلیۆن ژن و منداڵ بەزۆر تووشی سێکسفرۆشی دەکرێن.

١٩- نێزیکەی ٢٥٪ی جەماوەری کاردار راستەوخۆ لەلایەن دەوڵەتەوە دانەمەزراوە وەک جووتیارە هاوبەش و کرێکارە خۆدامەزرێنەرەکان. جگە لەوەش، ١٥٪ی جەماوەر لەلایەن خزمەکانیانەوە لە وڵاتە یەککگرتووەکاندا دۆلاریان بۆ دەڕژێتە نێو حسابەوە (Rivera، ١٩٩٨، لاپەڕە ١٠٧). لەکۆتاییدا نێزیکەی ٢٪ی جەماوەری خاوەن کار لە پیشەسازیی گەشتەوەریدا کار دەکەن (CEPAL، ٢٠٠٠).

٢٠- حکوومەت بۆ کوبییەکان سنوور بۆ ڕێگەی وەدەستهێنانی دۆلاری ئەمەریکایی دادەنێ. حکوومەت تەنیا مۆڵەتی ٢٠٠٠٠٠ خۆدامەزراندنی داوە هەرچەندە ئەم مۆڵەتە خواستێکی یەکجار بەرزتری لەسەرە. دەوڵەت زۆربەی کرێکاران ناچار دەکات لە ئیشی دەوڵەتیی خۆیان بەردەوام بن، بەڵام مووچەیەکی تەواویان پێ نادا.

٢١- بۆ نموونە، خاوەنی خواردنەگە نایاساییەکانی ناوماڵانیش کڕیارانی ڕێتێچوو لە ڕێستۆرانتە دەوڵەتییەکانەوە ڕێنوێنی دەکەن.

٢٢- وەک لە سەرەوە تێبینی کرا، سێکسفرۆشان هەموویان بێ کار نین. ئەوەی راستی بێ هەندێکیان کارمەندی یەکجار خوێندەوارن.

٢٣- زانکۆی وێبستر لە سێینت لویس، ئێم ئۆ هەڵکەوتووە. ئەم زانیارییە لە راپۆرتی UNAIDS-WHO سەبارەت بە پەتای جیهانیی ئایدز، ئێچ ئای ڤی وەرگیراوە.

٢٤- بەرهەمهێنانی ئەم کۆندۆمانە کەمیان تێ دەچێ و هەندێک جار جێی متمانە نین.

ئازادیی بەکارهێنانی ئینتەرنێت

ئامرازێک بۆ یەکسانی و پێشکەوتنی نەتەوەکانی دنیا

هیلاری کلینتۆن

تۆڕەکانی زانیاری ڕۆڵێکی گرینگیان لە واقیعدا بینیوە. کاتێ لە چەند ڕۆژی ڕابردوودا لەگەڵ سەرۆک پرێڤاڵ بووم لە پۆرت ئو پرینس یەکێک لە کارە لە پێشینەکانی ئەوە بوو هێڵەکانی ئینتەرنێت چاک بکاتەوە و بیانخاتەوە گەڕ، چونکە بەشەکانی حکوومەتەکەی، یان ئەوەی کە لەو حکوومەتە مابوویەوە، نەیاندەتوانی پێوەندی لەگەڵ یەکتردا بکەن. بەهۆی ئەو کێشە تەکنیکییەوە لە هێڵەکانی ئینتەرنێتدا ڕێکخراوە ناحکوومییەکان، سەرکردایەتییە مەدەنییەکەمان، هەروەها سەرکردایەتییە سەربازییەکەمان زیانی گەورەیان پێ گەیشت. کۆمەڵگەی تەکنەلۆجی نەخشەیەکی کارای دامەزراندووە بۆ یارمەتیدانی ئێمە تا پێویستییەکانمان بناسینەوە و سەرچاوەکان بکەینە ئامانج. دووشەمە تیمێکی گەڕان و فریاکەوتنی ئەمەریکایی توانییان کچێکی ٧ ساڵان و دوو ژن لەنێو دار و پەردووی ڕووخاوی سوپەرمارکێتێکدا دەربهێنن و ژیانیان لە مردن ڕزگار بکەن، ئەویش دوای ئەوەی ئەو گیرخواردووانە لە ڕێی ناردنی کورتەنامەیەکی مۆبایلەوە داوای یارمەتییان کرد. ئەم نموونانە بەڵگەی ڕوونن لەسەر دیاردەیەکی فراوانتر.

بڵاوبوونەوەی تۆڕەکانی زانیاری سیستەمێکی عەسەبیی نوێ بۆ هەسارەکەمان دروست دەکەن. کاتێ شتێک لە هایتی یان هونان ڕوو دەدا ئێمە دەستبەجێ و لەلایەن خەڵکێکی ڕاستەقینەوە هەواڵەکە دەبیستین، هەروەها دەتوانین لە کاتی خۆیشیدا بەدەمیەوە بچین.

زانیاری هیچ کات هێندەی ئێستە ئازاد نەبووە. ئێستە زۆر ڕێگە هەیە بۆ بڵاوکردنەوەی

(*) وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: عومەر عەلی غەفوور

زۆرترین بیرۆکە بۆ زۆرترین خەڵک، کە ئەوە لە هیچ ساتێکی مێژوودا وێنەی نەبووە. تەنانەت لە وڵاتە دەسەڵاتخوازەکانیشدا تۆڕەکانی زانیاری یارمەتی خەڵک دەدەن کە بتوانن ڕاستییەکان بزانن و وا لە حکوومەت بکەن زیاتر بکەوێتە بەر لێپرسینەوەوە.

لە سەردانەکەیدا بۆ چین لە تشرینی دووەم/نۆڤێمبەری ٢٠٠٩دا، سەرۆک ئۆباما کۆبوونەوەیەکی جەماوەری گرێ دا بۆ تیشک خستنەسەر گرینگیی ئینتەرنێت و کۆڕەکەیش ڕاستەوخۆ لە ڕێی ئینتەرنێتەوە پەخش دەکرا. لە وەڵامی پرسیارێکدا کە لە ڕێی ئینتەرنێتەوە ئاراستەی کرا، ئۆباما بەرگریی لە مافی خەڵک کرد لە دەستگەیشتنی ئازادانە بە زانیارییەکان و گوتی "چەندە زانیارییەکان ئازادانە بگەن هێندە کۆمەڵگەیەکی بەهێزتر دروست دەبێ". ئەو باسی لەوە کرد کە چۆن دەستگەیشتن بە زانیارییەکان یارمەتی هاووڵاتییان دەدا لە حکوومەتەکانیان بپێچنەوە، بیرۆکەی نوێ دابهێنن، هانی داهێنان و دەستبردن بۆ پرۆژەی بازرگانی دەدا.

لەنێو ئەم شەپۆلە بێپێشینەیەی ئامرازەکانی پێوەندیکردن (اتصالات)دا، پێویستە ئێمە بزانین کە ئەم تەکنەلۆجیایانە نیعمەتێکی ڕووت نین، بگرە هەندێ جار ئەم ئامرازانە بۆ پەکخستنی پێشکەوتنی مرۆڤایەتی و مافە سیاسییەکان دەقۆزرێنەوە. هەر وەک چۆن پۆڵا دەکرێ بۆ دروستکردنی نەخۆشخانە یان دروستکردنی چەک بەکار بێ، یان هێزی ئەتۆمی بۆ دابینکردنی وزەی شارێک یان وێرانکردنی شارەکە بەکار بێ، تەکنەلۆجیا و تۆڕە مۆدێرنەکانی زانیاریش دەتوانرێ بۆ چاکە و بۆ خراپەیش بەکار بهێنرێن.

هەمان ئەو تۆڕانەی یارمەتیی ڕێکخستنی بزاڤە ئازادیخوازەکان دەدەن، یارمەتیی ڕێکخراوی قاعیدەیش دەدەن تا کولتووری ڕق بڵاو بکاتەوە و هانی توندوتیژی لە دژی بێ تاوانان بدا. ئەو تەکنلۆجیایەی دەکرێ ڕێگە بۆ گەیشتن بە حکوومەت و هانی شەفافیەت بدا، دەتوانرێ لە ڕێی حکوومەتەکانەوە بقۆزرێتەوە و بۆ سەرکوتکردنی نەیاران و بێبەشکردنیان لە مافەکانی مرۆڤ بەکار بهێنرێ.

ساڵی رابردوو مەترسی و هەڕەشەکانی سەر بڵاوبوونەوەی ئازادیی زانیارییەکان زیادیان کرد. چین، تونس و ئۆزبەکستان سانسۆری خۆیان لەسەر ئینتەرنێت زیاد کرد. لە ڤێتنام لەپڕ تۆڕە کۆمەڵایەتییە بەناوبانگەکان نەمان. هەینیی ڕابردوو لە میسر ٣٠ خاوەن بلۆگی ئەلیکترۆنی و چالاکوان دەستبەسەر کران. لە کاتێکدا ئەوە ڕوونە کە بڵاوبوونەوەی ئەم تەکنەلۆجیایانە دنیاکەمان دەگۆڕێ، بەڵام هێشتا ڕوون نییە ئەو گۆڕینە چۆن چۆنی کار لە مافەکانی مرۆڤ و خۆشگوزەرانیی مرۆڤایەتی لە کۆمەڵگەکانی دنیادا دەکا.

چەندان تۆڕی تر لە دنیادا هەن، هەندێکیان یارمەتیدەرن لە جموجووڵی خەڵک و

سەرچاوەکاندا، هەندێکی تریان ئاسانکاری بۆ ئاڵوگۆڕی نێوان تاکەکەسە هاوکار و هاوبەرژەوەندییەکاندا دەکەن، بەڵام ئینتەرنێت ئەو تۆڕەیە کە هێز و توانا شاراوەکانی هەموو ئەوانی تری زیاد دەکا. هەر بۆیە ئێمە باوەڕمان وایە پێویستە بەکارهێنەرانی ئینتەرنێت ژمارەیەک ئازادیی بنچینەییان هەبێ. یەکەمینیان ئازادیی دەربڕینە. ئەم ئازادییە چیی تر بەتەنیا پێناسە ناکرێ بەوەی هاوولاتییان بتوانن بچنە تاون سکوێر و بەبێ ترس لە تۆڵەلێکردنەوە ڕەخنە لە حکوومەتەکانیان بگرن. وێبلۆگەکان، ئیمەیلەکان، تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان و کورتە نامەکانی مۆبایل سەکۆگەلێکی نوێیان بۆ ئاڵوگۆڕی بیروڕا و ئامانجی نوێیان بۆ سانسۆرکردن هێناوەتە کایە.

لەم کاتەدا کە من بۆ ئێوە قسە دەکەم، چاودێرەکانی یەکێک لە حکوومەتەکان لە جێیەکی دیاریکراو سەرشێتانە خەریکی سڕینەوەی وشەکانی منن لەسەر تۆمارەکانی مێژوو، بەڵام مێژوو خۆی پێشتر سەرکۆنەی ئەو جۆرە ڕەفتارانەی کردووە. دوو مانگ لەمەوبەر لە ئەڵمانیا بووم لە ئاهەنگی ٢٠مین ساڵوەگەڕی ڕووخانی دیواری بەرلیندا. سەرکردە بەشدارەکانی ئەو ئاهەنگە سڵاویان بۆ ئەو پیاو و ژنە قارەمانانە نارد لەودیوی دووری ئەو دیوارە بەربەستەوە، کە لە کاتی خۆیدا لە ڕێی بڵاوکردنەوەی نامیلکەیەکەوە بەناوی "سامیدزات" بزاڤێکیان دژ بە ستەمکاری دروست کرد، ئەو بڵاوکراوانە گومانی خستە سەر بانگەشە و نیازەکانی دیکتاتۆرەکانی بلۆکی ڕۆهەڵات و زۆر کەس لەپێناو بڵاوکردنەوەی ئەو نامیلکانەدا قوربانیی گەورەیان دا. بەڵام وشەکانیان بوونە هۆی کونکردنی ئەو دیوارە کۆنکرێتییە و تەلبەندە دڕکاوییەکانی ئەو بەربەستە ئاسنینە.

دیواری بەرلین سیمبولی جیهانێکی دابەشکراو بوو بۆ دوو بەش و وێنەی قۆناخێکی تەواوی بەرجەستە دەکرد.. ئەمڕۆ پاشماوەی ئەو دیوارە ڕووخاوە لەنێو ئەم مۆزەخانەدایە، واتە لە جێی شایستەی خۆیدا و ئینتەرنێتیش بووەتە یەکەی بنەڕەتیی بنیاتی ئەو سەردەمەمان، کە لە باتیی دابەشکردن بووەتە بناخەی پێکەوەبەستن. بەڵام جێی داخە لەگەڵ بڵاوبوونەوەی تۆڕەکانی ئینتەرنێتیش لەنێو وڵاتانی جیهاندا چەندان دیواری کرداری لە جێی دیوارە کۆنکریتییەکان قیت کراونەتەوە.

هەندێ لە وڵاتان بەربەستی ئەلیکترۆنییان دروست کردووە بۆ قەدەخەکردنی گەلانیان لە دەستگەیشتن بە هەندێ لە بەشەکانی تۆڕە جیهانییەکان. چەندان وشە، ناو، یان بڕگەیان لە ئەنجامی ئامرازەکانی گەڕان لە ئینتەرنێتدا سڕیوەتەوە. تایبەتمەندیی هاوولاتییانیان پێشێل کردووە کە سەرقاڵی دەربڕینی سیاسیی ناتوندوتیژن. ئەم کردارانە پێچەوانەی جاڕنامەی جیهانیی مافەکانی مرۆڤن، کە پێمان دەڵێن هەموو کەس مافی گەڕان و بەدەستهێنانی زانیاری و بیرۆکەکان و بڵاوکردنەوەیانی لە ڕێی میدیاکانەوە هەیە بەبێ لە بەرچاوگرتنی سنوورەکان.

لەگەڵ تەشەنەکردنی ئەم ڕێگرییانەدا بەربەستێک لە بەردەم گەیشتنی زانیارییەکان بەبەشێکی زۆری جیهان دروست دەبێ.

وەک خووی ڕێژیمە دیکتاتۆرییەکانی ڕابردوو، هەندێ حکوومەت دەنووکیان بەسەر ئەو بیرمەندە سەربەخۆیانەوەیە کە ئەم ئامرازانە بەکار دێنن. لەو خۆپێشاندانانەی دوای هەڵبژاردنە سەرۆکایەتییەکەی ئێران (حوزەیرانی ٢٠٠٩) روویان دا، وێنەیەکی ڤیدیۆیی نارۆشنی مۆبایل کە دیمەنی کوشتنی خوێناویی کچەلاوێکی پیشان دەدا، بوو بە تۆمەتبارکردنێکی دیجیتاڵی بۆ درندەیی حکوومەت. ئێمە لە ڕاپۆرتەکاندا بینیمان ئەو ئێرانییانەی لە هەندەران دەژین و لە ڕێی ئینتەرنێتەوە رەخنە لە سەرکردەکانی وڵاتەکەیان دەگرن، کەسوکارەکانیان لە ناوەخۆی ئێران لەلایەن پیاوانی ڕێژیمەوە ڕووبەڕووی تۆڵەلێکردنەوە بوونەتەوە. وێڕای هەڵمەتی چڕی تۆقاندن لەلایەن حکوومەتەوە، ڕۆژنامەنووسە بوێرەکانی ئێران بەردەوام بوون لە بەرکارهێنانی تەکنەلۆجیا تا پیشانی دنیا و هاووڵاتییانی خۆیان بدەن کە لە نێوخۆی وڵاتەکەیاندا چی روو دەدا.

لە بەرگریکردنیان لە مافەکانیان، گەلی ئێرانی بوو بە ئیلهامبەخشی دنیا و ئازایەتییەکەیان جارێکی تر دەری خست کە چۆن تەکنەلۆجیا بۆ بڵاوکردنەوەی حەقیقەت و رسواکردنی ناعەدالەتییەکان ڕۆڵی گرینگ دەبینێ.

ئێستە هەموو کۆمەڵگەکان ئەوە دەزانن کە ئازادیی دەربڕینیش سنووری خۆی هەیە. ئێمە لەوانە نابوورین کە خەڵکانی تر بۆ توندوتیژی هان دەدەن، وەک کە پیاوانی قاعیدە دەیکەن و حاڵی حازر ئینتەرنێت بۆ ڕەواجدان بەکوشتنی بەکۆمەڵی خەڵکی بێ تاوان لە سەرتاسەری دنیادا بەکار دێنن.

هەروەها گوتارەکانی ڕق کە کەسەکان لەسەر بنەمای ڕەگەز، ئاین، دەکەنە ئامانج، هی ئەوەن سەرکۆنە بکرێن. بەداخەوە، ئەم پرسانە هەڕەشەی ڕوو لە گەشەن و پێویستە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بۆ بەگژاچوونەوەیان دەست لەنێو دەست بنێ. هەروەها پێویستە چارەسەری ئەو گوتارانە بکەین کە لەلایەن کەسانی نەناسراوەوە بڵاو دەکرێنەوە. ئەوانەی ئینتەرنێت بۆ بەرهەمهێنانی تیرۆریستان بەکار دێنن، یان مۆڵکیەتی فیکریی دزراو بڵاو بکەنەوە، ناتوانن کارەکانیان لە ئینتەرنێتدا لە ناسنامەی ڕاستەقینەی خۆیان لە جیهاندا جوێ بکەنەوە.

بەڵام ئەم کێشە و هەڕەشانە نابێ لەلایەن حکوومەتەکانەوە بکرێتە بیانوو بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی سیستماتیکی ماف و تایبەتمەندیی ئەوانە پێشێل بکەن، کە ئینتەرنێت بۆ ئامانجی سیاسیی ئاشتییانە بەکار دێنن.

ڕەنگە ئازادیی دەربڕین دیارترین ئازادی بێ کە لەگەڵ بڵاوبوونەوەی تەکنەلۆجیا نوێکاندا

ڕووبەڕووی هەڕەشە بووبێتەوە، بەڵام تەنیا هەر ئەویش لە مەترسیدا نییە. ئازادیی پەرستن گوزارشت لە مافی تاکەکان بۆ پێوەندیکردن یان بێ پێوەندیبوون بە خوای خۆیانەوە دەکات، ئەوە کەناڵێکی پێوەندیکردنە کە پشت بە تەکنەلۆجیا نابەستێ، بەڵام مافی پەرستن هاوکات گوزارشت لە مافی سروشتیی مرۆڤ دەکات بۆ کۆبوونەوە لەگەڵ ئەوانەی هەمان بەها و بۆچوونیان لەبارەی مرۆڤایەتییەوە هەیە. لە مێژووی ئێمەدا ئەو کۆبوونەوانە لە کڵێساکان، کنێسەکان، مزگەوتەکان و پەرستگەکاندا کراون. ئەمڕۆ دەکرێ لە ئینتەرنێتدا ڕوو بدا.

ئینتەرنێت دەتوانێ کەلێنی نێوان خەڵکانی بیروباوەڕ جیاواز پڕ بکاتەوە، وەک سەرۆک ئۆباما لە قاهیرە گوتی ئازادیی ئاین پێویستییەکی سەرەکییە بۆ خەڵک تا بتوانن پێکەوە بژین.

لەو کاتەی ئێمە چاومان بڕیوەتە فراوانکردنی مەوداکانی دایەلۆگ، ئینتەرنێت لەم ڕووەوە مژدەی گەورەی پێیە. ئێمە دەستمان کردووە بە دروستکردنی پێوەندی لە نێوان قوتابییانی ویلایەتە یەکگرتووەکان لەگەڵ لاوانی کۆمەڵگە ئیسلامییەکاندا لە سەرتاسەری دنیادا تا گفتوگۆ لەبارەی مەترسییە جیهانییەکانەوە بکەن. لە بەکارهێنانی ئەم ئامرازەیش بەردەوام دەبین لەپێناو هێنانە کایەی گفتوگۆ و دەمەتەقێ لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵگەکانی سەر بە ئاینە جیاوازەکاندا.

هەندێ لە دەوڵەتان، ئینتەرنێت وەک ئامرازێک بەکار دێنن بۆ کرد نەئامانج و بێدەنگکردنی شوێنکەوتووانی ئاینەکان. بۆ نموونە ساڵی ڕابردوو، لە عەرەبستانی سعوودی پیاوێک ماوەی مانگێک زیندانی کرا لەبەرئەوەی لە ئینتەرنێتدا بەدوای زانیاری لەبارەی مەسیحییەتەوە گەڕابوو. هەروەها بەپێی لێکۆڵینەوەیەکی زانکۆی هارڤارد حکومەتی سعوودی ژمارەیەکی زۆر لاپەڕەی ئینتەرنێتی لەبارەی ئاینەکانی هیندۆسی، جوولەکایەتی، تەنانەت ئیسلام، بلۆک کردووە. وڵاتانی وەک ڤێتنام و چینیش هەمان شتیان پەیڕەو کردووە بۆ ڕێگرتن لە دەستگەیشتن بە زانیارییە ئاینییەکان.

وەک چۆن نابێ ئەم تەکنەلۆجیایانە بۆ سزادانی دەربڕینی سیاسیی ئاشتییانە بەکار بێ، هاوکات نابێ بەکاریش بهێنرێن بۆ چەوساندنەوە یاخۆ خەفەکردنی کەمینە ئاینییەکان. پێویستە تەکنەلۆجیاکانی پێوەندیکردنی وەک ئینتەرنێت و سایتە کۆمەڵایەتییەکان توانای تاکەکان بۆ ئەنجامدانی خواپەرستی بەو شێوەیەی بە گونجاوی دەزانن، بەهێز بکەن، ئایندارەکان بتوانن پێوەندی بە هاوئاینەکانیانەوە بکەن و زانیاریی زیاتر لەبارەی ئاینەکانی ترەوە فێر بن. پێویستە ئێمە هەوڵ بدەین ئازادیی پەرستن لە ئینتەرنێتدا بەرەو پێشەوە بەرین، وەک چۆن لە بوارەکانی تری ژیاندا وا دەکەین.

بێگومان سەدان ملیۆن کەس هەن کە لە سوودەکانی ئەم تەکنەلۆجیایانە بێ بەشن. لەم

دنیـایەدا، وەک زۆر جـاران گوتومـە، "ڕەنگە بەهـرەکان بەسـەر هـەمـوواندا دابەش کـران، بەڵام مەرج نییە هـەلەکان بەو شێوەیە بن". ئێمە بە ئەزمـوونێکی دوور و درێژ بەو باوەڕە گەیشـتووین کـە هـەوڵەکـانی بەدیهـێنانی پێشکەوتنی کـۆمـەڵایەتی و ئابووری لەو وڵاتانەی تێـیـاندا خـەڵک دەسـتی ناگـاتە زانیـارییـەکـان، بازاڕەکان، سـەرمـایە و هـەروەها دەرفـەت، دەکـرێ مـایەی بێ ئومێدی، یان هـەندێ کات کارێکی بێهـوودە بێ. لەم چوارچێوەیەدا ئینتـەرنێت دەتوانێ ببێتـە ئامرازێکی گەورە بۆ هێنانەدی یەکسانی. لە ڕێی دەسـتگەیاندنی خـەڵک بە زانیـاری و بازاڕەوە تۆڕی ئینتەرنێت دەتوانێ لەو جێیەی دەرفەتی لێ نییە دەرفەت دروست بکا.

بە درێژاییی سـاڵی ڕابـردوو ئەو دیاردەیەم لە کـینیـا بەچاوی خـۆم دی کـاتێ جـووتیـارەکـان بینییان داهاتەکانیان ٣٠٪ زیادی کردووە لەو کاتەوە دەستیان کردووە بەبەکارهێنانی تەکنیکی کـارە بانکییـەکان لە ڕێی مۆبـایلەوە. لە بەنگلادیش کە زیاتر لە ٣٠٠ هـەزار کـەس خـۆیانیـان بۆ فێربوونی زمـانی ئینگلیزی لە ڕێی مـۆبایلەکانیـانەوە تۆمار کـرد، هـەروەها لە باشووری بیـابانی گەورەی ئەفریقیا ئافرەتان لە ڕێی خاوەن پرۆژەکانەوە ئینتەرنێت بۆ دەسکەوتنی قـەرزی بچووک یان خۆبەستنەوە بە بازاڕی جیهانییەوە، بەکار دێنن.

ئەم نموونانـەی پێشـکەوتن بەهـۆی تەکنـەلۆجیـای زانیـارییـەکـان و ئینتـەرنێـتەوە، دەکـرێ لە ژیانی ملیـاران کـەسدا، کە لە بنی بنەوەی پلەبەندیی ئابووریی جیـهـاندان، دووبارە ببێتـەوە. لە زۆر باردا ئینتەرنێت، مۆبایل و تەکنەلۆجیاکانی تری پێوەندیکردن دەتوانن ئەو کارە بۆ گەشـەی ئابووری بکەن کە شۆڕشی سەوز بۆ کشتوکاڵی کرد.

ئێـسـتـە دەتوانرێ لە پێـدراوێکی سـادەوە ئەنجـامـگەلێکی زۆر گـەورە بەدەست بـهـێنرێ. لێکۆڵینەوەیەکی بانکی نێودەوڵەتی ئاشکرای کردووە کە لـە وڵاتێکی ڕوو لە گەشـەی ئاسـاییدا، تەنیـا ١٠٪ زیادبـوونی بەکـارهـێنانی مـۆبایل، بووەتە هـۆی زیادبوونی کـۆی داهـاتی سـاڵانەی تاکـەکـەس لەو وڵاتەدا بەڕێژەی نێزیکەی ١٪. ئەم ڕێژەیە لـە هیندسـتـان دەکاتـە نێـزیکەی ١٠ ملیار دۆلار لە ساڵێکدا.

پێوەستبوون بە تۆڕە زانیارییە جیـهانییـەکانەوە وەک ڕێگەی گـەیشتن بە مـۆدێرنێتـە وایە. لە سـاڵە بەراییـیـەکـانی سـەرهـەڵدانی ئەم تەکنەلۆجیـایانەدا زۆر کـەس پێـیـان وا بـوو بەهـۆی ئەو تەکنەلۆجیـایەوە دنیـا لە نێوان دەوڵـەمـەند و هـەژارەکاندا دابەش دەبـێ، بەڵام ئەوە ڕووی نەدا. ئەمـڕۆ ٤ ملیـار مـۆبایل لە کـاردان، زۆر لـەوانە بـەدەسـتی وردەفـرۆشـەکـانی بازاڕ وردە کاسبکارەکانی ئاسیا و هی ترەوەن، کە لە دەستگەیشتن بە فێربوون و دەرفەتەکان بێ بەشن. تۆڕەکانی زانیـاری بوونەتە هۆکارگـەلێکی گەورە بۆ هـێنانە کایەی یەکـسـانی، بۆیە پێویسـتـە بەکاریان بێنین بۆ ڕزگارکردنی خەڵک لە هـەژاری و نەبوونی.

ئێستە هەقمان بەدەستە ئەگەر ئومێدمان هەبێ بەوەی خەڵک دەتوانن لە ڕێی بەکارهێنانی تۆڕەکانی ئینتەرنێت و تەکنەلۆجیای پێوەندییەکانەوە پێشکەوتن بەدەست بهێنن. بەڵام دەبێ وریا بین کە بێگومان هەندێ کەس لە بەکارهێنانی تۆڕە جیهانییەکانی زانیاری بۆ ئامانجە تاریکەکان بەردەوام دەبن. توندڕەوە توندوتیژەکان، کارتێلە تاوانبارەکان، ئەنجامدەرانی تاوانە سێکسییەکان، هەروەها حکوومەتە دەسەڵاتخوازەکان هەموویان هەوڵ دەدەن ئەم تۆڕە جیهانییانە بۆ بەرژەوەندیی خۆیان بقۆزنەوە. وەک چۆن تیرۆریستەکان سوودیان لە کراوەیی کۆمەڵگەکەمان وەرگرت بۆ ئەنجامدانی پیلانەکانیان، پەڕگیرە توندڕەوەکانیش ئینتەرنێت بۆ بڵاوکردنەوەی ڕادیکاڵییەت و تۆقاندن بەکار دێنن. لەو کاتەی کار بۆ بەرەوپێشبردنی ئازادییەکان دەکەین، پێویستە هاوکات لە دژی ئەوانەیش کە تۆڕەکانی پێوەندیکردن وەک ئامرازی پەککخستن و تۆقاندن بەکار دێنن، خەبات بکەین.

حکوومەتەکان و هاووڵاتییان پێویستە دڵنیا بن لەوەی ئەو تۆڕانەی بەشێکن لە ئاسایشی نەتەوەیی و خۆشگوزەرانیی ئابوورییان پارێزراو و بەهێزن. ئەمە تەنیا ئەو هاککەرە هیچ و پووچانە ناگرێتەوە کە وێبسایتەکان دەشێوێنن. ئەنجامدانی کارە بانکییەکانمان لە ڕێی ئینتەرنێتەوە، بەکارهێنانی بازرگانیی ئەلیکترۆنی، پاراستنی ملیاران دۆلار لە سەرمایە فیکرییەکاندا، ئەمانە هەموو لە مەترسیدان ئەگەر تۆڕەکانی زانیاری پارێزراو نەبن.

پەککخستنی ئەم سیستەمانە پێویستی بە وەڵامێکی هاوئاهەنگ و دەستەجەمعی هەیە لەلایەن گشت حکوومەتەکان، کەرتی تایبەت و کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە. ئێمە پێویستمان بە ئامرازی زیاتر هەیە بۆ بەهێزکردنی ئاژانسەکانی سەپاندنی یاسا تا لە ڕێی ناوچە دادوەرییە جیاوازەکانەوە هاوکاریی یەکتر بکەن کاتێ هاککەرە تاوانبارەکان و تۆڕەکانی مافیا بۆ بەدەستهێنانی پارە هێرش دەکەنە سەر تۆڕەکان. ئەمە بەسەر هەمان حاڵەتی تاوانە کۆمەڵایەتییەکانیشدا جێبەجێ دەبێ کاتێ بۆ بەدەستهێنانی دەسکەوتی مادی وێنەی ڕووتی منداڵان، یان وێنەی ئەو ژن و کچانەی لە ئینتەرنێتدا بازرگانییان پێوە دەکرێ، پێشان دەدرێن. ئێمە هەوڵەکانی ئەنجوومەنی پەیماننامەی ئەوروپایی بۆ تاوانەکانی ئینتەرنێت دەنرخێنین کە ئاسانکاری بۆ هاوئاهەنگی نێودەوڵەتی دەکات لەپێناو دادگەدانی ئەو تاوانبارانە، هیواداریشین کۆششەکانمان لەم ڕووەوە دوو بەرامبەر بکەین.

ئێمە وەک حکوومەت و وەک وەزارەتی دەرەوە چەندان هەنگاومان ناوە بۆ دۆزینەوەی چارەسەرێکی دیپلۆماسی بۆ بەهێزکردنی پاراستنی جیهان لە سیخوڕیی ئەلیکترۆنیی نێودەوڵەتی. لە وەزارەتی دەرەوە خەڵکێکی زۆرمان هەیە کار لەسەر ئەمە دەکەن. کارمان لەسەر ئەوە کردووە لە نەتەوە یەکگرتووەکان و ناوەندە نێودەوڵەتییەکانی تردا پرسی سیخوڕیی ئەلیکترۆنیی نێودەوڵەتی بخەینە بەرنامەی کارەوە.

ئەوانەی دەبنە کۆسپ لە بەردەم گەیشتنی زانیارییەکان بە کۆمەڵگەکەمان یان کۆمەڵگەکانی تردا هەڕەشەن بۆ سەر ئابووریمان، بۆ سەر حکوومەتەکەمان، بۆ سەر کۆمەڵگەی مەدەنیمان و پێویستە ئەو وڵات و کەسانەی بەو پەلامارانە هەڵدەستن ڕووبەڕووی بەرەنجامەکان و سەرکۆنەی نێودەوڵەتی ببنەوە. لە جیهانێکدا کە لە ڕێی تۆڕی ئینتەرنێتەوە پێکەوە گرێ درابێ دەکرێ هێرشکردنە سەر تۆڕەکانی دەوڵەتێک هێرشکردن بێ بۆ سەر هەمووان. لە ڕێی بەهێزکردنی ئەم پەیامەوە دەتوانین سیستەمێکی نوێ بۆ هەڵسوکەوت لە نێوان دەوڵەتاندا دابهێنین کە تێیدا هەموولا ڕێز لە شتە هاوبەشەکانمان لە تۆڕی ئینتەرنێتدا بگرین.

دواین ئازادی، کە لە چوار ئازادییەکەوە سەرچاوە دەگرێ، بریتییە لە ئازادیی پێوەندیکردن، بەو واتایەی نابێ حکوومەت ڕێ لە خەڵک بگرێ ئینتەرنێت بەکار بێنن و بچنە نێو سایتەکانەوە یان یەکتر فێر بکەن. ئازادیی بەکارهێنانی ئینتەرنێت وەک ئازادیی کۆبوونەوە وایە و بوار بۆ تاکەکان دەڕەخسێنێ تا بچنە سەر خەت، کۆ ببنەوە و بە ئومێدەوە هاوئاهەنگی بکەن. کاتێ تۆ دەچیتە نێو ئینتەرنێت پێویستت بەوە نییە لە بازرگانە ناودارەکان یان ئەستێرەیەکی دنیای میوزیک بیت تا بتوانیت کاریگەریی گەورەت لەسەر کۆمەڵگە هەبێ.

گەورەترین بەرپەرچدانەوەی ئاشکرا بۆ هێرشە تیرۆریستییەکانی مۆمبای، لەلایەن مێردمنداڵێکی ١٣ ساڵانەوە بوو، ئەو منداڵە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی بەکار هێنا بۆ ڕێکخستنی هەڵمەتێکی خوێنبەخشین، هەروەها ئیمزاکردن لەسەر کتێبێکی گەورەی "پرسە و سەرەخۆشی" کە لەلایەن تاکەکانی سەر بە ئاینی جۆراوجۆرەوە ئیمزا کرابوو.

لە کۆلۆمبیا ئەندازیارێکی بێ کار ١٢ ملیۆن کەسی لە ١٩ شاری جۆراوجۆری جیهانەوە خڕ کردەوە بۆ خۆپێشاندان لە دژی بزووتنەوەی "فارک"ی تیرۆریست. خۆپێشاندانەکان گەورەترین خۆپێشاندانی دژ بە تیرۆریزم بوون لە مێژوودا. بەو هۆیەوە لە چەند هەفتەی دواتردا "فارک" زۆرترین حاڵەتی وازلێهێنان و لێکترازانی بەخۆوە بینی کە لە ماوەی دە ساڵی شەڕی چەکداریدا بەخۆوەی نەدیبوو. هەروەها لە مەکسیکۆ تەنیا بەئیمەیلێک لە هاووڵاتییەکی ئاساییەوە، کە لە توندوتیژیی پێوەست بە مادە هۆشبەرەکان بێزار بووبوو، سەری کێشا بۆ خۆپێشاندانێکی گەورە لە هەر ٣٢ ویلایەتەکەی وڵاتدا. تەنیا لە مەکسیکۆ سیتیدا ١٥٠ هەزار کەس بۆ دەربڕینی ناڕەزایی ڕژانە سەر شەقامەکان.

کەواتە ئینتەرنێت دەتوانێ یارمەتیی مرۆڤایەتی بدات بۆ بەگژاچوونەوەی ئەوانەی هانی توندوتیژی، تاوان هەروەها توندڕەوی دەدەن.

لە ئێران و مۆلداڤیا و چەندان وڵاتی تر، ڕێکخستن لە ئینتەرنێتدا ڕۆڵێکی گرینگی هەبوو بۆ پێشخستنی دیموکراسییەت و هاندانی هاووڵاتییان تا خۆپێشاندان لە دژی ئەنجامی

جێگومانی هەڵبژاردن بکەن. تەنانەت لە دیموکراسییەتە جێگیرەکانی وەک ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاشدا ئێمە هێزی ئەو ئامرازانەمان لە گۆڕینی مێژوودا بینی. ڕەنگە هەندێ لە ئێوە هێشتا هەڵبژاردنە سەرۆکایەتییەکەی ٢٠٠٨تان لەبیر بێ.

ئازادیی بەکارهێنانی ئەم تەکنەلۆجیایانە دەتوانێ کۆمەڵگەکان بگۆڕێ، بەڵام ئەو تەکنەلۆجیایانە تەنیا بۆ کۆمەڵگەکان گرینگ نین بگرە هەندێ جار تاکەکانیش گرینگن. لەم دواییەدا چیرۆکی پزیشکێک بزواندمی کە بەهەڵەداوان بەدوای دۆزینەوەی نەخۆشییە دەگمەنەکەی کچەکەیدا دەگەڕا. بۆ ئەو مەبەستە ڕاوێژی بە ٢٤ پزیشکی پسپۆڕ کرد بەبێ ئەوەی وەڵامێکی دەست بکەوێ. بەڵام لە کۆتاییدا هۆکار و چارەسەرەکەی لە ڕێی بەکارهێنانی سێرچی ئینتەرنێتەوە دۆزییەوە. ئەمەیە وا دەکات ئازادیی گەیشتن بە ئامرازی سێرچەکانی ئینتەرنێت بۆ تاکەکەسەکان کارێکی زۆر بایەخدارە.

ئینتەرنێت بووەتە سەرچاوەی پێشکەوتنێکی گەورە لە چین. ئێستە خەڵکێکی زۆر لە چین لەسەر هێڵن. ئەو وڵاتانەی ئازادیی دەستگەیشتن بە زانیاری سنووردار دەکەن یان مافە بنەڕەتییەکانی ئینتەرنێتکارەکان پێشێل دەکەن سەرچڵی دەکەن بە خۆبێبەشکردن لە پێشکەوتنەکانی سەدەی داهاتوو.

لە کۆتاییدا ئەم پرسە تەنیا لەبارەی ئازادیی زانیارییەکانەوە نییە، بگرە لەبارەی ئەوەیە ئێمە چ جۆرە جیهانێکمان دەوێ و لە چ جۆرە جیهانێکدا نیشتەجێین. لەبارەی ئەوەیە ئاخۆ ئێمە لەسەر هەسارەیەک دەژین کە یەک ئینتەرنێت، یەک خێزانی جیهانی، هەروەها یەک جەستەی زانیاریی گشتی هەیە کە سوود بە هەمووان بگەیەنێ و یەکمان بخات، یان لەسەر هەسارەیەکی پارچەپارچە بوو دەژین کە شوێنی نیشتەجێبوونت یان حەز و ئارەزووی سانسۆرچییەکان بڕیار بدا لەوەی ئاخۆ دەستت بگاتە زانیاری و هەلەکانی ژیان.

ئازادیی جوڵەی زانیارییەکان دەبێتە پاڵپشت بۆ ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی و زەوینە بۆ پێشکەوتنی جیهانی خۆش دەکا. لە ڕووی مێژووییەوە نایەکسانیی هەلی دەستگەیشتن بەزانیاری یەکێک بووە لە هۆکارەکانی سەرهەڵدانی شەڕ لە نێوان دەوڵەتاندا. کاتێ ئێمە ڕووبەڕووی ململانەیەکی ترسناک یان ڕووداوێکی مەترسیدار دەبینەوە، گرینگە کە خەڵکانی هەردوو لایەنی ناکۆک وەک یەک ڕاستی و بۆچوونەکان بزانن.

حکوومەتی ئەلیکترۆنی

سارا بووڵنس*

لەبارەی ئەو پرسیارەی کە ئاخۆ پێشکەوتنی بواری تەکنەلۆجیای حکوومەتە هەرێمییەکان چۆن دەتوانێ لە دۆخی دەسەڵاتی حکوومەتەکانی ناوەندا ڕۆڵی هەبێ، پێویستە ڕەچاوی توێژینەوەیەکی نێودەوڵەتی لەو بارەیەوە بکەین کە لە ناوچەیەکی بەلجیکا کراوە و ئەنجامەکانی وەبەرچاو بگرین. وەڵامێکی ئاسان و هاوکات گرینگ بۆ هەموو ئەوانەی بەدوای دۆزینەوەی ڕێگەیەکن تا حکوومەتە هەرێمییەکان بتوانن ئاست و توانای خۆیان لە گەیاندنی خزمەتگوزاری بۆ هاووڵاتییان، کۆمپانیاکان و ڕێکخراوەکانی ناو هەرێمەکەیان بەرز بکەنەوە و توانایەکی باش دەست بخەن.

حکوومەتە هەرێمی و ناوچەییەکان زیاتر لە جۆرەکانی تری حکوومەتی ڕەسمی پێوەندیی بەردەوامیان لەگەڵ هاووڵاتییان و کۆمپانیا و ڕێکخراوەکاندا هەیە. ڕۆڵی نووسینگە لە حکوومەتێکی هەرێمیدا زۆر گرینگترە لە ناوەندەکانی تری حکوومەتی، بۆ نموونە لە پێشکێشکردنی خزمەتگوزارییەکانی بواری پەروەردە وەک کتێبخانە، باخچەی ساوایان بۆ پاراستنی منداڵان، ناوەندەکانی وەرزشی، کولتووری و دامەزراوەکانی تری تایبەت بەڕێکخستنی کاروبارەکان. هەر دەسەڵاتێکی هەرێمی و لۆکاڵی کە لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانیدا بایەخ بەگرینگیی حکوومەتێکی ئەلیکترۆنی نادا، ئەوە دەسەڵاتێکی ناتەواوە.

ئۆتۆنۆمی لە بەرامبەر هاوکاریدا

....

(*) ئامادەکردن و وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: هاوار بازیان

حکوومەتی هەرێمی لە بڕیاردان و دانانی سیاسەتی خۆیدا بەگشتی مافی ئۆتۆنۆمیی هەیە و هێزێکی بەرچاوی پێ دراوە تا بتوانێ لەسەر بەڕێوەچوونی کاروبارەکانی بڕیاری کۆتا بدا. هاوکا ئەو حکوومەتە بەبێ هاوکاری و یارمەتیی حکوومەتی ناوەندی ناتوانێ بیرۆکەی بەئەلیکترۆنیکردنی کاروبارەکانی سەربخات.

لەگەڵ بوونی حکوومەتێکی دامەزراوەیی لە ناوەندا، دەکرێ نرخی شتومەکەکان و تێچوونی بەڕێوەچوونی زۆربەی کاروبارەکانی دەسەڵاتێکی هەرێمی هەرزانتر بکەوێ، چونکە لە حکوومەتێکی دامەزراوەییدا لایەنەکانی ژمارە، داتا و ئامار دیار و دیودەرن، سەرجەم گۆڕانکاری و دۆخەیلی خزمەتگوزاریی گشتی بەرچاون و هەموو لایەک ئاگەداری ئاڵوگۆڕەکانن.

پێوەندیی ناڤبەر حکوومەتێکی هەرێمی لەگەڵ حکوومەتەکانی تر بەپێی سیستەمی حکوومەتی ئەلیکترۆنی E.Government، گرینگییەکی بەرچاوی سیاسیی هەیە. لەبارەی پێوەندیی نێوان حکوومەتێکی ئەلیکترۆنیی هەرێم لەگەڵ حکوومەتی ناوەندا ٤ بنەما و پێوەری سەرەکیی هەیە کە پێویستە ڕەچاو بکرێن، چونکە چوونە ناو هەر پڕۆژەیەک یان ستراتیجییەتێکی هاوبەش ناڤبەر

ئەو دوو لایەنە لەسەر ئەو چوار بنەمایە دەوەستێ و هەر جۆرە کەمایەسییەک لەو ڕێژەیەدا پێوەندی و هاوکاریی نێوان حکوومەتی هەرێمی و دەسەڵات لە ناوەند لەبار دەبات، ئەو چوار پرەنسیپە بریتین لە:

١- هاوکارییەکی ڕاست و دروست هەبێ، کەسێک کە بەشێوەیەکی ڕاستەقینە و لەسەر بنەمای ڕاستییەکان لەگەڵ هەرکەسی تردا کار بکا، ئەوە ڕاستەوخۆی ڕێز و خۆشەویستی دێتە ئاراوە. ئەوە بەو مانایە نییە هەموو لایەنەکانی پێوەست بەحکوومەتی ئەلیکترۆنی لە یەک ئاستی یەکساندا بن، چونکە شارە گەورەکان دابەش دەبنە سەر کۆمەڵە بچووکەکان و بەپێی قەبارەی شارەکە، گەورەیی و بچووکیی ئەو کۆمەڵانە گۆڕانیان بەسەردا دێ.

٢- پێویستە گفتوگۆکانی نێوان ناوەند و هەرێم لەسەر بنەمای لێک گەیشتنی دوولایەنە بێ. سەرنەکەوتنی ئەو بەشە سەرەتاییەکە بۆ ئەوەی پرۆسەکە بەرەو شکست هەنگاو بنێ. پێویستە حکوومەتی ناوەندی و شارە گەورەکان گوێ لە پێکهاتە و لایەنە بەقەبارە بچووکەکانی تری بگرن، بەتایبەت ئەوانەی دوورن و کەمتر بەردەست دەکەون.

٣- سەرکەوتن و کاریگەربوونی حکوومەتێکی ئەلیکترۆنی پێوەستە بەمەرجێک، ئەگەر هاتوو توانی بەشێوەیەکی ئاسان و ساکار لە نێوان حکوومەت و لایەنەکانی تری کۆمەڵگەدا پێوەندی دروست بکا و هەریەک لە هاووڵاتییان، کۆمپانیاکان، ڕێکخراو و دامەزراوەکان لە حکوومەت نێزیک بکاتەوە و پێوەندییەکی تەندروست بەرهەڤ بکا. بۆ هێنانە ئارای داتایەکی ڕوون و جێگەی متمانەی گشتی، پێویستە ئاڵوگۆڕی زانیارییەکان بکرێت.

٤- بەمەبەستی گەیشتن بەئاستێکی ستاندەرد لە داتا و زانیاری، پێویستە پێناسەی گشتی بۆ هەموو زانیاری و داتاکان بکرێ و بەپێی پلان ڕێک بخرێن.

لێرەدا ئاماژە بە ٧ پرۆژەی ستراتیجی دەکەین کە لە سەرخستنی حکوومەتێکی ئەلیکترۆنیدا ڕۆڵی سەرەکییان هەیە و دواجار پێوەندییەکی ئەلیکترۆنی لە نێوان حکوومەتەکانی هەرێم و ناوەندا دێتە ئاراوە و ئامارەکان بەپێی بەرنامە و پلانی پێشەکی دێنە دابەشکردن. پێرۆکردنی پلانێک لەسەر بنەمای ئەو ٧ پرۆژانە لەلایەن یەکەتیی "فلێمیش Flemisch" تایبەت بەلێکۆڵینەوە لە چۆنیەتیی دامەزراندنی حکوومەتی ئەلیکترۆنی لە هەرێمی فلاندەر لە فینلەندا پەسند کراون و پێوەندیی نێوان شارەکان و کۆمەڵەکان دەخاتە ڕوو، ئێستە لەلایەن بەرپرسانی ئەو هەرێمە بەشێکە لە سیاسەتی حکوومەتی ئەلیکترۆنی و کاری پێ دەکرێ کە بریتین لە:

١- دابینکردنی نامیلکەیەک لە ڕێنوێنیی تایبەت بەچۆنیەتیی پێوەندییەکانی ناوەخۆی حکوومەت و داوودەزگاکانی تری وڵات.

لەو بەشەدا پێویستە خزمەتگوزاری و بەرهەمەکان بەسەرجەم ئاست و جۆرەکانیانەوە بخرێنە

ناو نامیلکەیەک لە شێوەی نووسراوێکی ڕێنوێنیکار و هەر خزمەتگوزارییەک و بەرهەمێکی وڵات ژمارەی تایبەت بەخۆی هەبێ و زنجیرەی بەرهەمەکان تێکەڵ نەکرێن. پێویستە ئەو بلاڤۆکە لە ڕێگەی نووسینگە و شوێنەکانی حکوومەتییەوە بگاتە دەستی سەرجەم چین و توێژەکانی کۆمەڵگە، بۆ نموونە لە ڕێگەی ماڵپەر و پێگەکانی ئینتەرنێتییەوە. هەروەها بەپاڵپشتیی داوودەزگاکانی حکوومەتی و ئامادەکردنی بەشێوەیەک بگاتەوە دەستی هەموو هاووڵاتییان و بۆ ئەو مەبەستە سوود لە شوێنە گشتییەکان وەربگیرێ. هاوکات پێویستە خوێندنەوە و تێگەیشتنی خوێنەر لەو نووسراوەیە ئاسان بێ و سەرجەم هاووڵاتییان بتوانن بەسانایی لەو نامیلکەیە تێ بگەن کە مەبەست تەنیا پێدانی زانیاری لەسەر خزمەتگوزاری و کاڵاکانە.

٢- ناوەندێکی شیاوی یاسایی سەر بەحکوومەتی ناوەندی

ئەرکی ئەو ناوەندە پاڵپشتیکردنە لە پێشکەوتنەکانی ئەو زنجیرە پرۆژە و بیرۆکانەی بەمەبەستی پەرەپێدانی حکوومەتی ئەلیکترۆنی دێنە پێشکێشکردن. هەروەها پێویستە هاوکاریی حکوومەتە هەرێمییەکان بکا لەوەی ئاگەداری ئەرکی خۆیان لە چوارچێوەی حکوومەتێکی ئەلیکترۆنی لە ناوەندا بن و ئامرازەکانی سەرخستنی ئەو پرسەیان بخرێتە بەردەست، بۆ ئەوەی تەنانەت بەرپرسانی هەرێم بزانن چۆن دەتوانن حکوومەتێکی ئەلیکترۆنی بەڕێوە ببەن.

٣- هاوبەشکردنی ئەو زانیارییانەی جێگەی متمانەن

ئەزموونەکانی پێشووتر بۆ حکوومەتی ئەلیکترۆنی، بەتایبەت لە بەلجیکا و ناوچەکانی فینلەندا جەخت لەسەر گرینگیی یەک پێوەر و پرەنسیپی نەگۆڕ دەکەنەوە، واتە پێویستە سەرجەم هاووڵاتییان، کۆمپانیا و ڕێکخراوەکان لە یەک سەرچاوەی حکوومەتی وەربگرن و ئەو داتا و زانیارییانە بەردەوام لەلایەن حکوومەتەکەوە سوودی لێ وەربگیرێ بۆ ئەوەی متمانەی بەکارهێنانی گشتیی وەربگرێ. بەشێوەیەک کە دەسەڵاتداران بڕیار بدەن زانیارییەکانی جێگەی دڵنیایی جەماوەر و حکوومەت وەک سەرچاوەیەک سوودیان لێ وەربگیرێ.

بۆ ئەوەی لەو بەشەدا حکوومەتە هەرێمییەکان بتوانن هاوکاریی پێویست پێشکێش بکەن و کارا بن، پێویستە ئەو مافەیان هەبێ لەبارەی هەندێک لە تایبەت بە خۆیان پرسیان پێ بکرێ ڕاوێژیان لەگەڵدا بکرێ.

٤- دامەزراندنی سەکۆیەک بۆ هاوبەشکردنی داتاکان

ئەو سیاسەتە لە فینلەندا پێڕەو کراوە، بەهۆیەوە سەرجەم زانیارییەکانی بەردەست لە نێوان داوودەزگاکانی سەر بەحکوومەتدا خراوەتە خانەیەکی هاوبەشی بۆ ئەوەی بەیەکەوە سوودی لێ وەربگرن. بۆ ئەو مەبەستە حکوومەتە هەرێمییەکەش مافی دانان و هەڵگرتنەوەی زانیارییەکانی پێ دراوە. بوونی سەکۆیەک بۆ ئەوەی تێیدا وردە زانیارییەکان بخرێنە سەر یەکتری و دواتر

سوودگەیێن بکرێن، ئەو متمانەیە بەحکوومەتەکانی هەرێمی دەدا و دڵنیایان دەکا لەوەی سەرجەم زانیارییەکان بەشێوەیەکی رەسمی ئاڵوگۆڕیان پێ دەکرێ و ئەوانیش دەتوانن لەو مامەڵەی پێدان و وەرگرتنەوەی زانیاریدا بەشداربن و ڕۆڵ بگێڕن.

٥- دانانی سەکۆیەکی جۆری بۆ پۆلینکردن، ڕاستاندن و بەیاساییکردنی زانیارییەکان IAM

پێویستە سەرجەم هاووڵاتییان، کۆمپانیا و ڕێکخراوەکان بتوانن بەشێوەیەکی یاسایی دەستیان بەسەرجەم خزمەتگوزارییەکانی حکوومەتی ئەلیکرۆنی بگا و مافی ئەوەیان لەو زانیاریيانە سوودمەند بن کە پێویستییانە ، بەڵام پێویستە لەو کارەدا رەچاوی لایەنی یاسایی بکرێ. بۆ گەیشتن بەو مەبەستە، پێویستیمان بەسەکۆی پۆلینکردنی زانیارییەکان هەیە کە بەپێی ئەزموونەکان سوودێکی بەرچاوی لە کاراترکردنی پرسەکەدا هەیە و لایەنەکان باشتر دەستیان بەزانیارییەکان رادەگا. دەکرێ حکوومەتە هەرێمییەکە دەستی بەسەرجەم ئەو زانیاریيانە بگا کە پێویستییەتی و حکوومەتی ناوەندی بەهەموو شێوەیەک پاڵپشتی لە گەیشتنی زانیاری بەحکوومەتە هەرێمی و لۆکاڵییەکان بکا.

٦- دیاریکردنی هەندێک پێوەر و بنەما بۆ ئاڵوگۆڕی داتا و زانیارییەکان

سەرجەم حکوومەتە ئەلیکترۆنییەکان پێویستییان بەپەرەپێدان و دنەدانی ئەو بەشە لە زانیارییەکانیان هەیە کە لەگەڵ لایەنەکانی تردا خستوویانەتە خانەی هاوبەش و بەیەکەوە سوودی لێ وەردەگرن. بەڵام لەگەڵ ئەوەدا پێویستە ڕەچاوی هەندێک بنەما و پێڕۆ بکرێ لەوەی چۆن دەکرێ زانیارییەکان چەندان جار سوودیان لێ وەربگیرێ و ئاخۆ ئاژانس و لایەنەکان چۆن دەتوانن دەستیان بەو بانکەی زانیارییەکان بگا و مەرجەکان کامانەن.

٧- پێشکێشکردنی پرۆژە لەلایەن حکوومەتە هەرێمییەکان بەمەبەستی ئاسانکاریکردن لە پێدانی زانیاری و هاوبەشکردنی زانیاری و داتاکان لەگەڵ حکوومەتەکانی تردا

لە حەتەوم و دوا پرۆژەی ستراتیجیدا کە پشتڕاستە بە ٤ بنەمای سەرەکیی تر و پێشتر باسیان کرا، پێویستە حکوومەتە هەرێمییەکان لە پێدانی زانیارییەکانی خۆیان بەحکوومەتی ناوەند هاوکار بن، هەروەها حکوومەتی ناوەند بەمەبەستی سەرخستنی پرۆژەی گشتگیر بۆ دەستەبەرکردنی حکوومەتێکی ئەلیکترۆنی وەڵامی پێشنیاز و بۆچوونەکانی هەرێمە جیاجیاکان بدەنەوە و بەگوێرەی توانا هاوکارییان بکەن، دواتر زانیارییەکانیان لێ وەربگرن تا حکوومەتێکی ئەلیکترۆنیی بەربڵاو بێتە بەرهەم.(١)

سوودەکانی پێڕەوکردنی حکوومەتی ئەلیکترۆنی چین؟

بەکارخستنی ئەو شێوە لە حکوومەت و جێبەجێکردنی وەک ستراتیجیی سەرەکی لە راییکردنی کاروبارەکانی حکوومەتدا چەند سوودێکی بەرچاوی هەیە کە ئاڵوگۆڕی زانیارییەکان و ئاگەداریی گشتیی لە خزمەتگوزارییەکانی حکوومەتی لێ دەکەوێتەوە، نموونەی ئەو سیستەمە بەحکوومەتی کینیا لە ئەفریقیاوە دیارە، بەڵام قازانج و تەنانەت مەبەستەکانی حکوومەتی ئەلیکترۆنی بەگشتیی برێتین لە:

١- هاووڵاتییان بەئاسانی و هەرزانتر دەستیان بەخزمەتگوزارییە گشتییەکان رادەگا.

٢- ئەرکەکانی حکوومەت بۆ کەمترین ئاستی خۆی کەم دەکرێتەوە.

٣- ئاستی پێوەندی و هاوکاریی نێوان یەکەکانی حکوومەتی و پێکهاتە رەسمییەکان لەگەڵ کەرتی بازرگانی و پیشەسازیدا بەرز دەبێتەوە.

٤- بەڕێوەبردنی باشتری کاری رەسمیی داوودەزگاکانی حکوومەتی لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکاندا.

٥- بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمهێنانی ئاژانس و رێکخراوەکانی سەر بەحکوومەت.

٦- کۆمپانیاکان، هاووڵاتییان و سەرجەم پێکهاتە جۆراوجۆرەکان دەتوانن سوود لە زانیارییەکان وەربگرن و گۆڕینەوەی زانیارییەکان لە نێوانیاندا بێتە ئاراوە.

٧- پەرە بەڕووبەری یاسایی کاروبارەکان دەدرێ و دەسەڵاتی یاسایی پرسەکان زیاتر دەکا.

٨- جۆریی ژیان و باری گوزەران بۆ ئەو بەشە لە کۆمەڵە و پێکهاتەکانی کۆمەڵگە لەبارتر دەبێ و بەرز دەبێتەوە.

٩- گەرموگوڕیی زیاتر بەچالاکیی جەماوەری دەدا و هاووڵاتییان بەرفرەوانتر بەشداریی

پرسگەلەكان دەبن.[٢]

حكوومەتی ئەلیكترۆنی كە جۆرێك لە بەڕێوەبردنی كاروبارەكانی حكوومەتە لەسەر بنەمای تەكنەلۆجیایە كە تێیدا بەتایبەت كۆمپیوتەر و ئامرازەكانی تری گەشەپێدانی وەك ئینتەرنێت و تەلەڤزیۆن و مۆبایل دەخرێنە خزمەت هاوچەرخكردن و مۆدرنیتەكردنی حكوومەت تا بتوانێ خزمەتگوزارییەكانی هەریەك لە حكوومەتی ناوەندی و دەسەڵاتە هەرێمییەكان بەرز بكاتەوە. بەپێی هەندێك ئەزموونی ئەو جۆرە لە حكوومەت بۆ هەرێمی "نیوكاسڵ"ی بەریتانیا، دەركەوتووە بەهۆیەوە خزمەتگوزارییەكانی بواری ئاوەدانكردنەوە گەشەی كردووە و خزمەتگوزارییەكانی حكوومەت باشتر دەگاتە دەستی هاووڵاتییان. ئەو جۆرە لە دەسەڵاتداری كۆمەڵگەش سوودمەند دەكا و بەگشتی بوارێكی باشتر بۆ بەكاربردنی زانیارییەكان دەڕەخسێ.[٣]

لایەنە نەرێنییەكانی حكوومەتی ئەلیكترۆنی

تا ئێرە باسی لایەنە باشەكانی حكوومەتی ئەلیكترۆنی كرا و زۆربەی دەرهاویشە ئەرێنییەكانی خرانە روو كە هەمان بەرزكردنەوەی دۆخی ئێستەی خەڵك و حكوومەتە بۆ بەرزترین ئاست كە دواجار پاشەكەوتنی پارە و كاتی بۆ هەموو لایەك لێ دەكەوێتەوە. جۆرێك دیودەری دێتە ئاراوە كە سەرجەم زانیارییەكانی ناو حكوومەت و كۆمەڵگە بەدەستی هەمووان دەگا. كۆمەڵگەی ئەلیكترۆنی بەرەو جڤاگێكی بەستراوە بەپێوەندییەكانی مۆبایل دەڕوا و هەموو تێكەڵبوون و پێوەندییەكان لەسەر تۆڕی مۆبایل و تەلەفۆن دەبێ، واتە حكوومەتی ئەلیكترۆنی هەمووماان بەرەو پێوەندیی ئەلیكترۆنی دەبا. ئەگەر هاوكات دەستت بەتۆڕەكانی پێوەندی نەگا، ئەوە بەشێوەی Off Line بۆت رەوانە كراوە و زانیارییەكە چاوەڕێت دەكا.

بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوانەدا، حكوومەتی ئەلیكترۆنی لە هێز و پێگەی مرۆڤەكان كەم دەكاتەوە و بەڕێوەچوونی كاروبارەكان زیاتر بەپێی تەكنەلۆجیا دەبێ و دەستی كار كەمتر سوودی لێ وەردەگیرێ.

١- بێكاری، بەرچاوترین لایەنی نەرێنیی ئەو حكوومەتە ئەوەیە سەرجەم خزمەتگوزارییەكانی گشتیی حكوومەتی لەسەر سیستەمێكی ئەلیكترۆنی بنیات دەنرێ، بەجۆرێك كە پێویستیی بەچەند كەسێكی سنووردار هەیە بۆ ئەوەی سەرپەرشتیی بكا و لە ئەنجامدا هەڵێكی زۆری كار لەناو دەچێ و ژمارەیەكی زۆر خەڵك بێ كار دەبن.

٢- نەخوێندەواران، سوودوەرگرتن لە حكوومەتی ئەلیكترۆنی بەندە بەتێگەیشتن لە زمانی تەكنەلۆجیا و زۆرجار لەوبارەیەوە بەكاربەر تووشی كێشە دەبێتەوە و تا رادەیەك زیانی پێ دەگا. حكوومەتێكی ئەلیكترۆنی بۆ گەیشتن بەئامانج و مەبەستەكان و پێكانی نیازەكان

پێویستیی بەبوونی هێزی خوێندنەوە و زانینی کۆمپیوتەر لەلایەن بەکاربەرانەوە هەیە، چونکە پێویستە هاوکاریی ئەوانە بکرێ کە توانای خوێندن و نووسینیان نییە، بەتایبەت کە زۆر جار پێکهاتەکانی کۆمەڵگە و هاووڵاتییان خوێندەوارییەکی باش و پێشکەوتوویان نییە و لێرەدا گرینگیی هەبوونی نووسینگەیەکی تایبەت بەگەیاندنی هاوکاریی ئەو بەشە لە کۆمەڵگە پێویست دەکا.

٣- بواری تەکنیکی، سەرکەوتنی حکوومەتێکی ئەلیکترۆنی پێویستی بەتوانای دەسەڵات لە دابینکردنی هێڵی خێرا و پێشکەوتووی ئینتەرنێت و باشترین جۆری کۆمپیوتەرە. بۆیە لەگەڵ هەر جۆرە ناجێگیرییەکی بواری تۆڕەکانی ئینتەرنێت و جۆری کۆمپیوتەردا ئاڵۆزی دەکەوێتە ناو کاروبارەکانی حکوومەتی ئەلیکترۆنی و لە ئەنجامدا پشێوییی بەهەموو لایەن و سەرچاوەکانەوە دیار دەبێ.

٤- تەناهی، تەنانەت زۆرجار لایەنی پاراستنی تەناهیی حکوومەتێکی ئەلیکترۆنی کێشەی تێ دەکەوێ و لە ئەنجامدا هەڕەشە لە هەموو سەرچاوەکانی زانیاریی حکوومەت و وڵاتەکە دەکرێ و پێویستە بایەخی پێ بدرێ. چونکە خەڵک بەگشتی گرینگیی بەلایەنی تەناهیی ئەو زانیارییانە دەدەن کە بەهۆی ماڵپەڕ یاخۆ پێگەیەکی ئینتەرنێتییەوە پێیان دەگا و تەنانەت دەترسن لەوەی زانیارییەکانی تایبەت بەخۆیان وەک پۆستی ئەلیکترۆنی و ناوونیشانەکانی تری تایبەت کەڵکی خراپی لێ وەربگیرێ کە ئەوە لایەنێکی خراپی هاتنە ئارای حکوومەتی ئەلیکترۆنییە.(٤)

چاوەڕوانیی هاووڵاتییان لە حکوومەتی ئەلیکترۆنیدا

هاووڵاتییان حەز دەکەن بزانن خزمەتگوزارییەکانی حکوومەتی ئەلیکترۆنی بۆ ئەوان چییە. بۆ گەیشتن بەوەڵامی ئەو پرسیارە دەکرێ پشت بەلێتوێژینەوەیەکی "پەیمانگەی پێوەندییەکان و سیاسەت" لە ئەمەریکا ببەستین کە هەزار و دوو هاووڵاتیی ویلایەتی تەکزاسی لەخۆ گرتووە و بەهۆیەوە پرسیارەکانی خەڵک پۆلین کراون.

ئەوان حەزیان دەکرد بزانن قازانجەکانی حکوومەتی ئەلیکترۆنی بۆ سەر باری ژیان و کەرتی خزمەتگوزاریی گشتی چییە. هەروەها ئەوان دەبێ ئاگەدار بن لەوەی داهاتووی ئەو جۆرە حکوومەتە بەرەو کوێ دەڕوا، یاخۆ دابینکردنی ئەو جۆرە لە حکوومەت چەند پارە و بودجەی پێویستە و لایەنی تەناهییەکەی چۆن دێتە پاراستن و ڕۆڵی خەڵک چی دەبێ. لێتوێژینەوەکە ڕۆڵی جۆری کۆمپیوتەر، خێراییی هێڵی ئینتەرنێت، ئاستی داهات، پەروەردە و لایەنی کولتووریی چین و توێژەکانی جۆراوجۆری کۆمەڵگە لە خوێندنەوەی حکوومەتی ئەلیکترۆنی بەگرینگ وەردەگرێ. بەشێوەیەکی گشتی ئەو لێتوێژینەوەیە پاڵپشت بەوەڵام و بۆچوونی هاووڵاتییان ئاماژە

بەچاوەڕوانی و نیازەکانی خەڵک لە حکوومەتێکی ئەلیکترۆنی دەکات کە بریتین لە:

' نوێکردنەوەی بەڵگەنامەی هاووڵاتییان بەشێوەی ئەلیکترۆنی بێ ئەوەی پێویست بەئامادەبوونی کەسەکە خۆی بکا.

* تۆمارکردنی دەنگی دەنگدەران لە پرۆسەی هەڵبژاردنە گشتییەکانی وڵاتدا.

* زانیاری لەبارەی شوێنە گەشتەوەرییەکان و خزمەتگوزاریی گرتنەوەی شوێنێک پێش ئەوەی سەردانی بکەی تا لە کاتی گەیشتندا چاوەڕێ نەکەی. (بۆ نموونە وەرگرتنی پسوولە بۆ چوونە لای پزیشک).

* دەنگدان لە ڕێگەی تۆڕی ئینتەرنێتەوە.

* دەستگەیشتن بەبازاڕەکانی فرۆشتنی کەلوپەل، ئەو ناوەندانەی فرۆشتن کە لەلایەن حکوومەتەوە بەڕەسمی هاتوونەتە ناسین.

* جێبەجێکردنی کاروباری یاسایی بۆ وەرگرتنی بەڵگەی لەدایکبوون، مردووان و هاوسەرکاری.

* زانیاریی ورد لەسەر ئەو شوێنەی هاووڵاتی خۆی تێیدا دەژی.

* وەرگرتنی هەندێک بەڵگەنامەی تایبەت کە بەهەموو کەس نادرێ، بۆ نموونە وەرگرتنی مۆڵەتی ڕاوکردن لە ئەوروپا (مۆڵەتی هەڵگرتنی چەک).

* دەستگەیشتن بەزانیارییەکانی بواری پزیشکی و پێوەندیی لەگەڵ ناوەندەکانی پاراستنی تەندروستیی نیشتمانی.

بەرەنجام

حکوومەتی ئەلیکترۆنی ئاراستەیەکە لەسەر بنەمای گۆڕانکارییە بەردەوامەکان هەنگاو دەنێ و ناوەڕۆکی پێوەندیی کەرتی بازرگانی و خەڵکی ئاساییە لەگەڵ حکوومەتدا. ئامانجی ئەو دیاردەیە ڕێگەیەکە بۆ دۆزینەوەی پێویستییەکانی خەڵک لە ڕووی زانیاری بێ ئەوەی هیچ جۆرە نیگەرانییەک هەبێ. خزمەتگوزارییەکان بەشێوازی جۆراوجۆر دابەش دەکرێنە سەر هاووڵاتییان و ئەنجامی باشی لێ دەکەوێتەوە. لە ئەنجامی تێکەڵبوونی هاووڵاتییان بەو جۆرە حکوومەتە، متمانەی گرووپ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگە بەیەکتری زیاتر دەکا و تێگەیشتن لە ویست و داواکارییە جۆراوجۆرەکانی خەڵک ئاسانتر دەبێ، جگە لەوەی هیچ جۆرە هەڵاواردنێک لەو پرۆسەیەدا نییە و هەموو کەس و لایەنەکانی بەبێ جیاوازی دەتوانن سوود لە زانیارییەکان وەربگرن، چونکە لە حکوومەتی ئەلیکترۆنیدا E.Government داتا و زانیاری دۆست و هاوڕێی هەمووانە.

مافیا

دەوڵەتی سامان و خوێن

ئەمال عەوێزە

سەربردەی پەیدابوون و دامەزراندنی مافیا، زۆرە لەوانە: لە سەربردەی یەکەمی پەیدابوونەکە دەڵێن پاش داگیرکردنی دوورگەی سیسیلیا لەلایەن فرەنسییەکانەوە مافیا پەیدا بووە، بۆ بەرپەرچدانەوەی داگیرکردنەکە، لە مانگی مایی ساڵی ١٢٨٢ خەڵکی ئەو دوورگەیە کە هێشتا نەبووبووە بەشێک لە وڵاتی ئیتاڵیا، بەئاشکرا ناڕەزایی و تۆڵەکردنەوە لەناو خەڵکەکە سەرهەڵدەدا و گەشە دەکا. پیاوێک بەناوی (جان بروسیدا) لە بالیرموی پایەتەختی دوورگەکە سوێند دەخوا خاکەکەیان لە داگیرکەران پاک بکاتەوە، بۆیەش ئەو لەگەڵ دەستەیەک لە هاووڵاتییانی دوورگەکە ڕێکخراوێکی نهێنی بەناوی Morte alla francia Italia anela دادەمەزرێنێ، کە ماناکەی دەبێتە (مردن بۆ فرەنسییەکان هاواری ئیتاڵیایە) یان ماناکەی (ئیتاڵیا هیوای مردن بۆ فرەنسییەکان دەخوازێ)، پیتی یەکەمی وشەکان دەبێتە وشەی مافیا. ئەوەش دەبێتە سومبلی دەستە نهێنییەکە بۆ کارکردن و بەرژەوەندیی کێشە نیشتمانییەکان. ئەگەرچی گومانیش لەو بۆچوونە دەکرا چونکە لەو دەمانە ئیتاڵیای یەکگرتوو هێشتا دانەمەزرابوو، ئەو فرەنساییانەی چووبوونە ناو دوورگەکە و پیش ڕزگارکردنی سیسیلیا (عەرەبەکان بە سیسیلیا دەڵێن سەقلییە) لە چالاکیی نەدیار و کتوپڕدا هەموویان لەناوچوون، پیاوەکانی بروسیدا دەست بەسەر دوورگەکە دادەگرن. ئەوەیان سەربردەی یەکەمی دامەزراندن و سەرهەڵدانی مافیا بوو.

سەربردەی دووەم: چیرۆکی دووەمی سەرهەڵدانی ئەو بزاڤە لەسەر زاری جوزیف جوبونانویە کە لە کتێبی (پیاوی شەرەف) نووسراوە، ئەو دەڵێت مافیا لەگەڵ سەرهەڵدان و یاخیبوونی خەڵکی سیسیلیا بووە دژ بەداگیرکەرانی فرەنسی کە لە ساڵی ١٢٨٢ کردوویانە، لە هەفتەی ژانەکانی

(*) ئامادەکردن و وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: شێرزاد هەینی

پێش جەژنی قیامەت، لەو ڕۆژەدا پیاوانی باج وەرگرتن بۆ گرتن و بەدوا داچوونی ئەو کەسانەی باجیان نەداوە، لە بەردەم کڵێساکانی بالیرموی پایتەختدا و پێش نوێژی ئێوارە کە دەوەستن، تا ئەوانەی باجیان نەداوە و خۆیان لە باجەکان دەدزنەوە بگرن. لەو دەمانە کیژە نازدارەکەی سیسیلیا لەگەڵ دایکی بەرەو کڵێسا دەچوو، سەربازێکی فرەنسی پەلاماری دەدا و کیژەکە دەباتە پەنای کڵێساکە و تا لەوێ دەستدرێژیی بکاتە سەر، بۆیە دایکی هاوار دەکا، کیژەکەم کیژەکەم، دەنگی ئەو ژنە سیسیلیاییە ئاگر لە هەناوی پیاوانی دوورگەکە بەردەدا، هاوارەکەی ئەو دەبێتە دروشمێک بۆ سەرهەڵدانەکەیان و سومبلی خاکە داگیرکراوەکەیان، بەوەش یاخیبوون و ناڕەزاییەکان دەگاتە شارەکانی تری سیسیلیا، پیاوانی مافیا ئەو چیرۆکە بۆ بەرپابوونی مافیا بەشکۆدارتر دەزانن.

سەربردەی سێیەمیش: بەبۆنی قاوەیەکی عەرەبییەوەیە، بۆ سەرهەڵدانی مافیا دەگێڕدرێتەوە، دوکتۆر ئوسامە شەعلان لە ئینسکلۆپیدیایە گچکەکەی خۆیدا لەسەر زاری توێژەرێکی ئەمەریکایی دەڵێت: کەوا وشەی مافیا، لە وشەیەکی عەرەبییەوە هاتووە، (مفیای) واتە نوا یان پەنا، کە موسڵمانەکان لە سەدەی نۆیەمی زایندا هێرش دەکەنە سەر دوورگەی سیسیلیا زۆربەی خەڵکەکە لە ترسی موسڵمانەکان ڕادەکەن، خۆیان لە ناوچە شاخاوییەکان حەشار دەدەن، لەوێ کۆمەڵگەیەکی نهێنی لەو خێزان و ئەو هۆزانە دادەمەزرێنن تا بەرگری و دژایەتیی عەرەب و موسڵمانەکان بکەن.

کە فرەنساییەکانیش پەلاماری دوورگەکەش دەدەن، ئەوەیان دووبارە دەبێتەوە، چونکە فرەنسییەکان خەڵکەکە دەبەنە کاری بەزۆرەملێ و زەوییە داگیرکراوەکانیان پێ خۆش دەکەن، ئەوانیش لە دەست ئەو کارە دژوارە ڕادەکەن، خۆیان لەناو شاخەکاندا دەشارنەوە تا بێکاری بۆ فرەنسییەکان نەکەن، بەوەش کۆمەڵەی نهێنی دادەمەزرێنن.

هەندێ نووسەر و توێژەری تریش لە چەندان کتێب بۆ سەرەتای پەیدابوونی ئەو دەستە نهێنییانە بۆچوونی تریان هەبوو، کەوا لە ساڵی ١٨٦٠ کە ئیتاڵیا بەسەر چەند ولایەت و هەرێم دابەش کرابوو، لەوانەش دوورگەی سیسیلیا، کە لەلایەن چەند چەتەیەک بەناوی (لاتیفوندی) بەڕێوە دەچوو، کە دەسەڵاتیان لەسەر خەڵکی ڕەشوڕووتی، ناو گوندەکانی شازادە و دەرەبەگەکان چەسپاندبوو، کارەکانی ئەو دەرەبەگانە لەلایەن پیاوانی لاتیفوندییەوە جێبەجێ دەکرا، بەتایبەتی لە هەرێمە خۆرئاواییەکانی دوورگەکە کە لە شارەکانی بالیرمو و ئاجریجانتی و ترابانی تێدا بوو. لەناو شاخەکاندا، لە گوندە لاچەپەکاندا، خەڵکە هەژارەکە لەسەر ئەو بەرزاییانەوە خەریکی بژێویی خۆیان بوون، زۆر بەزەحمەتی زادی ڕۆژانەیان دابین دەکرد، ئینجا شازادە و دەرەبەگەکان، ئەوانەیان دارکاری کردووە و کاری زۆر قورسیان پێ کردوون، لە کێڵگەکانیان بەخۆڕایی کاریان پێ کردوون، خۆشیان لە شارە گەورەکانی ناپۆلی و ڕۆما و بالیرمو خەریکی کەیف و سەفا دەبن، میللەتەکەش لەناو نەخوێندەواری و نەخۆشی و برسییەتی دەتلانەوە، لە ئەنجامی ئەو زۆردارییە و

له ئاكامی زەبروزەنگی زۆردارەكان لەو ناوچە شاخاوییانەدا بنكە و هێلانەی دەستەكانی مافیا لە كوڕانی بەجەرگ و چاونەترسەكان دروست دەبێت. ئەو دەستانە باج و سەرانە لە ئاغا و دەرەبەگەكان دەستێنن، كەسیش جورئەت ناكا لە داواكانیان ساردی یان كەمتەرخەمییەك بكا، ئەوانە و لەودەمانە دەستە و چەتەكانی مافیا دادەمەزرێن. لەو ڕۆژانە كەس بۆی نەبوو مەڕوماڵاتەكانی بلەوەڕێنێ ئەگەر باج و خاوەی نەدابووایە، كەس گەنمەكەی نەدەدورییەوە ئەگەر سەرانە و پارەی نەدابووایە، ئەگەرنا كە بەیانی لە خەو هەڵدەستا، دەیبینی بەرهەم و داهاتەكەی تێكدراوە و ئاژەڵەكانی سەر بڕاوە، ئەگەر هەر باج و پارەی نەدەبووایە ئەو سێیەمین ئاگەداركردنەوە و گەڤكردنەكە كوشتنی خۆی بوو، چەند پیاوێكی دەمامكدار دەچوونە سەری، بەو تفەنگەی جووتیارەكان ناویان نابوو، گورگینە، چونكە ئەوان بەو تفەنگانە گورگیان كوشتووە ئەگەر پەلاماری مێگەڵەكانیان دابووایە، دەیانكوشت.

بەپێی ئەو زانیارییانەی تۆمار كراون لە نێوان ساڵانی ١٩٠٠ هەتا ١٩٢٥ هەزاران لادێیی بوونەتە قوربانیی دەستی ئەو چەتە و ڕێگرانەی دەستەكەی لاتیڤوندی، هێدی هێدی كۆمەڵەكە دەستیان درێژ دەبێت، دەگاتە ناو هەموو توێژەكانی كۆمەڵگەكە، كە بەزمانی ئیتاڵیایی پێیان دەوت، ئومو، ئەو وشە ئیتاڵیاییەش بەمانای پیاو دێت، ئەوەش نیشانەی جوامێری و پیاوەتیی دەستەكە بووە، چونكە لەو دەمانە لەناو ڕێكخراوەكە تەنیا پیاوان كاریان كردووە.

قسەیەكی تریش هەیە گوایە دەستەواژەی مافیا بۆ یەكەمین جار لە ساڵی ١٨٦٣ و دوو ساڵ دوای دامەزراندنی مەملەكەتی ئیتاڵیا پەیدا بووە، كە تێیدا دوورگەی سیسیلیاش لەژێر بەیداخی یەكەتیی ئیتاڵیادا بووە، كە لەسەر دەست و فەرماندەییی جوزینی گاریبالدیی ڕزگاركەری سیسیلیا و ناپۆلی لە بن دەستی بنەماڵەی بوربونی لە ساڵی ١٨٦٠ دەرهێناوە، لەو فەرمانڕەواییەدا كێشەی زۆر لەسەر باج و پەیڕەوكردنی نادادپەروەری تێدا ڕووی داوە، كە بە هیچ شێوەیەك ڕەچاوی تایبەتمەندی و هەژاریی دانیشتوانە هەژارەكانی نەكردووە. باجەكەی سەرشانی لە دانیشتوانی هەرێمی لومباردیای لە ڕووی ئابوورییەوە كە بە هەرێمە دەوڵەمەند و گەشەدارەكە ناسراوە زۆر بووە. بۆ گەشەكردنی ئابوورییە ساوا و لاوازەكەی ئیتاڵیا حكوومەتی ناوەندیی باجی گومرگی زۆرتریان لەسەر كارە بازرگانییەكانیان داناوە، ئەوانەی لەگەڵ فرەنسییەكان كاری كردووە داناوە، بەوەش ڕەچاوی گوزەرانیی جووتیارەكانی باشووریان نەكردووە، ئەوانەی دانەوێڵەیان بۆ بەرهەمهێنانی مەشرووب و میوە بۆ فرەنسا ناردووە، دیارە كەوا فرەنسییەكانیش بەهەمان شێوە كاریان كردووە و باجیان زۆر كردووە و بەوەش باری سەر شانی ئەو جووتیارانەیان قورستر كردووە. لەو دەمانە و لەگەڵ چەوسانەوەی خەڵكەكە، كەسێك بەناوی جوزینی ماتزینی لەسەر یاخیبوونەكەی بەردەوام دەبێت و یەككگرتنەكەی وڵاتەكەی پێ باش نابێت، كە لەژێر فەرمانڕەواییی فیكتور ئیمانوئیلی دووەم پاشای سیردینیا كرابوو، بۆیەش لە ساڵی ١٨٧٠ یاخیبوونەكەی لە بالیرمو شۆڕشێكی لێ بەرپا دەبێت، پاش ئەوەی لە خەڵكی

دوورگەکە سوپایەکی یەکگرتوو ساز دەکا، بەوەش مافیا دادەمەزرێ و قەوارەیەکی یەکگرتوویی بەخۆیەوە دەبینێ، ماتزینی لەو پلانەدا سوود لە بێکاریی خەڵکەکە و ئازایەتییان وەردەگرێ، هەموویان لەژێر فەرماندەیی خۆی کۆ دەکاتەوە و دروشمێک بۆ خۆی بەناوی (ماتزینی بواری دزیکردن و سووتاندن و ژەهراویکردن دەدا)، لەو دروشمەوە وشەی مافیا وەک گەمەیەکی گچکە لەسەر کەنارەکانی سیسیلیا دروست دەبێت، بەوەش وشەکە و دەستەکە گەورە دەبێت، دەبێتە وشەیەکی تەریبی مردن، زۆرتر شێوە و ئاکاری دڕەندەیی وەردەگرێ.

مافیای ئیتاڵیایی

لە سەرەتای سەدەی بیستەم لە وڵاتە یەکگرتووەکان لەژێری ناوی کوزا نوسترا، ڕێکخراوە ئیتاڵیاییەکە دەست دەکات بە چالاکییەکانی و کاری دزی و قاچاخی و سۆزانی و هێنانی مادە بێهۆشکەرەکان، لەگەڵ ئەوانەشدا پارە و سەرانە لە بازرگان و دەوڵەمەندەکان دەستێنێ. لەگەڵ ئەو چیرۆکانەی بۆ سەرهەڵدانی مافیا نووسراون و قسەیان لەسەر کراوە، هەندێک لەوانە هەموو کارەکانی کاول و خاپووربوون دەکەن، دەڵێن ئەو قسانە هەموو سەربردە و وڕێنەی کەسانی مەست و سەرخۆشەکانە، کەسانێک بۆ قازانجی خۆیان هەڵیان بەستاون، کە بۆ مەرامی کارە بەدکاری و تاوانەکانیان بەکاریان هێناون، بەوەش قەوارەیەکیان لە جیاتیی پێکهاتەی خێزان و نیشتمان ساز کردووە و کردوویانە بە سێبەر و نوای خۆیان.

مافیا لە ناوەڕاستی سەدەی ڕابردوودا، لە وشەی Mafia وە هاتووە کە لە فەرهەنگی زمانی ئیتاڵیایی بوونی هەیە، ماناکەی ئازایەتی و کەرامەتە. دەڵێن ئەو وشەیەش لە فەرهەنگی زمانی سیسیلیای پەتی بەمانای لووتبەرزی و خۆبەزلزانین هاتووە، توێژەرەکان دەڵێن ریشەی وشەکە لە زاراوەی توسکانی کۆن هاتووە، کە مانای نەداری و هەژاری دەگەیەنێ، دەڵێن بەو کەسانەش دەڵێن ئەوانە سەرمەستانە و شێتانە شەیدای دەسەڵات و کورسی بوون. زانای کۆمەڵناسی جوزینی پیتری لە ساڵی ١٨٨٩ وتوویەتی ئەو وشەیە لە زمانی سیسیلیایی واتەی فیتس و فۆرم جوان و باڵازراڤی و نازی مێینەش دەگەیەنێ، ئەو وشەیەش لە ناوی ئەو کیژە (Mafiuse Dda Mafia) هاتووە کە گەنجانی سیسیلیا باسی لەنجە و نازی ئەویان کردووە، ماناکەشی ئەوەیە ئای کە تۆ جوانیت، نازت زۆرە. لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا سەرچاوەیەکی ڕوون و دیار بۆ ئەو وشەیەش زۆر باش دیار نییە. بەڵام وشەکە لەو دەمانەوە پەیدا بووە کە فرەنسییەکان بە زوڵم و زۆردارانە حوکمی ئەو دوورگەیان کردووە.

لە ساڵی ١٨٣٨ ئەو وشەیە وەک مانا و دەربڕینێکی تاوانبارانە لەناو ڕاپۆرتە قەزاییەکانی نووسراوە، کە لە دادگەی تراپانی وەک هێمایەک بۆ ناساندنی دەستەیەکی نهێنیی ترسناک و بەدکار ناوی هاتووە، کە ئەوان بۆ مەرامە تایبەتییەکانیان هەموو پێناوێکی کردووە بۆ گەیشتن بەئامانجەکانیان. بەڵام دەستەواژەی مافیا وشەیەک بووە نیشانەی ڕێکخستن و دەستەکانی ئەو

بنەماڵە درندە چەكدارانە بوون كە شەڕی ئەو كەسانەیان كردووە كە لە بن سێبەری ئەوان ڕای كردووە و گوێڕایەڵی ڕێنوێنیی و داواكانیان نەدەبوون، دیارە كەوا ئەوان مەبەستیان دەزگاكانی دەوڵەت و یاساكانیان بووە، كە لەگەڵ سیستەمی ڕێكخراوە بەدكارانەكان گونجاو نەبوون، یان ئەوانەی لە ڕەفتار و ڕێنوێنیی پیرۆزەكانی كۆمەڵگەوە دوور بوون.

لە ساڵی ١٩٢٢ حوكمە فاشییەكە ناوبانگی بەدكارانەی مافیای بە هەل زانیوە تا یاسای ئاوارتە و توندكار دژ بەسەركردەی بنەماڵەكان، یان دەستە چەكدارەكان بچەسپێنێت و سزای ماوە درێژیان بۆ ببڕێتەوە، بەوەش توانییان دەست لە كەسانی ئۆپۆزسیونی شەریفیش لەناو دوورگەكە بوەشێنن، بەبیانووی ئەوەی ئەوانە دەستیان لەگەڵ دەستە چەكدارییەكەدا هەیە، بەوەش خەڵكەكە سۆزیان بۆ مافیاكان دەجووڵێتەوە و ئەو یاساییە ناسراوەی دوورگەی سیسیلیا پەیڕەو كرد كە دەڵێت:

(وا باشە دەبێ كێشەی خۆمان لەناو سیسیلیاییەكان بمێنێتەوە و كەسانی بێگانە لێمان تێ نەگەن، هەموو ئاژاوەكانی لەناو خێزانەكانەوە دەرنەچێت) چونكە پۆلیسەكە و قازییەكە هەردووكیان كەسانی بێگانەن، ئەوانە دوژمنن، هەرچەند پۆلیس كارەكانی خۆشی بەباشی جێبەجێ بكا، هێشتا ئەو كەسێكی بێگانە و نەویستە. هەرچەند لەناو كافتریاكانیش لە بالیرمو خەڵك دەكوژران و تاوان دەكرا، كەس لە شوێنی خۆی نەدەجوولایەوە و قسەیان بۆ لێكۆڵینەوە نەدەكرد و وەڵامی دروستیان نەدەدایەوە. ئەوەش هەتا ئەو ساڵانەی دوایی پەیڕەو دەكرا، لە ساڵی ١٩٩١ لە گوندی ڤاڤارا لە كردەوەیەكی كۆمەڵكوژیدا ١٥٠ كەس كوژرا، ژمارەی تاوان ئەوەندە زۆر بووە كەم كەس بەمردنی خۆی مردووە، لەو ساڵەدا تەنیا پیاوێكی تەمەن هەشتا ساڵی بە زۆری تەمەنەوە مردووە. گوندی برانكاسیو كە دەكەوێتە نزیك شاری بالیرمو دوژمنكاریی نێوان دوو بنەماڵە ماوەی دوازدە ساڵی خایاندووە و لە ئەنجامدا تەنیا حەوت كەسی گەنجی تێدا دەمێنێتەوە و ئەوانی تریان هەموو دەكوژرێن. لەگەڵ ڕووداوی زۆر و كۆمەڵكوژییەكانی مێژووی مافیای ئیتاڵیایی لە ماوەی دوو سەدەی ڕابردوودا، تاكی ئیتاڵیایی شانازی بەوە دەكا، كەوا كوڕی ئەو دەستەیە و لەو سەردەمە نەژیاوە شەڕەچەقۆیەك بكا كە ڕەمز و چەكی مافیوزی یەكەمی ئەو دەمانەی هەڵنەگرتووە.

***

لەگەڵ ڕۆژگاردا مافیا جۆران چەكیان هەبووە و بەو چەكانە ناسراون، لەوانە تفەنگی لیبورا كە مافیاكانی كوزا نوسترا لە سیسیلیا بەوە دەناسرانەوە، پاشان ئەو چەكە دەبێتە چەكی دەستی ئەندامانی مافیا، كە لە مشار دەچوو، دەستێكی گچكە و پانی هەبوو. كە سەرێكی وەك چەقۆ بەكار هاتووە و بەئاسانی لەناو چاكێت جێگەی بووەتەوە. ئەو چەكە تایبەتییانەی پیاوانی مافیا گەیشتووەتە ئەمەریكا، كە هەموو لایەك ئاماژە بەوە دەدەن، كەوا چەكێكی بەكار بووە بۆ كوشتن و سەربڕین، ئەگەرچی چەكێكی ئاسایی سادەش بووە، بەڵام لەگەڵ پەیدابوونی چەكی سووك و

خێرا مافیاییەکان دەستبەرداری ئەو چەکە بوونە.

لەگەڵ ئەو تفەنگە تایبەتییانەی چەتەکانی مافیا بە ئۆتۆمۆبێلی ڕەش کە سیمایەکی کلاسیکی هەبووە ناسراون، شانازییەکەش دەگەڕێتەوە بۆ کەسێکی تاوانباری ناسراوی وەک ڤیل دیریزیوی شیکاگۆیی، کە دەوری هەبووە لە بڵاوبوونەوەی ئەو ئۆتۆمۆبێلە و بەخێرایی دیزاینەکە پەسند بکرێت و لەناو هەموو ویلایەتەکانی ئەمەریکا بڵاو ببێتەوە، ئەو ئۆتۆمۆبێلانە لەگەڵ ئەوەی ڕەنگی ڕەش بووە، لایتەکانی وا ساز کرابوو، شەوانە ڕووناکییەکانی لەلایەن پۆلیسەوە دیار نەبێت، هەروەها ئەو ئۆتۆمۆبێلانە دوگمەیەکی هەبوو، سندووقی تایبەتی چەک و زەخیرەکانی دەکردەوە و دەشاردەوە، لە خێراییش زۆر بەتین بووە و بەخێراییش دەردەچوو، بەئاسانیش لە بەرچاوان گوم دەبوو، بۆیەش مافیاییەکان زۆر لە سەرکەوتنەکانیان دەگێڕنەوە بۆ ئەو جۆرە ئۆتۆمۆبێلانە. ئەوەی جێگەی سەرسووڕمانە پۆلیسی ئەمەریکایی لاسایی ئۆتۆمۆبێلەکانی مافیایان کردووەتەوە و ئەوانەیان بە سەرکەوتوو زانیوە بۆ ڕاپەڕاندنی کارەکانیان، بۆیەش پیاوانی مافیا بەفێڵەکانی پۆلیس گەیشتوون و شتی تریان دۆزیوەتەوە، کە لەگەڵ پێشکەوتنەکانی سەردەم بگونجێن، دەستەکانی مافیای ناو ئیتاڵیا و ئەمەریکا زانیارییەکانیان گواستووتەوە و سوودیان لە پسپۆڕیی یەکتری بینیوە.

بۆیەش مافیای باوک لە ئیتاڵیا سوودی زۆریان لە کیژەکەیان لە ئەمەریکا وەرگرتووە و زاراوە و شێوە و بەرنامەیان وەرگرتووە، لە جیاتیی ڕەشاشەکان دینامێتیان بەکار هێناوە، لە جیاتیی ئەسپسواری ئۆتۆمۆبێلی ئەلفا ڕومیویان بەکار هێناوە.

دە ڕێنوێنییەکە و مافیوزو

بزاڤی مافیا لە ماوەی چەند سەدەی ڕابردوودا بەزیندوویی ماوەتەوە و بە زەبری چەک و پارە چالاکیی زۆر کاریگەری هەبووە، بەکەڵک وەرگرتن لە شکۆ و قەوارە خورافییەکەی و بەرنامە دێرینەکەی خۆی بەردەوام بووە و منەتی دەوڵەتە زلهێزەکان و سەرکردە گەورەکان و میللەتانی نەزانیوە، سەرەڕای ئەوەی مافیا تاوان و دەستدرێژیی زۆری دەکرد و بەرنامەی دزی و کوشتنی هەبووە، بەڵام پابەند بووە بەپیرۆزییەکانی داوونەریتی کۆنی ئیتاڵیایی، ئەو تایبەتمەندییەی لەناو گوندە شاخاوییەکان هەبووە پەیڕەویان کردووە، ئەوانیش وەک سوپا و هێزە بەدیسپلینەکان، یاسا و بەرنامەیان هەبووە، ئەوەی لەو یاسایانە لای دابێت، یان پێشێلی یەکێک لە بەندەکانی کردبێت، سزای مردنی بەرکەوتووە، وەک ئەوە بووە خیانەت لە وڵات بکەیت، بۆیەش ئەو ڕێکخراوەیەی کە لە ئیتاڵیا پەیدا بووە و لە ئەمەریکا گەشەی کردووە، بووە بەقەوارەیەکی جیهانی و هەموو بەربەست و سنوورەکانی پەڕاندووە. کەس ناتوانێ سەرسامبوونی خۆی بە فیلمەکان بشارێتەوە کە باسی مافیای تەقلیدیی کردووە، کە هەموو لەسەر بنچینە سەرەکییەکەی خۆی دامەزراوە، کە لە دڵسۆزی و گوێڕایەڵیی کوێرانە خۆی دەبینێتەوە.

دەرهێنەری ئیتاڵیایی فرانسیس فۆرد کۆبۆلا لە سێینە سینەمایییەکەی بەناوی (باوکە ڕۆحییەکە) بەرجەستە بووبوو، کە ئەکتەر مارلۆن براندو و ئال باتشینو، کە هەردووکیان بەڕەگەزنامە ئیتاڵیایی بوون، ڕۆڵیان لەو فیلمەدا گێڕابوو. لە فیلمەکەدا لێهاتوویی بنەماڵە و ڕەچەڵەکی مافیایان نیشان دابوو، کە چۆن ئەندامەکان، کەسە نزیکەکانی ئەو دەستەیە لەگەڵ ئەو کەسانەی بڕوادارن ڕەفتار دەکەن، لەو سێ بەشەی فیلمەکەدا زۆر بەوردی بنەماڵەی مافیا چ لەسەر پێوەندییەکانی ناوەخۆ، یان لەسەر خەڵکە نزیکەکانی خۆیان، یان ئەوانەی بەهیچ شێوەیەک بڕوایان بەکارنامەکەیان نەبووە و هیچیان لە بارەیەوە نەزانیوە، کە چۆن ئەندامەکانیان ئەگەر لە سیسیلیاش دوور بن، ئەوا هەڕەمی باوی خۆیان لەدەست نەداوە و ئەگەر لە زەمان و شوێنی تریش ژیابن، ئەوان ڕۆحی پیرۆزی باوکیان بە گەورەیی پاراستووە، کە ئەندامانی بنەماڵەکەیان بە گەورەیی ڕاگرتووە و دەستیان ماچ کردووە، لە پێناوی ئەو پیرۆزییەدا خۆیان بەکوشت دەدەن.

باوکە ڕۆحییەکەیان بەرپرسە لە ناساندنی مافیوزوی نوێی بنەماڵەکە، ئەوان پەیڕەوی ئەوە دەکەن، کەوا باوکە ڕۆحییەکە ناولەپی هەموویان دەسوتێنێ، ئەوەش تەقلیدییەکی کۆنە، ئەو کەسەش لە سەرەتادا ئەو ئەزموونەی لەسەر تاقی دەکەنەوە، ئەگەر کەسەکە هەستیش بەژان بکا، ناکرێ هاوار بکا، گەرمایی ناو دەستی لەسەر خۆڕاگرییەکە ساردی ناکاتەوە، ئەگەر ئەو کەسە لەو تاقیکردنەوەیە دەرچوو، پاش ئەو ئەزموونە خوێنی ئەو لەگەڵ خوێنی باوکە ڕۆحییەکە ئاوێتە دەکەن، بەوەش ئەو دەبێتە ئەندامێکی ئەو بنەماڵەیە، هەتا مردن بەپیرۆزیی لەو بنەماڵە پیرۆزەدا دەمینێتەوە، سوێندیش بۆ بنەماڵەکەش دەخوا، دڵسۆزی و پەیمان بۆ سەرۆک و یاساکانی دەردەبڕێ، بەردەوام دەبێت بۆ کارکردن تا سەرکەوتن، جا ئەگەر لەسەر هەق بن، یان دەستدرێژییش بکەن.

ماچی مردن

لە مافیاوە زاراوە و چەمکی ڕەمزی باوکی ڕۆحی پەیدا بووە. ئەوەی بەدرێژاییی ژیانی لە بەردەم پێشەواکەیان (کابو) دەبێتە ڕابەر و کەفیلی سەرباز و ئەندامانی خێزانەکەی، پێشەواش یان کابوکەیان دوا بڕیاری هەموو مەسەلەکان لەلای ئەوە، یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکان و چارەسەرکردنی کێشەکان لەلای ئەوەوە دەردەچوو، ئەو پرۆسەیەش بە ماچێک کۆتاییی دەهات، کە کابو، ناو دەمی ئەو کەسەی ماچ دەکرد، کە دوا بڕیایی لەداردانی بۆ دەردەچوو، لەگەڵ بڕیار و ماچەکەش، کابو یەک وشەی لە دەم دەرنەدەچوو.

دیارە کەوا ئال باتشینو لە فیلمە سێ بەشەکەی کە بەناوی باوکە ڕۆحییەکە کردوویەتی، تێیدا باوکە ڕۆحییەکە دەمی فریدوی برای ماچ دەکا، ئەوەش ئاماژەی دوا بڕیاری کوشتنەکەی بووە بەدەستی خۆی. ماچ بۆ ماوەیەکی درێژ سیما و نیشانەی مێژوویی مافیا بووە، ماچکردن، پرۆسەیەکی ئاسایی بووە لە نێوان پیاوەکانی مافیا لە دوورگەی سیسیلیا، پاش ئەوەی چەندان

سەرکردە لەو ڕێکخراوەش هەڵگەڕاونەتەوە، بەڵام ئەو ڕەمزە و ئەو ماچکردنە هەر ماوە، تا ئەو دەمانەی لاکی لوسیانو، لەسەر زۆر لە نەریتە باوەکانی مافیا شۆڕشی کردبوو، ماچی مردنی هەڵگرتبوو، بۆ ڕەواندنەوەی ترس و دڵەڕاوکێیەکان لەناو پیاوەکانیدا ماچکردنەکەی گۆڕیبوو، بەدەستگوشین. واتە ماچی مردن ماوەیەکی زۆر یەکێک بووە لە سیفەتەکانی ئەو بزاڤە و نیشانەی مردن بووە.

بێدەنگی

ئەندامانی مافیا هەموو بەرنامە و کاری ڕۆژانەیان لە دیسپلینی سەربازییەوە نزیک بووە، زۆر توندکار بوون، بە وردی ڕێنوێنییەکانی وەک خۆی جێبەجێ کردووە و لاملیان نەکردووە، هەمووش بۆ ئەوە بووە تا بە باشی بەرنامە و دۆسیەی بنەماڵەکەیان ڕاپەڕێنن، یەکێک لەو ڕێنوێنییانە بێدەنگییە، کە تێیدا ناکرێ لە ڕووداوی تاوانێک، یان لە درێژەی لێکۆڵینەوەکاندا بەهیچ شێوەیەک نهێنییەکان ئاشکرا بکرێن، یان سەرەداوی ڕووداوەکان باس بکرێ. لەناو هاوولاتییانی ئیتاڵیایی، سیستەمێک هەیە، کەس لە کاتی زانینی زانیارییەک قسە بۆ پۆلیس ناکا، ئاگەداری دەسەڵاتدارەکان ناکەنەوە، ئەوەی بەچاوی خۆیان دەیبینن، یان ئەوەی دەیبیستن، هەرگیز نایدرکێنن، چونکە ئەوەیان، بەندە بە مان و نەمانی ئەو کەسە و خزم و کەسەکانی، ئەوەی زانیارییەک ئاشکرا بکا کە بە زیانی مافیا بکەوێتەوە، یان هاوکاریی دەسەڵاتداران بکا، بۆ ئەوەش هیچ بیانوویەک قبوول نییە و ناکرێ سازش لەسەر بڵاوکردنەوەی زانیارییەکان بکرێ، ئەوەی قسەش بکا، دەستی هەبێت لە ئاشکراکردنی هەر شتێکی ئەو ڕێکخراوەیە، یەک سزای لەسەر جێبەجێ دەکرێت، ئەویش کوشتنە.

پاش چەمکی بێدەنگی، مەسەلەی ئابڕوو و شەرەف لەناو پیاوەکانی مافیای سیسیلیا ماوەیەکی زۆر بایەخی پێ دراوە، دەبێ پیاوانی ئەو ڕێکخراوە ڕێزی ژنانی دوورگەکەیان بگرن، ناکرێ بەچاوی سووکەوە سەیریان بکرێت، نیازیان لەگەڵ ژنەکانیان داوێنپیسانە نەبێت، ئەگەر ئەوە لەناو یەکێک لە گرووپەکانیان دەرکەوتبووایە، دیارە کەوا چارەنووسی ئەو ئەندامە کوشتن بووە. کە تۆڕەکانی مافیا گەشەی کردووە و زۆر بووە، کوزا نوسترا کاری سۆزانیی کردووە و چەندان تۆڕی ژنانی سۆزانیی بەڕێوە بردووە، کە تێیدا نەدەکرا کیژی ئیتاڵیایی، مێینەی تەمەن گچکە لەو تۆڕانە بەکاربهێنن، هەروەها تۆڕەکانی مافیا ژنانی ڕەشپێستیان بەکار نەهێناوە و بڕوایان وا بووە، ئەو ژنە زنجیانە بەخێرایی نەخۆشیی ترسناک بڵاو دەکەنەوە.

مافیا کۆمەڵگەیەکی سەربەخۆ بووە

لە سەدەی نۆزدەم، پیاوانی مافیا ڕێکخراوەکەیان گەشە پێ دەدەن، تا دەبێتە کۆمەڵگەیەکی سەربەخۆیی بەرنامەڕێژ لەسەر بنچینەی تاوان و ڕێزنەگرتنی دەسەڵات و لاساری یاساکانی

دەوڵەت، لەگەڵ گەشەسەندنی کۆمەڵگەکەش ئەو تۆڕانە کار و تاوانەکانیان لە گوندەکانەوە دەپەڕێتەوە ناو شارەکان، بەوەش شەڕ و ناکۆکی لەناو مافیای گوندەکان دەقەومێ، ئەوەش فاکتەرێک بووە تا وەرزێرەکان لە ژیانی کولەمەرگی و دەردەسەری بمێننەوە. سەرەتا رێکخراوەکانی مافیا بازرگانیکردنیان بەمادەی بێهۆشکەرەوە قەدەخە کردبوو، یان بڵێین بە حەرامیان دەزانی، بەڵام لە بالیرمو مافیا دەست بەو کارە دەکا، مادەی بێهۆشکەر رەوانەی دەرەوەش دەکا، پارەیەکی زۆر لەو کارە قازانج دەکەن، پاشان ئەو بازرگانییە دەبێتە سەرچاوەی یەکەمی پارە و سامان کۆکردنەوەیان لەناو دوورگەی سیسیلیا و دەرەوەش.

رۆژانە و هەتا ئیمڕۆش سامان پەیداکردن و بازرگانیکردنی ئەندامانی مافیا لەگەڵ رۆژگاردا گۆڕاوە و ماوەیەک ئیدارەی چەندان کارگە و رێستورانتی گەورە و کۆمپانیای تەئمینیان کردووە، ئەوانەش رووپۆشی کارەکانی زۆر بە سەرمایەی وەک قومار و بەقاچاخبردنی مەشرووب و سۆزانیکردن و پارە بەقازانج دان و فێڵکردن و هەڵخەڵەتاندن و دزینی ئۆتۆمۆبێل، لەگەڵ ڕفاندن و کوشتن بووە.

کوسکیە

خێزان یان گرووپ ناوکی مافیا بووە، ئەندامەکانی بەپراکتیک بەو خێزانانەوە گرێ دراون، پێوەندییەکانیان لە پێوەندییەکانی خزمایەتی و هاوسەرکارییەوە دەچێت، ئەوانە کاری رۆژانەیان ئەوە بووە کە نامە و ڕاسپاردە بۆ دەوڵەمەندەکان ڕەوانە بکەن، تا ژیانیان دابین بکەن، بە چاودێریی پیاوەکانیانەوە ژیانیان بپارێزن، وەک پاسەوانیی تاکەکەسی، دیارە کەوا چارەنووسی ئەو کەسانەش بووە کە پارەیان نەداوە و سەرپێچیی داواکانی چەتەکانی مافیایان کردووە، سزاکەش یان تەقاندنەوە بووە یان ڕفاندن و کوشتن، ئەندامانی مافیای ئیتاڵیاییش زۆر رێزی ژنانی خۆیان گرتووە و دەستدرێژییان نەکردووەتە سەریان.

هەیکەلی رێکخستنی مافیاش لەسەر شێوەی دەستەیی بووە، بەو دەستە کەسانەیان وتووە، کوسیکە (Cosche)، هەر دەستەیەک لە بیست کەس پێک هاتووە، هەموویان بە رێنوێنیی و یاساکانی ئەو رێکخراوە پابەند بوونە هەیکەلەکەیان شێوەی هەرەمیی هەبووە، سەرۆک، یان سەرە گەورەکە، ناوی کابو بووە، ئەو حاکمی بەهێزی دەسەڵات و دەستەکەش بووە، لە هەمووشیان بەدەسەڵاتتر بووە، بەشی زۆری دەسکەوتەکەش بەر ئەو دەکەوت.

کابو، واتە سەرۆک دەستەکە، دوو ڕاوێژکاری هەبووە، ئەوان ئامۆژگارییە یاساییەکانیان وەرگرتووە، رێنوێنییەکانیش لە شێوەی ڕاپۆرت نەبووە، ئەو دوو ڕاوێژکارە ناکۆکییەکانیانی ناو خێزانەکەیان چارەسەر کردووە و ئاگایان لە لایەنی ئابووری و چالاکییەکانیان بووە، ئەو دوو کەسەش ئەندامانی دەستەکە بوون و زۆریش بەناوبانگ نەبوون، بەڵام زۆر بڕوایان پێ کراوە، سەرۆکەکە جێگریشی هەبووە، ئەویش ڕاستەوخۆ لەلایەن سەرۆکەوە دانراوە، کە پلەی دووەمی لەو

زنجیرەیە هەبووە، ئەو کاپتنی بەرپرسی کاپتنەکانی تری ناو خێزانەکە بووە، ئەگەر سەرۆکیش گیرابووایە، ئەوە جێگرەکەی دەبووە سەرۆک. لە دوای ئەوانە دوو کاپتنەکە بە پلە و پایە ئەژمار دەکران کە زۆرجار لە کورەکانی سەرۆک و لەلایەن کەسە دووەمەکەوە دانراون، بەڵام بەپراکتیک سەرۆک دایدەنان، کاپتنەکە سەرۆکی دەستەیەک بووە، لەناو هەموو خێزانێکی مافیا چوار هەتا شەش دەستە هەبووە، هەریەک لەوانە هەتا دە سەربازی هەبووە، کاپتنەکە خێزانە گچکەکانی بەڕێوە بردووە، بەڵام ئەو بەپێی ڕێنوێنییەکانی سەرۆک کاری کردووە، دەبووایە ئەو بەشێک لە دەسکەوتەکە بداتە سەرۆکەکە.

لە پاش کاپتنەکە، ئەفسەر و سەرباز (مافیوزو) ڕیز دەبن، ئەوانە پێوەندیی ڕاستەوخۆیان بەسەرۆکەوە نەبووە، مەرجیش نەبوو ڕاستەوخۆ لەناو خێزانەکەوە بن، بەڵام دەبوو ئەو کەسانە ئیتاڵیایی یان سیسیلیایی بن، دیارە کەوا سەربازەکان بە کار و ئازایەتیی خۆیان جێگەیان لەو خێزانەدا کردووەتەوە، ئینجا پاشان سەرۆک دایدەمەزراندن. لە دەرەوەی تۆڕەکەش چەند کەسێکی یاریدەر هەیە و ئەوانەش ئەندامی خێزانەکە نین، بەڵام کاری سنوورداریان پێ دەسپێرن، یان کاری پێناوییان پێ دەکەن، تا ئەندامە کاراکان ژیانیان نەکەوێتە مەترسی و ئاشکرا نەبن، ئەو ئەندامانەی ناو خێزانەکە کە سیفەتی ئەندامی خێزانیان نەبوو، مادە بێهۆشکەرەکانیان بۆ دەفرۆشتن. کەسانی کاراکەر لەو ڕێکخراوە و لەناو خێزانەکان، بۆ ئیتاڵییەکان سنووردارە و بەس، کەسانی ڕەگەزی تر ئەگەر کارکەریش بن، پۆستی باڵا و کاری ترسناک وەرناگرن، تەنیا وەک سەربازێک دەمێنێتەوە، سەرکردایەتییش لە پۆستی سەرۆک کابو بەمیراتە و دەبێ کوڕی سەرۆک بێت، پۆستەکەش بەدرێژاییی ژیانە و ناگۆڕدرێ. بنچینەکانی ڕیزبەندی سەرکردایەتی بەشێوەیەکی توندکار بەڕێوە دەچێت، پارە و سامانەکەیان بە ڕێژەیەکی دیاری تایبەت مامەڵە و دەستاودەستی پێ دەکرێ، ئەندامانی ئەو خێزانە دەتوانن تەنیا لەگەڵ سەرکردایەتییەکەیان هەڵسوکەوت بکەن، هەموو ڕێنوێنییەکان ڕاستەوخۆ لەوان وەردەگرێ، بەبێ ئەوەی ئەفسەرەکان ڕۆڵیان لەو پێناوەدا هەبێت، سەرکردایەتییەکەش لەگەڵ سەرووی خۆی بەو شێوەیە و ڕیزبەندەکەی سەرکردایەتی و ڕێنوێنییەکان بەو شێوەیە، بە دۆزینەوەی سەرە داوێک سەرکردایەتی نادۆزرێتەوە و تۆڕەکەیان ئاشکرا نابێت.

چالاکی و بەهرەدارییەکان

کە لە سەرەتای سەدەی بیستەم، دەستەکانی مافیا پەیدا بوون، خێزانەکانی ئەو دەستانە کۆششکار بوون، خەسڵەت و سیمای تایبەت بەخۆیان هەبێت، بە مەرجێک کۆپی هیچ گرووپ و لایەنێک نەبێت، پیاوەکانیان لە پێکداداندا وریا و نیشانشکێن بوون، لە بازدان و دەربازبوون کارامەبوون، بەهرەو چالاکیی وایان هەبوو، بە دەگمەنی دەناسرانەوە، هەموو بڕیارەکان دوا بڕیار و دوا قسەش تەنیا بۆ سەرۆکی خێزانەکە بووە، بەڵام ئەندامانی گرووپەکەش ڕەزامەندییان لەسەر

دەردەبڕی، هەموویان پابەند بوون لە پێناوی پاراستن و ڕاپەڕاندنی کارەکانیان و بەرزڕاگرتنی کەرامەتی بنەماڵەکە و چوارچێوە و شێوازەکەیان پتەو کردووە و کاریان بەردەوام بووە بۆ کۆکردنەوەی سامان و بەهێزکردنی ڕێکخراوەکە. هەموو خێزان و گرووپێکی ئەو ڕێکخراوەیە حەقی هەبوو، سوپای سەربەخۆی مەیدانیی هەبێت، لەگەڵ هەموو ڕینوێنییە توندکارەکانیش بنەماڵەکە لە هەندێ لایەندا لەگەڵ ئەندامانەکانیان نەرمیشیان نواندووە و بەشدارییان لە بەرنامەکانی گۆڕانی کار و چاکسازییەکان کردووە و پرسیان پێ کراوە.

بەپێی پەیڕەوی تایبەتی ئەو ڕێکخراوە، دەکرێ گرووپەکان بچنە ناو خێزان و گرووپی هاوشێوە و بەیەکەوەش بنەماڵەی گەورەتر دامەزرێنن، کەسی بەهێز و دەستڕۆیشتووی ناویان بکەنە سەرداری ئەو خێزانە گەورانە، بەوەش ڕێکخراوەکە لە ڕووی دیسپلین و سامان و ڕێکخستنەوە بەهێزتر و ساماندارتر دەردەکەو. ئەو هەموو خێزانە گچکە و گەورانەش بەرەنجام کەسێکی دیار و گەورە لە سیسیلیا بەرپرسی یەکەمیان دەبێت، هەندێ جاریش وا ڕێک کەوتووە لەو سەرکردایەتییەدا چەند کەسی بەئەزموون، کەسانی وریا لە چالاکی و خاوەن سەربردەی دێرین لەو بوارەدا هاوشانی سەرۆکەکەش کاری کردووە. ژمارەی خێزانەکانی ئەو ڕێکخراوەیەش بە ژمارە و قەوارە چەندان شێوازیان هەبووە، بۆ نموونە لە سەرەتای سەدەی بیستەم بنەماڵەی مافیای لاکی لوسیانو، لە شیکاگۆ ژمارەیان دەگەیشتە نزیکەی پێنجسەد کەس، هەموویان لەگەڵ پێوەندیی خوێن و خزمایەتیش بنەماڵەکان توند و بەرنامەڕێژانە بەیەکەوە گرێ دراون.

دە ڕاسپاردەکە

ئەگەرچی پیاوانی مافیا تاوانی زۆریان کردووە و خەڵکێکی زۆریش بوونەتە قوربانیی چالاکییە دڕندەکانیان، بەڵام ئەوەی جێگەی سەرسووڕمانە کەوا ڕێکخراوەکە پابەند بووە بە بەها ئەخلاقی و ئاینییەکان، بەهیچ شێوەیەک غەدریان لە قوربانییەکانیان نەکردووە، هەموو کوشتنەکانی لە پشتەوە و کوشتنە ڕووبەڕووەکانیش پاش دانوستاندن و دیالۆگ بووە، دەڵێن (ویلی موریتی) بەوە دەناسرا کەوا زۆر حەزی لە قسەکردن بووە، لە کاتی دانوستاندنەکانیدا زۆر نەرمونیان بووە، بۆیەش ناویان لەو پیاوە ناوە، بکوژە ڕەحیم و بەخشندەکە. لە بەرامبەردا نەیار و دوژمنانی مافیا سەربازە مافیوزوییەکان بە گوللەی غەدر بەئاسانی کوشتووە، دیارە ئەوەش نیشانەی ئەوەیە کەوا نەیارەکان ترسیان لەو سەربازانە هەبووە و دەیانزانی کەوا کەسایەتیی مافیوزو هەیبەتی هەیە و ناوێرن ڕووبەڕوویان ببنەوە، بۆیەش لە دوورەوە دەیانکوژن، نزیکیان نابن، هەروەها بەوەش دەناسرێنەوە کەوا دەست و دەمانچەیان سوارە و ئامادەسازییان تا ڕادەیەکی زۆر وریایانە، نیشانەیان ڕاستە و زووش دەست دەکەنەوە، بۆیەش نەیارەکانیان ئامادەن بەغەدریش واتە لە پشتڕاش بیانکوژن، چونکە بواری کوشتنی مافیوزوییەکان ئاسان نەبووە هەموویان سامیان هەبووە. بنەماڵەی مافیاییەکان بۆ پێوەندییەکانی دەرەکییان دوو میتۆدی گرینگیان هەبووە:

لەناو گێژاوی شەڕ و ململانێی موخابەراتی خۆیان دوور ڕادەگرن، بەوەش خۆیان لە شەڕ و دژایەتیی موخابەرات دوور دەکەنەوە، چونکە لە پاش شەڕی دووەمی جیهانی ئەنجوومەنی بنەماڵەکان یاسایەکیان دارشتووە، لەوەدا کوشتنی ئەندامی هەر بنەماڵەیەک لەناو ئەو ڕێکخراوەدا ئاسایی بووە، ئەگەر دەستی هەبووبێت لە بەکوشتدانی یەکێک لە سەرکردەکانی بنەماڵەیەکی تر، دیارە جێبەجێکردنی ئەو بڕیارەش پێویستی بەبڕیار و پەسندی ئەنجوومەنی بنەماڵەکانەوە نەبووە، ئەگەر بکوژەکە، کەسێکی دیار و ناسراوی بنەماڵەیەک بووبێت، ئەوا ئەنجوومەن بڕیاری دەدا، پاش کوشتنی؛ هەموو سامانەکانی ئەو کەسە لەسەر ئەندامانی بنەماڵەکانی تر دابەش بکا، ئەگەر کەسەکە پایەداریش بووبێت، ئەوا پاش بڕیاری ئەنجوومەنی بنەماڵەکە پیاوە گەورەکەی ڕێکخراوەکەیان کوشتووە. هەموو ئەندامانی ئەو ڕێکخستنە کە بوونەتە ئەندام، سوێندیان بەئەندامبوونیان خواردووە، لە سوێندەکەش بەڵێن دەدا ئەو ئەندامە نوێیە بەبنچینە سەرەکییەکان پابەند بێت، بەپێچەوانەش ژیانی دەکەوتە مەترسی و بە کوشتن تۆڵەیان لە لادانەکەی دەکردەوە، بنچینەکانی ئەندامبوون و بەڵێنەکانیش ئەوانەن:

* یاسای بێدەنگبوون (ئومبرتا)، نهێنی نەدرکاندن و ئاشکرانەکردنی ڕێکخستنەکانی ئەو ڕێکخراوەیە، ئەگەر بەتوندترین سزا و لێکۆڵینەوەشی لەگەڵدا بکرێ.
* جێبەجێکردنی کوێرانەی ڕێنوێنییەکانی سەرۆکەکەیان.
* ئەگەر هەر ئەندامێکی ئەو خێزانانەی ناو ڕێکخراوەکە، هەڕەشە و غەدری لێ کرا، دەبێ هەموو ئەندامەکان ئامادە بن، تۆڵەی بۆ بکەنەوە.
* هەموو ڕێکخراوەکانی هاوشێوەی مافیای ئیتاڵیایی بە دۆست بزانن، هاوکارییان بکەن، لە کاتی پێویستدا بەهانایانەوە بچن، ڕێزی ژنانی ئیتاڵیایی بگرن.
* بەهیچ شێوەیەک پێوەندییان بەدەسەلاتی ڕەسمییەوە نەبێت.

کە کەسی وەرگیراو لەو ڕێکخراوە سوێندی تایبەتی خوارد و بووە ئەندام لە یەکێک لەو خێزانانە، خێزانەکە ئامادەیی دەبێت، هەموو پێداویستییە مادییەکانی بۆ دابین بکات، لە کاتی ئەنجامدانی نەبەردییەکی سەرکەوتوو پاداشت دەکرێ، هەروەها ئەو ئەندامە دەبێ لەلایەن ڕێکخراوەکە خانوو و چاودێریی تەواو بۆ خۆی و ماڵ و منداڵەکانی دابین بکا، هەر ئەندامێک کە دووچاری هەر کارەساتێک دەبێت، ئەوا بنەماڵەکە ناچارە کۆمەکی بکات، بەپەلە دەستی کۆمەک و پشتیوانیی بۆ درێژ بکا.

لە مانگی نۆڤمبەری ساڵی ٢٠٠٧ پۆلیسی سیسیلیا، لیستی دە ڕێنوێنییەکی ڕێکخراوەکەی دەست کەوتووە، کە لە شوێنی تایبەتی سەرۆکی مافیوزو سلڤاتوری بیکولو دەستیان کەوتبوو، ئەوانەش هەموو ڕێنوێنیی بوونە بۆ بەرژەوەندیی مافیوزو، کە بریتی بوون لە:

* هەرگیز خۆت بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ بەهاوڕێیەکانت نیشان مەدە، کۆشش بکە، دیتن و

ناسینەکەت، بەهۆی کەسی دووەمەوە بێت.

* سەیری ژنی هاوڕێیەکانت مەکە.

* ئەو شوێنەی پۆلیسی تێدا بێت، تۆ لەوێ دوور بکەوە لەوانە نزیک مەبە.

* هەموو دەمێک بۆ بەردەم ژوزا نوسترا ئامادە و ساز بە، ئەگەر ژنەکەت لەسەر منداڵبوونیش بوو.

* رێزی کات و ژوانەکان بەجوانی بگرن، لە کاتی دیاریکراودا ئامادە بە و دواکەوتن بەهیچ شێوەیەک قبووڵ نییە.

* زۆر رێزی هاوسەرەکەت بگرە و بە گەورەیی سەیری بکە.

* لە کاتی وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانەی لەناو بنەماڵەکە ئاراستەتان دەکرێ، کۆشش بکە، ڕاستگۆ بیت، درۆیان لەگەڵدا مەکە.

* پارە و سامان لەگەڵ ئەندامەکانی گرووپەکەت و گرووپەکانی تر شیاوی بایەخ نییە.

* ئەو جۆرە کەسانە لە خۆتان و لە ئەندامانی گرووپەکانتان نزیک مەکەنەوە، خزم و کەسی پیاوانی پۆلیس، خزم و کەسی پیاوانی بەگومان لە بەڵێنەکانمان، کەسانی بەدرەوشت، کە بڕوایان بە بنەماکانی ئەخلاقی نییە.

دیارە کەوا مافیا بەجێبەجێکردنی ئەو خاڵانەیە خۆی گرتووە و ناوی دەرکردووە، ئەگەرچی خوێنی زۆری کەسانی بێ تاوانیان ڕشتووە، بەڵام ئەزموون و بەرنامەکەیان نیشانەی شۆکە بۆ مان و خۆڕاگرییان.

لانکەی مافیا

کە ئیتاڵیا بە وڵاتی هونەرو سپاگێتی و پیتزا و مونالیزا و ئۆتۆمۆبێلی فیراری ناسرابێت، ئەوە هەموو لایەک باش ئەوەش دەزانن کەوا بە وڵاتی مافیاش ناسراوە، لە مێژووی تاوانی رێکخراودا چوار باڵی سەرەکیی مافیا لە نیمچە دوورگەی ئیتاڵی هەبووە، کە بووبوونە ناوکی دامەرزاندنی مافیای ئیتاڵیایی ئەمەریکایی (ئەوەدەمانە بەناوی کوزا نوسترا ناسرا بوو)، کە پاشان مافیای چینی بەناوی (تریاد) و مافیای ژاپۆنی بەناوی (باکوزا) و مافیای تورکی بەناوی (باباس) و مافیای ئەلبانی، هەتا چەتەکانی مافیای جامایکی و زۆری تر کە لەسەر نەخشەی مافیای ئیتاڵیاییەوە دامەزراون. هەموو شانازییەکانی پەیدابوونی مافیای ئیتاڵیی دەگەڕێتەوە بۆ چوار گرووپ و بنەماڵە، یەکەمیان لە کورلیونی سیسیلیا بەناوی (La Cosa Nostra) دامەزراوە و ئەو ناوەی هەڵگرتووە و یەکێکە لە ناودارترین دەستەی مافیا لە ئیتاڵیا، مێژوونووسی ناودار مارکۆ مونییر لەساڵی ١٨٦٣ بەناوی (ئەوان دەستەیەکی راووروتی رێکخراو بووە، کە دامەزراوێکی میللیی نهێنی بووە و مەبەستی سەرەکییان نانەوەی ئاژاوە و بەدکاری بووە).

دەستەی دووەمیش نهێنی بووە و ناوی (کامورا) بووە، کە لەناو گرتووخانەکانی ناپۆلی لە

ئیتاڵیا دامەزراون، ئەو گرووپە ناویان (کامورا) بووە، بنکە و چالاکییەکانیان لە سەرەتای سەدەی نۆزدەم لەو شارەدا دامەزراوە. بنەماڵە و دەستەی سێیەمیش ڕێکخراوێکی نهێنیی بەدکار و زیانگەیێن بووە، ناویان بە (ندرانجینا، یان ئورنوراتا سوسیتا) ناسراوە، کە بە زمانی ئیتاڵیایی مانای کۆمەڵە بەڕێزەکە بووە. ئەوانە لە هەرێمی کالابریای ئیتاڵیایی و لە سەدەی بیستەم دامەزراوە. دەستەی چوارەم و کۆتایی، (ساکرا کورونا ئونیتا) بووە و لە شاری باری ئیتاڵیاییەوە سەری هەڵداوە.

لە ساڵی ١٩٠٠ گرووپەکانی مافیای ئیتاڵیایی لە خۆرئاوای سیسیلیا کۆبوونەتەوە و لەناو خۆیاندا یەکەتیی فیدراڵییان دامەزراندووە و دەسەڵاتیان بەسەر هەموو بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی هەرێمەکاندا گرتووە، ئەوەش وای کردووە مۆسۆلینی سەرکردەی فاشی لە ئیتاڵیا بەدەستی پۆلاین و لە سەرەتای بیستەکانی سەدەی ڕابردوودا زەبری لێ داون، تا بەیەکجاری لەناویان ببات، بەڵام شکانی سوپا و حکوومەتی ئیتاڵیا لە شەڕەکە، بواری ساز کردبوو مافیا سەرلەنوێ سەر هەڵبداتەوە.

لە پاش چەندان ناکۆکی و ململانێی خوێناوی لە ساڵەکانی هەشتاکان و نەوەتەکاندا کە لە نێوان دەستەکانی ئەو گرووپانەی مافیا ڕووی داوە، ژمارەیەکی زۆری سەرکردە دیارەکانی مافیا لەناوچوون، بۆیەش دەستەیەکی نوێی پیاوانی مافیا سەریان هەڵداوە و دەسەڵاتیان گرتووتە دەست و فەرمانڕەواییان کردووە و ناویان بە پیاوە یاخە سپییەکان ناسرابوو، ئەوانە تاوان و کارەکانیان لەگەڵ تاوانە تەقلیدییەکان جیاواز بوون، گۆڕانی زۆریان بە بەرنامە و پلانەکانیان کردبوو، بۆیە میدیای ئیتاڵیایی دەستەواژەیەکی نوێیان بەناوی شتە نوێیەکە (Cosa Nuova) داهێناوە، ئەوەش دەستەواژە کۆنەکە (La Cosa Nostra)ی نەهێشتووە، کە زووتر وتوویانە بەوەش ڕێکخراوەکە گۆڕان و نوێکاریی کردووە.

هەتا ئەمڕۆش پۆلیسی ئیتاڵیایی دان بەوەدا دەنێت کەوا، ئەو دەستانە بوونیان ماوە و پشتاوپشت ئەو کارەیان جێ هێشتووە و لەسەر بەرنامەی باپیرانیان دەڕۆن، بۆیەش لە مانگی مایوی ساڵی ٢٠١٠ پۆلیس کەسێک بەناوی میکیلی کیریکای تەمەن ٥٨ ساڵانە دەگرێت، کە سەرکردەیەکی مافیای کامورای بووە لە ناپۆلی، ناوی ئەو لە ڕیزبەندی ژمارە سەد کەسی هەڵاتووی دەستی دادگە و پۆلیس بووە، ئەو لەناو ڤیلایەکی گچکە و لە گەڕەکی فیومشینو لە

دەرەوەی ڕۆما گیرابوو، کە کاری بازرگانیی ئاسایی بەمادەی بێهۆشکەر دەکرد، پۆلیس باش کۆنترۆڵی ناوچەکە و ماڵەکەیان کردبوو، بۆیە بواری دەربازبوونی نەمابوو، لە ناو ئاپۆڕەی پۆلیسەکان ئەو وتبووی دەستتان خۆش کە منتان لەو شوێنە لاچەپە دۆزییەوە و پیرۆزبایی ئەو چالاکییەتان لێ دەکەم. زووتریش و چەند هەفتەیەک بەر لە گرتنی ئەو کەسە، دەسەڵاتدارانی ئیتاڵیایی کەسێکی دیاری ئەو بنەماڵەیان گرتبوو، ئەویش ئینتونیوو کریستیڤارو بوو، ئەو تیمساحە درێژەکەی بۆ ترساندنی خەڵکەکە و ساماندارەکانی، بۆ پارە وەرگرتن بەکار هێناوە، کە درێژییەکەی لە یەک مەتر زیاتر بوو، کێشی نزیکەی٤٠ کیلۆگرام دەبوو، کە لەناو باڵکۆنەکەی و لە ماڵەکەی لە شاری ناپۆلی لە خوارووی ئیتاڵیا ڕای گرتبوو.

کامورا

کامورا یەکێکە لە ناودارترین و کۆنترین بنەماڵەی مافیا لە ئیتاڵیا، گۆرانبێژی جەزائیری رابی ناودار (لوتگی دوبل کانون) بەگۆرانی و ستایشەکانی پەسنی ئەو بنەماڵەی کردووە. کامورا، واتە پارێزگاریکردن، ئەوان لە شارەوە پەیدا بوون، ئەوەش بەپێچەوانەی بنەماڵەی کوزا نوسترایە کە لە گوندەکانەوە پەیدا بوون، بۆیەش کامورا ڕەگ و ڕیشەی لەناو خەڵکەکە داکوتاوە، بەتایبەتی خەڵکە برسی و هەژارەکان، ئەوانە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەم لە ناپۆلی ئیتاڵیاوە پەیدا بوون، قسەی واش هەیە، گوایە ئەو بنەماڵە مافیایە لەو مێژووەش کۆنترن، لەناو ئەو بنەماڵەیەدا ژنان زۆر ڕۆڵی ئەکتیڤیان هەبووە و لەناو هەیکەلەکانیاندا کوشتن و گرتنیان زۆر لە ناودار بوو، بەتایبەتی ژنەکانیشیان گیراون.

پاش ئەوەی دوو ساڵ کامورا دەسەڵاتی مافیا دەگرێتە دەست، نووسەری ئیتاڵیایی ڕوبرتو سڤیانو کتێبێکی لەسەر سەرکردایەتی و ڕۆژانەی گرتووخانەکان نووسیبوو، کە بە ڕەواجترین فرۆشتنی هەبووە، کتێبەکەش وەرگێڕدرابووە سەر چەندان زمان وەک فرەنسی، ئەڵمانی، ئینگلیزی، نووسەر کتێبەکەی لەسەر شێوازی ڕۆمان بووە و لە ئەوروپا و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ناوی دەرکردبوو، خەڵاتی ئەدەبی ئیتاڵیایی ڤیاردجیوی وەرگرتبوو. بەڵام نووسەرەکەی پاش ئەوەی ناوبانگی دەرکردووە، لە جیاتیی سوودوەرگرتن و شانازی خۆی شاردووەتەوە و بەیەکجاری خۆی لە بەرچاوان ون کردووە، بۆیەش وەزارەتی ناوەخۆ ئەرکی چاودێریی سەلامەتیی ئەو نووسەرە دەگرنە ئەستۆ و ماڵ و شوێنی نیشتەجێ لە بەرچاوان دەشارێتەوە، چونکە ئەو ڕێکخراوە دەستی دەگەیشتە هەموو شوێنێک. لە ئامارێکی تایبەتی سڤیانوی نووسەر ئاماژە بەوە دەدا، کەوا کامورا لە ناوچە نزیکەکانی ناپۆلی ٣٦٠٠ کەسی کوشتووە، ئەو لە ساڵی ١٩٧٩ لەو ناوچەیە ژیاوە، بۆیە کورەکەی لە شاری ناپۆلی وتبووی: تا ئازاریان بدەم، من دەزانم لە کێندەرێیان دەدەم.

لەو کتێبەی سڤیانۆ کە ژێدەرەکەی لە کاری زۆر و گەڕان و پێوەندییە وردەکان و شیکارەکانەوە

بووه، ئەو توانیویەتی کار و چالاکییەکانی سەرکردەی مافیا کامورا بەهەموو وردەکارییەوە بنووسێتەوە، ئاماژەی بەو کارانە داوە کە لە سەردەمی جیهانگیریدا پەیڕەو بوون، وەک مادە بێهۆشکەرەکان، شێوازەکانی وەرگرتن و ستاندنی پارەی بەزۆر، مۆدە و جلوبەرگە سازکراوەکان، کارەکانی بەڕێکردن و بارکردن، بەتایبەتی لەگەڵ چەتە چینییەکان، هەروەها پۆلیتکیش ڕۆڵی لەسەر چالاکییەکانیان هەبووە.

ئیتاڵیا لەناو باوەشی مافیادایە

نووسەری ڕۆژنامەنووس فرانک فیفیانو لە ساڵانی حەفتاکاندا دیمانەیەکی لەگەڵ ژنی یەکێک لە بنەماڵە دەسرۆیشتووەکانی مافیا لە دوورگەی سیسیلیا کردووە، کە ناوی دایکە (جونز) بووە، ئەو لەو دیمانەیەدا وتبووی، کەوا لەو دوورگەیەدا ١٨٦ بنەماڵەی مافیا هەبووە، لەوانە حەفتا و شەشیان لە (بالیرمو)ی پایەتەختی سیسیلیا و گوندەکانی دەڤەری کاسیلاماری کار و چالاکییەکانیان نواندووە.

ئەو بنەماڵانە لەناو ئەنجوومەنێکی ڕێکخراوی تایبەت بەخۆیان کۆ بوونەتەوە، کە سێ کەس سەرکردایەتیی کردووە، یەکێکیان ناوی (جیتانو بادالمنتی) بوو، کە سەرکردەی مافیاکانی دەڤەری گوندی کاسیلاماری بووە، پێش دامەزراندنی ئەو جڤاتە، ڕێکخراو و گرووپەکانی مافیا پێکهاتەیەکی ناوچەیی بوون، تەنیا لەناو دوورگەکە کاریان کردووە، سەرەتا بەرنامەیان بەگەندەڵکردنی بەرپرسە گچکەکانی دەوڵەت بووە، ئەو دەستانەش دەسکەوتیان کەم و ئاسایی بووە، بەڵام پاش بەکارابوونی ئەو ئەنجوومەنە، تاوانی بە سیستەم لە سیسیلیا کۆنترۆڵی ڕێژەی ٢٠٪ ئابووریی پیشەسازیی ناو ئیتاڵیای کردووە. لە سەرەتای نەوەتەکاندا داخوازی و کارنامەیان گەشە دەکا، چالاکییەکانیان دەپەڕێتەوە ناو هەموو وڵاتانی ئەوروپا و زۆربەی وڵاتانی تری جیهان، بەڵام زۆربەی بنەماڵە ناودارەکانیان لەگەڵ بیرۆکەی ستراتیجییەتی کاری هاوبەش نەبوون، لە ساڵی ١٩٧٨ ساڵانە و بەردەوام لە ئەنجامی ئەو کارانە و گەشەبوونی چالاکییەکانی ئەو دەستانە ٩٠٠ کەسی ئیتاڵیایی دەبنە قوربانیی ململانێ و چاوچنۆکییەکانیان، کە تێیدا زۆر لە بەرپرسان و قازییەکانیش دەبنە قوربانیی ئەو بزاڤە دەستڕەشە.

تۆڕەکانی ناو دەستەکە و بنەماڵەکانی مافیا ئەوەندە زۆر و ئاڵۆز دەبن، کەسیان ئاگای لە کەس نامێنێت، بەئاسانی هێڵەکانیش ناناسرێتەوە، نازاندارێت کامیان بۆ کام لایەن و لە بەرژەوەندیی کام ئاراستە کار دەکەن، لە دوا شەرمەزارییەکان و ساڵێک پێش ئێمرۆ، دوا بڕیار لە کەسێکی هاوپەیمانی سەرۆک وەزیرانی ئیتاڵیایی سلفیو برلوسکۆنی بەسزای نۆ ساڵ زیندانیکردن بەتاوانی پێوەندیبوونی لەگەڵ دەستەکانی مافیا درابوو.

چەند ساڵێک پێش ئێستا بەتاوانی بوونی چەند مامەڵەیەکی ناشەرعیی نێوان خۆی و سەرۆکی

یەکێک لە دەستەکانی مافیای ناو دوورگەی سیسیلیا سەرۆک وەزیرانی پێشوو جیولیو ئەندریوتی راپێچی لێپرسینەوە و دادگە کرابوو. لە ساڵی ١٩٩٢ حکوومەتی ئیتاڵیایی هەڵمەتێکی دژوار بەرووی ئەو کەسانەی داوا کراون و نەگیراون دەکات، ڕووبەڕووی لاسارەکان دەبێتەوە لە ئەنجامدا هەڵمەتێکی ڕووبەڕووبونەوەیەکی ترسناک و خوێناویی لێ دەکەوێتەوە و زۆریش لەو تاوانبارە داواکراوانە دەکەنە دەستی دادگە و دەگیرێن، سامانە زۆرەکانیان کە بە دەیان ملیار یۆرۆ مەزندە دەکرا دەستی بەسەردا دەگیرێت و حوکمی کوشندە و توندیشیان بەسەریاندا دەچەسپێن، بۆیە مافیا لەناو خۆیدا و یەکلایەنە ئاگربەست و کەشێکی هێمنانە ڕادەگەیەنێ، بەو پرۆسەیەش مەبەستی بووە ڕای گشتی و خەڵکەکە لە کارە ترسناکەکانی لە بیر بباتەوە و کەمێک ڕوویان جوانتر بکەنەوە، دیارە ئەوەشیان مەسەلەیەکی سیاسی بووە و بەس.

بروفینزانزوی سەرکردەی مافیا بڕیار دەدا کار و بەرنامەکانی بەرەو ئاراستەی بزنسی ئابووری و دارایی گەورە ببات، تا نیشان بدا کەوا ئەوان فاکتەری زیندووی ئابووریی ئیتاڵیایین، ئەوانن کەوا دەتوانن ئابوورییە لاوازە سستەکە ببووژێننەوە و بەرهەمدار بن، پاش ئەو بەرنامەیە خۆیان وا نیشان دابوو کەوا ڕێکخراوەکەیان پاوەری سیاسی و کۆمەڵایەتیی سیستەمدارە و دەتوانێت کاریگەری لەسەر ئابووریی وڵاتەکە بکات و بەرنامەکانی گەشەسەندن بەرەو بواری باشتر و ئەکتیڤتر ببات، تا دەسەڵاتدارەکان ناچار دەبن، بێنە بن سێبەری ئەوان و کۆمەکیان بکەن.

سلفیۆ بیرلسکۆنی، سەرۆک وەرزیرانی ئیتاڵیا

بەڵام بەرەنجام دەرکەوت کەوا سیاسەتی مافیا لەو دەمانەی ئاشتی و ئاگربەستیان ڕاگەیاندبوو، زۆر ترسناکتر بوو لەو کاتانەی شەڕیان دەکرد و دەسەڵاتداران چاودێرییان دەکردن، چونکە دەرکەوت ئەوان باش دەتوانن و توانای ئەوەیان هەیە بخزێنە ناو دەزگاکانی سیاسی و ئابووریی دەوڵەت و بازاڕە ئازادەکە، ئەوان کارامەن لەوەی تۆڕی پتەو لە نێوان پێکهاتەی خەڵکە هەژار و دەسەڵاتدارە گەورەکان ڕایەڵ بکەن، بەوەش بوار ساز دەکەن، فاکتەری سەرەکی بن لە کاریگەری لەسەر دید و هەڵوێستە سیاسییەکان و ناوچەکانی ژێر کۆنترۆڵی ئەوانیش.

حکوومەتی ئیتاڵیایی لەبەر ڕۆشنایی یاساییە ئاوارتە ناسراوەکە بە یاسای ژمارە ١٠٩، توانی گەورە سەرکردەکانی مافیا ملکەچ بکا دان بەسەرچاوە و چەندی سەرمایەکانیاندا بنێن، دادگەش سەرپشک بکا ئەگەر بزانن سەرچاوە دارایییەکانیان بە شێوەی ناشەرعی پەیدا دەبن، هەموو سامانەکانیان زەفت بکرێت.

لەگەڵ بزاڤی حکوومەت بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی بە کارە ناشیرین و ناشەرعییەکانی مافیا، کۆمەڵگەی ئەهلیی ئیتاڵیاییش لەوانە کەوتبووە خۆ، بزاڤێک بەناوی (لیبیرا) کارکەر بوو، بۆ کۆکردنەوەی ئیمزا و دژایەتیکردنی مافیا و کۆششکار بوون هەموو ئەو زەوییزارانە لە سەرکردایەتیی مافیا وەربگیردرێتەوە کەوا بە زۆر و بە خوێن و بە غەدر دەستیان کەوتبوو، ئەوان پاش ئەوەی نزیکەی یەک ملیۆن ئیمزا بۆ دژایەتیی مافیا کۆ دەکەنەوە، لەگەڵ کۆمەڵە نوێیەکانی هاوکار لە باکور و باشوورەکەی کەوتبوونە کار بۆ دژایەتیکردنی مافیا. ئەوانە بەیەکەوە گەیشتنە مەیدان و توانرا زۆرتر لە هەزار و پێنجسەد دەستە و سەنتەر یەک بگرن تا دادپەروەری و یاسا سەروەر بێت، ئەوان باش لەوە تێ گەیشتبوون بۆ سەرکەوتن لەو بزاڤە و دژایەتیکردنی ڕاووڕووت و چالاکییە نایاسایییەکان دەبێت کۆمەڵگەی مەدەنی و خەڵکەکە بەگشتی لەو پرۆسە چاکسازییە و لەو کارە مەیدانییە بەشدار بن و کارەکە هاوکاریی گشتیی دەوێت، ناکرێ ئەو ئەرکە زەحمەتە بەتەنیا بخرێتە سەرشانی پیاوان و دەزگاکانی ئاسایش و بە لاوازی لەو مەیدانە بمێنێتەوە، پاش ئەوەی بزاڤی لیبیرا شوێنی دەستی بەدیار دەکەوێ، چەندان بزاڤی تری وەک (توبیزو) و (ئەمازاتیتسی توتی) هاوشانی لیبیرا کەوتبوونە کارکردن.

***

چاودێرانی ئیتاڵیایی هەست دەکەن کەوا لەو بوارەدا کارکردن و دەسکەوتی سەرکەوتن لە قەڵاچۆکردنی مافیا و چالاکییە دژوارییەکان زۆر بەسستی بەڕێوە دەڕوا، ئەگەر سەرکەوتنیش هەبێت ئەوا لاوازە و ئاستی کەمە، بەڵام شەڕەکە بەردەوام بووە، هاوشانی ئەو بەرنامەیەش لە بواری سیاسیش هەڵمەتەکە بەردەوامە و هەڵمەتە ئەمنییەکان دژ بەباڵەکانی سەربازیی مافیا گەشەی کردووە، دیارە کەوا ئیتاڵیاییەکان هاوکاری و بەرنامەڕێژی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکای ویستووە بەتایبەتی لە هەڵمەتە گەورەکەی مانگی فبرایری ساڵی ٢٠٠٨ ئەو هەنگاو و پێشهاتە باشە و زۆریش کاریگەری دەبێت، بەڵام بۆ زەبر وەشاندن لەو ڕێکخراوەیە، دەبێ زەبرەکە

لە بڕبڕەی پشتی مافیا بدرێ، ئەویش پێوەندییە دەرەکییەکان و پێوەندییە نهێنییەکانیەتی، بەتایبەتی ئەو گرێبەستانەی لە ئاستەکانی سیاسی و دارایی و ئابووری و دامەزراوی بەپێی یاساش قەدەخە نەبوون، هەندێک ڕایان وابوو کەوا سیاسەتی چەپڵەلێدان بۆ گرتنی هەر ئەندامێکی ناو گرووپەکانی مافیا و پاش نارەزایی و ڕەخنەگرتن لە ئەنجامی ئاشکرابوونی تۆڕ و لایەنی شاراوەی دۆسیەکان، نابێتە مایەی شانازی و دەسکەوت بۆ زەبر وەشاندن لەو ڕێکخراوەیەدا، بگرە دەبێتە هەناسەدانێک بۆ ئەوان تا ببووژێنەوە و چالاکییەکانیان گەشەدارتر بکەن.

کە هەردوو قازی فالکۆنی و بورسیللینو سەرقاڵی دۆزینەوەی تۆڕەکانی مافیا بوون، کاریان دەکرد دۆسیەی یاساییان لەسەر ساز بکەن، بەپێی یاسا تاوانباران بگرن، لەو دەمانە و لە گەرمەی کارکردنی دادگە، هەڵمەتێکی دژواری ڕێکخراو دژیان ساز کرا، هەردوو قازییەکەیان بە تاوانی پشتیوانی و لایەنگیریی سیاسی و خزمەتکردنی ئەجندەی حزبەکان شەرمەزار کردبوو، وتبوویان ئەوانە بەرنامەیان چەپگەرییە و بەوەش تاوانباریان کردبوون، بۆیەش دۆسیەکە دادەخرێ. بەڵام لەلایەن مافیاوە دۆسیەکەیان داناخرێ و هەوڵی کوشتنیان دەدرێت، چونکە ئەوانە و زۆر لە پیاوانی دەزگا سیاسییەکان و ئاینییەکانی لەناو ئەو دۆسیەیەدا قسە و سەربردە و هەڵبەستەی زۆر سەرسام و سەرسوڕهێنەریان لەسەر دەگوترا و ئاشکرا دەبوو، کەوا ئەوانە دەستیان لەو دۆسیانەدا هەبووە، لەوانە برلوسکۆنی و دووسەد نەوەد کەسایەتیی سیاسی و لە هەموو حزبەکان و میدیاکاران و ئەفسەرە پلەدارەکان و پیاوانی دەزگاکانی ئاسایش، کەواتە دەوڵەتێک لەناو دەوڵەتدا بوونی هەبووە.

ئەوە و لەلایەکی تریش مودەعی گشتیی ئیتاڵیایی تایبەت بەقەلاچۆکردنی تاوانەکانی مافیا (پییرو گراسو)ی ناسراو بەڕاوچییەکەی مافیا، زووتر ئاگەداری چالاکی و جموجۆڵەکانی مافیای لەناو جیهانی فوتبۆل کردبوو، ئەوەشی لە دیمانەیەکی میدیایی لەگەڵ ڕۆژنامەی (لاگازیتا دیلو سپۆرت) وتبووی، فوتبۆل کەوتووەتە بەر ئاگر و تیربارانی پیاوانی مافیا، دەسەڵاتداران ئاگەدار دەکاتەوە کەوا ئەو مەسەلەیە و ئەو دۆسیەیە ڕیسکی زۆری لەسەرە و ناکرێ بەچاوی کەمەوە سەیری بکرێت. ئەو وتبووی کەوا ڕێکخراوی مافیا وەرزشییەکانی ئیتاڵیایی لە ساخکردنەوەی پارەی ڕەشی دەسکەوتەکانیان بەکار دەهێنن، ئەو دڵنیاش بوو کەوا سپۆرت خاک و زەوینەیەکی بەپیتە تا جۆران فێڵ و ساختە لەو وڵاتە سەربگرێت و بیکەن. ئەو هۆشیاریی دابوو کەوا یانە گەورەکان شوورەکانیان بۆ دەربازبوونی ئەو تۆڕانە پتەوترە و مافیا ناتوانێت بەئاسانی بچێتە ناو ئەو یانانە، بەڵام یانە گچکەکان زۆرتر دەسەڵاتی مافیا بەسەریاندا دەشکێت و بەئاسانی بەرنامە ساختەکانیان تێدا دەکەن، بەڵام لەوەش دڵنیا بوو کەوا یانە گەورەکان چاویان زۆر لەسەرە و دەزگاکانی میدیا و ژوورنالیستان ئاگەدارن و مەترسییان لەسەر کەمترە، بۆیەش داواکار بوو یاسای نوێی توندکار دابڕێژن بۆ پاراستنی یانە وەرزشییەکان لە چەتەکانی مافیا، چونکە یاسا

کۆنەکان پێویستییان بەهەموارکردن هەیە و بەوەش جێبەجێکردن و چەسپاندنی یاساکان لاریی تێدایە.

لە مانگی یۆلیۆی ساڵی ٢٠٠٩ دادگەی سیسیلیای ئیتاڵیایی پەنجا کەسایەتیی لەناو تۆڕە لۆکالییەکانی مافیا بەسزای گرتن دادگەیی کردبوو، لەوانە سزاکان هەتا بیست ساڵیش زیندانیی تێدا بوو. حکوومەتی ئیتاڵیایی بە شانازییەوە باسی ئەو بڕیارەی دادگەی کردووە، کەوا توانرا ئەو هەموو تاوانبارە سزا بدات، کە زۆریان لە بنەماڵەی (لو بیکولو) بوو، کە تاوانی زۆریان کردووە و پارە و سەرانەی زۆریان لە بزنسمان و بەرژەوەندییە بازرگانییەکانی ئەو دوورگەیە وەرگرتووە. ئەوەش یەکەم جارە کەوا دەستەیەک لە پیاوانی کار و بازاڕ هاوکاریی پیاوانی پۆلیس و لێکۆڵینەوەکانیان کردووە و ئاسانکارییان لە دۆسیەکان کردووە، لەو کەسەش داوا کراوە قەرەبووی مادی بدەنە قوربانییەکان، ئەوانەی بە سەر و بە ماڵ زیانیان بەدەستی ئەو تۆڕانەوە لێ کەوتووە. لەوانەی لەو هەڵمەتەدا گیراون و دادگەیی کراون کالوجیرو لو بیکولویە، کە کوڕی یەکێک لە پاشا ناودار و گەورەکانی مافیایە لە دوورگەی سیسیلیا، کە زووتر و لە ساڵی ٢٠٠٨ەوە گیرابوو.

ئەو سەرکەوتنەی پۆلیس و گرتنی ئەو ژمارە زۆرەی ناو تۆڕەکانی مافیا، مانای ئەوە نییە ئەو تۆڕانە بنبڕ کران، بۆیەش دەسەڵاتدارانی ئیتاڵیایی ڕادەگەیەنن، کەوا زانیاریی تریان لەسەر بوونی پێوەندیی پیاوانی دەزگا ئەمنییەکان بە پیاوانی مافیا لە سیسیلیا دەرکەوتووە و کار لەسەر ئاشکراکردنی ناوەکان دەکرێت، بەتایبەتی ئەوانەی دەستیان لە کوشتنی دوو گەورەپیاوانی دادگە و لێکۆڵینەوەکان کە پێش حەڤدە ساڵ ڕوویان دابوو، هەبووە.

بەرهەمە تاڵەکە

ئەگەرچی لەو ماوەیەدا مافیا، پارە و سەرانە وەرگرتن و کوشتنی خەڵکی کەم کردووەتەوە، بەڵام لە توێژینەوەیەکی مەیدانیدا دەرکەوتووە کەوا هێشتا مافیا کۆمپانیا ئیتاڵیاییەکان و کەسایەتییە دیارەکانی بزنسمان بە بیانووی سەلامەتی و پاراستنی ڕۆژانەیان پارەیان لێ وەردەگرێت، پارە و قەرزی بەسوودی زۆریان لەسەر دەکاتە ماڵ، ساڵانە پارەی مافیا لە بازاڕەکانی ئیتاڵیا دەگاتە ١٠٠ ملیار یورو، بەوەش سەرمایە و پارەکەیان لە سەرووی پارەی کۆمپانیای فیاتە کە تایبەتە بەبەرهەمهێنانی ئۆتۆمۆبێل لە ئیتاڵیا، یان لە داهاتی مەحەلیی هەموو وڵاتی میسر زۆرترە.

بەپێی ڕاپۆرتێکی ڕۆژنامەی (لا ریبولیکا)ی ئیتاڵیایی ژمارەی ئەو کۆمپانیایانەی سەرانە و پارە دەدەنە تۆڕەکانی مافیا دەگاتە سەد و شەست هەزار کۆمپانیا، کە بە چەندان شێوە و بەرنامە پارەیان لێ وەردەگرن، وەک سەرانە، ناچارکردن بۆ پارە پێدان لە کەسانی دەوڵەمەند و سەرمایەدارەکان، لەناوبردنی نەیار و ئۆپۆزسیۆنی سیاسییەکان بە پارە، بازرگانیکردن بە چەک، بازرگانیکردن بە مادە بێهۆشکەرەکان، کۆنترۆڵکردنی بازاڕەکان بۆ سەرفکردنی بەرهەمی

کۆمپانیایەکان، ساختەکردن لە پێشبڕکێ و موزایەدەکان. ئەوانە ساڵانە پێنجسەد یۆرۆ لە بوتیکە گچکەکان و پێنج هەزار یۆرۆش لە کۆمپانیا گەورەکان وەردەگرن، خاوەنکارەکان لەو پارە و سەرانەیەدا دوودڵ نین، زۆریش ترسیان هەیە، چونکە دەزانن مافیا بڕوای تەواوی بەو دەستەواژەیە هەیە کە دەڵێت: مردن کۆتاییی بەرگریکردنەکەیە.

کەسانی سەرمایەدار لە کەرتی تایبەتی کاریان لە توێژینەوەیەک کردووە، تێیدا بۆیان دەرکەوتووە کەوا کەرتی بازرگانی ساڵانە شەست ملیار یۆرۆ کە دەکاتە نزیکەی شەست ملیۆن دۆلار لە بوارەکانی پاراستن و قەرزدانی گرانبەها و دزین و پارەی خۆپاراستن سەرف دەکەن. لەو توێژینەوەیەدا دیارە کەوا هەشت ملیار یۆرۆ ڕاستەوخۆ دەچێتە ناو گیرفانی چەتەکانی ڕێکخراوی مافیا، لەوانە سەد و شەست هەزار بوتیک و کۆمپانیای گچکە لە بری گیان پاراستن و ئاگاداربوون دەدەنە ئەو ڕێکخراوەیە، بەوەش دیارە کەوا تاوانی سیستەمکراو بەهەموو شێوەکان و لە ئەنجامی چالاکییەکانیان لە خوارووی ئیتاڵیادا بەتایبەتی لە دوورگەی سیسیلیا، ڕێکخراوەکە کۆششکاریشە کەوا چالاکییەکانی بەرەو باکوری ئیتاڵیاش ببات، دیارە کەوا ناچارکردن بۆ سەرانە دان، لە باکوری وڵات هەتا لەناو ڕۆماش دەگاتە نزیکەی ١٠٪ ی چالاکییەکانیان.

مافیا ماوەی سەد و پەنجا ساڵە لە زێدی خۆی ماوەتەوە، بەڵام ئاستی کار و چالاکییەکانیان بەرز و نزمیی بەخۆیەوە دیوە، دیارە کەوا ئەو ڕێکخراوە بە زیرەکی و لێهاتوویی خۆیەوە هەموو ئاستەنگ و گرفتەکانی تێ پەڕاندووە، لە هەرسێ سیستەمە سیاسییەکەی فەرمانڕەواییی وڵاتدا، لیبراڵییەکان، فاشییەکان، کۆمارییەکان مافیا بەخۆڕاگری ماوەتەوە، ڕوویان بە هەزار شێوە و ئاکار ڕاگرتووە، وەک قەوارەیەکی یەکگرتووە خۆیان نواندووە، مافیا جیهانییە هاوردە ڕووسییەکە، ئەلبانییەکە، چینییەکە، نایجیرییەکە و هەموو مافیاکان لەناو خاکی ئیتاڵیایی شوێنیان دیارە و بوونیان هەبووە. ئەگەرچی دەسەڵاتداران کۆششیان زۆر کردووە بۆ دژایەتی و لەناوبردنی مافیا، بەڵام مافیا هەر ماوەتەوە، بەڵام بە لاوازی و سستی نەک وەک قەوارەیەکی کاریگەری دژوار، تا ئیمڕۆش ئەو ڕێکخراوەیە لە چەند شوێنێکی ئەو جیهانەدا بوونیان هەیە و کار دەکەن، لەگەڵ نەمانی سنوور و کەمبوونەوەی نێوانی شوێنەکان مافیای ئیتاڵیایی بەرەو زۆر پارچەی ئەو جیهانە پەڕیوەتەوە و کاریان کردووە و بوونیان هەیە.

***

بەشێکە لە وتارێکی ئەمال عەوێزە، کە لە ڕۆژی ١١ و ١٢ و ١٣ی ئۆگستی ٢٠١٠ لە "جريدة كويت"ی، وەک زنجیرە لەسەر مافیا، بڵاو کراوەتەوە.

بەدەزگابوونی ڕۆشنبیری

سەلاح حەسەن پاڵەوان

یەکێک لە بنەماکانی هەڵسەنگاندنی هەر چالاکییەکی مرۆیی بریتییە لە هەڵسەنگانی بنەما و ژێرخانەکانی ئەو چالاکییە و دەستکەوت و بەرهەمەکانی ئەو چالاکییە، لە سیاسەتدا ئەو بنەمایانە خۆیان لە بری ستراتیج و تەکتیکی سیاسییەکان دەبینێتەوە، هەروەها خۆی لە پیادەکردنی پەیڕەو پرۆگرامەکان دەبینێتەوە، لە ئابووریدا گرفتەکە پێوەستە بە چۆنیەتیی هەڵسەنگاندنی بازاڕ و کاڵا و خستنەبەر و بەکاربردن و ململانێی نێوان شێوەکانی بازاڕ و گەشەکردنی ئابووریی جیهان... هتد، لە زانست و تەکنەلۆجیادا مامەڵەکردنە پێوەندیی بەبڕی ئەو توانا زانستی و تەکنیکییانە هەیە کە لە بەردەستان، بەڵام لە کۆی گشتیشدا هەر هەموویان پێکەوە کاریگەرییان بەسەر یەکەوە هەیە لە شێوەی دەستنیشانکردن و دیاریکردنی داهاتوو و توانای کولتووری هەر کۆمەڵگەیەک.

سیستەمی کولتووریی هەر کۆمەڵگەیەک لە پاڵ سیستەمی ئابووری و سیاسەت و زانستدا، ڕۆڵێکی مەزن دەگێڕێ لە گەیاندنی پەیامی چالاکیی کۆمەڵگە و هەروەها گەیاندنی ئەو بەهایانەی کە کولتوورێک لە کۆی سەرجەم چالاکییەکانیدا بەدەستی دێنێ، هەموو گەشەکردنێک لە کۆمەڵگەیەک دەبێ گشتگیر و هەمەلایەن بێت، بەکەمبوونی لایەنێک و سەرکەوتنی لایەنێک توانا و هێزی ئەو کۆمەڵگەیە سەنگی و لاریی تێ دەکەوێ.

لای یۆنانییەکان لە پاڵ گەشەکردنی سیاسی و سەربازی و ئابووریی ئەو سەردەمەیاندا، گەشەکردنی ڕۆشنبیرییش لە ئاستێکی باڵادا بوو، کاتێ یۆنانییەکان هێزی سەربازی و چەکخوازیی خۆیان ڕەوانەی وڵاتانی دەرەوە دەکرد، هەمان کات شان بەشانی ئەو هەموو توندوتیژییە سەربازییە توانا کولتووری ڕۆشنبیرییەکانیشیان بەو وڵاتانەدا بڵاو دەکردەوە، هەروەها پرسیارە گرانەکانی بیر و فەلسەفەشیان دەگەیاندە بست بەبستی ئەو زەوییانەی کە داگیریان دەکرد. هەروەک ئاشکرایە زۆر لە شانۆکاران و شایەرانی ئەو سەردەمەی یۆنان لەسەر

زەوینە داگیرکراوەکانەوە ڕوویان دەکردە ئەسینای سەنتەری فەلسەفە و بیر. نەک ئەوەش زۆر لەو بیرکەرە و هزرڤانانە شان بەشانی سەرباز و سەرکردەکانیان ڕوویان لەسەر زەوینی داگیرکراو دەکرد و بۆ گەڕان بەدووی فیکر و عەقڵدا.

زۆربەی ئەو سەرکەوتنە رۆشنبیریسانەی ئەو کاتەی ئەوروپا، جۆرێک گەشەکردن بوو لە لایەنەکانی تریشەوە، ئەگەر تەماشای شێوەی بنیاتی سیاسی و ڕۆشنبیریی سەردەمی دەوڵەتە ئیسلامییەکان و رێنیسانس و شۆڕشی زانستی و... هتد بکەین جۆرێک پێوەندیی لە نێوان گەشەکردنی ڕۆشنبیری لەلایەک و گەشەکردنی بەشەکانی تری چالاکی مرۆیی لەلایەکی ترەوە هەبووە.

کەواتە مەسەلەی سیستەمی ڕۆشنبیری بەشێوەیەک لە شێوەکان پێوەستە بەبوونی بنەمایەکی سیستماتیزمی پتەوی هەموو بوارەکانی تر، ڕاستە چالاکیی ڕۆشنبیری تا ڕادەیەکی زۆر چالاکییەکی تاکەکەسییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چالاکییەکە هەوڵی ئەوە دەدا کە بەسوود وەرگرتن لە بارودۆخەکانی دەوروبەری، ببێتە خاوەن هێز و توانای تەواو.

ئەگەر بیری گەشەکردنی ئابووری و بیناسازی و زەویداریی دەروازەیەک بووبێ بۆ خۆشگوزەرانی و رەفاهییەت، ئەوە گەشەکردنی ڕۆشنبیرییش جۆرێکە لەو خۆشگوزەرانییە، زۆربەی دەوڵەمەندو سامانداره‌کان ماڵ و سەراکانیان بەو کارە هونەرییانە دەڕازاندەوە کە سەرچاوەکەی کاری هونەرمەندان و پیشەخوازەکان بوو، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە ساختمان و بنیات و کۆشک و تەلارەکانیان ڕەنگدانەوەی دەستڕەنگینیی هونەرمەندان بوو. هەتا توانای پولداری زیاتر بووایە، بارودۆخی سیاسی سەقامگیرتر دەبوو، ئەوەندە زێدەتر بە ڕووی داهێنان و بیری هونەرمەندان و پیشەخوازەکان دەکرایەوە، تا برەو بەکاری داهێنان بدەن، سەرەڕای ئەوەی کە لە سایەی ئەو خۆشگوزەرانی و رەفاهییەتەش ئەو بوارە دەڕەخسا کە عەقڵ و شیعر و مۆسیقاش بچێتە پێشێ و گەشەکردن بەخۆیەوە ببینێ.

وەک ئاشکرایە کە رێنیسانسی ئەوروپایی، سەرەتای خۆشگوزەرانیی ئەوروپا بوو، خوشگوزەرانی لە ئاستەکانی هونەری و زانستی و ئەندازەیی و فیکری ئەگەرچی بۆ چینێکی تایبەتیش بوو، کە لەگەڵ خۆیدا ئەو شەپۆڵە گۆڕانکارییە هونەری و فیکری و سیاسییەی خوڵقاند کە هەموومان نموونەکانیان لە بەرچاومانن. هەروەها ئەوروپای پاش شەڕی جیهانیی دووەمیش ئاماژەیەکە بۆ ئەو حاڵەی ئێمە لێرەدا مەبەستمانە.

ئەگەر لەو ڕوانگەیە و لەو بۆچوون و لێکدانەوە تەماشای کۆمەڵگەی کوردەواری بکەین و لێکدانەوەیەکمان بۆ سیستەمی ڕۆشنبیریی ئەم کۆمەڵگەیە هەبێ، وا پێویست دەکا سەرەتا بزانین ئێمە وەک گەشەکردن لە چ ئاستێکداین، وەکو مامەڵەکردنمان لەگەڵ ئەم گەشەکردنە لە چ پلە و پایەیەکدایە، ئاخۆ توانیومانە بەسەر ئەو تەگەرانەدا سەرکەوین کە هەموو کات ڕێگر بووە لە بەردەم شوناسنامە و ناسینەوەی توانا کولتوورییەکانمان.

وەک ئاشکرایە کە کۆمەڵگەی کوردی، کۆمەڵگایەکی تازە گەشەکردووە، لە سەدەی بیستەوە پێی هاویشتووەتە نێو دنیای نوێ و ئاشنا بووە بەسیستەمی نوێی ژیان و لە ڕووی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابوورییەوە گەشەکردنێکی تا ڕادەیەک سستی بەخۆیەوە بینیوە، لە پاش ژیانێکی دوورو درێژی داگیرکردن و چەوسانەوە و جینۆسایدی تازە بەتازە هەناسەیەکی هاتووەتە بەر و لە هەوڵی خۆپێگەیاندندایە، هەروەها سیستەمە ئابووری و کۆمەلایەتییەکەشی بەدەستی خۆی نەبووە، ئەمەش بۆ خۆی کاریگەرییەکی تری هەبووە بۆ خوڵقاندنی دواکەوتوویەتی لە زۆربەی زۆری بوارەکانی تری ژیان. کۆمەڵی کوردی لەو کۆمەڵگایانەدا هیچ جۆرە ڕێنیسانس و ڕاپەڕینێکی ڕۆشنبیری تێیدا رووی نەداوە، سەرەڕای ئەوەش مێژووە ڕۆشنبیرییەکەی مێژوویەکی سستە و لە ڕووی هەندێ لە بوارە ڕۆشنبیرییەکانی وەک فەلسەفە و میتۆلۆجیا و کۆمەڵناسی خاوەنی فەرهەنگێکی زمانەوانی یەهەژارە... کە ئەمەش بۆ خۆی کۆمەڵێ حاڵەتی هەژاری و کەمبوودی لەنێو کۆمەڵگاکەمان و لە نێو هۆش و بیری ڕۆشنبیرانماندا دروست کردووە، لەمەش خراپتر بێ سەرچاوەیی و نەبوونی چاوگەکانی نووسین و بنەماکانی بۆ گەڕانەوە هەژارییەکی بەکتێبخانەوە و سامانی نەتەوەییمان داوە، خاوەنی ئینسکلۆپیدیایەکی تایبەت بە کۆمەڵگاکەمان نین، مێژووشمان بە پەرەوازەیی نووسراوەتەوە، کاریشمان لەسەر شتە نەنووسراوەکان کردووە، زیاتر پابەندی گێڕانەوە بووین.

هەموو ئەم هۆکارانە وامان لێ دەکەن دیسانەوە ئەم پرسیارەمان لا دروست بێت، ئاخۆ ئێمە خاوەنی سیستەمێکی ڕۆشنبیریی پتەوین؟ یان نەخێر؟، ئاخۆ توانیومانە ئەو خالانە دەستنیشان بکەین کە سیستەمی ڕۆشنبیریمانی لە بەردەوامیدا دواخستووە؟ ئاخۆ گرفتی ئێمە لە کەمبوودییەکانەوە سەرچاوەی گرتووە، خۆمان بەو کەمبوودیانەوە بەستووەتەوە؟

ئاشکرایە وەک نەتەوە هەردەم لە ململانێدا بووین، لە ململانێی نێوان بوون و نەبوون، ئیرادە و نائیرادەدا، لە سنووری دەرەوە و ناوەوەی ڕووداوەکان بووین، بەشێک بووین لە ڕابردوو و داهاتوو، ئێستامان وەک خاڵێکی سست تەماشا دەکرا و بەگومانەوە دەمانڕوانییە چارەنووسمان. ئەمڕۆش هەر هەمان نەتەوە خاوەنی بڕێکی زۆر شێواز و پەیڕەو و بەرنامەی ڕۆشنبیرییە کە کەم تا زۆر لەگەڵ ئەو گەشەکردنە ناگونجێ کە ئەمڕۆ دنیای ڕۆشنبیری بەخۆیەوە دەیبینێ، خۆسنووردارکردن لەنێو یەک بازنەی خۆڕۆشنبیرکردندا وای لێ کردووین کە زۆربەمان لەیەک بچین، هەموو کلاسیکییەکانمان لەیەک بچن و هەموو سەلەفییان لەیەک و مۆدێرنیزم و پۆست مۆدێرنیزمەکانیشمان ((گەر بەناویش هەبن)) لەیەک بچن. ئەم لەیەکچوونە بەرەنجامی ئەو مێژووەیە کە وای کردووە بەگومانەوە تەماشای شتە ناوازە و لەیەکنەچووەکان بکەین و لە هەموو شێوە ناچوونییەکێک سڵ بکەینەوە، هەروەها کەم تا زۆر دڵنیا نەبین لەوەی ئاخۆ ڕەنگەکان هەموو پێکەوە جوانن، یان تەنیا یەک ڕەنگی، بۆیە ئەوەی زیاتر مەسەلەکانی لای ئێمە ئاڵۆز کردووە نەبوونی ئەو زمانەیە کە دەسەلات و بۆچوونەکان لە یەکدەنگی دەسەنێتەوە.

بەدەزگابوونی ڕۆشـنبیری

بەدرێژایی مـێـژووی ڕۆشنبـیـریمان هەر لـە پەیدابوونی یـەکـەمین لاپەڕەی نووسـراوی کـوردی تا یەکەمین ڕۆژنامـەی کوردی، بەدەزگابوونی ڕۆشنبیری شێوەیەک بووە لە دەرەوەی خانەی ڕۆشـنبیر ڕووی داوە، سـیاسـییـەکان دەرەوەی سیاسـەت دەیانجـوولێنێ و ئەدیبـەکانیش دەرەوەی ئەدەب، لە سەردەمی بەخـونچەبوونی بیری گرووپ و گرووپکاریی ئەدەبی و ڕۆشنبیریشـدا هەرگاڤ لە دەرەوە هێزێکی لە پشـتەوە بووە وای کردووە ئەو هێـز و دەزگایـە دروست بێت و بێتە بەرهـەم، ژمـارەیەکی زۆر لەو هـەولانەشـی لە سـەردەمـە جـیـاجـیـاکـان بۆ پێکهـێنانی دەزگـای ڕۆشنبـیـری دەدران،کـەسـەکانیـسیـاسیـبوون، ئێـمـە هـەر هـەمـوومـان ئـەوە دەزانین کە پێکهـێنانی دەزگـای ڕۆشنبیری بەمەبەستی بەهێزکردنی گەشەپێدان و پتەوکردنی ڕۆشنبیری نەبووە، بگرە شتی تری لە پشـتـەوە بووە و هـەروەها بـەزۆری ئەو هێزانـەش لە دەرەوەی ڕۆشنبـیری کوردییـەوە بوون، گـەر بڕوانینـە مـێژوومـان دەبینین هەر لە سـەرەتاکـانی سـەدەی بیسـتـەوە تا شـەسـت و حـەفـتـاکـانیش بەدەزگــابوونی ڕۆشـنـبـیـری لـە دەرەوەی ڕۆشنبـیـرانەوە بـووە و کـاری لەسـەر کـراوە، زۆربەی دامەزرێنەرانیشی کەسانی ناڕۆشنبیر بوون.

ئەمـە لە ڕووی دامـەزراندنەوە، بەڵام گەر بێین و بڕوانینـە ئەم مـەسـەلەیە لە ڕووی ئەوەی یەکـەمین شـێـوەی پێـوەندیی ئەم دەزگـایە چۆن بووە، پێم وایە یەکـەمین شـێـوەی پێـوەندیی دەزگـایانەی ڕۆشنبیری بریتیی بووە لە پێوەندیی نێوان بێژەر و گوێگر، ئەمـەش دەکرێ بۆ هـەر چالاکییـەکی ڕۆشنبـیـری شـێـوەیەک دەسـتنیـشـان بکرێ: لە شـیـعـردا، شـاعـیـر و جـەمـاوەر، لە حـیـکـایەتدا حیکایەتبێژ و گوێئاگردان، لە گۆرانیدا گۆرانی و شایەر، لە کتێبدا فاڵ و چاپ و...

ئەمانە پرەنسیپی سەرەتاییی دەزگای ڕۆشنبیرین، کە لەگەڵ ئەمانەشدا دانیشتن و شەوچەرە و شـایی و ڕا و بۆچوون.. هەبوون و لەو مـیـانەشـدا مـومـارەسـەی ئەرکـە ڕۆشنبـیـرییـەکان کـراوە، ژمارەیەکی زۆر لەو دەزگایانەی کە تایبەتن بەخوێندنەوەی بەسەرهاتەکان لە تەنیا ڕۆشنبیرێک و ژمـارەیەکی زۆر ناڕۆشنبـیـر پێکهـاتوون، واتـە ژمـارەیەکی زۆر لە خـەڵکی دەیانەوێ بەشـێک لەو دەزگایـە بن کە سـوود یان چێـژێکی هونەری یا ئەدەبییـان پێ دەدا. ئەم دەزگایانە توانیـویانە تا مـاوەیەکی دوور و درێژ چێژگەیێن بن و سـەردەمـانێکی دوو و درێژ لە ڕووبەرێکی فـراواندا هێـز و توانای مـەزنیـان داوەتە ڕۆشنبیریی گشـتی. پاشـان ئەم شـێوە دەزگایانە لایـەنێکی ڕێکوپێکتـریان گرتووەتە خـۆ و زیاتر گەشـەیـان کردووە و لە شـێـوەیەکی پەراگەندەوە بوون بەدەزگـای ڕێکخـراو، بەڵام لای ئێمـە ((واتە لە مێژووی کورددا)) ئەم شـێوە دەزگایانـە تەنیا لە ڕووی ئەدەبییەوە بەزۆری بەدی دەکرێ، بەتایبـەت شـیعـر و حیکایەت، یان دەزگـای ئاینی لە شـێوەی حـەلقەی سـۆفیگەری و زیکر و تەکیەکاندا، پێش سیاسـەت ئەوەی ئێمە و مێژوومان دەسووڕانەوەی ئاین بووە.

یەکـەمین بەدەزگـابوونی ڕۆشـنبـیـری لە چوارچێـوەی پێـوەندییـەکی ڕێکخـراوی توندوتۆڵدا

دەگەڕێتەوە بۆ دامەزراندنی یەکەمین دەزگای سیاسیی ڕێکخراو. واتە بۆ ئەو کاتەی کە میللەت وەک گەلێک بیری لە ئایندە و بوونی خۆی کردەوە، ئەم جۆرە دەزگایانە لە بەراوردکردنی لەگەڵ دەزگاکانی پێشتر واتە ئەوانەی پێش پێکهاتنی سیستەمی سیاسی دامەزرابوون، بڕێک ڕێکخراوتر بوون، پێشتر لە نێو چوارچێوەی پێوەندیی خێزان و خێڵ و هۆز و سنووری جوگرافیدا بوون. بەڵام هەموو کات ئەوە هەبووە کە شێوەی ڕێکخستنەکە خۆبەخۆیی دەستی پێ کردووە، نەک لە ئەنجامی کۆمەڵێ دەسپێکردن و خۆئامادەکردن و نەخشە بۆ دانان. بەدەزگابوونی ڕۆشنبیری ئاکامێک بوو لە ئاکامەکانی بەدەزگابوونی سیاسەت. نەبوونی دەوڵەت و دەزگای دەوڵەتی ڕێگەی خۆش نەکردووە بۆ ئەوەی خاوەنی کۆمەڵێ ڕەهەند و دەزگای ڕۆشنبیری و ڕێچکەی فیکریی تایبەت بەخۆمان بین، ئەگەر باسکردنمان لە رۆشنبیری بەمانا فراوانەکەی بێت، واتە وەک بڕێک چالاکیی فیکری و هونەری و ئەدەبی... ئەوا ڕۆشنبیری بەم شێوەیە لای ئێمە بەرجەستە نەبووە، بگرە لای ئێمە دەزگای ئەدەبی و ئاینی دوو دەزگای دەستەباڵا بوون و هەردەم بەردەوام ئامادە بوون. لێرەدا دەمەوێ تەنیا لەبارەی دەزگای ئەدەبییەوە بدوێم. واتە ئەو دەزگایەی کە زیاتر گرینگیی بە شیعر و چالاکییە ئەدەبییەکان داوە، ئەگەر ئێمە بەشێوەیەکی زانستی لە وردەکارییەکانی ئەم دەزگایە بکۆڵینەوە وا باشە ئەوەندە وردبینانە تەماشای دواوە نەکەین، بگرە تەنیا بۆ ئەو سەردەمانە بگەڕێینەوە کە کورد وەک گەشەکردنی سیاسی گەشەکردنی ئەدەبیی بەخۆیەوە بینیوە.

چۆن بیر لە دەزگای ئەدەبی ڕێکخراو کرایەوە؟

کاتێ عەقڵ لە مامەڵەکردنیدا لەگەڵ پێوەندییە کولتووری و سیاسی و بارودۆخە جوگرافی و سۆسیۆلۆجییەکاندا ئەوەی بەبیردا هات کە دەبێ لەنێو دەزگایەکدا ئاوڕ لە مێژوو بداتەوە، کە دەزگای ڕاستەقینە بێت و ئامانجەکان بپێکێ نەک ئاوڕدانەوەیەک بێت تەنیا بەمەبەستی خەون بینین بەڕابردووەوە. ئەو کاتە بەڕاستی هەلومەرجی دەزگای ڕاستەقینە خولقا، واتە هەلومەرجی پێکهێنانی زەمینەی دروستکردنی دەزگای ڕاستەقینە سەری هەڵدا.

بەڵام ئەوەی سەیرە ئەوەیە هێشتا ئێمە نەمانزانیوە ئەو دەزگایانە لە کوێن و لە چ سەردەمێک و زەوینەیەکدا دامەزراون و چۆن و بەچ شێوەیەک هاتوونەتە نێو مەیدانی ژیانەوە، چۆن توانیویانە بەسەر ئەو هەموو مێژووانەدا باز بدەن کە ڕێگر بوون لە بەردەم گەشەکردنیان.

ئاخۆ دەرکەوتنی ئەو دەزگایانە تەنیا جوینەوەی شتە کۆنەکان بوو؟ بۆ وەڵامی ئەم پرسیارەش دەڵێین مەبەستی زیندووکردنەوەی شتە جوانەکانی ڕابردوو بوو، هەڵگرتنی وێنە جوانەکان و کوژاندنەوەی ئەو پەڵانە بوو کە بەر دیدە و بیرکردنەوەی مرۆڤیان گرتبوو، هەروەها گەڕان بوو لەژێر گڵ و سەرچاوەکانی مێژوو بەدووی ئەو ڕۆحانەی کە تروسکایی و گەشبینییان پێ بوو، پاشان گەڕان بەدووی هۆکارەکانی مەرگی بەشە گرینگەکانی ئەدەب و نەشونماکردنی زمان و

سستیی داهێنان.

بۆیە بیرکردنەوە لە بەدەزگاکردنی ئەدەب وەکو بەشێک لە مێژوو، گەڕانەوە نەبوو بۆ مێژوو، بگرە هەوڵێک بوو بۆ مومارەسەکردنی ئازادییەکانی نەتەوە، ئازادییەکانی بوون، خۆشەویستیی وڵات، زەوی، ژیان، لەمەش بترازێ، هەوڵێک بوو، بۆ ئەوەی ئەدەب بکرێ بەوڵاتی تایبەت بەهەمووان لە جیاتیی ئەو وڵاتە زەوتکراوە. بیرکردنەوەکە تەنیا دەرگەیەک بوو بەرەو دووبارە پشکنین و گەڕان لەنێو هزری مرۆڤدا . نامۆبوون و نەبوونی پێوەندی لە نێوان زنجیرە داهێنانەکانی مێژوومان، تووشی شێوەیەک نامۆییی کردبووین، نامۆیی بەرامبەر بەیەکتری، نەناسینەوەی یەکتری، مۆڕەکردنی نێوان نەوەکان یەک بەرامبەر ئەوی تر، لەمەش زیاتر تەوسکردن بەو سەرچاوانەی کە بەش بەشی نووسەر و شاعیرانی لەم سەردەمەوە تەسلیم بەو سەردەم دەکرد. بێگومان تێنەگەیشتن لە قووڵاییی داهێنانەکانی نێو دنیای ئەدەبیش وای کرد بڕێکی زۆر وردبینانە بێن و پرۆست ئاسا بەدووی زەمەنی ونبوودا بگەڕێن. بڕێکی زۆر زەمەن هەبوون لە مێژووماندا ون بوون، بۆیە زەمەنی ئەدەبی و رۆشنبیری پێویستیان بە چەندان دەزگا هەبوو تا بیاندۆزێتەوە، هەرچەندە ئەو دەزگایانە هەوڵیان دا بیاندۆزنەوە و تا ئەم ساتەش و دەزگاکانی ئێستاش سەرقاڵی گەڕانن بەدووی ئەو دەزگایانە، بەڵام نەیانتوانیوە بیاندۆزنەوە.

کەواتە بیرکردنەوە لەو هۆکارانەی وایان کردووە زمان وەک منداڵێکی ئیفلیج تەنیا بە زمانی شاعیران گاگۆڵکێ بکا، بیرکردنەوەیەکی تەندروست بوو، بیرکردنەوە لەوەی کە شیعر تەنیا سەرچاوە و قورئان و نووسراو و تۆمارکراومانە، بیرکردنەوەیەکی دروست بوو. بەو ڕادەیەی کە سەرچاوە ڕۆشنبیرییەکانیش هەر تەنیا بەزمانی شیعر و لەنێو دێری شیعریدا بەدووی عەقڵی فەلسەفی و ئاینی و زانستی و تەنانەت گرفتە کۆمەڵایەتییەکانیشمان گەڕاون.لەبەرئەوەی شیعر تەنیا سەرچاوە بووە.

دەزگای شیعری لەنێو هەموو دەزگاکانی تردا دەستەباڵاتر بوو، هەر ئەمەش نەفەسکورتی و هەژارییەکی لە مێژووی چالاکییە رۆشنبیرییەکانی تردا دروست کردبوو، هەروەها لەبەر نەبوونی ڕوانگەیەک و چاوئەندازێ لەمەڕ داهاتوو ناچار بوو کە شتێک هەبێ تا بتوانێ ئەو بۆشاییە پڕ بکاتەوە و دەستی هەمووان بەرەو ئەودیوی سنوورە تەسکەکان بەرێت و وایان لێ بکا بەشێک بن لە پێوەندیی نێوان ئەمڕۆ و دوێنێ، بەشێک لەو هێزەی کە هەوڵی پڕکردنەوەی توانا و هێزەکانی بیرکردنەوە دەدەن. بۆیە پەیدابوونی بیری دەزگای ئەدەبییش بۆ ئەوە نەبوو تەنیا مینبەرێک بێت بۆ ئەدەب و بەشە ئەدەبییەکان بگرە هەوڵێ بوو بۆ زیاتر ئۆرگانیزەکردنی بەشەکان و دیاریکردنی ئەرکی ڕاستەقینەی هەریەک لەو بەشانە بەشێوەیەکی حەقیقی و دوور لە وەهم و خەیاڵ. بەڵام ئەم بەدەزگابوونە نەیتوانی ڕێگە لە لغاوکردنی عەقڵ و خەیاڵ بگرێ، واتە عەقڵ بەردەوام بوو لە مومارەسەکردنی چالاکییەکانی خۆی. بەدەزگابوونی بەشەکانی کولتوور هەر لە پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانەوە تا پێوەندییە رۆشنبیرییەکان دەزگایەک بوو زیاتر بواری ڕەخساند بۆ بە

سیستەمکردن.

هەروەک دەزانین زۆربەی ئەو گەلانەی هاوسێ و هاوشێوەی کورد بوون، هەمان شێوەی گەشەکردنیان بەخۆیانەوە بینی، بەڵام لە یەک حاڵەتدا کورد لە هەموویان جیاوازتر بوو، ئەویش ونبوونی شوناسنامەی نەتەوەییی سیاسی بوو، واتە نەبوونی دەزگاکانی دەوڵەتی نەتەوەیی بوو، بۆیە هەر زوو دەزگا رۆشنبیرییەکان هەستیان بەم کەمبوودیە کرد و هەوڵیان دا ئەم بۆشایی و کەموکوورییە نیشان بدەن، واتە هەوڵیان دا لە شێوەی بەدەزگاکردنی ئەدەبیدا گرفتە نەتەوەیییەکان بەزەقی بخەنە ڕوو. هەر بۆیەش ڕووی داهێنان لەنێو تێکستەکان زیاتر بە ڕووی ناوەڕۆکدا شکایەوە تا بە ڕووی جوانکاری و ئیستاتیکیدا. زۆربەی زۆری نووسراوەکان هەوڵدان بوو بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییانەی کە پڕ نەکرابوونەوە، پڕکردنەوەی ئەو هەستانەی کە ون بوون.

هەروەک وتمان دەزگا ئەدەبییەکان لای ئێمە لەو دەزگایانە بوون کە زۆر بەرفراوانە هەوڵی پڕکردنەوەی بۆشاییەکانیان دا، هەوڵیان دا تەنانەت ئەو کارانەش بکەن کە سیاسییەکان بۆیان نەدەکرا، هەر بۆیە دەبینین زۆر لە شاعیرانمان لە جیاتیی جوانکاریی شیعری و گرینگیدان بەئیستاتیکی و داهێنانی شیعرییبوون بە چارەسەرکەر و ڕەخنەگری کۆمەلایەتی، ئەم نموونانەش لای شاعیرانی وەک قانیع و بێکەس و پیرەمێرد... هتد بەدی دەکرێ.

یەکەمین دەزگای ئەدەبیی ڕێکخراو لەسەر دەستی پیرەمێرد لە سلێمانی بەئەنجام گەیشت، دەزگایەک کە هەلومەرجەکانی پێکهێنانی دەزگایەتیی تێدا بوو، وەک بوونی ڕۆژنامە و چاپخانە و پرۆژەیەک، پاشان گۆڤاری گەلاوێژ وەک سەرچاوەیەک بۆ پێداچوونەوە و دارشتنی زمان لە هەولێریش پرۆژەکەی حوسێن حوزنی موکریانی و لە کەرکووکیش هەندێ هەوڵی لەو بابەتە هەبوون، ئەمانە هەر هەموویان هەوڵێک بوون بۆ کۆکردنەوە و ڕاپەڕینێکی ڕۆژنامەوانی، بەڵام لە هەمان کاتیشدا هەوڵێک بوون بۆ دووبارە پێداچوونەوە بەمێژوو و کولتوور و توانای نەتەوەیی، پێکهێنانی زمان و هەوڵدان بۆ دووبارە نەخشەدانان بۆ بوونی زمانێکی ئەدەبی یەکگرتوو، هەروەها دووبارە هەڵەچنکردنی ئەو هەموو چاپ و بەرهەمانەی کە لە ڕابردوودا هاتبوونە نێو زمانی کوردی. بێگومان ئێمە لێرە باس لەوە ناکەین کە سیستەمی کاریان چۆن بووە، سستی و لاوازییەکانیان چی بوون، ئەوەی مەبەستە ئەوەیە کە ئەمانە سەرەتای بەدەزگاکردنی زانستییانەی ئەدەب بوون. کاتێ یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی لە قاهیرە دەرچوو، نەبووە دەزگایەکی ڕۆشنبیریی کولتووری، لەبەر چەند هۆیەک لەوانە هۆی جوگرافی و سیاسی و کۆمۆنیکەیشن. هەروەها ئەو ڕۆژنامەیە لە چەندان ڕووەوە بە کۆمەڵگەی کوردەواری نامۆ بوو. بەدەزگابوونی ئەدەبی لە سەردەمی شۆڕشە کوردییەکانیش هەر لە شۆڕشی شێخ سەعیدی پیرانەوە تا دەگاتە کۆماری مەهاباد و شۆڕشی گولان و شۆڕشی ئەمڕۆش، بەدەزگابوونێک بووە کە سیاسەت هێزی مەزنی خۆی تێدا خستووەتە کار، دەق لە ناو کایەی خۆیدا بۆ بەرژەوەندیی زمان و وشە و پێکهاتەی

زمانەوانی کاری نەکردووە، هەروەها ڕەسەنایەتیی زمان و داهێنان ڕۆڵێکی سستیان هەبووە. گەر بمانەوێ داهێنانی تەواو و بەهێز لەنێو ئەو هەموو نووسەر و شاعیرانە بدۆزینەوە کە هەوڵی داهێنانیان داوە، تێبینی دەکەین کە هەردەم لە دەرەوەی سیاسەت و بەدوورەپەرێزی دەق لە سیاسەت و ئایدیۆلۆجیا دەقی ڕەسەن و داهێن هاتووەتە کایەوە، ئەوەندەی داهێنانی شیعری لای نالی و مەحوی بەدی دەکەین لای سالم و کوردی بەدییان ناکەین، ئەوەندە شیعرە ویژدانییەکانی شێخ نووری شێخ ساڵح داهێنانیان تێدایە، شیعرە نەتەوەیی و سیاسییەکانی تێیدا نین، گۆرانی شاعیر داهێنەرترە لە گۆرانی کۆمۆنیست.... هتد.

پاش گۆڕانکارییە هەمەچەشنەکانی نێو دنیای ڕۆهەڵات و گۆڕانکاریی بنەڕەتی لە بنیاتە ئابووری و سیاسییەکانی دنیادا، ئەدەب و دەزگا ئەدەبی و کولتوورییەکانیش گۆڕانی مەزنیان بەخۆیانەوە بینی، ئەو گۆڕانانە لەسەر ئاستی : پێکهاتن و دامەزراندن و وابەستەبوون و دەرپەڕین بوون. واتە ئەو دەزگایانەی کە بیریان لە دامەزراندنێکی ئازاد و سەربەخۆ دەکردەوە، ئازاد و سەربەخۆ لە ڕووی هەڵبژاردن و پێکهێنان و بیرکردنەوە، لە دنیای ڕۆئاوادا ئەم شێوە دەزگایانە پاش شۆڕشە مەزنەکانی تەکنەلۆجیادا ڕوویان دا، لای ئێمەش پاش هەر شێوەی گۆڕانکارییەکی جیهانی و لۆکاڵیدا گۆڕانێک لە ڕەوتی ڕۆشنبیریمان ڕووی دەدا، کاتێکیش ئەم ڕووداوانە ڕوویان دەدا، دەزگا ئەدەبی و هونەرییەکانمان زیاتر ڕوویان لە داهێنان کرد، کاتێ کە ڕوانگە وەکو دەزگایەکی شیعری پەیدا بوو، لە پشتەوەی سیاسەت و نەتەوە هەوڵی داهێنانی پێ بوو بۆیە دامەزرا، بەڵام وابەستەبوونی بەهەوڵە رابردووەکان وای لێ کرد تەنیا بتوانێ لە سنوورێکی تایبەتدا بسووڕێتەوە، ڕوانگە هەوڵێک بوو بۆ نوێترین شێوەی دەزگای ئەدەبی، بەڵام دەزگایەک بوو نەیتوانی هەموو بەشەکانی تری ڕۆشنبیریی کوردی بگرێتەوە، لە منداڵدانی ئەو کاتەی دنیای مۆدێرن و گەشەکردنی سیاسی و کۆمەلایەتیدا، دەزگا ئەدەبییەکانیش هەوڵی نوێبوونەوەیان دەدا، ئەگەر بۆ ئێمە ئەو دەزگایە دەزگایەکی مۆدێرنی ئەدەبی بووبێ، بەڵام بۆ پێویستییەکانی کۆمەڵگا و گرفتە ڕۆشنبیرییەکانی کۆمەڵگا، ڕەهەندێکی کامڵ و گشتگیر نەبوو، هەر لەم بارەیەوە باڵی ئایدیۆلۆجی لە زۆربەی کارە ئەدەبی و فیکرییەکانی ئێمە سنوورداریی دەخستە نێو داهێنانەکانەوە.

دەزگای هاوچەرخ

هاوچەرخییەتیی ئێمەش لەگەڵ ئەو هەموو هاوچەرخییەتییەی کە ئەمڕۆ لە دنیادا ڕوویان داوە، کەم تا زۆر گەشەکردنی بەخۆیەوە بینیوە، مەسەلەی بەدەزگابوونی چالاکییە ڕۆشنبیرییەکان و گەشەکردنی کولتووری پێوەندییان بەو گۆڕانکارییە مەزن و گەورانەوە هەیە کە لەسەر ئاستی جیهاندا ڕوویان داوە، هەر لە سەرهەڵدانی زانستی سیبرانی و جیهانییەتی و بەجیهانیبوون، تا فەراهەمبوونی شێوازە هەرە پێشکەوتووەکانی بڵاوکردنەوە و ڕاگەیاندن و نووسینی دیجیتاڵی و

بچووکبوونەوەی جیهان لەسەر ئاستی ئاسۆیی و گەورەبوونی لەسەر ئاستی ستوونی و پەیدابوونی شەپۆلەکانی گەیاندن بەشێوەیەکی ناچاوەڕواننەکراو. ئەمڕۆ بیرکردنەوە و روانین لەربارەی باری رۆشنبیریمانەوە ئەوەمان وەبیر دێنێتەوە کە ئاستی رۆشنبیری لەو ئاستەدایە کە وردە وردە بەرەو سەرکەوتن دەڕوا، هەروەها هەوڵیش دەدا هەموو ئەو چالاکییانە پێشکێش بکا کە وەرگر پێویستییەتی. دەستنیشانکردنی سیما و باری رۆشنبیریی ئەمڕۆمان ئاسانترە لە چاو جاران لەبەرئەوەی ئەمڕۆ هەلومەرجی ئەو کارە لە بەردەستدایە. ئەو هەلومەرجانە دەکرێ لەم خاڵانەدا کۆ بکرێنەوە:

- فرەیی لە بڵاوکراوەکان.
- پۆلینبوونی کارە رۆشنبیرییەکان بەپێی تێماکانیان.
- بوونی دەزگای تایبەت بەهەر کارێکی رۆشنبیری (دەزگای ئەدەبی، دەزگای هونەری، دەزگای فیکری و فۆلکلۆری و کەلەپوور و وەرگێڕان و سایکۆلۆجیا و سۆسیۆلۆجیا ...... هتد).
- زیادبوونی کەناڵەکانی ڕاگەیاندن.
- کۆچ و گۆڕینەوەی زانیاری.
- زیادبوونی کۆبوونەوە و سیمینار و دەزگا زانستییەکان و ئینستیتوی لێکۆڵینەوە و کۆڕەکانی زانیاری و زمانەوانی.
- فرەبوونی زانکۆکان و زیادبوونی پێوەندی لە نێوان بەشە ئەکادیمییەکان و داهێنانە ئیندڤیدیۆڵەکان.
- سەرهەڵدانی شێوەکانی تری ڕاگەیاندن، سەرەڕای ڕاگەیاندنی پەڕاوی و شەفەوی، واتە سەرهەڵدانی ئینتەرنێت و رۆژنامەی ئینتەرنێتی.

ئەمانە و کۆمەڵێ هۆکاری تری ئابووری و سیاسییش بەشدارن لەو گۆڕانکارییانەی کە ئەوانیش لای خۆیانەوە بەشدارن لە پێشکەوتن و بەخشینی لایەنی جوانکاری و پێشکەوتنخوازی بەهەموو ئەو بەرهەمانەی پێشکێش کراون و خراونەتە بەردەست. گەشەکردنی وتارەکانیش بۆ خۆی هۆیەکی ترە ئەو وتارانەی کە تا ڕادەیەک نامۆ بوون و یان هەر نەبوون، بۆ نموونە وتاری مۆدێرنیزم و پەیدابوونی زاراوە مۆدێرنەکانی نێو وتاری رۆشنبیری، نەک ئەمەش کەم تا زۆر بەشێک لەو وتارانە تا ڕادەیەک بوون بەوتاری رۆژانە و باوی نێو وتاری کوردی. سەرەڕای پەیدابوونی فرەیی زمان و فرەیی مەوداکانی خوێندنەوە و کشانی کۆمەڵێ سەرچاوەی نوێ بۆ نێو کولتووری کوردی. سەرهەڵدانی شەپۆلی کۆچ و پەیدابوونی رۆشنبیریی تاراوگە هۆکاری پەیدابوونی شێوەی نوێی نووسین و ئایدیا و وێنە هونەرییەکان بوون.

پێویستە ئەو ڕاستییەش بوترێ مانیریی مامەڵەکردن لەگەڵ واقیعی دەزگاخوازی تا ڕادەیەک لەمڕۆدا تێکەڵ و پێکەڵییەکی بەخۆیەوە بینیوە، بەهۆی تێکەڵ و پێکەڵبوونی هەموو چالاکییە

زەینییەکان لە نێوان خۆیاندا، بەهۆی نەمان و سڕینەوەی سنووری نێوان هونەر و چالاکییە ڕۆشنبیرییەکان لەگەڵ یەکتریدا.

هاوچەرخییەتی دەزگاکان، هاوچەرخییەتی ڕوانینەکانە، هاوچەرخییەتی ئەو هەموو گۆڕانکارییانەیە کە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە دنیادا ڕوو دەدەن، هەروەها زۆربەی ئەو پێوەندییانەی کە ئەمڕۆ هاتوونەتە نێو ژیانی ئابووری و سیاسیمانەوە، وایان کردووە بڕێکی زۆر پێوەندیی نوێ بۆ نووسین و دامەزراندنی دەزگای نوێ فەراهەم بێت. دەزگاکانی ئەمڕۆمان تا ئەم ساتەش لەنێو کۆمەڵێ بازنەدا دەسووڕێنەوە کە تەنیا سووڕانەوەی خۆی دەبینێ، تا ئەم ساتەش نەیتوانیوە بەشێوەیەکی گشتگیر هەموو ئەو گرفتانەمان بۆ دەستنیشان بکا کە چەندان سەدەیە بەدەستییەوە دەناڵێنین، هەروەها نەیانتوانیوە، وەڵامی ئەو پرسیارانە بدەنەوە کە نەوەکانی ڕابردوو دەیانکرد و، نەوەکانی ئەمڕۆش بەردەوام دەیکەنەوە. دەزگاکانی ئەمڕۆمان لە هەندێ ڕووەوە باری عەقڵ و هزری خوێنەر و بینەر و وەرگریان تووشی شێوەیەک لە سەرلێشێواندن کردووە، بەردەوام ئەو وەڵامانەیان پێیە کە وەڵامی پرسیارەکانی سەردەم نین، هەروەها شێوەی بەڕێوەبردنی ژیانی هاوچەرخ لای ئەوان ئەوەندە ناجێگیرە، هەر بەڕوانینی دێرین مامەڵەی لەگەڵ دەکەن.

کەواتە بیری دەزگاخوازی و بەڕێوەبردنی دەزگا، ئەرکێکە تا ئەم ساتەش لای ئێمە کولتوورێکی سست و تەمەڵخوازییە، لە جیاتیی دەزگاخوازی گەڵاڵەبوونی گرووپ و گرووپکاری لای ئێمە گەڵاڵە بووە، هونەرمەند و نووسەر و ڕۆشنبیر هەندێ جار لە بازنەی سەرلێشێواندن دەسووڕێنەوە، گرووپکاری لای بڕێک لە ڕۆشنبیرانی ئێمە لەسەر ئاستی داهێنان و بیری داهێنان و دامەزراندن نییە، بگرە لەسەر ئاستی خێڵەکی و پێوەندییە تاکەکەسییەکانە، پێوەندیی خێڵەکی لەسەر شێوازی کۆبوونەوەیان، ئاخاوتنیان، بەرگریکردن لە خۆیان و گۆشەگیریشیان هەر خێڵەک ئامێزە، دواجار پێوەندیی خێڵەکی لە عەقڵیاندا تا دێ گەشە دەکا، کە ئەمەش کۆبوونەوە و پاشماوەی ئەو پێوەندییە کۆمەڵایەتییەیە لەگەڵ خۆیاندا هێناویانەتە نێو ڕۆشنبیرییەوە، کاتێ کە بەرەو نێو دنیای بیر و عەقڵ و داهێنان هەنگاو هەڵدێنین تووشی شێوەیەک لە نامۆبوون دەبن و ناشتوانن بەئاسانی ئازاد بن لە مێژووی خۆیان. ڕۆشنبیر بیر لە تۆڵەسەندنەوەی هونەری و داهێنان ناکاتەوە، بگرە دەکەوێتە نێو ململانێی لاوەکییەوە.

کەواتە ئەمڕۆ دەبێ پێکهێنانی دەزگاکان لەسەر ئاستی گۆڕانکاری لە عەقڵدا ڕوو بدا، واتە یەکەم دەبێ گۆڕان لە ڕۆشنبیر خۆی لە خۆیدا ڕوو بدا، پاشان دەزگاکان خۆیان. ئەو گۆڕانەی کە زیاتر پێوەندییەکان لە بەرچاو بگرێ، واتە پێوەندییە ڕۆشنبیری و کولتوورییەکان.

براوەی خەڵاتی نۆبلی ئاشتیی ساڵی ٢٠١٠

شیاوبۆ: من هیچ دوژمنێکم نییە

رابەر یونس عەزیز

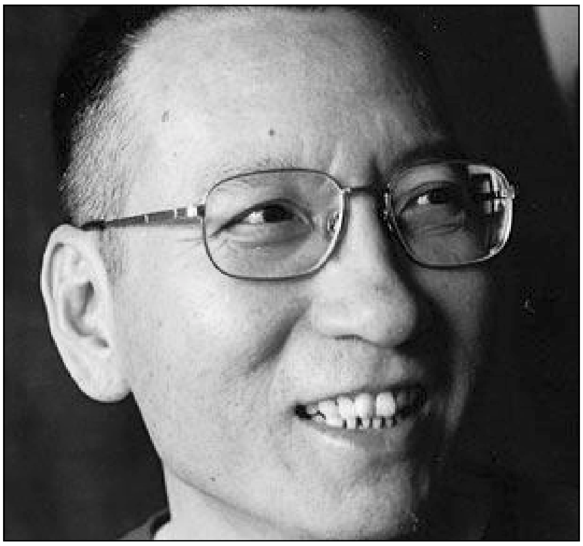

"من هیچ دوژمنێکم نییە و هیچ رقم نییە. هیچ کام لەو پۆلیسانەی چاودێری، دەستگیر، لێپێچینەوەیان لەگەڵ کردم، ئەو داواکارانەی تاوانباریان کردم، یان ئەو دادوەرانەی مەحکومیان کردم، هیچیان دوژمنی من نین. لە کاتێکدا من ناتوانم ئەو چاودێریکردن و گرتن و تاوانبارکردن و مەحکومکردنە قبووڵ بکەم، من ڕێز لە پیشەکانتان و کەسایەتیتان دەگرم..."

خەڵاتی نۆبلی ئاشتی بۆ ساڵی ٢٠١٠ لە ڕۆژی یەکشەممەی ڕابردوو (١١-١٠-٢٠١٠) بە فەرمی ڕاگەیەنرا کە بۆ چالاکوانێکە بە درێژایی دەیان ساڵ بەشێوەیەکی ئاشتییانە و دوور لە توندوتیژی لەپێناو دیموکراسی و مافی مرۆڤدا کاری کردووە. ئەو چالاکوانە ناوی لیو شیاوبۆیە و یەکەمین چینییە ئەو خەڵاتە وەربگرێ. شیاوبۆ بەهۆی دەربڕینی ناڕەزایی لەبارەی ڕەوشی مافی مرۆڤ و دیموکراسی لە چین لە دژی دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتە ئێستە لە گرتیگەدایە و حوکمی ١١ ساڵی بۆ بڕاوەتەوە. ئەمە جاری سێیەمە خەڵاتی ئاشتیی نۆبڵ دەبەخشرێتە کەسانێک کە لەلایەن حکوومەتەکانی خۆیانەوە بەند کراون و بە تاوانبار ئەژمار کراون لە دوای سەرکردەی نەیارانی بورمی، ئونگ سان سوو کی، کە لە ساڵی ١٩٩١ خەڵاتی نۆبلی پێ بەخشرا، هەروەها دوای چالاکوانی ئەڵمانیایی داکۆکیکەر لە ئاشتی کارل ڤۆن ئۆسێتزکی لە ساڵی ١٩٣٥دا.

سەرەتای چالاکیی شیاوبۆ و قەسابخانەی گۆڕەپانی تیانانمێن

شیاوبۆ سەرەتا وەکو وانەبێژ لە مادەی ئەدەبی چینی لە زانکۆی پەکین کاری دەکرد. بۆ یەکەم جار کە خرایە بەندیخانەوە بەهۆی بەشداریکردنی ئەو بوو لە خۆپێشاندان و مانگرتنەکانی قوتابییان لە ساڵی ١٩٨٩دا لە دژی دەسەڵاتداران لە گۆڕەپانی تیانانمێن لە پەکینی پایتەخت. ئامانجی ئەو مانگرتنە داواکردنی چاکسازیی سیاسی و دیموکراسیی و ئازادیی ڕادەربڕین و مافەکانی مرۆڤ بوو. لەو مانگرتنەدا لیو شیاوبۆ بەشدار بوو.

مانگرتنەکە لە گۆڕەپانی تیانانمێن لە ١٣ی مانگی نیسانی ١٩٨٩ لەلایەن قوتابییان و مامۆستایانەوە دەستی پێ کرد و هەر زۆر بەخێرایی پەرەی سەند و لە ٨٠٠ قوتابییەوە بوو بە ٣٠٠٠ و لەلایەن گشت چین و توێژەکانی کۆمەڵگەوە هەر لە قەشە بووزییەکانەوە بگرە تا دادوەران و پۆلیس پاڵپشتییان لێ کرا، هەموو بەیەکەوە هانی قوتابییانیان دەدا. بەڵام دواتر سوپای ڕزگاریی گەلی چین بەچەک و دەبابەوە کشانە نێو گۆڕەپانەکە و دەستیان کرد بە دەستدرێژیکردن لەو خەڵکە کە بەشێوەیەکی ئاشتییانە و دیموکراسییانە مانیان گرتبوو و ناڕەزاییان دەردەبڕی. لە ئەنجامی ئەو قەسابخانەیەدا ٤٠٠ تا ٨٠٠ کەس لە مانگرتووان کوژران هەرچەندە مەزەندەی ئەوە هەیە هەزاران کوژرابن، چونکە سوپا دوای ئەنجامدانی ئەو قەسابخانەیە هەموو بەڵگەیەکی لە دوای خۆی سڕییەوە.

بەڵام ئەم ڕووداوە و گرتنی شیاوبۆ نەبووە هۆی تەمێبوونی و تەنیا کارەکەی لە دەست دا نەک دەنگە ڕاشکاوانەکەی. هەر زوو دوای ئازادکردنی دەستی کردەوە بە نووسین و گوتارە ڕەخنەئامێزەکانی لە دژی پارتی کۆمۆنیستی دەسەڵاتدار. لەو ڕۆژەوە کە سوپای چین بێ ڕەحمانە کەوتە گیانی مانگرتووان لە تیانانمێن، لیو بوو بە یەکێک لە قسەلەڕووترین و ڕاشکاوترین چالاکوان لە بواری مافی مرۆڤ و داکۆکیکردن لە دیموکراسی لە وڵاتی چین.

لە ساڵی ١٩٩٦ بە تۆمەتی "تێکدانی یەکڕیزیی گەل" لیو بۆ ماوەی سێ ساڵ ڕەوانەی کامپێکی

پەروەردەیی کرا دوای ئەوەی ڕەخنەی لە پارتی کۆمۆنیست گرت. هەر دوای ئازادبوونی، لیو دووبارە دەستی کردەوە بە چالاکییەکانی لە دژی پارتی دەسەڵاتدار. بەڵام ئەوەی لە هەموو شتێک زیاتر ئەوی کردە دوژمنی ئاشکرای پارتی کۆمۆنیست ڕۆڵی ئەو بوو لە نووسینەوەی "یاداشتی ٠٨"

لەو ڕۆژانەدا، لیو بە پایسکلەکەی لە کامپەکەوە دەچووە لای ئەو ناوەندانەی کەسانی بیانی کاریان لێ دەکرد بۆ ئەوەی نووسینەکانی بە فاکس بنێرنە کۆوار و بڵاوکراوەکانی دەرەوە.

یاداشتی ٠٨ مانیفێستێک بوو لەلایەن بیرمەندانی چینییەوە نووسرابوو و ئیمزا کرابوو کە داوای چاکسازیی سیاسی و کۆتاییهاتنی دەسەڵاتی پارتی کۆمۆنیستی دەکرد، وێڕای داواکاری بۆ گرەنتیکردنی مافەکانی مرۆڤ و ئازادی ڕادەربڕین و دەسەڵاتێکی دادوەریی سەربەخۆ. ئەو یاداشتە لە ساڵی ٢٠٠٨دا، لە ١٠ی کانوونی یەکەم لە یادی ٦٠ەمین ساڵوەگەڕیی جاڕنامەی مافی مرۆڤی نەتەوە یەکگرتووەکاندا، بڵاو کرایەوە.

بیرۆکەی ئەو مانیفێستە لە "یاداشتی ٧٧"ی چیکی سەرچاوەی گرتبوو کە لە ساڵی ١٩٧٧ بڵاو کرایەوە و داوای چاکسازیی دەکرد لە کۆماری کۆمۆنیستیی چیکسلۆڤاکیا.

کاتێک یاداشتی ٠٨ بڵاو کرایەوە لەلایەن ٣٠٣ بیرمەندی چینی ئیمزای لەسەر کرابوو. لەو کاتەوەش تا ئێستە لەلایەن چەندان هەزار کەسی ترەوە لە ناوەوە و دەرەوەی چیندا ئیمزا کراوە. نووسەری ئەو یاداشتی ٠٨ە لیو شیاوبۆ بوو. هەر دوو ڕۆژ پێش بڵاوبوونەوەی یاداشتی ٠٨، پۆلیس لیویان لە شوقەکەی خۆی دەرهێنا بۆ شوێنێکی نادیار ڕاپێچیان کرد و بۆ ماوەی شەش مانگ لە گرتیگەیەکی تەنیایی بەندیان کرد بێ ئەوەی کەس بزانێ لە کوێیە یان ژنەکەی یان پارێزەرێکی بتوانێ پێوەندیی پێوە بکا.

لە مانگی حوزەیرانی ٢٠٠٩دا، لیو بە فەرمی تۆمەتبار کرا بە "هاندان بۆ وەرگێڕانی دەسەڵاتی دەوڵەت" کە تۆمەتێکە دەسەڵاتدارانی چین دەیدەنە پاڵ هەر کەسێک کە جورئەت بکا ڕەخنە لە پارتی کۆمۆنیست بگرێت. لیو بە ١١ ساڵ زیندانی حوکم درا و لەو کاتەوە لە گرتیگەی زینژۆو لە هەرێمی لیاونینگ لە باکوری پەکین بەند کراوە.

بیر و باوەڕی نەگۆڕی شیاو بۆ بۆ بەدەستهێنانی ئازادی بەشێوەیەکی ئاشتییانە

شیاوبۆ باوەڕی وا بوو کە چین هەر دەبێ بەشێوەیەکی هەنگاو بەهەنگاو ئازادی و دیموکراسی پێشکێش بە خەڵکەکەی بکا و خەڵکیش لە بەرامبەردا هەر دەبێ بەردەوام هەوڵ بۆ بەدەستهێنانی ئەو مافانە بدەن "بەشێوەیەکی ئاشتییانە و دوور لە توندوتیژی"

لە لێدوانێکدا لە بەرامبەر دادگە لە ساڵی ٢٠٠٩دا کە تێیدا بە ١١ ساڵ زیندانی حوکم درا، شیاوبۆ گوتی: "من باوەڕم زۆر پتەوە کە پێشوەچوونی سیاسیی چین هەرگیز ناوەستێ، من لێوانلێوم لە گەشبینی و چاوەڕوانیی ئازادی بۆ چین لە داهاتوودا، لەبەرئەوەی هیچ هێزێک ناتوانێ ڕێ بە ئارەزووی مرۆڤ بۆ ئازادی بگرێ... چین لە کۆتاییدا دەبێتە وڵاتێکی سەروەریی یاسا کە تێیدا مافەکانی مرۆڤ سەروەرن. من هەروەها گەشبینم کە ئەو پێشوەچوونە لەو دادگەییکردنەشدا ڕەنگ بداتەوە، هەروەها بەپەرۆشەوەم بۆ حوکمی تەواو و دادوەرانەی ئەو دادگەیە _ حوکمێک کە بەرگەی تاقیکردنەوەی مێژوو بگرێ"

شیاوبۆ هەردەم هەوڵی دەدا بەشێوازێکی ئاشتییانە و ناتوندوتیژ گۆڕان لە سیاسەتی حکوومەت و ئازادی ڕادەربڕین دیموکراسی بێنێتە ئاراوە. دەگوترێ کە لەبەر هەوڵەکانی لیو نەبووایە گۆڕەپانی تیانانمێن دەبوو بە یەک گۆمی گەورەی خوێن و قەسابخانەیەکی سەرتاسەری و هەزارەها کەس زیاتر دەکوژران لەبەرئەوەی هەندێک لە قوتابییەکان چەکیان پێ بووە ویستویانە بەچەک وەڵامی سەربازەکان بدەنەوە، بەڵام لیو قسەی لەگەڵ کردوون و قایلی کردوون چەک دانێن و بەئاشتییانە گۆڕەپانەکە جێ بێڵن. بەدرێژاییی ئەو هەموو ساڵانەی خەباتی لەپێناو ئازادی و دیموکراسیدا کردوو، شیاوبۆ هەرگیز بیری لەوە نەکردووەتەوە هێز و توندوتیژی بەکار بێنێ و ڕقی لە کەس ببێتەوە! لە کاتی دادگەییکردنەکەی خۆیشیدا کە ١١ ساڵ حوکمی بەسەردا سەپێنرا بەتۆمەتی هەوڵدان بۆ وەرگێڕانی دەسەڵات، لیو داکۆکی لەوە کرد کە ئەو تەنیا ویستوویەتی گۆڕانکارییەکی هەنگاو بەهەنگاو بەشێوەیەکی ئاشتییانە بێتە ئاراوە.

وێڕای ئەوەی کە چەندان جار لەلایەن حکوومەتەوە سزا دراوە و گیراوە، بەڵام ئەو هەر ئامادە نەبووە هەوڵێستی خۆی بۆ هێنانە دی ئازادی و دیموکراسی بەشێوەیەکی ئاشتییانە بگۆڕێت. لە یەکێک لە گوتارەکانیدا دەڵێ "من هیچ دوژمنێکم نییە!" هەر ئەم هەڵوێستە نەگۆڕەشی بوو کە بووە هۆی ئەوەی لیژنەی نۆبڵ بە شیاوی ئەو خەڵاتەی بزانن.

سانسۆرکردن بەربەست بوو لە بەردەم گەیاندنی دەنگی لیو بە دەرەوە

هەرچەندە لیو دەیان ساڵ کەمپینی ئاشتییانە و دوور لە توندوتیژیی بۆ دیموکراسی و مافگەلی مرۆڤ کردووە، بەڵام بەهۆی سانسۆرکردنی میدیا و پەردەپۆشکردنی ڕاستییەکان لەلایەن دەسەڵاتدارانی چینەوە دەنگی نارەزاییی ئەو نەگەیشتووەتە بەر گوێی هاوبیرانی لە ناوەوە و

دەرەوەی چین. لە کاتی گواستنەوەی هەواڵی پێدانی خەڵاتی نۆبڵ بە لیو، کە لیژنەی نۆبڵ پەسنی لیوی دەکرد بۆ ئەو "خەباتە لەمێژینە و دوور لە توندوتیژییەی بۆ مافە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ لە چین" وەشانی هەردوو کەناڵی بی بی سی و سی ئێن ئێن لە چین وەستێنران. (گاردیان، ٨ تشرینی یەکەم). لە هیچ شوێنێکی میدیای حکومیی چینی ناوی شیاوبۆ نەدەبینرا لەسەر وێبسایتەکانیان. زۆر لە بەکارهێنەرانی مۆبایل تەنانەت ڕایان گەیاند کە نەیانتوانیوە کورتەنامە بنێرن کە ناوی شیاوبۆی بەچینی تێدا بووە، (نیویۆرک تایمز، ٨ ئۆکتۆبەر)

لە دەنگدانێکی ئینتەرنێتی دەرکەوتووە کە ژمارەی ئەوانەی شتیان لەبارەی شیاوبۆوە بیستووە لەگەڵ ئەوانەی نەیانبیستووە نێزیکەی وەکو یەکە. هەر لەبەرئەوە کۆمیتەی نۆبڵ دوای ئەوەی خەڵاتەکەی دا بە لیو، ڕۆژی شەموو لە ڕێککەوتی ٩-١٠-٢٠١٠ ڤیدیۆیەکی لەبارەی ناوبراو لەسەر وێبسایتەکەی خۆی بڵاو کردەوە بۆ ئەوەی خەڵکی زیاتر بەو چالاکوانە ئاشنا بن.

کاردانەوەی نێودەوڵەتی لەبارەی خەڵاتکردنی لیو

خەڵاتکردنی لیو بە نۆبڵ کاردانەوەی نێودەوڵەتیی لێ کەوتەوە و کۆدەنگییەکی نێودەوڵەتیی لێ کەوتەوە بۆ داوای ئازادکردنی ئەو چالاکوانە لە حکومەتی چین. سەرۆکی لیژنەی خەڵاتی نۆبڵ گوتی: "چین پێشێلی چەندان ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی دەکات کە ئیمزای لەسەر کردوون هەروەها پێشێلی چەندان دەقی یاسایی نێوخۆییش دەکات لەبارەی مافە سیاسییەکانەوە"

دوا بەدوای ئەوە، گۆتیاری وەزارەتی دەرەوەی چین، ما ژاوزوو، ناڕەزایی دەربڕی و گوتی کە: "لیو تاوانبارێکە سەرپێچیی لە یاسای چینی کردووە. هەڵبژاردنی ئەو بۆ ئەو خەڵاتە بەتەواوی پێچەوانەی پرەنسیپەکانی خەڵاتەکەیە و سەرشۆڕییە بۆ خودی خەڵاتی ئاشتی هەروەها بۆ لیژنەی نۆبڵ کە خەڵاتەکە بدەن بە کەسێکی وا" دواتر باڵوێزی نەرویج لە پەکین لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە بانگ کرا بۆ وەزارەتی دەرەوەی چین بۆ ئەوەی ناڕەزاییی خۆیان بەرامبەر ئەو ڕێزلێنانەی لیو دەربڕن. (بی بی سی، ٨ تشرین یەکەم)

سەرۆکی ئەمەریکا باراک ئۆباما گوتی لیو "ئازادیی خۆی بە قوربانی بیر و باوەڕەکەی کردووە" و داوای کرد ئازاد بکرێ. هەر ڕۆژێک دوای ئەوەی خەڵاتەکە درا بە لیو، سەرۆکی تایوانیش داوای لە بەرپرسانی چین کرد کە چالاکوانی بواری مافی مرۆڤ لیو شیاوبۆ ئازاد بکەن.

"ئەگەر لیو ئازاد بکرێ، ئەو هەنگاوە جێی ڕێز و پێزانینی زۆری وڵاتی تایوانە" ما ینگ جیو لە کۆبوونەوەیەکدا کە لەلایەن کۆمسیۆنی کاروباری هاووڵاتییانی دەرەوەی تایوانی لە تایپێی پایتەختدا بەبۆنەی گەڕانەوەی هاووڵاتییانی تایوانی بۆ ئاهەنگگێڕانی ڕۆژی نیشتمانی، وای گوت. (فۆکەس تایوان، ١٠ تشرینی یەکەم) گۆتیاری حکومەتی ئەڵمانیاش ستێفن سایبێرت گوتی پێویستە چین لیو ئازاد بکا بۆ ئەوەی بتوانێ لە ڕێوڕەسمی خەڵاتوەرگرتنەکەدا ئامادە بێ. هەروەها وەزیری دەرەوەی فرەنسا بێرنارد کۆشنەریش داوای ئازادکردنی لیوی کرد.

''خەڵاتی نۆبڵ''ی ئەمساڵ درا بە ماریۆ ڤارگاس یۆسا

''بۆ نەخشەکێشانی ئەو لە ستروکتوورەکانی دەسەڵات و وێنەی بەهێزی بەرەنگاربوونەوە، یاخیبوون و تێکشکانی تاکەکەس''

لە سوێد، هەر لە سەرەتای مانگی ئەیلوولەوە، پایز ڕەنگەکانی بەسەر دار و درەختەکاندا دەپرژێنێت. ٧ی تشرینی یەکەمی ئەمساڵ، هەر لە گەرد و گوڵی بەیانییەوە، باڕێزەیەکی توند هەڵی کردبوو. درەختەکان دەلەرینەوە و گەڵای ڕەنگین دەوەرین. ئەو ڕۆژە، ڕۆژێکی تایبەت بوو. ئەکادیمیای سویدی ناوی ئەو نووسەرەی ئاشکرا دەکرد، کە ''خەڵاتی نۆبڵ''ی ئەمساڵی پێ ڕەوا دەبینێ. یەکەم پێنجشەمەی تشرینی یەکەمی هەموو ساڵێک ئەکادیمیا ئەم کارە دەکات. هەموو ساڵێکیش مەزەندەی زۆربەی ناوەندە ئەدەبی و کۆوار و ڕۆژنامەکانی جیهان لە وەرگری ''خەڵاتی نۆبڵ'' هەڵە دەردەچێ. ئەمساڵیش هەر وا بوو. کۆوار و ڕۆژنامەکانی سوێدیش هەڵە بوون. بیست ساڵ زێترە، ناوەندە ئەدەبییەکان و ڕۆژنامەکانی سوێد، هەموو ساڵێک لەناو لیستی ئەو نووسەرانەی کە ئەوان مەزەندە دەکەن ئەو خەڵاتەی پێ ڕەوا ببینرێت، ناوی ''توماس ترانسترۆمەر''ی شاعیری خۆیان هەیە. توماس شاعیرێکە، لەمێژە سنووری جوگرافیی سوێدی بەزاندووە و لە جیهاندا ناسراوە. کە حەڤدە ساڵ لەمەوبەر بە ''دێرک وەڵکەت'' ڕاگەیانرا، خەڵاتی ئەمساڵی پێ دەبەخشرێ، بە ڕۆژنامەنووسێکی سوێدی گوت: جا بۆ من، خۆ ئێوە خۆتان ''توماس''تان هەیە.

دەوروبەری نیوەڕۆ، باکە نەمابوو، بەڵام بارانەکە نم نم بەسەر ستۆکهۆڵمدا دەباری و لەبەریدا گەڵا سیسبووەکان خۆیان ڕانەدەگرت و دەوەرین. بەردەرگەی ژووری کۆبوونەوەی ئەندامانی ئەکادیمیای سوێدی، جمەی دەهات لە ڕۆژنامەنووس. پەیامنێری زۆربەی ئاژانسەکانی وڵاتان لەوێ بوون و ڕووی کامیراکانیان لەو دەرگەیە کردبوو، کە ڕێک سەعات (١)، سکرتێری هەمیشەیی ئەکادیمیا لێیەوە دێتە دەرەوە و ناوی ئەو نووسەرە ئاشکرا دەکات، کە ئەکادیمیا ''خەڵاتی نۆبڵ''ی پێ ڕەوا دەبینێ. کە سەعات بووە ١، ''پێتەر ئێنگلوند''ی سکرتێری هەمیشەیی ئەکادیمیا، لە ژووری کۆبوونەوە هاتە دەرەوە و لە بەردەم ڕۆژنامەنووسەکاندا گوتی:

''خەڵاتی نۆبڵ''ی ساڵی ٢٠١٠ لە ئەدەبدا دەبەخشرێتە نووسەری پێروویی، ماریۆ ڤارگاسسص.

(*) وەرگێڕانی لە سوێدییەوە: ڕزگار شێخانی

''بۆ نەخشەکێشانی ئەو لە ستروکتوورەکانی دەسەڵات و وێنەی بەهێزی بەرەنگاربوونەوە، یاخیبوون و تێکشکانی تاکەکەس''.

یەکسەر، ئەم هەواڵە لە هەموو جیهاندا بڵاو کرایەوە. هەر کەسێک گوێی لە هەواڵی ڕادیۆ گرتبێ، یان سەیری دەنگوباسی تەلەڤزیۆنی کردبێ، ئەم هەواڵەی بەسەردا ڕەت نەبووە. لەمێژە لای ئیسپانیزمانەکان و ئەوروپاییەکاندا، ''ماریۆ ڤارگاس'' ناوێکی دیارە و دەزانن، کە شوێنێکی تایبەتی لە ئەدەبی ئیسپانیزماندا هەیە، بەڵام لە بەشەکانی تری جیهاندا وا نەبووە. ڕەنگە لەبەرئەوە بووبێ، کە لەو بەشانەی جیهاندا، گرینگی نەدراوە بە وەرگێڕان و ناساندنی نووسەری شایستە.

سکرتێری هەمیشەیی ئەکادیمیای سوێدی، پێتەر ئێنگلوند لە وەڵامی ڕۆژنامەنووساندا گوتی:

– ئەو کار لەگەڵ زۆر دەنگ و زۆر کەسی جودادا دەکات.

– لەبارەی شتی زۆر سەرنجڕاکێشەوە دەنووسێ، بێگومان زۆر باسی ئەمەریکای لاتین و گرفت و دژوارییی لەوێدا دەکات. ئەگەر ئەو بابەتێکی سەرەکی هەبێ، ئەوا جودابوونەوە، یاخیبوون و خۆئازادکردنە.

''ماریۆ ڤارگاس'' ساڵی ١٩٣٦ لە پێروو لەدایک بووە و لە ئیسپانیا دەژی. ئەم پایزە لە نیۆیۆرک چەند سیمینارێکی هەیە و لە زانکۆی Princeton ی نیۆرک پرۆفیسۆری میوانە و وانە دەڵێتەوە. دوای بڵاوبوونەوەی هەواڵەکە، یەکسەر ڕۆژنامەنووس و ئاژانسەکانی هەواڵ خۆیان گەیاندە شوێنی ئەو لە نیۆیۆرک. پەیامنێری ڕۆژنامەی ''ئافتۆنبلادێت''ی سوێدیش لەوێ بوو. ''ماریۆ ڤارگاس'' باسی ئەوەی کرد کە سەعات دوای شەشی بەیانی بە زەنگی تەلەفۆن لە خەو هەستاوە و دەنگەکە لە تەلەفۆنەکەی ترەوە گوتوویەتی ''خەڵاتی نۆبڵ''ت لە ئەدەبدا پێ دەبەخشرێ و لە ماوەی چل خولەکدا ڕادەگەیەنرێ، من بیرم بۆ ئەوە چوو کە ڕەنگە سوعبەت بێ.

– زۆر زۆر ئاسوودەم. بێگومان کەمێک شڵەژاوم. ئەمە بەیانییەکی ناڕاستەقینەیە لە ژیانی مندا.

– هەر بە ڕاستی چاوەڕێی ئەوە نەبووم. چەندان ساڵ لەمەوبەر ناوی من هێنرابوو، بەڵام بێ ئەوەی بزانم بە جیدی بووە یان، نا. وام دەزانی ئەکادیمیای سوێدی بەتەواوی فەرامۆشیان کردووم، هەر نەشمدەزانی لەم مانگەدا خەڵاتەکە ڕادەگەیەنرێ.

– ئیسپانیزمانێکی بە وزەیە، زمانێکی داهێنەر و مودێرنە.

– هەتا دواڕۆژی ژیانم دەنووسم.

– وا نیشانمان دا، کە ئەمەریکای لاتین دەتوانێ بیرمەند و هونەرمەند، مۆسیقاژەن و نووسەر بەرهەم بهێنێ.

ئینگێر ئێنکڤیست پرۆفیسۆرێکی ژنە لە زمانی ئیسپانیدا و لە زانکۆی لوند لە سوێد کار دەکات. ساڵی ١٩٨٦ دوکتۆرانامەکەی لەبارەی ''تەکنیکی گێرانەوە لای ماریۆ ڤارگاس''ەوە نووسیوە. ئەو ڕۆژە بە کارێک لە ستۆکهۆڵم بوو. ئەویش لە بەر دەرگەی ژووری کۆبوونەوەی

ئەندامانی ئەکادیمیای سویدی، لەناو ئاپۆڕەی ڕۆژنامەنووسەکاندا وەستا بوو. لە خۆشییاندا شڵەژا بوو. بۆ ڕۆژنامەی Sydsvenskan گوتی:

– سی ساڵە خەریکی ئەوم و لە چاوەڕوانکردندا زۆر ڕەشبین و بێ هەست بووبووم. ئیتر بە ڕاستی هۆم هەیە کە بڵێم "لە ئاکامدا"... "خەڵاتی نۆبڵ" خەڵاتوەرگری ناسراو و هێژای پێویستە. ئەوەتا کەسێکی وامان هەیە. من هەر شتێکی ئەو نووسیویەتی، خوێندوومەتەوە. من دەزانم ئەو کەسێکی شایستەیە و شانازی دەداتە خەڵاتەکە. بۆ ئەو کەسانەی بەرهەمەکانی ماریۆ ڤارگاس"یان نەخوێندووەتەوە، ئینگێر پێشنیازیان بۆ دەکات، کە ڕۆمانی "خانووە سەوزەکە" بخوێننەوە. ئەگەر ڕۆمانێکی خۆش و بە زەوقیشیان دەوێ، با "پوورە یولیا و نووسەر" بخوینێتەوە. کە ڕۆمانێکە، باسی سەردەمێکی ژیانی خۆی دەکات. ماریۆ ڤارگاس لە تەمەنی نۆزدە ساڵیدا، لەگەڵ یولیای لە خۆی بەتەمەنتر، بوون بە ژن و مێرد. پێشتر یولیا ژنی خزمێکی ماریۆ ڤارگاس بووە. پاشان ئەویش یولیا تەڵاق دەدا و لەگەل "پاتریسیا"ی ژنی ئێستای دەبنە ژن و مێرد. ئینگێر لەبارەی گەورەیی "ماریۆ ڤارگاس"ەوە دەڵێ:

– ئەگەر ئەو بە نووسەرە گەورەکانی تری ئەمەریکای لاتین بەراورد بکەین، پێم وایە ئەو زۆر جیاوازە. ئەو پانی و قووڵییەکی تری هەیە. هەروەها نەک هەر گەشەی بە شێسواز و بابەت داوە، بەردەوام بووە و ژانری تری تاقی کردۆتەوە و بووە بە ڕۆژنامەنووس و گوتارنووسێکی بەتوانا. ئەو لە نووسەرە گەورەکانی تر، مارکیز و کۆرتەزار کامڵترە کە لە ساڵانی شەست و حەفتاکان دەرکەوتن.

ئاژانسی TT Spektra ی سویدی، پێوەندیی بە ڕەخنەگر و وەرگێڕ "پێتەر لاندێلیۆس"وە کرد، کە ڕۆمانەکانی "ماریۆ ڤارگاس" ی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی سویدی و گوتی: "لەمێژە، هەموو جیهانی ئیسپانیزمان چاوەڕێی ئەوەن، هەر بەڕاستی ئێستا وەختی هاتبوو". ئەو ئێستا خەریکی وەرگێڕانی دوا ڕۆمانی "ماریۆ ڤارگاس"ە و چەند هەفتەیەک لەمەوبەریش لە مەدرید یەکتریان بینی. "من دڵنیام لەوەی، کە هیواخوازی ئەو خەڵاتە بوو، بەڵام باسی ئەم مەسەلەیەمان نەکرد".

لەو بیست ڕۆمانەی کە نووسیویەتی، شازدەیان تەرجەمەی سویدی کراون. "یانس نوردێنهۆک" کە شەش ڕۆمانی ئەوی کردووە بە سویدی، دەڵێ: "زمانی ڤارگاس پاراو و بێ گرێیە، کە هەندێک جار دەتوانرا ١٥ لاپەڕە تەرجەمەی سویدی بکرێ بێ گونجاندن یان گۆڕان... زمانی ئەو زۆر بە زەبرە. هەر بەڕاستی نووسەرێکی گەورەیە".

"ماریۆ ڤارگاس" چەند شاکارێکی گەورەی نووسیوە. ساڵی ١٩٦٣ بە ڕۆمانی "شار و سەگەکان" لە جیهان ناوی دەرکەوت. کە ساڵانی هەشتا گابریێل گارسیا مارکیز، "خەڵاتی نۆبڵ"ی پێ بەخشرا، ئەو پێی دڵخۆش نەبوو. ڕۆژنامەی DN ی سویدی، ئەوان بە "دوو کەڵەشێرەکەی ئەدەبی ئەمەریکای لاتین" ناو دەبات. چونکە هەر لە تەمەنی گەنجییەوە، هاوڕێی نزیکی یەکتری بوون. بەڵام ساڵی ١٩٧٦، لە مەکسیکۆ، لە سینەمایەک، دەبێتە شەڕیان و "ماریۆ ڤارگاس" چەند بۆکسێک دەسرەوێنێتە مارکیز و نزیکەی سی ساڵ دوژمنی سەرسەختی یەکتری بوون. هۆی

شەڕەکەیان بە شاراوەیی مایەوە، هەتا چەند ساڵێک لەمەوبەر کە ماردیز هەشتا ساڵی پڕ دەکردەوە. ئەوسا وێنەیەکی مارکیز بڵاو کرایەوە، کە هاوڕێیەکی هەردووکیان، لە کاتی شەڕەکەدا گرتبووی و لە وێنەکەدا ڕووی مارکیز شین هەڵگەڕابوو. ئەوسا هاوڕێکەیان درکاندبووی، کە هۆی بۆکسلێدانەکان ئەوە بوو، کە مارکیز خۆی لە مەسەلەیەکی دڵپیسیی نێوان "ماریۆ ڤارگاس" و ژنەکەیدا هەڵقورتاندبوو.

ئەویش، وەک مارکیز و زۆربەی نووسەرانی تری ئەمەریکای لاتین، لە تەمەنی گەنجیدا، چەپڕەوێکی توند و مارکیسییەکی سەرسەخت بوو و بەرگریی لە کاسترۆ دەکرد. بەڵام ئێستا خۆی بە لیبڕال دەزانێ. ئەو هەموو ژیانی، هاوکات لەگەڵ نووسیندا، سیاسەتیشی کردووە. کە ساڵی ١٩٨٧ حکوومەت ویستی بانکەکانی پێروو خۆماڵی بکات ئەو دژی ئەم هەوڵەی حکوومەت بووەوە و وەک سەرکردەیەکی سیاسی خۆی نیشان دا. لە هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٩٠ی سەرۆکایەتیشدا، خۆی هەڵبژارد و دۆڕاندی. دوای ئەوە، ساڵی ١٩٩٣ پێرووی بەجێ هێشت و چوو لە ئیسپانیا ژیا. حکوومەتی ئیسپانیایی هاونیشتمانییان پێ ڕەوا بینی، بێ ئەوەی ناچار بکرێ، دەستبەرداری هاونیشتمانیی پێروویی ببێ و ئەکادیمیای ئیسپانیاییش بە ئەندامی خۆی هەڵی بژارد. ئەو هەر لە ناوەڕاستی سالآنی حەفتاکانیشەوە، ئەندامی ئەکادیمیای پێروویشە.

- من کەسێکی لیبرالم، کە باوەڕم بە ڕیفۆرمی کۆمەڵایەتی و خەبات دژی هەژاری و ناهاوسەنگیی کۆمەڵایەتی هەیە. لەبەر ئەزموونەکانی ئەمەریکای لاتین لە توتالیتاریدا، بۆ من ئەمە سروشتییە کە ئازادی لە سەرووی هەموو شتێکی ترەوە دادەنێم.

- ئەمڕۆ خەبات دژی تیرۆریزم و گەندەڵی وەک گرینگترین پرسی سیاسی دەبینم، چونکە دیاردەیەکن دەتوانن زۆر خێرا دامەزراوەی دیموکراتی تێک بدەن. من پێم وایە، کە ئەمە ئەرکێکی ئەخلاقیی نووسەرە کە بەرگری لە مافەکانی مرۆڤ بکات.

ماریۆ، لە گوتارێکدا، بە ناوی "ئەدەب پێویستە بۆ ئەوەی هەستە خەوتووەکان بەخەبەر بێن" کە سێ ساڵ لەمەوبەر، لە ڕۆژنامەی SvD بڵاو کرایەوە. نووسیویەتی: "میدیای بیسراو و بینراو ناتوانن بە هەمان شێوەی ئەدەب یارمەتیمان بدەن کە لە قووڵایی و بەرزاییەکانی مرۆڤ تێ بگەین. ئەگەر ئەدەب ئەو ڕۆڵە نەبینێتەوە، کە هەیبوو، سەختتر دەبێ دژی بەربەری ببینەوە.

ئەزموونی بەخشینی "خەڵاتی نۆبڵ"، یەک ڕاستیی سادەمان پێ دەڵێ، ئەویش ئەوەیە، هەموو ئەو نووسەرانەی کە خەڵات کراون، پێشتر بەرهەمەکانیان تەرجەمەی سوێدی کراون و لێکۆڵینەوەی زانستییان لەبارەوە نووسراوە. هەندێک جار، ئەندامانی ئەکادیمیای سوێدی، خۆیان ئەو کارانەیان کردووە. یان وەک لە حاڵەتی "ماریۆ ڤارگاس"دا، وا نزیکەی چل ساڵە، کۆمەڵێک وەرگێڕ و نووسەر کاریان لەسەر کردووە و نزیکەی بیست و پێنج ساڵ لەمەوبەریش هەر لە سوێد دوکتۆرانامەی لەسەر نووسراوە. زمانی سوێدی، بە بەراورد لەگەڵ زمانە گەورەکاندا زمانێکی بچووکە، بەڵام لە ناساندن و دەرخستنی نووسەری نەناسراودا، هێزێکی گەورەی هەیە.

ماریۆ ڤارگاس یۆسا

نووسەر و سیاسی و ڕۆژنامەوان و گوتارنووس و براوەی پاداشتی نۆبلی ئەدەبی ٢٠١٠، پێرویی جۆرج ماریۆ پێدرۆ ڤارگاس یۆسا لە ٢٨ ئاداری ١٩٣٦ بووە. ڤارگاس یۆسا یەکێکە لە ناودارترین ڕۆماننووس و گوتاروانی ئەمەریکای لاتین و گەورە داهێنەری ئەم نەوەیەی ئێستا. هەندێ ڕەخنەگر وا دەزانن کە لەناو نووسەرانی سەردەمی بووژانەوەی ئەمەریکای لاتینLatin American Boom گەورەترین کاریگەری نێونەتەوەیی و زۆرترین خوێنەری لە هەموو دنیا هەبووە. (لەبەر قەشەنگ نیگارکێشانی دەسەڵات و وێنە سەرنجڕاکێشەکانی بەرگریی تاکەکان و یاخیبوون و بەزین) پاداشتی نۆبلی ئەدەبیی ٢٠١٠ی پێ درا.

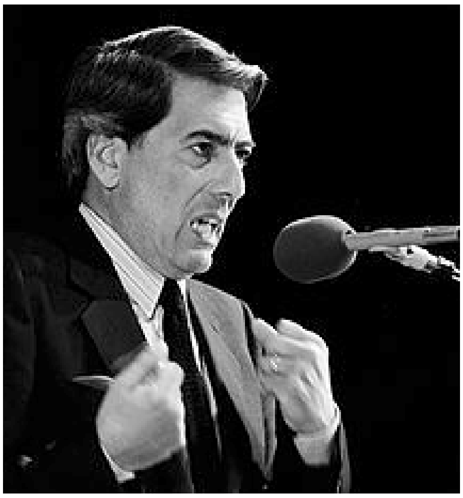

ڤارگاس لۆسا

ئەو کەڵەمێردە لە١٩٩٠ (ئەو دەستەواژەیەی نووسییەوە کە هەموو دنیای گرتەوە) کاتێک کە لەسەر تەلەڤزیۆنی مەکسیکی جاڕی دا کە (مەکسیکۆ دیکتاتۆرییەکی تەواوە.) ئەو ڕستەیە دوای دەیە ساڵێک کرا بە پەند.

....

(*) وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: تاهیر تەیب ئەحمەد (مامکاک)

ڤـارگـاس یۆسـا لە ١٩٦٠ەکان بەم نـۆڤـلانەی وەک (شـار و سـەگـەکانLa ciudad Y 105 Porro ١٩٦٦/١٩٦٣) و (خانووە کەسکەکە La casa verde ١٩٦٨/١٩٥٦) و کارە گەورەکەی (دەمەتەقێی ناو کاتێدراڵ Conversacionen la Catedral ١٩٧٥/١٩٦٩) ناوودەنگی دا. لە فرە بواری ئەدەبیی وەکـو ڕەخنەی وێژەیی و ڕۆژنامـەوانیدا دەنووسێ. نۆڤلـەکانی گاڵتـەجاڕی و پۆلیسی و نۆڤلی مێژوویی و سیاسی و ترسێنەریشن. هەندێکیانی بوونەتە فیلم، لەوانە (کاپتن پانتۆیا و ئەرکێکی تایبەت ١٩٧٨/١٩٧٣) و (پوورە خولیا و سیناریۆنووس ١٩٨٢/١٩٧٧).

تێڕوانینی ڤارگاس یۆسـا لە کۆمەڵگەی پێروڤی و شـارەزاییی خـۆی وەک کابرایەکی ئەو وڵاتە کـاریان لـە زۆربەی نـووسـینەکـانیـدا کـردووە. هەندێ بابەتی ئـەمـلا و ئـەولای دنیـاشـی لە نووسینەکانیدا جێ کردوونەتەوە. لە کاتی پیشەکەشیدا گۆڕانی لە ڕێشەن style و ڕێڕۆ ap-proachیە پێوەست بەمۆدێرنیزمی ئەدەبییەکەیدا ڕووی داوە بەرەو گەمەی پاش مۆدێرنیزم post modernismی بووەتەوە.

ڤارگاس یۆسا وەک زۆر لە نووسەرانی ئەمەریکای لاتین، لە چالاکیی سیاسیدا گلاوە و لە ژیانی خۆیدا، هەنگا و بەهەنگاو لە چەپی سیاسییەوە بەرەو ڕاست بووەتەوە. لە دەسپێکدا پشتیوانیی شۆڕشی فیدێل کاستـرۆی لە کوبا کردووە و پاشان لێی هەڵگەڕاوەتەوە. لە١٩٩٠، هاوڕێ لەگەڵ هاوپەیمانیی ڕاستی ناوەڕاست، فرێنتێ دیمۆکراتیکۆ خـۆی بۆ سـەرۆکی پێرو هـەڵبـژاردووە و پشتیوانیی چاکسازیی لیبراڵە نوێیەکانی کردووە. لە ئەنجامیشدا، پشتیوانیی پاڵێوراوانی پارێزگارە نەرمڕۆیەکانی کردووە.

سـەرەتا و یەکەم کارە گەورەکان

یەکەم نۆڤلی ڤارگاس یۆسـا (شـار و سەگەکان) بوو لە ١٩٦٣ هاتە وەشـاندن. ئەمـە لەو کاتەدا نووسـییـەوە کە لە ئەکـادیمیـای سـەربازی قـوتابی بووە و باسی ئەزمـوونی خـۆی لە ئەکادیمیای سەربازی لیۆنیزیۆ پرادۆ، لە لیما، دەکا. ئەم نووسینە خێرا سەرنجی خەڵکی ڕاکێشا و سەرکەوت. هێندە تەکنیکی ئاڵۆزی ئەدەبیی بەکار هێنابوو کە یەکسـەر سـەرنجی ڕەخنەگرانی ڕاکـێشـا و پاداشـتی ڕەخنەی ئیـسـپـانیPremio deia Critica Espanola ی وەرگرت. ئەم ڕەخنـە توندەی لە دەزگـای سـەربازیی پێرویی گرت، ملـملانێی لە پێـرو نایەوە. هەندێک لە جەنەراڵەکان پەلامـاری نۆڤلـەکەیان دا و بەگـوتەی ئەوان کارەکـە نیشـانەی (دانەهێنانی مێشکە degenerate mind) و ڤارگاس یۆسا لە ئێکوادۆری وەرگرتووە بۆ ئەوەی سوپای پێرو بشکێنێ.

لە ١٩٦٥یش خـانووە کـەسکەکـەی دەرکـرد کە باسی قـەحپـەخـانەیەکی دەکـرد ناوی (خـانووە کەسکەکە La c casa Verde بووە و باس دەکا چۆن ئەفسانەکانی لەو خانووەوە دەردەچن کار لە ژیانی کەسایەتییەکانی دەکات. کە یەکێکیان سـۆزانییـەک دەبێ ناوی بۆنیـفاسیایە و خـەریکە پەیمانێک لە کڵێـسـا وەردەگرێ تا بیکاتە باشـتـرین سـۆزانیی ناو خـانـووە سـەوزەکە. نـۆڤلـەکـە

دەمودەست ڕەخنەی هاوسۆزی پەیدا کرد و ڤارگاس یۆساش بەیەکێک لە دەنگە گرینگەکانی چیرۆکی ئەمەریکای لاتینی ناسرا. خانووە کەسکەکە لە ١٩٦٧، یەکەم پاداشتی نۆڤڵی گالیگۆسی جیهانیی وەرگرت و لە ڕیزی خوان کارلۆس ئۆنێتی و گابریێل گارسیا ماکێز دانیشت.

بەتەنیا ئەم نۆڤڵە هەندە پاداشتەی وەرگرت کە دانەرەکەی گەیاندە گەورە کەسایەتییەکانی بووژاندنەوەی ئەمەریکای لاتینی. هەندێ لە ڕەخنەگران، تا ئێستاش وا دەزانن کە (خانووە کەسکەکە)ی ڤارگاس یۆسا قەشەنگترین و گرینگترین بەرهەمی نووسەرە. ڕەخنەگری ئەدەبیی ئەمەریکای لاتینی جیراڵد مارتن، لەبارەی خانووە کەسکەکەوە دەنووسێ: (یەکێکە لە گەورەترین ئەو نۆڤڵانەی لە ئەمەریکای لاتین وەدەرکەوتووە.)

تەمەنی ڤارگاس یۆسای ٣٣ ساڵ بوو، کە سێیەم نۆڤڵی، بەناوی دەمەتەقێی ناو کاتێدراڵ، لە ١٩٦٩ چاپ کرا. ئەمە باسی کوڕە وەزیرێک و ڕانەندەکەی دەکا. هەردووک بەڕێککەوت لە تەویلەی سەگان بەیەک دەگەن و قسە لەگەڵ یەکتری دەکەن و ئیتر قسە قسە ڕادەکێشێ و دەچن لە بارێکی نزیک کە ناوی کاتێدراڵە، قسەکانی خۆیان تەواو دەکەن. لە کاتی قسەکاندا، کوڕە وەزیر دەیەوێ بزانێ باوکی چ ڕۆڵێکی لە کوشتنی کابرایەکی پێرۆیی نەناسراودا هەبووە و لەوێوەڕا ئیتر هەر قسە دەکا و هەر کارەساتەکانی دەستی دیکتاتۆر ئاشکرا دەکا. پێداچوونی کوڕە وەزیر ئەنجامی خراپ دەبێ و کەسێک بێ لێ پێچینەوە دەکوژرێ و پاشەڕۆژیش ڕووناکیی پێوە دیار ناکەوێ. نۆڤڵەکە هێرش دەباتە سەر دیکتاتۆرەکان و ڕوون دەکاتەوە چۆن دیکتاتۆریی دەست بەسەر ژیاندا دەگرێ و چۆنیش وێرانی دەکا. ئەمەیان تاڵترین نۆڤڵی ڤارگا یۆسایە.

حەفتاکان و ئاشکرابوونی گاڵتەجاڕی

لە ١٩٧١، ڤارگاس یۆسا (گارسیا مارکێز: چیرۆکی بتکوژێکGarcia Marquez: historia de un dicidio)ی بڵاو کردەوە. ئەمەیان تێزی دوکتۆراکەی بوو کە پێشکێشی پاشکۆی زانکۆی مەدریدی کرد. هەرچەندە ڤارگاس یۆسا ئەم کتێبە درێژدادڕەی لەبارەی گابریێل گارسیا مارکێزی برادەرییەوە نووسی کە پاداشتی نۆبلی ئەدەبیی وەرگرتبوو، وەلێ پاشان بۆ ماوەی سی ساڵ وێکڕا نەئاخاوتن. لە ١٩٧٦، لە کۆشکی هونەریی بێلاس، لە مەکسیکۆ سیتی، ڤارگاس یۆسا مشتێکی لە دەمی گارسیا مارکێز دا و برادەرایەتییەکەیانی بڕاندەوە. هیچ کام لەم دوو نووسەرە باسی هۆی نهێنیی شەڕەکەیان بەئاشکرا بۆ کەس نەکرد. وێنەیەکی فۆتۆگرافیی گارسیا مارکێزی بەچاوی مۆر هەڵگەڕاوەوە، لە ٢٠٠٧ بڵاو بووەوە و سەرلەنوێ باسەکەی لەناو خەڵکی جۆش داوە. هەرچەندە دەیان ساڵ بوو بێدەنگ بوون، بەڵام لە ٢٠٠٧، ڤارگاس یۆسا ڕێگەی دا بەشێکی کتێبەکەی بۆ بەرکوڵی چلەمین ساڵوەگەڕی گارسیا مارکێز بنووسێتەوە و پاشتریش دووبارە لە ئیسپانیا و لە هەموو ئەمەریکای لاتیندا بڵاو بووەوە.

لە دوای ئەم کارە هەرە دیارەی دەمەتەقێی ناو کاتێدراڵ، ئیتر ڤارگاس یۆسا وازی لەم چەشنە

کاره ڕژدانە هێنا و چیی تر بابەتی سیاسی و کێشەی کۆمەڵایەتیی نەورووژاند. پسپۆڕی ئەدەبی ئەمەریکای لاتین، ڕایمۆند ل. ویلیەمز ئەم سەردەمە بە(وەرزی دۆزینەوەی گاڵتە) ناوزەد دەکا. یەکەم کۆششی بۆ پێکەنین، لە ١٩٧٣، نۆڤلی (کاپتن پانتۆپا و ئەرکی تایبەت) بوو. ئەم نۆڤلە کورتە قۆشمەچییە، چەند دیمەنە قسەیەک و بەڵگەنامەی سەبارەت بەهێزە چەکدارەکانی پێرو و فەیلەقێک قەحپە نیشان دەدا کە ناونووس کراون بۆ ئەوەی بۆ سەنگەرەکانی سوپا و بنکە سەربازییە دوورەدەستەکانیان ببەن. ئەمەشیان هەروەک خانووە کەسکەکە وابوو بەڵام بەشێوازێکی جودا نووسرابوو. هاندەر و ویستی نووسینی نۆڤل لەوەوە هات کە ڤارگاس یۆسا بۆ خۆی بینی چۆن سۆزانییان بەکرێ دەگرتن و بۆ لەشکری پێرویان دەبردن بۆ ئەوەی لە جەنگڵەکاندا لەگەڵ سەربازان بمێننەوە.

لە ١٩٧٤ تا ١٩٨٧، ڤارگاس یۆسا خودووی خۆی خستە سەر نووسین، وەلێ هەندێ کاتیشی بۆ کار تەرخان کرد. لە ١٩٧٥، فیلمێکی کارتۆنیی لەسەر نۆڤلێکی خۆی دەرهێنا. ئەمەشیان نەسەرکەوتی بوو. پاشتر بەسەرۆکی ئینتەرناشناڵ پێن Internatianal PEN هەڵبژێردرا. ئەمە کۆمەڵەی نووسەرانی سەرتاسەری دنیایە. هەر لەم سەردەمەدا، ڤارگاس یۆسا لە گەلەک دەزگای جیهانی لە کۆنفرانسان گوتاری خوێندەوە.

لە ١٩٧٧، (پوورە خولیا و سیناریۆنووس (La tia Julia Y el esclibidor)، بڵاو کردەوە. ئەمەش لە بنەڕەتدا لەسەر ژنهێنانی یەکەمی خۆی بووە و باسی خولیا ئەرکیدیی کۆنە ژنەکەی دەگێڕێتەوە و نۆڤلەکەشی پێشکێش کردووە. هاوسەرەکەی پاشتر یاداشتەکانی خۆی نووسییەوە و ناوی کردە (ئەوەی ڤارگاسی بچووک نەیدرکاندووە Lo que Var guitas no digo) و ئەویش باسی پێوەندیی نێوانیان دەکا. ڕەخنە لە شووەکەی دەگرێ، چونکە وەک خۆی دەڵێ، بایەخی بەو یارمەتییانە نەداوەکە پێشکێشی کردووە تا بەرهەمەکانی بنووسێتەوە. پوورە خولیا و سیناریۆنووس نموونەیەکی فرە دیارە لە چۆنیەتیی بەکارهێنانی زمان و ئەندێشە لە ئەدەبدا. ئەم نۆڤلەش لە ١٩٩٠ لە هۆلیوود بووە فیلم ناوی (ئاواز لە سبەینێ) بوو.

نۆڤلەکانی دواتر

نۆڤلی چوارەمی (شەڕی کۆتاییی جیهان لە ١٩٨١ بڵاو بووەوە. مێژووییە و بەوەرچەرخانێک لە ڕێشەنی ڤارگاس یۆسا دەناسرێ و لەوێوە بەرەو ڕەوشتی مرۆڤی فرە گۆڕ messianism و ناعەقلان irrationalی چوو. ئەم چیرۆکە باسی مێژووی بەرازیل دەکا و چونکە نووسەرێکی غەیرە بەرازیلی نووسیتییەوە، لە بەرازیل باوی نەبوو. ڤارگاس یۆسا یێژێ، ئەمەیان ئەستەمترین کارەکانیەتی و لە هەموو کارەکانی تریشی بالاترە.

لە پاش شەڕی کۆتاییی جیهان، هەموو نووسینەکانی تری ڤارگاس یۆسا لەوانی پێشانی کورتترن. لە ١٩٨٣ (ژیانی ڕاستەقینەی ئەلیخاندرۆ مایا (ی تەواو کرد. ئەم نۆڤلە زەینێکی چڕ

دەداتە ئەو یاخیبوونەی لە ٢٩ ئایاری ١٩٦٢ لە شاری ئەندیانی جاوجا، قەوما. هەمان ساڵ، سەرۆکی پێرو لە ڤارگاس یۆسای خواست تا لەگەڵ کۆمیسیۆنی لێکۆڵینەوە لە کوشتنی هەشت ڕۆژنامەوان کار بکا کە گوندنشینەکانی یوچواراکێ کوشتبوویانیان. ئامانج ئەوە بوو دوای لێکۆڵینەوە، ڕاستییەکان بەڕای گشتی بگوترێ. ڤارگاس یۆسا زنجیرەیەک گوتاری بەمەبەستی بەرگریکردن لە خۆی بڵاو کردەوە، چونکە لەو ئەرکە پشکدار بووبوو. لە ١٩٨٦ نۆڤڵێکی تری بەکۆتا هێنا. کێ پالۆمینۆ مۆلێرۆی کوشت؟Quien mato a palomino molero) (ئەم نۆڤڵەی بەماوەیەکی کورت پاش لێکۆڵینەوە لە کوشتارەکەی گوندی یوچواراکێ نووسییەوە. ڕەخنەگران لەو بۆچوونەدان، کە ئەمەیان باسی ئەزموونی خۆی لەگەڵ کۆمیسیۆنەکە دەکا پتر لەوەی کە چیرۆکی کوشتارەکەی یوچواراکێ بگێڕێتەوە. پاشتر نۆڤڵێکی تریشی لەبارەی هەمان کوشتاری یوچواراکێ نووسییەوە و ناوی (مردن لە ئاندێز Lituma en los Andes)ی لێ نا و لە ١٩٩٣ لە بەرشلۆنە، هاتە وەشاندن.

بیست ساڵی برد تا ڤارگاس یۆسا نۆڤڵێکی تری نووسییەوە؛ (جەژنی بزن -La fiesta del chi vo) نۆڤڵێکی سیاسی بوو لە ٢٠٠٠دا چاپ بوو. بەبۆچوونی ولیەمز، لە (شەڕی کۆتاییی جیهانەوە) تا ئەو دەم، ئەمەیان تۆکمەترین و ئومێدگەیێنترین نۆڤڵی ڤارگاس یۆسا بووە. باسی دیکتاتۆرییەتیی ڕافایێل تروجیلۆ دەکا کە لە ١٩٣٠یەوە تا کوشتنی لە ١٩٦١، حوکمی کۆماری دۆمێنیکانی کرد. ئەم کتێبە کاریگەرییەکی گەورەی لە ئەمەریکای لاتین هەبوو، چونکە بەیەکێک لە باشترین نۆڤڵەکانی ڤارگاس یۆسا دەژمێردرێ.

لە ٢٠٠٦، ڤارگاس یۆسا (کچە خراوەکە Tra vesuras de la nina mala)ی نووسییەوە. ڕۆژنامەنووس کاترین هاریسن مکوڕە لەسەر ئەوەی کە ئەم چیرۆکە دووبارە نووسینەوەی (مادام بۆڤاری)یەکەی (گۆستاف فلاوبێرت)یە کە لە ١٨٥٦ چاپ بووە. بەڵام ڤارگاس یۆسا بەرگریی لێ دەکا و دەڵێ ئەمە ئەزموونی ئەو پەنابەرە ڕواڵەیە کە کچێکی پەنابەری ڕواڵی خۆش ویستووە و لەگەڵ مادام بۆڤاری دەیان ساڵیان بەین بووە.

ژیان و تێوەگلانی سیاسی

ڤارگاس یۆساش هاوشێوەی زۆربەی ڕۆشنبیرەکانی ئەمەریکای لاتین، لایەنگر و پشتیوانیی شۆڕشی فیدێل کاسترۆی کوبایان کردووە. کە لە زانکۆ قوتابی بووە، بەتێروتەسەلی مارکسیزمی خوێندووە و پاشان لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشەکەی کوبا، هزری کۆمیونیستی هەڵگرتووە. بەڵام پەیتا پەیتا تێ گەیشتووە کە سۆشیالیزمەکەی کوبا لەگەڵ ئەوە یەک ناگرێتەوە کە ئەو بۆ خۆی بەئازادییە گشتییەکانی زانیوە. پاشان کە ڕێژیمی کاسترۆی، هێبێرتۆ پادیلای شاعیری بۆ ماوەی یەک مانگ لە ١٩٧١، زیندانی کرد، نووسەر بەڕەسمی خۆی لە ڕێژیمی کاسترۆ دوور خستەوە و لەگەڵ ژمارەیەک لە ڕووناکبیران بۆ کاسترۆیان نووسی و کارەکەیان پرۆتستۆ کرد. ڤارگاس یۆسا

خۆی بەکەسایەتییەکی لیبرالّ دەزانێ نەک چەپڕۆ نە ڕاسڕۆ و لەوەتەی وازی لە چەپڕۆییی جارانیشی هێناوە، هەردەم دژی دیکتاتۆریی چەپ و ڕاست بووە.

پسپۆڕی خەڵکی وڵاتە یەکگرتووەکان، میشا کۆکۆتۆڤیچ کە پسپۆڕی ئەدەبی لاتین ئەمەریکایە، بەکورتی دەڵێ ڤارگاس یۆسای نۆڤڵنووس بەوە ئیدانە کراوە کە(کەڵتەری نەتەوە ڕەسەنەکان (in-igenous cultures)ی بەتەگەرەیەکی ساکار لە پێش تەحقیقکردنی نموونەی تازەکردنەوە ڕۆئاواییەکەی خۆی دەزانێ. لەو لێکۆڵینەوەیەش کە تێیدا هاوبەش بوو، ئەو هەترەسانەی خۆی بینی و ئەو کاردانەوانەی ڕاپۆرتەکانی پەیدایان کرد، نووسەریان شۆک کرد.

ڕێشەن style دارِشتن و ئامادەکاری و بابەتە سەرەکییەکان

ڕێشەنی ڤارگاس یۆسا، لە بابەتی مێژوویی و ئەزموونی تایبەتی خۆی چاوگ دەگرن. جا هەر لە ئەزموونی خۆی لە ئەکادیمیای سەربازییەوە تا دەگاتە گەندەڵی ناو کۆمەڵی پێروڤی و تا دیمۆکراتیزەکردنی کۆمەڵ و سەرکوتکاری ئۆپۆزیسیۆن تا دیکتاتۆریی حوکمڕانەکان هەمووی باس دەکا. لە خانووە کەسکەکە (بێ بەها ڕاگرتنی دەزگا میرییەکانی پێرو) بەدیار دەخا و باسی پێشێلکردنی مافەکانی پاڵە و کرێکاران دەکا کە چۆن سوپا سەرکوتیان دەکا.

لە سەرەتا هەر باسی پێروی لە نۆڤڵەکانیدا باس دەکرد، پاشان سنووری بەزاند و لە شەڕی کۆتاییی جیهاندا بەرازیلی ئامانجە. لایەنی کارەکتەرەکانی ئەم نۆڤڵەی ڕیالیستە و ڕێز لە ڕاستییە بنەڕەتییەکان دەگرێ و دەڵێ: (من گەورەم نەکردووە،) بەڵام هەر لە هەمان شوێندا دەشڵێ: (خۆ ئەمە دیرۆک نییە، ئەمە نۆڤڵە. بۆیە من ئازادیی زۆرم لە نووسینیدا هەبووە.)

نۆڤڵی (ڕێگەی بەهەشت The way to paradise) لەسەر بنەمای سەربردەی چاکسازیی کۆمەڵایەتیی فلۆرا تریستان نووسراوەتەوە. کارەکتەرەکانی ئەم نۆڤڵە ناتوانن بەهەشت بدۆزنەوە، بەڵام خۆ دەتوانن کەسانێک لەگەڵ خۆیان هان بدەن تا لە گەڕاندا نەوەستن. ڕەخنەگر باربرا مۆژیکا دەڵێ: (ڕێگەی بەهەشت، لە ئازایەتی کەمە و ناتوانێ هەموو شتێک بڵێ، وەک پێویست زیندوو نییە و دیدی سیاسیی کەمە و زیرەکانە نەیگێڕایەتەوە.)

نووسینەکانی ڤارگاس یۆسا وەک نوێخاز modernist و دوانوێخاز post modernist هاتنە ناسین. هەندێ ڕەخنەساز دەڵێن کارە سەرەتاکانی ڤارگاس یۆسا هاوچەرخ بوونە. پسپۆڕی ئەدەبی م. کیت بوکەر دەڵێ ئەم نۆڤڵانەی لە پێشدا نووسیبوویانی، هەموو شێوە هەڵوێستێکی ڕژدبوونیان تێدا هەیە و کە بەڕاشکاوانە لایەنی هونەری نوێخوازییە. کەچی پێ دەچێ کە نۆڤڵە نوێترەکانی وەک پوورە خولیا و سیناریۆنووس، هێمای دوانوێخوازی تێدایە. چونکە ئەمانە تۆنێکی زۆر سووکتر و مەزاق Farcical و گاڵتەیان تێدایە. ئەمانە کەسایەتیی دوانوێخوازینە.

کیت بوکەر مکوڕە لەسەر ئەوەی کە لە نۆڤڵی خانووە کەسکەکە، ڤارگاس یۆسا تەکنیکێکی تۆکمەی ڕێشمەکردنی دوو دەمەتەقێی جیاوازی کردووە و دوو وتووێژی دوو سەردەمی جیاوازی

بەیەکەوە نووساندووە و فلاشباکێکی تەماوی داهێناوە.

ئەمانەش هەندێک لە نووسینەکانیەتی:

* ئەندێشۆک Fiction
* ١٩٥٩ دێدەوان Los jefes
* ١٩٦٣ سەردەمی پاڵەوانەکە La ciudad Y los Perros
* ١٩٦٨ خانووە کەسکەکە (The Green House)
* ١٩٧٥ دەمەتەپێی ناو کاتێدراڵ Conversacion en la catedral
* ١٩٧٣ کاپتن پانتۆژا و ئەرکی تایبەت ,Pantaleon Y las visitadoras
* ١٩٩٧ پوورە خولیا و سیناریۆنووس La tia Julia Y el escribidor
* ١٩٨١ شەڕی کاتایی دنیا La guerra del fin del mundo
* ١٩٨٤ ژیانی ڕاستیی ئالیخاندرۆ مایتا Historia de Mayta
* ١٩٨٦کێ پالمینۆ مۆلێرۆی کوشت Quien mato Palomino molero
* ١٩٨٧هەقاتخوان El hablador
* ١٩٨٨بۆ گەورەڕاگرتنی سێپتێمبەر Elogio de la madrastra
* ١٩٩٣ مردن لە ئەندێز Lituma en los Andes
* ١٩٩٧ تێبینییە نووسراوەکانی دۆن ڕیگۆبێرتۆ Los cuadernos de don Rigoberto
* ٢٠٠٠ جەژنەی بزن La fiesta del chivo
* ٢٠٠٣ ڕێی بەهەشت El paraiso en la otra esquina
* ٢٠٠٦ کچە خەراوەکە Travesuras de la nina mala
* ٢٠١٠ خەونی سەڵتی El sueno del celta
* نا-ئەندێشۆک Non- Fiction
* ١٩٧١ گارسیا مارکێز: چیرۆکی بت کوشتن Carcia Marquez: historia de un deicidio
* ١٩٧٥ فشەکەری ئەبەدی La orgia perpetua: Flauberty “Madame Bovary
* ١٩٩٠ ڕاستیی نووسەرێک La verdad de las mentiras
* ١٩٩٣ ماسیی ناو ئاو El pez en el agua. Memorias
* ١٩٩٦ شارە کۆنە خۆشەکە La utopia arcaica
* ١٩٩٧ نامەکانی بۆ نۆڤڵنووسێکی لاو Cartas a un joven novelista
* ٢٠٠١ زمانی سۆز El lenguaje de la passion
* ٢٠٠٤ موستەحیل ڕەهاکردن La tentacion de lo imposible
* ٢٠٠٧ وەک بەرکوڵێک بۆ لۆس ترۆس EI Pregon de Sevilla
* ٢٠٠٩ سەفەرێک بۆ ناو ئەندێشەم EI Viaje a al ficcion

ئاكۆ غەریب

نووسین و ئامادەکردنی: ئاغالە

ئاكۆ لە سەرەتای نەوەتەكان لەناو شار خۆی ناساند، بێگومان ئەو لە كۆتاییی هەشتاكان نمایشی لە شاخ و ئێران كردبوو. بەرامبەر بەناوی "ئاكۆ غەریب" شێوازی نیگاركێشانی واقیعی دێتە بەرچاومان. ئاكۆ لە ساڵی ١٩٦٢ لە شاری سلێمانی لەدایک بووە و پەیمانگەی هونەرە جوانەكانی سلێمانی لە ساڵی ١٩٨٥ تەواو كردووە.

ئەو كارانەی لێرەدا دەیخەینە ڕوو بە دوو قۆناخ دەیانناسێنم،

قۆناخی یەكەم

برێتییە لە بابەتی ڕووداوی هەشتاكان كە بەسەر كوردەكان هاتووە لە عێراقدا وەک هەڵاتن و ئەنفالكردن و بەجێمان لە كۆچ و هەڵاتندا، لەگەڵ دوا كاروانی پێشمەرگە و (هێزی پشتگیری). ئەگەر بڕوانینە ئەو كارانەی مرۆڤە بێ چارەكان چۆن بە ناچاری لە ڕێگەی هات و نەهاتی بەفر مل دەنێن. ئەو هەستەی زستان و بێ چارەییە لە جووڵەی ئەسپەكان و مرۆڤەكان و سەگە برسییەكان دەبینی لە سەرما و ترس و برسییەتیدا ئەژنۆ دەلەرزێن و هەست بەو بوارە دەكەی كە ئەوەش لە دیمەنی فیلمە سینەماییەكان دەچێ و نێگاركێشی بەبێ ترس كێشەی ئەكادیمی و پەیكەرەوەری (ئەنەتۆمی) خۆی كێشاوە بەو بابەتە قورس و پڕ لە جووڵانەدا. نیگاركێش خۆی لەناو ئەو ژیان و

سروشته سەختە ژیاوە. کە دەتوانین بۆ دیکۆمێنتی ژیانی ڕۆژانی نەتەوە و خەڵکی بێ تاوان بەکاریان بەرین. هەرچەندە لێرەدا من مەبەستم نییە بڵێم نیگارکێشان کاری دیکۆمێنتکردنە و جوانی و بەرزی هونەر لە بیر بکەین.

من کە ئەو کارانەی ئەوم یەکەم جار بینی لەسەر ڕووپەڕی ڕۆژنامەکاندا وام زانی کاری نیگارکێشە ڕووسەکانە، ئەو هاتووە، کۆپیی کردووە. لە پاشان کە خۆیم ناسی جا تێ گەیشتم، خۆی خاوەنی داهێنان و داڕشتنی تابلۆکانە.

قۆناخی دووەم

لە ناوەڕاستی نەوەتەکانەوە دەست پێ دەکات بەبابەتی مێژووی و ڕۆژانی پاڵەوانە کوردە مێژووییەکانە کە بەرامبەر بە دوژمنانی کورد بەرهەڵستییان کردووە. کە زۆر کەم نیگارکێشمان هەیە ئێستا ئەو بابەتانە نیگار بکێشن. لە ساڵانی (حەسەن فەلاح)ی کۆچکردوو بابەتی (بەردەقارەمان)ی نیگار کێشاوە لە پاش ئەوە نیگارکێشێکی ترم نەبینیوە ئەو بابەتە وەک ئاکۆ بەوردەکاری و ئەکادیمی داڕێژێ. بەناوی (شەڕی دەربەندی بازیان)، فیگەرەکانی بەهێزێکی ئەکادیمی سەرکەوتوو کردووە کە نزیکە لە دانانی کارەکتەرەکانی (دێلاکروا و فرۆمنتان).

دیارە من ئەو سکێچ و دیراسانەم بینیوە کە بۆ ئەو تابلۆیە کردوویەتی هەروەها بیرمان نەچێ تابلۆی (مامە یارە)ش هەر بەهەمان شێواز ئەنجامی داوە.

بۆیە تابلۆکانی ئەو قۆناخەی زیاتر گێڕانەوە و زیندووکردنەوەی سابەتە مێژووییەکانە. چونکە ئاکۆ خۆشەویستی و قوڵبوونەوەی لە چیرۆکی مێژووی نەتەوەکەی هەیە. هەر بۆیە دوو کوڕاسەی لەسەر شێوازی بیناسازی و ڕابردووی مێژووی شارستانی کوردی لە کوردستانی عێراقدا بە چاپ گەیاندووە (تەلارسازی لە هەولێر و تەلارسازی لە کۆیە) ناویانە.

هەروەها ئاکۆ غەریب یەکێکە لەو نیگارکێشە بەتوانایانە لە کاری (ڕەنگی ئاوی) کە هێزی فڵچە و ڕۆنی ڕێگەکانی جوانترین شێوازی ڕەنگی ئاویی بەرجەستە کردووە کە من بەسەرکەوتووترین نیگارکێشی کوردی دەبینم لە سروشتدا.

شەڕی بەر دەرکی سەرا

شەڕی دەربەندی بازیان

مامەیارە

پانۆرامای ئەنفال

شاخی پیرەمەگرون

گەڕەکی قەزازەکان لە سلێمانی

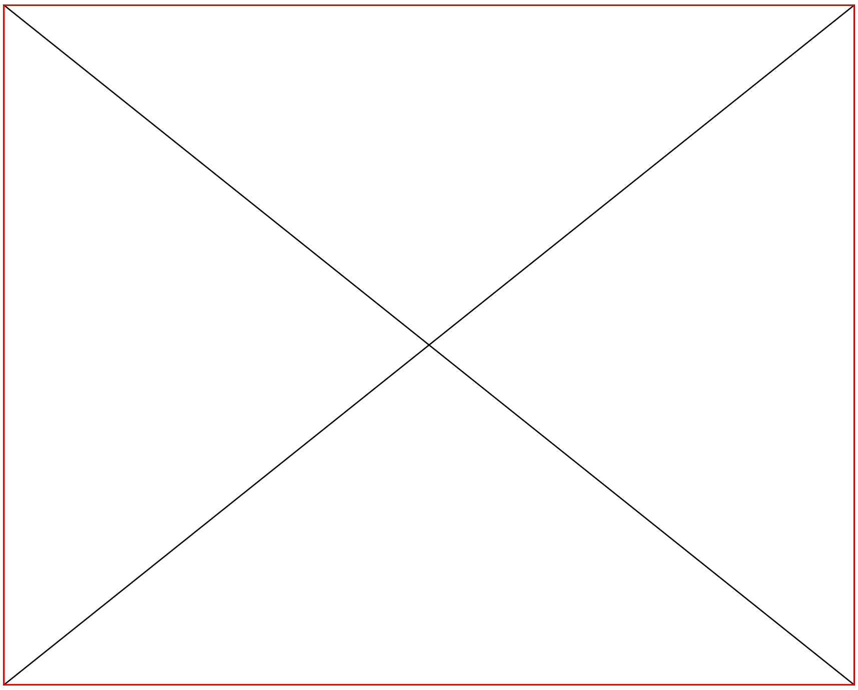

پانۆرامای ئەنفال

پانۆرامای ئەنفال

پانۆرامای ئەنفال

شەقامی پیرەمێرک لە سلێمانی

ڕەنگی ئاوی، سروشت

ڕەنگی ئاوی، سروشت

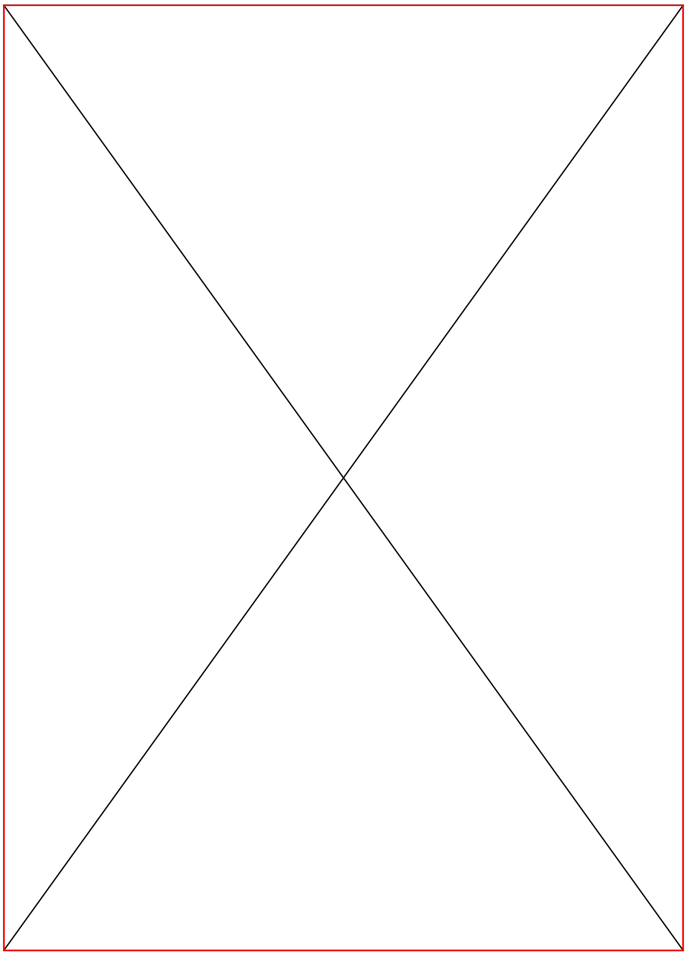

شەرەفخانی بدلیسی

نالی شاعیر

کوردی شاعیر

پۆرترێتی هونەرمەند

هەندێک زانیاری لەبارەی
ئەکادیمیای سوێدی و ''خەڵاتی نۆبل''ەوە

کورتەیەکی مێژوویی

ئەکادیمیای سوێدی ساڵی ١٧٨٦ گوستافی سێیەم دایمەزراند. لە ٢٠ی ئادار لە شووړای پاشایەتی نامەیەک خوێنرایەوە، تێیدا شا ڕای گەیاندبوو کە بڕیاری داوە ئەکادیمیای سوێدی دابمەزرێ و هەژدە ئەندامی هەبێ. پاشان ناوی ئەو سێزدە ئەندامە خوێنرایەوە، کە شا خۆی هەڵی بژاردبوون. لە ٥ی نیساندا بە فەرمی ئەکادیمیای سوێدی ڕاگەیانرا.

پێڕەوی ئەکادیمیا، کە بەشی زۆری شا خۆی نووسیبووی، زۆر لە ڕێساکانی ئەکادیمیای فرەنسایی دەچێ. ئەرکی سەرەکیی ئەوە بێ، کە کار لەسەر "پاکی، بەهێزی و گەورەیی" زمانی سوێدی بکات. واتە، پاراویی، دەربڕین و ناوداریی. بۆ ئەوەی بەم ئامانجە بگات، دەبێت ئەکادیمیا فەرهەنگێکی وشە و ڕێزمانێک دابنێ. بێجگە لەمەیش دەبوو ئەکادیمیا پێشبڕکێی ساڵانە لە ڕەوانبێژی و هونەری شیعر لەبارەی بابەتی دیارکراودا، ساز بکا.

بەڵام گوستافی سێیەم مەبەستێکی نیشتمانپەروەرییشی لە ئەکادیمیادا هەبوو. هەموو ساڵێک مێدالیایەک دروست بکرێ و کتێبێک لەبارەی ژیانی ناودارێکی سوێدییەوە بنووسێ. هەروەها ڕۆژی ئەکادیمیا ٢٠/١٢ یاد بکرێتەوە، کە ڕۆژی لەدایکبوونی گوستافی ئەدۆلفی دووەمە.

لەم ڕۆژەدا بە کۆبوونەوەیەکی گشتیی، یاد دەکرایەوە. هەموو ئەندامانی کۆشکی شایەتی و پایەدارەکان ئامادە دەبوون و ڕەونەقێکیان دەبەخشییە، ئاهەنگەکە. ئەوانەی لە ڕەوانبێژی و هونەری شیعردا خەڵات دەکران زۆر کاریان لە بەشداربووەکان دەکرد. بێگومان شتێکی تری ئەو ڕێوڕەسمە خوێندنەوەی یاداشت بوو.

....

(*) ئامادەکردن و وەرگێڕانی لە سوێدییەوە: ڕزگار شێخانی

سالانی سەرەتا، بۆ ئەکادیمیا سەردەمێکی باش بوو. شا بە جیدی لە خەمی ئەکادیمیاکەیدا بوو و بە زۆر شێوە یارمەتی دەدا. بە ئامەدەبوونی لە کۆبوونەوە گشتییەکاندا، ڕەونەقی پێ دەبەخشی و زۆرجاریش لە کۆبوونەوە داخراوەکانی هەفتانەیشدا بەشدار دەبوو.

دوای مردنی گوستافی سێیەم لە ساڵی ١٧٩٢ باری ئەکادیمیا خراپ بوو و تەنانەت لەبەر هۆی سیاسی دوو ساڵ لە کارکردن کەوت. لەگەڵ ئەوەیشدا ئەو هەژدە کەسە پایەی خۆیان وەکو شیاوترین کەس لە بواری ئەدەب و زماندا هێشتەوە.

لە سالانی ١٨١٠ لەلایەن نوێنەرانی ڕەوتی نوێی ئەدەبییەوە، ئەکادیمیا دووچاری پەلاماری توند بوو و دەیەیەکیش دواتر لاوازییەک لە کاروبارەکانی هاتە پێشەوە. سکرتێری هەمیشەیی "نیلس ڤون ڕووسێنستێین"، کە هەر لە دامەزراندنەوە هەتا تەمەنی پیریی ئەو پۆستەی هەبوو.

یەکەم جار ساڵی ١٨٣٤ ئەکادیمیا سەرۆکێکی بەهێز و بە توانای هەڵبژارد. ئەوسا "بێرنهارد ڤون بێسکۆ" بوو بە سکرتێر. لەو ماوەیەی ئەو سکرتێر بوو کاروبارەکان چالاکتر بوون و ناوودەنگی ئەکادیمیا لای ڕای گشتی باشتر بوو.

لە دوای مردنی بێسکۆ لە ساڵی ١٨٦٨دا، هەتا ساڵی ١٨٨٤ ئەکادیمیا بێ سکرتێر بوو، ئەوسا "کارڵ داڤید ئاف ویرسێن" کارەکەی پێ سپێردرا. لە کۆتاییی سەدەی نۆزدەدا ئەدەبی سوێدی دەوڵەمەندتر بووبوو، زۆر شاعیری گەورەیش بۆ ئەکادیمیا هەڵبژێردرابوون. بەڵام ئەکادیمیا لای نووسەرانی نەوەی نوێ خۆشەویست نەبوو، "کارڵ داڤید"یش کە کاریگەریی زۆر بوو لە ئەکادیمیا، هیچ شتێکی وای بۆ ئەو ڕەوتە ئەدەبییە نوێیانە نەبوو.

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا، دوای دوودڵییەک، ئەکادیمیا ئەرکێکی خستە ئەستۆی خۆی، کە کاروباری ئەو نەبوو و هێز و کاتێکی زۆری دەبرد: بەخشینی خەڵاتی ئەدەبیی نۆبڵ. کە ئەلفرێد نۆبڵ ساڵی ١٨٩٦ لە ئیتالیا، لەناو ڤیلاکەیدا مرد، لە وەسییەتنامەکەیدا ئەرکی بەخشینی خەڵاتی بە ئەکادیمیا سپاردووە.

لە دوا نیوەی سەدەی بیستدا کاری ئەکادیمیا بایەخدانێکی بەرچاوی بە ئەدەب داوە. ڕێژەی نووسەر لەناو ئەکادیمیا زیادی کردووە. لەمێژە پێشبڕکێی هونەری شیعر و ڕەوانبێژی نەماون، بەڵام بەخشینی ئەو خەڵاتە ئەدەبییانەی کە بوونەتە ئەرکی ئەوان، زیادی کردووە. ئەمەیش وای کردووە کە ئەندامەکان دەبێ کاتێکی زۆر بۆ خوێندنەوە و هەڵسەنگاندنی بەرهەمی پاڵێوراوەکان دابنێن. ئەمەیش بەتایبەت "خەڵاتی نۆبڵ" دەگرێتەوە کە بووە بە گرینگترین کاری ئەکادیمیا.

بایەخی میدیا بە ئەکادیمیا لەبەر ئەو تایبەتمەندییەی، کە ئەو "خەڵاتی نۆبڵ" لە ئەدەبدا دەبەخشێ، وای کردووە کە ئەکادیمیا و ئەندامەکانی، کەوتوونەتە ژێر چاودێرییەکی چڕی ڕۆژنامە، ڕادیۆ و تەلەڤزیۆنەوە.

پێڕەوەکان

بەشی زۆری پێڕەوەکانی ئەکادیمیای سوێدی شا گوستافی سێیەم خۆی دای ڕشتووە تا ڕادەیەکی زۆر لە پێڕەوەی ئەکادیمیای فرەنسایی دەچێ.

ئامانجی سەرەکیی ئەکادیمیا ئەوەیە کە "کار بۆ پاکیی، بەهێزیی و شکۆمەندیی زمانی سوێدی بکات"، لێرەدا وشە سەرەکییەکان "پاکیی، هێز و شکۆمەندییە"، بە زمانی نوێ نزیکەی دەبن بە "پاراویی، دەربڕین و ناوداریی" لە پێڕەودا ئەکادیمیا ڕاسپێردراوە کار لەسەر دانانی فەرهەنگێکی وشە و ڕێزمانێک بکات. بێجگە لەمەیش ساڵانە پێشبڕکێ لەسەر بابەتی دیارکراوی ڕەوانبێژی و هونەری شیعردا ساز بکات. مەبەست وا بوو کە ئەکادیمیا وەک دادگەیەکی باڵای چێژوەرگرتن بێ.

هەر لە پەرەگرافی یەکەمدا هاتووە، کە ئەکادیمیا هەژدە ئەندامی هەیە. ئەوە زانراوە کە گوستافی سێیەم سەرەتا وای نیاز بوو، بیست بێ، نیوەی ژمارەی ئەندامانی ئەکادیمیای فرەنسایی. بۆ لە ئاکامدا لەسەر هەژدە وەستا، تەواو ڕۆشن نییە. بەڵام زانیارییەکی کۆن هەیە، کە ئەو بۆیە ئەو ژمارەیەکی هەڵبژارد، چونکە ئەو پێی وا بوو گوتنی وشەی "هەژدە" لە بۆنە فەرمییەکاندا، زۆر لە "بیست" بەئاوازترە.

گوستافی سێیەم هەر خۆی سێزدە ئەندامی یەکەمی هەڵبژاردبوو. مەبەست وا بوو کە ئەوان خۆیان پێنج ئەندامەکەی تر هەڵبژێرن و پاشانیش کە کورسی چۆڵ دەبێ بە هەڵبژاردنی ئەندامی نوێ خۆیان نوێ بکەنەوە. بۆ ئەوەی هەڵبژاردنەکە ڕەوای هەبێ، بۆ پەسندکردن دەخرێتە بەردەست شا، کە پارێزەری ئەکادیمیایە. لە پێڕەوەکاندا بە ڕوون و ئاشکرا هاتووە، کە کەس ناتوانێ داوا بکات بە ئەندامی ئەکادیمیا هەڵبژێردرێ، هیچ ئەندامێکیش ناتوانێ گفت بدا دەنگ بە پاڵێوراوێک بدات.

ئەندامێتی دەبێ هەتاهەتایە بێت. پێڕەوەکان تەنیا دوو ڕێگەیان داناوە بۆ دەرچوون لە ئەکادیمیا: مردن و دەرکردن. دەرکردن لەبەر دوو هۆ دەبێ: یەکێکیان سەرپێچیکردن لە پەیامی یاسا و موراڵ و ئەوی تریان سەرپێچیکردنە لە "پاراستنی نهێنی" کە هەموو کاروبارە ناوخۆییەکانی ئەکادیمیا دەگرێتەوە.

کۆبوونەوەکانی ئەکادیمیا

ئەکادیمیای سوێدی دوو جۆر کۆبوونەوەی هەیە: گشتی (بەرانبەر بە جەماوەر) و تایبەت (کە هەر خۆیانن). کۆبوونەوەی گشتی ساڵی یەک جارە و لە ڕۆژی ئەکادیمیا، لە ١٢/٢٠ دەبێ. کۆبوونەوە تایبەتەکان هەفتەی یەک جارە، بێجگە لە پشووی جەژن و مانگەکانی هاویندا، کە ئەوسا ئەکادیمیا پشووی هەیە.

کۆبوونەوە تایبەتەکان

لە ماوەی ساڵێکی کارکردندا، هەموو ڕۆژانی پێنجشەممە کاتژمێر پێنجی ئێوارە کۆبوونەوە دەکەن. ئەم کۆبوونەوانەی هەفتانە، کە نزیکەی کاتژمێرێک و نیو دەخایەنێ، کۆبوونەوەی داخراون. بێجگە لە ئەندامەکان، کەسی تر بۆی نییە لەو کۆبوونەوانەدا بەشدار بێت. "بێجگە لە شا، یان منداڵی شای بێگانە ئەگەر ئارەزوویان هەبێ ئەکادیمیا ئەو شانازیی پێ بدرێت" وەک کە لە پێڕەودا هاتووە.

بەرنامەی کار لە کۆبوونەوەیەکی ئاسایی هەفتانەدا نزیکەی پازدە خاڵ دەبێ، بەشی زۆری کاتی کۆبوونەوەکان گفتوگۆکردن دەبێت لەبارەی ئەو هەموو خەڵات و کۆمەکەی ئەکادیمیا دەیانبەخشێ.

لە ماوەی ساڵێکی کارکردندا، زۆرجار "خەڵاتی نۆبڵ" گفتوگۆی لەبارەوە دەکرێ. لە بەهاردا لیستی پێشنیازکراوەکان و پاڵێوراوەکانی "کۆمیتەی نۆبڵ" گفتوگۆیان لەسەر دەکرێت و پەسند دەکرێن. لە سەرەتای پایزدا دەبێ بڕیار بدرێت و ناوی وەرگری "خەڵاتی نۆبڵ" ئاشکرا بکرێت. پاشان ئامادەکاریی دەکرێ بۆ ئاهەنگی بەخشینی خەڵاتەکە لە ١٢/١٠.

لە دوای هەموو کۆبوونەوەیەکدا، سکرتێر پرۆتۆکۆل دەنووسێتەوە کە چی کراوە. هەتا ئێستایش پرۆتۆکۆلی ئەکادیما سکرتێر خۆی بە دەست دەینووسێ و لەناو فایلی ساڵانەدا دادەنرێ، کە لە ئەرشیڤی ئەکادیمیاد دەپارێزرێ. پرۆتۆکۆلەکان و هەموو بەڵگەیەک کە پێوەندیی بە کاری ناوخۆی ئەکادیمیاوە هەیە، نهێنیی ڕەهای دەکەوێتە سەر.

بەشداربوون لە کۆبوونەوەی هەفتانە بێ پاداشتە. بەڵام لە پێڕەودا دەڵێ کە لە هەر کۆبوونەوەیەکدا ١٨ مێدالیای زیو، کە وێنەی دامەزرێنەری لەسەرە، وەک یەک بەسەر ئامادەبووەکاندا دابەش دەکرێن. دەتوانرێ هەڵبگیرێن، یان بە پارە بگۆڕدرێنەوە. لە سەرەتادا بەهایان کەم نەبوو. بەڵام ئێستا لە کاتی گۆڕینەوەیاندا، نرخێکی سیمبولی دەدرێ. بێجگە لە مێدالیا، ئەندامەکان خەرجی هاتوچوونیان بۆ کۆبوونەوەکان دەدرێتەوە.

ئەندامانی ئەکادیمیای سوێدی

ئەکادیمیای سوێدی هەژدە ئەندامی هەیە. دەڵێن گوستافی سێیەم سەرەتا وای نیاز بوو بیست بێ، نیوەی ژمارەی ئەندامانی ئەکادیمیای فرەنسایی، بەڵام پاشان بڕیاری دا هەژدە بن، چونکە ئەم وشەیە خۆشتر دەزرینگایەوە. ئەندامیەتی ئەبەدییە و ئەندامەکان ناتوانن دەست لە کار بکێشنەوە.

هەڵبژاردن بۆ ئەندامیەتی ئەکادیمیا بە دەنگدانی نهێنی دەبێ و بەر لەوەی ئەنجامەکەی

ڕابگەیەنرێ، بۆ ڕەزامەندیی، لە بەردەم شا کە پارێزەری ئەکادیمیایە، دادەنرێ.

سەرەتا نووسەران کەمینە بوون و زۆربەی ئەندامان فەرمانبەری پلە بڵند بوون. دەکرێت نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدە، بە سەردەمی شاعیرە گەورەکان بناسرێ لە ئەکادیمیای سوێدیدا، بەڵام نیوەکەی تری سەدەکە بەشێوەیەکی بەرچاو زانای تێدا بوو، بەتایبەت مێژوونووس و زمانناس. لە سەدەی بیستدا بەشی نووسەران زیادی کرد، تا لە کۆتاییی سەدەکەدا ژمارەیان لە نیوەی ئەو هەژدەیە زێتر بوو. ئێستایش وا باوە زمانناس، ئەدەبناس و مێژوونووس هەبن. تێیدا ڕەگەزی ژن دیارکراو بووە: هەتا ئێستا هەشت ژن بۆ ئەندامیەتی ئەکادیمیا هەڵبژێردراون. (شەش لەو هەشتە ئێستا ئەندامن.)

ئەندامانی ئێستای ئەکادیمیا:

کورسیی ژمارە ١ نووسەر، لۆتا لوتاس، ١٩٦٤/٢/٢٨ (ساڵی ٢٠٠٩ هەڵبژاێردرا)

کورسیی ژمارە ٢ پرۆفیسۆر، بو ڕالف ١٩٤٥/١٠/٤ (ساڵی ١٩٩٩ هەڵبژاێردرا)

کورسیی ژمارە ٣ پرۆفیسۆر، ستورێ ئەلێن، ١٩٢٨/١٢/٣١ (ساڵی ١٩٨٠ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژمارە ٤ پرۆفیسۆر، ئەندێرس ئولسۆن، ١٩٤٩/٦/١٩ (ساڵی ٢٠٠٨ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژمارە ٥ پرۆفیسۆر، یۆران مالمکڤیست، ١٩٢٤/٦/٦ (ساڵی ١٩٨٥ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژمارە ٦ نووسەر، بیرگیتا تروتزیگ ١٩٢٩/٩/١١ (ساڵی ١٩٩٣ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژمارە ٧ پرۆفیسۆر، کنوت ئانلوند، ١٩٢٣/٥/٢٤ (ساڵی ١٩٨٣ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژمارە ٨ نووسەر، یێسپەر سڤێنبروو ١٩٤٤/٣/١٠ (ساڵی ٢٠٠٦ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژمارە ٩ نووسەر، تۆرگنی لیندگرێن ١٩٣٨/٦/١٦ (ساڵی ١٩٩١ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژمارە ١٠ پرۆفیسۆر، پێتەر ئێنگلوند ١٩٥٧/٤/٤ (ساڵی ٢٠٠٢ هەڵبژێردرا)

سکرتێری هەمیشەیی

کورسیی ژمارە ١١ پرۆفیسۆر، ئوف لیندێ ١٩٢٩/٤/١٥ (ساڵی ١٩٧٧ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژمارە ١٢ نووسەر، پار ڤێستبێرگ ١٩٣٣/١١/٢٠ (ساڵی ١٩٩٧ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژمارە ١٣ پرۆفیسۆر، گوننێل ڤالکڤیست ١٩١٨/٦/١٩ (ساڵی ١٩٨٢ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژمارە ١٤ نووسەر، کریستینا لوگن ١٩٤٨/١١/١٤ (ساڵی ٢٠٠٦ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژمارە ١٥ نووسەر، شاشتین ئێکمان ١٩٣٣/٨/٢٧ (ساڵی ١٩٧٨ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژمارە ١٦ پرۆفیسۆر شێل ئێسپمارک ١٩٣٠/٢/١٩ (ساڵی ١٩٨١ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژماره ١٧ پرۆفیسۆر، هۆراس ئێنگداڵ ١٩٤٨/١٢/٣٠ (١٩٩٧ هەڵبژێردرا)

کورسیی ژماره ١٨ نووسەر، کەتارینا فرۆستێنسۆن ١٩٥٣/٣/٥ (ساڵی ١٩٩٢ هەڵبژێردرا)

دامەزراوەی نۆبڵ

دامەزراوەی نۆبڵ دامەزراوەیەکی تایبەتە، ساڵی ١٩٠٠ لەسەر بنەچەی وەسیەتنامەی نۆبڵ و پێڕەوەکانی پاشکۆی وەسیەتنامەکە، دامەزرا. حەوت ئەندام بە ڕیوەی دەبات، کە هاونیشتمانی سوێدی یان نەرویجین. ئەرکی سەرەکیی ئەم دامەزراوەیە، ئەوەیە بە شێوەیەکی باش سەرپەرشتی ئەو سامانەی ئەلفرێد نۆبڵ بکات و سوودی ساڵانەی وەک خەڵات دابەش بکرێت. هەروەها بەرژەوەندیی هاوبەشی خەڵاتدەرەکان بپارێزێت، کە لە وەسیەتنامەکەدا هاتووە. ئەرکی تریشی ئەوەیە زانیاریی بڵاو بکاتەوە و ساڵانەیش ئاهەنگی "خەڵاتی نۆبڵ" بە ڕێوە ببات.

ئینستیتوتی نۆبڵ

ئەکادیمیا "ئینستیتوتی نۆبڵ"یشی دامەزراند، کە پسپۆڕی ئەدەبیی زمانی جودای تێدایە، یەکێک بۆ فرەنسایی و ئیسپانی، یەکێک بۆ ئینگلیزی و هۆڵەندی، یەکێک بۆ پورتوگالی، یەکێک بۆ ئەڵمانی و سکەندەنافی و یەکێکیش بۆ ئەدەبی ئیتاڵی. ئەرکی پسپۆڕەکان ئەوەیە کە هاوکاریی کۆمیتەی نۆبڵ بکات، لەبارەی نووسەره پێشنیازکراوەکان و ڕا و بۆچوونیان بنووسن. واتە هەڵسەنگاندنێکی زانستی لەسەر بەرهەمی نووسەره پێشنیازکراوەکان بنووسێ.

کۆمیتەی نۆبڵ

ئەکادیمیای سوێدی لە کارەکانی نۆبڵدا، "کۆمیتەی نۆبڵ"ی هەیە، کە لە ٤ -٥ ئەندامی ئەکادیمیا پێک هاتووە و بۆ سێ ساڵ دانراون. ئەرکی کۆمیتەکە ڕێکخستنی گفتوگۆکانی خەڵاتە لە ئەکادیمیادا، بەوەی کە ناوی پێشنیازە گەیشتووەکان بنووسێ، ڕێکیان بکات و پێشکێشیان بکات، هەروەها لێکۆڵینەوەی جودایان لەبارەوە بکات و لە کۆتاییشدا ڕا و بۆچوونی خۆی لەبارەی بڕیاری خەڵات بگەیەنێتە ئەکادیمیا.

نهێنی

هەموو دۆکۆمێنتەکانی ئەکادیمیای سوێدی کە پێوەندییان بە "خەڵاتی نۆبڵ"ەوە هەیە، هەروەها ڕێنوێنییەکانی کۆمیتەی نۆبڵ و ڕا و بۆچوونی پسپۆڕەکان و نامەی نێوان ئەندامانی ئەکادیمیا و پێشنیازەکان، پەنجا ساڵ نهێنییان لەسەرە.

چۆن وەرگری'' خەڵاتی نۆبڵ'' هەڵدەبژێردرێ

بۆ ئەوەی بەخشینی ''خەڵاتی نۆبڵ'' بە کەسێک باسی لێوە بکرێت، دەبێ ئەو کەسە کەسێکی شایستە ئەوی پێشنیاز کردبێ. ئەوانەی بۆیان هەیە پاڵێوراو پێشنیاز بکەن بۆ ''خەڵاتی نۆبڵ'' ئەمانەن:

* ئەندامانی ئەکادیمیای سوێدی و ئەکادیمیا، دامەزراوە و ڕێکخراوی تر، کە پێکهاتە و ئەرکی هاوشێوەی ئەکادیمیای سوێدی هەبێ.

* پرۆفیسۆرەکانی ئەدەب و بابەتە زمانەوانییەکان لە زانکۆ و خوێندنەگە باڵاکاندا.

* ئەوانەی پێشتر ''خەڵاتی نۆبڵ'' یان لە ئەدەبدا وەرگرتووە.

* سەرۆکی ڕێکخراوەکانی نووسەران کە نوێنەرایەتیی گەشەی ئەدەبی دەکەن لە وڵاتی خۆیاندا.

پێشنیاز لەلایەن خەڵکی سەر بەشوێنی ترەوە، بێجگە لەمانە، ڕەچاو ناکرێ. ناشکرێ خۆت وەک پاڵێوراو پێشنیاز بکەیت، واتە ''خەڵاتی نۆبڵ'' داوا ناکرێت.

پێشنیاز بۆ پاڵاوتن دەبێت پێش ١ی شوبات گەیشتبێ، بۆ ئەوەی بکرێت لە ماوەی ساڵدا ڕەچاو بکرێ. لەگەڵ پێشنیازەکەدا ڕوونکردنەوەیەک هاوپێچ بێت، بەڵام مەرج نییە. پێشنیازە گەیشتووەکان دەکەونە ژێر نهێنی ڕەهاوە.

ئەکادیمیای سوێدی لە کارەکانی نۆبڵدا، ''کۆمیتەی نۆبڵ''ی هەیە، کە لە ٤ - ٥ ئەندامی ئەکادیمیا پێک هاتووە و بۆ سێ ساڵ دانراون. ئەرکی کۆمیتەکە ڕێکخستنی گفتوگۆکانی خەڵاتە لە ئەکادیمیادا، بەوەی کە ناوی پێشنیازە گەیشتووەکان بنووسێ، ڕێکیان بکات و پێشکێشیان بکات، هەروەها لێکۆڵینەوەی جودایان لەبارەوە بکات و لە کۆتاییشدا ڕا و بۆچوونی خۆی لەبارەی بڕیاری خەڵات بگەیەنێتە ئەکادیمیا.

بۆ ئەوەی کاروباری پاڵاوتن بەردەوامیی هەبێ، ''کۆمیتەی نۆبڵ'' لە پایزدا نامە بۆ ٦٠٠-٧٠٠ کەس و ڕێکخراو دەنێرێ، کە مافی پێشنیازیان هەیە و داوایان لێ دەکرێت کە بۆ خەڵاتی ساڵی داهاتوو پاڵێوراو دیار بکەن.

هەموو ساڵێک نزیکەی ٣٥٠ پێشنیاز دەگات. زۆرجار هەمان ناو لە زۆر پێشنیازدا هاتووە و ژمارەی پاڵێوراوەکان نزیکەی ٢٠٠ کەس دەبن. بۆ ئەوەی پاڵێوراوکردنێک ڕەوایی هەبێ، دەبێ هەموو ساڵێک تازە بکرێتەوە. زۆرجار وا دەبێ کە هەمان پاڵێوراو جار لە دوای جار پێشنیاز دەکرێتەوە، هەتا ئەو کەسە خەڵاتەکەی پێ دەبەخشرێ یان ئەوانەی پێشنیازیان کردووە بێ هیوا دەبن، یانیش پاڵێوراوەکە دەمرێ.

کە پێشنیازێک دەگات، یەکەم ئەرکی ''کۆمیتەی نۆبڵ'' لێپێچینەوە لەوە دەبێت کە بزانێ، لەلایەن

کەسێکی شایستەوە هاتووە. ئەگەر لەلایەن کەسێکی شایستەوە نەهاتبێ، پێشنیازەکە بە لاوە دەنرێت و لە داهاتوودا ڕەچاو ناکرێ. لە پێشنیازە پەسندکراوەکان لیستێک ئامادە دەکرێ، کە لە سەرەتای شوبات دەدرێتە ئەکادیمیا. دوای ئەوەی کە ئەکادیمیا لیستەی پێشنیازی پەسند کرد، "کۆمیتەی نۆبڵ" کاری لەسەر دەکات.

هەر زوو زۆر ناوی ناو لیستی پێشنیاز لا دەبرێن. هۆیەکانی ئەمە جودان. ڕەنگە هەندێک لەو پێشنیازکراوانە لێکۆڵەر بن کە نووسینەکانیان مەرجەکانی بەهای ئەدەبییان نییە، هەندێکی تریان ڕەنگە بێگومان بەرهەمی ئەدەبی بن، بەڵام ئەو جۆرایەتییە باشەی نییە، کە پێویستە، بۆ ئەوەی لەبارەی خەڵاتەکەوە گفتوگۆی لەبارەوە بکرێ، هەندێکی تر لەبەر هۆی تر، کە ئەدەبی نین پێشنیاز کراون. (سیاسی، ئایدیۆلۆجی، ناسیونالیی ... هتد)

ئەو پاڵێوراوانەی دوای ئەم بژارکردنە دەمێننەوە، لێکۆڵینەوەی وردیان لەسەر دەکرێ. ئەگەر نووسەرێک لای ئەکادیمیاوە زۆر نەناسراو بێت، دەکرێت بە ڕێگەی "کۆمیتەی نۆبڵ"ەوە داوای ڕا و بۆچوونی خەڵکی شارەزا بکرێ. ئەگەر پاڵێوراو بە زمانێک بنووسێ کە ئەندامانی ئەکادیمیا نایزانن و تەرجەمەی باشیشی نەبێ، دەکرێ ئەکادیمیا کاری تەرجەمەکردن بسپێرێ.

ئەنجامی کاری "کۆمیتەی نۆبڵ" لە لیستی پێشنیاز، لە نیساندا لیستی سەرەتایی ناوی پێشنیازکراوەکان پێشکێشی ئەکادیمیا دەکرێ، کە وا باوە ١٥-٢٠ ناو دەبێ.

دوای ئەوەی ئەکادیمیا لیستی سەرەتاییی پێشنیازکراوەکانی پەسند کرد، دیسان "کۆمیتەی نۆبڵ" کار لەسەر ئەم لیستەیە دەکات و لە کۆتاییی مانگی ئایاردا کۆمیتەکە پێشنیازی خۆی بە لیستێکی ناوی نووسەرە شایستەکان پێشکێش دەکات. لەم لیستەیەدا، کە وا باوە پێنج ناو بێ، ئەکادیمیا خۆی دەتوانێ بیگۆڕێ و زیادی بکات. لەو کاتەدا دوا کاری ئەکادیمیا ئەوەیە ئەو لیستەیە پەسند بکات.

ئیتر لە هاویندا ئەندامانی ئەکادیمیا دەبێ بەرهەمی ئەو پاڵێوراوانەی ماونەتەوە بخوێننەوە، ئەگەر پێشتر نەیانخویندبێتەوە: وا باوە زۆر ناوی گرینگ ساڵ لە دوای ساڵ لە دوا لیستدا هەیە و لە حاڵەتی وایشدا ئەوە بەسە لەوە بکۆڵدرێتەوە کە لە ساڵی ڕابردوودا بەرهەمی بڵاو کردووەتەوە و ئایا پایەی ئەوی بەهێز کردووە، یان بێ هێز. بێجگە لەمەیش، هەر یەکێک لە ئەندامانی "کۆمیتەی نۆبڵ"یش بۆ هەر یەکێک لە پاڵێوراوەکان هەڵسەنگاندنێک دەنووسن، کە لە یەکەم کۆبوونەوەی پاییزدا دەدرێتە ئەکادیمیا.

کە لە دوای پشووی هاویندا ئەکادیمیا کۆدەبێتەوە، پێویستە ئەندامانی ئەکادیمیا زۆر باش خویندبێتیانەوە. یەکەم کۆبوونەوەی پایز لە ناوەڕاستی ئەیلوول دەبێ و لەبەرئەوەیش ئێستا بڕیاری بەخشینی خەڵاتەکەیش لە سەرەتا، یان ناوەڕاستی ئۆکتۆبەر دەدرێ، لە ڕاستیدا چەند

هەفتـەیەکیـان بەدەسـتـەوەیە گفتـوگۆ بکەن و بریاریان بـدەن. بۆ ئەوەی هەڵبـژاردنی خـەڵاتوەرگر پەسند بکرێ، پێویستە پاڵێوراوێک زێتر لە نیوەی دەنگە دراوەکان بهێنێ.

وەسـیـەتنامـەی نۆبڵ

ئەلفرێد نۆبڵ، لە دوا دە سـاڵی ژیانیدا، سێ وەسیـەتنامـەی لە یەکتری جودای نووسـیی. بەڵام دوا وەسـیـەتنامـە ئەوانـەی پێشـووی بەتاڵ کردووەتەوە. سـاڵی ١٨٩٥، دەمێک بوو لە ئیـتـاڵیـا دەژیا. لە پایزی ئەو سـاڵەدا دوو مانگ لە پـاریس بوو. لەوێ دوا وەسیـەتنامـەی نووسیی، کە چوار لاپەڕەیە و مێژووی ١٨٩٥/١١/٢٧ی لەسـەرە.

سـامـانی کۆکراوەی نۆبڵ سـی و سێ میلیۆن کرۆنی سوێدی بوو، کە دەکاتە نزیکەی پێنج میلیۆن دۆلاری ئێسـتـا، بەڵام ئەوسـا بەهای ئەو مـەبلەغـە بەقـەد چەند میـلیـارد دۆلارێکی ئێسـتـا دەبوو. کە سـەرەتای سـاڵی ١٨٩٧ وەسیـەتنامەی نۆبڵ ئاشکرا کـرا، خەڵکی سـوێد و جیـهـان سـەریان سـوڕما، کـە هـەمـوو سـامـانی بەخـشـیـوەتە سندووقـێک، کـە سـوودەکەی سـاڵانە وەک خـەڵات بەسـەر ئەو کەسـانەدا دابەش بکرێت کە " کە سـاڵی پێشـتـر گەورەترین خزمـەتی مـرۆڤـایەتییـان کردووە". لە پەرەگرافێکی وەسیەتنامەی ئەلفرێد نۆبڵ، نووسراوە، کە:

"هـەمـوو سـامـانی مـاوەم کە دیار دەکرێن بەم شـێـوە بە ڕێ ببـرێن: ئەو سـامـانەی لێکۆڵەرەکان دیاریـان کــرد بکرێنە ســەنەد، سندووقــێک پێک دەهێنرێ، ســاڵانە ســوودەکــەی وەک خــەڵات دەبەخـشـرێتە ئەوانەی، کە سـاڵی پێشـتـر گەورەترین خزمـەتی مـرۆڤـایەتییـان کردووە. سـوودەکە بەسـەر پێنج بەشـی وەک یەکتری دابەش دەکرێ، کە وا دابەش دەکرێ: بەشێک بۆ ئەو کەسـەی، کە لە بـواری فـیـزیادا گـرینگتـرین دۆزینـەوە یان داهێنـانی کـردووە، بەشـێـک بۆ ئەو کـەسـەی، کـە گرینگترین دۆزینەوەی کیمیای، یان پێشـوەچوونی کردووە، بەشێک بۆ ئەو کەسـەی، کە گرینگترین دۆزینەوەی لە بواری فیـسیـۆلۆجی، یان دەرمـانـدا کردووە، بەشـێک بۆ ئەو کەسـەی، کە لە ئەدەبدا نایابتـرین بەرهـەمی بە ئاراسـتـەی نمـوونەیی بەرهـەم هێناوە. بەشـێکیش بۆ ئەو کەسـەی، کە زیاتر، یان باشـتر بۆ برایەتیی گەلان و نەهێشـتن یان کـەمکردنەوەی سوپای هـەمیـشـەیی و دامـەزراندن و بڵاوکردنەوەی کۆنگرێسی ئاشتی.

خەڵات بـۆ فیزیا و کیمیا "ئەکادیمیـای زانسـتیی سوێدی" دەیانبـەخشـێ، بۆ کـاری فیـسیـۆلۆجی یان دەرمـان "ئینستیتوتی کارۆلینی لە ستۆکهۆلم" دەیبـەخشـێ. بـۆ ئەدەب لەلایەن ئەکادیمیـاوە لە ستۆکـهۆڵم هـەروەها بۆ تێکۆشـەری ئاشتی لەلایەن لیژنەیەکی پێنج کەسییـەوە، کە "سـتـور تینگی نەرویج "پەرلـەمـانی نەرویج" هـەڵیـان دەبژێرێ. ئەمـە خـواسـتـی ڕوونی منە کە لە کـاتی بەخشـینی خـەڵاتەکـاندا بایـەخ نەدرێ بەهیـچ جـۆرێک ئینتـیـمـای قـەومی واتە شـایسـتـەترین کـەس خـەڵات وەربگرێ، ئەو کەسە یان سکاندەنافیاییە یان نا."

پاریس ۲۷ ی تشرینی دووەم ۱۸۹۵

ئەلفرێد بیرنهارد نۆبڵ

لەبەرئەوە خەڵاتی ئاشتی لە نەرویج دەدرێ، چونکە ئەو کاتەی ئەلفرێد نۆبڵ ساڵی ۱۸۹٥ وەسیەتنامەکەی نووسیی و کە دامەزراوەی نۆبلیش لە ساڵی ۱۹۰۰ دامەزرا، سوێد و نەرویج یەکەتیی نیشتمانیان هەبوو. ساڵی ۱۹۰٥ یەکەتیی نێوانیان هەڵوەشایەوە.

ئەلفرێد نۆبڵ کێ بوو؟

ئەلفرێد بێرنهارد نۆبڵ، لە ۲۱/۱۰/ ۱۸۳۳ لە ستۆکهۆڵم لەدایک بوو. سێیەم کوڕی دایک و باوکێکی هەژار بوو. ساڵێ بەر لە لەدایکبوونی خانووەکەیان ئاگری گرتبوو و ماڵەکەیان سووتابوو. خێزانەکە بێ جێگە بوون و کەوتنە ژێر قەرزێکی زۆرەوە. ئەو ساڵە کارگەکەی باوکی نۆبڵ تەواو شکستی هێنابوو

ئەلفرێد نۆبڵ ساڵانی سەرەتای ژیانی بە هەژاری و برسێتی وەسف دەکات. خۆی و دوو برا گەورەکەی لەسەر شەقامەکانی ستۆکهۆڵم شقارتەیان دەفرۆشت، بۆ ئەوەی کۆمەکی بژێوی خێزانەکەیان بکەن.

کە ئەلفرێد نۆبڵ تەمەنی دە ساڵ بوو، هەموو خێزانەکەی گواستیانەوە بۆ سانکت پیتەرسبێرگ. لەوێ باوکی کارگەیەکی "مین"ی دامەزراند. سوپای ڕووس مین و باروتیان لێ دەکڕی و ئیتر باری ئابووریيان هەر بەرەو باشی دەچوو.

باوکی نۆبڵ بێ ئەوەی کیمیا و فیزیای خوێندبێ، هەر بە تاقیکردنەوە فێر بووبوو. زۆر بە لایەوە گرینگ بوو، کوڕەکانی خوێندەوار بن. مامۆستای تایبەتی بۆ گرتن. هەر زوو دەرکەوت نۆبڵ بەهرەیەکی گەورەی هەیە و هێندەی نەبرد بە باشی فێری پێنج زمان بوو. لەو سەردەمدا نۆبڵ حەزی دەکرد ببێ بە شاعیر و شیعری دەنووسی. بەڵام باوکی بەهیچ شێوەیەک نەیدەویست کوڕەکەی ببێ بە شاعیر. کە کوڕەکەی ئەدەبیاتی دەخوێندەوە، ئاسایی بوو، بەڵام لێی نەدەگەڕا لە خوێندنەوە زیاتر بێ. باوکی دەیویست لە بری شیعرنووسین، تاقیکردنەوەی کیمیایی بکات، کە نۆبلیش حەزی لێ دەکرد. بۆ ئەوەی لە دنیای شیعر و نووسین دووری بخاتەوە، کە نۆبڵ ١٦ ساڵ بوو، باوکی بە نیازی خوێندن، دوو ساڵ ناردی بۆ پاریس، لەندەن و ئەمەریکا. بەڵام نۆبڵ دەستبەرداری ئەدەب نەبوو. لە تەمەنی هەژدە ساڵیدا بە ئینگلیزی داستانێکی شیعریی یادەوەریی خۆی بە ناوی "ڕاز" A Riddle نووسی، کە ٤١٩ کۆپلەیە.

یەکێک لە مامۆستاکانی نۆبڵ لە سانکت پیتەرسبێرگ، ناوی نیکۆلای زینین بوو، کە پرۆفیسۆر بوو لە کۆلێجی ئەندازیاری. ئەو پرۆفیسۆرە، مەراقی نۆبلی خستە سەر "نیترۆگلیسێرین" کە

مادەیەکی شلی خەست بوو و بۆ دروستکردنی مین شیاو بوو. ئەوسا ئەو مادەیە نەناسراو بوو. مادەیەکی زۆر هەستیار بوو، ئەگەر کەمێک پاڵەپەستۆ بکەوتبایە سەری، دەتەقییەوە.

دوای دە ساڵ و زۆر تاقیکردنەوەی ترسناک، نۆبڵ توانی کۆنترۆڵی ''نیترۆگلیسترێر'' بکات. خاسیەتی تەقینەوەی بهێڵێتەوە، ئەگەر پاڵەپەستۆشی بکەوێتە سەر، وا بە ئاسانی نەتەقێتەوە. نۆبڵ باروت و جۆرە لمێکی لەگەڵ نیترۆگلیسێرین تێکەڵ کرد و گیراوەیەک لە شێوەی کرێم، یان هەویر دروست بوو، کە دەتوانرا هەڵبگیرێت و پاڵەپەستۆش بکەوێتە سەری نەتەقێتەوە. بۆ تەقاندنەوەی دەبوو فتیلە بەکار بهێنرێ. ساڵی ١٨٦٧ نۆبڵ داوای کرد، ئەم داهێنانە نوێیە، ''دینامیت'' بە ناوی ئەو تۆمار بکرێ و ببێتە خاوەنی.

کە شەڕی کریم ١٨٥٣– ١٨٥٦ کۆتاییی هات، سوپای ڕووس پێویستیی بە کڕینی لوغم نەبوو، بۆیە کارگەکەی ئەوان لە کار کەوت و زەرەرێکی زۆریان کرد. ناچار بوون بگەڕێنەوە ستۆکهۆڵم و لەوێ کارگەیەک دابمەزرێنن و تاقیکردنەوەی نوێ بکەن.

نۆبڵ پێی وا بوو، تاقیکردنەوەکانی باوکی زۆرن و ناڕێکوپێکن. بۆیە زوو زوو تووشی شەڕ و دەمەقاڵێ دەبوون. بەتایبەتیش لەسەر ئەوە شەڕ و دەمەقاڵێیان دەکرد، کە کامیان بوو یەکەم جار نیترۆگلیسێرین و باروتی تێکەڵ کرد. لەم بارە گرژەی نێوان باوک و کوڕدا، ئەگەر دایک لای کوڕی نەگرتبایە و مێردەکەی هێور نەکردبایەوە، ئەوا پێوەندیی نێوان باوک و کوڕ تەواو تێک دەچوو.

ڕۆژی شەموو، ٣ی ئەیلوولی ١٨٦٤ ڕۆژێکی گەرم و خۆش بوو. لە ناکاو تەقینەوەیەکی گەورە ستۆکهۆڵمی هەژاند، کارگەکەیان بوو تەقییەوە و بناخەی خانووەکانی دەوروبەری لەرزاند. شەش کەس کوژران، هەندێکیان دەست یان سەریان لێ بووبووەوە. یەکێک لەو کوژراوانە، برا بچووکەکەی ئەلفرێد نۆبڵ بوو. ئەلفرێد نۆبڵ بە سووکی بریندار بوو. دەیان ساڵ ئەم تەقینەوەیە لە زەینی سوێدییەکاندا مایەوە. هەر مانگێک دوای ئەم تەقینەوەیە، باوکی تووشی سەکتەی مێشک بوو و نەخۆش کەوت.

ئەلفرێد نۆبڵ هەتا مردیش لەبارەی ئەم تەقینەوەیە و کوژرانی براکەیەوە بە وردی باسی نەکرد. خۆی لەم بابەتە دوور دەخستەوە، بەڵام هەموو کات لە یادی بوو.

لە ئەمەریکا و ئەڵمانیاش، ئەو مادە کیمیاییە، چەند جارێک تەقییەوە و کارەساتی لێ کەوتەوە. کە نۆبڵ دینامیتی دۆزیبووەوە و نیشانی دابوو، کە دەکرێ بێ ترس هەڵبگیرێ و لە خۆیەوە ناتەقێتەوە، لە چەند لایەکەوە ڕەخنەی توندی لێ گیرا. ئاوگوست ستریندبێرگ یەکێک بوو لە ڕەخنەگرەکان. چونکە دینامیت هەر ئەوانە بەکاریان نەدەهێنا، کە چیایان دەتەقاندەوە و تونێلیان لێ دەدا، تیرۆریستەکانیش بەکاریان هێنا. لە شوباتی ١٨٨٠ لە شوێنی نانخواردنی قەیسەر، ئەلیکسەندەری دووەم، لە سانکت پیتەرسبێرگ، دینامیت تەقییەوە. ساڵێک دواتر لەسەر شەقامی

گشتیی هەمان شاردا، بە دینامیت کوژرا..

نۆبڵ پێوەندیی بازرگانیی لەگەڵ ئەمەریکا و وڵاتانی ئەوروپادا هەبوو. لە چەند وڵاتێکی ئەوروپا کارگە و تاقیگەی هەبوو. خۆی سەرپەرشتیی هەموویانی دەکرد. لە نێوان ساڵانی ١٨٦٥– ١٨٧٣ لە هامبێرگ دەژیا. لەوێ تاقیگەیەکی هەبوو. ساڵی ١٨٧٣ چوو لە پاریس ژیا. لەوێش تاقیگەیەکی دامەزراند و بەردەوام بوو لە تاقیکردنەوە و سەرپەرشتی کارگەکانی.

لە پاریسەوە ئاگەدارییەکی لە ڕۆژنامەیەکی نەمسایی بڵاو کردەوە: "پیاوێکی دەوڵەمەند و خوێندەواری بە تەمەن داوای خاتوونێکی پێگەیشتووی زمانزان دەکات وەک سکرتێر و سەرپەرشتیاری ماڵ". بێرتە ڤون سوتنێر، کچێکی سی و سێ ساڵەی نەمسایی بوو، داوای کارەکەی کرد و وەرگیرا. هاتە پاریس و خاوەن کارەکەی بینی. بێرتە لە دەفتەری یادەوەرییدا نووسیویەتی: "قسەکردن لەگەڵ ئەو لەسەر جیهان و مرۆڤ، لەسەر هونەر و ژیان، لەسەر کێشەی ڕۆژ و کێشەی ئەبەدی، خۆشییەکی نایاب بوو". دوای چەند ڕۆژێک نۆبڵ شیعرەکەی کە بە "دەڵێن من ڕازێکم" دەست پێ دەکات، پیشانی بێرتەی دەدا. دوای چەند ڕۆژێکی تر لە بێرتە دەپرسێت کە ئایا "دڵی ئازادە".

نا، دڵی بێرتە ئازاد نەبوو. وازی لە کارەکەی هێنا و بەپەلە بۆ لای خۆشەویستەکەی گەڕایەوە و بوون بە ژن و مێرد. بەڵام پێوەندیی نۆبڵ و بێرتە هەر مایەوە. بە نامە یەکتریان بەسەر دەکردەوە. بێرتە و مێردەکەی چوونە تیبلیسی لە جۆرجیا. بێرتە ڕۆمانی "چەکەکان دانێن"ی نووسیی کە دژی شەڕە و یەکسەر لە دنیا دەنگی دایەوە. وەرگێڕدرایە سەر شازدە زمان و بوو بە ناسراوترین ژنی دنیا. لە نیسانی ١٨٩٠ ڕۆمانەکەی بۆ نۆبڵ نارد. نۆبڵ نامەیەکی بۆ نارد و تێیدا نووسیویەتی: "بەرهەمە سەیرەکەتان دەبێ هەموو کەسێک بیخوێنێتەوە و بیری لێ بکاتەوە. چەند کاتی بردووە تا ئەم موعجیزەیە بەرهەم بێنی؟".

بێرتە چالاکترین کەسی سەردەمەکەی بوو، کە زۆر بۆ ئاشتی و تەباییی گەلان کاری کرد. بۆیە ساڵی ١٩٠٥ خەڵاتی ئاشتیی نۆبلی پێ ڕەوا بینرا.

ساڵی ١٨٩١نۆبڵ چوو لە ئیتاڵیا، لە سان ڕێمۆ ژیا. لەوێ لە ڤیلاکەی تاقیگەیەکی دامەزراند و خەریکی داهێنان بوو. هەموو ژیانی هەر وا، ڕەبەن و بێ ژن و منداڵ ژیا. لە ١٨٩٦/١٢/١٠ لە ماڵی خۆی لە "سان ڕێمۆ" لە ئیتاڵیا، دڵی لە لێدان کەوت.

خۆڵەمێشەکەی هێنرایەوە سوێد و لە گۆڕستانێکی ستۆکهۆڵم نێژرا.

ئەم زانیارییانەی لەم ڕاپۆرتەدا هەیە، هەموویان لەم سەرچاوانەی خوارەوە وەرگیراون و وەرگێڕدراون.

1- Kjell Espmark, Litteraturpriset - Hundra a med Nobels uppdrag. Norstedts Förlag 2001.

2- Alfred Nobel, Genier, guld och gala. Bokförlaget DN 1998.

3- John Rosèn, Alfred Nobel, Hans far och hans bröder. 1995 4- www.svenskaakademien.se

پەیامی جەستە

دوکتۆر فازل جاف

دەکرێ سەدەی بیست بە "سەدەی جەستە" ناو ببرێ، چونکە گرینگترین گۆڕانکارییەکانی زانستی فیزیولۆجی وسایکۆلۆجی سۆسیۆلۆجی و ئەم سەدەیە ڕاستەوخۆ پێوەستە بە جەستە و پەرەدانی پرسی. کە دەگوترێ سەدەی بیست سەدەی جەستەیە، لە بەر ئەوەیە کە لەم سەدەیەدا جەستەی مرۆڤ پێگەیەکی دیاری لە بۆچوون و تێڕامانی فیکر و فەلسەفەدا داگیر کردووە، پێگەیەک لە پارسەنگی کاریگەریی و بەهای جەستەی مرۆڤەوە کەوتووەتە ئاراوە، چیی تر فیکر و فەلسەفە لەم سەدەیدا جەستە وەکو پاشکۆی روح و دەروون" نفس" شرۆڤە ناکات، نەک هەر ئەوەندە بگرە بەپێچەوانەی فەلسەفەی قۆناخەکانی بەر لە سەدەی بیست، هەر لە سەردەمی شارستانییەتی گریکەوە تا دەگاتە دیکارت کە روح باڵادەست بوو و جەستەیش پاشکۆی ڕوح، لێرە بەدواوە جەستەی مرۆڤ جوانترین جەستەی ناو پێکهاتەی سروشتە، بە واتەیەکی تر"جەستەی ئادەمی جوانترین جەستەیە لەنێو سەرجەمی جەستەی گیانلەبەراندا".

جەستەی خۆت نزیکترین جەستەیە لە خۆتەوە، بۆیە دەربڕین و گوزارشتە بەناوبانگەکەی سوکرات "خۆت بناسە"، جەستەی "من" یان جەستەی" خود"یشی دەگرتەوە، بەڵام گومان لەوەدا نییە کە مەبەستی سوکرات لە دەستەواژەی " خۆت" بە ڕادەی سەرەکی و بەر لە هەموو شتێک ناخ و خودی تاکە. سوکرات لەم هاوکێشەیەدا جەستە دەپێکێ، بەڵام ناڕاستەوخۆ. ئەم دەربڕینەی سوکرات خۆی لە خۆیدا گەلێک بۆچوون و لێکدانەوەی جیاجیا هەڵدەگرێت، ڕەنگە لە هەموویان گرینگتر ئەو بۆچوونە پڕ بایەخەی فەیلسووفی وجودی دانیمارکی " سۆرین کیرکیگارد" بێ، کە پێی وایە فەلسەفەی خود و بوونگەرایەتی" وجودیەت" لەسەر ئاستی تیور لەو گوتەی سوکراتەوە دەست پێ دەکات. دیارە پێگەی جەستەیش لە یەکەم هەنگاوی خۆناسینەوە

دەست پێ دەکات، لە هاوکێشەی ڕوح و لەشەوە، یان لە پێوەندیی ئۆرگانیکی "نەفس" و "بەدەن"ەوە.

جەستە نزیکترین پێکهاتەی بوونمانە، ئەمە ڕاستییەکی بێ پێچ و پەنا و سادەیە، بەڵام ئەم ڕاستییە هیچ لەوە ناگۆڕێ کە باسکردن و لێکۆڵینەوە لە جەستەمان، سەختترین ئەرکی ژیانە. جەستە جەستەی خۆتە بەڵام بە زەحمەت لێی تێ دەگەی.

لە یەکێک لە خولەکانی جەستە و کرداری فیزیۆلوجی، داوام لە بەشداران کرد، کە بەر لە ڕاهێنان و مەشقکردن لەسەر جەستە و بنەماکانی جووڵە، با هەر کەسەو لاپەڕەیەک یان کورتەیەک لەبارەی جەستەی خۆی بنووسێ. کەس ئەم داخوازییەی بە گوڕ و جۆشەوە وەرنەگرت، پێیان وابوو ئەم ئەرکە ئاسان نییە، زۆربەیان شڵەژان و هیچیان پێ نەدەنووسرا، زمانی جەستەیان ئەم هەستەی وەکو ئاوێنەیەکی بێ گەرد پێشان دەدا، کە من خۆم ئەم مەشقەم بە یارییەکی ڕوحی و زەینی دەهاتە بەرچاو. ئەمجا هەوڵم دا شتەکەیان بۆ ئاسان بکەمەوە، پارچە مۆسیقایەکی "باخم" خستە کار، مۆسیقایەکی خاوی کڵێسایی، پاشان داوام لێ کردن کە لەسەر نەزمی هەناسە و نەبز و لێدانی دڵیان شتێک بنووسن، پێم گوتن: ئەگەر بێتو هەناسە و نەبز و لێدانی دڵتان بوەستێ، ئەودەم جەستەتان چی بەسەر دێت؟ کە ئەم دووانە وەستان ئیدی ژیان دەوەستێ، سەرنجم دا لە گەڵ مۆسیقاکە خاو بوونەوە و هەستیان کرد کە ئەرکیان تۆزێک سووکتر بووەوە، هەرکەسە لای خۆیەوە دەستی بە نووسین کرد. نووسین لەسەر نزیکترین شت لە خۆیانەوە، نووسین لەسەر جەستەیان.

ئەگەر جەستەمان بەدرێژاییی تەمەنمان، هەر لەدایکبوونەوە تاکو ئەو ڕۆژەی بەجێی دەهێڵین، لە گەڵماندا بێ، ئیدی بۆ دەبێ ناسینی ئەوەندە سەخت و دژوار بێ؟

بە بڕوای من فەلسەفەی جەستە هاوتەریب لەگەڵ ڕەوتی فەلسەفەی ئینساندا دەڕوات، جا بۆ ئەوەی لە جەستەی خۆت و پاشان لە چەمکی جەستەی ئادەمی بگەیت، پێویستە بیرکردنەوەت لە چوارچێوەی ڕێباز و میتودێکدا بێ، ئەگەر نا، مەحاڵە لە جەستە بگەیت. ڕێباز و میتود وەکو ڕێنوێنیکار و بەڵەد و چاوساغ بەرچاوڕوونیت پێ دەبەخشێ. لەلایەکی ترەوە تێگەیشتن لە چەمکی جەستە و فەلسەفەی جەستە بە درێژاییی مێژوو کارێکی ئاسان نەبووە، چونکە جەستە خاوەن کەلەپوورێکی دێرین و مێژوویەکی کۆنە، بەئاسانی نایەتە شرۆڤەکردن و ساخکردنەوە. نهێنییەکانی جەستە بۆ ئادەمی هەر لە سەرەتای بوونەوە شاراوە بووە و بەشی زۆریان هەر بە شاراوەیی دەمێننەوە. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە تێڕامان و ڕوانینی مرۆڤ بۆ جەستە و بەهاکانی هەر لە سەرەتای مێژووەوە بەردەوام گۆڕاوە و لە گۆڕاندایە، جەستە هەمان جەستە نییە. مرۆڤ هەر قۆناخە و هەر سەردەمە و دیدی خۆی هەیە بۆ جەستە، ئەم دیدە بەپێی ڕەوتی شارستانییەت و کولتوور و پەرەسەندنی شێوازی ژیان هاتووەتە ئەنجام، ڕۆژ پاش ڕۆژیش جەستەمان وردەکاریی و دژاودژی و ناکۆکی نوێ و نهێنی تازەتر دەگرێتە خۆ. ئاشکرایشە کە

بوارەکانی زانست بەردەوام کۆدەکانی جەستەمان بۆ شی دەکەنەوە و پتر نهێنییەکانی جەستەمان بۆ دەردەخەن، بەڵام لایەنێکی هەرە گرینگ هەیە کە پەی پێبردنی کارێکی سەختە و بەدرێژاییی مێژووی فەلسەفە هەروەکو خۆی ماوەتەوە، ئەویش ئەو لایەنەیە کە پێوەستە بە ڕوحەوە، لایەنێک کە لە دەرەوەی سنووری جیهانی فیزیکە، ئەو لایەنەی پێوەستە بە میتافیزیک و بەستراوەتەوە بە بۆچوون و تێڕامانەکان سەبارەت بە جیهان و گەردوون و سەرلەنوێ ژیانەوە، کە ئاین بەشێکی سەرەکی لەو بیرکردنەوەیە پێک دێنێ.

ڕاستییەکی تر، کە بواری دیراسەکردنی جەستەی بەرتەسک کردووە، ئەوەیە کە کاتێک باس لە فەلسەفەی جەستە دەکەین، وەنەبێت ئەم فەلسەفەیە لەناو ڕەوتی مێژووی فەلسەفەدا پێگەی سەرەکی یان پێگەیەکی زۆر گرینگی لە بیر و بۆچوونی و هزری فەیلەسووف و بیرمەندەکاندا هەبووبێ، راستە پرسی جەستە هەموو کات بوونی خۆی لەناو پرسەکانی فەلسەفەدا سەلماندووە، بەڵام لەو باوەڕەدا نیم کە فەیلەسووف و بیرمەندەکان ئەوەندەی کاریان لەسەر فەلسەفەی رەها و موجەرد. و دیاردەکانی دەرەوەی ناخ و دەروونی مرۆڤ کردووە، ئەوەندە بایەخیان بە جەستە دابێت. زۆربەی پسپۆڕانی بواری جەستە کۆکن لەسەر ئەوەی کە جەستە بە درێژاییی مێژووی فەلسەفە بابەتێکی قسە لەسەر نەکراو بووە و لە زۆر دەوراندا بێدەنگی لەسەر کراوە. هۆکارەکانی ئەم بێدەنگبوونە لە باسکردنی جەستەدا زۆرن، دیارە هۆکارەکانی ئاین و بۆچوونی ڕوحیی مرۆڤ سەبارەت بە جەستە، وەکو بە حەرامکردن و تابوکردن و دانانی کۆت و سنوور، سەرکوتکردنی جەستە هۆی سەرەکین. بەڵگەیشمان ئەوەیە کە فەلسەفەی کلاسیکی پانتاییەکی تەسکی بۆ پێگەی جەستە تەرخان کردووە، نەک هەر ئەوەندە تەنانەت هەندێک لە بیرمەندان بە چاوی گومانەوە دەڕواننە هەڵوێستی فەلسەفەی کلاسیکی بەرامبەر بە جەستە، ئەوەتا نیتچە فەلسەفەی کلاسیکی بە "بەدحاڵیبوونی فەلسەفە لە جەستە" لە قەڵەم دەدا.

سەدەی بیست پاش بۆچوونەکانی میرۆلۆپۆنتی و جان پۆل سارتەر سەبارەت بە "ئازادکردنی خود" و "چەمکی جەستەی ئازاد" و "بیری ئازاد" و گرینگی پارێزگاری و ڕێزگرتن لە ئازادی جەستە، تین و تەوژمێکی باشی بە خۆوە دیت، بەڵام بیرمەندانی ئەم سەردەمە پێیان وایە کە ڕۆڵ و کاریگەریی جەستە پێویستی بە کاری زێدەتر هەیە. هەر بۆیە بیرمەندی عێراقی دوکتۆر «سیار الجميل» دەڵێ: فەلسەفە دەبێ چەند هەنگاوێک بەرەو چەمکگەلێکی نوێتر بنێت، بەتایبەتی پاش گەشەی زانست/..../ هەنگاوێک بە مەبەستی تێگەیشتن لە جەستەو پێکهات و گەشەکردنیدا.

ئەم بۆچوونە ئەگەرچی گەلێک لێدوان و ڕای جیاواز هەڵدەگرێ، بەڵام خۆ ئەگەر پاش دیکارت دەستپێشخەری و بۆچوونەکانی میرلۆپۆنتی بەلاوە بنێین، ئەوا فەلسەفەی ئەم سەردەمەمان ڕەنگە لە پرسی جەستەدا ئەم تین و جۆشەی بەخۆوە نەدەدی، بەڵگەشمان گەشەی پێگەی جەستەی لە ناوجەرگەی ڕێبازی فەلسەفەی فینۆمینولوجیایە.

ئادەمی هەر لە سەرەتای بوونەوە، ئالوودەی جەستەی خۆی بوو، سەرەتا سەرنجی جەستەی خۆی دەدا وپاشان وێنەی دەکێشا، ئەمجا وێنەی جەستەی مرۆڤێکی تری لەسەر دیواری ئەشکەوت و لەسەر تاشەبەردەکاندا دەکێشا، پاشتر وێنەی جەستەی ئاژەڵ و گیانلەبەرەکانی تر، کە وێنەی ئەم جەستانەی دەکێشا دەیویست سەرلەنوێ جیهانی دەوروبەر بنیات بنێ و لێیان تێ بگات، بەڵام تێگەیشتن لە رێگەی سەرلەنوێ بەرجەستەکردنیانەوە. ئەوە بوو هەندێک جار چەند جەستەیەکی لە شێوەی یەک جەستەدا دروست دەکرد، بۆ نموونە جەستەی گایەک بە دوو باڵی بالدارێکەوە و بە کەللەسەری مرۆڤەوە. ئەگەر ئەم هەوڵانە بە هەنگاوی یەکەمی مرۆڤ بژمێرین بۆ تێگەیشتن لە جەستە، جا چ لە ڕێگەی هونەری نیگارکێشانەوە بێ، یان لە ڕێگەی هونەری پەیکەرتاشییەوە بێ، هەرچۆنێک بێ ئەم جەستانە، بەرجەستەکردنی فۆرم و ڕووی جەستە بووە، زانستی پزیشکی هەنگاوی کۆن و دێرینەی هەیە لە هەڵدڕینی جەستەدا، بە مەبەستی ئەوەی بگاتە جیهانی ناوەوە، جیهانی پێکهاتەی ژێر پێست و کاژی دەرەوە. ئەمەی ئەمڕۆ لە جیهانی زانستدا بەدەست هێنراوە پوختە و ئاکامی تاقیکردنەوەی پزیشکەکانی سەرەتای مێژووە، کە دەیانویست بە کەرەستەی ئەو سەردەمانە بگەنە نهێنییەکانی ناوەوەی جەستە.

جەستە بەپێی لێکدانەوەی پلاتۆن (ئەفلاتۆن) پێک هاتووە لە سێ بەشی سەرەکی: سەر"کەللە"جێگەی ڕوح و عەقلە، سینگ جێگەی ئازایەتییە و دڵ و هەناسەی گرتووەتە خۆ، سێیەم ورگ و گەدەیە: کە جیگەی ئارەزوو و داخوازییەکانمانە. ئەمانە بەبۆچوونی ئەفلاتۆن لەسەر نەزم و سیستەمێکی سروشتی دەڕۆن و ئەرکی خۆیان بەجێ دێنن، نەخۆشی و بیماری نیشانەی تێکچوونی سیستەم بێ سەروبەریی جەستەیە، کە خراپ کار دەکاتە سەر ڕوحی ئادەمی. ئەم نەخۆشییە فیزیکانە کە لە جەستەوە دەست پێ دەکات، پاشتر نیگەتیڤانە کار دەکاتە سەر ڕوح، ئیدی دەبنە مایەی نەخۆشی و دەردەدارییەکانی ڕوح لە چەشنی دەبەنگی و گەلۆری و خەڵەفان و گۆمڕایی.

بە لای ئەفلاتۆنەوە مرۆڤی تەندروست ئەو کەسەیە کە هاوسەنگی و هارمۆنیا لە نێوان جەستە و ڕوحدا بخوڵقێنی، وەک چۆن زاڵبوونی روح بەسەر جەستەدا میکانیزمی لەش لە کار دەخات، بەهەمان ڕادەیش زاڵبوونی جەستە بەسەر ڕوحدا دەبێتە مایەی نەزانی و کەمفامی. ئەم هارمۆنیا و هاوسەنگییە، بە ڕای ئەفلاتۆن بە ڕاهێنانی جەستە لە ڕێگەی مەشق و وەرزشەوە دێتە ئەنجام. هەروەها ڕاهێنانی ڕوحیش لەسەر مۆسیقا و فەلسەفەوە. ئەم بۆچوونە بنەمای فەلسەفەی ئەفلاتۆنە، سەبارەت بە دوالیزمی جەستە و ڕوح لە کۆمارە بە ناوبانگەکەیدا.

لە فەلسەفەی ئەرستۆتالیسدا تێڕوانینی دوالیزمانەی جەستە و ڕوح هەمان ڕیسای هەیە، بەڵام جیاوازیی گەورەی نێوان دیدی ئەفلاتۆن و ئەرستۆتالیس لەوەدایە کە: بابەتی جەستە لەلای ئەرستۆتالیس فیزیکیترە، قابیلی دیراسەکردن و لێکدانەوە و شیکارییە، چونکە دەکرێ

بنەماکانی بەپێی لوجیک و عەقل لێک بدرێنەوە. بۆ تێگەیشتن لە جەستە ئەرستۆتالیس پەنا دەباتە بەر بەشەکان و پێکهاتەکانی جەستە، هەر بەش و پێکهاتێک لە قەوارەی تایبەت و سەربەخۆدا تەفسیر دەکرێ. تێڕوانینی ئەریستوتالیس بۆ ڕوح تێڕوانینێکە لەسەر بناخەی وێنەی جەستە دروست بووە، واتە ڕوح وێنەی جەستەیە، هەر ڕوحیش ئەرکەکانی جەستە کۆنترۆڵ دەکات و ڕێکی دەخات و دەیگونجێنێ. بەم پێیە دوالیزمی جەستە و ڕوح لەلای ئەرستوتالیس هیچ ناکۆکی و دژایەتییەک ناگریتە خۆ.

ئێمە خۆمان جەستەین، ئەم گوتەیەی فەیلسووفی فرەنسی میرلۆ پۆنتی (١٩٠٨-١٩٦١) بە کوگیتۆ" بۆچوونێکی فیکری"ی جەستە ناو دەبرێ و، لە ڕەوتی فەلسەفەی نوێدا جێگەی کوگیتۆ بەناوبانگەکەی دیکارتی فەیلسووفی گرتووەتەوە، کە دەڵێ "من بیر دەکەمەوە، کەواتە من هەم "بە قەدەر ئەویش گرینگە. چونکە هەر نەبێ بابەتی جەستەی، کە نیمچە تابو و بڤە بوو، سەرلەنوێ هێنایە کایەوە. لە ڕوانگەی مێرلۆ پۆنتییەوە: ئێمە لە دەرەوەی جەستەی خۆمان نین، بەرانبەر بەجەستەی خۆمان ڕانەوەستاوین، ئێمە خاوەن جەستەی نین، بگرە ئێمە خۆمان جەستەین.

چۆن ئێمە جەستەین؟ پۆنتی یەکەم فەیلەسووفە کە توانی جەستە بخاتە سەنتەری بوونەوە، بەوەی لە دووفاقەیی و دوالیزمی بیر و بەدەن دەربازی بکا، بەوەی کە بڕوانێتە جەستە هاوکات وەکو: بابەت و ئامراز، کاریگەر و کارتێکراو، کارکەر و کارتێکراو. بەو جۆرە جەستە هەموو شتێکە و هیچ لە دەرەوەی خۆیدا نییە.

لێرەدا، تەنیا ئاماژە بەوە دەکەم کە ئەم دیدە فەلسەفییە، پێگەیەکی فەلسەفی گرینگی بۆ جەستە لە بزاڤی فیکر و بۆچوونی فەلسەفەی نوێدا دابین کرد. پێگەیەکی پڕ لە بەها لە ناوجەرگەی فەلسەفەی گەشەی مرۆییدا. گەشەی مرۆیی گەیاندە ئاستێکی ئەوتۆ کە بە فەلسەفەی نوێی هاوچەرخ لە قەڵەم بدرێ.

ئۆشۆی فەیلەسووفی دانای هیندی دەڵێ: جەستە ڕوحێکی نەبینراوە و ڕوحیش جەستەیەکی نەبینراوە.

ئەم بۆچوونە سەد لە سەد پێچەوانەی گوزارەشتەکەی فەیلسووفی وجودی فرەنسایی میرلۆپۆنتیە، کە دەڵێ ئێمە نەک خاوەن جەستەین، بگرە ئێمە خۆمان جەستەین. چونکە بەلای ئۆشۆوە جەستە و روح بەهیچ شێوەیەک لە یەک دانەبڕاون و بەبێ یەکیش بوونیان نییە. هەردوو پێکەوە جەمسەرێک دروست دەکەن.

ئۆشۆ دەڵێ: تۆ دەبێ جەستەی خۆتت پێ قبوول بێ، خۆشت بوێت، ڕێزی لێ بگریت، سوپاسی بکەیت... جەستە ئاڵۆزترین مەکینەیە، لە ڕاستیدا موعجیزەیەکە بۆ خۆی.

ئۆشۆ داوامان لێ دەکات فێری ئەوە بین ستایشی جەستەی خۆمان بکەین، جەستەی

خۆمانمان پێ پەسەند بێ، چونکە هەموو گەردوون و بوون خۆیان لە جەستەماندا دەنوێنن، هەر وەکو دەڵێت: لە جەستەدا ئاوی دەریا هەیە، تیشک و ئاگری ئەستێران هەن، هەوا هەیە، هەروەها خوڵ و خاکی زەویش.

کەواتە بەبۆچوونی ئۆشۆ، هەموو بوون خۆی لە جەستەدا حەشار داوە.

جەستە دەبێ لە ڕوانگەیەکی ترەوە تەماشا بکرێت، جەستە دەبێ سەرلەنوێ تاوتۆی بکرێتەوە، بەدیدێکی قووڵتر و ئینسانیتر مامەڵەی لەگەڵدا بکرێ، نەک تەنیا لە دیدی زانست و ئەنترۆپۆڵۆجیا و سۆسیۆلۆجیا و ساکۆلۆجیا و زانستەکانی ترەوە هەڵسەنگێنرێت، بگرە لە دیدی خۆشەویستی و هەڵسانگاندن و بەرزڕاگرتنی جەستەوە.

ئۆشۆ دەڵێ" دەبێ فێری ئەوە ببین، چۆن گوێ لە بێدەنگی دڵمان ڕابگرین، واتە میدیاتاسیون، پێویستە جەستەی هەموو کەسێک تەژی بێ لە بەزەیی و سۆز. چونکە ئەگەر بەزەییت بە جەستەی خۆتدا نەیەتەوە و هاوسۆزیت بۆ نەبێ، مەحاڵە سۆز و بەزەییت بۆ جەستەی کەسێکی تر هەبێ. جەستە میکانیزمێکی زیندووە و هەرگیز ئازاری نەداوی. ئەو لەو ڕۆژەوەی کە هەیت بەردەوام خزمەتی کردووی و لە داهاتوویشدا هەر خزمەتت دەکات، جەستەت هەموو شتێکت بۆ دەکات، تەنانەت ئەوەی کە مەحاڵە بکرێ، هەرگیزیش ناتوانێ لە ڕێگە لا بدات و سەرپێچیت بکا.

تا ئێرە قسەکانی ئۆشۆ ڕەنگە بەس بن، بۆ ئەوەی جیاوازی بیرکرنەوەی ڕوحیی لە بەرانبەر بۆچوونە وجودییەکەی میرلۆپۆنتی بخەینە ڕوو.

بە بۆچوونی ئۆشۆ زانستی پزیشکیی ڕۆئاوایی مرۆڤی وەکو سەرجەمێکی جودا لە یەک شرۆڤە کردووە، ئەمەش یەکێکە لە هەڵە کوشندەکانی زانست. مرۆڤ بەشێکە لە سروشت و تەندروستی مرۆڤیش لە هاوئاهەنگیدایە لەگەڵ سروشت.

چەمکی ڕۆئاواییەکان، بەبۆچوونی ئۆشۆ، لە دیدێکی میکانیکییەوە سەرچاوە دەگرێ، ئەوەش ئەوە دەگەیەنێ کە ئەگەر میکانیکەکە سەرکەوتوو بێ، مرۆڤەکەیش سەرکەوتووە. بەڵام بێگومان مرۆڤ میکانیک نییە، مرۆڤ سەرجەمێکی زیندووە، پێویستی بە تیمارکردنی تەنیا ئەو شوێنە نییە کە نەخۆشە، بگرە پێویستی بە تیمارکردنی سەرتاسەرییە. ئەو شوێنەی کە نەخۆشە، نیشانەی ئەوەیە کە هەموو میکانیزمی تووشی کێشە بووە، ئەو شوێنەی کە دەناڵێنێ لەبەرئەوەیە کە لە هەموو بەشەکانی تری جەستە لاوازترە. کێشەکە لەوەدایە، مرۆڤ بە بۆچوونی ئۆشۆ، لە جەستەی خۆی ناگات وەکو جەمسەرێکی گشتگیر.

گرینگە ئەوە بزانیت کە جەستەت هەموو کات ئامادەیە گوێت لێ بگرێ. بەڵام تۆ هەرگێز نایدوێنیت، هەرگیز هەوڵت نەداوە پێوەندی لەگەڵدا دروست بکەیت. تۆ لەناو جەستەتدایت و بەکاری دێنیت، بەڵام هەرگیز سوپاسی ناکەیت.

ئۆشۆی پێی وایە کە سروشت زۆر لە تۆ ژیرترە، چونکە هەموو ئەرکە گرینگەکانی ناو لەشت،

جەستت خۆی بە ئەنجامی دەگەیەنێ، لەوانە: هەناسەدان، لێدانی دڵ، سووڕانەوەی خوێن، خواردن هەرسکردن، تۆ ناتوانیت بڕیار لەسەر هیچ یەک لەمانە بدەیت، ئەگەر هاتبا، بە بڕیاری تۆ کاریان کردبا، دەمێک بوو کێشەی گەورە دەهاتە ڕێگەت.

ئەگەر هەناسەدان، بە دەستی تۆ بووایە، دەمێک بوو مردبوویت، تاکە یەک شانسی ژیانت لە پێشدا نەدەما، چونکە لە هەر ساتێکدا، ئەگەری ئەوە هەیە کە لە بیرت بچێ هەناسە بدەیت. ئەگەر لەگەڵ کەسێکدا بەشەڕ بێی، ڕەنگە لە بیرت بچێت هەناسە بدەیت، کە دەخەویت ڕەنگە لە بیرت چووبایە دڵت دەبێت نابێ لە لێدان بکەوێ، چۆن ئەمانەت بیر دەکەوێتەوە؟ ئەی چی لەبارەی کاری گەدەت لەسەر خواردن دەزانیت؟ تۆ نان دەخۆیت و قووتی دەدەیت و پێت وایە کارێکی گرینگ ئەنجام دەدەیت.

جەستە هەموو ئەمانە بە درێژاییی حەفتا، هەشتا، نەوەت ساڵ بە تەواوەتی ئەنجام دەدات و هێشتا پێت وا نییە، کە جەستەت ژیرە؟

جەستە سەرەڕای ئەو ئەرکە ناوەکییەکانی کە ئاڵۆز و بەردەوامن، ئەرکێکی دەرکیی ڕوون و ئاشکرایشی هەیە، کە ئەرکێکی گرینگ و کاریگەرە، ئەویش ئەرکی ئاخافتن و دیالۆگ و ڕێکخستنی پێوەندییەکانمانە بە دنیا و کەسانی دەوروبەرەوە. ئاشکرایە کە جەستە زمانی خۆی هەیە، بگرە بەر لەوەی بە زمان قسە بکەین و بئاخڤین جەستەمان ڕاستگۆییانە گوزارشت لە مەبەست و خواستەکانمان دەکەن، کۆد و نهێنییەکانی ناخمان بە زمان کونترۆڵ دەکەین، بەڵام بێ خواستی خۆمان جەستەمان دەیاندرکێنێت و گوزارشتیان لێوە دەکات. لەم دۆخەدا دەکرێ بڵێین زمانی جەستە ڕاستگۆترە لە زمانی قسەکردنمان، چونکە خۆمان کۆنترۆڵی ناکەین، بگرە زیاتر گوێڕایەڵی سروشتە، ڕاستە دەتوانین کاریگەریمان بە سەریەوە هەبێ، دەتوانین ڕای بهێنین و مەشقی پێ بکەین، تاکو بە زمانێکی پۆزەتیف و کارساز بدوێت و پێوەندیمان بەدەوروبەر بەهێزتر و روونتر بێ، تەنانەت دەتوانین بیکەینە ئامرازێکی کاریگەریی ڕۆژانە بۆ گوتاربێژی و تەکنیکی پێشکێشکردن و نمایش و دانووسان و گفتوگۆ و دیالۆگ، بەڵام لە کرۆک و جەوهەردا هەر سروشت دەیبات بەڕێوە و بە پلەی یەکەم گوێڕیەڵی سیستەمێکی لە خۆمان کە دەکاتە سیستەمی ڕوح و زەین و هەستە و نەستە کە لەسەر ئاستێکی فراوانتر پێوەستە بەگەردوونەوە.

زمانی جەستە، هەموو کۆد و هێما و مانای پێگەی جەستەت دەگرێتەوە کە جەستەت دوور لە گوزارشتی زمان، بێ ئەوەی زمانت مەبەستەکانت بدرکێنێ جەستەت گوزارشتی لێوە دەکات. زانایانی بواری جەستە لەو باوەڕدان کە پەیامەکانی زمانی جەستە بە ئەندازەی زمانی ئاخاوتن مەبەست دەپێکن و کاریگەرن، بۆیە ئەم زانستە هەر لە دێرزەمانەوە جێگەی گرینگیپێدان و بایەخی مرۆڤ بووە، ئەم بایەخپێدانە هەموو مەیدانەکانی ژیانی گرتووەتەوە، لە مەیدانە پراکتیکییە سادەکانی ژیانی ڕۆژانەمانەوە تاکو زانستە مرۆییەکانی وەکو سایکۆلۆجیا و

ئەنترۆپۆلۆجیا و سۆسیۆلۆجیا و بوارە جیاجیاکانی هونەر. ئەمە جگە لە پێگەی ناسکی زمانی جەستە لە مەیدانی سیاسەت و ڕۆڵی کاریگەر بۆ سیاسەتمەداران.

کینیزکس واتە زانستی پێوەندی نێوان زمانی جووڵەی لەش و پێوەندیکردن بە کەسانی ترەوە. ئەم زانستە تەمەنی گەلێک کۆن نییە، زانایانی سایکۆلۆجیا سی چل ساڵێک دەبێ بۆ دیراسەکردن و تێگەیشتن لە ڕەفتار و هەڵسوکەوتی مرۆڤ پەنا دەبەنە بەر کینیزکس. دیارە ئەم زانستە لەم ساڵانەی دواییدا لە بواری تێگەیشتن لە هەڵسوکەوتی مرۆڤی تاک گەلێ ئاکامی مسۆگەر وکۆنتکریتی بەدی هێناوە. کینیزکیس بایەخێکی زۆر بە جەستەی تاک دەدا، لە ڕووی جووڵەوە و پێوەندی بزاڤی لەش لە پێگەی و دۆخی پێوەندی لەگەڵ ئەوانی تردا، ئەمە تەنیا زمانی جەستە ناگرێتەوە، بە پلەی یەکەم جووڵەکانی لەش دەگرێتەوە، بەڵام بێگومان جووڵە وەکو کۆد و هیما و بەها، دەچنە خانەی زمانی جەستەوە. بۆیە زمانی جەستە و کینیزکس دوو چەمکی نزیکن لە یەکترەوە. بەڵام جیاوازییەکی ناسکیشیان لە نێواندا هەیە. هەندێک جار تەنانەت تەواوکەری یەکترن. ئەگەر یەکەمیان بایەخ بە تاک بدا، دووەم زیاتر جەخت لەسەر ئەدگار و پێوەندی کۆلەکتیڤ و کۆمەڵ دەدا . بەراوردێکی وێنە ئامێز دێنمەوە، بۆ ئەوەی ئەم جیاوازییە بەرجەستە بکەم، ئەگەر لە زمانی جەستەی یەک کەس بکۆڵینەوە، بێ ئەوەی رەفتاری فیزیکی ببەستینەوە بە دەورووبەر، وەکو ئەوە وایە کە دیراسەی درەختێ بکەین، بەڵام لە کینیزکسدا، دیراسەی دارستانێک دەکەین.

پێگەی درەختەکە و پێوەندی بەوانی ترەوە، یارمەتیمان دەدا کە باشتر لێی تێ بگەین.

سەرچاوەکان:

Kropp, kunskap & självuppfattning Liv Duesund

Kroppens språk Jane Lyle Solna bibliotek

Den harmoniska kroppen Jacques Dropsy Spånga bibliotek

Kroppsspråket-din genväg till framgång Ken Cooper Solna bibliotek

Bodylanguage Juluis Fast

Body- Mind- Balancing.Osho 2003.Osho International Foudation .

تطور مفهوم الجسد: من التأمل الفلسفي إلى التيور العلمي، د. يوسف تيبس، عالم الفكر، العدد الرابع، ابريل– يوليو ٢٠٠٩ الكويت

الجسم والجسد والهوية الذاتية: د. عزالعرب لحكيم بنائي، نفس المصدر.

فلسفة الجسد والتفكير الإنساني، رؤية عربية، د. سيار الجميل. نفس المصدر.

عنف على الجسد: د. عبدالرحمان التليلي. نفس المصدر.

فن التنفس: نانسي زاي، العبيكان، نقله الى العربية د. ياسر العيتي، عام ٢٠٠٠ المملكة العربية السعودية.

ئەو ڕۆژەی ئیدی پانورگا دنیای بۆ نایەتە پێکەنین

میلان کوندێرا

بەشی یەکەم

دۆزینەوەی گەمە

مەدام گرانگۆزیر، دووگیانە، گیپەی زۆری خواردووە، دەبوو داوودەرمانێکی زۆری بۆ بنووسرێ؛ داوودەرمانەکان هێندە بەهێز بوون کە دیوارەکانی ڕەحمیان نەرم کردبووەوە، گارگانتواسی ئاولەمە چووە دەمارێکییەوە، بەرەو سەرەوە هەڵکشا و لە گوێی دایکییەوە هاتە دنیاوە. هەر لە یەکەم ڕستەکانەوە کتێبەکە کارتەکانی دەستی ئاشکرا دەکا: ئەوەی لێرەدا دەگێڕدرێتەوە جیدی نییە: ئەمەش واتە: لێرەدا حەقیقەتگەل (زانستی یان میتۆدۆلۆجی) ناسەلمێنرێن؛ مرۆڤ لە سەری نییە ڕاستییەکان بەو جۆرە وەسف بکا کە لە واقیعدا هەن.

سەردەمی ڕابەلیە خۆشنوود بوو: پەپوولەی ڕۆمان بە دەوروبەردا دەفڕێ لە کاتێکدا هێشتا پاشماوەی کرمێتی لە جەستەی نەبووەتەوە. بەهۆی دەرکەوتنی زەبەلاحییەوە پانتاگروێل هێشتا سەر بە ڕابردووی مەتەڵە ئەفسووناوییەکانە، لە کاتێکدا پانورگە لە داهاتووی ئەو کاتە هێشتا نەزانراوەی ڕۆمانەوە دێت. کتێبەکەی ڕابەلیە دەوڵەمەندییەکی باوەڕنەکردەنی بە چرکەساتی ناوازەی لەدایکبوونی هونەرێکی نوێ دەبەخشێ؛ ئەم کتێبە هەموو شتێکی لەخۆ گرتووە: ئەگەر و نەگەر، خواستە (مەجاز)، ساتیر، دێوودرنج و مرۆڤی ئاسایی، چیرۆکی کورت و خۆش و نەستەق، تێڕامان، سەفەری حەقیقی و خەیاڵی، مشتومڕی مەعریفییانە، لە مەبەست لادان تەنیا لە بەر

....

(*) وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: کەریم پەڕەنگ

پێشاندانی وەستایەتی لە زماندا. وەکو میراتگری سەدەی نۆزدە ڕۆماننووسی ئەمڕۆ هەست بە تاسەی ئیرەییەک بۆ ئەو گەردوونە فرە ڕەنگە نایابەی ڕۆماننووسە بەراییەکان و ئەو ئازادییە بەختەوەرە دەکا کە تێیدا دەژیان. وەکو چۆن ڕابەلیە لە یەکەم لاپەڕەکانی کتێبەکەیەوە گارگانتوا لە گوێی دایکییەوە فڕێ دەداتە سەر تەختەکانی دنیا، ئاوا هەردوو پاڵەوانەکەی ئایەتە شەیتانییەکانی سەلمان ڕوشدی لە پاش تەقینەوەی فڕۆکەیەک لە کاتێکدا لە گەرمەی قسەکردندان دەکەونە خوارەوە، گۆرانی دەڵێن، ڕەفتاری سەیر و مەحاڵ دەکەن. لە کاتێکدا «لە سەریانەوە، لە پشتیانەوە، لە ژێریانەوە لە پانتاییی خاڵیدا کورسیی داخراو، پەرداخی پلاستیک، ماسکی ئۆکسجین و سەرنشینیانی فڕۆکەکە» بە دەوریاندا دەفڕن، یەکێکیان، جبریل فاریشتە «لە هەوادا، بە سینگ، پەپوولە ئاسا، خۆی وەکو تۆپ خڕ کردووەتەوە، وەکو واشە دەست و لاقی لە بەردەم نزیکە -بێ کۆتاییدا لەم دەمەو- تاریکییەدا بلاو کردووەتەوە» مەلە دەکا؛ ئەوی تریان، سەلاحەدین چامچا «سێبەرێکی حەز لە نەزم کردووی سەرەو نخوون بوو، لە قاتێکی خۆڵەمێشیدا، هەموو قۆپچەکانی چاکەتەکەی داخراو، باڵەکانی نووساندووەتە ئەملا و ئەولای لەشییەوە[...] شەپقە درێژەکەی بە سەرییەوە». ڕۆمانەکە بەم دیمەنە دەست پێ دەکا، چونکە ڕوشدی وەکو ڕیبەلیە دەزانێ، کە ڕێکەوتن لە نێوان ڕۆماننووس و خوێنەر هەر لە سەرەتاوە دەبێ لە ئارادا بێ؛ دەبێ ڕوون بێ ئەوەی لێرەدا دەگێڕدرێتەوە جیدی نییە، با شتی زۆر دژواریش بن.

ئاوێتەکردنی شتی ناجیدی و سامناک: بۆ ئەمە دیمەنێک لە کتێبی چوارەم دەهێنمەوە: کەشتییەکەی پانتاگروێل لە دەریادا تووشی دەبێ بەتووشی پاپۆڕێکی بازرگانی گەڕۆکەوە؛ کاتێ یەکێک لە بازرگانەکان پانورگە بەبێ بەروانکەی پانتۆڵ دەبینێ، چاویلەکەکەی بە کلێتەکەیەوە چەسپێنراو، لەو بڕوایەدایە، دەبێ خۆی گرینگ بکا و وەکو پانورگە شاخی لێ لە سەر نرابێ جنێوی پێ دەدا. پانورگە هەر یەکسەر تۆڵەی خۆی لێ دەکاتەوە: بەرانێکی لێ دەکڕێ و فڕێی دەداتە دەریاوە؛ لەبەرئەوەی نەریتی مەڕ وایە، بەدوای بەرانی ڕێبەر دەکەون، ئەوانی تریش بە هەمان شێوە هەموو خۆیان فڕێ دەدەنە ئاوەکەوە. بە دڵگوشراوی بازرگانەکان دەست دەدەنە کوڵک و قۆچی مەڕەکان و بەمە ئەمانیش ڕادەکێشرێنە ناو دەریاوە. پانورگە سەوڵێکی بەدەستەوەیە، نەوەکو بۆ ئەوەی قورتاریان بکا، بگرە بۆ ئەوەی نەیەڵێ سەرکەونە سەر کەشتییەکەی؛ بە وشەی توندوتیژ ئاگاداریان دەکاتەوە، بەوەی باسی هەموو بەدبەختی ئەم دنیا و هەروەها باسی باشی و بەختەوەریی ژیانی ئەو دنیایان بۆ دەکا و جەخت دەکاتەوە، کە مردووەکان لە زیندووەکان خۆشنوودترن. بەلام ئەگەر لە حاڵەتێکدا پێیان خۆش بێ، لەگەڵ مرۆڤدا بژین، ئاواتەخوازە بۆیان، کە وەکو یۆناس تووشی نەهەنگێک بن. کاتێ هەموو دەخنکێن یانی برای پیرۆزبایی لە پانورگە دەکا، تەنیا ئەوەی بەڕوودا دەدا، کە پارەی داوەتە بازرگانەکان و بەمەش پارەکەی بە فیڕۆ داوە. پانورگە لە وەلامدا دەڵێ: «گوێی مەدەرێ! بۆ زیاتر لە پەنجا هەزار فرانک خۆشیم لێ بینی».

ئەم دیمەنە ناواقیعییە، مەحاڵە؛ بە لای کەمەوە پەندێکی تێدایە؟ بەمە ڕابەلیە دەست قوچاویی بازرگانەکان مەحکوم دەکا، کە سزادانیان لەزەتمان پێ دەبەخشێ؟ یان دەیەوێ دژی دلڕەقیی پانورگە پڕمان بکا؟ یان تەوس دەکا، دژە کلێسا، لەبارەی گەمژەییی ئەو وتەدانەی پانورگە بۆ قسە سواوەکانی ئاین؟ دەتوانن خەمڵ لێ دەن! هەموو وەڵامێک داوێکە بۆ گەمژەکان.

ئۆکتاڤیۆ پاس: «نە هۆمیرۆس گەمەی ناسیوە نە ڤیرجیل؛ بەوە دەچێ ئاریۆست پێشمەزەندەی کردبێ، بەڵام گەمە لەگەڵ سێرڤانتەسدا بۆ یەکەم جار ڕوو وەردەگرێ [...] گەمە دۆزینەوەی مەزنی عەقڵی مۆدێرنە». بیرکردنەوەیەکی بنەماکییە: گەمە لە سەردەمی پێش بیرکردنەوەوە لە لایەن مرۆڤەوە پیادە ناکرێ؛ گەمە دۆزینەوەیەکی وا بەستەی لەدایکبوونی ڕۆمانە. کەواتە گەمە پێکەنین، ساتیر نییە، بگرە پتر جۆرێکی تایبەتیی کۆمیدیایە، ئەوەی پاز لەبارەی دەڵێ (ئەمەش ئەو کلیلەیە، بۆ ئەوەی لە جەوهەری گەمە تێ بگەین)، «هەموو شتێکی گەمە خۆی لێ بدا فرەمانای دەکا». هەر کەسێک خۆشی لەو دیمەنە نەبینێ، کاتێ پانورگە مەڕفرۆشەکان دەخنکێنێ، لە کاتێکدا ستایشی ژیانی ئەو دنیا دەکا، هەرگیز هیچ شتێک لە هونەری ڕۆمان تێ ناگا.

ئەو بوارەی حوکمی ئەخلاقیی تێدا هەڵگیراوە

ئەگەر یەکێک لەبارەی زۆرترین هۆی بەدحاڵیبوونی نێوان من و خوێنەرەکانم لێی بپرسیبامایە، ئەوا بەبێ سڵکردنەوە وەڵامم دەدایەوە و دەموت: گەمە. هێشتا لەمێژ نەبوو لە فرەنسا دەژیام و هەموو شتێک بووبێتم، لووتبەرز و بەفیز نەبووم. کاتێ پرۆفیسۆرێکی بەناوبانگی پزیشکی ویستی بمبینێ، چونکە ڤالسی ماڵئاوایی حەز لێیە، زۆر کەش و فشم بە خۆمدا هات. بە ڕای وی بەکەسایەتی دوکتۆر سکرێتاسەوە ڕۆمانەکەم پێغەمبەرانەیە، کە گوایە لە شارۆکەیەکی گەرماو دا ژنانی نەزۆک چارەسەر دەکا، بەوەی بە شرینقەیەکی تایبەت بە دزییەوە تۆوی خۆیان تێ دەکا، گوایە من گرفتێکی گەورەی داهاتووم باس لێ کردووە. بانگهێشتم دەکا بۆ سیمینارێک لەبارەی پیتاندنی سناعی. لاپەڕەیەک لە گیرفانی دەردەهێنێ و بەرنامەڕێژیی موحازەرەکەیم بۆ دەخوێنێتەوە. بەخشینی تۆو دەبێ نهێنی، خۆڕایی و (لەم کاتەدا سەیری ناو چاوم دەکا) لە ڕێی خۆشەویستییەکی سێقاقەوە پاڵنەر بێ: خۆشەویستیی بۆ هێلکەیەکی نەناس، کە دەیەوێ پەیامەکەی خۆی بە جێ بهێنێ؛ خۆشەویستیی بەخشەر بۆ تاکگەراییی خۆی، کە لە ڕێی بەخشینەوە بۆ داهاتوو درێژ دەبێتەوە و سێیەم، خۆشەویستیی بۆ ژن و پیاوێکی ئازارچەشتووی بەدبەخت. جارێکی تر سەیری ناو چاوم دەکاتەوە: لەگەڵ هەموو ڕێزێکیدا ڕێ بە خۆی دەدا، ڕەخنە لە من بگرێ: گوایە من بۆم نەلواوە، جوانیی ئەخلاقی تۆوبەخشین بەشێوەیەکی قەناعەت پێهێنەر بەرجەستە بکەم. داکۆکی لە خۆم دەکەم: ڕۆمانەکە کۆمیدییە! دوکتۆرەکەم خەیاڵپلاوە! مرۆڤ نابێ هەموو شتێک بە هەند وەربگرێ.

– واتە مرۆڤ نابێ ڕۆمانەکانت بە هەند وەربگرێ؟ بە بەدگومانییەوە لێم دەپرسێ. پێم دەبێ

بەتەڵەوە و لەپڕ بۆم ڕوون دەبێتەوە: هیچ شتێک لەوە سەختتر نییە، گەمە لە خەڵک تێ بگەیەنی.

لە کتێبی چوارەمدا زریانێک لە دەریاوە هەڵدەکا. هەموو لەسەر پردەکە وەستاون و هەوڵ دەدەن، کەشتییەکە ڕزگار بکەن. تەنیا پانورگە، کە ترس ئیفلیجی کردووە، هەر گازاندە دەکا: هاتوهاوارە نایەبەکەی چەندان لاپەڕە درێژە دەکێشێ. هەر لەگەڵ زریانەکە بەسەر دەچێ، بەجەرگیی دەگەڕێتەوە و هەموویان لەبەر تەمەڵییان سەرزەنشت دەکا. سەیرەکە لێرەدایە: ئەم ترسنۆکە، ئەم تەوەزەلە، درۆزن و گەمەبازە نەک هەر تووڕەیی‌مان تێدا بێدار ناکاتەوە، بگرە لە کاتی فشەفشکردنیدا لە هەموو کەسێک خۆشترمان دەوێ. ئەم پاساژانەن، کە کتێبەکەی ڕابەلیە سەرومڕ دەکەنە ڕۆمان: واتە: لە بوارێکدا، کە حوکمی ئەخلاقیی تێدا هەڵگیراوە.

هەڵگرتنی حوکمی مۆراڵی بێ ئاکاری ڕۆمان ناگەیەنێ، بگرە ئاکارداری دەگەیەنێ. ئاکارێک کە ڕووبەڕووی نەریتی لەبن نەهاتووی مرۆڤ دەبێتەوە، یەکسەر، بەردەوام و هەموو کەسێک هەڵدەسەنگێنێ، حوکمی بە سەردا دەدا، پێش ئەوەی کە مرۆڤ دەرکی پێ کردبێ. لەژێر گۆشەنیگای حیکمەتی ڕۆمانەوە ئەم ئامادەگییە پڕ جۆش و خرۆشە بۆ حوکمدان قێزەونترین گەمژەییە، خەتەرترین ناقولاییە. نەک ڕۆماننووس بەشێوەیەکی گشتی ڕەوایەتی حوکمێکی ئەخلاقی نکووڵی لێ بکا، وەلێ ئەو فرێی دەداتە دەرەوەی ڕۆمانەوە. ئەگەر ئارەزووتان لێیە، لەبەر تەمەڵیی شکات لە پانورگە بکەن، شکات لە ئێما بۆڤاری بکەن، شکات لە ڕاتیگناتس بکەن، ئەمە شتی ئێوەیە؛ ڕۆماننووس هیچ پێوەندییەکی پێیانەوە نییە.

خولقاندنی پانتاییەکی خەیاڵی، کە حوکمی ئاکاریی تێدا هەڵگیرابێ، دەستکەوتێکی مەودافراوانی بێ ئەندازە بوو: فیگەرەکانی ڕۆمان تەنیا لەوێدا دەتوانن بخەملێن، واتە تاکگەلێک، کە بە ڕەچاوکردنی واقیعێکی لە ئارادابوو بەبیردا هاتوون، وەکو نموونەی باش یان خراپ یان وەکو بەرجەستەکردنی یاسای بابەتی، بەسەر یەکدا کەڵەکە کراو، وەکو بوونەوەری سەربەخۆ، لەسەر ئەخلاقی خۆیان، لەسەر یاسای خۆیان بیناکراو. کۆمەڵگەی ڕۆژئاوا خووی بەوەوە گرتووە خۆی وەکو کۆمەڵگەی مافی مرۆڤ تێ بگا؛ وەلێ پێش ئەوەی مرۆڤێک توانیبێتی مافی هەبێ، دەبوو خۆی وەکو تاک بینا بکا، خۆی وەکو تاک لە خۆی بڕوانێ و وەکو تاک تێی بڕوانرێ؛ ئەمە نەیدەتوانی ڕوو بدا بەبێ پیادەکردنێکی درێژی هونەرە ئەورووپاییەکان بەتایبەتی ڕۆمان، کە خوێنەر فێر دەکا زانخواز بێ لەبارەی ئەوانی تر و هەوڵ بدا، لە حەقیقەتگەلێک تێ بگا، کە لە حەقیقەتی خۆی جوداوازن. بەم مانایە سیۆران حەقیەتی، کە کۆمەڵگەی ئەورووپایی وەکو «کۆمەڵگەی ڕۆمان» ناوزەد دەکا و ئەورووپاییەکان بە «کوڕانی ڕۆمان» ناو دەبا.

بە دنیاییکردن

بێ خواکردنی دنیا یەکێکە لە دیاردە نموونەییەکانی سەردەمی نوێ. بێ خواکردن مانای نکووڵیکردن لە خدا نییە، بێ خواکردن ئەو بارە دیاری دەکا، کە تێیدا تاک، ئێگۆی بیرکەرەوە،

جێی خوا وەکو بنەمای هەموو شتێک دەگرێتەوە؛ مرۆڤ دەتوانێ باوەڕی خۆی بپارێزێ، لە کڵێسادا بێتە سەر چۆک، لە نوێندا نزا بکا، ئیمانداریی لەو چرکەساتەوە ئیدی هی گەردوونی زاتییەتی. هایدێگەر ئەم دۆخەی وەسف کردووە و دەگاتە ئەو ئەنجامەی: «ئەگەر گەیشتبێتە ئەوێ، ئەوا خواوەندەکان هەڵاتوون. ئەو خاڵێتییەی هاتووەتە ئاراوە لە ڕێی توێژینەوەی مێژوویی و دەروونی ئەفسانەوە جێیان دەکرێتەوە.»

ئەفسانە، دەقی پیرۆزی ئاینی، لەلایەنی مێژوویی و دەروونییەوە لێیان بتۆژرێتەوە واتە: کردنیان بە دنیایی، بەدنیایی کردنیان. وشەی دنیا (پرۆفان) بنەچەکەی لاتینییە: پرۆفانوم: شوێنی پێش پەرستگە، لە دەرەوەی پەرستگە. بەدنیاییکردن واتە گواستنەوەی پیرۆز بۆ دەرەوە، بۆ مەودای دەرەوەی ئاین. ئەگەر پێکەنین نادیار لە هەوای ڕۆماندا بێ، بەدنیاییکردن لە ڕێی ڕۆمانەوە خراپترین هەموو بەدنیاییکردنەکانە. چونکە ئاین و گەمە لەگەڵ یەکدا تەبا نین.

چوارینەکەی تۆماس مان، یوسف و براکانی، کە لە نێوان سالآنی ١٩٢٦و ١٩٤٢دا نووسراوە نموونەیەکی زەقی «توێژینەوەی مێژوویی و دەروونیی» دەقی ئاینین، کە بەدەنگی بە لێو بە خەندە و وەڕەسکەرانەی بڵندی تۆماس مان گێڕراونەتەوە، لەپڕ پیرۆز نامێنن: خوا، کە لە ئینجیلدا لە سەرەتای جاویدانییەوە لە ئارادایە، لای مان دەبێتە داهێنانێکی مرۆڤ، دۆزینەوەیەکی ئەبرەهام، کە لە پاشاگەردانییەکی فرە خواییدا لە سەرەتادا لە سەرەوە، پاشان وەکو تاکە خواوەند ڕێی پێ دەدا بێتە پێشەوە؛ چونکە خوا دەزانێ، بۆ بوونی خۆی سوپاسی کێ بکا، هاوار دەکا: «جێگەی بڕوا نییە، ئەم گونکی زەوییە من چەند باش دەناسێتەوە! دەست پێ نەکەم، بەهۆی ئەوەوە ناوێک بۆ خۆم پەیدا بکەم؟ بە ڕاستیی دەمەوێ پیرۆزی بکەم!» بەڵام پێش هەموو شتێک: تۆماس مان جەخت لەوە دەکاتەوە، کە ڕۆمانەکەی کارێکی گەپجاڕانەیە. کتێبی پیرۆز هۆکاری پێکەنینمان دەداتێ! وەکو چیرۆکی ژنەکەی پۆتیفار و یوسف؛ ژنەکە، بە ئەشق شێت و شەیدا، زمانی خۆی دەگەزێ و وشە فریودەرەکانی دەڵێ و ئەمجا بە سەری زمان گرتنەوە وەکو منداڵ، «لای من بخەوە، لای من بخەوە»، لە کاتێکدا یوسفی داوێنپاک، سێ ساڵ ڕۆژ بە ڕۆژ بە بوردەبارییەوە بۆ ژنە سەر زمانگرەکە ڕوونی دەکاتەوە بۆیان قەدەخەیە بە یەکەوە بنوون. لە ڕۆژە چارەنووسسازەکەدا هەردووکیان بە تەنیا لە ماڵەوەن؛ جارێکی تریش ژنەکە سوورە لەسەر ئەوە، «لای من بخەوە، لای من بخەوە»، ئەو جارێکی تر بۆی ڕوون دەکاتەوە، بە بووردەبارییەوە، پەروەردەگارانە، هۆیەکانی، لەبەرچی نابێ بە یەکەوە بنوون، بەڵام لە کاتی ئەم ڕوونکردنەوەیەدا هەرامەکەی ڕەپ دەبێ، خوای گەورە، هەرامەیەکی هێندە نایاب، کە ژنەکەی پۆتیفار بە بینینی ئەم دیمەنە بە تەواوی شێت دەبێ و کراسەکەی لەبەر دادەدڕێ، کاتێ یوسف بە هەرامە هێشتا ڕەپەکەیەوە هەڵدێ، بۆ ئەوەی خۆی قورتار بکا، ژنەکە دەست بە هاوار و قیژە دەکا، شڵەژاو، دڕدۆنگ و شێتگیر، داوای یارمەتی دەکا و یوسف بەوە تۆمەتبار دەکا گوایە ویستوویەتی زۆرگیری بکا.

ڕۆمانەکەی تۆماس مان دانپێدانانێکی یەکدەنگانەی پێ بڕابوو: ئەمە بەڵگەیەکە بۆ ئەوەی

بەدنیاییکردن وەکو سوکایەتی پێکردن سەیر نەدەکرا، بگرە پاژێک بوو لە نەریتەکان. لە ڕەوتی سەردەمی نوێدا بێ ئیمانیی دەستی لەوە هەڵگرت، بەگومان یان شەڕەنگێز بێ و ئیمانیش لەلای خۆیەوە دڵنیایی مۆژدەبەرانەی یان ناتۆلەرانسیی پێشووی خۆی لە دەست دا. لەم پەرەسەندنەدا شۆکی ستالینیزم دەوری بنەبڕکەری بینی: بەوەی ستالینیزم هەوڵی دا یادەوەریی مەسیحی بەتەواوی بسڕێتەوە، بۆ هەمووومان، باوەڕدار و بێ باوەڕ، کافر و خواپەرست، بەشێوەیەکی دڵڕەقانە ڕونی کردەوە، کە سەر بە هەمان ئەو کولتوورەین لە ڕابردووی مەسیحییەتدا ڕەگی داکوتاوە، کە ئێمە بەبێ ئەو کولتووره تەنیا سێبەری بێ جەوهەرین، چەقاوەسووی بێ وشەین، بێ وڵاتی ئاوەزین.

من بە خوانەناسیی بەخێو کراوم و هەتا ئەو ڕۆژەیش هەستم بە خوانەناسیی دەکرد، کاتێ لە ڕەشترین ساڵانی کۆمۆنیزمدا بینیم، چۆن فەلەکانیان هەراسان کردبوو. بە جارێ خوانەناسیی شەڕەنگێز و بێ خەمی سەرەتای هەرزەکاریم وەکو گەوجییەکی منداڵانە ڕەوییەوە. من لە هاوڕێ ئیماندارەکانم تێ گەیشتم و بەپاڵنەری هاوهەستیی و هەژان هەندێ جار بۆ نوێژی کڵێسە یاوەرییانم دەکرد. وەلێ لەگەڵ ئەوەیشدا من ئەمەم دەکرد، نەگەیشتمە ئەو قەناعەتەی، خوا وەکو بوونەوەر هەیە، کە چارەنووسمان دەئاژوێ. دەمتوانی چی لەبارە بزانم؟ ئەی ئەوان، دەیانتوانی چیی لەبارە بزانن؟. لەوە دڵنیا بوون، کە دڵنیان؟ من لە کڵێسایەکدا بەو هەستە سەیرو بەختەوەرە دانیشتبووم، کە بێ باوەڕیی من و باوەڕی ئەوان بەشێوەیەکی سەیر لە یەک نزیکن.

بیری ڕابردوو

تاک چییە؟ شوناسنامەی تاک لە چیدایە؟ هەموو ڕۆمانەکان بەدوای وەڵامێکدا بۆ ئەم پرسیارانە دەگەڕێن. لە ڕاستیدا، ئێگۆیەک لە ڕێی چییەوە خۆی پێناسە دەکا؟ لە ڕێی ئەوەوە کە کەسێک دەیکا، لە ڕێی هەڵسوکەوتەکانییەوە؟ وەلێ کردار هەردەم لە بکەرەکەی هەڵدێ، نزیکەی هەموو کات لە دژی دەوستێتەوە. کەواتە لە ڕێی ژیانی ناوەوەی؟ لە ڕێی بیرەکانییەوە؟ لە ڕێی هەست و نەستە پەنهانەکانییەوە؟ بەڵام ئایا مرۆڤ لە توانایدایە لە خودی خۆی تێ بگا؟ بیرە پەنهانەکانی دەتوانن وەکو کلیل لە خزمەتی شوناسنامەکەیدا بن؟ یان مرۆڤ لە ڕێی دیدگایەوە بۆ شتەکان، بیرۆکەکانییەوە، دنیابینی دیاری دەکرێ؟ ئەمە ئیستاتیکای دۆستەیەڤسکییە: کەسایەتییەکانی ڕەگیان لە ئایدۆلۆجیایەکی ڕەسەندا داکوتاوە و بەپێی ئەم ئایدۆلۆجیایە بە مەنتیقێکی لێ لانەدراو ڕەفتار دەکەن. بەپێچەوانەوە لەلای تۆلستۆی ئایدۆلۆجیای شەخسی زۆر لەوەوە دوورە، بۆ ئەوەی ببێتە شتێکی تۆکمەی بێ شوناسنامە، تاک بتوانێ خۆی لەسەر بینا بکا. «ستێپان ئارکەدیەڤیچ نە ڕەفتارەکانی خۆی هەڵبژارد و نەیش بیر و ڕاکانی، نەخێر، ڕەفتارو بیر و ڕاکانی خۆیان بۆی دەهاتن، هەر وەکو چۆن ئەو نە شێوەی شەپقەکانی نە شێوەی پاڵتۆکانی هەڵبژارد، بگرە ئەوەی هەڵدەگرت، کە مرۆڤ لە بەری دەکرد» (ئانا کارینینا). بەڵام ئەگەر بیرکردنەوەی شەخسی بنەمای

شوناسنامەی تاکێک نەبێ (ئەگەر لە شەپقەیەک گرینگتر نەبێ)، ئەی چی ئەم بنەمایە پێک دەهێنێ؟

بۆ ئەم گەڕانە بێ کۆتاییە تۆماس مان پشکدارییەکی زۆر گرینگی ئەنجام دا: ئێمە لەو بڕوایەداین کە ڕەفتار دەکەین، ئێمە لەو بڕوایەداین کە بیر دەکەینەوە، بەلام ئەوە یەکێکی ترە، ئەوانی ترن، کە لە ئێمەدا بیر دەکەنەوە و ڕەفتار دەکەن: واتە خووی هەرە کۆن. نمونەگەلێک، کە جارێک لە جاران بوونەتە ئەفسانە و وەچە بۆ وەچە گواستراونەتەوە، هێزێکی ناوازەی فریودەرانەیان هەیە و لە دوورەوە (وەکو مان دەڵێ) لە «بیری ڕابردوو»ەوە لە دوورەوە دەمانئاژوون.

تۆماس مان: «[...] ئایا ئێگۆی مرۆڤ بەشێوەیەکی گشتی شتێکی بە تۆکمەیی بەسەر خۆیدا داخراوە و بە توندی لە سنووری کات-گۆشتدا چەسپ کراوە؟ چەندان توخمی کە خۆیان لەسەر بینا دەکا، هی جیهانی دەرەوەی ئەو نین؟ [...] و جیاوازی گشتی نێوان ڕوح و ڕوحی تاک هەموو کات بە تۆپزیی بەسەر میزاجەکانەوە نەبووە وەکو ئەمڕۆ، کە ئێمە بەجێمان هێشتووە [...]» بەردەوام دەبێ: «لەم حاڵەتەدا دەرکەوتەیەک هەیە، کە ئێمە دەمانەوێ وەکو لاساییکردنەوە یان بە دواداهاتن ناوزەدی بکەین، واتە تێگەیشتنێک لە ژیان، شێوەگەلی دراو، شێمایەکی ئەفسانەیی، کە لەلایەن باوکانەوە دامەزراوە، بە هەنووکە پڕ بکرێ و جارێکی تر بکرێتەوە بەگۆشت.»

ململانێی نێوان یەعقووب و ئێساوی برای دووبارەکردنەوەی کێشمەکێشی کۆنی نێوان ئابل و کاینی برایەتی، لە نێوان ئەوەی خودا خۆشی دەوێ و ئەوی تر، پشتگوێخراو، ڕژد. ئەم ململانێییە، «ئەم شێمای ئەفسانەیەی لەلایەن باووباپیرانەوە دامەزراوە»، لە چارەنووسی یوسفی کوڕی یەعقووبدا خەملاندنێکی تر دەبینێتەوە، کە ئەویش لە هۆزێکی خاوەن مزە (ئیمتیاز). هەستی بە گوناهکردنێکی کۆنی مزەدارەکان پاڵنەرە یەعقووب یوسف بنێرێ، بۆ ئەوەی لەگەڵ برا ڕژدەکانی ئاشت ببێتەوە (دەستپێشخەرییەکی نەگبەتانە: براکانی فڕێی دەدەنە بیرەوە).

تەنانەت ئازارەکە، کە بەوە دەچێ پەرچەکردارێکی کۆنترۆڵ نەکراو بێ، تەنیا «لاساییکردنەوە یان بە دواداهاتنە»: ئەگەر ڕۆمانەکە باس لە ڕەفتاری یەعقووب و شێوەنەکەی بۆ مردنی یوسف دەکا، مان ئاوا ڕاڤەی دەکا: «یەکسەر مرۆڤ دەیزانی کە ئەم وشانە هی خۆی نەبوون،. گوایە نوحیش، بەپێی گۆڕانییە کۆنەکان، بەو جۆرە یان هاوشێوە قسەی لەبارەی لافاوەکە کردووە و یەعقووبیش کردوونیەتییە هی خۆی[...] بەشێوەیەکی گشتی لە دڕدۆنگی خۆیدا قسەی زۆری کرد و شیوەنێکی زۆری کرد کە لاسییکردنەوە یان نیوە لاساییکردنەوە بوون، [...] ئەگەر کەسیش بڕوا نەکا، کە بە هۆیەوە ڕاستەوخۆیی لێ کەم بووبێتەوە.« تێبینییەکی گرینگ: لاساییکردنەوە نەبوونی ئەساڵەت ناگەیەنێ، چونکە تاک ناتوانێ شتێکی تر بکا جگە لە لاساییرکردنەوەی ئەو شتانەی کە هەن؛ هەرچەندە ڕاشکاوانەش بێ، تەنیا دۆنادۆنە؛ هەرچەندە ڕاستگۆ بێ، تەنیا ئەنجامی ئەو بیرۆکە و فەرمانانەن، کە لە بیری ڕابردووەوە هەڵدەقووڵێن.

پێکەوەبوونی کاتی جیاوازی مێژوویی لە ڕۆمانێکدا

من بیر لەو ڕۆژانە دەکەمەوە، کاتێ دەستم بەنووسینی ڕۆمانی گەمە کرد: هەر لە سەرەتاوە ڕەمەکی زانیم، کە ڕۆمانەکە بە فیگەری یارۆسلاڤ نیگایەکی قوڵ دەگرێتە ڕابردوو (ڕابردووی فولکلۆر) و کە «من»ی فیگەرەکەم خۆی لە میانەی ئەم نیگایەوە بەیان دەکا. چوار بەشدارەکە بەم جۆرە بەرنامەڕێژییان بۆ کراوە: چوار جیهانی کەسایەتی کۆمۆنیستی، کە بەسەر چوار ڕابردووی ئەوروپاییدا سەپێنراون: لودڤیک: بەسەر ئەو کۆمۆنیزمەدا، کە لە سەر هزری تیژی ڤۆڵتێر دەڕوێ؛ یارۆسلاڤ: بەسەر ئەو کۆمۆنیزمەدا وەکو ئارەزوو، کاتی باوکسالاریی، ڕابردووی لە فۆلکلۆردا هەڵگیراو پێکەوە بنێتەوە؛ کۆستکا: بەسەر ئەو کۆمۆنیزمە یوتۆپییەدا کە بەسەر ئینجیلدا سەپێنراوە؛ هێلینا: بەسەر ئەو کۆمۆنیزمەدا کە وەکو سەرچاوەی جۆش و خرۆشێکی مرۆڤی هەستەوەر سەیری دەکرێ. ئەم جیهانی کەسایەتییانە لە چرکەساتی داڕزانیاندا بەرجەستە کراون: چوار شێوەی توانەوەی کۆمۆنیزم؛ ئەمەیش ئەوە دەگەیەنێ: داڕمانی چوار سەرکێشیی کۆنی ئەوروپایی.

لە گەمەدا ڕابردوو خۆی تەنیا وەکو جۆرێکی ڕەوانی فیگەرەکان یان لە باسلادانی وتارگەرییانە بەیان دەکا؛ دواتر ویستم ڕاستەوخۆ لە دیمەندا وەگەڕیان بخەم. لە ژیان لە جێیەکی ترە ژیانی شاعیرێکی لاوی ئەم ڕۆژگارەمانم خستووەتە بەردەم ڕوانگەی مێژووی شیعری ئەوروپاییەوە، بۆ ئەوەی هەنگاوەکانی لەگەڵ هەنگاوەکانی ڕامبۆ، کیتس، لیرمەنتۆفدا ئاوێتە بن. لە ڕۆمانی نەمرییدا لە ململانێ لەگەڵ قۆناخە جیاوازەکانی مێژوودا زیاتریش ڕۆیشتووم.

وەکو نووسەرێکی لاو لە پراگ ڕقم لە وشەی وەچە دەبووەوە، چونکە لە تۆنی مرۆڤی مێگەل سڵم دەکردەوە. ئەو هەستەی، بەوانی ترەوە وا بەستە بی، بۆ یەکەم جار لە فەرەنسا هەمبوو کاتێ خاکەکەی ئێمەی کارلۆس فوێنتەسم خوێندەوە. چۆن دەشێ مرۆڤێک لە کیشوەرێکی تر، لە ڕێی ڕەوتی ژیان و کولتوورەکەیەوە لە من دوور، هەمان عەشقی ئیستاتیکی دایگرتبێ، وا بکا قۆناخی مێژوویی جوداواز لە ڕۆمانێکدا بە تەنیشت یەکترەوە لە ئارادا بن، عەشقێک، کە من هەتا ئێستا ساکارانە تەنیا بەهی خودی خۆمم دەزانی؟

مەحاڵە مرۆڤ بتوانێ، لە خاکەکەمان، کە خاکی مەکسیکە تێ بگا، بەبێ ئەوەی بە سەر بیری ڕابردوودا داچەمێتەوە. نەک بەشێوەی مێژوونووسێک، بۆ ئەوەی تێیدا ڕەوتی کرۆنۆلۆجی ڕووداوەکان بخوێنینەوە، بگرە بۆ ئەوەی لە خۆمان بپرسین: جەوهەری چڕکراوەی خاکی مەکسیکی لە چیدایە؟ فوێنتەس ئەم جەوهەرەی لە شێوەی ڕۆمانە خەونێکدا داڕشتووە، کە تێیدا چەند قۆناخێکی مێژوویی لە شێوەیەکی سەرو- مێژوویی شاعیرانە و خەونئامێزدا بە یەکدا دەدەن؛ بەم تەرزە شتێکی بە زەحمەت لە وەسفکردن و بەهەرحاڵ شتێکی هەرگیز لە ئەدەبدا لە ئارادانەبووی خوڵقاندووە.

دوا جار ئەم هەستە هاوشێوەیەم بۆ خزمایەتیی پەنهانی ئیستاتیکی لە کاتی خوێندنەوەی ئاهەنگێک لە ڤینیسیای فیلیپ سۆلێرسدا هەبوو، ئەم ڕۆمانە سەیرەی، کە پێشهاتەکانی لەمڕۆدا ڕوو دەدەن، بەڵام زمانحاڵێکن بۆ ڤاتەو، سیزان، مۆنێ، تیزیان، پیکاسۆ و ستێنهال، بۆ نمایش و گوزارشتەکانی هونەرەکەیان.

لەم نێوەندەیشدا ئایەتە شەیتانییەکان: شوناسنامەی ئاڵۆزی هیندییەکی ئەورووپایی؛ نەکو خاکەکەی ئێمە؛ نەکو سەروەریی بەسەر خاکی خۆدا، خاکی وێران، بۆ ئەوەی دەرک بەم شوناسنامە شێواوە بکرێ، ڕۆمانەکە لە جێی جیاجیای ئەم هەسارەیەدا ئەم شوناسنامەیە دەپشکنێ: لە لەندەن، لە بۆمبای، لە گوندێکی پاکستان و لە ئاسیای سەدەی حەتەومدا.

پێکەوەبوونی قۆناخی جیاواز لە ڕۆماندا ڕۆماننوس دەخاتە بەردەم گرفتێکی تەکنیکییەوە: چۆن مرۆڤ دەتوانێ بەیەکیانەوە ببەستێ، بەبێ ئەوەی ڕۆمان یەکەتیی خۆی لە دەست بدا؟

فوێنتەس و ڕوشدی لە بواری فەنتازیادا چارەسەریان دۆزیوەتەوە: لای فوێنتەس فیگەرەکان لە قۆناخێکەوە وەکو دۆنادۆنی خۆیان بۆ قۆناخێکی تر باز دەدەن. لەلای ڕوشدی فیگەری جیبریل فریشتەیە ئەم پێوەندییەی سەرووی کات دەخولقێنێ، بەوەی خۆی دەکاتە جیبریلی فریشتە، کە ئەویش لەلای خۆیەوە دەبێتە ماهودی مژدەبەر (شێوەیەکی ڕۆمانگەرای محەمەد).

لەلای سۆلێرس و لەلای من پێوەندییەکە هیچ شتێکی فەنتازی نییە: سۆلێرس: ئەو وێنەو کتێبانەی، کە لەلایەن کەسەکانەوە دەبینرێن و دەخوێنرێنەوە، وەکو پەنجەرە وان بۆ ڕابردوو. لای من هەنووکە و ڕابردوو بە تێمای هاوشێوە و پاڵنەری هاوشێوەوە بە یەکەوە بەستراون.

ئایا دەتوانرێ ئەم خزمایەتییە ئیستاتیکییە ژێرەکییە (ئەوەی دەرکی پێ نەکراوە و دەرکی پێ ناکرێ) بە کارلێکەریی ئاڵوگۆڕکردن ڕوون بکرێتەوە؟ نەخێر. لە ڕێی کاریگەریی هاوبەشەوە؟ نازانم چی کاریگەرییەک. یان هەمان هەوای مێژوومان هەڵمژیوە؟ مێژووی ڕۆمان بە لۆجیکی تایبەتی خۆی ئێمەی خستووەتە بەردەم هەمان ئەرک؟

مێژووی ڕۆمان.. وەکو تۆڵە لە مێژوو

مێژوو. ئایا مرۆڤ هێشتا دەتوانێ بگەڕێتەوە بۆ ئەم ستەمکارە؟ ئەوەی ئێستا من دەیڵێم دانپێدانانێکی شەخسییە: وەکو ڕۆماننووس هەموو کات خۆم لە چەقی مێژوودا هەست پێ کردووە، واتە لەسەر ڕێگەیەک، لە دیالۆگ لە گەڵ ئەوانەدا، کە لە پێش منەوە بوون، یان تەنانەت ڕەنگ بێ (کەمتر) لەگەڵ ئەوانەدا، کە بە دوای مندا دێن. بێگومان من باسی مێژووی ڕۆمان دەکەم، نەک مێژوویەکی تر، بەو جۆرەیش باسی دەکەم کە دەیبینم: هیچ شتێکی لەگەڵ عەقڵی لە دەرەوەی مرۆڤ لە ئارادای هێگل هاوبەش نییە؛ نە لە سەرەتاوە بڕیاری لەسەر دراوە نەیش لە بیرۆکەی پێشکەوتندا هاوشێوەیە؛ لێوانلێو و سەرومڕ مرۆڤانەیە، لەلایەن مرۆڤەکانەوە چێ کراوە، لەلایەن هەندێ مرۆڤەوە، ئەوەندەش دەتوانرێ لەگەڵ پێشکەوتنی تاقە یەک هونەرمەندێکدا بەراورد

بکرێ، کە هەندێ جار زۆر ئاسایی، هەندێ جار پێشبینی نەکراو ڕەفتار دەکا، هەندێ جار بە بلیمەتییەوە، هەندێ جار بەبێ و هەندێ هەلیش لە دەست دەدا.

من وا خەریکم ڕوونکردنەوەیەک لە بوونە ئەندام لە مێژووی ڕۆماندا دەدەم، لە کاتێکدا هەموو ڕۆمانەکانم قێزبوونەوەیەک لە مێژوو گوزارشت لێ دەکەن، ئەم دەستەڵاتە نەیار و نامرۆڤانەیە، کە داوەتنەکراو نەخوازراو، لە دەرەوە ژیانمان داگیر و وێران دەکا. لەگەڵ ئەوەیشدا ئەم ڕەفتارە ناحەدیی نییە، مێژووی مرۆڤایەتی و مێژووی ڕۆمان شتی سەرومڕ جوداوازن. ئەگەر یەکەمیان هی مرۆڤ نەبێ، ئەگەر خۆی وەکو نامۆ، وەکو دەستەڵاتێکی لەلایەن ئەوەوە کاریگەرنەکراو خۆی بەسەردا سەپاندووە، ئەوا مێژووی ڕۆمان (شێوەکاریی، موزیک) لە ئازادیی مرۆڤەوە لەدایک بووە، لە داهێنانە زۆر شەخسییەکانییەوە، لە بڕیارەکانییەوە. مانای مێژووی هونەرێک خۆی لە خۆیدا دژی مێژوو دەوەستێتەوە. بەهۆی خەسڵەتی شەخسییەوە مێژووی هونەرێک تۆڵەی مرۆڤە لە ناشەخسیەتی مێژووی مرۆڤ.

خەسڵەتی شەخسی مێژووی ڕۆمان؟ نابێ ئەم مێژووە، بۆ ئەوەی یەک گشت پێک بهێنێ، لە ڕەوتی سەدان ساڵدا لە ڕێی مانایەکی هاوبەشی، خۆگر و لە ئەنجامدا بە پێویست سەرووی شەخسی بە یەک بکرێ؟ نەخێر. من لەو بڕوایەدام کە تەنانەت ئەم مانا هاوبەشە هەموو کات شەخسی، مرۆڤانە دەمێنێتەوە، چونکە لە ڕەوتی مێژوودا ڕوانگەکان بۆ ئەم یان ئەو هونەرە (ڕۆمان چییە؟) بە هەمان شێوە وەکو مانای گەشەکردنی (لە کوێوە دێت و بۆ کوێ دەڕوا؟) پەیتا پەیتا لەلایەن هەموو هونەرمەندێکەوە پێناسە دەکرێ و لەگەڵ هەموو کارێکی هونەریشدا سەرلەنوێ پێناسە دەکرێتەوە. گرینگیی مێژووی ڕۆمان لە گەڕانیدایە بەدوای ئەم مانایەدا، ئەفراندنی بەردەوامی و دووبارە ئەفراندنەوەی، کە بۆ دوایشەوە کارا سەرجەمی ڕابردووی ڕۆمان لە خۆ دەگرێ: بەدڵنیاییەوە ڕابلییە هەرگیز ناوی ڕۆمانی لە گارگانتوا و پانتاگروێلەکەی نەناوە. کتێبەکە ڕۆمان نەبوو، بووە ڕۆمان، بە ئەندازەیەک، وەکو ڕۆماننووسەکانی دواییتر (ستێرن، دیدرۆ، بەلزاک، فلاوبێر، ڤانچورا، گۆمبرۆڤیچ، ڕوشدی، کیش، چامیسیۆ) سروشیان لێ وەردەگرت و بەئاشکرا دەناویان دەنا و بەم شێوەیە هاوئامێزی مێژووی ڕۆمانیان کرد، پتر لەوەیش، وەکو بەردی بناخەی ئەم مێژووە دانیان پێیدا نا.

وشەکانی «کۆتاییی مێژوو» هەرگیز ترس یان دڕدۆنگییان تێدا نەڕواندوم. «چەند خۆشبەختانە دەبوو، بتوانرایە ئەوانە لە بیر بکرێن، کە خوێنی ژیانی کورتمان دەمژن، بۆ ئەوەی بۆ کارە بە فیزەکانیان بە کاری بهێنن، چەند خۆش دەبوو، بتوانرایە مێژووی هاوچەرخ لە بیر بکرێ!» (ژیان لە جێیەکی ترە). ئەگەر مێژوو دەبێ کۆتایی بێ (لەگەڵ ئەوەیشدا من ناتوانم ئەم کۆتاییەی فەیلەسووفەکان هێندە بەخۆشحاڵییەوە باسی دەکەن بە کۆنکرێتی وێنا بکەم)، دەبێ پەلە بکا! بەڵام کە گوزارشتی هاوشێوەی «کۆتاییی مێژوو» بۆ هونەر بەکار دەهێنرێ، ئەوا دڵم ترسی لێ دەنیشێ؛ من باش دەتوانم ئەم کۆتاییە وێنا بکەم، چونکە بەشێکی گەورەی بەرهەمی ڕۆمانی

ئەمڕۆ لەو ڕۆمانانە پێک هاتووە کە لە دەرەوەی مێژووی ڕۆمانن: داوای لە گوناه پاکبوونەوە بەشێوەی ڕۆمان، ڕاپۆرت بەشێوەی ڕۆمان، هاوتاکردنی حیساب بەشێوەی ڕۆمان، ئەوتۆبایۆگرافی بەشێوەی ڕۆمان، خەبەرلێدان بەشێوەی ڕۆمان، وانەی سیاسی بەشێوەی ڕۆمان، گیانەڵای مێرد بەشێوەی ڕۆمان، گیاندانی دایک بەشێوەی ڕۆمان، بێبنکردن بەشێوەی ڕۆمان، منداڵبوون بەشێوەی ڕۆمان، ڕۆمان هەتا بێ کۆتایی، هەتا کۆتایی کات، ڕۆمانگەلێک، کە هیچی نوێ ناڵێن، بەهای ئیستاتیکییان نییە، گۆڕانکاریی لەگەڵ خۆیاندا ناهێنن، نە بۆ تێگەیشتنی ئێمە لە مرۆڤ نە بۆ شێوەی ڕۆمان؛ بە یەک دەچن و بەیانی بە پێرفێکتی دەتوانرێ بەرخۆری بکرێن، ئێوارە بە پێرفێکتی دەتوانرێ فڕێ بدرێن.

بەبڕوای من تەنیا کارە گەورەکان دەتوانن لەناو مێژووی هونەری خۆیاندا سەر هەڵبدەن بەوەی پشکیانی تێدا هەبێ. تەنیا لەنێو مێژوودا مرۆڤ دەتوانێ پەی بەوە ببا، چی نوێیە و چی دووبارەیە، چی دۆزینەوە و چی لاساییکردنەوەیە، بەجۆرێکی تر بیڵێین، تەنیا لەنێو مێژوودا کارێک دەتوانێ وەکو بەها لە ئارادا بێ، کە مرۆڤ دەتوانێ بیناسێتەوە و نرخی بزانێ. بۆ هونەر هیچ شتێکم لەوە دژوارتر بۆ دەرناکەوێ وەکو ئەوەی لە مێژووی خۆی بکەوێتە خوارێ، چونکە کەوتنە نێو پاشاگەردانییەکەوەیە، بەوەی بەها ئیستاتیکییەکان دەرکیان پێ ناکرێ.

ڕەوگەیی و بینای کاری هونەری

کاتێ سێرڤانتەس دۆن کیخۆتەی نووسی، زۆری لە خۆی نەکرد و لە ڕەوتی کارکردندا کاراکتەری زۆر لە پاڵەوانەکانی گۆڕی. ئەو ئازادییەی کە ڕابلێ، سێرڤانتەس، دیدرۆ، ستێرن دەرگیرمان دەکا، پابەندی ڕەوگەیی(ئیرتجال) بوو. هونەری بیناکاریی ئاڵۆز و تۆکمە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا بووە پێویستیی پابەند. شێوەی ڕۆمان، بەو جۆرەی ئەو کاتە سەری هەڵدا، بە پێشهاتێکی زۆر کورتی سنووردار، جۆرە خاڵێکی یەکتربڕ، کە چیرۆکی جیاوازی کەسانی جیاواز بە یەک دەگەن، لە تێڕامانی پێشهات و دیمەنەوە پێویستی بە پلانێکی تەواو هەبوو: پێش ئەوەی ڕۆماننووس دەست بەنووسین بکا، هەموو کات و دووبارە و سەرلەنوێ پلانڕێژیی بۆ ڕۆمانەکەی دەکرد، دەیژمارد و دەیپێوا، هێڵکاریی دەکرد و ڕاستی دەکردەوە، بەجۆرێکی مرۆڤ پێشووتر هەرگیز نەیکردبوو. مرۆڤ تەنیا دەبێ لاپەڕەی تێبینییەکانی دۆستەیڤسکی هەڵبداتەوە، کە بۆ خێوەکانی نووسیوە: لەو حەوت تێبینینامانەدا، کە لە چاپی- حەوتەوانەدا ٤٠٠ لاپەڕە لە خۆ دەگرن (سەرجەمی ڕۆمانەکە ٧٥٠ لاپەڕەیە)، مۆتیڤەکان لە گەڕاندان بە دوای فیگەردا، فیگەرەکان لە گەڕاندان بەدوای مۆتیڤەکاندا، فیگەرەکان ماوەیەکی زۆر لە شەڕدان بۆ جێگەی یەکەمی بەشداریی؛ ستاڤرۆگین دەبوو ژندار بێ، بەڵام «ژنەکەی دەبێ کێ بێت؟» دۆستەیڤسکی دەپرسێ و هەوڵ دەدا ستراڤۆگین بەدوای یەکدا لەگەڵ سێ ژندا زەماوەند بکا... هتد. (تەنیا دژوازییەکی ڕووکەش: هەتا وردتر ئەم مەکینەی بیناکارییە حسابی بۆ کرابێ، فیگەرەکان ئەوەندە واقیعییانەتر

و سـروشـتـیـیـانەتر دەردەکـەون. حـوکـمی پێـشـوخت دژی ئاوەزی بیناگـەر وەکـو رەگـەزێکی «ناهـونەریی»، کـە کـاراکـتـەری «زیندوو»ی کـەسـەکـان دەشـێـوێنێ، تەنیـا لەگـەڵ سـاکـاریی سێنتێمێنتاڵی ئەوانەدا یەک دێتەوە، کە هەرگیز هیچ لە هونەر تێ نەگەیشتوون.)

ڕۆمـاننووسی ئەم سـەدەیەمـان، کە تاسـەی هونەری وەسـتا کۆنەکانی ڕۆمـان دەکا، ناتوانێ لەو شـوێنە سـەری پەتەکە گرێ بداتەوە کە پچڕاوە؛ نە دەتوانێ باز بەسـەر ئەزمـوونی گەورەی سـەدەی نۆزدەدا بدا، نـە لە بیـری بکا، بۆ ئەوەی ئازادیی ناتۆپزی ڕابەلیـە یان سـتـێـرن بـدۆزێتـەوە، دەبێ لەگەڵ داواکارییەکانی بیناکاری هونەریدا هاوئاهەنگییان بکا.

من یەکەم یەکەم خوێندنەوەی ژاک ل فاتالیستم بیر دەکەوێتەوە؛ شاگەشکە بە دەوڵەمەندیی ئەو فرەییـیە بوێرانەیە، کە تاودانەوە و نوکتە بەر یەک دەکەون، چیرۆکێک بە چیرۆکیکی تر چوارچێوە دەگیرێ، سـەرسـام بەو ئازادییە بیناکارییەی، کە تەوس بە نەزمی یەکەی پێشـهات دەکا، لە خـۆم پرسی: ئایا ئەم نـانەزمـە نایابە لەسـەر بناخـەیەکی سـەرسـوڕهێنەری، ژیرانـە پێوراوی بینا یان بۆ گەشکەی ڕەوگـەیی ڕووت ڕۆ نراوە؟ بێگومـان لێـرەدا ڕەوگەیی زاڵە؛ وەلی ئەو پرسـیـارەی، کـە من کتوپڕ لە خۆم کرد، تێی گەیاندم، کە ئەم ڕەوگەییـیە مەستانەیە ئەگەرێکی بیناسازییانەی ناوازەی لە خـۆ گرتووە، ئەگەری بیـناگـەرییـەکی ئاڵۆزو دەوڵەمـەند، کـە لە هـەمـان کاتدا پێرفێکت حیـسـاب کراوە، پێـوراوەو پلانی بۆ کراوە، چۆن وەکو پێویست تەنانەت خـەیاڵدانی بیناسـازیی لە ئەندازە دەرچووی دێرێک پێوراوە و پلانی بۆ دانراوە. ئایا مـەبەسـتێکی بیناگەریی ئاوەها وا دەکا ڕۆمـان نازکـیی ئازادیی خـۆی لە دەست بدا؟ ڕەوشـە– گـەمـە ئـامێـزییـەکـەی؟ بـەڵام ئەگـەر بـاش لێی ورد ببینەوە گەمە چییە؟ هەموو گەمەیەک لەسـەر ڕێسا بینا کراوە، هەتا ڕێساکان توندتر بن، گەمە پتر گەمـەیە. بە پێچـەوانەی گەمـەکەری شـەترەنجەوە هونەرمەند خۆی ڕێساکانی بۆ خـۆی دەدۆزێتەوە؛ ئەگەر بەبێ ڕێسـا ڕەوگەریی دەکا، واتە ئازادتر نییـە لەوەی کە خـۆی سـیـسـتـەمی ڕێسـای خـۆی دەدۆزێتەوە.

ئازادیی ڕابەلیـە یان دیدەرۆ لەگەڵ پێویسـتییەکانی بیناکاریدا هاوئاهەنگ بکرێ، ڕۆمـاننووسی ئەم سـەدەیەمـان دەخـاتە بەر تەگـەرەی تری بیناسـازییـەوە وەکـو ئەوانەی کـە بەلزاک یان دۆستەیڤسکییان سەرقاڵ کردبوو. نموونەیەک: کتێبی سێیەمی ڕۆمانی خـەورۆکانی هێرمان برۆخ «فرەدەنگ»ی، لە پێنج «دەنگ»»، پێنج هـێڵی بـەتەواوی بە یەکتر ناوابەسـتە بینا کراوە، ڕەوگـەیەکی ئاواز بۆ دانراو: هـێڵـەکـان نە بە ڕووداوێکی هاوبـەش نە بە هـەمـان فیگەر لەناو یەکدا بە یەکـەوە بەسـتراون، هـەر یەکـەش بە تەواوی شـێـوازی ڕەوشـێکی تری هـەیە (A– ڕۆمـان، B– ڕاپۆرت، C– نۆڤێل، D– شـیـعر، E– وتار). لە هـەشـتـا و هـەشت بەندی کـتـێـبـەکـەدا پێنج ڕیزەکـە بەم شـێـوە سـەیرەی خوارەوە بەدوای یەکدا دێن:

A-A-A-B-A-B-A-C-A-A-D-E-C-A-B-D-C-D-A-E-A-A-B-E-C-A-D-B-B-A-E-A-A-E-A-B-D-C-B-B-D-A-B-E-A-A-B-A-D-A-C-B-D-A-E-B-A-D-A-B-D-E-A-C-A-D-D-B-A-A-C-

.D-E-B-A-B-D-B-A-B-A-A-D-A-A-D-D-E

چی وای له برۆخ کرد، ئەم بەدوایەکدا هاتنه، نەک یەکێکی تر هەڵبژێرێ؟ چی وای لێ کرد، له بەندی چوارەمدا هێڵی B نەک C یان D بگرێ؟ نەک مەنتیقی کاراکتارەکان یان پێشهاتەکان، چونکه پێشهاتی هاوبەشی پێنج هێڵەکه له ئارادا نییه. ئەو پێوەری تر ڕاێنوێنییان کردووه: فریوی دراوسێیەتی له پڕی شێوەکان (شیعر، گێڕانەوه، قسەی نەستەق، تێڕامانی فەلسەفی)، له ڕەنگاوڕەنگیی میزاجه جیاوازەکان، که کاراکتەری بەنده جیاوازەکان دەخەملێنن، درێژیی جیاوازی بەندەکان؛ له کۆتاییدا پەرەسەندنی پرسیاره جەوهەرییه هاوشێوەکان، که خۆیان وەکو پێنج ئاوێنه بەپێنج هێڵ ڕەنگ پێ دەدەنەوه. بەهۆی نەبوونی چەمکێکی باشترەوه دەمانەوێ ئەو پێوەرانه ناو بنێین موزیکیی و ئەم ئەنجامگیرییه بکەین: سەدەی نۆزده کاری هونەری بیناسازیی تەواو کرد، بەڵام سەدەکەمان هونەری موزیکگەریی خسته سەر.

ئایەته شەیتانییەکان به سێ هێڵی کەم تا زۆر به یەک ناوابەسته بینا کراوه: A: ژیاننامەی سەڵادین چامچاو جیبریل فاریشته، دوو هیندی ئەمڕۆ، که له نێوان بۆمبای و لەندەندا دەژین؛ B: چیرۆکی نێو قورئان، که باسی سەرهەڵدانی ئیسلام دەکا، C: ڕێپێوانی گوندنشینان بۆ مەکه بەسەر دەریادا، که لەو بڕوایەدان لێی دەپەڕنەوه، بەبێ ئەوەی پێیان تەڕ بێ و تییدا دەخنکێن.

هەر سێ هێڵەکه له نۆ بەشی کتێبەکەدا وەردەگیرێنەوه، بەم بەدوای یەکدا هاتنه: -A-B-A-C-A B-A-A (له موزیکدا گۆڕانێکی ئاوا ڕۆندۆیا پێ دەگوترێ: له گۆڕینەوه له گەڵ چەند تێمایەکی لاوەکیدا تێما سەرەکییەکه به ڕێکوپێکی دەگەڕێتەوه).

لێرەدا ڕیتمی سەرجەمەکەی (له کەواندا ڕووبەری لاپەڕەی نزیکی چاپه فرەنساییەکەی دەنووسم): A(١٠٠) B (٤٠) (٨٠A) (٤٠C) (٢٠A) (٤٠B) (٧٠A) (٤٠C) (٤٠) مرۆڤ دەبینێ، بەشی B و C وەکو یەک درێژن، که ڕێکوپێکییەکی ڕیتمگەرا به سەرجەمی دەبەخشێ.

هێڵی A پێنج لەسەر حەوت له خۆ دەگرێ، هێڵی B حەوتییەک، به هەمان شێوه هێڵی C حەوتییەکی پانتایی دەگرێ. لەم هاوپێوەندییه چەندایەتییەوه پێگەی سەروەری هێڵی A دەردەکەوێ: چەقی قورسایی ڕۆمانەکه دەکەوێته سەر چارەنووسی هاوچەرخانەی فاریشته و چامچاوه.

بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا که B وC هێڵی لاوەکین، شەڕەنگیزیی ئیستاتیکی ڕۆمانەکەی تێدا چڕ بووەتەوه، چونکه بەهۆی ئەم دوو بەشەوه ڕوشدی توانیویەتی، گرفتی بنەمایی هەموو ڕۆمانێک (گرفتی شاناسنامەی تاکێک، فیگەرێک) به تەرزێکی نوێ دابڕێژێ، که ڕێککەوتنەکانی ڕۆمانی دەروونی تێ دەپەڕێنن: له کەسایەتی چامچا یان فاریشتەوه بەهۆی وەسفی وردەکاریی باری دەروونییانەوه تێ ناگەین؛ نهێنییەکەی له تەنیشت یەکەوه بوونی دوو ژیارییه، ژیاری هیندی و ژیاری ئەوروپایی، که له دەروونیاندا دەرگیرن؛ له ڕەگوڕیشەیاندایه، که له خۆیانیان پچڕیوه، له هەمان کاتدا له ناخیاندا دەژی. ئەم ڕەگوڕیشانه له چی شوێنێکدا پچڕاون و مرۆڤ دەبێ چەند

دانەوێ، ئەگەر بیەوێ دەست لە برینەکە بدا؟ ئەم نیگایە بۆ ناو «بیری ڕابردوو» لە دەرەوەی تێما نییە، ئەم نیگایە کاکڵی شتەکە دەسمێ: پارچە پارچەییبوونی هەردوو بەشدارەکە.

وەکو چۆن بەبێ ئابرەهام لە یەعقووب تێ ناگەین (کە بەگوێری تۆماس مان سەدان ساڵ زووتر ژیاوە)، لەبەرئەوەی یەعقوب تەنیا «لاساییکردنەوەی یان بەدواداهاتنی» ئەبرەهامە، جبریلی فەریشتە بەبێ جبرایلی فریشتە، بەبێ ماهوند (موحەمەد)، تەنانەت بەبێ ئیسلامی تیۆکراتی خومەینی پەی پێ نەبراو دەمێنێتەوە، یان ئەو کچە گەنجە توندڕەو کراوە، کە دانشتوانی گوند بۆ مەکە یان باشتر وایە بڵێین بۆ مەرگ دەبا.

هەموویان ئەگەری خودی خۆین، کە لەناویدا خەوتوون و دەبێ دژیان داکۆکی لە تاکگەراییی خۆی بکا. لەم ڕۆمانەدا تاقە یەک پرسیاری گرینگ نییە، کە بەبێ نیگایەکی نێو بیری ڕابردوو بتوانرێ بپشکنرێ. چی باشە و چی خراپە؟ کێ بۆ ئەوانی تر شەیتانە. چامچا بۆ فریشتە یان فریشتە بۆ چامچا؟ ئەوە شەیتانە یان پەری، کە سەفەری حەجی بە بیری دانیشوانی گونددا هێناوە؟ خنکانیان لە ئاودا نسکۆیەکی کلۆڵانەیە یان ڕێگەیەکی شکۆمەندانەیە بۆ بەهەشت؟ کێ دەیڵێ، کێ دەیزانێ؟ ئەی ئەگەر ئەم تێ نەگەیشتنە لە ڕاست و لە خراپ ئەو ئازارە بێ، کە دامەزرێنەرانی ئاین بەدەستییەوە ناڵیبێتیان؟ وشە دڕدۆنگە دژوارەکان، کفری ناچیزی مەسیح، «خوایە، خوایە، بۆچی بەجێت هێشتم؟» لە ڕوحی هەموو دیانێکدا دەنگ نادەنەوە؟ لە گومانی ماهوددا ئەو یەقینە شاراوە نییە، کە وجودی مرۆڤی لەسەر بینا کراوە کاتێ لە خۆی دەپرسێ، کێ، خوا یان شەیتان، ئایەتەکانیان بە گوێیدا چرپاندووە؟

لە سێبەری بنەماگە گەورەکاندا

لە منداڵانی نیوەشەوەوە، کە لە ساڵی (١٩٨٠)دا سەرسامییەکی هاوئاهەنگی لێ کەوتەوە، کەس لە جیهانی ئەدەبی ئەنجلۆساکسۆنیدا نکۆڵی لەوە ناکات، کە ڕوشدی یەکێکە لە بەهرەدارترین ڕۆماننووسە هاوچەرخەکان. ئایەتە شەیتانییەکان، کە لە ساڵی ١٩٨٨دا بە ئینگلیزی بڵاو بووەوە، بەو ئاگەدارییەوە وەرگیرا کە مرۆڤ قەرزارباری نووسەرێکی گەورەیە. ئەم شەرەفە بە کتێبەکە بەخشرا، بەبێ ئەوەی کەس پێشبینی ئەو زریانە بکا، کە چەند مانگێک دواتر هەڵی کرد، کاتێ ڕابەری ئێران، ئایەتوڵا خومەینی، ڕوشدی لەبەر کوفر بە مەرگ حوکم دا و بکوژی پارەپێدراوی بەرەڵا کردە گیانی، ڕاوێک، کە کۆتاییەکەی دیار نییە.

پێش ئەوەی ڕۆمانەکە بتوانرێ وەربگێڕرێ ئەمە ڕووی دا. بە ڕیزپەڕیی دنیای ئەنگلۆساکسۆنی لە هەموو شوێنێ ئەم سکانداڵە پێش ڕۆمانەکە کەوت. لە فەرەنسا یەکسەر پاژی ڕۆمانە هێشتا بڵاونەکراوەکەیان لە میدیادا بڵاو کردەوە، بۆ ئەوەی هۆیەکانی حوکمدانەکە ڕوون بکەنەوە. ئەمە ڕەفتارێکی زۆر ئاساییە، بەڵام بۆ ڕۆمان ڕەفتارێکی کوشندانەیە. بەوەی تەنیا پەرەگرافە سەرزەنشتکراوەکانیان نمایشت کرد، بەمە کارێکی هونەرییان هەر لە سەرەتاوە گۆڕییە تەنیا

بەڵگەیەکی سەلماندنی تاوان.

هەرگیز بوختان بۆ ڕەخنەی ئەدەبی دروست ناکەم. چونکە هیچ شتێک بۆ نووسەر بە قەدەر نەبوونی ڕەخنەی ئەدەبی بەد نییە. من باسی ڕەخنەی ئەدەبی وەکو گەیەنەر دەکەم، وەکو ڕاڤە، باسی ئەو ڕەخنە ئەدەبییە دەکەم، کە تێ دەگا، ئەو کتێبەی باسی دەکا چەندان جار بخوێنێتەوە (وەکو مۆسیقایەکی مەزن، کە مرۆڤ دەتوانێ بێ کۆتایی گوێی لێ بگرێ، ڕۆمانە گەورەکانیش بۆ چەندان جار خوێندنەوە خوڵقێنراون)؛ باسی ئەو ڕەخنە ئەدەبییە دەکەم، کە بێبەزەییانە خۆی بۆ هەنووکەیی دادەخا و ئامادەیە، مشتومڕی کارگەلێک بکا، کە پێش ساڵێک، پێش سی ساڵ، پێش سێ سەد ساڵ سەریان هەڵداوە، باسی ڕەخنەیەکی ئەدەبی دەکەم کە هەوڵ دەدا، پەی بەنوێیەتی کارێک ببا و لە یادەوەریی مێژوودا هەڵی کۆڵێ. ئەگەر مێژووی ڕۆمان هاوڕێی گەیەنەرێکی ئاوا نەبووایە، ئەمڕۆ نە هیچ شتێکمان لەبارەی دۆستەیڤسکی نە دەربارەی جۆیس نە لەبارەی پرۆست دەزانی. چونکە بەبێ ئەو هەموو کارێک بە تەواوی ڕادەستی حوکمی خۆویستانە و بیرچوونەوەی خێرا دەکرا. ئەم کەیسەی ڕوشدی پێشانی دا (ئەگەر هەر پێویستی بە بەڵگەیش بکردایە)، کە گەیاندنێکی ئاوەها لە ئارادا نەماوە. بەبێ تێبینی، بێ گوناه، بەهۆی دەستەڵاتی شتەکانەوە، بەهۆی گەشەسەندنی کۆمەڵگەوە، ڕۆژنامەگەرییەوە، ڕەخنەی ئەدەبی وەرچەرخایە سەر (زۆرجار ژیرانە، هەردەم خێرا) سەر زانیارییەکی سادە لەبارەی هەنووکەیی ئەدەب.

لە حاڵەتی ئایەتە شەیتانییەکاندا حوکمی مەرگدان بەسەر نووسەردا هەنووکەیی ئەدەبی بوو. لە بارودۆخێکی ئاوای ژیان و مردندا خەریکە شەرمهێنەر دەرکەوێ باسی هونەر بکرێ. بەڕاستی، هونەر چی دەگەیەنێ لە بەرامبەر هەڕەشەی بنەماگە گەورەکاندا؟ لە هەموو شوێنێکی جیهان ڕاڤەکان لە دەوری کێشەی بنەماگەکان چڕ بوونەتەوە: ئازادیی بیروڕا؛ پێویستی بەرگری لێکردنی (بەڕاستی مرۆڤ بەرگری لێی کرد، نارەزایی دەربڕدرا، ئاگەدارینامە واژۆ کران)؛ ئاین، ئیسلام و مەسیحی؛ بەڵام ئەم پرسیارەیش: ئایا نووسەرێک ئەو مافە ئاکارییەی هەیە، کوفر بکا و ئیماندارەکان بریندار بکا؟ تەنانەت بەو گومانەیشەوە: ئەگەر ڕوشدی پەلاماری ئیسلام بدا بۆ ئەوەی ڕیکلام بۆ خۆی بکا و ئەو کتێبەی بفرۆشێ کە ناخوێنرێتەوە؟

بە یەکدەنگیی پڕ پەنهانیی (لە هەموو شوێنێکی جیهان سەرنجی هەمان پەرچەکردارم داوە) ئەدەبکاران، ڕۆشنبیران، ئەندامانی بازنە ئەدەبییەکان بە سەر ئەم ڕۆمانەدا چارەیان بە یەکدا داوە. بڕیاریان دا، ڕووبەڕووی هەموو پاڵەپەستۆیەکی بازرگانیی ببنەوە و ئەوەیان ڕەت کردەوە، شتێک بخوێننەوە، شتێک بخوێننەوە کە وەکو بابەتێکی سکانداڵ بۆیان دەردەکەوت. هەموو نارەزایینامەکانیان واژۆ کرد، بەڵام بەسەلیقانەیان دەزانی، لە هەمان کاتدا بە زەردەخەنەیەکی دانديانەوە بڵێن: «کتێبەکەی؟ نەخێر، نەخێر! من ئەو کتێبەم نەخوێندووەتەوە.» سیاسەتمەدارەکان لەم «باری بێبەزەییە» سەیرەی ڕۆماننووس، کە حەزیان لێی نەبوو، سوودمەند بوون. هەرگیز ئەو بێلایەنییە فەزیلەتئامێزەم لە بیر ناچێتەوە، کە ئەو کاتە سنگی خۆیانیان پێ دەردەپەڕاند: «ئێمە

ئەو تاونبارکردنەی خومەینی مەحکوم دەکەین. ئازادیی بیروڕامان بەلاوە پیرۆزە. بەڵام سەرەڕای ئەوەیش ئیدانەی پەلاماردانی ئیمان دەکەین. پەلامارێکی ناشایستەی کلۆڵانە، کە ڕوحی گەلان بریندار دەکا.»

بەڵام بەڵێ، کەس ئیتر گومانی لەوە نەدەکرد، کە ڕوشدی پەلاماری ئیسلامی داوە، ئیتر دەقی کتێبەکە مانای نەمابوو، لە ئارادا نەمابوو.

شۆکی سێ قۆناخەکە

بارودۆخی سەیر لەم بەسەرهاتەدا ئەوەیە: بەهۆی ڕەگوڕیشەیەوە ڕوشدی سەر بە کۆمەڵگەی ئیسلامە، کە بەشێکی گەورەی هێشتا لە پێش سەردەمی نوێوە دەژی. ئەو کتێبەکەی لە ئەوروپا دەنووسێ، لە چاخی سەردەمی نوێدا یان باشتر بڵێین، لە کۆتاییی ئەم قۆناخەدا.

بەهەمان ئەو تەرزەی ئیسلامی ئێران لەو چرکەساتەدا لە میانڕەوییەکی ئاینییەوە وەرگەڕایە سەر تیۆکراتییایەکی شەڕەنگێزانە، لە مێژووی ڕۆماندا لەگەڵ ڕوشدیدا وەرچەرخان لە زەردەخەنەی دڵۆڤان و پڕشکۆی تۆماس مانەوە بۆ فەنتازیای لە سەرچاوەی گەمەی ئازاد و سەرلەنوێ دۆزراوە هەڵهێنجراوی ڕابەلیەیییەوە. ئەنتیتێزە زیاد پێوەنراوە توندڕەوەکان دایان بەیەکدا.

لەم گۆشەنیگایەوە حوکمدانی ڕوشدی وەکو ڕێکەوت، شێتیی دەرناکەوێ، بگرە وەکو ململانێی نێوان دوو قۆناخ، کە ناتوانێ لەوە قووڵتر بێ: تیۆکراتی لەگەڵ سەردەمی نوێدا لە شەڕدایە و دیارترین خوڵقێنەرانی دەکاتە ئامانج: واتە ڕۆمان. چونکە ڕوشدی کفری نەکردووە. ڕوشدی پەلاماری ئیسلامی نەداوە. ئەو ڕۆمانی نووسیوە. بەڵام بۆ عەقڵی تیۆکراتی ئەمە لە پەلامار بەدترە؛ ئەگەر مرۆڤ پەلاماری ئاینێک بدا (لە ڕێی مشتومڕەوە، لە ڕێی کفرەوە، لە ڕێی بیدعەوە)، پەرستگاپارێزان دەتوانن لەسەر بواری خۆیان، بەزمانی خۆیان بەبێ ماندوویی بەرگری لێ بکەن؛ بەڵام ڕۆمان بۆ ئەوان هەسارەیەکی ترە؛ گەردوونێکی ترە، کە لەسەر ڕاڤەیەکی تر بینا کراوە؛ شەیتانییەکە، کە تاقە حەقیقەت بێدەستەڵاتە و فرەمانایی شەیتانی هەموو یەقینەکان بۆ مەتەڵ لنگەوقووچ دەکاتەوە.

جەغدی لێ دەکەینەوە: ئەمە پەلامار نییە؛ فرەمانایییە؛ بەشی دووەمی ئایەتە شەیتانییەکان (واتە بەشە ڕەخنەلێگیراوەکە، کە باسی محەمەد و سەرهەڵدانی ئیسلام دەکا) لە ڕۆمانەکەدا وەکو خەونی فریشتە بەرجەستە کراوە، کە دواییتر پاش ئەم خەونە فیلمێکی نەنگ دەردەکا، کە خۆی دەوری فریشتە دەبینێ. گێڕانەوەکە بەم تەرزە دوو جار ڕێژەیی کراوە (یەکەم جار وەکو خەون، ئەمجا وەکو فیلمێکی خراپ، کە نسکۆ دەهێنێ)، واتە وەکو بانگاشەیەک پێشکێش ناکرێ، بگرە وەکو داهێنانێکی گەمەئامێز. داهێنانێکی بریندارکەر؟ من دژوازی دەکەم: بۆ یەکەم جار لە ژیانمدا شیعری ئاینی ئیسلام، جیهانی ئیسلامیی تێ گەیاندم.

با لەم دەرفەتەدا جەخت بکەین: لە گەردوونی ڕێژەگەراییی ڕۆماندا جێگەی ڕق نابێتەوە: ئەو ڕۆماننووسەی ڕۆمانێک دەنووسێ، بۆ ئەوەی تەرازووی حیساب هاوتا بکا (جا ئەگەر ئەم تەرازووی حیساب هاوتاکردنە شەخسی بێ یان ئایدۆلۆجی بێ)، کەشتیشکانێکی ئیستاتیکی سەرومڕی مسۆگەرە. ئایشە، ئەو ژنە گەنجە، کە دانیشتووە وڕینەکەرەکانی گوند بەرەو مەرگ دەبا، مۆنستەر (عفریت)ێکە، بەڵام فریودەریشە، نازدارە و (لەگەڵ تەڤوازی ئەو پەپوولانەی، کە بۆ هەموو شوێنێک یاوەری دەکەن) زۆرجاریش دڵگیرە، تەنانەت لە پۆرتریتی ئایەتوڵەیەکی کۆچبەردا (پۆرتریتێکی خەیاڵیی خومەینی) تووشی بە تێگەیشتنێکی بەڕێزەوە دەبێ، مۆدێرنەی ڕۆژئاوا بە بەدگومانییەوە چاودێری دەکرێ، بەهیچ کلۆجێ لە سەرەوەی کەوناراگەراییی ڕۆهەڵات نمایشت ناکرێ؛ ڕۆمانەکە «لەلایەنی مێژوویی و سایکۆلۆجی» دەڤە پیرۆزە کۆنەکان دەکۆڵێتەوە، بەڵام سەرەڕای ئەوەیش پێشان دەدا، بەچی پلەیەک بە تەلەڤزیۆن، ڕیکلام و پیشەسازیی ڕابواردنەوە لە پیرۆزییان شکێنراوە، بەلای کەمەوە چەپەکان، کە سەرزەنشتی بێشەرمیی دنیای مۆدێرن دەکەن، دڵۆڤانیی بێ چەند و چوونی نووسەریان بە نسیب دەبێ؟ نەخێر، داماوانە مایەی تەوسن و وەکو ئەو بێشەرمییە خۆی بێشەرمن کە بە دەوریانەوەیە؛ لە کەرنەڤاڵی بێ سنووری ڕێژەگەراییدا هیچ کەسێک لەسەر حەق نییە و کەسیش ڕەها ناحەق نییە، کە ئەم کارە گوزارشتی لێ دەکا.

کەواتە لەگەڵ ئایەتە شەیتانییەکاندا هونەری ڕۆمان شکایەتی لێ دەکرێ. لەبەرئەوە خەمبارترین شت لەم چیرۆکە خەمبارەدا تاوانبارکردنی خومەینی نییە (کە لە لۆجیکێکی دڵڕەقانە، بەڵام هاوپێوەندەوە سەر هەڵدەدا)، بگرە بێ توانایی ئەوروپا، هونەری ڕۆمان، ئەوروپیترینی هەموو هونەرەکان، بەرگری لێ بکا و ڕوونی بکاتەوە (بە تەحەمولەوە بۆ خۆی و ئەوانی تری ڕوون بکاتەوە)، باشتر بڵێین، کولتووری خۆی ڕوون بکاتەوە و بەرگری لێ بکا. «کوڕانی ڕۆمان» ئەو هونەرەی کە خەملاندبوونی، فرێیان دا. ئەوروپا، «کۆمەڵگەی ڕۆمان»، دەستبەرداری خۆی بووە.

پێم سەیر نییە ئاینزانەکانی سۆربۆن، پۆلیسی ئایدۆلۆجی سەدەی ١٦، کە چەندان ئاگریان بۆ سووتاندنی مرۆڤ هەڵایساند، ژیانیان لە ڕابەلێ قورس کرد، بەوەی زۆرجار ناچاریان کرد هەڵبێ و خۆی بشارێتەوە. من لە هەمووی سەیرترو شایانی سەرسوڕمانتر ئەو پاراستنەم بۆ دەردەکەوێ، کە پیاوانی دەستەڵاتداری سەردەمی خۆی بۆیان ڕەخساند، بۆ نموونە سەرقەشە دو بیلای، سەرقەشە ئۆدێتو پێش هەموو کەسێک فرانسوای یەکەم، پاشای فرەنسا. ویستیان بەرگری لە بنەماگەیەک بکەن؟ لە ئازادیی بیروڕا؟ لە مافی مرۆڤ؟ پاڵنەری ڕەفتارەکەیان نەجیبانەتر بوو؛ ئەوان ئەدەب و هونەرەکانیان خۆش دەویست.

من سەرقەشە دو بیلای، فرانسوای یەکەم لە ئەوروپای ئەمڕۆدا نابینم. بەڵام ئەوروپا هێشتا ئەوروپایە؟ واتە «کۆمەڵگەی ڕۆمان»ە؟ باشتر بڵێین: هێشتا لە قۆناخی سەردەمی نوێدایە؟ ئایا لە سەروبەندی ئەوەدا نییە بچێتە نێو قۆناخێکی ترەوە، کە هێشتا ناوی نییە و هونەرەکان بایەخێکی زۆریان نییە؟ لەبەرچی مرۆڤ دەبێ سەری سوڕ بمێنێ، بە ئەندازەیەکی زۆر نەورووژا، کاتێ

هونەری ڕۆمان، نایابترین هونەری خۆی، بۆ یەکەم جار لە مێژوودا حوکمی مردنی بە سەردا درا؟ ئایا ڕۆمان لەم قۆناخە نوێیەدا، پاش سەردەمی نوێ، ماوەیەک ژیانێکی حوکم بە سەردا دراوێک ناگوزەرێنێ؟

ڕۆمانی ئەوروپایی

بۆ ئەوەی ئەو هونەرەی من باسی دەکەم، بەتەواوی دیاری بکەین، ناوی دەنێم؛ ڕۆمانی ئەوروپایی. بەمە مەبەستم ڕۆمانگەلی لە ئەوروپا لەلایەن ئەوروپاییەوە خولقێنراو نییە: بگرە: ئەو ڕۆمانانەی ڕەگەزێکن لە ڕەگەزەکانی مێژوو، کە لەگەڵ دەستپێکی سەردەمی نوێدا لە ئەوروپا کەوتووەتە گەڕ. بێگومان ڕۆمانگەلی تر هەن: ڕۆمانی چینی، ڕۆمانی ژاپۆنی، ڕۆمانی یۆنانی کۆن، وەلێ ئەم ڕۆمانانە بە بەردەوامییەکی گەشەسەندن لەگەڵ مێژووی کەوتنەگەڕ نەبەستراونەتەوە، کە لەگەڵ ڕابەلیو سێرڤانتدا دەستی پێ کردووە.

من باسی ڕۆمانی ئەوروپایی تەنیا لە بەرئەوە ناکەم، بۆ ئەوەی (بۆ نموونە) لە ڕۆمانی چینی جودا بکەمەوە، بگرە بۆ ئەوەی بشلێم، کە مێژووەکەی لە سەرووی نەتەوەوەیە؛ ڕۆمانی فرەنسایی، ئینگلیزی یان هەنگاری لە توانایدا نییە، میژووی سەربەخۆی خۆی پێک بهێنێ، بگرە هەموویان لە مێژوویەکی سەروونەتەوەی هاوبەشدا پشکیان هەیە، تەنیا یەک ناوکۆییەک پێک دەهێنێ، کە تێیدا چ مانای پەرەسەندنی ڕۆمان، چی بەهای کارە تاک تاکەکان دەتوانن خۆیان بەیان بکەن.

لە کاتی قۆناخە جوداوازەکانی پەرەسەندنی ڕۆمانی ئەوروپاییەوە نەتەوە جیاوازەکان، وەکو پێشبڕکێی چەند قۆناخی، پێشدەستییان گرتووەتە ئەستۆ: لە بەراییەوە ئیتاڵیا بە بۆکاچیۆوە، ڕێخۆشکەری مەزن بوو، ئەمجا فرەنسا بە ڕابەلێیەوە؛ ئەمجا ئیسپانیا بە سێرڤانتس و ڕۆمانی چەتەگەرییەوە؛ سەدەی هەژدەمی ڕۆمانی ئینگلیزی و لە کۆتاییدا، ئەڵمانیای گوێتە دەستی خستە ناو؛ سەدەی نۆزدە بەتەواوی هی فرەنسایە، لەگەڵیدا، لە سێیەکی کۆتاییدا سەرهەڵدانی ڕۆمانی ڕووسی و ڕاستەوخۆ دوای ئەوە ڕۆمانی سکاندناڤی. لە کۆتاییدا سەدەی بیست و سەرکێشی ئەوروپای ناوەڕاست لەگەڵ کافکا، موزیل، بڕۆخ و گۆمبرۆڤیچدا...

من لەو بڕوایەدا نیم، ئەگەر ئەوروپا تەنیا یەک نەتەوە بووایە، مێژووی ڕۆمانی بیتوانیبا خۆی بە زیندوویەتییەکی ئاوەها، وزە و فرەییەکی بەو جۆرە بەسەر چوار سەدەدا بەر فراوان بکا. هەموو کات و دووبارە ڕەوشگەلی مێژوویی نوێن (بە جەوهەرە نوێیەکەی بوونەوە)، کە جارێک لە فرەنسا، جارێک لە ڕووسیا، ئەمجا لە شوێنێکی تر و جارێکی تر لە شوێنێکی تر سەریان هەڵدا و هونەری ڕۆمانیان بەرەو پێشەوە پاڵنا، سرووشی تازەیان پێی دا، چارەسەری ئیستاتیکی نوێیان خستە ڕوو. وەکو مێژووی ڕۆمان بە دەم ڕێگەوە بەشە جیاوازەکانی ئەوروپای یەک لە دوای یەک بێدار کردبێتەوە، کە تایبەتمەندییانی بۆ سەلماندن و لە هەمان کاتدا لە ئاگایی هاوبەشی ئەوروپادا هاوئاوێزانی کردن.

لەم سەدەیەماندا (مەبەست سەدەی بیستەمە-و) بۆ یەکەم جار دەستپێشکەرییە گەورەکانی ڕۆمانی ئەوروپایی لە دەرەوەی ئەوروپادا سەرهەڵدەدەن: لە سەرەتاوە لە ئەمەریکای باکور لە سالآنی بیستەکان و سییەکاندا، دواییتر، لە سالآنی شەستەکاندا لە ئەمەریکای لاتینی. دوای ئەو لەزەتەی کە هونەری پاتریک چامۆیسۆ، ڕۆماننوسی ئەنتیل پێی بەخشیم، ئەمجا ئەوی ڕوشدی، پێم باشە، بەشێوەیەکی گشتی ناوی بنێم ڕۆمان لە دەرەوەی هێڵی پەنجا و پێنجەمی ئیستوایی یان ڕۆمانی باشوور: کولتوورێکی گەورەی نوێی ڕۆمان، بە هەستێکی ناوازە بۆ واقیع ڕەوشەکەی دیاری دەکرێ، فەنتازیایەکی ئازاد یاوەری دەکا کە هەموو ڕێساکانی ئەگەر دەبەزێنێ.

ئەم فەنتازیایە ئەفسوونم لێ دەکا، بەبێ ئەوەی بە تەواوی بزانم لە کوێوە دێت. کافکا؟ بێگومان. بۆ سەدەکەمان ئەو بوو، کە مەحاڵی لە هونەری ڕۆماندا ڕەوا کرد. لەگەڵ ئەوەیشدا فەنتازیای کافکا لەوەی ڕوشدی یان مارکیز جیاوازە؛ بەوە دەچێ ئەم فەنتازیا فرە گەشەکردووە لە کولتووری زۆر تایبەتی باشووردا ڕەگی داکوتابێ؛ بۆ نموونە لە ئەدەبی زارەکیدا، کە هێشتا هەر زیندووە (چامۆیسۆ پەنا بۆ حەکایەتخوانە کریۆلییەکان دەبا)، یان لە حاڵەتی ئەمەریکای لاتیندا، وەکو فوێنتەس بەخۆشحاڵییەوە جەختی لێ دەکاتەوە، لە بارۆکیاندا، کە گوایە لە هی ئەوروپا فراوانترە، «شێتانەترە».

کلیلێکی ترە بۆ ئەم فەنتازیایە: بە ترۆپیکالکردنی (ترۆپیک: ناوچە گەرمەکانی زەوی-و) ڕۆمان. من پشت بەم وێنە فەنتازییەی داهاتوو لای ڕوشدی دەبەستم: فریشتە بە سەر لەندەندا دەفڕێ و حەز دەکا، ئەم شارە نەیارە «ترۆپیکاڵ» بکا: باشییەکانی ترۆپیکاڵکردن کورت دەکاتەوە: «[...] هێنانە ئاراوەی خەوی پاش نیوەڕۆ لە سەرتاپای وڵاتدا، [...] باڵندەی نوێ بە سەر درەختەکانەوە (بەبەغای هیندی، تاوس، تووتی سینەزەرد)، درەختی نوێ بۆ باڵندەکان (دارگوێزی هیندی، تەمەرهیندی، دارهەنجیر بە لقوپۆپی شۆڕەوە)، [...] جۆش و خرۆشی ئاینی، بشێوی سیاسی، [...] هاوڕێیان دەست پێ دەکەن کتوپڕ سەردانی یەکتر بکەن، بەبێ ئەوەی پێشووتر بەیانی کەن، خانەی پیرەکان دادەخرێن، پشتگیریی خێزانی گەورە دەکرێ. خواردنی بە بەهارات تیژترکراو دێتە سەر خوان[...]، خراپییەکان: کۆلێرا، گرانەتا، تاڕەشە، سیسارک، تەپوتۆز، ژاوەژاو، کولتووری جەزبە».

(کولتووری جەزبە: گوزارشتێکی نایابە. ڕەوشی ڕۆمان لە دوا قۆناخەکانی مۆدێرنەیدا: لە ئەوروپا: هەتا بنی ئاسمان شتی ڕۆژانە بەرز کراوەتەوە؛ ڕاڤەیەکی قوڵی خۆڵەمێشی بۆ دەکرێ؛ لە دەرەوەی ئەوروپا: گردکردنەوەی پێکەوەبوونە ناوازەکان؛ ڕەنگ بە سەر ڕەنگدا. مەترسی: وەڕەسییەکی ڕەنگ خۆڵەمێشی لە ئەوروپا، یەکنەوایی وێنە لە دەرەوەی ئەوروپا.)

لەگەڵ ئەوەیشدا ئەو ڕۆمانانەی لە خوارووی هێڵی پانیی پەنجا و پێنجەمەوە ئەفرێندراون کەمۆکەیەک بە چێژی ئەوروپایی نامۆن، درێژبووەوەی مێژووی ڕۆمانی ئەوروپین، شێوەکەی، ڕوحی و تەنانەت سەرسوڕهێنەرانە لە سەرچاوەکانی یەکەمەوە نزیکن، لە هیچ شوێنێک ئاوی کۆنی ڕابەلییە هێندە خۆشنود ڕێ ناکا وەکو لە کاری ئەم ڕۆماننووسە نا- ئەوروپییانەدا.

ئەو ڕۆژەی ئیدی پانورگە دنیا ناخاتە پێکەنین

ئەمە وام لێ دەکا جارێکی تریش بۆ لای پانورگە بگەڕێمەوە. لە پانتاگرویێلدا حەز لە خانمێک دەکا، بە هەر نرخێک بووە دەیەوێ ببێتە هی خۆی. لە کڵێسادا لە کاتی نوێژی جەماعیدا (ئەمە کفرێکی نەفرەتی نییە؟) شتی فاحیشانەی دژوار بە گوێی خانمەکەدا دەچرپێنێ و (کە لە ئەمەریکای ئەمڕۆدا لەسەر «وەڕەسکردنی سێکسی» سەد و سیازدە ساڵ زیندانی بە نسیب دەبوو)، لەبەرئەوەی ژنەکە نایەوێ گوێی لێ بگرێ، تۆڵەی خۆی دەکاتەوە، بەوەی کۆئەندامی زاوزێی دەڵەبەبایەک بە جلەکانیدا دەسوێ. کاتێ ژنەکە کڵێسا بەجێ دەهێڵێ، هەموو سەگەکانی ئەو دەوروبەرە دوای دەکەون (ڕابەڵی دەڵێ، شەشسەد هەزار و چواردە) و میزی پێدا دەکەن. ئەو کاتەم بە بیر دێتەوە کە تەمەنم بیست ساڵان بوو: خانوویەکی کرێکاران. ڕێبەلییە چیکییەکەم لە ژێر پێخەوەکەدا. ئەو کرێکارانەی کە بەو کتێبە ئەستووره زانخواز بوون، دەبوو چەندان جاری لە ژمارە نەهاتوو ئەم چیرۆکەیان بۆ بخوێنمەوە، بەجۆرێکی هەر زوو ئەزبەریان کردبوو. لەگەڵ ئەوەیشدا مرۆڤی ئاکار کۆنەخوازی جووتیارانە بوون، بەهیچ جۆرێک لە پێکەنینیاندا کەمترین حوکمی وەڕەسکەریان بە بەلاغەت و میزەوە نەدەدا؛ هێندە بە پانورگە سەرسام بوون، کە ناوی پانورگەیان لە یەکێک لە هاوەڵەکانمان نابوو؛ نەخێر، نەک بە ژنبازێک، بگرە بە لاوێک، کە بۆ ساکاری و پاکیی لە ڕادەبەدەری بەناوبانگ بوو، کە شەرمی دەکرد لەژێر دووشەکەدا بە ڕووتی ببینرێ. گوێم لە دەنگیانە وەکو دوێنێ بووبێ: «پانورک (ئەمە گوتنی چیکی ناوەکەی بوو)، بۆ ژێر دووشەکە! یان لە میزی سەگدا دەتشۆین.»

هێشتا گوێم لەو پێکەنینە نایابەیە، کە تەوسی بە هەستی شەرمی هاوەڵێک دەکرد، بەڵام لە هەمان کاتدا نەرمونیانییەکی سەرسامکەرانەی بۆ ئەو هەستی شەرمە گوزارشت لێ دەکرد. شاگەشکە بوون بەو شتە فاحیشانانەی کە پانورگە لە کڵێسەدا بە خانمەکەی گوتبوو، بەڵام لە هەمان کاتدا شاگەشکە بوون کە ژنەکە بە پاکیی خۆی پانورگەی پێ سزا دا، کە ئەویش، بۆ لەزەتی گەورەی هاوڕێکانم بە میزی سەگ سزا درا. هاوەڵەکانی ئەو کاتەم لەگەڵ کێدا هەوادار بوون؟ لەگەڵ شەرمدا؟ لەگەڵ بێ شەرمیدا؟ لەگەڵ پانورگەدا؟ لەگەڵ ژنەکەدا؟ لەگەڵ سەگەکاندا، کە ئەو (ئیمتیاز)ە مایەی ئیرەیی پێبردنەیان هەبوو، میز بە جوانییەکدا بکەن.

گەمە: بروسکەی خوایی، کە پەردە لەسەر فرەمانایی ئاکاری دنیا و بێ توانایی مرۆڤ لە هەڵسەنگاندنی ئەوانی تردا لا دەدا؛ گەمە؛ مەستیی لە بەرامبەر ڕێژەگەراییی شتەکانی مرۆڤدا؛ ئەو لەزەتە سەیرەی، لەو یەقینەوە سەر هەڵدەدا، کە یەقین بوونی نییە.

بەڵام گەمە، بۆ ئەوەی بگەڕێینەوە بۆ لای ئۆکتاڤیۆ پاث، «دۆزینەوەی گەورەی ئەقڵی مۆدێرنە». نە هەر لە بەرایییەوە ئامادە بوو، نەیش بۆ هەمیشەش دەمێنێتەوە.

بەدڵێکی پڕ لە ترسەوە بیر لەو ڕۆژە دەکەمەوە، کە پانورگە ئیدی جیهان نەخاتە پێکەنین.

ئاریان مونشکین
تێڕوانینێکی سیاسی بۆ ڕۆڵی شانۆ

دانا ڕەئووف

سەرەتایەک

پاریس یەکێکە لە پایەتەختە چڕ و دەوڵەمەندەکانی شانۆی ئەورووپایی و هەردەم دەرگەی شانۆکان بۆ گرووپ و نواندنە جۆراوجۆرەکان ئاوەڵا بووە و زۆربەی تەوژم و ڕێبازە شانۆییەکان لەوێوە، لە پاریسەوە سەرچاوەیان گرتووە.

جووڵانەوە سیاسییە رادیکاڵ و بزووتنەوەی چەپەکان ڕۆڵێکی راستەوخۆیان لە گفتوگۆ و زەوینەخۆشکردنی شانۆ و ڕێگەی شانۆدا دیوە و شەقامەکانی پاریس بەهەمان شێوەی هۆڵی شانۆکان جێگای ململانێی سیاسی، فیکری و هونەری بوون.

چەندان دەزگەی هونەری، تیپی شانۆی نەتەوەیی و سەر بەرێکخراوە فەرمییەکان و سەدان گرووپی سەربەست لە هەموو پاریسدا بڵاو بوونەتەوە. لەناو ئەو گرووپە شانۆییە سەربەستانەدا شانۆی (بوف دی نورد) ی پیتەر بروک و شانۆی (رۆژ)ی ئاریان مونشکین دیارن و بینەران نەک تەنیا لە پاریسەوە، بگرە لە هەموو ئەورووپا و ئەمەریکاوە ڕوویان تێ دەکەن[١].

پیتەر بروک و ئاریان مونشکین لە زۆر ڕووەوە لە یەکترەوە نزیکن، هەردووکیان کار لە پرۆژەیەکی نێونەتەوەییدا دەکەن، هەردووکیان دەیانەوێ شانۆیەکی فرە نەتەوەیی بخوڵقێنن و هەردووکیان لە پاریس کار دەکەن. ئەم دوو هونەرمەندە چەندە لە یەکترەوە نزیکن، هێندەش لە یەکترەوە دوورن و بە دوو ڕێگە و فۆرمی جیاواز کار دەکەن، شێوازی کار و زمانی شانۆ و فۆرمی کارەکانیان دوورە لە یەکترییەوە[٢].

ئاریان مونشکین بەسوود وەرگرتن لە فۆرم و ترادیشنی شانۆی رۆژهەلات و رۆژهەڵاتی

ناوەڕاست، بەکارهێنانی جەستە، دەمامک، سەما و گۆرانی و شانۆیەکی فیزیکی و جیهانێکی ڕەنگاورەنگ، پیتەر بروکیش بە گەڕانەوە بۆ ڕەهەندە گەوهەرییەکانی مرۆڤ و بەکارهێنانی فۆرمێکی مینیمالیزم کار دەکات[٣].

ئەم دوو ڕێژیسۆرە و لەگەڵ گرووپ و هاوکارەکانیان، بەمەبەستی پشکنین و تاقیکردنەوەی تواناکانی شانۆ، گەشتی هونەرییان بۆ کیشوەرە دوورەکان، بۆ ئاسیا، ئەفەریقا و هیندستان کردووە و نواندنە شانۆییەکانیان خەسڵەتێکی جیهانی لەخۆ دەگرێ و زمانێکی گەردوونی و هاوبەشیان دەستەبەر کردووە. ئەم دوو ڕێژیسۆرە دەیانەوێ شانۆیەک دروست بکەن کە هەموو سنوورەکان، کولتوورەکان و چینە جیاوازەکان ببڕێ و ڕاستەوخۆ و بەبێ جیاوازیی ڕەگەز، تەمەن و نێر و مێ و لە ئەتمۆسفێرێکی هونەریدا لەگەڵ بینەرەکانیان کۆ ببنەوە. ئاریان مونشکین و پیتەر بروک بە پرۆژە گەورەکانیان سەرلەنوێ مێژووی شانۆیان چ لە ڕووی ئێستاتیکا، پۆلەتیک و جۆری خۆڕێکخستنەوەوە نووسیوەتەوە و بوونەتە دیاردەیەکی جیاواز و نموونەیەکی باڵای چەندان نەوەی تری شانۆکار لە جیهاندا.

بەڵام ئەوەی ئاریان مونشکین لە پیتەر بروک جیا دەکاتەوە ئەوەیە کە ئاریان مونشکین، وەک لەمەوبەر ئاماژەمان بۆ کردووە، بەردەوامە لە سوود وەرگرتن و تاقیکردنەوە و قووڵبوونەوەیەکی هەمەلایەنی بەشێواز و فۆرم و چەمکە جۆراوجۆرەکانی شانۆ لە هەموو جیهاندا، بەتایبەتیش فۆرم و تradیشونە دێرینەکانی ئاسیا لە چین، ژاپۆن و هیندستان. بێگومان کۆمیدیای دیلارتی و فۆرمەکانی شانۆیەکی میللی کە زیاتر لە چاخەکانی ناوەڕاستدا، لە فرەنسا لە برەودا بووە، جێگەی سەرنجی بووە.

ئەمە جگە لەوەی کە ئاریان مونشکین هەموو کات پرسە هەنووکەییەکانی جیهان سەرنجی ڕادەکێشێ و شانۆکەی دادەنرێ بە شانۆیەکی رامیاری زیندوو[٤]. پیتەر بروک بەپێچەشنی ئاریان مونشکین لە شانۆ گەورەکانی دەوڵەت، وەک شانۆی نەتەوایەتی، شانۆی شار و شانۆی پادشایەتی... هتد دوور کەوتوونەتەوە، هەرگاف پشتیان کردووەتە ئەم دامەزراوە گەورانە و گرووپی تایبەتمەندیی خۆیان دامەزراندووە، ئەکتەر، شانۆکار و هونەرمەندیان لە هەموو لایەکەوە لە خۆیان کۆ کردوونەتەوە و بڕوایەکی پتەویشیان لەلای جەماوەرێکی گەورە و لە هەموو جیهاندا بە کارە هونەری و ئەزموون و بیر و بۆچوونەکانیان دروست کردووە.

سەرەتایەک بۆ شانۆ، دەروازەیەک بۆ سیاسەت

شانۆی ڕۆژ لە یەکەم سەرەتاکانییەوە، لە دەستپێکی کارە هونەری و هەڵکۆڵینە ئەزموونگەرییەکانییەوە هاوسەنگییەکی هەمەلایەنەیان لە نێوان پرسە سیاسییەکان و دید و بۆچوونە هونەرییەکاندا دروست کردووە.

ئاریان مونشکین هەر لە شەستەکانەوە تاکو ئێستا شانۆیەکی بەهەڵوێست و رامیاری بەرجەستە کردووە و خۆی لە نێوەندی ڕووداوەکانی جیهاندا بینیوەتەوە.

ئەم ڕووداوانەش، لە ئەوروپا بووبێت یان لە ئەفەریقا و ئاسیا، سەبارەت بەگەلانی چەوساوە بووبێت یان بە پەراوێزکردن و چەوساندنەوەی ئافرەت، کاری تێ کردووە و ئەم کارتێکردنەش لە شانۆکەیدا، دوور لە هەموو جۆرە پروپاگەندە، ئایدۆلۆجیا و پارت و رێکخراوە سیاسییەکانەوە، ڕەنگی داوەتەوە.

شانۆی رۆژ نزیکە لە ژان و ئازارەکانی مرۆڤەوە، شانۆیەکە بە شانۆ و تەکنیکێکی بەرزی هونەری و ئیستاتیکا گوزارشتی لە تەنگژەکانی مرۆڤ کردووە. هەموو ئەندامەکانی شانۆی رۆژ پێکەوە دەژین و پێکەوە کار دەکەن، هەموویان بەرپرسیارن لە هەموو شتێک: لە پرۆڤەکردن، پاککردنەوەی شانۆ، خواردن دروستکردن، نۆژەنکردنەوە، دروستکردنی سینۆگرافیا... هتد و هەمووشیان یەک مووچەیان هەیە[٥].

ژیان، شانۆ و سیاسەت لای ئاریان مونشکین یەکەیەکی گرینگی شۆڕشێکی بەردەوامە لە پێناوی شانۆیەکی جیاواز و لە پێناوی بەدەستهێنانی یەکسانییەکی هەمیشەیی و پتەوی مرۆڤایەتیدا.

ئاریان مونشکین لە شانۆی قوتابییانەوە دەستی پێ کردووە و لە زانکۆی سۆربۆن قوتابییەکی چالاک بووە، پێوەندییەکانی بەبزووتنەوەی قوتابییانەوە بەهێز بووە، بۆ ئەم مەبەستە و لە سەرەتای شەستەکاندا و لە تەمەنی بیست و یەکساڵیدا گرووپێکی شانۆیی بەناوی (کۆمەڵەی شانۆکارانی قوتابییانی پاریس)ی دامەزراندووە. هەر لەم قۆناخەدا ژان پۆل سارتەر بانگهێشتن دەکا بۆ زانکۆی سۆربۆن تا سەبارەت بە شانۆ قسەیان بۆ بکات.[٦]

ئەو گرووپە شانۆییەی زانکۆی سۆربۆن تەنیا دە کەس بوون و دواتر لە ساڵی ١٩٦٤دا تەنیا ئاریان مونشکین خۆی و دوو ئەندامی تریان دەمێننەوە و ئەم سێ هاوڕێیە پێکەوە شانۆی (رۆژ) دادەمەزرێنن. هەر لەم ساڵەدا شانۆنامەی (بۆرژوازییە بچووکەکان)ی مەکسیم گۆرکی پێشکێشی دەکەن، بە شانۆنامەی (چێشتخانە) لە نووسینی ئەرنۆلد ویسکر لە ساڵی ١٩٦٧دا زیاتر دەناسرێن و ڕەخنەگرە شانۆییەکان ئاماژەیەکی جیاوازیان بۆ دەکەن. لە ساڵی ١٩٦٨یشدا و بە شانۆنامەی (خەونی نیوەشەوێکی هاوین) دەبنە یەکێک لە گرووپە دیارەکانی فەرەنسا.

ئاریان مونشکین لە (خەونی نیوەشەوێکی هاوین)دا، بەر لە پیتەر بروک دەروازەیەکی نوێی بۆ خوێندنەوەی شەکسپیر دەکاتەوە و بۆ یەکەم جار شەکسپیر لە دەرەوەی رێسا تەقلیدییەکانەوە دەخوێنێتەوە.[٧]

شانۆی ڕۆژ و پڕۆژەیەکی هەرەوەزی

شانۆی ڕۆژ لە ساڵی ١٩٦٩دا و بەشانۆنامەی (لێبوکەکان) پێ دەنێتە قۆناخێکی تری کارەکانیانەوە، لێبوکەکان پڕۆژەیەک دەبێت چ لە ڕووی تێکست و چ لە ڕووی ئامادەکردنی نواندنەکەوە بەکاری هەرەوەزی و ڕاگوزاری، پێکەوە بنیاتی دەنێن.

لێبوکەکان کارێکی ئاسایی نابێت، وێنە شانۆییەکان، ناوەڕۆکە قووڵ و فەلسەفییەکەی، تەنیایی و غەمگینی رووکاری ناوەوەی لێبوکێکی گاڵتەئامێز، لەم بەرهەمەدا سێرک و ژیانی ئاسایی، کۆن و نوێی، شانۆی ئیتاڵیایی و شانۆی نوی ژاپۆنی پێکەوە کۆ دەکاتەوە و نواندنێک پێشکەش دەکەن کە زیاتر لە سێرکەوە نزیک بووە وەک لە شانۆ.

لە ساڵی ١٩٦٩دا ئەم گرووپە و لەسەر داوای (ژان فیلەر) کە دامەزرێنەری فیستیڤاڵی ئەڤیگنۆن بووە، بە نواندنی (لێبوکەکان) بەشداری دەکەن و ئەم کارەش دەبێتە یەکێک لە پڕۆژە هەرە بەرز و جیاوازەکانی ئەو ساڵەی فیستیڤاڵی ئەڤیگنون.

شانۆی ڕۆژ گرووپێکی ئاسایی نییە، چ لە ڕووی چۆنیەتی و چ لە ڕووی ئاستی بەرهەمەکانیەوە، میتۆدی کارکردن، بنەمای دارایی و پرۆفیلە هونەرییەکەیان جیاوازە و بەبێ گومان دادەنرێت بە یەکێک لە باشترین گرووپە شانۆییەکانی ئەوروپا.

شانۆی ڕۆژ بۆ هەر پڕۆژەیەکیان چەندان مانگ، شەو و ڕۆژ مەشق و پرۆڤە دەکەن و پێکەوە دەژین و هەموو پرۆڤەیەکیان ڕۆنانی ئەزموونێکی تازەیە بۆ ئەوان. دابەشکردنی ڕۆڵی شانۆنامەکانیش، دوای دوو تا چوار مانگ لە مەشق و پرۆڤەیەکی بەردەوام دەبێت و ئەکتەرەکان بەر لە بڕیاری کۆتا ئاریان مونشکین لەگەڵ هەموو ڕۆڵ و کارەکتەرەکاندا ئاشنا دەبن(٨)

شۆڕشی فەرەنسی و شانۆیەکی ڕاگوزاری

شانۆی رۆژ لە سەرەتای حەفتاکاندا و بە هەردوو شانۆنامەی (١٧٨٩) و (١٧٩٣) سەبارەت بەشۆڕشی فڕەنسی ناوبانگێکی گەورەی هونەریی لەسەر ئاستی فرەنسا و هەمو ئەوروپا بەدەست دەهێنن.(٩)

ئاریان مونشکین لەم نواندنانەدا لە شانە قووڵ و گرینگەکانی شانۆیەکی میللیی فرەنسی نزیک دەبێتەوە. رەخنەگری بەناوبانگی فرەنسی بێرنارد دۆرت دوای بینینی ئەم نواندنانە دەڵێت (شانۆی رۆژ گرووپی سەردەمێکە، ئەمە یەکەم جارە لە سەرەتاکانی ژان فیلەرەوە ئێمە ڕووبەڕووی شانۆیەکی ڕاستەقینەی میللیی فرەنسی دەبینەوە.) هەموو ئەکتەر و ئەندامانی شانۆی رۆژ پێکەوە بۆ بەرجەستەکردنی ئەم پڕۆژەیە چەندان دێکۆمێنت، وێنە و فاکتە و زانیاری سەبارەت بە شۆڕشی فرەنسی کۆ دەکەنەوە، دوای ئەوە رووداو و کەسایەتییەکانیان هەڵبژاردووە و بەڕێگەی ڕاگوزاری

بۆ شانۆ ئامادەیان کردووەتەوە.

شانۆی رۆژ لە دوو تویّی کتێبی مێژوو و ئەو رووداو و شەڕانەوە کە سەرکردە سەربازییەکانیان کردوویانە، شۆڕشی فەرەنسی ناگێڕێتەوە، بگرە بەو شێوەیەی کە گەلی فەرەنسی، ئەو گەلەی خۆیان دروستکەری شۆڕش بوون و بەو شێوەیەی هەستیان بەو شۆڕشە کردووە و بینیویانە، پێشکێشیان دەکا. ئاریان مونشکین هەموو نواندنەکە لە روانگەی میللەتەوە دەگێڕێتەوە و میللەتیش رۆڵی سەرەکی دەبینێت، کۆمەڵێک ئەکتەر پێکەوە، بە وێنە، بە سەما، بە گۆرانی و بە جەستە گوزارشت لە شۆڕش دەکەن و ئەندێشە دەبێتە واقیع، وێنە ئەفسانەییەکانیش دەبنە مێژوو.(١٠)

بەشی یەکەمی ئەم نواندنە دەسپێک بووە بۆ گێڕانەوەی سەرەتا پڕ لە هیواکانی شۆڕشی فرەنسی.

شانۆی رۆژ بۆ بەرجەستەکردنی ئەم شانۆنامەیە و گێڕانەوەی شۆڕشی فرەنسی، شێوازێکی داستانی هەڵدەبژێرن و بە حیکایەتخوانێک کە دەڵێت: رۆژێک لە رۆژان..... دەست پێ دەکات. بەڵام دواتر نواندنەکە گێڕانەوە و سەرگوزشتە لەخۆ ناگرێ، بگرە دەبێتە ئاهەنگێکی میللی و بەرجەستەکردنی ئازارەکانی میللەت و پێشاندانی پێشێلکردنەکانی مافی مرۆڤ.

ئەکتەرەکانیش وەک کارەکتەری لێبوک، گاڵتەگێڕەکان، پاڵەوانباز و شانۆی بووکەڵە وابوون و جارێک رووداوەکانیان گێڕاوەتەوە و جارێک رووداوەکانیان پێشکێش کردووە، شانۆی رۆژ لە رێگەی رۆچوونە خوارەوە بە ژیانی بێ دەرەتان و چەوساوە و هەژار و هونەرمەندە گەڕۆکەکانی ئەو سەردەمەوە چیرۆکەکەیان گێڕاوەتەوە.

ئاریان مونشکین لەم کارەیدا دەتوانێ زیرەکانە بوارێک لەنێوان دوێنێ و ئەمڕۆدا دروست بکا، بوارێک کە وا لە بینەران بکا بە شێوەیەکی تر بڕواننە نواندنە شانۆییەکە و دیدێکی رەخنەگرانە و بابەتییان هەبێت و لە هەمان کاتدا ئەو بوارەش بۆ بینەران برەخسێنێ کە سەرلەنوێ و بە شێوەیەکی تر مێژوو بدۆزنەوە. ئاریان مونشکین دووپاتی ئەوەی کردووەتەوە کە ئەو دەیەوێ بەشداری لە مێژوودا بکات، نەک مێژوو وەک خۆی بگێڕێتەوە، بۆ ئەم مەبەستە ئەتمۆسفێرە ئاهەنگ ئامێزە میللییەکانی ئەو کاتەی پاریس زیندوو دەکاتەوە، پانتاییی شانۆکە دابەش دەکا بەسەر پێنج شوێنی جیاوازی نواندندا و بینەرانیش توانیویانە بە سەربەستی بەنێو ئەم پێنج شانۆیە، لەناو خودی هۆڵی شانۆ گەورەکەدا بجووڵێن. شانۆنامەکەش لەو خاڵەدا کۆتاییی پێ دێت کە بۆرژوازییەکان و دوای سەرکەوتنی میللەت، دەسەڵات دەگرنە دەست. نواندنی (١٧٨٩) و (١٧٩٣) کە ئاریان مونشکین لەسەر بنەماکانی شانۆی راگوزاری و لەگەڵ ئەکتەرەکان پێکەوە نووسیویانە، چیرۆکێکی مێژوویی، بەپێی زنجیرەی رووداوەکان لەخۆ ناگرێ، ئەکتەرەکانیش بە مانا تەباکەی هونەری نواندن لە رۆڵەکانیاندا بزر نابن، بگرە وەک لەمەوبەر ئاماژەم بۆ کردووە، لە

ڕوانگەی ڕۆڵی میللەتەوە دەبێتە ئاهەنگێکی میللیی گەورەی شانۆیی.

ناونیشانی شانۆنامەکانیش ١٧٨٩ و بەشی دووەمیش ١٧٩٣ کە کۆمەڵێک ڕووداو لەو ساڵانەدا لەخۆ دەگرێت، بۆ شانۆی ڕۆژ و ئاریان مونشکین گەڕانەوە، بەستنەوە و بەرجەستەکردنی ڕووداوەکانی ساڵی ١٩٦٨ی پاریس دەبێت.[١١]

ئاریان مونشکین لە بەشی دووەمیشدا ١٧٩٣ بەچەشنی بەشی یەکەم، لە خوارەوە، لە میللەتەوە سەیری شۆڕشی فرەنسییان کردووە، بۆ نموونە دانتۆن و مارا کە دوو فیگوری گرینگی شۆڕشی فرەنسی بوون، بوونیان نییە، لە بری ئەوان خەڵکی ئاسایی، نانەوا، ئاسنگەر، کرێکار..... هتد کارەکتەرە سەرەکییەکانی نواندنەکە بوون.

شانۆی ڕۆژ لە شەستەکاندا شانۆیەکی تایبەتمەندیان نەبووە و هەر نواندنێکیان لەسەر شانۆیەک، یان لە گۆڕەپانی یاری و پانتاییە بەرینەکانی سێرکدا پیشکێش کردووە، بەڵام لە ساڵی ١٩٧٠دا و لە دەرەوەی شاری پاریس و لە یەکێک لە خانووبەرە گەورە و چۆڵکراوەکاندا، لە هۆڵەکانی کارگەیەکی تەقەمەنیدا دەگیرسێنەوە و بەپێی هەلومەرجی تایبەتمەندیی خۆیان و بە دەست و بازووی ئەندامەکانی شانۆی ڕۆژ، ئەو شوێنە نۆژەن دەکەنەوە و دەیکەنە پلاتفۆرم و یەکێک لە تەلیسماویترین پانتاییەکانی شانۆ لە جیهاندا.[١٢]

لەم قۆناخەدا ئەندامەکانی شانۆی ڕۆژ ئەکتەری تەواوەتی و دەرچووی ئامۆژگاکانی هونەری نواندن نەبوون، بە ڕۆژ کاریان کردووە بۆ پەیداکردنی بژێویی ژیانی ڕۆژانەیان و بە شەویش لەگەڵ ئاریان مونشکین ژیاون، مەشقی شانۆ و کارە هونەرییەکانیان کردووە.

ئاریان مونشکین خۆی وانەکانی نواندن، پانتۆمایم، گۆرانی و تەکنیکی دەنگ، ئەکروپاتیک، هونەری ڕاگوزاری و سەمای لە ڕوانگەی پرۆژەکانیانەوە پێ گوتوون و لە هەموو ڕوویەکەوە هاریکاری و ئامادەی کردوون. ڕاگوزاری و کاری هەرەوەزی، بەتایبەتی لە بواری نووسینی ئەو شانۆنامانەی کە پێشکێشی دەکەن، دەبێتە یەکێک لە مۆرک و سیما گرینگەکانی ئەم گرووپە شانۆییە.

ژیانی مۆلێر دەبێتە سینەما

شانۆی ڕۆژ لە دوای پێشکێشکردنی هەردوو شانۆنامەی ١٧٨٩ و ١٧٩٣ تووشی تەنگژەیەکی دارایی و تەنگژەیەکی کۆمەڵایەتی و هونەری دەبن. هەندێک لە ئەندام و ئەکتەرەکانی واز لە شانۆی ڕۆژ دێنن و ئەندامی تازە دێن و سترکتوری شانۆکە گۆڕانکاریی زۆری بەسەردا دێت.

لەبەر ئەوە شانۆی ڕۆژ لە ساڵی ١٩٧٦دا پشوویەکی دوو ساڵی لە شانۆ وەردەگرن و لە بری ئەوە ئاریان مونشکین دەکەوێتە وێنەگرتنی فیلمی (مۆلێر) و لە ساڵی ١٩٧٧دا تەواوی دەکات[١٣]

فیلمی مۆلێر تەنیا ژیان و بیۆگرافیای شانۆنامەنووس و ئەکتەری فرەنسی (مۆلێر) ناگرێتەوە، هەرچەندە فیلمەکە بەرجەستەی ژیانی مۆلێر هەر لە منداڵییەوە تا مردنی لەسەر شانۆ دەکا، بگرە لە دیدی خوێندنەوەیەکی دەوڵەمەند و گشتگری زەمەنێکەوە بەرجەستەی ژیانی مرۆڤێکمان بۆ دەکا کە بە شانۆ و لەگەڵ شانۆ و لە پێناوی شانۆدا ژیاوە. هەروەها ئاریان مونشکین و هەر لەم فیلمە درێژە شەش سەعاتییەدا گرفتەکانی نێوان هونەرمەند و دەسەڵات و کۆمەڵگە دەخاتە ڕوو. هاوکێشەی دەسەڵات و هونەرمەند دەبێتە خاڵێکی وەرچەرخان لە پرۆسێسی فیلمەکە و لە ژیانی مۆلێر خۆیدا، بێگومان بەستنەوەی ئەم هاوکێشەیە بە تەنگژە چڕەکانی دەسەڵات و پێوەندییەکانی بە هونەرمەندانەوە لە ژیانی هونەری فرەنسای حەفتاکاندا.

هەموو فیلمەکە لەلایەکی تریشەوە ڕەنگدانەوەیەکی ژیانی ئاریان مونشکین و شانۆی ڕۆژ و مۆلێرە لە بەرگێکی تردا و لە کۆمەڵگەیەکی جیاوازدا، بەڵام بەهەمان ئامرازەکانی هونەر و شانۆوە دەردەکەوێتەوە.

شەکسپیر و کۆتایی پرۆسێسێکی هەرەوەزی

شانۆی ڕۆژ دوای چواردە ساڵ لە کاری هەرەوەزی و پرۆژەی ڕاگوزاری و خوڵقانی نواندنی گەورەی ئەفسووناوی، لە دەرەوەی بازنەکانی پیەس و شانۆنامەی نووسراوەوە، پێ دەنێتە قۆناخێکی نوێی کارکردنەوە. ئاریان مونشکین لە هەشتاکاندا، بە پێچەوانەی کارە ڕاگوزەرییەکانییەوە، ڕوو دەکاتە شەکسپیر و پرۆژەیەکی گەورە بەناوی (گەشتێک بە جیهانی شەکسپیردا) پێشکێش دەکا.

ئەم پرۆسەیە چەندان ساڵ دەخایەنێ و کۆمەڵێ شانۆنامەی مێژوویی و کۆمێدی لەخۆ دەگرێت، بۆ نموونە: ریچاردی دووەم، شەو و ڕۆژی سێزدەیەم، هێنریکی چوارەم (دوو بەش) و هێنریکی پێنجەم.

ئاریان مونشکین هەر خۆی و بۆ ئەم پرۆژەیە و سەرلەنوێ، بەش بە بەش شانۆنامەکانی شەکسپیر لە ئینگلیزییەوە وەردەگێڕێتەوە سەر زمانی فەرەنسی.(١٤)

ئاریان مونشکین لە دوو مانگی یەکەمی سەرەتای ئەم کارەدا و بە هاوکاریی شانۆی ڕۆژ، شەو و ڕۆژ لەسەر دوو ئاست و بە دوو ئاراستەی جیاواز کاریان کردووە، لەلایەکەوە مەشقێکی کردەیی و توێژینەوەی ئاساییان لەسەر دیمەنەکانی ئەم شانۆنامانە لەگەڵ ئەو ئەکتەرانە کردووە کە تازە و بۆ ئەم پرۆژەیە پێوەندییان بە شانۆی ڕۆژەوە کردووە، لەلایەکی تریشەوە گەڕاون بەدوای ستایل و شێواز و فۆرمێکی تایبەت بەخۆیان، بە تایبەتی لە ڕێگەی چەندان مەشقی چڕی ڕاگوزارییەوە، بۆ خوێندنەوە و بەرجەستەکردنی شەکسپیرەکەیان.(١٥)

دواتر تەکنیکی شانۆی کۆنی ڕۆژهەڵات و مۆدێرنی ئەورووپای تێکەڵاو کردووە: ریچاردی دووەم بە

چاکەت و پانتۆڵەوە دەرکەوتووە، بەڵام شانۆ و تەکنیک و کارە هونەرییەکان خۆیان، وەک دیدێکی ریژی لە شانۆی کلاسیکی کۆنی ژاپۆنی (نو) فۆرمەکانی شانۆی ئاسیای ناوەڕاست و شانۆی هیندییەوە وەرگیراوە.

جووڵەی سەمائامێزی ئەکتەرەکان زیاتر چووەتەوە سەر سەمای پەرستگە و سەماکانی دوورگەی بالی و جلوبەرگەکانیشان لە زۆر رووەوە لە جلوبەرگی ترادیشونی وڵاتی تایلەندەوە وەرگرتووە.

لە شانۆنامەکانی تردا هەموو جیهانە شەکسپیرییەکەیان لە دنیای کارەکتەری لێبوکەکاندا بەرجەستە کردووە و چەمکی لێبوک بووەتە ناوەند و لە بیرۆکەی کارەکتەری لێبوکەوە نواندنەکەیان رۆناوە، ئەوەش بەگەڕانەوە و سوود وەرگرتن لە تەکنیک و شانۆی کۆمیدیای دیلارتی و تەکنیکی چەمک و شێوازەکانی لیبوکی مۆدێرن. بەم شێوەیەش شەکسپیر لە هەردوو رووی ناوەڕۆک و تەکنیک و فۆرمەوە لە دیدێکی فرە کولتوورییەوە پێشکێش دەکەن و دەروازەیەکی نوێش بۆ خوێندنەوەکانی شەکسپیر لە هەموو جیهاندا دەکەنەوە.[١٦]

ئەوەی لێرەدا گرینگە ئاماژەی بۆ بکرێ ئەوەیە کە ئاریان مونشکین لەم پڕۆژە مەزنە شەکسپیرییەدا چەندە شێواز و فۆرمە میللی و خۆرهەڵاتییەکانی چین و ژاپۆنی بەکار هێناوە، هێندەش لە رۆحی ئەنتۆنین ئارتۆ و شانۆی توندوتیژ نزیک بووەتەوە و میتۆدە گرانەکەیان بەکار هێناوە.[١٧]

ئاریان مونشکین لە نزیکەوە، بەچەشنی مایرهۆڵد، گۆردن گریک و برێشت لە شانۆی کۆنی ئاسیا و رۆژهەڵاتی کۆڵیوەتەوە و ئەم شانۆ دێرینانەش لە هەموو پڕۆژەکانیدا رەنگیان داوەتەوە. گەشتەکەی شەکسپیریش دووپاتکردنەوە و قووڵبوونەوەیەکی هەمەلایەنە بووە بە جیهانگەری شانۆی رۆژهەڵاتدا.[١٨]

هەر لەم رووەوە ئاریان مونشکین لەگەڵ هەموو نواندنێکی نوێدا، هونەری شانۆ و ریژی و نواندنی نوێ کردووەتەوە و بەهەموو نواندنێکی، شانۆیەکی نوێی خوڵقاندووە.

ئاریان مونشکین و هێلێن سیسوو و هاریکارییەکی درێژخایەن

هەرچەندە سەرەتای کارە هاوبەشەکانی ئاریان مونشکین و هێلێن سیسوو دەگەڕێتەوە بۆ حەفتاکانی سەدەی رابردوو، بەڵام لە هەشتاکاندا ئەو هاریکارییە دەگاتە ئاستێکی بەرز و تەواوەتی و تا ئێستاش بەردەوامە.[١٩]

ئەم نووسەرە فرە بەرهەمە لە جەزائیر، لە دایک و باوکێکی جوولەکە هاتووەتە دنیاوە، دایکی بەنەژاد ئەڵمانی و باوکیشی ئیسپانی/ فرەنسییە و ئەم رەگەزە جوولەکەییەش رۆڵێکی گەورەی لە نووسینەکانیدا گێڕاوە.[٢٠]

زمان لە نووسینەکانی هێلێن سیسوودا کارەکتەری سەرەکی و پاڵەوانی یەکەمە، بەسەربەستی لە نێوان ڕارەوەکانی فەلسەفە، شیعر و درامادا دەسووڕێتەوە و تێکستەکانی زمانێکی شیعری و ڕەهەندێکی فەلسەفییان هەیە.[٢١]

پرۆژەکانی ئاریان مونشکین و هێلێن سیسوو لە بەرەنجامی پەیوەندییەکی چڕی هونەری/ فیکری و پێداگرتن و بەردەوامیدا دروست بوون، دەسپێکی هەموو پرۆژەیەک بە وتووێژێکی قووڵی هەمەلایەنە دەست پێ دەکا. ئەم دووانە پێکەوە هەڵکۆڵین بەدوای بابەتێکدا دەکەن، بەتایبەتی کە بەشێوەیەک لە شێوەکان پەیوەست بێت بەسیاسەت و مێژووی هاوچەرخەوە: مونشکین و سیسوو دەیانەوێ ئەوە پیشان بدەن و دەنگ بۆ ئەوانە بگەڕێننەوە کە مێژوو بێدەنگی کردوون، بەم شێوەیەش تراجیدیای گەورە لەدایک دەبێت و ئەفسانە و سیاسەت لە هورووژمی زمانێکی شیعری باڵا و وێنەی شانۆییدا ڕووبەڕووی یەکتر دەبنەوە.

هێلێن سیسوو لە روانگەی چەندان شانۆنامەی داستانیی گەورەوە چارەسەری تەوەر و ڕووداوی مێژوویی و کارەساتی هەنووکەیی، بۆ نموونە مێژووی کەمبۆدیا، هیندستان، لافاو و کارەساتە سروشتییەکانی وڵاتی چین، بارودۆخی پەناهەندە لە ئەورووپا، کارەساتی تووشبوون بە نەخۆشیی ئایدز.... هتد، کردووە.

مێژووی کەمبۆدیا

هێلێن سیسوو لە ساڵی ١٩٨٤دا شانۆنامەیەک لە دوو بەشدا سەبارەت بەمێژووی کەمبۆدیا دەنووسێ. ئەم شانۆنامەیە بیست و چوار ساڵ لە مێژووی کەمبۆدیا، لە نێوان ساڵانی ١٩٥٥-١٩٧٩وە دەگێڕێتەوە و لە دوو نواندندا کە هەریەکەیان چوار سەعات بووە پێشکێش دەکەن.

بەشی یەکەم تا ساڵی ١٩٧٠یە و بەشی دووەمیش لە ساڵی ١٩٧٠وە بۆ ساڵی ١٩٧٩ کە کەمێرە سوورەکان دەسەڵات دەگرنە دەست و میللەتەکەیان ئەنفال دەکەن درێژ دەبێتەوە، لە هەردوو بەشەکەشدا (نۆردۆم سیهانۆکی) پادشا لە چەقی ڕووداوەکاندایە.

ئاریان مونشکین هەر لە سەرەتای نواندنەکەوە بینەرانی تووشی رامان و ترس و خورپەیەکی هونەری و فیکری کردووە: کە بینەران دێنە ژوورەوە، بەساپیتەی هەموو هۆڵەکەوە، لە دەرگەی هاتنە ژوورەوەوە تا دەگاتە پانتاییی شانۆکەش، ژمارەیەکی ئێجگار زۆر بووکەڵەی بەبارستەی جیاواز، بەشێوەیەک کە چاویان بڕیوەتە بینەران هەڵواسیوە. ئەم بووکەڵانە بۆ ئاریان مونشکین هێماگەلی ئەو هەزاران قوربانی و خەڵکە بێ گوناهە بووە کە لە کەمبۆدیا و بەدەستی کەمیرە سوورەکان کوژراون.

نواندنەکە، بە ایبەتی بەشی دووەمی، ئاماژەیەک بووە بۆ ئەو وتەیەی کە دەڵێت (لە کەمبۆدیا لە دوای دەسەڵاتی کەمیرە سوورەکان مردوو لە زیندوو زیاتر بووە.)[٢٢]

خوێنی پیس و نەخۆشیی ئایدز

کارەساتێکی مرۆڤایەتی و ئابڕووچوونێکی نەتەوایەتی پاریس دەهەژێنێ. لە نەخۆشخانەکانی پاریس و لە ڕێگەی گوێزانەوەی خوێنەوە هەزاران کەس تووشی نەخۆشیی ئایدز دەبن و لە بەرەنجامدا، هەزاران کەسی بێ گوناه و لە ناویاندا سەدان منداڵ دەمرن.

ئەوەی زیاتر خەڵک تووڕە دەکات و ڕووداوەکە خۆی دەبێتە کارەساتێکی سیاسی و ئاکاری و لە میدیاکانی جیهاندا ڕەنگ دەداتەوە، ئەوەیە کە پزیشکەکان پێش وەخت زانیویانە ئەو خوێنەی لە نەخۆشخانەکاندا هەڵگیراوە، پیس بووە و بە کەڵکی بەکارهێنان نایەت، بەڵام لەبەر هۆکاری دارایی و بارودۆخی مادیی نەخۆشخانەکانەوە، گوێیان لێ خەواندووە. ئاریان مونشکین و هێلێن سیسوو ئەم ڕووداوە دەقۆزنەوە و دەیکەنە نواندنێکی گەورەی دوور و درێژی شانۆیی.

هێلێن سیسوو کە شانۆنامەکە دەنووسێ تراجیدیای گرێکی بۆ چارەسەرکردن و ڕووبەڕووبوونەوە و خستنەڕووی ئەم کارەساتە بەکار دەهێنێ و خودی ئەسخیلۆس دەکاتە فیگۆرێکی ئافرەت و ڕۆڵی دەرگاوانی ئەو وڵاتە دەبینێت کە بڕیاری مەرگی دراوە.

شوێن گۆڕستانێکی ئێجگار گەورەیە، دەرگاوانەکە دەبێتە جۆرە چاودێرێکی ڕووداوەکان و لە هەمان کاتدا جەستە مردووەکان لەخۆ دەگرێ و ڕووداوەکان بەرەو پێشەوە دەبا، نواندنەکە لەنێو گۆڕەپانی مەرگەوە، لە زەمەنی ئەسخیلۆس و گرێکەکانەوە درێژ دەبێتەوە بۆ ئێستا.

لە یەکێک لە دیمەنەکاندا، دوو منداڵی دووانە بەهۆی ئەم گوێزانەوەی خوێنە پیسەوە مردوون، دوو بووکەڵەی گوزارشت ئامێز بە تەنیشت دایکیانەوە دانراوە، بووکەڵەکان وەک دوو جەستەی مردوو کەوتوون، دایکیان بەهێمنی دەگری و هەموو دیمەنەکە بە شێوەیەکی زیندوو ئەو کارەساتە بەرجەستە دەکا.

لەم نواندنەدا کۆرسی شانۆی گرێکی، ڕۆڵێکی هاوشێوەیان هەیە، بەڵام لە فۆرمێکی تازەدا بەستراونەتەوە بە ڕووداوەکانی ئەمڕۆی پاریسەوە، هەروەها پزیشکی مۆدێرن و پارێزەرەکان لە ڕێگەی تراجیدیای گرێکییەوە دەبنە زمانحاڵی چارەسەرێکی هاوچەرخانە.

گۆڕستانەکەش دەبێتە هێماگەلی خاڵی وەرچەرخان و پێکەوە بەستنەوەی ڕابردوویەکی دوور بەئێستاوە، هەر لەم ڕێگەیەوە نووسەر و ریژیسۆر لە هەوڵێکی هاوبەشدا رایەڵەکانی مێژوو دەبەستنەوە بە ئێستاوە. ئەم نواندنە لە سەعاتی حەوتی ئێوارەوە دەستی پێ کردووە و لەگەڵ کازیوەی بەرەبەیان، دەوروبەری سەعاتی سێ، لە کاتێکدا کە مردووەکان لەژێر بریسکەی ئەستێرەکاندا هەڵدەستنەوە، تەواو دەبێت[٢٣].

شالاوی لافاو و خەندەقە پڕ لە ئاوەکە

هونەری نواندن لە فۆرمە دێرینەکانی شانۆی ڕۆهەلات و بەتایبەتی شانۆی بووکەڵە، لەگەڵ شانۆی بووکەڵە و لەناو شانۆی بووکەڵەوە دروست بووە. ئەکتەرەکانی شانۆی دێرینی ژاپۆنی لە پێش هەموو شتێکدا لە شانۆی بووکەڵەدا پسپۆڕ بوون و تەکنیک و شێوازەکانی هونەری نواندنیان لە شانۆی بووکەڵەوە وەرگرتووە.

ئاریان مونشکین لە ساڵی ١٩٩٩دا شانۆنامەی (تەپڵەکانی سەر خەندەقە گەورە پڕ لە ئاوەکە) لە نووسینی هێلێن سیسوو پێشکێش دەکا و لەم نواندنەدا، شێوازێکی نوێ و تایبەتمەندیی داهێناوە، بۆ ئەم مەبەستەش لە تەکنیک و فۆرم و شێوازەکانی شانۆی بووکەڵەی ژاپۆنی نزیک بووەتەوە و شتێکی تایبەت بە مونشکینی خوڵقاندووە و توانیویەتی سەرلەنوێ فۆرمە کۆنەکان، لەسەر ئاستێکی باڵا و بەشێوەیەکی تر بدۆزێتەوە[٢٤].

ئەم شانۆنامەیە باسی یەکێک لە لافاوە گەورەکانی ئەم چەند ساڵەی دوایی لە وڵاتی چین دەکا، کە بەشێکی زۆری زەویی کشتوکاڵی و خانووبەرە و ژیانی خەڵکی بوو بەژێر ئاوەوە و کارەساتێکی مرۆییی دروست کردووە. کە ئاوی زەریاکان بەرز دەبێتەوە، چ بەشێک لە وڵاتەکە بکرێتە قوربانی، شارەکان یان زەویوزاری جووتیارەکان یاخۆ ناوچە بازرگانییەکان[٢٥].

(تەپڵەکانی سەر خەندەقە گەورە پڕ لە ئاوەکە) سەرگوزشتەی ململانێ بەردەوامەکانی مرۆڤە لەگەڵ هێزی چاوەڕوانکراو و چاوەڕواننەکراوی سروشت لەلایەک و لەلایەکی تریشەوە ململانێکانی نێوان پیاو و ژن، هەژار و دەوڵەمەند، دەسەڵات و بێ دەسەڵات دەگێڕێتەوە. هێلێن سیسووش شانۆنامەکەی وەک ئەفسانەیەکی دێرین بنیات دەنێ، پێی لەسەر خۆپەرستیی مرۆڤ دادەگرێ کە دەبێتە هۆی لێکترازان و وێرانبوونی جیهان.

لە کۆتاییی نواندنەکەشدا بە هورووژم ئاو دێتە سەر شانۆ و هەموو کارەکتەرەکان دەبن بەژێر ئاوەوە. ئەوەی جێگەی سەرسوڕمان و ئاماژە پێکردنە، ئەوەیە کە ئاریان مونشکین لە دیدی تێڕوانین و ڕیزی خۆیەوە، کارەکتەرەکانی کردووەتە بووکەڵە و هەر بووکەڵەیەکیش کەسێک بە جلوبەرگی ڕەشەوە، واتە دوو کەس یەکێکیان ڕۆڵی بووکەڵە دەگێڕێ و ئەوی تریان هەڵگری ئەکتەرە بووکەڵەکانن و لە پشتەوە دەیانجووڵێنن.

ئەکتەرە بووکەڵەکان دەمامکی سپیی جۆراوجۆریان پۆشیوە، سیما و گوزارشتی دەموچاویان لە شانۆی دێرینی ژاپۆنییەوە نزیکە، مۆسیقاش ڕۆڵێکی گرینگ لەم شانۆنامەیە و هەموو شانۆنامەکانی شانۆی ڕۆژ و ئاریان مونشکیندا دەبینێ. دەنگی تەپڵ و ئامێرە ژێدارەکان، داهێنانی ئامێری جیاواز و دروستکردنی دەنگی سروشت و خوڵقاندنی ئەتمۆسفێرە دێرین و ئەفسوونییەکان، هێندەی ڕۆڵی بووکەڵەکان پێگەیان لەم نواندنەدا بەهێز و گرینگە[٢٦].

تەرتوف و گەمەیەکی سیاسی

ئاریان مونشکین لە گەمەیەکی سیاسیی توندوتیژدا ڕووبەڕووی ئیسلامییە توندڕۆکان دەبێتەوە و بەشێوازێکی نوێ، لە دەروازەکانی شانۆی کلاسیکی فرەنسییەوە، لە تەرتوفی مۆلێرەوە پەردە لە ڕووکارە ناشیرین و دڕندە و بەسیاسیکردنی ئیسلامییە فوندەمەنتالیستەکان هەڵدەماڵێ. ئەم خوێندنەوە نوێیەی شانۆی ڕۆژ ڕاستییەکی تری هێز و گەوهەری شانۆمان بۆ دەردەخا: بەستنەوەی تەرتوف بەئیسلامی و فوندەمەنتالیستەکانەوە، بیرۆکەی شانۆنامەکە زیاتر ئاشکرا دەکا، لە پڕ بۆمان دەردەکەوێ بۆچی و چۆن ئەم شانۆنامەیە ڕۆژێک لە ڕۆژان بۆ مۆلێر و بۆ ژیانی هونەریی پاریس، لە هەزار و شەش سەدەکاندا گرینگ بووە، بۆچی ڕۆژێک لە ڕۆژان ئەم شانۆنامەیە لە پاریس و لە کۆشکی پادشا و لەسەر شانۆکان قەدەخە کراوە. مۆلێر شانۆنامەی تەرتوف لە ساڵی ١٦٦٤دا دەنووسێ و بۆ ئەوەی بەگژ بیر و بۆچوونە توندڕۆکانی کڵێسادا بچێتەوە و پەردە لەسەر درۆودەلەسەکانی قەشەکان هەڵبماڵێت و لە هەمان کاتدا دووپاتی ئەوەش بکاتەوە کە چۆن کڵێسا، بەهۆی دەسەڵاتێکی ڕەها و ئاین و بیروباوەڕە ئاینییەکان بۆ مەبەستی خۆیان و لە خشتەبردن و سەرکۆنەکردنی خەڵکی بەکار دەهێنن و ئاینیان کردووەتە دەسەڵات و ئامرازێکی سیاسی.

ئەم مەسەلەیە بۆ ئەو کاتەی فرەنسا مەترسیدار بووە، شانۆنامەکە قەدەخە دەکرێت، دژایەتییەکی زۆری مۆلێر دەکرێ و ناچاریشی دەکەن کە سەرلەنوێ شانۆنامەکە بنووسێتەوە و گۆڕانکارییەکی بنەڕەتیی تێدا بکات(٢٧).

ئاریان مونشکین بە نواندنی تەرتوف دووپاتی ئەوە دەکاتەوە کە ئەم شانۆنامەیە ئێستا، هەروەک دوو سەدە لەمەوبەر هەمان کاریگەری سیاسی و دەروونیی خۆی هەیە.

ئاریان مونشکین تەرتوف دەکاتە کەسێکی ترسناکی توندڕۆی فوندەمەنتالیستی ئاینی یەکێک لە وڵاتە عەرەبییەکان، هەموو ئاماژەکان بەرەو جەزائیر دەچێت. کارەکتەری (ئۆرگۆن) دەکەوێتە ژێر باوەڕە دینییەکەی تەرتوفەوە، ملکەچی داواکارییەکانی دەبێت و دەیهێنێتە ماڵەکەی خۆیەوە، پەیمانی دەداتێ کە کچەکەی لێی مارە بکا و لە بارێکی دژوار و ڕووبەڕووبوونەوەی ئۆرگۆن و (دامیس)ی کوڕیشدا، لەسەر بەهەڵەداچوونی ئۆرگۆنی باوکی، ئۆرگۆن هەموو سەروەت و سامانەکەی لەسەر تەرتوف تاپۆ دەکا. تەرتوف لە کاتێکدا کە دەیەوێ ژنەکەی ئۆرگۆن (ئەلمیر) لە خشتە بەرێت، ڕاستی و مەرام و پلانەکانی ئاشکرا دەبێت و ئۆرگۆن بەتەواوەتی لە حەقیقەتی کەسایەتیی تەرتوف تێ دەگات.

تەرتوف لە دوای ئەم پەردە هەڵماڵینە، لە بری ئەوەی بە شەرمەزاری لە ماڵەکەی ئۆرگۆن بچێتە دەرەوە، دەیەوێ ئەم ئەوان بکاتە دەرەوە، ئەوە دەهێنێتەوە بیری ئۆرگۆن کە ئەو (تەرتوف) ئێستا خاوەنی موڵک و ماڵە و دەیەوێ دەستبەجێ بیانکاتە دەرەوە. هەروەها لە هەمان کاتدا و بۆ ئەوەی

گرفتەکە زیاتر خەست بکاتەوە، ئۆرگۆن بەوەش تاوانبار دەکا کە تەزویری لە هەندێک دێکۆمێنتی فەرمیدا کردووە، بۆیە دەیەوێت لە گرتیگەشی توند بکا. بەڵام لە کۆتاییدا پادشا دێت و ئۆرگۆن رزگار دەکا و تەرتوف دەخاتە گرتیگەوە.

ئاریان مونشکین شانۆنامەی تەرتوف، کە یەکێکە لە شانۆنامە کۆمیدیا گرینگەکانی شانۆی کلاسیکی فرەنسی، وەک شانۆنامەیەکی تراجیدی گرێکی پێشکێش دەکات و کارەکتەری ئۆرگۆن دەخاتە چەقی ڕووداوەکانەوە(٢٨).

لەم نواندنەدا شوێن باخچەیەکی ناوەوە، یان پشتەوەی باخچەیەکی میللیی خانووبەرەیەکی تراديشونییە لە وڵاتی جەزائیر، بەبێ ئەوەی ناوی هیچ شوێنێک بهێنرێ. تیشکی رۆژێکی بەتین لە سەرەوە و بە شێوەیەکی شاقووڵی خۆی بەسەر شانۆکەدا (شوێنەکەدا) وەشان کردووە، فرۆشیارێکی گەڕۆک بەعەرەبانەیەکەوە مۆسیقا دەژەنێ و بەسەر شانۆکەدا تێ دەپەڕێت. ئاریان مونشکین بۆ ئەم کارەکتەرە مۆسیقای هونەرمەند و گۆرانیبێژی جەزائیری (شەبیب حەسەن) بەکار دەهێنێ کە ساڵێک بەر لەم نواندنە، ئیسلامییە توندڕۆکان لە جەزائیر تیرۆری دەکەن(٢٩).

کارەکتەری ئەم فرۆشیارە گەڕۆکە بێدەنگە و لە بری قسەکردن گۆرانی دەڵێت و مۆسیقا دەژەنێ. ئەم فرۆشیارە چەندان جار لە دوو توێی رووداوەکانەوە دەردەکەوێ و بەسەر شانۆدا تێ دەپەڕێت و بەمەش لە چەمکی ئاهەنگ ئامێز و حیکایەتخوانەکانی وڵاتانی باکوری ئەفەریقا: تونس، جەزائیر و مەغریب نزیک دەبێتەوە، سوودیان لێ وەردەگرێت و رۆحی شانۆنامەکە و خواندنەکە خۆی لە ئەتمۆسفێری کۆڵان و سەرشەقامەکانی ئەم وڵاتانەوە نزیک دەکاتەوە. لە هەمان کاتدا ئەم کارەکتەرە، وەک فرۆشیارێک پێوەندییەکی خۆڕسکی ئاسایی و راستەوخۆ لەگەڵ ئافرەتە گەنج و کاربەدەستان و خەڵکی ناو خانووبەرەکەدا دروست دەکا.

ئۆرگۆن نوێنەری باوکێکی کۆنەپارێزە و یاساکانی باوکسالاری پەیڕەو دەکات و پاشایەکی بەزەبروزەنگی ماڵی خۆیەتی، بەهیچ شێوەیەک بوار بە خێزانەکەی نادا بەبێ ڕەزامەندیی ئەو هیچ کارێک بکەن و هیچ هەنگاوێک بنێن و بەهیچ شێوەیەکیش وەڵامی هیچ کەسێک و هیچ پرسیارێک سەبارەت بە تەرتوف ناداتەوە.

تەرتوف کەسێکی پیرۆزە و لە سەروو هەموو بۆچوون و تێڕامان و پرسیارکردنێکەوەیە.

تەرتوف هەموو جارێک بەدەرکەوتن و هاتنە ژوورەوەی بۆ سەر شانۆ، جۆرە مەترسییەک دروست دەکا، هەموو کات بەر لە هاتنە ژوورەوەی لە بڵندگۆکانەوە گوێمان لە چەپڵەڕێزان و پێداهەڵدانی جەماوەر دەبێت، تەرتوفیش بە شێوەیەکی بەردەوام چواردەوری بە کۆمەڵێک ڕیش درێژی چاو دەرپۆقیوی جلوبەرگ ڕەش دەورە دراوە، هەر هەمووشیان یەکی چرایەکی سووریان بە دەستەوەیە، وەک هێماگەلی دەستێکی خوێناوی.

ئۆرگۆن لەم هاوکێشەیەدا وێنەیەکی گونجاوە، ئەویش وەکو ئەوان جلوبەرگی درێژی رەشی لەبەردایە. لە بەرامبەری ئەوان، ژنەکەی ئۆرگۆن (ئەلمیر)، کچەکەی (ماریان)، کوڕەکەی (دامیس) و کەنیزەکی ماڵەکەش (دۆرین) جلی سپییان لە بەردایە، رەش و سپی لە گەمەیەکی سیاسی و خوێناویدا ڕووبەڕووی یەکتری دەبنەوە. بەڵام کە ئۆرگۆن ماریانی کچی دەدا بە تەرتوف، دەستبەجێ سەرپۆشێکی درێژ و ئاودامان دەدرێت بەسەر قژە درێژە رووتەکەیدا، کە دامیس لەگەڵ ئۆرگۆنی باوکی بە ڕووی یەکتردا دەتەقنەوە و دامیس ناڕەزاییی بەرامبەر بەهەڵسوکەوتەکانی باوکی دەردەبڕێ، ئەوا پیاوە ریش درێژە جل رەشەکانی تەرتوف دێن و دامیس دەبەن.

ئاریان مونشکین هەموو ساتە کۆمیدییەکان لەم نواندنەدا دەکاتە ئازار و تراجیدیایەکی قووڵ و تەنانەت لە کۆتاییشدا رێگەیەکی قووتاربوون بۆ ئۆرگۆن و خێزانەکەی نادۆزرێتەوە. ئەم ریژیسۆرە لە بری پادشا کە لە کۆتاییی شانۆنامەکەدا دەردەکەوێ و ئۆرگۆن رزگار دەکا، مووچەخۆرێکی گەندەڵ دەهێنێتە ژوورەوە، بەمەش دووپاتی ئەوە دەکاتەوە کە هەموو کۆمەڵگەکە لە بنەڕەتەوە گەندەڵ و توندڕۆن.

گرینگیی ئەم نواندنە لەوەدایە کە ئاریان مونشکین کۆمیدیایەک وەردەگرێ و تراجیدیایەکمان پێشکێش دەکات و پێکەنین دەکاتە هەڵوێستەیەکی تراجیدی و ئەتمۆسفێری ریتواڵە هونەرییەکە.

ئاریان مونشکین و شانۆی رۆژ تا ئێستا بەهەمان وزە و تواناوە بەردەوام و چالاکن و کارەکانیان بەهەمان شێوە جێگەی سەرنج و ستایشی بینەر و رەخنەگرەکانە، لە هەموو ئەوروپا و ئەمەریکادا.

پەڕاوێزەکان:

١– ئاریان مونشکین لە ساڵی ١٩٣٩دا لە پاریس لە دایکێکی ئینگلیز و باوکێکی پەناهەندەی رووس لەدایکبووە، باوکی لە جوولەکە رووسەکان بووە و وەک پەنابەرێک لە فرەنسا گیرساوەتەوە و لە بواری فیلم و بەرهەمهێنانی فیلم و سینەمادا کاری کردووە و بوارێکی فراوانی بۆ ئاریان مونشکینێکی منداڵ رەخساندووە تا لەنێو ستۆدیۆ و کامێرا و ئەکتەرەکاندا حەزی سینەما و شانۆی تێدا دروست ببێت.

٢– ئاریان مونشکین توانیویەتی شەکسپیر، درامای گرێکی و شانۆنامەی مۆدێرن، لە دید و بۆچوون و ترادیشونی شانۆی ئاسیا و ئاسیای ناوەراستەوە (چین، هیندستان، ژاپۆن، تایلاند، ڤێتنام و کەمبۆدیا) چارەسەر و بەرجەستە بکا.

٣– لە ماوەی ئەم چل ساڵەی دواییدا، بینەران و ڕەخنەگر و لێکۆڵەرەوان لە هەموو جیهانەوە روویان کردووەتە پاریس تا لە نزیکەوە کار و پڕۆژە شانۆییەکانی پیتەر بروک و ئاریان مونشکین ببینن، ئەم دوو ریژیسۆرە لەگەڵ ئەکتەر و هونەرمەندی کولتووری جیاواز کار دەکەن و پڕۆژەکانیان لە بۆتەی پرۆسەیەکی چڕ و دوور و درێژدا، بەمەبەستی لێکۆڵینەوە و تاقیکردنەوە و دۆزینەوەی چەمکەکانی هونەری شانۆدا کار دەکەن.

٤– ئەوەی جێگەی ئاماژەیە کە ئەم دوو شانۆکارە گەورەیە، هەرگیز باسی یەکتریان نەکردووە و بەهیچ

شێوەیەک ئاماژەشیان بەکارەکانی یەکتر نەداوە و تەنیا خاڵێکی هاوبەشیش کە ئەم دوو ڕیژیسۆرە گەورەیە کۆ بکاتەوە، تێرامان و گەڕانەوە و سوود وەرگرتنە لە شەکسپیر و لە شانۆی توندوتیژیی ئەنتۆنین ئارتۆ.

٥- ئاریان مونشکین خۆی بەهەموو کارێک هەڵدەستێ، بۆ نموونە دەرگەی شانۆکەیان بە ڕووی بینەراندا دەکاتەوە، بلیتەکانیان لێ وەردەگرێت، گفتوگۆیان لەگەڵ دەکا و پێشوازییان لێ دەکات.

٦- سارتەر لە سیمینارێکدا باسی برێشت و شانۆی داستانی و نووسینی شانۆیی و کاریگەرییەکانی برێشتیان بۆ دەکا.

٧- شانۆی ڕۆژ لەم قۆناخەدا زیاتر پەنایان بردووەتە بەر شانۆی جیهانی و دەقی نووسەرە گەورەکان، بەڵام بەشێوەیەکی جیاواز و بە فۆرمێکی نوێ و بە ڕۆحییەتێکی ئەزموونگەری پێشکێشیان کردووە.

٨- لەم شانۆیەدا، ڕۆڵەکان بە شێوە تەقلیدییەکان دابەش ناکرێن، بگرە ئەکتەرەکان و دوای پرۆڤەیەکی بەردەوام ئەو کارەکتەرانە دەدۆزنەوە کە لەوانەوە نزیکە.

٩- ئەم دوو شانۆنامەیە بۆ تەلەڤزیۆن تۆمار دەکرێ و دواتر لە زۆربەی کەناڵە تەلەڤزیۆنییەکانی ئەوروپادا بڵاو دەکرێتەوە.

١٠- شانۆنامەی ١٧٨٩ بۆ یەکەم جار و لە مانگی نۆڤەمبەری ساڵی ١٩٧٠دا لەسەر شانۆی پیکۆلۆ Pic-colo Teater لە میلانۆ پێشکێش دەکرێت، دوای ئەوە شانۆی ڕۆژ دەگەڕێنەوە بۆ پاریس و لەسەر شانۆکەی خۆیان پێشکێشی دەکەنەوە. هەر لەم ساڵەشدا ڕیژیسۆر و شانۆکاری گەورەی فرەنسی (ژان فیلەر) دەمرێت. ژان فیلەر هەردەم گەرەکی بووە کە بە شانۆ و لە باوەشی شانۆدا ئاهەنگێکی میللیی گەورە دروست بکات.

١١- دوای پێشکێشکردنی شانۆنامەی ١٧٨٩ بینەران بەهیچ شێوەیەک قایل نابن بڕۆنە دەرەوە، بگرە تا بەرەبەیان لەگەڵ ئەکتەرەکان و ئاریان مونشکین لەلایەک و لەلایەکی تریشەوە لەناو خۆیاندا دەکەونە گفتوگۆ و وتووێژێکی چڕەوە.

١٢- کە ئاریان مونشکین لە سەرەتای حەفتاکاندا، شانۆکەی دەگوێزێتەوە بۆ دەرەوەی پاریس و بۆ ناو هۆڵێکی کۆنی داخراو، چەندان گرووپی تر لە سەرانسەری فرەنسادا دادەمەزرێن. بەکارهێنانی ئەو شوێنە کۆنەش وەک شانۆ دەبێتە مۆدێل و هێماگەلێک بۆ شانۆکارەکان و هەموو گرووپەکان دەیانەوێ شانۆکانیان ببەنە ئەو جۆرە شوێنانە. بەڵام هەڵبژاردنی ئەو شوێنە بۆ ئاریان مونشکین و لە دەرەوەی شاری پاریس، تەنیا دیدێکی هونەری و پێداویستییەکی دارایی نابێت، بگرە هەڵوێستێکی سیاسی بووە و ویستوویەتی شانۆیەکی میللی دروست بکا.

١٣- ئاریان مونشکین لە یەکێک لە چاوپێکەوتنەکانیدا دەڵێت (من فیلمی مۆلێرم نووسیوە و هەر خۆشم دەرم هێناوە، بەڵام زیاد لە دووسەد کەس ئەو فیلمەیان دروست کردووە.)

١٤- شانۆنامەی (شەو و ڕۆژی سێزدەیەم) بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٩٨٢دا لە فیستیڤاڵی ئەفیگنۆن پێشکێشی دەکرێت و دوای ئەوە لە پاریس لەگەڵ ریچاردی دووەم تا هاوینی ساڵی ١٩٨٣ بەردەوام دەبێت، لە هەمان کاتدا خەریکی پرۆڤەی هێنریکی چوارەم و هێنریکی پێنجەم دەبن.

١٥- مەشقە چڕ و گرانەکانی شانۆیەکی ڕاگوزاری هەردەم سەرەتایەکی گرینگی هەموو پرۆژەکانیانە،

وێنەیەک، ڕەوشێک، بیرۆکەیەک کە لە دیدی کارەکەوە خۆی وەردەگیرێت، دەبێتە بنەمایەک بۆ ئاریان مونشکین. لەم ڕووەوە ئەکتەرەکانی شانۆی ڕۆژ چەندان جار دووپاتی ئەوەیان کردووەتەوە کە ئاریان مونشکین لە کاتی مەشقە راگوزەرییەکانیاندا بە توانایەکی ئەفسووناوییەوە گوێیان لێ دەگرێت، سەیریان دەکا و تێیان دەگا.

١٦- ئاریان مونشکین لەم پرۆژانەدا بەدوای ئاماژە و جووڵەی دەرەکیی وادا گەڕاوە کە بتوانێت گوزارشت لە هەست و سۆزەکانی ناوەوە بکا.

١٧- شانۆی ڕۆژ لە ساڵی ١٩٨٤دا بە بۆنەی تێپەڕبوونی بیست ساڵ بەسەر دامەزراندنی ئەم شانۆیەدا، سەرلەنوێ و بەشێوەیەکی تەواوەتی و گشتگر هەموو شانۆنامەکانی پرۆژە شەکسپیرییەکەیان لە پاریس و لە فێستیڤاڵی ئەڤیگنۆندا پێشکێش کردووەتەوە.

١٨- لە شەستەکاندا گرووپێکی ئۆپێرای پەکین لە چینەوە سەردانی پاریس دەکەن، ئەم سەردانە دید و بیر و بۆچوونەکانی ئاریان مونشکین سەبارەت بە شانۆ و بەشێوەیەکی بنەڕەتی دەگۆڕن. ساڵێک دوای ئەم نواندنە ئاریان مونشکین سەردانێکی یەک ساڵی بۆ وڵاتانی ئاسیا و ئاسیای ناوەڕاست: چین، هیندستان، کەمبۆدیا و ڤێتنام.... هتد دەکات و هەر دوای ئەم گەشتەش شانۆی ڕۆژ دادەمەزرێنێ.

١٩- لە ساڵی ١٩٧٢دا ئاریان مونشکین و هێلێن سیسوو لە پرۆژەیەکی شانۆی سەرشەقامدا کۆ دەبنەوە، نواندنەکە هەر دوای چوار چرکە بە هێزێکی پۆلیس رادەگیرێ و زۆر بەدڕندانەش هێرش دەکەنە سەر هێلێن سیسوو. ئەو کاتە هێلێن سیسوو گرووپێکی شانۆی سەرشەقامیان هەبووە و پرسە سیاسییە هەنووکەییەکانیان خستووەتە ڕوو، گرووپەکەیان بەناوی Groupe In formation Prison، زیاتر لە بەردەمی گرتیگە، سەرشەقام و باخچە گەورەکاندا نواندنەکەیان پێشکێش کردووە.

٢٠- هێلێن سیسوو لە فەرەنسا بە بچووکترین دوکتۆری فەلسەفە ئاماژەی بۆ دەکرێ، ئەم نووسەرە لە ساڵی ١٩٦٨دا بڕوانامەی دوکتۆرای لەسەر (جیمیس جویس) بەدەست هێناوە و لە ساڵی ١٩٦٩شدا بە ڕۆمانی Dedans یەکێک لە گەورەترین پاداشتە ئەدەبییەکانی فەرەنسا Prix Medicis وەرگرتووە.

٢١- هێلێن سیسوو تا ئێستا زیاتر لە پەنجا بەرهەمی بڵاو کردووەتەوە، جگە لە شانۆنامە، بابەتی جۆراوجۆر، رەخنەی ئەدەبی، فەلسەفە و لە سەروو ئەمانەشەوە ڕۆمان دەنووسێت. لە زانکۆی هەشتەمی پاریس و هەموو ڕۆژانێکی شەموان سیمینارە نێونەتەوەییەکانی پێشکێش دەکات و قوتابی و لێکۆڵەرەوە لە هەموو جیهانەوە ڕووی تێ دەکەن.

٢٢- ئاریان مونشکین و هێلێن سیسوو لە ساڵی ١٩٨٧دا، بەهەمان شێوە شانۆنامەیەکیان سەبارەت بە هیندستان پێشکێش کردووە.

٢٣- ئەم شانۆنامەیە بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٩٩٤دا پێشکێش کراوە و لە ساڵی ١٩٩٥یشدا، لەگەڵ شانۆنامەی تەرتوفدا، لە فیستیڤاڵی ئەڤیگنۆندا پێشکێش کراوەتەوە.

٢٤- لەبەر گرینگیی ئەم نواندنە و لە ساڵی ٢٠٠٢دا کراوەتە فیلم و تا ئاستێکی بەرز توانیویانە ڕۆحی شانۆنامەکە، وەک نواندنێکی وێنەیی بۆ فیلم بگوێزنەوە.

٢٥- ئەم شانۆنامەیە بە شێوەیەک لە شێوەکان شانۆنامەی (بازنەی تەباشیری قەوقاز) ی بێرتۆڵد برێشت - مان بیر دەخاتەوە: کێ خاوەنی زەوییەکانە، پەناهەندە گەڕاوەکان یان ئەو کەسانەی زەوییەکانیان کێڵاوە و بەروبوومەکەیان کۆ کردووەتەوە. لێرەدا پادشایەکی پیری چینی ڕووبەڕووی هەڵبژاردنێکی لەم شێوەیە دەبێتەوە.

٢٦- کۆمپۆسیتۆر و هونەرمەندی مۆسیقار Jean-Jaques Lemetre کە زیاتر لە بیست و پێنج ساڵە لەگەڵ ئاریان مونشکین کار دەکا، مۆسیقای هەموو نواندنەکانیان ئامادە دەکات. ئەم کۆمپۆسیتۆرە لە یەکەم رۆژی پرۆڤەکانەوە لەگەڵ گروپەکەدایە و بە مۆسیقا ئەتمۆسفێر و دەنگە گوزارشت ئامێزەکانیان، بەشێوەیەکی راگوزاری بۆ ئامادە دەکا، ریتمەکان رادەگرێ و لە هەمان کاتدا مۆسیقاکەش دەنووسێ. جووڵانەوەی ئەکتەرەکان، دەنگ و پێوەندییەکانیان، دەروازەیەکە بۆ ئەم هونەرمەندە و بۆ مۆسیقاکەی. لە کاتی نواندنی (تەپڵەکانی سەر خەندەقە گەورە پڕ لە ئاوەکە)دا خۆی و بەیارمەتیی یاریدەدەرەکەی و بە درێژاییی نواندنەکە پەنجا جۆر ئامێری مۆسیقی بەکار دەهێنێت.

٢٧- کڵێسا فرەنسییەکان هەرگیز لە مۆلێر خۆش نابن، کە مۆلێریش دەمرێت بە هەموو شێوەیەک هەوڵ دەدەن کە بە شێوەیەکی شایستە و بەپێی داوونەریتە دینی و کۆمەڵایەتییەکان بە خاک نەسپێردرێت، تا پادشا ناچار دەبێت مەسەلەکە یەکلایی بکاتەوە و بە چارەسەرێکی مامناوەندی کڵێسا بەوە رازی بکات کە تەرمەکەی مۆلێر بە شەو و بە نهێنی بەخاک بسپێردرێ.

٢٨- مۆلێر کە ئەم شانۆنامەیە لە کۆشکی پادشا پێشکێش دەکەن، خۆی رۆڵی (ئۆرگۆن)ی بینیوە.

٢٩- لە نەوەدەکانی سەدەی رابردوودا، تەوژمێکی توندوتیژی ئیسلامییە فوندەمەنتالیستەکان هەموو جەزائیر دەگرێتەوە و رۆژانە کوشتارێکی زۆر لەسەر شەقام و شوێنە گشتی و فەرمییەکاندا ڕوودەدات. ئیسلامییە توندڕۆکان لە پێش هەموو شتێک و هەموو کەسێکدا دەکەونە کوشتن و تیرۆرکردنی چینە رۆشنبیر و هۆشیارەکەی جەزائیر: نووسەر، شانۆکار، هونەرمەندی سینەمایی، مۆسیقی و وینەکێشەکان... هتد دەکەنە قوربانی.

٣٠- هەندێک کەس و لێکۆڵەرەوەکان شانۆی (رۆژ) بە رۆژی پادشا و ئاریان مونشکین بە شاژنی رۆژ ناوزەد دەکەن.

سەرچاوەکان:

1- Johanna Enckell, Skärvor av Artaud, Like , Helsingfors, 2003

2. Margareta och Ulf Sörenson, Teater i Paris, Liber Förlag, 1983

3. Judith G. Miller, Arine Mnouchkine, Routledge, 2007

٤- شانۆنامەی ١٧٨٩ و ١٧٩٣، لەبارەی شۆڕشی فرەنسیەوە بە DVD

٥- شانۆنامەی تەرتوف، لە ئەرشیڤەوە DVD

٦- شانۆنامەی تەپڵەکانی سەر خەندەقە گەورە پڕ لە ئاوەکە، DVD

٧- فیلمی مۆلێر، نووسین و ریژی ئاریان مونشکین DVD

نابوکۆ پرۆژەیەک بۆ وزەی نێودەوڵەتی

ئا: هاوار بازیان

نابوکۆ، پردێکی نوێی گواستنەوەی گازی سروشتییە لە ئاسیاوە بەرەو ئەوروپا کە بەگرینگترین هێڵی هەناردنی وزە لە باشووری دنیادا دێتە دانان. ئەو هێڵە لە ڕێگەی لوولەوە؛ هەرێمە دەوڵەمەندەکان بەگاز و لەوانە ناوەڕاستی باشووری ئاسیا، ڕۆهەڵاتی ناوەڕاست و میسر بەئەوروپا دەبەستێتەوە و وزەی ئەو ناوچانە ڕەوانەی بازاڕەکانی ئەوروپا دەکا. پرۆژەکە لە سنوورەکانی ڕۆهەڵاتی تورکیاوە دەگاتەوە نەمسا کە بەناوەندی ئەوروپا لە وەرگرتن و دابەشکردنی گاز و وزەی سروشتی دادەنرێ. ئەو هێڵە بەسەر خاکی هەریەک لە وڵاتانی بولگاریا، ڕۆمانیا و هەنگاریادا تێ دەپەڕێ، بەپێی دوا ڕێک کەوتن و گرێبەستی لایەنەکانی پێوەست بەپرسەکەوە، بڕیارە لەگەڵ تەواوبوونی پرۆژەکە ساڵانە ٣١ ملیار مەتر سێجا گازی سروشتی لە ڕێگەی ٣ هەزار و ٣٠٠ کیلۆمەتر لوولەوە بگاتە کڕیارانی گاز لە بازاڕەکانی ئەوروپادا.

ئاشکرایە کە ناوەڕاست و ڕۆئاوای ئەوروپا بەردەوام کێشەی کەمیی وزەی هەیە و شیمانە دەکرێ ئەو گرفتە تا لانی کەم ٢٠ ساڵی داهاتوو لەگەڵ ئەو بەشە لە دنیادا بمێنێتەوە کە پێوەستە بەچەند هۆکارێک لە بەرهەمهێنان، دابینکردنی تەناهی و گواستنەوەی وزە لە ئەوروپا کە پێشبینی دەکرێ چارەسەکردنیان زۆر بخایەنێ.

بەشی هەرە سەرەکیی ئەو هێڵە لە گواستنەوەی وزە بڕیارە سەرەتای ساڵی ٢٠١٢ لە تورکیاوە دەست پێ بکا و ساڵی ٢٠١٥ بەو لوولانەدا گازی پێویست بگاتە ئەوروپا.

ئەگەر بەکورتی باس لە ئامانجە سەرەکییەکانی پرۆژەی هێڵی نابوکۆ بۆ گواستنەوەی وزە بکەین برێتین لە:

* کردنەوەی سەرچاوەیەکی بەهێز بۆ دابینکردنی گازی ئەو بەشە لە وڵاتانی ئەوروپایی کە

بەشداریی پرۆژەکەیان کردووە و بەجۆرێک وەبەرهێنانیان تێدا کردووە، واتە هاوبەشن.

* بەرزکردنەوەی ئاستی بەشداریی وڵاتان لە کەرتی گواستنەوەی وزە، بەشێوەیەک کە بتوانن زیاترین سوود لە وزەی یەکتری وەربگرن، وڵاتێک بەبەرهەمهێنان و وڵاتێکی تر بەوەرگرتنی پارەی گواستنەوە.

* دابەشکردنی ئەرکی پاراستنی تەناهی لە نێوان وڵاتانی بەشداری ئەو پرۆژەیە، بەوەی هەر وڵاتێکی بەشداری پرۆژەکە و تەنانەت سەرجەم وڵاتانی تری ئەوروپایی کە دوا مەبەستی پرسەکەن خۆیان بە بەرپرس بزانن لەوەی وزەی پێویستی خۆیان بپارێزن و لەو ڕێگەوە هەموویان بەیەکەوە بەرگریی لە بەرژەوەندییەکانی بواری وزەی خۆیان بکەن، جگە لەوەی تەناهیی وزەیان پارێزراو بێ.

* وڵاتانی دابینکاری گازی هێڵی نابوکۆ نابوکۆ دەتوانن لەو ڕێگەوە تێکەڵ بەتۆڕی گازی ئەوروپا بن، واتە هێڵی نابوکۆی ئاسیای ناوەڕاست نوێنەری وزەی وڵاتانی ئەو بەشەی دنیا بێ لە هەموو ئەوروپادا.(١)

وردەکارییەکانی هێڵی نابوکۆ چین؟

ئەو پرۆژەیە لەسەر ڕاسپاردەی یەکەتیی ئەوروپا بەمەبەستی دابینکردنی گازی سروشتی بۆ وڵاتانی ئەندام پێشنیاز کراوە تا وزەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەرەو ئەوروپا بگوازێتەوە. درێژیی هێڵەکە ٣ هەزار و ٣٠٠ کیلۆمەترە و نێزیکەی ٧ ملیار و ٩٠٠ ملیۆن یۆرۆی بۆ تەرخان کراوە کە دەکاتە نێزیکەی ١٢ ملیار دۆلاری ئەمەریکایی.

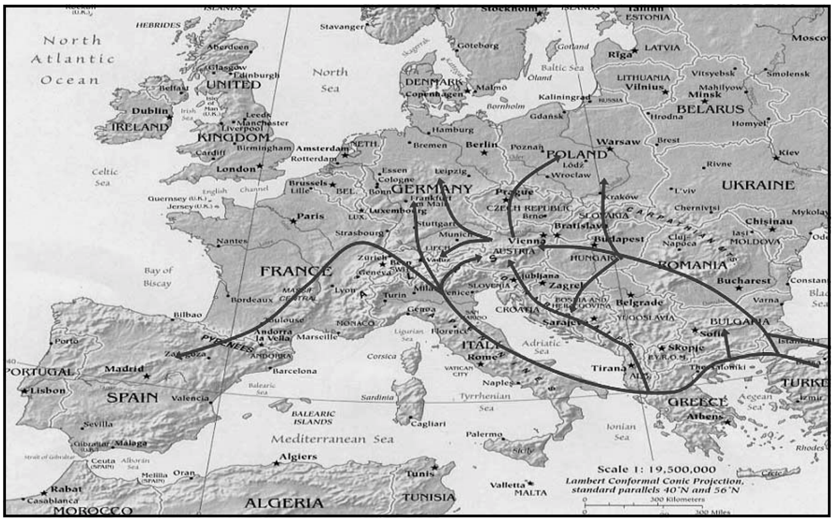

شوێنی دەسپێکی پرۆژەکە تورکیایە و کاروبارەکانی لە نەمساوە رایی دەکرێن، تا ئێستە ١٠ ملیار دۆلاری ئەمەریکایی وەک نەختینە بۆ پرۆژەکە دانراوە و بەپێی مەزەندەکانی پێشوتر ئەو رێژەیە تا ١٢ ملیار دۆلار بەرز دەبێتەوە. پرۆژەکە لە ٢٨ی شوبات/فێبرایەر ساڵی ٢٠٠٢ هاتە راگەیاندن و بریارە لە ١٥ی حوزەیران/یۆنیۆی ٢٠١٥ بەکۆتا بێ.

ئەو لایەن و ناوەندانەی تا ئێستە بەشێوەی دارایی لە پرۆژەکەدا وەبەرهێنانیان کردووە و لە راگەیەنراوێکی هاوبەشدا کە لە ٩ی حوزەیران/یۆنیۆی ئەمساڵ (٢٠١٠)دا ئاشکرا کرا پێک هاتوون لە،

* بانکی وەبەرهێنانی ئەوروپایی EIB
* بانکی ئەوروپایی بۆ کاروباری بنیاتنانەوە و پەرەپێدان EBRD.
* بانکی دنیایی بۆ پارەدارکردنی نێودەوڵەتی IFC.
* ٣ پەیمانگەی هاوبەشی نێودەوڵەتی بۆ پارەدارکردنی پرۆژەکان IFIs کە تەنیا ئەو ٣ لایەنە بەشێوەی هاوبەش زیاتر لە ٤ ملیار یۆرۆ پرۆژەکەیان دابین کردووە کە دەکاتە نێزیکەی ٥١٪ کۆی گشتیی تێچووی هەموو پرۆژەکە.

هێڵی لوولەکانی نابوکۆ، دەکەوێتە نێوان تورکیا بەرەو نەمسا کە لە "ئەرزەرۆم"ەوە دەست پێ دەکا بۆ هەرێمی "بومگارتن" لە نەمسا و دواتر دابەشی هەموو ئەوروپا دەکرێ. بەو شێوەیە ئەوروپا پێویستیی بەگازی سروشتیی رووسیا نامێنێ کە ساڵانە تووشی چەندان کێشەی تەکنیکی و سیاسی دەبێتەوە. ژمارەیەکی زۆری وڵاتی ناو یەکەتیی ئەوروپا پاڵپشتی لەو پرۆژەیە دەکەن، جگە لەوەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بەبەشداریکردنی کۆمپانیای "گازپرۆم"ی وڵاتەکەی پشتیوانیی لەو پرۆژەیە کردووە. لەگەڵ هەموو ئەوانەدا شیمانە دەکرێ وڵاتانی

ئازەربایجان و تورکمانستان بەهاوکاریی یەکتری زیاترین رۆڵیان لەو پرۆژەیەدا هەبێ، بەتایبەت کە لایەنەکانی خوازیاری وزەی نابوکۆ بەگرینگەوە سەیری بەشداریی عێراق و میسر بەهاوکاری لەگەڵ هەردوو وڵاتی تورکمانستان و ئازەربایجاندا دەکەن.

هێڵی نابوکۆ لە ٢ قۆناخدا جێبەجێ دەکرێ، قۆناخی یەکەم، دروستکردنی ڕێڕەوێک کە ٢ هەزار و ٧١ کیلۆمەترە دەکەوێتە نێوان ئەنقەرە لە تورکیاوە تا "بومگارتن" لە نەمسا، جگە لەو ٣٦٠ کیلۆمەترەی تر کە دەکەوێتە نێوان ئەنقەرە و ناوچەی "سیڤاس" لەسەر سنوور.

قۆناخی دووەم، دانان و بەستنەوەی لوولەکانی گواستنەوەی گازە لەسەر سنووری تورکیاوە کە هەمان وەرگرتنی گازی ئاسیایە لەسەر سنووری تورکیا و بەمەبەستی گواستنەوەی بۆ ئەوروپا. لەو قۆناخەدا هەزار و ٦٠٠ کیلۆمەتری تر هێڵەکە درێژ دەبێتەوە کە مەزەندە دەکرێ کۆی ئەو هێڵە لانی کەم تا ٥٠ ساڵی داهاتوو سوودی لێ وەربگیرێ و تێک نەچێ.

ئەو هێڵە کە لە تورکیاوە هاتووە، بەناو بولگاریا و ڕۆمانیادا دەگاتە شوێنی مەبەست لە نەمسا، جگە لەوەی چەند سەرچاوەیەکی تر بۆ دابینکردنی وزەی ئەو هێڵە ئێستە لەسەر سنوورەکانی نێوان تورکیا و عێراق لە نێزیک "ئەرزەڕۆم"ەوە دەستنیشان کراوە و ڕاستەوخۆ پێوەست بەشاری تەبریز ناوەندی پارێزگەی ئازەربایجانی ڕۆهەڵات لە ئێران دەکرێتەوە. دواتر بەناو دەریای خەزەر (کاسپیەن)دا دەخرێتەوە سەر هێڵی سەرەکیی نابوکۆ لە نێوان تورکیا و نەمسا. لە کۆی گشتیی درێژیی هێڵی نابوکۆ کە ٣ هەزار و ٣٠٠ کیلۆمەترە، بە لە بەرچاوگرتنی تێکچوون و گۆڕانکاریی ڕێگەوبانەکان بەزیاتر دانراوە کە نێزیکەی ٢ هەزار و ٧٣٠ کیلۆمەتری دەکەوێتە ناو خاکی تورکیا، ٤١٢ کیلۆمەتر بەسەر خاکی بولگاریا، ٤٦٩ کیلۆمەتر لە ناو ڕۆمانیا، ٣٨٤ لەسەر خاکی هەنگاریا (مەجەریا) و تەنیا ٤٧ کیلۆمەتری دەکەوێتە ناو خاکی نەمسا کە مەبەستی کۆتای پرۆژەکەیە.

زانیارییە تەکنیکییەکانی هێڵی نابوکۆ:

* درێژی: ٣ هەزار و ٣٠٠ کیلۆمەتر تا ٤ هەزار کیلۆمەتر.

* بەرفراوانیی تیرەی بۆرییەکە: هەزار و ٤٢٢ ملیمەتر تا ٥٦ سانتیمەتر.

* جۆری مادەی لوولەکە: پۆڵا.

* توانای هەناردەکردن: ساڵانە ١٣ ملیار مەترسێجا.

* ئەستووریی لوولەکە: ٢٠ تا ٣٦ ملیمەتر.

* قووڵیی ناشتنی لوولەکە لەژێر زەوی: لانی کەم یەک مەتر.

* ڕێژەی پاڵەپەستۆ خستنە سەر لوولەکان: ١٠٠ بەرمیل بەیەک جار.

* بەشی کۆنترۆڵ: ناوەندێکی گشتی بۆ کۆنترۆڵکردنی کاروبارەکان دەبێ کە بە ICCC دەناسرێ، هاوکات لە هەریەک لە شارەکانی ئەنقەرە لە تورکیا، سۆفیا لە بولگاریا، میدیاس لە ڕۆمانیا، بوداپێست لە هەنگاریا و بومگارتن لە نەمسا کە گازەکە پێیاندا تێپەڕ دەبێ کۆنترۆڵێکی

هەرێمی دەبێ و سەرچەمیان پێوەست دەبن بەکۆنترۆڵی ناوەندی.

* لوولەکانی ئەو هێڵە لەلایەنی ژوورەوە و ناوەوە تووشی تێکچوون دەبن و پێویستە ڕێکارێک هەبێ تا ڕێگە لە تێکچوونی بلوولەکە بگرێ. بۆ ئەو مەبەستە لە کاتی دانانی لوولەکان ڕەچاوی ئەو خاڵە دەکرێ و هاوکات ناوەندەکانی کۆنترۆڵ ئاگەداری ئەو پرسە دەبن.

* دەسپێکی پرۆژەکە، بەپێی بەرنامە بڕیارە لە کۆتاکانی ساڵی ٢٠١١ دا دەست بەو کارە بکرێ و لە کۆتاکانی ٢٠١٤ وەک تاقیکردنەوە بۆ یەکەم جار گازی سروشتیی ڕۆهەڵاتی ناڤین بگاتە ئەورووپا و لەگەڵ دەسپێکی ساڵی ٢٠١٥ کاری ئەو پرۆژەیە تەواو بەکۆتا بێ و بکەوێتە واری جێبەجێکردنەوە.

* چاوەڕوان دەکرێ لە ساڵەکانی یەکەمی پاش تەواوبوونی پرۆژەکە، ئەو هێڵە توانای گواستنەوەی ساڵانەی ٤ ملیار ٥٠٠ هەزار تا ١٣ ملیار مەتر سێجا گازی سروشتیی بۆ ئەورووپا هەبێ. دواتر لە ساڵی ٢٠٢٠ بەدواوە ئەو ڕێژەیە بۆ ٣١ ملیار مەتر سێجا لە یەک ساڵدا بەرز بێتەوە، لەو بڕە زیاتر لە ١٦ ملیار مەتر سێجای تەنیا لە هەرێمی "بومگارتن"ی نەمسا بۆ دابەشکردنی دەمێنێتەوە.

* بواری دارایی، پرۆژەی هێڵی نابوکۆ لەلایەن کەرتی وەبەرهێنانی هاوبەشەوە پاڵپشتیی دارایی دەکرێ و چەند ناوەند و لایەنی ئابووری و بازرگانیی ئەورووپایی بەشێوەی پشک تێیدا بەشدارن. بەتایبەت ئەو بەشە لە بانکەکان کە بایەخ بەپەرەپێدانی بازرگانی و ئابووری دەدەن. وەک پێشتر باس کرا کۆی گشتیی ئەو وەبەرهێنانە دەگاتە ٧ ملیار و ٩٠٠ ملیۆن یۆرۆ (نێزیکەی ١٢ ملیار دۆلاری ئەمەریکایی) لەو ڕێژەیەدا ٧٠٪ی لەلایەن دامەزراوە داراییەکانی ئەورووپاوە دابین کراوە و ٣٠٪ەکەی تری لەلایەن وڵاتانی بەشداری پرۆژەکەوە هاتووەتە دابینکردن.

قۆناخەکانی پێگەیشتنی پرۆژەی هێڵی نابوکۆ لە سەرەتاوە تا ئێستە

* لە ٢٠٠٢/٢/٢٨ گفتوگۆ سەرەتاییەکانی تایبەت بەنابوکۆ لە نێوان هەردوو کۆمپانیای OMV Gsa & Power GmbHی نەمسایی و بۆتاش BOTASی تورکیایی دەستی پێ کرد.

* لە ٢٠٠٢/٦/٣٠ پێنج کۆمپانیای OMVی نەمسایی، MOL زنجیرە کۆمپانیاکانی هەنگاریایی، کۆمپانیای بولگارگازی بولگاریایی، ترانسگازی ڕۆمانیایی و بۆتاش BOTASی تورکیایی یاداشتێکی لێک گەیشتنیان لەبارەی پرۆژەی نابوکۆوە ئیمزا کرد.

* لە ٢٠٠٥/٦/٢٨ گرێبەستێکی گشتگیر ناسراو بە JAV لە نێوان ٥ هاوبەشە سەرەکییەکەی هێڵی نابوکۆ هاتە ئیمزاکردن کە تایبەت بوو بەڕێککەوتن لەسەر دانانی یاسا و ڕێنوێنییەکانی پێوەست بەپرۆژەکە.

* لە ٢٠٠٨/١/٨ کۆمپانیای "پێنس پێن"ی بەریتانیایی ڕای گەیاند ئامادەیە سەرپەرشتیی ئەندازەیی پرۆژەی نابوکۆ لە ئەستۆ بگرێ و بەمەبەستی سەرخستنی پرۆژەکە هاوکار بێ و بۆ ئەو مەبەستە تەندەرێکی لە یەکەتیی ئەورووپا وەرگرت.

* له ۲۰۰۸/۲/۲۸ کۆمپانیای RWEی ئەڵمانیایی وەک شەشەم هاوبەشی هێڵی نابوکۆ تێکەڵ بەپرۆژەکە بوو و بەشداریی خۆی ڕاگەیاند.
* له ۲۰۰۸/٦/۱۱ یەکەم گرێبەست بەمەبەستی دابینکردنی گاز له ئازەربایجانەوە بۆ هێڵی نابوکۆ له بولگاریا لەگەڵ بەرپرسانی ئازەربایجانی ئیمزا کرا، ئەو وڵاتە بەڵێنی دا تا ٥ ساڵی داهاتوو ئاستی ڕەوانەکردنی گاز بۆ پرۆژەکە ٥ هێندەی ئێستە بەرز دەکاتەوە و جەختی کردەوە لەسەر ئەوەی بەشێوەی کارا بەشداریی ئەو پرۆژەیە له ناوچەکەدا دەکا.
* له ۲۰۰۹/٥/۱۲ وردەکاریی ئەندازیاری و پلانەکانی تری پەیوەست بەهێڵی نابوکۆ کە پرۆژەیەکی فرە نەتەوەیە ئاشکرا کرا و کۆمپانیاکانی هەر ٥ وڵاتی پشکداری پرۆژەکە (بێ له کۆمپانیا ئەڵمانیاییەکە) بەڕاوێژکردن لەگەڵ کۆمپانیای "پێنس پێن"ی بەریتانیایی چۆنیەتیی دانان و دامەزراندنی ئەو هێڵەیان خستە ڕوو و کۆمەڵێک پێشنیاز ئاڵوگۆڕ کران. لەو قۆناخەدا پاش بەدواداچوونی زۆر، وردەکارییە هونەرییەکانی هێڵی نابوکۆ باس کران و پلانی هێڵەکە ئاشکرا کرا.
* له ۲۰۰۹/۷/۱۳ ئەمجارەیان حکوومەتەکانی لایەنە بەشدارەکانی پرۆژەی نابوکۆ، واته بەرپرسانی حکوومەتیی هەریەک له نەمسا، هەنگاری، ڕۆمانیا، بولگاریا و تورکیا له ئەنقەرە کۆ بوونەوە و گرێبەستێکی نێوحکوومەتییان ئیمزا کرد IGA. ئەو ٥ وڵاتە بەڵێنیان دا له سەرخستنی پرۆژەی نابوکۆ هەموو جۆرە ئاسانکارییەک پێشکێش بکەن و هاوکار بن لەوەی بەرامبەر هێڵی مەودادرێژیی ۳ هەزار و ۳۰۰ کیلۆمەتری گواستنەوەی گاز هەڵسوکەوتێکی یاساییان هەبێ و ئەرکی یاسایی خۆیان وەربگرن.
* له ۲۰۱۰/۳/٥ تورکیا وەک پێنجەم بەشدار و هاوبەشی نابوکۆ پرۆژەکەی تەواو پەسند کرد و ڕەزامەندیی تەواوی خۆی بەرەسمی پێشان دا، هەروەک چۆن پێشتر بەرپرسانی حکوومەتی

هەنگاریایی لە (کانوونی یەکەم/دیسێمبەری ٢٠٠٩)، نەمسا لە (کانوونی یەکەم/دیسێمبەری ٢٠٠٩)، بولگاریا و ڕۆمانیا لە (شوبات/فێبرایەری ٢٠١٠) بەڕەسمی ڕەزامەندیی خۆیان لەسەر بەشداریی کۆمپانیاکانی لە هێڵی نابوکۆ ڕاگەیاند.

* لە ٢٠١٠/٤/٢٣ هێڵی نابوکۆ وەک پرۆژەیەکی نێودەوڵەتیی بواری گواستنەوەی وزە دانی پێ دانرا و لە ئاستی نێودەوڵەتی ئاراستەیەکی یاسایی وەرگرت. لە ئەنجامدا ٣ پەیمانگەی هاوبەشی نێودەوڵەتی بۆ پارەدارکردنی پرۆژەکان IFIs بەشێوەی هاوبەش ٣ ملیار و ٥٠٠ ملیۆن یۆرۆیان بۆ پرۆژەکە دابین کرد (دواتر ئەو ڕێژەیە بۆ ٤ ملیار یۆرۆ بەرز کرایەوە) کە دەکاتە نێزیکەی ٥١٪ کۆی گشتیی تێچووی هەموو پرۆژەکە و بەو شێوەیە هێڵی نابوکۆ زیاتر ڕەنگ و بۆنی نێودەوڵەتیی وەرگرت، ئەو پارەیە لە ١٧ی نیسان/ئاپریلی٢٠١٠ پێشکێش کرا. هێڵی نابوکۆ پێویستیی بە ٢٥٠ هەزار لوولەیە کە کێشەکەی دەگاتە سەرووی ٢ ملیۆن تۆن پۆڵا، جگە لە هەندێک کەلوپەل و پێداویستیی تر و زیاتر لە ٣٠ ئامێری پەرچدانەوەی پۆڵا کە لەسەر بودجەی ئەو کۆمپانیا نێودەوڵەتییانە دابین دەکرێ.
* لە ٢٠١٠/٦/٨ هەردوو وڵاتی ئازەربایجان و تورکیا لە ئەنقەرەی پایەتەخت گرێبەستێکیان ئیمزا کرد تایبەت بەچۆنیەتیی گواستنەوەی گاز بۆ تورکیا و ئەوروپا و لەو بارەیەوە هەردوو لایەن بۆچوون و مەرجەکانی خۆیان خستە ڕوو.
* لە ٢٠١٠/٧/٢١ حکوومەتی بولگاریایی گرێبەستێکی ئیمزا کرد و بەو شێوەیە پاڵپشتیی لە هەوڵەکانی یەکەتیی ئەوروپا بۆ هێڵی نابوکۆ کرد. ئەو گرێبەستە کە تەواو پاڵپشتیکارانە بوو لە نێوان بەرپرسانی ڕەسمیی بولگاریایی و گرووپی کۆمپانیاکانی تایبەت بەهێڵی وزەی نابوکۆ بوو کە لایەنێکی یاسایی بەپرسەکە دا و هەردوولایەن لەسەر وردەکارییەکانی ئەو هاوکاری و پاڵپشتە ڕێک کەوتن.
* لە ٢٠١٠/٧/٣١ ستافی بەڕێوەبەری کاروبارەکانی نابوکۆ تەندەرێکی تایبەت بەدابینکردنی گاز بۆ پرۆژەکەیان دوا خست، هۆکارەکەیان بۆ ئەوە گەڕاندەوە کە ژمارەیەکی زۆر داواکار داوای وەرگرتنی ئەو تەندەرەیان کردووە. یەکێک لەو لایەنانە کە بەنیاز بوو لەو پرۆژەیەدا کار بکا و بەشدار بێ، کۆمپانیای "یوروپیپ Europipe"ی ئەڵمانیایی بوو.
* لە ٢٠١٠/٨/٢٣ دوو لایەنی جێبەجێکار تایبەت بەدابینکردنی پێداویستییە سەرەکییەکانی ڕۆژانە وەک سووتەمەنی و تەنانەت خۆراک ئامادەییی خۆیان لە پرۆژەکەدا پێشان دا، سەرەڕای دۆخی سیاسیی ناوچەکە لە بەشی گورجستان و عێراقدا ئەو کارە لە ئەستۆ بگرن. لە هێڵی گازی نابوکۆ کە پرۆژەیەکی نێودەوڵەتییە هیچ لایەنێکی سێیەم بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە لەسەر سنوورەکانی ئێران دەستنیشان نەکرا کە بەشێکی هێڵەکەی لەخۆ گرتووە.

' لە ٢٠١٠/٩/٦ بانکی ئەوروپایی بۆ وەبەرهێنان (EIB)، بانکی ئەوروپایی بۆ بنیاتنان و پەرەپێدان (EBRD) و بانکی دنیایی بۆ پارەدارکردن و هاوکارییە نێودەوڵەتییەکان (IFC) لە

ڕێککەوتنێکدا خۆشحاڵی و حەزی خۆیان لەبارەی بەشداریی وەبەرهێنەران بۆ کڕینی پشک لە پڕۆژەی هێڵی نابوکۆ خستە ڕوو و لایەنێکی یاسایییان بەکاروباری کڕین و فرۆشتنی پشک لە پڕۆژەکە دا. لە ئەنجامی ئیمزاکردنی ئەو گرێبەستە سێ لایەنە نێودەوڵەتییە بوو کە ئاستی وەبەرهێنانی هەرسێ ناوەند لە پڕۆژەکەدا گەیشتە ٤ ملیار یۆرۆ کە نزیکەی ٥١٪ کۆی گشتیی تێچووی هەموو پڕۆژەکەیە.[٢]

ڕۆڵی عێراق و هەرێمی کوردستان لە نابوکۆدا

لە ١٨ی ئایار/مایۆی ساڵی ٢٠٠٩ حکوومەتی عێراق پلانێکی هەرێمی کوردستانی بۆ تێکەڵبوون بەپڕۆژە گواستنەوەی وزەی هێڵی نابوکۆ ڕەت کردەوە کە تێیدا مەبەست بێباکبوونی ئەوروپایە لە گازی رووسیا و پشتبەستنە بەوزە و گازی ئاسیای ناوەڕاست. هەریەک لە وەزارەتی نەوت و لایەنی ئۆپۆزسیۆنی عێراق ڕایان گەیاند ڕێگە نادەن بەبێ مۆڵەت و ئاگەداریی وەزارەتی نەوت و حکوومەتی عێراقی هیچ جۆرە گازێک لە هەرێمی کوردستانەوە هەناردەی دەرەوە بکرێ. سەرەڕای ئەوەی عێراق ڕەخنە لە سیاسەتەکانی حکوومەتی هەرێمی کوردستان بۆ بواری نەوت دەگرێ، هەولێر ژمارەیەک گرێبەستی جۆروجۆری لە کەرتی وزەدا لەگەڵ کۆمپانیا بیانییەکاندا ئیمزا کردووە کە بەغدا بەنایاسایی ناویان دەبا.

بۆروت گریگ لە پەیمانگەی لێکۆڵینەوە ستراتیجییەکان لە برۆکسل پێی وایە دۆخی کەرتی نەوتی عێراق ئاڵۆزە و هەر جۆرە ڕێککەوتنێک لەگەڵ ئەو وڵاتەدا زۆر مەترسیدارە، ئەوە کاریگەری خستووەتە سەر بەشداریی بیانییەکان لە کەرتی وزەی عێراقدا. لەو نێوەندەدا هێڵی نابوکۆ هەیە کە ٣ هەزار و ٣٠٠ کیلۆمەترە و جێبەجێکردنی یەکەم بەشی بەبەشداریی تورکیا، بولگاریا، ڕۆمانیا و هەنگاریا بۆ نەمسا لێ بڕاوەتەوە.[٣]

هەرچەندە تا ئێستە حکوومەتی هەرێم هیچ داواکارییەکی پێشکێش بەپەرلەمان نەکردووە تا پرسی بەستنەوەی گازی هەرێم بەهێڵی نابوکۆ تاوتوێ بکرێ، بەڵام سەرچاوە نێودەوڵەتییەکان ئاماژە دەکەن پڕۆژەی نابوکۆ تایبەت بەگواستنەوەی گازی سروشتی پێویستییەکی زۆری بەعێراق و هەرێمی کوردستان هەیە بۆ ئەوەی هێڵەکانی گواستنەوەی وزە بەرەو ئەوروپا ئامادە بکەن. دیمیتار ئەباجیۆڤ سەرۆکی کاروبارەکانی پڕۆژەی نابوکۆ چەندان جار ڕای گەیاندووە کە عێراق گەورەترین پشکی لەو پڕۆژەدا هەیە و بەبەراورد لەگەڵ وڵاتانی تری ناوچەکەدا (بۆ نموونە تورکمانستان) کەمتر پشت بەڕووسیا دەبەستێ. ئەباجیۆڤ پێشبینیی کردووە یەکەم گازی ئەو پڕۆژەیە لە عێراقەوە بێ، چونکە ئەو وڵاتە ١٠ ملیار مەتر سێجا گاز هەناردە دەکا. سەرچاوەکان لە زاری بەرهەم ساڵح سەرۆک وەزیرانی حکوومەتی هەرێمی کوردستانیان گواستەوە کە ئەو هەرێمە پێش هەر جۆرە هەناردەیەک، سەرەتا هەوڵی دابینکردنی گازی سروشتیی پێویستی خۆیان لە عێراق و دراوسێکانیان دەدەن و سەرچاوەکانی وزەی هی هەموو عێراقییەکانە.

لە کۆتاکانی ئاب/ئۆگستسی ڕابردوودا کۆمپانیای REW ئەڵمانیایی بواری وزە وەک شەشەم هاوبەشی پرۆژەی هێڵی نابوکۆ ڕای گەیاند بەمەبەستی پەرەپێدانی کەرتی گاز لە هەرێمی کوردستان گرێبەستێکی لەگەڵ حکومەتی هەرێمی کوردستاندا مۆر کردووە کە بەپرۆژەیەکی ژێرخانی ئابووری دێتە دانان. لایەنی ئەڵمانیایی وێڕای باسکردن لەو گرێبەستە ئاشکرای کرد، پەرەپێدانی کەرتی گازی هەرێمی کوردستان دەبێتە سەرچاوەیەک بۆ دابینکردنی گازی هێڵی نابوکۆ کە بڕیارە گازی ئاسیا بەرەو ئەوروپا ڕەوانە بکات. یەکەی خزمەتگوزاریی ئەڵمانیایی جێبەجێکاری پرۆژەکە لە هەرێم ڕای گەیاند کە مەبەست لە ئەنجامدانی ئەو پرۆژەیە پێشخستنی ژێرخانی بازاڕ و ئابووریی هەرێمی کوردستان لە بواری گاز و هەناردەکردنی ئەو بەرهەمەدایە. هەر پێوەست بەو باسەوە ئاشتی هەورامی وەزیری سامانە سرووشتییەکانی هەرێمی کوردستان پێشتر ڕای گەیاندبوو، هەرێم ٤٥ ملیار بەرمیل نەوتی یەدەگ و ٢٠٠ تریلیۆن مەتر سێجا گازی سروشتیی هەیە، هەروەها پێشبینی دەکرێ تا ٥٠ ساڵی تر هەرێمی کوردستان نەوتی هەبێ. ئەڵمانیاییەکان پاڵپشت بەو توانایەی هەرێمی کوردستان رایان گەیاند، لەگەڵ بەردەوامیی گفتوگۆکان لەو بارەیەوە گازی کوردستان لە چوارچێوەی هێڵی نابوکۆوە بەرەو تورکیا و دواتر ئەوروپا دەڕوا. هەر پێوەست بەو باسەوە لیژنەی دارایی لە پەرلەمانی کوردستان ڕای گەیاند بەستنەوەی گازی هەرێم بەهێڵی نابوکۆ دەبێتە وەرچەرخانێک بۆ مێژووی ئابووری و پێشکەوتنی سیاسیی هەرێمی کوردستان و جەختی کردەوە ئەوروپا پێویستیی بەگازی هەرێم هەیە بۆ دەربازبوون لە پاڵەپەستۆی رووسیا، هەناردەکرنی گازی هەرێم بۆ ئەوروپا نوێبوونەوەیەک لە ئابووریی هەرێمدا دروست دەکا و قۆناخێکی تری سیاسیی بۆ هەرێمەکە لێ دەکەوێتەوە. بۆچوونی پەرلەمانی کوردستان لەو بارەیەوە وایە کە ئەو گازەی لە رووسیاوە دەچێتە ئەوروپا زۆرجار کێشەی لێ دروست دەبێ، بەتایبەت لە وەرزی سەرمادا، بۆیە ئەوروپا بۆ ئەوەی لەژێر پاڵەپەستۆی رووسیا دەربچێ بەدوای لایەنی تردا دەگەڕێ بۆ دابینکردنی برە پێویستی گازی خۆی، لەگەڵ هەموو ئەوانەدا تا ئێستە داوای تاوتوێی ئەو پرسە لە پەرلەمانی کوردستان نەکراوە. بەڵام لای خۆیانەوە وەک پێشتر باس کرا لە ٢٣ی ئاب/ئۆگستسی رابردوودا بەشدارانی پرۆژەی هێڵی گازی نابوکۆ لە بەیاننامەیەکدا ڕەزامەندییان دەربڕی لەسەر بەشداری پێکردنی هەرێمی کوردستان لە پرۆژەکەیاندا. بەپێی ڕێککەوتن و ڕاگەیەنراوەکە ٢ هێڵی گواستنەوەی گاز لە جۆرجیا و عێراق بۆ تورکیا و ئینجا بۆ ئەوروپا دەڕوا.(٤)

سەرچاوەکان:

1- http://www.nabucco-pipeline.com/portal/page/portal/en/Home/the_project

2- http://www.gulfoilandgas.com/webpro1/projects/3dreport.asp?id=102885

3- http://www.reuters.com/article/idUSLI48452120090518

٤- ئاژانسی کوردستان بۆ دەنگوباس (ئاکانیوز)

گلۆبالیزم چییە؟

ئەردەلان عەبدوڵا

لە پاش ڕووخانی سۆڤیەت و بلۆکی ڕۆهەلات، دەستەواژەی (گلۆبالیزم) بەتەواوی لە دنیادا بڵاو بووەوە. بەتایبەت لە ناوەڕاستی نەوەتەکانی سەدەی پێشوو (گلۆبالیزم) بوو بە وێردی سەر زمانی هەموو نووسەران و ڕووناکبیرانی دنیا. هەریەکەوە لە دید و سۆنگەی تایبەتییەوە، هەوڵی شرۆڤەکردنی ئەم دەستەواژەیەی دا. زۆرجار ئایدۆلۆجیا ڕۆڵی سەرەکی دەگێڕا لەسەر بیری نووسەران، (چەپەکان) لە دیدێکی چەپ و کۆمۆنیستی و مرۆڤدۆستانەوە بۆ گلۆبالیزمیان دەڕوانی، کە زیاتر بیرێکی ڕەخنەگرانە بوو لە سیستەمی نوێ. بەڵام نووسەرانی سەر بە (ڕاستڕەو لیبراڵەکان) لە دیدێکی ئابووری و گەشبینیانەوە، هەوڵی شرۆڤەکردنی ئەم دەستەواژەیان دەدا. دیارە جگە لە ئایدۆلۆجیا، ناوچە و ئاینیش ڕۆڵی هەبووە. بۆ نموونە عەرەبەکان، زیاتر وەکو (پلانێکی ڕۆژئاوا) سەیری گلۆبالیزمیان دەکرد. ئیسلامییە سەلەفییەکان بە (خاچپەرستی نوێ) وەسفی گلۆبالیزمیان دەکرد. خوێندنەوەو گوێگرتن بۆ ئەو هەموو بیر و بۆچوونە جیاوازانە، کارێکی ئاسان نییە. ئایا گلۆبالیزم دیاردەیەکی نوێیە؟ یان دیاردەیەکە کە ڕەگوڕیشەی بۆ سەدەکانی پێشتر دەگەڕێتەوە. ئایا گلۆبالیزم دیاردەیەکی تەندروستی باشە، یان دیاردەیەکە کە جگە لە ئاژاوەی ئەلکترۆنی و کێشەی ئابووری گەورە و هەژاری، هیچ سوودێکی تری نییە. ئایا گلۆبالیزم هیوایەکە بۆ دەوڵەتانی دنیای سێیەم، بۆ ئەوەی سامانە مرۆڤی و سروشتییەکانیان بەکار بهێنن و پێشکەوتن و خۆشگوزەرانی پێیە؟ یان چەوساندنەوە و وا بەستەیی بۆ ڕۆئاوا و تالانکردنی سامانی ئەم وڵاتانە دەگەیەنێ. ئایا گلۆبالیزم مانای کۆلۆنیالیزم و ئیمپریالیستی نوێ دەگەیەنێ؟ یان سیستەمێکی نوێی دنیاییە، کە ئاشتی و خوشگوزەرانی و برایەتی بۆ مرۆڤایەتی دەهێنێ؟. ئەم هەموو پرسیار و گومانانە لەبارەی گلۆبالیزم دەکرێ. هەرکەسە و لە دید و بەرژەوەندیی خۆیەوە، هەوڵی شرۆڤەکردنی ئەم دیاردەیەی داوە. من لێرەدا هەوڵ دەدەم، بەکورتی

شرۆڤەیەکی خێرا لەسەر پرسی گلۆبالیزم بنووسم، هیوادارم تیشکێک بخەمە سەر ئەم سیستەمە نوێیەی دنیا.

گلۆبالیزم کەی سەری هەڵدا

لەسەر سەرەتای دروستبوونی گلۆبالیزم چەندان بۆچوونی جیاواز هەیە. بەپێی بیرمەندی ئەمەریکایی فۆکۆیاما، لە کتێبە بەناوبانگەکەی (کۆتاییی مێژوو و دوایەمین مرۆڤ) دا، ئەو پێی وایە لە پاش ڕووخانی بلۆکی ڕۆژهەڵات، مرۆڤایەتی پێ دەنێتە قۆناخێکی نوێوە، کە سیستەمی لیبرالیزم و کەپیتالیزم هەموو دنیا دەگرێتەوە و ئەمەش کۆتاییی مێژووی مرۆڤایەتییە، یان ڕاستر ئەمە دوایەمین قۆناخی مرۆڤایەتییە. واتە گلۆبالیزم لای ئەم برادەرە لە کۆتاییی ساڵانی هەشتا و سەرەتای نەوەتەکانەوە دەست پێ دەکات. دیارە فۆکۆیاما ناوی (گلۆبالیزمی) بەکار نەهێنا، بەڵام پاش ئەو ڕۆژنامەنووس و نووسەری بەناوبانگی ئەمەریکایی تۆماس فریدمان لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا (سەیارەی لیکساس و داری زەیتوون)، ئەو وەسفی سیستەمی نوێی دنیا دەکات و، پێی وایە کە پاش ڕووخانی سۆڤیەت، سیستەمێکی نوێی دنیای هاتە کایەوە، کە بە گلۆبالیزم دەناسرێ. سیمای سەرەکی ئەم سیستەمە نوێیەش، زاڵبوونی بیری سەرمایەداری و لیبرالیزمە، کە ئەمەریکا سەرۆکایەتی ئەم بیرە و دنیایش دەکات. دیارە بەگشتی نووسەرە لیبرالەکانی ئەمەریکا، لە پاش ڕووخانی سۆڤیەت دەکەنە سەرەتای گلۆبالیزم. بەڵام نووسەرە چەپەکان دژی ئەم بۆچوونەن و پێیان وایە گلۆبالیزم زۆر لەپێشترە. بیرمەندی گەورەی ئەمەریکایی نعوم تشومسکی_. بەتایبەت لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا (٥٠١ ساڵ، پەلاماردان بەردەوامە). پێی وایە گلۆبالیزم درێژکەرەوەی هەمان سیستەمە کە لە ساڵی ١٤٩٢ دەستی پێ کرد. واتە ئەو کاتەی بۆ یەکەمین جار کریستۆف کۆلۆمبۆس پێی نایە کیشوەری ئەمەریکاوە. لە پاش ئەویش پول سوئیزی هەمان شت دەڵێ. لە وتاری (چەند خاڵێک لەبارەی گلۆبالیزم) دەڵێ: (گلۆبالیزم دۆخێک یان دیاردەیەک نییە تازە سەری هەڵدابێ، بگرە ڕەوتێکە، کە بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ لە ئارادایە. لە ڕاستیدا لەو سەردەمەوە کە سەرمایەداری وەکو فۆرمێک کە توانای ئەوەی هەیە لە کۆمەڵی مرۆڤایەتیدا بمێنێتەوە، هاتە کایەوە. واتە لە چوار یان پێنج سەدە لەوە پێشەوە گلۆبالیزم لە ئارادابووە). نووسەری ناوداری میسری سەمیر ئەمین پێی وایە (ئەمە درێژکەرەوەی هەمان سیستەمی سەرمایەدارییە، کە مەیلی فراوانخوازی لەناو هەناوی سەرمایەداریدا بووە.) پاشان بەسەردەمی زێڕینی سەرمایەداری وەسفی دەکات، کە بۆ ماوەی پەنجا ساڵە بەردەوامە. نووسەرێکی میسریش بەناوی دوکتۆر نبیل راغب لە کتێبی (أقنعة العولة السبعة) بۆچوونێکی جیاوازی بۆ گلۆبالیزم هەیە. ئەو زیاتر لە سۆنگەی کولتوورییەوە هەوڵی مێژووی گلۆبالیزم دەدا. د. راغب دەڵێ: (سەرەتای بیری گلۆبالیزم دەگەڕێتەوە بۆ ٣٣١ ساڵ پێش زاین، بۆ سەردەمی ئەلکسەندەری مەکدۆنی، پاش ئەوەی بەسەر دارای سێیەم یئمپراتۆریەتی فارسیدا سەرکەوت،

دەستی کرد بە سیاسەتێکی نوێ. ئەوە بوو بۆ خۆی کچی دارای ئیمپراتۆری فارسی هێنا و زۆربەی جەنەراڵە گەورەکانی هان دا، کە ژنی فارسی بهێنن، بۆ ئەوەی تێکەڵاوی لەگەڵ فارسدا دروست بکەن. واتە سیاسەتێکی عاقڵانەی بەکار هێنا، هەوڵی یەکخستنی مرۆڤایەتی بوو، بەبێ گوێدانە ڕەگەز و ئاین. پاشان لەگەڵ خۆیدا کۆمەڵێک ئەندازیار و دوکتۆر و فەیلەسووفی هێنایە ناوچەکانی ئێران و میزۆپۆتامیا و میسر، بۆ ئەوەی کولتووری ڕۆمانی بڵاو بکاتەوە. ئەمەش سەرەتای گلۆبالیزمە)

وەلێ بەبۆچوونی من پێم وا نییە گلۆبالیزم تەنیا لە سۆنگەی سیستەمی ئابووری و سیاسییەوە، چەقی داری بیرکردنەوەمان ڕابگرین. من پێم وایە گلۆبالیزم چەندان وێزگەی هەیە. گلۆبالیزم بڵاوبوونەوەی هزرێکی (سیاسی، ئابووری، کولتووری) دەگەیەنێ بە دنیادا. هەر بۆیە من پێم وایە گلۆبالیزم، لەگەڵ پەیدابوون و بڵاوبوونەوەی ئاینی مەسیحی دروست بووە. بۆ یەکەمین جار لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، هزرێک توانی لە زیندانی ناوچەیەک، وڵاتێک، پەل بۆ تەواوی دنیا بکێشێ. بەتایبەت کاتێک لە کیشوەری ئاسیاوە پەڕییەوە بۆ کیشوەری ئەورووپا و پاشان دنیا. کێشەی گەورەی نووسەر و بیرمەندە چەپەکان ئەوەیە، کە زیاتر لە سۆنگەی (سیستەمی ئابووری و سیاسی) و رەخنەگری لە سیستەمی سەرمایەداری، هەوڵی شرۆڤەکردنی گلۆبالیزم دەدەن. ئەم جۆرە بیرکردنەوانەش ناتوانێ، پێناسەیەکی گشتگیریمان بداتێ، چونکە هەر وەک پێشتریش باسم کرد، کە گلۆبالیزم چەندان باری هەیە، دەبێ لە هەموو بارەکانەوە سەیری ئەم دیاردەیە بکەین.

سیماکانی گلۆبالیزم

نووسەری ئەمەریکایی تۆماس فریدمان پێی وایە گلۆبالیزم سێ سیمای سەرەکی هەیە. یەکەمیان: لەناوچوون و شکستی بلۆکی رۆژهەڵات و سۆڤیەت مانای لەناوچوونی بیری کۆمۆنیزمە و، زاڵبوونی بیری سەرمایەداری و لیبرالیزم بەسەرۆکایەتی ئەمەریکا لە دنیادا. فریدمان پێی وایە سیستەمی سۆسیالیزم و دیکتاتۆری هیچ شانسی نەماوە. بگرە سیستەمی سەرمایەداری و دیمۆکراسی، تەواوی دنیا داگیر دەکات. ئەو دەوڵەتانەی کە ئەم سیستەمە قبووڵ ناکەن، هیچ شانسی ژیان و بەرەوپێشچوونیان نییە. دووەم: زاڵبوونی ڕۆڵی بازاڕە دراوییەکانی دنیا (بۆرسە) بەتایبەت بۆرسەکانی (نیۆرک، تۆکیۆ، فرانکفۆرت، لەندەن، پاریس). ئەو پێی وایە، ئەم بۆرسانە کاریگەریی گەورەیان بەسەر چارەنووسی مرۆڤایەتییەوە دەبێ. سێیەمیان : پاڵانسی نێوان تاک و دەوڵەت وەکو جاران نامێنێ، زیاتر بە شانسی تاک دەشکێتەوە. دەوڵەتەکان هێندە ناتوانن وەکو جاران کۆنترۆڵی تاک بکەن. هۆکەشی ئەوەیە، کە شۆڕشێکی گەورەی ئەلکترۆنی (تەلەفون، ئینتەرنێت، سەتەلایت) وای کردووە، کە تاک زانیاری زیاتر وەربگرێ و لەژێر ڕکێفی دەوڵەتدا نەمێنێ. هەر ئەم شۆڕشە ئەلکترۆنییەش هەموو دەرگە و ڕێگرە کۆنەکانی تێک شکاندووە. ئەمڕۆ تاک دەتوانێ

زۆرترین زانیاری وەربگرێ، دەتوانێ سەفقەی بازرگانی و کاری رۆشنبیری و سیاسی زیاتر بکا. دەوڵەتیش هێندە کۆنترۆڵی تاکی بۆ ناکرێ. دیارە ئەم بۆچوونەی فریدمان، لەدیدێکی ئەمەریکانەوە بۆ گلۆبالیزم دەڕوانێ، بەڵام هەندێک ڕاستیشی تێدایە. بیرمەندی بەناوبانگی ئەمەریکایی سامئوێل هینگتون، لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا (شەڕی شارستانییەکان)، پێی وایە سیمای سیستەمی نوێی دنیا، (شەڕی ئاین و کولتووره جیاوازەکانی دنیا) دەبێ. هینگتون دەڵێ: (لە پاش رووخانی سۆڤیەت، شەڕی نەتەوە و ئاینە جیاوازەکانی دنیا پەرەی سەند) بەڵگەشی بۆ ئەم بۆچوونە، شەڕی ناوخۆیەکانی بەلکان و سۆڤیەتی جارانە. دیارە زۆر کەس بەتایبەت چەپەکان دژی ئەم بۆچوونە وەستانەوە، بەڵام لە هەمان کاتیشدا راستییەکیشی تێدایە. چونکە ئەمڕۆ لە تەواوی دنیادا مەسەلەی ئاین و ڕەگەزپەرستی وروژێنراوە، تەواوی دنیای گرتووەتەوە. دوکتۆر نەبیل راغب لە کتێبی (أقنعة العولمة السبعة)دا، پێی وایە گلۆبالیزم حەوت دەمامکی (قناع)ی هەیە. یەکەمیان: حکوومەتی نهێنی. دووەمیان. دەمامکی ئابووری. سێیەمیان: دەمامکی سیاسی. چوارەم: دەمامکی تەکنەلۆجی، پێنجەم دەمامکی ئەمنی. شەشەم : دەمامکی ئیعلامی (میدیا). حەوتەم کولتووری. کێشەکە لەوەدایە کە بەشێکی زۆری نووسەرە عەرەبەکان، زیاتر لە سۆنگەی (پلانێکی نهێنی رۆژئاوا) دژی گەلانی عەرەبی، سەیری دیاردەی گلۆبالیزم دەکەن. هەرچەندە من پێم وایە هێشتا دەستی نهێنی لەناو سیستەمی ئابووری و سیاسی دنیادا باوی ماوە. من پێم وایە گلۆبالیزم وەکو هەموو دیاردەیەک، لایەنی پۆزەتیف و نێگەتیفی خۆی هەیە. من لێرەدا هەوڵ دەدەم بەکورتی سیماکانی گلۆبالیزم دەستنیشان بکەم.

لایەنە پۆزەتیڤەکانی گلۆبالیزم

١- لە ڕووی سیاسییەوە

ئەمڕۆ بەگشتی سیستەمی دیموکراسی لە تەواوی دنیادا بڵاو بووەتەوە. هەموو گەلانی دنیا باوەڕی تەواویان بەوە هێناوە، کە سیستەمی دیموکراسی باشترە لە سیستەمی دیکتاتۆری. ڕابەری مەزنی هیندی (جەواهیر نەهرۆ) لەبارەی دیمۆکراسی دەڵێ: (ناڵێین سیستەمی دیموکراسی باشە، بەڵام بەداخەوە لەو باشترمان نییە). دیارە جگە لە هەندێک وڵات نەبێ وەکو (چین، وڵاتانی عەرەبی)، بەشێکی زۆری دنیا باوەڕیان بەم ڕاستییە سیاسییە هێناوە. لە هەمان کاتیشدا دەوڵەتی سۆسیالیزمی و پارتی کۆمۆنیستی ڕادیکاڵانە، ئەو ڕەونەقەی جارانی نەماوە. ئەمەش لایەنێکی پۆزتیفی گلۆبالیزمە، چونکە هەتا سۆڤیەت مابوو، خەڵکێکی زۆر باوەڕی بەسیستەمی دیکتاتۆری تاکڕەوی سیاسی هەبوو. بەڵام ئەمڕۆ جگە لە خەڵکانێکی کەم نەبێ، کەس سێوی خۆی ناخاتە سەبەتەی سیستەمێکی دیکتاتۆرییەوە.

٢- لە ڕووی ئابوورییەوە

هیچ کاتێک سامان بەم شێوەیەی ئەمڕۆ زۆر نەبووە. کاتێک سەیری بازاڕ و بانکەکان دەکەین،

نازانین ئەم هەموو سامانە زۆرە چۆن دروست بووە. دیارە ئەم کەڵەکەبوونی سەرمایە زۆرە، زیاتر ڕۆئاوای گرتووەتەوە. بەڵام بەشێکی زۆری دنیایش سوودمەند بوون لێی. بۆ نموونە لەم چەند ساڵەی دواییدا، چین و هیندستان گەشەیەکی خێرای ئابوورییان کردووە، کە زۆرجار وەکو دوو زلهێزی نوێی دنیا دەناسرێن. وڵاتێکی وەکو چین، هەتا ساڵی ١٩٧٨، تەنیا ٨،٠٪ بەرهەمی دنیای پێک دەهێنا، بەڵام ساڵی ٢٠٠٦ گەیشتە ٨٪ ی دنیا. واتە دە قات زیادی کردووە. ساڵی ٢٠٠٨ گەیشتە ١٢,٥٪ ی دنیا. ئەم ساڵ چین بوو بەسێیەمین ئابووری دنیا و یەکەمین هەناردە (ئیکسپۆرت)ی دنیا. ساڵی ٢٠٠٨ بازرگانی دەرەکی چین گەیشتە ٨٠٢,٦ملیارد دۆلار. ئەمڕۆ ٣/٢ تەلەفونی دەستی دنیا، لە چین دروست دەکرێ٥, ١٨٪ کەلووپەلی کارەبایی (تیڤی. ڕادیۆ، تەسجیل) دنیا دروست دەکات. ١٣,٤ ٪ بەرهەمی ئەلکترۆنی دنیا دروست دەکات. زیاتر لە ٤٠٠ هەزار کۆمپانیا کە لە ١٧٠ وڵاتەوە هاتوون، لە چین سەرمایەگوزاری دەکەن. هەموو ئەم گەشەسەندنەی چین، لە سایەی گلۆبالیزمدا بوو. وڵاتێکی تر کە جێگەی ئاماژەیە، هیندستانە. ئەم وڵاتە هەتا ساڵی ١٩٨٠، ئابووری هیند ساڵانە تەنیا ٣،٥٪ گەشەی دەکرد. لێ پاش ساڵی ١٩٩١، کاتێک دەست کرا بە ریفۆرمی ئابووریی، گەشەیەکی خێرای بە خۆیەوە بینی. لە نێوان ساڵانی ١٩٩٩ تا ٢٠٠٤، ئابووریی هیند شەش قات گەشەی سەند. ساڵی ٢٠٠٥ و ٢٠٠٦ گەیشتە ٩,٢ ئەم گەشە خێرایەی ئابووریی هیند، وای کرد کە بەرهەمی نیشتمانی و پیشەشازی لەم وڵاتەدا زۆر پێش بکەوێ. ئەمڕۆ هیند زیاتر لە ٨٠٠ جۆر بەرهەمی پیشەسازی و کاڵای جیاواز بەرهەم دەهێنێ. جێگەی ئاماژەیە ساڵی ١٩٦٠ تا ١٩٦٩هەموو بەرهەمی نیشتمانی هیند ٤٧,٨٦ ملیارد دۆلار بوو. لە نێوان ساڵانی ١٩٧٠ تا ١٩٧٩ هەموو بەرهەمی نیشتمانی ٩٧,٥٣ ملیارد دۆلار بوو.. ئەمڕۆ بەرهەمی نیشتمانی هیند دەگاتە ١٠٣٠ ملیارد دۆلار. بۆرسەی نیودەلهیش دەگاتە ١٨٠٠ ملیارد دۆلار. واتە لەماوەی ٥٠ ساڵی پێشوودا، بەرهەمی نیشتمانی هەزار قات زیادی کردووە. لە هەمان کاتیشدا وڵاتانی بەرازیل و رووسیاش، لەم چەند ساڵەی دواییدا گەشەی باشیان کردووە. یەکێک لە خاڵە پۆزەتیفەکانی گلۆبالیزم، نەمانی ترسی سەرمایەگوزاری و گواستنەوەی سەرمایە لە رۆئاواوە بۆ وڵاتانی تری دنیا. ئەمەش یارمەتی وڵاتانی تازەپێگەیشتوو دەدا، کە لەو حاڵەتەی تێیدان، هەنگاو بەرەو پێشەوە بنێن.

٣- شۆڕشی نوێی تەکنەلۆجی

لەگەڵ گلۆبالیزمدا، شۆڕشێکی مەزنی تەکنەلۆجی لەدایک بووە. ئینتەرنێت و سەتەلایت و تەلەفونی دەستی، بیۆتەکنیک، سیما گرینگەکانی شۆڕشی نوێن. ئەم ئامێر و داهێنانە نوێیانە، بەجارێک مرۆڤایەتییان لە قۆناخێکەوە بۆ قۆناخێکی تر گواستەوە. بۆ نموونە جاران پێوەندیی هێندە ئاڵۆز و سەخت بوو، کە چەندان ڕووداو و کارەساتی گەورە ڕووی دەدا، بەڵام زۆر کەم کەس ئاگەداری دەبوون. بەهێزترین گۆڕانکاری کە ئەم شۆڕشە نوێیە کردی، سڕینەوە و نەهێشتنی ڕۆڵی (شوێن) بوو. ئەمڕۆ (شوێن) هەمان ڕۆڵی جارانی نەماوە. تۆ دەتوانیت لە دوورەدەسترین

شـوێنی دنیـاوە، ئاگـەداری و پێـوەندی (بازرگـانی، کـۆمـەڵایەتی، سـیـاسی) لەگـەڵ کـەسێکی تر ببەستیت. تۆ ئەمڕۆ لە ڕێگەی ئینتەرنێتەوە، دەتوانیت سنووری گەلان، ئاینە جیاوازەکان، کولتوور و هزرە سـیـاسـیـیـە جیـاوازەکـان ببڕیت. دەتوانیت بەئاسـانی کـام شـوێن دوورە بیگەیتێ. ئەوە ئینتـەرنێتـە توانی بەرە لەژێر پێی حکوومـەتە دیکتـاتۆر و ملهووڕەکـان دەر بکا. بەبڕوای من، هیچ شۆڕشێک، داهێنانێکی مرۆڤ، نەیتوانیوە هێندەی ئینتەرنێت ئازادی بە مرۆڤایەتی بدا.

٤- نزیکبوونەوە و دیالۆگی نێوان ئاین و نەتەوە جیاوازەکانی دنیا

ئینتـەرنێت و تیڤـییـەکان توانیـویانە نامـۆبوونی ئاین و نەتەوە جیاوازەکان کەم بکەنەوە. ئەمڕۆ بەهۆی شـۆڕشـی زانیارییـە، هەموو کـەسێک دەتوانێ، شـارەزایی لەسـەر هـەمـوو گەلانی دنیـا هـەبێ. لێـــرەدا ئەگـــەر مـــرۆڤ بیـــەوێ دەتوانێ لانی کـــەمی ڕاســـتی دەست بکـەوێ. لەلایـەکی تـرەوە گەشـەسـەندنی پیشـەشـازی سپی (گەشتوگوزار)، ڕێگەیەکی باشـە بۆ ناساندن و دیالۆگ لـە نێوان گەلانی دنیادا. ئەم ساڵ ژمارەی گەشتیارانی دنیا گەیشتە نزیکەی ١،٢ ملیارد کەس. ئەمەش هـەم لـە ڕووی ئابووریشـــــەوە خـــزمـــــەتێکی باشـی ئابووریی ئەو وڵاتـانە دەکـــات بەتـایبـــەت تازەپێگەیشتـووەکان. بۆ نموونە وڵاتانی (میسر و تونس، مـەرۆکی، کینیا، تایلاند) گەشـتوگوزار بە یەکێک لە کۆڵەکە سەرەکییەکانی ئابوورییان دەژمێرێ.

٥- بڵاوبوونەوە و پێشکەوتنی بیری ئاشتیپارێزی و مافی مرۆڤ و ژینگەپارێزی

لەم چەند ساڵەی دواییدا، بیری ئاشـتیـپارێزی و مـاڤی مرۆڤ و ژینگەپارێزی، گەشەیەکی باشی بەخـۆوە دیوە. هیچ کاتێک لە مێژووی مرۆڤایەتیدا ئەم گەشـەیەی بەخۆوە نەدیوە. بگرە ئەمڕۆ هیچ سیـاسـییـەکی دنیـا ناتوانێ خـۆی بە دژی ئەم بیرانە دابنێ، بە فـاشیست و دیکتـاتۆرەکانیشـەوە. لەلایەکی ترەوە ڕێکخـراوەکـانی مـافی مـرۆڤ و ژینگەپارێزی، لە پێشکەوتنی بەردەوامـدان. ئەمـەش سوودێکی باشی دەبێ بۆ چارەنووسی مرۆڤایەتی.

خاڵە نێگەتیڤەکانی گلۆبالیزم

١- لە ڕووی سیاسییەوە

بەشـێکی زۆری ئەو دەوڵەتانـەی کە پـەیڕەوی سیسـتـەمی سـەرمـایەداری و دیموکـراسـییـان کـرد، تووشی کـۆمـەڵێک کـێـشـەی سـیـاسی و ئابووری و کـۆمـەڵایەتی بوونەوە. بڵاوبـوونەوەی گـەندەڵی بەشـێوەیەکی زۆر لە دنیـادا، یەکێکە لە سیـما ڤـێـزەونەکانی گلـۆبالیـزم و دیمۆکـراسـییـە. دیارە گەندەڵی زۆر لە پێشتـر هەبووە، بەڵام هیچ کـاتێک لە مێژوودا، سیـاسـییـەکان هێندەی ئەمڕۆ، بێ ئابڕوو نەبوون. دزین و تاڵانکردنی سـامـانی نیشـتـمـانی، بەڕێژەیەکی ئێجگار ترسناک لە هـەمـوو دنیـادا بڵاو بووەتەوە. خاڵێکی تریش کەزۆر جێگەی تێڕامانە، ڕووخـان و لەناوچوونی حکوومـەت و بڵاوبوونـەوەی ئاژاوەگـێڕی و تـوندوتیـژی لە دنیـادا. لەبەشـێکی زۆری وڵاتانی ئەفـریـقـیـا، دەوڵەت ناوەندی هیچ بـوونێکی نییـە. هیچ دەزگایەکـی حکوومی کۆنترۆڵی کۆمـەڵگەی پێ ناکرێ. ئەمـەش

یەکێکە لە ترسەکانی دنیا. لە هەمان کاتیشدا بەنەمانی ڕۆڵی حکوومەت، کاری خراپی کردووەتە سەر ژیانی چینە هەژارەکانی کۆمەڵگە.

٢- گەشەسەندنی بیری ڕاسیزم و پارتە فاشیستەکان لە دنیادا

لە پاش ڕووخانی بلۆکی سۆڤیەت، تەوژمێکی گەورەی بیری ڕاسیزم، هەموو دنیای گرتووەتەوە. لە ئەورووپا و ئەمەریکا، خۆی لە پارتە ڕاستڕەوەکاندا دەبینێتەوە. لە دنیای ئیسلامیشدا خۆی لە پارتە ئیسلامییە سەلەفییەکاندا دەبینێتەوە. ڕۆژ لە دوای ڕۆژیش، بیری ڕاسیزم پۆستاڵی هزری بۆگەنی، بەسەر زەویدا دەکشێنێ. پەلاماردانی ڕەوەندی موسڵمانان لە ڕۆئاوادا، بووەتە کاری ڕۆژانەی بەشێکی زۆری میدیاکان و پارتە ڕاستڕەوەکان. دەرکردنی چەندان یاسای ڕەگەزپەرستانە دژی بێگانەکان بۆ نموونە (دژی جلوبەرگی ژنانی موسڵمان). هەرچەندە ئەمەش لە دەوڵەتی فاشیزمی تورکیاوە سەری هەڵدا. ئەوان یەکەمین جار یاسای قەدەخەکردنی سەرپۆشیان داهێنا. ئەمڕۆ پارتە فاشیست و ڕاستڕەوەکانی ئەورووپا، دەنگێکی باشی خەڵکیان بەدەست هێناوە و چوونەتە ناو پەرلەمانەوە. لە زۆر شوێنیشدا وەکو (نەمسا و ئیتاڵیا، دەنیمارک) لەناو دەسەڵاتیشدان. لە دنیاسصی ئیسلامیشدا، هێرشکردنە سەر کریستی و جوولەکە و غەیرە ئیسلامەکان، بووەتە کاری ڕۆژانەی میدیا و پارتە ئیسلامییە سەلەفییەکان. بۆ نموونە لە عێراقدا کریستەکان کۆڕەوێکی گەورەیان لەم وڵاتەدا کرد، بەتایبەت پاش داگیرکردنی عێراق لەلایەن ئەمەریکاوە.

٣- بڵاوبوونەوەی شەڕی ناوەخۆ و زاڵبوونی میلیشیاگەری لە دنیادا

هیچ کاتێک مێژووی مرۆڤایەتی هێندەی ئەمڕۆ شەڕی ناوەخۆی بەخۆوە نەدیوە. لە بەشێکی زۆری وڵاتانی ئەفەریکا، دەوڵەت لەناو چووە و دەسەڵاتێکی میلیشیاگەری جێگەی گرتووەتەوە. ئەمەش وای کردووە، کە دۆزەخێک بۆ ئەو گەلانە دروست بکا. کێشەکە لەوەدایە، کە بەشێکی زۆری ئەم میلیشیانەش لەلایەن چەند کۆمپانیایەکی ڕۆئاواییەوە یارمەتی دەدرێن. ئەوانیش لەبەر بەرژەوەندی خۆیان، چونکە زیاتر لە میلیشیاکان قازانج دەکەن تا دەوڵەتی ناوەندی. لەلایەکی تریشەوە بڵاوبوونەوەی دەزگای ئەمنی جیاواز (پاسەوانی تایبەت، دژەتیرۆر)، کە ئەمانەش ڕۆڵی میلیشیا دەبینین لەناو هەناوی ڕۆئاوادا.

٤- ڕووتانەوەی چینە هەژار و دەوڵەتانی باشوور

ئەمڕۆ تەواوی کۆمەڵگەکانی دنیا بەسەر دوو چینی دژ بەیەک دابەش بوون. چینێکی کەمینە کە لەوپەڕی خێر و خۆشیدا دەژی، هەموو پێداویستی و ئارەزووەکانی تێر کردووە. لە بەرامبەردا چینێک کە زۆرینە پێک دەهێنن، لەوپەڕی هەژار و برسییەتی و نەخۆشی و بێ کاریدا دەژی. ژیانێک کە هیچ سیمای ژیانی مرۆڤی پێوە نییە. ئەمڕۆ بە ملیۆنان کەس لەگەڵ (جرج و پشیلە و سەگ) لەناو کەلاوەکانی شارەکاندا دەژی. ئەم ساڵ ژمارەی هەژار و برسییەکانی دنیا گەیشتە ١

نەخشەی جیاوازی نێوان گەلانی باشوور و باکور. داهاتی تاک بە دۆلار لە ساڵێکدا

ملیارد کەس. کە بەشی زۆریان لە وڵاتانی ئاسیا و ئەفەریکا و ئەمەریکای لاتینە. هەر یەک سانیە ٣ منداڵ لە برساندا دەمرن. ڕۆژ لە دوای ڕۆژیش دووری نێوان ئەم دوو چینەش درێژتر دەبێ. وای لێ هاتووە جۆرە سیستەمێکی ئەرستۆکراتی مۆدێرن دروست بووەتەوە. ئەم جیاوازییە گەورەیەش کۆمەڵگەکانی دنیای تووشی چەندان کێشەی جۆراجۆری (سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی) کردووەتەوە. بۆ نموونە لە وڵاتی ئەندەنووسیا، ٣٠٠ هەزار کەس خاوەنی سامانێکی زۆر و لەوپەڕی خۆشگوزەرانیدا ژیان بەسەر دەبەن. لە بەرامبەردا زیاتر لە ٢٣٠ ملیۆن کەس، کە زۆربەیان لەوپەڕی هەژاریدا دەژین. بەداخەوە ئەمە حاڵی زۆربەی وڵاتانی دنیایە. لەلایەکی ترەوە گلۆبالیزم جیاوازی نێوان باکور و باشووری گۆی زەوی زۆرتر کردووە. ئەمڕۆ ئەمەریکا و ئەوروپا و ژاپۆن، کە هەموویان ٢٠٪ ی کۆی دانیشتوانی دنیا پێک دەهێنن، خاوەنی هەموو شتێکن. توانیویانە ژیانێکی خۆشگوزەران و ئاسوودە بۆ خۆیان دابین بکەن. ئەم کەمینەیە خاوەنی بەهێزترین ئابووری، باشترین و بەهێزترین سوپا و چەک و تەقەمەنی، مۆدێرنترین تەکنەلۆجیا، خۆشگوزەرانترین ژیان. لە بەرامبەر زۆرینەی دانیشتوانی دنیا، کە لە زۆر شتدا بێ بەشە. جگە لە نەخۆشی و هەژاری و شەڕ، خاوەنی هیچ سەرمایەیەک نییە. بەپێی ڕاپۆرتی ڕێکخراوی پیشەسازی و گەشەکردنی سەر بە UN، دەوڵەتە تازەپێگەیشتووەکان، لە ئەنجامی بازرگانی لەگەڵ

دەوڵەتانی باکوردا، ساڵانە ٥٠ ملیارد دۆلار زەرەر دەکەن. هەر هەمان ڕاپۆرت دەڵێ: (لە نێوان ساڵانی ١٩٦٠ تا ١٩٨٩، جیاوازیی نێوان دەوڵەتانی باکور و باشوور، بەڕێژەی ٥٠٪ زیادی کردووە). هەر بۆیە بەشێکی زۆری گەلانی باشوور خۆیان بەیەکەمین زەرەرمەندی گلۆبالیزم دەزانن.

٥- بڵاوبوونەوەی شەڕی نەتەوەیی و مەزهەبی

یەکێک لە سیما جوانەکانی بلۆکی ڕۆهەڵات، کۆکردنەوەی مرۆڤایەتی بوو بەبێ گوێدانە سەر ڕەگەز و نەتەوە و ئاین. لێ بەداخەوە لە پاش نەمانی سۆڤیەت و بلۆکی ڕۆهەڵات، بیری مەزهەبی و ئاینی و فاشیزمی، بەشێکی زۆری دنیای گرتەوە. هەر بەنەمانی بلۆکی ڕۆهەڵات، شەڕێکی خوێناوی بەلکانی گرتەوە، کە بە هەزاران کەس بوونە قوربانی و بە ملیۆنان ئاوارە وماڵوێران بوون. لە ڕەواندا شەڕێکی نێوان هوتۆوتووتسی، زیاتر لە ٣٠٠ هەزار کەس بوونە قوربانی. لە سوودان حکومەتە فاشیستە عەرەبییە ئیسلامییەکەی عومەر بەشیر، زیاتر لەنیو ملیۆن خەڵکی سڤیلی دارفووری کوشت و ملیۆنان کەسیشی ئاوارەی وڵاتانی دراوسێ کرد. ئەمڕۆ لە تەواوی دنیا، بیری مەزهەبی و ئاینی، لە گەشەسەندنێکی ترسناکدایە. لە پاش نەمانی ئایدۆلۆجیا، خەڵکی زیاتر خۆی فڕێ داوەتە زەلکاو و بیری مەزهەبی و ئاینی. لە وڵاتێکی وەکو عێراق، شەڕێکی تایەفەگەری خوێناوی هەڵگیرساوە، کە بە هەردوو ئاوی دیجلە و فوراتیش ناتوانێ ئاگری ئەم شەڕە بکوژێنێتەوە. لەلایەکی تریشەوە پێوەندیی نێوان هەردوو ئاینە گەورەکەی دنیا (ئیسلام و مەسیحی) زۆر درز و ناخۆشی تێ کەوتووە. هەروەک پێشتریش باسمان کرد، کە لە ڕۆئاوا ئیسلام بووەتە نیشانە بۆ ڕاستڕەوەکان، لە ڕۆهەڵاتیش کریستییەکان بوونەتە قوربانی گرووپە توندڕەوە ئیسلامییەکان. ڕۆژ لە دوای ڕۆژیش، پێوەندیی نێوان ئەم دوو ئاینە خراپتر دەبێ.

٦- زۆربوونی مافیا و تاوان و بازرگانیکردن بە مرۆڤەوە

جاران تەنیا لە ئیتاڵیا، مافیا ڕۆڵی هەبوو. بەڵام ئەمڕۆ لە تەواوی گۆی زەویدا مافیا ڕۆڵی هەیە، بەتایبەت لە ڕووسیا و ئەورووپای ڕۆهەڵات و ئەمەریکای لاتین و چین و هیندستان. لە زۆر شوێندا دەسەڵاتی مافیا لە دەسەڵاتی حکوومەت زۆرترە. هەر بۆیە بازرگانیکردن بە تلیاک و کۆکاین و مادەی هۆشبەرەکان، ڕۆژ بەڕۆژ زیاد دەکات. لەلایەکی تریشەوە بازرگانیکردن بە مرۆڤەوە بەتایبەت منداڵان و ژنان، لە زۆربوونێکی ئێجگار ترسناکدایە. هەروەکو سەدەکانی پێشوو خەریکە کۆیلایەتی دروست دەبێتەوە. ئەم دیاردەیە لە پاش شەڕی یەکەمی دنیاوە نەمابوو، بەڵام لەم چەند ساڵەی دواییدا، بازرگانیکردن بە مرۆڤەوە زۆر خراپ زیادی کردووە. خاڵێکی تر کە جێگەی تێرامانە، زۆربوونی ڕێژەی تاوان لە دنیادا. بۆ نموونە کاتێک سەیری هەواڵەکانی میدیاکان دەکەیت، پڕیەتی لە تاوانی توندوتیژی. لە مەکسیک و بەرازیل، زۆربوونی تاوان بەیەکێک لە کێشە سەرەکییەکانیان دەژمێرێ. جاران لە ئەمەریکای لاتین گەنجێک خەونی بە گیڤارا و شۆڕشگێرییەوە دەبینی، بەڵام ئەمڕۆ هەموو خەون بەوەوە دەبینن، کە ببنە سەرۆکی باندێکی مافیا.

دیاردەی توندوتیژی بەتایبەت لەناو منداڵان و لاواندا، بەرێژەیەکی خراپ زۆر بووە. چەندان جار لە ئەڵمانیا، خوێندکارێک بە چەک پەلاماری قوتابخانەکەی داوە و کۆمەڵێک کەسی کوشتووە. ئەم دیاردەیەش سەرەتا لە ئەمەریکا سەری هەڵدا و بە دنیادا بڵاوی کردەوە.

٧- زۆربوونی ئاوارەیی و کۆچ لە دنیادا

لە پاش نەمانی سنوورە پۆلاینەکانی نێوان ڕۆهەلات و ڕۆئاواو کرانەوەی بەشێکی زۆری سنوورەکانی دەوڵەتانی دنیا. دیاردەی کۆچ و ئاوارەیی ڕووی لە زیادبوونە. رۆژانە بەسەدان کەس خۆیان دەگەیەننە کەنارەکانی ئیتاڵیا و ئیسپانیا. بە هەزاران کەس بوونەت قوربانیی کۆچ و لەناو زەریای ئەتلەسی و دەریای سپی ناوەڕاست خنکاون. هیچ کاتێک کۆچ بەم شێوە زۆرەی ئێستا نەبووە. ئەمرۆ بەشێکی زۆری گەنجانی ئەفەریکا و ئاسیا، ژیانی خۆیان دەکەنە قوومارێک و دەیخەنە سەر مێزی قاچاخچییەک بۆ ئەوەی بیانگەیەنێتە ئەوروپا. لە ئەمەریکای لاتینیش بەهەمان شێوە، تاکە هیوای گەنجانی ئەو وڵاتانە، ئەمەریکا و کەنەدایە. دیارە ئەمەش یەکێکە لە هۆکارەکانی ئەو جیاوازییە گەورەیەی نێوان دەوڵەتانی باکور و باشوور. جێگای ئاماژەیە دەوڵەتانی عەرەبی و تورکیا، رۆڵی سەگی پاسەوان بۆ دەوڵەتانی ئەوروپا دەبینن، زۆر نامرۆڤانە هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەو پەنابەرانە دەکەن، کە دەیانەوێ بەرەو ئەوروپا کۆچ بکەن.

لە کۆتاییدا دەبێ ئەوە بڵێم، کە ئێمە بمانەوێ یان نەمانەوێ، تێکەڵی سیستەمی گلۆبالیزم بووین. بەبێ ویستی خۆمان حوکمان دەکات. لێرەدا قسە لەسەر ئەوەیە، ئایا ئێمەی کورد چۆن دەتوانین سوود لەم سیستەمە نوێیەی دنیا وەربگرین؟. ئایا گلۆبالیزم سوودمەندە بۆ ئێمە یان زەرەرمەندە؟. هەوڵ دەدەم لە وتارێکی تردا، وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەمەوە و هەندێک شتی تریش لەم بارەیەوە باس بکەین.

سەرچاوەکان:

١- د. نبيل راغب. آقنعة العولمة السبعة. دار الغريب للطباعة و النشر. القاهرة٢٠٠١، ص ١٢٥, ١٧, ١٣

٢- دنیاگیری بە چ ئامانجێک؟. پول سوییزی. سەمیر ئەمین. هەری مەگداف. جیووانی نەریگی. وەرگێرانی. جوامێر مارابی. چاپی یەکەم. چاپخانەی بینایی. سلێمانی. ٢٠٠٧ لاپەرەکانی. ,٥ ,١٠ ,١٢ ٣-

صموئيل هنتنغتون. صدام الحضارات و اعادة بناء النظام العالمي. نقله الي العربية : د. مالك عبيد آبو شهيوة. د. محمود محمد خلف. الدار الجماهيرية للنشر والتوزيع. ١٩٩٩

٤- نعوم تشومسكي. ٥٠١ سنة الغزو مستمر. ترجمة. مي النبهان. دار المدى. الطبعة الثانية. دمشق.

٥- ئەردەڵان عەبدوڵا. چین زلهێزی نوێی دنیا. چاپی یەکەم. دەزگای ئاراس. هەولێر. ٢٠١٠

6- Spiegel Special. Globalisierung. Die Neue Welt. Nr.7. 2005.

7- Noam Chomsky. Profit Over People. Neulibralismus und Globale Weltordnung. Europa Verlag. Hamburg . März. 2003 S137.

8- Armut und Reichtum in der Welt . bpb. Informationen zur politischen Bildung (Heft 274)

9- Tourism 2020 Vision. www. unwto. org

ئاخۆ هیندستان دەبێتە زلهێزی نوێی جیهان؟

ئەردەلان عەبدوڵا

ماوەیەکی زۆرە وڵاتە مەزنەکەی هیند، بووەتە جێگەی قسە و باسێکی گەرمی بەشێکی زۆری پسپۆرانی سیاسی و ئەکادیمی لە جیهاندا. بەشێکی زۆری ئەوروپایی و ئەمەریکاییەکان، بەچاوێکی ترس و ڕقەوە سەیری پێشکەوتنی هیند دەکەن. لێ بەشێکی کەمیان بەچاوێکی مرۆڤدۆستانە و ئابوورییانە سەیری ئەم کیشوەرە مەزنە دەکەن. من یەکێکم لەو کەسانەی کە هیندستان وەکو کیشوەرێک دەبینم. چونکە ئەم وڵاتە چ لە ڕووی جوگرافی و ڕووبەری زەوی و دانیشتوان و کولتوور و ئاین و نەتەوەوە، زۆر لە وڵاتێک مەزنتر و فراوانترە. هەر بۆیە من بە کیشوەری هیندستان ناوی دەهێنم. دیارە جێگەی داخە هەتاوەکو ئەمڕۆش هیچ وتارێک یان لێکۆڵینەوەیەکمان لەبارەی ئەم وڵاتەوە بە کوردی نییە. ئەویش لەبەرئەوەی ئێمە تەنیا شارستانی و دەرسی پێشکەوتن لە ڕۆئاواوە دەبینین. من لێرەدا هەوڵ دەدەم تیشکێک بخەمە سەر چیرۆکی پێشکەوتنی ئەم کیشوەرە مەزنەی جیهان.

جوگرافیای هیندستان

هیندستان دەکەوێتە باشووری ڕۆئاوای کیشوەری ئاسیا، حەوتەمین وڵاتی جیهانە لە ڕووی ڕووبەری زەوییەوە. ڕووبەرەکەی دەگاتە ٣,٢٨٧,٥٩٠ کیلۆمەتر دووجا. درێژییەکەی نزیکەی ٣٠٠٠ کم. زیاتر لە ٧٠٠٠ کم ڕووبەری سەر ئاوی هەیە. کە ئەمەش یەکێکە لە خاڵە گرینگەکانی ئەم وڵاتە. هیندستان دراوسێی شەش دەوڵەتە (چین، بەنگلادیش، پاکستان، بۆتان، میانمار، نیپاڵ). لەگەڵ بەنگلادیش درێژترین سنووری هەیە ٤,٠٥٣ کم پاشان چین بە درێژایی ٣٣٨٠ کم. لە باشووریشەوە سنوورێکی دەریایی لەگەڵ وڵاتی سریلانکا هەیە. هیندستان وڵاتێکە سروشتێکی هەمەجۆری هەیە. بەرزترین چیای جیهان (هیمالایا)، بوونی پێدەشتێکی زۆر، بیاوان،

گـرد و دۆڵی زۆر. هەر لەبەر ئەمـانـە و بوونی ڕووبەرێکی زۆری جـوگـرافی، لە ڕووی ئـاووهـەواوە، هەموو جۆرە ئاووهـەوایەکی هەیە. لە باکوری وڵاتەوە، بەحوکمی زنجیرە چیاکانی هیمالایا، هەموو کات بەفرە و بەرگی سپی دەپۆشێت. ناوەڕاست و باشووری وڵات، ئاووهەوایەکی نیمچە فێنک و باراناویی هەیە.

دانیشتوان

ئەمـڕۆ هیندستـان دووەمین وڵاتی جیهانە لە ڕووی دانیشـتوانەوە. نزیکەی ١،١٤٨ ملیـارد کـەسـە. ڕۆژ لە دوای ڕۆژیش ژمارەی دانیشتوانی زیاد دەکات. جـێگەی ئـامـاژەیە، سـاڵی ١٩٥٠ ژمـارەی دانیـشـتـوانی هیند، نـزیکەی ٣٥٠,٤٤٥ ملیـۆن کـەس بوو. ئـەم ڕێژەیە هـەتـاوەکو ئەمڕۆ سێ جار زیادی کردووە.

ئاین

هـیندسـتـان بەوڵاتی فـرە ئـاینی جـۆراوجـۆر دەژمـێـردرێ. لێ بەهێـزترین ئـاین هیندۆسـییـە. لـە ٨٠٪، پاشـان ئیـسـلام، ١٣,٤٪، کـریسـتی ٢,٣ سـیخ ١,٨ هـەروەهـا بـودی و زەردەشـتی و چەندان ئاینی تر هەیە.

زمـان

ئەمـڕۆ لە هیندسـتـان زیاتر لە ٦٠٠ زمـان و دیالێکت هەیە. لـێ زمـانی ڕەسـمی هەردوو زمـانی هیندی و ئینگلیـزی، پاشـان ٢١ زمـانی تریش بـە ڕەسـمی سـەلمێنراون. پاش هیندی ئەم زمـانانە دێن:

Maithili, Konkani, Kashmiri, Kannada, Gujarati, Dogri, Bodo, Bengalisch, Asamiya, Telugu, Tamil, Sindhi, Sanskrit, Santali, Panjabi, Oriya, Nepali, Meitei, Marathi, Malayalam Urd.

هیندستان باخچەی ئاژەڵی جیهان

بە حوکمی گەورەیی و هەمەجۆریی ئاووهەوا و سروشتی جیاواز، هیندستان بە دەوڵەمەندترین وڵاتی جیهان دەژمێردرێت لە ڕووی سامانی ئاژەڵییەوە. زیاتر لە ٩٥٠ جۆری ئاژەڵ، ١٢٠٠ جۆرە

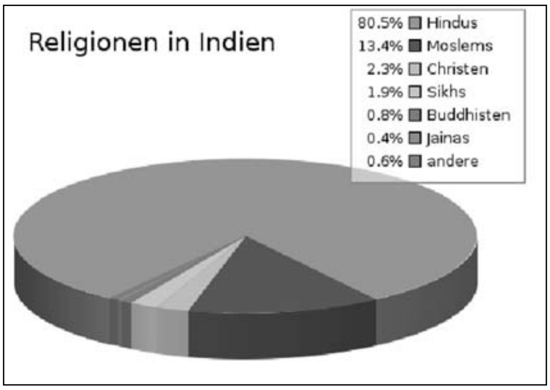

باڵندە و ٢٥٠٠ جۆری ماسی هەیە. جگە لەوەش دەوڵەمەندترین وڵاتە لە ڕووی مانگاوە، نزیکەی ٣,٣٠٠ ملیۆن مانگای هەیە. بەڵام بەهۆی ئاینی هیندۆسییەوە کە مانگا پیرۆزە لایان، ناتوانن سوود لە بەرهەمی گۆشتی مانگا ببینن.

کولتوور

وڵاتی هیند بەیەکێک لە شارستانییە کۆن و دێرینەکانی جیهان دەژمێردرێت. دەقە پیرۆزەکانی ئاینی هیندۆسی، یەکێکە لە دەقە دێرینەکانی مرۆڤایەتی. دیارە زیاتر بە زمانی سەنسکریتی نووسراون، کە یەکێکە لە زمانە کۆنەکانی جیهان. فیدان Veden یەکێکە لە دەقە دێرینەکانی ئاینی هیندۆسی کە لە سەدەکانی نێوان ١٣بۆ ٥ پێش زاین نووسراوە. پاشان هەردوو کتێبی Ramayana und Mahabharata. کە لە نێوان ٥٠٠ بۆ ٧٠٠ پێش زاین نووسراون.

ئاخۆ هیندستان دەبێتە زلهێزێکی جیهانی؟

ئەمە پرسیارێکە کە زۆر لە پسپۆرانی بواری سیاسی و ئابووری پێوەی خەریکن. لەم چەند ساڵەی دواییدا ئابووریی هیندستان گەشەیەکی زۆر باشی بەخۆوە دیوە. لە هەمان کاتیشدا لە بواری های تێک، سۆفتوێر، کۆمپیوتەر، پێشکەوتنی گەورەی بەخۆوە دیوە. هەر بۆیە زۆر بەگەرمی باس لە بەهێزبوونی ئەم وڵاتە دەکرێت.

لێرەدا هەوڵ دەدەم بە کورتی وەڵامی ئەم پرسیارە بدەمەوە و خاڵە بەهێز و لاوازەکانی ئەم زلهێزە نوێیەی جیهان دەربخەم.

خاڵە بەهێزەکان

١- سوپا

سوپای هیندستان بەیەکێک لە سوپا بەهێزەکانی جیهان دەژمێردرێت. ١،١ ملیۆن هێزی پیادەی هەیە. ١٥٠ هەزار هێزی ئاسمانی، ٥٣ هەزار هێزی دەریایی و ٨٠٠ هەزار هێزی یەدەگیشی

هەیە. سوپای هیندستان خاوەنی ٣٢٦٤ تانک، ٧٣٣ باڵەفڕەی جەنگی، ١٧ U-Boote، ٢١ کەشتیی دەریاییی جەنگی، ١٩٩ هەلیکۆپتەر. لە ساڵی ١٩٧٤وە خاوەنی بۆمبی ئەتۆمییە. ساڵی ٢٠٠٥ خاوەنی ٧٤ بۆمبی ئەتۆمی بوو. لە ڕووی داراییشەوە وەزعی باشە. ساڵی ٢٠٠٥ بودجەی وەزارەتی بەرگریی هیندستان گەیشتە ١٨،٨٦ ملیارد دۆلار. کە ئەمەش لە چاو وڵاتانی تری ئاسیاوییە زۆرە، دیارە جگە لە وڵاتی چین و وڵاتانی کەنداوی فارسی، کە ئەمانە ڕێژەیەکی خەیاڵی بۆ سوپا خەرج دەکەن.

٢- ئابووری

کاتێک ساڵی پار کۆواری Forbes ی ئەمەریکایی ناوی دەوڵەمەندترین پیاوی جیهانیی بڵاو کردەوە، لەناو ١٠ پیاوە دەوڵەمەندەکانی جیهان، چواریان خەڵکی هیندستان بوون. Lakshmi Mittal چوارەمین دەوڵەمەندی جیهانە، کە خاوەنی گەورەترین کارگەی ئاسنە لە هیندستان. ئەم ڕێژە زۆرەی دەوڵەمەندەی هیند، بووە جێگەی تێڕامان و پرسیار لای زۆربەی پسپۆڕانی جیهان. ساڵی ٢٠٠٨، ژمارەی ملیاردێرە هیندییەکان گەیشتە ٥٤، کە ژمارەیان لە ژاپۆن زیاترە. سامانی ئەمانە دەگاتە ٢٥٠ ملیارد دۆلار. هەموو کاتێک هیند وەکو فەقیرخانەی جیهان سەیر دەکرا، کەچی لە پڕ ئەم هەموو دەوڵەمەندە لە هیند لەدایک بوون. بەپێی هەندێک ئەکادیمیی مێژوویی ئینگلیزی، هیند و چین بۆ ماوەی ١٨ سەدەی پێشوو لە ٨٠٪ بەرهەمی ئابووریی جیهانیان پێک دەهێنا. لێ لە پاش داگیرکردنی ئەم دوو وڵاتەوە، بە شێوەیەکی ترسناک ئابووریی ئەم دوو وڵاتە وێران کرا. دیارە ئەویش لەلایەن داگیرکەرە ئەوروپاییەکانەوەیە.

ئەوەی کە زیاتر بووەتە جێگەی پرسیار و لێکۆڵینەوە، گەشەسەندنی خێرای ئابووریی هیندستانە. لە پاش ڕزگاربوونی هیندستانەوە لە دەستی ئینگلیز، هەتا ساڵی ١٩٨٠، ئابووریی هیند ساڵانە تەنیا ٣،٥٪ گەشەی دەکرد. لێ پاش ساڵی ١٩٩١، کاتێک دەست کرا بە ریفۆرمی ئابووری، گەشەیەکی خێرای بەخۆیەوە بینی. لە نێوان ساڵانی ١٩٩٩ تا ٢٠٠٤، ئابووریی هیند شەش قات گەشەی سەند. ساڵی ٢٠٠٥ و ٢٠٠٦ گەیشتە ٩,٢ ئەم گەشە خێرایەی ئابووریی هیند، وای کرد کە بەرهەمی نیشتمانی و پیشەسازی لەم وڵاتەدا زۆر پێش بکەوێت. ئەمڕۆ هیند زیاتر لە ٨٠٠ جۆر بەرهەمی پیشەسازی و کاڵای جیاواز بەرهەم دەهێنێت. لە هەمان کاتدا هیند خاوەنی سیستەمێکی بانکی باشیشە، زیاتر لە ٢٧ بانکی جیاواز وەکو شادەمارێکی باش، خوێن دەدەنە ئابووریی هیند. ئەوەی جێگەی تێڕامانە، بەشی زۆری سەرمایەگوزاری لە هیندستان لەلایەن سەرمایەدارانی هیندییەوەیە. لە ٩٠٪ سەرمایەگوزاری هیند پێک دەهێنن. ئەمڕۆ بەرهەمی نیشتمانیی هیند دەگاتە ١٠٣٠ ملیارد دۆلار. بۆرسەی نیودەلهیش دەگاتە ١٨٠٠ ملیارد دۆلار. ئەمەش ڕێژەیەکی زۆرە. جێگەی ئاماژەیە ساڵی ١٩٦٠ تا ١٩٦٩هەموو بەرهەمی نیشتمانیی هیند ٤٧,٨٦ ملیارد دۆلار بوو. لە نێوان ساڵانی ١٩٧٠ تا ١٩٧٩ هەموو بەرهەمی نیشتمانی ٩٧,٥٣ ملیارد دۆلار بوو. واتە لە ماوەی ٥٠ ساڵی پێشوودا، بەرهەمی نیشتمانی هەزار قات زیادی کردووە.

٣- های تێک تەکنەلۆجی

خاڵێکی گرینگی تر ئەوەیە کە بووەتە جێگەی سەرنج و تێرامانێکی زۆر، گەشەسەندنی خێرای های تێک و کۆمپیوتەرە لە هیند. ئەمڕۆ ٣/١ هەموو بەرنامەی Software ی جیهان لە هیندستان دروست دەکرێ. بەشێکی زۆری بەرنامەی کۆمپیوتەری ئەمەریکایی لەلایەن ئەندازیارە هیندییەکانەوە بەرهەم دەهێنرێ. سەرۆکی کۆمپانیای مایکرۆسۆفت Bill Gates وتی بەشی زۆری کارمەندە تەکنیکییەکانمان خەڵکی هیندن. ئەم ساڵ زیاتر لە ١٧ ملیارد دۆلاری لە هیندستان سەرمایەگوزاری کردووە.

دیارە جگە لە های تێک، هیندستان گەشەیەکی باشیشی لە بواری بیۆتکنۆلۆجی و دەرمانسازی کردووە. ئەمڕۆ کۆمپانیاکانی هیند وەکو Ranbaxy,Wockhardt,Dr,Reddy خاوەنی ناوێکی جیهانین. تەنانەت لە هیند توانییان دەرمانی نوێ بۆ نەخۆشیی ئایدز بدۆزنەوە.

ئینتەرنێت و تەلەفۆنی دەستی

ئەمڕۆ لە هیندستان زیاتر لە ١٠٠ ملیۆن تەلەفۆنی دەستی هەیە. ئەمەش ژمارەیەکی ئێجگار زۆرە و بازاڕێکی زۆر گەورەشە. لە هەمان کاتیشدا ڕۆژ لە دوای ڕۆژ خەڵکی دەچنە ناو تۆڕی ئینتەرنێتەوە. ساڵی ٢٠٠٧ ژمارەیان گەیشتە نزیکەی ٧٠ ملیۆن کەس.

٤- زانست و خوێندن

هەر لە دێرزەمانەوە خوێندن پایەیەکی باشی هەبووە لە هیند. بەتایبەت پاش ڕزگاربوونی لە دەستی ئینگلیز. جەواهیر نەهرۆ، پێشەوای مەزنی هیند، یەکێک لە ئەرکە گرینگەکانی حکوومەتەکەی، پێشخستنی خوێندن بوو لە هیند. گەر سەیریش بکەیت هەتا ئەم چەند ساڵەی دواییش، لە عێراقدا سەدان مامۆستای زانکۆ و دوکتۆری هیندی لە عێراق کاریان دەکرد. لە ئێران بەشێکی زۆری سیستەمی تەندروستیی ئەو وڵاتە لەلایەن دوکتۆرە هیندییەکانەوە بەڕێوە دەبرێت. ئەمڕۆ لە هیندستان ٣٨٠ زانکۆی حکوومەتی و ئەهلی هەیە. زیاتر لە ١٥٠٠ پەیمانگەی هەمەجۆر هەیە. هەر بۆیە ساڵانە ٥٠٠ هەزار ئەندازیارو تەکنیکی و پسپۆڕی هەمەجۆر، خوێندن تەواو دەکەن. لە بواری زانستی کۆمپیوتەرە و گەشەیەکی زۆری کردووە. ساڵانە ٢٣٠٠ پسپۆڕی پلە بەرز خوێندن تەواو دەکەن. لە وڵاتێکی وەکو ئەڵمانیا ساڵانە تەنیا ١٧٠٠ پسپۆڕە. هەر بۆیە ساڵی ١٩٩٨ حکوومەتی ئەڵمانی پشتی بەپسپۆڕە هیندییەکان بەست، بۆ ئەوەی سیستەمی کۆمپیوتەری ناوەندی دابمەزرێنێ، زیاتر لە ٤٥ هەزار پسپۆڕی هیندییان بۆ ئەڵمانیا هێنا. بوونی ئەم هەموو زانکۆ و پەیمانگەیانە، کە ساڵانە لەشکرێکی گەورەی پسپۆڕ و تەکنیکی پەروەردە دەکات، بە یەکێک لە سامانە نەتەوەییەکانی هیند دەژمێردرێ. هەر ئەم لەشکرە زۆرەی پسپۆڕانیش وای کردووە کە بەشێکی زۆری کۆمپانیا گەورەکانی جیهان، سەرمایەگوزاری لەم وڵاتەدا بکەن. دەبێت ئەوەش بڵێم، کە لە ڕووی ئابووریشەوە ئەم کۆمپانیایانە قازانجێکی زۆر دەکەن، چونکە مووچەی مانگانە لە هیند زۆر لە وڵاتانی ڕۆئاوا کەمترە.

٥- گەورەترین دیموکراسیی جیهان

ئەوەی کە زیاتر من و هەزاران کەسی تریشی لە جیهاندا سەرسام و خۆشحاڵ کردووە، کە هیندستان گەورەترین وڵاتی جیهانە، بەڵام خاوەنی سیستەمێکی دیموکراسی و دەستوور و یاسایەکی مرۆڤانەیە لە جیهاندا. دەستووری هیندی کە باشترین و گەورەترین دەستووری جیهانە، خاوەنی ٣٩٥ پەرەگرافە. لە ٢٦ یانوەری ١٩٥٠ بۆ یەکەمین جار، موژدەی لەدایکبوونی دەستووری هیند بڵاو کرایەوە. ئەمەش باشترین و گرینگترین کار و بەرهەمی جەواهیر نەهرۆ بوو. دەبێت ئەوەش بڵێم، کە هیندەکان سوودێکی باشیان لە دەستووری ساڵی ١٩٣٥ وەرگرت کە ئینگلیزەکان دایانڕشتبوو، ئەو دەستوورەی ئینگلیز لە ٢٥٠ پەرەگراف پێک دەهات. لە هەمان کاتیشدا لە پاش ڕزگاربوونی هیندەوە، دەسەڵات بەشێوەیەکی ئاشتییانە و دیموکراسییانە بەڕێوە دەچێت. چەندان پارتی سیاسی و کۆمەڵەی مەدەنی لەم وڵاتەدا هەیە. ئەمەش شانازییەکی گەورەیە بۆ هیند، چونکە بەشێکی زۆری وڵاتانی جیهانی سێ، هەر هەموویان پاش ڕزگاربوونیان لە دەستی داگیرکەری ئەوروپایی و ئەمەریکایی، تووشی کێشەی ناوخۆ و دیکتاتۆری و سیستەمی خوێنمژی عەسکەرتاری بوون. لێ خۆشبەختانە هیندستان هیچ لەم جۆرە سیستەمانەی بەخۆوە نەبینی. دیارە نابێت مەزنی گاندی و نەهرۆ لە بیر بکەین، چونکە ئەوان بەباوکی هەموو هیندەکان دادەنرێن. نابێت وتە بەناوبانگەکەی نەهرۆ لە بیر بکەین کاتێک وتی (من ناڵێم سیستەمی دیموکراسی باشە، بەڵام بەداخەوە سیستەمێکی لەو باشترمان لا دەست ناکەوێت). هیندستان لە ڕووی ئیدارییەوە لە ٢٨ هەرێم (ولایەت) و ٦٠٠ ناوچەی ئیداری پێک دێت. هەموو هەرێمێک پەرلەمان و حکوومەتی تایبەت بەخۆی هەیە. واتە سیستەمێکی فیدراڵی پەیڕەو دەکات. ١٤ پارتی سیاسییش هەن کە بەشداریی پەرلەمانی هیندستان دەکەن. لە هەمووشیان بەهێزتر، پارتی کۆنگرێس و پارتی بەهاراتا جاناتایە. یەکەمیان ١٤٥ پەرلەمانتاری هەیە، دووەمیان ١٣٨. پاش ئەوانیش پارتی کۆمۆنیستی هیندی دێت، کە ٤٣ پەرلەمانتاری هەیە. ئەم پارتە زیاتر ماویستییە. لە هەمان کاتیشدا کۆمەڵێک سەندیکای کرێکاری و پیشەیی و هونەری و کولتووری هەن. دیارە ٥ سەندیکا لە هەموویان بەهێزترن. بەتایبەت سەندیکای (BMS (Bharatiya Mazdoor Sangh کە زیاترە لە ٢,٧٦٩,٥٥٦ ئەندامی هەیە.

٦- کشتوکاڵ

هەر لە دێرزەمانەوە هیندستان بەوڵاتی بەهارات و بۆن و سەوزایی ناسراوە. گەورەیی ڕووبەری ئەم وڵاتە و، بوونی ئاووهەوایەکی شێدار و باراناوی، بووەتە هۆی ئەوەی بەرهەمێکی زۆری هەمەجۆری کشتوکاڵی لێ بەرهەم بهێنرێ. ئەمڕۆ ٥٩٪ خەڵکی هیندستان بە کشتوکاڵەوە خەریکن. بەشێکی زۆری بەهاراتی جیهان لەم وڵاتەوە بەرهەم دەهێنرێت. ئەمڕۆ هیندستان دووەمین بەرهەمهێنی (برنج، گەنم، چا، لۆکە)ی جیهانە. دیارە جگە لە چەندان بەرهەمی تری وەکو (جۆ، پەتاتە، پاقلەمەنی، میوە و سەوزە). ئەمەش سامانێکی باشی ئابووریی هیند پێک دەهێنێ.

٧- سینەما Bollywood

هەموومان بەخۆشییەکی زۆرەوە سەیری فیلمە هیندییەکانمان دەکرد. بەشێکی زۆرمان بە ئەکتەرە بەناوبانگەکانی سینەمای هیندی سەرسام بووین، بەتایبەت (دارا مەندەر، ئەمیتا باباجان). لە پاش هۆلیودی ئەمەریکا، بۆلیودی هیندی دێت. سینەمای هیندی بووەتە یەکێک لە مونافیسە سەرەکییەکانی هۆلیودی ئەمەریکایی. ئەمڕۆ شەوانە بەشێکی زۆری خەڵکی ئاسیا و ئەفریقیا، سەیری فیلمی هیندی دەکەن. ساڵانە فیلمێکی زۆری بەرهەم دەهێنرێ. ساڵی ٢٠٠٤ گەیشتە ٩٣٤ فیلم، بەڵام ئەمساڵ ٨٠٠ فیلم. واتە ڕۆژانە نزیکەی دوو بۆ سێ فیلم بەرهەم دەهێنرێ. ئەمەش بەرهەمێکی زۆرە. هەر ئەم سینەمایەش لە ڕووی کولتوورییەوە بەسامانێکی بەهێزی نیشتمانی دادەنرێ و یەکێکە لە خاڵە بەهێزەکانی ئەم زلهێزە نوێیە.

٨- تیڤی و ڕۆژنامە

لەوانەیە لاتان سەیر بێت، گەر بڵێم زۆرترین فرۆشی ڕۆژنامە بەزمانی ئینگلیزی لە هیندستانە. ڕۆژنامەی Times of India ڕۆژانە ٢ ملیۆن فرۆشی هەیە. ژمارەی خوێنەری ڕۆژنامە و کۆوار و کتێب لە هیندستان، ساڵی پار گەیشتە ٢٢٠ ملیۆن کەس. ئەمەش ژمارەیەکی ئێجگار زۆرە. زیاتر لە ٥٥ هەزار ڕۆژنامە و کۆوار، بە زیاتر لە ١٠٠ زمان بڵاو دەکرێتەوە. زیاتر لە ٥٠٠٠ ڕۆژنامەی ڕۆژانە هەیە. ئەمەش نیشانەیەکی باشە بۆ دروستیی ئازادیی بیروڕا.

تیڤی، هۆکارێکی تری ڕاگەیاندنی هیندستان پێک دەهێنێ. خەڵکێکی زۆر سەیری تیڤی دەکەن. هەر بۆیە زیاتر لە ٤٠٠ کەناڵی تیڤی لەو وڵاتەدا هەیە.

٩- دووەمین وڵاتی جیهان لە ڕووی دانیشتوانەوە

ئەمڕۆ هیندستان دووەمین وڵاتی جیهانە لە ڕووی دانیشتوانەوە. بوونی ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانیش، لەلایەکەوە بە خاڵی بەهێزی هیند دەژمێردرێ. بوونی ژمارەیەکی زۆری هێزی کاری هەرزان، وای کردووە کە ساڵانە سەدان کۆمپانیای جیهانی ڕوو بکەنە ئەم وڵاتە و سەرمایەگوزاریی تێدا بکەن. لەلایەکی تریشەوە ئەم ژمارە زۆرەی خەڵک بووەتە بازاڕێکی گەورەی جیهانیش. یەکێک لە خاڵە بەهێزەکانی ئابووریی هیند ئەوەیە کە پشت بە بازاڕی ناوخۆ دەبەستێت، هەر ئەمەش وای کرد کە هیند لە هەردوو کێشە گەورەکەی ئابووریی جیهان لە ساڵی ١٩٩٨ و ساڵی ٢٠٠٨، کەمتر زیانی بەربکەوێت.

خاڵە لاوازەکانی ئەم زلهێزە نوێیە

پاش ئەوەی کە خاڵە بەهێزەکانم دەستنیشان کرد، پێم خۆشە بەکورتی باسی خاڵە لاوازەکانیش بکەم. چونکە هیندستانیش وەکو هەموو وڵاتێک خاڵی لاوازی خۆی هەیە، دیارە گەر چارەسەریان نەکات، ناتوانێت هەنگاو بەرەو پێشەوە بنێ.

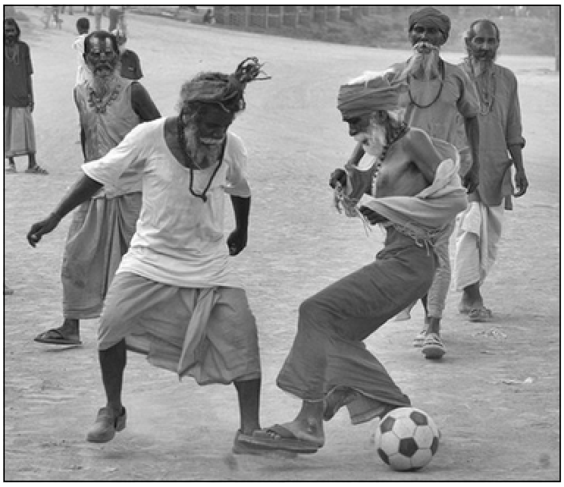

١- کێشە ناوەخۆییەکان

بوونی چەندان ئاین و نەتەوەی جیاواز

ئەوەی جێگەی ترس و دڵەڕاوکێیە، بوونی ئەو هەموو ئاین و نەتەوە جیاوازەیە کە لە هیندستانە. ئەمەش وای کردووە کە ڕۆژانە کێشە و ئاژاوەی جۆراجۆر دروست بێت. بەتایبەت لە نێوان هیندۆس و ئیسلامەکاندا، چەندان جار وڵاتی بەرەو ترسی شەڕی ناوەخۆ بردووە. بەتایبەت لەم چەند ساڵەی دوایدا شەڕی نێوان ئەم دوو ئاینە زۆر بووە. لەلایەکەوە ڕۆژانە هەستی نەتەوەپەرستی و ئاینی لای هیندۆسەکان بەهێز دەبێت، ئەمەش کاردانەوەی خراپ لای موسڵمانەکانی ئەم وڵاتە دروست دەکا. لە پاش ئەندەنووسیا و پاکستان، هیندستان زۆرترین موسڵمانی جیهانی تێدا دەژی. دیارە ئیسلام مێژوویەکی دێرینی لەم وڵاتەدا هەیە، بۆ ماوەی شەش سەدە لەلایەن موسڵمانە مەغۆلییەکانەوە داگیر کرابوو. ئەمەش ڕق و کینەیەکی مێژوویی لە نێوان هیندۆسی و موسڵمانەکانی هیند دروست کرد. پاشان ئینگلیزەکان هێندەی تر ئاگریان بەم ڕق و کینەیەدا کرد، بەتایبەت پاش ئەوەی ساڵی ١٩٤٧ کیشوەری هیند بەسەر پاکستان و هیندستان دابەش کرا، زیاتر لە ١ ملیۆن کەس گیانیان لەدەست دا زیاتر لە ١٥ ملیۆن کەس ئاوارە بوون. ئیسلامەکان بۆ پاکستان ڕایان کرد، هیندۆسیش بۆ هیندستان. لە پاش دروستبوونی پاکستانیشەوە، هێندەی تر ئاگری شەڕی تایەفەگەری دروست بوو. خاڵێکی تریش بوونی دەوڵەتە ئیسلامییە توندڕۆکانی کەنداو بەتایبەت سعوودیە، هێندەی تر ئاگری ئەم شەڕەی خۆش کرد. سعوودیە هەتاوەکو ئەمڕۆش ناهێڵێت هیندۆسی لە سعوودیە کار بکەن، تەنیا ڕێگە دەدات موسڵمانەکان لەم وڵاتەدا کار بکەن، ئەمەش هێندەی تر هیندۆسەکانی تووڕە کرد. لەلایەکی ترەوە سعوودیە یارمەتیی پاکستان و هێزە توندڕۆ ئیسلامییەکانی هیند دەدات. خاڵێکی

تر وەکو لە پێشیشەوە ئاماژەم پێ کرد دروستبوونی گیانی نەتەوەپەرستی و تایەفەگەری هیندۆسی، بەتایبەت پاش دروستبوونی پارتی (بەهاراتا جاناتا BJP) هێندەی تر ئاگری شەڕەکە تیژتر بوو. ساڵی ١٩٩٢ ئەندام و لایەنگرانی ئەم پارتە چوون مزگەوتی سوور (بابری)یان سوتاند، ئەمەش بووە هۆی دروستبوونی شەڕێکی خوێناویی نێوان هیندۆس و موسڵمانەکان لەم وڵاتە. دیارە جگە لە موسڵمانەکان، سیخ و کریستییەکانیش زۆرجار تووشی جەنگی تایەفەگەری لەگەڵ هیندۆسەکان بوون. ساڵی ١٩٨٤ ئەندێرا گاندی لە دژی سیخەکانی ئەو وڵاتە شەڕێکی خوێناویی بەرپا کرد، لە ئەنجامدا زیاتر لە ٣٠٠٠ هەزار سیخ بوونە قوربانی و بەشێکی زۆری پەرستگە و شوێنە پیرۆزەکانیان سووتێنران. لێ ئەوەی جێگەی خۆشحاڵییە، هێشتا ئاسۆی دەوڵەتی مەدەنی بەرقەرارە. جێگەی ئاماژەیە سەرۆک وەزیرانی ئێستا هیند Dr. Manmohan Singh سەر بەئاینی سیخە. هەتا چەند ساڵێکیش لەمەوپێش، سەرۆکی هیندستان موسڵمان بوو، ئێستاش جێگری سەرۆک Mohammad Hamid Ansari سەر بەئاینی ئیسلامە.

ڕاستە هەتاوەکو ئەمڕۆش شەڕەکە زۆر توند نەبووە، لە هەمان کاتیشدا هێشتا حوکمی یاسا و دەوڵەتی مەدەنی بەرقەرارە و ئاین لە دەوڵەت جیا کراوەتەوە، ئاینییانە ترسیان بۆ داهاتووی ئەم وڵاتە هەیە. بەڵام لە هەمان کاتیشدا بوونی ئەم شەڕە تایفی و ئاینییانە ترسیان بۆ داهاتووی ئەم وڵاتە هەیە.

هەژاری

ڕاستە ئابووریی هیند لەم چەند ساڵەی دواییدا گەشەی باشی کرد، لێ ئەم گەشەیەش لەسەر حیسابی هەژاران بوو. ڕۆژ لە دوای ڕۆژ سنووری نێوان هەژاران و دەوڵەمەندەکان زیاتر دەبێت. ئەمڕۆ نزیکەی ٧٦٪ هیندییەکان کە ژمارەیان دەگاتە (٨٣٦ ملیۆن کەس) ژیانێکی مەمرە و مەژی دەژین. ٢٢٪ هیندییەکان کە ژمارەیان دەگاتە (٢٣٧ ملیۆن کەس) ڕۆژانە بە ١٢ ڕۆپیە (١،٣ دۆلار) دەژین. واتە ژێر هێڵی هەژاری دەژین. بەتایبەت جووتیارەکان هیند لە حاڵەتێکی ئێجگار خراپدا دەژین، بەشێکی زۆریان بەهۆی نەخۆشی و قەرزارییەوە خۆیان دەکوژن. لە ماوەی ١٤ ساڵی پێشوودا ١٤٠ هەزار جووتیاری هیندی بەهۆی قەرزاری و بێ دەرامەتییەوە خۆیان کوشتووە. لەلایەکی تریشەوە بەهۆی بەکارهێنانی پەینی کیمیایی، ساڵانە هەزاران جووتیاری هیند تووشی نەخۆشیی کوشندە دەبن و گیان لە دەست دەدەن. بەشێکی زۆری ئەو ماددە کیمیاییانە، ژەهری کوشندەیان پێوەیە، جووتیارە هیندییەکانیش هیچ بەرگێکی تایبەتی دژە کیمیاییان نییە تا لە بەری بکەن، هەر بۆیە بەشێکی زۆری ئەو مادە ژەهراوییانە دەچێتە لەشیانەوە. جێگەی ئاماژەیە لە زۆربەی وڵاتانی ئەوروپا بەشێکی زۆری ئەو جۆرە مادانە قەدەغە کراوە، بەڵام کۆمپانیا ئەوروپاییەکان لە هیندستان دەیفرۆشن و قازانجێکی باشیش دەکەن. بەتایبەت کۆمپانیا گەورەکانی ئەڵمانی وەکو (Bayer,BASF,Roche). گاڵتەجاڕییەکە لەوەدایە هەندێک بازاڕی ئەوروپایی لەم چەند ساڵەی دواییدا، بەرهەمی جلوبەرگی هیندییان قەدەغە کرد بەبیانووی ئەوەی

لۆکەی هیندی مادەی کیمیایی زۆری تێدایە!. هەر خۆشیان ئەو مادە کیمیاییانە بەو وڵاتە دەفرۆشن.

نەخۆشی

ڕاستە حکوومەتی هیند لە پاش ڕزگاربوونی، هەوڵێکی زۆری دا بۆ ئەوەی بەسەر کێشەی نەخۆشی زاڵ بێت. ڕاستە توانی لەشکرێکی گەورە لە دوکتۆر و برینپێچ و زانا و پسپۆڕی تەندروستی پەروەردە بکات. لە هەمان کاتیشدا توانی ژیانی خەڵکی درێژتر بکاتەوە، بۆ نموونە ساڵی ١٩٧٠ درێژی تەمەن ٥٠ ساڵ بوو. لێ ساڵی ٢٠٠٤ گەیشتە ٦٣ ساڵ. مردنی منداڵانیش ساڵی ١٩٧٠ بۆ هەر ١٠٠٠ منداڵێک، ١٣٤ منداڵ دەمردن. بەڵام ساڵی ٢٠٠٤، گەیشتە ٦٠ منداڵ. لەگەڵ هەموو ئەم پێشکەوتنەشدا، بەڵام هێشتا لە هیندستان نەخۆشیی (کۆلێرا، سیل، مەلاریا، نەخۆشیی دڵ) زۆر بڵاوە. لەم چەند ساڵەی دواییشدا بەشێوەیەکی ئێجگار ترسناک نەخۆشی ئایدز بڵاو بووەتەوە. لەلایەکی ترەوە بودجەیەکی ئێجگار کەم بۆ تەندروستی دادەنێن، هەمووی دەگاتە ٣،٢ ٪ هەموو بودجەی حکوومەت پێک دەهێنێ. ئەم بودجە کەمەش بۆ ئەو هەموو نەخۆشییە زۆرانەی هیند، ئێجگار کەمە.

خراپیی باری منداڵان

نیوەی منداڵانی هیند بەدەست کەمخۆراکییەوە دەناڵێنن. هەر بۆیە ساڵانە ٢،١ ملیۆن منداڵ لە هیندستان دەمرن. لە هەمان کاتیشدا بەشێکی زۆری منداڵان، کاری گران و ڕۆژانەیان پێ دەکرێت. هێشتا کاری منداڵان، لە زۆر شوێنی هیندستاندا ئاساییە. ئەمەش ڕێژەیەکی ترسناکە بۆ وڵاتێک، کە دەیەوێ ببێتە زلهێزی نوێی جیهان.

خراپیی باری ژنان

ڕاستە ئاینی هیندۆسی، چەندان پەیامی مرۆڤدۆستانەی لەگەڵ خۆی بۆ جیهان هێنا. بەتایبەت لەبارەی ئاشتی و برایەتی و دژی توندڕەوی. لێ بەداخەوە بۆچوونێکی ئێجگار خراپی لەبارەی ژنانەوە هەیە. هەتاوەکو ئەمڕۆش ژنان لە بارێکی خراپدا دەژین لە زۆر بواری ژیاندا دەچەوسێنرێنەوە، بەتایبەت لە بواری خوێندن و کارکردندا. ساڵی ١٩٨٠ یەکەمین خۆپیشاندانی ژنان دژی چەوساندنەوەی پیاوان کرا. جێگەی ئاماژەیە پارتی کۆنگرێس چەند هەنگاوێکی باشی نا لە بواری خزمەت بەژنان، لێ نەیتوانی وەکو کۆمۆنیستەکانی چین ژنان لە دەستی پیاوان ڕزگار بکات. لە بەشێکی زۆری لادێکانی هیندستاندا، کاتێک منداڵێک لەدایک دەبێت، گەر کچ بێت دەیکوژن، بەتایبەت لە باکوری وڵاتدا. هەر بۆیە زۆر لە ڕێکخراوەکانی ژنان، بەجینۆسایدی ژنان لە هیندستان وەسفی دەکەن. لەبەرئەوەشە ژمارەی ژنان لە ژمارەی پیاوان کەمترە. ساڵی ٢٠٠١ بەرامبەر هەر ١٠٠٠ پیاو ٩٣٣ ژن هەبوون. ئەم ڕێژەیەش ئەنجامی خراپی باری ژیانی ژنانە لەم وڵاتەدا. دیارە لێدان و سووکایەتی و سزادان لە زۆربەی ماڵەکاندا لە دژی ژنان دەکرێت. لە

هەندێک لادێی هیندستاندا دەشیانفرۆشنەوە و بازرگانییان پێوە دەکرێ، هەروەکو زەمانی کۆیلەیەتی کڕین و فرۆشتنیان پێوە دەکرێت. هەرچەندە حکوومەتیش لە زۆر شوێندا ناهێڵێ، بەڵام هێشتا نەیتوانیوە کۆنترۆڵی ئەم دیاردەیە بکا.

بوونی سیستەمی کاست

بەداخەوە یەکێک لە خاڵە خراپەکانی تری ئاینی هیندۆسی، بوونی سیستەمی کاستییە. کە کۆمەڵگە بەسەر چەند چینێکی بەرز و ناوەڕاست و نزم دابەش دەکات. سیستەمی کاستی هیندی لە چوار چین پێک دێت.

یەکەمیان Brahmanen، واتە چینی مامۆستا و خوێندەواران، کە ئەرکیان ئەوەیە خەڵکی تر فێری خوێندن و نووسین و رۆشنبیری بکەن. دووەم چین Ksatriyas واتە شەڕوانەکان، کە ئەرکیان پارێزگاریکردن و بەرگریکردنە لە گەل و نیشتمان. سێیەمینیان. Vaisyas واتە چینی بازرگان و جووتیارەکان. کە ئەرکیان ئەوەیە خواردن و پێداویستی خەڵکی ئامادە بکەن. بەڵام ئەمڕۆ زیاتر جووتیاران خۆیان لە چینی چوارەمدا دەبیننەوە کە پێیان دەڵێن Sudras کە چینی کرێکاران و هەژاران دەگرێتەوە، ئەمانەش وەکو خزمەتکاری ئەوانی تر ناو دەبرێن. هەرچەندە لە پاش ڕزگاربوونی هیندستان بەپێی دەستووری هیند سیستەمی کاستی هەڵوەشاندەوە، بەڵام هەتاوەکو ئەمڕۆش لە زۆر شوێندا کاری پێ دەکرێ. خۆی لە خۆیدا بوونی ئەم جۆرە سیستەمە، کە بەرگێکی ئاینی و پیرۆزیان پێ داوە، زیانێکی گەورەی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسیی گەورەی بە هیند گەیاندووە.

خراپیی سیستەمی ئیداری و بیرۆکراتی و گەندەڵیی حکوومەت

ڕاستە هیندستان وڵاتێکی دیموکراسی و ئازادە، بەڵام ئەم فیلە گەورەیەی حکوومەت، لەشکرێکی گەورەی مووچەخۆری لە خۆی کۆ کردووەتەوە. هیندستان خاوەنی گەورەترین

مووچەخۆری حکوومەتییە لە جیهاندا. زیاتر لە ٣٠ ملیۆن مووچەخۆری حکوومەتیی هەیە. ئەمەش ژمارەیەکی ئێجگار ترسناک و گەورەیە. لەگەڵ ئەوەی کە ئەم ژمارە زۆرەی مووچەخۆرەی هەیە، کەچی کاروباری حکوومەتیش باش نابرێت بەڕێوە. تەنیا ١٥٪ ی هیندییەکان لە کاروباری ئیداری ڕازین. بیرۆکراتی هێندە قێزەون و زەرەرمەندە، کە بەپێی یەکێک لە لێکۆڵینەوەکان، بۆ ئەوەی موعامەلەیەکی ئیداریی بەڕێوە بچێت، ١٤٢٠ ڕۆژی دەوێت تا جێبەجێ دەکرێت. لەلایەکی ترەوە هیند زۆرترین ڕێژەی مامۆستای لە جیهاندا هەیە، ژمارەیان دەگاتە ١٢ ملیۆن. بەشی زۆریان مووچەیەکی ئێجگار کەمی مانگانە وەردەگرن، هەر بۆیە بەشێکی زۆریان لە پاش دەوام، وانەی تایبەتی بەپارە بەخوێندکاران دەڵێنەوە.

لە ڕووی دادوەریشەوە، لە زۆر شوێندا دادوەرەکان گەندەڵی دەکەن، حوکمی یاسا بەرقەرار ناکەن. لە هەمووشی خراپتر بوونی ژمارەیەکی کەمی دادوەرانە. ساڵانە ٨٠٪ گرتییەکان دەبێت بۆ ماوەی زیاتر لە ساڵێک بوەستن تا لە دادگە دەدرێن. زیاتر لە ٢٥ ملیۆن کێشەی جۆراوجۆر هێشتا چاوەڕێی حوکمی دادگە دەکەن. ساڵانە ١٤ ملیۆن کێشە دەچنە دادگەوە، کە بەشێکی زۆریان دەبێت بۆ ماوەی چەند ساڵێک بوەستن.

گەندەڵی

یەکێک لە کێشە سەرەکییەکانی ئەمڕۆی ژیانی سیاسی و دادوەریی هیند گەندەڵییە. لە زۆربەی دەزگا حکوومەتییەکاندا، گەر پارە نەدەیت، بچووکترین کاری ڕۆژانەت بۆ ناچێت بەڕێوە. گەندەڵی بەشێکی زۆری دەزگا حکومەتییەکانی هیندی گرتووەتەوە. لە هەمان کاتیشدا ڕۆژ لە دوای ڕۆژ، ڕۆڵی بازرگان و دەوڵەمەندەکانیش زیاد دەبێت. وەکو یەکێک لە بازرگانەکانی هیند بەئاشکرا وتی (حکوومەت لە گیرفانماندایە). بەشێکی زۆری سیاسی و دادوەر و ئەفسەری پۆلیسی، پارە و دیاری لە بازرگانەکان وەردەگرن. گەندەڵییش یەکێکە لە ترسە گەورەکان بۆ ژیانی سیاسی و ئابووریی هیند، گەر چارەسەر نەکرێ، لە داهاتوودا زیانی زۆر بەم وڵاتە دەگەیەنێ.

٢- کێشە دەرەکییەکان

پاکستان یان پیسستان

ئینگلیزە داگیرکەرەکان پاش ئەوەی بۆ ماوەی چەندان ساڵ وڵاتە دەوڵەمەندەکەی هیندیان دزی و تاڵان کرد. پاش ئەوەی بەدڕندەترین شێوە، گەلی هیندیان چەوساندەوە. ئاگری ڕق و کینەیان دانەمرکایەوە، پاش ئەوەی بەجێیشیان هێشت، گەورەترین کێشەی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سنوورییان بۆ بەجێ هێشتن. یەکێک لەو سیاسەتە نەگریسانەی کە ئینگلیزە دڕندەکان پەیڕەویان دەکرد، (فرق تسد) هیندۆسی لە دژی ئیسلام، سیخ، مەسیحی، دەکردن بەگژ یەکتریدا. ئەمەش تەمەنی ئەوانی درێژتر کرد. لە پاش ئەوەی بەیەکجاری ملی داگیرکەری و خوێنمژییان شکاند و کۆتا بەحوکمی نەگریسی ئەوان هات، ئینجا کەوتنە داڕشتنی پلانێکی تر لە دژی ئەم گەلە مەزنە.

ئەوە بوو هیندستانیان لە نێوان ئیسلام (پاکستان و پاکستانی ڕۆهەڵات، پاشتر بوو بە بەنگلادیش)، هیندۆسی بۆ هیندستان دابەشکرد. هەر ئەم دابەشکردنەش شەڕێکی نەبڕاوەی لە نێوان هیند و پاکستان دروست کرد. هەتاوەکو ئێستا دووجار شەڕ لە نێوان پاکستان و هیندستان ڕووی داوە. یەکەمیان ساڵی ١٩٤٧ تا ١٩٤٩ دووەمیان ساڵی ١٩٦٥ دیارە هۆکاری سەرەکیی هەردوو شەڕەکەش هەرێمی کشمیرە، کە پاکستان بەکەڵەگایی دەیەوێت لە هیندستانی بستێنێ. گاڵتەجاڕی لەوەدایە ناوی پاکستان واتە وڵاتی (پاک). بەڵام ئەم وڵاتە لەوەتەی دروست بووە، ئەوەی پێی بڵێیت پاکی تێیدا نییە. ئەمڕۆ وڵاتی پاکستان بووەتە جێگەی ترس و ناخۆشی بۆ هەموو دراوسێکانی، لە پێش هەمووشیانەوە هیند وئەفغانستان. لەلایەکی تریشەوە ماوەی چەندان ساڵە بووەتە کانیاوێکی قێزەون بۆ دروستبوونی بیری ئیسلامی توندڕۆی و تیرۆریستی. هەرچی قاعیدە و تاڵیبان، ئیسلامییە توندڕۆکانی جیهان هەیە، لە پاکستان لەدایک بوون. جێگەی ئاماژەیە کاتی خۆشی ئینگلیز پاکستانی بۆیە دروست کرد بۆ ئەوەی هیچ کاتێک هیندستان ئیسراحەت نەکات و هەموو کاتێک لە کێشە و شەڕدا بێت. دەبێت ئەوەش بڵێم کە پاکستانییەکان بەتایبەت پارتی ئیسلامیی پاکستان، هەموو کاتێک دۆستی نزیکی ئینگلیزە داگیرکەرەکان بوون. لە پاش ڕزگاربوونیشیان زیاتر پشتگیریی ئەمەریکای ڕۆئاوایان دەکرد، بەپێچەوانەی هیندستانەوە کە زیاتر لە سۆڤیەت نزیک بوو. هیند یەکێک بوو لە دامەزرێنەرانی ڕێکخراوی دەوڵەتانی بێلایەنی جیهان. لە هەمان کاتیشدا پشتگیریی گەلانی چەوساوەی جیهانیشی دەکرد، لەدژی داگیرکەرانی یارمەتیی مادی و سیاسی و مۆڕاڵی دەدان. بەداخەوە جگە لە کورد یارمەتیی هەموو گەلانی ژێردەستەی جیهانیان دا. پاکستان بەپێچەوانەوە هەموو کاتێک لە سەنگەری ئیمپریالیستی جیهانی بوو، یەکێک بوو لە دامەزرێنەرانی حلفی سەنتۆ، کە زیاتر لە دژی خەباتی ڕزگاریخوازی کورد دروست بوو. هەر بۆیە بەدڵنیاییەوە گوناهە ناوی پاک لەم وڵاتە بنرێ.

ئەمڕۆ پاکستان بەیەکێک لە ترسە گەورەکان، بۆ سەر ئاسایشی نەتەوەیی گەلی هیندی مەزن دادەنرێ.

چین

لە پاش ڕزگاربوونی هەردوو وڵات لە دەستی داگیرکەرانی بێگانە، هیوای ئەوە دروست بوو کە ئەم دوو وڵاتە مەزنە ببنە بنەمایەکی بەهێز بۆ ئەوەی سیستەمێکی جیهانیی نوێ دوور لە سۆڤیەت و ئیمپریالیستی ئەمەریکایی دروست بێت. ئەوە بوو هەردووکیان بەشدارییەکی ڕژدیان لە کۆنگرەی باندۆنگی ١٩٥٥ کرد. ئەم کۆنگرەیەش بوو بەبەردی بناغەی ڕێکخراوی گەلانی بێلایەن، کە هەردوو سەرۆک وەزیران نەهرۆی هیند و Zhou Enlai چین، ڕۆڵی سەرەکییان بینی.

لێ بەداخەوە پاش چەند ساڵێک سیاسەتی توندڕۆیانەی ماو، لەسەر هەرێمی تیبت، هەردوو وڵات لە ٢٠ی ئۆکتۆبەری ١٩٦٢ شەڕێکی نەگریسیان هەڵگیرساند. پاشتر داڵدەدانی سەرۆکی تیبتییەکان دەلای لاما، لەلایەن هیندستانەوە. هێندەی تر چینی تووڕە کرد.

هەوڵەکانی ئاشتی

لێ پاش ئەوەی کۆتا بەڕێژیمی ماو هێنرا، ئەوە بوو دینگ خیاوپینگ هاتە سەر کار و بۆ یەکەم جار ساڵی ١٩٨١ هەردوو وڵات لەسەر سنوور، گفتوگۆی ئاشتییانەی دەست پێ کرد. ئەم دانیشتنەش سوودی باشی هەبوو، کەمێک شەڕی ئیعلامی لە نێوان هەردوو وڵات کەم کردەوە. ساڵی ٢٠٠٥ بۆ دووەم جار گفتوگۆی تر کرا، ئەوە بوو چین هەندێک لە ناوچە سنووریەکانی کە پێشتر داگیری کردبوون دایەوە بەهیندستان. لە ٢٠٠٦/٠٦/١٦ بۆ یەکەم جار سنووری وشکانیی هیمالایە لە نێوان هەردوو وڵات کرایەوە. ئەمڕۆش هەردوو وڵات پێوەندییەکی باشی بازرگانی لە نێوانیاندا هەیە. ساڵی ٢٠٠٨ گەیشتە نزیکەی ٣٧ ملیارد دۆلار.

بە بڕوای من وەکو پێشتریش لە کتێبی (چین زلهێزی نوێی جیهان) ئاماژەم پێ کردووە، چین و هیندستان پێکەوە دەتوانن گەورەترین ڕۆڵ لەسەر شانۆی جیهان بگێڕن. پێکەوە دەتوانن بەرە لەژێر پێی ڕۆئاواییە ئیمپریالیستەکان دەربکەن. هیوادارم لە داهاتوودا ئەم گرژی و ناخۆشییە لە نێوانیاندا نەمێنێ.

٣- کێشەکانی وزە

کارەبا

کارەبا بەیەکێک لە خاڵە گرینگەکانی ئابووریی جیهان دادەنرێ. لێ هێشتا هیندستان نەیتوانیوە بەسەر ئەم خاڵە بەهێزەدا زاڵ بێت. تەنیا ٨,٥٥٪ ماڵە هیندییەکان کارەبایان هەیە. لە شارەکان کەمێک باشترە دەگاتە نزیکەی ٨٣٪ بەڵام لە لادێکاندا ٤٣,٥٪. کارەبا کوژانەوەش بووەتە ڕۆتینێکی ڕۆژانە. کارەبا بەیەکێک لە کێشە گەورەکانی هیند دەژمێردرێ. هەرچەندە لەم بوارەدا حکوومەت چەندین هەوڵی ڕژدی داوە، بەڵام هێشتا کەمە.

نەوت

ڕاستە لە هیندستان نەوت هەیە، بەڵام بەشی ناوەخۆی ناکات. ئەمڕۆ ڕۆژانە هیند پێویستی بە ٢,٤٥٠ ملیۆن بەرمیل نەوت هەیە. بۆ ئەوەی ئەم ڕێژە زۆرەشی دەست بکەوێت، دەبێت لە بازاڕەکانی جیهان نەوت بکرێ. بەتایبەت وڵاتانی کەنداو.

گەر هیندستان بیەوێ بەم شێوەیەی ئێستای ئابووری گەشە بکا، ساڵانە ئابوورییەکەی بە ڕێژەی ٨٪ گەشە تۆمار بکات، ئەوا پێویستییەکی ئێجگار زۆری بە کارەبا و نەوت و گاز دەبێت. ئەمەش بەیەکێک لە خاڵە لاوازەکانی هیند دەژمێردرێ، چونکە ئەم وڵاتە لەم سامانە سروشتییانە زۆر هەژارە.

٤- کێشەی ژینگە

لە پاش گەشەسەندنی ئابووریی هیندستان، ژینگە بەشێوەیەکی ترسناک پیس دەکرێت. لەلایەک

خراپیی سیستەمی ئیداری و گەندەڵی، لەلایەکی تریشەوە زۆربوونی ژمارەی دانیشتوانی شارەکان، هۆکاری پیسبوونی ژینگەن لە هیند. تەنیا لە ١٦٪ ماڵە هیندییەکان سیستەمی ئاوەڕۆی باشیان هەیە. بەشێکی زۆری ڕووبارەکانی هیند، بەهۆی پاشەڕۆی خەڵکی و کارگەکان، پیس بوون و زیانی بۆ سەر ژیانی خەڵکی هەیە. لەلایەکی ترەوە کارگەکان هیچ پەیڕەوی یاساکانی ژینگەپارێزی ناکەن. ساڵی ١٩٨٤ گەورەترین کارەسات ڕووی دا، کاتێک کارگەیەکی گەورەی کیمیایی ئەمەریکایی Union Carbide Corporation (UCC) لە شاری Bhopal، سووتا. بووە هۆی مردنی ٧٠٠٠ کەس و پاشتریش ١٥ هەزار کەسی تریش بەهۆی کاریگەریی ئەو کیمیاییەوە مردن. هەتاوەکو ٢٠ ساڵیش پاش ئەو ڕووداوە هێشتا کاریگەریی کیمیایی ترسی بۆ ژیانی خەڵکی مابوو. جێگەی ئاماژەیە هیچ کاتێک نە ئەمەریکا و نە ئەو کۆمپانیایە، نەچوونە ژێر باری بەرپرسیاریەتییەوە. زۆر بەویژدانێکی ئاسوودەوە، کارەساتەکەیان خولقاند و پاشانیش گەڕانەوە بۆ ئەمەریکا. ئەم کارەساتە لە پاش ڕووداوی چێرنۆمێندێنی سۆڤیەت، گەورەترین کارەساتی ژینگەیی بوو لە جیهاندا. گاڵتەجاڕی لەوەدایە ئەمەریکا و ڕۆئاوا، ڕەخنەیان لە سۆڤیەت دەگرت کەچی خۆیان هیچ یارمەتیی هیندستانیان نەداو خۆشیان نەکرد بە خاوەنی

کورد و هیندستان

هەموومان وتە بەناوبانگەکەی پێشەوای مەزنی هیند، جەواهیر نەهرۆمان لەبیرە، کاتێک لەدژی تورکە توندڕۆ و سیاسەتە فاشیستەکەی مستەفا کەمال، بەدێرێک ڕەخنەیەکی ئێجگار گرینگی ئاراستەی ئەم دەوڵەتە کرد. نەهرۆ دەڵێت:

«پێم سەیرە گەلێک پێشتر خۆی چەوساوە بووبێت و خەبات بکات لە دژی داگیرکەرانی. کەچی کاتێک ڕزگاری بوو، کەوتە ئازاردان و چەوساندنەوەی گەلێکی تر، کە کوردیان ناوە».

هەر ئەم ڕەخنەیەی نەهرۆ بووەتە وێردی سەر زمانی زۆر لە پسپۆڕانی بواری کوردۆلۆجی. ئەم ڕستەیە خزمەتێکی باشی پێشکێش بەگەلی کورد کردووە. جێگەی خۆیەتی من لێرەدا سوپاسێکی گەورە ئاراستەی ئەم پێشەوا مەزنەی هیند بکەم.

هەروەک پێشتریش باسم کرد، هیندستان لە پاش ڕزگاربوونی، بوو بەدایکێک بۆ پشتگیریکردنی گەلانی چەوساوەی جیهان. لێ بەداخەوە هیچ یارمەتییەکی مادی و سیاسی و ئابووریی گەلی کوردی نەدا. بگرە پاش مردنی نەهرۆ و هاتنە سەر کاری کچەکەی (ئەندێرا گاندی)، بەپێچەوانەی باوکییەوە هەڵسوکەوتی کرد. ئەم ژنە یەکێک بوو لە دۆستە نزیکەکانی ڕێژیمی بەعسی فاشیستی عێراق و سووریا. بەشێکی زۆری ناپاڵمەکانی سوپای عێراق، لە کارگەکانی هیند دروست کراون. لە هەمان کاتیشدا بەپێی ئەو ڕاپۆرتەی UN، لەسەر چەکی کیمیاوی عێراق. بەشێک لە کۆمپانیاکانی هیندستان، مادەی کیمیایی و ژەهراوییان بەڕێژیمی بەعس فرۆشتووە.

بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، ئێمەی کورد دەتوانین سوود لەم کیشوەرە مەزنەی جیهان

ببینین. بەتایبەت لە بواری (کۆمپیوتەر و های تێک). کە هیند زۆر لە ڕۆئاوا پێشکەوتووترە. لە هەمان کاتدا دەتوانین سوود لە زانکۆ مۆدێرنەکانی هیند ببینین. خوێندکاران بۆ ئەو زانکۆیانە بنێرین. لەلایەکی ترەوە ئێمەش وەکو هەموو وڵاتانی تر، سوود لە پسپۆڕ و زانایانی هیند ببینین. لە هەمان کاتیشدا، ئەزموونی هیند بۆ ئێمە زۆر گرینگە. چونکە ئەوان بە قۆناخێکدا تێ پەڕیون، کە ئێستا کورد خۆی تێدا دەبینێتەوە. سیستەمی یاسایی و دادوەری و سیاسیی هیند، بۆ ئێمە زۆر گرینگە. لە زۆر ڕووەوە وڵاتی کوردستان لە زۆر حاڵەتدا لە هیند دەچێت. بوونی چەندان زمان و نەتەوە و ئاینی جیاواز. دەتوانین بۆ ئەم کێشانە سوود لە دەستووری هیند وەربگرین.

لە ڕووی نەخۆشخانەشەوە، ئەمڕۆ لە ئەوروپا و ئەمەریکا، خەڵکێکی زۆر بۆ چارەسەری نەخۆشی دەچنە هیندستان. چونکە زۆر باشە و نرخیشی زۆر هەرزانە. ئێمەش دەتوانین بۆ چارەسەری نەخۆشەکانمان، خەڵکی لە جیاتی بۆ ئێران و تورکیا بنێرین، کە دوژمنی کوردن و نەخۆشەکانیش باش چارەسەر ناکەن. باشترە نەخۆشەکانمان بۆ هیندستان بنێرین.

دوا وشە

هەروەک یەکێک لە پسپۆڕەکانی ئەڵمانیا وتی (بمانەوێ یان نا، هیند هەر دێت). واتە هەر دەبێت بەزلهێزی نوێی جیهان. بەڵام قسە لەسەر ئەوەیە چۆن و چی نوێی پێیە. لە هەمان کاتیشدا ڕاستە هیند لە بواری های تێک و کۆمپیوتەردا هەنگاوی باشی ناوە و ئابووریی هیندیش دڵخۆشکەرە. بەڵام لە هەمان کاتدا هیند بەدەست کۆمەڵێک کێشەی جۆراجۆرو ترسناکەوە دەناڵێنێت. بەدڵنیاییەوە گەر نەتوانێ ئەم کێشانەی چارەسەر بکات، ناتوانێ چیی تر هەنگاو بۆ پێشەوە بنێت. دیارە گەر بمانەوێت لەسەر کیشوەری مەزنی هیندی شارەزاییی تەواومان هەبێت، پێویستیمان بە چەندان کتێب و لێکۆڵینەوە هەیە. من لێرەدا تەنیا تیشکێکم بۆ سەر ئەم کیشوەرە مەزنە نووسیوە. هیوادارم توانیبێتم، خزمەتێک بەخوێنەرانی کوردزمان کردبێت.

سەرچاوەکان:

1- www. Wikipedia .de. Indien

2-www.bpb.de.Indien

3-Indien. Informationen296 /3Quatral.2007.Bundeszentrale für Politische Bildung. Bonn

4- Indien. Aus Politik und Zeitgeschichte . 22Mai.2008.Bundeszentrale für Politische Bildung. Bonn .

5- Indien. www.auswaertiges-amt.de

6. Indien. www.globalisierung. insm. de.

٧- الهند.. عوامل النهوض وتحديات الصعود. مركز الجزيرة للدراسات-قسم البحوث والدراسات. محرر الملف: محمد عبد العاطي. www.aljazeera.net

٨- چین زلهێزی نوێی جیهان. ئەردەلان عەبدوڵا. چاپی یەکەم. دەزگای ئاراس. هەولێر. ٢٠١٠

له وڵاتێکی تر

ئێرنست هێمنگوەی[١]

شەڕ هەرگاڤ لە کاتی پایزاندا دەقەومان؛ بەڵام ئێمە چیی تر تێیاندا نەدەگلاینەوە. پایزی میلانۆ سارد بوو و ڕۆژیشی زۆر زوو لێ ئاوا دەبوو. کاتێ کە گڵۆپەکانی سەرشەقامەکان دادەگیرسان، سەیرکردنی خیابانەکان لە کولانکەکانەوەڕا خۆش دەبوو؛ لەیستۆکی[٢] فرە چەشن بەسەردەرەی دووکانەکانەوە هەڵدەواسران. بەفر نەرم نەرم دەکەوتە سەر کەوڵی ئەو ڕێوییانەی کە کلکەکانیان لەگەڵ شنەی با دەهەژانەوە و ئەملا و ئەولایان دەکرد. کێوییە چوستەکانیش، لە برسان، بە گرانی دەجووڵانەوە. باڵندەی چکۆڵە چکۆڵەش لەگەڵ (با)دا بڵند دەبوونەوە و پەڕەمووچەکانیشیان دەنوشتانەوە. پایزێکی سارد بوو؛ با لە کێوەکانەوەڕا هەڵی دەکرد.

ئێواران‌کە تازە تاریکی زەویی دەئامێز دەگرت، ئێمە دەچووینە نەخۆشخانە. بۆ چوونە نەخۆشخانەش چەند ڕێگەیەکی جیاواز هەبوو کە هەر هەموویان بەناو شاردا ڕەت دەبوون! دوو لەو ڕێگەیانە قەرە بەقەرەی دوو جۆگەلەدا دەڕۆیشتن. بەڵام هەردووکیان دوور بوون. چارەمان نەبوو؛ بۆ ئەوەی بچووباینایە خەستەخانەکە، دەبوو بەسەر یەکێک لەو سێ پردانەدا بپەڕیباینەوە کە لەسەر جۆگەکاندا کرابوون. ژنێک شابەڕووی برژاوی لەسەر یەکێک لەو پردانە دەفرۆشت. کە دەمانکڕی، دەست و گیرفانی گەرم دەکردینەوە.

بیمارستانەکە چەندە کۆن بوو، ئەو ئەوەندەش جوان بوو! لە دەروازەیەکییەوەڕا دەچووینە ژوورێ، بەناو هۆڵێکدا ڕەتمان دەدا و لە دەروازەیەکی ترەوەڕا دەرباز دەبووینە دەرەوە. شیوەن و گریان و سەردوولکە لێدان هەموو کات لەناو ئەو هۆڵەدا دەستی پێ دەکرد! بەشە تازەکانی نەخۆشخانەکە لە بەرد دروست کرابوون و کەوتبوونە پشتی چینە کۆنەکانەوە. ئێمە هەموو ئێواران لەوێ کۆ دەبووینەوە. هەموومان مرۆڤی ڕووناکبیر بووین؛ باس و خواسی هەموو دنیامان دەهێنا گۆڕێ. لەسەر ئەو ئامێرانە

....

(*) وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: مامکاک

دادەنیشتین کە بەتایبەتی بۆ چارەسەرکردنی ئێمە تەرخان کرابوون.

دوکتۆرەکەمان هاتە کن ئەو مەکینەیەی من لەسەری ڕوونیشتبووم. لێی پرسیم: (پێشی ئەو شەڕە، زۆر ئارەزووت لە چ بوو؟ وەرزشت دەکرد؟)

گوتم: بەڵێ! تۆپێنم دەکرد.

گوتی: باشە! دیسان لە جاران چاکتر یاری دەکەی.

من ئەژنۆم نەدەنوشتاوە. قاچیشم تا دەگەیشتە گۆزینگم، بێ کڵاوەچۆک، ڕاست ڕاکشابوو! ئەرکی ئامێرەکە ئەوە بوو زانۆم بنوشتێنێتەوە و وای لێ بکا کە بجووڵێتەوە. سواربوونی ئامێرەکە وەکو سواربوونی پایسکلێکی سێ پێچکە بوو. ئامرازەکە دەگەیشتە ئەو جێیەی لاقم، کە پێویست بوو بچەمێتەوە. ئیدی بۆ خۆی دەهەژایەوە؛ کەچی لنگم نە بای لێ بوو نە باران! هەروەک خۆی بەڕاکشاوی دەماوە.

دوکتۆرەکە گوتی: (ئەمانەت هەموو لە بیر دەچنەوە! تۆ گەنجێکی بەختەوەری و وەک پاڵەوانێکیش دووبارە تۆپێنبازی دەکەیەوە.)

لەولاتری من مەکینەیەک هەبوو کە مێجەرێکی لەسەر دانیشتبوو دەستی مێجەرەکە وەک دەستی منداڵان بچووک بوو. لەناو دوو پارچە کەوڵی درێژدا پێچرابووەوە. مەکینەکە ڕای دەهەژاند و پەنجە درێژەکانی بە یەکتری دادەدان. دوکتۆرەکە ڕووی خۆی لە من وەرگێڕا و زەینی دەستی مێجەرەکەی دا.

مێجەر پرسی: «کاپتن، دوکتۆر، ئاخۆ منیش وازیی تۆپێنم پێ دەکرێ؟» بەر لە هەڵگیرسانی شەڕ، مێجەرەکە گەورەترین و نەقۆڵاترین شمشێروەشێنی ئیتاڵیایی بوو.

ژووری دوکتۆرەکە لە پشتەوە بوو، جا دوکتۆرەکە چوو لەوێ وێنەی دەستێکی هێنا. وێنەکە هێندە لاواز بوو کتومت دەستی مێجەر بوو! بەڵام دەستی مێجەر ئێستا بەهۆی لە مەکینەدانی ئەستوورتر خۆی دەنواند. مێجەرەکە بەدەستە ساغەکەی وێنەکەی وەرگرت، بەوردی تێی ڕاما، ئینجا پرسی: برینە؟

دوکتۆرەکە گوتی: لە کاری پیشەسازیدا ئاوای لێ هاتووە.

مێجەرەکە گوتی: «زۆر نایابە، زۆر نایابە!» پاشان دایەوە دەستی دوکتۆرەکە.

– متمانەت پێی هەیە؟

مێجەرەکە گوتی: «نا!»

سێ کوڕی تریش هەبوون هەموو ڕۆژێک دەهاتن. هەرسێکیان هاوزێی من بوون و خەڵکی میلانۆ بوون. یەکێکیان دەبوو ببێتە پارێزەر و ئەوی تریان دەبووایە ببێتە نیگارکێش و ئەوەکەی تریشیان خۆی بۆ سەربازی ئامادە کردبوو. جاروبار کە لە مەکینەکان قورتارمان دەبوو هەموو وێکڕا بەپیاسە دەگەڕاینەوە بۆ «کافێ کۆڤا» کە دەرگەکەی بە دەرگەی «سکالا»وە بوو. ئەگەر هەر چوارمان پێکڕا باینا، ئەوە دەوێراین بەڕێگە نزیکەکەی ناو گەڕەکی کۆمیۆنیستەکاندا ڕەت ببین. چونکە ئێمە ئەفسەر بووین؛ دانیشتوانی ئەوێ گەلەک ڕقیان لە ئێمە دەبووەوە. هەندێ جاران کاتی کە لەوێوە ڕەتمان دەدا،

لە ناوەوەی مەیخانەیەکەوەڕا بەتەغار جنێومان بۆ دەهات. کوڕێکی تریش هەبوو ناوە ناوە لەگەڵماندا دەهات و بەئەوەوەڕا دەبووینە پێنج کەس. ئەو کوڕە هەردەم ڕووی خۆی بەدەسماڵێکی ئاوریشمی ڕەش دادەپۆشی؛ چونکە دفنی نەمابوو و دەبوو دەموچاوی بنیات بنرابایەوە. ئەو پێنجەمینەمان هەرکە یەکەمین جار، لە ئەکادیمیای سەربازییەوە گەیشتە بەرەی شەڕ، سەعاتێکی نەبرد کە بریندار کرا. ڕووی کوڕەکەیان ساز داوە. ئەو کوڕە لە بنەماڵەیەکی خانەدان بوو، کەپووەکەی وەکو خۆی لێ نەهاتەوە؛ بۆیە چووە ئەمەریکای باشوور و لەوێ لە بانکێکدا دەستی بەکار کرد و ئیدی ئێمە هیچ خەبەرێکی ترمان لێیەوە بۆ نەهات و نەشمانزانی پاشان چی بەسەر هات. تاقە شتێک کە ئێمە دەمانزانی ئەوە بوو کە شەڕ و کوشتار هەر بەردەوام بوو، بەڵام چیی تر ئێمە تێی نەدەئالاینەوە.

لە کوڕە ڕوخسار بەپەڕۆ ئاوریشمە ڕەشە پێچراوەکە بترازێ، هەر چوارەکەی ترمان یەک چەشنە مێداڵمان وەرگرتبوو. ئەویشیان بۆیە وەبەری نەکەوتبوو چونکە زۆر لە بەرەی شەڕ نەمابووەوە. کوڕە ڕەنگ زەردە باڵابەرزەکەش، ئەوەی کە زۆری نەمابوو ببێتە پارێزەر، کرابووە سەرداری (ئاردیتی)یەک، سێ مێداڵی لە هی ئێمەی وەرگرتبوو؛ ماوەیەکی دوور و درێژ لەگەڵ مردندا ژیا بوو، بەدەگمەن لە بەرەکانی شەڕدا دوور خرابووەوە. ئێمە، لە نەخۆشخانەکە بەیەکتری گەیشتنمان بترازێ، هیچ پێوەندییەکی ترمان بە یەکەوە نەبوو! پاش نیوەڕۆیان لەوێ گرد دەبووینەوە. بۆیە کاتێ کە بەو شەقامە ناهەموارەی شاردا ڕەتمان دەدا و بەرەو (کۆڤا) شۆڕ دەبووینەوە، دەبوو هەر بەتاریکاییدا بڕۆین. ڕووناکی و دەنگی گۆرانی گوتن لە مەیخانەکانەوەڕا دەهاتنە دەرەوە. هەندێ جار کە ژنان و پیاوان لەسەر پێڕۆی شەقامەکاندا خڕ دەبوونەوە، دەبوو ئێمە دابەزیبایینایە سەر شەقامەکە، ئەگینا ناچار دەبووین پاڵیان بدەین تا لێیان دەرباز ببین؛ بۆیە لە کەرخی ئەوانەی کە ئێمەیان خۆش نەدەویست، توند یەکترمان دەگرت و وامان دەنواند کە کارەساتێک ڕووی داوە و ئەوان نازانن چییە!

ئێمە خۆمان حەزمان لە کۆڤا بوو. کۆڤا خۆش بوو، گەرم بوو، زۆر ڕووناکیش بوو، هەندێ دەمیش پڕی غەڵبەغەڵب بوو؛ دووکەڵ هەموو لایەکی دادەپۆشی. هەموو کات کچان لەسەر مێزەکاندا هەبوون. چەندان دیمەنی قەشەنگیش لە هەوراز خەلانەیەکی، بەقەد دیوارییەوە هەڵواسرابوون. وەکو بۆم ئاشکرا بوو کچۆڵەکانی ناو کۆڤا گەلێ نیشتمانپەروەر بوون؛ بگرە لە هەموو هاوولاتییانی ئیتاڵیا وڵاتپارێزتر بوون. لەو باوەڕەشم کە هەنووکەش هەر وەسا بن!

کوڕەکان زۆر بەڕێزەوە تەماشای مێداڵەکانی منیان دەکرد. تا ئەو کاتەی کە لێیان پرسیم چۆن مێداڵەکانم وەرگرتووە و منیش بەڵگەنامەکانی وەرگرتنی مێداڵەکانم نیشانیان دا. لاپەڕەکان زۆر بەڕەوانی نووسرابوونەوە و بەقسەی قەڵەوی واتای خۆبەختکردن ئاخندرابوون. بەڵام ئەگەر ئەو سوخەتانەی کە باس کرابوون لێیانت بسڕیبانایەوە، بەڕاشکاوی ئاشکرا دەبوو کە من بۆیە ئەو مێدالانەم پێ درابوون چونکە ئەمەریکایی بووم و بەس! لە پاش ئەمە هەرچەندە لە دژی بیانییەکان لایەنگری ئەوانیشم دەکرد، بەڵام هیچ چارەی نەبوو؛ ڕەوشتیان لە ئاست مندا گۆڕا! ڕاست بوو، هاوڕێیان بووم، بەڵام ڕاستتر ئەوە بوو کە لە دوای خوێندنەوەی ئەو هەموو پێداهەڵگوتنەدا، بۆیان سەلما کە من هەرگیز وەک یەکێک لەوانم لێ نەدەهات! بەشان و شەوکەت هەڵدادانەکەی من لە هی

ئەوان جیاواز بوو! هینەکەی ئەوان وەکو ئەوەکەی من نەبوو. ئەوان فرە ئەرکی جۆراوجۆریان ڕاپەڕاندبوو تا مێداڵەکانیان وەدەست هێنابوو. ڕاستە من بریندار بووم؛ بەڵام هەمووومان لەو ڕاستییە ڕاستترمان دەزانی، ئەویش ئەوە بوو کە من بەقەزاوقەدەر زامدار بووبووم. لەگەڵ هێندێش هەرگیز شەرمم بەبرینپێچەکانم نەبوو. زۆرجارانیش کە کۆکتێلێکم هەڵدەقوڕاند وام دەزانی کە من هەر هەموو ئەرکەکانی ئەوانم ڕاپەڕاندووە و مێداڵەکانیش هەر هەموو من خۆم وەریانم گرتوونە! بەڵام کاتی چوونەوە ماڵەوەم بەشەو، کاتی تێپەڕبوونم بەناو ئەو خیابانە چۆڵ و هۆڵانە و بەو بایە سارده و بەو هەموو دووکانە داخراوانە و بەتێکۆشانی مانەوەم لە نزیکی ڕووناکاییی ئەلەتریکەکانی شەقامەکاندا، ئەمانە هەموو ئایەخیان دەکردمەوە و دڵنیایان دەکردم کە نەخێر من هەرگیز ئەو تەحرە کارانەم نەکردووە و پڕ لە مردنیش دەترسم و زۆر کەڕەتیش هەیە کە بەشەو دەکەومە ناو نوێنەکەمەوە، لەخۆڕا دەترسێم بمرم و لێکیش دەدەمەوە و دەڵێم: (دەبێ ئەمجارە کە دەمبەنەوە بۆ بەرەی شەڕ...چ بقەومێ؟)

سێ کەسە خاوەن مێداڵەکان بەبازی ڕاوێ دەچوون، بەڵام من هەرگیز وا نەبووم! هەرچەندە دەلوا کە ئەو کەسانەی هەرگیز نێچیریان ڕاو نەکردووە من بەبازی ڕاو بشوبهێنن؛ بەڵام سێ کەسەکە شارەزا بوون و دەیانزانی کە من هەرگیز وانیم. هەر ئەمەش بووبووە هۆی لەیەکتری جودابوونەوەمان. برادەرایەتییەکی چاکم بەتەنیا لەگەڵ ئەو کوڕەدا هێشتەوە کە لە یەکەم ڕۆژی چوونە بەرەی شەڕدا بریندار کرابوو؛ ئەویش بۆیە چونکە تا ئێستاش نایەوێ بزانێ من چۆن ئاوام لێ هاتووە و بۆ خۆیشی باسی خۆی ناکا؛ بۆیەش لەلای ئەوانی تردا پەسند نەدەکرا! منیش بۆیە خۆشم دەویست چونکە وێ نەدەچوو کۆششی ئەوە بکا تا ئەویش ببێتە بازێکی تر!

مێجەرەکەی کە جاران نەقۆڵاترین شمشێروەشێنی ئیتاڵیایی بوو باوەڕی بەئازایەتی نەبوو زۆربەی ئەو کاتانەش کە ئێمە لەسەر مەکینەکان دادەنیشتین مێجەر ڕێزمانەکەی بۆ چاک دەکردمەوە. لێی ڕاهێنابووم چۆن بەئیتاڵیایی بئاخڤێم. وێکڕا بەئیتاڵی، زۆر بەسانایی، دەئاخاوتین. ڕۆژێک بە زمانی سووتاو گوتم: زمانی ئیتاڵیایی زۆر ئاسانە؛ بۆیە من زۆر چێژی لێ وەرناگرم! قسەکردنی پێ گەلەک ئاسانە.)

مێجەر گوتی: ها! بەڵێ؟ ئەگەر وایە تۆ بۆچی فێری ڕێزمانەکەی نابی؟

ئینجا دەستمان بەفێربوونی ڕێزمانەکەی کرد. هەر زوو بۆم ئاشکرا بوو کە زمانی ئیتاڵی گەلەک پێ قورسە؛ بۆیە بەر لە ئاخاڤتن هەموو جارێک دەبوو گرامەرەکە تاووتوێ بکەم بیبێژم ئینجا بیرێژم. دڵنیامە مێجەرەکە باوەڕی وابوو کە هیچ سوودێک لە ئامێرەکان وەرناگرێ، بەڵام هێشتا هەموو ڕۆژێک لە یەک دەمدا دەهاتە نەخۆشخانەکە و هەرگیز ڕۆژێکیش دوا نەدەکەوت!

هەموو وامان لێ هاتبوو باوەڕمان بەئامێرەکان نەمابوو. ڕۆژێکیان مێجەرەکە چیی تر دانی پێ بەخۆیدا نەگیرا و هەرچی دەباخەڵێیدا بوو هەمووی بەگۆڕێ وەرکرد و گوتی: «ئەم شتانە هەر هەموویان بەبێ سوودن.» مەکینەکان هەموو تازە بوون؛ دەبوو ئێمە بسەلمێنین کە سوودگەیێن بوون. مێجەر گوتی: ئەمە گێلایەتییە. هەموو بیردۆزەکان وەکو یەکترین.

من فێری ڕێزمانەکە نەبووم. مێجەرەکە پێی گوتم کە گوایە پیاو لە هوڕایەتیی من شەرمەزار دەبێت.

بەڵام چونکە مێجەر خۆی بێ هۆش بوو؛ بۆیە خۆی لەگەڵ مندا ماندوو دەکرد. مێجەرەکە پیاوێکی وردیلە بوو. بەقیتی لەسەر کورسییەکەی خۆی ڕوودەنیشت. چاوی دەبڕییە دیوارەکەی بەرانبەر خۆی. دەستی هەر لەناو ئامێرەکەدا بوو، بەرز و نزمی دەکردەوە و قایش و قڵۆشەکانیش پەنجەکانیان هەڵدەپەڕاند. پرسیاری لێ کردم: ئەگەر ئەم شەڕە کۆتاییی بێت تۆ خۆت بەچ خەریک دەکەیت؟ هەڵەی ڕێزمانی نەکەی، ها!!

– دەچمە وڵاتە یەکگرتووەکان.

– ژنت هاوردگە؟

– نەخێر، بەڵام ئومێدەوارم.

بەتووڕەییەوە گوتی: لە تۆ حۆلترم نەدیتووە، پیاو نابێ ژن بێنی، نا!

– لەبەر چ، سنیۆر ماگیۆر؟

– بانگم مەکە سنیۆر ماگیۆر.

– بۆ چی نابێ پیاو ژن بێنی؟

بە تووڕەییەوە گوتی: نابێ ژن بێنی، واتا نابێ ژن بێنی. چونکە ئەگەر پیاو ناچاریش بوو هەموو شتێکی لە دەست بدا، هەرگیز نابێ خۆت بدۆڕینی. پێویستە بەدوای شتێکدا بگەڕێی کە لە دەستی نەدەی، ئەو شتە بدۆزیتەوە کە نەیدۆڕێنی.)

زۆر بەتوند و تووڕەییەوە قسەی دەکرد و چاوی بڕیبووە پێشەوەی خۆی.

– بۆ پیاو دەبێ بەزەرووڕەت لە دەستی بدات؟

مێجەر سەیری دیوارەکەی دەکرد و گوتی: (لە دەستی دەدا.) پاشان سەری خۆی دانواند، زەینی خۆی دایە مەکینەکە. دەستە چکۆڵەکەی خۆی بەپەلە لەناو قایش و ئاوزێنەکەدا دەرکێشا و شەقێکی بەتوندی خێواندە ڕانیەوە و بەنەرمەهاوارکردنێکەوە گوتی: دەیدۆڕێنێ و چیی تریش دەودەوانێم لەگەڵدا مەکە. پاشان بانگی ئەو کابرایەی کرد کە مەکینەکانی بەگەڕ دەخستن و گوتی: وەرە ئەم قوزەڵقورتە ڤەمرینەوە.

بۆ بەتیشک چارەسەرکردن و شێلان، مێجەر چووە ژوورێکی تر. جا گوێم لێی بوو لە دوکتۆرەکەی خواست ئەگەر بتوانێ تەلەفۆنەکەی بەکار بهێنێ و ئیدی دەرگەکەی داخستەوە. کە گەڕاوە ژووری، من چووبوومە سەر ئامێرێکی تر. مێجەرەکە پەستەکێکی لەبەر کردبوو و کڵاوێکیشی لەسەر نابوو. یەکسەر هاتە نک ئامێرەکەی منی لەسەر دانیشتبووم. بەدەستە ساغەکەی لە ئامێزی گرتم. گوتی: زۆر زۆر داخوازی لێبووردنت لێ دەکەم.

سێ چوار جاران تەپەی لە پشتمەوە هێنا.

دووبارە گوتی: من نەگەرەکمە کە دڵڕەق بم. بەڵام هاوسەرەکەم لەمێژ نییە مردووە. تکایە بمبوورە.

منیش بەزەییم پێیدا هاتەوە و گوتم: حا! من لێبووردن لە تۆ دەخوازم.

لێم دوور کەوتەوە و لچی خۆی کرۆشت و گوتی: زۆر زەحمەتە تا لێی ڕادێم.

لە کولانکەکەی پشت منەوەڕا چاوی دایە دەرەوە و دەستی بەنزگران کرد: بەڕاستی بەخۆم ناوەستم.

هەر ئەو هێندەی پێ گوترا و قوڕگی گیرا و ئیدی نزگرە بەدوای نزگرەی لێ هات و سەری هەڵبڕییەوە و چاوی لە مۆلەق وەستا و ئەشکی بەسەر هەردوو ئەنیدا هاتە خوارەوە. دیسان لچی خۆی کرۆشت و قیت قیت بەلای دەزگاکەی مندا ڕەت بوو و لە دەرگەدا چووە دەرەوە.

پاشتر دوکتۆرەکە تێی گەیاندم کە ژنە مردووەکەی مێجەر گەلەک منداڵ بوو. تا ئەو ڕۆژەش کە مێجەریان بەهۆی زامدارییەوە لە شەڕ دوور خستەوە، ئەو ژنە هەر لەسەری دانیشت ئینجا پاشان شووی پێ کرد. لە دوای مێردکردنەکەیان ژنەکەی بەهۆی نەخۆشیی سیپەلاکەوە مرد. تەنیا چەند ڕۆژێک نەخۆش کەوت؛ کەس نەبوو لەو باوەڕەدا بێت کە ئەو ژنە ئاوا بەسووک و ئاسانی و زوو مەرگ ئافەرین دەبێت! مێجەر لە پاش مردنی هاوسەرەکەی بۆ ماوەی سی ڕۆژان نەهاتە بیمارستانەکە. پاشان لە کاتی ئاشناییی خۆیدا هاتەوە پارچە قەیتانێکی ڕەشی لە قۆڵی خۆی پێچابوو.

کە مێجەر هاتەوە چەند وێنەیەکی برینی جۆراوجۆر، بەر لە چارەکردن و پاش لە مەکینەدانیش لە چوارچێوەدا گیرابوون و بەدیوارەکانەوە هەڵواسرابوون. لە بەرانبەر ئەو مەکینەیەی مێجەرەکە بەکاری دەهێنا سێ وێنەی دەستیی وەکو دەستی مێجەر بەدیوارەوە بوون. هەموویان بە تەواوەتی چاک بووبوونەوە. نەمزانی دوکتۆرەکە وێنەکانی لە کوێ پەیدا کردبوون؛ من تا ئەو کات هەر وام دەزانی کە ئێمە پێشەنگ بووین و کەسێک بەر لە ئێمەمانان ئەو مەکینانەی بەکار نەهێنابوون. بەڵام هێشتاکە وێنەکان کارێکی ئەوتۆیان لە مێجەردا نەکرد؛ چونکە هەر خەریکی تەماشاکرنی دەرەوەی دەلاقەکە بوو...

پەڕاوێزەکان:

(١) لەبارەی ئێرنست هێمنگوەی

ئێرنست هێمنگوەی (١٨٩٨-١٩٦١) ڕۆماننووسێکی هەرە ناودار و مەزنی ئەمەریکایی بوو. سەرەتای نووسینی بە شیعر دەست پێ کردووە. پاشتر کورتە چیرۆکی داڕشتووە. زۆر لە ڕەخنەگران چیرۆکەکانی لە ڕۆمانەکانی بەبەهاتر دەزانن. تەنانەت ئەو کورتە چیرۆکانەی لە ڕۆمانەبە ناوبانگەکانی وەک (خۆر دیسان هەڵدێتەوە) و (خاتر لە چەک خاستن - ١٩٢٩)ش بەنرختر هەڵدەسەنگێنن.

ڕۆمانە ناودارەکانی هێمنگوەی ئەمانەن:

١- زەنگ بۆ کێ لێ دەدرێ-١٩٤٠

٢- پیرەمێرد و دەریا - لە ١٩٥٢ (پاداشتی نۆبڵ)ی وەرگرتووە.

هێمنگوەی لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهانیدا شوفێری ئۆتۆمۆبێلێکی فریاگوزاری بووە. لە بەرەکانی شەڕ، لە ئیتاڵیادا بریندار بووە و لە شاری میلانۆدا تیمار کراوە. ئەم کورتە چیرۆکەی باسی ژیان لە نەخۆشخانەدا دەکات.

(٢) بووکەشووشە، بووکۆکە.

پێڕست

ئاسۆی واتە. دوکتۆر محەمەد شەریف ئەحمەد 5

کۆماری کوردان لە مەهاباد. ئارکی رووزڤێلتی گچکە. لە ئینگلیزییەوە: عەوف عەبدوڕەحمان 12

دوا ساڵەکانی مستەفا بارزانی. باڵیۆز: دیڤید کۆرن. لە ئینگلیزییەوە: تاهیر تەیب ئەحمەد... 33

حاجی قادری کۆیی و دڵداری. مەسعوود محەمەد. 56

نامەیەکی ئیسماعیل بێشکچی . لە تورکییەوە: فورات کەلەکچی 82

یەشار کەمال و دۆزی کورد. جەم ئەرجییەس. لە تورکییەوە: ئەحمەد تاقانە 85

ئەدەبی کوردی لە یەکەتیی سۆڤیەت. د. تۆسنێ ڕەشید. لە کرمانجییەوە: هۆشی خەیرەدین مراد 100

پۆشاکی کوردی هەم کەلەپوورە، هەمیش ناسنامە. محەمەد فەریق حەسەن 116

جلوبەرگی کوردی لە گەڕنامەی رۆئاواییەکاندا 122

فایلی حەسەنکەیف. ئایشە دیدەم بایڤاس. لە تورکییەوە: ئەحمەد تاقانە 139

گەشتێک بەمێژووی نەتەوەی کورددا . مۆبین د. لە فارسییەوە: فوئاد ڕەحیم 155

شیعر و مانەوەی زمانی کوردی. تاهیر تەیب ئەحمەد (مامکاک) 168

لەبارەی پێوەندییە دەرەکییەکانی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە. د. مارف عومەر گوڵ 179

شەڕەجنێو، وەک شەڕی سارد!. محەمەد فەریق حەسەن 183

چەمکی "نەتەوە". دوروتەئا وایدینکر. لە فارسییەوە: مێهدی مێهرپەروەر 199

پەیامێک لەبارەی لێبووردەیییەوە. ڤۆڵتێر. لە عەرەبییەوە: عەبدوڕەزاق عەلی 217

قۆناخەکانی کۆکوژیی ئەرمەنییەکان لە مێژوودا . د. ڤاهاکن. لە تورکییەوە: هەوار ئیسماعیل ... 244

کاتێک بەغدا مەڵبەندی زانستیی دنیا بوو. جیم خەلیلی. لە ئینگلیزییەوە: ڕابەر یونس عەزیز 250

موجاهیدینی خەڵق، مەتەڵێکی سیاسەت. لە ئینگلیزییەوە: لەیلا حەمید 256

بڵاوبوونەوەی جیهاد... . تیمۆسی مایکل. لە ئینگلیزییەوە: گۆران سەباح 264

لێبووردەییی ئیسلامی لە نێوان ئەمەریکا و میسردا . ئەحمەد سوبحی. لە عەرەبییەوە: عومەر عەلی 281

لەسەر شەرەفی فادیمە کوشتن و شەرم. ئوننی ڤیکان. لە ئینگلیزییەوە: ئەحمەد ئەسکەندەری 290

سیفەتەکانی خوا خوا لە چی دەچێ؟. کۆمەڵێ نووسەر. لە ئینگلیزییەوە: سەلاح حەسەن پاڵەوان 313

پێویستە ئەفغانستان مافەکانی ئافرەتان بپارێزێ. لوورا بوش. لە ئینگلیزییەوە: عومەر عەلی 341

ئافرەتی ئەسینی لە سەردەمی کلاسیکیدا . د. ئیمام عەبدولفەتاح. لە عەرەبییەوە: چنوور نامیق ... 344

سێکسفرۆشی و گەشتەوەریی سێکسی لە کوبا . چارڵز ترامبوول. لە ئینگلیزییەوە: لەیلا حەمید 355

ئازادیی بەکارهێنانی ئینتەرنێت. هیلاری کلینتۆن. لە ئینگلیزییەوە: عومەر عەلی غەفوور 381

حکوومەتی ئەلیکترۆنی. سارا بووڵنس. لە ئینگلیزییەوە: هاوار بازیان 390

مافیا دەوڵەتی سامان و خوێن. ئەمال عەوێزە. لە عەرەبییەوە: شێرزاد هەینی 399

بەدەزگابوونی ڕۆشنبیری. سەلاح حەسەن پاڵەوان 420

براوەی خەلاتی نۆبڵی ئاشتیی ساڵی ٢٠١٠. ڕابەر یونس عەزیز 430

''خەلاتی نۆبڵ''ی ئەمساڵ درا بە ماریۆ ڤارگاس یۆسا. لە سوێدییەوە: ڕزگار شێخانی 435

ماریۆ ڤارگاس یۆسا. لە ئینگلیزییەوە: تاهیر تەیب ئەحمەد (مامکاک) 440

ئاکۆ غەریب. نووسین و ئامادەکردنی: ئاغالە 447

هەندێک زانیاری لەبارەی ئەکادیمیای سوێدی و ''خەلاتی نۆبڵ''ەوە. لە سوێدییەوە: ڕزگار شێخانی 465

پەیامی جەستە. دوکتور فازل جاف 477

ئەو ڕۆژەی ئیدی پانورگا دنیای بۆ نایەتە پێکەنین. میلان کوندێرا. لە ئەڵمانییەوە: کەریم پەڕەنگ 485

ئاریان مونشکین تێڕوانینێکی سیاسی بۆ ڕۆڵی شانۆ. دانا ڕەئووف 505

نابوکۆ پرۆژەیەک بۆ وزەی نێودەوڵەتی. ئا: هاوار بازیان 522

گلۆبالیزم چییە؟. ئەردەلان عەبدوڵا 531

ئاخۆ هیندستان دەبێتە زلهێزی نوێی جیهان؟. ئەردەلان عەبدوڵا 541

لە ولاتێکی تر. ئێرنست هێمنگوەی. لە ئینگلیزییەوە: مامکاک 557